

नागेशभट्टविरचितः

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

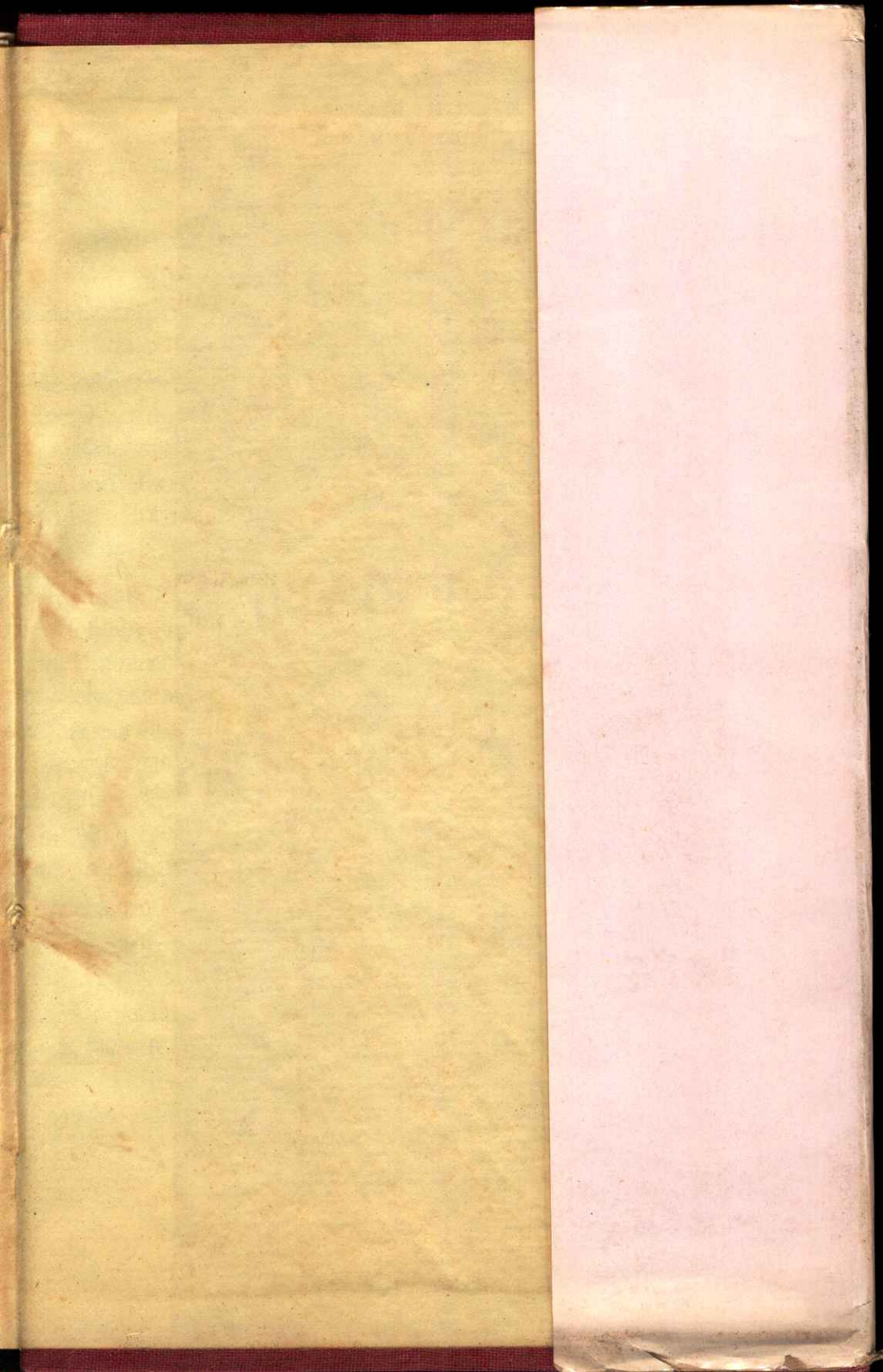
[तृतीयो भागः]

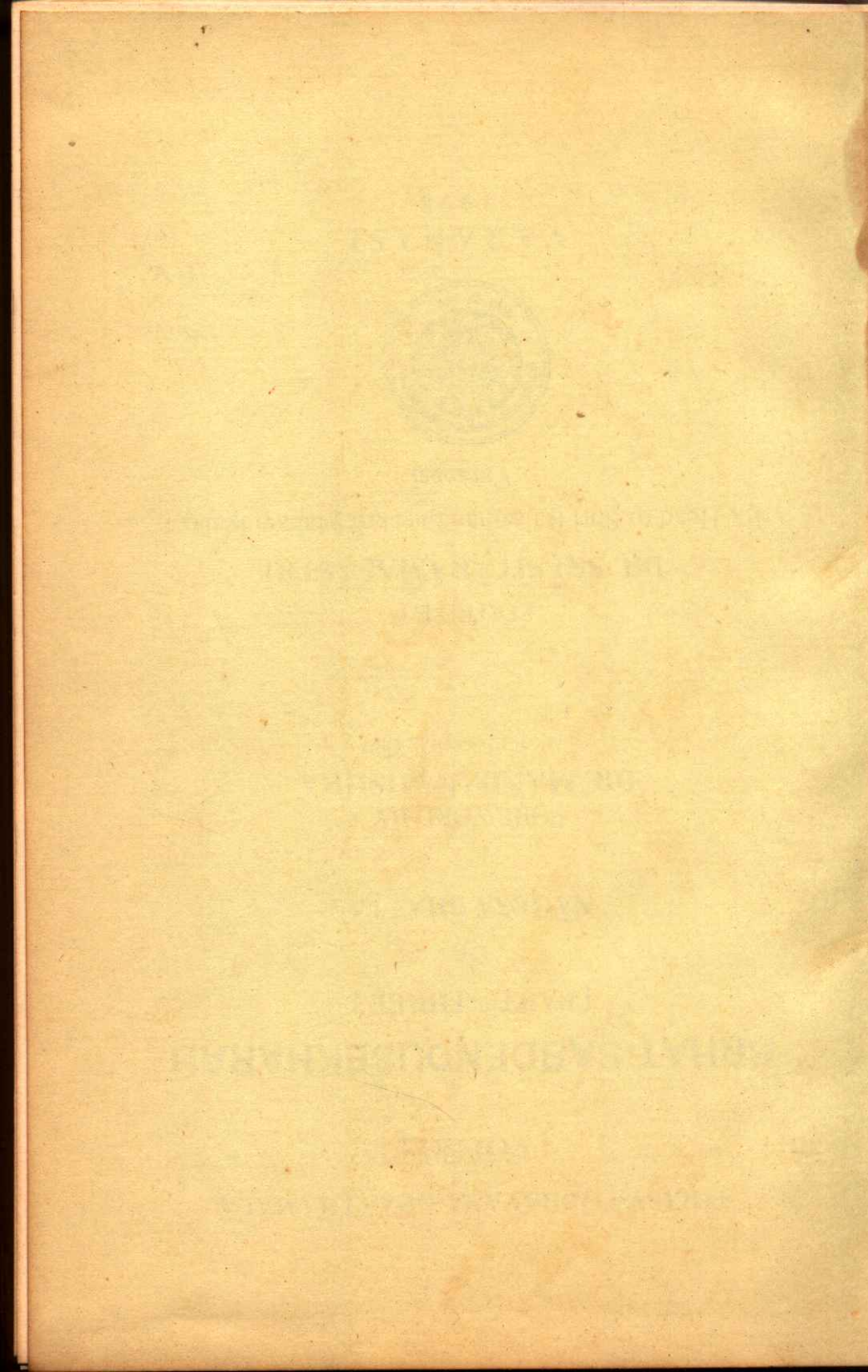
कुलपते: डॉ. मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कितः

सम्पादकः

डॉ. श्रीसीतारामशास्त्री

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[VOL. 87]

BRĤAT-SABDENDUŚEKHARAH

[PART THREE]

OF

NĀGEŚA BHATṬA

FOREWORD BY

DR. MANDAN MISHRA

VICE-CHANCELLOR

EDITED BY

DR. ŚRĪ SĪTĀRĀMAŚĀSTRĪ

Ex-Head of Shri Rajasthan Sanskrit Mahavidyalaya

Varanasi

VARANASI

1998

Research Publication Supervisor-
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by-
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at-
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Second Edition-500 Copies
Price-Rs. 400.00

Printed by-
Mahakant Press
B. 18/14 Reori Talab,
Varanasi-221 010

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[८७]

नागेशभट्टविरचितो
बृहच्छब्देन्दुशेखरः

[तृतीयो भागः]

कुलपते: डॉ० मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कितः

सम्पादकः

डॉ० श्रीसीतारामशास्त्री

अध्यक्षचरः,

श्रीराजस्थानसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

वाराणसी

वाराणस्याम्

२०५५ तमे वैक्रमाब्दे १९२० तमे शकाब्दे १९९८ तमे ख्रैस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः —

निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी।

प्रकाशकः —

डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी

प्रकाशनाधिकारी,

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्राप्तिस्थानम् —

विक्रय-विभागः,

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

द्वितीयं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम्—४००.०० रूप्यकाणि

मुद्रकः —

महाकान्त प्रेस

बी० १८/१४ रेवड़ी तालाब

वाराणसी-२२१ ०१०

प्रस्तावना

पाणिनीयं व्याकरणं कालक्रमेण व्याख्यानक्रमेणाध्ययनाध्यापनयो-
नवीनप्रक्रियानुसरणेन नव्यरूपधारणेन च चतुःसोपानव्यापि चतुःसरणि-
व्यापि च संस्कृतवाङ्मये विशिष्टं स्थानमादधाति। महर्षिपाणिनितो
महर्षिपतञ्जलिपर्यन्तं सूत्रक्रमेणाध्ययनाध्यापनरूपं प्रथमं सोपानम्, महाभाष्य-
परिशीलनपर्यन्तं द्वितीयम्, ततश्च श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीतप्रक्रियाकौमुदीपर्यन्तं
तृतीयम्, श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितनिर्मितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीतश्चतुर्थं
सोपानमद्यापि विभ्राजते।

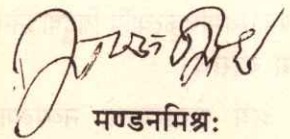
तदानीमद्वितीयः प्रगल्भो विद्वान् श्रीभट्टोजिदीक्षितो न नवीनां
प्रक्रियासरणिमेव निर्मितवान्; किन्तु तत्र तेन पूर्वविदुषां, स्वगुरुणामपि
च वचनानि साधिक्षेपं वीक्षितानि, येन तदानीन्तनकाशीस्थविद्वत्समाजे महान्
कोलाहलो बौद्धिको जातः, अतस्तस्मिन्नेव काले श्रीदीक्षितेन स्वीय-
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य स्वयमेव 'प्रौढमनोरमा' इत्याख्या व्याख्या
व्यरचि, यस्या उपरि श्रीनागेशभट्टेन शब्दरत्नटीका, खण्डनात्मिका 'कुचमर्दिनी'
च पण्डितराजजगन्नाथेन निर्मिता। एतत्सर्वं समालोच्य दीक्षितगुरुवंशपरम्परायां
जातः शिष्यः श्रीनागेशभट्ट एव व्याकरणस्य प्रौढं ग्रन्थं शब्देन्दुशेखरं
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीटीकाव्याजेन निर्मितवान्।

सप्तदशश्रैस्ताब्दे जातोऽयं नागोजिभट्टो महान् वैयाकरणो
दार्शनिकश्चासीत्। अनेन पण्डितप्रकाण्डेन श्रीनागेशभट्टेन न केवलं
व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य ग्रन्थाः प्रणीताः, अपि तु धर्मशास्त्रालङ्कारशास्त्र-
पुराण-काव्यशास्त्र-साङ्ख्य-योगादिविषयानधिकृत्यापि प्रौढाः प्रौढतमाश्च रत्नभूता
ग्रन्था विनिर्मिताः। व्याकरणशास्त्रेऽनेन विरचिता महाभाष्यप्रदीपोद्घोत-
परिभाषेन्दुशेखर-लघुशब्देन्दुशेखर-बृहच्छब्देन्दुशेखर-वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जरी-
प्रभृतिग्रन्था नागेशभट्टस्य शेखरीभूतं पाण्डित्यं ख्यापयन्ति। एवमेव
साहित्यशास्त्रमधिकृत्यापि विदुषाऽनेन रसगङ्गाधरस्य व्याख्या, रसतरङ्गिण्याश्चापि
व्याख्या व्यरचि।

अयं शेखरग्रन्थो नव्यव्याकरणस्य शिरोमणीभूतः सर्वविधशङ्का-
पङ्ककलङ्कप्रक्षालनक्षमः पण्डितवरेण्यानां वैयाकरणानां जिह्वाग्रवर्ती अद्यापि
तथैव प्रकाशते यथा तदानीं विबुधबौद्धकलहाक्रान्ते काले प्राकाशत इति।

अस्य पठनपाठनप्रसारणबाहुल्येऽपि बहवः पाठभेदा न्यूनाक्षर-च्युताक्षर-प्रक्षिप्ताक्षरादिदोषाः कालबलेन सञ्जाताः। तान् सर्वान् दोषान् प्रक्षाल्य प्रकृतग्रन्थस्य द्वितीयभागोऽयमधिकृतैः पाठैश्च संयोज्य तत्रभवद्विराचार्यैर्विद्वद्वरेण्यैः **श्रीसीतारामशास्त्रिभिः** सम्पादितः कालक्रमेण दुरुहतां दुर्लभताञ्च प्राप्तः पुनरपि सुसम्पाद्य द्वितीयसंस्करणरूपेण प्रकाशितो महदुपकरिष्यति व्याकरणाध्ययनतपोनिष्ठान् शाब्दिकान्। श्रद्धेयाः शास्त्रिचरणाः स्वनामधन्यानां विद्वद्वरेण्यानां वैयाकरणकेसरिणां त्यागतपःस्वाध्यायस्वरूपाणां **श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिवर्याणां** सारस्वतसाधनाया न केवलं संरक्षणम्, अपि तु तस्या विकासं कुर्वाणाः पाणिनेराचार्यस्य प्राप्तानुग्रहमूर्तित्वेन वाराणस्यां विराजन्त इति गौरवमस्य विद्या-राजधान्याः। तैश्च संसेवितः काशीहिन्दू-विश्वविद्यालय आचार्यत्वेन, प्राच्यविद्या-धर्मविज्ञानसङ्घायप्रमुखत्वेन च, जम्मुस्थितः श्रीरणवीरसंस्कृतमहाविद्यालयो, वाराणसीस्थराजस्थान-संस्कृतमहाविद्यालयश्चाध्यक्षत्वेन विभूषितः। सम्प्रत्यपि ते वाराणसीं सनातनाचारनिष्ठापूर्वकमधितिष्ठन्तो व्याकरणशास्त्रस्याचार्याणां स्नातकानाञ्च मार्गदर्शनं विधाय पाणिनीयां परम्परां संवर्द्धयन्ति। तेषामियं साधना महामहिमभारतराष्ट्रपतिभिर्विशतिसहस्ररूप्यकमितेनाजीवनं वार्षिकेण मानदेयद्रविणेन सह सम्मानपत्रप्रमाणपत्रप्रदानपूर्वकं सम्मानिता। ग्रन्थस्यास्य भ्वादिप्रकरणत आरभ्य स्वरवैदिकप्रक्रियापर्यन्तोऽयं भागस्तेषां साधनायाः प्रतिफलम्। अत एवाहं **श्रीसीतारामशास्त्रिपादेभ्यः** स्वकीयं विनयाञ्जलिं समर्पयामि। विश्वविद्यालयस्यास्य प्रकाशननिदेशकाय **डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिने**, ईक्ष्यशोधकाय **डॉ० हरिवंशकुमारपाण्डेयाय**, अन्येभ्यः प्रकाशनविभागीय-सहयोगिभ्यश्च शुभाशीर्वादान् प्रयच्छन् ग्रन्थस्यास्य मुद्रकाय महाकान्त-मुद्रणालयाधिकारिणे **श्रीहरिकृष्णाय** च धन्यवादान् समर्पयन् ग्रन्थमिमं व्याकरणशास्त्ररसिकेभ्यः सप्रश्रयमुपायनीकरोमि।

वाराणस्याम्
कार्तिकपूर्णिमायाम्,
वि. सं. २०५५]

मण्डनमिश्रः

कुलपतिः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

॥ श्रीः ॥

पुरोवाक्

व्याकरणन्यायधर्मशास्त्रमीमांसादिसकलशास्त्रतलस्पर्शिवैदुष्य-
समुत्पन्नालौकिकप्रतिभाप्रतिभासमानमहाविपश्चिद्भट्टश्रीनागेशलेखनीप्रसूतस्य
'बृहच्छब्देन्दुशेखरः' इति कमनीयनाम्ना संस्कृतजगति प्रथितस्य
महाकलेवरस्यास्य ग्रन्थराजस्य भ्वादिप्रकरणादिस्वरप्रक्रियान्तः,
एतद्ग्रन्थसमुद्भूतान्यग्रन्थनामग्रन्थकृदाचार्यनामोल्लेखपाणिन्यादिसूत्र-
सूचीपरिशिष्टसनाथ उत्तरार्द्धभूतो महनीयस्तृतीयो भागः सुरभारती-
सर्वाङ्गमण्डनानामधिगतसकलशास्त्रसाराणां मीमांसारसपरिपाक-
विमलशेमुषीकाणां सम्प्रति सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
महनीयकुलपतिपदमलङ्कुर्वतां नवनीतहृदयानां श्रीमण्डनमिश्रमहाभागानां
सत्प्रेरणया सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन मसृणकर्गदिषु सुपठनीय-
मनोहरसीसकाक्षरैः साधु मुद्रापयित्वा द्राक् प्रकाशमानीतो राजसंस्करण-
भूतोऽयं सन्ततशास्त्रार्थचिन्तनपराणां कोविदाग्रेसराणां शयकुशेशयेषु
साधु प्राभृतकं सम्पद्यत इति महतः प्रमोदभरस्य विषयः।

अस्मादेव संस्कृतविश्वविद्यालयात्पूर्वं प्रकाशितस्य महार्घ-
ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनर्मुद्रणं सारस्वतरसास्वादनप्रवीणानां विपश्चिद-
पश्चिमानामथ व्याकरणशास्त्रतत्त्वानुसन्धानपराणां च ग्रन्थेऽस्मिन् वर्तते
महानादर इति काममनुमापयति।

वैयाकरणसिद्धान्तामूल्यरत्नानामाकरभूतस्यास्य ग्रन्थस्य, ग्रन्थ-
कर्तुश्च पूर्णं विशदं विवरणं सप्रमाणं साधु सम्पादितं राजते
प्रथमभागसंलग्नभूमिकायामिति विशेषजिज्ञासुभिस्तत एवावधेयम्।

तदेवं लब्धप्रचुरप्रचारस्य ग्रन्थमणेरस्यानुपलब्धतां यातस्य पुनर्मुद्रणप्रकाशनाय कुलपतयः स्वनामधन्याः श्रीमण्डनमिश्रमहाशयाः, प्रकाशनाधिकारिमुद्रणालयाधिकारिसहिताः सविश्वविद्यालयपरिकरा अपरिमितैर्मङ्गलवचोभिर्धन्यवाग्भिश्च विभूष्यन्ते, विनिवेद्यन्ते च सकलविघ्नविनाशकाः श्रीदुण्डिराजमहागणपतिचरणा महते कल्याणाय सर्वेषाम्।

इदं द्वितीयवारं प्रकाशितं तृतीयभागसंस्करणमपि मन्ये विदुषां पूर्ववन् मनस्तोषाय नूनं स्यादेवेति स्वप्रयासं सफलं मन्वानः शमिति ब्रूते -

डी० ५/१०९, मीरघट्टः,
वाराणसी
भाद्र-कृष्ण-त्रयोदश्यां गुरुवासरे
२०५५ वैक्रमेऽब्दे।
(२०-८-१९९८)

विदुषामाश्रवः
सीतारामशास्त्री
काशीहिन्दूविश्वविद्यालय-प्राच्यविद्याधर्म-
विज्ञान-संकायप्रमुखचरो व्याकरण-
विभागाध्यक्षचरश्च

॥ श्रीः ॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य तृतीयभागप्रकरणसूची

उत्तराब्दे

प्रकरणम्	पृष्ठसंख्या
भ्वादिप्रकरणम्	१५७५—१७४१
अदादिप्रकरणम्	१७४२—१७६६
जुहोत्यादिप्रकरणम्	१७६७—१७६९
दिवादिप्रकरणम्	१७७०—१७७९
स्वादिप्रकरणम्	१७८०—१७८१
तुदादिप्रकरणम्	१७८२—१७९०
रुधादिप्रकरणम्	—१७९१
तनादिप्रकरणम्	१७९२—१७९५
क्र्यादिप्रकरणम्	१७९६—१७९८
चुरादिप्रकरणम्	१७९९—१८३१
ण्यन्तप्रक्रिया	१८३२—१८४६
सनन्तप्रक्रिया	१८४७—१८५२
यङन्तप्रक्रिया	१८५३—१८६१
यङ्लुगन्तप्रक्रिया	१८६२—१८७९
नामधातुप्रक्रिया	१८८०—१९११
कण्ड्वादिप्रकरणम्	१९१२—१९१३
प्रत्ययमालाप्रकरणम्	१९१४—१९१५

प्रकरणम्		पृष्ठसंख्या
आत्मनेपदप्रक्रिया		१९१६-१९५१
परस्मैपदप्रक्रिया		१९५२-१९५३
भावकर्मप्रक्रिया		१९५४-१९७१
कर्मकर्तृप्रक्रिया		१९७२-१९८१
लकारार्थप्रक्रिया		१९८२-२००४
कृत्यप्रक्रिया		२००५-२०२२
पूर्वकृदन्तप्रकरणम्		२०२३-२०७७
उणादिप्रकरणम्		२०७८-२११६
उत्तरकृदन्तप्रकरणम्		२११७-२१५९
वैदिकप्रक्रिया		२१६०-२२०४
साधारणस्वराः		२२०५-२२२३
धातुस्वराः		२२२३-२२३०
प्रातिपदिकस्वराः, फिट् सूत्राणि च		२२३०-२२५१
प्रत्ययस्वराः		२२५१-२२७१
समासस्वराः		२२७१-२३१३
तिङन्तस्वराः		२३१३-२३२६
स्वरसञ्चारप्रक्रिया		२३२६-२३२८

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

[उत्तरार्द्धः]

॥ अथ तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

‘मङ्गलाऽऽदीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलाऽन्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते’ इति भाष्याद्युक्तेर्मध्ये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—**श्रौत्रेति**। श्रोत्रियस्य भावः—‘श्रौत्रम्’। अर्हतो भावः—‘आर्हन्ती’। ताभ्यां वित्तैरित्यर्थः। ‘तेन वित्त’ इति चणप्। वेदाऽध्ययनकर्तृत्वेन, तदुक्ताऽनुष्ठानकर्तृत्वेन च प्रसिद्धैरिति फलितम्। **गुण्यैः**=प्रशस्तगुणवद्भिः। अर्हदिवम्। अहन्यहनीत्यर्थः। **तोष्टूयमान** इति। ‘एष आत्माऽपहतपाप्मे’त्यादिश्रुतिसिद्धापहतपाप्मत्वादिगुणैः स्तूयमान’ इत्यर्थः।

अगुण इति। श्रुतिसिद्धानामपि एषामनन्तकल्याणगुणानां वियदादिवद्व्यावहारिकत्वात्, आपाततः ‘अपि’शब्दद्योतितविरोधपरिहारः। एवञ्च विरोधाऽऽभासोऽत्रालङ्कारः।

विजयतेतरामिति। ‘वि’ इति भिन्नं पदम्। कतिपयतिङन्तोत्तरपदस्य समासस्य च्छन्दस्येव स्वीकारात्। ‘तिङश्चे’ति तरपि, आम्।

न च ‘जयते’ इत्यस्य ‘वी’त्येतत्साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यात्कथं तरप्? उपसर्गाणां द्योतकत्वात्। तरबर्थं प्रति तिङन्तार्थस्य प्रधानत्वेन, सापेक्षत्वेऽपि दोषाऽभावाच्चेति दिक्।

१. लघुशब्देन्दुशेखराद् अत्र ‘समासस्ये’ति पदं पूरितमस्माभिः।

पूर्वाऽद्धेनास्य सङ्गतिमाह—**पूर्वाद्धे इति। कथिता इति।** 'प्राधान्येन कथिता' इत्यर्थः। एवं '**कथ्यन्ते**' इत्यस्याऽपि। एतेन तत्र क्विन्नादिव्युत्पादनं, कृत्सु 'णचः स्त्रियामञि'त्यादेर्व्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम्।

तृतीयाध्यायेति। उणादीनामपि 'उणादयो बहुलमि'ति सूत्रविहितत्वात् तत्त्वम्। उणादिपाठस्तु बाहुलकलभ्यप्रत्ययप्रकृतिविशेषज्ञानार्थः। एतदर्थमेव 'गोचर'पदोपादानम्। **दशेति।** अनुबन्धभेदादित्यर्थः। तदाह—**लडित्यादि। पञ्चम इति।** 'लट्'—'लि'डित्याद्युक्तक्रमाऽपेक्षयेदम्। **छन्दोमात्रेति।** तेन 'तद्रूपाणामिहाऽप्रदर्शनान्यूनते'ति परास्तम्।

वर्तमाने लट्। वर्तमानत्वम्—प्रारब्धाऽऽपरिसमाप्तत्वम्, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा। तच्च प्रकृत्यर्थविशेषणम्। प्रतिधातु अनन्तलडादेशानां शक्तिकल्पनाऽपेक्षया, एकधातोरेव शक्तिकल्पने लाघवात्। तदाह—**वर्तमानेत्यादि। धातोरिति।** यद्यपि 'धातोरि'त्यधिकारसूत्रमिहैव वक्तुं युक्तं, तथापि यङ्विधिस्थधातुग्रहणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे, तत्सूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यासः। वर्तमानकालेन धातोरक्षेपाच्च^१।

अटाविताविति। 'लटः शतृशानचावि'त्यादौ विशेषणार्थतया चरितार्थस्य, विनेत्संज्ञां निवृत्युपायाभावात्। टित्वं टेरेत्वार्थम्।

वर्तमानकालादेर्द्योत्यताया उक्ततया, लकाराणां वाच्यं दर्शयति—**लः कर्मणि चेति।** 'ल' इति उच्चारणार्थाकारेण 'लस्ये'तिवत्प्रथमैकवचना—न्तमि'ति केचित्। अन्ये तु हल्मात्रस्य डसन्तम्। पक्षद्वयमपीदमाकरे स्पष्टम्। भाष्यन्तु डसन्तपक्षपात्येव। 'जसन्तमि'त्यन्ये। चात् 'कर्तरी'त्यनुकृष्यते। सकर्मकविषयं चेदम्। अकर्मकेषु 'कर्मणी'त्यंशस्य बाधात्, उत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च। तदाह—**सकर्मकेभ्य इति।**

'भावे चे'ति। चेनापि कर्तृत्वाऽनुकृष्यते, न कर्म, असम्भवात्।

१. इतोऽग्रे—'यतु यङ्विधौ 'धातोरि'ति योगं विभज्य, 'तृतीयाऽध्यायान्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्बोध्या' इत्यर्थकरणं, तत्सर्वं निर्बीजम्' इति ख. ड पाठः। क. कुण्डलितः।

तदाह—भावे कर्तरि चेति। यद्यपि एतत्सूत्राभावेऽपि 'भावकर्मणोरि'—
 त्यादिभिः 'गुणः कृताऽऽत्मसंस्कार' इति न्यायेन तदर्थकलकाराऽनुवादेना-
 त्मनेपदादिविधायकैरेषां लकारार्थत्वमनुमातुं शक्यम्। 'तयोरेवे'त्यस्य स्थाने
 'कर्मणि कृत्यत्तखलर्थाः, भावेऽकर्मकेभ्य' इत्यपि न्यासः शक्यते कर्तुम्।
 'अनुदात्तङित' इति च 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्युत्तरमेव पठितुं शक्यम्।
 तथापि सकर्मकेभ्योऽपि भावे घञादिवल्लकाराः स्युः। तथा च 'घटं क्रियमाणं
 देवदत्तेन' 'घटं क्रियते देवदत्तेने'ति स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्। न च
 'भावकर्मणोरि'त्यत्रैव 'भावेऽकर्मकेभ्य' इति वक्तव्यम्, तच्च 'भावेऽकर्मकेभ्य
 एवे'ति नियमार्थमिति न दोष इति वाच्यम्। लाघवाभावात्। न च 'लो भावे
 चाकर्मकेभ्य' इत्येवास्तु प्रकृतस्थले इति वाच्यम्। भावे इव, कर्तर्यपि
 'अकर्मकेभ्य एवे'ति नियमाऽऽपत्तौ, सकर्मकेभ्यः कर्तरि लकाराऽनापत्तेः। न
 च 'कर्तरि कृत्', 'लश्च', 'भावे चाऽकर्मकेभ्य' इति न्यासोऽस्त्विति वाच्यम्।
 'तयोरेवे'ति सूत्रे तच्छब्देन परामर्शार्थं 'कर्मणी'त्यस्याऽऽवश्यकत्वात्। न
 च तत्र 'कर्मणि च कृत्ये'त्याद्यस्तु। चेन 'पूर्वसूत्रानुकर्ष इति वाच्यम्।
 लाघवाभावादित्याद्युह्यम्।

तत्र आख्यातस्य कर्तृ—कर्मणी वाच्ये। 'पाचको देवदत्त' इत्यादाविव,
 'देवदत्तः पचती'त्यादावपि 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे' इति सूत्राऽनुवाद-
 बोधित—ऋष्यनुभवसिद्ध—सामानाधिकरणयानुभवानुरोधात्।

१. 'तदाह-भावे कर्तरि चेति। कर्तृकर्मणी वाच्ये इति 'गत्यर्थलोटा लृणन चेदि'ति सूत्रे
 भाष्ये स्पष्टम्, इति मञ्जूषायां विस्तरः' इति क. ग. पाठः।
२. 'यद्यपि' इत्यारभ्य 'तस्मात्सिद्धम्' (८ पृष्ठे) इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
 मनोरमा-लघुशब्दरत्नस्थत्वात्।
३. 'कर्मणि च कृत्यत्तखलर्थाः' इत्येव सूत्रमस्तु इत्यर्थः।
४. पूर्वसूत्रेति। 'भावे चाऽकर्मकेभ्यः' इति सूत्रेत्यर्थः।

एतेन 'कर्तृत्व-कर्मत्वे तदर्थ' इत्यपास्तम्। 'पचती'त्येतावन्मात्रे उक्ते कर्तुरनुपस्थित्या, सङ्ख्याया अनन्वितत्वेन, कर्तुरिकत्वसंशयाऽऽपत्तेश्च। अत एव तावन्मात्रोक्तौ, 'कः' 'कीदृश' इति प्रश्नो, 'देवदत्तो' 'घनश्याम' इत्युत्तरं च सङ्गच्छते। किञ्च तद्वत् 'कती'ति न प्रश्नो, नाऽपि 'एक' इत्युत्तरम्। लक्षणया संशयाभावाद्युपपादने तु प्रस्थितं विशिष्टशक्त्या। कृत्यपि एवमेवाऽऽपत्तेश्च।

एतेन 'कृतिमतः कर्तृत्वेनानन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम्। प्रथमान्तपदेनैव तल्लाभात्। तत्र शक्तेर्वक्तुमशक्यत्वं च। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्। तस्मात्कृतावेव शक्तिः। एवं च 'देवदत्तः पचती'त्यत्र देवदत्तो विशेष्यः, तिङर्थयत्नो विशेषणम्। आश्रयत्वन्तु 'संसर्ग' इत्यपास्तम्। लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्, शक्यतावच्छेदकत्वादेरपि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावात्। अनुगमप्रकारस्तु वक्ष्यते। किञ्च 'पचन्तं देवदत्तं पश्ये'त्यादौ शत्रादीनामपि लादेशत्वेन तेभ्योऽपि कृतिमात्रबोधाप्तेः। न चेष्टाऽऽपत्तिः। नामार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वय एव व्युत्पत्तेः।

ननु अत एव गौरवस्य प्रामाणिकतया, शत्रादिस्थानिनो लस्य, शत्रादेर्वा, कर्तरि शक्तिः, तिङ्स्थानिनो लस्य, तिङां वा, कृतावेव। न च द्वितीयपक्षे 'घटेन' 'वः' 'नः' 'हरेऽवे'त्यादावादेशे कृते, पूर्वरूपादिस्थले परलोपादीनां विधानाद्व्याकरणानां कलहे, पदसम्मोहात्, तदर्थस्यापि सम्मोहाच्च बोधानापत्तौ, समुदाय एव शक्तिकल्पनाऽऽपत्त्या, पदस्फोटवाक्य-स्फोटयोरपत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्येकं पदानामवधृतशक्तिकानां समुदायेन यथाव्युत्पत्ति स्मृतानां तत्तदर्थोपस्थापनद्वारा वाक्यार्थबोधकत्वसम्भवान्न दोष इति चेत्, न, आद्ये लत्वं शक्ततावच्छेदकं वाच्यम्। तच्च न। तदजानतोऽपि बोधात्। किञ्च लस्य नानार्थताऽऽपत्तिः। किञ्च स्थानिनामनियतत्वात्, अव्यवहतत्वाच्च तेषु शक्तिर्दुरुपपादा। न द्वितीयः। 'कर्तरि कृदि'ति सूत्रस्थकर्तृग्रहणस्यैव 'लः कर्मणी'त्यत्र चेनाऽनुकर्षणात्तिङां, कृतां च शक्तौ वैलक्षण्याऽनापत्तेः। एवं च लाघवात्कृतामपि कृतिर्वाच्या स्यात्। न च केवलकृतौ प्रयोगाभावः। आख्यातेऽपि समत्वात्। 'पक्ता जात' इत्यादेः सत्त्वाच्च। न च

नामार्थयोरभेदान्वयाऽनुरोधाद्वैषम्यम् । 'पचतिकल्पमि'त्यादौ कल्पाऽन्तस्याऽपि 'अकान्तस्येव नामतया, तदनुरोधेन तिङ्ष्वपि कर्तुर्वाच्यतौचित्यात् । अत एव 'अनभिहिते कर्तरि तृतीये'त्यादि सङ्गच्छते । 'अनभिहितसङ्ख्याके' इत्यर्थवर्णनन्तु न युक्तम् । कृदादिषु सङ्ख्याऽभिधानस्याऽप्रसिद्धेः ।

किञ्च कृतेर्व्यापारविशेषतया, धातुत एव तल्लाभे, तत्र शक्तिकल्पना नोचिता । मम तु व्यापारसामान्यस्य धातुलभ्यतया, आश्रयमात्रं तदर्थः । आश्रयत्वम् अखण्डोपाधिरूपमेकं, समवायवत् । आश्रयतात्वं वा एकम्, अखण्डं शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकमिति नाऽननुगमः ।

किञ्च 'रथो गच्छती'त्यादौ कृतेर्बाधाद् बोधानापत्तिः । तत्राऽऽश्रयत्वे लक्षणायान्तु, तत्रैव शक्तिरस्तु, किमनेन प्रयासेन ।

किञ्च कर्मलकारे तव कः प्रत्ययाऽर्थः ? न फलम् । तस्य धातुत एव लाभात् । न कृतिः । तस्या अभिहितत्वेन 'पच्यते चैत्रेणे'त्यादौ तृतीया-नापत्तेः । न च आश्रयत्वम् । सर्वत्र तस्यैव शक्यत्वौचित्यात् ।

यदपि 'आश्रयः प्रथमाऽन्तपदलभ्य' इति । तदपि न । आश्रयत्वेन ततोऽलाभात् । यत्तु 'शत्राद्यंशे 'कर्तरि कृदि'ति व्याकरणं शक्तिग्राहकमिति । तत्र । कृद्वाक्यशेषस्याऽस्याऽनिर्दिष्टाऽर्थण्वुलादिष्वेवोपस्थितिः, न तु शत्रादिविधिषु । स्थान्यर्थेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । 'आकाङ्क्षितविधानं ज्याय' इति न्यायात् । अन्यथा 'शय्यमाने गत' इत्यादौ भावे, 'क्रियमाण' इत्यादौ कर्मणि च शान-जनापत्तिरिति दिक् ।

एतेन कर्त्रधिकरणे—'आख्याताऽर्थो, न कर्ता । प्राधान्याऽऽपत्तेः । किन्तु फलाऽवच्छिन्नव्यापाराऽनुकूलो व्यापारः, कृत्यादिरूपः । स च व्यापार-त्वेनैव । अतो 'जानाति' 'रथो गच्छती'त्यादौ न लक्षणा । कालाऽन्वयस्तु

१. 'पाचक' इत्यादेण्वुल्स्थानिकाऽकादेशान्तस्येवेत्यर्थः ।

२. तदाख्ये मोमांसाशास्त्रस्थाऽधिकरणविशेषे इत्यर्थः ।

धात्वर्थव्यापारे, आख्यातार्थेऽपि वा। आश्रयबोधस्तु लक्षणया। लक्षितं तमादायैव च सामानाधिकरण्योपपत्तिः। 'लः कर्मणी' त्यादिकन्तु लाक्षणिकाऽनुशासनमित्युक्त्वा, जङ्गभ्यमानाऽधिकरणे कर्तुः शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः।

यत्तु 'कर्तरि यदेकत्वं, तत्र तिबि' त्यादिक्रमेण 'लः कर्मणि' 'तिप्तसृङ्गि' 'द्व्येकयोरि' त्यादेरेकवाक्यतया व्याख्यानात् कर्तुर्वाच्यता सूत्रादायाति। न च 'लस्ये'त्यस्य 'लुनाती'त्यादावतिप्रसङ्गनिवारणाय 'लः कर्मणी'त्यत्र निर्दिष्टकर्त्राद्यर्थान् अनुवर्त्य, 'कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्ये'त्यर्थो वाच्यः। स च त्वदीयव्याख्याने न सिद्ध्यति। कर्त्राद्यर्थविहितलकाराऽप्रसिद्धेः। 'लस्ये'ति सूत्रमनोरमोक्ताऽन्योन्याश्रयाऽऽपत्तिस्तु चिन्तयैवेति वाच्यम्। 'धातोरि'त्यधिकारात् 'धातुविहितलस्ये'त्यर्थेनैव तद्वारणादिति। तत्र। द्विवचनाऽऽदिसंज्ञानामादेश-निष्ठत्वेन, तद्विधिना 'द्व्येकयोरि'त्यादेरेकवाक्यत्वेऽपि, तत्र 'कर्तरी'त्यादेरसत्त्वेन, 'तस्यैकत्वाऽऽदिविशेषणत्वाऽसम्भवात्। सत्त्वेऽपि 'गुणानां च पराऽर्थत्वादि'ति न्यायेनाऽन्वयाऽसम्भव एव। एतेन 'लविधि-तिबादिविध्योरप्येकवाक्यताऽस्ती'ति परास्तम्।

किञ्च वाक्यैकवाक्यता सा, न तु पदैकवाक्यता। लविधिलभ्यलकार-नुवादेनाऽऽदेशविधेः प्रवृत्तेः। एवं च लविधौ श्रूयमाणं 'कर्तृ'ग्रहणं कथं सङ्ख्यां विशिनष्टु। तत्र सङ्ख्योपस्थापकाऽभावात्। लस्य द्विवचनादिसंज्ञा-भावात्। न चाऽवान्तरवाक्यार्थेऽन्वितस्य तदेकवाक्यतावेलायामावृत्त्या एकत्वादिविशेषणत्वमपीति वाच्यम्। आवृत्तौ मानाभावात्। निराकाङ्क्षत्वाच्च।

ननु 'लः कर्मणी'त्यत्र 'ल' इति डसन्तम्। आदेशापेक्षया षष्ठी। 'लस्य य आदेशः, स कर्मणी'त्यादिक्रमेणाऽर्थः। लकारश्च 'वर्तमाने लङि'त्यादिभि-र्विहित इति न दोषः। एवं च 'कर्तरि यदेकत्वमि'ति योजना निर्बाधैवेति

चेत्, न। एवं हि तिबाद्यादेशानामेवाऽर्थनिर्देशः स्यात्, न तु द्विवचनादि-
संज्ञाविनिर्मुक्तशत्रादीनामिति, भावकर्मणोः शानजनापत्तिः। न च शानज्विधिना
आत्मनेपदपरस्मैपदविधायकानामेकवाक्यत्वात् 'भावकर्मणोरि'त्यनेनेष्टसिद्धिः, 'लः
कर्मणी'त्यनेनापि एकवाक्यत्वान्न सकर्मकेभ्यो भावे शानजिति वाच्यम्। एवमपि
'आम्'विषयस्य लुका लुप्तत्वात्, द्विवचनाऽऽदिसंज्ञारहितत्वात्, अभावस्य
वृत्त्याऽर्थबोधकत्वाऽभावाच्च तदर्थो न निर्दिष्टः स्यात्। एवं च स कर्तर्येव
स्यात्। एवं चाऽनुप्रयुज्यमानोऽपि, तदनुरोधेन कर्तर्येव स्यात्, भावकर्मणोर्न
स्यात्। इष्यते तु तयोरपि। न च 'आम्' इत्यनेन 'लः कर्मणी'त्यस्यैकवाक्यत्वात्
लुक्शब्देन तत्सहचरिताऽऽमन्तलक्षणाच्च न दोष इति वाच्यम्। एवमपि
प्रथमान्तत्वे श्रुतेनैव सम्बन्धः, षष्ठ्यन्तत्वे तु 'आदेश' इत्यध्याहार्यं स्यादिति
दोषः।

अपि चोक्तरीत्या 'लः कर्मणी'त्यत्र आदेशा अप्यनुवाद्याः। ते च
'लस्ये'त्यधिकृत्य 'तिप्तस्झी'ति विहिताः। तथा च परिपूर्णवाक्यस्यैव
अनुवाद्यसमर्पकत्वात्, महावाक्यार्थबोधं प्रति कारणत्वाच्च, तदेकवाक्यतयैव
पदविशेष-पुरुषविशेष-व्यवस्थापकानामिव, वचनविशेषव्यवस्थापकस्यापि
प्रवृत्तिध्रौव्ये, पुनरिदानीं महावाक्यार्थबोधकाले प्रवृत्तिनिर्मूला। किञ्च व्यर्थपि
सा। 'तिप्तस्झि' 'द्व्येकयोरि'त्याद्येकवाक्यतयैव एकत्वादौ वाच्यतायाः सिद्धत्वात्।

न च कर्त्रादौ शक्त्यबोधनेन मीमांसकमतसिद्धिरेव फलम्। 'मतसिद्धौ
पुनरन्वयः, पुनरन्वये च मतसिद्धिरि'त्यन्योन्याऽऽश्रयात्।

अपि च पुनः प्रवृत्तिरनिष्टाऽऽवहा। गौरवस्य सत्त्वात्। अपि च
सङ्ख्यायाः परिच्छेदकत्वेन विशेषणतैवोचिता- 'एकस्मिन्कर्तरी'ति। एवं च
धर्मिणि शक्तिर्दुर्वारा।

यत्तु 'प्राधान्याऽनुरोधात्कृतेर्वाच्यते'ति। तत्र। 'प्रत्ययाऽर्थः प्रधान-
मि'त्यस्य अजे'त्यादौ व्यभिचारात्। 'आश्रये लक्षणे'त्यप्ययुक्तम्।
नियतलक्षणाऽङ्गीकारे तत्रैव शक्तेरुचितत्वादिति मञ्जुषायां विस्तरः।
तस्मात्सिद्धम्- 'कर्तृकर्मणी वाच्ये' इति। स्पष्टं चेदं 'गत्यर्थलोटा लृण्ण चेदि'ति
सूत्रे भाष्ये।

ते च आधेयतासम्बन्धेन फलव्यापारयोर्विशेषणे। 'भावप्रधान-
माख्यातमि'ति निरुक्तात्। भावः- धात्वर्थः। आख्यातम्- तिङन्तम्।
'भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र भावः प्रधानमि'ति
तद्भाष्यस्वरसात्। अत एव 'अपचद् देवदत्तं पश्ये'त्यादि न साधु। 'लटः
शतृशानचौ' 'प्रशंसायां रूपबि'ति सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च।

तत्र कर्त्राख्याते व्यापारः प्रधानम्। कर्माऽऽख्याते फलम्। फल-
व्यापारयोर्जन्यजनकभावः संसर्गः।

यत्तु 'कर्माऽऽख्यातेऽपि व्यापार एव विशेष्य' इति। तत्र। 'इष्यते पुत्र'
इत्यर्थे 'पुत्रीयती'ति न, भिन्नाऽर्थत्वादिति 'सुप आत्मन' इति सूत्रस्थभाष्य-
विरोधादिति निरूपितं कारके। 'पक्वस्तण्डुल' इत्यादौ फलव्यापार-
योर्व्यत्यासस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। कालाऽन्वयस्तु कर्माऽऽख्यातेऽपि व्यापार एव।
तथैवाऽऽकाङ्क्षितत्वात्।

तत्र 'अभिमतफलनिष्पादकसकलव्यापाराऽपगमे भूतत्वम्। तादृशस्य
सकलस्य भावित्वे भविष्यत्वम्। यावच्चाऽभिमतफलप्रयोजकसकलक्रियायाः
समाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमि'ति स्पष्टमाकरे।

१भावलकारे तु व्यापार एव विशेष्य इति प्राग् निरूपितम्।

१. 'भावलकारे तु व्यापार एव विशेष्यः। कत्वान्तादौ सामानाधिकरण्येन व्यापारयोरेव
परस्परमन्वयदर्शनेन, औत्सर्गिकव्यापारनिष्ठफलविशेष्यत्वस्य त्यागे मानाऽभावात्।
एतेन 'प्रथमान्तविशेष्यको बोध' इत्यपास्तम्। प्रागुक्तनिरुक्तविरोधात्। 'पचति-
व्रजती'त्यस्याऽऽपत्तेश्च। 'पश्य मृगो धावति' 'देवदत्तः पक्ष्यति करोषी'त्यादेरनापत्तेश्च।
क्रियाया यथाऽसत्त्वरूपत्वं तथा प्राक् निरूपितम्' इति ख. ड. पाठः।

तत्र सकर्मकधातूनां फलव्यधिकरणव्यापारोऽर्थः। जानात्यादेश्च ज्ञाना-
नुकूलमनःसंयोगादिरेवाऽर्थः। कालाऽन्वयस्त्वत्र विशिष्टे। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्।
विषयताऽऽपत्यनुकूलज्ञानादिकमेव वा तदर्थः। कृञश्चोत्पत्यनुकूलव्यापारः। अकर्मकाणां
फलसमानाधिकरणः। सकर्मकत्वं च एतच्छस्त्रविहितकर्मसंज्ञाकाऽर्थान्वय्यर्थकत्वम्।
तदनन्वय्यर्थकत्वं च अकर्मकत्वमिति। अधिकमस्मृतकृतवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषायां
‘द्रष्टव्यम्।

अत्र सूत्रे ‘कर्म’पदेन कालादिबहिरङ्गकर्मणोऽपि ग्रहणम्। तेन ‘आस्यते
मास’ इत्यादि। अकर्मकत्वाद्भावेऽपि। ‘अकर्मक’पदे ‘कर्म’पदेन गत्यादिसूत्रे
‘अकर्मक’ग्रहणसामर्थ्याद् बहिरङ्गकालादेरग्रहणस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वात्। ध्वनितं
चेदं ‘गतिबुद्धी’ति सूत्रे भाष्ये। निरूपितं च तत्रैव कारके। तेन ‘आस्यते
मासमि’^३त्यपि।

अत्र सूत्रे ‘अकर्मक’शब्देन अविवक्षितकर्माणोऽपि गृह्यन्ते। ‘कृतपूर्वी
कटमि’त्यस्य ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ति सूत्रे, ‘मातुः स्मर्यते’ इत्यादौ कर्मणोऽविवक्षया^३
भावे लस्य ‘अधीगर्थे’ति सूत्रे च भाष्ये उदाहृतत्वात्^४।

१. इतोऽग्रे—‘न च ‘कृतपूर्वी कटमि’तिवत्पूर्वम् अविवक्षितकर्मतया भावे प्रत्यये, ‘घटं
क्रियमाणं देवदत्तेने’त्यादिप्रयोगो दुर्वारः। एतत्सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्येन लकारविषये
पश्चात्कर्मविवक्षाया अनाश्रयणात्। विवक्षायाः प्रयोगाऽधीनत्वाच्च। ईदृशविवक्षाया—
स्तादृशवृत्तिविशेषमात्रविषयतायाः ‘कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्च’ इति
ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे—‘न चाऽत्र परत्वाद्भावे चेत्यस्य प्रवृत्तौ, भाव एव स्यादिति वाच्यम्।
एतदेकवाक्यताऽऽपन्नकालादिकर्मसंज्ञासामर्थ्येन तत्र कर्मण्यपि प्रवृत्तेरिति दिक्’ इति
ख. ड. पाठः।

३. ‘कर्मणोऽविवक्षायाम्’ इति ख. ड. पाठः।

४. इतोऽग्रे—‘पीता गाव’ इति, ‘विभक्ता ब्राह्मणा’ इति च ‘कर्तरि कृदि’ति सूत्रस्थ—

क्रियाविशेषणे कर्मण्यपिलकारो भवत्येव। 'किं पुनर्विधीयते? विभक्तिविधानमि'ति समर्थसूत्रे भाष्यात्। तत्र 'विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद् विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवती'ति कैयटेन क्रियाविशेषणत्वेनैव कर्मत्वस्योक्तत्वादिति बोध्यम्।

लस्य। 'धातोरि'त्यधिकाराद्भातुविहितलस्य ग्रहणात् 'लुनाती'त्यादौ न दोषः। लस्य इत्संज्ञा तु न। 'लस्य' 'लः परस्मैपदमि'त्याद्यनुवादसामर्थ्यात्।

भाष्यप्रयोगे 'पीतमुदकं येषामि'ति, 'विभक्तं धनमेषामि'ति चाऽर्श आद्यचा कैयटेन कर्मत्कान्तमादायैव समाहितम्। भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव। 'गत्यर्थाऽकर्मके'ति सूत्रे तु न गृह्यन्ते इति, 'आशितः कर्त्ते'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमि'ति प्राञ्चः।

'वस्तुतस्तु 'आशिते कर्त्तरि क्तो निपातनादिति' हि तत्र भाष्यम्। तत्राऽविवक्षित-कर्मकत्वेन अकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे, निपातनपर्यन्तं धावनं व्यर्थमिति भवदाशयः। स न युक्तः। 'आशित ओदनं देवदत्त' इत्याद्युदात्तप्रयोगस्य इष्टत्वेन, तदर्थं 'निपातनाऽऽश्रयणमि'त्यपि भाष्याऽऽशयस्य वक्तुं शक्यत्वात्। लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवाऽत्र निपातनाश्रयणम्। अत एव 'आशितः कर्त्ते'ति निर्देशोऽयुक्त इत्यादि न विचारितं भगवता। 'दत्तवानि'त्याद्यर्थे 'दत्त' इत्यादि तु नाऽऽपाद्यम्। विवक्षायाः प्रयोगाऽधीनत्वादित्यन्ये।

ननु प्रकृतसूत्रेऽविवक्षितकर्मणामपि ग्रहणे 'णेरध्ययने वृत्तमि'ति सूत्रे 'वृत्तं पारायणस्ये'त्यत्र भावे क्तोऽकर्मकत्वात् त्र तु ण्यन्तात्, सकर्मकत्वादिति भाष्यम्, 'नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव। 'तयोरेवे'त्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणात्, तत्र च 'भावे चाऽकर्मकेभ्य' इत्यनुवर्तनात्, अन्यथा 'ग्रामं गतमि'त्यपि प्रसज्येते'ति कैयटः, तद्विरुध्येत। ण्यन्तादप्यविवक्षितकर्मकाद्भावे क्तप्रत्ययसम्भवादिति चेत्, न, अविवक्षितकर्मतया भावे क्तस्य 'कृतपूर्वी'त्यादिवृत्तिमात्रविषयत्वात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

१. इतोऽग्रे-फलाऽभावाच्च। न चाऽऽश्रवणं फलम्। आदेशविधिनैव तल्लाभात्। न च लिट्स्वरः फलम्। णलादेर्लित्वेन तदभावज्ञापनात्। न च 'असञ्जातविरोध'न्यायेन तदेव

तिप्तसूत्रि। द्वन्द्वः, पृथक्पदानि वा। सौत्रत्वात् 'थासाथामि'त्यत्र रुत्वं न। तिबादीनां पित्वं गुणाऽर्थं स्वराऽर्थं च। इट्प्रकार 'इटोऽदि'त्यत्र विशेषणार्थः। 'एधेमही'त्येतद्व्यावृत्तिश्च फलम्। तत्र 'लिङ्' इत्यनुवृत्तावपि टकाराऽभावे 'इवर्णाऽन्तस्य लिङोऽत्स्यादि'त्यर्थः स्यात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाश्च वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिरिति स्पष्टम् 'अङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। आदेशसाहचर्यात्र आगमत्वमस्य।

अत्र सूत्रे महिङो डकारस्तिङादिप्रत्याहाराऽर्थः, समुदायाऽनुबन्धो, नाऽवयवस्य स्वस्य। व्याख्यानात्^१। अन्यत्र तु समुदायाऽनुबन्धस्याप्यर्थवदवयवाऽनुबन्धत्वं भवत्येव।

अत एव अयचश्चकारस्य प्रत्याहारार्थत्वमुक्तम्। इष्यते च अयचि चित्कार्यमपीति बोध्यम्। तेन 'वव्रश्चिमहे' इत्यत्र सम्प्रसारणं^२ नेति दिक्।

एषां स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वसिद्धेः, देशांऽशो निराकाङ्क्षत्वेन च, 'प्रत्ययः' 'परश्चे'त्यस्याऽनुपस्थितावपि, 'आद्युदात्तश्चे'ति सम्बध्यत एव।

श्रवणाऽर्थमस्तु। 'बभूथाततन्धे'ति निर्देशेन थलो लस्येत्संज्ञाऽऽवश्यकत्वात्^३ इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. 'व्याख्यानात्। एतेन 'थसस्थकाराद् आ मिपः पकारं 'थप्'प्रत्याहारं कृत्वा, 'तस्थपां तान्तन्ताम' इत्येव सूत्रयितुमुचितमि'त्यपास्तम्। तथा सति मिपः पित्वाऽभावाऽऽपत्तेः। इदमेव ज्ञापयति—'इह सूत्रे सम्भावितसमुदायाऽनुबन्धत्वानां नाऽवयवानुबन्धत्वमि'ति। एतेन 'प्रत्याहारार्थाऽनुबन्धस्याऽवयवाऽननुबन्धत्वे 'स्थानिव'दादिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि अयचश्चकारस्य प्रत्याहारार्थत्वमुक्तम्। इष्यते च अयचि चित्कार्यमपी'ति परास्तम्। प्रकृते ज्ञापकबलेन तथाऽङ्गीकारेऽपि, अन्यत्र तथाऽङ्गीकारे मानाऽभावात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'सम्प्रसारणं न। तथा इषेः कर्मणि आशीर्लिङि 'एषिषीमही'त्यत्र 'क्लिङि चे'ति गुणनिषेधो नेति दिक्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

यद्वा तयोरपि अवरोधात् सम्बन्धे न क्षतिः। अत एव एत्सूत्रविधेयताऽऽदिविषये 'प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तमाद्युदात्तत्वमि'ति 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। आद्ये तु 'प्रत्ययसंज्ञावत्सन्नियुक्तमि'ति तदर्थः।

'लः' इति आदेशाऽपेक्षया षष्ठीत्याह—**लादेशा** इति। सिजादीनां लादेशत्वेऽपि नेयं संज्ञा। 'तडानावि'त्येतत्साहचर्येण तिङ्कृतामेव लादेशानामत्र ग्रहणात्। अस्य आकडारत्वेऽपि शत्रादौ सावकाशां परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा न बाधते। 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' 'एत ऐ' इत्यादिलिङ्गात्। एकसंज्ञाऽधिकारादेव च आत्मनेपद—परस्मैपदसंज्ञयोः परस्परं बाध्यबाधकभावः।

तड्साहचर्यात्, 'ल' इति षष्ठ्यन्ताऽनुवृत्तेश्च लादेशाऽऽनस्यैव ग्रहणमित्याशयेनाऽऽह—**शानच्कानचौ चेति**। तेन चानशो व्यावृत्तिः। तेन स परस्मैपदिभ्योऽपि—'निघ्नान' इति।

'शेष'पदार्थज्ञानाय प्रथममात्मनेपदविधायकान्याह—**अनुदात्तङितः**। द्वन्द्वाऽन्ते श्रूयमाणेच्छब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। तत्राऽनुदात्तांऽशे तदन्तविधेः फलाऽभावादंशाऽन्तर एव स इत्याह—**उपदेशे इत्यादि**। **तदन्ताच्चेति**। तेन यङन्तादात्मनेपदसिद्धिः^१। अन्यथा यङाद्यन्तसमुदायस्य तिङ्निरूपिता—ङ्गत्वाऽनापत्तौ, अडाद्यव्यवस्थाऽऽपत्तेः।

'उपदेशेऽजित्यतोऽनुवृत्तस्य 'उपदेशे' इत्यस्य डिद्विशेषणत्वम्। अन्यत्राऽव्यभिचारात्। द्वन्द्वसाधुत्वायाऽनुदात्तांऽशे शाब्दाऽन्वयसत्त्वेऽपि, नैष्कल्यमिति बोधयितुम् 'उपदेशे' इत्यनुदात्तेदंशेन सम्बन्धितम्। तेन 'चिनुतः' 'चिकुटिषती'त्यादौ नाऽऽत्मनेपदम्। 'गाङ्गुटादिभ्यः' 'सार्वधातुकमपिदि'

१. 'निघ्नाना इति' इति ख. ड. पाठः। स च हरिताललेपेन क. शोधितः।

२. इतोऽग्रे—'न च यङादेर्ङित्वमाश्रित्यैव तत्सिद्धिः। यङाद्यन्तसमुदायस्य तिङ्निरूपिताऽङ्गत्वाऽनापत्तौ' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

त्यातिदेशिकङित्वास्याऽत्र सत्त्वात्। 'शेते' इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धम्।

न च तदन्तविधिर्दुर्लभः, विशेष्याऽभावादिति वाच्यम्। 'धातोरि'त्यस्य सत्त्वात्। तथा हि- इदं प्रकरणं तिबादिविधिना सहैकवाक्यतया 'अनुदात्तङितो धातोर्लस्य स्थाने, एकत्वे गम्ये, आत्मनेपदैकवचनं, त' इत्यादिक्रमेण व्याख्यानाद्विधायकम्। एवं च विशेष्यलाभः स्पष्ट एव।

'आत्मनेपद'शब्दादौ च भाविसंज्ञाऽऽश्रयणीया। एतदभावे प्राप्ताऽति-प्रसङ्गपरिहारकत्वेन परमेतेषां नियमत्वव्यवहारः। तत्र सर्वेषां 'खलेकपोत'-न्यायेन एकवाक्यता। तत्र 'धातोरि'ति पञ्चम्या विहितविशेषणतया, तत्समानाधिकरणा 'ऽनुदात्तङित' इत्यादीनामपि विहितविशेषणत्वमेव। तेन चङङोरपि न दोषः। तदन्तस्य धातुत्वाऽभावात्। ततो विहितत्वाऽभावाच्च।

न च पूर्वमादेशप्रवृत्तौ 'वृद्धयः स्यसनोरि'ति सूत्रे 'स्य'ग्रहणं व्यर्थं स्यात्, पूर्वमेवाऽऽत्मनेपदनियमेन आत्मनेपदे जाते, तस्याऽनेन विकल्पाऽयोगादिति वाच्यम्। 'स्यविषये' इति व्याख्यानेनाऽदोषात्। न च 'वा क्यष' इत्यादिविषये पक्षे आत्मनेपदं न स्यात्, तद्विषयशास्त्रैकवाक्यताऽऽपन्नेन 'तिप्तसि'त्यनेन तस्य प्राप्त्यभावात्, पक्षे लस्यैव श्रवणं स्यादिति वाच्यम्। उपस्थिताऽऽत्मनेपदाऽपेक्षयैव विकल्पविधानेन, उभयोरपि तात्पर्यविषयत्वान्न दोषः। ये तु 'भिन्नवाक्यता, सामान्यशास्त्रविहितानामनेन नियमः, एतदभावे पर्यायेण प्रसक्तस्य सर्वस्याऽनेन निवृत्तिः क्रियते' इति

१. इतोऽग्रे- 'एतेन परत्वात्, लसामान्याऽपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं लाऽऽदेशप्रवृत्तावपि, स्यादिविषये व्यवधानस्य भावितयाऽकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं नाऽऽदेशा' इत्यपास्तम्। विहितविशेषणाऽऽश्रयणेनाऽदोषात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

न 'भुक्तवन्तमि'त्यादिन्यायविरोधः, लुगादिनेव नियमेनाऽपि जातस्य निवृत्त्यङ्गीकाराद्वा न तद्विरोध' इति वदन्ति, तेषां 'वृद्भ्य' इत्यत्र 'स्य'ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अन्तरङ्गत्वात्सामान्येन तिबादिषु, सङ्ख्यादिप्रकृतिविशेषाद्यपेक्षनियमाऽपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्विकरणेषु, 'अनुदात्ते'त्यादेर्विहितविशेषणत्वे मानाऽभावे, तेन व्यवधानात् (पूर्वमप्यकृतव्यूहपरिभाषया वा) नियमानामप्रवृत्तौ, सामान्यविधिना सर्वेषां सिद्धेः।

न च विकरणेभ्यो नियमबलवत्ताया, विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेर्वा ज्ञापनात्र दोषः। न च 'विकरणव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिरिति पक्षे चडडोर्दोषः- 'अदुद्रुवत्'। अत्र शेषत्वाभावात्परस्मैपदाऽनापत्तिः। 'भूवादि'-सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पञ्चन्या विपरिणत'धातु'पदाऽनुवृत्त्या, 'इको झलि'त्यत्र सनेव आत्मनेपदाऽऽक्षिप्तलकारेण धात्वाक्षेपेण वा, 'धातोरि'त्येतत्सम्बन्धेन वारणात्। अनुदात्तसाहचर्येण अविकरणङित एव ग्रहणाच्चेति वाच्यम्। तदपेक्षया प्रागुक्तैकवाक्यतापक्षस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वात्। विषयसप्तम्याश्रयणन्तु विकरणेभ्यो नियमबलवत्ताज्ञापने तवाऽप्यावश्यकमेव। वाक्यभेदेन नियमपक्षे 'वा क्यष' इत्यादौ तु न दोषः। सामान्यसूत्रेण लस्य निवर्तनात्, वाचनेन आत्मनेपदस्याऽपि विधानात्। 'अनुदात्तङित' इत्यत्र स्वरितपाठेनौपदेशकधातोरेव ग्रहणाच्च।

इदं च सूत्रं 'नेर्विश' इत्यादिसाहचर्यान्नामधातुषु न प्रवर्तते। तेन 'त्राहि मां पुण्डरीकाक्षे'ति सिद्धम्। ध्वनितं चेदं 'लोहितादि'सूत्रे क्यषः ककारषकारप्रत्याख्यानपरभाष्येण। अन्यथा 'वा क्यष' इत्यस्य स्थाने 'वा यादि'ति सूत्रिते आचारक्विवन्त-'सभ्य'शब्दादौ दोषस्य स्पष्टत्वेन भाष्याऽसङ्गत्यापत्तिः। 'अवगल्भते' इत्यादौ तु अनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्प्रवृत्तिः। 'चित्रीयते' इत्यादाववयवेऽचरितार्थेन ङकारेण क्यजन्त-

विशेषणतया व्यपदेशिवद्भावेन डिदन्तता बोध्या। न चाऽस्य नामधातुत्वम्।
क्यजन्तस्य ^१नामत्वाऽभावादित्याहुः।

स्वरितजितः। कर्त्रभिप्राये इति। 'कर्तारमभिप्रैति तत्कर्त्रभिप्रायम्'।
'कर्मण्यण्'। अभिप्रैतिर्गत्यर्थः। तदाह—**कर्तृगामिनीति**। कर्तृगामित्वद्योतकञ्च
आत्मनेपदमेव। क्रियाफलं च श्रुत्या, लोकतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता,
तदेव, न दक्षिणाऽऽदिरूपम्। तदुक्तं हरिणा—

'यस्याऽर्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचाऽऽदयः।

तत्प्रधानं फलं तेषां, न लाभादि प्रयोजनम्'।। इति।

'पचा'पाकः, आदिर्येषां ते—'पचाऽऽदयः'। तच्च पच्यादौ भोजनादि
लोकतोऽवगतम्, यज्यादौ स्वर्गादि श्रुत्याऽवगतम्। 'यस्याऽर्थस्य प्रसिद्ध्यर्थं
पचाऽऽदय एव आरभ्यन्ते' इत्यन्वयः। तेन 'यजन्ति ऋत्विजः' इत्यादौ
परस्मैपदमेव। इदं च विवक्षामात्रनिबन्धनम्। तेन 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते'
इत्यादि सिद्धम्। इदं च 'एषा क्रिया किमर्थे'ति विचारे, 'पश्चात्तनमानसबोधविषय'
इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्घोते।

'स्वामि—दासौ पचतः' इति, दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात्, एवं 'स्वामिदासौ
पचेते' इत्यादौ स्वामिधर्मस्य दासे आरोपात्, साधु । मानसबोधे च
आत्मनेपदादिसमभिव्याहाराद् आरोपिताऽनारोपितसाधारणम् एतद्विषयः। तादृशमेव
च विवक्षया तडादिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः।

केचित्तु—'अभिप्रायः प्रेरणा। कर्तृपदेन च हेतुकर्ता। कर्तृप्रेरणाविषयत्वे

१. 'नामत्वाऽभावात्। यद्वाऽऽक्षेपेण, प्रागुक्तयुक्त्या वा धातुलाभे सिद्धे, पुनः
'धातोरि'त्यनुवृत्तिसामर्थ्येन, 'धातुरेव यो धातुर्न नामत्वमन्वभूद् यो धातुरि'ति व्याख्यानान्न
दोषः। न चाऽनुवृत्तौ मानाऽभावः। 'सनाद्यन्ता धातवः' 'भूवादय' इत्येव सिद्धे,
प्रथमे भूवादिसूत्रपाठस्यैव मानत्वात्। ध्वनितं चेदं 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्'त्यत्र भाष्ये
इति, 'उगवादिभ्यो यदि'त्यत्र निरूपितमित्याहुः' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

क्रियारूपफलगते द्योत्ये इदम्। 'पचते' इत्यस्य च 'पाचयती'त्यर्थः। 'पाचयते'
इत्यत्र प्रयोजकव्यापारद्वयमर्थः, णिजन्तात् णिचि यथेत्याहुः। तदुक्तं हरिणा—

‘क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता।

असती वा सती वाऽपि, विवक्षितनिबन्धना।।

केषाञ्चित्कर्त्रीभिप्राये णिचा सह विकल्पते।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा।।

‘क्रीणीष्व’ ‘पचते’ ‘धत्ते’ ‘चेनोति’ ‘चिनुते’ ऽपि च।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते’।। इति।

‘असती’त्यादिना ‘कमलवनोदघाटनमि’त्यादिसिद्धिर्दर्शिता। तत्र अन्त्यं
न युक्तम्, भाष्याऽसम्मतत्वादिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्घोते।

किञ्चाऽन्तर्भावितण्यर्थतयैव तदुपपत्तौ, प्रयोजकव्यापारे आत्मनेपद—
विधाने मानाऽभावः। परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीतये धातोरन्तर्भावितण्यर्थताया
आवश्यकत्वात्। न च ‘हेतुमति चे’त्यत्र ‘वा’ग्रहणाऽननुवृत्तेः, ‘नित्यं कौटिल्ये’
इति ‘नित्य’ग्रहणेन विच्छेदाच्च, कथमन्तर्भावितण्यर्थत्वेन केवलधातूनां
साधुत्वम्। ‘पञ्चभिर्हलैः कर्षती’ति भाष्यप्रयोगेण प्रकारान्तरेण द्योतिते तस्मिन्
तदनुत्पत्त्या सम्भवात्। एवं च गमकसत्त्वे एव केवलधातोरन्तर्भावितण्यर्थता,
नाऽन्यथेत्यन्यत्।

उभयोः पदयोरिति। षष्ठ्या विपरिणतपरस्मैपदाऽऽत्मनेपदग्रहणाऽ—
नुवृत्त्येति भावः। अत एव यथासङ्ख्यसिद्धिः। अन्यथा तिङः षट् त्रिकाः,
संज्ञास्तु तिस्र इति, तत्र स्यात्। परस्मैपदाऽऽत्मनेपदग्रहणाऽनुवृत्तेरेव शत्रादौ
सावकाशपरस्मैपदसंज्ञायाः प्रथमाऽऽदिसंज्ञया बाधो न। आत्मनेपदसंज्ञया
पुरुषसंज्ञाया बाधश्च न। स्पष्टं चेदम् “आकडार”सूत्रे भाष्ये। अत एव ‘सिचि
वृद्धिः’, ‘णलुत्तमो वे’त्यादि सङ्गच्छते।

१. ‘आकडारात्सूत्रे’ इति ख. ड. पाठः।

‘तानी’त्यस्याऽर्थमाह—**लब्धेति**। अत एव पुरुषसंज्ञैकवचनादिसंज्ञानां समावेशः। अन्यथा आकडारत्वात्स न स्यात्। अत एव ‘अदानी’त्यादौ ‘आडुत्तमस्ये’ति आट्सिद्धिः।

युष्मद्यु। सामानाधिकरण्यम् एकाऽर्थबोधकत्वम्। तच्च प्रत्यासत्त्या तिङ्गैवेत्याशयेनाऽऽह—**तिङ्वाच्येति**। एतेन ‘तिङां कृतिर्वाच्ये’त्यपास्तम्। उप-उच्चारितम्, उप—अनुसंहितं वा पदम् ‘उपपदम्’, न तु कृत्रिमम्, तस्येहाऽनुपयोगात्, अप्राप्तेश्च।

‘स्थानिन्यपी’त्यस्याऽर्थमाह—**अप्रयुज्यमाने** इत्यादि। ‘स्थानम् = प्रसङ्गः, तद्वति युष्मदी’त्यर्थात्। स चाऽप्रयोगे एव तदर्थोऽवगतौ सत्यामिति भावः। समानाधिकरणे किम्? ‘त्वया क्रियते’। ‘त्वां पश्यन्ति’। ‘त्वद्भवती’त्यादौ तु नाऽस्य प्रवृत्तिः, प्रकृतेरेव कर्त्रीत्वात्, गौणत्वाच्च। एवम् ‘अत्वं त्वं सम्पद्यते’ इति विग्रहेऽपि न। ‘अत्वम्’शब्दसमभिव्याहारेण ‘त्वम्’शब्दस्य गौणत्वात्। स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये।

‘त्वत्कल्प’ इत्यादौ कालाऽन्तरदृष्टगुणस्यैव ईषदसमाप्तौ प्रत्यय इति, ‘त्वत्कल्पो भवसी’त्येव। ‘त्वमेवेदानीं किञ्चिन्न्यूनगुणो भवसी’त्यर्थः। सलिङ्गस्य सम्बोद्ध्याऽसम्बोध्यसाधारणस्य भवदर्थत्वात्, युष्मदश्चाऽलिङ्गसम्बोधनैकविषयत्वात्, भवच्छब्दयोगे न मध्यमः। एतेन ‘भवच्छब्दप्रयोगे युष्मदोऽप्रयोगसत्त्वात्, तदर्थप्रतीतिश्च, मध्यमः स्यादि’त्यपास्तम्।

यदा तु अस्मात्सम्बोधनविभक्तिस्तदा युष्मदर्थयोगात् ‘हे भवन् भवसी’त्यादौ, ‘हे देव! भवसी’त्यादाविव ‘मध्यम’ इति **माधवः**।

‘अतित्वं भवती’त्यादौ तु अतिक्रमितुः प्राधान्यात्र मध्यमोत्तमौ।

प्रहासे च। पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः। ‘मन्योपपदे’ इति बहुव्रीहिः। ‘प्रकृतिभूते’ इति शेषः। प्रकृतिभूतधातुश्च मन्यतिकर्तृकर्तृक एव, प्रत्यासत्तेः, ‘समानाधिकरणे’ इत्यनुवृत्तेश्च। मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासेन प्रयोगे प्राप्ते इदम्। अत्राऽऽद्ये वाक्ये ‘अस्मद्युपपदे’ इति, द्वितीये ‘युष्मद्युपपदे’ इति च सम्बध्यते।

उत्तमाऽर्थस्यैकत्वविधानात्तदभिधायियुष्मच्छब्द एकवचनाऽन्त एव। एकवच्चेति-
अन्वाचये। तेन एकत्वस्यैव विवक्षितत्वे, फलाऽभावादेकवत्त्वाऽतिदेशाऽभावेऽपि,
मध्यमोत्तमौ स्त एवेति बोध्यम्।

अस्मदि। युष्मत्पदरहितं पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तदाह—तथाभूते इति।
युष्मदस्मदभ्यां सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव, 'अहं च, त्वं च वृत्रहन्
संयुज्यावे'ति यथा। 'देवदत्तश्च त्वं चे'त्येकशेषे 'युवां भवथ' इति मध्यम एव।
युष्मदर्थसामानाधिकरण्यात्। 'युष्मदस्मदी यत्र समानाधिकरणे न स्तः, स शेषः'
इत्युक्तेः। एवं च तत्र वाक्येऽपि 'भवथ' इत्येव। उक्तयुक्तेः।

यदा तु 'देवदत्तः पचति, त्वं चे'ति समुच्चयो विवक्षितः, तदा
आद्याऽनुरोधात्पुरुषः। द्वितीयस्य तु पुरुषविपरिणामेनाऽऽवृत्त्याऽन्वयः। भवच्छब्देन
युष्मदस्मदोः सह विवक्षायां, पूर्वशेषे तु-मध्यमोत्तमावेव। 'परशेषेण भवतः
शेषेऽपि तावेवे'ति कश्चित्। 'ईदृशे विषये पूर्वशेष एव, न परशेष इति, न
तथा प्रयोग' इति कैयटादयः। अत्रोत्तमपुरुषे प्रत्यक्त्वं भासते, मध्यमे पराक्त्वमिति
बोध्यम्। स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये।

भू सत्तायाम्। सतेह आत्मधारणम्। 'अस्तीति उत्पन्नस्यात्माऽव-
धारणमाचष्टे' इति निरुक्तात्। यथाऽत्र न सुबुत्पत्तिस्तथा ऋकारान्तशब्दव्याख्याने
निरूपितम्। पूर्वं 'भू'कथनं तु महाव्याहृतिस्मारकतया माङ्गलिकत्वात्।
सत्ताऽर्थनिर्देशोऽप्येवम्, सत्ताऽऽख्यपरब्रह्मणः स्मरणात्। 'भू सत्तायामि'त्यादेः
'वर्तते' इति शेषः।

कर्मणः कर्त्रधीनत्वेन पूर्वं कर्तृप्रत्यया उच्यन्ते। तदाह—कर्त्रिति।
'धातोरि'ति पञ्चम्यन्तपृथक्सूत्रस्याऽधिकारत्वसामर्थ्यादाह—धात्वधिकारेति।
तत्प्रत्याख्याने तु 'शमिधातोरि'ति सूत्रात् द्वितीयधातुग्रहणाऽनुवृत्ति-
सामर्थ्यात्तल्लाभः तदभावे हि 'हरीनि'त्यत्र शसः 'सार्वधातुकमपिदि'ति
डित्वे, 'घेडित्ती'ति गुणः स्यात्। यद्यपि 'इत्संज्ञकङकारादावि'त्यर्थे स

वारयितुं शक्यः। किञ्च 'विभाषेणोरि'त्यादिपूर्वोत्तरसाहचर्येण धातोः परस्याऽपितः सार्वधातुकस्यैव डित्त्वाऽङ्गीकारात् दोषः, तथापि 'लिहः' 'श्रिय' इत्यादौ 'सार्वधातुके यगि'ति यगापत्तिर्बोद्ध्या'।

कर्त्रर्थे इति। एवं च विकरणा द्योतका इति भावः। 'अत्ती'त्यादौ विकरणं विनाऽपि कर्त्राद्यर्थाऽवगमेन, 'लः कर्मणी'ति सूत्राऽनुरोधेन च, तेषां तत्र शक्तेरावश्यकत्वे, पुनः शबादीनां तत्र शक्तिकल्पने मानाऽभावात्, द्योतकत्वमेव युक्तम्। द्योतकत्वं चैषां तिङ्षु कर्त्राद्यर्थमात्रनियामकत्वेन बोध्यम्। इदं च 'सार्वधातुके यगि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्।

'भवे'त्यादौ तु 'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्याऽभिधायी'ति न्यायेन कर्त्रादिप्रतीतिरिति न दोषः।

ननु 'कर्तरी'ति किमर्थम्। न च भावकर्मव्यावृत्त्यर्थम्। यका बाधात्। तद्विधौ हि 'भावकर्मणोरि'त्यनुवर्तते। अत एव शपि परतो न यगिति चेत्, न, 'दिवादिभ्य' इत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्। अन्यथा अपवादविप्रतिषेधेन दिवादिभ्यो भावे, कर्मणि च यकं बाधित्वा, परत्वात् श्यन्स्यात्। 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायेन यकः शप्बाधकताया एवोचितत्वादित्याहुः। 'कर्मवत्कर्मणे'त्यत्राऽपि फलं स्फुटीभविष्यति।

सार्वधातुकार्द्ध। 'अत्र 'सङि धातोरि'ति सूत्रयितुमुचितम्। तत्र पूर्वोत्तरसाहचर्याद्धातोरेव गुणे सिद्धे, 'धातोरि'ति शब्दव्यापारार्थम्। तेन काम्यजादौ न दोषः। 'सनः सकारमारभ्य आ महिङो डकारात् 'सङि'ति प्रत्याहार' इति केचित्।

-
१. इतोऽग्रे—'वारिणी' इत्यत्र 'सार्वधातुके'ति गुणस्तु न शङ्क्यः। 'वृद्धयौत्वे'ति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमा बाधात्। न चाऽयं गुणोऽन्तरङ्ग इति भ्रमितव्यम्। तद्विजाऽभावात्। सार्वधातुकसंज्ञासापेक्षत्वेन गुणस्यापि बहिरङ्गत्वात्। लघूपधगुणस्तु नुमि सति सन्निपातपरिभाषया नेति स्पष्टमेव' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

झोऽन्तः। 'आयनेयी'ति सूत्रात् 'प्रत्यय'ग्रहणमनुवर्तते, न 'आदि'ग्रहणम्। तथा सति 'शयान्तै' इत्यत्र शीङो लेटि, झे, 'लेटोऽडाटावि'ति लाऽवस्थायामेवाऽऽटि, झस्याऽनादित्वादन्तो न स्यात्। लाऽवस्थायामाडागमेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया 'झी'त्याद्यादेशा लस्यैवेत्याशयेनाऽऽह—**प्रत्ययावयवस्येति**। तेन 'उज्झिते'त्यादौ न दोषः। न चाऽङ्गस्येत्यधिकारात् 'अङ्गनिमित्ताऽवयवस्य झस्ये'त्यर्थेनाऽदोषः। उपायस्य उपायाऽन्तराऽदूषकत्वात्। तादृशाऽर्थस्य दुर्लभत्वाच्च।

यत्तु 'आगमे कृते तद्रहितस्याऽपि प्रत्ययत्वम्, अर्थवत्त्वं चेति 'आदि'—ग्रहणाऽनुवृत्तावपि न दोषः' इति। तन्न। 'उस्यपदान्तादि'ति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि 'भिन्द्युरि'त्युसोऽनर्थकत्वमुक्तम्। 'लूयास्तामि'त्यादौ तामादेरिडागमाऽऽपत्तेश्च। न च 'आर्द्धधातुकस्येडि'त्यादौ आर्द्धधातुकेन धातोराक्षेपात् 'धातोः परस्याऽऽर्द्धधातुकस्ये'त्यर्थात्त्र दोष इति वाच्यम्। आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुविहितत्वस्यैव निमित्तत्वेन, तेन विहितपञ्चम्यन्तस्यैवाऽऽक्षेपाऽऽपत्तौ दोषतादवस्थ्यात्।

न च 'अङ्गस्ये'त्यधिकाराद् 'अङ्गात्परस्य इट्, यासुडन्तं च नाऽङ्गमि'ति वाच्यम्। 'अङ्गनिमित्तस्याऽऽर्द्धधातुकस्ये'त्यर्थात्। 'भविष्यामी'त्यादौ विकरणाऽन्तस्येव, तदादिग्रहणेन यासुडन्तस्याऽपि अङ्गताया दुर्वारत्वाच्च। एतेन 'आगमे कृते, तद्रहितस्याऽप्यर्थवत्त्वमि'ति 'येन विधिरि'ति सूत्रस्थ—कैयटोक्तमपास्तम्। 'अनिनस्मिन्ग्रहणानी'ति वार्तिके 'सुस्रोता' इत्यनर्थकेनेति तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च। 'प्रणिदापयती'त्यादौ पुकः पूर्वमेव घुत्वे, ततः पुकि, विशिष्टस्य 'घु'ग्रहणेन ग्रहणान्न दोषः। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये। 'स्यसिच्'सूत्रे कैयटे च स्पष्टमिति दिक्।

भवन्तीति। अत्र शबकाराऽन्त्याकारयोः पररूपे कृते 'अचः परस्मिन्नि'ति

१. इतोऽग्रे—'यत्तु' इत्यारभ्य 'घुग्रहणेन ग्रहणान्न दोषः' इत्यन्तः पाठो मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः।

स्थानिवत्त्वाद् गुण इति माधवीये स्पष्टम्। 'वारणादाङ्गं बलीय' इति समानस्थानिकत्वं एवेति तदाशयः।

अतो दीर्घो। यत्रि किम्? 'भवतः'। सार्वधातुके किम्? 'अङ्गना'। अत्र यद्वक्तव्यं तद् युष्मदस्मत्प्रकरण एवोक्तम्।

एहि मन्ये इति। 'ओदनं भोक्ष्ये' इति 'त्वं मन्यसे' इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। सत्यप्योदने परिहासशील-शालकादेर्वाक्यमेतत्।

अत्र मननाऽपेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालतैव। मननन्तु वर्तमानमेव। परहासपोषाय 'एही'त्याकारणम्। श्यना निर्देशादिह न-'एहि, मनुषे, रथेन यास्यामी'ति।

परोक्षे लिट्। परोक्षत्वं च 'साक्षात्कृतमि'त्येतादृशविषयताशालि-ज्ञानाऽविषयत्वम्। अत एव 'क्षिप्रवचने' इति सूत्रे भाष्ये उक्तं 'समासाद्य, अतिक्रम्य, उषित्वा, विस्मृत्य, कूपो बभूवेती'ति। 'भूते' इति, 'अनद्यतने लङि'त्यत 'अनद्यतने' इति चाऽनुवर्तते। तेषां साक्षाद्भातुविशेषणत्वाऽसम्भवाद्भात्वर्थविशेषणतेत्याह—भूतानद्यतनेत्यादि। भूतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। अतीतरात्रेः पश्चाऽर्द्धेन, आगामिन्याः पूर्वाऽर्द्धेन च सहितः^१ कालः 'अद्यतनः'। तद्विन्नः 'अनद्यतनः'।

ननु साध्यत्वेनाऽभिधीयमानो, गुणभूताऽवयवः, क्रमिकव्यापाराणाम् एकफलजनकत्वरूपया एकबुद्ध्या विषयीकृतः, समूहः 'क्रिया'। तत्राऽवयवानां मेलनाऽभावेन, समुदायः सर्वोऽपि परोक्ष एवावयवा अपि क्षणरूपा, क्षणद्वयरूपा वा। उभयथापि अप्रत्यक्षा एव। 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ 'पश्ये'त्यस्य ज्ञानसामान्ये लक्षणा। क्रियायाः फलाऽनुमेयत्वात्। तदुक्तं भाष्ये—'क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरिदृष्टा, पूर्वाऽपरीभूताऽवयवा, पिण्डीभूता निदर्शयितुमशक्ये'ति। 'साऽसौ अनुमानगम्ये'ति च। 'अत्यन्ताऽपरिदृष्टा'

१. 'सहितकालोऽद्यतनम्' इति सर्वत्र पाठः।

इत्यस्याऽवयवशः, समूहशश्चाऽप्रत्यक्षेत्यर्थः। लकारोपात्तकालाऽन्वयश्च समूह एव। अत एव पाकवर्तमानतादशायां 'पपाच' 'पक्ष्यती'ति न प्रयोगः। परोक्षत्वस्याऽपि लकारोपात्तत्वेन, तत्रैवाऽन्वय उचितः। वर्तमानत्वस्याऽपि प्रारब्धाऽपरिसमाप्तत्वस्य समुदाय एवाऽन्वयः। 'पञ्चकृत्वः पचती'त्यादावपि अतिशयतृप्त्यादिफलेन एकीकृताऽऽवृत्तिगणितपाकसमुदाये वर्तमानत्वादीनामन्वयः। क्वचित्तु 'प्रकृतः कर्तुं देवदत्त' इत्यादौ अवयवे समुदायरूपाऽऽरोपेण, अवयवगताऽतीतत्वस्यैव वा समुदाये आरोपेण, भूतकालप्रयोगः। स्पष्टं चेदं 'निष्ठे'ति सूत्रे भाष्ये।

क्वचित्तु 'तिष्ठन्ति पर्वताः, स्थास्यन्ति, तस्थुरि'त्यादौ तत्तत्कालिकराज्ञां या क्रियास्तासां वर्तमानत्वाऽतीतत्वादिपर्वताऽवस्थाने आरोप्यते इति, कालत्रयोपपत्तिः। स्पष्टं चेदं 'वर्तमाने लङि'त्यादौ भाष्ये, तत्कथं 'परोक्षे' इति विशेषणम्, अव्यावर्तकत्वादिति चेत्, न, व्यापाराऽऽविष्टसाधनपारोक्ष्येण, फलपारोक्ष्येण वा क्रियायाः 'परोक्षत्व'व्यवहारात्। एवं च क्रियाऽनाविष्टसाधनप्रत्यक्षे लिट् भवत्येव, 'अयं पपाच' 'त्वं पेचिथे'ति। एवं स्वव्यापारस्याऽपि वर्तमानतादशायां, व्यासङ्गादिना स्वयम् अप्रतिसन्धाने, ततः कार्येणाऽनुमितौ, भवत्येव, 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाऽहमि'तिवत्। व्यासादीनामपि ध्यानरहिते काले पारोक्ष्यसत्त्वेन, लिट्प्रयोगे न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः।

लिट् च। षष्ठ्याः सौत्रो लुक्। तदाह—**लिङादेश इति।** एकसंज्ञाऽधिकारादन्यत्र सत्त्वेन संज्ञासमावेशः स्यादत आह—**एवेति।** 'लङः शाकटायनस्यैवे'त्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः। ध्वनितं चेदम् 'आकङ्कार'सूत्रे भाष्ये।

परस्मैपदानाम्। णलः सर्वाऽऽदेशत्वम्, ततः प्राक् णकारस्येत्वाऽभावेनाऽनेकालत्वात्। लित्वं स्वराऽर्थम्। ननु थस्याऽकारो विधीयमानः सर्वाऽऽदेशो न प्राप्नोति, अन्त्यस्यैव तु स्यात्, विधानन्तु 'यथासङ्ख्या'ऽर्थं

१. 'यथासङ्ख्या'र्थं स्यात्। न च 'धातोरि'त्यधिकारात् 'आदेः परस्ये'ति थकारस्य अत्वे,

स्यादिति चेत्, न, 'अ-अ' इत्यकारप्रश्लेषेणाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेश इत्यस्य भाष्य एव समाहितत्वात्।

भुवो वुक्। 'अचि श्नु' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते। 'अचीति किम्? 'अभूत्'। 'अभूः'। वुको बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन, 'वलिलोपाऽ-प्राप्तेः। वलिलोपे 'व'ग्रहणप्रत्याख्यानान्नवलिलोपाऽप्राप्तेऽप्येति दिक्।

नित्यत्वादिति। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यत्वाऽभ्युपगमादिति भावः। अत एव 'बभूवे'त्यत्र 'अचो ङ्गिती'ति वृद्धिर्न। 'ओः सुपी'त्यत 'ओरि'ति नाऽनुवर्तत इति बोध्यम्। इदं च 'इन्धिभवतीभ्यां चे'ति सूत्रप्रत्याख्यानभाष्ये स्पष्टम्।

एकाचो द्वे। नाऽयं विधिः, 'लिटि धातोरि'त्यादौ विधेयाऽनिर्देशेन अनन्वयप्रसङ्गात्। न च 'शेषे' इतिवदुभयरूपता। 'लिटि धातोरि'त्यादीनां नियामकत्वकल्पनाऽपेक्षया, अस्याऽधिकारत्वं स्वीकृत्य, विधित्वस्यैव औचित्यात्। तदाह—**अधिकृत्येति।**

'एकाजि'ति न कर्मधारयः, तथा सति धातुना सामानाधिकरण्ये

द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धमिति वाच्यम्। 'धातोरि'ति सूत्रभाष्ये तस्य 'तिप्तसङ्गी'त्यादौ विहितविशेषणताया उक्तत्वेनाऽर्थाधिकारादिहापि तथैवाऽऽपत्तौ, 'आदे'रित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति चेत्, न, 'अ-अ' इत्यकारप्रश्लेषेण' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

१. 'नन्वचीति' व्यर्थम्। न च 'अभूदि'त्यादिव्यावृत्त्यर्थम्। तत्र हि वुकि सति, 'लोपो व्योरि'ति बाधित्वा, परत्वाद् हल्ङ्यादिलोपः स्यात्। न च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः। 'अबिभरि'त्याद्यसिद्ध्या तद्विषये तदप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। वर्णमात्राऽऽश्रयत्वेन वलिलोपस्य प्रत्ययविशेषाऽपेक्षहल्ङ्यादिलोपाऽपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्, विधेयस्य प्रथमोपादानेन वलिलोपस्य प्राबल्यबोधनाच्चेति चेत्, न, वुको बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गतया' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'वलि लोपप्राप्तेरेवाऽभावात्' इति ख. ड. पाठः।

‘इयाये’त्यत्रैव स्यात्। ‘प्रथम’ग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्याऽऽश्रयणे तु पचादिष्वप्यच्मात्रस्यैव द्वित्वं स्यात्। ततश्च ‘हलादिः शेषः’ इत्यादीनां वैयर्थ्यं स्यात्। (‘एक’ग्रहणं चाऽनर्थकं स्यात्, ‘अच’ इत्येकत्वविवक्षयैव सिद्धेः)। तस्मात् तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः।

नन्वेवमपि धातोरेव विशेषणमस्त्विति चेत्, न, जागर्त्यादौ द्वित्वाऽनापत्तेः। ‘प्रथम’ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। तस्मात् समानाधिकरणं प्रथम-विशेषणम्। तदाह—**धात्ववयवस्येत्यादि**। पचादौ प्रथमत्वैकाचत्वधात्व-वयवत्वानि व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यानि। एकस्मिन्नेव पुत्रे यथा ज्येष्ठादिधर्मारोपेण ज्येष्ठत्वमध्यमत्व-कनीयस्त्वव्यवहारः, तथा ‘इयाये’त्यादावेकस्मिन्नेव इकारे आरो-पिताऽनेकाऽवस्थाऽऽरोपेण, समुदायरूपत्वस्य आरोपेण, अवयवत्वस्य चाऽऽरोपेण एकाचत्वस्य, अपूर्वत्वेन च प्राथम्यस्य सिद्धिः। एवमनुत्तरत्वेनाऽन्तत्वाऽऽरोप^३ एकस्मिन्नपीति, व्यपदेशिवद्भावो लोकन्यायसिद्ध इत्याद्यन्तवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

‘अजादेरि’ति कर्मधारयात् पञ्चमी। राजदन्तादित्वात्, सौत्रत्वाद्वा विशेषणस्याऽप्यादिशब्दस्य परनिपातः। भिन्ने पदे वा। तत्राऽऽद्यं सौत्रत्वान्नुत्त-पञ्चम्यन्तम्, न तु बहुव्रीहेः षष्ठी। अत एव ‘इन्दिद्रीयिषती’त्यादौ दकारस्य ‘न न्द्रा’ इति द्वित्वनिषेधो न। स्पष्टं चेदं ‘संयोग’संज्ञासूत्रे भाष्ये। एवं च ‘द्वितीयस्ये’ति न कार्यमिति, स्पष्टमत्रैव भाष्ये। तदाह—**आदिभूतादिति**। अत्र च ‘एकाच’ इत्यादेः कारकषष्ठीत्वाय ‘द्विःप्रयोग’पक्ष एव। ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यत्रेव स्थाने-द्विर्वचने तात्पर्यग्राहकाऽभावात्।

अत एव ‘आटिटदि’त्यादौ णिलोपसिद्धिरिति ‘एत्येत्येधती’त्यत्र निरूपितम्। एवं चाऽर्थवत्त्वं समुदाय एव, न प्रत्येकम्, बोधाऽऽवृत्तिप्रसङ्गात्, ‘अनभ्यासविकारे’ इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्चेति नव्याः।

१. अयं ख. ड. पाठः क. कुण्डलितः।

२. ‘एकग्रहणं वाऽनर्थकं स्यात्’ इति क. पाठः।

३. ‘अतत्त्वाऽऽरोपेण’ इति क. पाठः।

‘सुट् कात्पूर्वः’ ‘दयतेर्दिगी’तिसूत्रस्थभाष्ये तु ‘उत्तरस्याऽर्थवत्वमि’ति दृश्यते। अत्रापि अभ्यासोऽनर्थक एव। तत्तु तनादिगणे उपपादयिष्यते। अभ्यासस्याऽऽनर्थक्याच्च ‘सुविनिर्दुर्भ्य’ इति सूत्रस्थभाष्याऽसङ्गतिर्न।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचः सत्त्वे, ‘तद्द्वित्वेन प्रथमैकाचो द्वित्वं तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन बाध्यते। नो चेत् प्रथमस्य द्वित्वं भवत्येव। यथा ‘आटतुरि’त्यादौ। तच्च ‘प्रथमस्ये’ति सूत्रेणैव। ‘आदिभूतादचः परस्य द्वितीयस्यैकाच’ इति तदर्थात्। ‘अभ्यासस्ये’ति तत्पुरुषेण एकाच एव विशेषणमिति, ‘अजादेरि’ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

अभ्यासस्येति किम्? जुगुप्सतेर्णिचि, चङि, ‘अजुगुप्सत’ इत्यादौ पुनर्द्वित्वाऽभावाद्योत्तरार्थम्। प्रकृतसूत्रे प्रयोजनाऽभावमभिप्रेत्य भगवता ‘न कर्तव्यमि’त्युक्तम्। अत एव ‘स्तौतिण्योरि’ति सूत्रे भाष्ये स्वपेर्यङन्तात्सनि ‘सोसुषिषते’ इति प्रयुक्तम्। वस्तुतस्तु ‘अभ्यासप्रतिषेधाऽऽनर्थक्यम्, छन्दसि वा वचनादि’ति भाष्यवार्तिकस्वारस्याल्लोके एषां प्रयोगाणाम् असाधुत्वं युक्तम्, अनभिधानादित्याहुः।

भूविनि। अत्र एकाचां बहुत्वेऽपि, समुदायस्यैव द्वित्वम्। अवयवद्वित्वे समुदायस्य, अवयवाऽन्तरस्य चाऽननुग्रहात्। समुदायस्य द्वित्वे च

१. ‘तद्द्वित्वेन’ इति ड. नास्ति।

२. ‘तच्च ‘प्रथमस्ये’ति सूत्रेण, न तु द्वितीयेन’ इत्येके। ‘व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयत्वस्य सत्त्वात् ‘द्वितीयस्ये’त्येनेने’त्यन्ये’ इति ख. ड. पाठः।

‘अजादेर्धातोर्द्वितीयाऽभावे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमि’ति भाष्ये स्पष्टम्। ‘व्यपदेशिवद्भावेन तु न द्वितीयत्वम्। ‘प्रथमस्ये’त्युक्त्या उभयसत्तायामेव ‘अजादेरि’त्यस्य प्रवृत्तेः’ इति तु लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः।

‘व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयत्वात् ‘अजादेरि’त्येवाऽत्र द्वित्वमिति तु न वाच्यम्। ‘द्वितीयस्ये’त्युपादानात् प्रथमद्वितीययोः सत्तायामेव ‘अजादेरि’त्यस्य प्रवृत्तेः’ इति तु भाष्यप्रदीपोद्घोते नागेशभट्टाः।

सकलाऽवयवानामनुग्रहात्। वृक्षचलने सर्वाऽवयवचलनवत्। युगपत्
सर्वेषामवयवानां द्वित्वमशक्यम्, वाचः क्रमवृत्तित्वात्। यद्यपि पुनः प्रवृत्त्याऽपि
सर्वाऽनुग्रहः कर्तुं शक्यते तथाऽपि समुदाये सकृत्प्रवृत्त्याऽपि तस्य सम्पादयितुं
शक्यत्वेन, 'अनभ्यासस्ये'ति निषेधाच्च, न पुनः पुनः प्रवृत्तिः। अच एकवारं
द्वित्वे कृते, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन तस्य पुनर्द्वित्वाऽप्रवृत्तौ, एकाच्चाऽभावात्पुनः
पुनरप्रवृत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

अत्रेति। प्रत्यासत्त्या 'षाष्ठद्वित्वप्रकरणे' इत्यर्थः। 'पूर्वोऽभ्यास'
इत्यस्याऽप्यधिकारसूत्रत्वादेतदर्थलाभः। 'बभ्रुः' 'जह्रुरि'त्यादौ 'उणादयो बहुलमि'ति
बाहुलकादभ्यासकार्यम्। तेन 'घटं घटमि'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्गः।

'द्वे' इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते इत्याशयेनाऽऽह—तयोरिति।
महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात्।

हलादिः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते। जातिपरश्च
निर्देशः। तेनाऽभ्यासत्वाऽऽक्रान्ते क्वचिदादेर्हलः सत्तामाश्रित्य, सर्वत्राऽनादेर्हलो
लोपो विधीयते। व्यक्तिपक्षेऽपि 'अभ्यासस्याऽऽदिर्हल् शिष्यते' इति वाक्ये
आदिहल्वत् एव ग्रहणात्प्रत्यासत्त्या शेषग्रहणसामर्थ्यलभ्ये 'अभ्यासस्याऽन्ये
हलो लुप्यन्ते' इति वाक्ये, तादृश्यस्यैवाऽभ्यासस्य ग्रहणप्राप्तावपि,
लक्ष्याऽनुसाराद्व्याप्तिन्यायाऽऽश्रयेणाऽभ्यासमात्रग्रहणम्। इदं चाऽजादेरिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव 'तस्मान्नुङ् द्विहल' इति चरितार्थम्। तेन
'आटे'त्यादिसिद्धिः। आदेर्हलः शेषोक्तेः प्रत्यासत्त्या अन्यस्य हल एव
लोपः। इतरनिवृत्तिपूर्वकाऽवस्थाने च 'शेष'शब्दस्य वृत्तिरित्याशयेनाऽऽह—
अन्ये हल इति।

ह्रस्वः। यद्यपि 'भवतेर' इत्येव सिद्धेरस्य प्रकृते नोपयोगः, तथाऽपि
पर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्तिमभ्युपगम्येदमुक्तम्।

भवतेरः। प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणात् शितप्। अत एव अस्तेर्भूभावेऽपि
'बभूवे'त्येव। 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यस्याऽनित्यत्वेन अत्र अदादित्वाऽनतिदेशात्

शपो लुक्। 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरि'त्यस्य तु न प्रवृत्तिः। 'भू'आदेश-
स्याऽऽर्द्धधातुक एव विधानेन, लुग्विकरणत्वाऽभावात्। शितपः
कर्तृवाचकत्वाभावेऽपि, 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादिनिर्देशादेव विक्रणः। अत
एव कर्मण्यपि 'बिभराम्बभूव' इत्यादावकारो भवत्येव। एतेन 'भवतेरि'ति
कर्तृनिर्देशाद्भावकर्मणोर्नाऽत्वमिति परास्तम्। 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादीनामपि
तत्राऽनापत्तेः। यत्तु 'शितपः शित्वसामर्थ्यादेव विकरण' इति प्राञ्चः। तत्र।
पिबाद्यादेशाऽर्थम्, 'आदेच' इत्यात्वप्रतिषेधाऽर्थ, 'रुदादिभ्य' इतीडाद्यर्थं च
शित्वस्य चारितार्थात्।

'व्यथो लिटी'त्यतो 'लिटी'त्यनुवर्तते। तदाह—**लिटीति**। अत एव
'बोभोती'त्यादौ यङ्लुगन्ते न एतत्प्रवृत्तिः।

असिद्धवदत्रा। अभिविधावाङ्। अर्थवतो 'भ'शब्दस्य ग्रहणात्।
'भाऽधिकारमभिव्याप्ये'त्यर्थः। अत्र च 'सूर्यतिष्याऽगस्त्ये'त्यत्रत्यम् 'उपधा'ग्रहणं
ज्ञापकमिति तत्रैव निरूपितम्।

नन्वस्य विधित्वे 'आभात्'ग्रहणम् असिद्धवद्भवतो निर्देशाऽर्थ
स्यात्, सङ्कोचे मानाऽभावात्, यं प्रति असिद्धत्वं तन्निर्देशाऽर्थं च स्यात्।
एवं च 'आभीयम् आभीयेऽसिद्धमि'त्यर्थलाभेऽपि, समानाऽऽश्रयत्वं न
लभ्येत, 'अत्र'ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, अत्र सूत्रे निमित्ताऽनुल्लेखादिति
चेत्, न, अधिकारत्वात् 'अत्र'पदेन यत्रानुवृत्तिस्तत्सूत्रस्थसप्तम्यन्ताऽसप्तम्यन्तो-
ल्लिखितो निमित्तसमुदायः परामृश्यते। सप्तमी च वैषयिकी। इदमेवाऽभिप्रेत्य
'निमित्तत्वं यथाकथञ्चित्, न तु कार्यिभिन्नत्वेनैव, सप्तम्यन्तोल्लिखितत्वे-
नैवेत्याग्रह' इति प्राञ्चः। अत एव लुको 'हि'स्थानिकत्वेऽपि, 'जही'-
त्यादावसिद्धत्वसिद्धिः। तेन समानाऽऽश्रयत्वं लब्धम्।

१. 'निर्देशाज्ञापकादेव विकरणः। अनेन हि ज्ञापकेन 'कर्तरी'त्यस्य भाव-
कर्माऽभावोपलक्षकता ज्ञाप्यते' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. निमित्तसप्तमीयमिति तु केचित्।

‘आभात्’ ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम्। अवधिलाभस्तु ‘अङ्गस्ये’त्यादाविव व्याख्यानत एव भविष्यति। एवं च ‘अनुदात्तोपदेशे’त्यत्र अस्योपस्थानेऽयमर्थः- ‘एषामनुनासिकलोपो झलि किञ्चि, स चाऽसिद्धो भवति, एतन्निमित्तनिमित्तकाऽऽभीये कर्तव्ये’ इति।

अयं च अर्थाऽधिकारः। यतोऽधिकारे सजातीयशब्दाऽन्तरकल्पना, सादृश्यात्तत्त्वाऽध्यवसाय इत्याकरे स्पष्टम्, एवं च शब्दाऽधिकारे शब्दार्थ-योरुभयोः कल्पना, अर्थाधिकारे तु शब्दमात्रस्येति लाघवात्। एवं च ‘‘श्नान्नलोप’ इत्यत्र यावत्सु असिद्धत्वं निर्णीतम्, अग्रिमसूत्राणामपि तावत्सु सर्वेष्वसिद्धत्वं प्रतिपाद्यते। एतेन ‘यत्राऽस्योपस्थानं, तत एवाऽऽरभ्य यदाभीयं, तस्मिन्नेवाऽसिद्धत्वं स्यात्, न पूर्वस्मिन्, एवं च ‘ध्वसोरि’त्येत्वं पूर्वस्मिन् धित्वे कर्तव्ये नाऽसिद्धं स्यादि’त्यपास्तम्। तदेतद् हृदि निधायाऽऽह—इत ऊर्ध्वमिति।

अत्राऽपि शास्त्रासिद्धत्वमेव। तेन ‘शाधि’ ‘एधी’त्यादौ धित्वं सिद्ध्यति। कार्याऽसिद्धत्वे तु ‘देवदत्तहन्तृहत’न्यायेन धित्वं न स्यादिति बोध्यम्। न च ‘जनसने’तिसूत्रभाष्योक्तरीत्या परत्वाद्धिभावो भविष्यतीति वाच्यम्^१। धिभाव-विषयपरिहारेण शाभावस्य विषयाऽभावेन, ^२परत्वादप्रवृत्तेः।

‘समानाश्रये’ इति किम्? ‘पपुषः’। इह वसोः सम्प्रसारणम् आलोपे नाऽसिद्धम्। ‘वसोरि’ति सूत्रे असिद्धवत्सूत्राऽनुवृत्त्या सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वं वाच्यम्। तच्च ‘अत्रे’त्यनेनोपस्थितसम्प्रसारणसूत्रगृहीताऽऽश्रयाऽऽश्रितं प्रत्येव। तादृशं च न आलोपादिकम्। सम्प्रसारणे विभक्तेर्निमित्तत्वेन, तस्याश्च आलोपादावनिमित्तत्वात्। न च ‘असिद्ध’परिभाषाप्रवृत्तिः। तस्या ऊट्सूत्रे

१. ‘अनुदात्तोपदेशेत्यत्र’ इति ख. ड. पाठः।

२. ‘इति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया दुर्वारत्वात्’ इति ख. ड. पाठः।

३. ‘परत्वाऽप्रवृत्तेः’ इति क. पाठः।

निष्पन्नत्वेन आभीयत्वात्तदपेक्षया अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरुभयोरप्यसिद्धत्वेन तदप्राप्तेः । अनित्यत्वाच्च ।

समानाऽऽश्रयत्वं च तत्प्रयोगप्राप्ताऽसिद्धत्वाऽऽश्रयशास्त्रीयनिमित्त-
समुदायाऽपेक्षयाऽन्यूनाऽनतिरिक्ताऽऽश्रयकत्वम् । आश्रयणं च स्थानित्वेनैवेत्यादि-
र्नाऽऽग्रह इत्युक्तम् । विकारकृतम् अतिरिक्तत्वन्तु न । 'जही'त्यादेर-
सिद्ध्यापत्तेः ।

तत्र 'पपुष' इत्यादौ न्यूनः । 'चाखायिते'त्यादावधिकः । तत्र हि यङ्निमित्तं
'ये विभाषे'त्यात्वं तृज्जिमिते 'यस्य हल' इति लोपे नाऽसिद्धम् । अतिरिक्तमपि
पूर्वविध्युपात्तताऽवच्छेदकरूपेण आश्रितं चेत्, तदपि समानाश्रयमेव ।
'समान'शब्दस्वारस्यात् । अत एव चिणो लुकि चिणो लुगसिद्धः । अत एव
'स्त्री इयती'त्यत्र 'यस्ये'ति लोपापेक्षया 'स्त्रिया' इति इयङि अधिकस्य
'स्त्री'शब्दस्याऽपेक्षणाद्व्याश्रयत्वमित्यङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । न च 'पपुष'
इत्यादौ 'उस्यपदान्तादि'त्यस्याऽनाभीयतया, तत्र सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वाऽभावात्
पररूपेण सिद्धम्, एवं 'चिच्युष' इत्यपि 'इको यणचो'ति यणा सिद्धमिति
वाच्यम् । उः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । 'लुलुवुष' इत्यत्राऽसिद्धत्वे
उवडनापत्तिदोषस्य सत्त्वाच्च ।

इदं सूत्रमनित्यम् । 'शनसोरल्लोप' इति सूत्रस्थातपरकरणाज्ज्ञापकात् ।
तथा हि— 'अस् आतामि'ति स्थिते 'जनसने'ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या विप्रतिषेधे
आभीयाऽसिद्धत्वाऽभावेन, परत्वादल्लोपे, तस्याऽऽभीयत्वेन असिद्धत्वा-
त्पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन, आटि कृते, लक्ष्यभेदात् 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायाऽप्राप्तौ,
प्राप्तस्य आटो लोपस्य वारणाऽर्थं तत्र तपरकरणम् । तद्धि आटोऽसिद्धत्वे
व्यर्थं सत्, तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति दिक् ।

नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, 'जही'त्यादौ 'अतो हेरि'त्यत्र 'प्रत्ययादि'त्यपकर्षेण
हेरलुकः सिद्धेः । न च कादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो यङ्लुकि दोषः ।

तस्य क्वाचित्कत्वेन ईदृशे विषयेऽनभिधानात्। एतेन 'हय'धातोर्यङ्लुकि, यलोपे, हिलोपाऽनापत्तिरिति परास्तम्। 'शाधी'त्यत्रापि 'न हौ' इति, 'आ हौ' इति—इत्वनिषेधेन, तदपवादाऽऽकारविधानेन वा, 'शास् हौ' इति पदच्छेदेन शासादेशविधानसामर्थ्यादित्वाऽभावे वा रूपसिद्धेः। न च मन्थधातोर्लिटि, क्वसौ, नलोपे, एत्वाऽभावाऽर्थं तत्। क्वसोश्छान्दसत्वात्।

न च संसेर्ण्यन्तात्क्वपि णिलोपाऽसिद्धत्वेन 'अनिदितामि'ति सूत्राऽ—प्रवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्। स्थानिवत्त्वेनैव निर्वाहात्। 'क्वौ लुप्तमि'ति तु असार्वत्रिकम्। 'क्वौ विधिमि'त्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'क्वि'शब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव ग्रहणाच्च। न च 'गत' इत्यादावतो लोपवारणाय तत्। 'अतो लोप' इत्यत्र उपदेशपदाऽनुवृत्त्या सिद्धेः। सा च पयतेः 'पत्' इति रूपाऽर्थमावश्यक्रीत्यादि स्पष्टं भाष्ये इति चेत्, न, स्पष्टाऽर्थत्वात्। ध्वनितं चेदम् 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्नि'त्यादिना भाष्येण।

वुकः = वुक्शास्त्रस्य।

उवङीति। गल्यपि वृद्ध्यपेक्षया नित्यत्वाद्बुकि, वृद्धेराभीयत्वाऽभावेन तत्राऽसिद्धत्वाऽभावात्तदप्राप्तावुवङः प्राप्तिः। **वुग्युटाविति।** युट उदाहरणम्—'दिदीये'। अनित्यत्वफलितोऽयमर्थः। न च येन नाप्राप्तिन्यायेन उवङो वुगपवाद इति, तद्विषये उवङोऽप्राप्तिः। परस्परं प्रति परस्परस्याऽसिद्धत्वेन, बाध्यस्याऽसिद्धतया, तन्निरूपिताऽपवादत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशयः। **बभूवेति।** कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यताऽभ्युपगमाद् वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वाद्बुकि, पुनर्वृद्धेः प्राप्त्यभावः^१। अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाऽ—भावाद् हलादिशेषाऽत्वयोः समावेशः।

१. इतोऽग्रे—'यत्तु 'इन्धिभवतिभ्यां चे'ति, तत्तु 'भुवो वुको नित्यत्वात्, इन्धेश्छन्दोविषयत्वाच्च लिटः, किद्वचनाऽऽनर्थक्यमि'त्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम्। किञ्च सत्यपि कित्त्वे 'बभूवे'त्यत्र 'अचो ङ्गिती'ति वृद्धिर्दुर्वारा। 'क्ङिति चे'ति तु इग्लक्षणाया एव निषेध

आर्द्धधातुकस्येद् । 'नेङ्वशी'ति प्रकृते, पुनरिङ्ग्रहणं 'ने'त्यस्य निवृत्त्यर्थम् ।
आर्द्धधातुकस्येति किम् ? 'जुगुप्सति' ।

बभूविवेति । 'श्र्युकः' किति'ति निषेधे प्राप्ते, क्रादिनियमादिद् ।
भविष्यतीति । तत्त्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

स्यतासी । यद्यपि 'लृ'शब्देन लृङ्लृटोर्ग्रहणम्, तथापीह यथासङ्ख्यम्,
वाचकशब्दसाम्यात् ।

शबाद्यपवाद इति । न च स्यतास्योर्लाऽवस्थायामेव प्राप्तेः, शपश्च
सार्वधातुकसापेक्षत्वात् तत्कालेऽप्राप्तेः, कथमस्याऽपवादत्वम् । 'यदीदं न
स्यात्तदा तिबादौ शप्स्यात्, कृते तु प्राप्तिरेव ने'त्येतावतैवाऽपवादत्वव्यवहारात् ।
परत्वाद् आदेशोत्तरमेव स्याऽऽदिविकरणप्राप्तेश्च । न च आदेशा अनित्याः,
विकरणे कृते व्यवधानादप्राप्तेरिति वाच्यम् । 'धातोर्विहितस्य लस्ये'ति
विहितविशेषणाऽऽश्रयणात् । अत एव तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य
अनुदात्तत्ववचनं, 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते'
इत्यर्थस्य ज्ञापकमिति 'अनुदात्तं पदमि'ति सूत्रस्थ-षाष्ठभाष्यसिद्धान्तः सङ्गच्छते ।
तासेर्लावस्थायामुत्पत्तौ तु सार्वधातुकस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वेन तदप्राप्त-
विध्यर्थमेव स्यात् ।

न चैवं 'देविष्यती'त्यादौ शबपवादयोः श्यन्त्ययोः परत्वात् श्यनेव

इति वक्ष्यते । कित्वन्तु 'बभूथे'त्यादौ गुणनिषेधेन चरितार्थम् । एतेन
'डिदित्यप्यनुवर्त्याऽतिदेशद्वयसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि निषेध' इत्यपास्तम् । भुवो
वुको नित्यत्वेनैव सिद्धेः । भाष्यविरोधाच्च । न च 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य प्रवृत्त्या
द्वित्वात्पूर्वं गुणवृद्धयोरभावे, वुको निर्विघ्नत्वात्, 'नित्यत्वादि'ति हेतुरयुक्त इति
वाच्यम् । तत्र 'द्वित्वे कर्तव्ये' इति वाक्यशेषेण, वुकि कर्तव्ये तत्प्रवृत्तौ मानाऽभावेन,
परत्वात्तयोः प्राप्तौ, तस्य सत्त्वादित्याहुः' इति ख. ड. पाठः । क. कुण्डलितः ।

स्यादिति वाच्यम्। कर्त्रर्थत्व-सार्वधातुकत्वाद्यनपेक्षणेन स्यादीनामन्तरङ्गत्वात्। इदं च 'विहितानां नियम' इति पक्षे।

अत्र सूत्रे भाष्ये तु 'एकवाक्यतया नियम' इति पक्षमालम्ब्य सङ्ख्याविधायकैः, आत्मनेपदादिप्रकरणेन च लादेशविधीनामेकवाक्यतया आदेशा बहिरङ्गा इति, लावस्थायामेव स्यादयः। यद्वा 'स्यतासी' इत्यत्र 'आर्द्धधातुके' इत्यनुवर्त्य, 'लाऽवस्थायां स्यादय' इत्युक्तम्, तदा 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यंशो वाचनिक एवेति बोध्यम्। ध्वनितं चेदं 'कुषिरजोः'-धातोरि'त्यादौ भाष्यकैयटयोः।

तासेरिकार उच्चारणाऽर्थः। न चैवं 'मन्ता' इत्यत्र कर्मणि लुटि, टिलोपे, नस्योपधात्वात् 'अनिदितामि'ति लोपः प्राप्नोतीति वाच्यम्। टिलोपस्य आभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादिति दिक्।

लुटः प्र। 'एकाऽर्थस्य एकाऽर्थ' इत्याद्यान्तरतम्यान्निर्वाहो बोध्यः। डित्वेति। न च डकारः सर्वाऽऽदेशत्वाय चरितार्थ इति वाच्यम्। प्रश्लेषेण आकारद्वयात्मकाऽऽदेशेनैव तत्सिद्धेः।

पुगन्त। बहव्रीहिगर्भो द्वन्द्वः। सार्वधातुकादिकं च इक एव विशेषणम्, नाऽङ्गस्य। 'अङ्गाऽवयवस्येक' इत्यर्थः। अत एव 'भिनती'त्यादौ न गुणः। नन्वेवं 'भेते'त्यादावपि न स्यादत आह—येन नेति। 'सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यादिक-वर्णव्यवधानमाश्रीयते' इत्यर्थः। अत्र क्नोः कित्वसामर्थ्याद्भूतपूर्व-लघूपधत्वाऽऽश्रयो गुणः।

दीधीवे। इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्। दीधीवेव्योश्छान्दसत्वात्, छन्दसि गुणदर्शनाच्च। इट्ग्रहणमपि व्यर्थम्, 'नेड्वशी'त्यत 'इडि'ति वर्तमाने, पुनरिट्ग्रहणम् 'इट् इडेव यथा स्यादि'ति नियमार्थम्। तेन प्रकरणाद् आङ्गविकारान्तरम् अस्य निषिध्यत इत्याहुः।

इट् अत्र आगम एव, न तु गत्यर्थकधातुः, व्याख्यानात्।

१. 'न चैवं मन्तारावित्यत्र टिलोपे' इति ख. ड. पाठः।

तासस्त्योः। अङ्गाऽऽक्षिप्तप्रत्ययस्य 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतोऽनुवृत्त-
'सी'त्यनेन विशेषणात्, 'यस्मिन्विधिरिति न्यायाच्चाऽऽह- सादाविति। एवं
'रि चे'त्यत्राऽपि।

प्राग्वदिति। रादौ प्रत्यये अस्तेरभावात् 'तासेल्लोप' इत्यर्थः।

लृट् शेषे च। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामि'त्युक्तत्वेन, तद्विन्नः
शेषः। तत्र चात् क्रियार्थक्रियोपपदेऽपि। तदाह-**असत्यां सत्यां चेति**। ननु
अस्वरितत्वात् 'क्रियायामि'त्यादि निवर्त्यताम्, किं 'शेषे चे'त्यनेनेति चेत्, न,
'शयिष्यते इति स्थीयते' इत्यत्र लृटं बाधित्वा तुमुन् स्यात्। तुमुन्विधावपि
'भविष्यती'त्यनुवर्तनात्। अत्र च भावे भविष्यति लः। एवं 'हरिष्यामीति
व्रजती'त्यादौ ण्वुलापत्तिः। 'शेषे चे'ति सत्त्वे हि चकारात् लृडपि तत्र
विशेषविहित इति न दोषः। न च तदभावेऽपि वाऽसरूपविधिना निस्तारः।
क्तल्युदतुमुन्खलर्थेषु तदभावात्। तत्र हि तुमुन्नुपलक्षणम्, ण्वुलपि बोध्यः।
इदं 'शेषे चे'ति ग्रहणमप्युक्ताऽर्थे ज्ञापकं बोध्यम्। यत्तु 'भविष्यतीति व्रजती'ति
प्रत्युदाहरणमिति। 'यद्यपि अत्र भावे, समानकर्तृके च विधानान्न तुमुन्
प्राप्नोति, तथापि ण्वुल् प्राप्नोत्येवेति' व्याख्यातारः। तन्न। ण्वुलोऽपि
शब्दशक्तिस्वाभाव्येन समानकर्तृकत्वे एव विधानात्। स चाऽर्थो बाहुलकादिना
साध्य इत्यन्यदेतत्।

लोट् च। विध्यादिञ्चिति। विध्यादयश्च 'विधिनिमन्त्रणे'ति सूत्रोक्ताः।

आशिषि। आशीरिष्टप्राप्तीच्छा। ननु विध्यादिसूत्रे एव आशीर्ग्रहणं

१. 'ननु' इत्यारभ्य 'इत्यन्यदेतत्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः, क. कुण्डलितः,
मनोरमादिस्थत्वात्।

२. 'ननु' इत्यारभ्य 'इतिदिक्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः, क. कुण्डलितः, मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

क्रियतां, किमनेनेति चेत्, न, 'स्मे लोडि'त्यनेन स्वविषये परत्वाल्लोटा लिङो बाधाऽऽपत्तेः। सिद्धान्ते तु परत्वादेश विधिः 'स्मे लोडि'त्यादेर्बाधकः। न च 'स्मे लोडि'त्यत्र प्रैषादीनामनुवृत्तेराशिषि कथं तत्प्राप्तिः? तदनुवृत्तौ मानाऽभावात्। तद्वद्विध्यादीनामप्यनुवृत्त्यापत्तेश्च। यदि तु 'अधीष्टे चे'ति सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्याद्विध्यादयो नाऽनुवर्तन्ते, प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते' इत्युच्यते, तदा प्रैषाऽर्थाऽऽशीरर्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वाद् अनेन बाधाऽऽपत्तिरिति बोध्यम्। न हि 'अत्र न युगपद्विवक्षे'त्यत्र मानमस्ति। प्रैषाऽऽशिषोर्युगपद्विवक्षायां लिङ्लोङ्भ्यां परत्वात्कृत्यबाधाऽर्थमपि अस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति दिक्।

तुह्योः। यद्यपि 'तिह्योरि'त्युक्तेऽपि 'हि'साहचर्यात् लोटस्तेरेव ग्रहणं भविष्यति, तथाऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तुह्योरि'त्युक्तम्। **अनन्यार्थेति।** तद्वलकल्प्यमानाऽर्थानुवाद एव 'डिच्चे'त्येतत्, अर्थाऽन्तरकल्पनानिवृत्त्यर्थमिति भावः। परिभाषाणां च प्रायः पक्षप्राप्तार्थाऽनुवादेनाऽर्थान्तरनिवृत्त्यर्थत्वं, 'ब्रीहीनवहन्ती'त्यादिवदिति स्पष्टमेव। **सम्प्रसारणादीति।** आदिना ब्रुव ईडभावः। **सम्भवत्प्रयोजनेति।** इदं प्रयोजनं सर्वाऽऽदेशत्वे एव, नाऽन्त्याऽऽदेशत्वे। अप्रत्ययत्वात्। तत्पक्षेऽवयवे चारितार्थाऽभावाच्च। **'मन्थरमिति।** सम्भवत्प्रयोजनतया स्वविषयाऽभावसम्भावनया, डित्वदर्शनेन स्वविषयसम्भावनायां च तस्य मन्दं प्रवृत्तिः।

१. 'मन्थरमिति। अन्त्यादेशत्वेऽल्पफलत्वात्, 'एरुरि'त्यनन्तरं 'तिह्योस्तादाशिषी'त्येव सिद्धे, डित्वस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च, तस्य मन्दं प्रवृत्तिः। अनेकाल्पत्वं नु निश्चितम्। ननु 'एरुरि'त्यनन्तरं तादादेशविधाने, 'कुरुतादि'त्यादौ परत्वात् 'उतश्चे'त्यादिलुगापत्तिः, यथान्यासे तु परत्वात्तातडि, सकृद्व्रतिन्यायेन तेषामप्रवृत्तिरिति चेत्, न, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तादादेशप्रवृत्तेः। आङ्गं तु बहिरङ्गम्। तातडि कृते तु न लुक्। 'हुङ्गलभ्य' इत्यतः 'अतो हेरि'त्यत्र 'हेरि'त्यनुवर्त्य हिरेव यो हिस्तस्य लुङ्बिधानात्' इति ख. ड. पाठः, लघुशेखरादृतः। क. तु कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

वस्तुतो डित्वसामर्थ्यसिद्धस्याऽन्त्यादेशन्वस्थाऽत्राऽप्रवृत्तिरेवेति निर्विघ्नं
सर्वाऽऽदेशत्वमिति बोध्यम्।

(समबलत्वादिति। मन्दप्रवृत्त्यैव तत्त्वमिति भावः)। अत एव 'हलः
श्न' इति सूत्रे 'श्नः शित्वेनैव सिद्धे, शानचः शित्वमनुबन्धकार्ये
स्थानित्वाऽभावस्य ज्ञापकम्, एवं च तातडि डकारो न कार्य' इति भाष्ये
उक्तम्।

१अन्ये तु 'डिच्चे'ति नाऽपूर्वविधायकम्, किन्तु तत्र तत्र
डित्करणसामर्थ्यसिद्धाऽनेकालित्येतद्बाधाऽनुवादकम्। अनुवादफलन्तु डित्व-
सामर्थ्यादर्थाऽन्तरकल्पनानिवृत्तिः। एवञ्च प्रकृते नाऽस्य प्रवृत्तिः। प्रवृत्तौ हि
शास्त्रस्याऽपूर्वविधायकत्वाऽऽपत्या गौरवाऽऽपत्तिः। एतेन 'एतस्मात् डित्वात्
'डिच्चे'त्यस्याऽपवादत्वमेवाऽस्तु। गुणनिषेधादिकन्तु सति सर्वादेशत्वे एव
फलम्। अन्त्याऽऽदेशत्वे तु अन्त्यादेशत्वसम्पादनेन चरितार्थस्य डित्वस्य
समुदायविशेषकत्वे मानाऽभावात् तत्फलमिति परास्तम्। एवञ्च नैतद्विषयता
'डिच्चे'त्यस्य। एतदेव ध्वनयितुं भाष्ये 'तातडि डित्करणस्य सावकाश-
त्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेश' इत्युक्तम्। तत्र 'विप्रतिषेधादि'त्यस्य 'परिभाषा-
प्रकरणविरोधादि'त्यर्थः। यदि सावकाशडित्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्
तदाऽनुवादत्वाऽसम्भवेन १परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः। यथा च
परिभाषाणामनुवादत्वं तथाऽनुपदमेव स्फुटं भविष्यति। 'विप्रतिषेधे परमि'ति
शास्त्रपरत्वे तु डित्वस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्। सूत्रसावकाशत्वमेव हि
विप्रतिषेधे बीजम्। न ह्यस्य सूत्रस्य सर्वादेशाऽप्राप्तिविषये क्वचिच्चारितार्थम्।
अनवकाशत्वमेव हि बाधकत्वे बीजं दृष्टं, न त्वीदृशम्।

किञ्च विप्रतिषेधसूत्रपरवार्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयाऽवकाश-

१. 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'बाधापत्तिरिति परास्तम्' इत्यन्तः क. कुण्डलितः पाठः।

२. 'परिभाषात्वविरोधः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

प्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य दृश्यते। न चात्र तथोक्तं भगवता। तस्मान्नेदं तच्छास्त्रपरम्। यद्यप्यन्यत्राऽनुवादत्वं शास्त्रस्य दोष उक्तस्तथाप्यस्य परिभाषात्वेन तासां च मीमांसकोक्तनियमरूपत्वेनाऽत्र तत्त्वं गुण एव। यथा 'तस्मिन्नि'त्यादौ पक्षप्राप्तपूर्वत्वाद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिरर्थात्। यथा च 'ब्रीहीनवहन्ती'त्यादौ पक्षप्राप्ताऽवघाताऽनुवादेन नखविदलनादिनिवृत्तिः। यत्र तु 'अनेकालि'त्यादौ नाऽनुवादत्वसम्भवः, तत्राऽगत्या विधित्वमेव मूलोक्तरीत्याऽस्तु।

एतेन 'ठप्-यप्-अबादिष्वनन्यार्थपित्वेषु चरितार्थस्य 'अनुदात्ता सुप्तितावि'त्यस्य 'जित्वरी'त्यादौ तुक्सम्पादनेन चरितार्थपित्वे क्वरपि अन्तरङ्गेण प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वेनाऽनुदात्तत्वबाधाऽऽपत्तिरिति' परास्तम्।

'तु'स्थानिकोऽयम् आन्तरतम्याद् अनुदात्त एव। 'हि'स्थानिकस्तु उदात्त एव।

लोटो लङ्वत्। षष्ठ्यन्ताद्धृतिः। 'लोट' इति उपमेये षष्ठीदर्शनात्। तदाह—तेनेति। अडाटौ तु नाऽतिदिश्येते। न हि तौ लङः क्रियेते, किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः। 'तामादय इति। 'जुह्वतु' इत्यत्र 'सिजभ्यस्ते'ति, 'यान्तु' इत्यादौ 'लङः शाकटायनस्ये'ति जुस् तु न। 'लङः शाकटायनस्ये'-त्यत्र 'नित्यं डित' इत्यतो 'डित' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, 'लङ्'ग्रहणं योगविभागेन नियमाऽर्थम्, 'लङेव यो लङ्, तस्य, न त्वाऽतिदेशिकस्ये'ति, न दोषः। योगविभागसामर्थ्याच्च जुस्मात्रनियमः। स्पष्टं चेदम् 'आत' इति सूत्रे भाष्ये। नन्वत्र लङ्ग्रहणाऽभावे 'अधुरि'त्यादौ लुङ्यपि परत्वाद्विकल्पाऽऽपत्तिः। न च 'आत' इति सूत्रेण नित्यतया जुस्विधानान्निस्तारः। एवं हि 'आत' इत्यस्य विध्यर्थत्वे 'अभूवन्नि'त्यादौ जुस्भावाऽऽपत्तेरिति चेन्न। भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनादिति दिक्।

१. 'तामादय इति' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

‘अङ् गार्ग्यगालवयोरिति, ‘अदः सर्वेषामिति च लङ् एव विधीयमानावपि अडाटौ नाऽतिदिश्येते। अपृक्तसार्वधातुकाऽभावात्।

‘सकारान्तस्येति। ‘ङिदुत्तमस्य सस्ये’त्यर्थस्तु न युक्तः। वैयधिकरण्याऽऽपत्तेः। ‘भूयासमि’त्यादावतिव्याप्तेश्च। ‘ङिदुत्तमस्ये’ति षष्ठीतत्पुरुषः।

‘एतल्लेखो ‘भवानी’त्युत्तरमुचितः।

सोऽपिच्चेति । ‘अपित्’ग्रहणसामर्थ्यात् पित्वेनाऽनुदात्तसिपः स्थाने जायमानस्य हेः आन्तरतम्यात्प्राप्तमपि अनुदात्तत्वं न भवति। एतेन ‘सेर्हिङ् चेत्येवाऽस्त्विति परास्तम्। भवतादिति। लुगपेक्षया परत्वात् हेस्तातङ्। ‘अन्तरङ्गानपी’ति न्यायस्तु अनित्यत्वान्न।

मेर्निः। अमोऽपवादोऽयम्। स पिच्चेति। ‘यस्य आडागमः स’ इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अन्यथा प्रक्रियालाघवाय नु-हू एव विदध्यात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। भवानीति। लङ्वद्भावात्प्राप्तमपि ‘इतश्चे’ति न। ‘मो न’ इति वक्तव्ये ‘मेर्निरिति सूत्रणात्। एवं हेरपि बोध्यमित्याहुः।

अनद्यतने। अयं बहुव्रीहिः। तेन अद्य, ह्यश्च अभुङ्क्षमही’त्यत्र व्यामिश्रे लुडेव। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

अडुदात्त इति। अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु कृतेषु, नित्यत्वाद्विकरणे कृते, विकरणाऽन्ताऽङ्गस्याऽडागमः। लकारप्रश्लेषेण ‘लाऽवस्थायामडि’ति तु षष्ठे भाष्ये। नन्वत्र पक्षे ‘अकरोदि’त्यादौ सतिशिष्टत्वात् ‘उप्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वनिबन्धनाऽनुदात्तत्वाऽऽपत्तिः। उदात्तविधानं तु ‘अभवदि’त्यादौ चरितार्थमिति चेत्, न, ‘यमरमे’ति सूत्रे ‘मा हि यासीदि’त्यादौ अट्स्वरनिवृत्तये ‘मा’शब्दं प्रयुञ्जानेन भगवता ‘उदात्त’ इति योगविभागेन ‘असतिशिष्टोऽपि अट्स्वरो विकरणस्वरं, विकरणनिमित्तस्वरं च बाधते’

१. ‘सकारान्तस्येति’ इत्यारभ्य ‘षष्ठीतत्पुरुष’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः, मनोरमास्थत्वात्।

२. इयं पङ्क्तिः क. नास्ति।

इति ज्ञापनात्र दोषः। एतेन 'नेर्विश' इति सूत्रस्थभाष्यादौ शब्दान्तरादपि प्राप्नुवतो विधेरनित्यत्वाऽऽश्रयणात् अट् विकरणयोर्द्वयोः अनित्ययोः परत्वादटि, ततो विकरणे, सतिशिष्टत्वात्स एव स्वरः प्राप्नोति। यदा च 'लस्ये'-
त्यादीनामेकवाक्यतया विधिपक्षः, तदा कर्त्राद्यर्थाऽपेक्षत्वेन आदेशानां बहिरङ्गत्वात्स
एव दोष' इति परास्तम्।

इतश्च। 'परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तस्य षष्ठ्येकवचनाऽन्ततया विपरिणामा-
दाह — **परस्मैपदमित्यादि।** तच्च इकारेण विशेष्यते इति भावः।

'यत्तु प्राचा' 'परस्मैपदेष्विकारस्य लोप' इत्युक्तं, तत्र किं परस्मैपदे परे
इत्यर्थः, उत 'तेषु विद्यमानस्ये'ति? नाऽऽद्यः, 'अभवदि'त्यादावव्याप्तेः।
नाऽन्त्यः। 'भवेदि'त्यादौ इय इकारस्य^३ अन्तरङ्गत्वादुणं बाधित्वा लोपाऽऽपतेः।
'अन्तस्ये'ति पदस्याऽपि अध्याहारे तु तदपेक्षया षष्ठ्या विपरिणाम एव
न्याय्यः।

एतेन 'अतो य' इत्येव सूत्रं कार्यम्। 'लिङः सलोप' इत्यतो 'लोप'
इत्यनुवृत्त्या आकारलोपेन सिद्धे, इकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाऽभावः। 'आतो
डितं' इति सूत्रे एव इय् कार्य इति परास्तम्।

न च ईय् दीर्घादिरस्तु, एवं च नोक्तदोषः, तपरकरणादिति वाच्यम्।
तदपेक्षया विभक्तिविपरिणामस्यैव न्याय्यत्वात्। 'परस्मैपदेषु' इत्यस्य तत्सूत्रेऽपि
षष्ठ्यर्थत्वाच्च। 'अरुदितामि'त्यादौ दोषध्रौव्याच्च। 'इडि'ति वर्तमाने
पुनरिङ्ग्रहणादिट् इडेवेति नियमेन स्वसजातीयभावरूपस्यैव निवर्तनम् अत
एव 'यद्रूपाऽन्तरम् इटस्तदेव निवार्यते' इति **कैयटः**। निरूपितं चेदं सकलं
भाष्यप्रदीपोद्घोते।

१. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' (१६१३ पृष्ठे, पं. १०) इत्यन्तः ख. ड. पाठो
मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात् क. कुण्डलितः।

२. अत्र 'प्राचा' इति मनोरमातः पूरितम्।

३. 'इय इकारेऽन्तरङ्गत्वात्' इति क. पाठः।

अत एव 'तस्थुष' इत्यादौ आङ्गसम्प्रसारणप्रयुक्ता इटो निवृत्तिः सिद्ध्यति। अन्यथा साऽपि नियमेन बाध्येत। किञ्च आङ्गमेव वार्यते इति स्पष्टं 'दीधीवेवीटामि'त्यत्र भाष्यकैयटयोः। अन्यथा 'अलावीदि'त्यत्र दीर्घाऽनापत्तेः। 'सिजूलोप एकादेशे सिद्ध' इति वार्तिकेन प्रत्यासत्तिन्यायाऽऽश्रयणमेव ज्ञाप्यत इत्युचितम्। 'अथवा असिद्धं दीर्घत्वमिति' तु 'पिपठीः' शब्दमात्रविषयं समाधानाऽन्तरं भाष्ये। न त्वेतावता 'अनाङ्गस्याऽपि निवृत्तिरिति' भ्रमः कार्यः। 'इट् इडेवे'ति नियमस्य 'आर्द्धधातुकस्ये'तीट्मात्र-विषयकत्वमित्यन्ये।

परे तु 'अङ्गाऽपेक्षतया, प्रकृतिप्रत्ययविशेषाऽपेक्षतया च बहिरङ्गस्य इटोऽसिद्धत्वात् लोपप्राप्तिरुदितमित्यादावि'त्याहुः।

अभवदिति। न चाऽत्र 'आदेः परस्ये'त्यादेर्लोपाऽऽपत्तिः। अनुवृत्त 'धातोरि'त्यस्य विहितविशेषणतया 'पर'शब्देन परस्य विधानाऽभावात्, इत्यादि निरूपितं परिभाषाप्रकरणे।

विधिनिमन्त्र। द्योत्येषु वाच्येषु वेति। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टम्। तत्र आद्ये उपपत्तिः—तेषां प्रत्ययाऽर्थत्वे, कर्त्रादीनां कालोदासीनेषु माङिलुङादिषु चरितार्थानां, विध्यादयोऽर्था बाधकाः^१ स्युः। एवं च लिङा कर्त्रादीनामभिधानात् 'चैत्रेण पचेदि'त्यापत्तिः। द्विवचनं, शबादयश्च न स्युः। पुरुषव्यवस्था च न स्यात्। द्योत्यत्वे तु एषां विषयभावेन उपादानात्, कर्त्रादीनां च लादेशवाच्यत्वात् बाधप्रसक्तिः।

द्वितीये तु एषा उपपत्तिः—'लः कर्मणी'त्यस्य सर्वाऽन्ते करणेन सर्वलकारोद्देशेन तदर्थबोधनात्, न एतैस्तेषां बाधः, न च सामान्याऽपेक्षप्रत्यय-नियमपक्षे द्विवचनाद्यनुपपत्तिरेव। सजातीयाऽपेक्षप्रत्ययनियमस्वीकारादिति।

१. इतोऽग्रे—'वर्तमाने लडादिषु तु न सावकाशता। तुल्यन्यायेन वर्तमानादीनामपि तत्र वाच्यतया तैस्तत्र बाधात्' इति ख. ड. पाठः। क. पुस्तके तु अयं पाठो मसीलेपेन निःसारितः।

‘यत्तु’ ‘विरोधाऽभावात्, लडादावपि वर्तमानत्वादीनां सत्त्वात्, निरवकाशत्वाच्च न कर्त्रादीनाम् एतैर्बाध’ इति। तत्र। ‘सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती’ति भाष्यविरोधात्। ‘माडि’ लुङि’त्यादिषु कालोदासीनेषु सावकाशत्वाच्च। न च धात्वर्थभावनायाः कालाऽऽकाङ्क्षासत्त्वेन तत्राऽपि कालस्य वाच्यत्वमस्ति, अत एव तेषां सर्वलकाराऽपवादत्वोक्तिरिति वाच्यम्। तथापि शास्त्रेण तेषां तद्वाचकत्वाऽबोधनेन, तत्राऽस्य शास्त्रस्य चारितार्थ्यसम्भवात्। वर्तमानत्वादेः प्रत्ययवाच्यत्वेऽपि न विशेष्यत्वम्। कर्त्रादिवत्, प्रत्ययाऽर्थप्राधान्य-स्यौत्सर्गिकस्याऽऽख्याते त्यागात्।

तत्र आद्य एव ज्यायान्। ‘पचे’त्यादौ प्रत्ययं विनाऽपि प्रवर्तनाप्रतीतेः। ‘पञ्चभिर्हलैः कृषती’त्यादौ प्रवर्तनाया अपि धात्वर्थत्वस्य दृष्टत्वाच्च। न च अन्त्ये ‘निमन्त्रयेय भवन्तमि’ति न स्यात्, निमन्त्रणाया उक्तत्वादिति वाच्यम्। प्रयोजकनिष्ठयोर्निमन्त्रणाऽऽमन्त्रणयोरन्ययोरेव अवश्यकर्तव्यत्वादिलक्षणयोः प्रत्ययार्थत्वस्वीकारात्। अवश्यकर्तव्यत्वं च अर्हतैवेति, ‘अहं कृत्यतृचश्चे’-त्यनेन ईदृशे विषये लिङ्लोटौ बोध्यौ।

सम्प्रश्नः = सम्प्रधारणम्, विचारः, ‘तद्वा’ इदं वा कर्तव्यमि’-त्यादिरूपः। **प्रार्थनम्** = याचनम्, इच्छाविशेषः।

प्रवर्तनायामिति। प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुष्टयेऽनुस्यूतत्वादिति भावः। तदतिरिक्तांशस्य प्रकरणादिरूपप्रमाणाऽन्तरलभ्यत्वान्न शक्यत्वम्। न च प्रैषादिग्रहणं व्यर्थम्। निमन्त्रणादौ कृत्याऽभावाऽर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात्। लोटविधानन्तु प्राप्तकालाऽर्थम्।

१. ‘यत्तु’ इत्यारभ्य ‘आख्याते त्यागात्’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

प्रवर्तना च प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। स च लोके लिङादिघटित-
शब्दप्रयोगरूपः, वेदे लिङ्समभिव्याहारदिरूपः शब्दनिष्ठः। अयमेव 'शाब्दी
भावने'त्युच्यते। शब्दरूपत्वात्। प्रेरणात्वेन च तस्य लोडादिवाच्यता। तेन
रूपेण तस्य शब्दवृत्तित्वात् 'शब्दनिष्ठ' इति चोच्यते। लिङ्सङ्ख्याधनन्वयित्वात्
'व्यापार'पदवाच्यश्च सः। प्रेरणात्वेन सविषयश्च। प्रवर्तकत्वं च (स्वातन्त्र्ये
सति) तेन रूपेण तदर्थबोधकलिङाद्युच्चारयितृत्वादिकमेव। राजप्रेरित-
पदातेस्तादृशललिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि, प्रवर्तकत्ववारणाय 'स्वातन्त्र्ये सती'ति
देयम्। पिशुनप्रेरिते राज्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव।

यत्तु इष्टसाधनत्वमेव स व्यापारः, तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इष्टं च
क्वचित्साक्षात्कर्तुरिव, क्वचित्परम्परया गुर्वादीनाम्। बालादेरनध्ययने गुर्वादितो
लप्स्यमानताडनादिभयनिवृत्तिरेवेष्टमिति। तत्र। लिङादिशब्दप्रयोगरूपस्य
कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वात्। 'पृच्छतु मां भवानि'त्यर्थे णिच् कस्मात्र
भवतीति 'हेतुमति चे'ति सूत्रस्थभाष्यशङ्काया, 'द्रव्यमात्रविषयप्रेरणायां लोट्,
सक्रियप्रेरणायां णिजि'ति तत्समाधानभाष्यस्य चाऽसङ्गत्यापत्तेः। न हि
'णिचा इष्टसाधनत्वं बोध्यते' इति कस्याऽपि सम्मतम्। न चैवं लोट्प्रैष-
विषयस्य लोटन्तप्रयोगकाले कर्तृत्वेनाऽवधारणाऽभावे कथं कर्तृप्रत्ययेन
लोटाऽभिधानमिति वाच्यम्। 'पचे'त्यादेः 'पाककर्ता भवे'त्यर्थेन कर्तृत्वस्य
विधीयमानतया, सम्भावितकर्तृतया विवक्षामात्रेण वा तदुपपत्तेः। हेतुसज्ज्ञा तु
'तत्प्रयोजक' इति सूत्रस्वरसेन दृष्टसामर्थ्यतया निश्चितव्यापारवत्प्रयोजकस्यैव।
अत एव भूतभविष्यत्प्रत्ययाः सङ्गच्छन्ते। तदुक्तं हरिणा—

'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोट् विधीयते।

सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा, स विषयो णिचः ।।' इति।

१. 'तत्र। णिचो द्योतकत्वपक्षे लिङादिशब्दप्रयोगरूपस्य' इति ख. ड. पाठः।

किञ्च 'लोटा उक्तत्वात्प्रेषणस्य णिञ् न भविष्यती'ति तदुत्तरभाष्यस्य तच्छब्दायामेव समाधानान्तरपरस्यासङ्गतिः। इष्टसाधनत्वस्य, तज्ज्ञानस्य वा प्रयोजकव्यापारत्वाभावेन णिजर्थत्वाभावात्।

यत्तु कैयटेन 'णिच्लोटोः पर्यायप्रसङ्ग' इति प्रश्नाऽऽशय उक्तः, स चिन्त्यः। पर्यायस्य 'लोटोक्तत्वादि'त्यनेन वारणासम्भवात्। नाऽपि पर्यायः प्राप्नोति। लोट्प्रयोगरूपाया एव प्रेरणाया लोडर्थत्वेन, तदप्रयोगे तदभावात्। अत एव 'वक्तृधर्मः प्रेरणा लोडर्थः, अनियतकर्तृका णिजर्थ' इत्यभियुक्ताः। न च इष्टसाधनत्वाऽप्रतीतौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। भ्रमादिदोषरहिताऽऽप्तोक्तया, प्रतिबन्धकाभावविशिष्टया च तया इष्टसाधनत्वाऽऽक्षेपसम्भवात्।

'न कलञ्जमि'त्यादितः कलञ्जभक्षणाऽभावः प्रेरणाविषय' इति बोधः। तेन च प्रतियोगिनि अनिष्टसाधनत्वाऽऽक्षेपः। उक्तविशिष्टाया अभावविषय-प्रेरणायाः प्रतियोगिनि तदाक्षेपकत्वात्। अत एव सूत्रकारोऽपि विधि'पदार्थं तद्विशेषनिमन्त्रणादिभिर्विवृतवान्।

तत्र निमन्त्रणम्—श्राद्धादिभोजनाऽनुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठः। 'निमन्त्रयते' इत्यादितस्तथा प्रतीतेः। न च इष्टसाधनत्वं, तज्ज्ञानत्वं वा प्रयोजकनिष्ठम्। तज्ज्ञापनं यद्यपि तन्निष्ठं, तथापि तत्र तव वाच्यम्। नाऽपि तज्ज्ञापनाऽनुकूलो व्यापारो मदुक्ताऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति। तदुक्तं हरिणा—

'अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्वर्षि।

तत्रैव लिङ् विधातव्यः, किं भेदस्य विवक्षया।।

न्यायव्युत्पादनार्थं वा, प्रपञ्चाऽर्थमथापि वा।

विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम्'।। इति।

'न्याये'त्यस्य 'प्रागुक्तन्याये'त्यर्थ इति मञ्जूषायां विस्तरः। द्योतकता-पक्षे प्रयोजकव्यापारेऽपि धात्वर्थः। तस्यापि पाकाऽनुकूलत्वात्। तत्र

फलाऽनुकूलत्वेन उपस्थितव्यापाराणां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वेनाऽन्वयः। इतरेषान्तु विषयतया विशेष्यत्वेन। एवं द्विप्रकारकाऽन्वये लिङादयस्तात्पर्यग्राहकाः। तथा च 'एकाऽऽश्रयिका, प्रवर्तनाविषयीभूता, पाकाऽनुकूला क्रिये'त्यादिक्रमेण 'पचेदि'त्यादौ बोधः। अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये 'भवेदपि भवेदि'ति प्रयोगे 'प्रार्थनाविषयभवत्यर्थस्य सम्भाव्यमान-भवत्यर्थकर्तृत्वमि'त्युक्तम्। एवं च आख्याते औत्सर्गिकं धात्वर्थप्राधान्यम् अनुगृहीतं भवति। अत एव प्रयोजकव्यापाराऽऽश्रयस्य न कर्तृत्वम्।

णिच्सनादौ तु प्रयोजकव्यापारस्य, प्रत्ययाऽर्थेच्छया एव च प्राधान्यम्। औत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागे मानाऽभावात्। 'पाचयिता' इत्यादौ णिजर्थादीनां प्राधान्यस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। तत्र कारकविशिष्टे धात्वर्थे प्रवर्तनाविषयत्वबोधः। तदन्वयं विना धात्वर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। विशिष्टक्रियाया एव प्रवर्तनाविषयत्वात्। प्रवर्तनाऽऽक्षिप्तमज्ञातज्ञाप्यत्वम्, श्रेयःसाधनत्वं च विशिष्टे एव। धात्वर्थस्य प्राप्तत्वे तु तात्पर्यतो गुणांऽशे पर्यवस्यति। यथा- 'दध्ना जुहोती'ति।

लिङादौ प्रवर्तना च वस्तुतो वर्तमानकालैव भासते। शब्दशक्ति-स्वभावात्। धात्वर्थस्तु भविष्यत्काल एव। शब्दशक्तिस्वभावादेव। णिजन्ते प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारौ सर्वकालयुक्तौ, द्वयोः समकालता चेति बोध्यम्^३।

१. 'धात्वर्थप्राधान्यं तस्याऽवाच्यत्वपक्षेऽनुगृहीतं भवति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'निरूपयितुमशक्यत्वाच्च' इति ख. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'न च द्योतकतापक्षे प्रवर्तनाऽऽश्रयस्याऽपि धात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयत्वेन कर्तृत्वात्, तस्मिन् कर्तरि लकारः स्यादिति वाच्यम्। लिङाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रवर्तनाया अप्रतिपादनात्, तदाश्रयस्य कर्तृत्वाऽभावेन, तमादाय 'लः कर्मणी'त्यस्याऽप्रवृत्तेः। लिङ् तु सूत्रद्वयाभ्यामेकवाक्यताऽऽपन्नाभ्यां विधीयते इत्यदोषः' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

विधिलिङि उत्तमपुरुषस्तु न। स्वप्रवृत्तौ स्ववक्तृकप्रेरणाऽनुपयोगात्। इदमेवा-
भिप्रेत्य 'उत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक' इति मीमांसकाः^१।

यासुट् पर.। सीयुटोऽपवादः। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वात्
परस्मैपदानां तसादीनाम् आद्युदात्तत्वे कृते, पश्चाद् यासुट् अस्वरकः, अनुदात्तो
वा स्यादिति उदात्तवचनम्। न च कृते यासुटि 'तस्'गतं प्रत्ययादित्वं यासुट्यागतमिति
आद्युदात्तत्वमपि तत्राऽऽयास्यतीति वाच्यम्। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं जातस्या-
न्यत्राऽऽनयनाऽयोगात्।

न च 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रोक्तभाष्यादिरीत्या परस्मैपदेषु लाऽवस्थायामेव
यासुट् क्रियते। कृतेऽपि यासुटि 'धातोरि'त्यस्य विहितविशेषणत्वाद्
निर्दिश्यमानलस्यैवाऽऽदेश इति नोक्तं फलम्। अत एवाऽस्योदात्तग्रहणस्य
आगमाऽनुदात्तत्वज्ञापकता भाष्योक्ता सङ्गच्छत इति वाच्यम्। लाऽवस्थायां
यासुट्यपि, 'लस्य स्थाने आद्युदात्तः तस् भवती'त्येवमर्थाद् उत्पद्यमानस्यैव
आद्युदात्तत्वेन, तत्र 'यदागमा' इत्यस्या अनुवादविषयाया अप्रवृत्तेस्तेन यासुडुदात्तत्वस्य
दुर्लभत्वात्।

उदात्तग्रहणस्य आगमाऽनुदात्तत्वज्ञापकतापरभाष्यन्तु प्रौढ्येति निरूपितं
भाष्यप्रदीपोद्द्योते। 'तस्मिन्नि'ति सूत्रसत्त्वेन, विषयसप्तम्या अयुक्तत्वेन,
ज्ञापकाऽसम्भवात्। किञ्च ज्ञाप्याऽर्थस्य फलमपि न, प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वान्तरङ्ग-
त्वाज्जाते, पश्चादागमे जातेऽपि, विशेषस्वरविधायकाऽभावे, शेषनिघातेन
आगमाऽनुदात्तत्वसिद्धेः।

१. इतोऽग्रे - 'एवं णिचोऽपि द्योतकत्वं बोध्यम्। 'अभिषावयती'त्यादौ अभेर्णर्थं प्रति
विशेषणत्वे न षत्वम्, किन्तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे एवे'त्यादिव्यवहारस्तु द्योत्याऽर्थ-
मादायैव। 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादौ प्रत्यासत्त्या, अन्तरङ्गत्वेन चेतराऽनपेक्षसुनोत्यर्थो-
पसर्गस्यैव ग्रहणादित्याहुः' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

न च 'अनुदात्तं पदमि'त्यस्य परिभाषात्वेन, तदेकवाक्यतया, तत्प्रवृत्तिकाले सन्निहितानामेव तेन निघात इति, पश्चात्प्रवृत्तानां निघाते मानाऽभाव इति वाच्यम्। तत्सूत्रस्थ 'पद'ग्रहणस्य परिमाणार्थत्वेन, 'यावतः पदत्वं भावि तस्य, यावच्च पदत्वं भावि 'तावत् सन्निहितानां 'सर्वेषां शेषनिघात' इत्यर्थात्। अत एव 'चिनुत' इत्यादौ शनोरनुदात्तत्वसिद्धिः। 'चिनु' इत्यादौ त्वकृतव्यूहपरिभाषया तदप्रवृत्तिरिति दिक्। स्पष्टं चेदम् 'आद्युदात्तश्चे'त्यादौ भाष्ये।

यतु 'अनुदात्तादेशे'त्यञ्जविधायकसूत्रे भाष्ये 'यदैव द्वितीयस्वर-प्रादुर्भावस्तदैव प्राग्व्यवस्थितस्य निघात' इत्यर्थकं भाष्यम्, ततु 'व्यवस्थितस्य तत्समकालमेव निघातः, न तु विलम्ब' इत्यभिप्रायकम्। 'अलावीदि'त्यादौ तु सिचः चित्त्वेन उदात्तत्वान्न निघात इति दिक्।

यद्यपि यासुटो डित्त्वमनेनेक्तम्, तथापि 'अवयवेऽचरितार्थं लिङ्गं समुदाये विशेषणमि'ति न्यायेन समुदाये डित्वं बोध्यम्।

डित्वोक्तेरिति। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'टिड्ढे'ति सूत्रे निरूपितम्।

सुट्तिथोः। तकाराद् इकार उच्चारणाऽर्थः।

लिङः स। 'से'ति लुप्तषष्ठीकम्। 'रुदादिभ्य' इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तते। **इति सकारद्वयेति**^१। लक्ष्यभेदेन पुनः प्रवृत्त्या। अवयवाऽवयवस्य समुदायाऽवयवत्वेन सुटोऽपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः।

आशीर्लिङीति। 'भूयास्तामि'त्यादौ।

नन्वत्र द्वित्वेन सिद्धम्। व्यञ्जनपरस्य एकस्य, अनेकस्य वा उच्चारणे विशेषाऽभावाच्च। सुटि कृते, झल्परसंयोगाऽऽदित्वेन यासुटः सस्य लोपाच्च। अत आह—**स्फुटतरन्विति।** 'एधिषीष्टे'त्यादाविति भावः।

१. 'तावच्च सन्निहितानाम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'सर्वेषां विशेषस्वररहितानां शेषनिघातः' इति ख. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'युगपत्प्रवृत्त्यैवेति बोध्यम्' इति ख. ड. पाठः।

यलोप इति। असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः। सार्वधातुकेति किम्? 'चिकीर्षात्'। तदभावे हि मध्येऽपवादन्यायेन अतो लोप एव बाध्यते इति, अत्रैव स्यात्। 'भवेदि'त्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात्।

इति प्राप्ते इति। 'या'शब्दाऽऽकारेणेति भावः। न च आगमे आगमविशिष्टस्यैवाऽर्थवत्त्व-प्रत्ययत्वयोः स्वीकारात्कथमत्र पररूपम्, अर्थवत्परिभाषया, 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोरिति' परिभाषया च उसः अर्थवतः प्रत्ययस्यैव ग्रहणादिति वाच्यम्। 'का उस्मा कोस्मा' इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणाऽपदान्ता-दित्यनेन उस्विषये परिच्छेदकन्यायानामप्रवृत्तिज्ञापनात्। अन्यथा लाक्षणिकत्वाद् अत्र प्राप्तिरेव न। वसेर्हि 'उस्मा' इति रूपम्।

नित्यत्वाच्चेति। एकाऽऽदेशस्य पूर्वाऽन्तत्वेन ग्रहणादिति भावः। प्राप्तिमात्रेणैव नित्यत्वम्, न तु रूपसिद्धिरिति भ्रमितव्यम्। **अन्तरङ्गत्वादिति**। प्रत्ययमात्राऽपेक्षत्वादिति भावः। इयादेशस्य तु आङ्गत्वेन प्रकृति-प्रत्ययोभयसम्बन्ध्यपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम्।

व्याख्येयमिति। इदं च 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। वर्णा-दाङ्गपरिभाषाऽप्येतत्सिद्धयतीत्याहुः।

सन्धिरार्थ इति। 'आने मुक्'सूत्रे भाष्ये-'अतो या इय' इति व्यस्तपाठ एव दृश्यते। अधिकम् 'एत्येधती'त्यत्रोक्तम्।

आर्द्धधातुकेति। 'लङः शाकटायनस्यैवे'ति सूत्रात् एवकाराऽनुवृत्तिरत्र बोध्या। एतेन 'अनेन आर्द्धधातुकत्वेऽपि, एकसंज्ञाऽधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशसत्त्वात्, सार्वधातुकसंज्ञाऽपि स्यादि'त्यपास्तम्।

किदाशिषि। डित्वेनैव सिद्धे कित्त्वम् 'इज्यादि'त्यादौ सम्प्रसारणा-र्थम्, 'जागर्यादि'त्यादौ गुणाऽर्थं च। स हि डिति प्रतिषिध्यते। डित्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते। अत एव 'ड्यासुट्' इति नाऽसूत्रि। तथा हि सति आतिदेशिकेनाऽनेन कित्त्वेन औपदेशिकडित्वस्य बाधाऽनापत्तिः।

सलोपः इति। 'भूयादि'त्यत्र पदान्तसंयोगाऽऽदित्वेन उभयोलोप इत्यर्थः। पदान्तसंयोगादिलोपस्याऽपवादत्वात् संयोगाऽन्तलोपः। 'झलो झली'त्यस्य तु नाऽत्र प्राप्तिः, 'उदः' स्थेति ज्ञापकात् सिच एव तेन लोपात्। 'भूयास्तामि'त्यादौ झत्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोप इति बोध्यम्।

क्विति च। इह चत्वेर्निर्दिष्टो गकारोऽपि बोध्यः। तेन 'जिष्णुरि'ति सिद्धम्। 'ग्लाजी'ति ग्स्नुः। न चाऽयं किदेवेति वाच्यम्। 'स्थास्नुरि'त्यत्र इत्वाऽऽपत्तेः। न चैवं 'ग्लाजिस्थश्चे'ति चकारेण 'भू'धातोः प्रत्यये, भूष्णुरि'ति इण्निषेधो न स्यात्। 'श्र्युकः किती'त्यत्राऽपि चत्वेन गकारप्रश्लेषादित्याशयेनाऽऽह-**गित्किट्तिदिति। निमित्ते इति।** निमित्तत्वलाभप्रकारश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति सूत्रे निरूपितः। अत एव 'छिन्नमि'त्यादौ निषेधसिद्धिः। अत एव क्नोः कित्करणं चरितार्थम्।

इग्लक्षणे इति। 'इक' इत्येवं विहिते इत्यर्थः। पदोपस्थितिपक्षे अनुवृत्तस्य शब्दपरत्वात् एतदर्थलाभः। यद्वा निपातानामनेकाऽर्थत्वेन 'च'शब्दस्य इत्यर्थकत्वाद् एतल्लाभः। तत्फलन्तु 'लैगवायनः'। ओर्गुणस्य निषेधो न।

भूयादिति। इह 'स्कोरि'ति लोपस्याऽसिद्धत्वात् तकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः, पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते। संयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वाद् हल्ङ्यादिलोपो नाऽऽशङ्क्यः। सुट्लोपस्याऽपि

१. 'सलोप इति।' 'भूयास्तामि'त्यत्र झत्परसंयोगादित्वेन सुट्सकारस्य। 'भूयादि'त्यत्र पदान्तसंयोगादित्वेन' इति ख. ड. पाठः। क. ग. तु अयं पाठोऽनुपदमेव अग्रे दृश्यते।
२. 'उदस्थादिति ज्ञापकात्' इति सर्वत्र पाठः। स च शोधितोऽस्माभिः। सूत्रे तथा पाठाऽभावात्।
३. अयं क. पाठः। ख. ड. तु पूर्वमेवायं पाठः। 'सुट' इति च तत्र विशेषः।

असिद्धत्वेन, आगमविशिष्टस्याऽपृक्तत्वविरहात्। आगमे कृते तद्रहितस्य प्रत्ययत्वाभावेन, 'त्'मात्रस्यापृक्तत्वाभावाच्च। 'हल्ङ्घ्याप्'सूत्रे 'प्रत्ययेनाऽङ्गाऽऽक्षेप' इति पक्षे हलन्तादङ्गात्परत्वाभावाच्चेति दिक्।

भूयास्तामिति। अन्तरङ्गत्वात्तामादिषु यासुट्। अन्यथा समुदायस्याऽ- निर्दिश्यमानत्वात्, निर्दिश्यमानस्य च तेन व्यवहितत्वात् ते स्युः। ध्वनितं चेदं 'पादः पदि'ति सूत्रे भाष्ये। 'धातोर्विहिततसादीनामि'त्यर्थे तु पूर्वं यासुट्यपि, न क्षतिः।

माडि लुङ्। 'माऽस्तु' इत्यादौ तु निषेधाऽर्थो 'मा'शब्दो, न माडिति न दोषः।

च्लि लुडि। इकार उच्चारणार्थः। यत्तु 'इदित्करणं 'मन्त्रे घसे'ति सूत्रे लिङ्-लिट्-च्लीनां सामान्यग्रहणाऽविधातार्थम्। अन्यथा एकाऽनुबन्धक- परिभाषया अस्यैव ग्रहणं स्यात्, न लिङ्लिटोरि'ति। तत्र। 'च्लि'प्रत्याख्यान- परभाष्यविरोधात्। 'मन्त्रे घसे'ति सूत्रे चङङ्सिचां ग्रहणं विधाय, च्लिप्रत्ययो न कार्यः। यथान्यासेऽपि 'च्लि लुडि'- 'च्लेः सिच्'- 'मन्त्रे घसे'ति सूत्रेषु ग्रहणत्रयस्य सत्त्वेन साम्यादि'त्युक्तम्। एतत्प्रामाण्येन हि मन्त्रे लिङ्लिटोर्लुगुदाहरणा- भावस्य कल्पनेन, लिङ्लिटोस्तत्र ग्रहणे फलाऽभावात्।

न चैवम् 'आम' इत्यत्र 'लि'पदाऽननुवृत्तौ 'लिटो लुगि'त्यर्थो न लभ्येतेति वाच्यम्। तदनुवृत्तौ मानाऽभावात्, फलाऽभावाच्च। 'विदाङ्कुरु' इत्यादौ लोडादीनां लोपार्थम् उपायान्तरकल्पने गौरवाच्च। न च तत्र 'लि'ग्रहणाननुवृत्तौ परत्वात्, अन्तरङ्गत्वाच्च आदेशेषु कृतेषु लुक् स्यात्। ततश्च 'कारयामि'त्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वात् 'देवदत्तः कारयाञ्चकारे'त्यत्र 'तिङ्ङितिङ' इति निघातः स्यादिति वाच्यम्। 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन लुक् आदेशाऽपवादत्वात्। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायाच्च।

स्पष्टं चेदं 'कृन्मेजन्त' सूत्रे भाष्ये।

नन्वेवं तर्हि च्लिविधानं सूत्रकृतः किमर्थमिति चेत्। 'शल इगुपधादि'ति सूत्रे 'अनिट्' इत्यनेन च्लिं विशेषयितुं तद्विधानम्। अन्यथा हि 'अनिट्' इति धातोरेव विशेषणं स्यात्। ततश्च 'अधुक्षदि'ति न सिद्ध्येत्। न च ऊदित्वाद् इङ्क्विकल्पे अनिडेवायम्। तर्हि नित्यमेव क्से 'अगूहीदि'ति न सिद्ध्येत्। च्लेर्विशेषणे तु 'यदा च्लिरनिट्, तदा क्स्, यदा सेट्, तदा सिजि'ति सिद्धमिष्टमिति सूत्रहृदयम्। च्लेरिट्यपि सिच् इङ्ग्रहितस्यैव। 'धातोरि'त्यस्याऽसम्बन्धेन, विहितविशेषणत्वेन वा निर्दिश्यमानस्यैव तत्प्रवृत्तेः। चित्त्वमस्य स्वराऽर्थं वक्ष्यते।

शबाद्यपवाद इति। आदिना श्यनादयः। 'अपवाद'शब्दोऽत्र 'बाधक'मात्रपरः। तत्र शप्बाधनम्-अपवादत्वेन, श्यनादीनां तु अन्तरङ्गत्वादिनेति बोध्यम्। **इचाविताविति।** तत्र इदित्वे प्रयोजनम् 'अमंस्ते'-त्यत्र 'अनिदितामि'त्युपधालोपाभावः। न चैवं नुमापत्तिः। 'गोः पादान्ते' इत्यतोऽन्ते' इत्यनुवर्त्य अन्तेदित इति व्याख्यानात्। इदं च प्रथमतृतीयभाष्ययोः स्पष्टम्। 'इदितो नुमि'ति सूत्रे तु सच्-तासावनिदितौ वक्तुं शक्यौ। अतो न नुम्। 'हनः सिजि'ति कित्त्वविधानाच्च न 'अमंस्ते'त्यादौ लोप इत्युक्तम्। चित्त्वं तु 'मा हि लावीदि'त्यत्र इटः प्राप्तमागमाऽनुदात्तत्वं बाधितुम्। ननु च्लेश्चित्त्वसामर्थ्यादेव तद्विधाः सिद्धाः। न च तत् 'मन्त्रे घसे'ति सूत्रे सामान्यग्रहणाविघातार्थम्। पूर्वोक्तभाष्यविरोधादिति चेत्। सत्यम्। अन्यतरस्याकर्तुं शक्यत्वात्।

गातिस्था। व्यवहितोऽपि लुगेव अत्र सम्बध्यते, व्याख्यानात्।

१. 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्ये' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'इदितो नुमि'ति सूत्रे तु अस्याऽनिदित्वमुक्तम्। 'हनः सिजि'ति कित्वेन 'सिजन्ताऽङ्गस्य उपधालोपो ने'ति ज्ञापनादिष्टसिद्धेरिदमसाधारणं न प्रयोजनमिति, सच् अपि वक्तुं शक्य इति तदाशयः' इति ख. ड. पाठः।

गापाविति। व्याख्यानादिति भावः। किञ्च 'गाती'ति शितपा विकरणशून्यस्य निर्देशाद् इणादेशो गृह्यते। यद्यपीदं गाऽऽदेशस्याऽनुकरणं, तथापि 'प्रकृतिवदनुकरणमि'ति स्थानिवद्भावाऽतिदेशात् शितप्, शप्लक् च। न च 'गै' शब्दे' इत्यस्य आर्द्धधातुके कृताऽऽत्त्वस्याऽप्यनुकरणसम्भवात्, ततः शितपि निर्देशः सन्दिग्ध इति वाच्यम्। 'स्था'साहचर्येण स्वाभाविकाऽऽकारान्तस्यैव ग्रहणात्। 'गा-मा-दा-ग्रहणेषु अविशेष' इति तु नेह प्रवर्तते, लक्ष्यानुसारेण अनित्यत्वाऽऽश्रयणात्। तस्याः केवल'गा'ग्रहणविषयत्वाच्च। 'लुकाऽयं निर्देश' इत्यत्राऽपि व्याख्यानमेव शरणम्। **पिबती इति।** 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरण'परिभाषयेति भावः। 'पै' शोषणे' इत्यस्याऽपि न ग्रहणम्, लाक्षणिकत्वादिति बोध्यम्।

भूसुवोः। यद्यपि अलुग्विकरणत्वात्सुवति-सूयत्योर्ग्रहणमुचितम्, तथापि तयोः तिङो विकरणेन व्यवधानान्न ग्रहणम्। एतेन 'निरनुबन्धक-त्वात्सुवतेरेव ग्रहणं स्यादि'त्यपास्तम्। न च यङ्लुकि व्यवधानाऽभाव इति वाच्यम्। तस्य च्छान्दसत्वात्। अतः षूङोऽदादेर्ग्रहणम्। 'सु' इति आदादिको ह्रस्वान्तस्तु न गृह्यते। पूर्वनिपातवैपरीत्याऽऽपत्तेः। 'भू'साहचर्याच्च।

इदं च भुवो यङ्लुकि न। 'बोभूतुतेतिके' इत्यत्र 'यङ्लुगन्तस्य चेद् गुणनिषेधो 'बोभूत्वि'त्यत्रैवे'ति नियमात्। सूतेस्तु भवत्येव। 'बोभवीती'त्यर्थं नियम इति भाष्यात्। अन्यथा हि 'योगाऽपेक्षं ज्ञापकमि'त्येव वदेत्-यदि सूतेर्यङ्लुगस्ति।

अत्र 'पिती'त्यनुवृत्तौ, अननुवृत्तौ वा फलदोषयोरभावेन तदनुक्तिः।

अस्तिसिचोः। न च लुप्तात्सिचः, कृत'भू'भावादस्तेश्च परस्य इडागमाऽऽपत्तिः। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारको निर्देश' इति भाष्येण समाहितत्वात्। स च सकारप्रश्लेषो न 'अस्ती'त्यत्र। 'अस्स्' इति समुदायस्याऽधातुतया, तिप्प्रत्ययाऽनापत्तेः। भाष्ये 'सिचोऽपृक्ते' इत्यंशस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। किन्तु 'सिचस्' इत्यनन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते। स च

लुप्तपञ्चम्यन्तः। 'अस्ती'त्यस्य पृथक्पदत्वाच्च न टच्। नाऽपि पूर्वनिपाते दोषः। (१समासान्तविधेः, पूर्वनिपातप्रकरणस्य चाऽनित्यत्वाद्वा न दोषः। इतरेतरयोगे सौत्रमेकवचनं वा द्विवचनस्थाने)।

तस्य च अस्ताविव, सिच्यपि सम्बन्धः, अविशेषात्। एवं च 'सान्तात् सिच' इत्यर्थस्याऽपि प्राप्तेर्लुप्तात्सिचोऽपि तदभावः। ननु तच्छ्रवणाऽऽपत्तिः, संयोगान्तस्य पदत्वाभावेन, संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात्, अत एव न संयोगादिलोपोऽपीति^३ चेत्, न, सौत्रलोपस्य सत्त्वेनाऽदोषात्। 'द्विसकारको निर्देश' इति तु पदपर्यालोचनकालाऽपेक्षया। इदं चोक्तव्याख्यानेऽप्यावश्यकम्। 'संहितायां 'स'द्वयस्य तत्पक्षेऽप्यभावात्।

एवं भाष्याऽऽरूढेऽर्थे सत्यपि, प्रकारान्तरमपि सम्भवतीत्याह—

१. अयं ख. ड. पाठः। क. ग. तु नास्ति।

२. 'इति चेत्, न, द्वयोः सकारयो रुत्वे कृते 'अतो रोरि'त्यनेन विधेयविशेषणस्य विवक्षितत्वात्, द्वयोरपि एक उकारो भविष्यति, 'ण्याकृतिनिर्देशवत् 'रोरि'ति जातिपरनिर्देशेन अतः परत्वस्य, पूर्वत्वस्य च सम्भवात्। न च 'द्वयोः सकारयोरेक एव रुरि'ति वक्तुं युक्तम्। 'स्' इत्यस्य भिन्नपदत्वेन, सत्वजात्यन्तस्य पदत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तेः। जातिपरनिर्देशे तदाश्रयादेव तज्जात्याश्रयस्य सर्वस्य सिद्धत्वं सुलभम्। एतेन 'जातिनिर्देशेऽपि व्यक्तिद्वारा स्थानित्वं वाच्यम्, तत्र एकव्यक्तिमात्रस्य सिद्धत्वज्ञापनेन, 'शिवोऽर्च्य' इत्यादौ चारितार्थ्येन, व्यक्त्यन्तरे तज्ज्ञापने न मानमि'ति परास्तम्। 'परत्वात् 'हशि चे'ति आद्यस्यैव उत्त्वं स्यादिति तु न शङ्क्यम्। आश्रयात्, 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'ति सूत्रस्थ'पूर्व'ग्रहणेन 'रोरि'ति पदाग्रहणेऽपि, हश्पदं प्रति असिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। यद्वा सस्य सौत्रो लोपः' इति ख. ड. पाठः। क. तु कुण्डलितः, मनोरमादिस्थत्वात्।

१. 'ण्याकृतिनिर्देशवत्' इति क. नास्ति।

सिच्च अस् चेति। भत्वमिति। तेन^१ कुत्वजश्त्वे न।

विद्यमानादिति। विद्यमानत्वं च सर्वादेशेन अनपहतत्वम्। अत एव 'आसीदि'त्यादौ न दोषः। परे तु 'अस्ति-सिच' इति समाहारद्वन्द्वे टजन्तं लुप्तविभक्तिः। ततः 'स्' इत्यपि तथैव। तेन 'सान्तात्सिचोऽस्तेश्चे'त्यर्थात्र दोष' इति वदन्ति^२। इति प्राप्ते इति। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तिः।

आतः। सिज्यहणम् अनुवर्तते। 'सिच्, आकारान्तधातोश्च परस्य झेर्जुसि'ति वाच्याऽर्थः। तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वम्। आकारान्तात् श्रुत्या। इदं च सिज्जुक्त्वेव सम्भवतीत्याह—सिज्जुकीति। पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमोऽयमित्याह—आदन्तादेवेति। विपरीतनियमस्तु न। व्याख्यानात्। 'धातोरि'ति सूत्रस्थम् अत्र सिच्यदाऽननुवृत्तिपरं भाष्यन्तु प्रौढिवादः। 'च्लि लुडि' 'आत' इत्यादिसूत्रस्थ-भाष्यविरोधात्।

न माङ्योगे। 'लुडादिषु यत्प्रागुक्तमि'ति समुदायाऽपेक्षणाद् उभयोरपि निषेध इत्याह—अडाटाविति।

लिङ्निमित्ते। 'आदिना' 'आशंसावचने लिङि'त्यपि गृह्यते' इति केचित्। अतिपत्तिः = अनभिनिर्वृतिः। उदाहरणे सुवृष्टिभवन-सुभिक्षभवनयोर्हेतु-हेतुमतोर्भविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृतिः इतो वाक्याद्गम्यते। प्रमाणाऽन्तराच्च तयोरतिपत्तिं वक्ता अवगत्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते। धातोः प्रागेवेति। न परतो, नाऽपि व्यवहिता इति भावः। अत एव 'च्छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्चे'ति सार्थकम्। इदं च 'अनुकरणं चाऽनिती'ति सूत्रे निरूपितम्।

^३आनि लोट्। 'नी'त्येव सिद्धे 'आनी'ति कथनमागमशास्त्राऽनित्यत्व-

१. इतोऽग्रे—'कर्मधारय इति। अत एव शितपा निर्देशश्चरिताऽर्थः' इति ख. ड. पाठः।

क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे—'हलः किम्? ऐधिषीति। एतेन 'अपृक्तस्य सार्वधातुकस्ये'ति व्याख्यानं परास्तम्। सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्याऽभावाच्च' इति ख. ड. पाठः।

३. 'आनि लोट्' इत्यारभ्य 'ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये' (१६२७ पृष्ठे १८ पङ्क्तौ) इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

बोधनाऽर्थम्। तेन 'तर्तुमि'त्यादि सिद्धम्। न च 'नि लोडि'ति न्यासे 'प्रभवाणी'त्यत्र णत्वाऽनापत्तिः। 'यदागमा' इति न्यायात्, आगम-विशिष्टस्याऽर्थवत्त्वाच्च तत्र णत्वसिद्धेः। न चाऽत्र न्यासे उपसर्गसंज्ञक'नि'शब्दस्य ग्रहणाऽऽपत्तिः। लोट्त्वाऽभावात्। लोट्ग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि 'नेर्गदे'त्युत्तरसूत्रे पुनर्ग्रहणाच्च^१। न च लोट्ग्रहणप्रत्याख्याने, आकाराऽभावे, 'पू'धातोः क्तिनि, निष्ठावद्भावेन नत्वे, 'प्रपूनिरि'त्यत्राऽपि स्यात्, अर्थवत्त्वात्, तदन्तं प्रत्युपसर्गत्वात्, प्रत्ययत्वाच्चेति वाच्यम्। लाक्षणिकत्वात्।

केचित्तु 'आगमशास्त्रानित्यत्वे ज्ञापितेऽपि कथमस्य चारितार्थम्,
^२आगमशून्यप्रयोगाऽप्रसिद्धेरि'त्याहुः।

प्रभवाणीति। न च 'आनि'शब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेन कथं प्रशब्दस्य तं प्रत्युपसर्गत्वम्। तदन्तसमुदायं प्रति उपसर्गत्वेनाक्षतेः।

'लोडि'त्येव तु न सूत्रितम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'लोडन्तस्ये'त्यर्थे, 'प्रनक्कुतु' इत्यादावतिव्याप्तेः। लोट्ग्रहणं तु व्यर्थम्। 'प्रवपानी'त्यादौ 'वपा'शब्दस्य क्रियावाचकत्वाऽभावेन, तदन्तं प्रत्यपि उपसर्गत्वाऽभावात्, अर्थवत्त्वाऽभावाच्च, 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोरि'ति परिभाषया वारणाच्च।

एतेन 'निः= आ समन्तात् नयति तत्कुलम् 'निरानि' इत्यादौ णत्वव्यावृत्त्यर्थं लोट्ग्रहणम्, उपसर्गत्वात्, अर्थवत्त्वाच्चे'ति परास्तम्। ध्वनितं चेदं सर्वमत्रैव भाष्ये।

दुर इति। सान्तस्याऽप्ययं निषेधः। निरूपितं चैतत्संज्ञाप्रकरण एव। यद्यप्यत्र वार्तिके 'सु'शब्देऽपि पठितः, नुम्विधिश्च, तथाऽपि तयोः फलाभावादनुपन्यासः। स्पष्टं चेदं 'न सुदुर्भ्यामि'ति सूत्रे कैयटे, 'गतिश्चे'ति सूत्रे भाष्येऽपि। यद्यपि भाष्ये षत्वविषये सोरेवोदाहरणं दत्तम्, 'सुस्तुतम्' 'सुसिक्तमि'ति। 'सुः पूजायामि'ति कर्मप्रवचनीयत्वेन उपसर्गत्वबाधाद्

१. 'पुनर्नेर्ग्रहणात्तदग्रहणम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'आडागमशून्यप्रयोगाप्रसिद्धेरित्याहुः' इति ख. ड. पाठः।

नैतत्प्रयोजनमिति चोक्तम् । तथापि तदुदाहरणोपलक्षणं बोध्यम् ।
सोरतिशयादिरूपेऽर्थाऽन्तरे उपसर्गत्वमिष्यत एव, उक्तभाष्यात् 'सुषिक्तं किं
तवाऽत्रे'ति स्पष्टं कैयटादौ ।

अन्तरिति । 'अन्तरपरिग्रहे' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । एवं च
'अन्तर्हण्यादि'त्यत्र 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'त्येव सिद्धौ, 'अन्तरदेशे' इति न वक्तव्यमिति
केचित् । 'देशप्रतिषेधाऽर्थं तदावश्यकमि'त्यन्ये । 'अयनं चे'त्युत्तरसूत्रमप्येवम् ।
'कृत्यच' इति सिद्धेः । 'देशे क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाऽभाव' इति तु तत्राऽपि पाठस्य
एवमेव कर्तव्यत्वाद्यत्किञ्चित् । यत्तु 'श्रच्छब्दस्याऽङि' इति पठ्यते, तत्तु
'प्रज्ञाश्रद्धे'ति निपातनाद्गतार्थम् ।

शेषे विभाषा । 'नेर्गदनदे'ति सूत्रोक्तेभ्योऽन्यः—**शेषः ।** 'अकखादा—
वि'ति च्छेदः । 'उपदेश'ग्रहणात् 'प्रनिचकार' 'प्रनिचखाद' 'प्रनियोक्ष्यती'—
त्यादावपि निषेधसिद्धिः । 'प्रनिचक्षे' इत्यत्र च । अयं हि आदेशोपदेशे
खादिः, स्थान्युपदेशे षान्तश्चेति बोध्यम् ।

ननु संहिताऽधिकारात्तद्विवक्षाऽविवक्षाभ्यां रूपद्वयसिद्धेः 'विभाषा'ग्रहणं
व्यर्थमित्यत आह—**इहेति । संहितैकेति ।** अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'सुद्धयुपास्य'
प्रकरणे उक्तम् । **सत्तादीति ।** ('कुर्दं खुर्दं क्रीडायामेवे'त्येवकारोऽत्र ज्ञापकः ।
'अर्थसहितधातुपाठः पाणिनीय' इति पक्षस्य इत्संज्ञाप्रकरणस्थभाष्यसम्मतत्वात् ।
न चोपलक्षणत्वेऽर्थसहितपाठो व्यर्थः । क्रियावाचित्वमात्रबोधार्थं तथा पाठात् ।
'अर्थरहित एव धातुपाठः पाणिनीय' इति पक्षाऽन्तरं 'धातु'संज्ञासूत्रे भाष्ये ।
भाष्यद्वयप्रामाण्याद् द्वावपि धातुपाठौ पाणिनीयाविति बोध्यम् ।) 'षिध—
गत्यामि'त्येतन्मात्रविषयके 'सेधतेर्गतौ' इति सूत्रे 'गतौ' इत्येतत् (अपि)
अत्र ज्ञापकं बोध्यम् ।

१. 'कुर्द' इत्यारभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्तः ख. ग. पाठः । क. कुण्डलितः ।
मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् ।

२. अपिः क. नास्ति । 'कुर्दं खुर्दं' इत्यादेः 'बोध्यम्' इत्यन्तस्य पाठस्य तत्र कुण्डलितत्वात् ।

यागादिति । 'भूवादि'सूत्रे, 'धान्यानां भवने' इति सूत्रे चाऽऽकरे स्पष्टमिदम् ।
द्योतका इति । अत एव अनुभवत्यादेः सकर्मकत्वमिति प्रागेव निरूपितम् ।

एध वृद्धौ । अकर्मकः ।

वृद्धि-क्षय-भय-जीवित-मरणं,

लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणम् ।

शयन - क्रीडा - रुचि-दीप्यर्थ

धातुगणं तमकर्मकमाहुः ।। इत्यभियुक्तोक्तेः ।

टितः । आत्मनेपदानामिति । प्रकृतैस्तादिभिरस्य विशेषणात्
'तडामि'त्यर्थः । तेन 'पचमान' इत्यत्र न । 'टितस्तडां टेरे' इत्येव वक्तुमुचितम् ।

सार्वधातुकमपित् । 'अपिदि'ति पर्युदासः । न च 'च्यवे' इत्यत्र
परादिवद्भावेन शबिटोरेकादेशस्य अपित्त्वात् डित्वे गुणाऽनापत्तिः । एकादेशस्य
पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेनाऽदोषादिति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

यत्तु 'पिदाद्धधातुकयोरि'त्येव सूत्रणीयम् । एवं चेदं न कार्यमिति । तत्र ।
'मृष्ट' इत्यत्र मृजेर्वृद्धेः 'क्विति चे'ति निषेधाऽनापत्तेः । ड्वनिबादौ निषेधार्थं
हि तत्र डिद्ग्रहणमावश्यकम् ।

थासः से 'तडादेशानां टेरेत्वं ने'ति ज्ञापनादेकारोच्चारणम् ।

इजादे । 'धातोरेकाच' इत्यतो 'धातोरि'ति, 'कास्प्रत्ययादि'त्यत
'आम्' 'लिटी'ति चाऽनुवर्तते । 'इयेषे'त्यादौ तु नाऽऽम् । सन्निपात-
परिभाषाविरोधात् । लिट्निमित्ता हि तस्य गुरुमता । 'इजोदेर्गुरुमतो विहिते
'लिटी'ति वाऽर्थान्न दोषः । 'इचो गुरोरि'त्येव 'अनृच्छ' इति पर्युदासात्,
अर्थाऽन्तरस्याऽसम्भवाच्च 'इजादेर्गुरुमत' इत्यर्थलाभे, 'मतु'ग्रहणम्, आदिग्रहणं
च स्पष्टार्थम् ।

यत्तु 'मुख्याऽजादेः, मुख्यगुरुमतो यथा स्यात्, न व्यपदेशिवद्भावेन गुरुमतः, इजादेश्चे'त्यर्थलाभाऽर्थं तत्। यत्तु 'मतुग्रहणाद् औपदेशिकगुरुमतो ग्रहणं, तेन 'आनृञ्जे' इत्यादौ ने'ति। तत्र। 'अनृच्छ' इत्यस्याऽसङ्गतेः। तुकि कृते हि तत्र गुरुमत्ता। तेन 'वी कटी'त्यादौ प्रश्लिष्टस्य दीर्घस्य 'ई'धातोः, 'ईङ्' गतावि'ति दिवादेश्च न आम्। एवं च 'ऊ'शब्दादिभ्य आचारक्विबन्ते-भ्योऽनेन आमि'ति **माधवोक्तं** चिन्त्यमि'ति। तत्र। तथाऽप्यादिग्रहण-मतुपोरन्यतरवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्^१। माधवादिविरुद्धकल्पनाऽपेक्षया 'ह्रस्वात्तादावि'त्यादाविव स्पष्टार्थताया औचित्याच्च। ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावात् 'आम्'मात्रस्याऽभावाऽतिदेशाद् अस्य, 'अनेकाच' इत्यस्य च आमोऽभावो बोध्यः। 'अनृच्छो-दयायासश्चे'त्यत्र उकाराऽन्तरप्रश्लेषेण वारणमिति भाष्यमतेऽपि बाध्यसामान्यचिन्तया 'आम्'मात्रस्य बाध इति बोध्यम्। उकाराऽन्तस्य च 'ऋच्छि'साहचर्याद् औपदेशिकस्यैव ग्रहणात् 'वल्गु'प्रभृतिभ्य आचारक्विपि, 'अनेकाच' इति आम् भवत्येव, यद्यभिधानमस्तीति बोध्यम्।

न च ऋच्छेलिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव तत आमभावे सिद्धे, 'अनृच्छ' इति व्यर्थम्। आमबाधाऽपेक्षया 'तस्मिन्निति'परिभाषाबाधेन व्यवधानेऽपि गुणप्रवृत्त्या, तस्य सार्थक्यादिति सूत्रतात्पर्यम्।

ज्ञापकादिति। ननु मित्वादन्त्यादचः परत्वसामर्थ्यादसञ्जात-विरोधित्वन्यायेन सवर्णदीर्घबाधोऽस्त्विति चेत्, न, प्रधानसवर्णदीर्घबाधाऽपेक्षया, अङ्गभूतेत्संज्ञाबाधस्यैवौचित्यात्।

आमः। 'अमगत्यादिषु', 'आमे'त्यत्र न। सन्निपातपरिभाषा-प्रतिपदोक्तपरिभाषा-

१. 'मतुग्रहणात्' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-'भाष्ये 'इयेषे'त्यादिसिद्धये नित्ययोगे मतुपो व्याख्यानेन अर्थाऽन्तरकल्पने मानाभावाच्च। सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकताया एवौचित्याच्च' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरोधात्। 'लेरिति नाऽनुवर्तते' इति प्रागेव निरूपितम्। तेन 'विदाङ्कुर्वन्ति'ति लोटोऽपि लुक्। तिबाद्यपवादत्वात्, 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायाच्च लाऽवस्थायामेव लुक्। तेन आमन्तस्य तिङन्तत्वप्रयुक्तं कार्यं न।

'आम' इत्यत्र लुक्स्थानिभूतप्रत्ययेन अङ्गाऽऽक्षेपेन 'आमन्तादङ्गा-त्परस्ये'त्यर्थान्नेह- 'पचतितराम्-इयानि'ति। लिटो लुकि, तस्य कृत्वात्प्रत्यय-लक्षणेन तदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे, ततः परस्य सोरव्ययत्वात्, 'आम' इत्येव वा लुक्। तेन तस्य पदत्वात् 'कारयाञ्चकारे'त्यादौ पदात्परत्वनिबन्धनः 'चकारे'त्यस्य निघातः सिद्ध इत्याहुः।

कृञ् चानु.। 'कासि'ति सूत्रादनुवृत्तम् 'आम्' इति पञ्चम्या विपरिणम्यते। एतदनुकर्षणाऽर्थश्चकारः। 'लिटि परत आमन्तात्कृञोऽनुप्रयोग' इत्येव सूत्रार्थः। 'ढकि लोप' इतिवत्, अत एव ज्ञापकाल्लिट्। तत्फलितमाह- **लिट्परा इति**। सूत्रे 'लिङि'ति प्रथमान्तं तु नोक्तम्, 'लिङ्वदि'त्यर्थाऽऽपत्तेः। न च आमन्तस्याऽव्यक्तपदार्थकत्वेन कालसाधनसङ्ख्यापुरुषविशेषाऽभिव्यक्तयेऽ-नुप्रयोगस्याऽऽवश्यकत्वेन इदं व्यर्थम्। न चेतराऽनुप्रयोगव्यावृत्त्यर्थम्। सामान्यार्थकत्वेन एषामेवानुप्रयोगादिति वाच्यम्। विपरीतव्यवहितप्रयोग-वारणार्थं तदावश्यकत्वात्।

'लिटी'ति तु व्यर्थम्। 'एकस्या आकृतेरि'ति न्यायेनाऽतिप्रसङ्गवारणादिति स्पष्टं भाष्ये। अत एव पश्चादर्थकाऽनुशब्दप्रयोगः सङ्गच्छते।

अव्यवधानांशस्तु 'आमन्तादि'ति पञ्चम्याः सत्त्वेन निर्दिष्टपरिभाषया लब्धः। एवं च 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चादि'त्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति बोध्यम्।

तेनेति। अत एव 'कृञ् हिंसायामि'ति स्वादेर्न ग्रहणम्। भ्वस्ति-साहचर्येण तत्र क्रियासामान्यवाचकस्यैव ग्रहणात्। सम्पद्यकर्तृत्वासम्भवाच्च।

तेषां क्रियेति। एध्-भृजादयः 'फलाऽनुकूलव्यापारवाचकाः, 'कृञ्' उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाची, भवस्ती चाऽनुप्रयुज्यमानौ सत्ताऽनुकूलव्यापारवाचिनौ। तत्र आम्रप्रकृतिसमभिव्याहारे उत्पत्त्यादिकं फलाऽधिकरणनिष्ठमेव, सिद्धस्यापि तस्य विशिष्टरूपेणोत्पद्यमानत्वात्। एवं च 'एधां चक्रे' इत्यस्य 'एक-कर्तृकवृद्धयनुकूलव्यापाराऽभिन्न उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार' इति बोधः।

इतोऽपि 'अकर्मकाणां नांशद्वयाभिधायकत्वमि'ति मतमयुक्तम्। वृद्धियुक्ते 'ऐधिष्टे'त्याद्यनापत्तेश्च। एवं च आम्रप्रकृत्यर्थगतकालकारकसङ्ख्यादि-विशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलं बोध्यम्। तत्र कृञोऽपि फलसमानाधिकरण-व्यापारवाचकत्वादकर्मकत्वम्। 'ईक्षाम्बभूवे'त्यादौ भवत्यादेरपि फलव्यधिकरण-व्यापारवाचित्वात् सकर्मकत्वम्। अत एव सकर्मकधातुसमभिव्याहारे ताभ्यां कर्मण्यपि लिट्। 'तस्याऽऽतपत्रं बिभरांबभूव' इति यथा। न चैवं 'बिभरां बभूव' इत्यादौ कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे^३ फलव्यापारयोर्व्यत्यासात्, द्वयोरपि फलयोर्विशेष्यताऽऽपत्तौ कथमभेदेन एकवाक्यतानिर्वाह इति वाच्यम्। 'आम्'-समभिव्याहारे तयोर्व्यत्यासाकल्पनात्। इदमेव ध्वनयितुम् 'अनुप्रे'ति 'प्र'शब्दः प्रकर्षेण युज्यत इत्यर्थकः। प्रकर्षश्च अनुपदोक्त^४ एवाऽभेदाऽन्वयरूपः।

सम्पदिस्त्विति। 'अभिविधौ सम्पदा चे'ति सूत्रपठित इत्यर्थः। करोतिकर्मव्यापाराऽर्थको ह्ययम्। **अनन्वितार्थत्वादिति।** तस्य पूर्ववस्तुनो योग्य-रूपान्तराऽऽपत्तिरूपाऽर्थकत्वादिति भावः। 'द्रव्यं सम्पादयती'त्यादौ तु धातूनामने-कार्थत्वाच्च दोषः। केवलपदेरनुप्रयोगोऽपि नाऽऽपाद्यः। उत्तरदेशसंयोगाऽनुकूलव्यापार-

१. 'फलव्यापारोभयवाचकाः। तयोश्च जन्यत्वं सम्बन्धः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'सत्ताद्यनुकूल' इति ख. ड. पाठः।

३. 'कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे ताभ्यां फलव्यापारयोः' इति ख. ड. पाठः।

४. 'अनुपदोक्त एव भेदाऽन्वयरूपः' इति क. पाठः।

वाचित्वेन तस्यापि विशेषवाचित्वात्। एतेन 'कृ'सजातीयानां धातूनामेव प्रत्याहारे ग्रहणात्, सम्पदेर्विशिष्टस्याधातुत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम्।

अतदुणेति। आमन्तस्याऽऽत्मनेपदाऽनर्हत्वात्, प्रत्ययग्रहणाच्चेति भावः। तृतीयाऽन्ताद्वतिः। 'अनुप्रयोगस्ये'ति कर्मणि घञ्। अत्र 'कृञ्' इति न प्रत्याहारग्रहणम्। 'अनुप्रयोगस्ये'त्येव सिद्धे, कृञ्ग्रहणात्।

नन्वेनेन 'एधां चक्रे' इत्यादौ परगामिनि क्रियाफलेऽप्राप्तस्य विधानेऽपि 'इन्दां चकारे'त्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले प्राप्तस्य निवारणाऽयोगादाह—**वाक्यभेदेनेति।** अत्र च मानम् 'आम्प्रत्ययवदि'त्येव। अन्यथा 'पूर्ववदि'—त्यनुवृत्त्यैव 'एधां चकारे'त्येतद्व्यावृत्तिसिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

'पूर्ववदि'ति तृतीयान्ताद्वतिः। 'पूर्व'शब्देन पूर्वाऽऽपादनकाऽऽत्मनेपदभवनं लक्ष्यते। तदाह—**पूर्ववदेवेति।** ननु 'कृञोऽनुप्रयोगस्य'। 'अनुप्रयुज्यमानात्कृञ् आत्मनेपदमि'त्यर्थः। परगामिफले तडर्थमिदम्। ततः 'आम्प्रत्ययवदि'ति। नियमार्थम्। 'आम्प्रकृतिवदेव तत्, न विपरीतमि'ति नियमः। एवं सिद्धे 'पूर्ववदि'त्यनुवृत्तिर्व्यर्था। योगविभागसामर्थ्याच्च सर्वनियम इति चेत्, चिन्त्यमेतत्।

न तडिति। इदमुपलक्षणम्। तेन शानच्-कानचावपि न।

तेन **डारौरसां नेति।** ननु परत्वादेत्वे, पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन एत्वाऽप्रवृत्तौ, किमर्थमिदम्। स्पष्टं चेदं 'लुटः प्रथमस्ये'त्यत्र भाष्ये इति चेत्, न, उपायस्योपायाऽन्तराऽदूषकत्वात्। ध्वनितं चेदं 'टित आत्मनेपदाना'मिति सूत्रे भाष्ये। **कित्त्यादिति।** 'किद्वत्स्यादि'त्यर्थः।

द्विर्वचनेऽचि। अधिकरणे ल्युट्। तदाह—**द्वित्वनिमित्ते इति।** स्थान्यचः पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव 'चक्रे' इत्यादौ कार्याभावात् 'अचः परस्मिन्नि'त्यनेनाऽसिद्धिरितिदमारब्धम्। 'द्विर्वचने' इत्येतत् 'अची'त्यस्य

विशेषणम्^१। तत्र 'द्वित्व^२निमित्तेऽचि, स्थानिवदि'त्यर्थे प्रत्यासत्त्या बहुधा तन्निमित्तकस्यैव स्थानिवत्त्वम्। 'ओः पुयणि'ति ज्ञापकात् णिव्यवधाने प्रवृत्तौ, णिनिमित्तकस्याऽपि स्थानिवत्त्वम्। स्पष्टं चेदम् 'आत औ णल' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः।

आदेशो नेति। यद्यपि 'स्थानिवदि'त्यनुवर्त्य रूपाऽतिदेशः स्वीकृत आकरे, फलं च तुल्यम्, तथापि निषेधपक्षस्यापि भाष्याऽऽरूढत्वात्, 'प्रक्षालनाद्धी'ति न्यायेन लघुत्वाच्च, 'स्थानिवदि'त्यस्य शब्दाधिकारप्रयुक्त-क्लेशाभावाच्च स एवात्राऽऽदृतः। 'न पदान्ते'ति निषेधाऽनन्तरपाठोऽपि एवं सत्यनुगृहीतः^३। तेन ज्ञापकेनान्तरङ्गाणामप्यनेन बाधज्ञापनात्।

तन्त्राऽऽदिना कालाऽवधारणमपि क्रियत इत्याह—द्वित्वे कर्तव्ये इति। कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेत्यर्थः। न च रूपाऽतिदेशे द्वित्वात् पूर्वमियङः प्रवृत्त्या, द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशोऽपि, यणि तत्त्वे मानाऽभावेन, 'निन्यतुरि'त्यसिद्धिः। आभीयत्वेन इयङोऽसिद्ध्या यण्प्रवृत्तेः^४।

द्वित्वनिमित्ते किम्? 'दुद्यूषति'। न हि ऊर् द्वित्वनिमित्तम्। ननु

१. 'विशेषणं, विशेष्यं वा' इति ख. ड. पाठः।

२. 'द्वित्वनिमित्तेऽचि, अजादौ द्वित्वनिमित्ते वा' इति ख. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'न च निषेधपक्षे 'चुक्षावयिषती'त्यादौ सनुत्पत्तेः पूर्वम् अन्तरङ्गत्वात् वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः, पश्चात्सनि, 'भुक्तवन्तमि'ति न्यायान्निषेधः कर्तुमशक्यः। 'ओः पुयणि'ति ज्ञापकेन तु अस्यैव णिव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिर्बोध्यते, न त्वपूर्वो निषेधो, गौरवादिति वाच्यम्। निषेधरूपाऽपवादविषयस्य भावित्वेन, अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं वृद्ध्याद्यप्राप्तेः। अत एव ज्ञापकसिद्धाऽर्थस्य चारितार्थ्यमिति बोध्यम्' इति ख. ड. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'द्वित्वोत्तरमपवादविषयस्य जायमानत्वेन, पूर्वमपि तदप्रवृत्तेश्च' इति ख. ड. पाठः।

‘चक्रतुरि’त्यत्र नेदं प्रवर्तते, अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अचोऽतथात्वात्, सूत्रं ‘चक्रे’ इत्यत्र सावकाशमिति चेत्, न, लक्ष्याऽनुरोधेन साक्षात्, समुदाय-घटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्य सर्वस्यापि ‘निमित्त’शब्देन ग्रहणात्। द्वित्वे अजादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वे, अचोऽपि तत्त्वं स्पष्टमेव, अचो निमित्तत्वे, तदादिप्रत्ययस्यापीति बोध्यम्। एवं च तद्भावाभावितामात्रेण निमित्तत्वमत्र गृह्यते। ‘यद्यत्र स्थानिवत्त्वं न स्यात्, स्यादेव तस्य द्वित्वमि’ति काल्पनिकं च गृह्यत इति ‘सन्यडोरि’त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्।

अत एव ‘सन्नन्तस्य द्वित्वमि’ति पक्षे ‘सनीवन्ते’तीटि, ‘विभाषोर्णोरि’ति डित्वविरहे ‘ऊर्णुनविषती’ति सिद्धम्। सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन, तस्मिन्नाप्तयोर्गुणाऽवयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधादिति बोध्यम्। न च ऋधातोः सनि, ‘स्मिपूङ्ग्वि’ति इटि, ‘इस’शब्दनिमित्तकगुणस्य निषेधे, ‘अजादेर्द्वितीयस्ये’तीसो द्वित्वे, ‘अरिरिषती’त्याद्यसिद्धिः, अतो ‘रिस्’शब्दस्य द्वित्वमिष्यत इति, तत्सिद्ध्यर्थं ‘स्थण्डिलाच्छयितरी’ति ज्ञापकसिद्धं ‘न हि कार्यी निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयते’ इत्यवश्यं स्वीकार्यम्। अन्यथा शीडो डित्वेन ‘किडिति चे’ति गुणनिषेधाऽऽपत्तिः। एवं च ‘ऊर्णुनविषती’ति कथं सिद्ध्यतीति वाच्यम्। मत्वर्थयिन इनिना, ज्ञापकस्य सजातीयाऽपेक्षत्वाच्च कार्यमनुभवत एव कार्यिणस्तत्त्वाऽनाश्रयणाददोषः। ऊर्णोतेर्हि ‘नु’शब्द एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति, न तु सन्। ‘अरिरिषती’त्यत्र तु रिस्शब्दस्तत्कार्यभागिति वैषम्यादिति बोध्यम्।

‘न हि कार्यी’त्यत्राऽपि कार्यित्व-निमित्तत्वे यथाकथञ्चित्। अन्यथा ‘अरिरिषती’त्यसिद्धेः। तत्र गुणनिमित्तस्याऽऽर्द्धधातुत्वविशिष्टस्य ‘इस’शब्दस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वाऽभावात्^१।

१. इतोऽग्रे—‘अचि किम्। जेघ्रीयते। इह ‘ई घ्राध्मोरि’ति ईकारोऽपि निषिध्येत। न च ‘घ्रीय’ इति द्वितीयाऽजवधिकस्य एकाचो द्वित्वं प्रति कार्यितया, यडो द्वित्वनिमित्तत्वाऽभाव इति वाच्यम्। यडि परत ईत्वविधानेन, तन्निमित्तस्य यडो

अचि किम्? 'अधिजगे'। 'गाङ् लिटी'त्यत्र द्विलकारकनिर्देशात्
लाऽवस्थायां गाङादेशस्य^१ तत्र सत्त्वात्। ^२न च 'आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन
भवन्ती'ति भाष्यसिद्धान्तात् तस्याऽनैमित्तकत्वाऽभ्युपगमात्^३ दोषः, एवं च
“अची”ति व्यर्थमेवेति वाच्यम्। 'लिटि' 'आर्द्धधातुके' इत्यादीनां
विषयसप्तमीत्वेऽपि तद्भावभावित्वेनैव, तद्वृद्धिभावभावितामात्रेणाऽपि

विशिष्टस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वाऽभावेन, द्वित्वनिमित्तत्वाऽव्याघातात्। अवयवस्य
कार्यित्वेऽपि न तस्य ईत्वनिमित्तत्वमिति न दोषः। न हि 'कार्यी निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयते'
इत्यत्राऽपि यथाकथञ्चिन्निमित्तत्वं, कार्यित्वं च गृह्यते' इत्यत्र मानमस्ति। 'जेघ्रीयते'
इत्यादेः प्रत्युदाहरणत्वपरभाष्यप्रामाण्यात्तत्र निमित्तकार्यिपदयोर्मुख्याऽर्थत्वस्यैवा-
ङ्गीकाराच्चेत्याहुः। तत्र। 'अरिषिती'त्यस्याऽप्यसिद्धेः। न हि तत्र गुणनिमित्तस्य
आर्द्धधातुकसंज्ञकस्य 'इस'शब्दस्य अकारविशिष्टस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वम्।
'शयितरी'त्यत्राऽपि इकारस्यैव कार्यित्वेन, ज्ञापकस्य शिथिलत्वाऽऽपत्तेश्च। यदि
तत्र 'इगन्ताऽङ्गस्ये'त्यर्थात्सर्वस्य कार्यित्वं, तर्ह्यत्रापि 'यङन्तस्य द्वित्वमि'त्यर्थात्तुल्यम्।
तस्मात् 'नहि कार्यी'त्यत्राऽपि यथाकथञ्चिन्निमित्तत्वादि गृह्यत इत्येव युक्तम्। न च
भाष्यप्रत्युदाहरणबलात् 'प्री'त्यस्यैव द्वित्वम्। षाष्ठभाष्यविरोधात्। तत्र हि
'नटभार्यावद्व्यञ्जनानी'ति द्वितीयाऽजवधिकस्य द्वित्वमित्युक्तम्' इति ख. ड. पाठः।
क. कुण्डलितः, मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

१. 'न च गाङ् लिटी'त्यत्र इति ख. ड. पाठः।
२. 'गाङादेशस्य सत्त्वेन 'अधिजगे' इत्येतद्व्यावर्त्यमिति वाच्यम्' इति ख. ड. पाठः।
३. 'न चे'ति ख. ड. नास्ति।
४. 'अनैमित्तकत्वाऽभ्युपगमात्। एवञ्च अचीति' इति ख. ड. पाठः।
५. 'अचीति व्यर्थमेवेत्याहुः। अत्र वदन्ति—लिटि' इति ख. ड. पाठः।

निमित्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्^१। अत्र सूत्रोपात्तलिट्बुद्धिभाव एव निमित्तमिति, अज्जिमितत्वाभावः। सर्वत्रैव चात्र शास्त्रे बुद्धिकृतमेव निमित्तत्वादि। स्पष्टं चेदं 'द्विगोलुगनपत्ये' इत्यत्र मनोरमायाम्।

अत एवाऽङ्गाधिकारे 'आर्द्धधातुके' इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वेऽपि, परदेशस्थविषयकबुद्धिभावेन जायमानतया परनिमित्ततया, तद्विषये 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावप्रवृत्तिः। इदमेव 'अची' इति ईदृशनिमित्तत्वाश्रयणे लिङ्गम्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे, 'अचो यदि' इति सूत्रे च भाष्ये इत्याहुः।

'अची'त्येव चाऽस्य स्थानिवद्भावविधायकत्वपक्षे रूपाऽतिदेशे ज्ञापकम्। कार्याऽतिदेशे 'गा' इत्यस्यैव द्वित्वे, तत्सिद्धेः, वैयर्थ्यं स्पष्टम्।

अचः^२ किम्? 'ईजाथे'।^३ अत्र हि कित्वनिमित्तत्वात्सम्प्रसारणस्य आदेशेषु कृतेषु प्रवृत्त्या अज्जिमितत्वात्। न च लाऽवस्थायां कित्वप्रवृत्तिः। परैस्तिबादिभिर्बाधात्। पूर्वसाहचर्येण आदेशेष्वेव प्रवृत्तेश्च। अत एव 'असंयोगादि' इति सूत्रे 'अपिदि'त्यनुवृत्तिश्चरितार्थेति दिक्।

तत्राऽतिदेशपक्षे 'द्वित्वनिमित्तेऽची' इति आदेशविशेषणम्। तत्र निर्दिष्टपरिभाषया, 'परस्मिन्'त्यनुवृत्त्या वा 'अचि परत' इत्यर्थः। निषेधपक्षेऽपि

१. 'शक्यतया, एतद्व्यावृत्त्यर्थमचीत्यावश्यकमेव' इति ख. ड. पाठः।

२. 'अचः किम् ? असूषुपत्। अत्र 'स्वापेच्छडि' 'द्युतिस्वाप्योरि'ति सम्प्रसारणस्याऽनेन निषेधे, अभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत। न च द्वित्वे कृते पुनः सम्प्रसारणम्। परस्य सम्प्रसारणे, पूर्वस्य 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधात्। यथा चास्य व्यवहितेऽपि प्रवृत्तिस्तथा 'न सम्प्रसारणे' इत्यत्रैव निरूपितम्।

न च सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यादिकवर्णव्यवधाने 'यून' इत्यादावस्तु प्रवृत्तिः, प्रकृते प्रवृत्तौ न किञ्चिन्मानमिति वाच्यम्। 'ईजाथे' इत्यादेरेव व्यावर्त्यत्वात् इति ख. ड. पाठः।

३. 'तत्र हि' इति ख. ड. पाठः।

अचस्तद्विशेषणम्। अजादेशश्च प्रत्यासत्त्या द्वित्वनिमित्ताऽज्जनिमित्तक एव गृह्यत इति बोध्यम्।

उरत्। 'ऋवर्णान्ताऽभ्यासस्ये'ति वृत्त्याद्युक्तव्याख्यानेऽपि 'ननृते' इत्यादौ सति हलादिः शेषे, अत्वप्रवृत्तौ, लक्ष्यभेदेन पुनर्हलादिः शेषप्रवृत्त्या सिद्धावपि, निर्दिश्यमानाऽलोऽन्त्यपरिभाषालब्धफलितार्थमाह—**अभ्यास-ऋवर्णस्येति**। न च 'चेच्छिद्यते' इत्यादौ पश्चाज्जाततुकोऽपि निवृत्त्यापत्तिः। 'नुगत' इत्यादिसामर्थ्येनाऽभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा, साक्षाद्वा सन्निहितहलामेव तेन निवृत्तेरदोषात्।

वस्तुतस्तु 'चच्छृदतुरि'त्यादौ अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाऽभावेन पूर्वं हलादिः शेषेऽपि, ततोऽन्तरङ्गत्वात्तुकि, उरदत्वसिद्धये वैयधिकरण्याऽन्वय एवाऽऽवश्यक इति बोध्यम्।

प्रत्यये किमिति। अङ्गेन प्रत्ययाऽऽक्षेपः किमर्थ इति प्रश्नः। **वन्नश्चेति**। अन्यथा उरदत्वस्य अपरनिमित्तकत्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावे 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधाऽनापत्तिः। अत एव 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार' इति पक्षं परित्यज्य, 'आ सप्तमसमाप्तेरङ्गाऽधिकार' इति सिद्धान्तो भगवता कृतः। न च तत्रापि पक्षेऽभ्यासेन प्रत्ययाऽऽक्षेपो भविष्यतीति वाच्यम्। अभ्याससंज्ञैकवाक्यतया 'लिटि परे ये द्वे, तयोः पूर्वस्य अदि'त्यर्थलाभेऽपि, अत्वस्य परनिमित्तत्वाऽनुपपादनात्। अङ्गसंज्ञैकवाक्यतया तु 'यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदवयवाऽभ्यासस्याऽत्, प्रत्यये परे' इति 'प्रत्यये'इत्यस्य आवृत्त्याऽर्थात्र दोषः।

किञ्च 'सन्यडोरि'त्यस्य षष्ठीत्वेन, तद्विषये 'सन्नन्तस्य ये द्वे, तयोः पूर्वस्य अदि'त्यर्थे, तत्र अतः परनिमित्तत्वस्य दुरुपपादतया, 'वरीवृश्च्यते' इत्यसिद्धिर्दुर्वारिवेति दिक्।

न च 'न लुमते'ति निषेधात् 'चर्करीती'त्यादौ यङ्लुगन्ते एतद-प्रवृत्त्यापत्तिः। 'अजर्घा' इत्यादिभाष्यप्रयोगात् 'न लुमते'ति निषेधा-नित्यत्वेनाऽक्षतेः।

एकाच उपदेशे। उभयाऽन्वयीति। मध्ये पाठात् पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यत इत्यर्थः। पूर्वाऽन्वयफलम्—‘बिभित्सति’। अन्यथा द्वित्वे कृते, अनेकाऽच्चा—त्रिषेधो न स्यात्। न च ‘उपदेशेऽनुदात्तादेकाचो विहितस्ये’त्यर्थे पूर्वाऽन्वये फलं दुर्वचम्। न च ‘लाऽवस्थायामडागम्’ इति पक्षे ‘अकार्षीदि’त्यादौ दोषः। ‘च्लि लुडी’त्यस्याऽपि स्य—तासिवत् लावस्थायामेव प्रवृत्त्या, अन्तरङ्गत्वाद्विकरणप्रवृत्त्युत्तरमेव अडादिप्रवृत्तेः, ध्वनितं चेदम् ‘एकाचो द्वे’ इति सूत्रे भाष्ये इति वाच्यम्। उपायस्योपायाऽन्तराऽदूषकत्वात्।

उत्तराऽन्वयफलं—‘कर्तुम्’ ‘गन्तुमि’ति। अयं हि नित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तः। न च विहितविशेषणान्निस्तारः। धातुस्वरस्य दुर्वारत्वेन, असम्भवाऽऽपत्तेः।

ननूपदेशेऽनुदात्तस्य एकाच्चाऽव्यभिचारात्किं तेनेति पृच्छति—**एकाचः किमिति।** न च ‘वधि’व्यावृत्त्यर्थम्, तत्सामर्थ्येन उपदेशमात्रे एकाचो ग्रहणादिति वाच्यम्। आद्युदात्तनिपातनेन सिद्धेरित्यभिमानः।

ननु ‘पिपक्षती’त्यादिसनादिवद्यङ्लुक्पि स्यादेव। तत्राऽऽह—**श्लिपा श्लेपेति।** अनुबन्धनिर्देशो द्विधा। स्वरूपेण, ‘डित’ इत्यादिपदेन च। ‘हन्तियातिवाति’, ‘सनीवन्ते’ति सूत्रे ‘भरे’ति, ‘दीडो युडचि’, ‘अनुदात्तडितः’, ‘दिवादिभ्यः श्यन्’, ‘एकाच उपदेशे’ इत्युदाहरणानि। न चैवं यङ्लुगन्ते भूवादिसूत्रेण, ‘सनाद्यन्ता’ इति वा धातुसंज्ञा न स्यात्, गणनिर्दिष्टत्वादिति वाच्यम्। ‘यडो वा’ ‘गुणो यङ्लुकोरि’त्यादिभिर्निषेधाऽनित्यत्वकल्पनात्। अत एव यङ्लुकि द्वित्वभङ्गावादि भवति। अत एव ‘श्रीदित’ इति सूत्रे ‘यत्रैकाजग्रहणं किञ्चिदि’ति पाठः।

एकाजग्रहणेनेति। तदर्थका‘ऽच’ इति पदेनेत्यर्थः। अन्यथा उपदेशे अनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ‘श्रीदित’ इति सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत्। न चेदं भाष्याऽनुक्तत्वादप्रमाणम्, यङ्लुकि च

‘बिभित्सती’त्यादिवद् इग्निषेध एवाऽस्त्विति वाच्यम्। यङ्लोपे ‘बेभिदिते’त्यादा-
 विट्प्रवृत्त्यर्थम् ‘उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादि’त्यर्थे, ‘सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः’
 ‘बिभित्सती’ति दोषोपन्यासवत्, ‘यङ्लुकि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति
 दोषाऽनुपन्यासेन, यङ्लुकि इट्प्रवृत्तेरिष्टत्वाऽनुमानात्। ‘यङ्लोपे’ इत्यादिभाष्यन्तु
 उपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुक्विषयमिति स्पष्टमेव। तस्य तद्विषयत्वे तु
 यङ्लोपे स्थानिवद्भावस्येव, यङ्लुकि उपायाऽप्रदर्शनेन न्यूनताऽऽपत्तिः। तस्माद्
 एकाग्रहणस्य यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थता भाष्यसम्मतैव। अत एव ‘अजर्घाः’
 ‘बेभिदीती’त्यादिप्रयोगेषु भाष्ये श्यन्श्नमादयो न कृताः।

‘शितपे’ति परिभाषा तु एकदेशाऽनुमतिद्वारा इहैव एकाग्रहणेन ज्ञापिता,
 अनन्याऽर्थैः शितबादिनिर्देशैश्च।

ननु वधावाद्युदात्तनिपातनेऽपि न सिद्ध्यति, हन्त्युपदेशे तस्या-
 नुदात्तत्वाऽक्षतेः। न च तत्सामर्थ्यम्। गौरवात्। अत आह- **एकत्वविवक्षयेति।**
 निःसङ्ख्यस्य परिच्छेदकत्वाऽसम्भवेन एकत्वविवक्षेति भावः। **तद्वत् इति।**
 मत्वर्थलक्षणयेति भावः। अत्र मानन्तु पचत्यादीनामनुदात्तपाठः। न चाऽनुदात्तत्व-
 मन्तोदात्तत्वबाधनाऽर्थम्। मत्वर्थलक्षणयैवोपपत्तौ, शास्त्रबाधे मानाऽभावात्। न
 चैवमेकत्वस्य तद्वत्येवाऽन्वयः स्यात्, न तु अचि, तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति
 वाच्यम्। ‘अच’ इत्यनेन ‘एकाच’ इत्यर्थस्य शक्त्या बोधनोत्तरं, तत्सम्बन्धिनि
 लक्षणाऽभ्युपगमान्न दोषः। स्पष्टा चेयं रीतिः ‘उतश्च प्रत्ययादि’त्यादिविषये
 इत्यभिमानः।

सिद्धे इति। शब्दविशेषमनादृत्य अर्थविशेषपुरस्कारेणैव प्रागुक्तपरिभाषा-
 प्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति भावः। अत एवोत्तराद्धे ‘निर्दिष्ट’पदं विहाय,
 ‘ग्रहण’पदमुपात्तम्।

१. ‘एकाजित्यर्थस्य’ इति क. पाठः।

सामर्थ्यादिति। 'उपदेशमात्रे य एकाजेवे'ति परिकल्पनयेत्यर्थः। वस्तुतस्तु मत्वर्थलक्षणाया अयुक्तत्वेन, एकत्वाऽन्वयस्य एकदेशेऽचि दुर्लभत्वेन च एकग्रहणस्य बहुव्रीहिणा तथाऽर्थलाभाय आवश्यकत्वेऽपि, अवच्छेदकाऽवच्छेदेनाऽन्वयस्य औत्सर्गिकत्वेन, लक्ष्याऽनुरोधाच्च अत्र तथैवाऽन्वयेन 'वधि'व्यावृत्तिः। यद्वा यस्य साक्षादुपदेशः सम्भवति, तस्य मुख्यत्वात्स एव गृह्यते, न तु स्थान्युपदेश इति न दोषः। ध्वनितं चेदम् 'ऋतो भारद्वाजस्ये'त्यत्र, 'उपदेशेऽत्वत' इत्यत्र च **भाष्यकैयटयोः।**

अनेकाच्चादिति। वधाऽऽदेशो न हलन्तः 'अवधीदि'त्यत्र 'अतो हलादेरि'ति वृद्ध्यापत्तेः। मम तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न दोषः। एवं सति आद्युदात्तनिपातनं निष्फलमित्यन्यत्। ध्वनितं चेदम् 'इहाऽर्थमेव तर्हि विध्यर्थम् एकाजग्रहणं कर्तव्यमि'त्युपक्रमस्थभाष्येण^१। 'अयमदन्त' इति 'हनो वधे'ति भाष्ये^२ स्पष्टम्।

वस्तुत एकाजग्रहणव्यावर्त्यो वधिरेव। उत्तरार्थं च तदावश्यकम्। अत एव 'जागरितवानि'त्यादावुपदेशे उगन्तत्वमादाय 'श्र्युक' इतीणिनषेधो न।

१. इतोऽग्रे—'एवं च एकाजग्रहणव्यावर्त्यो वधिरेव। 'शितपे'ति परिभाषाज्ञापकस्तु अन्यथासिद्धशितबादिनिर्देश एव एकादेशाऽनुमितिद्वारेति तत्त्वम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'भाष्ये स्पष्टम्। यत्तु अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदासादेतद्व्यावृत्तिरिति। तत्र। भाष्यकारादिभिस्तस्याऽनुक्तत्वात्। एतेन 'वधादेशे आद्युदात्तत्वनिपातनमूलकः सः। ऊदाद्यन्तानामिव, अदन्तानामपि अनुदात्तोपदेशत्वाऽभावबोधनात्। तच्च कथादिषु स्वतो, वधादेशे उदात्तनिपातनसामर्थ्यादि'त्यपास्तम्। यत्तु 'हनो वधे'त्यत्र अस्य व्यञ्जनाऽन्तत्वे इड्विधिर्वाच्यः। अदन्तत्वे तु न दोषः' इति भाष्ये उक्तम्। तत्तु उपदेशेऽनेकाच्चात्प्रतिषेधाऽभावादिट्सिद्धिरित्येवंपरतया कैयटेन व्याख्यातमिति दिक्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

तत्रोपदेशाऽनुवृत्तिश्च 'स्तीर्णमि'त्यादाविग्निषेधाय आवश्यकीति 'श्वीदित'
इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। 'शितपा शपे'ति परिभाषा तु नाऽस्त्येव।
भाष्याऽनुक्तत्वात्। सनीट्प्रतिषेधवत्, यङ्लुकीट्प्रतिषेधाऽनुक्तिस्तु इङ्विषये
यङ्लुको लोकेऽनभिधानात्। छन्दसि दृष्टस्यैवाऽनुविधानात्। तत्र सर्वविधीनां
वैकल्पिकत्वेन दोषाऽभावाच्च। अन्यथा 'एकाग्रहणं किमर्थमि'ति प्रश्नस्य,
'उत्तरत्र जागर्त्यर्थम्', इह वध्यर्थमि'त्युत्तरस्य च निरालम्बनताऽऽपत्तेः। 'अजघा'
'बेभिदीती'त्यादौ श्यन्-श्नमादयस्तु 'चर्करीतं चे'त्यस्य अदादौ पाठेन यङ्लुगन्ते
गणाऽन्तरप्रयुक्तस्याऽप्राप्तेः। छान्दसत्वादेव कार्याऽन्तराणामपि छान्दसि दृष्टप्रयोगेषु
अदृष्टानामभावो बोध्यः। भाषायान्तु तादृशानामनभिधानमेवेत्याहुः।

इणः षीध्वम्। 'इण्कोरि'त्यनुवर्तमाने इण्ग्रहणात् 'पक्षीध्वम्'
'शक्षीध्वमि'त्यादौ न। **परेषामिति।** न च 'विहितानामि'त्यर्थोऽस्तु, एवं च
अङ्गादिति न कर्तव्यमिति वाच्यम्। दाजः 'अदिद्वमि'त्यादावव्याप्तिः स्यात्।
लिहदुहोर्धत्वघत्वयोः 'लिक्षीध्वं' 'धुक्षीध्वमि'त्यत्राऽतिव्याप्तिश्च स्यात्।
'नत्सीध्वमि'त्यत्राऽतिव्याप्तिस्तु चिन्त्यैव। षीध्वमोऽभावादित्याहुः। 'षीध्वमि'ति
षकारोच्चारणन्तु 'ब्रुवीध्वमि'त्यादावेकदेशविकृतन्यायेन सीध्वमः सत्त्वेन ढत्ववारणायेति
बोध्यम्।

अङ्गात्किम्? 'वेविषीध्वम्'। षान्तम् इहाऽङ्गम्, न इणन्तम्।
अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वस्याऽनेनैव ज्ञापनादिति बोध्यम्।

क्रसूचेति। यद्यपि 'कृजि'त्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि एकस्यैव लाभाऽर्थ
प्रत्याहाराऽऽश्रयणे क्लेशो, दुर्ज्ञेयता चेति भावः।

पररूपापवाद इति। 'पररूप'ग्रहणम् एकादेशोपलक्षणम्। एतेन 'आनृजे'
इत्यादौ पररूपाऽप्राप्त्या कथं तदपवादत्वमित्यपास्तम्। यद्यपि 'आसे'-
त्यादौ परत्वाद् हलादिःशेषात्पूर्वं दीर्घप्राप्तिः, न च तदा एकादेशप्राप्तिः,
तथापि 'यदीदं न स्यात्तदा हलादिःशेषे कृते, पररूपं स्यात्, कृते तु

तत्प्राप्तिरेव ने'त्येतावताऽपवादत्वव्यवहारात्। अत्र 'लिटी'ति वर्तते। 'आदि'ग्रहणं तदन्तविधिनिरासार्थम्^१। **एधामासेति**। अस्माद्भावकर्मणोस्तडि, एशि, इटि च, सत्यभिधाने 'एधामास' इत्येव रूपम्। 'ह एती'त्यस्य 'तासि'साहचर्यात्सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः।

धि च। 'धादौ प्रत्यये' इति क्वाचित्कोऽपपाठः। प्रत्ययाऽऽक्षेपे मानाऽभावात्। न च 'धि चेति लोपे सिचो ग्रहणं कर्तव्यमि'ति वार्तिकात् सिचा प्रत्ययाऽऽक्षेपो भविष्यतीति वाच्यम्। 'चकाधीत्येवेष्यते' इति भाष्यग्रन्थेन तस्य प्रत्याख्यातत्वात्। 'पयो धावती'त्यादौ तु न दोषः। 'पदस्ये'त्यधिकारेण (१एकत्वविवक्षया), प्रत्यासत्तिन्यायात्, व्याख्यानाच्चाखण्डैकपदस्थयोरेव निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणात्। अत एव 'पयोधावनमि'त्यादौ समासेऽपि न दोषः। इदं च 'परश्चे'ति^३सूत्रे कैयटे।

भाष्ये तु एतदर्थं 'सडी'ति वचनमारब्धम्। सनः सकाराच्च महिडो ङकारेण प्रत्याहारः। 'सिचो लोप' इति वार्तिकमते तदव्यर्थमित्युक्तं भाष्ये इत्यन्यत्। एवञ्च स्वमते तस्य कर्तव्यतैवोक्ता। तत्र 'प्रत्यये' इत्येव कार्यम्, अन्यस्य धादेः प्रत्ययस्याऽसम्भवादित्याशयेन 'धादौ प्रत्यये' इत्युक्तिरिति तत्त्वम्। कैयटोक्तं तु अतिक्लिष्टम्।

ह एति। 'तासस्त्योलोप' इत्यतः, 'तासस्त्योरि'ति वर्तते। 'सस्याऽऽर्द्धधातुके' इत्यतः 'स' इति च। **लोट इति**। 'लोडादेशस्ये'त्यर्थः।

आडजादीनाम्। भाष्ये तु 'अजादीनामटा सिद्धमि'त्युक्तम्। तस्याऽयं भावः—“आटश्चे'त्यस्य स्थाने 'अटश्चे'त्येव सूत्रं कर्तव्यम्। 'उपसर्गादृती'त्यतो

१. इतोऽग्रे—'तपरत्वं किम्? 'आञ्छ' आञ्छतुः'। अत्राऽभ्यासहस्वे, ततो दीर्घे कृते, 'तस्मादि'ति नुट् न स्यात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. अयं ख. ड. पाठः। क. ग. तु नास्ति।

३. 'परश्चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। पदाऽधिकारप्रत्यासत्तिन्यायफलितार्थकथनं 'प्रत्यये इती'ति वा व्याख्येयम्' इति ख. ड. पाठः।

४. अयं च विषयस्तत्त्वबोधिण्यां स्पष्टं निरूपितः।

‘धातावि’त्यपकृष्य ‘अजादौ धातावि’ति व्याख्यानात् ‘अस्वपो हरे त्वमि’त्यत्र ‘अङ्गाग्ये’त्यटि न वृद्धिः। चकारस्य पुनर्वृद्धिविधानाऽर्थत्वाच्च ‘आतदि’त्यादौ न ‘अतो गुणे’ इति पररूपम्। न च ‘अस्वपोऽस्ती’त्यादावन्तवद्भावेन ओकारस्य अट्त्वात्, अजादिधातुपरत्वाच्च दोषः। ‘आदि’त्यनुवर्त्य ‘अकाररूपाऽट’इति व्याख्यानात्। अन्तरङ्गत्वात्प्रागेवाऽटि वृद्धौ ‘शनसोरल्लोप’ इत्यस्याऽप्रसक्तेः ‘आस्तामि’त्यादौ न दोषः। ‘वार्णादाङ्गमि’ति त्वनित्यत्वान्न। छन्दसि वसेः ‘आव’ इत्यादौ तु आङ्प्रश्लेषेणाऽपि निर्वाहः। सिद्धान्ते हि तत्र ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इति आडिति दिक्।

सलोप इति। ‘लिङः सलोप’ इत्यनेन। **षत्वमिति।** लक्ष्यभेदात् पुनः प्रवृत्तिरिति भावः। **एधिषीध्वमिति।** ‘षीध्वम्’ भक्तस्य इडागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणम् इणन्तात्परत्वाऽभावेन न ढत्वम्। स्वावयवेन पौर्वापर्याऽभावात्। **झस्येति।** अकार उच्चारणाऽर्थः।

इङ्भिन्न इति। ‘विभाषेट’ इत्युत्तरसूत्रे इङ्ग्रहणेन गोबलीवर्दन्यायादिति भावः। एतन्मतं भाष्ये नोपलभ्यते। सूत्राऽन्तरस्थेन गोबलीवर्दन्यायग्रहणे च न दृढतरं मानम्। **ढद्ययोरिति।** ‘मतभेदेने’ति शेषः।

ऊदृदन्तैरिति। यद्यपि भाष्ये ‘उवर्णान्ता अनुदात्ता’ इति सामान्येन उक्तं, तथापि युप्रभृतिपर्युदासादध्रस्वोवर्णान्तपरं तदिति बोध्यम्। अत एव ‘बभूथाततन्थे’ति सङ्गच्छते। ‘ऋदन्ता’ इति तपरकरणादीर्घऋकारान्तानामुदात्तत्वं स्पष्टमेवोक्तं भाष्ये। **यौतिरु इति।** ‘यु मिश्रणे’ ‘रु शब्दे’। व्याख्यानात्।

१. ‘आडभावे ‘छन्दसी’ति सूत्रेऽप्यटोऽनुवृत्त्या ‘आनट्’ ‘आवरि’ति न सिध्येत्। ‘अनट्’ ‘अवः’ इति तत्र प्राप्नोतीत्यर्थः।

२. ‘इणन्ताङ्गात्परत्वाऽभावेन’ इति ख. ड. पाठः।

३. यौतिरु इति। अत्र निरनुबन्धकपरिभाषया, साहचर्याच्च ‘यु मिश्रणे’ ‘रु शब्दे’ इति लुग्विकरणयोरेव ग्रहणम्, न तु रुङ्गतौ, रेषणे चे’त्यस्य, ‘युञ् बन्धने’

एकाच इति। तेन ऊर्णु-जागृ-दीधी-वेवी-दरिद्राणां व्यावृत्तिः। न च ऊर्णोतेर्नुबद्धावेन एकाऽच्चमस्त्येव। अत एव 'ऊर्णुनावे'त्यत्र अनेकाच्चप्रयुक्त आम् न, 'ऊर्णोनूयते' इत्यत्र यङ् च सिद्ध्यतीति वाच्यम्। तेनैव 'नु'प्रयुक्तपर्युदासस्याऽपि सिद्धेः।

शक्नोति। भाष्ये त्वनुबन्धरहितपाठो दृश्यते।

पचति। प्रसिद्धत्वात् 'डुपचष् पाके' इत्यस्यैव ग्रहणम्, ^१न तु 'पच व्यक्तीकरणे' इत्यस्य। दुर्गवर्द्धमानाद्यतिरिक्तमते 'पचि' इति तस्य इदित्वेन, भाष्यादिषु 'पच्' इति अनिदिट्पाठेन, तस्य ग्रहाऽसम्भवाच्च। तत्पूर्वोत्तरत्र धातुपाठे सेटामेव दर्शनाच्च। ^२अत एव 'पचि विस्तारवचने' इत्यस्य चुरादेर्न ग्रहणम्। 'द्वावपी'ति मनोरमा तु दुर्गरीत्या बोध्या।

युजिति। रौधादिकदैवादिकयो 'युजिर् योगे' 'युज समाधौ' इत्येतयोर्ग्रहणं ^३बोध्यम्। विनिगमनाविरहात्। 'भाष्यादौ 'युजि' इति

इत्यस्य च ग्रहणम्। एतेन 'लुग्विकरणपरिभाषया 'रुङ् गतावि'त्यस्यैव ग्रहणमि'-
त्यपास्तम्। परिभाषाद्वयविरोधेन तस्यास्त्यागात्। (किञ्च) धातुपाठे तयोः
पूर्वत्राऽनुदात्तदर्शनेन, तयोरनुदात्ततैवोचिता। अत एव 'संनत्स्याम्यथ योद्धुं किं, न
रोष्ये सत्त्वहीनवदि'ति भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते। ध्वनितं चेद् 'रुङ् गतौ, रेषणे चे'त्यपि
केचिदित्युक्त्याऽरुचिबीजेन मनोरमायाम्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
मनोरमादिस्थत्वात्।

१. 'न तु' इत्यारभ्य 'दुर्गरीत्या बोध्या' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः, मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।
२. अत एव = भाष्येऽनिदिट्पाठादेव। चुरादेरिदिट्त्वात्, णिजभावेऽपि तस्य न ग्रहणमित्यर्थः।
३. 'ग्रहणं बोध्यम्। पूर्वोत्तरत्राऽनुदात्तस्यैव दर्शनेन, मध्यस्थयोरपि तथात्वस्यैव युक्तत्वात्'
इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

धात्वेकदेशेकारविशिष्टस्यैवाऽनुकरणं, न तु इका निर्देश' इति त्वयुक्तम्। इका निर्देशस्यैव प्रक्रमादित्याहुः।

भुजिः-तौदादिको, रौधादिकश्च। सृजिः-दिवादिः, तुदादिश्च।

खिदिति। खिद्यतेः, खिनतेः, खिन्दतेश्च ग्रहणम्।

बुद्ध्यतीति। यद्यपि भाष्ये श्यना निर्देशो नाऽस्ति, तथापि^१ बोधतेर्न ग्रहणम्, माधवादिव्याख्यानात्। एवं तृपदृपोरपि श्यना निर्देशो बोध्यः। अत एव 'शे मुचादीनामि'ति सूत्रभाष्ये तौदादिकयोः 'तृपितः' 'दृपित' इत्युदाहृतम्।

'तप सन्तापे' भ्वादिः, 'तप ऐश्वर्ये' दिवादिश्च, 'तप दाहे' इति णिजभावे चुरादिश्च। 'लुप्' तौदादिक एव, न^२ दैवादिकः। व्याख्यानात्।

शपिति। 'शप उपलम्भे', 'शप आक्रोशे' इति भ्वादेर्दिवादेश्च ग्रहणम्। 'क्रुश आक्रोशे'। 'क्रुश आह्वाने, रोदने चे'ति पाठान्तरम्।

श्लिष्यतीति। यद्यप्यत्र श्यना निर्देशो भाष्ये नाऽस्ति, तथाऽपि 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्कृतः।

षान्तेषु मृषिरपि क्वचिद्भाष्यपुस्तके दृश्यते, तथाऽपि सोऽपपाठः। 'मृषस्तितीक्ष्णायामि'ति सेट्निष्ठाया अकित्वविधानादित्याहुः।

'कृष विलेखने' तौदादिको, भौवादिकश्च^५। 'कृषि-कर्षती तथे'ति व्याघ्रभूत्युक्तेः।

१. 'ग्रहणमि'ति केचित्। तत्र। खिन्दतेः पूर्वोत्तरत्र सेटो दर्शनेन तद्ग्रहणं चिन्त्यम्। खिनतेस्तु 'विनद्'साहचर्यादनिद्धत्वमुचितम्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'तथापि भौवादिकस्य पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनेन, तथा निर्देशः कृतः' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. 'न दैवादिकः। तस्य पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात्' इति ख. ड. पाठः।

४. 'उपालम्भे' इति ख. ड. पाठः।

५. 'भौवादिकश्च। तौदादिकस्यापि पूर्वत्र अनुदात्तदर्शनात्। 'कृषिकर्षती तथे'ति व्याघ्रभूत्युक्तेश्च' इति ख. ड. पाठः।

विषि-शिषी जौहोत्यादिक-रौधादिकावेव। 'विष विप्रयोगे' इति क्यादिरपि गृह्यते' इति न्यासकृतः। 'जिष्विष्मिष्खष्शिषे'ति दण्डकस्थौ भ्वादी अपि गृह्यते' इति माधवः।

वसतीति--भौवादिकस्यैव। 'वसिः प्रसारणी'ति भाष्योक्तेः।

दुहि। 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्यैव ग्रहणम्^१। व्याख्यानात्।

एवं च कान्त एकः१। चान्ताः षट्६। छान्त एकः१। जान्ताः पञ्चदश१५। दान्ताः पञ्चदश १५। धान्ता एकादश ११। नान्तौ द्वौ २। पान्तास्त्रयोदश१३। भान्तास्त्रयः ३। मान्ताश्चत्वारः ४। शान्ता दश १०। षान्ता एकादश ११। सान्तौ द्वौ २। हान्ता^२ अष्टौ ८।

श्यना निर्देश इति। 'शे मुचादीनामि'ति सूत्रस्थं भाष्यं, व्याघ्रभूतिकारिका चाऽत्र मानम्। श्लिषः श्यनेति। विषतेरप्युपलक्षणम्। तत्र 'स्विद्य-सिद्ध्य-मन्य-विद्ये'ति श्यना निर्देशो भाष्ये स्पष्टः। श्लिष्यतेर्बुध्यते-

१. 'इति न्यासकृतः। तत्र। तस्य पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'दण्डकस्थौ भ्वादी तु न गृह्यते। तयोः पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात्' इति ख. ड. पाठः।

३. 'वसतीति भौवादिकस्यैव। पूर्वत्राऽनुदात्तदर्शनात्। आदादिकस्य, केचिन्मते पठ्यमानदैवादिकस्य च पूर्वोत्तरत्र सेट् एव दृश्यन्ते इति, न तयोर्ग्रहणम्। अत एव 'वसिः प्रसारणी'ति भाष्योक्तं सङ्गच्छते' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. 'ग्रहणम्। दुहिरिति भ्वादेस्तु पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनेन न ग्रहणम्' इति ख. ड. पाठः।

५. सङ्कलनया च १०२ धातवो हलन्तेषु अनुदात्ता इत्यर्थः।

बीजं तु प्रागुक्तम्। 'पुष्ये'ति श्यना निर्देशः, माधवादिव्याख्यानात्।

वसिः शपेत्यादि। एतद्वीजं प्रागुक्तम्।

णिजिर्-विजिर्-शक्लृ इति। व्यावर्त्यास्तु 'णिजि शुद्धौ, 'ओविजी', 'शक मर्षणे' इति दिवादिः। अत एव 'ओविजी'त्यस्य ईदित्वं चरितार्थम्। (धातुपाठे^१ सेट्मध्यपाठश्च सङ्गच्छते। एवं 'णिजि शुद्धावि'त्यदादेरपि बोध्यम्)। 'शक्लृ' इति तु चन्द्रगोमिमतेन। वस्तुतस्तु भाष्ये, व्याघ्रभूतिकारिकायां च लृदित्पाठाऽभावेन, दिवादेरपि^२ अनिट्त्वमेवोचितम्।

'विद्यतिविनदि'ति विकरणनिर्देशस्य व्यावर्त्यं व्यावर्त्याऽन्तरखण्डनव्याजेन दर्शयति—**विन्दतिरिति।** इष्टः। अनिट्त्वेनेत्यर्थः।

भाष्येऽपीति। अत एव 'क्वचिद्भाष्यपुस्तके 'स्विद्यति-विन्दति-विनत्ति-विद्यति' इति पाठो दृश्यते। साम्प्रतमुपलभ्यमाने 'विन्दि-विद्यती'ति पाठेऽपि विन्दिग्रहणेनोभयोरपि ग्रहणम्। विनिगमनाविरहात्। तथा हि—इका निर्देशप्रस्तावात् 'विन्दी'त्यपि तथैव निर्देशः। तत्र नुम्श्नमोरुभयोरपि अप्राप्त्या निर्देशाऽनुपपत्तेर्भाष्यप्रामाण्यादेव विकरणो, नुम् वा कल्प्यः। कृतविकरणस्याऽपि 'तन्मध्यपतित'न्यायेन धातुत्वात्तदनुकरणाद्वा प्रत्यय इति इतरव्यावृत्तये कल्प्यम्। एवं च विनिगमनाविरहेण उभयोर्ग्रहणमिति बोध्यम्। किञ्च विन्दतेः सेट्त्वे 'विभाषा गमहनविदविशामि'ति इङ्विकल्पस्य विदिविषयेऽभावे तात्पर्यम्, अन्यविषये तु भावे' इति

१. 'पोषतिपुष्णात्योः पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात् 'पुष्ये'ति श्यना निर्देशः' इति ख. ड. पाठः।

२. अयं ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

३. 'दिवादेरपि पूर्वोत्तरत्राऽनिट्दर्शनेन च तस्याऽप्यनिट्त्वमेवोचितम्' इति ख. ड. पाठः।

४. 'विद्यतिर्विनदिति' इति रेफसहितः ख. ग. ड. पाठः।

५. 'भाष्ये क्वचित्पुस्तके' इति ख. ड. पाठः।

६. 'विन्दति विद्यतीति' इति ख. ड. पाठः।

वैरूप्यप्रसङ्गो, गौरवं च स्यात्। तत्र हि विशिना साहचर्यात्, लुग्विकरण-
परिभाषया च तौदादिकस्यैव ग्रहणम्। एवं च अश्रूयमाणविकरणोऽदादिः
सेट्क इति ध्वनितम्^१।

एतेन 'तौदादिकस्याऽनिट्त्वे 'यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम्'। 'इह
मा भूत्-विदितः'। ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्। यदुपाधेर्विभाषा,
तदुपाधेः प्रतिषेधः। शविकरणस्य विभाषा, लुग्विकरणश्चाऽयमिति 'यस्य
विभाषे'ति सूत्रस्थभाष्यमुपादाय- 'वेतिरत्र विवक्षितः। 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य
तु प्रतिषेधो भवत्येव- 'विन्न' इति। विद्यति-विनत्योस्त्वनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेध'
इति कैयटोक्तं विरुध्येते'ति परास्तम्। शविकरणे विकल्पस्य सत्त्वेन, लुग्विकरणे
'यस्य विभाषे'ति न निषेध इत्येतन्मात्राऽर्थे नञ्घटित-तत्प्रत्याख्यान-
भाष्यतात्पर्यस्याऽऽवश्यकत्वेन 'श'विकरणस्याऽनेनैव इडभाव इत्यत्राऽप्यर्थे
कैयटोक्ते तात्पर्यकल्पने मानाऽभावेन, तस्याऽसङ्गतत्वात्।

किञ्च तौदादिकस्य सेट्त्वे 'अविदेरिति वार्तिके तस्याऽपि ग्रहणं
दुर्वारम्। एवं च तदर्थं वार्तिकस्य 'यदुपाधेरित्याश्रयणेऽपि आवश्यकत्वेन,
प्रत्याख्यानभाष्याऽसङ्गतिरेव। मम तु त्रयाणामप्यनुदात्तत्वेन, वार्तिके
लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति, न कश्चिद्दोषः। अत एव 'ज्येष्ठं परित्यज्य
दारानगनींश्च लब्धवानि'त्यर्थे 'परिवेत्ते'ति तृजन्तप्रयोगः सङ्गच्छते। अत एव
'विदेरलुक' इति चान्द्रसूत्रं सङ्गच्छते।

न वेति। 'तेन स्तं रागात्', 'तदस्मिन्नत्र प्राये', 'क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः'
'शुष्कधृष्टौ' 'क्तेन नञ्विशिष्टेने'त्यादिनिर्देशात्, 'नुन्नः' 'मग्नः' 'पुष्टः' 'मङ्क्ता'
'मङ्क्तव्यमि'त्यादिभाष्यव्यवहाराच्च, 'वसतिक्षुधोरिट्' 'नुदविदोन्द्रत्रा'
'मस्जिनशोर्झली'त्यादिगमकाच्चेति भावः। 'तुद् भाष्याऽनुक्त' इति पक्षे
'ततवद्वा, तुन्नवद्दे'ति भाष्यप्रयोगो गमको बोध्यः।

१. इतोऽग्रे- 'अत एव तौदादिकस्य अनुदात्तमध्यपाठो धातुपाठे सङ्गच्छते' इति ख. ड.
पाठः।

अकर्मक इति। 'देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृष्टते' इत्यत्र स्पृष्टापूर्वक-
शब्दनाऽऽदौ स्पृष्टधातुर्बोध्यः। एवं 'चाणूरमाह्वयते' इत्यत्राऽपि बोध्यम्। स्पृष्टं
चेदं 'स्पृष्टायामाङ्' इत्यत्राऽऽकरे। केचित्तु 'अभिभवच्छैव धात्वर्थः।
क्वचिदकर्मकप्रयोगस्तु कर्मणोऽविवक्षया बोध्य' इत्याहुः।

शर्पूर्वाः खय इति। 'शर्पूर्वाः' इति अतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तेन
शरो न शेषः। अत्र 'आदिरि'त्यनुवर्तते। तत्र 'शर्पूर्वा' इत्युक्तेः खय आदित्वं
गौणं बोध्यम्। तेन 'वव्रश्चे'त्यत्र चकारस्य न शेषः।

खयः किम्? 'सस्रम्भ'। शर्पूर्वाः किम्? 'तुत्रौके' इत्यत्राऽन्त्य-
ककारस्य मा भूत्। न च आदिग्रहणाऽनुवृत्त्या निस्तारः। सूत्रवैयर्थ्याऽऽपत्तेः।
सामर्थ्याद् गौणाऽऽदिग्रहणे तु फक्कत्यादौ दोषः^१।

गाधृ प्रतिष्ठा। आस्पदम्—स्थापना, अवस्थानं वा। ग्रन्थः =
सन्दर्भः। नाधृ। उपतापो-रोगः। 'उपघात' इत्यन्ये। अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे
नियमाऽर्थमित्याह—**आशिष्येवेति।** 'आशीःप्रतिपादक-नाथ एवे'ति वाच्योऽर्थः।
अत एवाऽर्थान्तरे शेषत्वेन 'शेषादि'ति परस्मैपदमेव।

अत एक। 'एक'शब्दोऽसहायवचनः। द्विवचनान्तेन समासः।
द्वयोरेव मध्यसम्भवादित्याशयेनाऽऽह—**असंयुक्तेत्यादि।** 'लिटी'ति च
आदेशविशेषणम्। एकदेशाऽन्वयेऽपि सौत्रत्वाद् वृत्तिः। (^१अत एव 'लिटी'ति-
चरितार्थम्)। तदाह—**लिङ्निमित्तेति।** 'तन्निमिताऽऽदेशादिभिन्नमि'त्यर्थः।

१. इतोऽग्रे—अत्र 'स्प-स्प' इति द्वित्वम्। रेफस्य 'न न्द्रा' इति द्वित्वनिषेधादित्याहुः।
इति ख. ड. पाठः। तत्त्वबोधिन्न्यान्तु—इह 'स्पृष्ट' इत्यत्र रेफस्याऽपि द्वित्वम्।
द्वितीयस्यैकाक्षः सम्बन्धिरेफस्यैव 'न न्द्रा' इति निषेधात् इत्युक्तम्। 'आदिभूतादचः
पराः संयोगादयो नदरा द्विनं भवन्तीत्यर्थ' इति तु लघुशेखरे। तद्विरुद्धत्वाच्चाऽयं
पाठः क. कुण्डलितः।

२. अयं ख. ड. पाठः। क. ग. नास्ति।

अङ्गाऽधिकारेण, 'गमहने'त्यतो 'बबादे'त्यादिवारणेन सप्रयोजनतयाऽनुवृत्त-
 'किती'त्यस्याऽर्थाऽधिकारेण प्रत्ययपरतया च, 'प्रत्यये परे' इत्यर्थो लब्धः। स
 च प्रत्ययः प्रत्यासत्तिन्यायात्, आदेशविशेषणत्वेनोपस्थितो लिडेव गृह्यते
 इत्याशयेनाऽऽह-**किति लिटीति**। 'लिटी'त्यस्याऽऽवृत्त्या^१ एतदर्थलाभ
 इत्यन्ये। **अभ्यासलोप इति**। विशिष्टविधिरत्र। प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन लोपमात्रे
 विधेयता पर्यवस्यतीत्यन्यदेतत्। 'सूत्रे लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदमि'त्यन्ये। लिटीति
 किम्? पापच्यते। न च परत्वादीर्घत्वं बाधकम्। अभ्यासविकारे
 बाध्यबाधकभावाऽयोगात्। न च 'इदं यत्रैकतरत्र कृते सर्वेषां प्रवृत्तिस्तद्विषयमि'ति
कैयटोक्तं युक्तम्। दीर्घे कृते इत्त्वस्याऽप्राप्त्या, 'अचीकरदि'ति 'गुणो
 यङ्लुको'रिति सूत्रोक्ततदुदाहरणपरभाष्यविरोधाऽऽपत्तेः। एत्वलोपयो-
 र्नित्यत्वाच्चेत्याहुः।

थलि च सेटि। 'सेटी'ति सूत्रसामर्थ्यादेव अकिल्लिङ्विषये लब्धे,
 थल्यग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः। न चेदं 'सेट्येवे'ति नियमाऽर्थं स्यात्।
 योगविभागवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। विधित्वस्य न्याय्यत्वाच्च। ननु 'अनादेशादेरि'त्यत्र
 'आदि'ग्रहणं व्यर्थम्। विधिसामर्थ्येन, शसिदद्योः प्रतिषेधवचनेन च
 वैरूप्यसम्पादकस्य हलादिः शेषाऽतिरिक्तस्याऽऽदेशस्य ग्रहणेनैवेष्टसिद्धेरिति
 चेन्न। 'देभतुरि'त्यादौ मध्यलोपे, एत्वाऽभ्यासलोपाऽनापत्तेः। न चाऽस्य न
 कित्वं, दम्भेः संयोगान्तत्वादिति वाच्यम्। 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः
 कित्वं वे'ति **व्याकरणाऽन्तरस्थस्य** इहाऽप्याश्रयणेन कित्वस्य सुलभत्वात्।
 अत्र च 'आदि'ग्रहणमेव मानम्। अत एव 'तमिन्दुः परिष्वजे' इति प्रयोगः,
 'सदेः परस्य लिटी'ति सूत्रस्थ'परिष्वजे' इति भाष्यप्रयोगो, 'देभतुरि'ति
 प्रकृत-सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्च सङ्गच्छते।

न च नलोपस्य आभीयाऽसिद्धत्वादसंयुक्तहल्मध्यस्थत्वं दुर्लभमिति
 वाच्यम्। 'आदि'ग्रहणसामर्थ्येन श्रौताऽसंयुक्तहल्मध्यस्थस्यैव ग्रहात्। ग्रन्थ्यादेस्तु

१. 'एतेन 'लिटी'त्यस्याऽऽवृत्त्या एतदर्थलाभ इत्यपास्तम्' इति ख. ड. पाठः।

कित्वपक्षे नलोपेऽपि न। रेफमाश्रित्य संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात्। 'एवं च 'दम्भे'ति प्रकृतसूत्रस्थाऽऽदिग्रहणसिद्धार्थाऽनुवादकमेवेत्याहुः।

तेष्विति। वक्ष्यमाणेषु 'देधे' इत्यादिषु दकारपकारादिषु सत्स्वपीत्यर्थः। **एकेत्यादि किमिति।** 'आटतुरि'त्यादौ तु 'मध्ये' इत्येतावताऽपि वारणसम्भवादिति प्रश्नः। **चकणतुरिति।** न चैवं 'बभणतुरि'त्यत्र 'अभ्यासे चर्चे'त्यस्याऽसिद्धत्वादेत्वं स्यादिति वाच्यम्। 'फलि-भजि'-ग्रहणेन एत्वाऽभ्यासलोपयोरभ्यासाऽऽदेशस्याऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात्।

उत्प्लवनमिति। 'उत्प्लुत्य गमनमि'त्यन्ये।

इदितो। 'इदित' इति कर्मधारयः। धातोर्विशेषणम्। तेनेदिदन्तस्य धातोर्नुम्विधानात् चक्षिडादौ न दोषः। अत एव इरादौ प्रत्येकमित्यसंज्ञामाश्रित्य 'इर इत्संज्ञा वक्तव्ये'ति वार्तिकप्रत्याख्यानेऽपि न दोषः। 'धातोरि'ति तु धातूपदेशाऽवस्थायां नुम् यथा स्यादित्यर्थम्। तेन हुण्डेत्यादौ 'गुरोश्च हल' इति अकारप्रत्ययसिद्धिः। तासौ, सिचि च न दोषः। अन्तेदित्वाऽभावात्। सच्-तासोरेव वक्तुं शक्यत्वाच्चेति स्पष्टं भाष्ये।

श्चिन्दते इति। 'श्वेतो भवती'त्यर्थः। **अभिवादनं-नतिः।** 'तत्पूर्वक-माशिषो वाचनं तदि'त्यन्ये। **वन्दत इति।** 'हठगृहीतमहिलायां 'वन्दी'ति अस्थैव। बशाद्युच्चारणं त्वत्राऽपभ्रंश' इति माधवः।

भदि। कल्याणं-मङ्गलम्। सुखम्-आत्मगुणः। **मदि स्तुति।** 'मोदो हर्षः। मदो गर्वः। स्वप्न-आलस्यमि'ति माधवः। 'निद्रागताऽवस्थाविशेष' इत्यन्ये। **स्पदि।** चलनम्-कम्पनम्।

न शश। 'शसु हिंसायाम्'। दन्त्याऽन्तः। तालव्याऽन्तपाठस्तु सूत्रे आकरविरुद्धः। अवयवत्वं-षष्ठ्यर्थः। 'गुण'शब्दो न अदेङ्मात्रपरः। शसि-ददि-ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। व्यपदेशिवद्भावेन गुणाऽवयवत्वात्। न च तद्ग्रहणादत्र व्यपदेशिवद्भावाऽनाश्रयणम्, अत एव विधिनिषेधयो-

र्व्यवस्थाऽप्युपपन्नेति वाच्यम्। अतिदेशबाधाऽपेक्षया व्याख्यानेन लक्षणाया 'गुणशब्देन भावित'परत्वस्यौचित्यात्।

भावितत्वं च प्रयोज्यत्वं, साक्षात्परम्परासाधारणम्। तत्र 'शशरिथे'-
त्यादौ गुणशब्देन कृताऽरोऽवयवोऽकारः। 'लुलुविथे'त्यादौ तु 'गुण'शब्देन
ओकारः। तस्याऽव्। तदवयवोऽकारः। तदाह—**गुणशब्देन भावितस्य चेति**।
'ऋकाराऽन्ताऽङ्गाऽन्त्यस्य ऋकारस्याऽर्गुणो भवती'ति उरण्परैकवाक्यतया
विधानात्, अरो गुणशब्देन भावितत्वं बोध्यम्। अत एव 'तृफले'ति सूत्रे
तृग्रहणं चरितार्थम्। ध्वनितं चेदं 'रदाभ्यामि'ति सूत्रे भाष्ये। तत्र 'न शसददवादि-
ऋणामि'त्येव सिद्धे 'गुण'ग्रहणसामर्थ्याद् रं, गुणशब्देन भावितस्थानिकाऽ-
वमादाय 'लुलुविथे'त्यादावपि प्रवृत्तिः। ध्वनितं चेदं 'थलि च सेटी'ति सूत्रे
भाष्ये।

ष्वद स्वर्द। आस्वादनम्--अनुभवः। यथा 'स्वदस्व हव्यानि'।
'अनुभवे'त्यर्थः। **रुचाविति**। धातूनामनेकाऽर्थत्वादिति भावः। यथा 'अपां हि
तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा' इत्यत्र न स्वदते=न रोचते
इत्यर्थः।

धात्वादेः। 'धातु'ग्रहणं 'षडि'त्यर्थम्। सुप्धातुव्यावृत्तये 'उपदेशे'
इत्यनुवर्त्यम्। एवं च 'धातु'ग्रहणं व्यर्थम्। 'षडि'त्यादेरपि तेनैव वारणात्।
तदुक्तं भाष्ये—'उद्देशश्च प्रातिपदिकानाम्, नोपदेश' इति। 'आदेरि'ति लषत्यर्थम्।
षोपदेशफलन्तु- 'असिष्वददि'ति। धातूनामेव दन्त्यादीनां पाठे तु 'सिष्वधे'त्यादौ
षत्वं न स्यात्। येषां तु षत्वं नेष्टं, ते दन्त्यादय एव पठ्यन्ते, 'सृ
गतावि'ति यथा। **उर्द माने**। इह 'मानम्--सुखमि'ति 'संमता'कृत्। चात्
आस्वादने।

उपधायां च। 'सिपि धातोरि'त्यतो 'धातोरि'ति, 'वोरुपधाया' इत्यतो
'वोरिक' इति, 'हलि चे'त्यतो 'हली'ति चाऽनुवर्तते। तदाह—**धातोरित्यादि**।
धातोः किम्? 'कुरूः'। 'कुर्वी'। अत्र दीर्घो मा भूत्। न च यणादेशस्य

स्थानिवत्त्वम्। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। यथोद्देशेऽसिद्धपरिभाषाया अप्यप्रवृत्तेश्च। किञ्च 'धातोरि'त्यस्याऽभावे पदाऽधिकारस्य सत्त्वेन 'पदोपधाभूतयोरि'त्यर्थे 'कूर्दते' इत्यसिद्धिः स्यादित्याहुः।

'स्फूर्जदिर्दीर्घोच्चारणादयं दीर्घोऽनित्यः। तेन 'हुर्छती'त्याद्यपीति केचिदि'ति **माधवः**। वस्तुतः स दीर्घपाठो लेखकप्रमादात्।

कुर्द खुर्द। १'गुद-क्रीडे'त्यर्थनिर्देश इत्येके। २'गुदे'ति पृथग्-धातुरित्यन्ये। तन्मतेनाऽऽह- **गोदत इति**।

साधादिषु दन्त्याऽऽदिपाठस्यैव दृश्यमानत्वेन, पाठस्य सङ्कीर्णत्वान्नलक्षणोऽपि षोपदेशान् बोधयति- **सेगित्यादि**। भाष्ये क्वचिदध्रस्वाऽन्तस्य, क्वचित् 'स्तृ' इति दीर्घान्तस्य पाठदर्शनादुभयोपादानम्। 'दन्त्याऽचौ अन्तौ = अव्यवहितपरौ यस्य स सकार आदिर्येषां ते एकाचः षोपदेशा' इत्यर्थः। पर्युदासस्य सदृशपरत्वाद् अव्यवहितत्वांऽशलाभः। एवं च 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'षिध गत्यामि'त्यादौ पठ्यमानः षकारः शुद्ध एव। साधादौ तु साम्प्रतम् अपठ्यमानोऽपि प्राक् स्थित इत्यनुमेयमिति भावः।

'दन्त्ये'त्यादि किम्? 'चुस्कुन्दे'। एकाचः किम्? 'सोसूच्यते'। सूचि-सूत्री-अदन्तौ। अतिव्याप्तिवारणाय 'सेगि'त्याद्युक्तम्।

यद्यपि 'एकाच' इति षाष्ठभाष्ये न दृश्यते, तथाऽपि यङ्विधायके 'सूचीसूत्री'ति वार्तिके 'सोसूच्यते' इति भाष्योदाहरणात्पूरितम्। 'सेक्सृवर्जमि'ति पर्युदासाद्वा तल्लाभः। 'स्त्यै'पर्युदासे 'स्त्यै छ्यै' इति द्विःपाठोऽपि मूलम्। एवं 'सेवृ' 'षेवृ' इति धातुद्वयं पठतां सेवतिरषोपदेशोऽपि बोध्यः। 'परन्तु स पाठोऽनार्थ' इति प्रामाणिकाः।

उक्तलक्षणेनाऽसङ्गृहीतान् षट् धातून् शृङ्गग्राहिकया सङ्ग्रहणाति-
ष्वच्चेति। यद्यप्यसौ भाष्ये न पठितः, तथापि सत्त्वप्रतिषेधवार्तिकबलादनुमीयते।

१. अयं पाठः क. ग. नास्ति।

२. 'गुदेति पृथक् धातुः। तन्मतेनाऽऽह' इति क. पाठः।

अत्र ष्ठिवुरपि बोध्यः। प्रतिषेधवार्तिकबलात्। टवर्गद्वितीयत्वपक्षे लक्षणेनाऽऽसङ्ग्रहात्^१। तस्याऽषोपदेशत्वे 'मधुलिट् ष्ठीवती'त्यत्र धुडापत्तेः। न चेष्टाऽऽपत्तिः। 'श्चलिट् ष्ठीवती'त्यत्र धुट् प्रसज्येतेति भाष्यविरोधात्। न चेदं भाष्यं द्वितीयथकारकधातुमादाय प्रवृत्तमिति (^२न दोष) इति वाच्यम्। अस्य धुटि तस्य वैकल्पिकत्वेन, रूपद्वयस्य इष्टत्वेन, आपत्यसङ्गत्यापत्तेः। यादित्वं च धात्वोराश्रित्य निषेधवार्तिकं प्रत्याख्यातमिति दिक्।

(^३ह्लादी। अस्य ईदित्वं 'श्चीदित' इति निष्ठायामिडभावाऽर्थम्। 'आहन्नः। 'ह्लादो निष्ठायामि'त्युपधाहस्वः)। स्वाद। अषोपदेशत्वात् 'असिस्वदत्'। ग्रथि कौटिल्ये। कौटिल्यम्-पाठ्यं, वक्रता वा।

श्लाघायामिति। अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापनं श्लाघा।

अथाष्टात्रिंशदिति। 'अष्ट त्रिंशदि'ति पाठे भिन्ने पदे। 'अष्ट च त्रिंशच्च तवर्गीयान्ता यस्मिन्नि'ति बहुव्रीहिः, उद्धृताऽवयवभेदः समुदायोऽन्यपदार्थ इति केचित्।

इट ईटि। 'संयोगान्तस्ये'त्यतो 'लोप' इति, 'रात्सस्ये'त्यतः 'सस्ये'ति चाऽनुवर्तते।

वदब्रजः। हलन्तत्वादेव सिद्धे 'नेटी'ति निषेधबाधनाऽर्थं वदब्रज्योग्रहणम्। हल्ग्रहणे जातिग्रहणम्। तेन 'अराङ्क्षीदि'त्यादिसिद्धिः। तदन्तविधिनैव सिद्धे, 'अन्त'ग्रहणं स्पष्टाऽर्थम्। ननु 'अच्'ग्रहणसामर्थ्यात्, 'नेटी'ति निषेधाच्च अनन्त्याऽचो ग्रहणे सिद्धे, 'हलन्त'ग्रहणं व्यर्थम्। 'अराङ्क्षीदि'त्यादावपि सिचाऽङ्गस्य विशेषणेन सिद्धेरिति चेत्, न, 'इत आरभ्य वृद्धिभाज एव सिचपरत्वेन विशेष्यन्ते' इत्यर्थज्ञापनाऽर्थं तत्सत्त्वात्।

१. इतोऽग्रे - 'न च तत्पक्षे नाऽयं षोपदेशः, किन्तु सोपदेश एव, घुत्वनिष्पन्नश्च ष इति वाच्यम्। 'श्चलिट् ष्ठीवती'त्यत्र' इति ख. ग. पाठः।

२. अयं ख. ड. पाठः।

३. अयं ख. ड. पाठः। क. ग. तु नास्ति, मनोरमास्थत्वात्।

एवं च 'अराङ्क्षीदि'त्येतत्सिद्धये जातिग्रहणाय तदावश्यकम्। अत एव 'लावस्थायामडागम' इति पक्षेऽपि 'अपाक्षीदि'त्यादौ अटो न वृद्धिरित्याहुः।

अतेः 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्नि'ति कनि 'अत्क'शब्द आसन्नवाची। 'अत्के चेन्मधु विन्देते'ति प्रयोगः।

इर इति। इदं सुत्यजम्। प्रत्येकम् इकाररेफयोरित्संज्ञयैव सिद्धेः। न च नुमापत्तिः। चक्षिङ इव अन्त्येदित्वाऽभावादित्याहुः।

यकाररहितोऽपीति। मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमि'ति प्रयोगादिति भावः। मन्थ। विलोडनं-क्षोभणम्।

षिध। 'अयमनुदिदि'ति वृत्तिमाधवादिसम्मतम्। अत एवाऽ-निट्कारिकासु 'सिद्ध्यती'ति श्यना निर्देशात् 'सिधितमि'ति वृत्तावुदाहृतम्। उदित्वे तु क्त्वायामिड्विकल्पात् 'यस्य विभाषे'ति निषेधः स्यात्।

निषेधे प्राप्त इति। इदमुपलक्षणम्--'अवष्टभ्नाति', 'अवष्वणती'त्यादौ अप्राप्तस्यैव विधानात्।

उपसर्गात्सुनोति। 'सुनोत्यादीनां पञ्चानां शितपा निर्देशो यङ्लुङ्-निवृत्त्यर्थ' इति प्राञ्चः। १तत्र। स्तौति-स्तोभत्योः 'शर्पूर्वा' इति खयः शेषेण, तयोः फलाऽभावेन, 'पञ्चानामि'त्यस्याऽसङ्गतत्वात्। 'स्थादिष्वेवाऽभ्यासस्य षत्वं, न सुनोत्यादिष्वि'ति नियमेनैव वारणसम्भवे, इतरेष्वपि फलाऽभावाच्च। न च गणनिर्देशात् 'स्थादिष्वि'त्यस्य यङ्लुकि अप्राप्तिः। ३प्रसिद्धगणपठितनिर्देशस्यैव तत्र ग्रहणात्। न ह्यत्र तथा। 'उपसर्गात्

१. 'सुनोत्यादीनां पञ्चानाम्' इति ख. ड. पाठः। 'पञ्चानामि'ति च क. ग. नास्ति।

२. 'तत्र' इत्यारभ्य 'स्थादीनामेव तत्र ग्रहणात्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। शब्दरत्नस्थत्वात्।

३. 'गणपाठत्वेन प्रसिद्धगणपठितनिर्देशस्यैव' इति ख. ड. पाठः। 'गणपाठ-प्रसिद्धगणनिर्देशस्यैव' इति च शब्दरत्नपाठः।

सुनोती'त्यादिसूत्रस्थस्थादीनामेव तत्र ग्रहणात्। एतद्^१ उपसर्गपूर्वाणा-
मेतद्यङ्लुगन्तप्रयोगाणां प्रामाणिकत्वे, 'शितपा शपे'त्यस्य च प्रामाणिकत्वे
बोध्यम्।

'सेनये'ति णिजन्तो नामधातुरेव गृह्यते। शीघ्रोपस्थितिकत्वात्। शपा
निर्देशस्तु स्तौत्यादिशितपानिर्देशवत्। न च यङ्लुक्निवृत्यर्थः। अनेकाच्चेन
यङ्सम्भवात्।

'सेधे'ति शपा निर्देशो दैवादिकनिवृत्यर्थः। ^२यङ्लुक्निवृत्यर्थश्चे'ति
हरदत्तः। यत्तु 'अस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तौ 'सेधतेर्गतावि'ति सूत्रे शितपा निर्देशो
व्यर्थः स्यात्। स हि यङ्लुकि षत्वपरित्राणेनाऽर्थवानि'ति माधवः। तत्र।
^३ततो यङ्लुकः प्रामाणिकत्वे, गत्यर्थे षत्वप्रवृत्त्या तस्य चारितार्थ्येन, गतिभिन्नाऽर्थे
'शितपा शपे'ति निषेधबाधे मानाऽभावात्।

अत्राऽनित्यत्वान्निनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते। तेन 'षिधू शास्त्रे'
इत्यस्याऽपि ग्रहणम्। अत एव 'विप्रतिषिद्धमि'त्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते
इत्याहुः।

कवर्गस्याऽसम्भवात् 'इण' इत्यनुवृत्तम्- 'उपसर्गादि'त्यस्य विशेष्यम्।
तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह- उपसर्गस्थादिति। 'इणन्तादुपसर्गादि'ति व्याख्याने
तु 'निःषेधती'त्यादि न सिद्ध्येत्। सिद्धान्ते तु 'नुम्विसर्जनीय-
शर्व्यवायेऽपी'त्यधिकारात्षत्वं भवत्येव। ^४तव तु विरोधात्तत्सम्बन्ध एव
न स्यादिति बोध्यम्। 'यत्क्रियायुक्ता' इति न्यायेन निर्गतः सावको यस्मात्

१ एतत्सर्वम् उपसर्गपूर्वाणाम् इति ख. ड. पाठः।

२ 'यङ्लुक्निवृत्यर्थश्च' इत्यारभ्य 'मानाऽभावात्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
मनोरमाशब्दरत्नगतत्वात्।

३ 'ततो यङ्लुकः प्रामाणिकत्वे' इति ख. ड. पाठः। ग. तु नास्ति। क. तु कुण्डलितः।
शब्दरत्नगतत्वात्।

४ 'तव तु विरोधात्सम्बन्ध एव' इति ख. ड. पाठः।

‘निःसावक’ इत्यादौ न। ण्यन्ते तु अभीत्यादीनां प्रकृतिवाच्याऽर्थविशेषणत्वे
‘अभिषावयति’। णिवाच्यं^१ प्रति विशेषणत्वे सुनोत्युपसर्गत्वाऽभावात् षत्वम्।
धात्ववयवत्वाऽधिकरणाऽसमभिव्याहृतसुनोत्यादिप्रतिपाद्यस्यैव तदर्थत्वादिति स्पष्टं
भाष्ये।

‘स्थादिष्वि’त्यादौ सौत्रक्रमस्योपजीव्यत्वेन, तत्क्रमेण षत्वप्रकरणं
व्याचष्टे—सदिरप्रतेः। षष्ठ्यर्थे प्रथमा।

स्तम्भेः। भात्पूर्वोऽत्र नकारः। **सौत्रस्येति**। ‘स्तम्भु’ ‘स्तुम्भु’ इति
निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणम्। ‘ष्ठभि’ इत्यस्य तु ‘स्तम्भे’ति रूपं लाक्षणिकमिति
भावः। ‘उदः स्थे’त्यत्र तु भात्पूर्वो मकारः। तेन तत्र उभयोरपि ग्रहणम्,
लाक्षणिकत्वाऽविशेषात्। **उत्तरार्थ** इति। ‘अवाच्चे’त्यत्र सदेरसम्बन्धायेत्यर्थः।
ननु सदेरालम्बनाऽऽविदूर्ययोर्वृत्यभावादेव असम्बन्धः सिद्धोऽत आह—
किञ्चेति। ‘स्तम्भेरि’त्यत्रेति भावः।

अवाच्चा। चकारश्चिन्त्यप्रयोजनः। आलम्बनम्—आश्रयणम्। ‘न
नञ्पूर्वादि’ति निषेधेऽपि आविदूर्ये निपातनादेव प्रत्ययः। आविदूर्यम्—सामीप्यम्।
‘^३अर्थाऽभावेऽव्ययीभावस्य नञ्प्रत्ययेण सह विकल्पात्, अव्ययीभावात्ष्यञ्
सुलभ’ इति **कश्चित्**। तत्र। धर्मिपराऽविदूरशब्देन अव्ययीभावेऽर्थाऽसङ्गतेः।
^४‘धर्मपरेण तस्मिंस्तु ष्यञो वैयर्थ्याऽऽपत्तेरित्याहुः। तच्च प्रयोगोपाधिः। ‘अवष्टब्धा
गौः’। निरुद्धा सती समीपे आस्ते’ इत्यर्थः।

वेश्च स्वनो। ‘विष्वणति मांसम्’। ‘सशब्दं भुङ्क्ते’ इत्यर्थः। भोजने
किम्? ‘विस्वनति वीणा’।

१ ‘णिवाच्यं,घोत्यं वा प्रति’ इति ख. ड. पाठः।

२ ‘स्तम्भु’ ‘स्तुम्भु’ इति अनुस्वारघटितः क. ग. पाठः।

३ ‘अर्थाऽभावे’ इत्यारभ्य ‘प्रयोगोपाधिः’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः
शब्दरत्नगतत्वात्।

४ ‘धर्मपरे तस्मिंस्तु’ इति लघुशब्दरत्नपाठः।

परिनिविध्यः सेव। 'सेवे'त्यत्र अकार उच्चारणाऽर्थः। 'षेवृ सेवने'। 'सुद्'-आगमः। स्तु-स्वञ्ज्योः पर्यादिपूर्वत्वे 'सिवादीनां वाऽङ्गव्यवाये' इति विकल्पाऽर्थं पुनर्वचनम्। 'सितः' - 'षिञ् बन्धने', काऽन्तः। न तु 'षोऽन्तकर्मणि'। विधित्वस्य न्याय्यत्वात्, 'सय'साहचर्याच्च। तत्र हि अजन्तः षिञ् धातुः। प्रत्ययविशिष्टग्रहणान्नेह- 'विसिनोती'त्यादौ।

प्राक्सितादिति। एतत्सम्बन्धाऽर्थमेव 'प्राक्सितादि'त्युत्तरं 'स्थादिषु' इति पठितम्। इदं च 'सुविनिर्दुर्भ्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

इह द्वे वाक्ये। (१) 'स्थादिष्वभ्यासेने'ति एकम्। अत्र क्रियाऽपेक्षायां 'व्यवायेऽपी'त्यनुवर्तते। तदाह- **व्यवायेऽपीति।** अपिना अव्यवायेऽपि। तेन 'अभिषिषेणयिषति' 'अभिषिषिक्षती'त्यादिसिद्धिः। एतेन 'आदेश-प्रत्यययोरि'त्यनेनैव सिद्धे, इदं व्यर्थमित्यपास्तम्। आद्ये 'सेना'शब्दस्याऽ-व्युत्पन्नत्वेन आदेशसकाराऽभावात्। 'द्वितीये 'स्तौतिण्योरि'ति नियमेनाऽप्राप्तेः।

(२) 'चाऽभ्यासस्ये'ति द्वितीयं व्याचष्टे- **एषामेव चेति।** 'प्राक्सितात् चेदेषामेवे'त्यर्थः। तेन 'अभिसुसूषति' 'अभिसिषासती'त्यादौ अभ्यासस्य षत्वाऽभावः। अत्र आद्ये उक्तनियमाद् अभ्यासस्य न। 'स्तौतिण्योरि'ति नियमाद् द्वितीयस्य न। द्वितीये षणोऽभावाद् अभ्यासात्परस्य षत्वम्। पूर्वस्य तु न, उक्तनियमादिति बोध्यम्।

गङ्गां विसेधतीति। 'सिषेधे'त्यादौ 'आदेशप्रत्यययोरि'ति षत्वं

१ 'अधितष्ठौ' 'अभिषिषिक्षती'त्यादिसिद्धिः' इति ख. ड. पाठः।

२ 'द्वितीये ('अधितष्ठौ' इत्यत्र) इणः परत्वाऽभावात्। तृतीये 'स्तौतिण्योरि'ति नियमेनाऽप्राप्तेः। न च पूर्वत्राऽसिद्धत्वस्य द्वित्वे निषेधात्, 'पूर्वं धातुरुपसर्गेणे'ति पक्षे अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं षत्वे, कृतषत्वानामेव द्वित्वे 'अधितष्ठौ' इत्यस्य सिद्धिर्विनाऽप्येतद्वचनमिति वाच्यम्। 'पूर्वं धातुः साधनेने'ति पक्षसत्त्वादित्याहुः' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

भवत्येव, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात् 'सेधतेरि'त्यनेन 'आदेशप्रत्यय-
योरि'त्यस्याऽनिषिद्धत्वादित्याहुः।

'सिचो यङी'त्यादिसाहचर्यात्सर्वषत्वनिषेधः। तेन 'गङ्गां सिसेधे'त्येव।
'उपसर्गादि'त्यस्य तु नाऽत्र सम्बन्धः। विच्छिन्नत्वादित्यपरे।

विधू शास्त्रे। माङ्गल्यम्-मङ्गलक्रिया। स्वार्थे ष्यञ्। **शासनमिति**।
अन्ये तु 'शास्त्रविषयकं ज्ञानमि'त्याहुः।

स्वरतिसूतीति। शितपानिर्देशे गुणाऽभावो ह्रस्वाऽन्तभ्रमव्यावृत्त्यर्थः
सौत्रो बोध्यः। 'सूड' इति वक्तव्ये सूति-सूयत्योः पृथङ्निर्देशो 'लुग्वि-
करणाऽलुग्विकरणयोरि'ति परिभाषाज्ञापनाऽर्थ इति प्राञ्चः। न च साहचर्याद-
लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं भविष्यति 'सूड' इत्युक्तेऽपीति वाच्यम्। तस्य बहुशो
व्यभिचारात्। लुग्विकरणपरिभाषायां 'लुग्विकरणस्यैवे'ति नोक्तम्।
लक्ष्याऽनुरोधेन, व्याकरणाऽन्तरपठिततया च तथैव ज्ञापनादित्याहुः। ध्वनिता
चेयं परिभाषा 'यस्य विभाषे'त्यत्र भाष्ये। तत्र 'विदित' इति प्रयोगे
निषेधमाशङ्क्य, 'यदुपाधेर्विभाषा, तदुपाधेर्निषेधः, 'विभाषा गमहनविदविषामि'ति
सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणम्, लुग्विकरणश्चाऽयमि'त्युक्तम्। तत्र चो हेतौ। यतोऽयं
लुग्विकरणः, अतो 'विशि'साहचर्यात् 'श'विकरणस्यैव ग्रहणं, न तु 'हनि'-
साहचर्यादस्याऽपि। एतत्परिभाषाऽनुग्रहायेति तदाशयः। धूजः^१
सानुबन्धकनिर्देशो 'धू विधूनने' इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थः। 'इट् सनि वे'त्यतो
'वे'त्यनुवर्तमाने 'वा'ग्रहणं 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। न च
'स्वरति'ग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा, 'ऋतश्चे'तीङ्विकल्पस्य सिद्ध-
त्वादिति वाच्यम्। 'स्वरति'ग्रहणं नित्याऽर्थं स्यादिति तस्याऽज्ञापकत्वादिति
कैयटः। 'परस्मैपदार्थं' स्यादिति'त्यन्ये।

१. 'धूज्। सानुबन्धकनिर्देशो' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'वस्तुत एकसूत्रे वैरूप्यस्याऽन्याय्यत्वेन, 'स्वरति'ग्रहणादेव तन्निवृत्तिसिद्धौ
'वा'ग्रहणं पूर्वसूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वज्ञापनार्थमिति तनादौ निरूपयिष्यामः' इति
ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

झलो 'झलि। 'उदः स्थे'ति ज्ञापकाद् अनेन झलादौ प्रत्यये लोपः।
तेन 'सोमसुत् स्थानमि'त्यत्र न।

ऋकार इदिति। तत्फलन्तु 'नाऽग्लोपी'ति ह्रस्वनिषेधः।

अतो हलादे। अत्राऽङ्गाऽन्त्येऽकाराऽसम्भवात् 'हलादेरि'ति सामर्थ्याच्च
'अङ्गस्वाऽकार' इति व्यधिकरणसम्बन्ध एवाऽऽश्रयणीयः। 'लघोरि'ति
साहचर्यात् 'हलादेरि'त्यपि अत एव विशेषणम्। 'आदि'शब्दश्च पूर्ववृत्तिवाची,
नाऽवयववाची। 'हल' इत्येव सिद्धे 'आदि ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'हलादेरि'ति
बहुव्रीहेः षष्ठी। नामधातौ तु नेदं प्रवर्तते। सिचा धातोराक्षेपे सिद्धे, 'ऋत'
इत्यतो धातुग्रहणाऽनुवृत्त्या 'धातुरेव यो धातुर्न तु नामधातुरि'ति व्याख्यानात्।
हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च। ध्वनितं चेदं 'वदव्रजे'ति सूत्रे भाष्ये।
'अचकासीदि'त्यादौ तु चकाराऽकारे नाऽतिप्रसङ्गः। सिचपरत्वेनाऽ-
कारविशेषणात्।

नन्वेवं 'लघोरि'ति व्यर्थम्, 'अतक्षीदि'त्यत्राऽपि 'येन नाऽव्यवधान'-
न्यायेनैव वारणसम्भवादिति चेत्, न, स्पष्टार्थत्वात्।

'अत' इति तु 'अकुटीदि'त्यादौ वृद्धिवारणाय। न चाऽत्र 'प्राप्तवृद्धेः'
पराऽन्तरङ्गगुणेन बाधे प्रसक्ते, तस्य 'क्विति चे'ति निषेधे, ब्रष्टाऽवसरन्यायेन न
वृद्धिः। शास्त्रे तन्यायाऽनाश्रयणज्ञापनाऽर्थत्वात्। तेन 'तौ' इत्यादि सिद्धम्।

१. अत्र 'पदस्ये'ति वर्तते। तत्र 'पदस्ये'त्येकत्वस्य विवक्षणात्, प्रत्यासत्त्या च 'झलि'
'झलः' 'सस्ये'ति निर्दिष्टानां त्रयाणाम् अखण्डैकपदत्वे विधिरयम्। तेन
'सोमसुत्स्थानमि'त्यादौ न। अत एव 'उदः स्थास्तम्भोरि'ति सार्थकमिति केचित्।
कैयटस्तु- 'परश्चे'ति सूत्रे आह- 'उदःस्थे'ति ज्ञापकादनेन सिच एव लोप' इति ख.
ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'न चाऽत्र प्राप्ते, वृद्धेः पराऽन्तरङ्गगुणेन बाधे प्रसक्ते' इति क. ग. पाठः।

यतु 'इको गुणे'ति सूत्रे 'न्यकुटीदि'त्यत्र उक्तरीत्या वृद्ध्यप्रसङ्गं मत्वा, 'अकोषीदि'त्यादावन्तरङ्गत्वादुणे, लघुत्वाऽभावादेव वृद्ध्यप्राप्तेर्व्यर्थम् 'अत' इति 'न सिच्यन्तरङ्गमि'त्यर्थे ज्ञापकमित्युक्तम्, ततु एकदेशयुक्तिरिति, तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम्।

सिचि वृद्धेरन्तरङ्गाऽपवादत्वेन, तज्ज्ञापने फलाऽभावाच्चेति दिक्।

नेर्गदनदः। अत्र 'अङ्व्यवाये' इति वर्तते। तेन गदादीनां, नेश्च 'प्रण्यगदत्', 'प्रण्यागददि'त्यादौ अट्-आङ्व्यवधानेऽपि णत्वं भवत्येव। स्पष्टं चेदं भाष्ये। कुप्वादयस्तु नाऽनुवर्तन्ते, व्याख्यानादित्याहुः।

अत्र 'धुप्रकृति-माङि'ति पठित्वा 'प्रणिदयते' 'प्रणिमयते' इति सिध्यती'ति धुसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव 'भा'शब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणमित्याहुः।

'धात्वादेरि'त्यनुवर्तनादाह—**धातोरादेरिति।** अत्र 'उपदेशे' इत्यप्यनुवर्तते। तेन णादि-क्यजाद्यन्तधातौ नाऽस्य प्रवृत्तिरिति भाष्ये ध्वनितम्। अत एव 'धात्वादेरि'ति सूत्रस्थ'धातु'ग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तम् अनुपदमुपपादयिष्यमाणं सङ्गच्छते। अन्यथाऽत्र प्रातिपदिकव्यावृत्तये तदावश्यकत्वे, तदसङ्गतिः स्यात्। प्रकृतसूत्रे च भाष्ये 'अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य तस्य नकारः क्रियते, न नकार एवोपदिश्येते'त्युक्तम्।

णोपदेशास्त्विति। 'नाटी'ति। 'नट अवस्यन्दने' इति चुरादिरेव। व्याख्यानात्। तदाह—**घटादिरिति।** भ्वादिरित्यर्थः।

आहुरिति। भाष्यविरोधोऽत्राऽरुचिः।

उपसर्गादः। 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामि'त्यतः 'पूर्वपदादि'त्यनुवृत्तौ, तदाक्षिप्त-समास एव स्यादतस्तन्निवृत्तये—**असमासेऽपीति।**

१. इतोऽग्रे—'नट नृत्तावि'ति घटादेर्भाष्यनुवादस्य तु न ग्रहणम्। दीर्घनिर्देशात्। न च घटादौ चुरादेरेवाऽनुवाद इति वाच्यम्। 'नाऽन्ये मितोऽहेतावि'ति ज्ञापादिव्यतिरिक्तस्य स्वार्थणिजन्तस्य मित्वनिषेधात्' इति ख. ड. पाठः।

तस्मान्नुट्। तच्छब्देन 'अत आदेरि'ति कृतदीर्घः परामृश्यते, उपस्थित-
त्वात्। तदाह—**दीर्घोभूतादिति।** अत्रापि 'लिटी'ति वर्तते। दन्दशूकस्याऽक्रियात्वेन
धातुत्वं न स्यादत आह—**दन्दशूकक्रियायामिति।** 'बिलेशयकर्तृकक्रियायामि'-
त्यर्थः। **वदनैकदेश इति।** 'तत्क्रियायामि'त्यर्थः।

आदिर्जि। 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तेः 'जिकारीयती'त्यादौ न। **क्लिदि**
परिदेवने। अस्य अनुदातेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदाऽर्थः। स्वरितेत्सु
पाठो न कृतः। क्रियाफलस्य कर्तृगत्वेऽपि परस्मैपदं यथा स्यात्।

प्रथमं महाव्याहृतिस्मरणरूपमङ्गलाऽर्थम्, 'वृद्धि' प्रतिपादनेनाऽधिक-
मङ्गलार्थं च भवेधौ पठितौ। तदनुरोधेन तवर्गीयान्तान् पठित्वा,
मातृकापाठक्रमेणाऽऽह—**अथेति। द्विचत्वारिंशदिति।** 'विभाषा चत्वारिंशत्त्र-
भृतावि'ति विकल्पनाद् आत्वाऽभावः। **अषोपदेशत्वादिति।** सेकः पर्युदासात्,
अन्ययोर्दन्त्याऽजन्तसाऽऽदित्वाभावादित्यर्थः।

ऋदुपधेभ्य इति। यद्यपि 'बिभिदतुरि'त्यत्र कित्त्वं नित्यं, तथापि ऋदुपधे
तदनित्यम्। गुणे संयोगात्परत्वात्। तत्र परत्वादुणे प्राप्ते इदम्। कित्त्वाऽवकाशः
'ईजतुरि'त्यादि। गुणाऽवकाशः 'चेतती'त्यादि।

'वस्तुतस्तु' ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्लवकृतकित्त्वस्याऽनवकाशत्व-
मेव। न च परत्वादुणशास्त्रस्य तद्विषयैतल्लक्षणोपप्लव एव नेति वाच्यम्।
अस्य निषेधाऽतिदेशकत्वेन बलवत्त्वात्, एतद्विषये परत्वाऽप्रवृत्तेः। यत्तु **कैयटेन**
'सम्प्रसारणविधावस्य कृतार्थत्वादुर्बलेनाऽनेनाऽतिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो
दुर्बल इति विधिरनेन स्पष्टत इति परत्वप्रवृत्तिरस्त्येव' इत्युक्तम्। तत्र। एवं हि
'विचती'त्यत्र, 'गृहणाती'त्यत्र चाऽतिदेशप्राप्तडित्वं सम्प्रसारणेन कृतार्थमिति,
तदनन्तरं प्राप्तगुणेन त्वदुक्तरीत्या गुणनिषेधबाधाऽऽपत्तेः। एतदेवाऽभिप्रेत्य
'अपवादो गुणस्येत्युक्तं भाष्ये।

१. 'वृद्धिसत्ताप्रतिपादनेन' इति ख. ड. पाठः।

२. 'वस्तुतस्तु' इत्यारभ्य 'ध्वनितम्' इत्यन्तः क. ग. पाठः। ख. ड. नास्ति।

यतु तदुत्तरभाष्ये उक्तरीत्याऽवकाशदानेन विप्रतिषेधस्थापनं, सा त्वेकदेशयुक्तिरिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्घोते। अत एव विप्रतिषेधसूत्रे पूर्वविप्रतिषेधसङ्ग्रहाऽर्थम् 'अङ्गाऽधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यमि'त्युक्तं वार्तिककृता। तत्र 'अङ्गाऽधिकारे' इति वदता अन्यत्र स्वोक्तपूर्वविप्रतिषेधाऽनावश्यकत्वं ध्वनितम्।

सुब्धात्विति। एतदुदाहरणं 'षण्डीयती'त्यादि। षकारादि—^१षाणमातुरादिभ्य आचारविप् नाऽस्त्येवेति भावः। भाष्ये तु 'धात्वादेरि'त्यत्र मण्डूकप्लुत्या 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्य, अत्रत्यसुब्धातुग्रहणं, सूत्रस्थधातुग्रहणं च प्रत्याख्यातम्। ^२आयाम इति। आयामो दैर्घ्यम्। 'कदर्थनमि'ति स्वामी।

प्रणिकखतीति। 'शेषे विभाषे'त्यत्र 'अकखादावि'ति पर्युदासाद् नेर्णत्वं नेति भावः।

उवोखेति। 'द्विर्वचनेऽची'ति निषेधात् पूर्वं द्वित्वे, पश्चाद् उकारस्य वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणे कृते उवङ्।

एतेन 'गुणस्य स्थानिवत्त्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादि'त्यपास्तम्। पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वाच्च। उवङि तु न स्थानिवत्त्वम्। 'असवर्ण'ग्रहण-सामर्थ्यादित्याहुः।

सन्निपातेति। आमि सति धातोर्णल्परत्वव्याघातः स्यादिति भावः।

पर्जन्यवदिति। एतेन 'अभ्यासमात्राऽऽश्रयत्वेनाऽन्तरङ्गे ह्रस्वे कर्तव्ये, पूर्वपराऽऽश्रितत्वेन बहिरङ्गसवर्णदीर्घस्याऽसिद्धत्वाद्भ्रस्वो ने'ति माधवोक्त-मपास्तम्। द्विमात्रबुद्ध्यभावेऽपि 'पर्जन्यवदि'ति न्यायेन ह्रस्वस्य दुर्वारत्वात्। ह्रस्वस्याऽङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वाच्च। पूर्वं प्रवृत्तिस्तु 'वार्णादाङ्ग'न्यायेन। यतु

१. 'षाणमात्रादिभ्यः' इति क. ग. पाठः।

२. 'आयाम' इत्यादिः 'स्वामी' इत्यन्तोऽयं ख. ड. पाठः। क ग. नास्ति।

३. 'पर्जन्यवदिति' इत्यारभ्य 'तदाह' इत्यन्तः पाठः क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

‘नाऽजानन्तर्ये’ इति निषेधाद्धिहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति। तत्र। उत्तरकाल-
प्रवृत्तिके ह्रस्वे, अजानन्तर्याऽभावादिति^१ दिक्। तदाह—**वाणादाङ्गमिति**। अत्र
च ज्ञापकम् इदमेव ‘असवर्ण’ग्रहणमिति परिभाषाप्रकरणेषु। ‘इयादिव्याश्रयेऽपि
प्रवृत्तिरिति तत्रैवोक्तम्। नन्वेनेनाऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत
इति मतेनाऽऽह—**परत्वाच्चेति**। यद्वा—**‘परत्वादिति**। परकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थः।
एवञ्च अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाऽभावेन ह्रस्वे, ततो हलादिःशेषे, युगपदेव
चोभयोः प्रवृत्तौ, ततः परकालो दीर्घ इति, अन्तरङ्गत्वादीर्घत्वं स्यादिति शङ्का
न कार्येत्यर्थः। **‘त्वग्नि कम्पने’** इति^२ क्वचित्पठ्यते। गतौ दण्डके पठितः।
सेवने चेति। ‘यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते’ इत्यादौ भट्टभास्करादिभिस्तथैव
व्याख्यातत्वात्।

पचि व्यक्तीकरणे। ‘अयम् अनिदिदि’ति **दुर्गादयः**। ‘अनिदित्,
परस्मैपदी चे’ति न्यासकृत्।

ऋज गति। अर्जनम्-प्राधान्येन। उपार्जनम्-प्रासङ्गिकम्। ‘ऊर्जनेष्विति
पाठ इति **स्वामी**।

नुङ्विधाविति। तत्र द्विहल्ग्रहणं^३ गौणेदृशद्विहल्परिग्रहाऽर्थमपि।
व्याख्यानादिति भावः। न च द्विहल्ग्रहणाऽभावे ‘आट’ ‘आटतुरि’-
त्यत्राऽतिप्रसङ्गः। ‘अश्नोते’त्यनेन ‘अद्विहलो यदि भवति, तर्हि अश्नोतेरेव’^४
इति नियमात्। अश्नातिनिवृत्तिमात्राऽर्थत्वे हि ‘नाऽश्न’ इत्येव ब्रूयात्।

१. ‘उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्ये एव च ‘नाजानन्तर्ये’ इत्यस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धान्त
इति ध्येयम्।

२. ‘क्वचित्पठ्यते’ इति ख. ड. नास्ति।

३. ‘तत्र द्विहल्ग्रहणस्य गौणेदृशद्विहल्ग्रहाऽर्थत्वादिति भावः’ इति ख. ड. पाठः।

४. ‘न च’ इत्यारभ्य ‘तच्चिन्त्यम्’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

५. ‘अश्नोतेरेव लिटि’ इति ख. ड. पाठः।

यद्वा द्विहल्ग्रहणं न कार्यम्। 'अवर्णोपधस्य चेद् अश्नोतेरेवे'ति नियमेन सर्वेष्टसिद्धेरिति भाष्यादौ स्पष्टम्।

ऋज्ञाञ्चके इति। यत्तु 'आनृञ्जे' इति। तच्चिन्त्यम्।

एजृ भ्राजृ। ऋदित्वम् आत्मनेपदमात्रफलकम्। 'भ्राजभासे'त्यादिना चङ्परिणौ ह्रस्वस्य विकल्पितत्वात्। वस्तुतः फणादिष्वपि 'भ्राजृ' इति पठ्यते। एवञ्चाऽस्याऽनुबन्धाऽन्तरमेवाऽस्तु। एवञ्च 'भ्राजभासे'ति सूत्रे 'भ्राजि'ग्रहणं न कार्यम्, धातुभेदेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वादित्याहुः। न च फणादिपाठेनैव सिद्धे इह पाठो व्यर्थः। 'ब्रश्चे'ति षत्वाऽभावायेह पाठात्। तत्र हि 'राजि'साहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम्।

अनिदितामिति। इदं च 'कुञ्च'धातुविषयम्। कुञ्चौ तु 'अनिदितामि'ति न प्रवर्तते, ओपधत्वादिति हलन्तशेषे निरूपितम्। तद्ध्वनयन्नाह—**कुञ्ज्यादिति**। अकाररहितपाठस्त्वपपाठः।

जृस्तम्भु। ग्लुचु-ग्लुञ्चोरन्यतरोपादानमकर्तुं शक्यम्। अर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः। धातूनामनेकार्थत्वादिति स्पष्टं भाष्ये। **आत्मनेपदपीति**। 'हेतुमति चे'ति सूत्रे 'यदभिप्रायेषु सज्जते' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः। 'गुजिः' अनिदिदपि^१। **युछ प्रमादे**। अन्तरङ्गत्वात्तुकि, अलघूपधत्वान्न गुणः। युगपत्प्राप्त्यभावेन 'वार्णादाङ्गमि'ति न प्रवर्तते।

यादव इति। 'बदराण्युञ्छति बादरिक' इति वृत्तिस्वरसाद् उच्चयनमात्रमर्थ इत्यन्ये। **घ्रज घ्रजि**। षडप्येते तवर्गचतुर्थादयः।

अजेर्वी। दीर्घान्त^३ आदेशः, 'संवीत' इत्यादौ श्रवणाय।

१. 'एओङ्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्' इति तु लघुशब्दरत्ने पाठः।

२. इतोऽग्रे—'मते त्वि'ति तुनाऽरुचिर्बोधिता। तद्वीजं स्पष्टमेव इति ख. ड. पाठः।

३. 'दीर्घान्त आदेशः, 'संवीतिरि'ति असंज्ञायां क्तिन्नन्ते श्रवणाय। संज्ञायां 'समजे'ति क्यपा भाव्यं, स्त्रीलिङ्गे भावादाविति बोध्यम्। एवं 'संवीत' इत्यत्र, कर्तृक्तिजन्ते 'संवीतिरि'त्यत्र च'। इति ख. ड. पाठः।

अत्र 'वा लिटी'त्यतो 'वे'त्यनुवर्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन घञ्-अप्-क्यप्सु न, ल्युटि वा, वलादावार्द्धधातुके वा, अन्यत्र नित्यम्। एवञ्च विकल्पविधानसामर्थ्यात् 'वी'धातोः अज्यर्थे सार्वधातुक एव प्रयोग इति बोध्यम्।

अत एव 'प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानं न वक्तव्यम्। अपोऽकारात् आ क्यपः पकारात् 'अप्' इति प्रत्याहारेण सिद्धम्। यदि प्रत्याहारः, संवीतिर्न सिध्यतीति भाष्यं सङ्गच्छते। न च रथिसूतसंवादभाष्येण 'प्राजिते'ति तृचि विकल्पलाभेऽपि, सर्वत्र वलादौ विकल्पे मानाऽभाव इति वाच्यम्। भाष्यस्योपलक्षणत्वात्। 'पादस्य पदाज्याती'ति निर्देशादिभिः 'इह च न भविष्यति- 'समाजः' 'उदज'इति तत्पूर्वभाष्यस्य उपलक्षणतया व्याख्यानस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। स्पष्टं चेदं वृत्तिकैयटादौ।

यद्यपि 'समजनम्', 'उदजनमि'ति भाष्यात् ल्युटि आदेशाऽभाव एव प्रतीयते, तथापि 'न तर्हीदानीमिदं 'वा यावि'ति वक्तव्यमि'त्युपसंहारभाष्येण विकल्प एव प्रतीयते। अन्यथा 'वा यावि'त्यसङ्गतमिति वदेत्।

विषये इति। तेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव वीभावे, हलादित्वाद्यडि 'वेवीयते' इत्यादि सिध्यति। परसप्तम्यान्तु हलादित्वाऽभावाद् यडेव न स्यात्। धात्वन्तरस्य त्वेतत्समानार्थस्य आर्द्धधातुके प्रयोग एव नास्तीत्याहुः। इदं च 'आर्द्धधातुके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। यङ्लुक् तु अस्मान्न भवति, लुका यडो 'ज्ञानविषयत्वस्यैवाऽपहारात्, आर्द्धधातुकाऽनभिव्यक्तेः'। प्रत्यय-

१. 'यडो विषयत्वस्यैवाऽपहारात्' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'न च तदर्थस्य प्रतीयमानत्वेन कथं विषयाऽपहारः। भाविसत्ताया एवाऽत्र 'विषय'शब्देन विवक्षणात्। लुकाऽनुत्पत्तेरेवाऽन्वाख्यानेन, उत्पन्नमात्रस्यैव वा लुको जातत्वेनोच्चारणसाध्यसत्ताया अभावात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

लक्षणन्तु न। 'न लुमते'ति निषेधात्। यङन्तादक्षत्ययविवक्षायामपि नाऽऽदेशः। 'अञ्'धातुप्रकृतिकाऽऽर्द्धधातुकविषयाऽभावादित्याहुः। ('स्पष्टं चेदं 'न लुमते'त्यत्र कैयटे इति दिक्)।

स्थानिवद्धावेनेति। यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनाऽप्येतत्सुसमाधानम्।
स्वरदीर्घेति। 'पूर्वत्राऽसिद्धीये' इति निषेधस्याऽप्ययं नियम इति भावः।

कृसृभृ। 'डुकृञ्' 'कृञ् हिंसायामि'ति द्वयोरपि ग्रहणम्। 'कृ'ग्रहणे उभयग्रहणादेव 'नित्यं करोतेरि'त्यादौ विकरणनिर्देशश्चरितार्थः। एतेन 'प्रसिद्धत्वात्करोतेव ग्रहणं युक्तमि'त्यपास्तम्। 'भृ'इति भरति-बिभर्त्योः। 'वृ' इति वृङ्-वृजोः। **क्रादीनां चतुर्णामिति।** कृत्वादिना चतुष्टयम्।

नियमार्थमिति। त्रयाणाम् 'एकाच' इति प्रकृत्याश्रयस्य प्राप्तेः, चतुर्थस्य 'श्र्युक' इति प्रत्ययाऽऽश्रयस्य प्राप्तेरित्यर्थः। न च अष्टानामपि नियमार्थं स्यात्, एकसूत्रोपात्तानाम् एकजातीयार्थस्यैव युक्तत्वादिति वाच्यम्। 'तुष्टोथे'त्यादौ भारद्वाजनियमेन इडापत्तेः। स च नेष्ट इति 'नेड्वशी'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। नियमाद्विधेर्बलवत्त्वाच्च।

'कृसृभृवृ' इति च लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। न चैवं 'सृ' 'भृ' 'ग्रहणमपि विध्यर्थं स्यादिति वाच्यम्। मध्ये वृजः पाठेन तावत्पर्यन्तं नियमाऽर्थत्वबोधनात्। कृसृभृषु विनिगमनाविरहेण सर्वेषामेव नियमार्थत्वाच्च।

'वृ'ग्रहणं तु न विध्यर्थम्। नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन प्रकृत्याश्रयस्यैव नियमेन, 'वृ'धातौ प्रत्ययाऽऽश्रयप्रतिषेधेनैव सिद्धेः। न च थलि निषेधविध्यर्थं 'वृ'ग्रहणम्। न ह्यत्र प्रकृत्याश्रयः प्राप्नोति। वृज उदात्तत्वात्। नाऽपि प्रत्ययाऽऽश्रयः। थलोऽकित्वात्। एवञ्च 'बभूविवे'त्यादौ 'श्र्युकः किती'ति दुर्वारमिति वाच्यम्। 'बभूयाततन्ये'ति निगमे 'ववर्थे'ति निपातन-

१. अयं ख. ड. पाठः। क. ग. नास्ति।

२. 'न च' इत्यारभ्य 'थत्विषयत्वायोगात्' इत्यन्तः ख. ड. पाठो मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः।

वैयर्थ्याऽऽपत्तेर्भाषायां वृजस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया, 'वृ'ग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगात्।

प्रकृत्याश्रयः — 'एकाच उपदेशे' इति। प्रत्ययाऽऽश्रयः—'श्र्युकः किती'ति।

प्रत्ययाऽऽश्रयो वेति। अत्र च 'वृ'ग्रहणमेव मानम्।

इग्निषेध इति। 'नेड्वशी'ति प्रक्रमात्, क्रादिषु नञ्प्रापिताऽभावस्यैव प्राप्तत्वेन च तस्यैवायं नियमो, न तु विभाषाबललभ्यस्यापि। तेन 'सिषेधिय' 'सिषेद्धे'त्यादि सिद्धमिति कश्चित्। 'उभयोरपि नियमः। तेन 'सिषेधिये'त्येकमेव रूपम्। युक्तं चैतत्। 'उपदेशेऽत्वत' इति सूत्रे 'नित्याऽनित' इत्यस्य अङ्गेष्वविवर्त्यत्वेन भाष्ये प्रदर्शनात्। अन्यथा तद्ग्रहणाऽभावे 'ऋतो भारद्वाजस्ये'त्यनेन विकल्पः स्यात्। तत्सत्त्वेऽपि ऊदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। मम तु क्रादिनियमेन तत्सत्त्वे नित्य इडिति विशेषोऽस्त्येवे'त्यपरे। विपरीतनियमस्तु? न- 'क्रादिभ्यश्चेदिट् न, तर्हि लिट्येवे'ति। 'कृत' 'परिवृते'-त्यादिलक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानात्।

भारद्वाजेति। एतद्वीजन्तु प्रागेवोक्तम्।

अचस्तास्वत्। उपदेशेऽजन्त इति। एतच्च उत्तरसूत्रादिहाऽपकृष्यते

१. 'अभावत्वेन सादृश्यग्रहणाद् उभयोरपि नियमः' इति ख. ड. पाठः।

२. एतत्पाठस्थाने 'नन्वष्टानामपि विपरीतनियम एवाऽस्तु—'क्रादिभ्यश्चेदिण्, तर्हि लिट्येवे'ति।

न च 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति नियमप्रापितेदन्निषेधाय स्वादिग्रहणं विध्यर्थमिति वाच्यम्।

तथा हि सति 'स्तु-डु-सु-श्रु-ऋतो भारद्वाजस्ये'त्येव पठेदिति चेत्, न, 'कृते ग्रन्थे'

'परिवृतो रथः' 'तमधीष्टो भृतः' 'स्तुतस्तोमयोरि'त्यादिनिर्देशैस्तद्वारणात्। कृजादीनाम-

नुदात्तपाठवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। किञ्चैवंविधविपरीतनियमे 'अचस्तास्वदि'त्यादेर्नियमार्थताऽऽपत्तौ

गौरवमिति दिक्' इति ख. ड. पाठः। शब्दरत्नगतत्वाच्च अयं पाठः क. कुण्डलितः।

इति 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्^१। तदपकर्षे च धेडादेः 'दधिथे'त्यादिसिद्धये अजग्रहणस्याऽप्यावश्यकत्वम्।

एतेन 'उपदेशे एजन्तानामात्वविधानेन एजन्तात्परत्र तास्-थलोरसम्भवेन 'अक्'ग्रहणमेव युक्तमि'त्यपास्तम्।

'नित्य'ग्रहणम् अनिटो विशेषणम्। अजन्तस्य धातोः प्रयोगमात्राऽवच्छेदेन इडभावाऽप्रसिद्धेः, 'क्वाऽनिडि'त्यपेक्षायां, सन्निधानात्तासावेवेत्याह- **तासौ नित्याऽनिट** इति। 'तास्वदि'ति सप्तम्यन्ताद् वतिः। 'यथा तासौ न भवति, तथा थल्यपी'त्यर्थः। तेन तासौ दृष्टस्य इडभावस्य थल्यतिदेशः। तेन अदेर्घस्लादेशे 'जघसिथे'त्यत्र, 'उवयिथे'त्यत्र च नित्यमेवेत्। न चाऽनयोस्तासेरभावेन, विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावोऽस्त्येव। 'तासि चे'त्यतः 'तासी'त्यस्य, 'न वृद्भ्य' इत्यतो नञश्चाऽनुवृत्त्यैव ('^३तासि नित्याऽनिटस्थलीणने'त्यर्थेनैव) सिद्धे, 'तास्वदि'त्यनेन यस्य तासाविडभावो दृष्टस्तस्यैव थल्यतिदेशात् दोषः। स्थानिवद्भावेन तु न तासौ नित्याऽनिट्त्वाऽतिदेशः। अशास्त्रीयत्वात्। स्वतन्त्रस्य घसेस्तु थलीङ्विकल्प एव। 'उपदेशोऽन्त' इति सूत्रस्थभाष्यमपि अदादेश'घस्'परमेव। ध्वनितं चेदं कैयटे।

१. इतोऽग्रे- 'अजग्रहणं चाऽपकर्षे मानम्। अन्यथा उपदेशे एजन्तानामात्वविधानेन, एजन्तात्परत्र तास्-थलोरसम्भवेन 'अक्'ग्रहणमेव कुर्यात्। एवञ्च योगविभागो वैचित्र्याऽर्थ एवेति बोध्यम्। नन्वक्ग्रहणमेव कार्यम्। तत्राऽकारमात्रग्रहणे कर्तव्ये, प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादिकाराद्यंशे भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते। एवञ्च सूत्रस्थाऽचपदम्, 'उपदेशे' इत्यपकर्षश्च वृथेति चेत्, न, प्रत्याहारग्रहणेन 'उपदेश'पदाऽऽकर्षणस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन, भूतपूर्वगत्याश्रयणे दृढतरमानाऽभावात्। तदपकर्षे च धेडादेर्दधिथे-त्यादिसिद्धये अजग्रहणस्याऽप्यावश्यकत्वात्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'न चाऽनयोः' इत्यारभ्य 'न दोषः' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. तु कुण्डलितः। लघुशब्दरत्नधृतत्वात्।

३. अयं ख. ग. ड. पाठः।

नित्याऽनितः किम्? 'दुधविथ'। अयं 'स्वरती'ति सूत्रेण तासौ विकल्पितेत्।
अतोऽस्य थलि नित्यमिद्। 'नित्य'ग्रहणाऽभावे भारद्वाजनियमेन विकल्पः
स्यादिति वृत्तिः। एवञ्च वृत्तिविरोधादपि निषेधनिबन्धनस्यैव क्रादिनियम इति
चिन्त्यम्।

उपदेशोऽत्वतः। उपदेशे किम्? 'कर्षा' 'चकर्षिथ'। अत्वतः किम्?
'भेत्ता' 'बिभेदिथ'। तपरः किम्? राद्धा'- 'रराधिथ'। तासौ किम्?
'जिघृक्षति' 'जग्रहिथ'। 'नित्याऽनितः किम्? 'अङ्गा-अञ्जिता- 'आनञ्जिथे'ति
भाष्यम्। 'चक्रमिथे'त्यपि प्रत्युदाहरणम्। 'स्नुक्रमोरि'ति नियमेन आत्मनेपदपर-
तासाविडभावेऽपि, परस्मैपदे तत्सत्त्वात्।

ऋतो भा.। दीर्घाऽन्तेषु नाऽस्य प्रवृत्तिः। तपरकरणात्।
'अचस्तास्वदि'त्येव सिद्धे नियमोऽयमित्याह—**ऋदन्तादेवेति**। न च ऋदन्ते
विकल्पेन निषेधाऽर्थमिदमस्त्विति वाच्यम्। 'अचस्तास्वदि'ति सामान्य-
सूत्रप्रणयनेन भारद्वाजातिरिक्तैरपि ऋदन्ते निषेधस्यैवाङ्गीकारेण, स्मृत्यन्तराऽ-
नुसन्धानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात्। हजादिषु परत्वात्, नित्यत्वाच्च
गुणे, रपरत्वे, ऋदन्तत्वाभावेऽपि, 'उपदेश'ग्रहणाऽपकर्षणात् प्राप्तिः। छन्दसि
'ववर्थे'ति निपातनेन भाषायामिटोऽवश्यम्भावात्, वृजस्थलि विध्यर्थमेतदिति न
शङ्क्यम्।

नियमफलितार्थमाह—**तेनाऽन्यस्येति**। अत्राऽपि 'भारद्वाजस्ये'ति
सम्बध्यते। 'अन्यस्ये'त्यस्य—'ऋकाराऽन्तभिन्नस्य तासौ नित्याऽनित' इत्यर्थः।
यद्वा 'तद्धिन्नस्य तादृशस्य उपदेशोऽजन्तस्य, अत्वतश्चे'त्यर्थः।

एतेन 'पपिथे'त्यादावजन्तसन्निपातेन जात इद् सन्निपातपरिभाषया आलोपे
निमित्तं न स्यादि'त्यपास्तम्। तदाह—**अजन्त इत्यादि**। अस्य 'उपदेशे' इत्यादिः।
ईदृक् तासौ नित्याऽनित्।

ननु स्तुद्रुस्तुश्रुवां थलि भारद्वाजनियमादिद् स्यात्, क्रादिसूत्रस्थस्त्वादि-

१. 'अङ्क्ता अञ्जिता' इति पाठो मनोरमातः पूरितोऽस्माभिः।

ग्रहणेन तु 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन' वमादौ क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधौचित्यादित्याशयेनाऽऽह—न चेति। समाधत्ते—योगद्वयेति। अयं भावः—'तास्वत्थल्यनिटो नित्यमि'त्यनुवर्तते। एवञ्च 'एतत्पदसम्बन्धवान् य इट्निषेधः, स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवे'ति नियमः। तेन क्रादिनियमस्य नाऽयं निषेध इति । ध्वनितं चेदमत्रैव सूत्रे भाष्ये। किञ्च पुरस्तात्प्रतिषेध-काण्डाऽऽरम्भसामर्थ्यादपि स्त्वादिनिषेधेनाऽनन्तरस्यापि भारद्वाजनियमस्य बाध इति 'नेड्वशी'त्यत्र, 'वस्वेकाजा'दित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्। एतेन भारद्वाजनियमो 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन आद्यस्यैव बाधकः स्यात्। 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यस्य ऋदन्तेषु प्राप्त्यभावादित्यपास्तम्। उक्तरीत्या व्याख्यानेन द्वयोरपि बाधादिति दिक्।

सिचि वृद्धिः। वृद्धिश्रुत्या उपस्थितम् 'इक' इति, अङ्गस्य समानाधिकरणं विशेषणमित्याह—इगन्ताङ्गस्येति। तत्फलं तु 'अकोषीदि'त्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धयभावः। न च 'नेटी'ति निषेधः। तत्र 'हलन्तस्ये'त्यनुवृत्त्या, तद्विषये परत्वाद्धलन्तलक्षणयाऽस्या वृद्धेर्बाधेनाऽनया येन नाप्राप्तिन्यायाभावेन, अस्यास्तेन निषेधेनाबाधात्। न च तर्हि भ्रष्टावसरन्यायेन नास्यास्तत्र प्राप्तिः। 'प्रकृत्याऽन्तःपादमि'ति पाठे तन्न्यायस्याऽत्र शास्त्रे आश्रयणे फलाभावात्। 'नान्तः पादमि'ति पाठेऽपि 'एङोऽती'त्यनुवर्त्य 'एङोऽति यद्यत्राप्नोति, तस्य निषेध' इत्यर्थस्य 'नान्तः' इति सूत्रे भाष्ये एवोक्तत्वेन फलाऽभावः। न च 'वदब्रजे'त्यतोऽच इत्यपकर्षणान्न दोषः। तदपकर्षाऽपेक्षयाऽन्याऽर्थं कृतस्य 'इक' इत्यस्य उपस्थितेरेव न्याय्यत्वादिति दिक्। **कूजिनेति।** अर्थक्यादिति भावः।

१. 'येन नाऽप्राप्तिन्यायेन, अनन्तरस्येति न्यायेन च' इति ख. ड. पाठः।

२. 'न च भारद्वाजनियमोऽनन्तरत्वात् 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यस्यैव बाधकः स्यादिति वाच्यम्। ऋदन्तेषु तस्य प्राप्त्यभावात्। न चैवं येन नाऽप्राप्तिन्यायेन आद्यस्यैव बाधकः स्यात्। उक्तरीत्या व्याख्यानेन द्वयोरपि बाधादिति दिक्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

(गज^१ गजि गज मदने च। 'गञ्जा तु मदिरागृहम्'। मदनं चित्त-
विकारविशेषः)।

वज व्रज। ववजतुः। दोषध इति। एवञ्च घृत्वस्याऽसिद्धतया, दस्य
'न न्द्रा' इति द्वित्वनिषेधे, 'टि'शब्दस्य द्वित्वे, दस्य घृत्वे, चत्वे च
'आट्टिटदि'त्यादि सिध्यति। 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य तु न विषयः।
द्वित्वे कार्ये तन्निषेधेऽपि, द्वित्वनिषेधके 'न न्द्रा' इति कर्तव्ये तदभावात्।

तोपध इति। एतन्मते 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे' इति घृत्वस्याऽ-
सिद्धत्वाऽभावे, टद्वयसहितस्य द्वित्वे 'अटिटिषती'त्यादि भवतीति
बोध्यम्। एकचर्या- असहायगमनम्। **वणठते इति।** 'सहायं विना चरती'त्यर्थः।
तथा च 'परिमाणाख्यायामि'ति सूत्रे भाष्यम्-'ननु चाऽयमिड् एक एव
वणठरण्डाकल्प' इति। विबाधा-शाठ्यम्। **हुडि वरणे।** स्वीकार इत्यर्थः। अत्र
'स्फुडि^३ विकसने' इत्येके पठन्ति। युक्तं^४ चैतत्। हुण्डेर्द्विःपाठस्य वैयर्थ्यात्।
'वरणसङ्घातयोरि'ति पाठस्यौचित्यात्। शाडिः- तालव्योष्मादिः।
'शण्डोऽसुरपुरोहितः'। **पडि।** धातूनामनेकार्थत्वात्- 'पण्डा' बुद्धिः। बशादिरिति।
'बश्'प्रत्याहारो 'जबे'ति पवर्गीयबकारेणैव, न तु 'हयवे'त्यनेन। तथा सति
व्यावर्त्याऽप्रसिद्धिः स्यात्।

शाड्। डलयोरैक्यात् 'शालते' इत्यपि। यौट्। यणादिः।

हयन्तक्षण। 'जाग्रोऽविची'ति गुणविधानस्य गुणविषये सामान्यतो
वृद्धयभावज्ञापकत्वं स्वीकृत्यात्र 'जागृ'ग्रहणं त्युक्तं शक्यम्। यद्यपि 'अस्मादेव

१. अयं पाठो मनोरमास्थ इति क. ग. नास्ति।

२. 'परिमाणाख्यायामि'ति सूत्रे 'इडश्चे'ति सूत्रमुपादाय भाष्यम् इति ख. ड. पाठः।

३. 'स्फुडि' इति ख. पाठः।

४. 'युक्तं चैतत्' इत्यारभ्य 'पाठस्यौचित्यात्' इत्यन्तः पाठो मनोरमास्थ इति क.
कुण्डलितः।

ज्ञापकात् तद् उपधावृद्धयभावस्यैव ज्ञापकमि'त्याकरे उक्तं, तथापि विशेषाऽपेक्षत्वे फलाऽभाव इत्याहुः। इडादौ किम्? 'अधाक्षीत्'।

किट खिट। त्रासो—भयोत्पादनम्।

इयायेति। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र 'वार्णादाङ्गमि'ति परिभाषाव्याख्याऽवसरे निरूपितम्। **इयतुरिति।** इकारोऽत्र ह्रस्वः। द्वित्वे कृते 'एरनेकाच' इति यण्सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोः 'वार्णादाङ्गमि'ति परिभाषया दीर्घ बाधित्वा यण्। व्याश्रयेऽपि तस्याः प्रवृत्त्यङ्गीकारात्। अत एव इणोऽभ्यासस्य दीर्घ आरभ्यत इति दिक्। 'केचित्तु (द्वित्वे? कृते) अन्तरङ्गत्वाद्यणं बाधित्वा सवर्णदीर्घः। ततः 'अचि श्नु' इतीयङ्। न तु 'अभ्यासस्ये'ति। तस्य प्रत्यासत्त्या उत्तरखण्डाऽवयवाऽच्यरत्वे एव प्रवृत्तेरित्याहुः। **उदाहरन्तीति।** एवञ्च 'तस्य जैमिनिमतत्वमुदीये' इति श्रीहर्षप्रयोगश्चिन्त्यः। 'ईङ् गतौ' इत्यतोऽपि आमो दुर्वारत्वात्। तदभावेऽपि न्यायेन दीर्घस्य दुर्लभत्वाच्चेति बोध्यम्। **कुडि।** वैकल्यम्-अविवेकः। (१)टवर्गतृतीयान्तोऽयम्। 'प्रथमाऽन्त' इत्येके। 'सुठ'। 'डान्त' इत्येके। 'पकारादिर्डान्त' इत्यन्ये। 'द्वावपीदितावि'त्यन्ये। **चुडि।** 'चुड' इत्यन्ये)। **तेनेति।** मध्यमस्य 'अङ्गिडिषती'त्यादिसिद्धिरपि दोषधत्वे फलं बोध्यम्।

तुङ्। तोडनं-दारणं, हिंसनं च। **लळयोश्चेति।** अत्रैको दुःस्पृष्टः। स च शिक्षायां, बह्वचानां च प्रसिद्धः।

गडि। पूर्वमस्य पाठस्तु—अन्तत्यादिपञ्चकाऽन्तर्गतत्वेनाऽतिङ्विषयत्व-बोधनाऽर्थ इत्याहुः। **तिपृ तेपृ।** 'दिपृ देपृ'—इत्यन्ये।

लिङ्सिचा। 'इको झल्' 'हलन्ताच्चे'ति, 'असंयोगादि'त्यतः किदिति चाऽनुवर्तते। 'आत्मनेपदेषु' इति सिच एव विशेषणं, न लिङः, असम्भवात्।

१. 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितो मनोरमा-शब्दरत्नस्थत्वात्।

२. अत्र 'द्वित्वे कृते' इति मनोरमातः पूरितम्।

३. अयं ख. ड. पाठः क. ग. नास्ति। मनोरमायां तु दृश्यते।

तदाह—**इक्समीपादित्यादि**। उपरञ्जकतया विषयसप्तमीमाश्रित्य द्वन्द्वसाधुत्व-
मुपेयम्। आत्मनेपदेष्विति किम्? 'अद्राक्षीत्'। अत्र हि कित्त्वे अम् न स्यात्।
गतौ चेति। पृथग्धातुपाठसामर्थ्यात्पूर्वोत्तराऽर्थौ^१ चेनाऽनुकृष्येते इत्यर्थः।
अर्थभेदादिति। दैन्य-कम्पनाद्यर्थयोर्भेदादित्यर्थः। (मेपृ-रेपृ^२। 'हेपृ-धेपृ'
इत्यपि केचित्)।

तृफल। गुणशब्देन भाविताऽकारवत्त्वात्, विरूपाऽऽदेशाऽऽदित्वात्,
एकहल्मध्यस्थत्वाऽभावाच्च यथायथमप्राप्ते विधिरयम्। (^३अबि रबि। अम्बः=
शब्दः। 'त्रयः^४ अकारोकारमकाराः प्रतिपादका यस्येति त्र्यम्बक' इति **भट्टभास्करः**।
अन्ये तु 'त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्ये'ति वदन्ति)। **तद्धीजन्त्विति**। पूर्वसवर्णप्रवृत्ति-
षत्वाऽप्रवृत्त्योर्बीजन्त्वित्यर्थः।

गुपधूप। 'धातोरेकाच' इत्यतो 'धातोरि'त्यधिकाराद् अस्याऽऽर्द्ध-
धातुकत्वं बोध्यम्। अर्थविशेषाऽनिर्देशादाह—**स्वार्थे इति**। 'आय'प्रत्ययोऽ-
कारान्तः। तत्फलन्तु 'गोपायतमि'त्यादौ 'गोपाये'त्यस्य धातुस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वे, शबकारेण एकादेशस्याऽप्युदात्तत्वे, 'तमि'त्यस्य अदुपदेशात्परल-
सार्वधातुकत्वेनाऽनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितत्वमित्याहुः।

सनाद्यन्ताः। 'भूवादय' इत्यस्याऽनन्तरं तु न कृतम्।
सनादीनामियत्ताया अलाभाऽऽपत्तेः। 'सनाद्यन्ता' इत्यस्याऽनन्तरं तु 'भूवादयश्चे'ति
न कृतम्। 'धातोः कर्मणः' 'धातोरेकाच' इति सूत्रयोर्धातुपदार्थाऽज्ञानाऽनिवृत्त्यापत्तेरिति
केचित्।

'सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यबोऽथाचारक्विप्-णिज्यङौ तथा।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशाऽमी सनादयः' ।।

१. 'सूत्रविभागादिति। तत्सामर्थ्यात्पूर्वोत्तरार्थौ' इति ख. ड. पाठः।

२. अयं मनोरमानुसारी ख. ड. पाठः।

३. अयं ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

४. त्रयः—अम्बाः=शब्दा अकारोकारमकाराः' इति मनोरमायां पाठः।

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणनिषेधादन्तग्रहणं कृतम्। 'यस्मात्स विहितस्तदादेरि'त्यंशस्तु प्रवर्तत एव। तेन 'देवदत्तश्चिकीर्षती'त्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य नेति बोध्यम्। एतत्साध्यधातुसंज्ञ(क)घटकानां सूत्रादीनामपि क्रियावाचकत्वं तु स्वभावाद्बोध्यम्। 'धातुरि'ति सदृशसञ्ज्ञया अस्या अपि क्रियावाचक एव प्रवृत्तेर्वा।

आयादय आ। विवक्षायामिति। विषयसप्तमीति भावः। परसप्तमीत्वे हि 'आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमि'ति 'गोपायिते'त्यत्र लोपो न स्यात्। 'गोपाया' इति च न सिध्येत्। पूर्वं क्तिन एवाऽऽपत्तेरित्याहुः।

कास्प्रत्यया। प्रत्ययान्तेभ्यश्चेति। 'धातुभ्य' इति शेषः। 'अच्छन्दसी'ति नोक्तेम्। 'पुत्रमामन्त्रयामास' इत्यादौ ब्राह्मणे आम इष्टत्वात्। 'कास्यनेकाच्' इति वार्तिकेऽपि 'अमन्त्रे' इति सम्बध्यते।

प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। परे तु 'अत्र मानाऽभावः। भाष्ये 'तत्र कर्तव्यमि'त्यनुक्तेः। अत एव वार्तिककृता 'अनेकाच इति वक्तव्यम्, चुलुम्पाद्यर्थमि'त्येवोक्तम्, न तु 'एकाज्यावृत्यर्थमि'त्युक्तम्। अत एव 'आचारेऽवगल्भे'ति वार्तिके धातुभिरेव रूपसिद्धिमाशङ्क्य 'अवगल्भां चक्रे' इत्यादौ 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे' इत्याम्प्रत्ययो यथा स्यादि'त्युक्तं सङ्गच्छते।

न च 'अवजिगल्भिषते' इत्यादावाचारविवबन्तादनुदात्तेतः सनि, 'यथेष्टं नामधातुष्वि'त्यस्य प्रवृत्त्यर्थम् 'अवगल्भ-क्लीबे'ति वार्तिकम् आवश्यकम्। भाष्यप्रामाण्येन ततः सन एवाऽनुत्पत्तेः। तत्राऽकारस्य अनुबन्धत्वेनाऽनेकाच्चा-भावात् 'कास्यनेकाच्' इत्यनेन न सिद्धिः।

न च भौतपूर्विकाऽनेकाऽच्चं गृहीत्वा तत्र आमिति भाष्यतात्पर्यम्।

१. 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः' इति क. ख. ग. ड. पाठः।

२. 'स्यादेतत्-अत्र मानाऽभावः' इति ख. ड. पाठः।

तथा सति 'कास्यनेकाच इत्याम् यथा स्यादि'ति वदेत्। किञ्च पूर्वम् 'आमर्थं वार्तिकमि'त्युक्त्वा—'अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विव्वा वक्तव्यः'। 'एवं तर्हि अवगल्भाद्यनुक्रमणं न कार्यम्। कार्यं च, अनुबन्धान् आसङ्क्ष्यामीति, अवगल्भ क्लीब होडे'ति भाष्ये उक्तम्। तत्र अनुबन्धाऽऽसञ्जनस्य पूर्वमतेऽप्यावश्यकत्वेन, 'भौतपूर्विकाऽनेकाच आमि'त्यर्थे मानाऽभावः।

न च गल्भादिधातूनाम् अनेकार्थत्वात्, अनुदात्तेत्वाच्च आचाररूपेऽर्थे 'अवगल्भते' इत्यादेः सिद्धत्वेन, 'अवगल्भे'ति वार्तिकाऽऽरम्भसामर्थ्याद्भौत-पूर्विकाऽनेकाज्ग्रहणमिति वाच्यम्। आचारेऽर्थे 'सर्वे'त्यनेन क्विवपि 'अवगल्भती'त्यादिवारणाय वचनस्याऽऽवश्यकत्वेन, भौतपूर्विकाऽनेकाज्ग्रहणे मानाऽभावः।

न च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इत्यनेन क्विवपि तथा प्रयोगे इष्टाऽऽपत्तिः। 'येन नाप्राप्ति'न्यायेनास्य तद्वाधकत्वात्। सर्वग्रहणन्तु 'अवगल्भे'ति वार्तिका-पेक्षया बहुविषयत्वबोधनायेति, न तदनुपपत्तिः। कर्तृक्विवन्ताऽवगल्भादिभ्यो हलन्तेभ्य आचारक्विवन्तु नाऽस्त्येव। 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्^१।

न च 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यमि'ति वार्तिकाऽक्षरस्वारस्यात्

१. इतोऽग्रे—'धातूनामनेकार्थत्वेऽपि स्वार्थकर्तृकर्तृकाऽऽचारसदृशाऽऽचारे कस्यापि धातोर्वृत्तेरदर्शनात्। किञ्च आचारेऽर्थे, इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'अपि च 'इजादेश्वे'ति सूत्रे 'इयेषे'त्यादौ गुणे कृते, आम्स्यादि'त्याशङ्क्य 'उपदेशवचनात्सिद्धमित्युक्तम्। एवञ्च 'एत्' 'ओत्' शब्देभ्य आचारक्विवपि, 'इजादेश्वे'-त्यस्याऽप्रसक्तौ, तत्प्रत्याख्याने च प्रसक्तौ, फलभेदाऽऽपत्तेः। मम तु न दोषः। तत्र 'कास्प्रत्ययादि'त्येव सिद्धेः। अत एव उपदेशवचनपक्षे 'उञ्छेराम् वक्तव्य' इत्येव दोष उक्तो भगवता, न तु 'नामधातुभ्योऽपि वक्तव्य' इति' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

तल्लाभः। अन्यथा 'अनेकाच' इत्येव ब्रूयात्, न तु प्रत्ययशब्दा-
वरुद्धकास्युत्तरभागे तं निवेशयेदिति वाच्यम्। न हि 'कास्यनेकाच' इति
द्वन्द्वः। समाहारद्वन्द्वे टजापत्तेः। अन्यत्र द्विवचनाद्यापत्तेः। तस्मात् 'कासी'ति
सप्तम्यन्तम्। 'तद्धटितसूत्रे' इत्यर्थः। 'कास्रग्रहणे चकास उपसङ्ख्यानमि'-
त्युपक्रमस्वारस्यात्। किञ्चैवं सूत्रकारस्याऽधिकलक्ष्याऽदर्शनरूपाऽज्ञानवत्,
एकाच्प्रत्ययाऽन्तलक्ष्यविषये आम्सत्ताज्ञानेऽपि भ्रमत्वकल्पनेन, मुनेरज्ञान-
द्वयकल्पनाऽऽपत्तिरित्याहुः^१।

१. 'इति चेदत्राहुः— यथास्थितसूत्रेऽपि प्रत्ययग्रहणमनेकाच्प्रत्ययान्तपरमेव।
तद्ग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा 'आममन्त्रे' इति सामान्यसूत्रं विधाय, 'कास्' इत्यंशस्य
'औपदेशिकधातोश्चेत्कास एवे'ति नियमेनैव सिद्धे, प्रत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः।

न च एकाच्प्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणार्थमस्त्विति वाच्यम्। 'गोपायाञ्चकारे'ति
'आयादय' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः। 'अनेकाच इति वक्तव्यमि'ति भाष्यस्य
त्वयमर्थः— 'आमिति सामान्यविधिः। कास्रग्रहणं च 'एकाचो धोतोश्चेत्कास' इति
सामान्यनियमपरतयैव व्याख्येयमि'ति। एवञ्च प्रत्ययग्रहणाऽपनयः स्पष्ट एव।
फलाभावात्। एवञ्च 'स्वामासे'त्यादिरूपाणि सूत्रस्वरसविरुद्धानि यद्येकाच्प्रातिपदिकेभ्य
आचारविवपोऽभिधानमस्ति।

'इजादेश्चै'ति सूत्रस्थोपदेशवचनप्रत्ययाख्यानपक्षेऽपि 'अनृच्छ' इति पर्युदासाद्
औपदेशिकधातावेव तत्प्रवृत्तिरिति न तद्विरोधः। (किञ्चाऽऽत्मनेपदमात्रफलकत्वेऽ-
वगल्भादिप्रकृतिकविषय इकारस्यैवाऽनुदात्तत्वप्रतिज्ञया सिद्धे, प्रत्येकम्
अकाराणामनुबन्धत्वम् 'अनुबन्धानासंक्षयमी'ति भाष्योक्तं भौतपूर्विकाऽनेकाच्चद्वारा
आमर्थं सत्प्रत्ययग्रहणाऽपनयं बोधयति)।

यदि तु 'अनुबन्धाऽऽसञ्जनार्थमि'त्यस्य 'अतिरिक्तोऽकारः पररूपेण
श्लिष्टोऽनुनासिकः सम्बध्यते' इत्यर्थः क्रियते, तदाऽनेकाच्चादेवाऽऽम् सिद्ध
इति, भूतपूर्वादप्यनेकाच इत्यर्थकल्पनस्य न कश्चिदुपयोगः। अत एव भाष्ये

आर्द्धधातुकोपदेश इति । 'अनुदातोपदेशे'ति सूत्रादेकदेशे स्वरितत्व-
प्रतिज्ञया—'उपदेशे' इत्यनुवर्तत इति भावः । एतच्च 'इको गुणवृद्धी' इत्यादौ
भाष्यादौ स्पष्टम् । तत्र 'कस्योपदेशे' इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाद् 'आर्द्धधातुके'
इत्येव विभक्तिविपरिणामेन सम्बध्यते । तत्फलन्तु पयादिभ्यः क्वपि, 'लोपो
व्योरि'ति लोपे अल्लोपाऽभावः—'पत्' । 'वध्यात्' इत्यादावतो लोपस्तु
'आर्द्धधातुके' इतिवत् 'लिङि' 'लुङी'त्यादीनामपि विषयसप्तमीत्वा-
ङ्गीकारात्सिद्ध इति स्पष्टं भाष्यादौ । आर्द्धधातुकेति किम्? 'वृक्षस्य' । व्युत्पत्तिपक्षे
'स'प्रत्यय उपदेशेऽकारान्तः ।

अङ्गेन प्रत्ययपरत्वमाक्षिप्यते । स च उपस्थितत्वादार्द्धधातुकमेव । तदाह—
आर्द्धधातुके परे इति । तत्फलन्तु 'गणयती'त्यादौ परनिमित्तकत्वेन
लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्य भावः । 'आर्द्धधातुके' इति विषयसप्तमीत्येवं
पर-'लोपो व्योरि'ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या विषयसप्तमीत्वेऽपि,
परनिमित्तत्वाऽक्षतिरित्याहुः ।

घुण घूर्ण । न च घूर्णेः 'उपधायां चे'त्येव दीर्घे सिद्धे, दीर्घपाठो
व्यर्थः । अस्माद्विचि, सौ, भ्यामादौ च नलोपे, तस्य परिगणितेष्वेवाऽसिद्धत्वेन,
दीर्घस्याऽसिद्धत्वेन लघूपधगुणाऽऽपत्तेः । नलोपस्य बहिरङ्गाऽसिद्धत्वन्तु न ।
'कृतितुक्'ग्रहणात् । अयमपि दीर्घपाठस्तत्परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापक इत्याहुः ।
'प्रक्रियालाघवार्थ एवे'त्यन्ये ।

अन्ये तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

'आत्मनेपदार्थानुबन्धार्थमि'त्येव नोक्तं, किन्तु 'तदासञ्जनार्थमि'त्येतावत्पर्यन्तमुक्तम् ।
ध्वनितं चेदं 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रे भाष्ये—'कास्प्रत्ययादित्याम् यथा
स्यादि'त्युपक्रममात्रम्, अनन्यथासिद्धोपसंहारात् दुर्लभमिति' इति ख. ग. ड. पाठः ।
क. कुण्डलितः ।

१. 'वृक्षः' इति ख. ड. पाठः ।

स्तुतावित्येवेति। यद्यपि 'पृथङ्निर्देशो यथासङ्ग्यनिवृत्त्यर्थ' इत्यपि वक्तुं शक्यं, तथापि सम्प्रदायाऽनुरोधादेवमुक्तम्। **स्तुतावेवायेति।** वृत्तिसम्मतमेतत्। भट्टिकाव्ये तु 'न चोपलेभे वणिजां पणायामि'ति व्यवहारेऽपि दृश्यते। तत्र 'आय'प्रत्ययान्तात् 'अ'प्रत्ययादि'ति 'अ'प्रत्यये, टापि, व्यवहारमित्यर्थ इति दिक्। **स्तुतावनुबन्धस्येति।** आर्द्धधातुकविषये आयादीनां वैकल्पिकत्वेन, तदभावे चारितार्थ्यमिति भावः। स्पष्टं चेदं 'पूर्ववत्सन' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

चक्षंसे इति। 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घस्तु न। (१सञ्ज्ञापूर्वक-विधेरनित्यत्वात्)। यद्वा क्विप्साहचर्यात् १झलादिकृत एव ग्रहणात्। क्विप्शब्देनाऽऽचारक्विपस्तु न ग्रहणम्। हलन्तेभ्यस्तदभावात्। तत्र ककाराद्युच्चारणन्तु तस्य शास्त्रे प्रसिद्धत्वमात्रेण। 'च्छ्वोरि'ति सूत्रे तु शब्दाऽधिकारः, साहचर्याऽनाश्रयणं च। 'क्विप्साहचर्यात्तिङ्भिन्नो झलादिक्लिङ्गगृह्यते' इति। माधवाद्यनुसारिणः। **कामयते इति।** अनिग्लक्षण-त्वान्नोपधावृद्धिनिषेधः।

अयामन्ता। 'ने'ति णिलोपनिषेधेनैव सिद्धे अयवचनं 'ल्यपि लघुपूर्वादि'त्यर्थम्। 'प्रस्तनय्य'। न ह्यत्र गुणाऽयौ प्राप्नुतः। आलुः—'स्पृहि-गृहिपते'ति विहितः। अन्येऽन्तादय उणादयः। इष्णुः—'णेश्छन्दसी'ति विहितः, 'पारयिष्णव' इति। 'णेरि'ति णिङ्-णिचोः सामान्यग्रहणम्। णिलोपाऽ-पवादोऽयम्।

णिश्रि। अत्र 'ङ'प्रत्यय एवाऽस्तु। 'चङी'त्यस्य स्थाने 'ङे' इत्येव कार्यम्। एवञ्च चकारो व्यर्थ इति चिन्त्यम्।

परत्वादियङादिषु सत्सु, सकृद्भूतिपक्षे स्थानिवद्भावेन णित्वेऽपि, लोपो न स्यादत आह—**ण्यल्लोपाविति। क्तिजन्तमिति।** क्तिन् तु दुर्लभः। 'अ'प्रत्ययादि'त्यनेन बाधात्। 'तितुत्रेती'दनिषेधः। इदमुपलक्षणम्—'ज्ञीप्सती'-

१. अयं ख. ड. पाठः।

२. 'झलादिरपि कृदेवेति तिङि न दीर्घः' इति ख. ड. पाठः।

त्यप्यवकाशः। इडभावे 'इको झलि'ति कित्वात्। यदि तु पुनः—प्रसङ्ग आश्रीयते, तदा णिलोपांशो वार्तिकमनावश्यकम्। अत एव सप्तमशेषे 'ण्यन्तात् णौ परत्वादृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः। तत्र अग्लोप्यङ्गमि'ति भाष्ये उक्तम्। वचनसामर्थ्यादिति। इडादावपि गुणेन परत्वात् णिलोपबाधसम्भव इति भावः^१। आर्द्धधातुकमात्रमिति। 'मात्र'शब्दः कात्स्न्ये। परे तु 'एवमपि अनन्तर-यणियडोर्बाधेन चरितार्थतया, व्यवहितवृद्ध्यादिबाधो न स्यादिति 'अनिटी'ति वचनस्य पूर्वविप्रतिषेधमानतैव उचिते'त्याहुः।

णौ चङि। णिचाऽङ्गेनाऽव्यवहितपरत्वम्। चङा तु सामर्थ्याद्व्यवहितपरत्वम्। तत्फलितमाह—**चङ्परे णाविति।**

ननु 'चङी'त्येतावतैव (प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन, तदन्वयस्थौ-चित्याच्च) चङ्परणेर्लाभे, णाविति व्यर्थम्, श्रिद्रुप्रभृतीनां च चङि उपधाया अञ्जूपाया ह्रस्वभाविन्या अभावादिति चेत्, न, 'चङ्परोपधाया' इत्येवाऽर्थः स्यात्। न च फलाऽभावः। 'लू-इ-अ' इत्यादावन्तरङ्गमपि वृद्ध्याव्-गुणादिकं बाधित्वा, वचनसामर्थ्याद् ह्रस्वे, 'अलूलुअदि'त्यस्यैव फलत्वात्। तथा च 'अपीपचदि'त्यादौ ह्रस्वसाधनार्थं तत्। यदि तु 'वचनसामर्थ्याद् वृद्ध्यादिबाधाऽपेक्षया अङ्गभूतनिर्दिष्टपरिभाषाया एव बाध उचितः।

१. इतोऽग्रे—'पाक्तिः' 'शीप्सती'त्याद्यर्थं 'णेः स्ती'त्येव वदेत्। 'तादौ, सादौ चाऽऽर्द्धधातुके' इत्यर्थः स्यादिति भावः। इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे—'ननु ह्रस्वश्रुत्योपस्थिताऽच इत्यस्य 'अङ्गाऽवयवाऽच' इत्यङ्गविशेषणकस्य चङ्परणिपरत्वं विवक्ष्यताम्। तत्र येन नाऽव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधानमेवाऽऽश्रयिष्यते, अतः 'अचकाङ्क्षदि'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग इति, किमुपधाग्रहणेनेति चेत्, न, 'लोपः पिबतेरि'त्याद्युत्तराऽर्थमावश्यकस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव करणात् (चङ्परः) इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

किञ्च णिलोपे कृते चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधान्न 'अपीपचदि'त्यादौ दोषः। वृद्ध्यादौ कृते च तत एव 'अलीलवदि'त्यादिसिद्धिः। अत एव शास्वृदितां ह्रस्वनिषेधः सार्थक' इत्युच्यते, तदा 'णि'ग्रहणं स्पष्टार्थम्। बहुव्रीहिरिति। 'पर'ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। तद्विशेष्यं च णिरेव, न लघ्विति। 'अङ्गस्ये'त्यावर्त्य 'अङ्गसंज्ञानिमित्तमि'ति व्याख्यानात्। अवध्यवधिमतोः साजात्याच्च। अत एव श्रि-द्रुप्रभृतीनां न सन्वद्भावः। ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये।

तत्परं यल्लघ्विति। सन्निधानात् 'चङ्परे' इति लघोरेव विशेषणमिति भावः। अत एव 'इह कस्मान्न भवति-अजजागरत्'। 'लघुनि चङ्परे' इत्युच्यते। 'व्यवहितं चात्र लघु चङ्परे' इति भाष्यं सङ्गच्छते। 'चङ्परे णौ यल्लघु, तद् अभ्यासस्य व्यवहितमि'ति तदर्थः। एवं च 'अचचकासदि'त्यादौ सन्वद्भावो न भवत्येव। 'औन्दिदि'त्यादौ च 'दीर्घो लघोरि'ति न दीर्घः। न च 'अचचकासदि'त्यत्र चङ्परणिपरत्वं लघोरस्त्येव, अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थितेरव्यवधानलाभाऽभावादिति वाच्यम्। तस्याऽनित्यत्वात्, तदभावाच्चेति निरूपितम् 'अल्लोपोऽन' इत्यत्र। 'अचिक्षमपत्' 'अचिक्षणदि'त्यत्र 'अत्स्मृदृत्वरे'त्यनेन इत्वबाधनाऽर्थेन संयोगव्यवधाने प्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः। अत एव 'अत्स्मृदृत्वरे'ति ज्ञापकाद्भवत्येवंजातीयकानामित्वमि'ति भाष्ये उक्तम्।

न चात्र पक्षे 'अनगलोपे इति व्यर्थम्। 'अचकथदि'त्यादावल्लोपादेः स्थानिवत्त्वेन, लघोः ककाराऽकारस्य (चङ्परस्य) चङ्परणिच्परत्वाऽभावात्। लुप्ताऽकारलघुपरश्च नाऽभ्यासः। न चाऽभ्यासस्य नाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वम्। षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगतया, उच्चारणक्रियामात्रभेदेन अनादिष्टादचः पूर्वत्वाऽक्षतेरिति वाच्यम्। 'अभ्यासस्य कार्ये तदुत्तरखण्डीयधात्ववयवाऽऽ-

१. अयं ख. ड. पाठः।

२. 'चङ्परस्य' इति ग. पाठः। क. ख. ड. नास्ति।

देशस्य तत्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वं ने'त्यर्थस्य 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इत्यसवर्णग्रहणेन
ज्ञापिततयाऽक्षतेः।

अङ्गस्येति। 'तदवयव' इत्यर्थः। अत एव 'अजजागरदि'त्यत्र
सन्वद्भावाऽऽपादनं भाष्ये कृतम्। 'यतु' कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यत्र
कार्यविधायकसूत्रस्थाऽभ्यासपदोत्तरं या विभक्तिः, सा पूर्वशब्दोत्तरं कल्प्या।
'पूर्वोऽभ्यास' इत्यत्र प्रथमा तु साधुत्वाऽर्था। (उपस्थितपदानां यथायोग्यमन्वयः)।
'एकाचो धातोरि'ति चाङ्गेन समानाधिकरणम्। 'द्वे' इत्यस्य च विशेष्यम्
'उच्चारणे' इत्येव। 'अङ्गस्ये'ति षष्ठी च कर्मणि। कारकविभक्तेरेव न्याय्यत्वात्।
अङ्गाऽधिकारस्थकार्यसमीपे गमनेऽत्राऽप्यङ्गसन्निधानात्। एवञ्च 'अङ्गसंज्ञकैकाऽच्-
धातुकर्मके ये द्वे उच्चारणे, तयोः पूर्वस्य सन्वदि'ति सूत्रार्थः। एवञ्च
'एकाक्षेव प्रवृत्तिरिति' **माधवः**। तत्र भाष्यविरोधात्। किञ्चैवं ह्रस्व-हलादिः-
शेष-चुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः। तस्मादत्र यथोद्देशपक्षाऽऽश्रयण-
मेवोचितम्। कार्यकालपक्षेऽपि वा 'अङ्गस्ये'ति शेषषष्ठ्येवेति बोध्यम्। एवञ्च
भाष्यरीत्या 'अचचकासदि'त्यादौ नैव सन्वत्वम्। 'और्णूनवदि'त्यत्र भवत्येवेति
तत्त्वम्।

अथवाऽङ्गस्येति नेति। 'चङ्परे' इत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वे, अङ्गसञ्ज्ञायाः
प्रत्ययनिमित्तत्वेनैव गिरूपविशेष्यलाभः। तस्य प्रत्ययांशे उत्थिताऽ-
काङ्क्षत्वादिति भावः। अयं च पक्षो भाष्यविरुद्धः, 'औन्दिददि'त्यादौ
दीर्घाऽऽपत्तिश्चाऽत्र पक्षे। चङ्परे णौ यदङ्गम्—'औन्दिद' इति,
तदीयोऽभ्यासश्चङ्मादाय, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा, लघुपरश्चेति,
प्राप्तिः।

१. 'यतु कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यादेरयमर्थः—'यत्राऽभ्यासपदं तत्र 'एकाचो
धातोर्ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्व' इत्युपस्थितं भवती'ति। तत्र अभ्यासपदोत्तरं या
विभक्तिः' इति ख. ड. पाठः।

२. अयं ख. ड. पाठः। क. ग. नास्ति।

यत्तु 'मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति'—'अमीमपत्'। 'सिद्धन्तु सनि यादृशमभ्यासरूपं दृष्टं तादृशस्यैवाऽत्रातिदेशो, न तु कार्यस्य। न च मीमादीनां सनि अभ्यासरूपमस्ति। लोपश्चाऽभावो, न रूपमि'त्युक्त्वा 'अङ्गाऽन्यत्वाद्वा सिद्धमि'ति भाष्यप्रतीकमुपादाय, 'मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितः। अयन्त्वभ्यासो ण्यन्तानामि'त्येकं व्याख्यानं कृत्वा, 'अन्ये तु 'चङ्परे णौ यदङ्गं, तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते। णौ मीमादीन्येवाऽङ्गानि। तस्मात् 'अङ्गाऽन्यत्रादि'त्यस्याऽयमर्थः—'येषामङ्गानामच इसादिर्विधीयते, तस्याऽत्र ग्रहणाल्लोपः, न त्विसादिरहितानाम्—'अमीमपदि'त्यादौ। धातोः सन्वद्भावाभावात्। अभ्यासस्यैव हि अनेन सन्वत्त्वमि'ति कैयटे उक्तम्। तस्य तु नात्र तात्पर्यम्। 'अङ्गस्याभ्यास' इत्यत्र अङ्गं किंनिरूपितं ग्राह्यम्? चङ्गिनिरूपितं, णिनिरूपितं वा? तत्र उपस्थितत्वात्, प्राधान्याच्च णिनिरूपितमेव गृह्यते, इत्येवंपरतया पूर्वभाष्याऽविरोधेन योजयितुं शक्यत्वादिति बोध्यम्।

सन्यतः। 'अतः किम्? 'जुघुक्षति'।

दीर्घो लघोः। लघोरिति। 'अभ्यासाऽवयवस्य लघोरि'त्यर्थः। न तु सामानाधिकरण्येन। असम्भवात्। न हि अङ्गलसमुदायस्य लघुसञ्ज्ञाऽस्ति। 'ह्रस्वं लघ्वि'ति सूत्रितत्वात्। एवञ्च निर्दिष्टस्थानिकत्वात् 'अचश्चे'ति, लिङ्गाऽभावात् 'अलोऽन्त्यस्ये'ति च न प्रवर्तते।

वस्तुतो 'लघ्वन्ताऽभ्यासस्ये'ति सामानाधिकरण्येनाऽप्यन्वयः सुवचः। 'अचश्चे'त्युपस्थिताऽच' इत्यनेनाऽपि तथैव। 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्य प्रवृत्त्या चेष्टसिद्धिः।

'लघुनी'त्याद्यनुवर्तते। तदाह—**सन्वद्भावविषये इति।** अत्र 'हलादेर्लघोरभ्यासस्ये'ति व्याख्यानं केषाञ्चित्। तन्निर्मूलं, निष्फलं च।

१. 'अतः किम्? पापच्यतेः सन्—'पापचिषते'। न च 'सन्निमिताऽभ्यास' इति व्याख्यानात्र दोषः। 'सनी'त्यस्य साक्षादनुवाद्ये श्रुतेऽन्वये सम्भवति, अनुवाद्यविशेषणेनाऽश्रुतेनाऽ-

‘औन्दिदत्’ ‘आट्टिटदि’त्यादौ चङ्पर-णिपर-लघुपरत्वाऽभावेन प्राप्तेर-भावात्।
लघोः किम्? ‘अचिक्षणत्’।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादिति। अस्याऽऽशयः पूर्वमेवोक्तः। ननु
‘पूर्वोऽभ्यास’ इत्यधिकारात् ‘एकाचो धातोर्ये द्वे उच्चारणे, तयोः पूर्वोऽभ्यास-
पदशक्य’ इत्यर्थात्, प्रकृतेऽप्यभ्यासपदेनेदृशाऽर्थस्यैवोपस्थितेयथोद्देशेऽपि
प्रागुक्ताऽर्थलाभः सुलभ एवेति चेत्, न, ‘अभ्यास’पदेन उच्चारणरूपाऽर्थो-
पस्थितावपि, ‘उच्चारण’पदाऽभावात् कृद्योगाऽभावेनाऽङ्गस्येत्यस्य कर्मषष्ठ्य-

न्वयाऽयोगात्। ‘गुणानां च परार्थत्वादि’ति न्यायात्। ‘न हि कार्यी’ति न्यायेन
‘प्रतीषिषती’त्यादावव्याप्तेश्च।

परे तु ‘सनी’त्यभ्यासविशेषणम्, ‘सत्सप्तमी’ति च ‘स्तौतिण्योरि’ति सूत्रे कैयटे
स्पष्टम्। ‘न हि कार्यी’ति न्यायस्य तु अत्र न प्रवृत्तिः। ‘स्तौतिण्योरि’ति सूत्रे
‘अधीषिषती’ति भाष्योदाहरणात्। किञ्च भवदुक्ताऽर्थे अभ्यासाऽकारस्य सन्परत्वाऽभावेन
‘पिपक्षती’त्यादावित्वं न स्यात्। सूत्रन्तु ‘प्रतीषिषती’त्यादौ चरितार्थम्। तपरकरणन्तु
स्पष्टार्थमेव। ‘अस्ये’त्युक्तौ च ‘सन्पराऽभ्यासाकारस्ये’ति व्याख्यानेऽपि यङोऽल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वात् क्वौ लाघवाभावात्। दधानादिभ्य आचारविवन्तेभ्यः सनोऽनभिधानमेव।
अप्रयुक्ते लक्षणाऽभावयोग्यताया एव ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्येण बोधनात्।
गुणानामपि ‘गुणः कृतात्मसंस्कार’ इति न्यायेन क्वचित् पराऽन्वयस्वीकारात्, यङन्तात्
सनि इत्त्वस्याप्राप्तिरेव। न च सना धातुमाक्षिप्य ‘सनि सति यो धातुः
सन्नन्तस्तदीयाऽभ्यासस्ये’ति व्याख्यानात् प्राप्तिः। एवं व्याख्याने फलाभावात्। किञ्च
भवदुक्तव्याख्यानेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन सन्निमित्ताऽभ्यासस्यैव ग्रहणं स्यात्। तेऽपि
प्रत्यासत्तीये तवाऽभिज्ञाज्ञापकाऽऽश्रयणमावश्यकमित्याहुः?’ इति ख. ड. पाठः।
क. कुण्डलितः। प्रायो मनोरमायामपि अयं ग्रन्थो दृश्यते।

१ ‘आटिटत्’ इति क. ग. पाठः।

न्तत्वाऽसम्भवेन प्रागुक्तार्थालाभात् । 'धातोरि'त्यवयवषष्ठ्यन्ताऽनुवर्तनाच्च ।
अभ्यासपदस्य तु सञ्ज्ञाशब्दत्वात्, कृत्प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृकर्मणोरेव
षष्ठीविधानाच्च न तन्निरूपितकारकषष्ठीत्वमङ्गस्येत्यादेरिति दिक् ।

वस्तुत इति । आद्यपक्षस्य निष्कर्षोऽयम् । एतद्वीजमप्युक्तम् । **ऊर्णौ**
दीर्घ इति । 'स्यादि'त्यपकृष्यते । सन्वद्भावस्त्वत्र नोपयुज्यते^१ । णौ कृतस्य
स्थानिवत्त्वेन, 'नु'शब्दद्वित्वे सति, अभ्यासे अवर्णाभावात् ।

अर्थापयताविति । 'अर्थशब्दात् णिचि प्रकृतेरापुगागम' इति मते
इदम् । 'आपुडागम' इति भाष्योक्तपक्षान्तरे तु ह्रस्वेनैव न भाव्यमित्यनयोरप्रसङ्ग
एव^२ । तयोः फलाऽभेदाय लुङि अनभिधानमेवाऽस्येति तत्त्वम् । 'मूलन्तु
'कृत्वाचिन्ता'न्यायेनेति दिक् । **न स्यादिति ।** 'न स्यादेवे'त्यर्थः ।

व्यवस्थयेति । 'स्वोक्तपक्षाऽन्तरेणे'त्यर्थः । **कैयटेनैवेति ।** एतत्पक्ष-
निष्कर्षश्च प्रागेवोक्तः । **अगितामिति ।** 'पच-कमिप्रभृतीनामि'त्यर्थः । न हीत्सञ्ज्ञानां
लोपो णिचं प्रतीक्षत इति भावः ।

सायात्, सन्यादिति । ननु 'जनसनखनामि'ति सूत्रे भाष्यप्रामोण्यात्
सनोतेरेव ग्रहणमिति लभ्यते । एवञ्चाऽर्थाऽधिकारादत्रापि तस्यैवा-
नुवृत्तिरिति, अत्राऽऽत्त्वविकल्पोऽनुचितः । तथा हि 'सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं
विप्रतिषेधेने'ति वार्तिकम्, 'आत्त्वे सनोतेर्ग्रहणस्य कोऽवकाशः?', 'सनि-
च' 'ये विभाषा' चे'ति भाष्यमिति चेत्, न, सनोतेर्विप्रतिषेधविचारे तथोक्तावपि,
अस्याऽग्रहणे मानाऽभावात् । न च 'आत्त्वस्याऽवकाशोऽन्ये जनादय'
इत्युपक्रमस्थभाष्यं विरुध्येत । भौवादिके सन्ग्रहणस्याऽवकाशलाभेन,

१. इतोऽग्रे- 'सन्वदि'ति कार्याऽतिदेशोऽपि सन्वैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिमात्रेण चरितार्थस्या-
तिदेशस्य निमित्तद्वयवैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तप्रापणे व्यापाराभावात्' इति ख. ड. पाठः ।
क. कुण्डलितः ।

२. इतोऽग्रे- 'केचित्तु भाष्योक्तपक्षाणां फलाभेदाय आपुक्पक्षेऽपि संज्ञापूर्वक-
विधेरनित्यत्वमाश्रित्य ह्रस्वाभावमाहुः' इति ख. ड. पाठः ।

३. मूलन्तु माधवाद्यनुरोधेन (इति) बोध्यम्' इति ख. ड. पाठः । क. कुण्डलितः ।

जनादिपर्यन्तधावने बीजाऽनापत्तेरिति वाच्यम्। अन्ययोर्जनखनोर्द्वयोरेव सत्त्वेन 'जनादय' इति बहुवचनस्याऽसङ्गत्या, एनं सनमादायैव तत्सङ्गतेर्वाच्यत्वेन, एतद्ग्रहणस्याऽपि भाष्यसम्मतत्वात्^१। 'जन'ग्रहणेन तु व्याख्यानाद् जौहोत्यादिक दैवादिकौ द्वावपि गृह्येते। एवं 'जनिवध्योर'ति सूत्रेऽपीति दिक्।

केचित्तु 'आडो यी'तिवन्निर्देशे कर्तव्ये, गुरुनिर्देशेन अकारस्य विवक्षितत्वाद् यगादावेवाऽस्य प्रवृत्तिः, न तु यासुडादावितीदं चिन्त्यमेवेत्याहुः। तन्न। 'अचः परस्मिन्'ति सूत्रशेषे 'अजज्ञि आशाम्-अजज्ञ्याशामि'त्यादौ यणि, 'ये विभाषे'त्यात्वं प्राप्नोतीति भाष्यविरोधाऽऽपत्तेः।

जिमिमिति। तथा च भोजने 'जेमनमि'ति प्रयुञ्जते।

वा भ्राश। 'भ्रमु चलने'-भ्वादिर्ज्वलादिः। यत्तु मनोरमायां 'फणादिर'त्यपि क्वचित्पठ्यते, सोऽपपाठः। अत एव 'वा जृभ्रमुत्रसामि'ति 'भ्रमु'ग्रहणं चरितार्थम्। वस्तुतः फणादिष्वेव भ्रमुं, त्रसिं च पठित्वा, 'फणां च नवानामि'ति सूत्रं विधाय, 'वा जृ' इति सूत्रे भ्रमु-त्रसिग्रहणं न कार्यम्। न च दिवाद्योरेत्वाऽभ्यासलोपाऽनापत्तिः। 'बभ्रमतुरि'त्यादेरिष्टत्वेन, इष्टाऽऽपत्तेरिति वदन्ति। तद्ध्वननायेदमुक्तमिति बोध्यम्। इयं चाऽनवस्थानार्थ-भ्रमि-क्लमि-त्रसीनां दिवादित्वात् श्यनि प्राप्ते, प्राप्तविभाषा। इतरत्राऽप्राप्तविभाषेति बोध्यम्।

३शित्तीति। यत्तु 'इषगमियमामि'ति सूत्रे इष्यतीष्णात्योर्व्यावृत्त्यर्थं 'क्सस्याऽची'त्यतः 'अची'त्यनुवर्त्य, इषेच्छत्वमहली'ति वार्तिकं भगवता

१. इतोऽग्रे- 'चेन भौवादिकसन्धाताववकाशस्याऽप्युक्तत्वाच्च' इति ख.ड.पाठः।

२. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्तः ख.ड.पाठः। क. कुण्डलितः, लघुशब्दरत्नधृतत्वात्।

३. 'शित्तीति' इत्यारभ्य 'सप्तानामिति चरितार्थम्' इत्यन्तः ख.ड.पाठः। क. कुण्डलितो, मनोरमास्थत्वात्।

प्रत्याख्यातम्। 'एवञ्चाऽचीत्यस्य सम्बन्धात्, शय्येवाऽनेन दीर्घो, न तु श्यनीति' इति। तत्र। वार्तिकमतेऽनुवृत्त्यभावेन, ऋष्योः फलभेदाऽऽपत्या मण्डूकप्लुत्या मध्येऽसम्बन्धस्यैव युक्तत्वात्। प्रथमोपस्थित- 'क्रमः परस्मैपदेष्वि'त्यत्रैव 'अहली'ति वार्तिकोपन्यासस्य, 'अची'त्यनुवृत्त्या तत्प्रत्याख्यानस्य च कर्तुं युक्तत्वेन, 'इषे'ति सूत्रे एव तत्करणेन मण्डूकप्लुतेर्बोधनम्। एवञ्च धातुपाठे, 'इषगमी'ति सूत्रे च केषाञ्चिद् उदित्पाठोऽनार्थः। यदपि 'ष्ठिवुक्लमु' इति सिद्धे, क्लमः शमादौ पाठः 'श्यनि एषामेव दीर्घ' इति नियमार्थः। तेन क्रमेः श्यनि न दीर्घः। न च न सर्वेषां श्यनि दीर्घः सिद्धो, येन 'श्यनि एषामेवे'ति नियमः स्यात्। किञ्च क्लमेः शमादौ पाठस्य धिनुणर्थतया चारितार्थ्यमिति वाच्यम्। 'वृद्भ्य' इति बहुवचनवत् 'शमामि'ति बहुवचनेनाऽऽद्यर्थलाभे सिद्धे, 'अष्टानामि'त्युक्तिः १प्रत्येकं व्यापारबोधनाऽर्था३। तेन 'श्यनि क्लम एवे'ति नियमः सुलभः। अन्येषां शमादीनां तु २विध्यर्थमिति। तदपि न। 'अष्टानामि'त्यस्य ग्रहणाभावे मद्युत्तरेषां ग्रहणापेक्षेः। वृत्करणन्तु नास्ति। अपूर्वकरणे तु पदलाघवाभावः। अत एव 'जक्षित्यादयः' 'फणां चे'त्यत्र 'षट्' 'सप्ताना'मिति चरितार्थम्।

क्रामत्विति। 'उत्क्रामे'त्यत्र हेर्लुकि दीर्घस्तु भवत्येव। 'क्रम'६

१. 'एवञ्च सन्दंशपतितेऽत्रापि 'अची'त्यस्य सम्बन्धात्' इति ख. ड. पाठः। अयं पाठो मनोरमायामपि दृश्यते।
२. 'क्लमावपि व्यापारबोधनाऽर्था' इति ख. ड. पाठः।
३. 'बाधनाऽर्था' इति क. पाठः। 'विधानाऽर्था' इति ग. पाठः।
४. 'विध्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।
५. इतोऽग्रे- 'एतेन 'किञ्चे'त्यादिकमपास्तम्। 'सप्तानामि'त्युक्तौ लाघवाऽभावाच्चेति दिक्' इति ग. पाठः।
६. 'क्रम'विशेषणस्योपस्थितशित्ररूपितस्यैव' इति ख.ड.पाठः। क. कुण्डलितः।

इति सूत्रेऽनुवृत्ताऽङ्गस्य उपस्थितशित्रिरूपितस्यैव ग्रहणेन, हेर्लुक्पि तत्रिरूपिताङ्गस्य कार्याभावेन 'न लुमते' त्यस्याऽप्रवृत्तेः। प्रत्यासत्तिन्यायेन लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं, तस्य कार्ये एव न निषेधप्रवृत्तेः।

स्नुक्रमोर। 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति भावप्रधानो निर्देशः। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्। 'स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वाऽभावे, प्रत्यासत्त्या ताभ्यामेव परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य इट्' इति वाच्योऽर्थः। उदात्तत्वादिति सिद्धे, नियमश्चायम्। तदाह—**अत्रैवेति**। 'स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वाऽभावे एवे'त्यर्थः। अत एव 'स्नुक्रमोरि'ति षष्ठी सङ्गच्छते। 'प्रस्नुत' इत्यादौ तु 'श्र्युकः किती'ति प्रतिषेध एव भवति। पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डाऽऽरम्भसामर्थ्यात्। निमित्तत्वं चात्र फलोपहितम्, न योग्यतामात्रेण। तेन 'प्रस्नविते'त्यादौ इडागमो भवत्येव। 'प्रक्रमन्ते'त्यादिसिद्ध्यर्थं हि 'क्रमेः कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयादि'ति वचनमेव कार्यमिति कृदन्ते स्पष्टम्, भाष्ये च।

'अनात्मनेपदे' इत्यस्य स्नुक्रमिविशेषणत्वात् 'प्रस्नवित्रीयते' 'प्रचिक्रमिष्यते' इत्यादौ न दोषः। क्यङ्णिचोरात्मनेपदनिमित्तत्वात्। सन्नन्ताद्भावे, कर्मणि वा आत्मनेपदे 'प्रचिक्रमिष्यते' इत्येव। 'पूर्ववत्सन' इत्यस्य तु तत्र न प्रवृत्तिः। 'कर्तरी'त्यनुवृत्तेः। न च 'स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इट् प्रतिषेधः', 'क्रमेश्चे'ति वार्तिकरीत्या सन्नन्ताणिचि, भावकर्मणोर्वा आत्मनेपदे, इडभाव एव लभ्यत इति, कथमिट्करणमिति वाच्यम्। 'यद्येतदुच्यते, 'प्रस्नवित्रीयते' इत्यत्र न प्राप्नोती'त्याशङ्क्य, 'बहिरङ्गत्वाच्च', 'बहिरङ्गलक्षणमत्राऽऽत्मनेपदमि'ति भाष्येण वार्तिके प्रत्यासत्तिन्यायेन 'स्नुक्रमिनिमित्तकाऽऽत्मनेपदेन समानपदस्थस्ये'त्यर्थबोधनात्। 'प्रस्नविता' 'प्रक्रमितुमि'त्याद्येव हि तृजन्तादि तद्व्यावर्त्यम्। स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये।

१. इतोऽग्रे—'स्नुक्रमोरनिमित्तत्वाऽभावात्। 'प्रचिक्रंसते' इत्यत्र तु न दोषः। 'पूर्ववत्सन' इति शास्त्रप्रामाण्यात्क्रमेरात्मनेपदनिमित्तत्वात्' इति ग. पाठः।

‘परस्मैपदनिमित्ते’ इति तु नोक्तम्। निमित्तशब्दस्य फलोपधायकपरत्वे ‘प्रस्नविते’त्याद्यसिद्धेः। स्वरूपयोग्यपरत्वे ‘क्रमिष्यते’ इत्यागसिद्धिः। क्रमेः ‘अनुपसर्गाद्वि’त्यनेन परस्मैपदं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात्। ‘स्नुक्रमोर-नात्मनेपदे’ इति न्यासे ‘परस्मैपदे परे इट्’, ‘आत्मनेपदे परे नेडि’ति वाऽर्थः स्यात्। तत्राऽऽद्ये ‘चिक्रमिषिष्यती’ति न सिद्धयेत्, स्येन व्यवधानात्। द्वितीये तु ‘प्रचिक्रंसिष्यते’ इति न सिद्धयेत्। अतो ‘निमित्त’पदोपादानमिति दिक्।

ततः परेषां षीध्वमिति। यद्यपि षीध्वमादीनामिटः परत्वं नास्ति, तद्भक्तत्वादिटः, तथापि श्रुतिकृताऽऽनन्तर्यमात्रेण सामर्थ्याच्छास्त्रप्रवृत्तिर्बोद्ध्या। न च धस्यैव ‘इट्’ इति विशेषणमस्तु। षीध्वमि षीकारव्यवधानेन सामर्थ्याऽऽश्रयणाऽऽवश्यकत्वात्। युक्तं तु धकारविशेषणत्वमिति वदन्ति।

अत्र ‘अङ्गादि’ति निवृत्तम्। अत एव ‘उपदिदीयिध्वे’ इत्यादौ विकल्पः सिद्धः। अन्यथा युटः पराऽऽदित्वात् स्यादिति बोध्यम्। इयं च प्राप्तविभाषा। लुङ्यपि ‘आयिध्वमि’त्यादौ ‘धि चे’ति सलोपे, इवर्णान्तमङ्गं ध्वमि जातमिति ‘इणः षीध्वमि’त्यस्य प्राप्तेरिति दिक्।

परस्योपसर्गस्येति। ननु ‘अयतावि’ति प्राधान्याद् रेफविशेषणमस्तु। न च ‘पल्ययते’ इत्यत्र दोषः, सूत्रस्य ‘प्लायते’ इत्यादिरवकाश इति वाच्यम्। ‘अचः परस्मिन्नि’ति स्थानिवत्त्वेन तत्रापि व्यवधानसत्त्वेन ‘येन नाव्यवधानमि’ति न्यायेन एकवर्णव्यवधाने प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। न च निर्दुरावकाशः। तथा सति ‘निर्दुरोरयतावि’त्येव वदेत्।

न च तथा सति ‘निराययति’ ‘दुराययती’त्यादौ ण्यर्थविशेषणत्वेन अयतिं प्रत्युपसर्गत्वाऽभावेऽपि, लत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। ‘अयता-वन्वयिनोर्निर्दुरोरि’त्यर्थेनाऽदोषादिति चेत्, न, श्रुतत्वेन ‘अयतावि’त्यस्योप-सर्गविशेषणताया न्याय्यत्वात्। ‘प्लायते’ इत्यत्र श्रुतिकृताऽव्यवधाने चरितार्थस्य

१. ‘उपदिदीयिध्वे’ इति पाठान्तरम्।

२. ‘आयिध्वम्’ इति पाठान्तरम्।

‘पल्ययते’ इत्यत्राऽप्रवृत्त्यापत्तेश्च। अत एव ‘घ्नन्ती’त्यत्र कुत्वम्, न ‘हननमि’त्यत्रेति स्पष्टमाकरे। **प्लायते इति**। ‘अचः परस्मिन्नि’ति स्थानिवत्त्वाद्यपवर्ग इति स्पष्टं भाष्ये।

निसदुसोरिति। रेफस्याऽसिद्धत्वादिति भावः। **इणो रूपमिति**। न च अयतेः ‘प्लत्यय’ इत्यपि स्यादिति वाच्यम्। ‘अथवाऽस्तु रेफविशेषणमि’ति भाष्यप्रामाण्येन अयतेः प्रत्युपसर्गसम्बन्धाऽभावादिति कैयटः।

कथमुदयतीति। शानच्स्यादिति प्रश्नः। **ज्ञापकादिति**। ‘पचाद्य-जन्तादाचारविवपा वा समाधेयमि’ति **हरदत्तः**। अत्र प्रकारेण ‘व्यय वित्तसमुत्सर्गे’ इति क्वचित्पठ्यते। **उन्दे चेति**। उन्दः=क्लेदनम्।

पुनःप्रसङ्गेति। ‘द्वित्वे कृते’ ‘पी’भावः सावकाश’ इत्यभिमानः। वस्तुतो ‘लिटी’त्यस्य परसप्तमीत्वे, अस्य द्वित्वाऽपवादत्वमेव युक्तम्। तस्मात् ‘लिटी’ति विषयसप्तमीति युक्तम्।

दीपजनबुध। इदं कर्मकर्तरि न प्रवर्तते। ‘कर्तरी’त्यनुवृत्त्या शुद्धकर्तु-ग्रहणात्। न च भावकर्मव्यावृत्त्यर्थं तत्। परत्वात् ‘चिणभावकर्मणोरि’त्यस्यैव प्रवृत्तेः। स्पष्टं चेदं ‘न वेति विभाषे’ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। ‘**बुधे**’ति बुध्यतेरेव ग्रहणम्, न बोधतेः, तस्य परस्मैपदित्वादिति बोध्यम्।

चिणो लुक्। ‘अकारितरामि’त्यादौ वरपो न लुक्। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन पूर्वचिणो लुक् उत्तरचिणो लुकि असिद्धत्वात्। ‘क्वडिती’त्यनुवर्त्य क्वडितो लोपाच्चेति स्पष्टं भाष्ये। **तद्भाष्येति**। यदि तु सोपदेशः स्यात्तदा षोपदेशलक्षणे स्त्यायतिरिवाऽयमपि पर्युदस्येतेति भावः।

प्लुतगतिरिति। यत्तु ‘प्लवे’ति धात्वन्तरमिति। तन्न। एवं हि

१. ‘जातिपक्षे द्वित्वे कृते’ इति ग. पाठः।

२. ‘इति भावः’ इति ग. पाठः।

३. ‘प्लुतगतिरिति’ इत्यारभ्य ‘इति दिक्’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः, मनोरमादिस्थत्वात्।

ततो घञि 'आप्लाव'शब्दे सिद्धे, तदर्थे 'विभाषाऽऽडि रुप्लुवोरि'ति प्लुवः पक्षे घञ्विधानमनर्थकं स्यात्। किञ्च 'स्रवतिशृणोती'त्यादिना प्लवतेरुकारस्य इत्वविधानमपि व्यर्थं स्यात्। धातुद्वयेन रूपद्वयसिद्धेरिति दिक्।

ममव्येति। 'यस्य हल' इति लोपस्तु न। 'यस्ये'ति सङ्घातग्रहणात्^१। **सूक्ष्मेत्यादि।** णलि 'सुषूक्ष्म'। षोपदेशत्वादुत्तरस्य षः। ^२अस्मात्क्विपि, वलि लोपे, 'स्कोरि'ति कलोपे, जश्त्वचर्त्वयोः 'सूर्ट्'। 'रात्सस्ये'ति नियमात्र संयोगान्तलोपः। ऊष्माऽन्त आदरे वक्ष्यते, तस्याऽप्येतदेव रूपम्। अत्र **मनोरमायाम्** 'अपदान्ते तु भेद' इत्यादिः अग्रन्थः।

शिथिलीकरणमिति। 'सोममभिषुणोती'त्यादौ तथा दर्शनात्।

सुराया इति। तत्प्रकरणे 'सन्धानं स्यादभिषव' इत्यमरोक्तेः। **स्नानमिति।** 'वारांस्त्रीनभिषुण्वते' इत्यादौ तथा दर्शनात्।

अतो व्रान्त। क्वचिद्भाष्ये 'अतो लोऽन्तस्ये'ति पाठो दृश्यते। आगन्तुना अकारेण 'व्रान्तस्ये'ति निर्देशः। 'व्रान्तस्ये'ति अवयववाच्यन्तशब्देन बहुव्रीहिणा नाऽङ्गविशेषणम्। 'अन्त'ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। तदन्तविधिना सिद्धत्वात्। 'अन्त'शब्दस्य पूर्वनिपाताऽऽपत्तेश्च। 'ओदकाऽन्तात्, आ वनान्तात्त्रियं पान्थमनुव्रजेदि'^३त्यादौ दृष्टसमीपवाचिना षष्ठीसमासे तु श्वल्ल्यादीनामपि स्यात्। किञ्च^४ लपि-रण्यादौ दोषः^५। कर्मधारये त्वन्तशब्दस्य

१. इतोऽग्रे—'अत एवाऽर्थवत्परिभाषाया 'पुत्रकाम्ये'त्यादौ लोपो नेत्याहुः' इति ख. ड.

पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'अस्मात् क्विपि' इत्यारभ्य 'अग्रन्थः' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. ग. नास्ति। मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात्।

३. 'प्रोथमि'ति तु श्रुतौ पाठः। तत्र प्रोथः—पान्थः।

४. 'परभूतसमीपवाचिनो ग्रहणे तु लपिरण्यादौ' इति ग. पाठः।

५. 'दोषः स्पष्ट एव। 'इको गुणे'ति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या वकारप्रश्लेषे तु श्वल्ल्यादावपि दोषः' इति ग. पाठः।

पूर्वनिपाताऽऽपत्तिरत आह—**लुप्तषष्ठीकमिति**। 'समीपभूतरेफलकारा-
ऽन्ताऽङ्गस्याऽतो वृद्धिरित्यक्षराऽर्थः। तत्र 'कस्य समीपभूतावि'त्याकाङ्क्षायां
सन्निधानात् 'अत' इति गम्यते। एवञ्च 'अत' इत्यस्यावृत्तिरेव फलिता।
समीपपदार्थस्य शाब्दाकाङ्क्षासत्त्वेन, तन्निवृत्तये शाब्दाऽन्वयस्योचितत्वात्। तत्र
प्रत्यासत्त्या वृद्धिस्थानी व्रसमीपभूताऽकार एव गृह्यते। अतः 'अत्सारीदि'त्यादावटो
न वृद्धिः।

भाष्ये तु 'रेफलकाराऽन्ताऽङ्गाऽवयवस्य लसमीपस्याऽत' इति
लशब्दाऽऽवृत्त्याऽर्थ उक्तः। 'अश्वल्लीदि'त्यादौ तु न। अकारसमीपलकारा-
न्ताऽङ्गाऽभावात्। भाष्यनये लकारयोः प्रत्यासत्त्या एकत्वलाभेन अङ्गाऽन्त्य-
लकारसमीपाऽकाराऽभावात्। एतदेव च समीपवाच्यन्तग्रहणफलम्। न च
व्यवहितस्यापि समीपत्वाऽनपायेनाऽन्तग्रहणेऽपि 'अश्वल्लीदि'त्यादौ दोषः।
'उदकाऽन्तं गत' इत्यादौ लोके तथा दृष्टत्वेन, भाष्यादिप्रामाण्येन च
अव्यवहितसमीप एवाऽन्तशब्दशक्तिकल्पनात्। न चैवमप्यन्तग्रहणं व्यर्थम्।
'सिची'त्यकारविशेषणेन, येन नाऽव्यवधानन्यायेन च 'अश्वल्लीदि'त्यत्र
दोषाऽभावादिति वाच्यम्। अङ्गस्य प्रत्ययांशे उत्थिताऽकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणताया
एव न्याय्यत्वात्। 'अन्त'ग्रहणसामर्थ्यादेव वर्णग्रहणे जातिग्रहणमि-
त्यस्याऽत्राऽप्रवृत्तिः।

ननु 'अतो हलादेरि'त्यनन्तरमेव 'लस्ये'ति-क्रियताम्। 'वदव्रजे'ति
सूत्रस्थ- 'हलन्त'ग्रहणेन 'इत उत्तरं वृद्धिभाजामेव सिच्यरत्वेन विशेषणत्व'-
ज्ञापनात् 'अश्वल्लीदि'त्यादौ न दोषः। 'अत' इति च न कार्यम्। 'हलादेरि'-
त्यस्य तु अस्वरितत्वादेवाऽसम्बन्धः इति चेत्, न, 'नेड्वशी'त्यस्य 'वर-

१. 'व्रशब्दाऽऽवृत्त्या' इति क. पाठः।

२. 'न च 'नेड्वशी'त्यस्य 'वरमनादावेवे'त्यर्थलाभाय क्वचिदप्रवृत्तये विभाषाग्रहणानु-
वृत्तेरावश्यकत्वेन मध्येऽपि सम्बन्धाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। नञ्घटिताऽनित्यत्वेनैव

मनाऽऽदावेवे'त्यर्थलाभाय, क्वचिदप्रवृत्तये, विभाषाग्रहणाऽनुवृत्तेरावश्यकत्वेन, मध्येऽपि सम्बन्धाऽऽपत्तेरिति दिक्।

अतः किम्? 'अखोरीत्'। छान्तस्याङ्गस्येति किम्? 'अश्वल्लीत्'। अत्राऽऽद्यो लकारोऽकारसमीपभूतो, न त्वङ्गस्याऽन्तः। द्वितीयस्तु नाऽकारसमीपः। नेटीत्यादि। बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु 'नेटी'त्येव बाध्येत। 'पुरस्तादपवाद'न्यायात्। तथा च रेफग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तिरिति भावः^१।

^१तृफलेत्येत्वमिति। न च निरनुबन्धकत्वात्तत्र 'फल निष्पत्तावि'त्यस्यैव ग्रहणम्, 'दिव औदि'त्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन अप्रत्ययविषयेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्। 'तृपश्चे'ति ^३चकारेणाऽस्याऽपि समुच्चयादि'ति केचित्।

निर्वाहात्। एतदर्थलाभाय, क्वचिदप्रवृत्तये च 'ने'त्यनुवृत्तावपि, सिद्धान्ते पुनर्नग्रहणं चरितार्थमिति चेत्। चिन्त्यमेतत् इति ग. पाठः।

१. इतोऽग्रे—'न च अर्शब्दादाचारक्वपि मा भवानारीदित्यादौ चारितार्थम्। नामधातौ वृद्धयभावस्य कैयटादिसम्मतत्वात्। हलन्तेभ्य आचारक्वबभावस्य 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्च। तथा च रेफग्रहणादेवाऽत्र बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणम्। न च 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायविरोधः। निषेधमूलकत्वेनैव प्रकृते वैपरीत्यात्। 'अतो हलादेरित्य'पि निषेधविकल्पलाभाय' इति ग. पाठः।

२. इतः पूर्वं 'मा भवानालीदिति। एतेन 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन विकल्पस्यैवाऽपवाद' इत्यपास्तम्। 'अश्वल्लीदि'त्यादावन्तविशेषणान्न वृद्धिरिति भाष्यविरोधाच्चेति दिक्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. 'चकारेणाऽस्यापि समुच्चयात्। अन्यथा 'राधो हिंसायामि'त्यादाविव स्वरितत्व-प्रतिज्ञाबलादाकाङ्क्षावशाच्चाऽनुवृत्तिसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। 'फणां चे'ति चकारश्च फलान्तराऽभावात्कल्पान्तराऽनुवृत्त्यनुवादक एव। 'अनुवृत्त्यर्थाश्चकारा न कार्या'

सङ्कोच इति। 'नेत्रसङ्कोच' इत्यर्थः। तत्रैव प्रचुरप्रयोगात्। गतिचातुर्यम् अश्वनिष्ठमत्र विवक्षितम्। अत एव धोरितकमश्चानां गतिविशेषमाहुः। निष्ठाऽन्तात्संज्ञायां कन् अत्र। त्सर। छद्मगतिः-कपटगतिः।

हूच्छने इति। 'कौटिल्ये' इत्यर्थः। (ष्ठिवु निरसने। ^१द्वितीयस्थकार इति। अत्र पक्षे पूर्वोक्तवार्तिकेन, यादित्वेन वा सत्त्वाऽभावः। ठकारो वेति। 'अत्र पक्षे' ह्रुत्वनिष्पन्नः षकार इति, अषोपदेशत्वान्न सत्वमि'ति केचित्। तत्र। 'मधुलिट् षीवती'त्यत्र 'डः सि धुट्'प्रसङ्गात्। तस्मात् पक्षद्वयेऽपि यादित्वात्, वचनेन वा सत्वप्रतिषेधः। तस्मात् 'तिष्ठेव' 'टिष्ठेवे'ति रूपद्वयसिद्धयर्थमेव पक्षद्वयम्। स्पष्टं चेदं 'धात्वादेरि'ति सूत्रे भाष्ये। अस्य ल्युटि 'ष्ठेवनम्'। पृषोदरादित्वादीर्घे षीवनमपि।

सन्लिटोर्जेः। 'जि'धातुसम्बन्ध्यभ्यासस्य, अङ्गस्य च निमित्तापेक्षायामुपस्थितत्वात्सन्लिटोरेव निमित्तत्वं कल्प्यते। अत एव यङ्लुगन्तात्सनि कुत्वं न)।

सन्लिङ्निमित्त इति। 'सन्लिटोरि'ति सति सप्तमी, अभ्यासविशेषणं चेति भावः। न ^२चैवं 'जिगीषती'त्यादौ 'न हि कार्या'ति न्यायेन कुत्वं न

इति भाष्यस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यम्। किञ्च परिभाषाया अनित्यत्वेन फलधातुविषयेऽप्रवृत्तिरेव। अत एव 'चरफलोश्चे'त्यत्रोभयोर्ग्रहणम्। अत एव विकासार्थके 'फुल्ल' इत्यनुपसर्गादिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे आदित्वप्रयुक्तेडभावात् जिफलेत्यत्र 'ति चे'त्यनेन उत्त्वसिद्धिः। निष्पत्त्यर्थकस्य तु 'फलितमि'त्येव। निरनुबन्धकपरिभाषाया अनित्यत्वेन 'फल'-धातुविषयेऽप्रवृत्तेः। अत एव 'चरफलोश्चे'त्यत्रोभयोर्ग्रहणमिति परे' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. द्वितीयस्थकार' इत्यारभ्य 'कुत्वं न' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'एतेन सन्लिङ्निमित्तमित्यर्थे जिगीषतीत्यादौ' इति ग. पाठः।

स्यात्, 'जिस्'शब्दस्य द्वित्वादिति 'वाच्यम्। सन्ग्रहणसामर्थ्येन तन्न्यायस्येहाऽप्रवृत्तेः।
वस्तुतः परसप्तमी, कार्यविशेषणत्वं चेति न्याय्यम्। जेर्यङ्लुगन्तात्सनोऽभिधाने
न दृढतरं मानम्^२।

(हिवि दिवि^३। यत्तु प्राचा धिविकृवी स्वादौ पठितौ। तत्र
तत्पाठसामर्थ्यात् श्नुप्रत्यये, ऊठि अनिष्टाऽऽपत्तेः। न च तव सिद्धान्तेऽपि शप्
दुर्वारः। शपः सामान्यविधानेन, भ्वादित्वनिमित्तकत्वाऽभावेन च तत्तद्गण-
प्रयुक्तविकरणैरिव 'धिन्विकृण्वोर'ति विहितेन उप्रत्ययेनाऽपि बाध-
सम्भवात्)।

धिन्विकृण्वो। उप्रत्ययश्चेति^४। श्रुतक्रमाऽनुरोधात्पूर्वम् अकाराऽऽदेशः।
चानुकृष्टत्वेन पश्चात्प्रत्ययः। अत एव आर्द्धधातुकोपदेशे अकाराऽन्तत्वाल्लोपः
सिध्यति। तदाह—अतो लोप इति। तस्य स्थानिवद्भावादिति। एतेन
'अकारस्य क्वाऽप्यश्रवणात्, लोप एव विधीयतामि'त्यपास्तम्। **प्रत्ययोकार
इति।** 'असंयोगपूर्वस्ये'त्यनेन अवध्यवधिमतोः साजात्याद् उकार एव
विशेष्यः, न तदन्तप्रत्ययः^५। तदन्तप्रत्ययविशेषणे हि 'अश्नुवहे'

१. 'द्वित्वादित्यपास्तम्। सन्शब्देन तदन्तलक्षणया तदन्तत्वप्रयुक्ताऽभ्यासस्येत्यर्थ
इत्याशयात्' ग. पाठः।

२. 'तदाह सन्लिङ्निमित्त इति। यत्तु प्राचा धिविकृवी स्वादौ पठितौ। तत्र तत्पाठसामर्थ्यात्
श्नुप्रत्यये' इति रीत्या ख. ड. पाठः।

३. 'हिवि दिवि' इत्यारभ्य 'बाधसम्भवात्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। मनोरमादिस्थत्वात्
क. नास्ति।

४. 'उप्रत्ययश्चेति। यत्तु 'तनादावेवेमौ पाठ्यौ। एवञ्च विकरणो न कार्य' इति। तत्र।
अनयोर्भावकर्मादावात्मनेपदे लुङि 'तनादिभ्यस्तथासोरि'ति सिचः पक्षे लुगापत्तेः'
इति ख. ग. ड. पाठः।

५. इतोऽग्रे—'येन विधिर'ति सूत्रप्रवृत्तेः, पूर्व वर्णमात्रपरत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च'
इति ग. पाठः।

इत्यत्र उलोपः, 'आप्नुही'त्यादौ हेर्लुक् च ३स्यात्। 'असंयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्यय' इति सामानाधिकरण्येन व्याख्यानमुचितम्। अत्र वान्तेभ्यो विचो 'न धात्वि'ति सूत्रप्रत्याख्यानभाष्येण, 'लोपो व्योरि'ति सूत्रस्थभाष्येण च अभावस्यैव बोधितत्वात्तत्र ३रूपविचारः कैयटादिकृतश्चिन्त्य एव।

अयं स्वादाविति। 'कृणोती'त्यादिरूपसन्दर्भे इत्यर्थः। तत्र हि 'कृञ् हिंसायामि'ति पठितस्य शप्विषये परस्मैपदे, अनेन तुल्यानि रूपाणीति बोध्यम्। **अमवीत्, अमावीदिति।** यत्तु 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र 'अतोले'ति सूत्रे वकारप्रश्लेषमुक्त्वा 'मा भवानवीत्, मवीदि'त्यत्र दोषमाशङ्क्य, 'ह्यन्ते'त्यत्र 'अविमव्योर्नेति वक्ष्यामी'त्युक्तम्। एवञ्च नित्यनिषेध एव लभ्यते इति। तत्र। 'मध्येऽपवाद'न्यायेनाऽस्य निषेधस्य 'अतो ले'त्येतन्मात्रबाधकत्वात्। न चैवं जागर्तावपि तथा प्रसङ्गः। लक्ष्याऽनुरोधेन तद्विषये बाध्यसामान्यचिन्ताया एव स्वीकारात्। हमयान्तादिविषये तु सामर्थ्याद्विकल्पस्यैव निषेधः। अत एव सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः। अन्यथा 'सिच्यन्तरङ्गाऽभावस्य णि-श्चिग्रहणं ज्ञापकमि'ति तदग्रिमभाष्यपक्षे, एतद्वचनाऽभावेन विकल्पो दुर्वार एवेति, यत्किञ्चिदेतत्।

अव रक्षण(गति)कान्ति। कान्तिः-शोभा, इच्छा वा। दीप्तिः-तेजः। तृप्तिः- इच्छानाशः। स्वाम्यर्थः- स्वामित्वम्। आदानम्- ग्रहणम्।

भिक्षायामिति। 'याच्नायामि'त्यर्थः। त्रयोऽर्थाः। दीक्ष। मौण्ड्यादयः पञ्चाऽर्थाः।

ईष गति। 'दानेषु' इति पाठान्तरम्। **भासु।** अस्य ऋदित्वम्

१. 'अश्नुहि' 'आप्नुही'त्यादौ' इति ख. ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे - 'अनुदात्तेत्वलक्षणाऽऽत्मनेपदस्याऽनित्यत्वादश्नुहीति परस्मैपदं बोध्यम्। अत एव 'उपदेशोऽत्वत्' इति सूत्रे 'अञ्ज्वशू तर्ह्युदाहरणमि'ति भाष्यं सङ्गच्छते' इति ख. ग. पाठः।

३. 'अभावस्यैवोचितत्वात्' इत्यपि पाठान्तरम्।

आत्मनेपदमात्रफलकम्। 'भ्राजभासे'त्यनेनोपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात्^१।
अनुबन्धाऽन्तराऽकरणन्तु प्रकरणाऽनुरोधात्।

ग्रसु ग्लसु। 'भुवश्चे'ति^२ चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ग्रसिष्णु- भ्राजिष्णु-
क्षयिष्णवो व्याख्याताः। **परिभाषणम्-** अनृतभाषणम्।

केचित्त्विति। अत्राऽरुचिबीजन्तु 'देवा असुरान् प्रवह्ये'ति
श्रुतिप्रयोगविरोधः। तत्र 'प्रवह्ये'त्यस्य 'अनृतं भाषित्वे'त्यर्थात्।
दन्त्योष्ठ्यपाठाच्च^३।

आद्य इति। अत एव 'वेहत् गर्भोपघातिनी'त्यादि सङ्गच्छते। **अन्य
इति।** बाहु-बाढशब्दयोरोष्ठ्याघोर्निर्विवादत्वादिति भावः। 'बाहुशब्दो
बाधतेरि'त्यन्ये। **इत्यपरे इति।** "ववाह रक्तं पुरुषा" इति प्रयोगे आर्षं
परस्मैपदं बोध्यम्। ऊहतेः 'अनुक्तमप्यूहती'त्यादिप्रयोगः प्रामादिक एव। **कासु।**
आकारोपधप्रकरणादयमिह पठितः।

गाढेति। 'ढलोपे'ष्टुत्वाऽसिद्धत्वं न। लोपविधानसामर्थ्यादि'ति 'ढ्रलोपे'
इत्यत्रैव निरूपितम्। **अगाढेति।** 'झलो झली'ति सलोपे, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।
न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन भ्रमभावः स्यात्। वर्णप्राधान्ये
प्रत्ययलक्षणाऽभावात्^४।

१. इतोऽग्रे- 'मनोरमायामपि तङ्ग्रहणमात्मनेपदोपलक्षणम्। अत एव 'भासमान' इति
भवति। उभयोरनुबन्धान्तराऽकरणन्तु' इति ग. ड. पाठः।

२. 'चस्य' इति क. पाठः।

३. इतोऽग्रे- 'प्रवह्ये'ति पाठान्तरं श्रुतौ शाखाविशेषे' इति ख. ड. पाठः।

४. 'ववाह रक्तं पुरुषा' इति प्रयोगोऽनुदात्तेत्वलक्षणात्मानेपदाऽनित्यत्वेनाऽस्यैव बोध्यः।
एवमेव ऊहतेः 'अनुक्तमप्यूहती'त्यादिप्रयोगो बोध्यः। इति ख. ग. ड. पाठः।

५. इतोऽग्रे- 'न च परझलोऽपि निमित्तत्वेन बहिरङ्गात्सलोपस्याऽसिद्धत्वम्। फले
विशेषाऽभावात्। 'ध्व'साहचर्येण श्रूयमाणे सकार एव प्रवृत्तेः इति दिक्' इति ग.
पाठः।

शल इगुपधा। न च गृहादेः च्यवस्थायां गुणः स्यात्, इगुपधत्वाभावेऽपि क्सविधानं भूतपूर्वगत्या चरितार्थमिति वाच्यम्^१। क्सस्य कित्करणसामर्थ्यात्तदप्राप्तेः। न च ककाराऽभावे वदेः से 'वत्सा' इत्यादौ, तृणादिभ्यश्चातुरर्थिके से 'तृणसा' इत्यादौ च 'क्सस्याऽची'ति लोपः स्यादिति वाच्यम्। 'लुग्वा दुहे'त्यत्र 'सस्ये'त्यनुवर्तते। तेनाऽर्थाऽधिकाराऽनुरोधादुहादिषु सम्भावितस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात्। अत एव ककारे कृतेऽपि दृशेः क्से 'तादृक्षावि'त्यादौ न दोषः। केचित्तु 'उत्तरसूत्रस्थाऽऽत्मनेपदग्रहणाऽपकर्षाच्च दोष' इत्याहुः। तद्ध्वनयत्राह—**अजादौ तडीति**। एतेन 'तडी'त्येतन्निर्मूलं, निष्फलञ्चेत्यपास्तमित्याहुः।

अघृक्षातामिति। लोपाऽभावे 'आतो डित' इति स्यादिति भावः। **प्रतिज्ञानमिति।** तच्च शब्देन स्वाऽभिप्रायप्रकाशनम्। **प्रणिक्षतीति।** 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वम्। 'वा निसनिक्षनिन्दिमि'ति तु 'कृत्यच' इत्यतः 'कृती'त्यनुवर्तनात्, पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च कृद्विषयमेवेत्याहुः।

अपपाठत्वे हेतुमाह—**इत्यमर इति**। सूक्ष्णम्-आदरः, ततोऽन्यत् असूक्ष्णमिति तदर्थः। **शेष्टेति**^२। बोपदेवस्त्वेनं सेटमाह।

तीषसह। यद्यपि धातुपाठे त्रयोऽपीषयोऽननुबन्धका इति, त्रयाणामपि ग्रहणं प्राप्नोति, तथापि 'इषेस्तकारे श्यन्त्रत्ययात्प्रतिषेध' इति वार्त्तिकादिष्यतेनं ग्रहणम्। तदाह—**इच्छत्यादिभ्य इति**। 'आदि'पदेन इष्णातेः, सूत्रोपात्तसहादीनां

१. इतोऽग्रे—'अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं च्लिप्रत्ययनिमित्तगुणाऽप्रवृत्तेश्चेति दिक्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'द्राक्षि ध्राक्षि। 'द्राक्षा' 'ध्राक्षे'त्यत्र अनुनासिकलोपो यवादिगुणे निपातनात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

३. 'शेष्टेति। मैत्रेयाद्यनुरोधेनाऽयमनिडुदाहृत इति स्पष्टं मनोरमायाम्। वस्तुतोऽयं सेडेवेति निरूपितमनिट्कारिकास्विति बोध्यम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

च ग्रहणं बोध्यम्। अत एवाऽत्र सूत्रे, धातुपाठे च 'इषु इच्छायामि'त्युदितपाठोऽ-
साम्प्रदायिक इति बोध्यम्।

तादेरिति। ननु 'तादेरि'त्यर्थो दुर्लभः। 'वलादेरि'त्यादिग्रहणसामर्थ्येन
विशेष्यविशेषणयोरुभयोरपि सप्तम्युच्चारण एव 'यस्मिन्विधिरि'त्यस्य प्रवृत्तेः।
अत एव 'डः सि धुडि'त्यादौ 'सादेः पदस्ये'ति नाऽर्थ इति चेत्, न,
'वलादेरि'त्यनुवृत्तविशेषणीभूतवल्पदार्थस्य तकारेण विशेषणाददोषः। सौत्रत्वाच्च
समास इति बोध्यम्। एवं 'सेऽसिची'त्यादावपि बोध्यम्। सप्तमी तु प्रथमाऽर्थ
एवेत्याहुः।

उषविद। इयम् अप्राप्तविभाषेति 'न वे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'प्रत्ययान्ता
धात्वन्तराणी'ति तत्रोक्तम्। न च यङ्लुकि विदंशे प्राप्तिरस्तीति वाच्यम्। उष-
जागृसाहचर्येण विदेरपि यङ्लुक्यप्रवृत्तेरित्याहुः।

जिषु विषु। 'इह द्वितीयोऽनिडि'ति केचित्। 'सेडि'ति बोपदेवः।

कैयटादय इति। 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे इति बोध्यम्^१। अयं न
सार्वत्रिक इति। न च 'लिट्यन्यतरस्यामि'ति ज्ञापकात् लिट्येव प्रयोगाऽभावोऽस्तु।
न च फलाऽभावः। 'जघस्थे'ति इङ्ग्रहितप्रयोगवारणेन साफल्यमिति वाच्यम्^२।
'उपदेशोऽत्वत' इति सूत्रस्थभाष्येण 'जघस्थे'त्यस्येष्टत्वाऽनुमानात्। **अत्रैव
पाठ इति।** एतेन 'अयं द्युतात्पूर्व पाठ्यः। पुषादिसूत्रे 'घसादी'ति
पाठ्यम्। लृदित्करणं च न कार्यमि'त्यपास्तम्। पाठस्याऽङ्सम्पादकतया
चारितार्थ्येन, शपि परस्मैपदे प्रयोगाऽनापत्तेः। एतेन 'पाठस्य धातुसंज्ञाऽर्थ
चारितार्थ्येन, इदं ज्ञापकमयुक्तमि'त्यपास्तम्। द्युतात्पूर्वपाठेनैव सिद्धेऽत्र पाठस्य
ज्ञापकत्वाऽक्षतेः।

१. इतोऽग्रे—'अस्मात्पूर्वोत्तरत्र सेङ्धातुदर्शनेन सेट्त्वमेवोचितमिति तदभिप्रायः' इति ख.

ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे—'सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातात्, 'उपदेशोऽत्वत' इति सूत्रस्थभाष्येण' इति

ग. पाठः।

लृदित्करणमङ्गीति। न च घस्लादेशेनैव 'अघसदि'त्यस्य सिद्धावस्य लृकारो व्यर्थ इति वाच्यम्। 'अघात्सीदि'ति प्रयोगवारणार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात्। अनिट्कारिकासु पाठेन वलाद्यार्द्धधातुके प्रयोगाच्च^१। आशिषीति। आशीर्लिङीत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्—'थल्व्यतिरिक्ते लिट्यपि तदभावस्य, कर्मणि यकृचिणोर्विषये च प्रयोगाऽभावस्ये'त्याहुः।

पुषादि। भ्वाद्यन्तर्गतपुषादेर्न ग्रहणम्। द्युतादीनां पृथग्ग्रहणात्। ते हि अत्र पुषेरुपरि पठ्यन्ते। नाऽपि चुराद्यन्तर्गतस्य। णिचा व्यवधानात्। नाऽपि क्र्याद्यन्तर्गतस्य। तत्र^२ हि पुष-मुष-खच-हिठ-ग्रहाः (पञ्च) पठ्यन्ते। तत्र ग्रहेः स्वरितेत्त्वात्^३ लृकार एवाऽनुबन्धोऽस्तु। पुषस्तु^४ भ्वादेः 'अपोषीदि'त्यस्येष्टत्वेन दोषाऽभावः। (अवशिष्टेषु) त्रिषु लृकारानुबन्धदान^५मप्युच्चारणाऽर्थाऽकारैः समं, 'पुषादी'त्यतो लघु चेत्याशयेनाऽऽह—श्यन्विकरणेत्यादि^६।

ननु पुषादयो, द्युतादयश्च लृदित एव पाठ्या इति चेत्, न, प्रत्येकं

१. इतोऽग्रे—'लृदित्करणमप्यत्र मानं बोध्यम्। अनिट्कारिकास्विति। लृदितातोऽप्यत्र मानमिति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'द्युतादिसाहचर्येण ह्रस्वाऽकारवद्विकरणाऽव्यवहितपरस्यैव ग्रहणात्। किञ्च क्र्यादौ पुष मुष' इति ग. पाठः।

३. 'स्वरितेत्त्वेनानुबन्धस्याऽऽवश्यकतया लृकार एव' इति ग. पाठः।

४. 'पुषस्तु भ्वादेरेव द्युतादौ पाठमङ्गीकृत्य द्युतादिवादस्यैवाऽङि 'अपुषदि'त्यस्येष्टत्वेन, 'अपोषीदित्यस्याऽपीष्टत्वेन चाऽक्षतेः' इति ग. पाठः।

५. 'दानेऽपि 'पुषादी'त्येतदपेक्षया लाघवस्य सत्त्वेन, पुषादीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह' इति ग. पाठः।

६. इतोऽग्रे—'अत्र 'पुषद्युतादी'त्येक एवाऽऽदिशब्दः पाठ्य' इति प्राञ्चः। द्वन्द्वगर्भ-बहुव्रीहिगर्भौ द्वन्द्वः, व्याख्यानादिति तद्भावः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

लृकारपाठे विपरीतगौरवाऽऽपत्तेः। न चाऽनुबन्धाऽन्तरेण लृकारो निमातुं शक्यः। तत्तत्कार्याऽनिर्वाहप्रसङ्गात्। 'जिष्विदा' प्रभृतीनाम् आदितां, 'मदी'ति ईदितः, षिधु^१-शमु-संसु-ध्वंसूनामुदितां, 'स्यन्दू'प्रभृत्युदितां च तत्र सत्त्वात्। **जर्ज चर्चेति**। 'एष्वाद्यो^२ दन्त्योष्माऽन्त' इति धातुवृत्तौ^३।

अशवीत्, अशावीदिति। यत्तु 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे 'अतो ले'त्यत्र वकारप्रश्लेषस्योक्तत्वेन नित्यमेवाऽत्र वृद्धिः। अत एव अविमव्योरेव निषेध उक्तो भगवते'ति। तत्र। तद्भाष्यस्य 'सिचि अन्तरङ्गप्रवृत्त्या 'इको गुणे'ति सूत्रे वृद्धिग्रहणस्य न प्रयोजनमि'ति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन, सिद्धान्ते वकारप्रश्लेषसत्त्वे 'मानाऽभावात्। 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्केवलौ-ष्ठ्याऽन्तोऽयम्। 'शव' इत्यादौ दन्त्योष्ठ्याऽन्तदर्शनन्तु व-बयोरैक्या-द्वोध्यमि'ति^४ परे।

१. इतोऽग्रे- 'पुषादौ 'षुधू' इत्युदिदिति त्वयुक्तम्। ऊदित्वेऽनित्सु पाठस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। तस्मादध्रस्व एव सिध्यतेरनुबन्ध इति बोध्यम्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'केचित्तु एषु आद्यो दन्त्योष्मान्तः। द्वावप्यर्थसाम्यात्पठितावित्याहुः' इति लघुशब्दरन्ते पाठः।

३. इतोऽग्रे- 'एषां चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. इतोऽग्रे- 'किञ्च सिद्धान्ते णिश्चिग्रहणस्य सिच्यन्तरङ्गाऽप्रवृत्तौ ज्ञापकतयाऽऽवश्यकत्वेन, ताभ्यां निमानाऽसम्भवेनाऽपूर्ववचनस्य कर्तव्यताऽऽपत्त्या गौरवम्। तस्मादत्रत्यपूर्व-पक्षिणोऽचिरायीदिति प्रयोगाऽज्ञानमिव, 'अशयीदि'त्यादिप्रयोगाऽज्ञानमेव कल्प्यम्। एतेनेको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्केवलौष्ठ्यान्तोऽयम्। शव इत्यादौ' इति ग. पाठः।

५. 'बोध्यमिति परास्तम्' 'यत्तु निरनुबन्धकपरिभाषया'ऽस्य न ग्रहणमि'ति। तत्र। आदादिकस्यापि स्वरितेत्त्वेन सानुबन्धकत्वात्। 'लुग्विकरणे'ति परिभाषाया अपि सत्त्वाच्च। एतत्परिभाषाविषये साहचर्याऽनित्यत्वाश्रयणाच्च' इति ग. पाठः।

मह पूजायाम्। 'अयं दाने' इति 'दाश्चानि'ति सूत्रे भाष्यम्। रह त्यागे। 'अयं गतावि'ति 'धु'सञ्ज्ञासूत्रे भाष्यम्। 'अनिट्कारिकास्विति। व्याख्यानमेवाऽत्र शरणम्। साऽनुबन्धकत्वं तूभयोः समम्।

द्युतिस्वाप्योः। न चेदं सूत्रं 'लिट्यभ्यासस्ये'त्यनन्तरं 'व्यथः' 'द्युतिस्वाप्योरिति' षष्ठ एव कर्तव्यम्। एवञ्च सम्प्रसारणग्रहणाऽकरणेन लाघवम्, तत्किं सप्तमे गुरुतरन्यासेनेति वाच्यम्। तथा सति अङ्गाऽधिकार-बहिर्भावेन प्रत्ययाऽऽक्षेपाऽनापत्तेः। न चेष्टाऽऽपत्तिः। प्रत्यासत्त्या अङ्गाऽभ्यासयोरेकनिमित्तत्वाऽलाभेन 'दुद्योतकीयिषती'त्यादौ सम्प्रसा-रणाऽऽपत्तेः। 'व्यथो लिटी'त्यस्याऽत्र पाठस्तु 'लिटी'त्यनुवृत्त्यर्थो, हलादि-शेषबाधनार्थश्च। अन्यथा परत्वेन, अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन च हलादिःशेषेण यकारनिवृत्तौ, वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्। न चैवं 'व्यदिद्युतिद'त्यत्र चङोऽभ्यासनिमित्तत्वेन, णिचश्च अङ्गनिमित्तत्वेन, सम्प्रसारणाऽनापत्तिरिति वाच्यम्। 'द्युच्च इश्चे'ति समाहारद्वन्द्वगर्भ-द्वन्द्वाऽऽश्रयणेनाऽदोषात्। इकारेणोपस्थितद्युतेरेव इकाराऽन्तस्य ग्रहणम्। इकारश्च णिच एव गृह्यते। 'स्वापि'साहचर्यात्।

इदं च वृत्त्यनुरोधेन। यथा तु भाष्यं तथा द्युतेर्ण्यन्ताच्चङि सम्प्रसारणं न भवत्येव। समाहारद्वन्द्वगर्भ-द्वन्द्वाश्रयणे मानाऽभावात्। स्वापिश्च न नामधातुः। 'द्युति'साहचर्यात्। न चाऽभ्यासाऽऽक्षिप्तप्रत्ययस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामुपात्त-धातोरेव ग्रहणेन, 'अभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतद्युतेः सम्प्रसारणमि'त्यर्थेन नाऽत्र सूत्रपाठे फलमिति वाच्यम्। 'द्युत्यादिसम्बन्धिनो लिट्परद्वयोः पूर्वस्य, सन्नन्तादिसम्बन्धिद्वयोः पूर्वस्ये'त्यर्थस्य अभ्याससञ्ज्ञाबलेनाऽऽक्षेपे, तत्र लिङादीनां स्वरूपेणोपस्थित्यन्तरं तद्व्यापकप्रत्ययत्वस्मृतौ, तस्य प्रकृतिनिरूपितत्वेन प्रकृतिस्मृतावपि, वृत्त्या तद्विषयपदजन्योपस्थित्यभावेन

१. इतोऽग्रे- 'इतः पूर्वोत्तरत्र धातुपाठे सेटामेव दर्शनात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'इत्यर्थेन च' इति ग. पाठः।

शाब्दबोधविषयत्वे मानाऽभावात्। अङ्गसञ्ज्ञायास्तु कार्यकालत्वेन तद्विधायकैकवाक्यतया, तन्निमित्तप्रत्ययस्य शब्दादुपस्थित्या, अभ्याससञ्ज्ञैकवाक्यतया लिङादेरप्युपस्थित्या च, प्रत्यासत्तिन्यायेन तयोरेकत्वे एवाऽस्य प्रवृत्त्या न दोषः। यङ्लुकस्तु च्छान्दसत्वात्तत्र न दोषः^१। अत एव 'अभिषिषेचनीयिषती^२'त्यत्र 'स्थादिष्वि'ति षत्वं भवत्येवेत्याहुः। ध्वनितं चेदं सर्वं भाष्ये।

द्युद्भ्यो लुङि। बहुवचनाद् आद्यर्थाऽवगतिः। षष्ठ्यर्थे 'लुङी'ति सप्तमी। तदाह—**द्युतादिभ्य इति**। शकरादाविति। अनुवृत्त'शिती'त्यत्र कर्मधारयः। अङ्गाऽऽक्षिप्तश्च प्रत्ययो विशेष्य इति भावः। तत्फलमाह—**एश इति**। बहुव्रीहौ तु स्यादेवाऽयं दोषः, गौरवञ्च स्यादिति^३ बोध्यम्। **रुट लुट लुण्ट**^४। तृतीयो द्वितीयाऽन्तः। आद्यौ प्रथमान्तौ । 'द्वावेव धातू, द्वितीयान्तौ चे'त्येके। **क्षुभ**। सञ्चलनं- प्रकृतिविपर्यासो, मन्थनं च।

वृद्भ्यः स्य। प्रतिप्रसवविधिरयम्।

न वृद्भ्यः^५। स्यन्दतेरुदित्वात् 'स्वरती'ति विकल्पे प्राप्ते, इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते, निषेधोऽयम्। अत्र 'गमेरि'त्यतः 'परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते। तच्च तडानयोरभावोपलक्षकम्। अर्थाऽधिकारात्। तत्र 'तडानयोरभाव'शब्देन

१. इतोऽग्रे—'अङ्गाक्षिप्ते 'न लुमते'ति निषेधाऽप्रवृत्तेर्वा' इति ग. पाठः।
२. 'अभिषिषेचनीयिषतीत्यत्र' इति क. पाठः।
३. इतोऽग्रे—'यद्यपि साहचर्यात् अ-लादेशशितो ग्रहणेन नाऽत्र दोषस्तथापि 'पाप्मे'ति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यार्थमावश्यको, लघुभूतश्चेत्यतः कर्मधारय एव कृतः' इति ग. पाठः।
४. 'लुण्ट' इति ख. ड. पाठः।
५. इतोऽग्रे—'चतुर्ग्रहणं न कृपिव्यावृत्त्यर्थम्। 'तासि चे'ति चकारेण तत्रापि तस्य निषेधसत्त्वात्। तत्फलन्तु स्यन्दतौ मूल एव स्फुटी भविष्यति' इति ख. ग. ड. पाठः।

तडाननिरूपितनिमित्तत्वाऽभावो बोध्यः। 'स्नुक्रमो'रित्यत्र तथाऽर्थस्य क्लृप्तत्वात्^१। अत एव 'वर्तिषीष्टे'त्यत्र सादेराद्धधातुकात् 'सीष्ट'शब्दात्परत्र तडानयोरभावेऽपि, नेणिनिषेधः। वृतेरात्मनेपदनिमित्तत्वात्। 'विवर्तिषते' इत्यत्र (अकृत^२व्यूह-परिभाषया) लडाद्युत्पत्तेः पूर्वमपि न निषेधः। 'पूर्ववत्सन' इत्युक्त्या अत्रापि वृतेरात्मनेपदनिमित्तत्वात्। 'विवृत्तिस्त्रीयते' इत्यत्राऽपि न दोषः। वृतेरात्मनेपदनिमित्तत्वाऽभावेन निषेधप्रवृत्तेः। एतेन 'विवृत्सयते' इत्यादि व्याख्यातम्। निमित्तत्वं^३ च तद्वदेव फलोपहितं निवेश्यम्। तेन 'विवृत्सिता' इत्यत्र तृजन्ते न दोषः।

यद्यप्यत्र भाष्ये 'वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येङ् भवतीति वक्तव्यमि'त्युक्तम्। 'वृतादिसम्बन्धिनः सादेराद्धधातुकस्याऽऽत्मनेपदेन समान-पदस्थस्य इङ् वक्तव्य' इत्यर्थः। न चैवं 'विवृत्तिस्त्रीयते' इत्यत्र दोषः, 'नः क्ये' इति नियमेनाऽवान्तरस्य पदत्वाऽभावादिति वाच्यम्। "आत्मनेपदेनैव समानपदस्थस्ये'त्यर्थात्। अयं च तडुत्पत्तेः पूर्व, क्यजुत्पत्तेश्च प्राक् सुबन्तेनाऽपि समानपदस्थ इति न दोषः। तथाऽपि 'स्नुक्रमोरि'ति सूत्रस्थवार्तिकसमानाऽऽकारवचनकरणेन, तत्प्रत्याख्यानरीत्या एतत्प्रत्या-ख्यानस्याऽपि भाष्ये ध्वनितत्वेन, न^४ क्षतिः। तदेतदाह- तडानयोरभावे

१. 'निरूपितत्वाऽभावो बोध्यः' इति क्वचित् शोधितः पाठः। 'क्यङ् तडुत्पत्तेः पूर्व प्राक् सुबन्तेनापि' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-अकृतव्यूहपरिभाषया लडाद्युत्पत्तेः पूर्वमपि न दोषः' इति ख. ग. पाठः।

३. अयं ख. ग. ड. पाठः।

४. 'तत्र निमित्तत्वं च' इति ग. पाठः।

५. 'पूर्वमासीदित्यदोषात्' इति ग. पाठः।

६. 'अयं तडुत्पत्तेः पूर्वम्' इति ख. ग. पाठः।

७. 'न क्षतिः। एवञ्च 'विवृत्से'त्यत्र हेर्लुक्पि न दोषः। 'परस्मैपदे परे' इत्यर्थे तु न सिध्येत्। न च प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वम्। 'न लुमते'ति निषेधात्।

इति। 'तडाननिमित्तत्वाऽभावे' इत्यर्थः।

अन्तरङ्गमपीति। सकारादिविशेषाऽपेक्षत्वात्, आत्मनेपदनिमित्तत्वाऽ-
भावनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य बहिरङ्गत्वम्। **चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति।** तेन हि
सर्वेषु प्रत्येकं निषेधव्यापारो ध्वन्यते। 'अन्यथा 'न वृद्ध्य' इत्येतावतं व
सिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च 'कृपि' व्यावृत्त्यर्थं 'तत्। 'तासि चे'ति
चकारेण साद्यार्द्धधातुके तस्याऽपि निषेधसत्त्वात्। वृत्करणेन द्युतादिसमाप्तेरिव,

यद्यपि 'अङ्गस्ये'त्यनुवृत्तस्य 'आर्द्धधातुकस्ये'त्यादौ 'अङ्गनिमित्तस्ये'त्यर्थस्य
क्लृप्तत्वेन, 'वृतादिभ्यः परस्याऽङ्गनिमित्तस्य सादेरार्द्धधातुकस्ये'त्यर्थात् 'हि'-
निरूपिताऽङ्गसञ्ज्ञकस्याऽत्रोद्देश्यकोटौ प्रवेशाऽभावेन, 'न लुमते'त्यस्य न प्राप्तिः।
अत एव भाष्ये 'वृतादिप्रतिषेधे परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसङ्ख्यानमि'त्येवोक्तं, न तु
'हेर्लुकी'त्यपि। तथापि लक्षणापक्षे दोषशङ्कैव नेत्येतदभिप्रायेण प्रयोजनत्वमुक्तम्
इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

'यद्वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यसत्त्वात्, प्रत्ययाक्षिप्ताऽङ्गस्योद्देश्यत्वाच्च
परभूतप्रत्ययस्य श्रवणेनाऽङ्गस्य तदंशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तथैवान्वयस्य
युक्तत्वाच्चास्त्येव निषेधप्राप्तिः। भाष्ये तु 'कृती'त्युपलक्षणमिति बोध्यम्' इति च
ग. पाठः।

१. इतोऽग्रे- 'इदं यङ्लुकि न प्रवर्तते। गणनिर्दिष्टत्वात्। तेन तत्र इडेव। 'वृद्ध्य' इति
साहचर्यात्, तदनुवृत्त्या वा 'तासि चे'त्यस्यापि (प्रत्यासत्त्या) यङ्लुक्प्रवृत्तिः। अत
एव 'तासि च क्लृप' इति सूत्रस्थक्लृपग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। एवं
'गमेरिङि'ति सूत्रेऽपि बोध्यम्। 'असिची'ति तु नाऽनुवर्तते। अस्वरितत्वात्।
फलाऽभावाच्च। न च गमेर्यङ्लुकि सिचि इडभावार्थं तत्। प्रकृतौ प्रवृत्तकार्यस्यैव
यङ्लुकि प्रवृत्त्यङ्गीकारात्? 'आर्द्धधातुकस्येडि'त्यस्य दुर्वारत्वात्। न च 'से'
इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याऽपि बाधः। पूर्वसूत्रे चारितार्थ्यादिति दिक्' इति ग.
पाठः।

२. 'तत्' इति क. नास्ति।

वृतादिसमाप्तेरपि बोधयितुं शक्यत्वात्। अत एव 'वृद्भ्यः स्यसनोरि'ति सूत्रं सङ्गच्छते। न 'वृद्भ्य' इति वचनन्तु 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन आर्द्ध-
धातुकलक्षणेऽबाधेन चरितार्थम्। कृपेस्तु 'तासि चे'ति सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यादेव
विकल्पो नेति सूत्राऽऽशयः।

'वस्तुतः 'चतुर्थ्य' इति व्यर्थम्। 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेना-
न्तरङ्गाणामपि बाधसिद्धेः। 'वृतादिभ्यो यद्यत्प्राप्तं तन्ने'ति वचनव्यक्त्या सर्वेणि-
षेधाच्च। एवं च 'तासि चे'ति सूत्रे 'कृप' इत्यपि न कार्यम्। न चाऽन्येषु
वृतादिष्वतिव्याप्तिः। परस्मैपदाऽभावात्। आत्मनेपदनिमित्तत्वाच्च। न च 'तासि
चे'त्यपि व्यर्थम्। 'न वृद्भ्य' इत्यत्र 'से' इति निवृत्त्या तास्यपि सिद्धेः।
वृतादिष्वतिप्रसङ्गस्तु 'परस्मैपदे' इत्यनुवृत्त्यैव निराकार्य इति वाच्यम्। तृचि
दोषाऽऽपत्तेः। न च 'परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्त्या निस्तारः। तस्य 'विवृत्तिता'
इत्याद्यनुरोधेन आत्मनेपदनिमित्तत्वाऽभावोपलक्षणत्वात्। ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः
सूक्ष्मदृशाम्।

अप्राणिष्विति पर्युदासादिति। प्रसज्यप्रतिषेधे असमर्थसमास-
वाक्यभेदयोरापत्तिरिति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः^१।

१ 'वस्तुतश्चतुर्थ्य' इति व्यर्थम्। 'न वृद्भ्य' इत्यत्र इङ्ग्रह्याऽनुवर्तनेन 'इण्ण इण्ण'
इत्यर्थसामर्थ्यादित्त्वलक्षणस्यापि बाधसिद्धेः। अत एव ईडिति वर्तमाने 'गमेरिडि'त्यत्र
इङ्ग्रहणं चरितार्थम्। 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन' इति ग. पाठः। 'वस्तुतः
चतुर्थ्य' इति व्यर्थम्। 'न वृद्भ्य' इत्यनेन परत्वात्तद्बाधसिद्धेः। तत्सूत्रमन्योदित्सु,
अस्मादात्मनेपदे च चरितार्थम्। अस्याऽन्ये वृतादयोऽवकाश इति। एवञ्च 'तासि
चे'ति सूत्रे 'कृप' इत्यपि' इति च ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'कृपू' इति। अस्य लृकारोपधत्वं कुतो न कृतमिति निरूपितं 'पथिमथी'ति-
सूत्रे' इति ग. पाठः।

उ इति छेद इति। स्पष्टं चेदं प्रत्याहाराह्निके भाष्ये। तच्चेति। 'कृपे'ति पदमित्यर्थः। 'सूत्रमि'त्यन्ये। आवृत्तिफलं^१ वाक्यभेदः।

रेफसदृश इति। वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाऽग्रहणात्। एवं च 'कृपे रो ल' इत्यर्वाचीनपाठः प्रामादिक इति बोध्यम्।

नन्वयं लृकारोपध एवाऽस्तु। 'कृपणः' 'कृपे'त्यादौ ऋकारश्रवणान्तु बाहुलकेन तव लत्वाऽभाववत्तेनैव ऋकारकरणात्सिद्धम्^२। न च 'अचीकृतपदि'-त्यत्र 'उर्ऋदि'त्यनेन लृकारस्य ऋकारे, 'अचीकृतपदि'ति स्यात्, ऋकारोपधपाठे तु लत्वस्याऽसिद्धतया गुणं बाधित्वा 'उर्ऋदि'ति ऋकारे, लत्वप्रवृत्तेस्तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। तपरसूत्रे 'अप्रत्यय' इत्यस्याऽसम्बन्धेन, भाव्यमानऋकारेणाऽपि लृकारग्रहणसत्त्वादन्तरतमतया लृकारस्य लृकारेणैष्टसिद्धेः। तपरत्वं हि लृकारस्य, दीर्घऋकारस्य च स्थानित्वे सार्थकमिति, ग्राहकसूत्रे परेणाऽणग्रहणे तपरत्वस्य ज्ञापकताऽपि भाष्योक्ता युक्तेति चेत्, न, 'उर्ऋदि'त्यनेन 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात् 'अचीकृतपदि'त्यादावित्त्वबाधाऽनापत्तेः। ऋदुपधत्वे तु 'उर्ऋदि'त्यत्र लृकारग्रहणे फलाऽभावेन, दीर्घव्यावृत्त्यर्थतैव तपरत्वस्य वक्तव्येति, तत्सामर्थ्याद्वाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्याऽस्य सर्वबाधकत्वाऽङ्गीकार इत्यदोषः। म्लृदादिभ्योऽनुकरणेभ्यो णिच् तु न। अनभिधानात्। ध्वनितं चेदममुम् ऋकारोपधं ब्रुवता पाणिनिनेति दिक्।

तडानयोरभावे इति। 'तन्निमित्तत्वाऽभावे' इत्यर्थः। **क्लृप्सीष्टेति।** 'लिङ्सिचावि'ति कित्त्वान्न गुणः। **वृदिति।** वृत्तेः कर्तरि क्विप्।

षितश्चेति। अतिदेशोऽयम्। फलन्तु 'षिद्धिदे'त्यङ्। 'जित्वरे'त्युत्तरं 'घटादयः षित' इत्युक्तेस्तावतामेव षित्वमिति भावः।

घट चेष्टायाम्। ये धातवोऽन्यत्राऽधीता इह पठ्यन्ते, तेषामर्थनियमः।

१. 'आवृत्तिफलं च' इति ग. पाठः।

२. 'सिद्धः' इति क. पाठः।

अन्यथा शप्विकरणानां घटादिपाठादेव सिद्धौ, 'ध्वन शब्दे' इत्यादेर्बहिर्भूत-
पाठस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः^१। तत्र ये अन्यविकरणा अनुद्यन्ते, तेषां णिजभावे
तत्तद्गणप्रयुक्ता एव विकरणाः। ये तु भ्वादिसंस्था एवाऽनूद्यन्ते, स्वतन्त्रा वा
पठ्यन्ते, तेषां तदभावे शबेवेति बोध्यम्। ये त्विहैव पठ्यन्ते, तेषामुपसर्गा-
दिनाऽर्थान्तरत्वेऽपि, मित्त्वमस्त्येव। अर्थनिर्देशस्य क्रियावाचित्वबोधाऽर्थ
चारितार्थ्यादिति **माधवादयः**। तद्ध्वनयन्नाह—**विघटयतीति। न च^२ तस्यैवेति।**
एवञ्च 'विघटयती'त्यादौ मित्वं न स्यादिति भावः।

नाऽन्ये मित इति। न च षित्त्वाऽर्थमयं चुरादेरनुवादः^३। तत्रैव 'घटषि'ति
पठितुं युक्तत्वात्।

***हलादिःशेषापवाद इति।** 'य'स्थानिकहलादिःशेषाऽपवाद' इत्यर्थः।
न चाऽभ्यासविकारे 'बाध्यबाधकभावाऽभावादिसदमसङ्गतम्। 'अजीगणदि'त्यादौ
हलादिःशेषे ईत्वस्य ज्ञाप्याऽर्थप्रयोजनत्वेन भाष्ये उपन्यासात्, लोपस्याऽपि
तत्र विकारग्रहणेन ग्रहणात्। एवञ्च वस्यैव सम्प्रसारणाऽऽपत्तिरिति

१. इतोऽग्रे—'धातुपाठेऽर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिसं चिन्त्यमि'त्यपास्तम्। अन्यत्र तथात्वेऽप्यत्र
नियमार्थत्वात्' इति ग. पाठः।

२. 'न च तस्यैवेति। यद्यपि तदनुवादेऽप्याशङ्कितस्थले न क्षतिः, अर्थभेदात्, तथापि
'चेष्टयती'त्यर्थे 'विघटयती'त्यादौ मित्वं न स्यादिति शङ्काशयः' इति ख. ड.
पाठः। क. कुण्डलितः।

३. इतोऽग्रे—'अस्य णिचो नित्यतया प्रत्ययान्तत्वादेवाऽङ्सिद्ध्या, षित्वे फलाऽभावात्'
इति ख. ड. पाठः।

४. 'नान्ये मित इति। अस्य तु णिज्जिन्यः। 'चिति स्मृत्यामि'त्यादिविशेषाऽपेक्षताया
वक्ष्यमाणत्वात्' इति ग. पाठः।

५. 'बाध्यबाधकभावाऽभावस्य 'दीर्घोऽकित' इति सूत्रे ज्ञापितत्वेनेदमसङ्गतम्' इति ग.
पाठः।

वाच्यम्^१। 'लिट्यभ्यासस्ये'त्यत्र उभयेषाङ्ग्रहणसामर्थ्येन अभ्यासलोपाऽ-
भ्याससम्प्रसारणविषये तन्न्यायाऽप्रवृत्तेः^२। 'सम्प्रसारणं, तदाश्रयं च बलवदि'ति
तु 'उभयेषां'ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्त्या 'लिट्यभ्यासस्ये'ति सूत्रे भाष्य एव प्रत्याख्यात
इति, तदुपन्यासः केषाञ्चिदयुक्त एवेति^३दिक्।

अक्षजितीति। ण्यन्ताच्चिणि 'त'शब्दस्य लुक्। क्षाजं क्षाजमिति।
ण्यन्तादाभीक्ष्ये णमुल्। क्रियासमभिहारे द्वित्वम्^४। एतत्सर्वं दक्षादिष्वपि
समम्।

१. इतोऽग्रे—'लिट्यभ्यासस्ये'त्यनन्तरं 'व्यथ' इति वक्तव्ये, प्रकरणान्तरे पाठेन मण्डूकप्लुत्या
'हलादिः शेषः' इत्यनुवर्त्य, तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिबोधनेनाऽक्षतेः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'ज्ञापकसिद्धाऽनित्यत्वेन वा तस्या इहाऽप्रवृत्तेः। 'व्यथो लिटी'त्यत्र
यकारप्रश्लेषात्'।.....'अत एव 'लिटि वयो य' इत्यत्र 'लिटी'ति चरितार्थम्।
अन्यथा वयादेशस्य लिट्येव सत्त्वेनाऽत्र तद्वैयर्थ्यम्। 'किति वयो यः'
'वश्चाऽस्यान्यतरस्याम्' 'लिटि वेजः' इत्येव न्यासं कुर्यात्। तस्माल्लिङ्ग्रहणं सर्वत्र
लिटि निषेधाऽर्थम् 'उवाये'त्यत्राऽभ्यासविषयेऽपि। तत्र हलादिःशेषेण सिद्धेस्तद्व्यर्थं
सदभ्याससम्प्रसारणविषये उक्तन्यायाऽप्रवृत्तिं ज्ञापयति। अत एव 'विव्याधे'त्यादौ
यस्य सम्प्रसारणसिद्धिः। न च 'उवाये'ति तु परत्वाद्वलि लोपेन सिद्धम्। ततोऽपि
परत्वेन हलादिःशेषप्राप्तेरिति दिक्' इति ख. ग. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. इतोऽग्रे—'मित्वसामर्थ्यादिति। 'गुरोश्च हल' इत्येवाऽङ्सिद्धेः षित्त्वाऽर्थं पाठ इति न
शङ्क्यमिति भावः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. 'जित्वरा। आदित्वम् आत्मनेपदमात्रफलकम्। 'रुष्यमत्त्वरे'ति निष्ठायामिटो
वैकल्पिकत्वादिति हरदत्तः। 'आदित्वं 'रुष्यमत्त्वरे'त्यस्य भावादिकर्मणोर्निष्ठायामप्रवृत्ति-
ज्ञापनार्थम्। एवञ्च 'विभाषा भावादिकर्मणोरित्येतदर्थमपि तदि'त्यन्ये' इति ख. ग.
ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

उत्सष्टाऽनुबन्ध इति। डकारे अकार उच्चारणाऽर्थ इति भावः। न चोत्सष्टाऽनुबन्धत्वादय एवाऽस्तु। ^१अनुवादत्वे लाघवात्। **परस्मैपदमिति।** न चैतदर्थं पाठस्य चारितार्थ्येन, अर्थविशेषे नियमो न स्यात्। घटादिषु पाठेन, तत्त्वप्रयुक्तकार्यस्याऽप्यावश्यकत्वेन, तस्याऽपि लाभात्। एवंश्च मित्व-परस्मैपदे वेष्टने एव, विजातीयार्थपाठात्^२।

अहिङि अहीडीति। 'चिण्णमुलोरि'ति दीर्घः। एतदर्थमेव तत्र ह्रस्व एव न विकल्पितः।

केचित्तु 'उकाल' इति ह्रस्ववाक्ये उकारस्य अणत्वात्तेन सर्वग्रहणा-दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसञ्ज्ञा प्राप्नोती'त्याशङ्कायां 'ह्रस्वसञ्ज्ञावचनसामर्थ्यान्ने'-त्युक्तम्। ह्रस्वविधौ वा आन्तरतम्यान्मात्रिकादीनां तादृशे एवाऽऽदेशे, तद्विधीनां वैयर्थ्यमेव। अनुवादे तु अज्ग्रहणमेव कार्यम्। न च विधानसामर्थ्यादनन्तरतम-विधानम्। तत्परिभाषाबाधकल्पनाऽपेक्षया इष्टाऽनुरोधेन तयोस्तत्सम-भावज्ञापनस्यैवौचित्यमिति तदाशयः। तदनन्तरं ह्रस्वसञ्ज्ञाऽभावे 'ह्रस्वो नपुंसके' 'णौ चङि' 'अभ्यासस्य ह्रस्व' इति स्थलत्रये 'एच इगि'ति वक्तव्य-मिति षट् पदानि। ह्रस्वसंज्ञायान्तु ह्रस्वप्रदेशत्रये त्रिह्रस्वग्रहणानि, एकं संज्ञासूत्रे, इति चत्वारि पदानि। 'एच इग्रस्वादेशे' इति चत्वारि, इत्यष्टौ पदानि। एवञ्च गुरुन्यासकरणं तयोर्ह्रस्वसंज्ञाऽभावार्थमिति^३त्युक्तम्। अस्य धातोरत्र सत्त्वे तु 'मितां ह्रस्व' इत्यत्राऽपि 'एच इगि'ति वक्तव्यमिति 'षट् पदानी'ति ^४भाष्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव। तथा 'चिण्णमुलोरि'ति सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थम्, अनुवर्तमानह्रस्व-विकल्पेनैव सिद्धेरि'त्याशङ्क्य, शमेर्ण्यन्ताणिचि 'अशमी'त्यादौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वत्वं न स्यात्, दीर्घग्रहणे^४ तु

१. 'अनुवादत्वे लाघवार्थं, तथा सर्वैः प्राचीनैरुक्तत्वात्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'न चाऽत्रैव परस्मैपदमित्यर्थं तत्। विनिगमनाविरहात्। घटादिषु पाठवैयर्थ्याऽऽ-पत्तेश्चेति भावः' इति ग. पाठः।

३. 'भाष्यसङ्गतिः' इति हरितालेन शोधितः पाठः क. पु.।

४. 'दीर्घग्रहणे' तु स्थानिवत्त्वनिषेध' इति क. पाठः।

दीर्घे स्थानिवत्त्वनिषेधात् दोष इति 'कमेर्णिङ्' सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तदप्यनुपपन्नम्। 'अहिङि' 'अहीडी' त्यर्थं दीर्घविधानस्याऽऽवश्यकत्वेन, शङ्कोत्तरयोरुभयोरपि निर्दलत्वाऽऽपत्तेः। तस्मादस्याऽत्र पाठोऽसाम्प्रदायिकः। कैयटादयस्तु चिन्त्या एवे'त्याहुः।

भाष्यकृताऽनाटीति। इदमेव भाष्यं 'नट नृतावि'त्यर्थभेदकल्पने मानम्। **निपात्यत इति।** न च तत्र 'क्राथे'ति घञन्तमेव गृह्यते। पूर्वोत्तरसाहचर्येण धातुनिर्देशस्यैवोचितत्वात्। स्पष्टं चेदं वृत्तौ। न च धातुपाठे ह्रस्वोच्चारणवैयर्थ्यम्। दीर्घ-णिचोरभावे चारितार्थ्यात्।

नन्वत्र पाठवैयर्थ्यमत आह—**मित्त्वमिति।** निपातनं च चिण्णमुलति-रिक्तविषये चरितार्थमिति भावः। **उदित्करणसामर्थ्यादिति।** 'विशिष्याऽर्थो नोच्यते' इत्युक्त्या नियमस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्वैयर्थ्यमिति भावः। एवञ्च^१ पूर्वपठित'वन षण सम्भक्तावि'त्यस्याऽपि नाऽनुवादः। पूर्वोक्तरीत्याऽर्थनियमा-सम्भवेन, तत्र वनपाठस्य वैयर्थ्याऽऽपत्त्या, तदनुवादाऽसम्भवात्। उदित्वफलं तु णिजभावे बोध्यम्। न च 'सामान्यक्रियावाचकत्व एव मित्वं, न विशेष-वाचकत्वे' इत्येवं नियमः सुलभ इति वाच्यम्^२। विशेषाऽनालिङ्गित-सामान्यस्याभावात्।

^३अपरे तु—पूर्वपाठः सम्भक्तौ 'वनोती'ति रूपव्यावृत्त्यर्थः। अन्यथा

१. 'न च पूर्वपठित-वनषणसम्भक्तावित्यस्यानुवादाऽभावार्थमुदित्करणमिति वाच्यम्' इति ग. पाठः।
२. इतोऽग्रे—'अनेकार्थत्वादिति पक्षेऽस्याप्यन्तर्भावेण तस्य प्रबलतया तत्पक्षे तस्य दुर्लभत्वादित्याहुः' इति ग. पाठः।
३. 'अपरे तु पूर्वपाठस्यैवमपि वैयर्थ्यमेव। अनेनैव 'वनती'त्यादिसिद्धेः। तस्मात्पूर्वपठितस्य, तानादिकस्य चाऽनुवाद एवाऽयम्। उदित्करणन्तु तस्यैव वैकल्पिकोदित्वबोधनार्थम्। तत्सामर्थ्याच्च निष्ठायां 'यस्य विभाषे'त्यस्याऽप्रवृत्तिरपीत्याहुः' इति ग. पाठः।

तवाऽपि तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेव। अनेनैव 'वनती'त्यादिसिद्धेः। उदित्वमप्यस्य व्यर्थमेव। तानादिकस्य उदित्वेन, पूर्वपठितस्याऽनुदित्वेन, निष्ठायां रूपद्वयस्येष्टत्वात्। एवञ्च तानादिकाऽनुवादेऽपि न क्षतिः। अस्यैवाऽनुवाद-
बोधनार्थमुकारोच्चारणमित्याहुः।

विकल्पो वक्ष्यत इति। 'ग्लास्नावनुवमां चे'त्यनेनेति भावः। **दरतीत्यादीति**। 'क्र्यादेरनुवाद' इति मते तु णिजभावे श्नाप्रत्यये 'दृणाती'ति भावः। केचित्तु 'अयं दिवादावपीति ताच्छीलिकान्तप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति, तस्याऽप्यनुवाद' इत्याहुः।

माधव इति। तस्याऽयं भावः—'सूत्रे दीर्घाऽन्तपाठ एवाऽविगीतः। व्याख्यातृभिः 'दृ विदारणे' इत्यस्योक्तत्वात्। किञ्च ह्रस्वान्तस्याऽप्यभ्युपगमे 'शृदृप्राप्ति'ति दृणातेर्वैकल्पिकह्रस्वविधानं व्यर्थं स्यात्। धातुद्वयेन 'ददरतुः' 'ददरतुरि'ति रूपद्वयसिद्धेः। न चाऽर्थभेदः। धातूनामनेकार्थत्वादि'ति।

परिभाषाभ्यामिति। परिभाषयोः परस्परविरोधे उभयोरप्यप्रवृत्तिः। अवधारणांशपरित्यागेन समुच्चयो वेति बोध्यम्। 'धुमास्थागापे'त्यत्र तु परिभाषाद्वयस्याऽपि 'पा पाने' इत्यत्राऽविरोधसम्भवान्न 'पा' इत्यनेन सामान्यतः 'पा'मात्रग्रहणम्। **मारणेति**। 'मारणेऽर्थे सम्पूर्वकस्यैव प्रयोग' इति पुरुषकारे उक्तम्। **माधव इति**। 'शम लक्ष आलोचने' इत्यस्य हि एतद्रूपम्। आलोचनं च चाक्षुषज्ञानमेव। 'पश्यार्थे'श्चाऽनालोचने' इत्यादौ तथा दृष्टत्वादिति तद्भावः। **ज्ञापनमात्रमिति**। 'श्लाघहृडि'ति सूत्रे 'ज्ञीप्स्यमान' इति प्रयोगादिति भावः। 'बोधयितुमिष्ट' इति हि तदर्थः।

माधवमतेऽस्योपपत्तिमाह—ज्ञप मिच्चेति। तथा च माधवमते बोधने धातुभेदेन रूपद्वयमिति भावः। **कथमिति**। माधवाऽन्यमते आक्षेपः। तद्ध्वनयन्नाह—
माधवेति।

कम्पने चलि रिति। धातुनिर्देशे इक्। 'कम्पनाऽर्थे चल धातुर्मिदि'-
त्यर्थः। एवमन्यत्राऽपि बोध्यम्। **स्वार्थे णिजभावे इति**। 'आ धृषाद्वे'ति

वैकल्पिकत्वादित्यर्थः। हेतुमण्णौ 'नाऽन्ये मितोऽहेतावि'त्यस्याऽप्रवृत्तेरिति भावः। **स्वार्थिणिचि** त्विति। 'नान्ये मित' इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। **जिह्वामिति**। 'तां ज्ञापयती'त्यर्थः। **जिह्वयेति**। तथा 'तृषादि ज्ञापयतीत्यर्थः। **लडयति शत्रुमिति**। 'उन्मथ्नाती'त्यर्थः। **दधीति**। 'जिह्वाव्यापारेण लेढी'त्यर्थः। केचित्तु 'आद्यस्य गालयतीत्यर्थः। द्वितीयस्य विलोडयतीत्यर्थः' इत्याहुः। **दैवादिकस्येति**। न च ईदित्वं व्यर्थम्। दैवादिकस्यैवाऽनुवाद इत्यर्थबोधनार्थं तत्सत्त्वात्^२। **मित्संज्ञा इत्यर्थ इति**। 'अतिदेशोऽयमि'त्यपरे। **मित्वं वेति**। 'मित' इत्यनुवृत्तं षष्ठ्यनुरोधाद्भावप्रधानमिति भावः। **प्राप्तेति**। ज्वलादीनां पूर्वं पाठात्, नमोऽमन्तत्वाच्चेति भावः। **घञन्तात्तत्करोतीति**। 'आचष्टे' इत्यर्थेऽपि कारकपूर्वत्वाऽभावान्न कृल्लुगादि। तत्पूर्वत्वे तु 'मेघेनोन्नमयती'त्येवेति बोध्यम्। णौ टिलोपे सति, तस्य स्थानिवत्त्वात् 'मितां ह्रस्व' इति भावः^३। **कथं संक्रेति**। घञन्ताणिच्यपि 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति निषेधाद्बद्धिर्दुर्लभेति प्रश्नः। **प्राप्ते इति**। वनोः पूर्वपाठात्, वमोऽमन्तत्वादिति भावः। **यमोऽपेति**। परिवेषणं भोजनाऽनुकूलः पात्रेऽन्नस्थापनादिरूपो व्यापार इति बोध्यम्।

नियमवच्छब्दादिति। न च मतुप्लोपे 'टेरि'त्यस्याऽप्राप्तौ, वृद्धौ, पुगागमः शङ्क्यः। सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्ध्यभावात्। अत एव समर्थ-सूत्रे 'स्वरयितव्यमि'ति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। तत्र हि 'स्वरवत्'शब्दाणिच।

१. 'तया पदार्थाऽन्तरम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'यङ्लुगन्ताणिचि मित्वाऽभावार्थमनुबन्धनिर्देश इत्याहुः' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'सम्पदादित्वाद्भावे क्विपि, 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घे, णौ 'उन्नामयती'ति प्रयोगसिद्धिरिति केचित्' इति ख. ड. पाठः।

एतेन 'सम्पदादित्वाद्भावे क्विपि, 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घे, णौ 'उन्नामयती'ति प्रयोगसिद्धिरिति'त्यपास्तम्। एकाच्चेन टिलोपाऽभावेऽपि, एकदेशविकृतन्यायेन मित्वात्, ह्रस्वस्य दुर्वारत्वादित्याहुः' इति च ग. पाठः।

अन्यथाऽर्थासङ्गतिः। तथा च इकारेण आदगुणे, सिद्धमिष्टमिति भावः।
अर्थाऽसङ्गतिभिया 'नियमशब्दादि'ति नोक्तम्।

वृत्तिन्यासादिविरोधादिति। 'न पादमी'ति सूत्रे 'आयामयते' इत्युदाहृत्य
'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्वं प्रतिषिध्यते' इति वृत्तावुक्तम्। **न्यासकृता** च 'न
कमी'त्यतो 'ने'त्यनुवर्त्तते' इत्युक्तम्। अत एव 'न कमी'ति निषेधाऽनन्तरं तेषां
पाठः। अन्यथा 'न कमी'त्यतः प्रागेव त्रिसूत्री पठ्येतेति बोध्यम्।

असम्भवादिति। प्राप्तिं विना निषेधाऽसम्भवादित्यर्थः।

फणोः प्रागेवेति। 'यो व्यती'रफाणयन्सुयुक्तामुपदाशुषे' इति
श्रौतप्रयोगोऽत्राऽनुकूल इति बोध्यम्। **सामर्थ्यादिति।** तपरत्वांऽशस्य पूर्वत्र,
स्यमु-स्वनयोश्च कृतार्थत्वादिति भावः। अकारस्य स्थानित्वन्तु न त्यज्यते।
तत्पागे मानाभावात्। अत एव दीर्घोपधानां फणादौ पाठश्चरितार्थः। **तत्र हीति।**
षत्वविधावित्यर्थः।

टल ट्वल। वैकलव्यं-भयादिजनितोद्विग्नता। **तद्व्यापार इति।**
बन्धुत्वाऽनुकूलो व्यापार इत्यर्थः। **अक्वथीदिति।** एदित्वात्र वृद्धिः। **दुवम्।**
'वान्त' इत्यत्र 'आदितश्चे'ति चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वादिविभाव' इति वृत्तिकृत्।
एवञ्चाऽस्य उदित्पाठोऽनाकरः। एवञ्च क्त्वायां 'वमित्वे'त्येव।

सुधाकर इति। 'चुटू' इत्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्धात्वर्थनिर्देशोऽ-
प्यार्ष इति भावः। केचित्तु 'उद्गरणे' इत्येव पठन्ति। **भागवृत्ताविति^१।** 'वेमुश्च
केचिद्रुधिरमि'त्यादिप्रयोगाश्च तस्याऽनुकूला इति भावः। **तद्भाष्यादौ न दृष्टमिति।**
'वेमुरि'ति प्रागुक्तप्रयोगस्तु च्छान्दसत्वाद्विध्यः।

१. 'रफाणयत्' इति पाठान्तरम्।

२. 'भागवृत्ताविति।' अत एके'ति सूत्र एव 'अनादेशादि-शश-दद-वादि-गुणानामि'ति
सिद्धे, योगविभागेन, नञ्द्वयोपादानेन च निषेधस्याऽनित्यत्वमिति तदाशयः' इति
ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

भ्रमु चलने। नन्वस्य ज्वलादौ पाठो व्यर्थः। न च 'ण'प्रत्ययाऽर्थः। नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिप्रतिषेधेन, अच्प्रत्ययेनैव सिद्धेरिति चेत्, न, अचि 'अभ्रम' इत्यत्र 'अच्कावशक्तावि'त्यन्तोदात्तत्वं स्यात्। णे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरे-णाऽऽद्युदात्तत्वमिति विशेषात्। मर्षणं-क्षमा। सा चाऽपराधे सत्यापि क्रोधाऽनाविष्करणम्। **ढलोप इति।** बहुव्रीहिपक्षे निमित्तत्वेनाऽऽश्रयणादेव घुत्वादीनामसिद्धत्वं नेति बोध्यम्। रलोपस्य त्वसम्भवात्रिवृतिः। तत्पुरुषपक्षेऽप्ये-वमेव। ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये।

सोढः। 'न परे'त्यतो 'ने'ति वर्तते। सोढः किम्? 'परिषहते'।

सिवादीनाम्। सिवु-सह-सुट्-स्तु-स्वञ्जः सिवादयः।

रम। 'अस्य उदित्वमनार्षमि'ति माधवः। तथा च क्त्वायाम् अनु-नासिकलोपे 'रत्वे'त्येव।

पाघ्रा। 'पा पाने', अयमेवाऽत्र गृह्यते, अलुग्विकरणत्वात्। 'पै' इत्यस्य शिति 'पा'रूपत्वाऽभावाच्च। 'द्रष्टृती'ति पाठे 'द्रष्टी'ति सौत्रो निर्देशः। अन्यथा शब्दपरत्वेन 'युष्मदी'त्यादाविवाऽमागमो न स्यात्। 'भवतेरि'त्यादिवद्गुणश्च स्यात्। विकरणस्तु^१ कर्त्रर्थकत्वाऽभावान्नेत्यपि वक्तुं शक्यम्। अत एव प्रकृते 'अर्ति-सर्ती'ति प्रयोगः सङ्गच्छते।

शकारादाविति। 'शिती'ति लाघवात्कर्मधारयं इति भावः। तेन 'पपे' इत्यादौ न^२।

१. 'विकरणस्तु ज्ञापकसिद्धत्वादनित्यत्वेन नेत्यपि' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. अग्रे—'नन्वत्र न दोषः। पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽलादेशस्यैव शितो ग्रहणात्। अत एव जादेशे दीर्घोच्चारणस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वमाकरोक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा यङ्लुगन्ताच्छतरि तस्य चारितार्थ्येनाऽसङ्गति स्पष्टैव। किञ्च पिबेर्गुणप्रतिषेधस्य अदन्तत्वाऽऽश्रयणेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात्। हलन्तत्वे यङ्लुगन्ताच्छतरि पिबादेशे, शब्लुकि, शि, तयोः परयोर्नुमोऽप्रवृत्तिः, अदन्तत्वे तु प्रवृत्तिरिति फलभेदात्प्रत्याख्यानाऽसङ्गतिः स्पष्टैवेति चेत्, न, कर्मधारयाऽभावेऽस्तिस्त्यो-

सदिर। अप्रतेः किम् ? 'प्रतिसाद'।

सदेः परस्य। 'सदिस्वञ्ज्योरिति पाठस्तु भाष्याऽननुगुणः।

जौहोत्यादिकयोरप्यादेशापत्तेः। शपः श्लुनाऽपहारेऽपि, चानशः शितः सम्भवात्। कर्मधारये तु न दोषः। आदिशित्वाऽभावात्। 'शतरि नेदं वर्तते' इत्युक्तमेव। 'शध्यै' प्रत्यये त्वयं दुर्वारः। न च शबाक्षिप्ते सार्वधातुके' इति ग. पाठः।

'अत एव अतिसत्योर्जौहोत्यादिकयोः शपः श्लुनाऽपहारेऽपि, चानशि न। आदिशित्वाऽभावात्। न च शबाक्षिप्ते सार्वधातुके लुक्श्लुविधानेन परनिमित्ततया स्थानिवत्त्वेन शपम् आदिशितमादाय कर्मधारयेऽपि दोष इति वाच्यम्। अनुमानेनोपस्थितसार्वधातुकस्य वृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यादौ शाब्दाऽन्वयाऽभावेन, शाब्दपरनिमित्तत्वाऽभावात्। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेनाऽनुबन्धविशिष्टस्यैव लुकि, अजादेशत्वाऽभावाच्च। तत्र 'लुगि'ति लुमत उपलक्षणमिति, श्लावपि न दोषः। तस्य न्यायस्याऽकृतव्यूहपरिभाषाऽनतिरिक्तत्वात्। अत एव 'जुहुत' इत्यादौ गुणो न। न च शितपि आदेशाऽऽपत्तिः। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चे'ति निर्देशेन शितपि आदेशाऽप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्। केचित्तु 'दृशि-शदि-साहचर्याज्जौहोत्यादिकयोर्न ग्रहणमि'त्याहुः^१ इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. 'सदिस्वञ्ज्योरिति' इत्यारभ्य 'परिष्वज्जे' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितो, मनोरमादिस्थत्वात्।

1. इतोऽग्रे—'उरदि'त्यादौ तु कार्यकालपक्षेऽङ्गसंज्ञासूत्रैकवाक्यतया प्रत्यय इतिपदीयशब्दस्य शाब्दान्वयसम्भवाच्च दोषः। अत एव 'जुहुयादि'त्यादौ गुणो न। 'लुकि ने'ति स्थानिवत्त्वनिषेधः। लुका श्लोरप्युपलक्षणादि'त्यन्ये। न च शितप्यादेशापत्तिः। इति ग. पाठः।

2. 'जानातिपिबतिभ्यां यङ्लुकि सत्त्वे, तदन्ताद्वा शतृसत्त्वे न मानम्। एवञ्च साहचर्याश्रयणेन गुरुभूतबहुव्रीह्याश्रयणापेक्षया, कर्मधारयो लघुरित्याहुः' इति ग. पाठः।

‘स्वञ्जोरुपसङ्ख्यानमि’ति वार्तिकात्। ‘परिषस्वजे’। **विशीर्णतायामिति**। ‘विशरणे’ इत्यर्थः। शातनं हि तदनुकूलो व्यापारः। शदेरेव णिचि, ‘शदेरगतावि’ति तत्त्वे, इदं रूपम्। तथा च तेन केवलस्याऽर्थकथनम् असङ्गतं स्यादत आह—**शातनन्त्विति**। **विषयतयेति**। विषयताऽत्र जनकतारूपा। तथा^१ च तज्जन्यं विशरणमर्थ इति भावः^२।

शदेः शितः। शदेः सार्वधातुकोत्पत्तेः पूर्वं शितोऽसम्भवात्, ‘शित’ इत्यस्य शिद्विषये लक्षणा। तदाह—**शिद्धाविन इति**। शिद्विशिष्टे लक्षणायान्तु शितः शबादेः सार्वधातुकाऽऽश्रयत्वेन, पूर्वं परस्मैपदे जाते, ‘भुक्तवन्तमि’ति न्यायेनाऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिरिति भावः। **कुच सम्पर्चने इति**। ‘कुच शब्दे’ इति पठितस्यैव पुनरिह पाठ एष्वर्थेष्वेव ज्वलादिकार्याऽर्थ इत्याहुः। **बोधितेति**। अनिट्कारिकासु ‘बुध्यती’ति श्यना निर्देशादिति भावः। **वृदिति**। वृतेः कर्तरि। क्विप्। ‘ज्वलितिकसन्तेभ्य’ इति सूत्रादत्र वृत्करणमनार्षम्। अन्यथा ‘ज्वलादिभ्यो ण’ इत्येव सूत्रयेदि’ति **केचित्**। **अचीति**। अस्य ‘अञ्च्यादि’ति रूपम्।

मेधृ सं। गृहैः=दारैः, मेधन्ते=सङ्गच्छन्ते ‘गृहमेधिनः’। **पूर्वोत्तरेति**। दैवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणादिति भावः^३।

१. ‘तथा च तद्विषयभूतं विशरणमर्थः। एतद्धातुजन्यत्वेन प्रत्यासत्तेः शातनस्यैव निर्देशः कृतः’ ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—‘**केचित्तु**’ विषयतया प्रसिद्धयेत्यर्थः। एतद्धातुजन्यत्वेन प्रसिद्धेः शातनस्यैव निर्देशः कृतः। ‘गम्लृ गतौ’ ‘डुपचष् पाके’ इतिवदित्याहुः। अन्ये तु ‘अस्मादेव निर्देशात्स्वार्थे णिचं, निवृत्तप्रेषणात्प्राकृतेऽर्थे वा णिचमाहुः’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. इतोऽग्रे—यत्तु ‘अकर्मकैः साहचर्यादि’ति माधवः। तत्र। ‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधी’त्यादौ सकर्मकादपि चिन्दर्शनात् इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

निशामनम्-चाक्षुषं ज्ञानम्। अबुददिति। न च 'इरः प्रत्येकमित्वमि'ति पक्षे इदित्वान्नलोपाऽनापत्तिः। 'अनिदितामि'त्यत्र कर्मधारयेण 'इत्सञ्ज्ञेकारान्त-भिन्नानामि'त्यर्थात्त दोषः। इरितो दृशेः क्सस्य निषेधकेन 'न दृश' इत्यनेनाऽन्त्येदित एवेदित्कार्यज्ञापनाच्च। अन्यथा नुमि इगुपधत्वाऽभावात्, क्सप्राप्तिरेव नेति, किं तन्निषेधेनेति प्राहुः। न च समुदायेत्वपक्षे 'रुन्धे' इत्यादौ 'स्वरितेत' इत्यात्मनेपदाऽनापत्तिः, समुदायस्य कार्याऽऽरम्भकत्वेऽवयवानां पृथक् तदनारम्भकत्वात्, अत एवाऽत्र पक्षे न नुमिति वाच्यम्। स्वरितत्व-प्रतिज्ञासामर्थ्येनाऽवयवगतस्य तस्य समुदाये आरोपात्सिद्धेः। वादित्रग्रहणे (ष्वि)ति। 'वादनार्थं तद्ग्रहणे' इत्यर्थः।

ये विभाषा। अत्र 'ये' इति विषयसप्तमी। अन्यथा 'जायते स्वयमेवे'त्यत्र 'अचः कर्तृयकी'ति स्वरो न स्यात्। तत्र^१ हि 'स्तीर्यते' इत्यादिसिद्धये 'तास्यनुदात्तेदि'त्यत 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्य, 'उपदेशेऽजन्त' इति व्याख्यानस्याऽऽवश्यकत्वेन, परसप्तम्यां स न स्यादिति स्पष्टम् 'अचः कर्तृयकी'ति सूत्रे भाष्ये। एवञ्चाऽत्र सूत्रे 'अङ्गस्ये'त्यस्याऽसम्बन्धः, भाविबुद्ध्या-श्रयणं वा।

नान्तोऽपीति। 'उत माता महिषमन्ववेनदि'त्यत्र वेदभाष्यकारैस्तथोक्त-त्वादिति भावः। स्पश। 'अस्माद्यङन्तादचि संज्ञापूर्वकत्वेनाऽनित्यत्वादभ्यास-दीर्घाऽभावे, टापि 'पस्पशा' बोध्ये'ति माधवः। 'सर्वेतरतन्त्रसिद्धान्तबाधको विचारः पस्पशे'त्याहुः। 'पृषोदरादित्वादध्रस्व' इत्यन्ये। 'उभयतः स्पाशे'-त्यप्यस्यैव।

ऊदुपधायाः। 'उपधा'ग्रहणमुत्तरार्थम्। प्रकृते तु 'ओः सुपी'त्यत 'ओरि'त्यनुवृत्त्याऽपि सिद्धम्। 'गोह' इति विषयाऽर्थम्। तदाह-गुणहेताविति। तेन 'जुगुहतुरि'ति सिद्धम्। अद्युक्षदिति। एतदर्थमेव 'शल' इति सूत्रे 'अनिट'

१. 'संस्तीर्यते' इति ग. पाठः। 'स्त्यते' इत्यपि क्वचित्पाठः।

इति च्लेर्विशेषणं व्याख्यातम्। धातुविशेषणे तु धातोः सेट्त्वात् क्सो न स्यादेव। पाक्षिकेडभावमादायाऽनिट्त्वे तु नित्यमेव स्यात्। **दन्त्ये तडीति।** वर्णग्रहणात्, 'यस्मिन्विधिरिति न्यायाच्च दन्त्यादौ तडीत्यर्थः। **अन्तलोप इति।** अत एव 'अघुक्षातामि'त्यादौ 'आतो डित' इति इयादेशो न।

ऋद्धनोः। 'एकाच' इति निषेधे प्राप्त इदम्।

रिड्श। 'अयड्यी'त्यतो 'यी'ति, 'अकृत्सार्वे'ति सूत्रं चाऽनुवृत्तं लिङ एव विशेषणम्। शेऽसम्भवात्। यकि चैयथ्यात्। तदाह—**यादाविति।** इगागमेन सिद्धे रेफोच्चारणफलं, निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धे डकारोच्चारणे च फलं 'रीडृत' इति सूत्रे तद्धिते निरूपितम्।

उश्च। 'इको झलि'त्यतो झलप्रहणं, 'लिङ्सिचावि'ति सूत्रं चाऽनुवर्तते। तदाह—**ऋवर्णादित्यादि।**

ह्रस्वादङ्गा। 'अङ्ग'ग्रहणादङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य लोप इत्यर्थः। स च पूर्वाऽपरसाहचर्यात्सिजेव। तदाह—**सिच इति।** तेन 'अस्तम्' 'द्विष्टमामि'त्यादौ न। न च 'ह्रस्वात्सिच' इत्येवाऽस्तु। 'अलाविष्टामि'त्यादौ लोपाऽऽपत्तेः। न चाऽऽगमे कृते तत्सहिते एव प्रत्ययत्वादिवत्सिच्चमपि विशिष्टे एव, स्वाऽवयवेन च पौर्वापर्याऽभाव इति वाच्यम्। एवं तर्हि पदलाघवाऽभावेन विशेषाऽभावात्तथा नोक्तमिति बोध्यम्।

प्रापणमित्यादि। 'भारं ग्रामं हरति', अंशं हरति स्वीयम्' 'परस्य स्वर्णं हरति', पापं हरती'ति क्रमेणोदाहरणानि।

'लिटि धातोरिति'त्यतोऽनुवृत्तं 'धातोरिति' एवा विशेष्यते। तदाह—**उपदेशे एजन्तस्येति१।**

१. इतोऽग्रे—'ननु 'धातो'रिति व्यर्थम्। न च 'एजन्तधातोरिति'त्यर्थसम्पादकत्वेन 'द्वौकिते'त्येतद्व्यावृत्त्यर्थम्। एजुपदेशसामर्थ्यात्, समुदायोपदेशायाऽवयवानां नान्तरीयकतयोच्चारणेन, तदुपदेशाऽभावाच्चेति चेत्, न, 'डो'प्रत्ययोपदेशाद् उपदेशे

परे तु 'उपदेशे' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। तस्य च 'एच' इति विशेषणम्। तेन 'एजन्तस्योपदिश्यमानस्ये'त्यर्थः। 'गोद्व्यच' इत्यादिस्त्वनुवादो, नोपदेश इति, स्पष्टं व्यङ्ग्यधायकभाष्ये। 'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश' इति प्रकृतसूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्।

'धातोरि'त्यनुवृत्तौ 'उदीचां माङ' इत्यादावात्वानापत्तिः। अनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुताया 'न धातुलोप' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्।

किञ्च तत्सत्त्वे धातुसंज्ञायां, डान्तस्य धातुत्वेऽपि, एजन्तस्य धातुत्वाऽभावः। न च तत्सत्त्वेऽपि तत्प्रागभागस्यैव धातुत्वमिति न दोषः। एवं हि डकारसत्त्वेऽपि धातोरेजन्तत्वाऽनपायेन, आत्वे बाधकाऽभावात्, अस्य निर्देशस्य नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमि'त्यर्थज्ञापकता, भाष्योक्ताऽसङ्गता स्यात्। धातोरुपदेशे एजन्तत्वाऽनपायात्। तस्मादुक्त एवाऽर्थो भाष्यसम्मतो युक्तः। 'गोभ्यामि'त्येतद्व्यावृत्तिरेव 'उपदेश'ग्रहणफलम्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च 'डो' इत्यादीनामुपदिश्यमानैजन्तत्वमस्तीति न वाच्यम्।

एचः सत्त्वेन 'गोभ्यामि'त्येतद्व्यावृत्त्यर्थत्वात्। ओकारोच्चारणन्तु सर्वनामस्थानविषये 'गोतो णिदि'त्यस्य तन्निमित्तकवृद्धेश्च परत्वात्प्रवृत्तौ चरितार्थम्। न च 'उपदेशे' इत्यस्य एजन्तविशेषणत्वादत्र न दोषः। 'धातोरि'त्यस्याऽभावे तदलाभात्। न च 'उपदेशे' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। तस्य च 'एच' इति विशेषणम्, तेन 'एजन्तस्य उपदिश्यमानस्ये'त्यर्थात्र दोष इति वाच्यम्। मानाऽभावात्। व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वाच्च। 'गोद्व्यच' इत्यादिस्त्वनुवादो, नोपदेश इति, स्पष्टं व्यङ्ग्यधायकभाष्ये। 'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश' इति प्रकृतसूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वपक्षे तु न^२ तत्फलम्' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

1. 'उपदेशे' इत्यस्य कारकविभक्तिताया न्याय्यत्वाच्च। यत्तु 'गोद्व्यच' इत्यादौ समुदायस्याप्युपदेशोऽस्ती'ति। तत्र तस्याऽनुवाद्यत्वात्। अज्ञातज्ञाप्यत्वाऽभावेनोपदेशत्वाऽभावात्। स्पष्टं चेदम्'इति ग. पाठः।
2. 'तत्फलं चिन्त्यम्' इति ग. पाठः।

एवञ्चोपदेशग्रहणस्य वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽ-
प्रवृत्त्यादिज्ञापकताऽपि चिन्त्या। एतदेवाऽभिप्रेत्य 'गोभ्यामि'त्याद्यर्थं
धातुग्रहणाऽनुवृत्तिमुक्त्वा, 'अथाऽपि निवृत्तं तदि'त्युक्तम्। 'उपदिश्यमानस्य
एजन्तस्ये'त्यर्थे मेडादौ डकारसत्त्वे, तस्य एजन्तत्वाऽभावः। परस्य डस्य
सत्त्वेन तत्त्वाऽभावात्। अतस्तस्य 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमि'त्यर्थज्ञापकता
सुस्था। अनुबन्धलोपे तु एजन्तत्वसत्त्वेन धातुसंज्ञादिकार्याऽर्थं तावतोऽप्युपदेशे
तात्पर्याच्चोपदेशविषयैजन्तत्वसत्त्वेन भवत्येवाऽऽत्वम्।

एतदेवाऽभिप्रेत्य 'धु'सञ्ज्ञासूत्रे 'अवादातं मुखमि'त्यत्र 'पलोपोत्तरमात्वे
कृते प्राप्ताया धुसञ्ज्ञाया 'अदाप्' इति निषेधो न स्यात्। दैपः पकार-
सत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्त्वाऽप्राप्त्याऽस्याऽतिदेशेनाऽपि दाप्त्वाऽभावादि'त्याशङ्क्य,
'नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमि'ति समाहितम्। त्वद्रीत्या तत्परिभाषां विना
आत्वस्याऽप्यप्राप्त्या, धुत्वप्राप्तिरेव नेति, निषेधाऽप्राप्तिशङ्का निर्दलैव
स्यादित्याहुः।

उपदेशे किम्? 'चेता'। 'यद्यप्ययं लाक्षणिकः, तथापि वर्णग्रहणे
प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिदमि'ति नव्याः^१। अन्ये तु 'लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमात्रमनेन ज्ञाप्यते। ध्वनितं चेदमोत्सूत्रादौ भाष्ये^२।
एजन्तेभ्य आचारक्विप्त्नु अनभिधानान्नेती'त्याहुः^३।

१. 'उपदेशे किम्' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
मनोरमादिस्थत्वात्।

२. इतोऽग्रे- 'अत एव 'क्रापयती'त्यादावान्तलक्षणपुक्सिद्धिः। एतेन 'प्राधान्येन
वर्णग्रहणे एवाऽस्या अभावो ज्ञाप्यते' इत्यपास्तम्। प्रकृते उपदेशग्रहणवैयर्थ्याऽ-
नुद्धाराच्च। 'सर्वत्र विभाषा गोरि'त्यादौ तु गतिरुक्तैवेति दिक्' इति ग. पाठः।

३. 'भाष्ये इत्याहुः' इति ग. पाठः।

४. 'नेति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

न तु शितीति। 'शिती'ति कर्मधारयात्सप्तमी। धात्वाक्षिप्तप्रत्ययस्य तेन विशेषणान्तदादिविधौ 'इत्सञ्ज्ञकशकारादावि'त्यर्थः। तेन 'जग्ले' इति सिद्धम्।

प्रसज्यप्रतिषेधो^१, विषयसप्तमी च। तेन 'ग्लायती'त्यादौ शबाद्युत्पत्तेः प्रागपि नाऽऽत्वम्। पर्युदासे^२ परसप्तम्यान्तु 'सुगलः' 'सुगला' 'सुगलान' इत्येतेषु आकारान्तलक्षणाः का-ऽङ्-युचो न स्युः। प्रत्ययनिमित्तं हि आत्वम्, आदन्ताच्चैते प्रत्यया इत्यन्योन्याश्रयात्। पूर्वमनिष्टे प्रत्यये कृते आत्वे तु परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद् एषामप्राप्तावनिष्टं स्पष्टमेव। अत एव आदन्त-लक्षण'क'बाधनाऽर्थ 'ह्वावामश्चे'त्यण्विधानं चरितार्थम्। तथा 'जग्ले' इत्यत्र 'द्विर्वचनेऽची'त्यभ्यासे इकारश्रवणाऽऽपत्तिः।

किञ्च पर्युदासे 'इत्सञ्ज्ञकशकारादिभिन्ने' इत्यर्थाऽलाभे 'जग्ले' इत्यसिद्धिरेव। कर्मधारयेऽप्येकदेशस्य धात्वाक्षिप्ते विशेषणत्वाऽयोगात्। एतेन 'पर्युदासे, विषयसप्तम्यां न दोष' इत्यपास्तमित्याहुः।

अन्ये^३ तु 'शिती'ति बहुव्रीहिः। 'अशिती'ति पर्युदासः^४, परसप्तमी च। 'सुगल' इत्यादौ तु न दोषः।

'आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः'।।

इति कैयटोक्तेः। 'जग्ले' इत्यत्राऽपि न दोषः^५। 'लिटि वयो य' इत्यतो

१. 'प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं, विषयसप्तमी च' इति ग. पाठः।

२. 'पर्युदासाद्धि' इति ग. पाठः।

३. 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'ज्याय इति बोध्यम्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. ग. पुस्तके तु एतत्समानार्थो, भिन्नानुपूर्वीकः पाठः प्रायेण दृश्यतेऽत्र 'केचित्त्वि'त्यादिना।

५. इतोऽग्रे—'वतिष्ठतिताऽनित्यत्वादेतद्विषये 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्याऽप्रवृत्तिरिति 'जग्ले' इत्यादिसिद्धिः' इति ग. पाठः।

द्विलकारसहित'लिटी'त्यनुवृत्तेर्लावस्थलिट्यपि तद्विधानात्। 'मीनात्या'दि-
सूत्रेऽप्येच इत्यनुवर्त्य 'एजन्तानामेषां ल्यपि, अशिति च परत एत्वमि'त्यर्थः।
'^१आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्तानामपि इकारान्ता' इति
घुसञ्ज्ञासूत्रभाष्योक्तेः। न चाऽत्र^२ वार्तिकमते 'प्रणिदीयते' 'प्रणिदीन' इत्यादौ
नित्यणत्वाऽनापत्तिः, 'दी'त्यस्य घुप्रकृतित्वाऽभावादिति वाच्यम्^३। एषामनभिधानात्।
अत एव भाष्यवार्तिकपक्षयोर्न फलभेदः। अत एव वार्तिककृता 'प्रकृतिग्रहणं
शिदर्थमि'त्येव घुसञ्ज्ञासूत्रे उक्तम्। भाष्यकृता^४ णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणेन
प्रत्याख्यातम्^५।

यद्वा^६ 'एजिषये आत्वमि'ति भाष्यपक्षे नित्यं णत्वं भवतीति, तदेकवाक्यतया
पक्षान्तरेऽपि 'शेषे विभाषे'त्यत्र व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणेन नित्यं णत्वं
साध्यमित्याहुः। बहुप्रतिविधेयत्वात्पर्युदासस्य, कर्मधारयः, प्रसज्यप्रतिषेध,
इत्येतदेव ज्याय इति बोध्यम्।

आतो लोपः। 'दीडो युडि'त्यतः 'अचि किडती'ति वर्तते। तदाह-
अजाद्योरिति। 'इट्' आगम एव। अन्याऽऽसम्भवात्। 'जगे' इत्यादौ तु
अजादिक्किट्त्वादेव सिद्धम्। इट् आर्द्धधातुकत्वं तदवयवत्वाद्वोध्यम्^७।
आर्द्धधातुकयोः किम्? 'यान्ति'। 'व्यत्यरे'। रातेः कर्मव्यतिहारे तडि,
लडुत्तमैकवचनम् इट्।

१. इतोऽग्रे—'तदुक्तं घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये—'आकारान्तानाम्' इति ग. पाठः।

२. 'न चाऽत्र पक्षे' इति ग. पाठः।

३. 'इष्टापत्तेः। एजिषये आत्वमिति पक्षेऽपि एजिषयविशिष्टैकारान्तस्यैव प्रकृतित्वं, न
त्वन्यस्येति? न तत्रापत्तिः। अत एव वार्तिककृता' इति ग. पाठः।

४. 'भाष्यकृता च' इति ग. पाठः।

५. 'प्रत्याख्यातमित्यन्यत्' इति ग. पाठः।

६. इतोऽग्रे—'न चैवं 'प्रणिदीयते'इत्यत्र णत्वं न स्यात्, एतस्य घुप्रकृतित्वाभावादिति
वाच्यम्। 'दा' इत्यत्र तत्प्रवृत्तावेकदेशविकृतन्यायेन 'दी' इत्यत्रापि तदङ्गीकारात्
इति ग. पाठः।

७. 'इट्शब्देन आगम एव गृह्यत इत्याहुः' इति ग. पाठः।

अजाद्योः किम्? 'ग्लायते'। 'दासीय'। इटः सीयुट्। 'क्डिती'ति च इटो न विशेषणम्, इट्ग्रहणसामर्थ्यात्।

१दारूपा इति। यद्यपि लाक्षणिकत्वाद् दो-देङ्-धेटां कृताऽऽत्त्वानां न प्राप्नोति, तथापि 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति परिभाषया न दोषः^१। अस्यां च दैपः पित्वं ज्ञापकम्^२। तच्च 'अदाबि'ति निषेधेऽस्यापि ग्रहणाय। **धारूपा इति**। प्रयोगाऽभिप्रायेण बहुवचनम्^३। 'प्रनिदारयति', 'प्रनिधारयती'-त्यादौ तु न दोषः। अनर्थकत्वात्। अनर्थकत्वेनैव 'घु'निरूपितोपसर्गत्वाभावाच्च। दापयत्यादौ 'यदागमा' इति न्यायेन न दोषः। रेफस्तु आकाराऽऽगमो, न 'दा' इत्यस्य। दासाहचर्याद् धाग्रहणेन धेटोऽपि ग्रहणम्। 'दो दद्धोरि'त्यत्र दधातेर्हि विधानसत्त्वात्। धेट्निवृत्यर्थं 'दा' ग्रहणेन तस्याऽपि घुत्वज्ञापनाच्च।

एर्लिङि। 'घुमास्थे'त्यादि वर्तते। 'किती'ति च।

विभाषा धेट्। 'णिश्री'त्यतः 'कर्त्तरी'त्यनुवर्तते।

विभाषा घ्रा। 'गातिस्थे'त्यतः सिचः परस्मैपदेष्वि'ति, लुगि'ति चाऽनुवर्तते।

यमरम्। अनयोः सगिट्-विधानम् 'अयंसीदि'त्यत्र 'नेटी'ति वृद्धिनिषेधायेति बोध्यम्। 'अयंसिष्टामि'त्याद्यर्थं च। **अधासीदिति**। अत्र धातोः सकि, सिच इटि, तस्य सिचश्चित्त्वसामर्थ्यादुदात्तत्वे, एकादेशे, उदात्त ईकारः सिद्ध्यति। अन्यथा ईडनुदात्त एव स्यात्। द्विवचनादौ च स्पष्टमेव फलम्। तदाह—**अधासिष्टामिति**।

१. इतोऽग्रे—'लुग्विकरणदाधोरभावाल्लुग्विकरणाऽलुग्विकरणपरिभाषाया न विषयः। यद्यपि लाक्षणिकत्वात्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'दा' इति 'धा' इत्यस्याप्युपलक्षणम्' इति ग. पाठः।

३. 'सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'अर्थवत्परिभाषा तु प्रवर्तत एव। तेन प्रणिधारयतीत्यादौ' इति ग. पाठः।

वाऽन्यस्य। अन्यस्येति किम्? अन्यथा स्थाधातौ परत्वादयमेव विकल्पः स्यात्। **किति लिङीति**। यद्यपि 'क्ङिती'त्यनुवर्तते, तथापि 'आर्द्धधातुके' इत्यनुवृत्त्या विधिलिङि अप्रवृत्तेर्ङितीत्यनुवृत्तौ फलाऽभाव इत्याशयः। **घुमेति**। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **विभाषा ग्रेति**। दैवादिकशाच्छाससाहचर्यादिति भावः। एवं 'शाच्छासे'ति युग्विधावपि बोध्यम्।

पिबादेश इति। अस्य आद्युदात्तत्वं निपात्यत इति स्पष्टं 'धातोरि'ति सूत्रे भाष्ये।

ऋतश्च। तपरकरणं स्पष्टार्थम्। 'अकारविधानेनैव सिद्धे, गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमि'ति कश्चित्। तत्र। 'तितीर्वाणि'त्यादौ 'ऋच्छत्यृतामि'त्यस्य निषेधाय, तस्य इग्लक्षणताया आवश्यकत्वात्। तत्र हि क्वसोः कित्वसामर्थ्यान्निषेधविषयगुणस्याऽपि 'क्ङिति चे'ति निषेध इति स्पष्टमाकरे। 'गुणोऽर्त्तिसंयोगाघोरि'त्युत्तरमेव 'लिटि चे'ति तु नोक्तम्^१। एवञ्च 'आरतुरि'त्येतत्सिद्ध्यर्थं 'ऋच्छत्यृतामि'त्यत्र ऋकारप्रश्लेषोऽपि न कार्य इति लाघवम्।

उपधावृद्धिरिति। न च परत्वाद्वृद्धे 'जाग्रो वी'ति गुणविधानेन उपधावृद्ध्यभावस्य ज्ञापनादोष इति वाच्यम्। 'जागृ'धातौ गुणोत्तरं वृद्ध्यभावस्य बोधनेऽपि, सार्वत्रिकत्वे मानाऽभावात्। अत एव 'कृ'धात्वादौ भावकर्मणोः परत्वाद्वृद्धे, उपदेशग्रहणाच्चिण्वद्भावे 'कारिष्यते' इत्यादावुपधावृद्धिः। अत एव स्यसिचसूत्रे 'उपदेश'ग्रहणं चरितार्थम्^२।

१. इतोऽग्रे— 'तत्र 'नित्य'ग्रहणाऽनुवृत्त्या, 'सञ्चस्करतुरि'त्याद्यसिद्ध्यापत्तेः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे— 'एवञ्च 'ऋतो लिटि गुणाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेने'ति वार्तिकं निष्फलमिति बोध्यम्। न च पूर्वविप्रतिषेधाऽभावे परत्वाद्वृद्धे, 'सकृद्भूतावि'ति न्यायाद्वृद्धिर्दुर्लभेति वाच्यम्। गुणप्रवृत्तेः पूर्वम् 'अत उपधाया' इत्यस्याप्रवृत्त्या, उक्तन्यायस्योक्ति-सम्भवाऽभावात्। स्पष्टं चेदं कैयटे' इति ख. ग. ड. पाठः।

गुणोऽस्ति। 'अर्त्ती'ति भ्वादि-ह्लाद्योः सामान्यग्रहणम्। विकरणस्तु न। श्तिपि^१ तस्य न्यायप्राप्तत्वाभावात्। 'अयङ्यी'त्यतो 'यी'त्यनुवर्तते। तच्च लिङो विशेषणम्। तेनेह न-'संस्वृषीष्ट'। 'श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्यर्थ' इति **माधवादयः।**

श्रुकः किति। एकाच उगन्तादिति। एकाचः किम्? 'जागरितः'^२। **गिदिति।** चत्वेनाऽसौ प्रश्लिष्यते। तेन 'भूष्णुरि'ति सिद्धम्। 'स्नु'प्रत्ययो हि 'गिदि'त्युक्तम्। **पुरस्तादिति।** अत एव 'सनीवन्ते'ति सूत्रे 'स्वृ'ग्रहणं चरितार्थम्। **परत्वादिति।** 'स्वरती'ति विकल्पस्तु 'मध्येऽपवाद'न्यायाद् नाऽस्य बाधक इति भावः।

ऋच्छत्युताम्। ऋधातोरिति। बहुवचननिर्देशाद् ऋकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति भावः। ऋवर्णान्तधातुमात्रस्य तु न ग्रहणम्। 'ऋतश्च संयोगादेरि'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। इदं च 'इजादेरि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

ऋकारप्रश्लेषाऽभावे तु 'ऋ अतुसि'ति स्थिते 'द्विर्वचनेऽची'त्यनेन

१. 'श्तिपि तस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनाऽनित्यत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'न च, गुणे, रपरत्वे च अनुगन्तत्वात्, 'अकृतव्यूह'परिभाषया निषेधाऽप्राप्तिरिति वाच्यम्। 'उपदेशे' इत्यस्याऽप्यनुवर्तनात्। अत एव 'तिस्तीर्षती'त्यादावकृतव्यूह—परिभाषया 'सनि ग्रहे'ति निषेधो 'ने'त्यपास्तम्। अत एव 'क्षीदित' इति सूत्रे 'श्चि'ग्रहणं चरितार्थम्। अन्यथा सम्प्रसारणे, उगन्तत्वादेव निषेधे सिद्धे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। स्पष्टं चेदं 'क्षीदित' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। 'एकाच' इति सूत्रस्थभाष्यन्तु पर्वपक्षस्थत्वात् प्रौढवादः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. इतोऽग्रे—'अतः 'स्तीर्णमि'त्यत्र 'यस्य विभाषे'ति निषेधः। अन्यथा 'इट्सनि वे'त्यनेन 'वृतो वे'त्यधिकाराद् ऋकारान्तत्वोपाधेरेव विकल्पेन, इत्वे कृते तदुपाधेरभावेन न स्यात्। 'यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेरेव निषेध' इति तत्र सिद्धान्तात्' इति ग. पाठः।

यणि निषिद्धे, द्वित्वे, आ सप्तमसमाप्ति अङ्गाऽधिकारेण उरदत्वस्य बहिरङ्गतया, अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे, परादित्वाद्धातुत्वे, ऋदन्तलक्षणे गुणे, 'अरतुरि'ति प्राप्नोति। पूर्वाऽन्तवत्त्वेनाऽभ्यासत्वे तु उरदत्वे, हलादिःशेषे, 'अत आदेरि'ति दीर्घत्वे, आतो लोपे 'अतुरि'ति स्यात्। न च वार्णादाङ्गन्यायेन दीर्घं बाधित्वा उरदत्वे, रपरत्वे, अभ्यासलोपे 'अत आदेरि'ति दीर्घत्वे, उत्तरखण्डे यणि, 'आरतुरि'त्यस्य सिद्धेर्व्यर्थः प्रश्लेष इति वाच्यम्। दीर्घोत्तरं परत्वेन आद्गुणे 'अर्तुरि'त्यस्याऽऽपतेः। न च यणादेशस्याऽपि प्राप्तत्वेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न। 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वं तु न, पूर्वस्यैव विधेरभावादिति वाच्यम्। ईदृशे विषये तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेः। अत एव लघूपधगुणप्राप्तिसत्त्वेऽपि, 'रियती'त्यादावियडादिसिद्धिः। प्रश्लेषे तु तत्सामर्थ्यात्पूर्वं गुणे, द्वित्वमिति न दोषः।

इडत्यर्त्ति। ननु इट्ग्रहणं व्यर्थम्। न च विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। भारद्वाजनियमेन अर्त्ति-व्ययत्योर्विकल्पस्य सिद्धत्वे, तद्ग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः। न च निषेधनिवृत्त्यर्थम्। अर्त्तिग्रहणसामर्थ्येनैव तन्निवृत्तेरिति चेत्, न^१, स्पष्टाऽर्थत्वात्। 'अर्त्ती'त्युभयोर्ग्रहणम्, पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति दिक्।

गृ घृ। अत्र घृधातोर्धृत-घर्म-घृणाभ्योऽन्यत्र न प्रयोग इति 'तृज्वदिति' सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनयैव रीत्या प्रयोगाऽनुसारादन्येषामप्युक्तम्। **अन्तरङ्गत्वादुवडिति**। एवं श्रयतावन्तरङ्गत्वादियडिति बोध्यम्।

श्रुवः शृ च। न च 'श्रु'धातुः स्वादावेव पाठ्य इति वाच्यम्। यङ्लुगर्थत्वात्। तेन यङ्लुकि 'शृणोती'त्येवेत्याहुः। तत्र। 'शबादेशाः श्यनादय' इति भाष्योक्तपक्षाऽन्तरे स्थानिवद्भावेन शप्त्वात्तस्य लुकि, सन्नियोगशिष्टन्यायेन आदेशनिवृत्तावुक्तरूपस्य दुर्लभत्वात्। तस्मात्पक्षान्तरेऽपि

१. इतोऽग्रे—'इडेवे'ति नियमार्थत्वात्। तेन जौहोत्याद्यन्तेरपि नित्यमिदं। एतत्सामर्थ्याच्च—
र्त्तीत्युभयोर्ग्रहणम्' इति ग. पाठः।

साहचर्येण एषां यङ्लुकि अप्रवृत्तिरेव स्वीकर्तुमुचिता। स्वादावपाठस्तु गणकार्याऽनित्यत्वबोधनायैवेति दिक्।

हुशुनवोः। 'एरनेकाच' इत्यतः 'असंयोगपूर्वस्ये'त्यनुवृत्तम् 'ओः सुपी'त्यतोऽनुवृत्तस्य 'ओरि'त्यस्य विशेषणम्, न तु प्रत्ययस्य। तेन 'आप्नुवन्ती'त्यत्र यणन। तदाह— असंयोगेत्यादि।

'अचि श्नु' इत्यतः 'अची'त्यनुवर्तते। तदाह— अजादाविति। ननु 'हुशुनवोरि'ति व्यर्थम्। 'अयुवन्नि'त्यादावडागमस्य आभीयतयाऽसिद्धत्वा-देव यणभावसिद्धेः। 'लावस्थायामडागम' इति पक्षेऽपि तत्स्थान्याश्रयस्याऽपि तत्समानाऽऽश्रयत्वेन असिद्धत्वं बोध्यम्। तत्रत्याख्याने तु 'एरनेकाचोऽसंयोग-पूर्वस्ये'त्यत्र 'अनेकाच' इति योगं विभज्य, 'इणो यणि'त्यनुवर्त्य, योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थतया, व्याख्यानेन च 'अडादिसहिताऽनेकाचश्चेद्यण् तर्हि इवर्णान्तेन एवे'ति नियमात्र दोषः^१। द्वितीयन्तु 'एरसंयोगपूर्वस्ये'त्येतत्, 'अनेकाच' इत्यनुवर्तनेन विध्यर्थ^२ बोध्यम्। न च भानुदानुशब्दाभ्यामाचारविविपि 'भानवती'त्यादौ दोषः। परेण गुणेन बाधात्। अयं च मध्येऽपवादन्यायेन उवङ् एवाऽपवादः। (क्लिप्तपरत्वाऽभावाच्च^३)। न च 'यoyुवती'त्यादौ यङ्लुकि दोषः। तस्य च्छान्दसत्वेन प्रत्ययस्य आर्द्धधातुत्वादेव यणभावसिद्धेरिति चेत्, न, भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुक्सत्ता-ज्ञापनार्थत्वात्। 'अनेकाच' इत्यनुवृत्तिरपि ज्ञापकतानिर्वाहाय। तेन हि 'युवन्ती'त्यादिव्यावृत्तौ सत्यां ज्ञापकता निर्वहति^४। चान्द्रादयस्तु

१. इतोऽग्रे—'अत एव लावस्थायामडागमेऽपि 'अयुवन्नि'त्यादौ न दोषः। अत एव तत्पक्षे 'अध्यैयाताम्' 'अधीयन्' इत्यादौ न यण्। यदि तु तत्स्थान्याश्रयमपि तत्समानाश्रयं, तदाऽसिद्धत्वेनापि सिद्धम्'। इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'पदद्वयानुवर्तनेन विध्यर्थम्' इति ग. पाठः।

३. अयं ग. ड. पाठः।

४. 'निर्वहतीति दिक्' इति ग. पाठः।

निःसङ्कोचं यङ्लुको भाषाविषयत्वमिच्छन्ति। ततु पाणिनिः सूत्रं भाष्यविरुद्धम्।

असंयोगपूर्वेति किम्? 'अक्ष्णुवन्ति'।

इडादेशस्यैवेति। स्थानिङित्वेनैव सिद्धे आदेशऽङकारस्याऽचरितार्थ-
तया प्रयोजनाऽऽकाङ्क्षत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, व्याख्यानाच्चेति भावः^१।
स्पष्टं चेदं 'गाङ् लिटी'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

फले तु न भेद इति। न च 'गा-अ-आते' इत्यत्र वार्णपरिभाषया
सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'आतो ङित' इतीयादेशः स्यादिति वाच्यम्। तस्याः
स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेरिति भावः। **नेगदितीति।** नन्वत्र णत्वं दुर्लभम्। शिति
'मा'रूपाऽभावात्। किञ्चाऽशिति आत्वेऽपि, लाक्षणिकत्वाण्णत्वं दुर्लभम्। गा-
मा-दाग्रहणेष्वविशेषे तु मीनात्यादीनामपि कृताऽऽत्त्वानां प्रसङ्ग इत्यत आह—
तत्रेति। 'घुप्रकृतिमाङि'ति—त्रिपदो^२ द्वन्द्वः। प्रकृतिश्च प्रत्यासत्त्या पूर्वोत्तरयोरेव
गृह्यते। ङकाराऽनुबन्धग्रहणान्मीनात्यादीनामग्रहणम्। अत एव 'प्रणिदयते'
इत्यादौ णत्वसिद्धिः। एतच्च 'घु'संज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम्^३।

दिग्यादेशेनेति। दयतेर्लिटि, द्वित्वदिग्यादेशयोः प्राप्तयोरेन
नाप्राप्तिन्यायेनाऽऽदेशेन द्वित्वशास्त्रं बाध्यते, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति

१. इतोऽग्रे—'अत एव सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टोच्चारणम्। न चाऽसन्दिग्धाऽन्याऽनुबन्धेनैवाऽ-
न्यनिवृत्तिसिद्धौ 'गाङ् गतावि'त्यनेन सामान्यग्रहणाऽर्थमेवाऽयं ङकार इति वाच्यम्।
तदभावेऽपि सामान्यग्रहणस्य 'गामादाग्रहणेष्वि'ति सिद्धत्वात्। तस्मात्सानुबन्धानुवादः
प्रयोजनाकाङ्क्षङकारस्यैव ग्रहणार्थः। एतेन 'कुटादिसाहचर्येण अनादेशगाङ् एव
ग्रहणमि'त्यपास्तम्। तन्मात्रस्य कुटादिपाठेनैव सिद्धेऽश्च' इति ग. पाठः।

२. 'घुश्च, प्रकृतिश्च, माङ् चे' तिरीत्या त्रिपदो द्वन्द्व इत्यर्थः।

३. इतोऽग्रे—'भाष्यानुरोधेन सूत्रमतेऽपि 'शेषे विभाषे'त्यत्र व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य
लक्ष्याऽविरोधो बोध्य इत्याहुः' इति ग. पाठः।

न्यायात्। अत एव यासुड्विषये सीयुट् न^१। 'वृत्तिरि'त्युपलक्षणं भाष्यस्यापि।
'अस्तेभूरि'त्यादिभिस्तु न द्वित्वं बाध्यते। विषयसप्तम्याश्रयणेन लिङुत्पत्तेः
पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेः। 'प्यायः पी' 'लिङ्यङोश्च'त्यादावप्येवमेव। दिगौ तु
परसप्तम्येवेष्ट्यते। लक्ष्यानुरोधात्। तद्ध्वनयन्नाह—इष्यत इति।

स्थाघोरिच्च। इह 'आत्मनेपदेष्वि'ति नाऽनुवर्तितम्। परस्मैपदेषु
'गातिस्थे'ति सिचो लुक् सत्त्वेन, परिशेषात्तत्रैव प्रवृत्तेः। न^२ वा 'अधासीदि'-
त्यादौ दोषः। स्थासाहचर्येण घोरपि परस्मैपदेऽप्रवृत्तेरिति तत्त्वम्^३।

'एतदपेक्षयाऽनुवृत्तिरेव लघीयसी। तस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञा तु 'उश्च'
'विभाषोपयमने' इत्याद्यर्थमावश्यक्येति परे। इदिति। तपरत्वं व्यर्थम्। विधेयत्वात्।
न च गुणनिवृत्त्यर्थम्। सिचः कित्वेनैव सिद्धेः।

डीङ्। 'विहायसे'ति करणे तृतीया। आकाशेनेत्यर्थः।

मानवध। अभ्यासविकारः—'आभ्यासः'। स^४ च इत्वमेव।
व्याख्यानात्। तदाह—इकारस्येति। वस्तुतस्तद्धितनिर्देशो व्यर्थः। अभ्यास-

१. इतोऽग्रे—'तत्र साजातीयत्वाज्जातिपक्षाऽऽश्रयणाच्च द्वित्वशास्त्रस्यैव बाधाऽङ्गीकारात्।

भ्रष्टावसरत्वादादेशोऽपि न द्वित्वमित्याहुः' इति ग. पाठः।

२. 'न चाऽधासीदित्यादौ दोषः' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'अत एवाऽभ्यर्हितत्वेन 'स्था' इत्यस्य पूर्वनिपातः' इति ग. पाठः।

४. 'स च इत्वमेव। दीर्घश्रुत्या 'अच' इत्युपस्थितम्। न च मानादीनामभ्यासविकारभूतोऽच्
इकारादन्यः सम्भवति। यदि तु ह्रस्व एव गृह्येत, तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्'।
अन्यथा अजन्ताऽभ्यासस्य विधीयमानो दीर्घो हलादिः शेष-ह्रस्वावेव प्रतीक्षतां, न तु
सन्वदित्वमपि' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. 'आदि'त्येव सिद्धे दीर्घग्रहणं च व्यर्थं स्यात्। स हि अभ्यासे इकारश्रवणार्थमेव
क्रियते। अन्यथा' इति ग. पाठः।

विकारे बाध्यबाधकभावाभावेन, समावेशस्यैव वक्तव्यतया, इत्वोत्तरं दीर्घस्य सुलभत्वादिति बोध्यम्। स्पष्टं चेदं 'गुणो यङ्लुकोरि'ति सूत्रे भाष्ये। एवं ह्रस्वम्, इत्वं च कृत्वैव दीर्घः कार्यः। यद्यपि सूत्रे गुपादयः सामान्यत उपात्तास्तथापि वृत्त्याद्यनुरोधात्, 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' 'जुगुप्साविरामे'त्यादौ विशेषार्थप्रतीतेः, 'विचिकित्सा तु संशय' इत्यादिकोशबलाच्च, 'गुप गोपने' इत्यत्र 'गोपते' इति धातुवृत्तिषु प्रयोगाच्च, 'धातोरि'त्यतो 'वा'ग्रहणमपकृष्य, व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणाच्च, अर्थविशेषोपहितेभ्य एव सन्नित्याह—
गुपेर्निन्दायामिति। गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिरनेकार्थत्वाद्वोद्ध्या।
जिज्ञासायामिति। 'तत्प्रयोज्ये विचारे' इत्यर्थः। अत एव 'मानेर्विचारे' इति वृत्तिग्रन्थेन न विरोधः।

सनन्तस्येति। अत एव 'प्रतीषिषति' 'अटाट्यते' इत्यादौ सन्यडोर्द्वित्वसिद्धिः। अत एव 'सन्यडोः' 'चडी'ति सूत्रद्वयप्रणयनम्। अन्यथा 'सन्यङ्चड्' इत्येव वदेदित्याहुः। अत एव यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति। परसप्तम्यान्तु 'न लुमते'ति निषेधात् स्यात्^१।

१. इतोऽग्रे—'यत्तु शपोऽकारेण सिद्धे सन्यडोरकारोच्चारणात्तयोर्निमित्तत्वेऽपि 'अजादे—द्वितीयस्ये'ति यसनोर्द्वित्वम्। न च 'अहर्यीदि'त्यादौ लोपवारणाय 'यस्ये'ति सङ्घातग्रहणमावश्यकम्, एवञ्च 'अपापचिष्टे'त्यादौ यलोपो न स्यादिति वाच्यम्। 'हलन्तादङ्गादुत्तरस्य यस्य लोप' इत्यर्थेन समुदायग्रहणे फलाऽभावादि'ति। तत्र। दित्सादिभ्यो यङ्भावार्थम् अनेकाच्चाय यसोऽकारस्य सत्त्वात्। 'पापचक' इत्यत्राऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्ध्यभावाय यङोऽपि तस्य सत्त्वाच्च। किञ्च 'यस्ये'त्यत्र सङ्घाताऽग्रहणे पापच्यतेरचो यति—'पापच्यः'। हलन्तत्वे तु ण्यति, यलोपे, उपधावृद्धौ,

१. 'यत्तु पापच्यतेरचो यति, यस्येति सङ्घाताऽग्रहणे, 'पापाक्य' इति स्यादिति। तत्र। 'यस्य हल' इत्यत्र सङ्घातग्रहणे यलोपाऽप्राप्तेः। 'हलो यमामि'ति लोपे तु भस्याऽसिद्धत्वं दुर्लभम्। 'निष्ठायामनिट' इति सत्त्वेन कुत्वस्य दुर्लभत्वात्। केचित्तु 'हलन्तादङ्गादुत्तरस्य

गुपिप्रभृतय इति। गुप्-तिज्-मान-वधा इत्यर्थः। कितभिन्ना इति। स च (निवास'रोगाऽपनयनयोः) परस्मैपदी भ्वादिषु पठितः। अत एव 'य एवं विद्वान्विचिकित्सती'त्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। यद्यपि भाष्ये 'गुप्-तिज्-कित-माना अनुदात्तेत' इत्युक्तं, तथापि 'अनुक्रमदर्शनाय कितिः पठितो, न त्वयमनुदात्तेति'ति कैयटः। यद्यपि बधिनोक्तः। 'दानशानौ च स्वरितेतावि'ति च नोक्तम्, तथापि वृत्त्याद्यनुसारादुक्तम्। धातुपाठे सम्प्रति तथा पाठदर्शनाच्च। 'गुपादिष्वनुबन्धकरणमि'ति भाष्येण ध्वनितोऽप्ययमर्थः। अन्यथा 'गुपादिष्वनुदात्तेत्वं किमर्थमि'त्येव वदेदित्याहुः।

केचित्तु 'यथाश्रुतभाष्यस्वरसात्किंतिरनुदात्तेत्। बधिः परस्मैपदी। 'विचिकित्सती'ति तु छान्दसमि'त्याहुः।

अर्थान्तरे त्वननुबन्धका इति। अत एव 'गुपादिष्वनुबन्ध-करणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदमि'ति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा सनोऽभिधानात्, अर्थविशेष एव साधुत्वेन, अर्थान्तरे सनभावे, आत्मनेपदाऽर्थं तस्य चारितार्थ्येन^१, सामर्थ्योक्तिरसङ्गता स्यादिति भावः।

'चजोरि'ति कुत्वे, 'पापाक्य' इति स्यात्। न च 'निष्ठायामनिट' इत्यस्य सत्त्वेन कुत्वं दुर्लभम्। यस्य कुत्वं तस्य निष्ठायामनिट्त्वेन कुत्वस्य सुलभत्वात्' इति ख. घ. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. अयं ग. पाठः।

२. 'चारितार्थ्येन भाष्याऽसङ्गतेः। एवञ्चाऽर्थान्तरे भ्वादित्वाऽभावेन, गणान्तरे चाऽपाठेन, केषांचिच्चुरादौ दर्शनेन तत्त्वमेवोचितम्। 'ये चुरादौ दृश्यन्ते तत्पर एवाऽयं ग्रन्थः। अन्येषां त्वर्थान्तरे प्रयोग एव मानाऽभाव' इत्यन्ये। न चैवं भ्वादौ 'गुप गोपने' इत्याद्यर्थविशेषेऽनुदात्तपाठो व्यर्थ इति वाच्यम्। क्रियावाचित्वप्रदर्शनार्थं तत्कथनात्।

यस्ये'ति व्याख्याने सङ्घातग्रहणे फलाऽभाव इति मतो लोपः? यस्य कुत्वं तस्य निष्ठायामनिट्त्वेन' इति' इति ग. पाठः।

चुरादय इति। नन्वत्र मानाऽभाव इति चेत्, न, गुपूतिज्मानां चुरादौ पाठदर्शनेन, वृत्त्यादिप्रामाण्येन इतरेषां बहुलग्रहणेन^१ चुरादित्वात्। एतत्सर्वं वृत्तिग्रन्थाऽनुरोधेन।

केचित्तु 'दाधर्ती'ति सूत्रे 'तेतित्ते इति किं निपात्यते? तिजेर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदमि'ति भाष्याद् भ्वादौ शप्विकरणा अप्येते। अन्यथा णिजन्ताद्यङ्लोपयोरपि निपात्यता वक्तव्या स्यात्। एतेन 'भ्वादौ 'गुप गोपने' इत्याद्यर्थेषु अनुदात्तपाठो व्यर्थ इत्यपास्तम्। 'गुपादिषु अनुबन्धकरण-सामर्थ्यादि'ति भाष्यस्य 'सन्प्रकृतिभूतेष्वर्थविशेषे^२ पठितेष्वित्यर्थ' इत्याहुः। **इङ्गुणाविति।** यद्यपि 'हलन्ताच्चे'ति सनः कित्त्वेनाऽपि गुणः सुपरिहरस्तथापि इङ्भावे उक्तहेत्वनुसरणमेवावश्यकम्। एवञ्च गुणप्राप्तेरेवाभावेन, किं कित्त्वेनेति भावः।

चुरादावेतदर्थकानामेव पाठेन प्रसिद्धत्वात्तेषामेव ग्रहणं च। 'ये चुरादावेवमर्थकास्ते भ्वादावनुदात्तेतोऽर्थविशेषे बोध्या' इत्यर्थात्। एवञ्च 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरि'त्यादौ गणभेदेन भिन्नत्वस्य प्रसिद्धत्वाच्चुरादि-भ्वादय, आनुपूर्वीमात्रेण साम्येऽपि, भिन्ना एवेति बोध्यम्। न च मानेराधृषीयत्वेन वैकल्पिकतया णिजभावेऽपि, निरनुबन्धकत्वात्तस्याऽत्र ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। साहचर्येण भ्वादेरेव ग्रहणात्। अनुबन्धकृतभेदाऽभ्युपगमस्य फलमाह—**सन्नन्तात्तडिति।** यदि तु चुरादावेव सानुबन्धाः पठ्यन्ते, कितश्चोभयत्र पाठे गौरवात्, णिक्सनोश्चाऽर्थभेदकृतव्यवस्था, तदा सन्नन्तादिव ण्यन्तादप्यकर्तृगे फले तड् स्यात्। न चेष्टापत्तिः। वृत्त्यादिविरोधात्। यत्तु वाचस्पत्ये मीमांसाशब्दो 'माङ् माने' इति ग. पाठः।

१. 'बहुलग्रहणेन तथोक्तेः। केचित्तु दाधर्तीति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'अर्थविशेषविशिष्टेषु' इति लघुशेखरे पाठः।

यत्तु^१ वाचस्पत्ये 'मीमांसा' शब्दो 'माङ् माने' इत्यनेन निष्पन्न इत्युक्तम्। तस्याऽयं भावः—सन्नकृतिः 'माङि'ति डिदेवास्तु। नुक् च सूत्रे निपात्यताम्। न च तथापि 'माङो विचारे' इति वक्तव्ये, 'माने' इत्युक्तिरसङ्गता^२। 'मान'-पदस्यैव विचारार्थत्वात्। 'सनि मीमे'तीस् तु न। ध्वादिसाहचर्येण इच्छासन्येव तद्विधानात्। (अर्थवत्^३ एव सनस्तत्र ग्रहणाच्च)। न च 'प्रनिमीमांसते' इत्यत्र 'नेर्गदि'ति *णत्वाऽऽपत्तिः। ध्वादिसाहचर्येण केवले प्रयोगाऽर्हस्यैव माङस्तत्र ग्रहणात्।

न चैवं 'मीमांसन' इत्यत्र 'अनुदात्तेतश्च हलादेरि'ति युच् न स्यादिति वाच्यम्। परत्वेन 'सनाशंसे'त्युप्रत्ययेन तस्य बाधेनेष्टाऽऽपत्तेः। अत एव 'तितिक्षुः क्षमिता क्षमी'त्यमरो, 'बीभत्सुरि'त्यर्जुननाम च सङ्गच्छते।

न चैवं तत्र 'आदि'ग्रहणं व्यर्थम्। अनुदात्तेदजन्ताऽभावेन व्यावर्त्याभावात्, हल्ग्रहणसामर्थ्येनैव हलादेरित्यर्थसम्भवादिति वाच्यम्। 'वद सन्देश-वचने' इति चुरादावदन्तेष्वेकीयमतेनाऽनुदात्तेतः, 'सङ्ग्राम युद्धे' इत्यस्य चाऽनुदात्तेतः सत्त्वात्। तस्य हि अनुदात्तेत्वं नित्यणिजन्तत्वेन ण्यन्तोपकारकमेव। 'अनुदात्तेत' इति सूत्रस्थवृत्तिस्तु चिन्त्यैव। क्वचिद् युच् इष्टत्वे तु बाहुलकात्, चस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा साधनीय उभाभ्यामपि। भ्वादौ च 'माङ् माने' इत्येव पाठ्यम्। अस्य सन्येव प्रयोगः। चुरादौ पाठाऽभावात्। पुनर्भ्वादौ डित्करणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्। मानेस्तु विचारे वृत्तिरेव नेति, न विचारे 'मानते' इत्यादीनामापत्तिरिति दिक्।

१. 'यत्तु' इत्यारभ्य इति दिक्, इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

२. इतोऽग्रे—'मान पूजयामि'त्यादिवृत्तिधातुपाठवत्पूर्वोक्तरीत्या भङ्क्त्वा व्याख्यानसम्भवात् इति ग. पाठः।

३. अयं ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन व्यवस्थितविभाषाया आवश्यकत्वेनाऽक्षतेः' इति ग. पाठः।

रभ। राभस्यम् – उपक्रमः। भाष्योदाहरणादिति। ‘अत एके’ति सूत्रस्थाऽऽदिग्रहणमप्यत्र मानमिति प्रागेव निरूपितम्।

वेः स्कन्दे। अषोपदेशत्वादप्राप्तविभाषेयम्। **भाष्यमिति।** ‘सम्प्रसारणाच्चे’त्यादिसूत्रेषु इति शेषः। **पूर्वं साधनेनेति।** तुनाऽरुचिर्बोधिता। तद्वीजन्तु पक्षद्वयस्य लक्ष्यानुरोधादव्यवस्थाऽङ्गीकारेणाऽन्यतरपक्षाऽऽश्रयणस्यैवाऽङ्गीकर्तुमुचितत्वम्। तत्र ‘अभिषिषेणयिषति’, ‘अभिषुणु’ इत्यादिप्रयोगाणां भाष्ये दर्शनेन, आद्यपक्ष एवाऽऽश्रयणीय इत्याहुः। **णमप्र।** उदित्पाठोऽत्राऽनार्थः।

‘इषगमि। अत्र मण्डूकप्लुत्या ‘अची’ति वर्तते। तस्य च ‘शिती’ति विशेषणम्। तेन ‘अञ्जूपे शिती’त्यर्थाद् इष्णातीष्यत्योर्नाऽतिप्रसङ्ग इति स्पष्टं भाष्ये। ^२अत एवाऽत्र सूत्रे, तुदादौ धातुपाठे च उदित्पाठोऽनार्थ इति बोध्यम्।

गमेरिद्। अत्राऽपि ‘परस्मैपद’पदम् आत्मनेपदनिमित्तत्वाऽभावे लाक्षणिकम्। ‘न वृद्ध्य’ इतिवत्।

अनुदात्तस्य च। ‘आदेच’ इत्यत ‘उपदेशे’ इति, ‘सृजिदृशोरि’त्यतो ‘झल्यमकिति’ति च वर्तते। तदाह- **उपदेशे इत्यादि। असृपदिति।** लृदित्वादङ्। ‘स्पृशमृशकृषे’ति वार्तिके ‘सृपि’प्रक्षेपस्तु प्रामादिक एवेति बोध्यम्। **यम उपरमे।** केचिदमुम् उदितं पठन्ति।

सृजिदृशो। धात्वाक्षिप्तस्य, ‘अकिति’ति पर्युदासलब्धस्य वा, ‘धातोः स्वरूपग्रहणे’ इति सन्निधापितस्य वा प्रत्ययस्य ‘झली’ति विशेषणम्। तदाह- **झलादाविति। अनुनासिकलोप इति।** स च दंष्ट्राव्यापाराऽर्थक एव। ‘तनुत्रं वर्म दंशनमि’त्यमरप्रामाण्यात्^१। **कश्चिदिति।** ^२अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम्।

१. इतोऽग्रे- ‘गमिसाहचर्यादकारविकरणस्यैव इषेर्ग्रहणम्। ध्वनितं चैदमत्रैव भाष्ये, सन्विधायके च’ इति ग. पाठः।

२. ‘इत्यमरप्रामाण्यान्नलोपाऽभावोऽपि बोध्यः’ इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे- ‘य एवं विद्वान् विचिकित्सती’त्यादिप्रयोगविरोधो, धातुपाठ सन्दर्भविरोधश्च। यथाश्रुतभाष्यात् आत्मनेपदमेव लभ्यत इत्याहुः’ इति ग. पाठः।

यज। देवपूजेह देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः।

लिट्यभ्यासस्य। 'वचिस्वपि' 'ग्रहिज्ये'ति सूत्रोपात्तयोः 'उभयेषाम्' ग्रहणेन ग्रहणमित्याह—वच्यादीनामिति।

वचिस्वपि। इकार उच्चारणार्थः। 'इका निर्देशे वा सौत्रः सम्प्रसारणाभावः। 'आदि'शब्दो वचौ न सम्बध्यते, 'स्वपि'ग्रहणात्। चुरादौ सम्प्रसारणयोग्यवच्याद्यभावाच्च। यजादिः—'अदि'पर्यन्तम्।

परत्वात्सम्प्रसारणे कृते, सकृद्गतिन्यायेन द्वित्वाऽप्राप्तेराह—पुनरिति। (परस्य^३ सम्प्रसारणे कृते, पूर्वस्य सम्प्रसारणेन तु न सिद्धिः। 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधात्)। विकिरणमिति। क्युत्र प्रत्ययः। अत एव 'वपिः प्रकिरणाऽर्थ' इति 'सन्यडोरि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ('विकिरणमि'त्यपि पाठः)।

डुवप्। 'डिवतः क्त्रः'। 'उप्त्रिमम्'। 'टुवप्' इति तु क्त्राचिक्तोऽप-
पाठः। आदेशप्रत्ययत्वाऽभावादप्राप्ते विधिरयम्—शासिवसीति। अत्र शासिद्वयमपि गृह्यते, 'आशिषि लिङि'त्यादिनिर्देशात्। अवात्तामिति। सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वात् 'सः सी'ति तत्त्वे, लोपः। इकार इति। इत्सञ्ज्ञत्वे नुम्^४ स्यादित्यभिमानः। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'दिव औत्'—सूत्रे उक्तम्। उवायेति^५। 'लिटि वयो य' इति यस्य निषेधाद्वस्य सम्प्रसारणम्।

१. 'इका निर्देशे सम्प्रसारणं स्यात्' इति ग. पाठः।

२. 'इका निर्देशो वा। सौत्रः सम्प्रसारणाभावः' इति ख. पाठः।

३. अयं ग. पाठः।

४. 'नुम् स्यादिति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

५. 'उवायेति'। अत्र यस्य (परत्वाल्लोपो व्योरिति) लोपेन निवृत्तौ, 'लिट्यभ्यासस्ये'त्यस्य वकार एव प्राप्तेः, 'लिटि वयो य' इति नोपन्यस्तम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

ग्रहिज्या। ^१अत्र ग्रह्यादिसाहचर्यात्परस्मैपदिनो वयेग्रहणं, न तु 'अयवये'ति दण्डकपठितस्य वयेः अपरस्मैपदिनः^२। वस्तुतो 'ग्रहिज्ये'ति सूत्रे 'वयि'ग्रहणं व्यर्थम्। वेज्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धेः। 'वेज' इति निषेधस्तु 'लिटि वयो य' इति ज्ञापकात्रेति बोध्यम्।

यस्येति। तेन वस्य भवत्येव। तदाह—**ऊयतुरिति।**

वश्चास्या। ऊवतुरिति। वकारे कृते तस्य सम्प्रसारणन्तु न। 'उश्चाऽस्ये'-त्येव सिद्धे वाऽऽदेशविधानसामर्थ्यात्। चकारेण सम्प्रसारणनिषेधस्याऽप्याकर्षणेन, तन्निषेधाच्च। 'अन्यतरस्यां किति वेज' इत्येवं सम्प्रसारणविकल्पेनैव सिद्धे, 'वश्चाऽस्ये'ति व्यर्थम्^३। परत्वात्सम्प्रसारणे^४, पूर्वरूपे, द्वित्वे, 'वार्णादाङ्गमि'ति न्यायेन सवर्णदीर्घं बाधित्वा उवङि, ततः सवर्णदीर्घे, 'ऊवतुरि'ति सिद्धम्^५। सम्प्रसारणाऽभावे 'ववतुरि'ति स्पष्टं भाष्ये। 'ततो 'ल्यपि चे'ति 'च'शब्देन 'लिटी'त्यनुकर्षणात् 'ववौ' 'वविथे'ति सिद्धमिति दिक्। उपदेशेऽजन्तत्वात्, अत्वत्वाच्च थलि निषेधमाशङ्क्याऽऽह—**वयेस्तासाविति।** न च तासौ नित्याऽनिट्त्वं स्थानिवत्त्वेन

१. 'अत्र वच्यादिसाहचर्यात्, पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च परस्मैपदिन एव' इति ग. पाठः।
'परस्मैपदिनोऽपि' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'एतेनाऽनेनैव सिद्धे 'वेजो वयिरि'ति व्यर्थमित्यपास्तम्। तस्यात्मनेपदित्वात्' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'नित्यत्वेन आलोपं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणे, वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वादन्तरङ्गत्वेन पूर्व(रूप)त्वे च कृते, द्वित्वे' इति ग. पाठः।

४. 'परत्वाद् आतो लोपे, सम्प्रसारणे' इति ख. ड. पाठः।

५. इतोऽग्रे—'न च नित्यं सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणे जाते, वार्णपरिभाषया पूर्वत्वं बाधित्वा आलोपस्यैव प्राप्या, तस्यापि नित्यत्वात्। न च उवङिकर्तव्ये आलोपस्याऽऽभीयाऽसिद्धत्वम्। तस्याऽनित्यत्वात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

लभ्यम्। अशास्त्रीयत्वात्। प्रत्यासत्त्या यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशा-
प्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिर्मृग्यते, तस्य धर्मस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणात्।

एतेन 'अचस्तास्वदि'त्यादिनिषेधः शास्त्रीयोऽतिदिश्यतामि'त्यपास्तम्।

यत्तु^१ 'अच' इत्युक्तेरत्विधित्वान्ने'ति^२। तन्न। 'उपदेशे' इत्यस्य
सत्त्वेन, तदंशे स्थानिवत्त्वाऽनपेक्षणात्। 'उपदेशेऽत्वत' इत्यस्य वारयितुम-
शक्यत्वाच्च।

वेजः। 'अत्र 'किती'ति नाऽनुवर्तते' इति 'ग्रहिज्ये'ति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम्। तदाह—**ववाविति**। **सामर्थ्यादिति**। तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधानम्। तेन
विध्यन्तराणां बाध इति भावः। 'सम्प्रसारणं, तदाश्रयं च कार्यं बलवदि'ति तु
'उभयेषां'ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमेव।

विव्यतुरिति^३। अत्र यद्वक्तव्यं तद् अज्धातावुक्तम्। इडत्यतीति। अन्यथा
'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति विकल्पः स्यादिति भावः।

वीयादिति। सम्प्रसारणे, 'अकृत्सावे'ति दीर्घः।

अभ्यस्तस्य च। ननु द्वित्वे, अभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य सम्प्रसारणे,
अभ्यासस्य 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधात्तत्र स्यादत आह—**अभ्यस्ती**

१. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'वारयितुमशक्यत्वाच्च' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्ड०।

२. 'अत्विधित्वात्स्थानिनिष्ठाऽभावस्य स्थानिनिष्ठाऽलभावाश्रितत्वेनाऽनत्विधाविति
निषेधेनाऽतिदेशप्रवृत्तिर्मृग्यते, स च धर्मः स्थान्यल्वृत्तिस्तदैव निषेधाऽङ्गीकारादित्याहुः। अजन्तत्वाय तु
नाऽतिदेशः। 'उपदेशे' इत्यपकर्षणात्। 'उपदेशेऽत्वत' इत्यस्य प्राप्तेऽपि दिक्'
इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'यद्यपि व्ये-व्ये इति द्वित्वे, हलादिःशेषे, ह्रस्वे, विव्यतुरित्यादि सिद्ध्यति,
तथापि वस्य सम्प्रसारणेऽनिष्टं स्यादिति भावः' इति ग. पाठः।

भविष्यतः इति। 'अभ्यस्तीभविष्यतः' 'प्रकृतेर्ह्येज' इत्यर्थः। तेन 'जिह्वापकीयिषती'त्यादौ न। यदवयवस्यैकाचो द्वित्वं स हि अभ्यस्तप्रकृतिः। प्रकृते च सन्नन्तं तथा, न ह्यतिरिति दिक्। **जुहुवतुरिति**। 'ह्वा' इत्यत्र आलोपाऽपेक्षया नित्यत्वात्सम्प्रसारणे, वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाऽऽश्रयणेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे, ततो द्वित्वे, उवङ्। उवङि पूर्वरूपस्य न स्थानिवत्त्वम्। उवर्णान्तिधातोरुवङ्विधानेनाऽकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात्। **अच्छ वदतीति**। 'अच्छ गत्यर्थवदेष्वि'ति गतित्वम्। **उवदिथेति**। 'कूले यदूदिथ वचस्तपनात्मजाया' इति तु प्रामादिकमेवेति बोध्यम्।

विभाषा श्वेः। 'उभयत्र विभाषेयमि'ति 'न वे'ति सूत्रे व्युदपादि। **शुशावेति**। न चाऽत्र सम्प्रसारणात्परत्वाद्वृद्ध्यायोः, सम्प्रसारणे, रूपाऽसिद्धिः। नित्यत्वेन सम्प्रसारणप्रवृत्तेः, अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वरूपप्रवृत्तेरिति बोध्यम्। नन्वेतदभावे 'लिट्यभ्यासस्ये'ति दुर्वारम्। तथा च 'शिश्वाये'-त्यसिद्धिरत आह—**श्वयतेर्लिटीति**। वाचनिकमेवेदम्। एवञ्च एतद्वचनसामर्थ्यात्

१. 'अभ्यस्तीभविष्यत इति। सन्-चङ्परणिविषये सम्प्रसारणसिद्धयर्थं कृतस्य 'ह्रः सम्प्रसारणमि'ति योगविभागस्य सामर्थ्याद् अभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतेरेव ह्यतेरनेन सम्प्रसारणम्। अर्थाध्याहारवादमाश्रित्य आक्षिप्तस्याऽपि शाब्दबोधे भानं च। तेन 'जिह्वापकीयिषती'त्यादौ न सम्प्रसारणमिति भाष्ये स्पष्टम्' इति ख. ग. ड. पाठः।
२. 'अकृतद्विर्वचनस्ये'त्यर्थः।
३. 'जुहुवतुरिति। 'ह्वा' इत्यत्र सम्प्रसारणात्पूर्वं परत्वादालोपे, सम्प्रसारणे, उकारस्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वात्, अनित्यत्वेनाऽऽभीयाऽसिद्धत्वाभावाच्चोवङ्। यद्वा नित्यत्वात्सम्प्रसारणे, वार्णादाङ्गमित्यस्याऽनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वे उवङित्याहुः। इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
४. इतोऽग्रे—'न च 'विभाषा श्वेरि'त्यनेन बाधः। तदभावे आपत्तेः। द्वित्वात्पूर्वं तत्प्राप्तिकालेऽस्याऽप्राप्तत्वेन, बाधाऽयोगाच्च। उभयेषां ग्रहणेन पृथग्व्यापारबोधनेन 'हलादिः शेष' इत्यस्येव, 'विभाषा श्वेरि'त्यस्यापि बाधापत्तेश्चेत्यत आह—**श्वयतेर्लिटीति** इति ग. पाठः।

‘श्वयत्यभ्यासविषयलक्षणाऽनुपप्लव एवेति भावः। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये। यत्तु ‘अनेन परत्वात्तस्य बाध’ इति। तत्र। अस्य द्विर्वचनापूर्वं परत्वेन प्राप्या, ‘लिट्यभ्यासस्ये’त्यस्य च ततः परं प्राप्या, युगपत्प्राप्यभावेन परत्वाऽसम्भवात्। पुनः प्रवृत्तौ तु न मानम्।

पररूपमिति। आर्द्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वाऽभावात्ततो लोपः।

अश्वयीदिति। नन्वन्तरङ्गत्वादगुणे कृते, इगन्तत्वाऽभावाद्वृद्ध्यप्राप्या, अयादेशे कृते प्राप्ताया हलन्तलक्षणाया यान्तत्वादेव निषेधे सिद्धे, किं णिश्चिग्रहणेनेति चेत्, न, सिचिवृद्धेर्येन नाऽप्राप्तिन्यायेनाऽन्तरङ्गबाधकत्वात्। तदेतदुच्यते—
‘न सिच्यन्तरङ्गमिति। अत एव ‘अचिरायीदि’त्यादिसिद्धिः।

यत्तु ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे भाष्येऽस्य ‘न सिच्यन्तरङ्गमिति’त्येतज्ज्ञापक-
तोक्ता, सा तु तत्र सिद्धान्त्येकदेशयुक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम्^१।

॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृते शब्देन्दुशेखरे

भ्वादिव्याख्यातः।।

१. ‘श्वयत्यभ्यासविषयलक्षणाऽचरितार्थत्वेन न्यायसिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्ये, ‘द्विर्वचनेऽची’त्यत्र कौस्तुभे च स्पष्टम्’ इति ग. पाठः।
२. इतोऽग्रे—‘अन्यार्थत्वात् ‘अचिरायीदि’त्यत्र निषेधाऽप्रवृत्तिः फलम्। ‘अतो हलादेरिति सूत्रस्थमद्ग्रहणं च मानम्। ‘न्यकुटीदि’त्यादौ तु बहिरङ्गवृद्धिबाधकान्तरङ्गगुणस्य विडिति चे’त्यनेन निषेधे भ्रष्टावसरन्यायेन वृद्धेरप्राप्तेः। येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽपि वृद्धेर्बाधकत्वं बोध्यम्। अत एवेकपरिभाषासंस्कृतसिचिवृद्धिरित्यस्योक्तिसम्भव इति दिक्’ इति ग. पाठः।
३. इतोऽग्रे—‘वृद्धिविषये ‘इक’ इति सम्बन्धो भाऽस्तु। ‘न्यनुवीदि’त्यादौ अन्तरङ्गत्वादुवडि, अजन्तत्वाऽभावात् ‘सिचि वृद्धि’रिति वृद्धेरप्राप्या, तन्निषेधायापि नेगलक्षणत्वोपयोगः। व्यञ्जनव्यावृत्तिः—‘सिचि वृद्धिरिति तु ‘अचैषीदि’त्यादौ गुणे कृते वृद्धर्थं चरितार्थमिति पूर्वपक्षमतमुपेत्य तन्मतरतीत्या बोध्या। न च गुणे कृते वृद्धेश्चरितार्थ्येऽपि, तत्काले प्राप्तिमात्रेणाऽपवादत्वमिति, ज्ञापकाऽसम्भव इति वाच्यम्। अस्यैवार्थस्य दृढतरत्व-
बोधनाय ज्ञापकोपन्यासात्। न चैवमपि णिश्च्योर्गुणे कृते ‘वार्णादाङ्गमिति परिभाषया अयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधेन णिश्चिग्रहणस्य चारितार्थाज्ज्ञापकाऽसम्भव इति वाच्यम्। ‘अलावीदि’त्यादौ गुणाऽवादेशयोः कृतयोर्वृद्धिर्न प्राप्नोतीति शङ्कायाम् ‘अतो छान्तस्ये’त्यत्र वकारप्रश्लेषेण पूर्वपक्षिणा समाधानात् वार्णपरिभाषा तेन नाऽऽश्रितेति तद्रीत्या ज्ञापकसत्त्वादित्यलम्’ इति कं. कुण्डलितः पाठः।

॥ अथादादिप्रकरणम् ॥

सौत्र इति। 'कमेर्णिङि'ति साहचर्यात्तान्त इका निर्दिष्ट इति बोध्यम्।
अत एव 'वञ्चिलुञ्चृतश्चे'त्यत्र न धात्वन्तरकल्पना। न च तत्र ऋदन्तधातोर्ग्रहणम्^१।
व्याख्यानेन हलन्तस्यैव ग्रहणात्। किञ्च 'ङ्य'प्रत्यये, 'अकृत्सावें'ति दीर्घेण
सिद्धे, ईयङ्करणं तान्तत्वज्ञापनार्थम्।

यतु^२ 'ईयङो दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽयम्। इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव
सिद्धेरिति। तत्र। 'एरनेकाच्' इति यणापत्तेः।^३तक्रकौण्डिन्यन्यायेन इकार-
भिन्नस्यैव, धात्ववयवभिन्नस्यैव^४ वाऽचो निमित्तत्वमिति न वाच्यम्। ईदृशेषु
तन्न्यायाऽविषयस्य 'सुध्युपास्य'प्रकरणे उपपादितत्वात्। तुल्यन्यायेन णिचि
गुणाद्यनापत्तेश्च। न च यङेवाऽस्तु, 'अकृत्सावें'ति दीर्घोपपत्तेरीकारोच्चारणं
तान्तत्वे प्रमाणमिति वाच्यम्। 'सन्यङोरिति द्वित्वाऽऽपत्तेरिति दिक्।

१. इतोऽग्रे— 'वञ्च्यादिसाहचर्येण हलन्तस्यैव ग्रहणात्। 'ऋत' इत्यत्र विभक्त्यैवोच्चारणे
सहायसम्पादनेन 'वञ्चिलुञ्ची'तिवदुच्चारणार्थ इकारो नोपात्तः। निर्णायकत्वेनाऽभ्यर्हित-
त्वात्पूर्वनिपातः। अत एवाऽस्य धातुसंज्ञा। किञ्चेकारान्तत्वे 'अर्त्तनमि'ति न स्यात्।
'ऋतयनमि'ति च स्यात्। किञ्च ङ्यप्रत्यये इति ग. पाठः।

२. 'यतु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इति ख. ड. पाठः, क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

३. 'न च नहि कार्याति न्यायेन इकारभिन्नस्यैव' इति ग. पाठः।

४. 'धात्ववयवभिन्नस्यैव वा ग्रहणान्न यणिति वाच्यम्। आद्ये 'प्रध्यि' इत्यादौ यणनापत्तेः।

एके इति। 'ऋतीयते स्याद् घृणयोरि'ति कोशादर्थद्वयमपि। तत्र 'घृणयोरि'त्यस्य 'जुगुप्साकरुणयोरि'त्यर्थः। नित्यमिडिति। अन्यथा भारद्वाजिनियमाद्विकल्पः स्यादिति भावः।

हुङ्गलम्ब्यो। न च 'रुदिही'त्यादावतिप्रसङ्गः। 'घसिभसोरि'त्यतो 'हली'त्यनुवृत्त्या 'अर्थान्तराऽसम्भवेन 'हलादेर्हेरि'ति व्याख्यानेनाऽदोषात्^१।

यद्वा निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वादिट्सहितस्य चाऽनिर्दिश्यमानत्वाद् न दोषः। अत्तादिति। अत्र धित्वात्परत्वात्तातडि, स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वन्तु न। 'सकृद्गतावि'ति^२ न्यायात्। स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रे^३ भाष्ये।

तस्मादेतत्सूत्रविषये तत्परिभाषाऽप्रवृत्तिरेवावश्यकीति द्वितीयोऽपि न। न च यडेवास्तु' इति ग. पाठः।

१. 'शब्दाऽधिकारात् षष्ठ्यर्थत्वेन, अर्थाऽन्तराऽसम्भवेन च' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे—'स्वरूपसत्सप्तम्या एव 'यस्मिन्विधिरि'त्येतत्परिभाषाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. इतोऽग्रे—'अत एव 'पुष्णीतात्' 'जहीतादि'त्यादौ 'हलः शनः शानज्झौ' 'आ च हावि'त्यादिकं न' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. इतोऽग्रे—'केचित्तु—हुङ्गलम्ब्यो हेर्धिरित्युभयत्राऽपि इकार उच्चारणाऽर्थः। हस्य च धः। यद्यप्यङ्गेन प्रत्ययाक्षेपस्तथापि हकाररूपप्रत्ययस्य, हान्तस्य चाऽसम्भवात्प्रत्ययाऽवयवहस्येत्यर्थः। 'हुङ्गलम्ब्य इति विशेषणं तु श्रुतत्वाद् हस्यैव। एवं च 'रुदिही'त्यादौ न दोषः। हस्य इटा व्यवहितत्वात्। अत एव 'अत्तादि'त्यत्र न धिः।

१. 'जहितात्' इति ग. पाठः।

अदः सर्वेषाम्। 'अङ्गाग्ये'त्यतः 'अङि'ति वर्तते। **प्रणिहन्तीति।** 'नेर्गदि'ति णत्वम्। लुप्तषष्ठीकमिति। असमस्तं, सौत्रत्वान्नुप्तविभक्तिकं पृथक्पदमित्यर्थः। **वनतीतरेषामिति।** वनतेस्तु अव्यभिचारान्न विशेषणमिति भावः। तेन कृञ्पचादिव्यावृत्तिः^१।

अनुदात्तोपदेशा इति। 'अनुनासिकाऽन्ता' इति शेषः। एवमग्रेऽपि। उपदेशे किम्? 'यतिः'। क्तिनि नित्वेन आद्युदात्तत्वेऽपि न दोषः^२।

'जघनिथे'त्यादौ जिणिन्नपरत्वाऽभावादाह—**अभ्यासाच्चेति।** इदं च प्रत्यासत्त्याऽभ्यासाऽऽक्षिप्तस्य, हन्तिनिष्ठाऽङ्गत्वाऽऽक्षिप्तस्य च प्रत्ययस्य एकत्वे एव प्रवर्तते। तेन 'जिहनीयिषती'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्गः। **अदन्त**

हत्वस्याऽल्विधित्वेन, स्थानिधर्मत्वाभावेन च स्थानिवत्त्वाऽभावात्। 'शाहौ' 'शानज्झौ' 'आ च हावि'त्यादावपि हकारादावित्यर्थादुक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तौ 'शिष्टात्' 'पुष्णीतात्' 'जहीतादि'त्यादौ^१ शादेशादिकं^२ न। न च^३ 'जहीतादि'-त्यादावेकस्मिन् द्विकार्ययोगस्य, असम्भवरूपस्य च विरोधस्याऽभावात् 'परत्वादि'-त्यादिभाष्याऽसङ्गतिरिति वाच्यम्। एकस्मिन्पदे कार्यद्वययोगसत्त्वेन विरोधस्य सत्त्वात्। ईदृशविरोधग्रहणे च भाष्यमेव मानमित्याहुः।

१. इतोऽग्रे- 'न च 'तनादिकृञ्य' इत्यत्र कृञ्ग्रहणात्कृञस्तनादिकार्याऽभावः। गणकार्याऽ-नित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थात्। भवदुक्तार्थज्ञापनेऽपि तनादिगणे कृञ्पाठस्य वैयर्थ्यानुद्धाराच्च' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'हो हन्तेरिति। णलाद्युत्तरमेव द्वित्वप्रवृत्तेर्द्विवचनेऽची'ति सूत्रभाष्यादिसम्मततया द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद्धो हन्तेरिति कुत्वमिति भावः' इति ग. पाठः।

१. 'शादेशादिकं नेति। तत्र। 'शाधी'त्यसिध्यापत्तेः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'शाधी'त्यादि- 'शाहावि'त्यत्र सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणेन सिद्धमित्याहुः। तत्स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्याऽसम्मतम्' इति ख. ड. पाठः।

३. 'न च शिष्टादित्यादौ एकस्मिन् द्विकार्ययोगस्य' इति ग. पाठः।

इति। तेन 'अवधीदि'त्यत्र 'अतो हलादेरि'ति वृद्धिर्न। अकारस्य सिचपरत्वेन विशेषणात्। 'वध हिंसायामि'ति स्वतन्त्रधातुस्तु न सार्वत्रिकः। अदन्तत्व-
प्रतिपादकभाष्यादिप्रामाण्येन तस्य ईदृशे विषये प्रयोगाभावानुमानात्।
अलिक्षतेति। 'शल' इति क्सः। 'लुग्वे'ति वा लुक्। अलिक्षातामिति।
'क्सस्याऽची'त्यन्तलोपः।

'दर्शनेऽपीति। 'विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिरि'त्यादौ तथा व्याख्या-
तत्वादिति भावः। युजर्थ इति। 'अनुदात्तेतश्च हलादेरि'ति युच्। तेन 'विचक्षणः'
प्रथयन्नि'त्यादावन्तोदात्तत्वसिद्धिः। अन्तेदित इति। एतद्वीजं प्रागेवोक्तम्।

इकारस्त्विति। न च अन्त्येदित्वव्याधातकत्वेन चारितार्थात्, कथं
ज्ञापकत्वम्। 'चक्षे'त्येव सिद्धेः। अकारेणैव तादृशेन युचः सिद्धेः। नुमो
व्यावृत्तेश्च। प्राथमिके लसार्वधातुक एव फललाभात्पश्चादुपस्थितानुदात्तेत्व-
प्रयुक्तस्वरोऽनित्य इति नोक्तम्। भाष्ये त्विदं न दृश्यते। 'विचक्षण' इत्यत्र
स्वरस्य च्छन्दसत्वमाश्रित्य 'इकार उच्चारणाऽर्थ' इत्येव युक्तम्। न त्वेवंविधस्य
ऋष्यनुक्तस्यार्थस्य साधुत्वनियामकता युक्ता। ख्यादिरिति। तेन 'पुंख्यानिमि'-
त्यत्र रुत्वं न। असिद्धकाण्डे इति। तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं 'सौप्रख्यम्'। तत्र
भवः-'सौप्रख्यीय' इत्यत्र 'धन्वयोपधादि'ति वुज् न, किन्तु छ एवेति
बोध्यम्। तच्च वचनं णत्वप्रकरणानन्तरं बोध्यम्। तेन 'पर्याख्यानमि'त्यत्र
'कृत्यच' इति णत्वं न^१।

अस्यतिवक्ति। अस्यतेः पुषादित्वात्सिद्धे तडर्थ ग्रहणम्। 'वक्ती'ति

१. 'दर्शनेऽपी'त्यारभ्य 'भावः' इत्यन्तोऽयं पाठो मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः।
२. इतोऽग्रे—'यणो मय' यस्य इति द्वित्वं च भवति। चक्षे इति। न च 'खरि चे'त्यत्र
खरो निमित्तत्वेन कार्यित्वबाधात्खस्य चत्वं दुर्लभमिति वाच्यम्। भाष्यादिप्रामाण्येनाऽत्र
न्यायाऽनङ्गीकारात् इति ग. पाठः।

वच्चादेश-स्वतन्त्रयोरुभयोरपि ग्रहणम्। यत्तु 'ख्याती'ति खशादेरेवानुकरणम्। लक्षणवशसम्पन्नं च यत्वम्, 'वक्ती'ति कुत्ववत्। एवञ्च यत्वाभावेऽपि अङिति। तन्न। धातुपाठे 'प्रयोगस्थानामनुकरणेन, सूत्रपाठेऽपि तथैवौचित्यात्। 'खुशे'त्यस्य लौकिकप्रयोगे क्वाऽप्यसत्त्वेन तदनुकरणस्य वक्तुमशक्यत्वात्^१। 'ख्याती'^२ति कृतयत्वप्रयोगस्थख्याधातूनामनुकरणाद् यत्वाऽभावे न अङ्। स्पष्टा चेयं रीतिः 'दाधा घ्वदाबि'त्यत्र भाष्ये। विधिसामर्थ्याच्चैतद्दृष्ट्या यत्वं नाऽसिद्धम्। स्वतन्त्रख्याते सार्वधातुकमात्रविषयत्वात्। **वर्जने इति।** 'अने^३ वा'। 'विचक्षणः', 'पुंख्यानम्'। 'असि न'। 'नृचक्षो रक्ष' इत्यपि बोध्यम्।

ईशः से। 'से' 'ध्वे' इति एदन्तानुकरणम्, अविभक्तिकश्च निर्देशः। तेन 'ऐङ्ध्वमि'ति सिध्यति। जन उदाहरणं छन्दसि। छान्दसत्वात् श्यनो लुकि, उपधालोपाभावे च, 'जनिषे' 'जनिध्वे' इति बोध्यम्।

वैचित्र्यार्थ इति। 'ध्वे' इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, 'से' इत्यस्योत्तरत्रा-
नुवृत्तिरिति वैचित्र्यम्। एतेन 'ईशेध्वे इडभावाऽर्थं योगविभाग' इत्यपास्तम्।
भाष्यविरोधात्। 'ईडजनोः स्ध्वे चे'ति भाष्यसम्मतः पाठः।

एकदेशेति। 'स भवान् ईशिष्व ईशिष्व इत्येव अयमीष्टे' इत्यत्र लोङ्वद्भावादिङिति बोध्यम्।

आङः शासु। अयं धातुर्वेवीडनन्तरमिति जक्षित्यादिसूत्रस्थभाष्य-
स्वरसः। **नमोवाकमिति।** 'नमस्कारमि'त्यर्थः। 'रुद्राऽध्यायमित्यर्थ' इत्यन्ये।
बभ्रामेति। तथा च 'नुम्बिसर्जनीये'ति सूत्रे भाष्यम्- 'नुम्बिसर्जनीयेत्यनेन

१. 'शास्त्रे, लौकिकप्रयोगे च' इति ख. ड. पाठः।

२. 'वक्तुमशक्यत्वाच्च' इति ख. ड. पाठः।

३. 'एवञ्च कृतयत्वख्यातीति' इति ख. ड. पाठः।

४. अने वा=त्युडादौ वा भवति। न असि=अस्प्रत्यये नैवेत्यर्थः।

५. 'जनिध्वम्' इति ड पाठः।

६. 'अटकुप्वाङिति सूत्रे' इति ख. ड. पाठः।

नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वं वक्तव्यम् । 'निस्से' इत्यादौ मा भूदिति । तत् तालव्यान्तपाठे विरुध्येत । तदा हि व्रश्चादिषत्वे, 'षढोरि'ति कत्वे, कवर्गात्परत्वेन षत्वं दुर्वारमेव । 'निक्षे' इति च रूपं स्यादिति भावः । 'तालव्यान्तस्याऽपि स्वीकारे बाधकाभाव' इत्यन्ये ।

शिजि । 'अयं दन्त्यादिरपी'त्यन्ये । **सुषुविषे इति** । स्वरतिवद् अस्यापि नित्यमिद् । **सोता, सवितेति** । 'स्वरतिसूती'ति वेद् ।

शीडः । 'सार्वधातुकमपिदि'त्युत्तरं 'शीडो ने'त्येव सिद्धे 'सार्वधातुके गुण' इति व्यर्थमिति केचित् ।

शीडो रुट् । 'झोऽन्त' इत्यतो 'झ' इति, अदभ्यस्तादि'त्यतः 'अदि'ति च वर्तते । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह-**अत इति** । झस्यैव रुटि तु आदेशो दुर्लभः ।

उतो वृद्धिः । 'अचि' 'नाभ्यस्तस्ये'ति रहितं 'नाभ्यस्तस्ये'ति सूत्रमनुवर्तते । तदाह- **पितित्यादि** । **भाष्ये पिच्चेति** । इदं च 'हलः श्न' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्र 'भाष्ये' इत्युक्त्या वार्तिकमते 'उत औदि'ति वक्तव्ये 'वृद्धि'ग्रहणेन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्नेति बोधितम् ।

ननु पूर्ववाक्येन डित्वमपि दुर्लभमत आह-**विशेषेति** । न चानया युक्त्या ल्यपः पित्वेन, क्तवः कित्वबाधे, 'प्रकृत्ये'त्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यम् । 'डिच्च पित्रे'त्यस्य वाचनिकत्वात् । अनयोर्विरोधे विशेषविहितत्वेन निर्णय इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु श्नः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्ये^१ 'अनल्विधावि'ति निषेधप्रवृत्तिज्ञापनेन, लक्ष्याऽनुसारेण च तदाश्रयणाऽनाश्रयणाभ्यां सर्वेष्टसिद्धिः । अत एव 'भविषीष्टे'त्यादौ लिङादेशेऽपि डित्वं न । एतन्न्यायमूलकत्वमेवा-स्यार्थस्य । ध्वनितं चेदं भाष्य इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते । **यूयादिति** । अत्र सार्वधातुकत्वाभावात् वृद्धिः ।

१. 'अनुबन्धकार्येषु' इति ख. पाठः ।

स्मरन्तीति। 'न्यास-वर्द्धमानादय' इति शेषः। अत्र बीजं रु-स्तु-साहचर्यम्, अव्यवहिततिङ ईड्विधानं चेति दिक्। शम्यमोस्तु 'बहुलं छन्दसी'ति विकरणलुकि वेदे उदाहरणं^१ बोध्यम्।

केचित्तु तत्र 'अ'शब्दस्यैव द्वित्वमाहुः।

ऊर्णोति। 'उतो वद्धिर'त्यतो 'वृद्धिर'त्याद्यनुवर्तते। तदाह—**वृद्धिर्वेत्यादि। आम्नेतीति।** ऊर्णोतेर्नुवद्धावात् 'इजादेरि'ति, 'अनेकाच' इति च आम्न। 'नु'वद्धावेन यङो भावातिदेशस्य, आमिटरभावातिदेशस्य च बोधनादिति भावः।

न न्द्राः। 'अजादेरि'ति कर्मधारयात्पञ्चमी। 'आदि'ग्रहणस्य च प्रकृतेऽनुपयोग इत्येकदेश एवानुवर्तते^२। अत एव 'चन्दिद्रीयिषती'त्यादि सिद्धमित्याशयेनाह—**अचः परा इति।** अयं च निषेधो^३ द्वितीयद्वित्वस्यैव। अत्रापि 'द्वितीयस्ये'त्यनुवृत्तेः। तेन 'आनर्दे'त्यादौ रेफविशिष्टस्य द्वित्वसिद्धिः। केचित्तु तत्र 'अ'शब्दस्यैव द्वित्वमाहुः।

ननु 'ऊर्णनावे'त्युत्तरखण्डेऽपि णश्रवणं स्यात्^४। अत आह—**नुशब्दस्येति।** णत्वस्यासिद्धत्वेन 'नु'बुद्धयैव द्वित्वप्राप्त्या, यद्बुद्ध्या शास्त्रप्रवृत्तिः तदीयद्वितीयप्रयोगस्यैवानेन साधुत्वान्वाख्यानात्, न उत्तरखण्डे णकारश्रवणम्। पूर्वोच्चारणेन व्यवधानाच्च न उत्तरखण्डे शास्त्रेण णत्वप्रसङ्ग इति भावः। आगन्तूनामन्ते निवेशाच्च द्वित्वशास्त्रबोधितद्वितीयप्रयोग उत्तरत्रैवेति बोध्यम्।

१. इतोऽग्रे—'शम्यमिसाहचर्यात् तुरुस्तुभ्योऽपि छन्दस्येवेडित्यन्ये' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'गौणं त्वादित्वं नाश्रयणीयम्। लक्ष्यानुरोधात्' इति ग. पाठः।

३. 'अनन्तरस्येति न्यायादजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यैव' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'न च निमित्तविनाशात्कृतस्यापि णत्वस्य निवृत्तिः। द्वित्वशास्त्रेणोत्तरखण्डेऽपि णस्य साधुत्वबोधनादित्यत आह—**नुशब्दस्येति**' इति ग. पाठः।

पूर्वत्रासिद्धीयमिति। 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यधिकारे भवमि'त्यर्थः। गहादित्वाच्छः। 'यत्पूर्वत्रासिद्धीयं शास्त्रं, तत्र 'अद्वित्वे' इत्युपतिष्ठते' इत्यर्थः। तच्च 'पूर्वत्रे'त्यनेनान्वेति। एवञ्च 'द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र इदमसिद्धमि'त्यर्थः। अत एव द्वित्वस्यान्यत्रासिद्धता भवत्येवेति संयोगसंज्ञासूत्रे कैयटे ध्वनितम्। अत्र 'द्वित्व'शब्देन षाष्ठम्, आष्टमिकं च गृह्यते। 'सन्यडोः' 'धातोरेकाच' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात्।

लिङ्गादिति। अन्यथा 'अनितेरि'त्यनेन कृतणत्वस्य द्विर्वचने, 'प्राणिणदि'त्यादेः सिद्धौ, 'उभौ' इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति भावः। एवञ्च णत्वविधावस्यानुपस्थानमिति तात्पर्यम्।

विभाषोर्णोः। 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यतो ङिदिति, 'विज' इत्यत इङिति चानुवर्तते।

गुणोऽपृक्ते। 'नाभ्यस्तस्ये'त्यतः पितीत्याद्यनुवर्तते। 'उतो वृद्धी'त्यतो हलीति च।

ऊर्णोते। 'सिचि वृद्धी'ति सूत्रं, 'नेटी'ति च वर्तते। निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वात्, नेति निवृत्तेर्वाऽऽह—**वृद्धिर्वेति।**

ब्रुवः पञ्चानाम्। आद्यं 'ब्रुव' इति पञ्चम्यन्तम्। द्वितीयं षष्ठ्यन्तम्। 'विदो लटो वे'त्यतो 'लटो वे'ति वर्तते। **चर्त्त्वमिति।** न च 'आहस्त' इत्येव सूत्र्यताम्। महाप्राणाऽऽदेशप्रकरणत्यागस्याऽनुचितत्वादिति भावः।

ब्रुव ईट्। हलादेः पित इति। 'सार्वधातुकस्ये'त्यपि बोध्यम्। 'नाभ्यस्तस्ये'त्यतः 'पिती'त्याद्यनुवर्तते। तेन ब्रुवो वचौ 'उवक्थे'त्यत्रेत् न^१। 'अपृक्त' इति तु नानुवर्तते। 'ब्रवीती'त्यसिद्ध्यापत्तेः। न च 'उवक्थे'त्यत्र परत्वादीडागमे, तत ईट्संहितस्यादेशे दोषाभावः, 'परस्मैपद'शब्देनाऽऽ-गमसंहितस्य ग्रहणादिति वाच्यम्। प्रकृतिप्रत्ययविशेषनिरपेक्षत्वेन आदेशानामन्तरङ्गत्वात्।

१. 'उवक्थेत्यत्र ईट् नेत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

केचित्तु झलि थत्वविधानेन स्थानिवत्त्वाभावस्य ब्रुव आदेशे सामान्यतया ज्ञापनात्, 'सार्वधातुके' इत्यस्यासम्बन्धेऽपि न क्षतिः। न च 'आत्थे'त्यत्र परत्वादीटि, पश्चात् 'ब्रुवः पञ्चानामि'त्यनेन तस्यादेशे ज्ञापकमसङ्गतमिति वाच्यम्। 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन आदेशानामीडपवादत्वात्। 'पञ्चानामि'त्युक्त्या तिबादिष्वपि प्रत्येकं व्यापारसत्त्वादित्याहुः। वक्तीत्यङिति। प्रयोगस्थानुकरणे अस्य, स्वतन्त्रस्य च विनिगमनाविरहादनुरणमिति भावः^१।

दीर्घ इणः। 'अत्र लोप' इत्यतः 'अभ्यासस्ये'ति, 'व्यथ' इत्यतो 'लिटी'ति चानुवर्तते। कितीति किम्? 'इयाय'। न च दीर्घे कृते, 'अभ्यासस्ये'तीयङि रूपसिद्धेस्तद्व्यर्थम्। परत्वादीर्घे 'सकृद्गति'न्यायेन इयङनापत्तेः। अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावे तु 'मीमांसते' इत्यादावित्त्वोत्तरं दीर्घवत्, कदाचिदियङुत्तरं दीर्घेऽनिष्ठापत्तेश्च। 'लिटी'ति स्वरूपकथनम्।

ईयतुरिति। ननु 'इ इ अतुसि'ति स्थिते अभ्यासदीर्घे, यण्यपि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घस्य प्रवृत्तेः, अकृतव्यूहपरिभाषया यणभावे वा, सवर्णदीर्घे, अभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात्पुनर्यणभावे^२, 'ईअतुरि'ति प्राप्नोति। तत्राभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्येन न सवर्णदीर्घबाधः। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन, स्वविनाशकत्वेन च यण एव बाधात्। सवर्णदीर्घस्तु नानन्तरे, न स्वस्वरूपनाशक इति चेत्, न, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन, यणि दीर्घाप्रवृत्तेः। बहिरङ्ग-कृतनिमित्तविनाशस्यैव अकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तिनिमित्ततया, यणंशे तद-प्रवृत्तेश्चेति^३ दिक्।

१. इतोऽग्रे— 'एतेन 'शीघ्रोपस्थितिकत्वेन स्वतन्त्रस्यैव ग्रहणमि'त्यपास्तम्। अष्टाध्यायीस्थ-त्वेनास्य प्रत्यासन्नत्वाच्चेत्यलम्' इति ग. पाठः।

२. 'सवर्णदीर्घाऽभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात्' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे— 'यणा दीर्घनिमित्तविनाशस्य सम्भावितत्वेन सवर्णदीर्घाप्रवृत्तेश्चेति दिक्' इति ग. पाठः।

‘आभीयत्वेनेति। ‘लावस्थायामडि’ति पक्षे तु दोषशङ्कैव न। न च ‘अजादीनामटा सिद्धमि’ति पक्षे अटि, ‘अटश्चे’त्यपेक्षया परत्वात्, आङ्गत्वाच्च यणि, ‘आयन्नि’त्यसिद्धिः। अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिप्रवृत्तेः। ‘वार्णादाङ्गमि’ति त्वनित्यम्। न च वृद्धौ स्थानिवत्त्वेन इणत्वाद् यण् दुर्वारः। ‘इण’ इति सूत्रे ‘एरि’त्यनुवर्त्य ‘इण इवर्णस्ये’ति व्याख्यानेनात्विधितया स्थानिवत्त्वाभावात्। ‘अचः परस्मिन्नि’त्यपि न। अपूर्वविधित्वात्^१।

इणोऽण इति। ‘इणो यणि’त्यादौ सुप्रसिद्धत्वेन, ‘एतेर्लिङी’त्यत्रा-स्यैव ग्रहणम्। **उभयत इति।** पूर्वपरशब्दाभ्याम्, अन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वाद्विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवः। यथा द्वयोरेकः प्रेष्यस्ताभ्यां युगपद्विभक्तदेशकार्ये प्रेरितोऽविरोधार्थी कस्यापि न करोति, तद्वदिति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये। न त्विदं वचनमिति भ्रमितव्यम्।

न चान्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि न क्षतिः। एकादेशे धर्मद्वयलाभेऽपि, उपसर्गात्परत्वस्य तासौ नित्याऽनित्यत्ववदशास्त्रीयत्वेनाऽतिदेष्टुमशक्यतया, तदभावेन ह्रस्वाऽप्राप्तेरिति वाच्यम्। ‘पूर्वपरयोरि’त्याद्यनुवृत्त्या पूर्वाऽन्त-वत्त्वाद्यतिदेशेन, पूर्वत्वाद्यतिदेशस्यापि सुलभत्वात्। पूर्वत्वादेः तदघटित-समुदायधर्मत्वात्। शास्त्रीयत्वाच्च। तस्मात्परत्वं तु आर्थसमाजग्रस्तमित्याहुः। एतद्विषये^१ आद्यस्थानिवत्त्वं तु न। ‘आनुमानिकस्थानित्वं विशिष्टस्यैव, न तु प्रत्येकमि’त्यदोषात्। श्रौतं तु वर्णयोरेवेति निरूपितमन्तादिवत्सूत्रे।

१. ‘आयन्नि’ति। यण आभीयासिद्धत्वादात्। लावस्थायामडिति पक्षे तु’ इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे-‘अन्तरङ्गेण बाधितस्य भ्रष्टाऽवसरत्वाच्च पुनः प्रवृत्तिरित्यन्ये’ इति ग. पाठः।

३. ‘एतद्विषये आद्यस्थानिवत्त्वं तु न। परत्वेनानेन बाधात्। एतन्निषेधेऽपि ‘सकृद्व्रतित्याया-त्तदप्रवृत्तिः’ इति ख. ड. पाठः।

1. ‘भ्रष्टावसरत्वात्तदप्रवृत्तिः’ इति ग. पाठः।

‘अचः परस्मिन्नि’ति तु प्रवर्तत एव। अत एव ‘प्लायते’ इत्यादिसिद्धिः। ‘एकदेशविकृत’न्यायस्य यथाऽत्र न प्रवृत्तिस्तथा स्थानिवत्सूत्रे निरूपितम्। **भौवादिकस्येति**। ‘इट किटे’त्यत्र प्रश्लिष्टस्य आशीर्लिङीति ^१भावः।

समेयादिति। अत्र आङ्पूर्वं इण् बोध्यः। ^२इह ‘आर्द्धधातुके’ इति स्वरूपकथनम्। ‘किति लिङी’त्येतावतैव सिद्धेः। **नित्यमधिपूर्वं इति**। धातुसंज्ञा तु पाठापेक्षणात्, भवादिसाहचर्याच्च अधिरहितस्यैव। क्रियावाचकत्वमपि काल्पनिकं तस्यास्त्येव। वस्तुतस्तु ‘इ’ इत्यस्यैव पठने वृत्तिः। अधिरुपरिभावे। उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति, नियमपूर्वकपठन एवास्य प्रयोग इति, भूवादिसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। ^३**लावस्थायामिति**। इदं ‘द्विर्वचनेऽची’-त्यत्र भाष्ये। एतेन ‘द्विर्वचनेऽची’ति निषेधाद् इण एव द्वित्वे, उत्तरखण्डस्य गाऽऽदेशे, ‘अधीगे’ इति स्यादित्यपास्तम्। द्वित्वनिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावेन ‘द्विर्वचनेऽची’त्यस्याप्रवृत्तेः।

विवक्षिते^४ इति। इदम् ‘आर्द्धधातुके’ इत्यत्र द्वितीयेऽध्याये भाष्ये, ‘एकाच उपदेशे’ इत्यत्र सप्तमे च। अत एव ‘प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमादेशा’ इति सिद्धान्तः^५। **निर्देशान्नेति^६**। भिन्नकालप्रवृत्तिकेऽपि ‘वार्णादाङ्गमि’त्यस्य प्रवृत्ति-ज्ञाप्यत इति भावः।

-
१. इतोऽग्रे—‘इदमुपलक्षणम्, ‘न हि तरणिरुदीते’ इत्यादिप्रयोगानुरोधात् ‘वी गती’त्यत्र प्रश्लिष्टस्य दीर्घस्यापि बोध्यम्’ इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः, मनोरमादिस्थत्वात्।
 २. इह=‘एतेर्लिङी’त्यत्र।
 ३. ‘लावस्थायामिति। वार्तिकमते एतत्’ इति ग. ड. पाठः।
 ४. ‘भाष्यमते आह—विवक्षिते’ इति ख. ग. ड. पाठः।
 ५. इतोऽग्रे—‘अत्र पक्षेऽनैमित्तिकत्वात्तस्याप्राप्तिरिति कश्चित्। ‘उक्तयुक्त्यैवे’त्यन्ये’ इति ख. ग. ड. पाठः।
 ६. ‘निर्देशान्नेति। व्याश्रयेऽपि वार्णादाङ्गमित्यस्य’ इति ख. ग. ड. पाठः।

परत्वादियङिति। इदं च सूत्रमते। 'लावस्थायामडि'ति पक्षेऽपि 'प्रत्यय' इत्यादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षज्ञापकतया, क्वचिदन्तरङ्गादपि पूर्वमाङ्गप्रवृत्तेर्न दोषः। यथा चात्र पक्षे न यण् तथा 'हुश्नुवोरि'ति सूत्रे उक्तम्। **गाडादेशादिति**। एतद्वीजं 'गाङ् गतावि'ति धातौ निरूपितम्।

घुमास्था। 'जहाती'ति हाको ग्रहणम्, न हाङः। तस्याभ्यासे इत्वाऽऽपतेः। 'हाक' इति तु वक्तुमुचितम्। दीङो युङि'त्यतः 'क्विङी'ति वर्तते। 'आर्द्धधातुके' इति चाऽधिकृतम्। 'ईद्यती'त्यत 'ईदि'ति च वर्तते।

इक् स्मरणे। 'इण्वदिक' इत्यादौ विशेषणार्थः ककारः। **केचित्त्विति**। अत एव भाष्ये 'इणो गा लुङी'त्येतत्प्रकरणे इदं पठितम्। 'णौ गमि' 'सनि चे'ति सूत्रयोश्चाऽनुवृत्तिर्दर्शिता। **अधीयन्निति**। इयङि, सवर्णदीर्घः। **राघवयोरिति**। 'अधीगर्थे'ति कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी।

'चङ्क्रम्यमाणोऽधीष्वाऽत्राऽधीयंश्चङ्क्रमणं कुरु।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दान्द्वेदः प्रतीयते'।।

इति 'ध्रुवमपाये' इति सूत्रस्थ-कैयट लिखित-हरि श्लोकेऽप्येवमेव। 'अधीयान' इति तूचितम्। **केचिदिति**। अत्राऽरुचिबीजन्तु अट आभीयतया असिद्धत्वेनाऽनेकाच्चाऽभावः। लावस्थायामट्पक्षेऽप्युपपत्तिः 'हुश्नुवोरि'त्यत्रोक्ता। 'अस्यार्द्धधातुके न प्रयोग' इति 'अज'धातावुक्तम्। **ईकारोऽपीति**। तेन 'तरणिरुदीते' इत्यादिसिद्धिः। केचितु^१ 'भावे निष्ठायां सप्तम्यन्तम्। उदयकाले इत्यर्थः। 'उदयती'ति शेषः, 'भवती'ति वे'त्याहुः।

जुस्वेति। 'एव'कारस्तूत्तरत्र पठ्यमान-'लिट् च', 'लिङाशिषी'-त्याद्यर्थः। एवं 'नित्यं ङित' इत्यनुवृत्त्या सिद्धे, 'लङ्'ग्रहणं व्यर्थं सत्

१. 'इति पाठस्तूचितः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'कर्मव्यतीहारेऽयं तङ्'। आविर्भावाऽर्थत्वात् 'न गती'ति निषेधो ने'त्याहुः। 'व्यतीहारस्याऽनेकनिष्ठत्वाच्चिन्त्यमिदमि'ति कश्चित्। केचितु भावे निष्ठायां सप्तम्यन्तम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'केचितु' इति क. नास्ति।

लङ्वद्भावेन^१ लङो व्यावृत्त्यर्थम्। स्पष्टं चेदम् 'आत' इत्यत्र भाष्ये। विध्याशिषोः 'स्कोरि'ति सलोपे 'यायादि'त्येव रूपमिति, विशेषघोतनाय द्विवचनमुदाहरति—
यायातामिति। 'लिङः सलोप' इति सलोपः। आशिषि तु सुटः सकारस्य श्रवणात् 'यायास्तामि'त्येव।

पा रक्षणे। 'गातिस्था', 'धुमास्थे'त्यत्र च पिबतेरेव ग्रहणाद् न ईत्वसिज्जुको। **प्रणिदातीति।** घुत्वाऽभावात् 'शेषे विभाषे'ति वैकल्पिकं णत्वम्। **सार्वधातुकमात्रेति।** 'मात्र'शब्दोऽवधारणे। **सस्थानत्वमिति।** ख्शादित्वप्रयोजनकथनाऽवसरे वार्तिकमिदम्। 'शर्परे विसर्जनीय' इत्युक्तेः सस्थानत्वं=जिह्वामूलीयो व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः। फलितमाह—**सस्थानत्वं जिह्वामूलीय इति।** 'सस्थान' इति त्वपपाठः। 'त्व'स्यार्थासङ्गतेः। यद्वा सस्थानत्वं=सस्थानशब्दः। तेन स्ववाच्यो जिह्वामूलीयो लक्ष्यते। अन्यथाऽस्मात्तृचि जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वेन, भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। प्रमाणानां सामान्ये पक्षपाताच्च सामान्यते एव आर्द्धधातुके प्रयोगाभावो ज्ञाप्यते। एवञ्च ख्याते^२ यत्वस्यासिद्धत्वादेव निष्ठानत्वाऽभावे सिद्धे, 'न ध्याख्ये'ति सूत्रे 'ख्या'ग्रहणं न कार्यमिति लाघवम्। 'निष्ठानत्वमाख्याते' इति भाष्यस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यम्^३। प्रख्याने णत्वाभावोऽपि यत्वस्यासिद्धत्वादेवेति दिक्। यत्तु हरदत्तेन—'अयं स्वतन्त्रधातुरपि ख्शादिः। शस्य 'य'-वचनमपि साधारणमि'त्युक्तम्। तन्न। मानाभावात्। 'नटः ख्याती'त्यादावपि जिह्वामूलीयाद्यनापत्तेश्च।

१. 'लङ्वद्भावेन एतदप्रवृत्त्यर्थम्' इति लघुशेखरपाठः।

२. 'आख्याते' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'अस्य 'आख्याधातोर्निष्ठायां प्रयोगं स्वीकुर्वन् कैयटस्तु चिन्त्यः। भाष्यविरोधात्। अन्यथा 'न ध्याख्ये'त्यनेनैव सिद्धे, निष्ठानत्वस्य प्रयोजनत्वेनोपन्यासस्याऽसङ्गत्यापत्तेः। 'न ध्ये'त्यत्र तु 'अस्यतिवक्ती'ति सूत्रोक्तरीत्याऽस्यामस्त्येव' इति ग. पाठः।

सम्पूर्वस्येति। सार्वधातुकेऽपि नेति भावः। 'सङ्ख्ये'ति प्रयोगस्तु चक्षिड एव। नाऽस्येति। 'घुप्रकृति-माडि'ति भाष्ये पाठादिति भावः।

अयमन्तीति। आदादिक इत्यर्थः। शिष्टोक्त्येति भावः। आधृषीयस्तु प्रयुज्यत एव। स्वरे विशेष इत्याहुः।

विदो लटो वा। 'विद' इति पञ्चमी। विन्दति-विद्यत्योस्तु न ग्रहणम्। विकरणव्यवधानेन लटस्ततः परत्वाभावात्^१। तदाह—**वेत्तेरिति। अकारान्त-निपातनादिति।** 'आम्सन्नियोगेने'ति शेषः।

विदाङ्कुर्वन्विति। 'इतिः' प्रकारे। 'एवंजातीयके' इत्यर्थः। अत एव पुरुषवचने न विवक्षिते। न च लोट् अपि अविवक्षितः स्यादिति वाच्यम्। लोडुच्चारणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। पुरुषवचनयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणम्। 'उषविदे'ति 'आम्'विधानवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। तत्र हि उषि-जागृभ्यां साहचर्यात्, व्याख्यानाच्च केवल^२परस्मैपदिनो ग्रहणम्। प्रकृतेऽपि तस्यैव^३। यङ्लुकि तु नेदं ^४प्रवर्तते। तस्य च्छान्दसत्वात्। प्रकाराऽर्थकेति शब्दस्य अव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वाच्च। पूर्वोत्तरसाहचर्येण 'उषविदे'-त्यस्याऽपि यङ्लुक्प्रवृत्तिः। ध्वनितं चेदम् 'अप्राप्ते विभाषे'ति वदता भाष्यकारेण 'न वेति विभाषे'ति 'सूत्रे। 'इति'शब्दादेव परस्मैपदं

१. इतोऽग्रे—'ब्रुवः पञ्चानामि'ति साहचर्येणाऽऽदादिकस्यैव ग्रहणाच्च' इति ग. पाठः।

२. 'आदादिकपरस्मैपदिनो' इति ग. पाठः।

३. 'तस्यैव, उपस्थितत्वात्' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'आख्यातप्राग्वर्तिभागे गुणाभावातिरिक्तस्याऽपि निपातनाश्रयणे गौरवाऽऽपत्तेः' इति ग. पाठः।

५. इतोऽग्रे—'केचित्तु नाऽत्राऽपूर्व आम् विधीयते, किन्तु लिटि विहितस्य लोटि प्रवृत्तिरित्येतावदेव बोध्यते, लाघवात्। एवञ्च गुणाऽभावार्थं यत्नाऽन्तरं नाऽऽश्रयणीयमिति लाघवम्। पूर्वसूत्रे आम्सन्नियोगेन अदन्तत्वनिपातनादेव सिद्धिरित्याहुः'। इति ख. ग.

ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

विवक्षितम्। तस्य लोकविवक्षाऽनुसारित्वात्। परस्मैपदं च कर्तृगामिक्रियाफलेऽपि। अनुप्रयोगविषये 'आमप्रत्ययवदि'ति सूत्रेण तथा निर्णीतत्वेनात्रापि तथैवौचित्यात्। अत एव उपसर्गनिमित्ताऽऽत्मनेपदे विदेर्न आमादि^१। तद्वक्ष्यति—
पुरुषवचने इति।

लोटो लुगिति। 'आम' इति सूत्रे 'लेरि'त्यनुवर्तते' इति मतेनेदम्। निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम्।

गणकार्यस्येति। 'कृञ् हिंसायामि'त्यत उप्रत्ययार्थमिति तु न वाच्यम्। तनादिसाहचर्येण तद्गणस्थस्यैव ग्रहणात्। एतदर्थमेव तद्गणे पाठः। क्रियासामान्यवाचित्वेनाऽन्वययोग्यत्वादत्राऽनुप्रयोगस्तनादेरेव। यङ्लुगर्थमपि न। अनुबन्धनिर्देशात्। ध्वनितं चेदं भाष्यादिष्विति भावः। न च धातूनामनेकार्थत्वादुत्पादने 'कृणोति'ति, हिंसायां 'करोती'ति च दुर्वारम्। भाष्यादिप्रामाण्येनाऽत्र तदनङ्गीकारात्। (यद्यपि) कृञस्तनादिकार्याऽभावज्ञापनेनाऽपि तस्य चारितार्थ्यं वक्तुं शक्यं, तथाऽपीष्टाऽनुरोधादेवमेवाऽऽश्रितम्। अत एव 'अनुदात्तोपदेशे'ति सूत्रे 'अनुनासिक'ग्रहणं तनोत्यादीनामपि विशेषणं कृतमित्याहुः।

'अविश्वस्त' इत्यत्र इडभाव आगमशास्त्रस्याऽनित्यत्वाद्बोध्यः।

अत उत्। 'गमहने'त्यतः 'किङ्ती'ति वर्तते। 'नित्यं करोतेरि'त्यतः 'करोतेरि'ति। तदाह—**उप्रत्ययान्तेति। तपरत्वसामर्थ्यादिति।** इदं स्थानिवत्सूत्रे

'वैपरीत्यस्याऽऽपत्तेरिदमयुक्तमित्यन्ये। कर्ता तु विवक्षित एव। बहुवचनेन तस्य प्राधान्यबोधनेन विवक्षितत्वबोधनात्। परस्मैपदस्य कर्तृगामिक्रियाफलसाधारणस्य विवक्षैव। अनुप्रयोगविषये' इति ग. पाठः।

१. इतोऽग्रे—'कृञ् त्वत्र तनादिरेव। क्रियासामान्यवाचित्वेनाऽन्वययोग्यत्वात्। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्येतत्साहचर्याच्च। अन्यथा उप्रत्ययादीनामपि निपात्यताऽऽपत्तौ, गौरवाऽऽपत्तिश्च' इति ग. पाठः।

भाष्ये स्पष्टम्। 'उदवोढा'मि'ति वृद्धिवत्, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेनाऽ-
प्येतद्वारयितुं शक्यम्। 'हलि चे'ति दीर्घस्तु न। बहिरङ्गत्वेन यणोऽसिद्धत्वात्।
'न भकुर्छुरामि'ति निषेधाच्च।

लुकोऽसिद्धत्वादिति। 'सार्वधातुक'ग्रहणं स्पष्टार्थमिति भावः। केचित्तु
'सार्वधातुक'ग्रहणं भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकलुक्पि 'विदाङ्कुरु' इत्यादावुत्त्वार्थम्।
उत्तरत्र त्वस्य नोपयोग इति, तत्र तत्र वक्ष्यते। एवं चेदम् 'आभात्'सूत्राऽनित्यत्वस्य
ज्ञापकमित्याहुः।

दश्च। 'सिपि धातोरि'ति सूत्रं, 'पदस्ये'ति, 'झलां जश' इत्यतः
'अन्ते' इति चाऽनुवर्तते। पदान्तस्येति किम्? 'वेत्सि'। चर्त्वस्याऽ-
सिद्धत्वादोऽस्त्यत्र।

इनसोर। तपरकरणं तु असिद्धवत्सूत्राऽनित्यत्वबोधनायेति स्पष्टं
भाष्ये। एतदर्थमेव 'अत उदि'त्यतः 'अत' इत्यनुवर्तमाने, पुनरुत्पदम्।
तत्रत्यस्य ज्ञापकता वक्तुमशक्या। 'अस्ये'त्युक्तौ गौरवेण, लाघवाऽर्थ
तपरकरणमित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः। 'इनसोरि'ति शकन्धा-
दित्वात्पररूपम्^१। 'इन'साहचर्येणाऽस्तेरपि आर्द्धधातुके नेति सार्वधातुकाऽ-
नुवृत्तिर्निष्फला। किञ्च तस्य तत्र 'भू'भावेन भाव्यम्। 'ईहामास' इत्यत्रापि द्वित्वे
(^२अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन) हलादिशेषे, 'अत आदेरि'ति दीर्घे,
परस्याकारस्य लोपेऽपि क्षत्यभावादित्याहुः।

आसन्निति। 'आयन्नि'तिवत् अस्योपपत्तिः।

उपसर्ग। 'परस्ये'ति सस्य विशेषणम्। नाऽस्तेः। तेन 'प्रादुरस्ती'-
त्यत्र न षत्वम्। ननु 'अस्तेरि'ति व्यर्थम्। सकारनिरूपितोपसर्गत्वस्य

१. इति=इत्यत्रेत्यर्थः।

२. 'अत उदि'त्यतोऽत इत्यनुवर्तमाने पुनरुद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'इनाभ्यस्तयोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्येणाऽत्रत्यपूर्वपदार्थस्य विकरणरूपस्यैव ग्रहणा-
त्सिद्धमिति शकारोच्चारणं तदनित्यत्वज्ञापकमित्याहुः' इति ग. पाठः।

४. अयं ग. पाठः।

अन्यत्रासम्भवात्, प्रादुश्च कृश्वस्तिविषय एवेति चेत्, न, अनुसूते 'अनुसूः'। तस्याऽपत्यम् 'आनुसेय' इत्यत्र शुभ्रादित्वाङ्ङकि 'ढे लोप' इति ऊलोपे सम्भवात्। 'प्रादुसि'ति सान्तमव्ययम्।

मृजू. भिदादौ 'मृजे'ति पाठादयम् अषित्। अयं चुरादावपि आधृषीयेषु पठ्यते। 'मृजेवृद्धिरित्यत्र उभयोर्ग्रहणम्। द्वयोरुदित्करणेन समानत्वबोधनात्^१। तेन^२ 'अलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यादित्यपास्तम्। तन्यायाऽनित्यत्वाच्च। ध्वनितं चेदं वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे^३ आकरे।

धातुप्रत्यये इति। 'धातोः स्वरूपग्रहणे' इति परिभाषालब्धोऽयमर्थः। तेन 'परिमृङ्भ्यामि'त्यादौ न^४। **अजादाविति।** अत्र आद्यंशो 'यस्मिन्विधिरिति परिभाषालभ्यार्थानुवादो, न वाचनिकः। गौरवात्। फलाऽभावाच्च। 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्यात्तथैव लाभाच्च।

मृङ्गीति। हेर्धिः। षत्व-ष्टुत्व-जश्त्वानि।

१. इतोऽग्रे—'अत एव आधृषीयपाठश्चरितार्थः। अन्यथा ऊदित्वेनैव णिज्विकल्पे सिद्धे, आधृषीयपाठो व्यर्थः स्यात्। मम तूदित्वस्य चारितार्थ्याणिणज्विकल्पो न सिध्येत्, अत्रोभयोर्वा ग्रहणं न सिध्येदित्येतत्पाठ आवश्यक एव' इति ग. पाठः।
२. 'एतेन' इति ख. ग. ड. पाठः।
३. 'मृज्वादीनां स्वरूपेणाधृषीयेषु पाठे फलं चिन्त्यमेव। 'अशोकवनिक्'न्यायेनैव उभयोरपि तत्र पाठ इति लुग्विकरणेति न्यायाऽनित्यत्वादेवोभयोरत्र ग्रहणमित्यन्ये' इति ग. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'अत एव 'मर्मृष्ट' इत्यादौ यङ्लुकि अङ्गत्वे 'न लुमते'ति निषेधाऽप्रवृत्त्या, प्रत्ययलक्षणेनाऽङ्गत्वेऽपि वृद्धिर्न। प्रकारान्तरेणाऽपि प्रत्ययस्य निमित्तत्वे 'न लुमते'ति निषेधात्। 'किङ्ती'त्यस्य निमित्तसप्तमीत्वेन प्रत्ययलक्षणानुपयोगात्। 'किङ्गिति चे'ति निषेधाच्च' इति ग. पाठः।

रुदादिभ्यः। सार्वधातुके किम्? स्वप्ता^१। परत्वादिति। इटि कृते निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वात्, हित्वाऽसम्भवः। धिभावे कृते च शास्त्राऽन्तराऽपेक्षां विना इतोऽसम्भव इति विरोधोऽस्ति। स्थानिवद्भावादिशास्त्राऽन्तरसापेक्षसम्भवो न विप्रतिषेधविरोधी। 'शिष्टादि'त्यादौ परत्वात्तातडि सकृद्गतिन्यायेन शीभावो नेति स्थानिवत्सूत्रभाष्यादिति भावः।

रुदश्च। हलादेः किम्? 'व्यत्यरुदि'। सार्वधातुकस्येति किम्? 'अस्वाप्सीत्'। अपृक्तस्य किम्? 'रोदिति'। पञ्चभ्यः किम्? 'अजागः'। यद्यपि 'तुरुस्तु' इत्यत्रैव 'पिती'त्यस्य निवृत्तेः। 'पित' इति दुर्लभम्, ^२अपृक्ताऽपितोऽसम्भवेन निष्फलं च, तथापि स्वरूपकथनं बोध्यम्। अरुदितामिति। प्रकृतिविशेषाऽपेक्षेडपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् तामादयः। तत इट्। अन्यथा इटि निर्दिश्यमानतसस्तेन व्यवहितत्वात्तामादयो न स्युः। स्पष्टं चेदं 'पादः पदि'त्यत्र भाष्ये। **प्रकृतीति।** प्रत्ययविशेषापेक्षयासुडपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् 'इतश्चे'ति लोपे, यासुडीटोः प्राप्तयोरन्तरङ्गत्वाद्यासुडित्यर्थः। ईदृशमन्तरङ्गत्वं च मतुप्विधायके भाष्ये उक्तम्। ^३सामान्यधर्माऽपेक्ष-शास्त्रापेक्षया कश्चिद्विशेषधर्मोऽधिको निमित्तकोटौ यस्मिन्विशेषाऽपेक्ष-शास्त्रेऽस्ति, तत् ततो बहिरङ्गमिति तदर्थः। यथात्र रुदादित्वं, सार्वधातुकत्वं चेति बोध्यम्। सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं, प्रत्ययस्य तत्त्वज्ञानं चाऽऽवश्यकमिति, सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमत्राऽप्यस्तीति बोध्यम्। 'नित्यत्वादि'त्यपि बोध्यम्। यासुटि कृते तु न अडीटोः प्राप्तिः। अपृक्तत्वाभावात्^४।

१. इतोऽग्रे—'धित्वं नेति। सकृद्गतिन्यायादिति भावः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'हलादिसार्वधातुकाऽपृक्ताऽपितः' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'यत्र सामान्यधर्मापेक्षशास्त्राऽपेक्षया' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'न चैवं यासुटि अपृक्तत्वस्य विनाशोन्मुखत्वेन अडीटोः प्राप्तिरेव नेति वाच्यम्। बहिरङ्गकृतनिमित्तविनाशसम्भावनाया एव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

सुविनिर्दुर्भ्यः। अत्रापि 'उपसर्गादिति वर्तते' इति कैयटस्वरसः। 'सुपी'ति आगन्तुना इकारेण कृतसम्प्रसारणस्यानुकरणम्। 'सूती'ति क्तिन्नन्तम्। न शितपा निर्देशः। गुणाऽऽपत्तेः। 'समे'ति पचाद्यजन्तसाहचर्येण तस्याऽपि कृदन्तस्यैव ग्रहणाच्च।

षत्वे कृते द्वित्वमिति। अत एव 'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति भाष्यं सङ्गच्छते। **सुपिरूपाभावादिति।** 'अर्थवत्सुपिरूपाऽभावादित्यर्थः। अन्यथा एकदेशविकृतन्यायेन तद् दुर्वारं स्यात्। द्वित्वे कृते केवलाभ्यासस्य नार्थवत्त्वमिति स्पष्टमत्रैव भाष्ये।

अनितेः। 'उपसर्गादसमासे' इत्यत 'उपसर्गादिति वर्तते। 'नो ण' इति च। तदाह—**उपसर्गस्थादिति।** 'अनितेरिति 'समीपे' इत्यध्याहृताऽपेक्षया षष्ठी। एवञ्च 'अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य णत्वमिति'त्यर्थः। समीपपदाध्याहाराच्च सामीप्यमव्यवहितमेव गृह्यते। 'प्राणिती'त्यत्राऽपि परादिवद्भावेन एकादेशस्य अनित्यव्यवहितत्वं रेफस्याऽस्त्येव। 'पर्यनिती'- त्यादौ यकारेण व्यवधानात् तथात्वम्। 'प्राणिती'त्यत्र स्थानिवत्त्वन्तु न। अपूर्वविधित्वात्। भाष्ये त्वन्तग्रहणमत्राऽऽकृष्य समीपार्थत्वमाश्रित्य, पञ्चम्या, सप्तम्या वा विपरिणम्य च उक्तार्थः साधित इति दिक्।

अन्तापवाद इति। 'दधती'त्यादावपि 'उपजनिष्यमाणोऽप्यपवाद' इत्यन्तरङ्गोऽप्यन्तादेशो न। 'प्रकल्प्य'चाऽपवादविषयमिति भाष्यमूलकमेतत्। 'प्रकल्प्ये'त्यस्य 'परित्यज्ये'त्यर्थ इत्याहुः। 'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ' इति न्यायस्य तु न विषयः। अन्तादेशाऽप्राप्तिविषये चारितार्थाऽभावात्। 'ईर्त्सन्ती'त्यादौ च नेदं प्रवर्तते। (१'उभे'ग्रहणसामर्थ्येन, 'अभ्यस्तमिति' महासंज्ञाकरणेन च) अभ्यासलोपे अभ्यस्तसंज्ञाया एवाऽभावात्। यथा चैतत्तथा 'उभे अभ्यस्तमिति' सूत्रे निरूपितम्। 'अनत' इत्यपकर्षाच्च।

१. प्रकल्प्य वाऽपवादविषयम् इति क. पाठः।

२. अयं ग. पाठः।

अत एव 'प्रतीषिषन्ती' त्यादौ न दोषः । बध्नामेति । 'जक्षन् क्रीडन् रममाण'
इत्यादौ जशादित्वस्य सर्वसम्मतत्वादिति भावः ।

जाग्रो । चिण्णल्पर्युदासेन वृद्धिविषयस्य ग्रहणम्, डित्पर्युदासेन
प्रतिषेधविषयस्येति बोध्यम् । अत्र 'वि' शब्देन औणादिको 'विन्' गृह्यते ।
'जागृविः' । न चायं डित्कर्तुं शक्यः । 'दर्वि' रित्यादौ गुणाऽनापतेः ।
(^१प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधाऽऽपत्तेश्च) । क्विप्त्तु न गृह्यते । चिणादिसाहचर्येण
श्रूयमाणस्यैव वेग्रहणात् । ^२जागृवौ लक्षणान्तरेणापि गुणो न । 'वि' ग्रहणसामर्थ्यात् ।
न च वकारादीत्यर्थात्क्वसुर्व्यावर्त्यः । लिङादेशत्वात्किञ्चे लब्धे, पुनः कित्करणस्य
प्रतिषेधविषयगुणबाधनार्थत्वात् । अत एव 'तितीर्वाणि' त्यादिसिद्धिः । स्पष्टं चेदं
भाष्ये ।

जुसि च । यत्तु 'मिदेर्गुणोऽजुसी'ति संहितापाठे 'अजुसी'ति च्छित्त्वा
'अजादावुसी'त्यर्थात्त्र दोषः 'जागृयुरि'त्यत्रेति । तत्र । 'चक्रुः' 'जह्वुरि'-
त्यादावतिप्रसङ्गात् । अतः 'क्सस्याऽची'त्यतः 'अची'त्यनुवर्त्य व्याचष्टे -
अजादौ **जुसीति**^३ । ननु 'अजागरुरि'त्यत्राऽस्योपन्यासो व्यर्थः । आति-
देशिकडित्त्वेऽपि डिङ्निबन्धत्वाऽनपायेन 'जाग्र' इत्यनेनैव सिद्धेरिति

१. अयं ग पाठः ।

२. 'अत एव तत्र लक्षणान्तरेणापि' इति ग. पाठः ।

३. इतोऽग्रे - 'अयं जुसी'ति च्छित्त्वा अयकारादौ जुसीति सूत्रस्य भङ्क्त्वा व्याख्यानन्तु
क्लिष्टम् । भाष्यारूढस्पष्टसमाधानस्य मदुक्तस्य लाभात् ।

यत्तु 'शृणुयुरि'त्यादौ यासुटो डित्त्वान्न गुण इति । तत्र । जुसि गुणस्य
निषेधाऽपवादत्वात् । शनोर्डित्त्वेऽपि 'न हि कार्यी'ति न्यायेन तन्निमित्तनिषेधाऽप्राप्तेः ।
अत एव 'शृणोती'त्यादौ गुण इति बोध्यम्' इति ख. ड. पाठः ।

१. 'यासुटः पूर्वस्य शनोर्डित्त्वान्न गुण इति भङ्क्त्वा व्याख्यानन्तु क्लिष्टम्' इति ग.
पाठः ।

चेत्, न, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्राप्तेः। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावाच्च।
एवञ्च चिण्वदिट्यपि गुणो नेति बोध्यम्।

निषिध्यत इति। न च 'जागरक' इत्यत्र गुणे कृते, 'अत उपधाया' इति
वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्। चिण्णल्प्रतिषेधवैयर्थ्याऽऽपत्त्या जागर्तेर्गुणे,
उपाधावृद्ध्यभावस्य कल्पनात्।

इहरिद्रस्य। 'दरिद्र' शब्दप्रकृतेर्धातोरित्यर्थः। 'दरिद्र' इति वक्तु-
मुचितम्^१। 'ई हल्यघोरि'त्यस्यापवादोऽयम्। आर्द्धधातुके लोप-
विधानात्सार्वधातुक एवेदम्। लोपोत्तरन्तु नास्य प्रवृत्तिः। 'आत'
इत्यनुवृत्तेः।

श्नाभ्यस्तयोः। अनयोरात इति। 'श्ना' साहचर्येणाऽन्त्यस्यैव ग्रहात्,
'जाग्रती'त्यत्र न दोषः। 'आकारान्तयोरि'त्यर्थस्तूचितः। 'श्ना' साहचर्येण
अभ्यस्तस्यापि सार्वधातुक एव लोप इत्याशयेनाऽऽह-सार्वधातुके इति।

दरिद्राञ्चकारेति। इदं च 'कास्प्रत्ययादि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ओ
इत्येवेति। प्रथमोपस्थितत्वात्, औकारस्य विवृततरत्वेन प्रयत्नलाघवाच्चेति
भावः। **आलोपे इति।** न च परत्वादौत्वे सन्निपातपरिभाषया लोपो 'दुर्लभ'
इति वाच्यम्। आर्द्धधातुके विवक्षिते तद्विधानात्^२। 'औ'विधानसामर्थ्या-
देव भूतपूर्वगत्याऽऽकारान्तत्वमाश्रित्य णल आदेशः^३। ध्वनितं चेदं
मतं 'वस्वेकाजादि'ति सूत्रे भाष्ये। यद्यपि 'अङ्ग'संज्ञाया विधानप्रतिबद्धतया,
अङ्गाधिकारे विवक्षितसप्तमी वक्तुमशक्या, तथाऽप्यत्र लक्ष्याऽ-
नुरोधादङ्गाऽसम्बन्धः, भाविसंज्ञाविज्ञानं वेत्याहुः।

ददरिद्रतुरिति। न च णल्येव आम् माऽस्तु, अन्यत्र तु तेन नित्यं

१. इतोऽग्रे-ह्रस्वान्तनिर्देशेनाऽकारान्तत्वबोधनद्वारा 'दरिद्रातेरार्द्धधातुके' इति वचनं
ज्ञाप्यत इत्याहुः' इति ग. पाठः।
२. 'दुर्लभः। अकृतव्यूहपरिभाषयौत्वस्याऽप्यप्राप्तेश्चेति वाच्यम्' इति ग. पाठः।
३. 'विवक्षिते तद्विधानेन लोपस्याऽन्तरङ्गत्वात्' इति ग. पाठः।
४. 'आदेश इत्याहुः। एके इति। ध्वनितं चेदं मतम्' इति ख. ग. पाठः।

भाव्यमिति वाच्यम्। 'ददरिद्रवान् इत्यत्राऽप्यामोऽदर्शनात्। **विवक्षित इति।** तेन दरिद्रातीति 'दरिद्र' इत्यत्र अजेव, न तु 'श्याद्व्यधे'ति णः। णे हि युक् स्यात्। लोपस्तु न। 'सन्निपात' परिभाषाविरोधात्।

सनि ण्वुलीति। अनन्तरस्येति न्यायेन वार्तिकप्राप्ताऽल्लापस्यैव निषेधोऽयम्। तेन इट्पक्षे 'दिदरिद्रिषती'त्यत्र 'आतो लोप' इति लोपो भवत्येव। अत एव भाष्ये 'दिदरिद्रिषतीत्येके, दिदरिद्रासतीति वे'ति। अत्रापि 'सनि विवक्षिते ने'त्यर्थः। विध्यनुरोधात्। **अदरिद्रुरिति।** 'सिजभ्यस्ते'ति जुस्। परत्वात् 'शनाभ्यस्तयोरि'त्यालोपे, आकारान्तत्वाऽभावात् 'लङः शाकटायनस्यैव'ति विकल्पो न। न च 'दरिद्रा झी'ति स्थिते आलोपाऽपवादतया 'ई हल्यघोरि'त्यतो 'हली'त्यनुवर्तमाने 'इदरिद्रस्ये'ति स्यादिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषयाऽप्रवृत्तेः। जुसि हलादित्वस्य विनाशात्।

अदरिद्रासीदिति। न च 'यमरमे'ति सूत्रे 'एकाच' इति वर्तते। तदुक्तं 'वदव्रजे'ति सूत्रे भाष्ये—'एकाचस्तौ वलीति चे(ती)'ति वाच्यम्। 'इदरिद्रस्ये'ति सूत्रस्थ 'अदरिद्रासीदि'ति प्रयोगपरभाष्यविरोधेनाऽस्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वात्। ध्वनितं चेदं कैयटे। **एके इति।** तथा च 'धि चे'त्यत्र 'सिचो ग्रहणं कर्तव्यमि'ति वार्तिकम्।

भाष्यमिति। 'न हि सिच्यदाऽनुवृत्तिरस्ति। अपूर्वकरणं चाऽनिष्ठाऽऽवहम्। इष्टमेवैतत् 'चकाधी'ति भाष्ये स्पष्टम्।

तिप्यनस्तेः। अनस्तेः किम्? 'सर्वम् आ इदम्'। 'आ' इति लङि तिपि अस्ते रूपम्। 'बहुलं छन्दसी'तीट् न।

सिपि धातोः। 'सिपि वे'त्येव दत्वविकल्पे, सामान्यसूत्रेणैव रुत्वसिद्धौ, 'धातो रुरि'ति 'दश्चे'त्युत्तरार्थम्। 'यतु-अत्राऽप्यनस्तेरित्यनुवर्तते'

१. 'अदरिद्रुरिति' इत्यारभ्य 'विनाशात्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. नास्ति।

इति। तत्र। 'रुवे'ति विकल्पस्य सत्त्वात्, पठ्यमानरूपस्य सिद्धत्वेन, आपाद्यरूपस्य वेदेऽभावेन, अनुवृत्तेर्निष्फलत्वात्। न च 'ससजुषोरि'त्यनन्तरम् 'अस्तेरि'ति रुत्वविधायकेन दत्वबाधनार्थेन सिद्धेः, 'अनस्तेरि'ति व्यर्थमिति वाच्यम्। वैचित्र्यार्थत्वात्। 'मात्रालाघवेऽपि योगविभागो गरीयानि'त्यर्थज्ञापनार्थमिति कश्चित्।

पक्षे द इति। स च जश्त्वेनेति भावः। ('धातुग्रहणं 'धातुरेव यो धातुरि'त्यर्थबोधनेन नामधातुव्यावृत्त्यर्थमिति कश्चित्)।

शास इद। 'अडयोग्यस्यैव शासेर्ग्रहणात् 'आशास्ते' इत्यादौ ने'ति कैयटः। 'आशीरि'ति तु 'क्षीयाऽऽशीरि'ति निपातनात्सिद्धम्।

शा है। इत्वापवादोऽयम्। यद्यपि पूर्वसूत्रे 'उपधा'पदानुवृत्तेः 'शास' इत्यवयवषष्ठी, तथापीह स्थानषष्ठ्येव। 'उपधा'पदनिवृत्तेः।

असिद्धत्वादिति। 'शास् हावि'ति च्छेदेन शासादेशे, धौ, सलोपे, नाऽसिद्धत्वोपयोग इति स्पष्टं भाष्ये। **पञ्चेति।** 'दीधीवेवी'ति सूत्रे 'दीधीवेव्योश्छान्दसत्वादि'ति भाष्यात्, 'जक्षित्यादय' इति सूत्रे 'षसि-वसी छान्दसावि'ति भाष्याच्चेति बोध्यम्।

यीवर्णयोरिति। 'यिश्च इवर्णश्चे'ति द्वन्द्वः। 'यि' इत्यत्र इकार उच्चारणाऽर्थः। तदाह—**यकार इति।** 'यिवर्णयोरि'ति पाठस्तूचितः। **टेरेत्त्वमिति।** यत्तु 'यीवर्णयोरि'त्यत्र 'यि-इवर्णयोरि'ति च्छेदः। अत एव इकारोच्चारणं चरितार्थम्। 'इवर्णयोरि'त्येकशेषे द्विवचनम्। 'यकारे, इवर्णे, इवर्णे च परत' इति सूत्रार्थः। एतत्सामर्थ्याद्विकृतेऽपि तस्मिन्भूतपूर्वगत्या लोपः। अत एव आदीधयतेः 'आदीधक' इति सिद्धम्। णिलोपेऽपि ईलोप-

१. अयं ग. पाठः।

२. 'यीवर्णयोरि'त्यत्र समाहारद्वन्द्वगर्भेतरययोगः। 'यकारे, इकारे, वर्णे च परत' इति सूत्रार्थः। तत्र सन्निहितत्वाद्दर्शनशब्देन इवर्ण एव। तत्सामर्थ्यात् इति ग. पाठः।

सिद्धे। ध्वनितं चेदं 'नाऽग्लोपी'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तत्र हि 'वर्णग्रहणसामर्थ्याद्विकृतेऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति'त्युक्तम्। एवं च 'दीध्ये' इत्यत्र लोपो दुर्वार' इति। तत्र। 'अचः परस्मिन्नि'ति सूत्रस्थाऽऽदीध्ये' इति भाष्यप्रयोगेण विकारस्य लोपरूपस्यैव ज्ञाप्यकोटौ प्रवेशात्। वस्तुतो 'नाग्लोपी'ति सूत्रस्थं भाष्यं न वर्णग्रहणप्रयोजनतात्पर्यकम्। अन्तरङ्गत्वेन णिलोपात्पूर्वं 'यीवर्णयोरिति' लोपे 'आदीधक' इत्यस्य सिद्धेः, फलाभावात्। न च 'अकृतव्यूह'परिभाषया दोषः^१। तस्या असार्वत्रिकत्वात्। किन्तु तस्य प्रयोजनाऽन्तराऽभावबोधनतात्पर्यकम्। इदमेवाऽभिप्रेत्य 'दीधीवेवीटामि'त्यत्र कौस्तुभे उक्तम्— 'वर्णग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति'। एतेन 'वर्णग्रहणसामर्थ्यात् श्रूयमाणे-वर्णे एव लोपः। तेन आदीधयतेरादीध्यक इत्येवे'ति हरदत्तोक्तम्, 'इवर्णयोरिति' द्विवचननिर्देशादि'त्यन्योक्तं च परास्तम्। 'यी'तीकारस्य उच्चारणमात्रार्थत्वात्। 'वर्ण'ग्रहणं तु स्वरूपकथनपरमेवेति दिक्।

षस सस्ति। 'जक्षित्यादय' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् 'सस्ति'धातुरत्र नास्तीति प्रतीयते। तत्रैव कैयटे--'षस शास्ति स्वप्ने' इत्येके पठन्तीत्युक्तम्। धातुवृत्त्यनुरोधी तु मूलपाठः। असः, असदिति। 'सिपि धातोरिति' रुः।

१. 'इतोऽग्रे--'स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वेन निमित्तविनाशाभावात्। न चेदृशे विषये स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ 'नाग्लोपी'ति सूत्रे 'अग्लोपि'ग्रहणं व्यर्थं सद इत ऊर्ध्वं स्थानिवत्त्वाऽभावस्य ज्ञापकमिति वाच्यम्। अग्नग्लोपेऽपि अज्झलादेशोऽजादेशो नेति भाष्यकारेणैव निर्णीतस्य 'अत्यरराजदि'त्यर्थमग्लोपिग्रहणसार्थक्यात्। चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधस्य सत्त्वेनाऽत्रत्याऽग्लोपिग्रहणस्य चरितार्थतया इत ऊर्ध्वं स्थानिवत्त्वाऽभावज्ञापकत्वाऽसम्भवाच्च' इति ग. पाठः।

२. 'भाष्यानुरोधाद्वषट्कार इत्यादिस्थकारप्रत्ययादीनामिव वर्णग्रहणे न्यायप्राप्तार्था-नुवादकल्पनस्यैवौचित्यादिति दिक्' इति ग. पाठः।

पक्षे जश्त्वम्। **सन्तीति**। इदित्वात्रुमि, 'स्कोरि'ति सलोपे, 'झरो झरी'ति पक्षे तलोपः। **इत्येके इति**। अत्राऽरुचिबीजं 'हलोऽनन्तरा' इति सूत्रस्थ-
भाष्यविरोधः।

वश कान्तौ। अस्य च्छान्दसत्वात् 'वष्टि भागुरिरि'त्यादि-^१प्रयोगाश्चिन्त्याः। यत्तु 'च्छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामिति समाधेया' इति। तत्र। तज्ज्ञापकस्य 'वयस्यासु ^२मूर्ध्नि' इति सूत्रप्रयोगस्य 'च्छन्दोवत्सूत्राणी'ति भाष्यकारेष्ट्यांऽ-
न्यथासिद्धत्वात्। **उङ्गीति**। सम्प्रसारण-धित्व-षत्व-जश्त्व-घृत्वानि। **अवडिति**। लङि हल्ङ्यादिलोपे, षत्व-जश्त्व-चत्त्वानि।

औष्टामिति। सम्प्रसारणे अजादित्वादाट्। न च 'लावस्थायाम-
डादिरि'ति 'न माङ्योगे' इति सूत्रभाष्योक्तपक्षे आट् दुर्लभ इति वाच्यम्।
भाव्यजादेरप्याङ्विधानान्न दोषः। तस्मिन्पक्षे इत एवाऽस्वरसाद् अटैव सिद्धिं
सम्पाद्य, आटस्तत्रैव प्रत्याख्यानाद्वा अदोषः।

चर्करीतं चेति। यङ्लुगन्तस्य संज्ञा^३। **अदादाविति**। तेन यङ्लुगन्ताच्छपो
लुगिति बोध्यम्। परस्मैपदिन उपक्रम्याऽस्य पाठात्, अस्य परस्मैपदित्वमपि
बोध्यम्।

॥ इत्यदादयः ॥

१. 'प्रयोगाश्छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामिति समाधेयाः' इति ग. पाठः।

२. 'मूर्ध्नो मतुबि'ति इति ख. पाठः।

३. 'चर्करि-इतम्=तत्सदृशमित्यर्थः। 'हलदन्तादि'ति सप्तम्या अलुक्' इति ग. ड.
पाठः।

॥ अथ जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

भाष्यमिति। 'तृतीया च होरि'त्यत्रेति भावः। दानं प्रसिद्धं चेत् 'विप्राय जुहोती'त्यपि स्यादत आह—**प्रक्षेप इति**। देवतोद्देशेन त्यक्तस्य विनियोग इत्यर्थः। **वैधे**—आहवनीयाऽग्न्यादिरूपे। तत्र प्रज्वालनाय प्रक्षिप्यमाणकाष्ठादावतिप्रसङ्गनिवृत्तये आह—**हविषश्चेति**।

परस्मैपदिन इति। 'जुह्वान' इति तु चानशि बोध्यम्। 'होष्ये' इत्यादिकन्तु प्रामादिकमेव। जुहुत इति। अत्र यथा न गुणस्तथोक्तम्। **परत्वादिति**। 'हुशुवोरि'त्येतदपेक्षयेति बोध्यम्।

भियोऽन्य। 'अत उदि'त्यतः 'सार्वधातुके' इति, 'गमहने'त्यतः 'क्विती'ति चाऽनुवर्तते। तदाह—**क्वितीत्यादि**। वस्तुतोऽत्रानयोनौपयोगः। अक्विति गुणस्य सत्त्वात्। 'भीत' इत्यादौ 'अभ्यस्तस्ये'त्यनुवृत्त्या न दोषः। 'यडि' तु 'अकृत्सार्वे'त्यनेन कृतेऽप्यस्मिन् दीर्घसिद्धेर्न दोषः। अतो यङ्लुकि, आशिषि च न दोषः^१। यद्यपि अजादौ 'एरनेकाच' इति यणा भाव्यम्, तथापि 'हली'त्युत्तराऽर्थम्।

पृ पालन। दीर्घोच्चारणं^२ 'पिपूर्त' इत्यादावुत्त्वाय।

उदोष्ट्य। अङ्गावयवेति किम् ? 'ऋ गतौ' इति क्रयादेः के 'समीर्ण' इति यथा स्यात्। **गुणे प्राप्ते इति**। अनन्तरत्वादस्यैव बाध इति भावः।

शृदृग्राम्। ह्रस्वविधानस्य कित्येव फलमिति सूचयितुं 'किती'त्युक्तम्। न च प्रकृतो गुण एव विकल्प्यताम्, किं ह्रस्वविधानेनेति वाच्यम्। गुणाभावे 'वार्णादाङ्ग'मिति यणं बाधित्वा उत्त्वाऽऽपत्तेः।

डुभृञ्। चान्द्रा एनं टिवतं पठन्ति।

भृजामित्। बहुवचनाद् आद्यर्थाऽवगतिः। ते च कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रय एवेत्याह—**त्रयाणामिति**। 'निजामि'त्यतस्तदनुवर्तते^३ इत्यन्ये।

ई हल्य। 'श्ना'साहचर्यादभ्यस्तांशेऽपि सार्वधातुक एवेदं प्रवर्तते।

१. 'यडि' तु यकारेण सह द्विर्वचनान्न 'भी'त्यभ्यस्तम्। 'अकृत्सार्वे'त्यनेन दीर्घसिद्धेश्च इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'पूर्वोत्तरसाहचर्येण तत्राऽप्रवृत्तेश्च' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'यङ्लुकि रुगाद्यभावाय, 'पिपूर्त' इत्यादौ उत्त्वाय च' इति ग. पाठः।

न च 'मिमीते' इत्यत्र 'धुमास्थे'त्येव सिद्धम्। तत्राऽऽर्द्धधातुकाऽधिकारात्। 'आर्द्धधातुकाऽधिकारो 'न ल्यपी'ति यावदिति वृत्त्युक्तेः। अन्यथा लुग्विकरणपरिभाषा-निरनुबन्धकपरिभाषाभ्यां 'मा'ग्रहणेन आदादिकस्याऽपि ग्रहात् 'मातः' 'माथ' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्। न चाऽयं शप्विकरण एवाऽस्तु। एवञ्च 'कृदतिङि'ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या एकादेशे कृतेऽपि 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वेन व्यवधानान्नेत्वमिति वाच्यम्। 'मात' इत्यादावदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वाऽऽपत्तेः। 'गाधातुरादादिक' इति **हरदत्तादिमते** 'गाते' इत्यादावप्यतिप्रसङ्गः। लुङि, सिञ्ज्लुकि 'अधातामि'-^१त्यादावतिप्रसङ्गश्च स्यादिति दिक्। 'न ल्यपी'त्यत्र तु व्यभिचाराऽभावादसम्बन्धः।

जहतेश्च। 'अभ्यस्तस्ये'त्यनुवृत्त्या अस्य सार्वधातुक एव प्रवृत्तिः। एवं 'लोपो यी'त्यस्याऽपि। **दत्त इति**। 'अघोरि'ति प्रतिषेधाद् ईत्वाऽभावे, शनाभ्यस्ते'ति ^२आल्लोपः। **अदादिति**। 'गातिस्थे'ति सिचो लुक्।

दधस्तथोश्च। कृतद्वित्वस्य धाञोऽनुकरणं 'दध' इति। न तु 'दध धारणे' इत्यस्य। शपा व्यवधानात्, व्याख्यानाच्चेत्याशयेनाऽऽह—**धाञ इति**। न च 'धस्तथोरि'त्येव वाच्यम्। 'झषन्तस्य बश' इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन द्विरुक्तस्यैव 'ग्रहणमिति वाच्यम्। यङ्लुकि 'दध' इति रूपाऽभावे

१. 'न च' इत्यारभ्य 'व्यभिचाराऽभावादसम्बन्ध' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

२. 'इत्यादावतिप्रसङ्गश्च स्यादिति दिक्' इति ग. ड. पाठः।

३. 'आलोपः' इति क. पाठः।

४. इतोऽग्रे 'न च यङ्लुक्व्यवधानम्। प्रकृतौ प्रवृत्तकार्यस्यैव तत्र प्रवृत्तेः। 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहण'मिति प्राचां परिभाषणाच्च। 'प्रकृतिकार्यभावत्वेन ग्रहणे' इति तदर्थः। 'दधातेर्हि'त्यादावष्टाध्याय्यां प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्चेत्याशयेनाह—**धाञ इति** इति ग. पाठः।

५. 'ग्रहणमित्येव' इति ख. पाठः।

दोषाऽऽपत्तेरिति केचित्। झषन्तस्येति किम्? 'दधाति'।

नन्वेवमाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'धत्त' इत्यादावपि न स्यादत आह—
वचनेति। पूर्वत्राऽसिद्धे इति। एवञ्च वामनाद्युक्तवचनसामर्थ्याऽऽश्रयणं वृथेति
भावः।

निजां त्रयाणाम्। श्लाविति किम्? 'निनेज'।

नाभ्यस्तस्य। अभ्यस्तस्य किम्? 'द्वेषाणि'। अचि किम्? 'नेनेक्ति'।
'पित्'ग्रहणमुत्तराऽर्थम्। **ओविजीत्यस्यैवेति।** तौदादिकस्य, रौधादिकस्य चेत्यर्थः।
कुटादिसाहचर्येण श्रूयमाणविकरणस्यैव ग्रहणादिति भावः। एतेन 'अस्य
'विज इडि'त्यत्र न ग्रहणम्, अनिट्त्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम्। २थलि
इट्सम्भवात्। तत्र पित्त्वेन कित्त्वाऽभावादिति दिक्। **अभिजिहर्त्तीति।** अत्रापि
छान्दसत्वादित्वम्। **इग्रतीति।** यणो बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् 'लोपो व्योरिति
लोपो न।

ऐय इति। द्वित्वे, अभ्यासस्य इत्वे, इयङि, आटि, वृद्धौ, उत्तरखण्डे
गुणे, रपरत्वे, हल्ङ्यादिलोपे, विसर्गः। लावस्थायामट्यपि शब्दान्तरप्राप्त्या
वृद्धेरनित्यत्वाद् द्वित्वे, आङ्गत्वाच्चाऽभ्यासकार्ये, वृद्धिरिति बोध्यम्। **दन्धन्त
इति।** 'चक्षंसे' इतिवन्न^३ दीर्घः। **जजायादिति।** 'ये विभाषे'त्यात्वम्। एवं
'जायादि'त्यत्राऽपि। **जिगीत इति।** 'बहुलं छन्दसी'त्यभ्यासस्येत्वम्। 'ई
हल्यघोरि'तीत्वम्।

॥ इति जुहोत्यादयः ॥

१. 'नन्वेकाज्यग्रहणाऽनुवृत्त्या न दोषः। अटि दोषाऽऽपत्तेः। इणिषेधभिन्नैकाज्यग्रहणस्य
यङ्लुकि प्रवृत्तेः स्वीकाराच्च' इति ग. पाठः।

२. 'अन्यत्र लिटि कित्त्वेन गतार्थत्वेऽपि थलीट्' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'छान्दसत्वात्रे'त्यन्ये। सति त्वभिधाने दीर्घो भवत्येवेति बोध्यम्' इति ख.
ग. ड. पाठः।

॥ अथ दिवादिप्रकरणम् ॥

दिवु। उदित्वम् 'उदितो वे'ति क्त्वायामिङ् विकल्पाऽर्थम्।
 १परिषेवेति। 'परिनिविध्यः षेवे'त्यभ्यासस्य षत्वम्। 'आदेशप्रत्यययोरिति
 उत्तरस्य। 'स्थादिषु' इति नियमस्तु नाऽत्र। सितात्प्राचीनविषयत्वात्तस्य। स्पष्टं
 चेदं 'सुविनिर्दुर्भ्य' इत्यत्र भाष्ये। न्यषेवीदिति। 'सिवादीनां वे'ति विकल्पः।
 व्युष दाहे। दन्त्योष्ठ्यादिर्मूर्द्धन्याऽन्तः। तथा च वैद्यके त्रिकटुकपर्यायो
 'व्योष'शब्दः पठ्यते। नृती। ईदित्वं 'यस्य विभाषे'त्यस्याऽनित्यत्वाय। अन्यथा
 'सेऽसिची'ति विकल्पितेदत्त्वात् 'यस्य विभाषे'त्येव सिद्धौ, 'क्षीदित'
 इत्येतत्प्रवृत्तिर्व्यर्थेव। तेन 'धावितमि'त्यादि सिद्धम्।

सेऽसिचि। 'से' इत्यकारोऽविवक्षितः। 'असिची'ति पर्युदासात्।
 'सादेरि'त्यर्थलाभो यथा तथा 'तीषे'त्यत्र निरूपितम्। पुष्प वि। ओष्ठ्याऽ-
 न्तोऽकर्मकः। 'तया नभः पुष्यतु कोरकेणे'ति श्रीहर्षः। ३कालात्साधु-
 पुष्यत्पच्यमानेषु' इति सूत्रम्। अच्- 'पुष्पम्'। संज्ञायां कन्- 'पुष्पकम्'।

तिम ष्टिम। केचित् 'तीमे'त्यपि पठन्ति। व्रीड। घञि 'व्रीडः'।
 गुरोश्चे'ति 'अप्रत्यये 'व्रीडा'। षह षुह। 'शकिसहोश्चे'त्यत्र साऽनुबन्ध-
 साहचर्याद् निरनुबन्धकपरिभाषया च शप्-श्यन्विकरणयोरुभयोरपि ग्रहणम्।

१. 'परिषेवेति। न च 'स्थादिष्वेवाऽभ्यासस्ये'ति नियमात्पत्वं दुर्लभम्। स्थादयश्च तत्र
 'उपसर्गात्सुनोती'ति सूत्रादिस्थाः सितात्प्राचीना एव गृह्यन्त इति वाच्यम्।
 'प्राक्सितादि'त्यनुवृत्त्या 'प्राक्सिताच्चेत्स्थादीनामेवे'ति नियमेन, नियमस्य
 सजातीयत्वात्प्राग्वर्तिनामेव व्यावृत्तेः। स्पष्टं चेदं 'सुविनिर्दुर्भ्य' इत्यत्र भाष्ये' इति
 ख. ग. ड. पाठः।

२. 'सिद्धमिति माधवः' इति क. पाठः।

३. 'कालात्साधु' इत्यारभ्य 'एवेत्याहुः' इत्यन्तः प्राक् ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति
 मनोरमास्थत्वात्।

एवं 'तीषसहे'त्यत्राऽपी'त्येके। अन्ये तु शपा निर्देशादस्य तत्र न ग्रहणमिति प्रतिपन्नाः। 'परिनिविध्य' इति षत्वं भवत्येवाऽत्रेति आत्रेयः।

अन्ये तु 'षत्वमपि शपा निर्देशात्। अर्द्धजरतीयस्याऽयुक्तत्वात्। उभयमपि वा भवत्येव। तत्त्वन्तु महद्भिर्निर्णयमि'त्याहुः।

अपरे तु—'इषेः श्यन्प्रत्ययात्तकारे प्रतिषेध' इति वार्तिकात् सहेः श्यन्विकरणस्य तत्र ग्रहणं भवत्येव। अकारस्तूच्चारणाऽर्थ एवे'त्याहुः।

तृप्तिरिति। यद्यपि प्रतीघातोऽपि चक्यर्थस्तथापि प्रकृते तृप्तेरेव ग्रहणम्। 'पूरणगुणे'ति सूत्रे 'सुहिताऽर्थ'शब्देन तृप्त्यर्थानामेव ग्रहणस्य आकरे उक्तत्वादिति भावः। जेरतुरिति। ऋच्छत्यृतामिति गुणे कृते, 'वा जुभ्रमु' इत्येत्वविकल्पः।

दीडो। 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानि'ति 'अची'ति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तदादिविध्यर्था। तदाह—अजादेरिति। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेनाऽपि नित्यताऽभ्युपगमेन, परमपि यणं बाधित्वा, नित्यत्वादादौ युट्। तत्र कृतेऽप्यसिद्धत्वेन यणप्राप्तिमाशङ्क्याऽऽह—वुग्युटाविति।

मीनातिमिनोति। 'एज्जिमिते' इति विषयसप्तमी। तेन 'उपादाय' इत्यत्र घञ् सिध्यति। अन्यथा एरच् स्यात्। परे तु 'एच' इति, 'उपदेशे' इति च वर्तते। तच्च कालपरम् अधिकरणसाधनघञन्तम्। 'अशिती'त्यनुवृत्तेः फलं तु चिन्त्यम्। 'एचो विषये सति उपदेशकाले आत्वमि'त्यर्थः। एतदेवाऽभिप्रेत्य 'एच' इत्यस्य 'एज्जिषये' इत्यर्थः। 'उपदेशग्रहणं चाऽत्र विषयविशेषणमि'त्युक्तं भाष्ये। 'विषय'पदेन विधेयम्। एवञ्चोपदेशपदं कालपरं विधेयविशेषणमिति भाव' इत्याहुः।

अदास्तेति। ननु 'धु'सञ्ज्ञासूत्रे 'अस्यतिवक्ती'ति सूत्रोक्तरीत्या प्रयोगस्थकृताऽऽत्त्व-दा-धामेवाऽनुकरणम्। अत एव 'धु'सञ्ज्ञासूत्रे 'प्रकृतिग्रहणं शिदर्थं कर्तव्यम्, 'प्रणिधयती'त्यादौ 'नेर्गदि'ति णत्वं यथा स्यादिति वार्तिकं

सङ्गच्छते। 'भगवता च 'नेर्गदे'त्यत्र 'घुप्रकृति-माङि'ति पठित्वा, तत्प्रत्याख्यानं कृतम्। तत्र हि माऽर्थं प्रकृतिग्रहणमावश्यकम्^१।

किञ्च वार्तिकाऽऽरम्भे 'उपदिदीषते' इत्यत्र 'सनि मीमे'तीसप्रसङ्गः। मम तु 'घु'सञ्ज्ञासूत्रे तदभावान्न दोष इति तदाशयः। न च एजन्तानामात्वाऽभ्युपगमेन, नेयं दाप्रकृतिः। तथात्वे हि आदन्तनिबन्धनयुजादिसिद्धये 'आकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनस्य, 'ह्रावामश्चे'ति ज्ञापकस्य वा सामान्याऽपेक्षस्याऽऽश्रयणे गौरवाऽऽपत्तेः।

भाष्येऽप्येतदुक्तिः कस्यचिदेकदेशिन एव, न तु वार्तिककृतः। किञ्चाऽस्य वार्तिकमतत्वे आकारान्तप्रत्ययविधिवचनं क्वचिद्वा वार्तिककृत आरभेत। न च क्वाऽपि दृश्यते। विपरीतं 'मीनाती'ति सूत्रे 'उपदेशवचनं णघञ्युच्प्रत्ययविध्यर्थमिति वार्तिकं दृश्यते। 'अवदाय' इत्यत्र 'श्याद्व्यधे'ति आदन्तलक्षणो णः। 'अवदायो वर्तते' इत्यत्र घञ्। अन्यथा इवर्णान्तत्वादच् स्यात्। 'अवदानमि'त्यत्र 'आतो युच्'। तदनन्तरम् 'उपदेशे एच इति निरुद्धमि'त्याशङ्क्य 'एज्विषये' इति भाष्ये उक्तम्। घुसञ्ज्ञासूत्रस्थं 'प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकन्तु भाष्ये दूषितमेव। एतेन 'इदं वार्तिकमतमिति कौस्तुभोक्तं परास्तम्।

ये तु 'दो-देङ्-धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्य 'प्रकृतिवदि'त्यतिदेशाद् अनैमित्तिकत्वेन आत्वम्। ततश्चतुर्णां दारूपाणां, द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः। 'प्रणिदाते'त्यादौ कृताऽऽत्वानां दो-देङ्-धेटान्तु स्थानिवत्वात्सिद्धम्। अतो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-निरनुबन्धकपरिभाषादीनाम् इहाऽप्रवृत्तिः। सर्वेषां स्वरूपेणैवाऽनुकृतत्वात्। अत एव दारयति-धारयत्योर्नाऽतिप्रसङ्गः। तेषामनुकरणे आत्वाऽप्रसङ्गात्। अत एव दीडोऽपि नाऽनुकरणमिति सूत्रमतमिति वदन्ति, तेषां वार्तिकोत्थानमेव न स्यात्। ऋषितात्पर्यस्य ऋषिवाक्यैरेव निर्णयत्वात्।

१. 'अत एव भगवता 'नेर्गदे'त्यत्र' इति ग. पाठः।

२. 'आवश्यकमिति तदाशयः' इति ग. पाठः।

किञ्चाऽस्मिन्पक्षे दापदैपोरनुकरणे अनुकरण-पर्युदासोभयसामर्थ्यात्,
तयोर्धुत्वविकल्पः स्यात्। 'अननुकरणे तु स निषेधो व्यर्थः स्यादिति, 'अदाप्'
इति प्रतिषेधः प्रयोगस्थानामेवाऽनुकरणं सूचयति।

एतेन 'तदननुकरणात्तात्पर्यग्राहकः स निषेध' इत्यपास्तम्।
'प्रयोगस्थानामेवाऽनुकरणमि'त्यत्रैव तात्पर्यग्राहकताया वक्तुं युक्तत्वात्।

न च भवन्मते देडादीनां 'प्रणिदाते'त्यादौ धुत्वं न स्यात्,
निरनुबन्धकपरिभाषयाऽस्य ग्रहणाऽभावादिति वाच्यम्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेष'
इत्यनेनाऽत्र व्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तेः। अत्र च दैपः पित्वं लिङ्गम्।
'दा'साहचर्याच्च धाऽशेऽपि सामान्यग्रहणमत्रेति बोध्यम्। न चाऽर्थवत्परिभाषाया
अप्यप्रवृत्तौ, 'प्रनिदारयती'त्यत्राऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्येनाऽ-
र्थवत्परिभाषाया अत्र प्रवृत्तिस्वीकारात्^१। 'प्रणिदापयती'त्यत्र तु न दोषः^२।
'यदागमा' इति न्यायेन पुग्विशिष्टस्य धुग्रहणेन ग्रहणात्।

'दारयती'त्यत्र तु न दोषः। 'यदागमा' इत्यस्य 'यमुद्दिश्य विहिता'
इत्यर्थात्। रेफश्चाऽणमुद्दिश्य विहितो, न समुदायम्। ध्वनितं चेदं धुसंज्ञासूत्रे
भाष्ये^३। एवञ्च 'अदास्ते'त्यत्र धुत्वस्य सत्त्वात् 'स्थाध्वोरिच्चे'तीत्वं स्यादिति
चेत्, न, 'सन्निपात'परिभाषया वारणात्। 'यदि अत्र धुत्वं स्यात् तर्हि 'स्थाध्वोरि'ति

१. 'अनुकरणे' इति हरिताललेपेन शोधितः पाठः कः।

२. इतोऽग्रे—'धुसञ्ज्ञकार्थान्वयिनो ने'रिति व्याख्यानेनाऽदोषात्। एतदवयवदादीनामनर्थ-
कत्वेनाऽदोषात् इति ग. पाठः।

३. 'स्वीकाराच्च' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'णत्वस्याऽसिद्धत्वात्पुनः पूर्वं तदप्रवृत्तौ, तन्निमित्तधुसंज्ञाया अपि
फलाऽभावादप्राप्तौ, पुकि, 'यदागमा' इति न्यायेन दाग्रहणेन ग्रहणात्, पुग्विशिष्टस्यैव
धुत्वात् इति ग. पाठः।

५. इतोऽग्रे—'प्रसज्यमान एव रपर' इति पक्षे रेफस्य दाऽवयवत्वे मानाऽभावाच्च' इति
ग. पाठः।

सिचः कित्वं स्यात्। अत एज्विषये प्रवर्तमानतया अकित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्तकं घुत्वं न प्रवर्तयति।

यद्यपि कित्वाऽप्रवृत्त्या^१ सन्नियोगशिष्टपरिभाषया इत्त्वस्याऽप्यप्रवृत्तौ सिद्ध्यतीदम्, तथापि तदा घुत्वस्य फलाऽभावादेवाऽप्रवृत्तिरित्याशयेन भाष्ये 'घुत्वं न प्रवर्तयती'त्युक्तम्।

दीङस्तृजादावात्वे 'प्रणिदाते'त्यादौ 'नेर्गदे'ति नित्यणत्वं भवत्येव। अत एव 'दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे' इति विषयविशेषो निर्दिष्टो वार्तिककृता। इदमपि वार्तिकं सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकमित्यन्यत्। 'प्रणिदीयते' 'प्रणिदीन' इत्यादौ नित्यणत्वं न^२ भवत्येव, घुत्वाऽभावात्, घुप्रकृतित्वाऽभावाच्चेति दिक्।

^३डीङ् डीनः। स्वादीनामोदित्वाद् निष्ठानत्वम्। स्वादिपाठसामर्थ्यादिङभावः। इटि हि व्यवधानात् 'ओदितश्चे'ति नत्वाऽप्रसङ्गः। 'डयितमि'ति तु भ्वादेः। 'निष्ठा शीङि'त्यत्र 'निष्ठे'ति योगविभागाद् अकित्वेन गुण इत्याहुः^४। हिंसाऽत्रेति। अतोऽयमकर्मक इति भावः।

यकेति। 'सार्वधातुके यगि'ति विहितेन, द्योत्याऽर्थाऽभावेऽपि सौत्रत्वात्प्रकृते साधुनेत्यर्थः^५।

१. 'कित्वाऽप्रवृत्त्याऽपि' इति ग. पाठः।

२. 'नित्यणत्वं भवति, न वेति 'अच उपदेशे' इति सूत्रे निरूपितमिति दिक्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'डीङ्' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. नास्ति।

४. इतोऽग्रे—'अन्ये तु इट्यपि सामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि नत्वम्। 'डीन' इति त्वागमशास्त्रस्याऽनित्यत्वादिङभावे इत्याहुः' इति ग. पाठः।

५. इतोऽग्रे—'वैकल्पिके कार्ये समानार्थधातुनियमस्याऽनुपयुक्तत्वादिति भावः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

नन्वेवं 'लीङः' इत्येव सूत्र्यताम्। 'विभाषे'त्यस्य, यकश्च वैयर्थ्यम्। धातुभेदेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वादिति चेत्, न, अन्यस्य परस्मैपदित्वेन, आत्मनेपदे रूपद्वयाऽसिद्धेः। एतेन 'विभाषा लिय' इत्येव सिद्धे, यका निर्देशश्चिन्त्य-प्रयोजन इत्यपास्तम्। निरनुबन्धकपरिभाषया क्र्यादिचुराद्याधृषीययोरेव ग्रहणाऽऽपत्तावात्मनेपदे रूपद्वयाऽनापत्तेः।

स्वादय इति। गणसूत्रमेतत्। 'षूङि'त्यारभ्य 'व्रीडन्ता' इत्यर्थः। 'ओदित' इत्यतिदेशः। अयांचक्रे इति। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'इटकिटे'त्यत्रोक्तम्। **प्रीड्। सकर्मक इति।** एतेनाऽस्याऽकर्मकत्वोक्तिश्चिन्त्येति बोध्यम्। अत्र मानन्तु चिन्त्यम्।

षोऽन्त। अन्तकर्म—नाशनम्। **अभिष्यतीति।** 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम्। **अभिससाविति।** 'स्थादिष्वभ्यासेन चाऽभ्यासस्ये'त्युक्तेर्न षत्वम्। धुरी गुरी। अत्र 'गुरी'ति ह्रस्वं केचित्पठन्ति। 'पते'ति पाठे प्रमाणं प्रयोगमाह—**द्युतद्यामेति। पक्षान्तरे इति।** अत्राऽरुचिबीजन्तु 'नाऽपवादे उत्सर्गकृतं भवति, यदयं श्यनादीन् कांश्चिच्छितः करोती'ति श्यनः शित्वस्य ज्ञापकता-परस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। न च पित्वनिवृत्तये नियमाऽर्थं शित्वम्। नित्वसामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः। तद्धि आद्युदात्तार्थम्। श्यनः पित्वे तु पित्वादेवानुदात्तत्वे, लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धौ, किं नित्वेनेति तदाशयः। 'वावृत्तु' इत्यस्याऽनेकाचः सत्त्वे तत्र धातु-स्वरेणाऽसिद्धेर्भाष्याऽसङ्गतिः 'स्पष्टैवेति भाष्यप्रदीपोद्घोते विस्तरः।

१. 'भाष्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव। न चैकाक्षेव ताच्छील्यदिचानशि लसार्वधातुक्त्वाऽभावेनाऽनुदात्तत्वाऽभावे, इष्टमपि चित्वप्रयुक्ताऽन्तोदात्तत्वं बाधित्वा, आद्युदात्तार्थे नित्वं चरितार्थं स्यादिति, भाष्यमसङ्गतमेवेति वाच्यम्। 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यस्य स्वरस्य श्यन्स्वरेणाऽबाधाय खसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन, श्यन्स्वरस्य दुर्बलतयाऽन्तोदात्तत्वस्यैवौचित्यात्। न च नित्वसामर्थ्यान्न बाधः। तस्य सार्वधातुके चारितार्थ्यात्।

यत्तु 'वृतेः श्यन्विकल्पार्थं 'वा'शब्दः। तेन पक्षे शबि'ति। तत्र।
 'वृद्ध्यः स्यसनोरि'त्याद्यर्थमावश्यकेन भ्वादिपाठेन धातूनामनेकार्थत्वाद् वरणेऽपि
 शपः सिद्धेः। न च दैवादिकस्य भ्वादौ गणकार्याऽर्थमनुवाद इति वाच्यम्।
 गणभेदेन धातुभेदस्य 'लुग्विकरणे'त्यादिपरिभाषाबलात्, 'यस्य विभाषे'-
 त्यादिसूत्रस्थभाष्यादिबलाच्च लाभात्'। भट्टिप्रयोगे तु 'वा'शब्दस्य इवाऽर्थतया
 'कामयमानेव, न तु तथा, किन्तु च्छलनाऽर्थमागते'त्यर्थात्त्र दोषः। 'वृते तु
 वृत-वावृत्तौ' इति कोशप्रयोगस्तु पृषोदरादित्वात्साधुरित्याहुः।

केचित्तु 'इत एवाऽस्वरसाद्भाष्ये आदिना श्यनादीनां शित्वस्य ज्ञापक-
 तोक्तेत्यनेकाच्चेऽपि न दोष' इत्याहुः^२।

क्लेद इति। अत एव क्लिन्ने 'शुक्तमि'ति प्रयोगः। **ननद्धेति।** अत्र
 'नहो ध' इति धत्वम्। **तशब्द इति।** स चाऽत्र आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनमेव।
 पदेस्तस्यैव सम्भवात्। **अबोधीति।** 'दीपजने'ति णिच्।

न च तत्र स्थानिवद्भावलब्धपित्वेन गतार्थतेति वाच्यम्। इह नित्त्वेनाऽ-
 तिदेशपर्युदासयोरन्यतरबाधस्याऽऽवश्यकत्वे, उपदेशापेक्षयाऽतिदेशस्य दुर्बलत्वेनाऽति-
 देशबाधस्यैव न्याय्यत्वात्। 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यस्य 'तास्यनुदात्तेदि'त्यत्र निष्पन्नत्वेन
 परत्वात्। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानि'ति न्यायेन निर्वाहाच्च। यत्तु
 वृतेः श्यन्विकल्पार्थम्' इति ग. पाठः।

१. 'लाभादिति वदन्ति। यद्यपि मूले 'वरणे' इति पठ्यते। एवञ्च तत्राऽर्थे न शप्सिद्धिस्तथापि
 धातूनामनेकार्थत्वात्सिद्धमिति बोध्यम्। अन्ये तु श्यनात्मनेपदयोर्विकल्पमाहुः' इति
 ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'केचित्तु वरणे इति पाठे शब्दार्थं 'वा'शब्दः। प्रमाणं विना पठितभिन्नाऽर्थे
 धातोरप्रयोगात्। अन्यथा पचत्यादीनां गमनाद्यर्थे प्रयोगाऽऽपत्तेरित्याहुः' इति ग.
 पाठः।

युधमिति। 'व्यत्ययो बहुलमि'ति सूत्रे भाष्ये तु 'व्यत्ययेन परस्मैपद-
मि'त्युक्तम्। **स्त्रष्टेति।** 'सृजिदृशोरि'त्यम्। 'एव'कारात् अर्थाऽन्तरे राधः श्यत्र
स्यादत आह—**भिन्नक्रम इति।** अन्यथा 'अकर्मकादि'ति व्यर्थं स्यादिति
भावः। **उदाहरणमिति।** तथा च 'वृद्धौ' इत्युपलक्षणमिति भावः। ध्वनितं चेदं
'कर्मवत्कर्मणे'ति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि 'राध्यति ओदनः स्वयमेवे'त्युदाहृतम्।
सकर्मकतयेति। 'शत्रुमपराध्नोती'त्यादौ हिनस्तीत्यर्थदर्शनात्। **चुरादिश्चेति।**
यद्यपि चुरादौ न दृश्यते, तथापि क्वचिद् धातुवृत्तिपुस्तके दृश्यत एव।

'शल इगुपधे'त्यनन्तरं 'श्लिष आलिङ्गने' इति पठ्यते। तस्य एकसूत्रत्वे
सोऽड्बाधनाऽर्थम् अपूर्वविधिरेव स्यात्। न नियमः। अङ् तु अर्थाऽन्तरे
साऽवकाशः। एवञ्च यद्यपि कर्तरि परस्मैपदे सिद्धमिष्टम्। कर्मणि तु 'त'शब्दे
'समाश्लेषि कन्या देवदत्तेने'ति चिणिष्यते, सोऽपि परत्वात्सिद्धः। तथा
'समाश्लिक्षातां कन्ये' इत्यादौ क्सः सिद्धः, तथापि कर्मणि, कर्मव्यतीहारे
कर्तरि च 'आताम्'प्रभृतिषु अनालिङ्गनेऽपि पूर्वसूत्रेण क्सः स्यात्। तथा च
'समश्लिक्षत' जतूनि काष्ठैरि'त्यत्र 'अनत' इति प्रतिषेधाद् अदादेशो न स्यात्।
अतः सिजिष्यते, इत्यतो योगविभागेन व्याचष्टे—**श्लिष इति।** अनिटः किम्?
'श्लिषु दाहे' इति सेटो भ्वादेर्मा भूत्^१। अयं प्रतिप्रसवविधिः, तदाह—
अडोऽपवाद इति। पुषाद्यडस्तु अन्ये पुषादयोऽवकाशाः। यद्वा वक्ष्यमाणनियम-
पर्यालोचनया अनालिङ्गने चरितार्थस्य अडोऽयमपवादः सम्पद्यत इति तात्पर्यम्।

पुरस्तादिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। द्वितीयो योगो नियमाऽर्थ इत्याह—
आलिङ्गन एवेति। विपरीतनियमस्तु न। भाष्यादिविरोधात्। **योगविभागेति।**
अन्यथैकवाक्यतया विधिमेव कुर्यादिति भावः। **शल इगुपधादित्यस्येति।**

१. 'समाश्लिक्षत' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'किञ्च दैवादिकस्याऽपि यङ्लुकि मा भूत्' इति ग. पाठः।

तेन आत्मनेपदेऽनालिङ्गने चिण्विषयादन्यत्र सिजेव, न तु क्स इति भावः।
प्रत्यासत्ताविति। आलिङ्गनं प्राणिकर्तृकमेवेति भावः।

नियमफलमाह—**कर्मणीति**। कर्मव्यतीहारस्याऽप्युपलक्षणमेतत्। **चिणिति**।
आलिङ्गने, अनालिङ्गने च परत्वादयमेवेति भावः। सिचलमुदाहरति—**अश्लिक्षत,**
अश्लिष्ठा इति। अत्र अदादेश-‘झलो झली’ति लोपयोः सिद्धिः। ‘अश्लिक्षा-
तामि’त्यादौ तु क्ससिचोरविशेष इति भावः। केचित्तु^१ अट्निघातयोरभावे ‘यदि
मा श्लिक्षातामि’त्यादौ स्वरे^२ विशेषोऽस्तीत्याहुः।

शक वि। ‘विभाषित’पदं तन्त्राऽन्तरे ‘उभयपदि’शक्तमित्याशयेनाऽऽह—
उभयेति। **षिधु**। संराद्धिः — निष्पत्तिः। **प्रामादिक इति**। अन्यथा
अनुदात्तपाठस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः^३। **ररन्ध्रतुरिति**। परत्वान्नुमि सति, अकित्वात्र
नलोपः।

रधादिभ्यश्च। ‘स्वरती’त्यत्रैव पाठे कर्तव्ये, योगविभागश्चिन्त्य-
प्रयोजनः। ***नंष्टेति**। यत्तु ‘नशेर्वे’ति कुत्वे “नङ्घे”त्युदाहृतम्। तत्र। कुत्वस्य
पदान्त एव विधानात्। न च ‘नश्क्विन्प्रत्ययस्य कुरि’ति वक्तव्ये ‘नशेरि’ति
पृथक्सूत्रकरणेनैव विकल्पलाभे, ‘वे’ति कथनं योगविभागेन झलि परतो
नित्यकुत्वाऽर्थमिति वाच्यम्। तेन प्रयत्नाऽऽन्तरतम्यात्खकारे जातेऽपि,

१. ‘केचित्तु’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

२. ‘स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः’ इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—‘अन्ये तु उदितापाठोऽप्ययुक्तः। ‘उपसर्गात्सुनोती’त्यादिसूत्रस्थवृत्त्यादिग्रन्थ-
विरोधादित्याहुः’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. ‘नंष्टेति’ इत्यारभ्य ‘न सिद्धयेदित्याहुः’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

५. ‘प्रनङ्घेति’ इति ग. पाठः।

६. ‘क्वचित् झलि परतो नित्यकुत्वार्थम्’ इति ग. पाठः।

झषन्तत्वाऽभावात्तथोर्ध्वत्वस्य दुर्लभत्वेन, त्वदुक्तप्रयोगाऽसिद्धेः। किञ्च 'नष्टम्' 'नष्टिरिति न सिद्ध्येदित्याहुः।

नशेः षान्त। 'न भाभू' इत्यतो 'ने'ति वर्तते। भूतपूर्वेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। 'नञा प्रापितनिषेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियम' इति मतेनाऽऽह-**दुद्रोह्य-****दुद्रोहिथेति**। वस्तुतो 'दुद्रोहिथे'त्येव रूपमिति निरूपितं प्राक्। **आगणान्तादिति**। अत एव 'अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम्, पुषादित्वात्' इति 'अस्यतिवक्ती'ति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते। 'यस्तु 'अस्यतेस्थुगि'ति सूत्रमत्र लिङ्गमि'त्याह। स तु देवानांप्रिय एव। 'अस्यतिवक्ती'त्यनेनाऽङि तस्य चारितार्थात्। **चक्षणेवेति**। 'म्बोश्चे'ति नत्वे, णत्वम्।

यसोऽनु। 'संयसश्चे'ति नियमेन सिद्धे, 'अनुपसर्गादि'ति व्यर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। **पठित इति**। दिवादावेवेत्यर्थः। **इह पाठ इति**। दिवाद्यन्तर्गण-पुषादावित्यर्थः। **श्यनर्थ इति**। एवञ्च पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्त इति भावः। अत्र गणे 'त्रुट छेदने' इत्यपि पठन्ति, चुरादौ च। चुरादेर्नित्यण्यन्तत्वात् 'त्रोटती'त्यस्य सिद्धये 'वा भ्राशे'त्यत्र 'त्रुटिग्रहणम्। 'ददृत् दृणातेर्दीर्यतेवा' इति भाष्यात् 'दृ'धातुरप्यत्र बोध्यः।

॥ इति दिवादयः ॥

१. 'यतु अस्यतेस्थुगिति' इति क. पाठः।

२. 'त्रुटिग्रहणम्, यङ्लुकि श्यनर्थं चेत्याहुः' इति ग. पाठः।

॥ अथ स्वादिप्रकरणम् ॥

सुन्व इति। 'लोपश्चाऽस्ये'ति वा 'उ'लोपः। **सुनु** इति। 'उतश्चे'ति हेर्लुक्। **सुनवानीति**। अत्र 'हुश्नुवोरि'ति यणं बाधित्वा परत्वादुणः।

सुनोतेः स्य। 'न रपरे'त्यतो 'ने'त्यनुवर्तते। सनि-अभिसुसूषतेः अप्रत्यये 'अभिसुसूरि'त्युदाहरणम्। अन्यत्र 'स्तौतिण्योरेवे'ति, 'स्थादिषु' इति च नियमादेव तदभावः सिद्ध इत्याहुः।

विभाषा चेः। 'चजोरि'ति सूत्रात्कुरिति, 'अभ्यासाच्चे'ति, 'सन्लिटोर्जेरि'त्यतः 'सन्लिटोरि'ति चाऽनुवर्तते।

ऋतश्च। 'इट् सनि वे'त्यत 'इङ् वे'ति, 'लिङ्सिचोरि'ति सूत्रं च वर्तते। न च लावस्थायामटि संयोगादित्वाऽभावात् 'अस्तरिष्टे'त्यसिद्धिः। 'संयोगादेरि'ति कर्मधारयः, 'अङ्गस्ये'ति संयोगादिविशेषणमि'ति संयोगसंज्ञासूत्रभाष्योक्तपक्षेऽपि 'अङ्गाद्यवयवसंयोगात्परऋकारस्ये'त्यर्थाद् असिद्धिरेवेति वाच्यम्। अत्र सिजनुवृत्तिसामर्थ्येनाऽटि कृतेऽपि, तत्राक्कालीनसंयोगादित्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनाऽदोषात्। अत एव 'अस्तर्यत' इत्यादौ 'गुणोर्त्ती'ति गुणसिद्धिः। 'उपदेश'ग्रहणाऽनुवृत्त्या साधनं तु अयुक्तम्। तस्य बहुयोगविच्छिन्नत्वात्। 'गुणोर्त्ती'त्यस्य 'अस्तर्यते'त्यादौ प्रवृत्तये उपायान्तराऽभावाच्चेति दिक्।

बभूथा। क्रादिनियमादेव सिद्धे 'ववर्थ'ग्रहणं 'निगमे एवे'ति नियमार्थम्। तदाह—तेनेति।

लिङ्सिचो। 'वृत' इति, 'इट् सनि वे'त्यत 'इङ् वे'ति च वर्तते।

न लिङि। 'वृत' इति, 'दीर्घ' इति च वर्तते। 'अवारिष्टामि'त्यादौ 'सिचि च परस्मैपदेषु' इत्यनेन 'वृतो वे'ति दीर्घनिषेधः।

अवरीष्टेति। 'वृतो वे'ति दीर्घः।

हेर। अचडीति किम्? 'अजीहयत्'। ननु 'अचडी'ति व्यर्थम्। अभ्यासाऽऽक्षिप्तप्रत्ययाऽङ्गाऽऽक्षिप्तप्रत्यययोः प्रत्यासत्त्या यत्रैक्यं, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिरिति, न 'अजीहयदि'त्यादावतिव्याप्तिः, ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वादिति चेत्, न, 'ण्यधिकस्याऽपि कुत्वं भवती'ति ज्ञापनाऽर्थत्वात्। तेन 'जिघाययिषती'-

त्यादि सिद्धम्। 'अचङ्गी'ति 'पर्युदासो न्याय्यः। आप्नुवन्तीति। संयोग-
पूर्वकत्वात् 'हुश्नुवोरि'ति यण्, 'उतश्चे'ति हेर्लुक् च न।

राधो। 'अत' इत्यनुवर्तमानेऽपि, सामर्थ्यात्तत्परत्वलभ्याऽर्थबाधः।
'प्राणवियोगाऽनुकूलफलव्यधिकरणव्यापाररूपहिंसायां सकर्मकत्वाद् दिवादौ
नोपन्यस्तमिदम्। न च कर्मकर्तरि तत्सम्भवः। 'हिंस'धातोरपि तत्राऽकर्मकत्वस्य
सम्भवादिति वाच्यम्। कर्मकर्तृप्रक्रियायां लेखस्य उचितत्वेऽपि, दिवादावनुचितत्वात्।
अन्यथा तद्विषयशास्त्राऽन्तराणामपि तत्र तत्र लेखाऽऽपत्तिरिति दिक्। अशू।
अयं परस्मैपद्यपीति 'उपदेशेऽत्वत्' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः।

अश्नोतेश्च। 'तस्मान्नुडि'ति वर्तते। 'अश्नाति'व्यावृत्त्यर्थं 'श्नु'निर्देशः।
अन्यथा 'अशेरि'त्येव वदेत्। इहाप्याश्रीयत इति। आश्रयणे प्रमाणञ्च 'अत
एके'त्यत्र निरूपितम्। 'दम्प्ये'त्यस्याऽपि मूलं तत्रोक्तम्।

सुधाकरादय इति। अत्राऽरुचिस्तु 'वार्तिके लिट्पदस्य, क्तिपदस्य च
कर्तव्यताऽऽपत्तौ गौरवमि'ति। 'अपिद्विषयकमि'ति मते तु व्याकरणाऽन्तरे
'सार्वधातुकमपित्' 'असंयोगाल्लिट्किदि'त्येतत्समानाऽर्थकप्रकरण एवेदं
वचनम्। एवं च लिट्क्तिपदयोरकर्तव्यता स्पष्टैव। एवञ्च तद्वत्
'अपिदि'त्यस्याऽप्यनुवृत्तिर्दुर्वारैवेति। अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितगलं विहाय
'देभतुरि'त्याद्युदाहृतमिति दिक्। तृप। अत्रत्योऽयं सेट्कः। छन्दसीति।
गणसूत्रमेतत्।

॥ इति स्वादयः ॥

१. 'पर्युदासः। तेनाऽपि प्रत्ययपरत्वाऽऽक्षेपाद्यङ्लुकि न। अङ्गाऽऽक्षिप्तप्रत्ययपरत्वे तु
'न लुमते'ति निषेधो न प्रवर्तत इति प्रागेव निरूपितम्। न चैवं पूर्वोक्ताऽर्थ-
ज्ञापकताऽनुपपत्तिः। ण्यधिकस्याऽग्रहणे केवलहिनेतेष्वङ्परत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन
वैयर्थ्यस्य सत्त्वात्। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि ण्यन्तसाहचर्येण यङ्लुक्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्'
इति ग. पाठः।

२. 'प्राणवियोग' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः,
मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

॥ अथ तुदादिप्रकरणम् ॥

भ्रस्ज पाके। 'भ्रस्जो' इत्यपपाठः। 'भृष्टः' 'भृष्टवानि'त्यत्र 'ओदितश्चे'ति निष्ठानत्वप्रसङ्गात्। **आर्द्धधातुके इति।** रोपधयोर्आर्द्धधातुकपरत्वेन विशेषणात्, 'बरीभृज्यते' इत्यत्र रीको रेफस्य न निवृत्तिः। 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तेर्वा। ध्वनितं चेदं कैयटे। रमि अकार उच्चारणाऽर्थः। **'रोपे'**त्यत्राऽप्येवम्। **मित्त्वादिति।** यस्य देशाऽन्तरे विधानं नास्ति, स उपस्थितस्थानिदेश एव। देशविशेष एव स्थानिनः प्रसक्त्या, उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितदेशकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। इह तु मित्वेन न्यायो बाध्यते। स्थानषष्ठीसामर्थ्यात् देशाऽन्तरे प्रयुज्यमानोऽपि रोपधे निवर्तयति। 'रोपधयोः स्थाने प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते, रोपधे न प्रयुज्येते' इत्यर्थात्।

अत एव 'शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते' इति भाष्योक्तपक्षाऽन्तरे श्नमि न दोषः। तदेवं रम आदेशत्वाऽऽगमत्वे द्वे अपीष्टे, यथा श्नमः प्रत्ययत्वाऽऽगमत्वे इति स्थितम्। **बभ्रज्जतुरिति।** संयोगात्परत्वात्कित्त्वाऽभावः।

ननु आशीर्लिङि सम्प्रसारणं बाधित्वा परत्वाद्रमि, सकृद्गतिन्यायेन सम्प्रसारणाऽभावे, पुनः प्रसङ्गेन सम्प्रसारणेऽपि, आट्टणेन 'भर्ज्यादि'ति स्यादत आह—**पूर्वविप्रतिषेधेनेति।** सम्प्रसारण-रमोः 'भृज्जति' 'भर्ष्ठा' इत्यवकाशौ। किञ्च 'कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण सम्प्रसारणं नित्यमि'त्यपि सुवचम्। न च ऋकाराऽन्तर्गतरेफमादाय रमपि नित्यः। वर्णग्रहणे तदेकदेशाऽग्रहणात्। 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तेश्च। अत एव 'बरीभृज्यते' इत्यादौ न रीको रेफे दोषः।

ननु 'भ्रस्जो रसोऽन्यतरस्यामि'त्येवाऽस्तु। 'रस' इत्यस्य सङ्घातस्य 'ऋ' इत्यादेश इत्यर्थः। समुदायस्य स्थानित्वेन निर्देशात् 'अंतोऽन्त्यस्ये'-

१. 'अत एव च' इति ड. पाठः।

२. 'ननु' इत्यारभ्य 'श्विधातावुपपादितम्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात्।

३. अत्र 'ऋ-अन्यतरस्याम्' इति च्छेदः।

त्यस्याऽप्रवृत्तिः। एवं च 'भृज्यादि'त्येतद् ऋकारपक्षे, तदभावेऽपि सम्प्रसारणे तदेव रूपमिति, पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यः। ऋकारविकल्पस्तु 'बभर्ज', 'बभ्रज्जे'त्यादौ चरितार्थः। 'बरीभृज्यते' इत्यादिव्यावृत्तये 'उपदेश'ग्रहणं च नाऽनुवर्त्यमिति लाघवमिति चेत्, न^१, 'बरीभृज्यते'^२ 'भृज्यादि'त्यादौ नित्यतया जकारद्वयश्रवणाऽर्थम् 'ऋभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेने'त्यस्याऽऽवश्यकत्वात्^३। ध्वनितं चेदं 'सर्वथा पूर्वविप्रतिषेधाद् न मुच्यामहे' इति भाष्येण।

अपि च अपिल्लिटि ऋभावे, असंयोगात्परत्वेन कित्त्वे, गुणाऽभावे,

१. 'बभ्रज्ज' इति क. नास्ति।
२. 'लाघवमिति चेत्, न, लुङि परत्वाद् हलन्तलक्षणया वृद्ध्या ऋत्वस्य बाधितत्वात् 'अभ्राक्षीदि'त्येवाऽऽप्तेः, न तु 'अभ्राक्षीदि'ति, पूर्वविप्रतिषेधस्य तवाऽप्यावश्यकत्वात्। न च ऋत्वं नित्यम्, वृद्धावप्येकदेशविकृतन्यायेन सत्त्वात्, वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्राप्त्याऽनित्येति वाच्यम्। ऋभावस्याऽपि तेन न्यायेनाऽनित्यत्वात्। कृताऽकृत-प्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वे तूभयोरपि नित्यत्वम्। न च वृद्धौ कृतायामेकदेशविकृतन्यायेन ऋभावे, पुनर्वृद्धौ, तस्याऽपि सिद्धिः। 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तेः। न चाऽन्तरङ्ग ऋभावः। 'न सिच्यन्तरङ्गमिति' निषेधात्। न च धर्मग्राहकमानेन अचस्थानिकाऽन्तरङ्गाऽभावेऽपि, अज्झलादेशस्थानिकाऽऽदेशस्याऽभावे मानाऽभावः। किञ्च 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन वृद्धेर्गुणबाधकत्वात् ज्ञापकमपि तदर्थे दुरुपपादमिति वाच्यम्। प्रकृतिविशेषाऽऽपेक्षत्वेनाऽस्यापि बहिरङ्गत्वात्। बहुस्थानिकत्वेनाऽपि बहिरङ्गत्वाच्च। रमि तु परत्वादवृद्धौ, पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्भ्रमागमे इष्टसिद्धिः। किञ्च 'बरीभृज्यते' 'भृज्यादि'त्यादौ नित्यतया जकारद्वयश्रवणाऽर्थम्' इति ग. पाठः।

३. 'बरीभृज्यते' इति ख. पाठः।

४. 'त्यस्याऽप्यावश्यकत्वम्' इति ग. पाठः।

‘बभृजतुरि’ति स्यात्। इष्यते तु ‘बभर्जतुरि’ति। तत्सिद्धयर्थं रमेव कर्तव्यः। सम्प्रसारणस्य तु नाऽत्र प्राप्तिः। संयोगात्परत्वेनाऽकित्वात्।

किञ्च ‘सनीवन्ते’ति इङ्विकल्पात् ‘बिभर्क्षती’त्यादीष्यते। ‘बिभृक्षती’-त्यादि स्यात्। ‘हलन्ताच्चे’ति सनः कित्वात्। इक्समीपहलः परत्वाऽभावेनाऽकित्वात्नाऽत्र सम्प्रसारणप्राप्तिः।

किञ्च लिङ्सिचोस्तङि ‘भर्क्षीष्ट’ ‘अभर्ष्टे’त्यादीष्यते। ‘भृक्षीष्ट’ ‘अभृष्टे’-त्यादि स्यात्। ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति कित्वात्। सम्प्रसारणाऽप्राप्तिस्तूक्तयुक्त्यैव। न च सन्निपातपरिभाषया एषु न दोषः। शब्दतोऽर्थतो वा अस्य अकित्सन्निपातलक्षणत्वाऽभावात्। अत एव ‘भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेने’ति भाष्यादि सङ्गच्छते। एतेन ‘भ्रस्जेभृज्’ इत्येवाऽस्त्विति परास्तम्।

यत्तु ‘यङ्लुकि द्वित्वे कृते, साऽभ्यासस्यैवाऽर्थवत्त्वेन धातुत्वाऽङ्गत्वयोः समुदाय एव स्वीकारेण, समुदायस्य भृजादेशे, स्थानिवत्त्वेन ‘अनभ्यासस्ये’ति निषेधात्, विकाराऽन्यानुपूर्व्यैक्येन ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’ति न्यायाच्च पुनर्द्वित्वाऽभावे, ‘बाभर्जिते’त्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। अत एव हन्तेर्यङ्लुकि ‘वध्यात्’ ‘अवधीदि’त्येव माधवादिभिरुदाहतम्। साऽभ्यासत्वस्याऽशास्त्रीयत्वेनाऽतिदेशाऽभावात्, लक्ष्ये लक्षणस्याऽनित्यत्वाच्च, द्वित्वाऽभ्युपगमेऽपि ऋगुपधत्वेन रीगाद्यापत्तेरिति। तत्र। अन्तरङ्गेषु रीगादिषु बहिर्भूताऽऽर्द्धधातुक-

१. इतोऽग्रे—‘अत एव ‘भृष्टमि’त्यादौ कित्यपि परत्वादम्भावविकल्पः स्वीकृतः कैयटादिभिः’ इति ग. पाठः।

२. ‘किञ्च’ इति ग. पाठः।

३. ‘यत्तु वैतण्डिकतया ऋदुपधत्वेन रीगाद्यापत्तेः, द्वित्वाऽभ्युपगमेऽप्यत्र दोषः। तथा रस ऋभावेऽप्यत्र दोषः। अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाऽनापत्तेश्चेति। तत्र’ इति ग. पाठः।

४. ‘लक्ष्ये लक्षणस्येत्यस्याऽनित्यत्वाच्च’ इति ख. ड. पाठः।

निमित्ततया 'भृज्'भावस्य, ऋभावस्य च बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात्^१।

किञ्च तनादिशेषे उपपादयिष्यमाणया 'दयतेरि'ति सूत्रस्थभाष्यसम्मतया रीत्या 'उत्तरखण्डस्यैवाऽर्थवत्त्वम्, अभ्यासस्तु साधुत्वाऽर्थ एवे'ति पक्षस्यैव भाष्यसम्मतत्वेन, उत्तरखण्डस्यैवाऽऽदेशो, न समुदायस्येति, न तत्र दोष-शङ्काऽपीति बोध्यम्। 'रस अरादेशस्तु कर्तुं शक्य' इति नव्याः। लुङि तु बहिर्भूतपरस्मैपदपरसिजपेक्षवृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वादस्य प्रवृत्तिरिति, 'अभ्राक्षीत्' 'अभ्राक्षीदि'ति रूपद्वयसिद्धेर्न दोषः। 'न सिच्यन्तरङ्गमि'ति तु नाऽस्त्येवेति 'श्वि'धातावुपपादितम्।

अकृक्षतेति। क्सादेशो, तडेकवचने, सिच्यक्षे बहुवचने च 'अनत' इत्यदादेशो एतदेव रूपम्।

अकृक्षतेति। क्सादेशो, 'अनत' इत्युक्तेः^२ अदादेशाऽभावः।

विज इट्। अत्र 'वृद्धिर्यस्ये'त्यतो मण्डूकप्लुत्या 'यस्य' 'आदिरि'-त्यनुवर्तते। तदाह-**इडादिरिति।** अत्र तुदादिरुधाद्योरेव ग्रहणम्, न जुहोत्यादेरित्यत्र बीजं जुहोत्यादिगणे उक्तम्। **पर्युदासेनेति।** अन्यथा वाक्यभेदाऽ-समर्थसमासाऽऽपत्तिरिति बोध्यम्। अत एव 'लिट्यभ्यासस्ये'ति सूत्रे अस्य वार्तिकस्य प्रथमोपस्थिततिङन्तं विहाय कृदन्ते उदाहृतं भाष्ये। **कृन्मात्रेति।** अवधारणे 'मात्र'शब्दः^३।

*यतु व्यचं कुटादौ पठन्ति, तत्पाणिनीयधातुपाठविरुद्धम्।

१. इतोऽग्रे- 'अन्त्ये ऋदुपधसम्बन्धिद्विरुच्चारणाऽभावेन, ऋदुपधाऽभ्यासाऽभावाच्च। 'रसः अरादेश' इत्यपि वृद्धिविषयपूर्वीवप्रतिषेधाऽङ्गीकाराद् गुर्वेव। यदि त्वन्यतरस्यां ग्रहणेन विध्यन्तरबोधनद्वारा वृद्धेः पूर्वं 'रम्' इत्युच्यते तदा तथा न्यासः सुकर इति दिक्' इति ग. पाठः।

२. 'अन्तादेशः' इति क. पाठः।

३. इतोऽग्रे- 'तेन स्यसिच्यीयुत्तासिषु नेदं प्रवर्तते' इति ग. पाठः।

४. 'यतु' इत्यारभ्य 'वदेत्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

‘व्यचेः कुटादित्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? अङ्गिति सम्प्रसारणाऽर्थमिति वार्तिकभाष्यविरुद्धं च। किञ्च त्वत्पक्षे अविधेयस्य कुटादित्वस्य वचनशतेनाऽपि निषेद्धुमशक्यत्वेन ‘अनसी’ति वार्तिकवैयर्थ्याऽऽपत्तिः। तत्प्रयुक्तडित्वस्य निषेधे तु ‘व्यचेर्डित्वमनसी’त्येव वदेत्।

उछि-उछी। अनयोरिह पाठेनैव सिद्धे, भ्वादौ पाठः स्वराऽर्थः। शप्तिबादीनां पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण पदमाद्युदात्तम्। शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्। ‘अन्यत्र विकरणेभ्य’ इति निषेधस्तु ‘सार्वधातुकस्वराऽपेक्षया विकरणस्वरस्य बलीयस्त्वं ने’त्येवं परः। स्पष्टं चेदं ‘खश्’विधायकसूत्रे भाष्ये। ‘उच्छती’ ‘उच्छन्ती’त्यत्र ‘आच्छीनद्योरिति नुम्बिकल्पाऽर्थश्चेह पाठः।

ऋछ। ऋछत्यृतामिति। न च ‘ऋछति’शब्देन तत्र ‘ऋ’धातोर्ग्रहणम्। धातुपाठे साक्षात्पाठेनाऽस्यैव ग्रहात्। भ्वादेः प्रश्लेषेणैव सिद्धत्वाच्च। अत एव सूत्रे बहुवचनम्। अस्य तुकि, तस्य चुत्वेन चकारे, लिटि, द्वित्वे, अभ्यासकार्ये, उत्तरखण्डस्य ‘ऋछती’ति गुणे, त्रिहल्त्वाद् नुट् न स्यादत आह—**अनेकहलिति।** अत एव ‘अदुपधस्य चेदशनोतेरेवे’ति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। **लोभितेति।** ‘तीषसहे’ति वेट्।

तृप तृम्फ। ‘शे मुचादी’ति सूत्रे भाष्ये ‘शे तृपादीनां नुम्वाच्यः’। ‘तृम्पति तृम्फती’ति पाठदर्शनादाद्योऽपि सनकार इति प्रतीयते। मूलन्तु

१. ‘पिद्वचने शप्तिबादीनाम्’ इति मनोरमायां पाठः। ‘पिद्वचने’ इति तसादेरप्युपलक्षणमिति च शब्दरत्ने।

२. इतोऽग्रे—‘चाऽकृतव्यूहपरिभाषया तुगभावे द्विहलत्वमेवास्तीति वाच्यम्। ‘च्छ्वोः शूडि’ति सूत्रे ‘सतुक्’निर्देशेन तुग्विषयेऽस्याः, ‘वार्णादाङ्गमि’त्यस्याश्चाऽनाश्रयणात्। अत एव ‘अनृच्छ’ इति निषेधश्चरितार्थः’ इति ख. ग. ड. पाठः।
क. कुण्डलितः।

धातुवृत्त्यनुसारीति बोध्यम्। **अङ्पवादत्वादिति**। 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा'
इति न्यायादिति भावः^१। भाष्यसम्मतपाठे तुदादौ तृपेरभावाच्च। किञ्च तत्राऽनयोर्ग्रहणे
पक्षे सिजभावे च्लेरेव श्रवणाऽऽपत्तौ 'च्लिः क्वाऽपि न श्रूयते' इति
भाष्यविरोधाऽऽपत्तिः^२। अत एव भाष्ये सिजभावे 'अतृपत्' 'अदृपत्' इत्यङ्
उदाहृत इति दिक्।

वृण च। यत्तु 'रुधादिभ्य' इति सूत्रे भाष्ये 'पृणती'त्यादौ 'प्वादीनामि'ति
ह्रस्वत्वाय शनमः शित्वम्। 'न वा धात्वन्यत्वात्'। 'पृणि-मृणि तौदादिकौ
धात्वन्तरमि'त्युक्त्वा, 'यत्तर्हि न धात्वन्तरं, वृणसे' इति, तत्तु 'तद्योग्यं
धात्वन्तरं ने'त्यभिप्रायकं बोध्यम्। अस्य परस्मैपदित्वादित्याहुः। केचित्तु व्यत्ययेन
शनम्बत्, इत एव व्यत्ययेन आत्मनेपदसम्भवात्, तद्भाष्यप्रामाण्येनाऽ-
स्याऽप्रामाणिकत्वमेवाऽऽहुः।

करोतेरेवेति। बहुशो^३ व्यवहारेण, क्रियासामान्यवाचित्वेन च सुप्रसिद्धतया
लाक्षणिक-**'कुर'**रूपस्य सानुबन्धकस्याऽपि तस्यैव ग्रहणम्। यथा
'गो'शब्दस्याऽनेकार्थत्वेऽपि प्रकरणादिकं विना स्वर्गवज्रादयो न गृह्यन्ते, तथेति^४
बोध्यम्।

१. इतोऽग्रे—'किञ्च 'रुधादिभ्यश्चे'ति सूत्रे, अनिट्कारिकासु च दैवादिकयोरेव तृपट्पोः
प्रसिद्धत्वेन, वार्तिकेऽपि 'तयोरेव ग्रहणम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'अपि च स्पृशादौ सिजपवादकत्वे सूत्रस्थभाष्यविरोधः? 'वश-कान्तौ'
अस्य च्छान्त? तत्साहचर्यात्तृपट्पोरपि तथात्वमेवोचितम्' इति ग. पाठः।

३. 'करोतेरेवेति। न तु अस्य। व्याख्यानादिति भावः' इति क. पाठः।

४. 'बहुश' इत्यारभ्य 'तथेति बोध्यम्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
मनोरमादिस्थत्वात्।

५. इतोऽग्रे—'एवञ्च 'विदाङ्कुर्वि'त्यत्र दीर्घाऽभावार्थं यत्नान्तरं न कल्प्यमिति लाघवम्।
न चाऽत उदिति परत्वादीर्घत्वाऽभावः। 'पुरस्तादपवाद'न्यायेन तस्य
गुणमात्रबाधकत्वात्। दीर्घस्याऽसिद्धत्वाच्च। न च यणादेशस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेन

इष इच्छायाम्। अत्राऽनुदिताठो भाष्यवार्तिकसम्मतः।

शिल षिल। क्रमेण तालव्यमूर्धन्यादी। **मिल।** स्वरितेत्सु पठिष्यमाणस्याऽप्यस्याऽत्र पाठः कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदाऽर्थः।

लिख। लेखिता। 'लिखिता' 'लिखितुमि'त्यादि प्रामादिकमेव। अनयैव रीत्या 'मिलनमि'त्यपि। ('संज्ञापूर्वकत्वेनाऽनित्यत्वाद्वा गुणाऽभावः')। 'यत्तु 'कुटादिभ्य' इत्यत्रैकशेषेण षष्ठीतत्पुरुषस्यापि निर्देशात् गुण इति। तत्र। 'शकुनिष्वालेखने' इति सौत्रप्रयोगविरोधात्। 'लिखापयती'ति तु 'लिखस्य आपः, तं करोती'ति साधु। 'यत्तु 'घञर्थे कप्रत्ययान्त'लिख'-शब्दादाख्यानणिचि, आपुको दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् अन्यत्राऽपि प्रवृत्त्या सिद्धमि'ति। तत्र। भाष्ये आकारप्रत्याख्यानात्। यस्य आकारोच्चारणं विना न सिद्धिः, तत्र तत्सामर्थ्यात्तत्कल्पनसम्भवेऽपि, अत्र कल्पने मानाऽभावाच्च। **कड मडे।** अस्य कुटादित्वसामर्थ्यादनिगलक्षणवृद्धेरपि निषेध इत्याहुः।

मृड् प्रा। तडिति। आनस्याऽप्युपलक्षणम्। **नान्यत्रेति।** ननु माऽस्तु नियमत्वम्, अस्तु च विधित्वम्, किं डित्वेनेत्यत आह—**स्वरार्थमिति।** तेन 'मा हि मृते'त्यत्र डितः परत्वेन लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे कृते, धातुरुदात्तः

बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम्। दीर्घस्य धातुनिमित्तत्वेन समत्वात्। यथोद्देशपक्षे दोषाच्चेति दिक्' इति ग. पाठः।

१. संज्ञापूर्वकत्वेन अनित्यत्वाद्वा गुणाऽभावः' इति ख. ग. ड. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. नास्ति।
२. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'प्रयोगविरोधात्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. नास्ति।
३. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'मानाऽभावाच्च' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

सिध्यति। न च सिजलोपोऽसिद्धः। डित्वसामर्थ्यादेिकादेश इव तस्या-
सिद्धत्वबाधनात्^१। लघूपधगुणमाशङ्क्याऽऽह—अन्तरङ्गत्वादिति। ^२‘नाऽजानन्तर्ये’
इत्यपि न। तस्या असिद्धपरिभाषाऽपवादत्वात्^३।

अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यमिति। यद्यपि ‘सुट्
कात्पूर्व’ इति सूत्रम्, तथापि ‘अडभ्यासव्यवायेऽपी’त्यस्याऽऽवश्यकत्वेन, तेनैव
सिद्धौ, ‘कात्पूर्व’ग्रहणं व्यर्थम्। प्रत्याख्यातं च भाष्ये। ‘सुडि’त्यंशस्तु
‘सम्परिभ्यामि’त्यनेनैव पाठ्यः। प्रकृते तत्कथनन्तु फलितार्थतयेत्याहुः।
गिरतेरिति। ‘गिरतेर्णावुक्तमि’ति भाष्यप्रामाण्यात् ‘ग्रो यङी’त्यत्राऽस्यैव
ग्रहणमित्याहुः।

अजादाविति। ‘धातोः स्वरूप’ग्रहणे इति परिभाषासन्निधापितप्रत्ययस्य
अचीति विशेषणमिति भावः। अत एव ‘गिरौ’ ‘गिर’ इत्यादौ न दोषः। ‘परेश्च
घाऽङ्कयोरि’ति सूत्रे, ‘मृजेवृद्धिरि’ति सूत्रे च भाष्ये स्फुटमेतत्। आद्रियते इति।
रिङ्। इयङ्।

प्रछ। ‘पृच्छक’शब्दस्तु भिदाद्यङि निष्पन्न-‘पृच्छ’शब्दान्तकरोतीति णौ,
ण्वुलि बोध्यः। प्रष्टेति। ‘व्रश्चभ्रस्जे’ति षः। न च षत्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्व
तुकि, छस्य षत्वे, ‘प्रष्टे’ति स्यादिति वाच्यम्। अत्राऽपि सतुक्कनिर्देशात्।
स्पष्टं चेदं ‘च्छ्वोः शूडि’ति सूत्रे भाष्ये।

किरादयो वृत्ता इति। एतच्च ‘भूषाकर्मकिरादी’त्यत्रोपयोक्ष्यते।
विभाषा सृजीति। इदं थलीङ्विधायकम्। मज्जतीति। सस्य श्रुत्वजशत्वे।

१. इतोऽग्रे—‘न च तत्सामर्थ्यात्सार्वधातुकत्वांशं बाधित्वा आर्द्धधातुके प्रवृत्तिरस्त्विति
वाच्यम्। श्रौतनिमित्तसमुदायस्य लुङि लाभात्, पूर्वत्रेत्यस्याऽन्यत्र क्लृप्तबाधत्वाच्चा-
सिद्धत्वबाध एवोचित इति दिक्’ इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—‘अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्यत्वान्न’ इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—‘किरतौ ल। ‘उपचाकर्त्ती’ति यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थं शितपा निर्देशः’ इति ग.
पाठः।

अन्त्यात्पूर्व इति। एतत्फलन्तु 'मग्न' इत्यादावुपधात्वात् 'अनिदितामि'ति नलोपसिद्धिः। संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवाये द्वयोर्द्वयोरपि संयोगसंज्ञया सिद्ध इति बोध्यम्। संयोगादिलोप इति। जस्य कुत्वे, नस्याऽनुस्वारे, परसवर्णे, गस्य चत्त्वमिति बोध्यम्। मंक्ष्यतीति। सस्य षत्वं विशेषः। विच्छायतीति। आये कृतेऽपि श एव। तुदादौ विच्छः पाठसामर्थ्यात्। तेन शतरि 'विच्छायती' 'विच्छायन्ती'त्यत्र नुम्बिकल्पः।

'न च विच्छेर्ण्यन्तादपि श एव स्यात्। शीघ्रोपस्थितिकत्वेन 'विच्छि'शब्दमुच्चार्य विहितप्रत्ययाऽन्तस्यैव 'विच्छि'शब्देन 'तुदादिभ्य' इति सूत्रे ग्रहणादित्याहुः। यत्तु 'आयप्रत्ययो वैकल्पिकः। पाठसामर्थ्यादि'ति। तत्र। अबाधेनोपपत्तौ, बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्याहुः। तद्धर्थ इति। पूर्वपाठस्तु कर्त्रभिप्राये परस्मैपदाऽर्थ इति बोध्यम्।

विदलृ लाभे। 'वित्तो भोगे'ति सूत्रस्थकैयटे 'विदिलाभे' इति पठ्यते।

षिच। 'षिचिरि'ति पाठः प्रामादिकः। फलाऽभावादिति भावः।

॥ इति तुदादयः ॥

१. 'न च' इत्यारभ्य 'अन्याय्यत्वादित्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

॥ अथ रुधादिप्रकरणम् ॥

रुधादिभ्यः। शनमो मित्वादागमत्वेऽपि, अधिकारात्प्रत्ययत्वम्। अत एव शस्येत्वम्। शकारस्तु 'शनात्रलोप' इत्यादौ विशेषणाऽर्थः। 'नात्रलोप' इत्युक्ते हि 'यत्नानामि'त्यत्राऽपि स्यादित्याहुः। श्रवणाऽर्थस्तु शो न। 'तृणह' इत्यादिनिर्देशात्। अत एव 'शबादेशाः शयत्रादयः करिष्यन्ते' इति भाष्योक्तपक्षाऽन्तरेण न विरोधः। न च प्रत्ययत्वे तस्मिन्नङ्गत्वाऽऽपत्तिः। अवयवमुद्दिश्याऽविहितत्वात्^१। 'मिदचोऽन्त्यादि'त्यनेन मित्वेन विधानेऽपि, प्रत्ययत्वेनाऽविधानाच्च। अत एव 'भनक्ती'त्यादौ न दीर्घः। रुधादीनां शनमिन्मिताऽङ्गत्वं तु न। तेषां शनम्परत्वाभावात्। फलदोषयोरभावाच्च। शप्त्तु न। 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन शनमोऽपवादत्वात्। 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति न्यायात्।

न च 'मिदचोऽन्त्यादि'ति सूत्रस्य अन्यत्र चारितार्थ्येनाऽधिकृत'परश्चे'-त्यस्य बाधे मानाभावः। प्राप्तेत्संज्ञाबाधे मानाऽभावेन, मित्वस्यैव मानत्वात्। 'मिदचोऽन्त्यादि'ति तु एकवाक्यतयैव सम्बध्यते^२। एवञ्च 'रुधादिभ्यो रुधादीनामन्त्यादचः परो मित् शनम्प्रत्यय' इत्यर्थः। 'शे मुचादीनामि'त्यादाविव यस्य विहितस्तस्यान्तावयव इति त्वत्र न सम्बध्यते। अयोग्यत्वात्। अत एव तन्मध्यपतितन्यायस्य 'भिनक्ती'त्युदाहरणं तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये दत्तम्।

उच्छुदिर। उदित्वं क्त्वायामिडविकल्पाय। जश्त्वं घृत्वमित्यादि। अत्र प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रे तात्पर्यम्, न तु क्रमे इत्याहुः।

तृणह। शनमि कृते इम् यथा स्यादिति शनमो निर्देशः। अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन इम् शनमो बाधकः स्यात्। तदाह—**शनमि कृते इति**। **हलादाविति**। भाष्ये तु 'अचि ने'त्यनुवर्त्य 'तृणहानी'त्यादौ वारणं कृतम्। अत एव 'अतृणेडि'त्यादिसिद्धिरिति निरूपितं प्रत्ययलक्षणसूत्रे।

अञ्जेः सिचि। ऊदिल्लक्षणविकल्पापवादः।

॥ इति रुधादयः ॥

१. इतोऽग्रे—'महासञ्ज्ञाऽर्थवत्येव प्रवृत्तेश्च' इति ग. पाठः।
२. इतोऽग्रे—'यत्र मिद्विधीयते तत्राऽचोऽन्त्यादित्युपतिष्ठते' इति तदर्थान् इति ग. पाठः।
३. 'रुधादिभ्यः परोऽन्त्यादचः परो मिदित्यर्थः। तत्र सामर्थ्याद्गुधादिभ्यः परत्वमवयवद्वारकं बोध्यम्। 'शे मुचादीनामि'तिवत्पठोनिर्देश एव तु न कृतः। आनुगादीनामिव प्रत्ययत्वानापत्तेः। केचित्तु 'रुधादिभ्यः परः शनमि'त्येवार्थः। अनेन तद्देश एवोत्पत्तिः। पश्चान्मिदचोऽन्त्यादित्यनेन तत उक्तृष्याऽन्त्यादचः परो विधीयते। यथा स्वमोर्लुगित्यादिबलाज्जातस्य निवृत्तिः। यथा वा सिंहे वर्णविपर्यय इत्याहुः' इति ग. पाठः।

॥ अथ तनादिप्रकरणम् ॥

तन्व इति। 'लोपश्चाऽस्यामि'ति वा लोपः। क्षिणु-क्षणवोणो 'न'स्थाने 'रषाभ्यामि'ति लाक्षणिकः। अत एव 'चंक्षंती'त्यादावनुस्वारः। आत्रेयादय इति। तथा च 'उतश्चे'ति सूत्रे कैयटेन 'क्षिणु' इत्युदाहृतम्। अत एव 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोती'ति महाकविप्रयोगश्च^१।

'अत्राऽन्त्यं मतं युक्तम्। 'क्षिणु' इत्यादिप्रयोगास्तु 'बहुलमेतन्निदर्शनमि'ति 'क्षि'धातुं स्वादावप्यङ्गीकृत्य समाधेया' इत्यन्ये।

नित्यं करोतेः। 'नित्य'ग्रहणं स्पष्टार्थम्।

सम्परिभ्याम्। 'सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोतावि'ति 'अत उत्सावे'ति सूत्रे भाष्यात् 'सम्पर्युपेभ्य' इति वृत्तिपाठः प्रामादिक इति बोध्यम्। न च भाष्यरीत्या यथासङ्ख्यं स्यात्। 'संस्कृतं भक्षा' इत्यादिनिर्देशेन तद्वाधात्। समवायः = सम्बन्धः, समूहश्च।

उपात्तमिति। यद्यप्यत्र सूत्रे चो वृत्तौ न पठ्यते, तथापि वृत्त्युक्तपाठ-

१. इतोऽग्रे—'एवं यङ्लुक्पि 'चेक्षेन्ति', 'चेक्षिन्ती'ति च मतभेदेन बोध्यमिति केचित्' इति ख. ग. ड. पाठः।
२. इतोऽग्रे—'**सुडिति**। यद्वा देशान्तरे प्राप्तः ककारात्पूर्वं विधीयते। न चाऽन्त्यपक्षे 'समस्करोदि'त्यत्राऽप्राप्तिः, अटा व्यवधानादिति वाच्यम्। 'सम्परिभ्यामि'त्यस्य तृतीयान्तत्वं स्वीकृत्य ताभ्यामुपसृष्टस्येति व्याख्यानात्र दोष इति सूत्राशयः। तमप्रतिपद्य 'तस्य करोतेः सुट् यस्य कृतः कात्पूर्वं' इति करोत्यवधारणार्थमेवे'ति पक्षमवलम्ब्याऽभ्यास-व्यवायेऽपीति वार्तिकम्। अत्र पक्षे 'संचस्करतुरि'त्येतत्सिद्धये संयोगोपधग्रहणम् 'ऋतश्च संयोगादेरि'त्यत्र कर्तव्यम्, यद्वेति पक्षे च। एतत्पक्षद्वये च 'समचिस्करदि'त्यत्र 'दीर्घो लघोरि'ति दीर्घाभावोऽकृतव्यूहपरिभाषया बोध्यः। भाष्ये तु कात्पूर्वग्रहणं, वार्तिकश्चोभयमपि प्रत्याख्यातम्। तदाह—**कात्पूर्वं इत्यादीति**' इति ख. ग. ड. पाठः।

फलस्य भाष्यमते साधनाऽर्थं तदावश्यकतेत्याहुः^१। केचित्तु भूषण-सङ्घयोरुपात्परस्य सुटं नेच्छन्ति, चं च न पठन्ति।

सुट् कात्पूर्वः। अत्र 'कात्पूर्व'ग्रहणं कालावधारणार्थम्—'तदा सुट् भवति, यदा कृतः कात्पूर्वो भवती'ति। 'तेनाऽन्तरङ्गमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा पूर्वं सुडि'ति भाष्यकृतम्।

वार्तिककृतु 'कात्पूर्वग्रहणस्य कालावधारणार्थत्वे लक्षणाऽऽपत्त्या, देशप्रक्लृप्त्यर्थमेव। स्थाने द्विर्वचनत्वे अन्तरङ्गत्वेन कृतद्वित्वस्य स्थानिवद्भावेन करोतित्वात्, चकारात्पूर्वं प्राप्तस्य मध्यप्रवेशार्थमिदमि'ति सूत्रप्रयोजनमुक्त्वा, 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमि'ति सिद्धान्ते, अभ्यासस्याऽऽनर्थक्येन उत्तरखण्डस्यै-
वार्थवत्तया करोतित्वेन, तस्य चाभ्यासेन व्यवधानात्, 'समस्करोदि'त्यादौ विकरणान्तभक्ततया अटस्तेन व्यवधानात्समादिपरत्वाभावात्सुटोऽप्राप्तौ, 'अडभ्यासव्यवायेऽपी'ति वचनमारब्धवान्। तत्र सुटोऽप्राप्त्या तत्र देशप्रक्लृप्त्यर्थं 'कात्पूर्वग्रहणं' व्यर्थमिति तदाशयः।

ततो भाष्यकृता 'सम्परिभ्यामि'त्यस्य तृतीयान्तत्वं स्वीकृत्य, 'ताभ्यामुपसृष्टस्ये'ति व्याख्यानमाश्रित्य वार्तिकं प्रत्याख्यातम्^२। तदाह—**कात्पूर्व इत्यादीति।**

१. इतोऽग्रे—'एवञ्च वृत्त्युक्तपाठे 'समवाये चे'ति योगविभाग-चकारौ, उपस्य द्विग्रहणं च व्यर्थमिति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'अर्थतो-द्विःप्रयोगपक्षे कात्पूर्वग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव। देशान्तरेऽप्रसक्तेः। ततः पदद्वयाऽपेक्षसुटो बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्, 'संचस्करतुरि'त्यादौ 'ऋतश्च संयोगादेरि'ति गुणो न स्यात्। 'समचिस्करदि'त्यादौ 'दीर्घो लघोरि'ति दीर्घश्च स्यादित्याशङ्क्य संयोगोपधग्रहणेन गुणसिद्धिः, धातूपसर्गकार्यस्याऽन्तरङ्गत्वेन सुटः सिद्धतया दीर्घाभावस्य च सिद्धिरुक्ता। एवं च 'स्थाने द्विर्वचन'पक्षेऽपि कात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तम्। तत्र पक्षे 'संचस्करतुरि'त्येतत्सिद्ध्यर्थं 'संयोगोपध'ग्रहणम् 'ऋतश्च संयोगादेरि'त्यत्र

पूर्वं धातुरिति। अत एव 'अनुभूयते' इत्यत्र कर्मणि लकारः। 'पूर्वं धातुः साधनेने'ति तर्कविरुद्धमिति भावः। 'प्रत्यय' इत्यादिनिर्देशेन 'उपसर्गकार्यात्पूर्वमपि क्वचित्साधनकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते' इति 'प्रत्येती'त्यादौ न दोषः। अन्यथा पूर्वं दीर्घे, ततः कृतैकादेशस्य गुणे, रूपाऽसिद्धिः स्पष्टैवेति दिक्।

ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति। न च द्वित्वे समुदायस्यैवाङ्गत्वेन संयोगादित्वं दुर्लभम्, परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणात्पूर्वं 'शर्पूर्वाः खय' इत्यस्य प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां संयोगादित्वस्य विवक्षणेन अदोषात्। अत एव 'सस्वरतुरि'त्यादिसिद्धिः। सूत्रं च सार्थकम्।

न चाभ्यासस्य नैरर्थक्येन, उत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वेनाङ्गत्वम्। अभ्यासस्य नैरर्थक्यन्तु लोके केवलाभ्यासतोऽर्थाबोधात्। अत एव न बोधाऽऽवृत्तिः। उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यन्यत्रार्थबोधकताया दृष्टत्वात्, अर्थवत्त्वमेवेति नात्र दोषः। 'पेचतुरि'त्यादौ तदभावेऽप्यर्थप्रत्ययेन तस्यार्थवत्त्वाच्च। अभ्यासप्रयोगस्तु 'रैपोषं पुष्यती'तिवत्साधुत्वार्थ एव। अत एव 'दयतेर्दिगी'ति सूत्रे 'अस्तेर्द्विर्वचने कृते परस्य भूभावे कृते, पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोती'त्याशङ्क्य, 'आर्द्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतम्। समुदायेऽस्तित्वं तु द्विःप्रयोगपक्षे दुरुपपादम्। विभिन्नाऽऽनुपूर्वीकत्वात्। हलादिःशेषादिकन्तु न भूभावात्प्राक्। अङ्गसंज्ञादिसापेक्षत्वेन तेषां बहिरङ्गत्वात्। अत एव 'आटिटदि'त्यादावुत्तरखण्डे णेर्णित्वादिप्रयुक्तलोपसिद्धिः, ण्यन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वसिद्धिश्चेति वाच्यम्।

कर्तव्यम्। एतत्पक्षद्वये च 'समचिस्करदि'त्यत्र 'दीर्घो लघोरि'ति दीर्घाभावोऽकृतव्यूहपरिभाषया बोध्यः। भाष्ये तु कात्पूर्वग्रहणं, वार्तिकञ्चोभयमपि प्रत्याख्यातम् इति क. कुण्डलितः। ख. ग. ड. तु भिन्नः पाठः।

१. इतोऽग्रे—'न चैवमुत्तरखण्डस्याङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामित्यादि व्यर्थमिति वाच्यम्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

द्वित्वे, आगन्तूनामन्ते निवेशेन, द्वितीयप्रयोगे प्रकृतित्वाभावेन, आद्ये प्रत्ययविधानावधित्वप्रत्यभिज्ञया च तदादिग्रहणसत्त्वेन, समुदाय एव अङ्गत्वमित्यर्थस्य 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे भाष्य एवोक्तत्वात्। अङ्गसंज्ञाया विकरणविशिष्टे समुदाये निरर्थकेऽप्यङ्गीकारेण, अङ्गसंज्ञायामर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या, 'यस्मादि'त्यनेनाऽप्युद्देश्यताऽवच्छेदकशब्दाऽऽनुपूर्वीमात्रावच्छिन्न-स्यैव ग्रहणात्। न चास्तूक्तरीत्या समुदायस्याङ्गत्वम्, उत्तरखण्डमात्रस्यापि तु तदुर्वारमिति वाच्यम्। ईदृशे विषये मुख्यतदादिलाभेन, व्यपदेशिवद्भाव-लब्धतदादेस्तदप्रवृत्तिरिति तदाशयः।

नित्यमित्यनुवर्तत इति। इदं च कैयटे स्पष्टम्। परन्त्वित्त्वं चिन्त्यम्। तस्यातिदूरत्वात्, विच्छिन्नत्वाच्च। तस्य तत्सूत्रे विधेयविशेषणत्वाच्च।

किञ्च तदनुवृत्तावपि नित्यं संयोगादित्वं यदि प्रयोगमात्राऽवच्छेदेन संयोगादित्वं, तर्हि न कस्यापि तत्। 'सस्वरतुः' 'अस्वरिष्टे'त्यादौ तदभावात्। 'यगादिघटितप्रयोगमात्रावच्छेदेने'त्यपि न। 'अस्तर्यते' 'तरीस्तर्यादि'-त्यादावभावात्। 'संयोगादेरिति कर्मधारयः, 'ऋकारविशेषणं चे'ति पक्षेऽपि अङ्गाद्यवयवसंयोगात्परत्वमुक्तेषु दुरुपपादम्। अत एव प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षे 'संहृषीष्ट' 'संहियते' इत्यादौ 'ऋतश्च संयोगादेः' 'गुणोऽस्ती' तीदगुणाऽऽपादनपरं 'हलोऽनन्तरा' इति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते। एतेन इद्विधावुपदेशग्रहणा-नुवृत्तिरपि परास्ता। किञ्च तत्रोपदेशग्रहणानुवृत्तौ तेनैव 'अस्तरिष्टे'त्यस्य सिद्धौ, ज्ञापकत्वाऽसम्भवेन 'अस्तर्यते'त्यादौ गुणासिद्धिरिति निरूपितं स्वादौ। तस्माद्भाष्योक्तरीत्या इद्वगुणयोः प्रतिषेधवचनाऽऽरम्भ एव युक्तः। 'संचस्करिवे'त्यर्थ 'कृसृभृ' इति सूत्रे 'कृजोऽसुट' इत्यप्यावश्यकमेवेत्याहुः^१।

॥ इति तनादयः ॥

१. 'अस्तरिष्ट' इति क. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न गुणः'। 'आगमशास्त्राऽनित्यत्वाच्च नेट्।

.'आगमशास्त्राऽनित्यत्वाच्च' इति ड. पाठः। 'सशास्त्राऽनित्यत्वाच्च' इति क. पाठः।

॥ अथ ब्रयादिप्रकरणम् ॥

एवं झस्येति। आत्मनेपदे इत्यर्थः। स्तन्धु। चत्वारोऽपि नोपधाः।
विष्टभ्नोतीति। 'स्तन्धेः' 'अवाच्चे'ति षः।

वेः 'स्कभ्नातेः'। अत्र शनानिर्देशः 'अश्नोतेरि'तिवन्नेतरव्यावर्तकः।
किन्त्वदृष्टार्थ एव। व्याख्यानात्। तद्ध्वनयन्नाह—विष्कभ्नोतीति। क्षुभ्ना-
दित्वाण्णत्वाऽभावः१।

किञ्च व्यवस्थितविभाषया^१ नेट्। 'स्वरती'ति सूत्रे पुनर्वाग्रहणात्। न च 'लिङ्सिचोरि'त्यादि-
निवृत्त्यर्थं तत्। 'स्वरति'ग्रहणादेव तत्सूत्रस्था^१ऽऽत्मनेपदेष्वि'त्यस्येव, 'लिङ्-
सिचोरि'त्यस्यापि निवृत्तिसिद्धेः। एतेन 'नित्यार्थ' 'स्वरति'ग्रहणमि'त्यपास्तम्। इष्टानुरोधेन
तन्निवृत्तेरेव कल्पनाच्च। 'ऋतश्चे'ति सूत्रे 'लिङ्सिचोरि'त्यादेः चाऽनुकृष्टत्वेनैवोत्तरत्रा-
सम्बन्धसिद्धेश्च। किञ्च 'वा'ग्रहणनिवृत्तौ सूतिसूयतिधूजां ग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः।
'लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमि'ति भाष्यस्य लिङ्सिचोः परतः क्वचित्पूर्वसूत्रस्थ- 'वाग्रहणस्य
व्यवस्थितविभाषात्वबोधनद्वारा इण्निवृत्त्यर्थमि'त्येवाऽर्थ इत्याहुः' इति ख. ड. पाठः।
क. कुण्डलितः।

१. 'नेदं शनाप्रत्ययविशिष्टस्याऽनुकरणम्। धातुनिर्देशाभावेन शितबनापत्तेः। अत एव
'हिनुमिने'ति निर्देशः सङ्गच्छते। धात्वनुकरणे तूपसर्गात्सुनोतीत्यादौ शन्वादीनामिव
श्नोऽपि ज्ञापकसिद्धत्वेन नेतरव्यावर्तकत्वम्। अत एव 'विष्कम्भितमि'त्यादौ षत्वसिद्धिः।
तद्ध्वनयन्नुदाहरति—विष्कभ्नोतीति'। इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'न च 'वेः' स्कम्भेरि'त्येवाऽस्तु, किं शितपा निर्देशेनेति वाच्यम्।
'स्फुरतिस्फुलत्योरि'ति सूत्रस्थशितप्रत्ययस्येव, तत्र योगविभागेन सिद्धेऽत्रत्य'वि'ग्रहणस्येव
च तत्सत्त्वात्। 'एत्येधती'तिवच्च'। इति ग. पाठः।

१. 'व्यवस्थितविभाषयाऽपि' इति ख. ग. ड. पाठः।

‘हलः शनः। ननु ‘श्ना’ग्रहणं व्यर्थम्। ‘स्तन्भु-स्तुन्भु-स्कन्भु-स्कुन्भु-स्कुञ्च्यः शनः’। ततः ‘श्ना’। ‘ब्रयादिभ्यः’। ‘हलः शानञ्जावि’ति सूत्रन्यासेन, ‘श्ना’ इत्यत्र स्तन्भ्वाद्यनुवृत्त्या, ‘ब्रयादिभ्यः’ इत्यत्र ‘श्ने’त्यनुवृत्त्या, चरमसूत्रे ‘ब्रयादिभ्यः’ इत्यनुवृत्त्या चेष्टसिद्धेरिति चेत्, न, स्तन्भ्वादिभ्यः सौत्रेभ्यः शानजनापत्तेः^१। स्तन्भ्वादीनामनुवृत्तौ तु शनोरपि विषये तदापत्तिः। एवञ्च स्कुञ्जसन्निधौ व्युत्पाद्यमानतया प्रथमोपस्थितस्तन्भ्वादीनपहाय, ग्रहौ ‘हलः शनः’ इत्यस्योपन्यासो न युक्तः प्राच इति बोध्यम्।

दृ विदारणे। ‘अयं दिवादावपी’त्युक्तम्। ताच्छीलिकप्रकरणान्ते ‘दीर्यतेर्वा ददृत्’ इति भाष्यात्।

हलः। ‘अङ्गस्ये’त्यावर्त्तते। तत्रैकं हलो विशेषणम्। अवयवसम्बन्धे षष्ठी। द्वितीयं च सम्प्रसारणस्य विशेष्यम्। तदन्तर्विधिः। तदाह—**अङ्गावयवादिति।** तेन ‘निरुतम्’ ‘दुरुतमि’त्यादौ न। **दीर्घनिर्देशेति।** ‘अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारे’ति शेषः। **सिज्जलोपस्याऽसिद्धत्वादिति।** यद्यपीदं नियमार्थम्। स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या च त्रिपादी नासिद्धा^२। तथापि अल्विधित्वान्न दोषः। मूलन्तु ‘प्रत्ययलक्षणसूत्रं विध्यर्थम्। ‘एकाच’ इति सूत्रे ‘ध्व’साहचर्यात् सादिप्रत्यय एव गृह्यते’ इति मतेनेत्याहुः।

तत्र मूलमिति। ‘एत्वाभ्यासलोपावत्रे’त्यारभ्य यदुक्तं तत्र मूलं मृग्यमित्यर्थः। संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात्, ग्रन्थेरादेशादित्वाच्च सूत्रेणाऽप्राप्तेः, वार्त्तिका-दर्शनाच्चेति भावः।

१. ‘हलः शनः’ इत्यारभ्य ‘बोध्यम्’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः। शब्दरत्नस्थत्वात् क. कुण्डलितः।

२. ‘शानजनापत्तेः। तदाह—**स्तभानेति**’ इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—‘तथापि वार्णात्वान्न प्रत्ययलक्षणम्। ‘एकाच’ इति सूत्रे ‘प्रत्यय’—ग्रहणस्याऽसन्निहितत्वेन, ‘सकारे परे’ इत्येवार्थादिति बोध्यम्’ इति क. कुण्डलितः। ख. ग. ड. पाठः।

वेष्टेति। न्यासकृन्मतेनेदम्। वस्तुतो 'वेषिते'त्येव।

ग्रहो। 'इडि'त्यनुवृत्तस्य 'ग्रह' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यते^१ इत्याह—
 इट इति। एकाचः किम्? यङ्लुकि मा भूत्। इदं चिन्त्यम्। यङ्लुकि
 दीर्घस्येष्टत्वात्। यथा चैतत्तथा^२ यङ्लुगन्ते निरूपयिष्यामः। विहितस्येति किम्?
 'ग्राहितम्'। न च णिलोपस्य स्थानिवत्वाद्ग्रहेः परत्वाभावेन, विहितविशेषणाभावेऽपि
 न दोष इति वाच्यम्। अपूर्वविधित्वात्। (^३पञ्चमीसमासस्तु नास्त्येव,
 फलाभावादित्युक्तम्)। मतान्तरे दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। ग्रहीषीष्टेति। 'न लिङी'ति
 न दीर्घनिषेधः। 'वृत्' इत्यनुवृत्तेः। अग्रहीष्टामिति। ननु 'लावस्थायामडि'ति
 पक्षे एकाचो विहितत्वाभावात्कथं दीर्घ इति चेत्, न, बहिरङ्गत्वादटोऽ-
 सिद्धत्वेनाक्षतेरित्यभिमानः। अत्र गणे 'वस निवासे' इति केचित्पठन्ति।

॥ इति त्रयादयः ॥

१. 'षष्ठी कल्पते' इति क. पाठः।

२. 'ग्रहोऽलिटि'ति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्, यङ्लुगन्ते च' इति ग. पाठः।

३. अयं ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

॥ अथ चुरादिप्रकरणम् ॥

सिद्धे इति। न च स्वार्थे विधानार्थमिदमस्तु। 'सत्यस्य कृजि आपुगि'त्यादिभाष्यविरोधात्। न च आपुग्निपातनार्थं 'सत्याप'ग्रहणमावश्यकम्। अर्थ-वेदार्थमावश्यकं वार्तिक एव 'सत्य'पाठेन सिद्धेरित्यभिप्रायः। **स्वार्थे इति।** 'करणे' इत्यस्य विच्छिन्नत्वाद् नानुवृत्तिरिति भावः।

णिचश्च। लक्षेः स्वरितेत्त्वमनार्षम्। सत्त्वेऽपि वा णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्। एतेन 'लक्षेः स्वरितेत्त्वादिदं चुरादौ न प्रवर्तते' इत्यपास्तम्।

'एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टं, लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम्'।।

इति हरदत्तः। **इदित्करणमिति।** णिचो नित्यत्वे हि तेन व्यवधानात्र-लोपाऽप्रसक्त्या, किमिदित्वेनेति भावः^१। ननु णिजन्तात्त्विवपि नलोपाभावाय तच्चरितार्थम्। स्थानिवत्त्वं तु क्वौ लुप्ते, क्वौ विधौ च निषिद्धमिति चेत्, न, 'असिद्धवदत्रे'ति णिलोपस्यासिद्धत्वात्^२। किञ्च 'क्वौ लुप्तमि'ति असार्वत्रिकम्। 'क्वौ विधिर्मि'त्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्विशद्वमुच्चार्य विहितविधि-विषयमिति^३ न दोषः।

सामान्यापेक्षमिति। 'चुरादित्वापेक्षमि'त्यर्थः। 'आधृषीयाद्वा' इति, ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वबोधनाय। एवं चाऽऽधृषीयाणामेव ऐच्छिको विकल्पः। अन्येषान्तु शिष्टाऽऽचारादव्यवस्थित इति तत्त्वम्।

जगणतुरिति। मन्त्रत्वाद् आम्नेति तदाशयः। न चैवं नित्यण्यन्तत्वेऽपि 'णेरनिटी'ति लोपेनेष्टसिद्धिः। उत्तरसूत्रस्थ—'जगणिथे'त्यस्याऽसङ्गतेस्तदवस्थत्वात्। एत्वाभ्यासलोपौ तु न। लिप्तिनिमित्तादेशादित्वात्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन, असिद्धत्वेन च, अकारस्य कित्परत्वाभावाच्च। 'किती'त्यादेरङ्गविशेषणत्वपक्षे तु वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम्^४। अत्र पक्षे 'णेरणौ' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो बोध्यः।

१. इतोऽग्रे—'यत्तु इदित्करणाद्यङ्गविधितो 'वे'त्यनुवर्तते। सा च व्यवस्थितविभाषेति। तत्र। यङ्गविधौ 'वा'ग्रहणाभावात्। सन्विधौ यद्यप्यस्ति, तथापि भाष्ये तस्य प्रत्याख्यानदयुक्तं तत्' इति ग. पाठः।
२. इतोऽग्रे—'पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमि'ति पक्षे बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाच्च। 'क्वौ लुप्तमि'-त्यस्याऽसार्वत्रिकत्वाच्च' इति ग. पाठः।
३. 'विहितविधिविषयमिति केचित्' इति ग. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'अत्रारुचिबीजन्तु 'णेरणौ' 'धुषिरविशद्वने' इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधः' इति ग. पाठः।

विशेषेति। 'असंयोगोपधेकारान्तरूपविशेषे'त्यर्थः। **न वैयर्थ्यमिति।**
'न वैयर्थ्यशङ्काऽपी'त्यर्थः।

तच्चिन्त्यमिति। णिजभावे, नकारविशिष्टपाठेऽपि नकारस्याऽनुपधात्वादेव नलोपाऽप्राप्तौ, इदित्ववैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वादिति भावः। 'यस्मिन् ज्ञापिते यस्य चारितार्थ्यं, तत्तेन ज्ञाप्यमि'ति सिद्धान्तात्^१। 'आधृषीयेष्वेव पाठस्तु न कृतः। वैचित्र्यार्थत्वात्। एकजातीयार्थस्यानेकप्रकारैर्बोधने बाधकाभावात्। केचित्तु 'तस्यादीनामिदित्ववत्, चित्यादेरपि तदुच्चारणार्थमेवेति, ज्ञापकमसङ्गतमेव, भाष्यानुक्तेरि'त्याहुः। **ओकार इदित्येके इति।** ओदित्वफलन्तु 'डीङ्'-धातूक्तरीत्याऽत्रापि बोध्यम्।

भ्राजभास। अत्र 'भ्राजि'ग्रहणं व्यर्थमिति प्रागेव निरूपितम्।

तद्धि सेट्कत्वायेति। ननु धातुपाठे विशिष्यैव उदात्ताऽनुदात्तानां पाठेन, 'ऊदृदन्तैरि'त्यस्य च अबुधबोधनायाऽनुवादरूपत्वाद् ऋकारान्तत्वस्य सेट्कत्वे निमित्तत्वाऽभावेन कथमिदं ज्ञापकमिति चेत्, न, 'ऋच्छत्यृतामि'ति गुणाऽऽदिप्रवृत्त्यर्थम्, 'ऋतश्चे'ति रुगाद्यप्रवृत्त्यर्थं च क्रियमाणस्य दीर्घोच्चारणस्य ज्ञापकत्वाऽक्षतेः। एवं च 'पारयतिर्नित्यण्यन्त' इति **कविकल्पद्रुमोक्त-**मपास्तमिति केचित्।

अपरे तु 'ऋकारान्तत्वप्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपाणां जौहोत्यादिकमादाय सिद्धेः, ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याऽभावेन ज्ञापकासम्भवात्, अस्य नित्यण्यन्त-त्वमेवेत्याहु'रिति दिक्।

उ३६८। अत्र 'यद्वक्तव्यं तत् 'कृपू'धातावुक्तम्।

१. इतोऽग्रे—'केचित्तु विशेषापेक्षत्वपक्षेऽपि चुरादिपठितेदित्वेन चितीति ज्ञापकस्य वर्णने, यत्रादिभ्योऽपि णिज्विकल्पो भवत्येवेत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'न चेदृशानामाधृषीयेष्वेव पाठेन सिद्धेरित्वं व्यर्थम्' इति ग. पाठः।

३. 'यद्वक्तव्यं तदणुदित्सूत्र-पथिमथीतिसूत्रयोरुक्तम्' इति ग. पाठः।

इररारामिति । दीर्घोपधे इर, मृजौ आर, अन्यत्र अरिति विवेकः^१ ।

षान्व सामप्रयोगे इति । केचित्त्वत्र 'षाम सान्वप्रयोगे' इति पठन्ति ।
णिजन्तात्तडिति । शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वाद् णिचो वैकल्पिकत्वं नोक्तम् ।
चित्रडादावुक्तन्यायस्य क्लृप्तत्वाच्च । स्माययते इति । आत्वं त्विह न । 'स्मयतेरि'ति
निर्देशादि'ति प्राञ्चः^२ । शपा^३ निर्देशेन शप्प्रकृति'स्मि'धातोरेव तत्र ग्रहण-
मिति तदाशयः । *अन्ये तु 'स्मयतेरि'ति सूत्रे 'हेतुभये' इत्यनुवर्तते । 'भये'
इति च धात्वर्थोपलक्षणम् । तथा च प्रत्यासत्त्या तद्व्यापारवाचकणिच्येव
प्रवृत्तिरित्याहुः ।

शुल्ब माने । पवर्गतृतीयान्तोऽयम् । 'शुल्बसूत्रमि'ति प्रयोगात् ।
'पवर्गचतुर्थाऽन्त' इत्यन्ये । 'वज' 'मार्गे'ति (द्वौ) धातू । 'व्रजे'त्येके । केचित्तु
'मार्गसंस्कारोऽर्थ' इत्याहुः ।

अयं ज्ञाने, ज्ञापने चेति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायामि'ति प्रयोगात्, श्लाघादि-
सूत्रे 'ज्ञीप्स्यमान' इति प्रयोगाच्चेति भावः । 'मारणादिकमप्यस्याऽर्थ'
इत्यन्ये । 'परिवेषण'शब्देन अण्यन्तप्रकृतिकल्युडन्तेन वेष्टनम्, भोजना चोच्येते ।
'भोजना'पदेन च अदनीयवस्तुनो भोजनार्थं भोजनपात्रे निक्षेप उच्यते ।

१. इतोऽग्रे—'अनेन चङ्परिणिमित्त आङ्गोऽन्तरङ्ग एवादेशो बाध्यते । प्रत्यासत्तेः । अत
एव ऋधातोर्णिचि, चङि, 'अर्त्तिह्री'ति पुकि, गुणं बाधित्वा उर्ऋदिति ऋकारे,
'द्विर्वचनेऽची'त्यनेन णिलोपबाधेन पिशब्दस्य द्वित्वे, आटि, 'आर्पिपदि'त्यादावाटश्चेति
वृद्धिर्भवत्येवेत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः । क. कुण्डलितः ।

२. प्राञ्चः= मनोरमाकारा दीक्षिताः, तत्प्राचीनाश्च ।

३. 'ज्ञापकसिद्धशपानिर्देशेन' इति ख. ड. पाठः ।

४. 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. पाठः । क. कुण्डलितः,
मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात् ।

५. भकारान्तः 'शुल्ब'धातुः—इति तदर्थः ।

ण्यन्तप्रकृतिकेन वेष्टना। तत्र 'यम चे'त्यत्र न भोजनार्थः। तत्र भुज्यर्थ-
'यम्'धातोर्हेतुमण्णौ घटादिपठित'क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चे'त्यनेन रूपसिद्धेः।
'यमोऽपरिवेषणे' इति तु निषेधो न प्रवर्तते। भोजनार्थत्वात्। नापि
वेष्टना। वेष्टनरूपार्थकात् चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ 'यमयती'ति प्रयोगस्य सिद्धत्वेन,
चुरादिण्यन्ते वेष्टनायां मित्वविधानस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। न च 'यमोऽपरिवेषणे'
इति निषेधबाधनार्थम्। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन अमन्तत्वप्रयुक्ताया एव निषिद्धत्वात्।
इह तु वेष्टनरूपार्थनिमित्तं चुरादिपठितवचनेन मित्वमिति न दोषः। 'यमोऽपरिवेषणे'
इति सूत्रे 'परिवेषण'शब्देन भोजनावद्वेष्टनापि गृह्यत इति मते तु घटादिपठितामन्तत्वेनैव
सिद्धेः। एवं चेह वेष्टनमेव परिवेषणम्। घटादिपठितवचने वेष्टनं न गृह्यते।
पूर्वोत्तरसाहचर्येण हेतुमण्णावेव प्रवृत्तेः, फलाभावा-दित्याशयेनाऽऽह-
परिवेषणमिहेति।

चिस्फुरोर्णौ। अत्र 'णि'शब्देन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया^१ चुरादिणिच
एव ग्रहणम्। अत एव 'चिञ् चयने' इत्यस्य स्वादेर्न ग्रहणम्। न च
स्फुरितसाहचर्यादस्य हेतुमण्णावेव प्रवृत्तिः। तस्यापि चुरादौ पाठात्।

नन्वेवमस्य चिञो जित्वं व्यर्थम्। तद्धि सामान्यग्रहणाविधातार्थम्। न च
तत् तवेष्टमित्यत आह-**जित्करणेति।** एवं चास्माणिजभावे हेतुमण्णावपि
'चाययती'त्येव। एवं स्वादेरपीत्याहुः।

अन्ये तु 'जित्वं सामान्यग्रहणाविधातार्थमेव। णिशब्देन, च्यादिग्रहणेन
च उभयोरपि ग्रहणम्। ननु गणान्तरस्थाद्धेतुमण्णिचि 'चापयती'ति पुग्विशिष्टं
स्यादिति चेत्। इष्टापत्तेः। अबाधेनोपपत्तौ, बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। ईदृशरीत्या
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु असार्वत्रिकीति स्पष्टमेव। उत्तरत्र 'णावि'त्यस्य
शब्दाऽधिकारश्च नेत्याहुः। ध्वनितं चेदं मतं हेतुमण्यन्तमूले।

ज्ञपादिभ्य इति। ते च पञ्च। मतान्तरे चपि-रहिभ्यां सह सप्तेत्याहुः।

१. 'चिञ्शब्दनिमित्तकस्य स्वार्थिकस्य चुरादिणिच एव ग्रहणम्' इति ग. पाठः।

पूर्णेत्येके इत्यादि। ईदृशेषु पाठशुद्धिः कीदृशीति चिन्त्यम्। तदुक्तं (क्षीर)स्वामिना -

‘पाठेऽर्थे चाऽऽगमभ्रंशान्महतामपि मोहतः।

न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादद्महे वयम्।। इति।

चूर्णं सं। पुनः पाठोऽर्थभेदात्। मर्च चेति। ‘मिदचोऽन्त्यादि’ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टोऽयम्। अर्दने इत्येके इति। अत्राऽरुचिबीजन्तु-‘इदित्वादेव ‘लुम्बति तुम्बती’त्यादिसिद्धौ, भ्वादावर्दनेऽनयोः पाठो व्यर्थः स्यादिति। अदर्शने त्वर्थभेदात्सार्थक्यं स्पष्टमेव। ‘इदित्वस्य णिज्विकल्पाऽज्ञापकत्वे तु सोऽपि पाठो युक्त एवे’त्यन्ये। प्रक्ष। म्लेच्छनम्=अपशब्दनम्। तैलादिनाऽभ्यञ्जनरूपे प्रक्षणेऽप्ययम्। म्लेच्छ। अव्यक्ता वाक् अत्राऽपशब्दनम्। ‘न म्लेच्छितवै’ इत्यस्य ‘नाऽपभाषितवै’ इति विवरणस्य श्रुतौ दर्शनात्। यद्यपीदं रूपं भ्वादेः, तथापि तस्येदृशार्थकत्वेनात्रापि तत्साजात्या-देवमेवोचितम्।

गुर्द पुर्वेति द्वौ धातू। केचित्तु ‘पूर्वनिकेतने’ इत्यर्थनिर्देशः। ‘पूर्वनिवास’ इत्यर्थः। जसु हिंसायाम्। अस्य उदित्वात् णिज्विकल्पः।

आ कुस्मादिति। गणसूत्रम्, आत्मनेपदविधायकम्। तदाह-
अकर्तृगेति। णिच्सन्नियोगेनैवेति च। स्पश। ‘अपस्पशत’। ‘अत्स्मृ’ इति अकारः। तर्ज। ‘तर्जयते’। ‘तर्जयन्निव केतुभिरिति तु भ्वादेस्तर्जहेतुमणिचि बोध्यम्।

शामयते इति। ‘निशामये’ति तु स्वार्थण्यन्ताद्धेतुमणिचि बोध्यम्। निवृत्तप्रेषणाणिचः सत्त्वेन नार्थासङ्गतिः।

त्रुट। अयं तुदादावपि। ‘वा भ्राशे’ति सूत्रे ‘त्रुटि’ग्रहणात् श्यन् च। इदमेवाभिप्रेत्य दिवादावपीति मनोरमा।

भल। आभण्डनम्- निरूपणम्। ‘आलम्बने’ इति पाठान्तरम्।

‘पवर्गतृतीयादिरप्ययमि’ति देवः। कुट्ट। ‘कुटे’त्यन्ये^१। वञ्चु। ‘ऊदिदयमि’-
त्यन्ये। ‘नाम्नो वे’त्यंशं व्याचष्टे—अथवेति। ‘कु’शब्दपूर्वात्स्मयतेः ‘अन्येभ्योऽपी’ति
डप्रत्यये, ‘कुगती’ति समासे, निष्पन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थः। यद्यपि ‘कु’पूर्वस्मिडा
‘कुस्मयते’ इति सिद्धम्, तथापि स्वरे विशेषो बोध्यः। ‘अचुकुस्मते’ति च न
स्यात्। (‘कुस्मयाञ्चकारे’त्याम् च न स्यादित्याहुः)। धात्वर्थे इति। ‘करोत्यर्थे,
आचष्टे इत्यर्थे वे’त्यर्थः।

शब्द उपसर्गेति। यद्यपि ‘शब्द’शब्दात्तत्करोतीति णिचि ‘शब्दयति’
‘प्रतिशब्दयती’त्यादि सिद्धम्, तथापि ‘शब्दवै’ति क्यडा बाधाभावाय, विशिष्टेऽर्थे
साधुत्वार्थं चेदमुक्तम्।

नाऽन्ये मित इति। ‘न कम्यमी’ति निषेधस्तु ‘चमि’साहचर्यात्,
‘अनन्तरस्ये’ति न्यायेन च अमन्तनिमित्तमित्वस्यैव। तच्च पूर्वोत्तरसाहचर्या-
द्धेतुमण्णावेवेति भावः। तस्माद्धेत्विति। ‘न कमी’ति निषेधाद् वृद्धिर्भवत्येवेति
भावः। हन्त्यर्थाश्चेति। तेषां तत्तद्गणे पाठसामर्थ्यादयं णिज्वा। एवं
‘कृपेश्चे’त्येतद्विषयेऽपि। अत एव ज्ञापकात् ‘निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्’ति असार्वत्रिकं
बोध्यम्^३।

निषेधात्लिङ्गादिति। अन्यथा विशब्दनार्थादस्मात्परा निष्ठा
नास्तीति, प्रतिषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। भ्वादेस्तु न विशब्दने वृत्तिः। ‘धुषिर्
अविशब्दने’ इत्युक्तेरिति भावः। न च चुरादिण्यन्ताद् विशब्दनार्थधुषः
कर्तरि क्विपि, तत आचारक्विपि, निष्ठायामिदं चरिताऽर्थम्। हलन्तेभ्य

१. ‘कुठेत्यन्ये’ इति ग. पाठः।

२. अयं ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

३. इतोऽग्रे—‘केचित्तु श्रथ श्लथादीनां हिंसार्थानां ‘हन्त्यर्थाश्चे’ति चुरादिणिचि, ‘नान्ये
मित’ निषेधेन मित्वाभावः। तत्तद्गणपाठसामर्थ्येनाऽस्य णिचो वैकल्पिकत्वात्।
‘निवृत्तप्रेषणादि’ति न्यायेन हेतुमणिचि तु घटादिपाठाद् मित्वमिति विशेषस्य
सत्त्वादुभयमप्यावश्यकमित्याहुः’ इति ग. पाठः।

आचारक्विपोऽनभिधानात्। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च। 'क्वौ लुप्तमि'ति तु न सार्वत्रिकम्। 'अभिव्यक्ते'ति न्यायेन तस्यात्राग्रहणाच्चेत्याहुः। इरित्करणमपि^१ अत्र लिङ्गं बोध्यम्।

लस। 'लषे'ति पाठान्तरम्। शृधु। उदित्वादस्य णिज्वा।

यत। तालव्याऽन्तस्थाऽऽदिः। स्वामी 'परिभवेऽप्ययमि'त्याह। निसः परो धान्यधनयोः प्रतिदाने, 'ऋणं निर्यातयती'त्यादौ। प्रतिददातीत्यर्थः।

अञ्चु। विशेषणं-व्यावर्तनम्। स्वदिमभीति। पूर्वत्र 'आ कुस्मादि'-त्यत्र, परत्र 'आधृषादि'त्यादौ च अभिविध्यर्थतायाः सर्वसम्मतत्वेन, तत्साहचर्याद् अयमपि तथैवेति भावः^३। एतेन 'आङ्पूर्वात्स्वदेः सकर्म-कात्णिजित्यर्थ' इति स्वाम्युक्तं परास्तम्। घाटयतीति। सङ्घाते गतस्यापि अर्थ-भेदात्पुनः पाठः। स्वाद इत्येके इति। अत्र पक्षे 'आ स्वादः सकर्मकादि'ति दीर्घपाठो बोध्यः।

असिष्वददिति। ननु षोपदेशलक्षणे 'स्वञ्जि'साहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणेन, अस्य षोपदेशत्वाभावेन, षत्वं दुरुपपादमिति चेत्, न, निरनुबन्धकपरिभाषया अस्यापि ग्रहात्।

(^४दीर्घस्य त्विति। 'इदमेव दीर्घपाठस्य फलमि'ति मनोरमा। तत्र इदमेवेत्यस्य 'षत्वाऽप्रवृत्तिरूपमि'त्यर्थः। 'एवं 'सिस्वादयिषती'ति सन्नन्तेऽपि

१. 'इदित्करणमप्यत्र लिङ्गं बोध्यम्' इति क. पाठः।

२. 'परिभवरूपनिकारेऽप्ययमित्याह' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'अत एव न मर्यादायाम्। त्यागापेक्षया असङ्ग्रहस्यौचितत्वादित्याहुः' इति ख. ग. पाठः।

४. 'दीर्घस्य तु' इत्याश्रय्य 'स्वदेर्ग्रहणात्' इत्यन्तः पाठो मनोरमादिस्थत्वात् कं. नास्ति।

५. 'न च 'सिस्वादयिषती'ति सन्नन्तेऽपि षत्वाषत्वाभ्यां विशेषोऽस्तीति वाच्यम्। 'सः स्विदी'ति सूत्रेण सकारस्यैव विधानेनाविशेषात्। न च 'स्विदी'साहचर्येणास्य हेतु-मण्णावेव प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। 'न स्विदी'ति षत्वनिषेधेनैव सिद्धे, सग्रहणस्य विध्यन्तरार्थत्वेन, सर्वत्र प्रवृत्तिस्वीकारात्। एतेन 'निरनुबन्धकपरिभाषया चुराद्योरेव स्वदि-सङ्घोर्ग्रहणमित्यपास्तम्' इति ग. पाठः।

अविशेषो बोध्यः। सत्रन्ते 'सः स्विदी'ति सूत्रेण सकारस्यैव विधानात्। न च 'स्विदि'साहचर्येणाऽस्य हेतुमण्णावेव प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। 'निरनुबन्धक'-परिभाषयाऽस्यापि स्वदेर्ग्रहणात्)। **इत्यास्वदीयाः।**

आ धृषाद्वा। योग्यतावशात् णिच एवानेन विकल्पः। **लाययतीति।**
'लीलोरि'ति नुक् तु न। 'ला'साहचर्याद्धेतुमण्णावेव प्रवृत्तेः।

लेतेति। 'विभाषा लीयतेरि'त्यात्वं न। 'लिनाति-लीयत्योर्यका निर्देश'
इति भाष्यात्^१। **आसीदतीति।** 'पाप्मे'ति सूत्रे 'शदि'साहचर्याद् 'अस्याग्रहणमि'ति
कश्चित्। **नुकमाहुरिति।** 'शाच्छासे'ति सूत्रे भाष्येऽस्य पाठात्, तत्साहचर्येण
हेतुमण्णावेवाऽस्य प्रवृत्तिरित्यन्ये। 'वायुर्विधूनयती'ति च हेतुमण्ण्यन्तस्यैव
रूपम्^२। **हरदत्तेति।** अनेन भाष्यविरोधो ध्वनितः।

अवाक्षीदिति। न च अङ् शङ्क्यः। 'ख्याति'साहचर्येण, प्रसिद्ध्या च
लुग्विकरणस्यैव ग्रहादित्याहुः। 'वचिस्वपी'ति सूत्रे तु 'स्वपि'साहचर्यात्,
लुग्विकरणपरिभाषया च, व्याख्यानाद्वा, आदादिक-चौरादिकयोर्ग्रहणम्। तेन
'उच्यादि'त्येवेत्याहुः। णिचि तु 'वाच्यादि'त्येव। अन्ये तु प्रसिद्धत्वात्तत्राऽ-
प्यादादिकस्यैव ग्रहणमाहुः। 'अस्याऽप्यन्तौ न प्रयोग' इत्येके। 'स्वरे विशेषात्
तदभावे न मानमि'त्यपरे।

धृष। अस्य निष्ठायां 'धृषित' इति। न च 'निष्ठा शीडि'ति

१. इतोऽग्रे—'केचित्तु नुविधावप्युभयोरेव ग्रहणम्। सर्वत्रैकरूप्यस्योचितत्वात्। अतो न
नुगित्याहुः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'अन्यथा 'कम्पते' इतिवत्सकर्मकत्वं न स्यादिति बोध्यम्' इति ग.
पाठः।

कित्वनिषेधः। साहचर्येण जीदादित एव तत्र ग्रहणात्^१। एषु 'पश बन्धने' इति तालव्यान्तं मैत्रेयादयः पठन्ति। **इत्याधृषीयाः**।

अथादन्ता इति। वक्ष्यमाणधातुष्वन्तोऽकारो विवक्षितः, नेत्संज्ञक^२ इत्यर्थः। **स्थानिवत्त्वादिति**। 'अचः परस्मिन्नि'त्यनेनेति भावः।

गण। अयं सङ्ख्यानिमित्तज्ञानविशेषरूपपरिच्छेदे, भागशोऽवस्थापने चेति 'णेरणावि'त्यत्र भाष्यकैयटयोः।

ई च गणः। 'गण' इति णिचः प्राग्वर्तिनोऽनुकरणम्। तत्फलन्तु 'गण'प्रकृतिकणिजन्ताच्चडि प्रवृत्तिः। ण्यन्ताऽनुकरणे तु ण्यन्ताण्णौ चङ्येव स्यात्। 'णौ चङ्परे' इत्यनुवृत्तेः^३। एतेन 'नित्यणिजन्तत्वाद्गण इत्यसङ्गतम्, 'गणो णिचवैकल्पिक' इति ज्ञापयतीत्यपास्तम्। **स्तन-गदी**। इगन्तात्, णिजन्ताद्वा द्विवचनम्। प्रकरणाददन्तत्वम्। इदं चाऽसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनेकाच्चवान् षोपदेशः। **अससामदिति**। पूर्वत्र 'षाम सान्त्वप्रयोगे' इत्येव पठ्यत इति मते, तेन सिद्धिभ्रमं व्यावर्तयति। तद्ध्वनयन्नाह—**षामेति**। **पल्यूल**। पल्यूलनं 'साबण' इति प्रसिद्धम्।

ऊन। अस्माण्णौ चडि 'न'शब्दस्य द्वित्वमिष्टम्। तच्च दुर्लभम्। 'द्वित्वादन्तरङ्गत्वादल्लोपात्'। णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् 'द्विर्वचनेऽची'ति तु दुर्लभम्। अत आह—**ओः पुयणिति**। अयं भावः—'विभावयिषती'त्यादा-
न्तरङ्गत्वाद् वृद्धौ, आवादेशे, 'सन्यत' इत्येव सिद्धम्। पूडो, यौतेश्च सनि, 'स्मिपूड्' 'सनीवन्ते'तीटि, 'द्विर्वचनेऽची'ति सूत्रप्रवृत्त्या, अभ्यासे

१. इतोऽग्रे—'शाकटायनस्त्वेनम् आदितमाह। तन्मते 'धर्षितः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'नोच्चारणाऽर्थो, नाऽपीत्सञ्ज्ञक इत्यर्थः' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'वस्तुतो गणरूपाऽभ्यासस्येत्यर्थान्न काचिद्वोषशङ्का' इति ग. पाठः।

४. 'द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाऽल्लोपात्' इति ग. पाठः।

उकारसत्त्वेऽपि, तदर्थं 'पययोरि'त्येव वाच्यम्^१। एवं च वर्गाऽऽदिग्रहणं व्यर्थं सत् णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाऽभावेऽपि तन्निमित्तकाऽजादेशस्य द्वित्वे कर्तव्ये निषेधं, स्थानिवत्त्वं वा ज्ञापयतीति।

न च 'उरु'- 'ऋजु'- 'अम्बु'शब्दादिभ्य आचारक्विपि, सनि, इटि च, 'द्विर्वचनेऽची'ति गुणाद्यभावे, 'उरुरविषती'त्यादावित्त्वाऽर्थं वर्गादिग्रहणमिति वाच्यम्। 'सनि ग्रहे'त्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य 'एकाच उपदेशे' इति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन, उक्तप्रयोगेषु इटो दुर्लभत्वात्। 'ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन आचारक्विबन्तेभ्यः^२ सनोऽनभिधानमि'त्यन्ये।

णिचीति। 'णिज्जिमित्तके' इत्यर्थः। 'णिचि परत' इत्यर्थे तु 'पुस्फार' विषती'त्यादौ रेफेण व्यवधानान्न स्यादिति बोध्यम्। न च 'यियविषते'^३ इत्यत्र गुणाऽयादेशयोः 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वेन अवर्णपरयकारपरत्वाऽभावः। एतत्सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्येनैव तदभावात्। ज्ञापनफलन्तु^४ 'तुतावयिषति' 'अतूतवत्' 'ऊर्णुनावयिषति' 'और्णूनवदि'ति, 'पुस्फारयिषति' 'अपुस्फरदि'ति च। अत्र 'णिची'ति णिङोऽप्युपलक्षणम्^५। अत एव 'आस्य'शब्दादिभ्यो 'णिङङ्गान्निरसने' इति चडादौ, 'आसस्यदि'त्यादौ प्रक्रियादशायाम्

१. 'अत्राऽकारस्य विवक्षितत्वात्, 'अपरे' इत्युक्तेश्च 'पुपूषती'त्यादौ न दोषः' इति ग. पाठः।
२. 'तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः' इति ग. पाठः।
३. 'पिपविषते' इति पाठान्तरम्।
४. 'ज्ञापनफलन्तु-उडुरिवाचरति उडवति, ततो णौ, सनि, 'उडुडावयिषति'। चङि 'औडूडवदि'ति बोध्यम्। पुस्फारयिषति' इति ग. पाठः।
५. 'स चैकः प्रत्ययः 'ओः पुयणि'त्यत्रोपस्थितसन्सदृशोऽकृदेव गृह्यत इति दवादिशब्देभ्य आचारक्विपि, सनि, 'दिदविषती'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्गः। तथा चेदं सूत्रं न्यन्तात्सनि' इति ग. पाठः।

अवर्णस्योत्तरखण्डे सत्त्वात्, अल्लोपनिषेधे, 'स्य' शब्दस्य द्वित्वसिद्धिः। तदुक्तं भाष्ये—'ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं गौ स्थानिवद्भावस्ये'ति।

ननु 'ओः पुयणि'ति सूत्रे 'णावि'ति नास्ति, तत्कथं तल्लाभ इति चेत्, न, नाऽनेनाऽपूर्वो निषेधो ज्ञाप्यते, किन्तु 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य व्यवधानेऽपि प्रवृत्तिः। तत्र 'येन नाव्यवधानमि'ति न्यायेन एकव्यवधाने तत्प्रवृत्तिः। अतस्तल्लाभः। तेन 'दिदवनीयिषती'त्यादौ नातिप्रसङ्गः। एतन्मूलकमेव 'अच आदेश' इति स्वरूपकथनम्। तथा चेदं सूत्रं ण्यन्तात् सनि प्रवर्तते। ण्यन्ताच्चङि तु सन्वद्भावेन। पूयवोस्तु केवलसन्त्यपि^१।

इतीति। 'इत्यत्र वर्गादिग्रहो लिङ्गमि'ति पूर्वेणाऽन्वयः। **यत्रेति।** यद्यपि 'अचिकीर्त्तदि'त्यत्र 'त' इत्यवर्णपरमस्ति, तथापि न दोषः। चङ्-सहितस्योत्तरखण्डत्वाऽभावात्^३। तस्य आदित्वाभावाच्च। तदुक्तं भाष्ये—'यद्येतज्ज्ञाप्यते, 'अचिकीर्त्तत्'—अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः? यथाजातीयकाः पु-यण्-जयः। कथं जातीयकाश्चैते? 'अवर्णपरा' इति। तत्र अवर्णपरत्वं किं द्वित्वप्रवृत्तिवेलायाम्, उत परिनिष्ठिते रूपे? नाऽऽद्यः। 'चुक्षावयिषती'त्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। नाऽन्त्यः। 'औननदि'-त्याद्यसिद्धेः। अत आह—**प्रक्रियायामिति।** न त्वमुक्तत्रैवेत्याग्रह इति भावः^४।

१. 'केवलसन्त्यपीत्याहुः। अच आदेश इति। 'अचः परस्मिन्नि'त्यतोऽच इत्यनुवृत्तेर्लब्धम्। फलन्तु चिन्त्यम्' इति ग. पाठः।

२. 'सजातीयेति। यद्यप्यचिकीर्त्तदित्यत्र' इति ग. पाठः।

३. 'खण्डतात्वाभावात्' क. पाठः।

४. इतोऽग्रे^१—'स्यादेतत्। ज्ञापकस्य सजातीयाऽपेक्षत्वेन, पुयण्जीनां परिनिष्ठितरूप एव अवर्णपरत्वसम्भवेन, परिनिष्ठितरूपे यत्र अवर्णपरत्वं तद्विषयमेव ज्ञापकमुचितम्। न त्वनियमः। 'यथाजातीका'दिशब्दैर्भाष्यादप्येवमेव लभ्यते। न च 'लोपः पिबतेरि'ति

१. 'स्यादेतत्' इत्यारभ्य 'तद्ध्वनयन्नाह—औननदिति' (पृ० १८१५) इत्यन्तः अयं ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति। मनोरमास्थत्वात्।

‘उवर्णाऽऽदेश एव स्थानिवदि’ति तु न युक्तम्। तथा सति भाष्ये ‘कथं-जातीयकाश्चैते’ इति प्रश्ने, ‘उवर्णाऽऽदेशपरा’ इत्येव वदेत्। तदनुक्त्या अन्यत्रापि स्थानिवत्त्वसूचनेन, ‘परिनिष्ठित एव यत्र अवर्णपरत्वं, तत्रैव

सूत्रे ‘अपीप्य’दित्यत्र ‘पिबतेर्णौ पुकि, चङि, उपधालोपे, तस्य स्थानिवत्त्वात्पायशब्दस्य द्विर्वचनमिति वृत्तिविरोध इति वाच्यम्। अभ्यासात्पूर्वं सन्नियोगशिष्टन्यायेन लोपाऽप्रवृत्तेस्तस्या असङ्गतत्वात्। एतेन ‘पूर्वत्राऽसिद्धमिति सूत्रे क्तान्तस्य ‘औजढदि’ति वृत्तिग्रन्थः परास्तः। सूत्रभाष्यविरोधात्।

अत एव बोपदेवेन ‘शुष्किका, शुष्कजङ्घा च, क्षामिमान्, औजढतथा’ इति **वैयाघ्रपद्यवार्तिके** ‘औजढदि’त्येव पाठ इत्युक्तम्। इदं च ‘पूर्वत्राऽसिद्धमिति’त्यस्य प्रयोजनकथनपरम्। तत्र आद्ये निष्ठाकत्वस्याऽसिद्धत्वात् ‘उदीचामात’ इति विकल्पाभावः। द्वितीये ‘न कोपधाय’ इति पुंवत्वनिषेधाभावः। इदं चिन्त्यम्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणात्। तृतीये निष्ठाकत्वस्याऽसिद्धत्वान्मतुपो वत्त्वाभावः। अन्ये ‘कुहोश्चुरि’त्यस्य प्रवृत्तिः। ‘पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे’ इत्यस्य सत्त्वादिदमपि चिन्त्यम्। अनित्यत्वेन तदप्रवृत्तौ दृढतरस्य भाष्यादेर्मानस्याभावात्।

एवं च उवर्णाऽऽदेश एव स्थानिवत्। ‘ओः पुयणि’ति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षात्। ‘कश्च तुल्यजातीय’ इत्यादिभाष्येणाऽपि इदमेवोपलक्ष्यते। अत एव बोपदेवेन ‘आञ्चकदिति’ रूपं मुनित्रयविरुद्धमिति युक्तम्।^३ तथा हि—‘द्विर्वचनं यण्-अयवायावादेशाऽल्लोपोपधालोप-णिलोप-कि-किनोरुत्वेभ्य’ इति वार्त्तिकं षष्ठद्वित्वप्रकरणाऽन्ते, ‘द्विर्वचनेऽची’त्यत्र च भाष्ये पठ्यते।^४ वस्तुतो द्वित्वप्रकरणस्थमेव ‘द्विर्वचनेऽची’त्यत्र स्मारितम्। ‘अत्र सूत्रे पठिष्यति ह्याचार्य’ इति

1. ‘वैयाघ्रपद्यश्लोके’ इति ख. ग. ड. पाठः।
2. ‘आञ्चकदिति’ ‘अङ्क’धातो रूपमिति बोध्यम्।
3. ‘किञ्च द्विर्वचनम्’ इति ग. पाठः।
4. अयं ग. पाठः। क. ख. ड. नास्ति।

निषेध' इति कल्पनापि प्रत्युक्ता।

अत एव 'प्रकृत्यैकाजि'ति सूत्रप्रत्याख्यानवसरे भाष्ये 'प्रेष्ठ' इत्यत्र

भाष्योक्तेः।) 'किकिनोरुत्वेभ्य' इत्यत्र आषो विभक्त्यलुक्। 'पिपविषते' इत्यादौ इत्त्वार्थं वचनाऽऽवश्यकता उभयोरपि समा। तच्च 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य, आनुमानिकस्य च खण्डनतात्पर्यकं विरुध्येत। न हि तत्र अतो लोपो गणितः। न वा भाष्ये तदुदाहरणं दत्तम्। 'दध्यत्र', 'चयनम्', 'चायकः', 'लवनम्', 'लावकः', 'गोदः', 'श्लेष्मघ्नः', 'कारणा', 'पिपूर्त' इत्यादौ सावकाशा यणादयो, 'बिभिदतुरि'त्यादौ सावकाशेन द्वित्वेन, 'चक्रतुः' 'चिचाय', 'लुलाव', 'विवयिथ', 'लुलविथ', 'पपतुः' 'जग्मतुः' 'आटिटत्', 'ततुरिरि'त्यादौ पूर्वविप्रतिषेधाद् बाध्यन्त' इति तदर्थः। भाष्यकृता च अन्तरङ्गैर्विप्रतिषेधायोगात्, 'चुक्षावयिषति' 'पुष्कारयिषती'-त्यादावन्तरङ्गत्वाद्वृद्ध्यादौ कृते इत्वमभ्यासे स्यात्। तस्माद्वार्तिकमते 'ओदौदादेशस्य चु-टु-तु-शरादेरभ्यासस्याऽत उद्भवती'ति वचनाऽन्तरं कर्तव्यत्वेनापादितम्। 'ओदौदादेशस्ये'त्यत्र समानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गीकारे 'चुक्षावयिषती'त्यादौ दोषः। (२स्थानिवत्त्वं त्वत्विधित्वात्)। तस्मात् 'ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्याऽभ्यासस्य चुटुतुशरादेयोऽकारस्तस्य उदि'त्यर्थः। 'चुक्षावयिषति', 'उड्डावयिषति', 'ऊर्णुनावयिषति' 'शुशावयिषति', 'पुष्कारयिषती'त्यादि। 'चुलुम्पादिवद् उड्डावयतिः' 'बहुलमेतन्निदर्शनमि'त्युक्तेर्धातुबोधो, विहायसागमनानुकूलव्यापारार्थकः^५।

1. 'श्लेष्मघ्नः' इति ख. ड. पाठः।

2. अयं ग. पाठः।

3. 'उड्डावयिषति' इति तु मनोरमापाठः।

4. अयं 'केचित्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. ग. नास्ति। शब्दरत्नस्थत्वात्।

5. 'व्यापारार्थको बोध्यः' इति ख. ड. पाठः।

टिलोपमाशङ्क्य, प्रत्याख्याताऽसिद्धत्वमाश्रित्य समाहितम्, न त्वकारोच्चारण-
सामर्थ्येनेति। 'अपप्रदि'त्यत्राभ्यासे अकारोच्चारणं सार्थकमिति तद्भावः।

‘यत्तु ‘आचारक्विबन्तोडुधातुप्रकृतिकण्यन्तात्सन्नि’ति। तत्र। ततः सनादेरदर्शनात्।
‘पक्षिण उड्धावयती’त्येवं लोकव्यवहाराच्चे’ति केचित्।

इदं च वचनम् ‘उत्परस्याऽत’ इत्युत्तरं पाठ्यम्। तेन ‘उदि’ति नापूर्वम्।
त्वद्रीत्या तु ‘औननदि’त्यादिसिद्धये वचनान्तरमपि आपादयेदिति भाष्यविरोधः,
ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्सूत्रविरोधश्चेति चेत्।

अत्रोच्यते—एवं हि उवर्णाऽऽदेशस्यैव ‘स्थानिवत्त्वं लभ्यते। एवं च ‘कश्च
तुल्यजातीय’ इति प्रश्ने, ‘उवर्णाऽऽदेश’ इत्येवोत्तरयेत्। तदनुक्त्या अन्यत्रापि
स्थानिवत्त्वसूचनेन, ‘परिनिष्ठिते एव अवर्णपरत्वे निषेध’ इति भाष्यव्याख्या नोचिता।
‘ओः पुयण्जिषु’ इत्यत्र ‘ओरि’त्युक्तिस्तु सूत्रैकदेशग्रहणान्नाधिकेति^१, न तद्वलेन
कुक्ल्पनाऽभिनिवेशः कार्यः।

किञ्च विनिगमनाविरहेण सर्वत्र प्रवृत्तौ, विशेषणस्यैवाऽदानान्मम लाघवम्। किञ्च
‘औदोदादेशस्ये’ति वचनाऽऽपादनस्य दूषणोपलक्षणतामाश्रित्य अभ्यासाऽकारसहितस्य
‘आञ्चकदि’त्यादे रूपस्य सिद्धये, वचनाऽऽपादनपरतयैव भाष्यव्याख्योचिता।
लघुभूतसूत्रमतानुरोधात्। किञ्च वार्तिकस्योपलक्षणताया आवश्यकत्वम्। तथा हि—
‘नित्यतुरि’त्यस्य सिद्धये इयङ्पाठ आवश्यकः। ‘जग्लावि’त्यादिसिद्ध्यर्थं
वृद्धिपाठस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। किञ्च^२ यण्-आल्लोपादीनां नित्यत्वेन विप्रतिषेधो न
युक्तः। वाचनिकतदङ्गीकारे तु अन्तरङ्गाणामपि बाधाऽऽपत्त्या ‘दिदवनीयिषती’त्याद्य-
सिद्ध्यापत्तिः। अपि च ‘एकाचः प्रथमस्ये’त्यादिसापेक्षद्वित्वाऽपेक्षया यणादीनाम्
अन्तरङ्गत्वाद्वावार्तिकस्यासम्भवः।

१. ‘स्थानिवत्त्वे कश्च’ ख. ड. पाठः।
२. ‘ग्रहणादत्राऽधिकेति’ इति ग. पाठः।
३. ‘यद्यप्ययादीनां द्विर्वचनस्य समत्वं, तथापि यणोऽल्लोपादीनाम्’ इति ग. पाठः।

‘उवर्णाऽऽदेश’ इत्यादि वदतां तदसङ्गतिः स्पष्टैव। यत् ‘ज्येष्ठ इत्यत्रा-
कारोच्चारणसामर्थ्येन टिलोपवारणम्। तत्तु ततो णिचोऽनभिधानमाश्रित्येति, न

किञ्चेष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्वचनमन्तरेण कर्तुमशक्यतया, सर्वत्रैव
पूर्वविप्रतिषेधे वचनस्यावश्यकत्वेन, (‘इह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनस्याऽऽ-
वश्यकत्वेन) क्व सूत्रमतापेक्षया लाघवम्? यदि तु ‘ओदौदादेशस्ये’ति
वचनमन्तराङ्गाणामबाधे ज्ञापकमिति ब्रूषे, तदा तस्य वचनस्य ‘दिदवनीयिषती’त्यादा-
वतिप्रसङ्गवारणाय ‘सनी’ति पूरणीयम्। तच्चाऽभ्यासविशेषणम्। एवं च
निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेकव्यवधाने ‘दिदवनीयिषती’त्यादौ न दोष इति भाष्यं न्यूनम्।
किञ्च ‘जु’धातोः सौत्रात् णिचि, सनि, लुङि च ‘जिजावयिषति’ ‘अजीजवदि’त्यत्र
‘ओदौदादेशस्ये’त्यभ्यासे उत्त्वाऽऽपत्तिः। तदर्थं ‘जोने’ति वक्तव्यम्, ‘ओः पु’ इति
सूत्रे ‘ज’ग्रहणं वा कार्यम्। न च चकारमेव पठिष्यामि, न ‘चु’शब्दमिति वाच्यम्।
गुङ्-घुङ्भ्यां णिचि, चङि सनि च ‘अजूगवदि’त्यादौ दोषापत्तेः। ‘पिपविषते’
इत्यादिसिद्धयर्थम् ‘ओः पुयणि’त्यस्याप्येतन्मते आवश्यकत्वमिति, बहुगौरवम्। (अपि^२
च ‘तनु’शब्दादाचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णौ, चङि, सनि वा ‘अतीतनवदि’त्यादौ
‘ओदौदादेशस्ये’त्युत्त्वापत्तिः। तस्माद् ओदौदादेशयोग्यवर्णघटिताऽभ्यासस्येति वाच्यम्।

किञ्च ‘सनी’ति कृतेऽपि तदभ्यासविशेषणम्। एवं च ‘तुतावयिषती’त्यादौ
चारितार्थ्येन, ‘तुष्टावयिषती’त्यादावनापत्तिः, षकारेण व्यवधानात्। एवं च
भाष्यस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे, ‘अल्लोपवतो णेरदि’त्यपि कार्यमिति,
एतदुपलक्षणतयैव भाष्यव्याख्योचिता, न तु परिनिष्ठितत्वांशनिवेशः। एतेन
‘लौकिकप्रयोगार्थं शास्त्राऽऽरम्भात्, तत्रत्यमेवावर्णपरत्वं ग्रहीतुमुचितमि’त्यपास्तम्।

1. अयं ग. पाठः।

2. अयं ग. पाठः।

3. ‘षकारेणाव्यवधानात्’ इति ख. ड. पाठः।

तेन विरोधः। एतेन 'ओः पुयणि'ति सूत्रे 'अभ्यासस्य इकार' इति व्याख्येयम्। अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य भविष्यति। यङन्तप्रकृतिक- 'पापचिषते' इत्यादौ

शास्त्रस्य प्रक्रियादशायामेव प्रवृत्तेस्तत्रत्यनिमित्तसत्ताया अपि ग्रहीतुमुचितत्वात्। किञ्चैवम् 'ओदौददेशस्ये'ति वार्तिकेऽपि चुटुतुशरादित्वं परिनिष्ठिते एव गृह्येत। एवं च 'पुष्कारयिषती'त्यादौ दोषः स्यात्। एवं च तत्र यथा अनियमस्तथा ज्ञाप्यकोटावपीति, न दोषः।

यत्तु 'प्रकृत्यैकाजि'ति सूत्रे तदभावेऽपि 'ज्येष्ठ' इत्यादौ टिलोप उच्चारणसामर्थ्यान्नेत्युक्तम्, तद्विरुध्यते। त्वदुक्तरीत्या 'अजज्यदि'त्यत्र अभ्यासे अकारश्रवणेन चारितार्थ्यादिति। ^२तत्र। तत्र णिचोऽनभिधानमित्याशयात्। अत एव 'प्रेष्ठ' इत्यत्रापि उच्चारणसामर्थ्येनैव समाधानस्योचितत्वेन, विजातीय-प्रत्याख्यातासिद्धत्वमाश्रित्य टिलोपसमाधानपरभाष्येण 'अपप्रदि'त्यादावभ्यासे अकारोच्चारणसार्थक्यं^३ भाष्याभिप्रेतं नासङ्गतम्। 'परिनिष्ठितत्वाऽन्तनिवेशे तु भाष्यस्य निर्बीजत्वापत्तिः।

यदपि 'ओः पुयणि'ति सूत्रे 'अत' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, ओर्ग्रहण-सामर्थ्यात् ज्ञाप्यकोटौ 'उवणादेश' इत्यस्य निवेश इति। तदपि न। 'पिप-विषते' इत्याद्यसिद्धेः। न च 'अत' इति निवर्त्य, 'अभ्यासस्य इकार' इति व्याख्येयम्। अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य भविष्यति। एवं च 'ओरि'ति व्यर्थम्। यङन्तप्रकृतिक- 'पापचिषते' इत्यादौ तु 'सन्निमित्तकाभ्यासस्ये'ति व्याख्यानात्र दोष

१. 'श्रेष्ठ' इत्यादौ' इति ग. पाठः।
२. 'तत्र। णिच्युपसर्गस्य पृथक्करणेन 'प्रशस्य'शब्दाणिचि श्राद्धादेशस्यैव अभावेन, त्वदुक्तरूपस्यैवाभावात्। वस्तुतः 'प्रेष्ठ' इत्यत्रापि उच्चारणसामर्थ्येनैव' इति ग. पाठः।
३. 'सार्थक्यस्य भाष्याभिप्रेतत्वात्' इति ग. पाठः।
४. 'परिनिष्ठितत्वांशनिवेशे तु' इति ग. पाठः।

तु 'सन्निमित्तकाऽभ्यासस्ये'ति व्याख्यानाद् न दोषः। एवञ्च 'ओरि'त्यधिकं ज्ञाप्यकोटौ 'उवर्णादेश' इत्यस्य निवेशार्थमित्यपास्तम्। स्पष्टार्थत्वात्।

इति वाच्यम्। बिभर्जिषते' इत्यादौ हलादिःशेषात्परत्वेन हल इत्स्वारणार्थं तत्सार्वक्यात्। न चाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावाददृष्टसिद्धिः। तदनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात्। नन्वेवं सति 'हलिकल्योरदन्तत्विनिपातनं कृतायां वृद्धौ टिलोप इत्यर्थज्ञापकमि'ति भाष्यमसङ्गतं स्यात्। ण्यन्ताभ्यामाभ्यां चङि 'यथेष्टं नामधातुषु' इत्यनेन द्वितीयद्वित्वे 'अहललदि'त्यादावभ्यासे अकारश्रवणेन चारितार्थादिति चेत्, न, (२)तस्य सन्त्येव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र च 'सन्त्यत' इतीत्वप्रवृत्त्या विशेषाभावात्। किञ्च -) णिच्सन्त्रियोगेन इकारस्यात्त्वं निपात्यमानं णिनिमित्तकमिति, तस्यापि स्थानिकत्वेन 'लि'शब्दस्यैव द्वित्वेनाक्षतेः। 'द्विर्वचनेऽची'त्यत्र तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वस्योक्तत्वेन, तत्सूत्रशेषभूतेऽत्रापि तथैवौचित्यात्^३। 'हल'प्रातिपदिकाणिच त्वदुक्तरूपस्य सिद्धेश्च। प्रकरणादिसाहाय्येन लक्षणया ततोऽपि हलिशब्दार्थबोधसम्भवात्। 'अजहलदि'त्यत्र उभयबोधनिर्वाहाय प्रकरणाद्यनुसरणस्य तवाप्यावश्यकत्वाच्चेति दिक्। तद् ध्वनयन्नाह—**औननदिति**। इति ख. ग. ड. पाठः। अयं सर्वोऽपि ग्रन्थो मनोरमादिस्थत्वात् क. नास्ति।

1. इति वाच्यम्। 'अपूर्ववचनकल्पनापेक्षया वर्गादिग्रहणस्य 'अबीभवदि'त्यादौ 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घोत्तरमित्त्वे, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनर्दीर्घो मा भूदित्यर्थ-कल्पकत्वमेव स्यादिति, भाष्योक्तज्ञापकत्वं भज्येतेति, 'ओ'रित्यस्य सार्थक्यात्' इति ग. पाठः।

2. अयं ग. पाठः। अन्यत्र नास्ति।

3. 'यद्यप्यन्यत्र 'पादशतस्य सङ्ख्यादेरि'त्यादौ सहविधानेन निमित्तत्वम्, तथाप्यत्र कथञ्चिन्निमित्तमेव गृह्यत इत्युक्तम्। तद् ध्वनयन्नाह—**औननदिति** इति ग. पाठः।

नन्वेवं सति 'हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं' 'कृतायां वृद्धौ टिलोप' इत्यर्थज्ञापकमिति भाष्यमसङ्गतं स्यात्। ण्यन्ताभ्यामाभ्यां चङि 'यथेष्टं नामधातुषु' इत्यनेन द्वितीयद्वित्वे, 'अहललदि'त्यादौ अभ्यासे अकारश्रवणेन चारितार्थादिति चेत्, न एतद्भाष्यप्रामाण्येन, 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्ये'त्युत्तरं तत्पाठेन च, त्र्येकाचामेव भाष्ये तत्रोदाहृतत्वेन च, एकाचत्रयसन्निधाने एव 'यथेष्टमिति' प्रवृत्तेरदोषात्। तद्ध्वनयन्नाह—**औननदिति**। न च अदन्तत्वसामर्थ्याद् अल्लोपविकल्पः। शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वात्। मम तु न कस्यापि शास्त्रस्य बाधः। एतेन 'णिज्विकल्पार्थं तदि'त्यपास्तम्। किञ्च अस्य अदन्तत्वम् अग्लोपित्वसम्पादनेन 'मा भवानूननदि'त्यत्र ह्रस्वाभावार्यं चरितार्थम्। तद्ध्वनयन्नाह—**मा भवानूननदिति**। न च 'नोनयती'ति चङ्निषेधः शङ्क्यः। तत्र 'च्छन्दसी'त्यनुवृत्तेः। 'मा त्वायतो जरितुः काममूनयीरि'त्युदाहरणम्।

स्तेन। अयं न षोपदेशः। अनेकाच्त्वात्। **अदन्तत्वसामर्थ्यादिति**। उपधावृद्धिवारण-दीर्घसन्वद्धावविरहोपधाह्रस्वव्यावृत्त्युपधागुणव्यावृत्त्यर्थं हि कथ-सार-भाम-गृह-मृगप्रभृतीनामदन्तत्वं सार्थकम्, न च तदिहास्तीति, णिज्विकल्पानुमानम्। युक्तं चैतत्। 'चिन्त्यादेरिदित्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति' मते इहापि अकारफलस्य स्पष्टत्वात्। विशेषापेक्षज्ञापकवादेऽपि^१ इदित्वादर्यथा तज्ज्ञापकता स्वीकृता, तथा अदन्तताया अप्यस्तु। तेन णिजभावे

१. इतोऽग्रे—'यथा 'पक्षा परिग्रहे' इति पाठे तत्-आदित्वस्य, चिन्त्यादेरिदित्वस्य, 'वृजी' इति ईदित्वस्य 'वञ्चु' इत्यादेरुदित्वस्य, पाठान्तरे ऊदित्वस्य, तज्ज्ञापकता स्वीकृता, तथादन्तताया अप्यस्तु' इति ख. ग. ड. पाठः।

‘गर्वाञ्चकारे’त्यादावामसिद्धिः। यद्यपि ‘गर्व’शब्दाद् आचारक्विपि इदं सिद्ध्यति, तथापि ‘गर्ववान्बभूवे’त्यर्थे तत्सिद्धिरदन्तत्वफलं बोध्यम्। यतु ‘सूत्रेरपि अदन्तत्वमेवमिति। तत्र। अनेकाच्चेन अषोपदेशत्वसम्पत्त्यर्थत्वात्।

अन्त उदात्त इति। तेन ‘गर्वती’त्यादौ मध्योदात्तत्वसिद्धिः।

‘यतु’ अदन्तत्वसामर्थ्याद्वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। ‘सम्प्रश्नप्रार्थने’-त्यादिप्रयोगाच्च अल्लोपविकल्प’ इति। तत्र। चित्यादेरिदित्वेन, ‘आधृषाद्वे’त्यनेन च क्लृप्तबाधस्य णिच एव बाधेनोपपत्तावक्लृप्तबाधस्य अल्लोपस्य बाधकल्पनाया अनुचितत्वात्। अन्यथा इदिदादिष्वपि तेषां लोपबाध एव स्यात्। एतेन ‘अर्थधातोः’ ‘अर्थापयते’ ‘आर्तिथपते’ति रूपमिति परास्तम्। ‘आर्तिथते’त्यभ्यासे अकारश्रवणेन, अदन्तत्वस्य चारितार्थ्येन, अल्लोपबाधे मानाभावाच्च^१। किञ्च लुङि सन्वद्धावादित्वे, दीर्घोऽपि स्यादिति^२ दिक्।

सूत्रमूत्रयोः पाठे फलं चिन्त्यम्। ‘तत्करोती’त्यस्य ‘सूत्रयति’ ‘मूत्रयती’ति भाष्ये उदाहृतत्वात्। ‘मूत्राञ्चकारे’ति ‘आमर्थः पाठ’ इति केचित्। अन्ये तु ‘कार्पासेन वेष्टयती’त्यर्थे ‘कार्पासेन सूत्रयतीत्यर्थं पाठ’ इत्याहुः।

गणसूत्रमाह—प्रातिपदिकादिति। यतु ‘तत्प्रकृतिकसुबन्तादि’त्यर्थः। ‘तत्करोती’त्यस्य एतद्विवरणत्वात्। तत्र हि—‘तदि’ति कर्मपदम्। ‘तेन द्वितीयान्तात्प्रत्यय’ इति तृतीये हरदत्तोक्तेरिति। तत्र। ‘सुप’ इत्यस्या-प्रकृतत्वात्^३। अन्यथा मुण्डादिसूत्रे एव पठेत्। ‘सुप’ इत्येव सिद्धे, गणसूत्रोपात्तप्रातिपदिकपदेन विरोधाच्च।

१. ‘यतु’ इत्यारभ्य ‘इति दिक्’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क. कुण्डलितः।

२. चकारो ग. नास्ति।

३. ‘दीर्घोऽपि स्यात्। ‘अङ्गं यत्र द्विरुच्यते’ इति पक्षे तु इत्वमपि दुर्लभमिति दिक्’ इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—‘तत्करोती’ति गणसूत्रसमानाऽऽकारवार्तिकस्य ‘हेतुमति चे’ति

‘तत्करोती’ति तु ‘धात्वर्थे’ इत्यस्य सकर्मकधात्वर्थविशेषपरतां, कर्मत्वाऽन्तर्भावैणैकार्थीभावं प्राग् अबोधितं बोधयितुमिति बोध्यम्। अत एव ‘घटो जायते’ ‘घटं पचती’त्यर्थे ‘घटयती’ति न। इदमेवाऽभिप्रेत्य मूले ‘तत्करोती’ति पूर्वस्य प्रपञ्च इत्युक्तम्। माधवस्वरसोऽप्येवमेव। हरदत्तोऽपि एतदर्थपरतया नेतुं शक्य एव, ‘द्वितीयान्तादि’त्यस्य ‘तदन्तार्थकादि’त्यर्थात्।

न च ‘स्वार्थे परिपूर्णं पदं पदार्थान्तरमाकाङ्क्षती’ति ‘कुत्सिते’इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन सुबन्तादेव णिजुचितः। आचारक्विप्यपि एवमापत्तेः। ‘तत्र प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येन तद्बाध’ इति चेत्। प्रकृतेऽपि तुल्यम्^१। अपि च ‘प्रर्षभयती’त्यत्र सुबन्ताणिचि, वृद्धिविकल्पाऽऽपत्तिः।

केचित्तु^२ ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति ‘हेतुमति चे’ति सूत्रे वार्त्तिकात्, ‘टेरि’ति सूत्रे ‘णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्ये’ति वार्त्तिकाच्च, गणसूत्राणि प्रामादिकानीति प्रतीयते। तत्र तत्र सूत्रे वृत्तिकारादिभिः ‘ख्युनामि’त्यादीनां सूत्रावयवत्वेन पठितानामपि वार्त्तिकेषु दर्शनेन, प्रामादिकत्वकल्पनस्य सर्वसम्मतत्वादित्याहुः।

यत्तु ‘सुबन्ताणिजि’ति पक्षे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वेन, ‘अत्यरराजदि’त्यादौ कुत्वाद्यापत्तिरिति । तत्र। णिचि^३ सति भत्वेन तदप्राप्तेः। णिचि लुप्तेऽपि, भत्वस्य निवृत्तौ मानाभावात्।

सूत्रे कृतत्वेन, तस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य ‘सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमि’त्याकरे उक्तत्वेन च, तत्र सुबसम्बन्धस्य ध्वनितत्वाच्च’ इति ग. पाठः।

१. इतोऽग्रे—‘अन्यथा ‘सुपो धात्वर्थे’ इत्येव वदेत्। तद्धितविषये तु ‘घकाले’-त्यादिज्ञापकान्यायाश्रयणमित्यन्यत्’ इति ग. पाठः।
२. ‘यत्तु तत्करोति तदाचष्टे’ इति ग. पाठः।
३. ‘णिचि सति भत्वेन तदप्राप्त्या, ‘भ्रष्टाऽवसर’न्यायेन लुप्तेऽपि तदप्रवृत्तेः। भत्वस्य निवृत्तौ मानाभावाच्च’ इति ग. पाठः।

अकृत^१व्यूहपरिभाषा तु अनित्या। अत एव स्रग्विणमाख्यत् 'असस्रजदि'त्यादौ न कुत्वम्। अत एव 'प्रातिपदिकाणि जुत्पत्तावपि भत्वाऽतिदेश आवश्यकः। न चैवं^२ सति 'वृक्षव् करोती'त्यादौ 'क'निमित्तको 'व'लोपः स्यात्। न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्। 'न पदान्ते'ति निषेधादित्याशङ्क्य, पद-चरमाऽवयवत्वाभावात्समाहितं कैयटादिभिः, तदसङ्गतं स्यात्। भत्वेन पदत्वाभावात्, 'न पदान्ते'त्यस्य प्राप्तेरेवाभावात्। बहिर्भूतसुप्निमित्तपदत्वस्यापि समानावधिकभत्वेन बाधादिति वाच्यम्। तद्वीत्या^३ बहिरङ्गत्वेनास्य पदत्व-स्यान्तरङ्गेण भत्वेन बाधायोगात्। न चान्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकस्यान्तरङ्गस्य पदत्वस्य बहिर्भूत^४'णि'निमित्तकेन बहिरङ्गेण भत्वेन कथं बाध इति वाच्यम्। अतिदेशसामर्थ्येनान्तरङ्गस्य बाधाऽऽवश्यकत्वात्। शास्त्रातिदेशे उत्तरकालप्रवृत्तिके भत्वे अजानन्तर्यसत्त्वेन, तदंशे 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च। अत एव 'औपगव' इत्यादौ भत्वसिद्धिः। यादितद्धितांशे तु सामर्थ्यादेव अन्तरङ्गपदत्वबाध इति मात्सर्यमुत्सार्य सुधीभिरूह्यम्।

'इष्टवच्चे'त्यंशस्तु 'टेरि'ति सूत्रे भाष्ये 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्ये'ति वार्तिकरूपेण पठितः। तत्र वार्तिके 'णा'वित्युपमेये सप्तमीनिर्देशात्, सप्तम्यन्ताद्धतिः। तदाह—**इष्टे यथेति**। अत एव 'भावयती'त्यादौ 'इष्टस्य यिट् चे'ति यिडागमो न। वार्तिके 'प्रातिपदिकस्ये'त्यपि उक्ताऽर्थे शब्दमर्यादया तात्पर्यग्राहकमि'ति कैयटः।

प्र-स्थ-स्फादीति। 'आदिना 'युवाऽल्पयोः'केनपी'ति केचित्। 'प्रस्थस्फाद्यादेश'शब्देन षाष्ठादेशा एव, न पाञ्चमिका ज्यादय इत्याहुः। यद्यपि भसंज्ञा भाष्ये न दृश्यते, तथापि 'उदाहरणमात्रमिदं, न परिगणनमि'ति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणम्। अत एव 'स्रग्विणमाचष्टे स्रजयती'त्यादिसिद्धिः।

१. अकृतव्यूहपरिभाषा तु अनित्या' इति क. कुण्डलितः पाठः।

२. 'न च वृक्षव् करोतीत्यादौ' इति ग. पाठः।

३. 'त्वद्वीत्या' इति ख. ड. पाठः।

‘भारद्वाजीया’ इत्यपि न परिगणनम्, किन्तु परिगणनत्वाभावे निदर्शनमात्र-
मित्याहुः।

ननु ‘एनी’शब्दाणौ टिलोपेन डीपि निवृत्ते, तत्सन्नियोगेन नस्यापि
निवृत्तौ, ‘एतयती’त्यादिसिद्धेः, किं पुंवत्वगणनयेति चेत्, न, ‘इडविडमाचष्टे
ऐडविडयती’त्याद्यर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात्। एतेन ‘सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनाय पुंवदग्रहणम्। तेन ‘ऐनेय’ इत्यादौ ‘यस्ये’ति लोपे, नकारो
न निवर्तते’ इत्यपास्तम्। तत्र स्थानिवद्भावेन सिद्धेश्चेत्याहुः।

परत्वाद्वृद्धाविति। इदं च ‘मुण्डमिश्रे’त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। अत एव
तत्र सूत्रे ‘हल-कले’ति हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सार्थकम्। लोपः
शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः। वृद्धिरनित्येति स्पष्टमेव। एवं चोभयोरनित्ययोः परत्वाद्
वृद्धौ, आवादेशात्पूर्वमेव—परत्वात्, वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च, लोपः। एवं
च अनग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ स्त एव। न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन,
चङ्परणिपर-लघुपरत्वाऽसम्भव इति वाच्यम्^१। ‘अभ्यासस्य कार्ये कर्तव्ये
अभ्याससम्बन्धिधात्ववयवादेशस्य तत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वं ने’त्यर्थस्य
‘अभ्यासस्याऽसवर्णे’ इति सूत्रस्थाऽसवर्णग्रहणेन ज्ञापनात्^२।

यत्तु^३ ‘अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन, न स्थानिवत्त्वमिति।
तत्र। द्वित्वनिष्पन्नस्य ‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति परत्रैवोत्पत्त्या, पूर्वस्य
अनादिष्टादचः पूर्वत्वाक्षतेः। षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वाच्च। तदाह—
अपीपटदिति। न च अत्र अन्त्यवृद्धिं बाधित्वा, इष्ठवद्भावेन ‘णि’निमित्ता
आदिवृद्धिरेव भविष्यतीति, कथं वृद्धौ कृतायां लोपः^४। इष्ठनि आदिवृद्धेः

१. इतोऽग्रे—‘ज्ञापकस्य सजातीयाऽपेक्षत्वेन स्थानिनो द्वित्वभाक्त्वे एव तत्प्रवृत्तेः’ इति
ग. पाठः।

२. ‘ज्ञापनाच्च’ इति ग. पाठः।

३. एतत्स्थाने ‘एतेन षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वादनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येवेति परास्तम्।
तदाह—अपीपटदिति’ इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—‘औपदेशिकत्वेनाऽन्त्यवृद्धिरेव बलवत्त्वात्’ इति ग. पाठः।

कथमपि सम्भावितत्वाभावेन अतिदेष्टुमशक्यत्वात्^१। न चाऽत्र पक्षे वारि आख्यत्
'अवीवरदि'त्यादौ वृद्धौ कृतायां, कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वत्वं न
प्राप्नोति। चङ्परनिर्हासे तन्निषेधादिति दिक्।

वृद्धेलोप इति। अत एव 'नाऽग्लोपी'ति सूत्रे 'अग्लोप' इति प्रत्याहारग्रहणं
चरितार्थम्। न च स्वामिन्नादिभ्यो णिचि, टिलोपे, तत् चरितार्थम्। इदुदुपधेभ्यो
णिजन्तेभ्यो लुङ्भावस्य भाष्यप्रामाण्येन अङ्गीकारात्। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि
नित्यत्वाङ्गीकारादिति भावः।

एवं च ^२सूत्रसम्मतपक्षभेदेन विकल्पस्यैव भाष्यबोधितत्वेन, दुर्युक्त्या
फलैक्ये नाभिनिवेष्टव्यम्^३। स च लक्ष्यभेदेन व्यवस्थितः, न तु ऐच्छिक
उचित^४ इति बोध्यम्। न च ण्यन्ताण्यौ 'ण्यल्लोपावि'ति पूर्वविप्रतिषेधेन^५ वृद्धेः
पूर्वं णिलोपे, अग्लोपित्वेन ह्रस्व-सन्वद्धावाद्यभावे, 'अवीवददि'ति
भाष्यप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्। णेर्णिच्युपसङ्ख्यानेनैव^६ सिद्धेः।

१. 'अतिदेष्टुमशक्यत्वाच्च' इति ग. पाठः।

२. 'एवञ्च सूत्रभाष्यसम्मतपक्षभेदेन' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'न चात्र चङ्निमित्तकणिलोपस्याऽग्रे भावित्वेन 'अकृतव्यूह'परिभाषया
'णाविष्ठवदि'ति टिलोपाऽनापत्तिरिति वाच्यम्। 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वात्।
'न पदान्ते'ति निषेधस्तु न। लोपस्य पदाऽनवयवत्वात्। न च ण्यन्ताण्यौ ण्यल्लोपाविति'
इति ग. पाठः।

४. 'उचित इति कश्चित्' इति ख. ड. पाठः।

५. 'पूर्वविप्रतिषेधेन, अपवादत्वेन वा' इति ग. पाठः।

६. इतोऽग्रे—'किञ्च 'णौ चडी'त्यत्र 'णि'ग्रहणं स्पष्टार्थमुक्तं, तदेव ज्ञापयति 'णिग्रहणे
जातिग्रहणमि'ति। तेन न दोषः। एवञ्च वार्तिकमपि नापूर्वम्।

न चैवं 'न पदान्त'सूत्रे 'चङ्परनिर्हासे न स्थानिवदि'त्यस्य 'अवीवददि'-
त्युदाहरणपरं भाष्यं विरुध्येत। तस्य प्रयोजनोपलक्षणत्वात्। प्रत्याहारग्रहणमेव
ह्रस्वे स्थानिवत्त्वाऽभावज्ञापकमिति 'चङ्परनिर्हासे' इत्यपि नापूर्वम्। एवञ्च मायाः

तत्करोतीति। 'कर्मसमर्पकादि'त्यर्थः। प्रपञ्च इति। अनेनापि प्रातिपदिकादुत्पत्तेः। अत एव एतत्समानाऽऽकारं 'तत्करोती'ति वार्तिकं मुण्डादिसूत्रमपहाय, 'हेतुमति चे'त्यत्र^१ पठितमित्याहुः।

लङर्थस्त्विति। तेन भाव-कर्म-भूत-भविष्यद्-द्वित्व-बहुत्वेषु ण्यन्तात् प्रत्ययाः सिद्ध्यन्तीति भावः।

धातुरूपं चेति। गणसूत्रमेतत्। वार्तिकमिति। 'हेतुमति चे'ति सूत्रे इति शेषः।

आख्यानानादिति। अत्र 'आख्यान'शब्देन प्रसिद्धं 'कंसवध'- 'नलो-पाख्याना'दि एव गृह्यत इति न। किन्तु सर्वम्। तेन 'राजानम् आगमयती'त्यपि भवति। 'राजाऽऽगमनमाचष्टे' इत्यर्थः। ^२'आख्याने'ति स्वरूपग्रहणं तु न^३। व्याख्यानात्।

'आख्यानवाचककृदन्तात् 'तदाचष्टे'इत्यर्थे णिच्। णिचकृत्यवयवकृतो लुक्। तस्यैव कृतो या प्रकृतिः 'हनि'त्यादिः, तस्या विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणाऽवस्थानम्। प्रकृतिवच्चेति। आख्यानणिचो या प्रकृतिः=कंसवधादिः, तस्या यथा आख्यानक्रियाऽपेक्षं कारकत्वम्, आख्यानक्रियाऽनन्तर्भूतत्वं च, तथा कृदन्तघटककंसादेरपि णिचकृत्यर्थं प्रति कारकत्वं, णिचकृत्यर्थाऽनन्तर्भूतत्वं चेत्यर्थः' इति कैयटः। तत्र।

पुष्ययोगं जानाति—'पुष्येण योजयति' इत्यत्र तृतीयाऽनापत्तेः^४।

(=लक्ष्म्याः) नौः—मा नौः। तत आचक्षाण णिचि, चङि, ह्रस्वो भवत्येवेत्यलम्' इति ग. पाठः।

१. 'पठितम्। सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थं च तत्। 'व्याकरणं सूत्रयती'त्याद्यर्थमित्याहुः' इति ग. पाठः।

२. 'अत्राऽऽख्यानेति' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'कृत' इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। व्याख्यानाच्च' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'किञ्च तन्मते धातावनन्तर्भूतत्वविधानाय 'कृत्प्रकृतौ यथा कारकं धातावनन्तर्भूतं, तथाऽऽख्यातप्रकृतिकणिजन्तेऽपी'त्यावृत्त्या अतिदेशान्तरं वाच्यम्' इति ग. पाठः।

तस्मात् 'हेतुमणिचः प्रकृतेः=हन्यादेः, हेतुमणौ यादृशं कारकं, धाता-
वनन्तर्भूतं, द्वितीयाद्यन्तं च, तथा इहापी'त्यर्थः। 'प्रकृतिवदि'त्यस्य 'कृत्रकृति
प्रकृतिकणिजन्तवदि'त्यर्थः। 'लुप्यमानकृत्रकृत्यर्थे यादृशं कारकमाख्यानघटकं
नाम, तादृशं णिच्प्रकृत्यर्थेऽपी'ति तु नोक्तम्। 'कंसं^१ घातयती'त्यत्र षष्ठ्यापत्तेः।
'राजाऽऽगमनमाचष्टे' इत्यादौ राज्ञः कृत्रकृत्यर्थे कर्तृतया 'राजानमागमयती'ति
भाष्यविरोधाच्च। 'तदाचष्टे' इति, 'आख्यानादि'ति च उपलक्षणम्। अत एव
'उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते=प्राप्नोती'ति,
'सूर्यमुद्गमयती'त्यत्राऽपि भवति। मृगरमणादिभ्यस्तु यदा तद् दर्शयन्नाचष्टे,
तदैव णिच्। यदा तु अरण्ये मृगरमणं दृष्ट्वा, स्वयं ग्रामे आचष्टे, तदा न
णिज्, अनभिधानादित्याहुः।

'कृद्ग्रहणे' इति परिभाषया 'कंसवध'शब्दः कृदन्तः।

द्वितीयान्तमिति। अन्यथा धातावनन्तर्भूतत्वेऽपि, प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात्,
कृत्रकृत्यर्थकर्मतया षष्ठी स्यादिति भावः।

यादृशं च^३ कार्यमिति। प्रकृतिवत्कारकमि'त्येतावन्मात्रोक्तौ,
धातावनन्तर्भूतत्वविधानद्वारा, तद्रहितणिजन्तस्य धातुत्वेन^४, अट्-द्विर्वचनयो-
द्वितीयादीनां च सिद्धावपि, णिचो धातुप्रत्ययत्वाभावात्कुत्वतत्त्वयोर्न
सिद्धिरिति, उभयमुक्तम्। 'राजानमागमयती'त्यत्र अन्तर्वर्तिषष्ठ्या प्रत्ययलक्षणेन
पदत्वेऽपि^५, 'प्रकृतिवत्कारकमि'ति रूपातिदेशाद् नलोपो नेति बोध्यम्।

१. 'लुप्यमानकृत्रकृतेस्तु न ग्रहणम्' इति ग. पाठः।

२. 'कंसं घातयती'त्यादौ प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया षष्ठ्यापत्तेर्भाष्यविरोधात्। किञ्च
'राजागमनमाचष्टे' इत्यादौ इति ग. पाठः।

३. 'चात्कार्यमिति' इति ग. पाठः।

४. 'धातुत्वाच्चङ्लुडादीनां धातुप्रत्ययत्वाच्चाऽट्द्विर्वचनयोः' इति ग. पाठः।

५. 'पदत्वेऽपि नलोपादि नेति बोध्यम्। वस्तुतः प्रकृतिपदेन' इति ग. पाठः।

देवदत्तपाकमाचष्टे 'देवदत्तेन पाचयती'त्यत्र तृतीयैव। 'गतिबुद्धी'ति नियमेन कर्मत्वापहारे, कर्तृत्वस्यैव स्थितेरिति दिक्।

केचित्तु 'उभयत्रापि 'प्रकृति'पदेन हेतुमण्यन्तप्रकृतिः। हेतुमण्यन्तश्च प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृति-प्रकृतिक एव। प्रत्यापत्तिः-प्रत्यभिज्ञाविषया आपत्तिः= स्थितिः। सा च तन्मात्रस्य सत्त्वे, तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीति, अनेनैव कारकबहिर्भावो, वधाऽऽदेशनिवृत्तिः, कुत्वतत्त्वादिकं, 'योजयती'त्यादौ कुत्वादिनिवृत्तिश्च सिद्धा। एवमपि कंसादेः षष्ठी प्राप्नोतीति—'**प्रकृतिवच्चे**'ति। यद्विभक्त्यन्तं तत्र कारकं, तादृशमत्राऽपीत्यर्थः। अत एव रात्रिविवासमाचष्टे 'रात्रिं विवासयती'त्युदाहरणविषये वचने प्रकृतिप्रत्ययाऽऽपत्तिरित्युक्तिर्भाष्ये चरितार्थेत्याहुः।

कर्तृकरणादिति। यत्तु 'कर्तुः, करणाच्चे'ति। तत्र। द्विवचनाऽऽपत्तेः। 'तेने'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, 'कर्तृकरणादि'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्चेत्याशयेनाऽऽह—**कर्तुर्व्यापारार्थमिति**। 'कर्तृ'ग्रहणफलमाह—**न त्विति**। तदभावे चक्षुषा पश्यति 'चक्षयती'त्यादावेव स्यात्। लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति^१ भावः।

चित्र। 'चित्रात्क्यचा णिचो बाधा मा भूदि'ति पाठ इत्याहुः।

अदन्तेष्विति। 'वटी'त्यादिनिर्देशस्तु सौत्र इति भावः^२। **शाकटायनेति**। अत्रारुचिस्तु 'सर्वत्र अल्लोपबाधे मानाभाव' इति।

सङ्ग्रामेति। 'युद्धे वर्तमानं सङ्ग्रामेति प्रातिपदिकं कृञर्थे णिचं लभते' इत्यर्थः। 'प्रातिपदिकादि'त्यनुवृत्तेः, अन्यस्याऽसम्भवाच्च, 'प्रातिपदिकमि'ति लब्धम्। मन्त्रधिकारे 'ग्रसेरादि'ति 'ग्राम'शब्दव्युत्पादनाच्च।

१. 'लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वात्। 'करिभिरवबध्नाति अवकरयती'त्यादौ तु न स्यादिति भावः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'**अन्ये इति**। अत्राऽरुचिस्त्वदन्तप्रकरणेऽपि इदित्वनिर्देशाऽसङ्गतिरित्याहुः' इति ग. पाठः।

‘युद्धे’ इत्यस्य णिजर्थत्वं तु न। प्रकृत्यैव लोकव्युत्पत्त्या तद्वोधनात्। ‘धात्वर्थे’ इत्यनुवृत्तेश्च।

अनुदात्तेदिति। अत्र मानं भृशादिसूत्रस्थं भाष्यम्। तत्र हि—‘अवश्यं सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या, ‘असङ्ग्रामयत शूर’ इत्येवमर्थम्। तन्नियमार्थ—‘सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गात्, नान्यस्मात् सोपसर्गादि’त्युक्तम्^१। ‘णिजन्तात्सङ्ग्रामयतेरकर्तृगेऽपि फले आत्मनेपदार्थमनुबन्धसम्बन्धाय अयं पाठ आवश्यकः सन् नियमार्थो भविष्यतीति तदर्थः।^२उपसर्गपृथक्करण-भावफलबोधनाय लङुदाहृतः। एतेन ‘अस्य अनुदात्तेत्वमपाणिनीयमि’ति माधवोक्तं परास्तम्।

आत्मनेपदार्थानुबन्धश्च^३ केवल‘सङ्ग्राम’शब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेन अधातुत्वात्तत्राचरितार्थ^४ इति, ण्यन्ते उपकरोतीति बोध्यम्।

न चैवं भाष्योक्तमुपसर्गपृथक्करणज्ञापकत्वं^५ भज्येतेति वाच्यम्। ‘ग्राम युद्धे’ इत्येतावतैव ‘अनुदात्ताऽनुनासिकाऽऽसञ्जनस्य सिद्धत्वेन, ‘सम्’-विशिष्टपाठस्य ज्ञापकत्वाऽक्षतेः। न चेदं णिजर्थमिति, अनुबन्धाऽऽसञ्जने मानाभावः। ‘तत्करोती’त्येव सिद्धेः। युद्धे केवल‘ग्राम’शब्दस्य वृत्त्यभावेन, सामर्थ्यात्तदर्थकस्य ग्रामाऽन्त‘सङ्ग्राम’शब्दस्य ग्रहणं सिद्धम्। विशिष्टस्यैव उद्देश्यकोटौ प्रवेशात् ‘सनाद्यन्ता’ इति सूत्रे ‘प्रत्ययग्रहणे’ इति तदादिनियम-

१. ‘नान्यस्मात्सोपसर्गादित्युक्तमि’ति अस्मत्कृते भाष्यप्रदीपोद्योते स्पष्टम् इति ग. पाठः।

२. ‘पृथक्करण’ इति क. पाठः?।

३. ‘तच्च केवलसङ्ग्रामशब्दस्य’ इति ग. पाठः।

४. ‘अधातुत्वात् णिचो वैकल्पिकत्वे तदभावेऽपि न चरितार्थम्’ इति ण्यन्ते उपकरोतीति बोध्यम् इति ख. ड. पाठः।

५. ‘पृथक्करण’ इति क. पाठः?।

६. ‘अनुदात्ते’ति ग. नास्ति।

सत्त्वेऽपि, 'सङ्ग्रामि' इत्यस्य विशिष्टस्यैव^१ धातुत्वसिद्धिश्च^२। 'इङ् अध्ययने' इत्यादिविषये तु भूवादिसूत्रविहितधातुसंज्ञायाः पाठाऽपेक्षित्वेन, काल्पनिकक्रिया-वाचकत्वमादाय अधिरहिते एव प्रवृत्तिर्बोद्ध्या। न चास्य समो नोपसर्गत्वम्^३, 'ग्राम'शब्दस्य क्रियाबोधकत्वाभावेन, क्रियायोगाभावादिति वाच्यम्। 'सोपसर्गादि'त्यस्य 'सोपसर्गसमानाकारादि'त्यर्थात्। ननु अर्थानाम् आधुनिकत्वात्, 'युद्धे' इति पाठ एव दुर्लभ इति चेत्, न, अस्याऽन्तर्गणसूत्रत्वात्। अत एव 'मारण-तोषण-निशामनेषु ज्ञा' इत्यादिष्वर्थानां विवक्षितत्वम्।

नन्वेवम् 'अससङ्ग्रामते'त्यत्र ह्रस्वाऽऽपत्तिः। अग्लोपित्वाभावात्। अत आह—अकारप्रश्लेषादिति^४। अदन्तप्रकरणादिति भावः। एतेन 'सङ्ग्रामे'त्यस्यापि प्रपञ्चार्थत्वेन, उपसर्गपृथक्करणे न मानम्। 'स्व-मनायते'त्यादौ स्वादीनां प्रत्ययार्थविशेषणत्वात्फलाभावश्च। तदुपपत्तिश्च भाष्यकैयटयोर्द्रष्टव्या। हरदत्तस्वरसोऽप्येवमिति परास्तम्। भाष्यकृतैव स्पष्टं

१. णिज्विशिष्टस्यैवेत्यर्थः।

२. 'धातुत्वसिद्धिः' इति ग. पाठः।

३. 'नोपसर्गत्वम्, किन्त्वखण्ड एव 'सङ्ग्राम'शब्द इति वाच्यम्। 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णाऽनापत्तेः। 'सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गादि'त्याद्युक्तभाष्यविरोधाच्च' इति ग. पाठः।

४. 'प्रश्लेषादिति। अन्यथा अनुनासिकविशिष्टस्य आद्योच्चारणेन, उपदेश एव इत्वे, लोपे, मान्त'ग्राम'शब्दस्य, तदन्तस्य वा, लोके युद्धे वर्तमानत्वाभावेन, 'युद्धे योऽयं ग्रामशब्द' इत्यनुवादासम्भवेन, 'ग्रामशब्दो युद्धे वर्तते, तस्माणिजि'-त्यर्थाऽऽपत्तौ, 'ग्राम युद्धे' इत्यनेन सम्पूर्वकस्यालाभेन, ज्ञापकाऽसङ्गत्यापत्तिः। क्वचित् 'अससङ्ग्रामत शूर' इत्येवमर्थमिति पठ्यमानेन 'भृशादि'सूत्रस्थभाष्येणा-ग्लोपित्वाच्च। अदन्तप्रकरणाच्च' इति ग. पाठः।

तथोक्तेः। 'प्रभौ परिवृढ' इति सूत्रभाष्योदाहृतः^१-'परिवृढ्ये'त्यस्य पृथक्करण-
ज्ञापनफलस्य सत्त्वाच्च। न हि तत्र प्रत्ययार्थविशेषणं सम्भवति। 'परिवृढ'-
शब्दाणिजुत्पत्तेः। प्रादिग्रहणादत्र क्त्वाऽन्तेन^२ समासः। प्रभौ 'परिवृढ'शब्दस्य
रूढतया, क्रियायोगाभावेन अगतित्वात्। न च प्रादिसमासोऽपि क्त्वान्तेन
न प्राप्नोति, असामर्थ्यादिति वाच्यम्। प्रकृत्येकदेशद्वारकस्य विशिष्टेन
सामर्थ्यस्य कृत्सु सर्वत्रैव वाच्यत्वात्। 'मनस्'शब्दस्य वृत्तिविषये तद्वृत्ति
वृत्तिमाश्रित्य, 'मनस्वी सुष्ठु भवती'त्यर्थेऽपि, 'प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे
'असुमनाः सुमना भवती'त्यर्थबोधासम्भवेन, 'तत्पक्षस्याऽप्रयोजक-
त्वाच्चेत्याहुः।

अतुस्तोमदिति। अग्लोपित्वाद्ध्रस्वाऽभावः। 'तत्क्रियायामिति।
'सुखदुःखकर्मकक्रियायामि'त्यर्थः। अयमपि प्रपञ्चः। यत्तु 'सोपसर्गात्
प्रत्ययार्थे' इति मैत्रेयः। तत्र। अखण्डत्वेन एतदघटकसुदुरोरुपसर्ग-
समानाऽऽकारत्वेऽपि, पूर्वपदत्वाऽभावात्^३। अत एव 'दुःख'शब्दे 'इदुदु-
पधस्ये'ति षो न। विसर्गान्तस्य पदत्वाभावात्। व्युत्पन्नत्वेऽपि 'सु'-
धातोर्दुल्धातोः खे, अन्त्ये धात्वन्तस्य विसर्गो बाहुलकात्, 'बहुलमन्यत्रापी'ति
णिलुक् चेति व्युत्पादनं बोध्यम्। यदापि दुःपूर्वात्खनतेडं दुःखमिति,

१. 'भाष्योदाहृतस्य परिवृढ्येत्यस्य' इति ग. पाठः।

२. 'क्ताऽन्तेन' इति क. पाठः।

३. 'प्रत्ययार्थाऽविशेषणपक्षे' इति ग. पाठः।

४. 'तिङ्ङितिङ्' इत्यनेन 'मनायते' इत्यस्य निघाताऽऽपत्या च तत्पक्षस्य अप्रयोजक-
त्वाच्चेत्याहुः' इति ग. पाठः। तत्पक्षस्य=प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्य।

५. इतोऽग्रे-'तत्पदेन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थी परामृश्येते' इति 'ख. ग. ड. पाठः।

६. इतोऽग्रे-'उत्तरत्र खण्डद्वयमिति वादिनां मते उपसर्गत्वाभावाच्च' इति ख. ग.
पाठः।

तदापीत एव निपातनात्पत्वाभावो बोध्यः। यत्तु 'षत्वमङ्गीकृत्य 'दुःखेने'त्यादौ गत्वाऽभावः 'षात्पदान्तादिति निषेधादि'ति धातुपारायणे जिनेन्द्रबुद्धिग्रन्थे प्रोक्तम्, तत्प्रामादिकमेव। यत्तु 'चुरादाविमौ धातू एवे'ति **कालापाः**। तत्र। 'तच्छब्देनार्थनिर्देशे, धात्वर्थपरामर्शायोगात्। धात्वर्थस्य क्रियात्वेन, 'तत्क्रियायामि'त्यस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति दिक्।

‘अतः एव केवलोत्तरखण्डस्य लोके अप्रयोग’ इत्यन्ये।

रूपस्येति। ‘निरूपयती’ति तु अनेकार्थत्वेन ‘नि’पूर्वकाद्विचारे बोध्यम्।

‘**णिङङ्गात्**’, ‘श्वेताश्चे’त्यपि गणसूत्रे। ग्रन्थान्ते=धातुपाठान्ते। **मङ्गलार्थः**। प्रसङ्गात् तदर्थः ‘सिद्ध’शब्दः।

अथ^१ गणभेदेन, ^२एकगणे एव वा, द्विस्त्रिःपठिता धातवः सङ्-गृह्योच्यन्ते—**मदि स्तुति**। ‘मदी हर्षे’ दिवादौ। ‘हर्षक्लेशनयोर्घटादावि’त्येके। दिवादेरेव, अस्यैव वा, घटादावनुवादाच्चिन्त्यमिदम्। ‘मद तृप्तियोगे’ इति चुरादौ। **मन्थ विलोडने**। अयं क्रयादावपि। इह चाऽग्रे निरनुषङ्ग एदित्पठ्यते। **शुन्धु^४ शुद्धौ**। अयं शौचकर्मणि युजादौ। ‘शुन्ध शौचे’ इति दिवादावनिट्। **षच सेचने**। अयं समवाये स्वरितेद्वक्ष्यते।

पचि व्यक्तीकरणे। ‘पचि विस्तारवचने’ इति चुरादौ। **कुच शब्दे**। अयं ज्वलादौ, तुदादौ चार्थान्तरे वक्ष्यते। ‘गतावप्ययमि’ति **स्वामी**। **अञ्जु गति**। गतियाचनयोरग्रे स्वरितेत्। विशेषणार्थो युजादौ।

गुजि अव्यक्ते शब्दे। ‘अयमनिदिदपी’ति **शाकटायनः**। ‘गुञ्ज शब्दे’ इति तुदादौ।

१. ‘तच्छब्देनाऽर्थनिर्देशे, धात्वर्थनिर्देशे धात्वर्थपरामर्शायोगात्’ इति क. पाठः।

२. ‘अत एव’ इत्यादिः ‘इत्यन्ये’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

३. ‘अथ’ इत्यारभ्य चुरादिसमाप्तिपर्यन्तं ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. ‘एकगणाः’ इति ग. पाठः।

५. ‘शुन्ध’ इति ख. ड. पाठः।

अर्च पूजायाम्। अयं युजादौ स्वरितेत्। इह पाठः कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदार्थः। **शाकटायनस्तु** 'आत्मनेपदी'त्याह। प्रयोजनं त्वकर्तृगेऽपि फले तद्ध। **तर्ज भत्सनि**। अयं चुरादावपि। **खज मन्ये**। केचित् 'कज मदे' इति पठन्ति। **एज कम्पने**। दीप्तावात्मनेपदी गतः।

क्षि क्षये। अस्याऽजन्तेषु पाठ उचितः। 'क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ। 'क्षीष् हिंसायामि'ति क्रयादौ। 'क्षिणु हिंसायामि'ति तनादौ। 'क्षि हिंसायामि'ति स्वादिवैदिक' इति **बोपदेवः**।

लज लजि। 'ओलस्जी व्रीडे' इति तुदादौ। 'लज प्रकाशने' इति कथादौ। 'लजी'ति पटपुटादिदण्डके भाषार्थः। **तुजि पालने**। भाषार्थोऽयं युजादा। **गज गजि**। 'गज मदे च'। अयं चुरादौ शब्दार्थः। 'गर्ज शब्दे' इति पश्चाद्गतः। 'अग्रे गत' इति **मनोरमा**। तत्राग्रशब्दः प्रथमार्थकः। 'अग्रं पुरस्तादुपरि, परिमाणे पलस्य च। आलम्बने, समूहे च, प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च, प्रधाने च, प्रथमे चाऽभिधेयवदि'ति **मेदिनीकोशात्**।

अट्ट अतिक्रम। अयमनादरे चुरादिः। **घट्ट चलने**। अयं चुरादावपि। **स्फुट**। अयं कुटादावपि। विशरणार्थोऽग्रे परस्मैपदिषु। भेदनार्थश्चुरादौ।

वठि। अयमनिदिद् स्थौल्ये परस्मैपदिषु। **मठि कठि**। इमावनिदितौ परस्मैपदिष्वग्रे। 'कठि शोके' इति चुरादौ। **हेठ**। 'अयं परस्मैपद्यपी'ति केचित्। **कुडि दाहे**। वैकल्याऽर्थः परस्मैपदिष्वग्रे। रक्षणार्थश्चुरादौ।

मडि च। 'मडि भूषायामि'त्यग्रे परस्मैपदी। **भडि**। अयं चुरादावपि। **पिडिरप्येवम्**। **मुडि**। खण्डनार्थः परस्मैपदिषु।

तुडि। अयमनिदिद् परस्मैपदिषु। **चडि कोपे**। अयं चुरादावपि। **पडि**। नाशार्थश्चुरादौ। **कडि मदे**। भेदने चुरादिः। अनिदिदिहैव। तुदादौ च परस्मैपदी। **खडि मन्ये**। 'खुडि' इत्येके। 'खडि भेदने' इति चुरादौ।

हेड् होड्। 'हेड वेष्टने' इति घटादौ। 'होड् गतौ' इत्यग्रे परस्मैपदी। कटे^१।
अयमनिदिदग्रे।

लुट्। अयं दिवादावपि। भाषार्थश्चुरादौ। प्रतिघाते द्युतादौ। इदित्
परस्मैपदिषु। मडि। विभागे आत्मनेपदी गतः। जभी जुभी। जभिर्विनाशार्थ-
श्चुरादौ। ^२भावार्थे परस्मैपद्यपीति केचित्।

मील इमीलेत्यादि। 'मिल श्लेषणे' इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ।

नील वर्णे। 'णिल गतौ' इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ। शील। उपधारणे
चुरादौ। 'शिल उच्छे' इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ। तिल गतौ। स्नेहने चुरादौ।
ष्ठिवु। अयं दिवादावपि।

क्लेश अव्यक्ते। 'क्लिश उपतापे' इति दिवादौ। 'क्लिशू
बाधने' इति व्रयादौ। ईष गति। अयम् उज्छार्थः परस्मैपदिषु। ह्रस्वादयस्त्रयः—
गत्यर्थो दिवादौ, इच्छार्थस्तुदादौ, आभीक्ष्ण्यार्थः व्रयादौ। वर्ष स्नेहने। 'वृषु
सेचने' इत्यग्रे परस्मैपदी। शक्त्यर्थश्चुरादौ। आडः शंसु। 'शंसु स्तुतौ' इत्यग्रे
परस्मैपदिषु। 'शसि' इति पाठान्तरम्। बहि महि। 'मह पूजायामि'त्यग्रे
परस्मैपदिषु। 'महीडि'ति कण्ड्वादिषु। बर्ह बह्। इमौ भाषार्थौ चुरादौ। आद्यो
हिंसायामपि तत्रैव। मूष स्तेये। अयं ह्रस्वोपधः व्रयादौ। जूष चेति। 'जुषी
प्रीती'त्यादि तुदादौ। 'जुष परितर्कणे' इति युजादौ। ह्रस्वोपधौ। भूष। अयं
चुरादावपि। रह त्यागे। अयं कथादौ, मित्रकरणे च चुरादौ।

जिमिदा। अयं दिवादिश्चुरादिश्च। जिष्विदा। 'क्ष्वेदती'त्यव्यक्ते
शब्दे भविष्यति। 'क्ष्विद्यती'ति स्नेहनमोहनयोर्दिवादौ। 'स्विद्यती'ति
गात्रप्रक्षरणे। घुट्। अयं तुदादावपि। क्षुभ। अयं दिवादिः, व्रयादिश्च। व्यय

१. 'कटे' इति ग. ड. पाठः।

२. 'भावार्थे' इति ख. ड. पाठः।

गतौ। 'वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत' इत्येकीयमतम्। चुरादावदन्तोऽप्ययम्।
इति भ्वादयः।

दिवादौ – मीड् हिंसायाम्। 'मीजि'ति क्रयादौ। 'डुमिजि'ति ह्रस्वान्तः
स्वादौ। 'मी गतावि'ति चुरादौ। व्रीड्। 'व्री वरणे' इति क्रयादौ। ग्रीड् प्रीतौ।
'प्रीञ् तर्पणे' क्रयादौ, युजादौ च।

धूरी गूरी। 'गूरे' उद्यमने आकुस्मीयः। 'गुरे' इति लघूपधस्तुदादौ।
चुट छेदने। अयं तुदादावपि। इल प्रेरणे। तुदादावप्ययम्। ग्रक्ष। सङ्घाते
भ्वादिः। म्लेच्छ। भ्वादावप्ययम्। गुर्द पुर्व। अन्त्यो भ्वादावपि।

जसि। मोक्षणे दिवादिरपि। ताडनहिंसनयोश्चाग्रे। रुष रोषे। अयं
हिंसायां भ्वादिः। दिवादौ चाऽयम्। डिप सङ्घाते। आकुस्मीयः। दिवादिभ्वाद्योश्चायम्।
स्पश। बाधनस्पर्शनयोर्भ्वादावयम्। तर्ज। अयं भ्वादावपि। वस्त। दन्त्योष्ठ्यादिः।
कूण। ह्रस्वोपधो भ्वादौ, क्रयादौ च।

गूर। ह्रस्वोपध ईदिद् दिवादौ, तुदादौ च। ऋट। अयं तुदादावपि। 'वा
भ्राशे'ति सूत्रे 'ऋटि'ग्रहणादस्य श्यन् च। रक लग। 'रके लगे' इति
घटादौ। वस स्नेहेत्यादि। अयं निवासे क्रयादिभ्वादिश्च। आच्छादने अदादिः।
स्तम्भने दिवादिः। पुष धारणे। शप्-श्यन्-श्नासु पुष्टौ गतः। ईर क्षेपे।
गतिकम्पनयोरदादौ। ग्रन्थ बन्धने। सन्दर्भे क्रयादावयम्।

॥ इति चुरादयः ॥

॥ अथ ण्यन्तप्रक्रिया ॥

हेतुमति च। 'हेतु' शब्देनाऽत्र 'तत्प्रयोजक' इति कृत्रिम एव गृह्यते। अन्यथा विकलित्यनुकूलव्यापारादीनामपि हेतुमत्त्वेनातिप्रसङ्गाऽऽपत्तेः। हेतुमांश्च आधेयतासम्बन्धेन प्रेरणादिरेव। व्याख्यानात्। यद्यपि हेतुत्वं प्रकृत्यर्थपाकादि-निरूपितम्, प्रेरणानिरूपितन्तु कर्तृत्वमेवेति, हेतुमत्पदेन तस्यैव ग्रहणमुचितम्, तथापि तस्य धातुनैवोक्तत्वात् ग्रहणम्^१। न च प्रयोज्यस्यैव ग्रहणमस्तु। तस्य द्रव्यत्वात्। 'करणे' इत्यनुवृत्तेश्च। तस्मात् प्रेरणैव तेनोच्यते इत्याशयेनाऽऽह—**प्रयोजकव्यापारे** इत्यादि।

प्रेषणादाविति। आदिना अध्येषण-तत्समर्थाऽऽचरणे^१। तत्र निकृष्टस्य प्रवर्तनं प्रेषणम्। आराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणम्। तत्समर्थाऽऽचरणम्—अनेकधा, अनुमतिः, अनुग्रहः, उपदेश इति। तत्र यस्याऽनुमतिं विना क्रियाया अनिष्पत्तिः, सोऽनुमत्या प्रयोजकः। यथा राजा। यस्तु केनचिज्जिघांसितं पलायमानं निरुणद्धि, सोऽपि हन्त्रनुग्राहकत्वेन तथा। तथा अचेतनोऽप्यनुग्राहकतामात्रेण प्रयोजकः। यथा 'भिक्षा वासयति', 'कारीषोऽग्निरध्यापयती'ति। वैद्यादिस्तु 'ज्वरितः कषायं पिबेदि'त्युपदेशेन।

सर्वे चैते विशेषाः प्रकरणादिना गम्याः, न तत्तद्रूपेण वाच्याः। गौरवात्, मानाभावाच्च।

^१सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः। स च वाच्य एव। न तु

१. इतोऽग्रे—'प्रयोजनाऽभावेन तत्र णिजनुत्पत्तेः' इति ग. पाठः।

२. 'सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः। तदपि द्योत्यमेव। 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'त्यादौ एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिप्रस्ताववशाण्णिचं विनापि तदर्थप्रतीतेः, प्रकृत्यर्थ-त्वस्याऽऽवश्यकत्वात्। न च द्योतकत्वे 'अभिषावयती'त्यत्र ण्यर्थविशेषकत्वे षत्वाभाव' इत्याद्याष्टमिकभाष्यादिविरोधः। उपसर्गाऽऽक्षिप्तक्रियाबोधकानाम्^१ उपसर्गेतरान-पेक्षसुनोत्यादीनां ग्रहणेनादोषात्। 'वाच्यता'पक्षे तु दोषशङ्कैव नेत्याशयेनाह—**वाच्य इति**। इति ख. ड. पाठः।

1. 'उपसर्गाक्षिप्तक्रियाबोधकतापर्याप्त्यधिकरणानामेव सुनोत्यादीनां ग्रहणेनादोषात्।

द्योत्यः। तस्य द्योत्यत्वे विशेषणताऽऽपत्तौ, 'गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेने'त्यादौ प्राधान्येन गत्यर्थत्वात्कर्तरि कस्याऽऽपतेरिति भाष्ये स्पष्टम्।

अत्र च तादृशप्रेरणाबोधकतापर्याप्तिर्ण्यन्ते, न तु तत्पूर्वभागे। अत एव ण्यन्तस्य धातुत्वसिद्धिः। अत एव 'व्याकरणं सूत्रयती'त्यत्र सूत्रस्य क्रियात्वमङ्गीकृतं भाष्ये। द्योतकानपेक्षक्रियाबोधकसुनोत्यादीनामेव ग्रहणाद्वा। वाच्यतापक्षे तु दोषशङ्कैव नेत्याशयेनाऽऽह—वाच्य इति।

नवेवं णिज्जिहोः पर्यायः स्यात्। तथा च 'पृच्छतु' इति प्रयोक्तव्ये, णिजपि प्रयुज्येतेति चेत्, न, लोडर्थप्रेषविषयस्य लोडन्तप्रयोगकाले कर्तृत्वेनावधारणाभावात्। तूष्णीं स्थितत्वेनैव व्यापारायोग्यत्वनिश्चयाभावात्। न च कर्तृप्रत्ययेन लोटा तस्याभिधानं कथमिति वाच्यम्। विवक्षामात्रेण लकारोत्पत्त्यङ्गीकारात्। कर्ता चाऽस्याः क्रियाया भवत्येवं प्रेरणेन। तस्य कर्तृताया विधीयमानतया सम्भावितकर्तृत्वेनैव तदुपपत्तेश्च। हेतुसंज्ञा तु 'तत्प्रयोजक' इति सूत्रस्वरसेन व्यापारवक्तया निश्चीयमानप्रयोज्यकस्यैवेति न दोषः। 'निश्चीयमाने'ति विशेषणात्सम्प्रति क्रियाया अभावेऽपि न दोषः। अत एव भूतभविष्यत्प्रत्ययाः सङ्गच्छन्ते। एवञ्च दृष्टसामर्थ्यतया, सम्भावितसामर्थ्यतया वा निश्चितव्यापारवत्प्रयोज्यप्रेरणा णिजर्थः। केवला तु लोडर्थः। स्पष्टं चेदं 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यत्र भाष्ये।

किञ्च प्रयोक्तृधर्मः प्रेरणा लोडर्थः। अनियतकर्तृका तु णिजर्थः। 'पचे'त्युक्ते वक्तैव प्रेरकः। 'पाचयती'त्यत्र वक्तृभिन्नः। 'पाचयामी'त्यादौ वक्तापि। किञ्च ण्यन्ते गत्यादिसूत्रेण धातुभेदेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वकर्मत्वे व्यवस्थिते। लोडादौ तु कर्तृत्वमेव। अपि च लोडादौ प्रयोज्यनिष्ठा सङ्ख्या। णिचि तु प्रेरकनिष्ठैव। किञ्च णिचि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारौ सार्वकालिकौ। लोटि तु भविष्यत्काल एव प्रयोज्यव्यापारः। प्रयोजकव्यापारस्तु वर्तमानकाल एवेति। अपि च लोटि लोडर्थप्रकारकतत्प्रकृत्यर्थ-

विशेष्यत्वे तु 'पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन'त्यादौ प्रधानीभूतव्यापाराऽनाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वाऽनापत्तिः। अत एव 'अभिसावयती'त्यत्र ण्यर्थविशेषकत्वे, षत्वाऽभावः' इत्याद्याष्टमिकभाष्यं सङ्गच्छत इत्याशयेनाऽऽह—**वाच्य इति**। लोडादिविषये यथा णिञ् न, तथा विध्यादिसूत्रे निरूपितम्।

ओः पुयण्। 'अः परो यस्मादि'ति बहुव्रीहिः। न तु 'यस्ये'ति। पकारादीनामकाराऽवयवकत्वाऽभावादिति^१ बोध्यम्। णौ कृताऽऽदेशस्य स्थानिवत्त्वज्ञापनात् 'भू-भू' इति द्वित्वे, सन्वद्धावेन इत्वे, 'दीर्घो लघोरि'ति दीर्घः। तदाह—**अबीभवदिति। अजीजवदिति।** 'जु गतौ' सौत्रो, 'जचङ्म्ये'त्यत्र निर्दिष्टः।

स्रवति। 'अपरे' इत्यनुवर्तते। न तु 'पुयण्जी'ति। पवर्ग-जकारयोः असम्भवात्। यणः सम्भवेऽपि, अव्यभिचारात्। बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थ आक्षिप्तः। स च प्रत्यासत्त्या धात्वक्षरमेव। यद्यप्यक्षरशब्दः 'चतुरश्रयतावि'त्यादावज्जल्समुदाये दृष्टस्तथापि 'वर्णं चाऽऽहुः पूर्वसूत्रे' इति भाष्योक्तेर्वर्णपरोऽपि। तदाह—**अवर्णपरे इत्यादि।** एकहल्व्यवधाने तु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिः। 'ओः पुयणि'त्यस्य तु न व्यवधाने प्रवृत्तिः। मानाभावात्। अत एव 'पुष्कारयिषती'त्यादिसिद्धिः। अवर्णपरे इति किम्? 'सुस्रूषति'। **अचीचकासदिति।** 'चङ्परे णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इति व्याख्यातृणां मते एतत्।

मतान्तरे इति। 'चङ्परे णौ यल्लघु' इति भाष्यमते इत्यर्थः।

विशेष्यको बोधः। ण्यन्ते तु प्रकृत्यर्थप्रकारकण्यर्थविशेष्यक इति वैलक्षण्यम्। इदं च सर्वं प्राशस्त्यार्थकमतुपा बोधितम्। अन्यथा 'हेतोरि'ति न्यासे करणशब्दानुवृत्त्यैव सिद्धौ, किन्तेनेति दिक्' इति ग. पाठः।

१. 'अवयवकत्वाभावादित्याह—अवर्णपरेष्विति। णौ कृतादेशस्य' इति ग. पाठः।

२. 'अक्षरं न क्षरं विद्यादित्युपक्रमे 'वर्णं चाहुः' इति ग. पाठः।

द्वयोरपीति। 'अवीवददि'त्यादौ सन्वत्त्वस्याऽप्युपलक्षणमेतत्।

ण्याकृतीति^१। एवं च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि न दोषः। 'इदम् असङ्गतमि'ति 'चिण्णमुलोरि'त्यत्र वक्ष्यते। तस्मादेतत्सिद्धये स्थलद्वये णेर्णिच्युपसङ्ख्यानं कार्यम्। न च ह्रस्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेन अन्यार्थमावश्यकत्वेन सिद्धे, उपसङ्ख्यानं व्यर्थम्। तद्विषयफलान्तरस्यानभिधानात्। इदं च ह्रस्वविधायके 'णेर्णिची'ति वार्तिकं कुर्वता ध्वनितम्। 'तद्वा कर्तव्यमिदं च, फले न विशेष' इति ध्वनयितुमेव तत्कृत्वाऽपि, अत्रेदं कृतम्। भगवता च तदाश्रयणेन न प्रत्याख्यातमिति दिक्।

णौ च संश्रद्धोः। अत्र 'णौ च संश्रद्धोरि'ति विषयसप्तमी। एवं च तयोर्विवक्षितयोरन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यादेः पूर्वं सम्प्रसारणम्। अन्यथा अन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यायोः कृतयोः, पश्चात्सम्प्रसारणेऽपि, 'अशूशवदि'त्याद्यसिद्धिः। तदाह—**सम्प्रसारणं चेति।** न त्वियं परिभाषेति भ्रमितव्यम्। मानाभावात्, फलाभावात्, भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च।

स्तम्भुसिवु। उपसर्गनिमित्तेति। 'उपसर्गादिति वक्तव्यमि'ति वार्तिकात्। तत्फलमुदाहरति—**न्यसीषहदिति।** अत्राऽभ्यासनिमित्तं षत्वं भवत्येवेति भावः। **ऋदित्करणादिति।** अन्यथा नित्यत्वाद् द्वित्वे, उपधात्वाभावात्प्राप्त्यभावे, किं तेन।

मा भवान्नेदिधदिति। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'एत्येधती'त्यत्रोक्तम्।

औन्दिददिति^२। चङ्परे णौ यल्लघु, तत्पराभ्यासाभावात् दीर्घः। **अर्वाचीनव्याख्यानेऽपि** चङ्परे णौ यदङ्गम् 'उन्द' इति, तदीयाभ्यासोऽभावाच्च। नन्वर्वाचीनपक्षे 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमि'ति सिद्धान्तात्,

१. इतोऽग्रे—'अस्य बीजं चुरादावेवोक्तम्। एवञ्च णिलोपस्य' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'इष्टिरेवेयम्। उपसर्गादिति वक्तव्यमिति वार्तिकात्' इति ग. पाठः।

३. 'औन्दिददि'ति इत्यत आरभ्य 'निरूपितं तनादिशेषे इति दिक्' (१८३८ पृष्ठे) इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः, मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः।

द्वितीयप्रयोगविषयीभूतचङ्परणिचं प्रति तदादिग्रहणात् 'औन्दिद्' इत्यङ्गम्, तदवयवश्चाभ्यास इति, दीर्घः स्यादेवात्र पक्षे। न च णिचो लुप्तत्वात् लघु-परत्वाभावः। चङमेव लघुमाश्रित्य तत्राप्तेः। 'द्विर्वचनेऽची'ति शास्त्रबलेन 'दि'शब्दस्य द्वित्वे, ततो लोपेन अभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वेन, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च। दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्त्वाष्टमिकदीर्घविषयः इति चेत्, न, 'चङ्परे णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इत्यर्थेऽपि^१ प्रत्यासत्त्या लघोश्चङ्परणिचनिरूपिताङ्गावयवस्यैव ग्रहणेन, अदोषात्। यत् 'तक्रकौण्डिन्य-न्यायेन चङ्परणेर्निमित्तत्वेनोपादानात्तद्विन्नलघोरेव दीर्घविधौ कार्यित्वम्'^२। अत एव 'आटिटदि'त्यत्र लघूपधगुणो न। निमित्ताऽऽर्द्धधातुकभित्रस्य इकस्तेन न्यायेन स्थानित्वात्। यथा 'न-ने'त्यत्र 'आबाधे चे'ति द्वित्वे, बहुव्रीहिवद्भावेऽपि, द्विरुक्तप्रक्रियोक्तमतान्तररीत्या कर्मधारयवद्भावेऽपि^३ वा, 'नलोपो नञ' इति न, तद्वदिति। तत्र। 'येन नाप्राप्ति'न्यायसमकक्षस्य 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायस्य इहाप्रवृत्तेः। अत एव 'करोति', 'शृणोती'त्यादौ गुणासिद्धिः। 'आटिटदि'त्यादौ गुणाऽभावस्तु चङ्निमित्तद्वित्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्। आर्द्धधातुकमध्येऽचामन्तर्भावेऽपि, 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधो न। एतस्यानित्यत्वादित्याहुः।

एतेन^४ 'णिज्निमित्ता अङ्गसंज्ञा प्रथमणिचः प्राचीनस्यैव, न तु तद्विशिष्टस्य। यत एकस्यैव णिचो द्विःप्रयोगः। तथा च अङ्गत्वे निमित्तभूतो णिच् कथं कार्यिकोटौ प्रविशेत्? 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायविरोधात्।

१. 'विषय इति स्पष्टं भाष्ये' इति ग. पाठः।

२. 'अपिः' ग. नास्ति।

३. 'कार्यित्वाच्च। यथा न-नेत्यत्र' इति ग. पाठः।

४. 'कर्मधारयवद्भावेऽपि' इति मनोरमायां क्वाचित्कोऽपपाठ इति शब्दरत्ने।

५. 'किञ्च' इति ग. पाठः।

६. 'तक्रकौण्डिन्यन्यायविरोधात्। साऽपि प्रथमणिचमादायैव। द्वितीयस्य व्यवहितत्वात्। तस्य प्रथमोपस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च। न च 'तन्मध्यपतित'न्यायेन 'इटी'त्यस्यैव

संज्ञा वा प्रथमोपस्थितमन्तरङ्गं कथं निमित्ततया न गृहणीयात्? द्वितीयस्य व्यवहितत्वात्। किञ्चाभ्यासावयवस्य नैरर्थक्येन, तदवयवणिचमादाय पूर्वभागस्य अङ्गता वक्तुमशक्या। न चाभ्यासस्य नैरर्थक्येऽपि न तदवयवस्य तत्त्वम्। तावन्मात्रादर्धप्रतीत्यभावस्यैव तद्वीजत्वात्।

प्रत्ययत्वम्। द्वयोः प्रत्यययोर्मध्यपातेऽपि, प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणमध्यपातित्वाभावात्। एतेन 'द्वित्वात्प्रागेव प्रवृत्ताऽङ्गत्वं, तन्मध्यपतितन्यायेन आद्यन्तणिचमप्यवगाहते' इत्यपास्तम्।

आष्टमिकद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वेऽपि 'पचसि-पचसी'त्यादावाद्यपचेद्वितीयसिपो विहितत्वेन, विशिष्टस्य पदत्वे तु न क्षतिः। तत्र सुप्तिङन्तयोः पदत्वेन, तत्क्रकौण्डिन्यायविषयाभावात्। न चाभ्यासावयवस्य नैरर्थक्यम्। तस्य तत्त्वेऽपि, तदवयवस्य तत्त्वे मानाभावात्। अर्थवत्त्वप्रत्ययत्वादीनां न्यायप्राप्तत्वात्। अन्यथा 'जिगीषा' इत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे, धातोर्द्वितीयभागस्य सनन्तर्भावे, हलादिःशेषे, एकदेशविकृतन्यायेन अभ्यासोत्तरभागस्य प्रत्ययत्वे, प्राचीनस्य अङ्गतायां दीर्घाऽऽपत्तिः। एवञ्च 'दिवोऽविजिगीषायामि'त्यादिनिर्देशा असङ्गताः स्युः। किञ्च 'प्रतीषिषती'त्यादौ द्वितीयसनं प्रति प्राचीनसनन्तस्याऽङ्गत्वे, 'अज्जनगमामि'ति दीर्घाऽऽपत्तिः। न च 'ह्रस्व' इत्यनेन ह्रस्वे निस्तारः। अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वेनाभ्यासह्रस्वत्वे, 'सन्यत' इतीत्वे, दीर्घत्वे, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन ह्रस्वाऽप्रवृत्तेः। 'दीर्घ इणः किति', 'गुणो यङ्लुकोरि'त्याद्या-रम्भसामर्थ्येन अभ्यासे दीर्घादौ कृते, ह्रस्वाप्रवृत्तिज्ञापनाच्च। एतेनोक्तरीत्या 'आटिट्' इत्यस्याङ्गत्वेन, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, गुणः स्यात्। न च 'णौ चडी'त्युपधाह्रस्वेन निर्वाहः। 'तत्क्रकौण्डिन्य'न्यायेन वारणात्। द्वित्वात्पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्त्या, पुनरप्रवृत्तेश्च। न च चङ्निमित्तत्वेन बहिरङ्गस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वम्। गुणे पश्चात्प्रवर्त्तमानेऽजानन्तर्यसत्त्वेन 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधात्। इणमध्ये इव, आर्द्धधातुकमध्येऽप्यचामन्तर्भावादि-त्यपास्तमिति दिक्' इति ग. पाठः।

किञ्चैवं 'प्रतीषिषती'त्यादावित्वानापत्तिः। प्रत्यासत्त्या सन्निमित्त-
काङ्गावयवाभ्यासस्य अत इत्वविधानात्। 'अज्झने'ति दीर्घस्तु तत्र न। द्वितीय-
'स'शब्दपूर्वभागस्याङ्गत्वेऽपि, अनर्थकत्वात्। अङ्गसंज्ञा तु अनर्थकेऽपि,
विकरणविशिष्टे दृष्टैव। तस्मात् 'एकाचो द्वे' इति सूत्रशेषभाष्योक्तन्यायेन
उत्तरणिचमादाय प्राक्तनसमुदायस्यैव अङ्गत्वमुचितम्। द्विःप्रयोगत्वाद्, द्वितीयेऽपि
ततो विहितत्वबुद्ध्यनपायात्।

न चैवमपि समुदायस्यैवेति कुतः, पूर्वसनमादाय धातोरप्यङ्गत्वे,
'इषिषती'त्यादौ 'अज्झने'ति दीर्घाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। तस्यानर्थकत्वेन
प्रत्ययत्वाऽभावात्। किञ्चेदृशे विषये मुख्यतदादिलाभे, व्यपदेशिवद्भावेन तदादौ
तदप्रवृत्तेरिति निरूपितं तनादिशेषे इति दिक्।

अजादेरित्येवेति। 'न न्द्रा' इति सूत्रे 'अजादेर्द्वितीयस्ये'त्यतस्तदनु-
वृत्तेरित्यर्थः^१। सा च कर्मधारयात्पञ्चमी। न बहुव्रीहेः। अत एव 'इन्दिद्रीयिषती'त्यादौ
दकारस्य^२ न द्वित्वनिषेधः^३। अत एव संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये बहूनां सन्निपाते
द्वयोः संयोगसंज्ञायाम्, 'इन्दिद्रीयिषती'त्यादौ^४ दोष-माशङ्क्य 'न वाऽज्विधेः',
'अजादेरिति वर्तते' इति समाहितम्^५। (अचं निमित्तीकृत्य निषेधविधेरिति
तदर्थः)।

१. 'इत्यर्थः' इति ग. नास्ति।

२. 'दकारस्य न द्वित्वनिषेधः। अत्राऽऽदित्वं पूर्ववृत्तिमात्रम्। अत एव 'चन्दिद्रीयिषती'त्यादौ
नस्य द्वित्वनिषेधसिद्धिः। 'अजादेरिति च कर्मधारयात्पञ्चमीत्युक्तम्। वस्तुतः 'अचं'
इत्येकदेशानुवृत्तिरेवोचिता' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे - 'न चैवमपि 'चन्दिद्रीयिषती'त्यादौ दोषः। नकारस्याद्यवयवाचः परत्वाभावेन
निषेधानापत्तेरिति वाच्यम्। शब्दाधिकाराश्रयणेन आदिशब्दस्य पूर्ववर्तिमात्रपरत्वात्।
अत एव संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये बहूनां सन्निपाते' इति ग. पाठः।

४. 'इन्दिद्रीयिषति' इति क. पाठः?

५. 'इत्यादिग्रहणपरित्यागेन समाहितम्' इति ग. पाठः।

अदिद्रपदिति। ननु 'द्विलकारकनिर्देशाल्लावस्थायामडि'ति पक्षे आदेरचः^१ परत्वमस्त्येव। किञ्च 'चडी'ति द्वित्वात्परत्वादपि प्रथममट् न्याय्यः^२। अन्तरङ्गत्वं^३ तु नाऽटः। आङ्गत्वादिति चेत्। अत्राहुः—अस्य^४ अधिकार-

१. 'अजादेः परत्वम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'अपि चानभ्यासत्वैकाच्चद्वितीयत्वादिज्ञानसापेक्षद्वित्वस्य बहिरङ्गत्वादपि पूर्वमट्। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन चडो बहिरङ्गत्वाच्च, ततोऽपि पूर्वमडिति चेत्। अत्राहुः—आदेरचः परस्य द्वितीयत्वाऽव्यभिचारेऽपि, 'द्वितीयस्ये'त्यप्यनुवर्त्य, विभक्तिविपरिणामेन, 'द्वितीयभागाऽवयव-न-द-रा' इत्यर्थसामर्थ्येन 'धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले ये तादृशा' इत्यर्थात्र दोषः। न च प्रथमोपस्थिताऽजादेरित्यस्य त्यागेन 'द्वितीयस्ये'-त्यनुवृत्तिसामर्थ्येनैव तावदर्थकल्पनासिद्धौ, 'अजादेरि'ति व्यर्थमिति वाच्यम्। आसन्नत्वेन तस्यैवानुवृत्तेर्युक्तत्वात्। 'इन्दिद्रीयिषती'त्यादौ दकारस्यापि द्वित्वनिषेधाऽऽपत्तेश्च। नकारापेक्षया तस्यापि द्वितीयत्वात्। न च विनिगमनाविरहाद् द्वितीय एव, न प्रथमः, नापि तृतीय इत्यर्थात्र दोषः। 'चन्दिद्रीयिषती'त्यादौ 'दकारस्यापि द्वित्वनिषेधानापत्तेः। न चैवं 'द्वितीयस्येति न वक्तव्यमि'ति भाष्यं विरुध्येत, पूर्वसूत्रे एकाच्यदानुवृत्त्येष्टसिद्धावप्युक्तार्थलाभार्थं तस्यावश्यकत्वात्, उत्तरत्र चारितार्थ्याच्चेति वाच्यम्। पूर्वसूत्रे ईदृशेऽर्थे फलाभावात्। 'अपीपचन्नि'त्यादौ दोषाच्च। 'यत्र पठितं तत्र मास्तिव'ति तदाशयाच्च।

अपरे तु 'पूर्वम् अट्यपि, बहिर्भूतलनिमित्तकस्य तस्यान्तर्भूतचङ्निमित्ते द्वित्वे बहिरङ्गत्वाऽसिद्धत्वादचः परत्वाभावेन न निषेधः। 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधस्तु नास्या इति स्पष्टमेवेत्याहुः' इति ग. पाठः।

३. अन्तरङ्गत्वम्=मनोरमोक्तम् अन्तरङ्गत्वम्। 'द्वित्वात्, अन्तरङ्गत्वाच्च अट् न्याय्य' इति हि मनोरमायामुक्तम्।

४. अस्य='न न्द्रा' इति सूत्रस्येत्यर्थः।

१. 'नकारस्याऽपि' इति ग. पाठः।

सूत्रत्वेन, तत्तत्सूत्रे उपस्थितौ, तत्र 'धातोरि'ति सत्त्वेन, प्रत्यासत्त्या, व्याख्यानेन च 'धातुसंज्ञाकालिकाऽऽद्यचः' परा न-द-रा' इत्यर्थात्त्र दोषः। किञ्चाऽटो बहिर्भूतलनिमित्तकस्याङ्गस्यान्तर्भूतचङ्निमित्ते असिद्धत्वात्, न दोषः। 'अचरसंयोगादि-न-द-र-भिन्ना द्वे भवन्ती'त्यर्थाद् निषेधं प्रत्येव वाऽसिद्धत्वम्^१। 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधस्तु अनित्यत्वान्नेत्याहुः।

यत्तु^३ 'द्वितीयस्ये'त्यनुवर्त्य तत्सामर्थ्यात् 'नित्यं द्वितीयस्य = धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वितीयस्ये'त्यर्थः। 'अजादेरि'ति तु 'इन्दिद्रीयिषती'त्यादौ नकाराऽपेक्षया दस्यापि द्वितीयत्वेन, तस्यापि निषेधाऽपत्तिवारणाय। 'अजादेरि'ति सूत्रे 'द्वितीयस्ये'ति माऽस्त्विति भाष्यन्तु—'यत्र पठितं तत्र माऽस्तु' इत्येतदभिप्रायकमिति। तत्र। उक्तरीत्या उपपत्तावेतावतः क्लेशस्य निष्फलत्वात्। यदपि—'इन्दिद्रीयिषती'त्याद्यर्थम् 'अजादेरि'त्यनुवृत्तिमुक्त्वा, 'चन्दिद्रीयिषती'त्यादौ दोषमाशङ्क्य 'अजादेरि'ति कर्मधारयात्पञ्चमीत्युक्तम्। तदपि चिन्त्यम्। 'अजादेरि'त्यस्य बहुव्रीहित्वे, दरयोरपि संयोगत्वेन, 'इन्दिद्रीयिषती'त्यत्रापि दोष एवेति, तदर्थमेव कर्मधारयात्पञ्चम्याश्रयणस्य भाष्यरीत्या आवश्यकत्वेन, शङ्काऽन्तरकरणपूर्वकं तदर्थकथने बीजानापत्तेः। 'बहूनामेव संयोगत्वमिति चन्दिद्रीयिषतावपि न दोषः। दस्य संयोगादित्वाभावादिति दिक्।

ह्यायि^४-बाणि। द्वितीयः पवर्गीयादिः।

लोटि-लोचय इति। 'चोपधोऽन्त्यः। आद्यष्टवर्गप्रथमोपधः।

१. 'धातुसंज्ञाकालिकादादेरचः पराः' इति लघुशेखरे पाठः।
२. 'नाऽसिद्धत्वम्' इति ख. ग. पाठः।
३. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमादिस्थत्वात् क. कुण्डलितः।
४. 'तपरत्वेति। 'सन्त्यत' इत्युत्तरं 'न स्मृट्' इति तन्निषेधेनैव सिद्धे, अकारविधानसामर्थ्यात् दीर्घ इत्यपि बोध्यम्' इति ग. पाठः।
५. 'लोचय' इति पाठः। 'एवं हि द्वादशत्वमुपपद्यते' इति ग. पाठः।

वाणि-लोठीति। आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः। द्वितीयः टुद्वितीयोपधः।

स्वापेक्षडि। अत्रापि 'चडी'ति विषयसप्तमी। तेन पूर्वं सम्प्रसारणे द्वित्वं बोध्यम्।

शाच्छासा। 'अत्र 'पा'शब्देन अलुग्विकरणत्वात्पिबतेरेव ग्रहणमि'ति कैयटः। 'पै' इत्यस्य तु न ग्रहणम्, लाक्षणिकत्वात्^१, अप्रसिद्धत्वाच्चेति तस्याशयः।

हः संप्र। 'णौ च संश्चडोरि'त्यनुवर्तते। सा च विषयसप्तमी।

लोपः पि। अभ्यासेकारसन्निभयोगशिष्टत्वात्, द्वित्वे कृते, उपधालोपः।

अर्तिही। 'अर्ती'ति भ्वादिजुहोत्याद्योर्द्वयोरपि ग्रहणम्। एवं 'री'त्यत्रापि। 'साहचर्यस्याऽनित्यत्वादि'ति वृत्तिः। **अर्पयतीति।** वृद्धिं बाधित्वा, नित्यत्वात् पुकि, गुणः। **यलोप इति।** 'लोपो व्योरि'त्यनेन।

तिष्ठते। 'तिष्ठतेरि'ति शितपा निर्देशो यङ्लुग्नित्यर्थः। 'अतास्थपदि'^३त्येके।

पातेर्णौ। कैयटमते 'अर्तिही'त्यस्याऽपवादः। अन्यमते 'शाच्छे'-त्यस्य। अत्र लुक्-आगम एव। साहचर्यात्। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञत्वाच्च। 'पाल रक्षणे' इत्यनेन रूपस्य सिद्धत्वेऽपि, आगमान्तरनिवृत्तये वचनम्।

१. इतोऽग्रे—'न च 'वे'साहचर्यात्तस्याऽपि ग्रहणम्। तद्विषयेऽस्या अप्रवृत्तेः 'स्वरती'ति सूत्रे उक्तत्वादिति तस्याशयः। अन्ये तु 'सामान्यग्रहणम्। अत एव 'पै'धातोरपि युक्। पातेस्तु न। लुका बाधात्। अत एव पातेर्लुग्वचनं 'शाच्छेति' सूत्रे पठितम्, तदपवादत्वबोधनाये'त्याहुः। तच्चिन्त्यम्। परिभाषाबाधे मानाभावात्' इति ग. पाठः।

२. 'तिष्ठते' इत्यारभ्य 'इत्येके' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

३. 'इत्येके' इति ग. नास्ति।

वो विधून। अत्रार्थानुरोधाद् वातेरेव ग्रहणम्, न वेजः, नापि 'वै'
इत्यस्य। लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः। केशान्वापयतीति। सुगन्धी-
करोतीत्यर्थः। वजेर्ण्यन्तस्य सिद्धे, वातेः पुग्निवृत्त्यर्थं वचनम्।

विभाषा लीयतेरिति। आत्वविधायकं स्मारितम्।

लीलो। लीयतेरिति। न च निरनुबन्धकत्वात् क्रयादेरेव^१ 'ली'ति
ग्रहणमुचितम्, 'ला' इति च आदादिकस्यैव ग्रहणमुचितम्, प्रतिपदोक्तत्वादिति
वाच्यम्। धातुभेदेन रूपद्वयस्य सिद्धौ, प्रकृतसूत्रे 'अन्यतरस्याम्'ग्रहणस्य
वैयर्थ्यापत्तेः। एवं च इदमेव ज्ञापयति—'अत्र सूत्रे धातुद्वयेऽपि विनिगमना-
विरहाद् व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिरिति। एवं च वृत्तौ 'लीयतेरिति यका निर्देशो
बोध्यः। पूर्वोत्तरसाहचर्याद् हेतुमण्णावेवाऽस्य प्रवृत्तेश्चौरादिकस्य न ग्रहणम्।
लातेरिति—कृताऽऽत्वलीयतेर्ग्रहणम्^२, लातेश्च।

ननु कृताऽऽत्वस्यापि 'एकदेशविकृत'न्यायेन लीत्वाद् नुक् स्यादत
आह—**ली ई इतीति।** इदं च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्^३। प्रलम्भनाभिभवेत्यादि।
यद्यपि भाष्ये 'णौ लीयतेः' प्रलम्भन-शालीनीकरणयोर्नित्यमिति^४त्येव पठितम्,
तथापि तदात्मनेपदविषयोपलक्षणम्। तेन पूजायामपीति कैयटः। 'द्वयोरेवे'-
त्यपि मताऽन्तरं तेनैवोक्तम्। 'अशिती'ति तु प्रकरणात् लब्धम्। अशित् चाऽत्र
णिरेव। 'क्रीड्जीनामि'त्यत्र पाठात्। भाष्ये 'णावि'त्युक्तेश्च।

लियः सं। इहाऽपि द्वयोर्ग्रहणम्। 'ली'विषये सामान्येन व्यवस्थापक-

१. 'क्रयादेरेव कृताऽऽत्वस्याऽकृताऽऽत्वस्य च 'लीलो'रिति ग्रहणमुचितम्' इति ख. ग.
ड. पाठः।

२. 'ग्रहणम्। अलुविकरणत्वात्। लातेरपीत्यन्ये' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'परत्वेन लुगागमेन बाध इत्यन्ये' इति ग. पाठः।

४. 'लीयतेरुपसङ्ख्यानम्' इति ग. पाठः।

न्यायाऽप्रवृत्तिज्ञापनात्। तदाह—**लीङ्लियोरिति**। शालीनीकरणम्—अभिभवः।
'अधृष्टीकरणमि'त्यक्षरार्थात्।

प्रयोजकाद्भयं चेदिति। हेतुसम्बन्धिभयस्याव्यावर्तकत्वात्पञ्चमीसमास
आश्रीयत इति भावः। 'हेतुभये' इत्युक्तेर्भयस्मयावित्यनुपपन्नमत आह—
सूत्रे इति। **भी ई इति**। इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

नित्यं स्मयतेः। 'हेतुभये' इति वर्तते। 'भये' इति धात्वर्थोपलक्षणम्।
तदाह—**हेतोः स्मये इति**। **भाययतीति**। 'द्वितीयस्तालव्यान्तस्थाः'।

विस्मापयन्निति। आत्वं कृतम्, आत्मनेपदं च नेत्यत्र बीजाभाव इति
प्रश्नः। 'विस्मापयन्निति' स्माऽऽकारोत्तरं तालव्ययकार^१ एवेति नात्रात्वम्, नापि
आत्मनेपदमिति भावः। **प्रयोज्यकर्त्रीति**। द्वितीयणिजर्थं प्रतीति भावः। आद्यं
प्रति सा प्रयोजिका। आत्मनेपदं तु भी-स्मि-प्रकृतिकण्यन्तादेवेति, न ण्यन्ताण्यौ
भवति। जातिग्रहणे तु न मानमित्याहुः।

णौ च संश्च। अत्र 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतस्य विषयसप्तमीत्वेन,
तत्सामानाधिकरण्यात् 'णावि'त्यस्यापि तथात्वम्। ^२तत्राऽऽदेशस्य
'णि'बुद्धिनिमित्तकत्वेऽपि, गाडो द्वित्वे कर्तव्ये 'णावच आदेशो ने'ति न
प्रवर्तते। सति हि तस्मिन्, 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति णिच एव द्वित्वं स्यात्। ततश्च
न प्रक्रियायाम्, नाऽपि परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वमस्तीति, कीर्तयतिसाम्यात्^३।
तदाह—**अध्यजीगपदिति**।

ऐहलौकिके इति। यद्यपि 'अत्रं साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामी'ति

१. 'द्वितीयोऽपि' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'तालव्यान्तस्था यकार एव' इति ग. पाठः।

३. 'तथात्वेनाऽऽदेशस्य' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'आदेशे निषेधेऽपि' यत्रोत्तरखण्डेऽवर्णपरत्वं तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेः' इति ख.
ग. ड. पाठः।

१. 'आदेशनिषेधेऽपि' इति ड. पाठः।

पारलौकिकत्वं गम्यते, तथापि सिद्ध्यतिफलम्—अन्ननिष्पत्तिः ऐहिकमेव। पर-
लोकस्तु तद्दानस्येति, आत्वं भवत्येव। ध्वनितं चेदं भाष्ये।

प्रजने वीयतेः। नाऽयं श्यन्। आदादिकत्वात्। यका निर्देशे च फलं
चिन्त्यम्।

वा चित्त। 'णावि'ति वर्तते। प्राप्तविभाषेयम्। तेनेह न—'चित्तस्य
दोषः'। **जृणातेस्त्विति।** तस्य षित्वाभावेन मित्वाभावादिति भावः। **आखेट
इति।** 'रजयांचकार विरजाः स मृगानि'ति भारविप्रयोगाद् मृगरमणं
यथाश्रुतमेव। अत एव भाष्ये 'मृगरमणे' इति किमर्थम्? 'रञ्जयति वस्त्राणी'ति
प्रत्युदाहृतमिति मताऽन्तरं कौस्तुभे स्पष्टम्। **ज्ञपादिरिति।** तेन मित्वाद्
ह्रस्वः^१। चिनोतेस्तु उदाहरति^२—**चापयतीति।** 'चिस्फुरोरि'त्यात्वे पुक्। तस्य
मित्वाऽभावात् ह्रस्वः। **चाययतीति।** द्वावपि यकारौ तालव्यौ पक्षे इति भावः।
अपुस्फुरदिति। आत्वस्य णौ कृतत्वेन स्थानिवत्त्वात् 'स्फुरि'त्यस्य द्वित्व-
मिति भावः।

साभ्यासस्याऽनितेरिति। 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायेन
नकारविशेषणस्याऽपि अनितेः 'साभ्यासस्ये'ति विशेषणम्, न प्रधानस्यापि-

१. इतोऽग्रे—'चुरादिपठितवचनेन हि धातुस्वरूपानुवादेन विहितं मित्वम् अविशेषात्सर्वत्र
प्रवर्तते। न च ज्ञपादिसाहचर्याच्चुरादिणिच्येव मित्वम्, तत्रयुक्तं कार्यं चेति वाच्यम्।
तेषां नित्यणिजन्तत्वाऽसम्भवात्। तथात्वेऽप्यस्य जित्वसामर्थ्याणिचो वैकल्पिकत्वेनाऽ-
प्रवृत्तौ मानाभावात्। किञ्चात्र साहचर्याश्रयणेऽमन्तानामपि जनीजृषादिसाहचर्येण हेतुमण्णावेव
मित्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या, स्वार्थणिचो व्यावृत्तौ, 'नाऽन्ये मितोऽहेतौ' इत्यस्य
वैयर्थ्याऽऽपत्तिः। न च जित्वं 'चिस्फुरोरि'त्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थम्। अन्याऽनुबन्ध
एव कर्तव्ये अकारकरणेन णिज्विकल्पस्याऽपि लाभादित्याहुः। अपुस्फुरदिति' इति
ग. पाठः।

२. 'उदाहरति' इति ख. ग. ड. नास्ति। क. पाठः।

नस्य। एतेन^१ 'अभ्याससहितनस्ये'त्यर्थे रमागमेन रोपधयोरिव अभ्यासनिवृत्त्यापत्तिः^२। 'उभौ'ग्रहणं च नस्यैव स्थाने णद्वयार्थं स्यादि'-त्यपास्तम्।

'साभ्यासस्ये'ति पदलभ्यमर्थमाह-उभौ नकाराविति। न च 'साभ्यासस्ये'त्युक्तावपि, अनन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्य सिद्धतया, व्यवहितार्थमिदं^३ स्यादिति वाच्यम्। 'स्थादिष्वभ्यासेने'त्यत्रेव 'अभ्यासेने'त्युक्त्यैव व्यवयपदाध्याहारेण सिद्धे, बहुव्रीहिरूपगुरुभूत-'साभ्यासस्ये'ति पदेन सामर्थ्यात्तन्त्यायबाधपूर्वकं 'न' इत्यस्य जातिपरतया, द्वयोः स्थानित्वलाभात्। स्पष्टं चेदं 'साभ्यासस्य द्वयोरिष्टमि'त्यत्र 'साभ्यासस्य'पदग्रहणेन प्रकृतसूत्रे भाष्ये इति, भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्।

'उभौ'ग्रहणन्तु 'ण'इत्यस्य जातिपरत्वबोधनद्वारा, आदेशद्वयार्थम्। तदाह-णत्वमिति। अन्यथा 'ज्वरे'त्याद्यृट्त्वत्सकृत्ववृत्त्यैव उभयोरनिवृत्तौ, स्थान्यभावादेव पुनः प्रवृत्त्यभावेन, आदेशद्वयलाभो न स्यात्। 'उभौ'ग्रहणादेव चाऽन्यत्र विधेयविषये जातिविवक्षा नाऽस्तीति ज्ञायते। स्पष्टं चेदम् 'एकः पूर्वपरयोरि'त्यत्र भाष्ये इति, तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्। न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तत्वेन पूर्वं णत्वे, पश्चाद् द्वित्वे सिद्धत्वेनेदं व्यर्थम्। तदनित्यत्वज्ञापनार्थत्वादिति दिक्। निमित्ते सतीति। तच्चोपसर्गिफ इत्याहुः।

णौ गमि। अत्रापि णाविति विषयसप्तमी। अत्र बोधनं शब्दजोऽनुभवः, न स्मृतिरिति, 'इक् स्मरणे' इति धातौ माधवः।

ईष्यतिरिति। 'ईष्यतिप्रकृतिकप्रत्ययान्ताद्धातोर्'त्यर्थः। स च ण्यन्तः,

१. 'एतेन 'उभौ'ग्रहणाऽभावेऽभ्याससहितस्य' इति ग. पाठः।

२. 'अभ्यासनिवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तम्' इति ग. पाठः।

३. 'व्यवहितार्थमिदं स्यात्। अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन स्यादिति वाच्यम्' इति क. कुण्डलितः ख. ग. ड.-पाठः।

सन्नन्तश्च^१, विनिगमनाविरहात्। ईर्ष्यतेरामः सत्त्वेन, लिटोऽभावात्, अन्यत्र द्वित्वाभावाच्चेति बोध्यम्। इति वार्थ इति। 'न न्द्रा' इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। षकारस्येति। रेफस्य तु 'न न्द्रा' इत्यनेन वारणादिति भावः। द्वितीयस्यैवेति। 'अजादेद्वितीयस्ये'त्यनेनेति भावः। रेफस्य तु 'न न्द्रा' इति निषेधादिति बोध्यम्। तृतीयाभावेनेति। इहोपन्यासस्त्वाद्यव्याख्याने प्रकृतोपयोगादिति बोध्यम्।

निवृत्तप्रेषणादिति। तदुक्तं हरिणा—'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इति। अस्यानित्यत्वं प्रागुक्तम्। तेनेति। 'आ गर्वादि'त्यात्मनेपदं तु स्वार्थिकणिजन्तादेवेति भावः। यत्तु 'प्रार्थनं प्रार्थः, तत्कुर्वन्ति प्रार्थयन्ती'ति। तत्र। धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययविषये उपसर्गसमानाकारपृथक्करणेन, 'अर्थवेद-सत्यानामि'त्यापुको दुर्वारत्वात्। ('गणकार्यमनित्यमित्यागर्वादित्यात्मनेपदं ने'त्यन्ये)।

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

१. 'सन्नन्त इति। यद्यपि सन्नन्तं धात्वन्तरं, तथापि वचनसामर्थ्यात्, भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र प्रवृत्तिरिति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

॥ अथ सनन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः। नन्वत्र 'आत्मने' इत्येव कर्तव्यम्। तदेव उत्तरत्रानुवर्तयिष्यते। तस्य धातौ, इच्छायां चाऽन्वयः। तत्र इच्छायाम् 'आत्मन' इत्यस्य कर्तृत्वेनान्वयस्य क्लृप्तत्वात्, अन्तरङ्गत्वाच्च धातावप्यर्थद्वारक-कर्तृतासम्बन्धेनैवान्वयः। उत्तरत्र तु तथाऽन्वयासम्भवाद्भित्रसम्बन्धेनैवान्वयः। प्रत्यासत्त्या चोभयोरैकत्वे एवैतत्प्रवृत्तिः। एवञ्च 'समानकर्तृका'दिति व्यर्थम्। ध्वनितं चेदम् 'अन्यतरत्कर्तव्यमि'ति प्रतीकमुपादाय कैयटेनेति चेत्, न, स्पष्टार्थत्वात्।

'इच्छायामि'ति श्रुतत्वात्समानकर्तृकत्वं, कर्मत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यते। तदाह—**इषिकर्मण इत्यादि।** कर्मत्वादिकं चार्थद्वारकं धातोर्विशेषणं बोध्यम्। एवञ्च 'इषिकर्मवाचकादि'त्यर्थः। ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् 'समानकर्तृकादि'त्युक्त्या क्रियावाचकाद्धातोरेव भविष्यति, किं 'धातु'ग्रहणेनेत्यत आह—**धातोर्विधेरिति।** अत एव 'इको झलि'ति कित्त्वं सार्थकम्। स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः। **पिपठिषतीति।** 'पठनकर्तृकर्तृका पठनकर्मिका वर्तमानेच्छे'ति बोधः।

कर्मणः किमिति। प्रत्ययवाच्येच्छया नियतं कर्माऽऽकाङ्क्षतया, तदाकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थकर्मिकायामेव विधानं भविष्यतीति प्रश्नः। प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्ज्ञेयेत्युत्तरयति—**गमनेनेति।** समानकर्तृकात् किमिति। प्रत्यासत्तिमाश्रित्य प्रश्नः। प्राग्वदेवोत्तरम्। **यिसनोरिति।** उक्तव्याख्याभेदादिति भावः।

रुदविद। लक्ष्यानुरोधिव्याख्यानाद्विदेः सर्वस्यापि ग्रहणमित्याहुः।

सनि ग्रह। च उगनुकर्षणार्थः। अन्यथा 'बुभूषती'त्यादौ कित्त्वात् परत्वादिडेव स्यात्। कित्त्वाभावेन 'श्र्युक' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः। एतेन 'सर्वविधिभ्य इङ्विधिर्बलवानित्यस्या इदं ज्ञापकमि'त्यपास्तम्।

एकाजिति किम्? 'जिजागरिषति'। ननु' परत्वेन षत्व-कत्वयोः कृतयोर्भष्भावो न स्यादत आह—**षत्वस्येति।**

१. 'ननु षत्वकत्वयोर्भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया भष्भावो न स्यादत आह—**षत्वस्येति।** कत्वस्याप्युपलक्षणम्। तथा चासिद्धत्वान्नाकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः' इति ग. पाठः।

किरश्च। 'सनि ग्रहे'ति 'एकाच' इति च निषेधे प्राप्ते वचनम्।
जिगरिषतीति। 'इट् सनि वे'त्येतं परत्वात्, अपवादात्वाद्वाऽयं बाधते। अत्रेटो
दार्घ्यं इति। इदं च वृत्तौ स्पष्टम्। भाष्ये तु न दृश्यते।

इको झल्। स्यादेतत्—'इको झलि'ति व्यर्थम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन
'अज्झने'ति वक्ष्यमाणदीर्घेण गुणबाधसिद्धेः। दीर्घेष्वपि पर्जन्यन्यायेन
दार्घ्यप्रवृत्तिर्गुणबाधायैव स्यात्। 'चिकीर्षती'त्यादावित्त्वं तु दीर्घनिमित्तकत्वात्
बाध्यते। 'पृ'धात्वादिष्वपि गुणनिवृत्तिद्वारा दीर्घत्वमुत्त्वप्रयोजकम्। न च 'सनि
मीमे'त्यत्र 'मी'ग्रहणेन मिजोऽपि ग्रहणं यथा स्यादिति दीर्घविधानं चरितार्थमिति,
दीर्घोत्तरं गुणप्रवृत्तिर्दुर्वरिति^१ वाच्यम्। गुणे^२, आत्वे, तद्विषये आत्वे वा,
'मा'ग्रहणेनैव सिद्धेः।

न च गु-घुभ्यां कुटादिभ्यां सनि 'जुगूषती'त्यादौ चरितार्थत्वात्कथं
दीर्घेण गुणबाध इति वाच्यम्। एवं हि 'उ-हने'त्येव ब्रूयात्। न चैवम्
'अजादेशगमेरि'त्यर्थात्लाभः^३। 'सनी'त्यावर्त्य, 'सन्निमित्तकगमेरि'ति
व्याख्यानेनेष्टसिद्धेः। एतेन 'पुरस्तादपवाद' इति न्यायेन 'ज्ञीप्सती'त्यादौ णिलोप
एव दीर्घेण बाध्य इत्यपास्तम्। किञ्च कार्यविशेषस्य यत्र बाध्यता निर्णीता,
तत्कार्यस्य चानेकशास्त्रविधेयत्वं तत्र तद्बाध्यतानिर्णयार्थमुक्तो न्यायः। प्रकृते तु
तत्रेति स्पष्टमेव। किञ्च 'पुरस्तादि'त्यादीनां लक्ष्यविशेषपाठोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया,
तदपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद् येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणबाधकतैवोचितेति^४ चेत्, न,
उत्तरार्थम् 'इको झलि'त्यस्याऽऽवश्यकत्वात्। योगविभागः किमर्थ इति
चेत्, न, बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे णिलोपबाधशङ्कावारणार्थत्वादिति प्राहुः।
(इकः^५ स' इत्येव कुतो न सूत्रितम्। 'सादेः सन' इति चार्थादिति चिन्त्यम्)।

१. 'भ्रष्टावसरन्यायस्त्वनित्य इति वाच्यम्। तावतापि प्रत्याहारग्रहणस्यानर्थकत्वात्' इति
ग. पाठः।
२. 'गुणे, आत्वे च 'मा'ग्रहणेनैव सिद्धेः। भ्रष्टाऽवसरन्यायेन गुणाऽप्राप्तेश्च' इति ग.
पाठः।
३. इतोऽग्रे—'अज्झनोः सनीट् गम' इति न्यासेन सिद्धेः' इति ग. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'किञ्च णिलोपस्य बाध्यता नोचिता। 'अनिटी'ति वचनसामर्थ्येन सर्वापेक्षया
णिलोपस्य प्रबलत्वात्। अत एव प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थमिति चेत्, न' इति ग.
पाठः।
५. अयं ग. पाठः।

हलन्ताच्च। 'हलि'ति लुप्तपञ्चम्यन्तम्। 'अन्त'शब्दः समीपवाची।
'इक' इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**इक्समीपादिति**।

यियक्षते इति। सति कित्त्वे यजेः सम्प्रसारणं स्यादिति भावः।
जातिपरमिति। सामीप्यमव्यवहित एवेति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

अज्जन। ननु 'सनी'त्येव सूत्र्यताम्। दीर्घश्रुत्या 'अच' इत्युपस्थितम्।
प्रकरणात् 'अङ्गस्ये'ति च। तेन 'अजन्ताङ्गस्ये'त्यर्थः। ततो 'हनिगम्योः'।
एवञ्चाऽज्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, सत्यम्, आवृत्या गमिविशेषणार्थं तत्। तदाह—
अजादेशगमेरिति। 'इणिङिकाम् आदेशस्ये'त्यर्थः। तेन 'गम्लु गतौ' इत्यस्य
'संजिगंसते' इत्येव^१। हन्तेस्तु न विशेषणम्। असम्भवात्। न चाऽऽवृत्याङ्ग-
जन्तानामित्यर्थे मानाभावः। प्रत्याहारबहुवचनयोरेव प्रमाणत्वात्। 'च्छ्वोः शूडि'ति
सूत्रे भाष्ये झलनुवृत्तेरुक्तत्वादाह—**झलादौ सनीति**। **जिगमिषतीति**। 'गमेरिट्
परस्मैपदेषु' इतीट्। तत्र हि सर्वोऽपि गमिर्गृह्यते। ध्वनितं चेदं 'सनि चे'ति सूत्रे
भाष्ये।

रलो। 'न क्त्वे'त्यतः सेडिति वर्तते। तच्च क्त्वासम्बद्धमपीहानु-
वर्तमानं सनोऽपि विशेषणम्, व्याख्यानात्। 'नोपधे'त्यतो वेति च वर्तते।
नेति निवृत्तम्। सनि प्राप्त्यभावेन, निषेधस्य वक्तुमशक्यत्वादाह—**सेटौ**
वेति।

सनीवन्तर्द्ध। अत्र 'सन्'धातुस्तानादिको गृह्यते, भौवादिकश्च।
विनिगमनाविरहादित्याहुः।

आपृञ्जपृष्ठा। 'सनि मीमे'त्यतोऽच इति, सनीति च, 'सः सी'त्यतः
'सी'त्यनुवर्तते। तदाह—**अच ईदित्यादि**।

अत्र लो। तत्रेति। 'तत्र कृते सति योऽभ्यास' इत्यर्थः। यद्वा—
अत्र = 'सनि मीमे'त्यादिसूत्रचतुष्टये 'लोपोऽभ्यासस्ये'त्युपतिष्ठत इत्यर्थः।

१. इतोऽग्रे—'न च लुग्विकरणहनिसाहचर्येणैव सिद्धे 'अजादेशे' इति व्यर्थम्।
लुग्विकरणपरिभाषायाः सत्त्वेन, तस्यैव ग्रहणाऽऽपत्तेः' इति ग. पाठः।

अत्राऽलोऽन्त्यस्येति नोपतिष्ठते, 'नाऽनर्थके' इति निषेधात्। लोपस्य अवि-
कारत्वात् 'अनभ्यासविकारे' इत्यस्याप्रवृत्तिः। यद्वा 'सनि मीमे'त्याद्यनु-
वृत्त्यैव सिद्धे, 'अत्र'ग्रहणात् 'अत्राभ्यासत्वेन यो निर्जातस्तस्य समस्तस्य लोप'
इत्यर्थात् 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्याऽनुपस्थितिरित्युपधासंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्पष्टम्।

ईत्संतीति। 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे'¹ इति चत्वे कृते 'त्स'शब्दस्य
द्वित्वम्। भ्रस्जेः—इट्स्मागमयोर्विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। **उदोच्छेति।** 'अज्झने'ति
दीर्घे कृते एतत्प्राप्तिः। **यियविषतीति।** 'द्विर्वचनेऽची'ति 'यु'शब्दस्य द्वित्वे,
'ओः पुयणि'²तीत्वम्। ऊर्णोतेरिडभावे 'अज्झने'ति दीर्घः। इट्पक्षे
'विभाषोर्णो'ति वा डित्वम्। **चौरादिकश्चेति।** ह्रस्वविशिष्टयोरुभयोरपि
लाक्षणिकत्वादिति भावः। **कित्त्वान्न गुण इति।** 'णिच' इति शेषः। इदमुपलक्षणम्,
णिलोपेन गुणस्य बाधादित्यपि बोध्यम्।

'आपूजपीती'ति। (³अपवादत्वात्-) णिलोपे, जकाराकारस्येत्त्वम्।
पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके ईत्वमप्युपलक्ष्यत इत्याहुः। वस्तुतः सूत्रे णिचकृतभागस्यैव
इका निर्देश इति, न णिचोऽस्य प्राप्तिः। 'इकाररहित एव सूत्रपाठ' इत्यन्ये।
आशङ्कायामिति। 'आशङ्काविषयार्थप्रतिपादकाद्धातोः स्वार्थे सन्नि'त्यर्थः। **इवा
मुमूर्षतीति।** 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदं यथा न, तथा वक्ष्यते। वर्तमानसामीप्ये
लट्।

सनि मीमा। 'सः सी'त्यतः 'सी'ति वर्तते। 'मी'शब्देन कृतदीर्घयो-
र्मीनातिमिनोत्योर्ग्रहणम्। मांऽशे 'गामादे'ति सर्वेषां ग्रहणेन, तत्साह-
चर्यान्मीशब्दोऽपि न्यायाप्रवृत्तेः। दैवादिकमीडस्तु न ग्रहणम्, अप्रसिद्धत्वात्।

१. 'परत्वादीत्वे 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे' इति जश्त्वचत्त्वयोः कृतयोः' इति ख. ग. ड.
पाठः।

२. 'ओः पुयण्जीतीत्वम्' इति ख. पाठः।

३. अयं ग. पाठः।

स्पष्टं चेदम् 'इको झलि'त्यत्र भाष्ये।

'शक'ग्रहणेन द्वयोरपि ग्रहणम्। द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात्।

मुचोऽकर्मकस्य। कित्वाद्गुणाऽप्राप्तौ वचनम्, अभ्यासलोपार्थञ्च।

इट् सनि वा। 'सनि ग्रहे'त्यस्याऽपवादः। ननु 'चिकीर्षती'त्यादौ 'अज्झने'ति दीर्घे, इत्ववत्, इड्विकल्पोऽपि स्यदिति चेत्, न, सन्निपातपरिभाषया वारणात्। 'कृसृभृ' 'श्रीदित' इत्यादिसूत्रभाष्येषु उपदेशाधिकारस्योक्तत्वाच्च। 'वर्णग्रहणेऽपि क्वचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरिति मते लाक्षणिकत्वाच्चेति दिक्। तद्ध्वनयन्नाह—**दुध्वूर्षतीति।** 'अज्झने'ति दीर्घे, 'उदोष्ठ्ये'त्युत्वे, रपरत्वे, 'हलि चे'ति दीर्घः।

स्मिपूङ्। ऋ-स्मिडोरनिटत्वात्, पूङ् उगन्तत्वान्निषेधे प्राप्ते, अज्ज्व-शोरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते, वचनम्। पूङो डकारोच्चारणं पूङ् व्यावृत्तये। तेन तस्य 'पुपूषती'त्येव। 'सनि ग्रहे'ति निषेधात्। **सिस्मयिषते** इति। 'स्तौतिण्योरिति नियमान्न षः। **पूर्वत्रासिन्धीयमिति।** यत्तु 'शर्पूर्वा' इति सूत्रे कैयटेन अस्यानित्यत्वात्तकार-छकारसहितद्वित्वे, 'खर्पूर्वाः खय' इति वार्तिकेन तकारलोप उक्तः, तत्तु वार्तिकाऽऽशयवर्णनमात्रम्। एतदाश्रयणेन वचनप्रत्याख्यानस्यैव युक्तत्वात्। ध्वनितं चेदं भाष्ये इत्यलम्।

'प्रकृतीति। 'अत्क'शब्दादाचक्षाणणिचि, लुङि, चङि 'त्क'शब्दस्य द्वित्वे 'आकत्कदि'ति रूपार्थं वार्तिकमावश्यकमित्यन्ये। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रे उक्तम्।

पुस्फारयिषतीति। व्यवधानात् 'ओः पुयणि'ति न।

स्तौतिण्योरेव। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। अन्यथा 'षण्येवे'ति नियमः स्यात्। 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायम्। तथा च 'तुष्टावे'ति न स्यात्। सानुबन्धकषणीति किम्? 'सुषूषे' इह'। अत्र न स्यात्। यदि अयादेशस्य बहिरङ्गत्वं, तदा सानुबन्धकनिर्देशे फलं चिन्त्यम्। एवञ्च 'सिषाधयिषे'त्येव साधु।

१. 'प्रकृतीति। अन्यथा कृल्लुकि, अनयैव परिभाषया कृत्रिमित्प्रकृत्यादेशनिवृत्तौ, किं तेन' इति ग. पाठः।

२. 'पूङ्। लिट्। थासः से। इति प्रक्रिया। 'सुषूषे' इति च रूपम्। 'सुसूष इह' इति तु सर्वत्र सकारयुतः पाठो दृश्यते।

उपसर्गात्त्विति। 'स्तौतिण्योरि'ति नियमेन मध्येऽपवादन्यायबलात् 'आदेशप्रत्यययोरि'ति षत्वमेव बाध्यत इति भावः।

प्रतीषिषतीति। धातूपसर्गैकाऽऽदेशनिष्पन्नेऽग्निमित्तं हीदं षत्वमाद्यखण्डे। द्विःप्रयोगत्वादभ्यासस्य^१ षण्परत्वम्। द्वितीयस्य तु न षण्परत्वम्। अत्रत्यं भाष्यन्तु स्थाने द्विर्वचनमादायेति न तद्विरोधः।

सः स्विदि। 'न स्विदी'ति वक्तुं युक्तम्। 'स्विदि'साहचर्येण, निरनुबन्धकपरिभाषया च, अचुराद्योः, चुराद्योश्च स्विदि-सह्योर्ग्रहणम्। 'णि'-शब्देन च णिमात्रग्रहणम्, पूर्वसूत्रवदिति बोध्यम्।

शैषिकादिति। सन्विधायके भाष्ये इदम्। शेषे=शेषाऽधिकारे भवः 'शैषिकः'। अध्यात्मादित्वाद्भुज्। शैषिकात्सरूपः शैषिको न। तेन 'शालायां जाते भव' इत्यर्थे छान्ताच्छो न भवत्येव। मतुबर्थे भवो 'मनुबर्थीयः'। गहादित्वाच्छः। मतुबर्थोऽस्यास्तीति 'मनुबर्थिकः'। 'अत इनिठनौ' इति ठन्। मत्वर्थेऽपि तु समानार्थो विरूपोऽपि न, भिन्नार्थः समानाकारोऽपि न, समानार्थः समानाकारश्च न। 'दण्डिमती'त्यत्र तु षष्ठीसप्तम्यर्थान्यतरवृत्तेः सप्तमी-षष्ठ्यन्यतरार्थे प्रत्ययेनाऽर्थतः, शब्दतश्च सरूपत्वाऽभावान्न दोषः। स्पष्टं चेदं मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

केचित्तु 'शैषिकांशेऽप्येवमेव। 'आहिच्छत्रीय' इत्यादौ तु जातार्थाणन्ताद्वृद्धाच्छो बोध्यः। अत एव 'शालीये भव' इति वाक्यमेवे'ति मूलं सङ्गच्छते। अन्यथा अण् स्यादेवेति 'वाक्यमेवे'त्यनुपपन्नं स्यादित्याहुः। तद्वृत्त्यादिविरुद्धम्। एवकारेण तु च्छ एव व्यावर्त्यते। अत एवोक्तं 'न तु च्छान्ताच्छ' इति^२। अत एव 'भवार्थकाणन्ताद्भवार्थे छो'भवत्येवे'ति, आहिच्छत्रीये वृत्त्याद्युक्तं सङ्गच्छते। सनि त्वर्थगतमेव सारूप्यम्, विशेषण-सामर्थ्यादित्याहुः। 'ईत्सन्ती'त्यादौ यथा अदादेशो न, तथा 'अदभ्यस्तादि'त्यत्र प्रतिपादितम्।

॥ इति सनन्तप्रक्रिया ॥

१. 'द्विर्वचनस्य षण्परत्वम्' इति ग. पाठः।

२. 'इत्यर्थेऽपि' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'यद्वापवादे छे निवर्तितेऽपि, उत्सर्गाऽण् न। प्रष्टावसरत्वादित्याशयः' इति ग. पाठः।

४. 'छो नेती'ति आहिच्छत्रीये' इति ग. पाठः।

॥ अथ यङन्तप्रक्रिया ॥

भृशार्थः-कात्स्न्यम्। बोभूयते इति। अत्र यथा न द्वित्वं तथा द्विरुक्तप्रक्रियायामुक्तम्। क्रियासमभिहारे धातोरेव वृत्तिसम्भवात्पृच्छति-धातोः किमिति। 'सूचिसूत्री'ति वार्तिकस्य नियमार्थत्वं स्वीकृत्यात्र सूत्रे 'एकाचो हलादेरि'ति त्यक्तुं शक्यमित्याहुः।

यङ् नेति भाष्यमिति। अनभिधानादिति भावः। धातुसम्बन्धे भृशार्थ-पौनःपुन्ययोरन्यतरस्मिन्विवक्षिते, अन्तरङ्गत्वाद्यङि प्राप्ते, 'वे'त्यनुवृत्त्या तस्य वैकल्पिकत्वात्, तदभावे, लोटपि। अन्यतरार्थयङन्तात् पुनरन्यतरविवक्षायां यङन्तादपि लोट्, इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। क्रियासमभिहारादि तु यङो द्योत्यम्। वाच्यत्वे सन्नन्तादौ इच्छादेरिवात्रापि तस्य विशेष्यत्वं स्यात्। अत एवोक्तं भाष्ये- 'क्रियासमभिहारे स्वार्थे यङिती'त्याहुः।

सूचिसूत्रि। अत्र 'ऊर्णोति'ग्रहणं व्यर्थम्। 'नु'वद्भावेन' सिद्धेः। सङ्घातग्रहणमिति। तेन 'अहर्यीदि'त्यादौ नातिप्रसङ्गः। 'पुत्रकाम्ये'त्यत्रापि न। अर्थवत् एव यस्य ग्रहणात्^१।

दीर्घोऽकितः। अकितोऽभ्यासस्येति। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन, 'प्रतिपदोक्त'परिभाषया च, 'अभ्यास'पदसम्बन्धेन विहितानाम्, एतत्प्रकरणस्थ-

१. 'सिद्धेरित्याहुः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'केचित्तु 'अङ्गसंज्ञानिमित्तो यो यकार' इत्यर्थान्न दोष इत्याहुः' इति ग.

पाठः।

किद्युक्तानामेव व्यावृत्तिरिति 'चाच्छ्रयते' इत्यादावन्तरङ्गत्वात्तुकि माधवादिभिर्दीर्घ उदाहृत इति केचित्।

यङि, यङ्लुकि चेति। यत्तु 'अटाट्यते' इत्यादौ न स्यात्। यङो द्वित्वं प्रति कार्यित्वेन, दीर्घनिमित्तत्वायोगादि'ति। तत्र। प्रत्यासत्त्या यं प्रति कार्यित्वं, तं प्रति निमित्तत्वाभावस्यैव 'न हि कार्यी'त्यनेन बोधनात्'। अत एव 'अरार्यते' इति भाष्योदाहृतं सङ्गच्छते।

नित्यं कौटि। 'नित्य'ग्रहणं न वाक्यनिवृत्त्यर्थम्। 'वा'ग्रहणनिवृत्त्यैव सिद्धेः। 'विग्रहेण यङन्तप्रतिपाद्यविशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमिति भाष्योक्तेश्च। तस्मात् कौटिल्यपदान्वय्यवधारणार्थं तदित्याशयेनाऽऽह—**कौटिल्य एवेति।** इदं च वृत्तौ स्पष्टम्।

अन्ये तु 'वाच्यवृत्त्या 'नित्य'पदान्न एतदर्थलाभः। भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च। क्रियासमभिहारे तु न एतेभ्यो यङ्। एतत्प्रकृतिकयङा तस्य विशेषस्यासम्प्रत्ययात्। तदुक्तं भाष्ये—'क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङि'ति। अत्रापि 'विशेषा-सम्प्रत्ययादि'ति सम्बध्यते' इत्याहुः।

१. 'बोधनादिति, यत्किञ्चिदेतत्। यत्तु 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन निमित्तस्य कार्यित्वायोग इति। तत्र। तदवयवस्य कार्यित्वेऽपि, तस्य कार्यित्वाभावात्। तस्यानित्यत्वाच्च' इति ग. पाठः।
२. 'वा'पदानुवृत्त्यैव सिद्धेः। अनभिधानाच्च' इति ग. पाठः।
३. इतोऽग्रे—'न च 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन सिद्धे व्यर्थं 'नित्य'ग्रहणम्। भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टाऽऽपत्तेः। 'तदनित्यत्वज्ञापनार्थं तदि'त्यन्ये। तत्र। भाष्यविरोधात्। न चैवकार एव कर्तव्यः। तुल्यत्वात्। विरुद्धशब्दोपादानेन 'वा'शब्दनिवृत्तिबोधनार्थं 'नित्य'पदोपादानाच्च। अत एव कण्डवादियको नित्यत्वम्' इति ग. पाठः।

कैयटस्तु 'एतद्विषये न क्रियासमभिहारे यङ्'। 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन कौटिल्य-भावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहारादाच्छिद्य स्वीकृतत्वादि'त्याह।

परे तु 'क्रियासमभिहारादेर्यङ्घोत्यतया 'तद्वृत्तेर्धातोरे'त्यर्थेन तस्य अत्रानुवाद्यत्वं, न विधेयत्वम्। 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायश्च विधेयविषयः। 'विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यते' इत्येवाऽभियुक्तव्यवहारात्।

किञ्च न विशेषविहितत्वमात्रं बाधकत्वे बीजम्, किन्तूत्सर्गा-प्राप्तियोग्येऽचारितार्थम्। न चाऽत्र 'नित्यं कौटिल्ये' इत्यचरितार्थम्। क्रियासमभिहाराविवक्षया चारितार्थात्। अत एव 'मिदचोऽन्त्यादि'ति सूत्रे 'न राजाज्ञयाऽपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते। किन्तर्हि? न्यायोऽयमि'त्युक्त्वा, 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामि'त्याद्युपन्यस्तं भाष्ये। तस्मात्—'अनभिधानमेव गत्यर्थादिभ्यः क्रियासमभिहारे यङ्भावे बीजमि'त्याहुः।

कुटिलं व्रजतीति^१। नायं विग्रहः। किन्तु अर्थप्रदर्शनमात्रम्। विग्रहस्तु अस्य 'गच्छती'त्येवोचितः। कौटिल्यादेः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। न च तावता कौटिल्यादेरवगतिरस्ति। एवञ्च क्रियासमभिहारयङि अपि न वाक्यम्। तस्य वैकल्पिकत्वन्तु 'स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाती'त्यादौ पक्षे लोडर्थमिति बोध्यम्।

लुपसदः। ^२भावगर्हायामेवेति। पूर्वसूत्रोक्तरीत्येदमपि बोध्यम्।

उत्तरस्य। 'पर'शब्दसामर्थ्यात् 'अभ्यासस्ये'त्यनुवर्तमानं पञ्चम्या विपरिणम्यते। तदाह—^३अभ्यासात्परस्येति। 'अत' इति तत्परत्वं

१. 'स्थेन तरतीत्यादिवदर्थप्रदर्शनायेदं, न तु विग्रहः' इति ग. पाठः।

२. 'तक्रकौण्डिन्यन्यायसिद्धमर्थमाह-भावगर्हायामेवेति' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'नुगत इत्यनुवर्तमाने पुनरदग्रहणादेवाभ्यासस्येत्यस्य निवृत्तिः सिद्धा, तथापि 'अचर्करीदि'ति अतो व्यावृत्त्यर्थं परग्रहणम्' इति ग. पाठः।

स्पष्टार्थम्^१। 'अस्ये'त्युक्तौ लाघवाभावात्^२।

जपजभ। इह दर्शयङ्लुकि^३—यङ्-नुग्विधायकयोः 'दशे'ति निपातन-बलात्, यङ्लुकि अक्विडत्यपि 'न्'लोपः। तेन 'दंदशीती'ति नकाररहितमेव रूपमि'ति^४ वृत्तिः। इह 'पस्'धातुः सौत्रो, दन्त्याऽन्तो, गत्यर्थो बोध्यः। क्वचित्तालव्यान्तपाठः सूत्रे दृश्यते।

ओ यङि। गिरतेरेवाऽत्र^५ ग्रहणम्। स्पष्टं चेदम् 'अचि विभाषे'त्यत्र भाष्ये। **संचेस्क्रीयते इति**। न च 'सं-कृ' इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वनिमित्तप्रत्यययङः पूर्वमन्तरङ्गत्वासुटि^६, ततो यङि, द्वित्वात्परत्वात्, रीडश्चापवादत्वात्, 'यङि चे'ति गुणः स्यादिति वाच्यम्। 'सुट् कात्पूर्व' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितेन गुणनिषेधेन 'संस्क्रीयते' इतिवददोषात्। 'पूर्व' धातुः 'साधनेन, धातूत्तरप्रत्ययाऽर्थेन, तत्प्रयुक्तकार्येण च युज्यते' इति पक्षे 'अध्ययने' इत्यादिनिर्देशसिद्धे, पूर्व यङि, द्वित्वे, रीडि च कृते, सुट्प्राप्तेरदोषात्।

अत एव 'अडभ्यासव्यवायेऽपी'त्यस्याऽऽरम्भः सङ्गच्छते। (अत एव

१. 'स्पष्टार्थम्' इति क. ख. ड. नास्ति। 'अत इति तपरत्वम्, 'अस्ये'त्युक्तौ लाघवाभावात्' इत्येव तत्र पाठः।
२. 'लाघवाभावाच्च' इति ग. पाठः।
३. 'इह दर्शयङ्लुकि विवदन्ते' इति ख. ग. ड. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'केचित्तु यङ्विधायके नलोपनिर्देशेन, नलोपनिमित्तो यङ् भवतीत्यर्थाद्यङ्लुगेवास्य नास्तीत्याहुः' इति ग. पाठः।
५. 'उपसर्गस्यायतौ' इत्यकारविकरणाऽयतिसाहचर्याद् गिरतेरेवात्र ग्रहणम्। स्पष्टं चेदमचि विभाषेत्यत्र भाष्ये' इति ग. पाठः।
६. 'परत्वात्' इति ग. पाठः। तत्र परत्वात्=उत्कृष्टत्वात्, अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः।
७. 'पूर्व' धातुः 'साधनेन' इत्यारभ्य 'इति दिक्' (१८५७ पृ०) इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।
८. अयं पाठः क. नास्ति।

‘संस्क्रियते’, ‘संस्क्रियादि’त्यादौ ‘गुणोऽर्त्ती’ति न गुणः। न चात्र पक्षे ‘सस्मरतुरि’त्यादौ द्वित्वात्पूर्वमङ्गस्य संयोगादित्वाद् द्वित्वे, अभ्यासकार्येऽपि भूतपूर्वगत्या तत्त्वाच्च सिद्धेऽपि, ‘सञ्चस्करतुरि’ति न सिद्धयतीति वाच्यम्। ‘ऋतश्च संयोगे’त्यत्र ‘संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन समाधानात्^१। न च ‘सस्वरतुरि’त्याद्यर्थं तच्चरितार्थम्। उक्तरीत्या संयोगादिग्रहणेनैव सिद्धेः। (‘पूर्व’ धातुरुपसर्गेणे’ति दर्शनेऽपि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न^२ दोषः)।

यद्वा^४ ‘यस्मात्प्रत्ययविधिरि’त्यत्र ‘तदादि’पदे ‘तद् आदिः आदिर्यस्ये’ति ‘उष्ट्रमुख’वत्समासेन समाधेयम्। ‘सञ्चस्करतुरि’ति तु ‘ऋतश्च संयोगादेरि’ति सूत्रे ‘आदि’ग्रहणं त्यक्त्वा, प्रत्यासत्त्या ‘अङ्गाऽवयवसंयोगात्पर ऋकारान्तस्याङ्गस्य गुण’ इत्यर्थकरणेन चकारस्य तदादेरादेः सत्त्वात्, ‘चस्कृ’ इयस्याङ्गत्वात् सिद्धम्। स्पष्टं चेदम् ‘अङ्ग’संज्ञासूत्रे भाष्य इत्याहुः। एतेन ‘सुटो बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात्संयोगादित्वाभावेन, न गुण’ इति कस्यचिदुक्तिः परास्ता। ‘पूर्व’ धातुः साधनेने’ति पक्षे यङ्-द्वित्व-रीङ्गेषु कृतेषु, पश्चात्सुटि, साभ्यासाङ्गस्य संयोगादित्वम्, ऋदन्तत्वं च नास्तीति, गुणप्राप्तेरेवाभावात्। ‘पूर्व’ धातुरुपसर्गेणे’ति पक्षे बहिरङ्गत्वाभावादिति दिक्।

१. इतोऽग्रे—‘वार्तिकारम्भसामर्थ्येन परिभाषाऽप्रवृत्तेः’ इति ग. पाठः।

२. अयं ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—‘न चैवं द्वित्वे सुटि, संयोगोपधत्वेन गुणप्राप्त्या, ‘अकृतव्यूह’परिभाषया रीङ्गभावे, गुणो दुर्वारः। ‘गुणोऽर्त्ती’त्यादौ तदभावात्। ‘पूर्व’ धातुरुपसर्गेणे’ति दर्शनेऽपि कात्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वबोधनात्, ‘नित्य’ग्रहणानुवृत्त्या नित्यं संयोगादिरित्यर्थाद्वा न दोषः। अभक्तत्वे तद्विशिष्टात्प्रत्ययविध्यभावेनाङ्गत्वं दुरुपपादमिति, नित्यग्रहणानुवृत्त्यैव समाधेयम्’ इति ग. पाठः।

४. ‘यद्वा’ इति ख. नास्ति।

निसेसिच्यत इति। 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादि यद्यपि निषेधबाधकम्^१, तथापि 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन, 'पुरस्तादपवाद'न्यायेन च 'सात्पदाद्योरि'ति निषेधस्यैव बाधकम्। अयन्तु निषेधो विनिगमकाभावात्सर्वस्यापि निषेधकः। न च 'येन नाप्राप्ति'न्यायेनेदम् 'आदेशप्रत्यययोरि'त्यस्यैव बाधकम्। न च परत्वादुपसर्गनिमित्तस्यापि बाधकम्। असिद्धत्वादिति वाच्यम्। स्पष्टप्रतिपत्तये 'उपसर्गादि'त्यतः पूर्वमेव निषेधप्रकरणे कर्तव्ये, परत्र करणेन सर्वनिषेधकत्वादित्याहुः। ध्वनितं चेदं भाष्ये। तत्राऽभ्याससकारस्य 'उपसर्गात्सुनोती'ति प्राप्तम्, ततः परस्य 'स्थादिषु' इति प्राप्तं षत्वं निषिध्यते।

न कवतेर्यङि। शपा निर्देशफलमाह—कौतिकुवत्योरिति। 'कु शब्दे' इत्यदादेः, 'कूड् शब्दे' इति तुदादेश्च निवृत्तिः फलम्। कुडो भ्वादेरेव तु ग्रहणमिति भावः। एतच्च वृत्त्याद्यनुसारेण।

(न^२ च यङ्लुग्नित्यर्थः सः^३। यङ्परत्वाभावात्। न च यङन्तादचि भाष्यमते यङोऽवयवलोपाङ्गीकारात्तन्मते तत्र व्यावृत्त्यर्थं सः। शितपा निर्देशेनैव सिद्धेः। यङ्लुग्न्यावर्तकेन इतरव्यावृत्तावपि बाधकाभावाच्च। यद्यपि 'कोरि'त्युक्त्या 'कूड् शब्दे' इति दीर्घान्ततुदादेः प्रसङ्गो नास्ति, तथापि 'कु शब्दे' इत्यदादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणः शपा निर्देशः कुवतिमपि व्यावर्तयति। न च 'लुग्निकरण'परिभाषया निर्वाहः। 'निरनुबन्धक'परिभाषाया अपि दुर्वारत्वेन उभयग्रहणाधौ व्यात्। 'निरनुबन्धक'परिभाषा प्रत्ययविधिविषयेति तु भूवादिसूत्रादिस्थभाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेव। एवञ्च 'कुड्' इत्येव वक्तुं युक्तम्। न च पर्यायेषु लाघवगौरवाभावः। 'कवतेरि'त्यस्य अनुबन्धरहितधातुमात्रार्थकत्वेन, पर्यायत्वाभावात्।

केचित्तु धातुभेदेन रूपद्वये 'कोरि'ति सिद्धे, 'कवतेरि'ति गुरुच्चारणं

१. 'बाधकः' इति ग. पाठः।

२. 'न च' इत्यारभ्य 'इत्येवेत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. सः। 'कवतेरि'ति शपा निर्देश इत्यर्थः।

त्रयाणामपि सङ्ग्रहाय । 'शपः शित्विषये ज्ञापकसिद्धस्य त्रिभ्योऽपि सुलभत्वात् । 'कवतेरि'ति समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषः । तेन त्रयाणामपि 'कोकूयते' इत्येवेत्याहुः ।)

नीग्वञ्चु । 'कस'धातुर्निरनुबन्धकत्वात्, अलुग्विकरणत्वाच्च भ्वादिरेव गृह्यते । **अकित इत्युक्तेरिति** । 'ननु अजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घ' इत्यर्थे नुग्रीकादौ कृते, अजन्तत्वाभावात्त्रीकि विशेषाभावात्प्राप्तिरेव नेति किम् 'अकित' इत्यनेन । न च 'चरिकर्त्ती'त्यादौ रिको दीर्घव्यावृत्त्यर्थं तत् । रीकैव सिद्धे, रिग्विधिसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धेरिति चेत्, न, 'अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्ये-नैवान्वय' इत्यर्थज्ञापकत्वात् । तेन छ्यतेः सनि, द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात्तुकि, 'चिच्छासती'त्यादावभ्यासह्रस्वेत्वसिद्धिः । 'चाच्छायते' इत्यादौ च तुकि 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घसिद्धिः । न चैवमपि अपवादत्वात्त्रीगादिभिर्दीर्घबाधे^१, व्यर्थमेव तदिति वाच्यम् । 'अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते' इत्यस्यापि ज्ञापनादिति स्पष्टं भाष्ये ।

तस्यायमाशयः — 'तेषां सति सम्भवे युगपदेव प्रवृत्तिः । यौगपद्यासम्भवे तु क्रमेणैव । तत्रान्यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं, बाध्यप्रवृत्त्यभावः । प्रकृते तु तस्मिन्कृतेऽपि, प्राप्तियोग्यं बाध्यं भवत्येव । किञ्च यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता, तत्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिः, अनन्तरं बाधकप्रवृत्तिरिति । अत एव 'मीमांसते' 'अचीकरदि'त्यादावित्वे कृते, दीर्घः । **अनुस्वार इति** । तस्य पदान्त-वत्वात्परसवर्णः^३ ।

हन्तेर्हिंसायामिति । यद्यपि 'ह्री'आदेशे, 'अभ्यासाच्चे'ति कुत्वेन

१. 'चिच्छासते' इत्यादौ' इति क. ख. ग. पाठः ।

२. 'दीर्घबाधे भ्रष्टावसरत्वाच्च पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेव तत् । किञ्च दीर्घे कृते नीगादीनां चारितार्थ्येन, परत्वात्त्रीगादौ, सकृद्भूतिन्यायेन दीर्घाप्रवृत्तौ, व्यर्थमेव तदिति वाच्यम्' इति ग. पाठः ।

३. 'पक्षे परसवर्णः' इति लघुशेखरे पाठः ।

सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय 'घ्नी'त्युक्तमिति प्राञ्चः^१। ननु हिन्योरिकारोच्चारणेन उत्त्वबाधवत्, हकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'ह्री'भावे कुत्वं न स्यादिति चेत्, न, शास्त्रबाधकल्पने गौरवेण 'हकारोच्चारणं कुत्वप्रवृत्त्यर्थमि'त्यर्थस्यैव कल्पयितुं युक्तत्वात्। तत्र तु 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन हिन्योरुत्त्वाऽपवादत्वेन, इकारोच्चारणस्य तद्बाधकत्वमेव युक्तम्^२। घ्नीभावे 'यङी'ति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमेव घ्नीभाव इति, 'पिप्ये' इतिवद् द्वित्वमित्याहुः^३।

(अन्ये^४ तु घ्नीभावेन द्वित्वं न बाध्यते, विषयभेदात्। यङन्तावयव-द्वितीयाजवधिकस्य हि द्वित्वम्, प्रकृतिमात्रस्य 'घ्नी'ति। अपवादत्वेन बाधे विषयैक्यमपेक्षितम्। विप्रतिषेधेऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थ्यं सति, तुल्यवर्णाऽऽनुपूर्व्या निमित्तत्वमपेक्षितम्। विषयैक्यन्तु तत्र न। अत एव तातडा 'शा'भावादिकं परत्वाद्बाध्यत इति भाष्यकृत इत्याहुः। दीर्घोच्चारणं संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वज्ञापनाय)। शित्पानिर्देशाद्यङ्लुकि न। यङ्येव भाष्ये उपसङ्ख्यानाच्चेति दिक्। वेवीयते इति। 'हल' इति दीर्घः।

चायः की। दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम्। अत एव तत्र 'न लुमते'ति निषेधोऽपि न। यद्यपि एकवचने न विशेषः, तथापि 'चेकीत' इत्यादावस्त्येवेत्याहुः।

ई घ्रा। 'दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्। ननु 'अस्य च्चौ' इत्युत्तरत्र दीर्घोच्चारणं सार्थकमिति, 'न लुमते'ति निषेधबाधे न मानम्। न च तत्रापि 'च्चौ' इति

१. प्राञ्चः=मनोरमादिकृतो दीक्षितादय इत्यर्थः।

२. इतोऽग्रे—'परत्वाद्धिन्योः प्रवृत्तौ तु सकृद्गतिन्यायान्नोत्त्वम्। परत्वाद् व्यक्तिपक्षाश्रयणात् 'ईजतुरि'त्यादाविव द्वित्वम्। दिग्यादेशे तु जातिपक्ष एव लक्ष्यानुरोधादिति स्पष्टं भाष्यकैयटयोरित्याहुः' इति ग. पाठः।

३. 'इत्याहुः' इति ख. ग. ड. नास्ति।

४. 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'अनित्यत्वज्ञापनाय' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

५. 'दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्चौ' इत्युत्तरार्थम्' इति लघुशेखरपाठः। अयमेव परिनिष्ठितः पाठः।

दीर्घेणोष्टसिद्धिः^१। ईत्त्वस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घापवादत्वात्। दीर्घान्तेऽपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या दीर्घप्राप्तेरिति चेत्, न, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरिति केचित्। केचित्तु 'उभयत्रापि दीर्घोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थमि'त्याहुः। शाशय्यते^२ इति। 'यि किङ्ती'त्यस्य विषयसप्तमीत्वात्, अन्तरङ्गत्वेन अयङि, द्वित्वम्।

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

१. इतोऽग्रे—'घटी भवती'त्यादौ दीर्घे कृतेऽपीत्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वेन, 'खट्वी भवती'त्यादौ फलाभावादीर्घप्रवृत्त्या ईत्त्वस्य सावकाशत्वेन, 'तनू करोती'त्यादौ दीर्घस्य सावकाशत्वेन, परत्वादीत्त्वप्रवृत्त्या, सकृद्गताविति न्यायेन, दीर्घाप्रवृत्त्यानिष्टं स्पष्टमेवेति चेत्, न, पुनःप्रसङ्गमाश्रित्य दीर्घसम्भवात्। यद्यपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या निरवकाशत्वेनापवादत्वमीत्त्वस्य, भ्रष्टावसरत्वाच्च तत्र ईत्वे कृते, दीर्घाप्रवृत्तिस्तथापि क्वचिदपवादे कृतेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः। अपि च 'ई ग्राध्मोरि'त्यत्र विधेयस्य पूर्वमुपादानेन प्राबल्यबोधनात्पूर्वं प्रवृत्तिरित्याहुः। केचित्तुभयत्रापि' इति ग. पाठः।
२. 'शाशय्यते इति। परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अयङि कृते द्वित्वम्। न च द्वित्वमपि नित्यम्। शब्दान्तरप्राप्तत्वात्। न चायङिपि तथा। 'द्विःप्रयोगो द्विवचनमि'ति सिद्धान्तेन शब्दान्तरत्वाऽभावादित्याहुः। ततो गुण इति। अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावादिति भावः' इति ख. ग. ङ. पाठः।

॥ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि। व्याख्यानाद्^१ अच्प्रत्यय एव। चेन 'बहुलमि'त्यपकृष्यते। अत एव 'योयूयः', 'रोरूय' इति भाष्योदाहृतं सङ्गच्छते। यद्यपि-
'छन्दसी'त्यनुवृत्तिर्भाष्यादितो लभ्यते, तथापि 'हुश्नु'ग्रहणात्लिङ्गाल्लोकेऽपि
भाष्यकृता क्वचिदभ्युपगमेन, तत्राऽऽदृतम्^२।

केचित्तु 'दाधर्ती'ति सूत्रे 'बोभूतु' इति निपातनमपि यङ्लुको भाषाविषयत्वे
प्रमाणम्। तद्धि यङ्लुगन्तभूधातोश्छन्दसि लोट्येव गुणाभावो, नाऽन्यत्रेत्येतदर्थमिति
स्पष्टं भाष्ये। तत्र सङ्कोचे मानाभावेन यङ्लुकि छन्दसि लडादाविव, भाषायां
लोटीयपि गुणो बोध्यते। न च क्वान्यत्र मा भूत्? 'बोभवती'ति लेटि भाष्ये
उदाहरणात्, छन्दोविषयक^३ एव नियमः स्यादिति वाच्यम्, तस्योपलक्षणत्वादित्याहुः।

अनैमित्तिकोऽयमिति। 'बहुल'ग्रहणलभ्य इत्यर्थः। **अन्तरङ्गत्वादिति।**
'लुक्त्वाच्चे'त्यपि बोध्यम्। **यङन्तत्वादिति।** 'सन्यङोरि'त्यस्य षष्ठीत्वादिति
भावः^४। ननु 'एकाच' इति विधीयमानं द्वित्वं 'शितपा शपे'ति निषेधाद्
यङ्लुकि न स्यादिति चेत्^५, न, तस्यानित्यत्वात्। अत एव यङ्लुकि
भष्भावसिद्धिः। अत एव 'गुणो यङ्लुकोरि'त्यादि चरितार्थम्^६। वस्तुतः

१. 'यङ्साहचर्याद् अच्प्रत्यय एव' इति ख. ग. ड. पाठः।
२. इतोऽग्रे—यद्यपि वार्तिककृता 'हुश्नु'ग्रहणं प्रत्याख्यातम्, तथापि^१ तत्पूर्वपक्षमात्राभिप्रायम्।
ऋषिद्वयमताविरोधे सम्भवति, विरोधस्याऽन्याय्यत्वात्। अत एव 'यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यमि'त्यभियुक्ताः। किञ्च दाधर्तीति सूत्रे इति ख. ग. ड. पाठः।
३. 'छन्दसि लडादिविषयक एव नियमः स्यात्' इति ग. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'अत एव 'गुणो यङ्लुकोरि'त्यत्र 'यङ्'ग्रहणं चरितार्थम्' इति ग. पाठः।
५. इतोऽग्रे—'औपदेशिकैकाच्चेन प्राप्तेऽग्निषेधस्य वृग्रहणसामर्थ्येन क्वचित्कल्प्य-
मानाऽप्राप्तिकस्यैव तेन यङ्लुकि अप्राप्तिबोधनात्' इति ग. पाठः।
६. इतोऽग्रे—'शितपा साहचर्यादिकाच्यदेन सामानाधिकरण्येन यत्र धातुमात्रनिर्देशः, न तु
तदवयवनिर्देशोऽपीत्यन्ये' इति ग. पाठः।

१. 'तथापि 'भाष्यकृतोक्तेऽर्थे तस्य ज्ञापकत्वमाश्रितम्। यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमित्यभियुक्ताः'
इति ख. ड. पाठः।

स नास्त्येवेति प्राग् निरूपितम्। धातुत्वादिति। यङन्ते प्रवृत्ताया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वम्^१। 'चर्करीतमि'त्यदादौ पाठाद् भ्वादित्वेन भूवादिसूत्रेण सा। **डित्वस्येति**। न चानुबन्धनिर्देशादेव 'अनुदात्तङित' इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। 'किङिति च' 'अनिदितां हल' इत्यादेर्यङ्लुकि प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यासत्त्या (शित्पादिसाहचर्याच्च, यत्र) यदीयाऽनुबन्धनिर्देशः, तत्प्रकृतिकयङ्लुगन्ते तस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैवाङ्गीकारात्। तदेतद् ध्वनयन्वक्ष्यति—**येऽपि स्पर्धशीडादय इति। यत्र हीति।** अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रत्ययलक्षणसूत्रे एवोक्तम्। ननु 'प्रत्ययलक्षणस्य विध्यर्थत्वमिति' वार्तिकपक्षे दोषः। तत्पक्षे हि यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्र विधिप्रवृत्तिः। अस्ति च इमादिविधौ प्रत्ययस्य विशेष्यत्वम्। 'ङित' इत्यत्रापि बहुव्रीहिसत्त्वेन प्रकृतोदाहरणसंस्कारके, प्रत्ययस्यैव अन्यपदार्थत्वेन विशेष्यत्वात्, दोषः।

१. इतोऽग्रे—'केचित्तु' क्विबन्तोष्विव प्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तधातुसंज्ञाया निरपवादत्वेन अवस्थित्या, न दोष इत्याहुः। कार्यकालपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणवशात्सनाद्यन्तसूत्रेण सा। यत्तु भूवादिसूत्रेणेति। तत्र। गणकार्यत्वात्' इति ख. ड. पाठः।

२. ननु प्रत्ययलक्षणस्य विध्यर्थताया अपि सत्त्वेन दोषः। न च तत्पक्षेऽपि 'स्थानिवदि'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्याद् यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं, 'ङित' इति साधारणं रूपं यत्राऽऽश्रीयते, तत्र विधिप्रवृत्तेर्न दोष इति वाच्यम्। तेन 'प्रत्ययस्य विशेष्यत्वे प्रत्ययलक्षणमि'त्येव कल्पनात्। अस्ति चेमादिविधौ' इति ग. पाठः।

१. 'यद्वा क्विबन्तोष्विव प्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तधातुसंज्ञाया निरपवादत्वेन सुलभत्वम्। कार्यकालपक्षेऽपि भूवादिसूत्रेण, प्रत्ययलक्षणवशात्सनाद्यन्तसूत्रेण वा प्रवृत्तिरिति भावः। न च गणकार्यत्वाद्भूवादिसूत्राऽप्रवृत्तिः। शित्पादिसाहचर्येण, तत्सामर्थ्येन च धातुसंज्ञाभिरगणकार्यस्यैव निषेधात्।

न चैवमपि यङ्लुगन्तस्य गणे पाठाभावात्कथं धातुत्वम्। 'चर्करीतं चे'त्यदादौ पाठात्। अत एवाऽदादित्वप्रयुक्तः शपो लुक्। **डित्वस्येति** इति ग. पाठः।

किञ्चानुबन्धकार्ये 'अनल्विधावि'त्यप्रवृत्तेः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव आत्मनेपदप्रवृत्तिरिति चेत्, न, 'तेतित्ते' इति निपातनेन 'अत्रैव यङ्लुगन्तस्य' आत्मनेपदं, नान्यत्रे'ति नियमात्र दोष इति भाष्ये स्पष्टम्।

अनुबन्धनिर्देशादिति। एवञ्च सत्यभिधाने 'भावकर्मणोः' 'नेर्विश' इत्याद्यात्मनेपदं यङ्लुगन्ताद्भवत्येव। भाष्योक्तनियमोऽपि सजातीयापेक्ष एव। 'प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमिति' पक्षैकवाक्यत्वादित्याहुः।

तत्र^१ च श्तिपेति। तदभावे तु 'तेतित्ते' इति निपातनादेव तदभावः। 'तिजेरनुदात्तेत्वाद् 'अनुदात्तङित' इत्यात्मनेपदं सिद्धमिति'त्याशङ्क्य, 'नियमार्थं भविष्यति— 'अत्रैव यङ्लुगन्तस्याऽऽत्मनेपदमिति' भाष्योक्तेः। श्यनादयोऽपि न, विशिष्यादादौ पाठेन तत्र गणान्तरप्रयुक्तस्याप्राप्तेरिति बोध्यम्। अत एव 'अजर्घा' 'बेभिदीती'ति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते।

यङन्तादिति। लुक्यपि, प्रत्ययलक्षणेन यङन्तात्परत्वम्^२।

छन्दसि निपातनादिति। तद्धि यङ्लुगन्तभूधातोश्छन्दसि लोट्येव गुणाभावो, नान्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये। तत्र सङ्कोचे मानाभावेन 'छन्दस्येव, तत्रापि लोट्येवे'ति नियमाङ्गीकारादिति भावः^३। न च क्वाऽन्यत्र मा

१. 'यङ्लुगन्तस्य' इति क. नास्ति।

२. 'शपो लुगिति। इदं च विशिष्याविहितविकरणविषये। अत एव 'श्रुवः शृ चे'त्यादि यङ्लुगन्ते भवत्येवेति केचित्। यङन्तादिति' इति ग. पाठः।

३. 'यङन्तात्परत्वं बोध्यम्' इति ख. ड. पाठः।

४. इतोऽग्रे— 'केचित्तु 'लोटेयेवे'ति नियमस्य भाष्यप्रामाण्यादावश्यकत्वेऽपि, 'छन्दस्येवे'ति द्वितीयनियमे मानाभावः। तस्माद्यङ्लुकि सर्वत्र गुणनिषेधो भवत्येवेत्याहुः। न चेति' इति ग. पाठः।

भूत्? 'बोभवती'ति लेटि भाष्ये उदाहरणाच्छन्दोविषय एव नियम इति वाच्यम्। तस्योपलक्षणत्वात्। 'भूसुवोरि'ति सूत्रे हि 'एकाज्ग्रहणं कार्यमि'ति वार्तिकम्। तत्पक्षे भाषायां यङ्लुकि सर्वत्र गुण एव लभ्यत इति, तदेकफलत्वात्तत्रत्याख्यानप्रकारेऽपि द्विविधो नियम एवोचितः। अत एव भाष्ये वार्तिकाऽऽरम्भे 'अभूदि'त्यसिद्धिवत्, भाषायां यङ्लुकि गुणाऽऽपत्तिर्दोषत्वेन नोद्भाविता इति दिक्।

न चेति। तस्य भूत्वाभावादिति भावः।

सिद्धान्तादिति। तेन^१ सिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृति-रूपत्वबोधनेन, 'प्रकृतिग्रहणे' इति न्यायसिद्धमिति भावः।

परे तु 'तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोरपि तत्त्वमिति लभ्यते, न समुदायस्येति। अन्यथा इच्छाया 'पच्-पचिति' द्विःप्रयोगेऽपि विशिष्टस्य धातुत्वाऽऽपत्तौ, 'अपचचदि'त्यादेरपि साधुत्वाऽऽपत्तिः। युक्तेस्तुल्यत्वात्। अत एव 'दयतेर्दिगी'ति सूत्रे 'द्वित्वे कृते परस्याऽस्तेर्भूभावे, पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोती'त्याशङ्क्य विषय-सप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या समुदायस्यैवादेशा-पत्तिरेकाज्जिर्वचनन्यायेनेति, तदसङ्गतिः स्पष्टैव^२। तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिरित्येव मूलार्थः। 'भूसुवोरि'त्यस्य तु तदन्ताङ्गस्येत्यर्थात्प्राप्तस्य नियम इति बोध्यम्। एवञ्च हन्तेर्यङ्लुगन्ताल्लिङि 'वध्यादि'ति रूपमिति माधवोक्तमसङ्गतमित्याहुः।

१. 'तेन हि सिद्धान्तेन 'प्रकृतिग्रहणे द्वित्वसहितस्य ग्रहणमि'त्यर्थो बोध्यते। अत एव 'निजां त्रयाणाम्' 'न कवतेरि'त्यादीनामुक्तिसम्भवः। एवञ्च तेनैव न्यायेनेदमपि सिद्धमिति भावः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'तस्मात् 'शीङः सार्वधातुके' 'दीङो युङची'त्यादिनिर्देशानाम्, 'भरज्ञपी'-त्यादिशपानिर्देशानाम्, शितपानिर्देशानां च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तग्रहणज्ञापकतोचिता। 'बोभूत्वि'ति निपातनन्तु न ज्ञापकम्। अप्राप्तगुणाभावनिपातनेन चारितार्थादित्याह' इति ख. ग. ड. पाठः।

सिचो लुगिति। शितबादिसाहचर्येण धातोरनुबन्धनिर्देशे एव निषेध इति भावः। **नित्यत्वाद्गुगिति।** अत एव वुको नित्यत्वमाश्रित्य 'इन्धिभवतिभ्यामि'ति प्रत्याख्यातम्। **अभ्यस्ताश्रय इति।** 'सिचः परस्य चेत् जुस्, तर्हि आत एवे'त्येवंरूप 'आत' इति नियमस्तु नियमस्वारस्येन, प्रत्यासत्त्या च, सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तन्मात्रपर इति भावः।

१न चैवं पञ्चमीसमासखण्डनावसरे 'अपीपचन्नि'त्यत्र जुस्वारणाय 'परविदिसाहचर्येणाभ्यस्तादपि लङ् एव झेर्जुस्, न लुङी'ति मनोरमादावुक्तम्, एवञ्च कथमत्र जुसिति वाच्यम्। पूर्वोत्तरसाहचर्येण अनादिष्टझेरेव ग्रहणेन, 'अपीपचन्नि'त्यादिसिद्धौ, परसाहचर्यमात्राश्रयणेन तादृशार्थाश्रयणे मानाभावात्। तावतापि 'अपीपचन्नि'त्यादिवारणं शक्यमित्यभिप्रायेण तु तत्र तदुक्तम्।

न च तद्वदेवात्रापि पूर्वमन्तादेशे, 'झेर्जुसि'त्यत्रेकारस्योच्चारणार्थत्वेन 'झ'मात्रस्य स्थानित्वे, अल्विधित्वादन्तेर्झत्वाभावेन^३, कथं जुसिति वाच्यम्। ४अन्ताऽऽदेशप्रवृत्तिकाले एवाभ्यस्तत्वसत्त्वेन जुसा बाधात्। तत्र तु अन्तौ कृते, चङि च कृते, अभ्यस्तत्वमिति विशेषादित्याहुः।

अन्ये तु 'आत' इति नियमस्य लाघवात् सामान्यापेक्षत्वमाश्रित्य जुस् वार्यते, तदा 'अदभ्यस्तादि'त्यस्तु, 'अबोभूवदि'ति। 'अबोभूवन्नि'ति तु चिन्त्यमेवेत्याहुः। तत्र। 'आतश्चे'ति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। ध्वनितं चेदम् 'अस्तु नामे'ति वक्रोक्त्या मनोरमायाम्।

१. 'न चैवम्' इत्यारभ्य 'मनोरमायाम्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

२. इतोऽग्रे—'वस्तुतस्तदयुक्तमेव। पूर्वसाहचर्यस्याऽन्तरङ्गत्वादिति तत्रैव निरूपितम्' इति ग. पाठः।

३. 'अन्ते अल्वत्वाभावेन' इति ख. पाठः।

४. 'अन्तादेश' इति क. नास्ति।

नित्यत्वाद्गुणिति। 'जुसि चे'ति गुणापेक्षयेत्यर्थः। **अपास्ता इति।** न च दीर्घे रुत्वमसिद्धम्। 'ढ्रलोप'सूत्रे दत्तोत्तरत्वात्। **मोमुदीतीति।** 'नाऽभ्यस्त-स्याऽची'ति निषेधात् गुणः। **मोमोदितेति।** 'न धातुलोप' इति गुणनिषेधस्तु न। अत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात्।

वनीवञ्चीतीति। न च 'नीग्वञ्चु' इत्यनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकि नीक् दुर्लभ इति वाच्यम्। अत्रापि 'यङ्लुकोरि'त्यनुवृत्तिसामर्थ्येन प्रवृत्तेः। अत एव 'यङोऽचि चे'ति सूत्रे 'सनीस्त्रंसः' 'दनीध्वंस' इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। नलोपस्तु न। यङो लुका लुप्तत्वात्।

वनीवक्त इति। तसो ङित्वात्रलोपः।

न्यासकार इति। 'राजा वृत्रं जङ्घनदि'ति प्रयोगस्तस्य बीजम्। परि-भाषायां 'निर्दिष्ट'पदेन यत्र सूत्रे शितबन्तोच्चारणं, 'तस्यैवानित्यत्वं स्यात्, न शितबादिनिबन्धनस्येति भावः। **तपरत्वात् गुण इति।** न च तपरत्वेन वारणे 'हलि चे'ति दीर्घोऽपि न स्यात्। न च तस्य त्रिपादीस्थत्वेन, बहिर्भूतहल्निमित्तकत्वेन च, असिद्धत्वात् तपरव्यावर्त्यत्वम्। बहिरङ्गत्वेन *गुणस्याप्यसिद्धत्वादिति वाच्यम्। अष्टाध्यायीस्थशास्त्रबाधापेक्षया आनुमानिकबहिरङ्गासिद्धत्वबाधेन तपरत्वचारितार्थे सम्भवति, तद्बाधे

१. 'तस्यैव निषेधो, यत्र त्वनुवृत्तिस्तद्भवत्येवेत्यन्ये' इति ख. ड. पाठः।

२. एतत्स्थाने—**'असिद्धत्वेनेति।** त्रिपादीस्थत्वेन, बहिर्भूतहल्निमित्तकत्वेन चेति भावः। न च बहिरङ्गत्वेन गुणस्यापि असिद्धत्वमिति वाच्यम्। अष्टाध्यायीस्थशास्त्रबाधापेक्षया' इति रीत्या क. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'इदं च वृत्त्यनुरोधेन। वस्तुतो यदि गुणो नेष्यते तर्हि 'अङ्गवृत्त'पारभाषया वारणीयः। तपरत्वेन वारणे तु 'हलि चे'ति दीर्घोऽपि न स्यात्। न च तस्य' इति ग. पाठः।

४. 'गुणस्याप्यसिद्धत्वात्। 'अत' इति तपरत्ववत्, अस्यापि सत्त्वाच्चेत्याहुः। अन्ये त्वष्टाध्यायीस्थशास्त्रबाधाऽपेक्षया' इति ग. पाठः।

मानाभाव' इत्याशयात् । एवं 'पोपूर्यते' इत्यत्र 'उदोष्ठ्ये'त्युत्त्वेऽपि अभ्यासगुणो भवत्येव । विप्रतिषेधसूत्रे 'पोपूर्यते' इति भाष्योदाहरणादिति बोध्यम् । असिद्धत्वेनेति । त्रिपादीस्थत्वेन, बहिर्भूतहल्निमित्तकत्वेन चेति भावः ।

चञ्चूर्तीति । 'चरफलोर्'ति नुक् । 'हलि चे'ति दीर्घः । **अचञ्चूरिति** । 'वोरूपधाया' इति दीर्घः । (चङ्घात^२ इति । यत्तु 'धातुग्रहणेन उक्तं यङ्लुकि वे'त्युक्त्वा 'चङ्घन्त' इत्यप्युक्तं, तन्निर्मूलम्) ।

हाङ्-हाकोस्तन्त्रेण रूपाण्याह—**जाहेतीति** । शितपा निर्देशादिति । एतन्माधवानुसारेण । ननु 'अकित' इति निषेधादीर्घो दुर्लभः । न च 'अकित'

१. 'मानाऽभावः । किञ्च गुणे उत्त्वजात्यनुवृत्त्यभावेन, दीर्घे तदनुवृत्तिसत्त्वेन, दीर्घेण सह नात्यन्तविरोध इत्याहुः । यत्तु 'चरधातोर्णिजन्तात्कर्त्तरि क्विपि, आचारक्विपि यङ्लुकि, एकदेशविकृतन्यायेन 'चर'ग्रहणेन ग्रहणेऽपि, 'उत्परस्ये'त्युत्त्वं न । 'अत' इति तपरकरणादिति । तत्र । धातुविशेषमुच्चार्य विहितस्य आचारक्विप्यप्रवृत्तेः । अत एव 'घुषिरविशब्दने' इति णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा चुरादिण्यन्ताद् घुषेः कर्त्तरि क्विपि, तत आचारक्विपि, 'अविशब्दने' इति चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । किञ्च असिद्धवत्सूत्रे आचारक्विबन्ताद्यङ्लुगभावस्य ध्वनितत्वात् । अपि च हलन्तेभ्य आचारक्विप एवाभाव इत्याहुः । एवं 'पोपूर्यते' इत्यत्र 'उदोष्ठ्ये'त्युत्त्वेऽपि, तपरत्वसामर्थ्यात्र गुणः । अभ्यासगुणस्तु भवत्येव, विप्रतिषेधसूत्रे' इति ग. ड. पाठः ।

२. अयं ख. ड. पाठः ।

३. इतोऽग्रे—'अर्थबोधकत्वमिव कित्वमपि समुदायस्योत्तरखण्डस्यैवेत्यदोषात् । नन्वर्थवत्त्वस्य दोषभिया समुदाये, उत्तरखण्डे एवाङ्गीकारेऽपि वा, कित्वस्य तत्रैव सत्त्वे मानाभाव इति चेत् । एवमपि न दोषः' इति ख. ड. पाठः ।

इति न धातोर्विशेषणम्। 'वनीवञ्चीती'त्यसिद्ध्यापत्तेः। किन्तु अभ्यासस्य एवं च दीर्घः सुलभ इति वाच्यम्। द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगत्वेन धातोः कित्त्वे, अभ्यासस्यापि कित्वादिति चेत्, न^१, 'अकित' इत्यत्र 'न विद्यते

१. 'इति चेत्, न। द्वित्वाभावे केवलस्याऽर्थवत्त्वेऽपि, द्वित्वे सति केवलादर्थ-प्रतीत्यभावेन, 'द्वावि'त्यादाविव समुदाये एवार्थवत्त्वम्। अत एव बोधाऽऽवृत्तिर्न। बोधकतापर्याप्तेः समुदाये एव स्वीकारात्। बोधकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमादायैव चाङ्गत्वं समुदाये सिध्यति। 'सुविनिर्दुर्ध्य' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्फुटमेतत्— 'समुदायस्यैवार्थवत्त्वमिति'। अत एव अडादिव्यवस्था सिध्यति। अत एव 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर'त्यस्य 'अनभ्यासविकारे' इति वाक्यशेषः सङ्गच्छते। न चैवम् 'आटिटदि'त्यादौ णित्वादिप्रयुक्तलोपादि न सिध्यति, ण्यन्तत्वादि-प्रयुक्तधातुत्वं च न स्यादिति वाच्यम्। 'अनभ्यासविकारे' इति वाक्यशेषेणाभ्यासनैरर्थव्येनैव बोधाऽऽवृत्त्यभावोपपत्तौ, उत्तरखण्डस्य, तदवयवस्य चानर्थकत्वे मानाभावात्। प्रादिवदुत्तरखण्डेनाऽर्थे बोधनीयेऽभ्यासस्य सहकारित्वं त्वस्त्येवमिति तावदेवार्थबोधानुभवात्। एवमभ्यासस्य नैरर्थव्येऽपि तदवयवस्य सम्भव्यर्थस्य अर्थत्वमेवेत्याहुः। ध्वनितं चेदं 'दयतेर्दिगी'ति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि 'द्विःप्रयोगपक्षे अस्तेर्द्विवचने कृते, परस्य भूभावे कृते, पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोती'त्याशङ्क्य 'आर्द्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन समाहितम्। एवञ्चार्थबोधकत्वमिव, कित्त्वमपि समुदायस्य, उत्तरखण्डस्यैव वेति न दोषः।

नन्वर्थवत्त्वस्य दोषभिया समुदाये, उत्तरखण्डे एव वाङ्मीकारेऽपि, कित्त्वस्य तत्रैव सत्त्वे मानाभाव इति चेत्। एवमपि न दोषः। 'अकित' इत्यत्र 'न विद्यते किद्यस्मिन्नि'ति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्। तत्रानन्तरस्येति न्यायेन, प्रतिपदोक्तपरिभाषया चाभ्यासनिमित्तकित एव ग्रहणम्। अत एव 'चाच्छासते' इत्यादौ तुकि माधवाद्युदाहृतो दीर्घः सङ्गच्छते। हाकः कित्त्वस्य चारितार्थ्यन्तु 'वनो र चे'त्यत्र व्युत्पादितम्' इति ग. पाठः।

किद् यस्मिन्नि'ति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्। तत्सामर्थ्याच्च व्यप-
देशिवद्भावानाश्रयणम्। हाकः कित्त्वस्य चारितार्थ्यन्तु 'वनो र चे'त्यत्र
व्युत्पादितम्।

पञ्चाऽपीति। पूर्वोक्तमताऽन्तरे तु द्वयोरेवाभाव इति बोध्यम्।

लुका लुप्ते इति। न च 'स्वपिस्यमी'ति सूत्रे 'व्येजामि'त्यनुबन्धनिर्देशो
व्यर्थः। 'व्यामि'त्युक्तौ 'वी'धातोरपि ग्रहणशङ्का स्यादिति, तद्व्यावृत्त्यर्थत्वात्।

रिक् रीगिति। चकारेण 'रीगृदुपधस्ये'त्यतो रीगनुवर्तत इति भावः।

अवर्वदिति। अत्र यद्वक्तव्यं तद् हल्ङ्यादिसूत्रे एवोक्तम्। **चर्करीतीति।**
न च गुणे ऋकारान्तत्वस्य विनाशोन्मुखतया रीगादिकं न स्यादिति वाच्यम्।
'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वात्तत्प्रवृत्तेः।

चाकर्त्तीति। नन्वत्र यङं निमित्तीकृत्य अन्तरङ्गत्वाद्गुणं बाधित्वा, 'ऋत'
इतीत्वं प्राप्नोति, 'उरदि'त्यादिवदिति चेत्, न^१, यङो लुका लुप्तत्वात्।
उरदत्वे तु 'अजर्धी' इति भाष्योदाहरणेन 'न लुमते'ति निषेधाप्रवृत्तिरित्युक्तम्।
अत एव 'तपरकरणे किं प्रयोजनम्'? 'चाकर्त्ति' 'चाकीर्त्त' इति प्रकृतसूत्रस्थं
भाष्यं सङ्गच्छते। एतेन 'रीग्विधायके 'रीगृत्वत्संयोगार्थमि'ति वचनेन ऋदु-
पधग्रहणं प्रत्याख्यायते, 'कास्प्रत्ययादि'त्यत्रानेकाज्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणवत्।
तदेव च 'रुग्रिकौ चे'त्यत्राऽनुवर्तते। एवञ्च 'ऋतश्चे'ति सूत्रं न कार्यमिति
लाघवम्। एवञ्च 'कृ'प्रभृतीनामभ्यासह्रस्वत्वे, ऋत्वत्ताऽनपायेन, रीगादिकं
दुर्वारमिति परास्तम्। ऋदुपधग्रहणादेः प्रत्याख्याने मानाभावात्। अत एव
'तत्र कर्त्तव्यमि'ति भाष्ये नोपसंहृतम्। उत्तरार्थमावश्यकत्वात्। अत एव च
तृक्ष-मृक्षादौ न रुक्^२।

१. इतोऽग्रे—'गुणप्राप्तिसम्भावनया ऋकाररूपनिमित्तविनाशसम्भावनयाः सत्त्वात्
'अकृतव्यूह'परिभाषया तदप्राप्तेः' इति ग. पाठः।

२. 'न रुगित्याहुः। अन्ये त्वभ्यासऋकारमादाय' इति ग. पाठः।

किञ्चाभ्यासऋकारमादाय ऋकारवत्ता वक्तुमशक्या। 'ऋत्वत्' इति तपरत्वस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। 'उरदि'त्यस्य प्रवृत्त्या तदभावाच्च। स्थानिवत्त्वन्तु न। अपूर्वविधित्वादित्याहुः^१।

आरतीति। 'द्वलोपे' इति दीर्घः। न च दीर्घे यणः स्थानिवत्त्वम्। 'अभ्यासकार्ये तदनवयवधात्ववयवाऽऽदेशस्य तत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वं ने'-त्यर्थस्य 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति 'असवर्ण'ग्रहणेन ज्ञापिततया अक्षतेः। दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। किञ्च^२ उत्तरपदाधिकारस्य विच्छिन्नत्वात्, 'ऋ'साहचर्याच्च पूर्वमात्रस्य सिद्धे, तत्साहचर्यादेवासिद्धत्वबाधेन 'अजर्घा' इत्यादिसिद्धौ च सत्यां, पूर्वग्रहणस्य श्रुतिमात्रेण रेफात्पूर्वस्य दीर्घार्थतया न दोष इत्याहुः।

अरियूतीति। यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् इयङ्। तस्य बहिरङ्ग-तयाऽसिद्धत्वाद्वलि लोपो न। 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वाच्च। निषेधस्तु लोपरूपाजादेशस्यैवेति, न दोषः। लिङि रिग्रीकोः 'अरियूरियादि'ति बोध्यम्।

एकाच इत्यनुवृत्तेरिति। अपरे तु यङन्ते 'ग्रहोऽलिटी'ति दीर्घम् आशङ्क्य 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे 'ग्रहेरङ्गादि'ति भाष्ये उक्तम्। 'एकदेशविकृत'-न्यायेनाऽपि तृचो 'जरीगृह्' इत्यङ्गं, न तु 'ग्रहिरि'ति तदाशयः^३ कैयटेनोक्तः। नन्वेकमेव द्विरुच्यते इति एकस्माद्यः प्रत्ययः सोऽपरस्मादपीति, द्वे अङ्गे। एवञ्चोत्तरस्याऽप्यङ्गत्वादल्लोपयलोपयोः कृतयोः, एकदेशविकृत-न्यायेन उत्तरं 'ग्रह्' इत्यप्यङ्गमेवेति, ततः 'परत्वादीर्घः स्यादिति चेत्, न।

१. इतोऽग्रे—'तातर्त्तीति। 'नाऽवतरीतर्त्ती'ति तु 'उतृदिर् हिंसाऽनादरयोरि'त्यस्य बोध्यम्। धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थसङ्गतिः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'किञ्च' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. 'जरिगृह्' इति ख. पाठः।

४. 'तद्भावः' इति ग. पाठः।

५. 'दीर्घः स्यादिति शङ्कायां द्विःप्रयोगे पूर्वभागस्यापि ग्रहित्वेन, तस्यापि द्वितीयेनार्थबोधे

पूर्वभागेऽपि ग्रहित्वेन तदादिग्रहणात्, 'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'-
न्यायेन समुदायस्यैवाऽङ्गत्वमिति भाष्ये एव समाधानादिति निरूपितं तनादिशेषे।
ननु द्विःप्रयोगत्वाज्जरीगृहिर्ग्रहिरेव। 'एकदेशविकृत'न्यायेन चाङ्गत्वमपीति,
दोषः स्यादेवेत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तम्—'विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपा-
श्रयणमिति 'अङ्गस्ये'त्यस्य 'अङ्गनिमिताऽऽर्द्धधातुकस्ये'त्येवंप्रकारेण षष्ठ्यन्ततया
व्याख्यानसम्भवेऽपि, ग्रहेरत्र विषये अङ्गत्वाव्यभिचारेऽपि, पञ्चम्यन्त-
तया विपरिणमय्य, ग्रहिविशेषणसामर्थ्यादि'त्यर्थः। यथाश्रुतरूपं च सूत्रे
श्रूयमाणं 'ग्रहः' इति। तस्य हि 'सूत्रश्रुतानुपूर्वीकग्रहेरङ्गात्परस्येटो दीर्घ'
इत्यर्थः कार्यं 'इत्याशयो लभ्यते। स चासङ्गतः। 'दयतेरिति सूत्र-
भाष्याद् द्विःप्रयोगत्वेऽपि, प्रत्येकमेव ग्रहित्वं लभ्यते, न समुदायस्य।
किञ्चैवम् 'अङ्गसंज्ञानिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्सम्प्रसारणे, 'गृहीतमिति'त्यस्याऽ-

जननीये सहकारितयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन, तदादिग्रहणात्समुदायस्यैवाऽङ्गत्वम्।
समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायात्।

यद्वा आगन्तूनामन्ते निवेशात्, द्वित्वशास्त्रस्य द्वितीयोच्चारणमेव विधेयम्।
आद्यमुच्चारणन्तु प्रत्ययविधानकालिकमिति, तत एवाऽस्य विहितत्वबुद्धिर्न
द्वितीयोच्चारणविषयादिति, आद्योच्चारणविषयादेरेवाङ्गत्वादिति भाष्ये द्वेधा
समाहितम् इति ग. पाठः।

१. 'ग्रहीति' इति ख. पाठः।

२. 'इत्याशयो लभ्यते। एवञ्च यङ्लुगन्तै दीर्घो भवत्येव। यङ्लुगुत्तरमेव द्वित्वे, ततः
प्रत्ययोत्पत्त्या, ग्रहेर्विहितत्वानपायात्। प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहात्। हरदत्तोक्ता
'एकाच' इत्यनुवृत्तिस्तु असङ्गतैव। भाष्यानुक्तेः, मध्ये विच्छेदाच्च। 'यत्रैकाजग्रहणमि-
त्यक्षरस्वारस्येन अनुवृत्त्यैकाच्यदकस्य तत्राप्रवृत्तिर्नेत्यस्य लाभ' इत्यन्ये। अत एव
स्थाने द्विवचनेऽयं दोषोद्भाविता भगवतेत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'अङ्गसंज्ञानिरपेक्षत्वेन, पूर्वकार्यत्वेन च' इति ग. पाठः।

सिद्धिः। न च 'अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिकाले यथाश्रुतग्रहिरूपात् परस्ये'त्यर्थ इति तत्सिद्धिः। कार्यकालपक्षे सम्प्रसारणोत्तरमिट्प्रवृत्तिकाले एवाङ्गत्वप्रवृत्त्या, तत्कालेऽपि यथाश्रुतरूपाभावात्।

न च 'अङ्गत्वनिमित्तप्रत्ययोत्पत्तिकाले' इत्यर्थः। अक्षरमर्यादया एतदर्थालाभात्। किञ्च प्रत्यासत्त्या 'अङ्गत्वनिमित्तेट्योग्यप्रत्ययोत्पत्तिकाले' इत्यर्थाऽऽपत्तौ, 'असिद्धवत्'सूत्रस्थभाष्यसम्मतोपदेशाऽवस्थायामडाटाविति पक्षे 'अग्रहीष्टामि'त्यादौ दीर्घानापत्तेश्च। तस्माद्विहितविशेषणत्व एवैतद्भाष्य-कैयटतात्पर्यम्^१।

एवञ्च अङ्गत्वतुल्यन्यायेन, यङन्तत्वमपि समुदायस्यैव। प्रत्ययग्रहणे यस्माद्विहितस्तदादितदन्तस्यैव ग्रहणात्। इदमेवाभिप्रेत्य 'ग्रहोऽलिटी'ति सूत्रे 'यङ्लोपे चोक्तमि'ति प्रतीकमुपादाय 'ग्रहेर्विहितस्ये'त्येवं विहितविशेषणा-द्यङ्लोपे दीर्घाभावः। भाष्यकृता तु 'एकाचो द्वे' इति सूत्ररूपेऽन्यत्रास्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानात्, अनादरेण तद्वार्तिकं 'तदन्ते द्विर्वचनादि'ति विवृतमिति व्याख्यातं कैयटेन। अनेन हि ग्रन्थेन अत्रत्यं भाष्यं विहितविशेषणतात्पर्यकमिति स्पष्टं लभ्यते।

अत एव 'ग्राहितमि'त्यादौ णिजन्ते न दीर्घः। एवं च यङ्लुगन्ते दीर्घो न भवत्येव। यङ्लुगुत्तरमेव द्वित्वेऽपि, यङन्तत्वप्रयुक्तस्य, अदादिपाठप्रयुक्तस्य वा धातुत्वस्य अङ्गत्ववत्, विशिष्टे एव सत्त्वम्, 'दयतेरि'ति सूत्रभाष्यरीत्या च तत्र न ग्रहित्वमिति, इडादेः प्रत्ययस्य ग्रहेर्विहितत्वा-भावात्। एवञ्च हरदत्तोक्तैकाच इत्यनुवृत्तिर्निष्फला। मध्ये विच्छेदाद् दुर्लभा चेत्याहुः।

भाष्ये ध्वनितमिति। तथा हि तत्र 'किङ्ती'त्यनुवर्तते, न वेत्युपक्रम्य, दोषानुद्भाव्य, परिहृत्य चोक्तम्—'एतावान् विशेषः, अनुवर्तमाने किङ्दग्रहणे

१. इतोऽग्रे—'ननु चे'त्यादि भाष्यन्तु आशयाऽनभिज्ञस्येत्यादि सर्वेषां समम्। तदन्त-द्विर्वचनात्' इति ग. पाठः।

छः षत्वं वक्तव्यम्। तत्र च सतुक्कग्रहणं कर्तव्यम्। अननुवर्तमाने तु सतुक्छः शत्वे कृते, शान्तत्वादेव 'प्रष्टे'त्यत्र षत्वे सिद्धे, 'व्रश्चे'ति सूत्रे छग्रहणं न कार्यम्। न च 'प्राडि'त्यत्र सोल्लोपे^१, षत्वार्थ 'छ'ग्रहणमावश्यकम्^२। क्विप्निमित्तकशादेशस्य दुर्वारत्वात्। विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च। एवं हि वदता ऊट्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्यभिसंहितम्।

अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि 'देदेति' 'देदेषी'त्यादावूठो भावाभावाभ्यां महान्विशेषः स्यादिति, 'एतावानि'ति विरुध्येत।

ननु 'वृक्षवभ्यामि'त्यादौ ऊट्भावाभावाभ्यां विशेषस्य सत्त्वेन, भाष्यमसङ्गतमेव। न च णिलोप-टिलोपयोः स्थानिवत्त्वम्। 'न पदान्ते'ति निषेधादिति चेत्, न, भ्यामादौ तस्याप्यनभिधानात्।

अन्ये तु 'एतद्भाष्यं पदकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपविशेषमात्रपरम्। तदपि किङ्दग्रहणानुवृत्तौ ज्ञापकप्रदर्शनाय। न च 'द्युभ्यामि'त्यादावूट्स्थाने आन्तर्यतो दीर्घवारणाय कृतं 'दिव उदि'ति तपरत्वम्, अननुवृत्तावपि ज्ञापकं भाष्ये उक्तमिति, तयोः समफलता सूचितेति वाच्यम्। भाव्यमानस्य सवर्णाग्राहकत्वेन, तस्य ज्ञापकस्य शिथिलत्वात्। इदमेव ध्वनयता भगवता तदग्रे किङ्दग्रहणाऽनुवृत्तिपक्षे, गुरुतरेऽपि सम्भावितदोषान् परिहृत्य, उपरतम्। तेन चानुवृत्तिपक्षस्यैवादरः सूचितः। एवञ्च प्रागुक्तलक्ष्याणामभावकल्पने न मानमित्याहुः।

'लोपो व्योरि'ति सूत्रस्थवलोपप्रत्याख्यानपरभाष्यन्तु वान्तेभ्यो यङ्लुगभावे मानं बोध्यम्।

जाहाम इति। लोणमध्यमपुरुषे—'जाहहि'। सन्निपातपरिभाषया 'अतो हेरि'ति न। यलोपस्य वल्निमित्तत्वात्। ननु आरम्भसामर्थ्यादत्र सन्निपात-

१. 'सोल्लोपे, लुकि च' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'च्छ्वोः शूडि'त्यनेन त्वत्र न निर्वाहः। वर्णाश्रयत्वेन, लुका लुप्तत्वेन च प्रत्ययलक्षणाभावादिति वाच्यम्' इति ग. पाठः।

परिभाषाया अप्रवृत्तिः। 'भवे'त्यादौ शबादेरपि तन्निमित्तकत्वात्। न च हेर्लुकीष्टाऽऽपत्तिः। 'अतो हेरि'त्यत्र 'प्रत्ययादि'त्यपकर्षेण, 'जही'त्यादिसिद्धेः, असिद्धवत्सूत्रं न कार्यमिति भाष्यविरोधादिति चेत्।

सत्यम्। 'यङ्लुकश्छान्दसत्वेन, लोण्मध्यमपुरुषैकवचनेऽस्य प्रयोगाभावस्यैव कल्पनात्। अत एव मुन्योर्न विरोधः।

ज्वरत्वर। ऊट् स्यादिति। 'उपधायाश्चे'ति चकारेण वाक्यभेदात्, आदेशिभेदेन ऊट्द्वयमित्यर्थः। तयोश्च सवर्णदीर्घे 'जूरि'त्यादिसिद्धिः। 'ऊट् एक एव। रमागमन्यायेनोभयोर्निवृत्तिरिति'त्यप्याहुः।

राल्लोपः। वलि लोपेन सिद्धे, वलोपविधानमूढबाधनाऽर्थम्।

न धातुलोप। 'धातुलोपे' इति बहुव्रीहिः, न तत्पुरुषः। तथा सति 'आर्द्धधातुक'ग्रहणं धातुलोप-गुणवृद्धयोरन्यतरस्य विशेषणं स्यात्, आवृत्या उभयविशेषणं वा। सर्वथाऽपि 'भेद्यते' इत्यत्र दोषः। न च णिलोपात् प्रागेवान्तरङ्गत्वाद् गुणः। 'उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्त-मप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायात्। यद्यपि 'दधती'त्यादाविव नात्रा-चरितार्थत्वम्, तथापि 'निषेधाश्च बलीयांस' इत्यनेनास्य प्राबल्यबोधनात्, अस्त्येव एतद्विषयः^१।

नन्वत्र बहुव्रीह्यभावेऽपि न दोषः। 'अचः परस्मिन्नि'ति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्, अभावातिदेशेन निषेधाप्रवृत्तिसिद्धेः। सूत्रन्तु समुदायलुकि 'लोलुव' इत्यादौ चरितार्थमिति चेत्, न, 'धात्वंशलोपाभावप्रति-योगिनोऽशास्त्रीयत्वेन, तदभावस्य तासौ नित्यानिट्त्ववदतिदेशाभावेनादोषात्।

१. इतोऽग्रे - 'विधेयस्य प्रथमोपादानेन प्राबल्याऽनुमानात्। प्रत्ययविशेषसापेक्षत्वेनाऽऽदेशस्य बहिरङ्गत्वाच्च' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे - 'अकृतव्यूहपरिभाषयाप्रवृत्तेश्च। अपवादविषयाभावस्यापि निमित्तत्वात्' इति ग. पाठः।

३. 'धात्वंशलोपनिमित्तत्वाभावप्रतियोगिनोऽशास्त्रीयत्वेन' इति ख. ड. पाठः।

यन्निमित्तप्रयुक्ता प्राप्तिः, तन्निमित्तवैकल्याऽतिदेशद्वारैव तत्कार्याभावस्या-
नेनातिदेशात्। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्ताप्राप्तिस्तन्निमित्तातिदेशद्वारैव तत्कार्याति-
देशवत्। तत्र^१ कार्यवद् निमित्तस्यापि शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वादिति
भाष्याशयादिति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम्।

गुणवृद्धी नेति। नन्वेतयोर्निषेधो दुर्लभः, सन्निधानेन इक्परिभाषाया
एव निषेधाऽऽपत्तिरिति चेत्, न^२, व्याख्यानात्। अत एव 'दीधीवेवीटामि'ति
नासम्बद्धम्। नन्वेवं हलादिः शेषस्याङ्गत्वेन अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तत्वात्,
'बिभेदे'त्यादावनेन निषेधापत्तिरिति चेत्, न, तत्र लक्ष्यानुरोधेन यथोद्देश-
पक्षस्यैवाश्रयणात्^३। सूत्रोदाहरणन्तु 'लोलुवः' 'पोपुवः' 'मरीमृज' इत्यादि।
न च 'यङोऽचि चे'त्यत्र 'ऊतोऽची'ति वार्तिकम्। हलन्तेभ्यो यङि, ततोऽचि,
'अतो लोपः' 'यस्य हल' इति लोपाभ्यां रूपसिद्धिः। अन्याजन्तेभ्यस्तु नेष्यते
भवतापि, बहुलग्रहणादिति तदाशयः। एवञ्च 'मरीमृज' इत्युदाहरणम-
सङ्गतमिति वाच्यम्। 'सनीस्रंसः' 'दनीध्वंस' इत्येव भवितव्यमिति भाष्येण
तत्प्रत्याख्यानात्। 'पृथक् अल्लोपे हि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लोपः स्यादिति'
कैयटः। भाष्ये तु 'यस्य हल' इत्यत्र 'यस्ये'ति योगं विभज्य, 'अंत'
इत्यनुवर्त्य, लुग्बाधकम् अतो लोपं कृत्वा, अवशिष्टस्य लुकि, तस्य

१. 'विधिग्रहणसामर्थ्येन कार्यस्याऽशास्त्रीयस्य ग्रहणेऽपि, निमित्तस्याशास्त्रीयस्य ग्रहणे
मानाभावादिति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'इको गुणे'त्यत्र पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् तन्निषेधात्। अन्यथा विशिष्टानुवृत्त्यैव
सिद्धे, किं तेन? न च 'इक्' इत्युक्तेऽनुवृत्त्यर्थमेव स्यान्न तु परिभाषेति वाच्यम्।
योगविभागसामर्थ्येन परिभाषात्वस्याक्षतेः। अत एव' इति ग. पाठः।

३. 'लक्षणप्रतिदोक्तपरिभाषयाऽदर्शनसङ्केतितशब्दविहितलोपस्यैव ग्रहणात्' इति ग.
पाठः।

स्थानिवत्त्वादेवोक्तेषु गुणाभावे सिद्धे, इदं व्यर्थमि'त्युक्तम्। न च उवड आदि-
ष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः। 'अङ्गकार्ये कृते
पुनर्नाङ्गकार्यमि'ति न्यायेन (संज्ञापूर्वक^१विधेरनित्यत्वेन वा) तदभावात्।
न च पृथक् अल्लोपे, यावादिभ्यो यङन्तेभ्योऽचि उत्तरीत्या योग-
विभागेन अल्लोपे, व्यञ्जनमात्रस्य लुकि, अजादेशस्य स्थानिवत्त्वेन 'आतो
लोप इटि चे'ति न स्यादिति वाच्यम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया,
गुणवृद्धिप्राप्तियोग्यविषये अच्यत्यये एव पृथगल्लोपः, अन्यत्र समुदायलुगेवेति
स्वीकारेणादोषात्। अत एव 'सनीसंस' इत्यादि भाष्योदाहृतं सङ्गच्छते। 'मरीमृज'
इत्यादौ विकल्पस्तु न। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। यद्वा इष्ट एव। तदर्थं
सूत्राऽऽरम्भेऽपि एतत्कल्पनावश्यकत्वमिति भाष्याशयः^२। 'दरीदृश'
इत्यादावङ्निमित्तगुणस्तु न।^३अस्याङो लाक्षणिकत्वात्। 'देघ' इत्यादौ युट् तु
न। अनुबन्धनिर्देशादिति बोध्यम्।

एतेन 'पृथगल्लोपे यङो विषयापहाराभावेन, यणि, अजेः 'व्येव्य'
इति स्यादि'त्यपास्तम्। योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थतयैव, तद्विषये पृथक्
अल्लोपानङ्गीकारात्। जरीगृह्यतेः, सास्मर्यतेश्च अचि सम्प्रसारण-गुणौ
सूत्रमतेऽपि 'नलुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वेन, (^४अकृतव्यूहपरिभाषानित्यत्वेन
वा) साध्यौ। एवं 'निजेगिल' इत्यादावनयैव रीत्या 'ग्रो यङी'ति नित्यं
लत्वं भवत्येव। (अत 'एवाभ्यासे एकारश्रवणम्। अन्यथा यङ्लुको
भावित्वेन, अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमित्वानापत्तेः)। ध्वनितं चेदं 'न वे'ति

१. अयं ख. ग. ड. पाठः।

१. इतोऽग्रे—'लोलुवादावुवडि कृते त्वङ्गवृत्तपरिभाषया न गुण' इति ग. पाठः।

२. 'अस्याऽङोऽनर्थकत्वात्। विकरणानां तु द्योत्यार्थेनार्थवत्त्वमेव' इति ख. ग. ड.
पाठः।

३. अयं ख. ग. ड. पाठः, क. नास्ति।

४. अयं ख. ग. ड. पाठः, क. नास्ति।

सूत्रे भाष्ये। निरूपितं चैतद्विस्तरेण 'न धातु' सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्घोते। यङ्लुगन्तात् ण्वुलादौ तु 'पापाचकः' 'बेभेदिते' त्यादौ गुणवृद्धी भवत एव। यङन्तात्तत्र तु न। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। जङ्गम्यतेण्वुलादौ तु 'गमहने'त्युपधालोपो भवत्येव, 'यातिरि'त्यादावल्लोपवत्। 'अनडी'ति निषेधस्तु न। 'यङ्त्वात्, लाक्षणिकत्वात्। यङ्लुगन्तात् तत्र नलोपो, वृद्धिश्च भवत्येव—'जङ्गामक' इति। यत्तु 'संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुभयमपि ने'ति। तत्र मानं चिन्त्यम्।

मरीमृज्यतेस्तत्र वृद्धिविकल्पो भवत्येव। उक्तं च भाष्ये—'कथं 'मरी-मृजक' इति'। 'अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न दोष' इति। 'नित्या वृद्धिः प्राप्नोती'ति पूर्वपक्षाशयः^१। 'विकल्पप्रवृत्त्या तत्सिद्धिरित्युत्तरम्।

यत्तु 'गमहने'त्यत्र 'कित्यनडी'त्येव वाच्यम्। डिति तु 'अनडी'ति निषेधाद्भविष्यति। एवं सिद्धे सति, 'डिती'ति मुख्यश्रूयमाणा-जादिङित्प्रत्ययग्रहणार्थम्। एवञ्चात्र लोपो न। 'मरीमृजक' इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्वृद्धिविकल्पो ने'ति। तत्र^३। उत्तरत्र 'डिती'त्यस्या-वश्यकत्वात्। वृद्धयभावकल्पने मानाभावाच्च। 'दरीदृशक' इत्यत्राङ्-निमित्तगुणस्तु न। उक्तयुक्तेः। एतेन 'यस्य हल' इति समुदायलोप इत्यपास्तम्। 'सङ्घातग्रहणपक्षे आदेः परवचनात्सिद्धमि'ति तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। 'यङ्-यक्-क्यप्-अलोपे प्रतिषेध' इति 'न धातुलोप' सूत्रस्थवार्तिके यक्क्यपोग्रहणन्तु प्रौढ्यैव^४।

१. यङ्त्वात् इति क. पाठः। एतस्थाने—'अर्थवत्त्वाभावात्' इति ग. पाठः।

२. 'पूर्वपक्षाशयः' इति ख. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. इतोऽग्रे—'पर्युदासे 'अङ्भिन्ने विकरणे' इत्यर्थस्याप्यापत्तेः' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'अत एव तत्रैवाग्रे 'कथं मरीमृजक' इति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न दोष' इति भाष्यं सङ्गच्छते। 'नित्या वृद्धिः प्राप्नोती'ति पूर्वपक्षः। 'विकल्प-प्रवृत्त्या तत्सिद्धिरित्युत्तरम्' इति ग. पाठः। क. पुस्तके तु अयं पाठः पूर्वमेवात्रैव पृष्ठे।

यतु 'यस्ये'ति लोपस्यावयवलोपत्वे, यङन्तात् ण्वुलि, 'जङ्गमक'
इत्यत्र अतो लोपः स्यादिति प्रचीनोक्तस्य दूषणावसरे, त्वयापि 'पापाचक'
इत्यत्रेव वृद्धेर्दुर्वारतया, कुशकाशावलम्बनेन वृद्धिनिवारणस्य लोप-
निवारणेऽपि तौल्यादिति मनोरमायामुक्तम्, तत्, तद्रीत्याऽपि तदीयग्रन्थस्य
'तुष्यतु दुर्जन'न्यायेनाशुद्धत्वबोधनायेत्यलम्^१।

धात्विति किम्? लूञ्- 'लविता'। तदभावे बहुव्रीह्यलाभेन 'लोपनिमित्ते'
इत्यर्थालाभात्।

ननु 'आर्द्धधातुके' इति व्यर्थम्। बहुव्रीहिस्तु तं विनापि 'एकाचो द्वे'
इतिवद्भविष्यतीति चेत्, न, 'तोतोर्ति' व्यावृत्त्यर्थत्वात्।

'किङिति चे'ति सूत्रस्थभाष्यातु एषां यङ्लुगन्तानामभाव एव लभ्यते
भाषायामिति बोध्यम्। यदि तु 'लोपयतीति लोप' इति विगृह्य, 'लोपनिमित्ते' इति
व्याख्यायते, तदा 'धातु'ग्रहणं स्पष्टार्थम्।

लुकापहारेति। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'अज'धातावुक्तम्।

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

१. 'यतु' इत्यारभ्य 'अशुद्धत्वबोधनायेत्यलम्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क.
कुण्डलितः, मनोरमादिस्थत्वात्।

२. इतोऽग्रे-अत एव 'यङोऽची'ति लुग्विधायकं भाष्ये न प्रत्याख्यातम् इति ग.
पाठः।

॥ अथ नामधातुप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः। 'कर्मणः' 'इच्छायां वे'त्यनुवर्तते। सन्निधानाच्च इच्छानिरूपितमेव कर्मत्वम्। 'आत्म'शब्दः स्वपर्यायः, परव्यावृत्तिपरः। 'स्वश्च क' इत्याकाङ्क्षायाम्, इच्छया सन्निधापितत्वात्, एषितैव। तदाह—**इषिकर्मण** इत्यादि। सुबन्ते च उक्तविशेषणे स्वार्थद्वारके बोध्ये। इच्छाक्य-जन्तस्याकर्मकत्वात्ततः कर्मणि प्रत्ययो नेति भाष्ये स्पष्टम्।

आत्मनः किम्? 'राज्ञः पुत्रमिच्छति'। न च सापेक्षत्वेन असामर्थ्यम्। 'पुत्र'शब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्। पदविधित्वसम्पादनेन समर्थपरिभाषाप्रवृत्तये 'सुप' इति। यद्यपि 'गोसमानाक्षरनान्तादित्येके' इति परिगणनं भाष्ये उक्तम्, तथापि 'एके' इत्युक्त्या भगवतैव तत्रारुचिर्बोधिता। अत एव 'नः क्ये' इति सूत्रे 'वाच्यती'ति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इत्याशयेनोदाहरति—**नाव्यतीति**।

नः क्ये। ककारोच्चारणन्तु सामसु साधुः 'सामन्य' इत्येतरद्व्यावृत्तये। अन्यथा तत्रैव विध्यर्थं स्यात्। 'यस्य हल' इति लोपमाशङ्क्याऽऽह—**सन्निपातेति। राजीयतीति**। 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नियमात्, ईत्वे नलोपो नासिद्धः। **दिवमिच्छतीति**। दिवेः क्विपि। क्यचि तु 'घृयती'ति बोध्यम्। **इह पुरमिच्छतीति**। 'पुर'शब्दमिच्छतीत्यर्थेऽपि 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यनेन धातुत्वमस्त्येवेत्याहुः। **ग्रामादिक एवेति**। 'हलि चे'त्यत्र 'धातोरि'त्यनुवृत्तेरिति भावः। **क्यच्योश्चेति**। आपत्ययलोपोऽनेन क्रियते। **वाच्यतीति**। अत्र सम्प्रसारणं न। 'धातोः कार्यमुच्यमानमि'ति परिभाषणात्।

'मान्ताऽव्ययानां प्रतिषेध' इति वार्तिकम्। तस्य यथाश्रुतत्वे 'पुत्रमिच्छती'-त्यत्रापि न स्यात्। 'पुत्रौ, पुत्रान् वा इच्छती'त्यत्रैव स्यात्। अतस्तत्पूरयित्वा व्याचष्टे—**मान्तप्रकृतिकादिति**।

(अत एव 'कमिच्छती'त्यादावपि नेति बोध्यम्)।

अशनायोदन्य। बुभुक्षापिपासे=तात्कालिकभोजन-पान-विषये इच्छे। ^१गर्द्धः=धने सति धनेच्छा। **अशनायतीति**। अत्र अविवक्षितप्रकृत्यर्थं

१. 'पूरुषमिच्छति' इति ख. पाठः।

२. अयं ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः।

३. 'गर्द्धम्' इति क. पाठः।

बुभुक्षादिकमेवाऽर्थः। 'उदन्या तु पिपासा तृडि'ति कोशात्। 'किमु धनं धनायितुमि'ति भारविप्रयोगाच्च। यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशन-मिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनम्, तत्र प्रत्युदाहरणानि। (१केचित्तु 'अशनादिविषयकबुभुक्षादयोऽर्थाः। तत्र बुभुक्षादयः प्रयोगोपाधयः' इत्याहुः)। **अश्ववृषयोरिति**। (३स्वकर्मकेतरकर्तृकमैथुनेच्छयामित्यर्थः)। अत्रापि प्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छार्थः। 'वृषस्यन्ती तु कामुकी'ति कोशात्। (४केचित्तु मैथुनाऽर्थमश्वमिच्छतीत्यर्थमाहुः)। **लालंसायामिति**। 'अतिशयेनाऽभ्यवजि-हीर्षायामि'त्यर्थः। तेन ऐश्वर्याद्यर्थं लवणाद्युपादाने 'लवणयती'त्येवेति कैयटः।

काम्यच्च। धातुस्वरेण 'सिद्धेऽस्य चित्त्वं व्यर्थम्। **माधवस्तु** 'पुत्र-कामिष्यती'त्यादौ 'सतिशिष्ट'स्य'स्वरं बाधित्वा धातुस्वरो यथा स्यादिति चित्त्वमित्याह^१। कस्येत्संज्ञा तु न। फलाभावात्। उच्चारणसामर्थ्याच्च। यकारा-दित्वेन प्रत्ययादित्वाऽभावाच्चेत्याहुः।

कर्तुः क्यङ्। 'धातोः कर्मण' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते। चकारोऽ-न्वाचये। 'से'ति लुप्तषष्ठीकं कर्तृविशेषणम्। 'कर्तुरि'ति क्यङ्विधौ पञ्चम्यन्तमपि, सलोपविधौ योग्यतया षष्ठ्यन्तं बोध्यम्। तदाह—**सान्तस्येति**। तेन 'हंसायत'इत्यादौ सलोपो न। **इतरेषामिति**। स्पष्टं चेदं भाष्ये। 'भाष्ये नानामतप्रदर्शनेन विकल्पे तात्पर्यादित्याहुः।

'क्रियाकर्त्रादिस्वरूपं विभागं च विद्वस्यमानः' इति **वाचस्पति**प्रयोगे क्यङेव। विदेः कर्मांशे नित्यसापेक्षत्वान्न दोषः। 'क्यषन्तमेतदि'ति कल्पतरूक्तं तु चिन्त्यम्। अभूततद्भावाप्रतीतेः। 'विद्वदाभास' इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। क्यषो हलन्ताद् अनभिधानस्य भाष्ये उक्तेश्चेत्याहुः।

१. अयं ख. ग. ड. पाठः, क. नास्ति।

२. 'प्रयोगोपाधयः। 'समुदायशक्या' इति यावदित्याहुः' इति ग. पाठः।

३. अयं ख. ग. ड. पाठः।

४. अयं ख. ग. ड. पाठः।

५. 'सिद्धेश्चित्त्वं व्यर्थम्' इति ग. पाठः।

६. 'स्य' इति ख. ग. नास्ति।

७. इतोऽग्रे—'च'शब्दः क्यजनुकर्षणार्थः। उत्तरत्र क्यच एव सम्बन्धो यथा स्यादिति' इति ग. पाठः।

८. 'भाष्ये' इति लघुशेखरपाठः।

सपत्नीवेति। त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम्। **सपत्नायते इति।** शत्रुपर्याय'सपत्न'शब्दाच्छार्ङ्गर्वादिडीनन्तात्क्यङ्। **सपत्नीयते इति।** समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नादेशे, नान्तत्वाण्डीपि, क्यङ्। **सपत्नीयते इति।** विवाहजन्यसंस्कारविशेष-निमित्तकपतिशब्देन समासे सति, नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत्। एतत्तत्त्वं 'भस्याऽडे' इत्यत्र निरूपितम्।

युवायते इति। 'वयोवाचिनां जातिकार्यं वैकल्पिकमि'ति 'जातेरस्त्री'ति सूत्रे निरूपितम्। एतेन 'जातेश्चे'ति निषेधादिदं रूपं दुर्लभमि'ति प्रत्युक्तम्। **पट्वीमृदूयते इति।** पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावात् पुंवत्।

वाग्रहणादिति। ^१अन्यथा विशेषविहितत्वात्किंवा क्यङो बाधा स्यादिति भावः। एताननुक्रम्य 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके' इति भाष्योक्तेरस्यापि प्रातिपदिकादुत्पत्तिः। ^२सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्य, क्यङश्च विधानेन, वचनसामर्थ्य-लब्धपर्यायस्यैवानुवादको 'वा'शब्द इति **माधवः।**

भूतपूर्वादपीत्यादि। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'कास्प्रत्ययादि'ति सूत्रे उक्तम्। **तङ् नेतीति।** उत्तरवार्तिकेन क्विप्मात्रस्य सुलभत्वादिति भावः। अनुबन्धाऽऽ-सङ्गेति^३। 'आत्मनेपदे आमर्थमि'त्यर्थः। **प्रत्ययग्रहणमपनीयेति।** अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'कास्प्रत्ययादि'त्यत्र निरूपितम्। **द्वित्वमिति।** 'द्विर्वचनेऽची'ति निषेधात्, अतो लोपो नेति भावः।

माधवोक्तं प्रक्रियाक्रममाह—**अतो गुणे इति।** अन्तरङ्गत्वाद् अतो लोपम्, 'अत आदेरि'ति दीर्घं च बाधित्वेति भावः। 'वार्णादाङ्गमि'ति तु न प्रवर्तते। व्याश्रयत्वात्^४। प्रथमत्वप्रयुक्तमेव द्वित्वम्। अन्तरङ्गत्वात्।

१. 'अन्यथा कौटिल्ययङा क्रियासमभिहारयङ इव, प्रातिपदिकविषयेणानेन सुबन्तविषय-स्यापि क्यङो बाधा स्यादिति भावः' इति ग. पाठः।

२. 'वस्तुतस्तु सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्य' इति ग. पाठः।

३. 'सङ्गार्थमिति' इति ग. पाठः।

४. 'व्याश्रयत्वात्। प्रवृत्तावल्लोपेऽपि न क्षतिः। न च 'अत आदेरि'त्यपवादः। अन्यत्र

एकाद्वयसत्त्वे 'अजादेरि'त्यस्य प्राप्तेः। 'आदेरचः परस्य द्वितीयस्यैकाच' इति तदर्थात्। 'नन्द्रा' इति तु अनन्तरत्वात्, 'आदेरचः परा द्वितीयैकाचोऽवयवा न्द्रा न द्विरि'त्यर्थाच्च 'अजादेरि'त्यस्यैव निषेधः। एवञ्च युगपत्, हलादिः शेषात्पूर्वमेव वा, परत्वात् 'अत आदेरि'ति दीर्घः। न हि तदा पररूपप्राप्तिः। 'अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नास्ती'त्यस्य हि युगपत्प्रवृत्तौ, न्याय्यक्रमेण समावेशे वा तात्पर्यम्। 'पररूपापवाद' इति ग्रन्थस्तु तदभावे प्राप्तिमात्रेणेति तद्भावः।

अत आदेरिति। पररूपस्य अङ्गग्रहणेन ग्रहणात् प्राप्तमतो लोपं परत्वाद्वाधित्वेति भावः। 'ण्यल्लोपावियङ्यणि'त्यत्र तु इयडादिसाहचर्येण

चरितार्थपवादस्याप्यन्तरङ्गेण बाधात्। इदं च 'आनर्द' ('आनृजे') इत्यादौ चरितार्थम्। तत्र हि युगपत्, हलादिः शेषात्पूर्वमेव वा, परत्वात् 'अत आदेरि'ति दीर्घः। न हि तदा पररूपप्राप्तिः। 'अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नास्ती'त्यस्य हि युगपत्प्रवृत्तौ, न्याय्यक्रमेण समावेशे वा तात्पर्यम्। 'पररूपापवाद' इति ग्रन्थस्तु तदभावे प्राप्तिमात्रेणेति तद्भावः' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. 'ण्यल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्य' इति तु न प्रवर्तते। 'अकारादेरभ्यासस्याचो दीर्घ' इत्यर्थकाऽऽदेरि'ति न्यासेन सिद्धे, 'अत आदेरि'ति न्यासेन अकारस्य प्राधान्यसूचनेन, अकारमात्रे प्रवृत्त्या, पूर्वविप्रतिषेधं बाधित्वा, दीर्घस्यैव प्रवृत्तिबोधनात्। 'इयडादिसाहचर्येण अभ्यासाऽनिमित्तदीर्घस्यैव तत्र ग्रहणादि'ति तु कश्चित्। ननु व्याश्रयेऽपि वार्णपरिभाषाप्रवृत्तौ, अतो लोपे, ततो दीर्घे, अल्लोपस्याऽऽभीयाऽसिद्धत्वाद् आतो लोपः अतुसादौ दुर्लभ इति चेत्, न, व्याश्रयत्वेन वा, अनित्यत्वेन वा, आभीयासिद्धत्वस्येहाप्रवृत्तेः। **मालातीति'**। इति ग. पाठः।

१. अयं ग. पाठः।

२. 'द्वन्द्वापवाद एकशेष' इति तत्तदभावे प्राप्तिमात्रेण बोध्यः' इति ग. पाठः।

अभ्यासानिमित्तदीर्घस्यैव ग्रहणम्^१। अत एव तद्वार्तिकव्याख्यावसरे 'अकृत्सार्वे'त्यस्यैव अवकाशप्रदर्शनं कृतमिति भावः^२।

एतत्सर्वं सत्येषामभिधाने बोध्यम्।

मालातीति। एवं 'खट्वा'शब्दाद् आचारक्विपि, आशीर्लिङि,

१. 'ग्रहणमित्यभिमानः' इति ख. ड. पाठः।
२. इतोऽग्रे—'वस्तुत इदं सर्वं चिन्त्यम्। व्याश्रयेऽपि 'वार्णादाङ्गमि'त्यस्याः प्रवृत्तेः। अनित्यत्वकल्पने तु न दृढं मानम्। अत एव 'आनर्दे'त्यादिसिद्धिः। अन्यथा 'न न्द्रा' इति निषेधेन तत्र अकारमात्रस्य द्वित्वे, 'आनृजे' इत्यादौ चरितार्थम् 'अत आदेरि'त्येतद्बाधित्वा, अन्तरङ्गत्वेन 'अतो गुणे' इत्यापत्तौ, तदसिद्धिः स्पष्टैव। 'न न्द्रा' इति 'अजादेरि'त्यस्यैव बाधकमिति न युक्तम्। मानाभावात्। अत्र प्रथमतवत्त्वं द्वितीयत्वस्यापि सत्त्वेन, परत्वात्तस्यैव प्राप्तेश्च। एवञ्च 'आनर्दे'त्यत्र चारितार्थमित्यपि चिन्त्यम्। किञ्चाकृतव्यूहपरिभाषयाप्यत्र पररूपाप्राप्तिः। तत्राभ्याससञ्ज्ञासापेक्षदीर्घापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वम् अतो लोपः, ततः अभ्यासदीर्घ इत्युचितम्। नन्वेवम् अल्लोपस्याऽऽभीयासिद्धत्वाद् आतो लोपोऽतुसादौ दुर्लभं इति चेत्, न, भाष्यकृता असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानेन, भाष्योक्तप्रत्याख्यानप्रकारविषयातिरिक्तविषये तत्सूत्रस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात्। बहिरङ्गत्वं तूभयोः सममिति वदन्ति' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
३. 'न च 'आनर्दे'त्यवकाशो न युक्तः। तत्र व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयत्वस्यापि सत्त्वेन, 'अजादेर्द्वितीयस्ये'त्यस्य प्राप्तौ, तत्र 'न न्द्रा' इति निषेधेन, अकारमात्रस्य द्वित्वेन, 'आनृजे' इत्यादौ चरितार्थम् 'अत आदेरि'ति बाधित्वा, भवदुक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वेन 'आद्गुण' इत्यस्यैवापत्तेः, रूपासिद्धिश्चेति वाच्यम्। 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन 'अजादेरि'ति सूत्रे प्रथमतवानाक्रान्तद्वितीयस्यैव ग्रहणात्। अर्थाधिकारात्तस्यैव 'न न्द्रा' इत्यत्रानुवृत्तेश्च' इति ग. पाठः।

‘खट्वायादि’त्येव। अङ्गाधिकारात्, ‘अन्यस्ये’त्यस्य श्रुतत्वाच्च, ‘संयोगादेरि’-
त्यस्याङ्गविशेषणत्वात्। ‘आकारविशेषणत्वेऽपि ‘अङ्गाद्यवयवसंयोगात्
पराऽऽकारस्ये’त्यर्थात्।

‘आतोऽनापः’ ‘आतो धातोरि’ति न्यासयोः फलैक्याय, आबन्तेभ्य
आचारक्विवेव नेत्यन्ये।

डीसाहचर्यादिति। ईकाररूपङ्यन्तात्परयोः तिस्योरसम्भव इति
हल्ङ्यादिसूत्रे निरूपितम्।

कैयटादय इति। अत्रारुचिबीजन्तु ‘न वै सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ती’ति
‘इको गुणे’ति, ‘वदव्रजे’ति च सूत्रस्थभाष्यविरोधाद् एङन्तेभ्य आचारक्विपोऽ-
भाव एव। ओकारान्तेभ्यस्तु ‘ओतः श्यनी’ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादपि
तदभावः। किञ्च ‘आदेच उपदेशेऽशित्ती’ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद् एङन्तेभ्य
एव तदभाव इति, तथा व्याख्याने मानाभाव इति बोध्यम्। **अवायीदिति।**
माधवमतेनेदम्। **धातुपाठस्थस्यैवेति।** तस्य^१ शीघ्रोपस्थितिकत्वादिति भावः।
भू-द्रु-शब्दौ पृथ्वी-वृक्षवाचिनौ।

इदामतीति। केचित्तु ‘ह्रस्वनद्याप’ इति सूत्रभाष्ये ‘कास्प्रत्ययादि’त्यामो
मस्येत्संज्ञा कुतो नेत्याशङ्क्य, ‘इत्कार्याभावात्’। ‘न च मिदचोऽन्त्यात्परो
यथा स्यात्, प्रत्ययपरत्वं मा भूदि’ति फलमिति वाच्यम्। प्रत्ययान्तादयं
विधीयते, तत्र विशेषाभावः प्रत्ययपरत्व-मिदचोऽन्त्यात्परत्वयोरित्युक्तम्।

१. ‘आकारविशेषणत्वे ‘संयोगादि’त्येव सिद्धे, ‘आदि’ऋणवैयर्थ्याऽऽपत्तिः। संयोगसंज्ञा
तु महासंज्ञाकरणबलात्समुदायस्येति संयोगसंज्ञासूत्रे निरूपितम्। आतोऽनापः’ इति
ग. पाठः।

२. ‘धातुपाठप्रसिद्धार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्चे’त्यपि बोध्यम्। एतेन ‘अभिव्यक्तपदार्था
ये’ इति न्यायस्य पदकार्यविषयत्वाग्नेह प्रवृत्तिरिति, न दोष’ इत्युपास्तम्। अन्ये
त्वाचारक्विपः प्रमाणसिद्धत्वे, भवन्त्येवेतानि कार्याणि। ‘अभिव्यक्ते’ति न्यायस्याऽत्र
प्रवृत्तौ तु उपसर्गसमभिव्याहारेण प्रसिद्धार्थप्रतिपादकानामपि कार्यानापत्तिरित्याहुः’
इति ग. पाठः।

तत्रैव कैयटेन—‘हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽभावः, अनभिधानात्। अन्यथा तत्र विशेषः स्यादित्युक्तम्।

अवगल्भादयोऽप्याचारक्विबन्ता अजन्ता एवेति, निरूपितं ‘कास्प्रत्ययादिति सूत्रे। ण्यन्तात् ‘अयामन्ते’त्ययविधानादविशेषः।

न च बेभिदादेर्यङ्लुगन्ताद् आमि विशेषः। तेषां छान्दसत्वात्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्। लोके तु लिटि अनभिधानमेव।

न च तदुत्तरं ‘यस्तर्हि अप्रत्ययान्तात्—‘उषविदे’ति, तत्र विशेष’ इत्याशङ्क्य ‘आस्कासोरामविधानान्नास्य मस्येत्त्वमिति’त्युक्त्वा, ‘अथापि कथञ्चित् इत्कार्यं ‘स्यादित्युक्तम्। तत्र च कैयटेन ‘मित्वेऽपि विधानसामर्थ्याद् आसादिषु सवर्णदीर्घत्वं न स्यादिति व्याख्याय, ‘हलन्तेषु आचारक्विप्यपि इत्कार्यं स्यात्, न हि अनभिधाने प्रमाणमस्तीत्युक्तमिति, अनभिधाने न मानमिति वाच्यम्। ‘कथञ्चित्’पदस्वारस्यभङ्गाऽऽपत्तेः। पूर्वव्याख्यायान्तु प्रधानविधिबाधापेक्षया, इत्संज्ञाबाध एवोचित इति, तत्स्वारस्यं स्पष्टमेव। ‘निषादस्थपत्यधिकरण’न्याय-‘प्रधानाप्रधान’न्याययोः पूर्वस्यैव आश्रयणे दृढतरमानाभावात्।

न च जागर्तावामो मिदचोऽन्त्यात्परत्वे, स्वावयवेन पौर्वापर्याभावाद् गुणो नेति, इत्सञ्ज्ञाफलमिति वाच्यम्। अङ्गाधिकारे आमि णेरयविधानेन, ‘तस्यान्तावयव’ इत्यस्थान्नासम्बन्धात्। तथा तदुत्तरं ‘कारयाञ्चकार’ ‘चिकीर्षाञ्चकारे’त्यादौ अल्लोपायादेशाभ्यां बाधाद् नुडभावसिद्धेः, अस्य आमो नुडविधायके ग्रहणे, न दोष इत्युक्तम्। तद्भाष्यप्रामाण्याच्च आबन्ताद् एतदभाव आवश्यक इत्याहुः।

१. ‘आसादिषु सवर्णदीर्घत्वं न स्यादित्युक्तम्’ इति ख. ड. पाठः।

२. ‘आबन्तादप्येतदभाव आवश्यकः। आचारक्विपम् अवदता सूत्रकृता तस्याऽत्यल्पविषयतासूचनाच्च। अत एव स्वकर्तृकाचारसदृशाचारवृत्तिप्रातिपदिकानां

पथीनतीति। अत्र यथा 'इन्हन्ति'ति नियमस्य न प्राप्तिस्तथा 'इन्हन्ति'ति सूत्रे निरूपितम्। 'पथेनती'ति तु युक्तम्। मूलन्तु माधवानुसारेण, सत्यभिधाने।
देवतीति। क्विपि अपदान्तत्वात् 'दिव उत्' न।

द्यवतीति। लघूपधगुणं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्यण्। न च बहिरङ्गोऽ-
सिद्धत्वम्। 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात्। 'वाणादाङ्गमि'ति तु व्याश्रयत्वात्,
अनित्यत्वाच्च न। अनित्यत्वाश्रयणे दृढतरं मानं चिन्त्यम्।

हरदत्त इति। अत्राऽरुचिं दर्शयति—**माधवस्त्विति।** ध्वनितं चेदम्
'अचो ङ्गिती'त्यत्र भाष्यकैयटयोः।

अनाकरमेवेति। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'कास्प्रत्ययादि'त्यत्रोक्तम्^१।

भृशादिभ्यो। भृशादिराकृतिगणः। ^२सुमनसादयो बहुव्रीहयः।

यथाप्रयोगं 'बहुलमेतन्निदर्शनमि'त्यनेन चुलुम्पादीनामिव धातुत्वात् 'अश्वती'त्यादि-
सिद्धिरिति सूत्रमतमाहुः। एवञ्च दीर्घाऽटादीनाम् अप्रवृत्तिरेव। वार्तिककारेण क्विप्करणन्तु
तस्य सर्वलोपिप्रत्ययत्वेन प्रसिद्धिमात्रेण। 'अनुनासिकस्य क्वी'त्यादौ तु
झलादिङिङ्त्साहचर्येण धातुविहित एव क्विप् गृह्यत इत्युचितं, यदि प्राञ्चो न
कुप्यन्ति। एवमाप्तिधायके 'अनेकाच' इति वक्तव्यमित्यपि 'दयायासश्चे'त्यनुक्त-
समुच्चयाऽर्थेन चेन सङ्गृहीतमित्याहुः। 'लिट्चेवाऽनभिधानमि'त्यन्ये' इति ग. पाठः।

१. इतोऽग्रे—'एवम् 'ऊ'शब्दादिभ्य एकाऽक्षरेभ्य आचारक्विपि, 'इजादेश्चे'त्याम्न।
'उवोखे'त्यादौ सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धे 'मतु'निर्देशस्य मुख्यगुरुमतो ग्रहणार्थत्वात्।
इजादित्वस्याप्यादिग्रहणसामर्थ्येन मुख्यस्यैव ग्रहणाच्च। 'वल्गु'प्रभृतिभ्यस्त्वाचारक्विपि
अनेकाच्त्वाद् आम् भवत्येव। न च 'अनृच्छ' इत्युकारप्रश्लेषस्य भाष्ये
उक्तत्वादुकारान्तादाम् दुर्लभ इति वाच्यम्। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन तत्सूत्रप्राप्तस्यैव
निषेधात्। 'ऋच्छ'साहचर्येण उपदेशे उकारान्तस्यैव निषेधाच्च। अत एव प्रश्लेषेण
ऊर्णोतेर्णुवद्भावः प्रत्याख्यात इति कश्चित् इति ग. पाठः।

२. 'अभिमनसादयः इति क. ख. ड. पाठः। 'सुमनसादयः' इति लघुशेखरपाठः।
सुमनस्, अभिमनस्, दुर्मनस् इत्यादयो हि भृशादिगणे पठ्यन्ते।

‘अभूततद्भावग्रहणमि’ति वार्तिकम्। तदाह—अभूतेत्यादि। वार्तिका-
न्यथासिद्धिमाह—^१अच्चेरितीति।

‘क्व दिवे’त्यस्यार्थमाह—ये रात्राविति। ‘लोपश्चे’ति चोऽन्वाचये। अत
एव ‘भृश’ग्रहणं चरितार्थम्। तदाह—सुमनस्। अस्य सलोप इति।

प्रातिपदिकमिति। न धातुः। तथा सति वक्ष्यमाणज्ञापकानुपपत्तिरिति
भावः। अनुबन्ध इति। ‘अतो गुणे’ इति पररूपेणेति भावः। अन्यथा ‘णौ
चडी’ति ह्रस्वः स्यात्।

उपसर्गसमानाकारमिति। अत एव ‘स्वाशश्चदि’ति माधवाद्युदाहृतं
सङ्गच्छते। उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेन उपसर्गसमानाऽऽकारत्वं बोध्यम्। अत्र
यद्वक्तव्यं तत्सङ्ग्रामधातौ चुरादावुक्तम्।

^२पूर्वपदमिति। तेन तुन्दपरिमृजादेः क्यजादौ न ^३पृथक्करणम्। तच्च
समास एवेति, ‘आन्दोलयित्वा’ प्रेङ्गलयित्वे’त्यादौ ‘आ’प्रे’त्यादीनां धात्ववयवत्वेन
अपूर्वपदत्वान्न पृथक्करणमिति भावः। ‘बहुलमेतन्निदर्शनमि’ति बाहुलकात् तेषां
धातुत्वम्।

‘अवधीरे’ति विशिष्टधातुकल्पनेन ‘आववधीरदि’ति भवति।
‘तस्याऽवधीरयित्वे’ति चेति बोपदेवः। ‘अवधीर्ये’ति तु केवल‘धीर’धातोरपि
कल्पनात्, तस्यावपूर्वत्वे साध्विति बोध्यम्।

१. ‘अच्चेरितीति। एतेन च्चेर्भवतियोगे विधानेन, अस्य च तदर्थे विधानेन, उक्तार्थत्वात्
च्यन्ते क्यङभावसिद्धेः, ‘अच्चेरि’ति व्यर्थमित्यपास्तम्। एतत्सामर्थ्यादेव ‘कृभ्वस्तियोगे’
इत्यस्य ‘तदर्थयोगे’ इत्यर्थाच्च। अत एव डाजन्तात् क्यष् सङ्गच्छते इति ख. ग.
ङ. पाठः, क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे—‘तच्च क्यजादिप्रकृतिसम्बन्धि प्रत्यासत्त्या ग्राह्यम्’ इति ग. पाठः।

३. ‘पृथक्करणम्’? इति क. पाठः।

चिकीर्षिते इति। पृथक्करणेन समासाभावकल्पनेऽपि, 'सामर्थ्यात् तद्विषयके लक्षणे 'सुबन्तादि'त्यंशे 'यस्माद्विहितस्तदादी'त्यंशाप्रवृत्त्या न दोषः। 'यस्माद्विहित' इत्यनेन अधिकव्यावृत्तिरेव, न तु न्यूनव्यावृत्तिरिति तत्त्वम्। **पृथक्क्रियते इति।** 'तेन जातसमासस्याभावः कल्प्यते' इत्यर्थः। अत एव 'सुमनाय्ये'त्यादौ पुनः क्त्वाऽन्तेन समासे, 'ल्यप्सिद्धिः।

श्रूयते इति। अस्य च 'उत्तरपदात्पार्थक्येने'ति शेषः। पृथक्करणफलं पूर्वत्रापि दर्शयति—**एवं चेति। आदेशेनेति।** एकाऽऽदेशरूपेणेत्यर्थः। अत एव 'स्वाशश्चत्' 'सम्यचिचदि'ति माधवोदाहृतं सङ्गच्छते।

अवगलभ्येति। 'स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतेन समर्थमवादिकम्। तद्द्वारा तदघटितविशिष्टार्थेनापि क्त्वान्तेन सह समर्थतया, 'कुगती'ति सूत्रेण प्रादिग्रहणादीदृशक्रियायोगस्यापि ग्रहणे, गतिग्रहणाद्वा समासे, क्त्वो ल्यबादेशः। प्रकृत्येकदेशद्वारकमेव च कृत्सु सर्वत्र सामर्थ्यमित्याहुः। **आटः प्रतिषेध इति।** 'उस्यपदान्तात्' 'ओमाङोश्चे'ति प्राप्तस्य पररूपस्येत्यर्थः। **औस्वीयदिति।** एतन्निषेधसामर्थ्येन, 'उस्यपदान्तादि'ति

१. 'सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या प्रत्यय इति बोध्यम्। अपरे तु 'धातुसंज्ञायां चिकीर्षितायामेव पृथक्करणम्। अन्यथा प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पृथक्करणे, उपर्षभादेः क्यजाघनापत्तिः। समासाभावेन उपर्षभस्य सुबन्तत्वाभावात्। 'ऋषभ'पदार्थमात्रस्य तु न इषिकर्मत्वम्। तथात्वे वा तस्मादेव सुबन्तात् क्यचि 'उपर्षभयती'त्यादौ पाक्षिकवृद्ध्यापत्तिः। अर्थासङ्गतिश्चेत्याहुः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'ल्यप्सिद्धिः। **आदेशेनेति।** एकादेशरूपेणेत्यर्थः। अन्यादेशेन सर्वथापहारासम्भवात्। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वाच्च। अत एव 'स्वाशश्चत्' 'सम्यचिचदि'ति माधवोदाहृतं सङ्गच्छते। पृथक्करणफलं पूर्वत्रापि दर्शयति—**एवञ्चेति** इति ग. पाठः।

३. 'जहत्स्वार्थवृत्तौ स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्त' इति ग. पाठः।

सूत्रे 'अपदान्त'ग्रहणसामर्थ्येन च 'अर्थवत्परिभाषा' 'प्रतिपदोक्तपरिभाषा' 'प्रत्ययाप्रत्यययोश्चे'ति परिभाषाणामप्रवृत्तेरिति भावः।

चशब्देनेति। विनिगमनाविरहेण सर्वबाधकत्वं तस्य। एवञ्च सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमिति भावः।

इदं च ज्ञापकं भृशादिसूत्रविहितक्यङन्तसुदु^१रुदभिपूर्वमनसृशब्दे स्वरातिरिक्तविषयकम्। अत एव 'देवदत्तः सुमनायते' इत्यादौ 'सु'विशिष्टस्य निघातः। 'सुमनायते' इत्यादौ च सोः परस्य न निघात इति बोध्यम्। भृशादिसूत्रे भाष्ये तु 'भृशादिषूपसर्गः पराङ्गवत्स्वरविधौ' इति वचनमेव पठितम्।

लोहितादिडा। भवत्यर्थे इति। न च भवतियोगे डाच्, तत्र भवतिनैवोक्तत्वात्तदर्थस्य, कथं क्यषिति वाच्यम्। वचनप्रामाण्याद्वाचं भवत्यर्थ-विषयकया कृत्वा, भवत्यर्थे क्यष्सिद्धेः।

क्यषिति। अत्र ककार-षकारौ भाष्ये प्रत्याख्यातौ। न च ककारो 'नः क्ये' 'क्यस्य विभाषे'त्यादौ सामान्यग्रहणार्थः। हलन्तात्क्यषभावेन फलाभावात्। न च 'क्याच्छन्दसी'त्यत्र सामान्यग्रहणाऽर्थः। 'याच्छन्दसी'त्येव सिद्धेः। अत एव कण्ड्वादियगन्ते 'तुरण्युरि'ति सिद्धम्।

षकारोऽपि न 'वा क्यष' इत्याद्यर्थः। 'वा यादि'त्येव सिद्धेः।

'पाश्या' 'सभ्या'ऽऽदिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यस्तु नैतत्प्रवृत्तिः। अनभिधानेन आचारक्वबभावात्। नामधातुषु एतेषामप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च^१।

यत्तु- 'अत्र क्यष् चे'त्यस्तु। चात् क्यङ्। एवं च 'वा क्यष' इति माऽस्त्विति। तत्र। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'लोहिनी'शब्दात्क्यङि, 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति पुंवत्त्वे, 'लोहितीयते' इत्यस्याऽऽपत्तेः। क्यषि तु 'लोहिनीयते' इति फलभेदात्। **अत्राच्चेरिति।** अत एव भाष्ये लोहिता-

१. इतोऽग्रे- 'केचित्तु षकारो 'याच्छन्दसी'त्यत्र सामान्यग्रहणाविधातार्थः। अन्यथा निरनुबन्धकपरिभाषयास्यैव ग्रहणं स्यादित्याहुः' इति ग. पाठः।

तिरिक्तानां लोहितादिगणपठ्यमानानां भृशादिपाठे नित्यात्मनेपदमेव प्रयोजनमुक्तम्, न त्वभूततद्भावविषयतालाभोऽपीति भावः। असम्भवादिति। अनुकरणाद् डाज्विधानेन, अनुकरणत्वभङ्गाऽऽपत्या तत्र तदसम्भव इति भावः। भृशादिष्विति। नित्यमात्मनेपदस्यैव तेभ्य इष्टेरिति भावः।

यत्त्विति। वृत्तिकाराऽनुयायिनः। 'भृशादिष्वितराणी'ति भाष्यं पठित-
'नील-हरित-मन्द्र'-फेन-मुण्ड'विषयम्। तस्मात् क्यषः ककारेणास्य आकृतिगणत्वं
ज्ञाप्यते। तत्त्वेन च यानि संगृह्यन्ते, तानि न भृशादिष्विति, तेषां संग्रहार्थमयं
श्लोकः। तत्र 'नित्य'स्थाने जिह्वां केचित्पठन्तीति ते व्याचक्षते - तद्भाष्येति।
तथा भाष्यव्याख्याने मानाभावादित्यर्थः।

कष्टायेति। तादर्थ्यं चतुर्थी। 'कष्टार्थप्रतिपादकप्रातिपदिकप्रकृतिक-
सुबन्तात्वयडि'त्यर्थः। स चोपस्थितत्वात् चतुर्थ्यन्तादेव। स्पष्टं चेदं भाष्ये।
तदाह-चतुर्थ्यन्तादिति। क्रमणम्-उत्साहः। 'वृत्तिसर्गे'त्यत्र 'सर्ग उत्साह'
इत्याकरे व्याख्यातत्वात्। 'येनेन्द्रलोकाऽवजयाय सृष्ट' इति प्रयोगाच्च। तदाह-
उत्साहेऽर्थे इति। 'क्रमणेऽनार्जवे' इति ^१भाष्ये क्रमणं गमनमेव। तेन हि
तदुद्देश्यकेन तद्विषयकोत्साहो गम्यते। इदमेवाभिप्रेत्य 'क्रामती'ति
विग्रहे परस्मैपदं प्रयुक्तम्। कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम्। मूलस्य त्वयमाशयः-

१. 'मुण्ड' इति ख. ड. पाठः।

२. 'इति भाष्ये ऋजोरिदमार्जवम्, न आर्जवमनार्जवम्। तेन 'ऋजुसंबन्धिभिन्नम्'
इत्युक्ते, तात्पर्यतः अनृजुसम्बन्ध उच्यते, लक्षणया वा ('अनृजोरेवात्र
भाष्यप्रामाण्यादुत्तरपदवृद्धिर्वा')। क्रमणं पादविक्षेप एव। ^२तदुद्देश्यकपादविक्षेपेण हि
तद्विषयकोत्साहो गम्यते। इदमेवाभिप्रेत्य 'क्रामती'ति विग्रहे परस्मैपदं प्रयुक्तम्।
कैयटस्याप्यत्रैव ^३तात्पर्यम्। केचित्तु भाष्यप्रामाण्यादेव परस्मैपदमाहुः। एवञ्च

१. अयं ख. ड. पाठः।

२. 'तदुद्देश्यकयत्नेन हि' इति ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे- 'यद्वा भाष्येऽनार्जवे इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। अनार्जवं च पापमेव। क्रमणं
प्राग्वदेव। केचित्तु' इति ग. पाठः।

‘क्रमणे’ इत्यस्य ‘उत्साहे’ इत्येवार्थ उचितः। ‘कष्टायते’ इत्युक्त्या गमनाद्यप्रतीतावपि, उत्साहप्रतीतेरिति। ^१तदाह—उत्साहेऽर्थ इति। अत एव ‘अत्यल्पमिदमुच्यते—कष्टाय क्रमणे इति। ‘सत्र-कक्ष-कृच्छ्र-कष्ट-गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामि’ति वाच्यमिति भाष्ये उक्तम्।

अत्र ‘चिकीर्षायां वाच्यायामि’ति, ‘गम्यायामि’ति वार्थः। तेन हि सूत्रस्याकर्तव्यत्वं लभ्यते। चिकीर्षा च उत्कटेच्छारूप उत्साह एव। एवञ्च तदनुरोधात्पूर्वोक्तभाष्यस्याप्येवं व्याख्यैवोचिता। अत एव ‘कष्टाये’त्यस्य तादर्थ्यचतुर्थीत्वमाश्रित्य, अतिप्रसङ्गस्य अनभिधानादेव वारणेन, तद्वचनं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

‘कष्ट’शब्देन पापं कर्म लक्ष्यते। मुख्येऽर्थे ^२उत्साहासम्भवात्। तदाह—पापं कर्तुमिति। अन्तरङ्गत्वात्, योग्यताबलाच्च, ‘कण्वचिकीर्षायामि’ति वार्तिकस्वारस्याच्च ‘कर्तुमि’त्यस्यैवान्तर्भावः। ‘कष्टाय क्रमते’ इति वग्रहे ‘कर्तुमि’त्यर्थाध्याहारेण ‘क्रियार्थोपपदस्ये’ति चतुर्थी। ‘वृत्तिसर्गे’ति तड्।

वृत्तिविषये इति। न च वृत्तिविषये एव पापार्थत्वे, अन्यत्र तत्त्वे मानाभावेन, ‘कष्टाय क्रमते’ इति विग्रहोऽसङ्गतः, अस्वपदविग्रहस्यैव औचित्यादिति वाच्यम्। ‘वृत्तिविषये’ इत्यस्य सत्रा-कक्ष-गहन-^३शब्दाभिप्रायेण प्रवृत्तेः। अत एव भाष्ये ‘कष्टाय क्रामती’ति विग्रहं प्रदर्श्य, सत्रादिषु विग्रहो

‘क्रमणे’ इत्यस्य ‘उत्साहे’ इत्येवार्थ उचितः। ‘कष्टायते’ इत्युक्त्या ‘यत्नाद्य-प्रतीतावप्युत्साहप्रतीतेरिति नव्यानामाशयः। अत एव ‘अत्यल्पमिदमुच्यते—‘कष्टाय क्रमणे’ इति। ‘सत्र-कक्ष-कृच्छ्र-कष्ट-गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वाच्यमि’ति भाष्ये उक्तम्’ इति ख. ड. पाठः।

१. ‘तदाह’ इत्यारभ्य ‘प्रत्याख्यातम्’ इत्यन्तः कः कुण्डलितः पाठः।

२. उत्साहयत्नयोरसम्भवात् इति ख. पाठः।

३. ‘शब्दाभिप्रायेणाप्रवृत्तेः’? इति क. पाठः।

१. ‘पादविक्षेपाद्यप्रतीतावपि’ इति ग. पाठः।

नाऽदर्शि^१। **पापं चिकीर्षतीति**। उत्पादनायाः कृञर्थत्वाद् द्वितीया। प्रत्याख्याने तु 'पापाय क्रमते' इत्यादिर्विग्रहो बोध्यः। यद्यपि 'चिकीर्षा उत्साह' इति भाष्योक्तेः 'कष्टाय क्रामती'ति परस्मैपदमनुचितम्, वार्तिकानुरोधेन सूत्रेऽपि 'क्रमणे' इत्यस्य उत्साहपरतैवोचिता च, तथापि भाष्यानुरोधेन वार्तिकेऽपि 'गम्यायामि'त्यर्थः। तदुद्देश्यकगमनरूपक्रमणेन हि स गम्य इति, क्रमे-स्तदर्थत्वाऽभावाच्चानुपपत्तिः।

कष्टम्—कृच्छम्। 'कृच्छ्रगहनयोः कष' इतीडभाव इति दिक्।

कर्मणो रोमन्थतपोभ्याम्। 'कर्मण' इति षष्ठी। प्रतिपादकत्वं सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः। 'कर्मप्रतिपादकरोमन्थतपोभ्यामि'ति वाच्योऽर्थः। फलितमाह—**कर्मभ्यामिति**^२। 'वर्तीति' ण्यन्तादत एव निपातनात् क्तिन्। धात्वर्थनिर्देशे इगन्तं वा। चरतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्।

कैयट इति। तदुक्तं भाष्ये 'उद्गीर्णस्यावगीर्णस्य वा मन्यो रोमन्थ' इति। **'उद्गीर्णम्—उदरादुपर्याकृष्टम्। अवगीर्णम्—अपानान्निर्गतम्। मन्यः—चर्वणम्। उभयान्वययोग्यत्वादि'ति व्याख्यातारः।**

तपसः परस्मैपदञ्चेति। अत्रैव सूत्रे वार्तिकमिदम्।

१. इतोऽग्रे—'किञ्च न सत्रादीनां पापं वाच्यं, नापि तत्साधनं, येन शक्त्या, लक्षणया वाऽयं बुध्येत। वृत्तौ तु वार्तिकप्रामाण्यादेकार्थीभावाच्च बोधः' इति ग. पाठः।
२. '**कर्मभ्यामिति**। एतेन 'कर्मण' इत्यस्य पञ्चम्यन्तस्यैकवचनान्तत्वेन द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्याऽन्वयो दुर्लभः। सहविवक्षायां द्वन्द्वविधानात्प्रत्येकान्वयोऽपि दुर्लभ इति परास्तम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. 'ननु कर्मण इत्यस्यैकवचनान्तत्वेन' इति ग. पाठः।
२. 'इति चेत्, न। 'रोमन्थतपोभ्यां, कर्मणश्च प्रत्यय' इति बोधोत्तरमाकाङ्क्षावशात्पार्ष्टिकस्तयोः प्रत्येकमभेदान्वय इत्यन्तरङ्गत्वादेकवचनमित्याहुः। 'द्वित्वे सौत्रमेकवचनमि'त्यन्ये' इति ग. पाठः।

शब्दवैर। 'कर्मण' इति वर्तते। **करणम्**—अत्र क्रिया, न पारि-
भाषिकम्। व्याख्यानात्। **नीहारेभ्यश्चेति**। चाद् अटा-अट्टा-शीका-कोटा-
पोटा-सोटा-पुष्टा-प्लुष्टाशब्दानामपि ग्रहणमिति स्पष्टं भाष्ये। 'पुष्वा' 'प्लुष्वे'ति
पाठान्तरम्। पोटा-स्त्रीपुंसलक्षणा। अन्ये अट्टादयः क्रियावचनाः।

सुखादिभ्यः। 'कर्तृ' इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। **वेदना**—ज्ञानम्।
कर्तृत्वं च वेदनाऽपेक्षमेव। 'वेदनाकर्तृसम्बन्धि-सुखादि-प्रतिपादकेभ्यः सुखादिभ्य'
इति वाच्योऽर्थः। फलितमाह—**वेदनेत्यादि**।

'सुखदुःखाऽश्रुकृच्छ्राणि', प्रतीपः, करुणस्तथा।

कृपा चाऽलीकतृप्ताश्च, कृपणाः^१ सोढसंयुताः^२।। इति सुखादिः।

पूजायामिति। 'नम'आदिभिः क्रमेणान्वयः। **चित्रीयते इति**।
अवयवेऽचरितार्थं डित्वमिति, क्यजन्ते तडानौ प्रवर्तयति। **विस्मापयते इति**।
तथा^४ च मायामृगं प्रकृत्य भट्टिः—'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति।

पुच्छभाण्ड। अत्रापि 'करणे' इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे। तदाह—
पुच्छादिति। अत्र पुच्छदय एव स्वकर्मिकायामुदसनादिक्रियायां लाक्षणिकाः,
ततः स्वार्थे णिङिति, 'णेरणौ' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेन च
स्पष्टमुक्तम्। 'बहुलमिष्टवच्चे'ति 'बहुल'ग्रहणात्, णिङि अपि इष्टवत्त्वादिलोपः।
'णाविष्टवदि'त्येव वार्त्तिकाच्च।

संवस्त्रयतीति। 'वस्त्रैः सामाच्छादयती'त्यर्थः^५।

१. 'मुखान्निर्गतम्' इति ग. पाठः।

२. 'प्रतीतः' इति ख. पाठः।

३. 'कृपाणाः सोढ' इति ख. ड. पाठः।

४. 'तथा हि' इति क्वचित् पाठः।

५. इतोऽग्रे—'वस्त्रशब्दः समाच्छादनवृत्तिः। प्रत्ययस्तु करण एवेति बोध्यम्' इति ग.
पाठः।

परत्वाद्बृद्धौ सत्यामपीति^१। न च नित्यत्वाल्लोप एवोचितः। शब्दाऽन्तरप्राप्त्या लोपस्याप्यनित्यत्वात्। व्यक्तिभेदमात्रेण शब्दान्तरप्राप्ति-ग्रहणात्। ध्वनितं चेदं 'नेर्विश' इत्यत्र भाष्य इति निरूपितं परिभाषाप्रकरणे। 'रन्धयती'त्यत्र तु तस्याऽनित्यत्वान्न दोषः। **सापेक्षेभ्योऽपीति।** स्पष्टं चेदं 'सुप आत्मन' इत्यत्र भाष्ये। अत्रेदं बोध्यम्—'वाक्ये कर्मसामानाधिकरण्यान्माणवकस्य कर्मता। वृत्तौ तु मौण्ड्यरूपफलाऽऽश्रयत्वात्तत्त्वम्। निरूपितं चेदं सर्वसमासशेषे इत्याहुः।

सत्यापयतीति। आपुग्विधानसामर्थ्याद्विलोपो न। एषां^२ लुङि अन-भिधानम्। अत एव 'णेरपुङि'ति भाष्यं सङ्गच्छते।

घ इति। निपातनात्कुत्वाभावः। माधवस्तु 'अच्'प्रत्ययमाह। हलन्तात् 'तत्करोती'ति णौ 'त्वाचयती'ति^३।

रभावे, टिलोपे चोदाहरति—**पृथुमिति।** केवलटिलोपे उदाहरति--**ऊढिमिति। हतिशब्दस्येति।** 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमि'त्याश्रयणाद् ढत्वादीनाम् असिद्धत्वेन, 'हति'शब्दबुद्ध्या द्वित्वे, तस्यैव द्विःप्रयोग इति, अभ्यासे श्रुत्वसिद्धिः। **अनित्यमिति।** 'उभौ साभ्यासस्ये'ति लिङ्गादिति भावः।

१. 'अपिनाऽरुचिर्बोधिता। नित्यत्वाल्लोप एवोचितः। न च शब्दान्तरप्राप्त्या लोपोऽप्यनित्यः। न हीदं वचनं, किन्तुपदेशातिदेशभेदादेकस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वाभावादनित्यत्वं लोपस्येत्युक्तं, तत्तु 'रन्धयती'त्युदाहरणाऽनवलोकननिबन्धनम्। तस्माद-दन्तत्वनिपातनेन वृद्धौ कृतायां टिलोपो ज्ञाप्यते इत्येव सारमिति केचित्। वस्तुतोऽदन्तत्वनिपातनेनातिदेशाभावेऽपि, व्यक्तिभेदमात्रेण शब्दान्तरप्राप्तिर्गृह्यते। ध्वनितं चेदं 'नेर्विश' इत्यत्र भाष्ये इति निरूपितं परिभाषाप्रकरणे' इति ग. पाठः।
२. 'एषां लुङि 'णौ चङी'ति ह्रस्वो न। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।
३. 'त्वाचयती'त्येके। 'संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्ध्याभावे 'त्वचयती'त्येव। 'पुकैव

तदाश्रयेणाह—**ढीत्यस्येति। औडिढदिति।** द्वित्वे कृते, तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्तव्येऽपि असिद्धत्वनिषेधात्^१, न अभ्यासे चुत्वादीति भावः। **अन्ये इति।** अत्रारुचिबीजन्तु^२ वैयाघ्रपद्यश्लोकस्थौजढतथेति विरोधः^३। 'औजढदि'ति 'शर्पूर्वा' इति सूत्रे कैयटे अभ्यासाऽकारसहितः पाठो दृश्यते^४।

प्रकृत्यैकाजिति। तेनातिदिष्टटिलोपो न। न च 'यस्ये'ति लोपाऽऽपत्तिः, प्रकृतिभावस्तु 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन टिलोपस्यैवेति वाच्यम्। इष्टानि तस्याऽदृष्टत्वेन तदनतिदेशात्। 'नैकाऽजि'त्येव सिद्धे 'प्रकृत्ये'त्युक्त्या 'यस्ये'ति लोपस्याऽपि बाधाच्च^५। 'श्रायमि'त्येतद्वत् परत्वादृद्धौ, परत्वादेव पुकि, सकृद्गतिन्यायेन, न टिलोपाल्लोपावित्यपि केचित्।

यत्तु 'अचो ङ्गिती'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन^६ अस्या वृद्धेः, प्रातिपदिकाण्यौ अप्रवृत्तिध्वननेन, 'स्वयती'ति रूपमि'ति। तन्न। 'प्रापयती'ति

सिद्धे, आपुविधानं नामधातुण्यन्ते क्वचिदुक्तन्यायेन 'अत उपधाया' इति वृद्धयभावस्य ज्ञापकमपी'त्यन्ये। **दरदमिति।** दरदोऽपत्यमित्यर्थे 'द्वयज्मगधे'त्यणः 'अतश्चे'ति लुक्। ततो णौ 'भस्माऽढे' इति पुंक्त्वमित्याशयः' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. 'स्थानिवत्त्वनिषेधात्' इति ख. ड. पाठः।
२. 'वैयाघ्रपद्यवार्तिकस्थ' इति लघुशेखरे पाठः।
३. इतोऽग्रे—'भाष्ये त्विदं न दृश्यते इति, अनित्यत्वाऽऽश्रयणे दृढं मानं चिन्त्यम्' इति ख. ड. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'अतोऽपि 'उवर्णादेश एव णौ स्थानिवदि'ति कल्पना युक्ता' इति ग. पाठः।
५. 'बाधाच्चेत्याहुः' इति ग. पाठः।
६. 'भाष्यप्रामाण्येन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया अस्या वृद्धेः' इति ख. ग. ड. पाठः।

भाष्यप्रयोगविरोधात् । किञ्च हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनपरभाष्यप्रामाण्यादस्त्येव
वृद्धिः । 'अचो ङ्णित्ती'ति सूत्रस्थभाष्यन्तु- 'न ङ्णित्यत् उपधाया' इत्येवोच्येत ।
किमर्थो योगविभागः ? सखिव्यञ्जनाद्यर्थ इत्यादि, तत्, तदेकवाक्यतया
प्रयोजनोपलक्षणत्वेन व्याख्येयमित्याहुः ।

न्याय्यमिति । पररूपोत्तरं प्रकृतिभावेन टिलोपाप्राप्तेर्नित्यत्वं वक्तु-
मशक्यमिति भावः । 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते, न तदनित्यमि'त्यस्य
स्वीकारेऽप्याह^१ -अन्तरङ्गत्वादिति । वार्णपरिभाषा तु व्याश्रयत्वात्, अनित्यत्वाद्वा
न प्रवर्तत इति बोध्यम् ।

'व्याश्रयेऽपि वार्णपरिभाषाया 'इयाये'त्यादौ प्रवृत्तेरङ्गीकारात्,
अनित्यत्वाऽऽश्रयणे दृढतरमानाभावाच्च 'त्वापयती'त्याद्येव न्याय्यमि'ति परे ।

भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि 'प्रकृत्यैकाजि'ति सूत्रे प्रेष्ठादय उदाहृताः ।
ते च 'आ भात्'सूत्रेण सिद्धाः । न च प्रादीनामसिद्धत्वात्तन्निबन्धनटिलोपा^२-
प्रवृत्तावपि, प्रकृतिलक्षणटिलोपाऽऽपत्तिः । विप्रतिषेधे आभीयाऽसिद्धत्वा-
भावात्पूर्वं टिलोपं बाधित्वा, परत्वात् प्राद्यादेशे, 'सकृद्गतावि'ति न्यायेन
पुनरप्रवृत्तेः । 'आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन, जातिपक्षे टिलोपो बाध्यते'
इति तु कैयटः । अत एव 'आभात्'सूत्रप्रत्याख्यानेऽपि, न दोषः^३ । वरादौ
रेफाद्युच्चारणसामर्थ्यादपि^४ तदभावः । 'श्रेष्ठः' 'ज्येष्ठ' इत्यादावपि

१. 'स्वीकारेणाऽऽह' इति ग. पाठः ।

२. 'प्रकृतिभावाप्रवृत्तावपि' इति ग. पाठः ।

३. इतोऽग्रे- 'यत् 'अकरोच्चारणसामर्थ्यन्नि'ति । तत्र । 'औननदिति'वत् 'अप्रप्रदि'त्यभ्यासेऽ-
कारश्रवणेन चारितार्थ्यस्य' वक्तुमशक्यत्वात् इति ख. ड. पाठः ।

४. 'सामर्थ्यात्तदभाव इत्यन्ये' इति ग. पाठः ।

१. 'चारितार्थात् । उपदेशोत्तरमतिदेशप्रवृत्तेः सत्त्वेन उपदेशे फलकल्पना आवश्यकी'
इति ग. पाठः ।

श्रज्ययोरकारोच्चारणसामर्थ्यान्नि^१ति भाष्यम्। इदं च व्यक्तिपक्षे।

जातिपक्षे तु कैयटोक्तरीत्या अपवादत्वात् टिलोपं बाधित्वा आदेशे तदभावो बोध्यः। 'अशश्रादि'त्यादौ यथा न चारितार्थ्यं तथा 'ऊन'धातौ निरूपितम्। 'स्रग्वान्' 'स्रजिष्ठः' 'स्रजयती'त्यत्र तु टिलोपापवादस्य विन्मतो-
र्लुक्स्तस्मिँल्लक्ष्ये प्रवृत्तत्वेन न^३ टिलोपः। न च विव्रन्ते प्राप्तटिलोपस्य बाधेऽपि, तत्प्रकृतौ प्राप्तस्य बाधे मानाऽभावः। 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति न्यायेन, जातिपक्षाश्रयणेन च, टिलोपद्वयस्यापि बाधात्। नान्ते तु 'नस्तद्धिते'इति भवत्येव। 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन लुका 'टेरि'त्यस्यैव बाधात्, मतोर्लुक्प्राप्त्यवस्थायां तस्याऽप्रवृत्तेश्चेति स्पष्टं भाष्ये। अनेकाक्षु अस्या एव गतेरावश्यकत्वात्। भाष्यकृता तत्राप्यवशिष्टस्य टिलोपानङ्गीकारात्।

नन्वनया रीत्या पुंवत्वविषयेऽपि टिलोपो न स्यादिति चेत्, न, पुंवत्वस्य टिलोपेन येन नाप्राप्त्यभावात्। 'भस्याऽढे' इत्यस्य प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव इष्टानि प्रवृत्तत्वेन, तादृशस्यैव णिच्यतिदेशेन, तत्काले^४ टिलोपा-

१. 'सामर्थ्यान्न। न च लोपेऽपि ण्यन्ताच्चडि 'अशश्रादि'त्यादावकारश्रवणाय तदुच्चारणं सार्थकम्। उपसर्गसमानाकारपूर्वपदस्य पृथक्करणेन 'शस्य'शब्दादेव णिचो विधानेन, 'प्रशस्य'प्रकृतिकणिपरत्वाभावेन, तत्र श्राद्धादेशस्यैव दुर्लभत्वात्। एवञ्च 'प्रशस्य'-स्थानिकतत्साहचर्येण संज्ञापूर्वकविध्यनित्यतया वृद्धशब्दादेशेऽपि टिलोपो न। परत्वाट्टिलोपे, तत आदेशे, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन टिलोपाऽप्रवृत्तेश्च। एतेन—
'धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाल एव पृथक्करणमि'ति पक्षे सार्थक्यमित्यपास्तम्। 'वृकज्येष्ठाभ्यां' 'श्वसोवसीयः श्रेयस' इत्यादिनिर्देशाच्च। 'स्रग्वान्' 'स्रजिष्ठः' 'स्रजयती'त्यत्र इति ग. पाठः।

२. 'अशश्रात्' इति क. पाठः। 'अशश्रत्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'ब्रह्मावसरत्वाच्च टिलोपः' इति ग. पाठः।

४. 'तत्काले टिलोपाप्रवृत्त्या तेनाबाधेन तत्प्रवृत्तेः' इति ग. पाठः।

प्रवृत्तेः^१। एतेन 'पुंवत्वस्य आभीयाऽसिद्धत्वाद्विलोप एव स्यात्। किञ्च परत्वा-
द्विलोपः स्यात्। अतिदिश्यमानकार्याणां देशाऽऽकाङ्क्षायामुपदेशदेशत्वेन,
कार्यातिदेशेऽपि परत्वसत्त्वादि'ति परास्तम्। उक्तरीत्या पुंवत्वस्याऽन्तरङ्गत्वात्।
अतिदेशसामर्थ्याच्च। आभीयासिद्धत्वानित्यत्वाच्च। अत एव 'लोहितयती'त्यादौ
'लोहिनी'-शब्दाणिचि, पुंवत्वोत्तरं टिलोपः। अन्यथा तस्याऽसिद्धत्वान्न स्यादिति
दिक्।

एवं करिष्ठादावपि बाधक'तृ'लोपस्य प्रवृत्तेर्न टिलोपः। तदुक्तम्—

'इष्टमेयःस्वनेकाचोऽप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ।

लुकोऽपवादभूतस्य तस्मिँल्लक्ष्ये प्रवर्त्तनात् ।

करिष्ठादाविदं तुल्यं तृलोपस्य प्रवर्त्तनात्' ।। इति।

'इष्टनि च्छन्दस्येव तृलोपप्रवृत्तेस्तत्रैवाऽतिदेश' इति मतमनुरुध्य
'इष्टवदि'त्यत्र पुंवद्भावादिषु तृलोपो नोक्तो मूले, नाप्युदाहृतः। ध्वनितं चेदं
'रर्हति' इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि 'मातयति' 'भ्रातयती'त्युदाहृतम्।
'उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् त्र'तृ'लोपो नाऽकारी'ति केचित्।

अन्यथासिद्धीति। अत एव 'तत्र वक्तव्यमि'ति भाष्ये नोक्तम्।

^२अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धयभावे तु 'त्वदयति' 'मदयती'ति बोध्यम्।

युष्मयतीति। युवाऽऽवौ तु न। विभक्तिपरत्वाभावात्। 'युष्मयति'

१. इतोऽग्रे—'पुंवत्वस्य आभीयासिद्धत्वाद्विलोपो दुर्लभ' इत्यपास्तम्। उक्तरीत्या
समानाऽऽश्रयत्वाभावात्। शास्त्रातिदेशपक्षे दोषाभावाच्च। एतेन 'परत्वाद्विलोपः
स्यात्, उपदेशोत्तरमतिदेशप्रवृत्त्याऽतिदिश्यमानकार्याणां देशाकाङ्क्षायामुपदेशदेशत्वस्य
कल्पनेन, कार्यातिदेशेऽपि परत्वसत्त्वादि'ति परास्तम्' इति ग. पाठः।

२. 'संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्धयभावे तु 'त्वदयति' इति ख. ग. ड. पाठः, क.
कुण्डलितः।

‘अस्मयती’ति ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे’त्यत्र भाष्ये स्फुटम्। **टिलोप इति**। परत्वादिति भावः। **टेरित्यस्यैवेति**। एवकारेण ‘नस्तद्धिते’ इत्यस्य व्यावृत्तिः। तेन सह येन नाप्राप्त्यभावात्। अनन्तरत्वाभावाच्च।

भत्वादिति। ‘इष्टवदि’त्यतिदेशेन भत्वात् ‘श्वयुवे’ति सम्प्रसारणम्। न च तत्र ‘नकारग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकात्कथमिह सम्प्रसारणमिति वाच्यम्। टिलोपस्याऽऽभीयत्वेनासिद्धत्वात्। ‘अन’ इत्यपकृष्य भाष्ये तत्प्रत्याख्यानाच्च। तत्र लोपस्य स्थानिवद्भावेनान्तत्वम्। अत्रन्तत्वं तु आर्थसमाजग्रस्तम्। ‘श्वन्’शब्द-
त्वन्तु ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इति न्यायेन बोध्यम्। न च ‘अतद्धिते’ इति निषेधः। णेस्तद्धितत्वाभावात्। इष्टनि परतः पूर्वस्य कार्यातिदेशेऽपि, णेस्तद्धित-
त्वाऽनतिदेशात्। न चैवं ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपस्याप्यनापत्तिः, तद्धितत्वा-
भावादिति वाच्यम्। असत्यपि तत्त्वे ‘ब्रह्मिष्ठ’ इत्यादौ तस्य दृष्टत्वमात्रेण
‘प्रकृतेऽतिदेशेनाक्षतेः’।

अपरे^३ तु ‘बहुश्वन्’शब्दात्स्त्रियां डापि, टिलोपे, नान्तत्वाभावेन सम्प्रसारणाभावे, ‘बहुश्चे’त्येव भाव्यमिति डाप्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्प्रामाण्येन सम्प्रसारणेऽनित्यत्वेन आभीयासिद्धत्वाप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन, कथं सम्प्रसा-
रणम्। ‘अन’ इत्यपकर्षेऽपि, ‘अल्लोपोऽन’ इत्यस्य श्रूयमाणाऽनन्ते
एव प्रवृत्त्या, तत्साहचर्येण, अर्थाधिकाराच्च अस्यापि श्रूयमाणानन्ते

१. ‘प्रकृते इष्टनोऽभावेऽपि सम्भावनामात्रेणाऽतिदेशेनाक्षतेः’ इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—‘न च ‘दविष्ठ’ इत्यादावोर्गुणस्यापि दृष्टत्वेन इहाऽप्यतिदेशः स्यादिति वाच्यम्। तत्र कर्तव्ये सम्प्रसारणटिलोपयोराभीयत्वेनासिद्धत्वात्। परत्वेन, ‘अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय’ इति न्यायेन च ‘अचो जिगीती’ति वृद्ध्या बाधाच्च’ इति ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः।

३. ‘अपरे तु श्ववच्छब्दादिष्ठनि तद्धितपरत्वेन सम्प्रसारणाभावादिहापि अभावातिदेशेन सम्प्रसारणं दुर्लभम्। किञ्च ‘बहुश्वन्’शब्दात् स्त्रियां डापि’ इति ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः।

एव प्रवृत्तेर्न दोषः। अपि च 'षपूर्वहन्नि'ति सूत्रे प्रकृतिभावस्य 'अल्लोपोऽन' इत्येतद्वाधकताया अप्युक्तत्वेन, 'नैकाऽजि'त्येव सिद्धे, प्रकृतिग्रहणेन प्रकृति-भावविधायके न्यायाप्रवृत्तेर्बोधनेन च 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापि प्रकृतिभावो न्याय्य इति, टिलोपोऽपि दुर्लभः। अत एव 'कनिष्ठः' 'कनयती'त्यादौ 'नस्तद्धिते' 'अल्लोपोऽन' इति च न।

यतु भाष्ये 'प्रकृत्यैकाजि'ति सूत्रे 'यस्ये'त्यादौ प्रकृतिभाव इत्युक्तम्। तत्र 'आदि' शब्दः 'प्रकारे, इति न विरोधः। प्रकारान्तरेणापि तद्भाष्यं भाष्यप्रदीपोद्घोते योजितम्। एवञ्च वृद्धौ 'श्वानयति' इति प्राहुः^१।

शुनयतीति। सम्प्रसारणे पूर्वरूपं बाधित्वा वार्णादाङ्गन्यायेन प्राप्तः^२ टिलोपो न। 'शुशुवतुरि'त्यादौ सम्प्रसारणे कृते, अनेन न्यायेन 'एरनेकाच' इति यणि, रूपासिद्ध्या, पूर्वरूपविषयेऽनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तेः।

आहुरिति। अत्रारुचिबीजन्तु 'ब्रह्मवत्'शब्दादिष्ठनि, मतोलुकि, 'टेरि'त्यस्याऽप्रवृत्तौ, 'नस्तद्धिते' इत्यस्य प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेन, 'इष्ठनि तस्या-दृष्टत्वादि'त्यसङ्गतिः। किञ्च 'ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ' इत्यप्यसङ्गतम्। तथा हि केवलादिष्ठनेव दुर्लभः। अगुणवचनत्वात्। मत्वन्तादिष्ठनि, मतोलुकि, लुका 'टेरि'त्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या, 'परत्वादि'त्यादि

१. 'आदिशब्दः प्रकारे। लोपत्वेन च सादृश्यमिति न विरोधः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'संज्ञापूर्वकत्वेन तदभावे तु 'श्वनयती'ति। यदि 'अभावाऽतिदेशो नाङ्गीक्रियते' इति विभाव्यते, तदास्तु 'शुनयती'ति। वृद्धिपक्षेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन अन्त्वादिति प्राहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'प्राप्तष्टिलोपो न। 'अकृतव्यूह'परिभाषया, 'भ्रष्टावसर'न्यायेन वेति बोध्यम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. 'विभाव्यते, तदा वृद्ध्यभावपक्षमादायाऽस्तु 'शुनयती'ति। यदि वृद्धिर्न स्यात्सम्प्रसारणं स्यादिति सम्भावनासत्त्वेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया सर्वथैव वृद्ध्यभावेन वा 'शुनयती'ति प्राहुः' इति ग. पाठः।

असङ्गतम्। किञ्च 'नस्तद्धिते' इत्यस्य 'टेरि'त्यपेक्षया परत्वस्य भाष्ये उक्तत्वादिदमयुक्तमिति^१। नेत्येके इति। 'टिलोपेन असो लोपे, 'वस्'त्वं दुर्लभम्, 'राजकीयमि'त्यादौ 'अन्'त्ववत्। एवञ्च सम्प्रसारणप्राप्तेरेव अभावेन, 'अङ्गवृत्त'परिभाषोपन्यासो वृथेत्यरुचिबीजम्^३। इदमेवाग्रिममतद्वयेऽरुचि-बीजम्। रूपन्तु 'विद्वयती'त्येवे'ति वदन्ति।

उदीचयतीति। उपसर्गस्य पृथक्करणात् 'अच्'शब्दाणिजिति 'प्रकृत्यैकाजि'ति प्रकृतिभावादिलोपो नेत्याहुः। 'उद ईदि'तीत्वम्। अतिदेशेन भत्वात्। 'अच्'शब्दस्य श्रूयमाणत्वाच्च^४। **उदैचिचदिति।** णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽची'ति स्थानिवत्त्वात् 'चि'शब्दस्य द्वित्वम्। नन्वाटो ण्यन्तावयवत्वात्, चङन्तावयवत्वाद्वा, आटाऽचो व्यवहितत्वात्, 'उद ईदि'तीत्वं दुर्लभमिति चेत्, न, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव ईत्त्वप्रवृत्तेः।

प्रतीचयतीति। 'अच्' इति अल्लोपे, 'चौ' इति दीर्घः।

१. 'केचित्तु नस्तद्धिते इत्यस्य' इति ग. पाठः।
२. 'इदमयुक्तमित्यरुचिबीजमाहुः' इति ग. पाठः।
३. इतोऽग्रे—'अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपमि'त्यप्यसङ्गतम्। वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्' इति ख. ड. पाठः।
४. इतोऽग्रे—'मत्वन्तोदक्शब्दादिष्ठनि, मतुब्लुकि, उक्तरीत्या टिलोपाभावे, इष्ठनि, 'उद ईदि'तीत्वस्य दृष्टत्वाच्च। नन्वाटो ण्यन्तावयवत्वात्, चङन्ता-वयवत्वाद्वा, आटा अचो व्यवहितत्वात्, 'उद ईदि'तीत्वं दुर्लभम्। न च णिलोपे एकदेशविकृतन्यायेनाऽच एवाङ्गत्वादचग्रहणं भविष्यति। एवं ह्याट एवेत्वापत्तिः। चङन्तावयवत्वे दोषाच्चेति चेत्, न, अन्तरङ्गत्वा-त्पूर्वमेव ईत्त्वप्रवृत्तेः। 'अकृतव्यूह'परिभाषा त्वनित्येत्याशयः। केचित्तु 'अकृतव्यूहपरिभाषया न भवत्येव ईत्त्वम्। अपि च प्रागुक्तरीत्या धातुसंज्ञायामेव पृथक्करणात्, णिचः समुदायादेव विधानेन, टिलोपोऽपि दुर्वार' इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्' इति ग. पाठः।

प्रत्यचिचदिति। 'अच' इति अल्लोपे, 'चि' शब्दात्पूर्वमटि, यणादेशः। न च अल्लोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यात्। व्याश्रयत्वात्। इकोऽसवर्णे इति। 'न समासे' इति तु न। पृथक्करणेन समासनिवृत्तेरुक्तत्वात्।

सम्यचिचदिति। सम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात्, पृथक्करणम्^१। सम्यादेशेनापहारेऽपि, एकादेशेनानपहारात्। पृथक्करणेन समासस्यैव निवर्तनात्, उत्तरपदपरत्वाभावेऽपि, अन्तरङ्गत्वाद् जातः सम्यादेशो न निवर्तते। 'अकृतव्यूह' परिभाषाया अनित्यत्वात्। चकारस्याञ्चित्वन्तु स्थानिवद्भावेन बोध्यं 'समीचयती'त्यादौ। अत एव 'तिर्यक्' शब्दाण्यौ, तिरसोऽनुपसर्गत्वात्पृथक्करणाभावेन, अनेकाच्चात् टिलोपेऽपि^२, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तिर्यदेशः। तदेवाऽऽह—**असिद्धत्वादिति।** तत्काले, ततः पूर्वं वा अप्राप्तत्वादिति भावः।

न च 'तिरस्तिर्यलोपे' इत्युक्तेर्लोपे कथं तिरिः। अनन्तरत्वेन 'अच' इति लोपस्यैव तत्र प्रतियोगित्वेन ग्रहणात्। स्थानिवत्त्वेन तिरैरेव्ययत्वेऽपि,

१. 'पृथक्करणेऽपि 'समः समी'ति भवत्येव। न च पृथक्करणेन समासस्यैव निवर्तनादुत्तरपदपरत्वाभावः। ज्ञापकस्य विशेषाऽपेक्षत्वेन, धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये, तन्निमित्तकार्ये च पृथक्करणेऽपि, सम्यादेशे पृथक्करणे मानाऽभावात्। प्रकृतिभावस्त्वटोऽकारान्याय्य इति न दोषः। उपजीव्यविरोधेन तस्य समानावयवत्वात्प्रत्यासत्त्या इगचोः समाससम्बन्धित्वे एव 'न समासे' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति, नात्र तेन निषेधः शङ्क्यः। चकारस्य अञ्चित्वन्तु' इति ग. पाठः।

२. 'टिलोपेऽपि तिर्यदेशो भवत्येव। युक्त्यन्तरमप्याह—**असिद्धत्वादिति।** तथा च अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तिरिरिति भावः। 'अकृतव्यूह' परिभाषा तु न प्रवर्तते। अस्मदुक्तयुक्तेः। न च 'तिरसस्तिर्यलोपे' इत्युक्तेर्लोपे कथं तिरिः' इति ग. पाठः।

अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपो न^१। 'नस्तद्धिते' इति सूत्रे भाष्येऽस्य पठितत्वेन, परया वृद्ध्या बाधात्। अत एव 'यस्ये'ति लोपोऽपि न।

अनेन सर्वटिलोपवारणेऽपि माधवोक्तम् अभ्युच्चययुक्तिमाह—असिद्धवदिति। तदनित्यत्वेऽप्याह—अङ्गवृत्तेति। वृद्धिस्तु भवत्येव। तस्या अनित्यत्वादिति भावः। देवद्रयश्चमिति। 'विश्वग्देवयोरि'त्यद्रयादेशः^२।

आमुमुआयदिति। न च मुत्वस्यासिद्धत्वेन 'द'शब्दबुद्ध्या 'मु'शब्दस्य द्वित्वेऽपि, 'द'शब्दस्यैव द्विःप्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति निषेधात्। स्वयतीति। 'अव्ययानामि'ति टिलोपः। अतिदेशेन भत्वात्। 'प्रकृत्यैकाजि'ति निषेधस्तु 'टेरि'त्यस्यैवेत्युक्तम्।

१. 'टिलोपो न। 'टेरि'ति जातटिलोपस्यासिद्धत्वात्। अस्यापि 'नस्तद्धिते' इति सूत्रे भाष्ये पठितत्वेन, आभीयत्वात्। परया वृद्ध्या बाधाच्च। अत एव 'यस्ये'ति लोपोऽपि न। न च 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यनेन णिच्सन्निभयोगशिष्टेष्वद्वाव-प्राप्तटिलोपस्यान्तरङ्गत्वात्कथं परया वृद्ध्या बाधः। 'बहुल'ग्रहणेन तस्याऽसन्निभयोग-शिष्टबोधनात्। अत एव णिङि तत्प्रवृत्तिः। 'णाविष्ठवदि'ति त्वस्यैव प्रपञ्च इति बोध्यम्। न च आभीयासिद्धत्वे भाष्योक्तं 'लोहिनीमाचष्टे लोहितयती'ति टिलोपोदाहरणमसङ्गतं स्यात्। कार्यातिदेशेन पुंवत्वस्याभीयत्वात्। प्राधान्येन कार्याति-देशस्यैव युक्तत्वात्। एवञ्चानित्यत्वादेतद्विषयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तिरावश्यकी। सूत्रकारोक्तगणसूत्राऽऽरम्भे तु आभीयत्वाभावात्, तदप्राप्तिरेवेत्यरुचेराह—अङ्गवृत्तेति' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'इह 'आचष्टे' इत्यर्थेऽपि 'आख्यानात्कृत' इत्यादि न'। कृल्लुक-सन्निभयोगशिष्टतया श्रूयमाणकृत्येव तत्प्रवृत्तेः। एतेन 'देवानश्चयती'त्युचितमित्यपास्तम्' इति ख. ड. पाठः।

१. 'आख्यानात्कृत' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तु न। कृल्लुक्साहचर्येण श्रूयमाणकृत्येव तत्प्रवृत्तेरित्याहुः' इति ग. पाठः।

‘सर्वस्य^१ प्रकृतिभाव’ इति भाष्यरीत्या ‘स्वरयती’त्युचितम्।

असस्वदिति। ‘णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ‘स्वर्’शब्दस्य द्वित्वमि’ति मतेनेदम्। वस्तुतः अज्झलादेशत्वात् स्थानिवत्त्वम्। अतो णिच्सहितस्यैव द्वित्वम्। तदाह—असिस्वदिति।

भावयतीति। ‘इष्टस्य यिद् चे’तीष्ठनि भूभावविधानाद् बहोर्भूभावः। ‘णौ’ इत्युपमेये सप्तमीनिर्देशेन, इष्टनः कार्यस्याऽनतिदेशात् यिद्।

ननु ‘सन्नियोगशिष्ट’न्यायात् ‘भू’भावोऽपि दुर्लभः। किञ्च ‘भू च बहोरि’ति वाक्ये ‘इष्टेमेयःसु’ इति न सम्बध्यते। गौरवात्। अनुवृत्तस्य लोपेऽन्वयेन, पुनर्निमित्ततयाऽन्वये मानाभावाच्च। ‘सन्नियोगशिष्ट’न्याये-
नैवातिप्रसङ्गभङ्गात्^२। एवञ्च तस्य इष्टनि कार्यत्वाभावान्नातिदेश^३ इति चेत्, न, ‘भू च बहोरि’त्यत्र ‘बहु’ग्रहणसामर्थ्येन सन्नियोगशिष्टत्वाभावात्। प्रत्ययादेशत्वभ्रमस्तु पृथग्निर्देशसामर्थ्यात्, व्याख्यानाच्च न। एवञ्च ‘भू’आदेशविधायके ‘इष्टेमेयःसु’ इत्यस्य सम्बन्ध आवश्यक एव। ध्वनितं चेदं ‘टेरि’ति सूत्रे कैयटे।

बहयतीत्यन्ये इति। अस्याऽऽशय उक्तः। ‘अन्ये’ इत्यरुचिग्रस्तश्च।

१. ‘सर्वलोपस्य ‘प्रकृत्येकाजि’ति निषेध इति सिद्धान्ते तु ‘स्वरयती’त्याद्येव बोध्यम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।
२. ‘अतिप्रसङ्गभङ्गाच्च’ इति ग. पाठः।
३. ‘तस्य इष्टनि कार्यत्वाभावान्नातिदेशः। ‘एतेन ‘इष्टवदि’ति कार्यातिदेशः। प्राधान्यात्। एवञ्चेदमेव ‘भू’भावविधायकम्। एवञ्च सन्नियोगशिष्टत्वाभावः स्पष्ट एव। शास्त्रातिदेशेऽपि इष्टनि दृष्ट‘भू’भावविधायकशास्त्रमात्रातिदेशात् दोष’ इत्यपास्तम्। इष्टनुरूपनिमित्तवैकल्यमात्रप्रयुक्तटिलोपाद्युपदेशाप्रवृत्तावतिदेशस्य चारितार्थ्येन, सन्नियोगशिष्टन्यायेनाऽपि बोधिताऽप्राप्तौ तद्व्यापारे मानाभावाच्चेति चेत्, न, ‘भू च बहोरि’त्यत्र’ इति ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः।

अत एव कैयटेन 'भावयती'ति स्वमतेनोदाहृत्य 'बहयती'त्येकीयमतत्वेन उपन्यस्तम्।
हरदत्तस्तु विपरीतं वदन् चिन्त्य एव।

स्रग्विणं स्रजयतीति। लुङि 'असस्रजदि'ति। अग्लोपित्वात्सन्वत्त्वा-
दिकं न। अनग्लोपेऽपि अग्लोपित्वस्य भाष्ये स्वीकृतत्वात्। 'अज्जलादेशस्तु
नाजादेश' इति 'अचः परस्मिन्नि'त्यत्र भाष्ये।

ननु इदमयुक्तम्, 'णौ चङी'ति सूत्रे 'नाऽग्लोपी'ति प्रत्याहारग्रहणस्य
'वृद्धेलोपो बलीयानि'त्यर्थे ज्ञापकत्वं वदतो भाष्यकृतः प्रामाण्याद् इकारो-
कारोपधादौ णेरभावस्य कैयटादिभिरुक्तत्वात्। न च इकारोकारान्ते
लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव ह्रस्वाप्राप्तौ, अकृग्रहणवैयर्थ्याद्भाष्यं प्रौढिवाद
इति वाच्यम्। चङ्परनिर्हासे 'तन्निषेधादिति चेत्, न, 'स्रग्विन्'शब्दाणिचि,

१. 'अज्जलादेशोऽजादेशस्तु न। 'अचः परस्मिन्नि'त्यत्र 'अच' इति षष्ठ्याः
स्वप्रकृत्यर्थाऽच्चेवान्वयात्। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये' इति ग. पाठः।
२. 'तन्निषेधात्। अत एव 'स्मृति'शब्दादिभ्यो णिचि, चङि, ह्रस्वो भवत्येवेति चेत्, न,
एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽत्र सूत्रेऽग्लोपग्रहणेन लुको ग्रहणात्। अत एव 'श्रीमती'
शब्दाणिचि, लुङि, 'अशिश्नयदि'ति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते।

एतेन 'तुरिष्ठेमेयःसु' टेरि'त्यनयोर्मध्ये 'विन्मतोरि'ति सूत्रमस्तु। योगविभाग-
सामर्थ्याच्च नाऽऽभीयासिद्धत्वम्। एतेन स्थूलवच्छब्दादिष्ठनि 'स्थविष्ठ' इत्यादौ
गुणसिद्धिरित्यपास्तम्। न च कैयटाद्युक्तरीत्या इकारोकारोपधाणिजभावेनात्रापि
णिजभाव एवास्तु। 'लोप'पदसङ्कोचेनैव ज्ञापकपरभाष्यस्य साम्राज्ये, प्रथमोपस्थित-
णिज्बाधे मानाऽभाव इति भावः।

किञ्च विन्नन्ताणिजभावे 'विन्मतोरि'ति सूत्रे विन्नग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तिः। तथा हि
विन्विषये मतुपोऽपि पूर्वमुपपादितत्वेन, मतुबन्तमादाय 'स्रजिष्ठ' इत्यादिसिद्धेः। न
च विन्नन्तादिष्ठनि 'स्रग्विष्ठ' इत्यनिष्ठाऽऽपत्तिः। 'गुणवचनादेवे'ति नियमेन
विन्नन्तादिष्ठनोऽभावात्। एतज्ज्ञापकसिद्ध एव तत्रेष्टम्। न च स्रग्विमच्छब्दादिष्ठनि,

‘विन्’लोपे, वृद्ध्यभावेन, ‘नाऽग्लोपी’त्यस्य प्रवृत्तौ फलाभावेन, ज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। इतो णेरभावे हि लुग्विधायके ‘विन्’ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। विन्विषये मतोः सत्त्वेन, तल्लुकैव ‘स्रजिष्ठ’ इत्यादिसिद्धेः। विन्नन्तात् न इष्ठनादिः। ‘अजादी गुणवचनादेवे’त्युक्तेः।

‘मायाविन्’‘मेधाविन्’भ्यां णिचि, विनो लुकि, ‘यस्ये’ति लोपे, ‘माययती’त्यादीति **माधवः**। यद्यपि परत्वात्पुक् प्राप्नोति, तथापि आगम-शास्त्राऽनित्यत्वात्नेति तदाशयः। अत एव ‘नाऽग्लोपी’ति अग्रग्रहणस्योक्तार्थ-ज्ञापकता भाष्योक्ता सङ्गच्छते। पुकि हि ‘अममायापदि’त्यादौ ह्रस्ववारणाय अग्रग्रहणमावश्यकमिति, सा भज्येत। मम तु ‘अममायदि’त्यत्र अल्लोपेनैव तन्निर्वाहात्, प्रत्याहारग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

नन्वेवं ‘स्रजयती’त्यत्रोपधावृद्धिः स्यादत आह—**संज्ञेति**। अत एव ‘टेरि’ति सूत्रे ‘अवादेशोत्तरमुपधावृद्धिर्न कृता भाष्ये। अत एव ‘वृक्षक् करोती’त्याष्टमिकभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न। ‘न

णिचि, मतोलुगुत्तरं विनो लुगर्थं तत्। न च टिलोपस्येव विनो लुको बाधः। मतुपलुक्प्रवृत्तिकाले टिलोपवदस्माद् मतुपलुको बहिरङ्गाऽसिद्धत्वादप्राप्तत्वेन, तद्बाधे मानाभावादिति वाच्यम्। अत्रैव विन्लुकश्चारितार्थ्येन, टिलोपबाधाऽनापत्त्या, ‘प्रकृत्यैकाजि’ति सूत्रस्थभाष्यविरोधाऽऽपत्तेः। तस्मान्मतुब्लुको बहिरङ्गासिद्धत्वादत्र विनो लुगभावः सिद्धान्तेऽप्येष्टव्यः। विन्नन्ताणिचि तु टिलोपे ‘स्रजयती’ति रूपवारणाय तत्सार्थक्यं स्पष्टमेव। अन्तरङ्गपरिभाषाबाधेन चारितार्थ्यकल्पनापेक्षया, णिच्प्रवृत्ति-बोधनेनैव चारितार्थ्यस्य वक्तुं युक्तत्वात्। अत एव यातीति ‘याः’। तस्मान्मतुपि, तत् आख्यानणिचि ‘यापयति’ ‘अयीयपदि’त्यादौ ह्रस्वादिसिद्धिः। मायाविन्मेधाविन्भ्यां णिचि, विनो लुकि ‘यस्ये’ति लोपे ‘माययती’त्यादीति माधवः। अन्ये तु पुक्मेवेच्छन्ति’ इति ग. पाठः।

१. ‘दवयती’त्यत्राऽवादेशोत्तरमित्यर्थः।

पदान्ते'ति निषेधात्। अन्तर्वर्तिविभक्त्या 'वृक्षे'त्यस्य पदत्वात्^१। 'अङ्गवृत्त-
परिभाषया न वृद्धिरिति तु^२ युक्तम्। तस्यार्थस्य भाष्येऽदर्शनात्। (अत^३ एव
मतुब्लुक्पि 'स्रजयती'त्येवेत्याहुः)। ध्वनितं चेदं 'विन्लुक् च णावतिदेशस्य
प्रयोजनमिति वदता भाष्यकारेण^४।

ननु 'असस्रजदि'त्यत्र णिलोपे, भत्वाभावेनान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात्कुत्वं
स्यादिति वाच्यम्। भत्वस्य निवृत्तौ मानाभावात्। न^५ च 'अकृतव्यूह'परिभाषया
तन्निवृत्तिः। तस्या अनित्यत्वात्।

श्रीमतीमिति। णिचि, पुंवत्वे, मतोर्लुक्। **अशिश्नयदिति।** 'णावच
आदेशो ने'ति 'श्री'शब्दस्य द्वित्वे, उत्तरखण्डे वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः,
'नञ्घटिताऽनित्यत्वेन निषेधाभावे, ह्रस्वत्वमिति भावः। एतच्च **माधवा-**

१. 'पदान्तत्वात्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'केचित्तु वृद्ध्यभावकल्पनावश्यकत्वेनागलोपीति निषेधप्रवृत्तावत्र फलाभावेन
अग्रहणज्ञापकता सुस्थेति, लोपशब्देन लुको ग्रहणे फलाभावो, मानाभावश्च। न च
मायाविन्मेधाविन्भ्यां णिचि, विन्लुकि, 'अममायापदि'त्यादौ चारितार्थ्यम्।
आगमशास्त्रानित्यत्वेन पुगभावकल्पनेन सिद्धेः। सन्निपातपरिभाषयैव ह्रस्ववारणाच्च।
'अशिश्नयदि'ति तु नञ्घटितानित्यत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या सुसाधमित्याहुः। तत्र।
पुक्शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया, गुणभूतलोपपदसङ्कोचस्यैव युक्तत्वात्। सन्निपातपरिभाषा-
भावे 'अजिघ्रपदि'त्यादौ ह्रस्वानापत्तेश्च। तस्माद्भ्रस्वे 'अममाययदि'त्येवेत्याहुः' इति
ग. पाठः।

३. अयं पाठः क. नास्ति।

४. इतोऽग्रे—'पदत्वकुत्वयोः श्रूयमाणे णिचि भत्वेन बाधात्, लुप्तेऽपि भ्रष्टाऽवसरत्वादप्रवृत्तेः।
भत्वस्य निवृत्तौ मानाभावाच्च। न चाऽकृतव्यूहपरिभाषया तन्निवृत्तिः। तस्या अनित्य-
त्वात्' इति ग. पाठः।

५. 'न च' इत्यारभ्य 'अनित्यत्वात्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः।

नुरोधेनोक्तम्। 'अशिश्रायदि'त्युचितम्। 'श्री'शब्दात्तु णौ 'अशिश्रयदि'ति। 'स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाऽशिश्रयदाश्रयः श्रियाम्' इति माघकाव्ये 'अशिश्रयदि'ति पाठोऽयुक्तः। 'श्रीमतीमकरोदि'त्यर्थोऽपि न समञ्जसः। 'तामाश्रितवानि'त्यर्थस्यैव सामञ्जस्येन प्रतीतेः। तत्पाठे श्रद्धाजाड्ये तु 'श्रीसदृशीमकरोदि'त्यर्थोऽस्तु। लक्ष्मीसादृश्यं शोभावत्वेनेत्यास्ताम्। श्रीमच्छब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् 'दयितां श्राययती'त्यपि भवति। अत एव 'दोग्धारं करोति' दोहयति देवदत्तं यज्ञदत्तं इत्युदाहृतं माधवेन। किञ्च 'वृत्तौ करोत्यर्थाभिधायित्वेन क्रियावाचित्वसम्पत्त्या, विशेष्यीभूतकरोत्यर्थं प्रति श्रीमत्तादीनां फलत्वेन, तदाश्रयत्वात्कर्मत्वेन द्वितीया। अत एव 'व्याकरणस्य सूत्रं करोती'ति विग्रहेऽपि 'व्याकरणं सूत्रयती'त्यत्र व्याकरणस्य कर्मत्वमित्याहुः।

पयस्विनीम्-अपपयसदित्यत्र विन्मतोलुकि, अग्लोपित्वात्सन्वद्भावाऽऽदिकं न^१। गोमच्छब्दाणिचि^२, 'प्रापयती'ति भाष्योदाहरणात्-'अचो ङ्गिती'त्यस्याभावे मानाभावेन, वृद्धौ-'गावयती'ति^३ युक्तम्। लुङि 'अजुगावत्'। 'स्रजमि'ति विग्रहे 'स्रजयति', 'असिस्रजदि'ति। एवं पय आचष्टे-'अपपयत्'। 'अपीपयदितिति तु पयसवयवीभूत'पय्'इत्यस्यानुकरणे 'पय्'शब्दानाचष्टे' इत्यर्थक-'पय आचष्टे' इति विग्रहे अग्लोपित्वाभावाद्बोध्यम्। गामाचष्टे 'गावयति', 'अजुगवदि'ति।

स्थवयतीति। अत्र गुणे 'अचो^४ ङ्गिती'ति वृद्धिः, अवादेशे

१. 'दयितां श्रययति' इति ख. ड. पाठः, 'दयितामशिश्रयदित्यपि' इति ग. पाठः।

२. 'वृत्ते' इति ग. पाठः।

३. 'सन्वद्भावादिकं नेति प्राञ्चः' इति ग. पाठः।

४. 'संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बृद्ध्यभावः' इति ग. पाठः।

५. 'गावयती'ति युक्तमिति मतान्तरं कौस्तुभे स्पष्टम् इति ग. पाठः।

६. 'अचो ङ्गितीति वृद्धिः प्रसक्ता' इति ख. ग. ड. पाठः।

उपधावृद्धिश्च प्रसक्ता, अङ्गवृत्तपरिभाषया न। अत एव 'दवयती'ति 'टेरि'ति सूत्रे भाष्ये उदाहृतम्। एतेन 'दुरीणो लोपश्चे'ति 'दूर'शब्दस्य साधनात्, 'दुरि'त्यस्य पृथक्करणादुक्तरूपासिद्धिरित्यपास्तम्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्^१। यवयतीति। 'स्थूलदूरे'ति यणादिलोपगुणौ। 'अङ्गवृत्त'परिभाषया सम्प्रसारणं न। अन्नतत्वाभावाच्च। कनयतीति। अत्रोपधावृद्धिर्न^२, 'दवयती'-तिवत्। नेदयतीति। नेदसाधौ उत्तरकन्साहचर्याद्धलन्तावेव। एतेन 'परत्वाट्टिलोपे, तद् आदेशे, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनष्टिलोपाप्रवृत्त्या, 'नेदिष्ठः' 'नेदयती'त्याद्यसिद्धिरिति परास्तम्। (एवञ्च^३ लुङि 'अनीनिदिदि'त्येवेत्याहुः)। उपसर्गस्येति। उपसर्गस्य पृथक्करणेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात्तत्राऽतिदेशाऽप्रवृत्तिरिति भावः।

*ज्यापयतीति। 'ज्येष्ठ' इत्यत्र अज्यादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाभावं वदता भाष्यकारेणास्माणिचोऽनभिधानं ध्वनितम्। अन्यथा 'अजज्यदि'त्यत्राभ्यासे अकारश्रवणेन तच्चारितार्थं स्पष्टमेव। 'लुङि 'एवानभिधानमि'त्यन्ये। अत्रेदं बोध्यम्—'तितउमाचष्टे' इति विग्रहे 'तितउ'शब्दाणिचि^४ वृद्धिष्टिलोपश्च प्राप्तौ। तत्रोपधावृद्धेराख्यानणिचि अनङ्गी-

१. अव्युत्पन्नत्वाच्च' इति ग. पाठः।

२. 'अत्रोपधावृद्धिर्न। 'वृक्षक्करोती'ति भाष्यप्रामाण्येन आख्यानणिचि उपधावृद्धयनङ्गीकारात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. अयं ख. ग. ड. पाठः, क. नास्ति।

४. 'ज्यापयतीति। 'अचो ङ्गिती'ति वृद्धिः। अत एव 'टेरि'ति सूत्रे 'प्रापयती'ति भाष्ये उदाहृतम्' इति ग. पाठः।

५. इतोऽग्रे—'ऊर्णुधातुस्थमाधवोक्तमाह—वारयतीति। परं त्विदं चिन्त्यम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

६. 'वृद्धिष्टिलोपश्च प्राप्तौ। तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। न च टिलोपोत्तरम् 'अचः परस्मिन्नि'त्यनेन वृद्धिप्राप्तिरिति, नैकलक्षणस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वम्। अतिदेशेन

काराट्टिलोपः। ततः 'अचः परस्मिन्नि'ति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन, 'अचो ङ्गिती'ति वृद्ध्यभावात्, पुगभावे, शपि, णिचो गुणे, पररूपे 'तितयती'ति। चङि तु 'तित् इ अ ति' इति स्थिते आदगुणात्परत्वात्, आङ्गत्वाच्च णिलोपे, 'तनोतेर्ङउः सन्वच्चे'ति व्युत्पत्तिपक्षे 'अनभ्यासस्ये'ति द्वित्वनिषेधे, चङा सह पररूपे, 'अतितदि'ति बोध्यम्। अव्युत्पत्तिमाश्रित्य द्वित्वे तु 'अतितितदि'-त्यादिक्रमेणोह्यम्। मतुब्लोपे टिलोपाभावेन, उकारस्य वृद्धौ, आवादेशे, सवर्णदीर्घे 'तितावयति', 'अतीतवदि'ति। डओर्व्यस्तोच्चारणेन येन नाप्राप्तिन्यायात् 'आदगुण' इत्येकादेश एव वार्यते। वस्तुतस्त्वीदृशेभ्यो बहुलग्रहणेन णिजभाव एवेष्टव्य इति सिद्धमिष्टम्।

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

निमित्ताऽऽरोप एव बोध्यते, कार्यं तु स्वशास्त्रेणैव। वतिघटितवाक्येन तथैव बोधनात्। ततो लोपः। ततः 'अचः परस्मिन्नि'ति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पुगभावे, शपि, णिचो गुणे, वृद्धावायादेशे 'तितायती'त्येवेति। न च शबुत्पत्तेः पूर्वमन्तरङ्गत्वादगुणे, शपि, अयादेशे 'तितयती'त्येवोचितम्। शपि गुणे सति 'वृद्धिरेचो'त्यपवादविषय-सम्भावनासत्त्वेन 'अकृतव्यूह'परिभाषया तदप्रवृत्तेः। न च शपि गुणस्य 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वात् आदगुणस्य निमित्तविधातः। पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वात्। अकृतव्यूहपरिभाषानङ्गीकारे तु अस्तु 'तितयती'ति। चङि तु 'तिता णिच् चङ् तिप्' इति स्थिते, अकृतव्यूहपरिभाषया आदगुणाप्रवृत्तौ, 'तनोतेर्ङउः सन्वच्चे'ति व्युत्पत्तिपक्षे 'अनभ्यासस्ये'ति द्वित्वनिषेधे, टिलोपस्य चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधा-दुपधात्वाभावेन, 'नागलोपी'ति निषेधेन वा ह्रस्वाभावे, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वा-दसिद्धत्वाद्वाऽतो लोपाभावे, चङा सह सवर्णदीर्घे 'अतितादि'ति बोध्यम्। गुणपक्षे तु 'अतितदि'ति बोध्यम्। अव्युत्पत्तिमाश्रित्य द्वित्वे तु 'अतितितदि'ति क्रमेणोह्यम् इति ग. पाठः।

॥ अथ कण्ड्वादिकप्रकरणम् ॥

एभ्यो धातुभ्य इति। “धातोरि”त्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्याद् भ्वादिषु पाठकल्पनेन एषां धातुत्वम्। ‘वे’ति निवृत्तम्। तदाह—**नित्यं यगिति।**

धातवः, प्रातिपदिकानि चेति। धात्वभावे यकः कित्त्वं व्यर्थं स्यात्। तद्धि गुणनिषेधार्थम्। यदि धातव एव स्युः, केषाञ्चिदीर्घपाठो व्यर्थः स्यात्। ‘अकृत्सार्वे’ति सिद्धत्वात्। प्रातिपदिकत्वे तु ‘कण्डूरि’त्यादिसिद्ध्या दीर्घपाठः सार्थकः। न चेदं यगन्तात्किमपि सिद्धम्। ‘नैतेभ्यः क्विप् दृश्यते’ इति भाष्ये उक्तत्वात्। धातुभ्यो यकि, गुणनिषेधेन कित्त्वं च चरितार्थम्। तदुक्तं भाष्ये—

‘धातुप्रकरणाद्धातुः, कस्य चाऽऽसञ्जनादपि।

आह चायमिमं दीर्घं, मन्ये धातुर्विभाषितः’ ॥ इति।

एतेन (कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येव। तेभ्यः) ‘करणे’ इत्यनुवृत्त्या कृञर्थे यक्^३। (कृञर्थीविवक्षायां च) ‘कण्डूरि’त्याद्यपि सिद्धम्। यकः कित्त्व-सामर्थ्यात्, ‘धातोरि’त्यनुवृत्तिसत्त्वाच्च आर्द्धधातुकत्वम्। गौणो ‘धातुत्वव्यवहारः। फलमेव च प्रकृत्यर्थ इत्यपास्तम्। भाष्यविरोधाऽऽपत्तेः।

१. ‘धातो’रित्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्याद् भ्वादिपाठाभावेऽप्येषां धातुत्वं, बाहुलकात्, सौत्राणामिवेत्याहुः’ इति ख. ग. ड. पाठः।
२. ‘एतेन कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येव। तेभ्यः ‘करणे’ इत्यनुवृत्त्या कृञर्थे यक्। कृञर्थीविवक्षायां च ‘कण्डूरि’त्याद्यपि सिद्धम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।
३. ‘कृञर्थे यक्। स च वैकल्पिकः। ‘वे’त्यनुवृत्तेः। अतः ‘कण्डूरि’त्याद्यपि सिद्धम्’ इति ग. पाठः।
४. ‘धात्ववयवे च गौणो धातुत्वव्यवहारः’ इति ख. ड. पाठः। ‘क्रियावाचकत्वमात्रेण च गौणो धातुत्वव्यवहारः। न चैवं ‘कण्डूयती’त्यादौ कृञर्थे यगुत्पत्तौ, णिजन्ते इव व्यापारद्वयबोधापत्तिः। प्रकृत्यर्थव्यापारे प्रत्ययार्थव्यापारस्याभेदान्वयात्। फलमेव वा प्रकृत्यर्थ इत्यपास्तम्’ इति ग. पाठः।

‘यथेष्टं नामधातुषु’ इत्येव सिद्धे, ‘कण्डवादेस्तृतीयस्ये’त्यस्य नियामकत्वापत्तौ, गौरवापत्तेश्च। मम तु विध्यर्थत्वं ‘स्पष्टमेवेति दिक्।

असु। केचित्तु-‘असु मनस उपतापे’ इति पठन्ति। तत्रापि ‘मनस’ इति षष्ठ्यन्तमुपतापविशेषणम्, न तु धात्वन्तरम्। वृत्तौ अर्थनिर्देशरहितगणपाठे ‘असु लेट् लोट् लेला’ इत्येव पाठात्। एतेन ‘पूर्वभावे’ इत्यत्र ‘पूर्व’ इति धातुरित्यपास्तम्। तस्मात्पूर्वभावः = पूर्वत्वमित्यर्थनिर्देश इत्येव सारम्। ‘कण्डवादिराकृतिगण’ इति गणरत्नमहोदधौ। तेन ‘रैयति’ ‘धवल्यती’त्यादीति सुब्धातुवृत्तौ स्पष्टम्।

॥ इति कण्डवादयः ॥

-
१. ‘स्पष्टमेव। ‘किञ्च ‘कण्डूरि’त्यादौ सत्त्वभूतार्थाभिधानात्, यक्समभिव्याहारे च असत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्, अर्थभेदेन शब्दभेदाच्च द्वैविध्यस्यैव पर्यवसानम्। कित्त्वसामर्थ्येन आर्द्धधातुकत्वकल्पनं, धातुत्वकल्पनं वेत्यत्र विनिगमनाविरहाच्चेति दिक्’ इति ख. ड. पाठः।

॥ अथ प्रत्ययमाला ॥

प्रथमैकाच इति। इदमुपलक्षणम्-‘अजादेर्द्वितीयस्ये’त्यस्याऽपि। **कण्ड्वादेरिति।** ‘तृतीयस्यैकाच’ इत्यर्थः। ‘एकाच’ इत्यनुवृत्तेः। तत्र केवल-कण्ड्वादीनां सर्वेषां तृतीयैकाचोऽसम्भवेन, भाष्ये ‘कण्डूयिषिषती’ति ‘यि’-शब्दद्वित्वकरणेन च, अत्र वार्तिके ‘धातोरि’त्यनुवृत्त्या धातुभूतानामेषां केवलानामप्रयोगेण च, कण्ड्वादिपदस्य तद्धटितसमुदाये लक्षणा^१। कण्ड्वादि-प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादौ, ततः सनादौ तु परत्वात् ‘यथेष्टं’ नामधातुषु’ इति प्रवर्तत एवेति बोध्यम्।

नामधातुष्विति। ‘नामघटितधातुष्वि’त्यर्थः। नामधातुषु विद्यमानानां त्रयाणामेकाचां यथेष्टमिति भावः। यत्तु ‘नामधातुषु’ इत्यत्र कर्मधारय इति। तत्र। आचारक्विबन्तात्सनादावेव प्रवृत्त्यापत्त्या, ‘पुपुत्रीयिषती’त्याद्यु-दाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः।

आद्यानां त्रयाणामिति। ‘एकाचो द्वे’ ‘अजादेः’ ‘कण्ड्वादेरि’त्यत्र पूर्वं त्रयाणामेवोपस्थितेः। अत एव ‘न न्द्रा’ इति सूत्रे ‘कण्ड्वादेस्तृतीयस्ये’-त्युत्तरमिदं पठितम्। अत एव ‘पुत्रीयिषिषती’ति भाष्ये नोदाहृतम्। अत एवैकाचत्रयसत्त्वे एवास्य प्रवृत्तिः, न तु एकाज्ज्वयवति ‘अचकलदि’त्यादौ। भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च। न च त्रयाणां युगपद् द्वित्वापत्तिः। पूर्वं बाध्यबाधकभावस्य निर्णीतत्वात्। तस्मान्नामघटितधातोरजादेर्द्वितीयतृतीययोः पर्यायेण, अन्येषान्तु त्रयाणां पर्यायेण द्वित्वमिति सिद्धम्। पर्यायमेव ध्वनयितुं भाष्ये ‘यथेष्टं वा नामधातूनामि’ति वचने ‘वा’शब्दः पठितः। न चायं ‘वा’शब्दः पक्षान्तरत्वबोधनाय। ‘अपर आहे’त्यनेनैव तद्वोधात्। ‘वा नामधातूनां तृतीयस्ये’ति पूर्ववार्तिकेऽपि ‘वा’शब्दस्य सत्त्वाच्च। ‘नामधातूनामि’त्यस्यानुवृत्तैकाच इत्यनेनान्वयः। ‘नामधातुसम्बन्धिनामेकाचामि’-त्यर्थः। एषां^३ वचनानां ‘न न्द्रा’ इति सूत्रे पाठेन ‘तद्वदेवाधिकारत्वात्, अविशेषेण प्रवृत्तेः, चङि, सनि च यथाऽभिधानं प्रवृत्तिरित्याहुः’^४।

१. ‘केवलम्’ इति क. पाठः।

२. इतोऽग्रे-‘यत्तु ‘नामधातुत्वात्सिद्धे इदं नियमार्थमिति, तदसङ्गतमिति स्पष्टमेव’ इति ग. पाठः।

३. ‘एषां वचनानां सन्येव प्रवृत्तिः। तत्रैव भाष्ये उदाहरणादित्येके। अपरे तु ‘न न्द्रा’ इति सूत्रे पाठेन’ इति ग. पाठः।

४. ‘तद्वदेवास्यापि अधिकारत्वात्’ इति ग. पाठः।

५. इतोऽग्रे-‘अत्र तत्त्वं महद्भिर्निर्णयम्’ इति ग. पाठः।

नदराणामिति। 'तेषां मध्ये अचः परस्यैवे'त्यर्थः। **द्रीशब्दयिशब्द-योरिति।** न च 'द्विर्वचनेऽची'ति अल्लोपनिषेधात्, 'य'शब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या, 'यिशब्दे'त्यसङ्गतम्। 'नटभार्यावदव्यञ्जनाती'ति न्यायेन, इकार-सकार-सहितयकारस्य द्वित्वप्रसक्त्या कार्यानुभवेन 'न हि कार्या'ति निषेधेन^१, 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्याप्रवृत्तेः^२। न च 'यिस्'शब्दो न नामधात्ववयवः। 'नामधातुघटकवर्णसम्बन्धेकाचामि'त्यर्थेनाऽदोषात्^३। 'यि'शब्दद्वित्वेऽपि, सनवयवेकारस्य द्वित्वानुभवेन, द्वित्वनिमित्तत्वायोगस्तदवस्थ एवेति, अनास्थया 'यिशब्दे'त्येवोक्तम्।

चन्दिद्रीयिषतीति। 'अजादेद्वितीयस्ये'त्यस्यैवायं निषेध इति मते 'चनिन्द्रीयिषती'त्येवेति वदन्ति। 'यथेष्टं सुब्धातुषु' इति नोक्तम्। आचारक्विवन्ते, आख्यानणिजन्ते च दोषापत्तेः।

विवारयिषतीति। माधवेन वृद्धयङ्गीकारात्तन्मतेनेदम्। **षत्वं तु नेति।** सस्य आदेशावयवत्वेऽपि, आदेशरूपत्वाभावादिति भावः।

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

१. 'निषेधसम्भावनासत्त्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्याप्रवृत्तेः। इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'यत्र 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च न कार्यानुभवस्तत्र 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य प्रवृत्तिः। यथा ऊर्णुनविषती'त्यादौ। न च 'यिशब्दो न नामधात्ववयवः' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'अत एव पुत्रीयतेः सनि यिशब्दद्वित्वं भाष्ये उदाहृतम्। क्वचित्तु 'यशब्दयोरि'त्येव पाठः' इति ग. पाठः।

॥ अथाऽऽत्मनेपदप्रक्रिया ॥

कर्तरि कर्म। कर्मेह क्रिया, न कृत्रिमम्, व्याख्यानादिति^१ स्पष्टं भाष्ये। तेनेह न 'देवदत्तस्वामिकं धान्यं, द्रव्यं दत्त्वा लवनेन स्वीकरोती'त्यर्थे 'देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनाती'ति। अन्यकर्मणोऽन्येन करणं, परस्परकरणं वा कर्मव्यतिहारः। तत्र द्वितीयोदाहरणम्—'सम्प्रहरन्ते राजानः'। यद्यपि प्रत्यासत्त्या यतो धातोः कर्त्रादौ लकारस्तद्धात्वर्थः^२ क्रियाव्यतीहारग्रहणमुचितम्, तथापि उपसर्गाणां द्योतकत्वात् दोषः। भावकर्मणोः सामान्यसूत्रेणैव सिद्ध्यति, सामर्थ्यादस्य कर्तर्येव प्रवृत्तिसिद्धौ, कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्। **व्यतिसे^३ इति।** एकदेशविकृतन्यायेन 'से' इति प्रत्ययस्य पदत्वात् 'सात्पदाद्योरि'ति षत्वनिषेधः। 'प्रत्ययस्यायं स' इति 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामि'ति षत्वं न। 'व्यतिस्ते' इत्यत्र तु यच्परत्वाभावात् षः।

न गति। एभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न। नन्वत्रार्थग्रहणं व्यर्थम्^४। 'गतिहिंसयोरि'त्येव, 'तत्र वर्तमानेभ्यो धातुभ्य' इत्यर्थेन, इष्टसिद्धेः, 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इतिवदिति चेत्, न, तत्सामर्थ्यादितरनिरपेक्षतया^५, प्राधान्येन च ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते, तेषामेव ग्रहणात्।

अत एव 'व्यतिभेदयन्ते' इत्यत्र हिंसार्थत्वप्रयुक्तो निषेधो नेति 'हेतुमति चे'त्यत्र भाष्ये उक्तम्। 'ग्रामं गमितो देवदत्तो यज्ञदत्तेने'त्यत्र गत्यर्थत्वमाश्रित्य 'कर्तरि क्तो ने'ति चोक्तम्^६। अत एव 'हरतेरप्रतिषेध' इति

१. 'व्याख्यानात्। 'कर्तरि व्यतीहारे' इत्येवेष्टसिद्धौ, कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च। न च करणादिव्यतीहारनिवृत्त्यर्थं तत्। 'भावकर्मणोरि'त्यनुवृत्त्येष्टसिद्धेः। कर्मग्रहणेऽपि क्रियाया अपि प्रार्थनादिक्रिययेप्सिततमत्वेन कृत्रिमकर्मतया, द्वयोरपि ग्रहणस्य प्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये। न च 'व्यतीहारे वर्तमानाद्धातो'रित्यर्थेनैवेष्टसिद्धौ कर्मग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्। प्राधान्येन विधेयक्रिययैव तदन्वयौचित्यात्। तेनेह न' इति ग. पाठः।
२. 'तद्धातुसम्बन्धिकर्मव्यतीहारग्रहणमुचितम्' इति ग. पाठः।
३. 'व्यतिसे इति' इत्यारभ्य 'न दोषः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. नास्ति।
४. 'व्यर्थम्। न च तदभावे गत्यादिशब्देन उपस्थितत्वाद् गम्यादेरेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। बहुवचनवैयर्थ्यापत्तेः। स्वरूपग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत्, न' इति ग. पाठः।
५. 'शब्दान्तरनिरपेक्षतया प्राधान्येन ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते' इति ग. पाठः।
६. इतोऽग्रे—'अत एव 'ज्वरितं भोजयती'त्यादौ नात्मनेपदम्। भुजेः स्वतो हिंसार्थत्वाभावात्' इति ग. पाठः।

नापूर्वम्। हरतेरुपसर्गवशेन हिंसावृत्तेरर्थग्रहणेनैव वारणात्। अत एव नीवह्यादीनां नायं प्रतिषेधः। तेषां 'संयोगानुकूलक्रियानुकूलक्रियावाचित्वेन प्राधान्येन गत्यर्थत्वाभावात्। स्पष्टं चेदं भाष्येऽपि।

इतरेतरा। नन्वेतैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतनात् 'उक्तार्थानामि'ति न्यायेन आत्मनेपदाप्राप्तौ, व्यर्थमेतदिति चेत्, न, व्यतिभ्यां समुच्चयवत्, अनेनापि समुच्चयसम्भवात्। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरेण^१ द्योतकसमुच्चयाङ्गीकारात्। 'सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयमि'त्यत्र करणविनिमयेऽपि, क्रियाविनिमयाभावात् तद्।

नेर्विशः। 'न्यविशते'त्यत्र 'लावस्थायामडिति पक्षे न दोषः। न^३ च स्यादीनामपि लावस्थायां प्राप्तत्वेन, अङ्गसंज्ञाघनपेक्षत्वेनान्तरङ्गतया च पूर्वं स्यादौ, पश्चादटि, तस्य विकरणान्ताङ्गत्वेन, तेन निविशोर्व्यवधानादोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्। 'धातोरि'त्यधिकारेण, धातुसंज्ञासापेक्षत्वेन

१. अयं ग. पाठः। 'संयोगानुकूलक्रियावाचित्वेन' इति तु क. पाठः। 'भारग्रामादिसंयोगानुकूल(देवदत्तादिनिष्ठ)व्यापाररूपं प्रापणं वहाद्यर्थः। कर्त्रनुयोगिकेतर(ग्रामादि)-प्रतियोगिकसंयोगानुकूलव्यापारश्च गम्यर्थः। स च भाराजादिनिष्ठ इहाक्षेपलभ्य इति, नीवह्यादीनां न गत्यर्थत्वमित्यन्ये। स्पष्टं चेदं भाष्ये। 'ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ' इति प्रयोगे तु, 'योत्स्यमानौ' इत्येवार्थो, न तु कर्मव्यतिहार इति न दोषः' इति च ख. ड. पाठः।

'भार-ग्राम-संयोगानुकूलो मैत्रादिनिष्ठो व्यापारो वहनम्। भारव्यापारस्त्वाक्षेपलभ्य इति न वहिर्गत्यर्थः। एवम् 'अजां ग्रामं नयती'त्यत्रापि अजादिनिष्ठो व्यापारो बोध्यः। संयोगानुकूलाजादिनिष्ठव्यापार एव हि गमेः शक्तिरित्याहुः' इति ग. पाठः।

२. 'लाघवाऽनादरात्। नेर्विशः' इति ग. पाठः।

३. 'न च' इत्यारभ्य 'उपसर्गयोर्ग्रहणम्' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

समतया, परत्वाद् अडागमस्यैव प्रवृत्तेः। पक्षान्तरे तु 'उपसर्गनियमे अड्व्यवाये उपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकेन निर्वाहः^१। किञ्च 'तिप्तस्झि' 'नेर्विश' इत्यादीनामेकवाक्यतया विधानमिति पक्षे विकरणात्, नियमाच्च पूर्वम्, एकपदनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद् अट्प्रवृत्तिरिति^२ न दोषः। धातूपसर्ग-कार्यस्यान्तरङ्गत्वे तु अत्रापि पक्षे वचनमेव शरणम्।

१. इतोऽग्रे— 'यद्वा लकारविशेषाङ्गादिसापेक्षं बहिरङ्गाऽटं बाधित्वा, लकारमात्रापेक्षत्वेना-न्तरङ्गत्वात्तिबादिषु, 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयानि'ति सिद्धान्ताद्वि-करणात्पूर्वमेव नियमः। न चात्र पदान्तरानिमित्तकनियमस्यैव ग्रहणम्। मानाभावात्। न च परत्वात्, नियमापेक्षया एकपदनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चाडिति वाच्यम्। दोषाभावात्। न च ततोऽपि नित्यत्वाद्विकरणः। नियमप्रवृत्तेर्जागरूकत्वात्। अतोऽपि नित्यत्वाच्च। न च शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वमटः। विकरणस्यापि शब्दा-न्तरात्प्राप्तत्वेनाऽनित्यत्वात्। यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितया पुनरप्राप्तिरूपतर्कस्योभयत्रापि समत्वात्। अर्थनिरपेक्षत्वेनाटोऽन्तरङ्गत्वाच्च। अत एव 'अन्तरङ्गत्वात्स्यादय' इति भाष्यं सङ्गच्छते। किञ्च 'तिप्तस्झि' इति ग. पाठः।

२. 'अट्प्रवृत्तिः स्पष्टैव। वाक्यभेदेन 'नेर्विश' इत्यादीनां नियमत्वपक्षेऽपि, 'नेर्विश' इत्यादीनामप्रवृत्तौ 'तिप्तस्झी'ति सूत्रविहितलादेशा न प्रवर्तन्ते। 'अप्र-वादविषयं परित्यज्योत्सर्गोऽभिनिविशते' इति सिद्धान्तात्। अत एव आत्मनेपद-परस्मैपदयोर्वैपरीत्यं न। निष्पन्ननिवारणस्य वचनशतेनापि कर्तुमशक्यत्वात्। स्पष्टं चेदं 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यत्र भाष्ये। एवञ्चैकपदनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाद् अट् विकरणान्नियमाच्च पूर्वम्। ततो लमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नियमस्ततो विकरण इति न दोषः। अत्र पक्षद्वयेऽपि भाविसंज्ञाविज्ञानमाश्रयणीयम्। 'विहितानां नियमो बलीयानि'त्यादिव्यवहारः। स्पष्टं चेदं पक्षद्वयम् 'अनुदात्तङित' इति सूत्रे भाष्ये। सर्वं चेदं 'शदेः शित' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोर्ध्वनितमित्याहुः' इति ग. पाठः।

‘नेर्विश’ इत्यादिभिः कर्तृविहितलस्य स्थाने आत्मनेपदं विधीयते। कर्तृत्वं च क्रियाघटितम्। क्रिया च प्रत्यासत्त्या न्यादिपूर्वकविश्यादिप्रतिपाद्यैव गृह्यते इत्युपसर्गणामेव न्यादीनां ग्रहणम्। ‘अर्थवद्ग्रहणे’ इति, ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषणाच्च^१। तेन ‘मधूनि विशन्ति भ्रमरा’ इति सिद्धम्।

यत्तु ‘पदसंस्कारपक्षे परस्मैपदमपि’ इति। तत्र। ‘वा लिप्सायाम्’ विभाषाऽकर्मकादि’त्यादेर्वैयर्थ्याऽऽपत्त्या, पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्ये पद-संस्कारपक्षानाश्रयणात्। पूर्वं धातोरुपसर्गेण योगाच्च। ‘भर्तुरङ्के निविशतीं भयादि’ति रघुश्लोके ‘अङ्गानि विशतीमि’ति, ‘निर्विशतीमि’ति वा पाठो बोध्य इत्याहुः। ‘निविशते’ इति^२ ‘निविशः’। ‘इगुपधे’ति कः। ‘स इवाचरन्तीमित्यर्थ’ इत्यन्ये।

विपराध्याम्। ‘परा’शब्दसाहचर्याद् ‘वि’शब्दोऽपक्ष्यर्थकः। तत्साह-चर्यात्पराशब्दोऽटाबन्त इति, परस्परसाहचर्यादुपसर्गयोर्ग्रहणम्।

आडो दो। अकर्त्रभिप्रायेऽपि आत्मनेपदार्थमिदम्। आस्यविहरणे ददातेरेव प्रसिद्धत्वेन, संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषाऽवगतिहेतुत्वेन, तस्यैव ग्रहणमित्याशयेनाह—ददातेरिति। ‘मुखं व्यादते’ ‘सुप्त्वा व्यादते’ इति कर्त्र-भिप्राये आत्मनेपदम्। आडो^३ डिद्विशिष्टस्य ग्रहणान्नेह—‘प्रतीकमाददाति’, ‘भिक्षामाददाती’ति। अत्र स्मृतावाकार इति हरदत्तः।

आस्यग्रहणमिति। ‘विहरण’शब्दस्य क्रीडापादविहरणाद्यर्थस्य ग्रहणं मा भूदिति सूत्रकृता कृतं तत्। भाष्यप्रामाण्याच्चाविवक्षितम्। एवञ्च ‘आस्य’ग्रहणं विहरणपदस्य विकासाऽर्थत्वमात्रतात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम्।

१. ‘परिभाषणाच्चेत्याहुः’ इति ग. पाठः।

२. ‘निविशतीति’ इति ख. ड. पाठः।

३. ‘आडः’ इत्यारभ्य ‘इति हरदत्तः’ इत्यन्तः ख. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. नास्ति।

ण्यन्तस्येति। भाष्ये ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः। ईदृशे विषये भाष्यप्रामाण्यादेव णिच्। **मा त्वरिष्ठा इति**। 'सहस्व कञ्चित्कालमि'त्यर्थः।

शिक्षेरिति। शकिः सन्नन्तो गृह्यते, न तु 'शिक्ष'धातुः। अनुदात्ते-त्वादेव सिद्धेः। न च नियमार्थम्। विधित्वस्योचितत्वात्। 'आगमेरि'त्येतत्साहचर्येण प्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणाच्च। **शिक्षते इति**। 'सनि मीमे'तीस्। अत्र 'जिज्ञासायामि'त्युक्तेर्ज्ञानपदाध्याहारः। आत्मनेपदमत्र तात्पर्यग्राहकम्। **धनुषीति** वैषयिकाधारे सप्तमी। तदाह—**धनुर्विषये इति**^१। **नियमार्थमिति**। अनुदात्तेत्वन्तु 'नाथन' इति युज्यर्थमित्यर्थः। **प्रकार इति**। धर्म इत्यर्थः। **ताच्छीत्यं** नियततत्त्वभावता। **मातुरनुहरतीति**। सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितमिति भावः। 'तद्धितार्थे'त्यत्र भाष्येऽयं प्रयोगः।

किरतेः। कुलायम्—अत्र वासस्थानमात्रम्। अत एव 'अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी'ति भाष्यं सङ्गच्छते। **हर्षादयो विषया इति**। 'समभिव्याहृतपदान्तर-गम्या' इत्यर्थः। आलेखनम्—खननम्।

अपकिरते इति। अत्र 'कृ'धातोः खननपूर्वके धूल्यादिविक्षेपे लक्षणा। **नेष्यत इति**। अत एव भाष्ये अत्र वार्तिके ससुट्कान्येवोदाहृतानीत्याहुः।

गजोपकिरतीति। स्वभावाऽऽख्यानमत्र। **आनुते इति**। अस्य 'शृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ' इति कैयटः।

शप उपलम्भने इति^१। 'उपालम्भे' इति क्वचित्पाठस्तु लेखकप्रमादात्। भाष्ये 'उपलम्भन' इत्येव पाठदर्शनात्। उपलम्भनम्—

१. इतोऽग्रे—'केचित्तु क्रियाविषये एव शकिः। 'भोक्तुं शक्नोती'त्यादिदर्शनात्। इह च 'जिज्ञासायामि'त्युक्तेर्ज्ञानविषय एवेति तल्लाभ इत्याहुः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'मूले 'उपालम्भे' इत्यादिपाठो, व्याख्यानं च 'आक्रोशाऽर्थादि'त्यादिवृत्त्यनुरोधेनेति बोध्यम्। 'सख्यः। शपामी'त्यादौ 'स्वाशयं प्रकाशयामी'त्येतावदिह विवक्षितम्, न तु शपथ' इति मनोरमाऽप्येवमेव' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमादिस्थत्वात्।

प्रकाशनम्। धातोः शपथकरणकप्रकाशने लक्षणा। आत्मनेपदं तात्पर्यग्राहकम्। शपथश्च लोकप्रसिद्ध एव। अत एवोदाहरणे 'देवदत्ताये'त्यत्र चतुर्थ्येव भाष्ये प्रयुक्ता। 'सख्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामी'त्यादौ शपथमात्रं विवक्षितम्, न तु प्रकाशनपर्यन्तम्। प्रकाशयार्थाभावात्, गोपनस्यैव विवक्षितत्वाच्चेति दिक्^१।

प्रकाशनस्थेया। स्थेयो विवादपदनिर्णेतारिति। 'तिष्ठन्तेऽस्मिन्नि'ति अधिकरणे बाहुलकाद् यत्।

उदोऽनूध्वं। 'उपरिदेशसंयोगाफलकेऽर्थे वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेरि'-त्यर्थः। 'अनूध्वे' इत्येव क्रियावाचकत्वे लब्धेऽपि, 'कर्म'पदं परिस्पन्दरूपधात्वर्थलाभार्थमिति मनोरमा। **ईहायामिति।** ईहा—व्यापारः, कायपरिस्पन्दरूपः। 'शतमुत्तिष्ठती'त्यस्य 'उत्पद्यते' इत्यर्थः।

उपान्मन्त्र। 'मन्त्रकरणकेऽर्थे वर्तमानादि'त्यर्थः। सङ्गतकरणम् उपश्लेषः। मित्रकरणम्—अनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसम्बन्धः।

वा लिप्सायामिति। 'लिप्सोपसर्जनकेऽर्थे वर्तमानादि'त्यर्थः।

उद्विभ्याम्। उद्विभ्यां किम् ?। 'निष्ठपति'। ज्वलतीत्यर्थः। **त्यबन्तं विनैवेति।** अर्थाध्याहारपक्षे इति भावः। विवेचितं चेदं 'त्यब्लोपे' इत्यत्रैवेति दिक्। तुमुन्नन्ताऽध्याहारे तु न काचिच्छङ्का।

समीपमेत्येति वेति। 'विषमविलोचनस्य समीपमेत्य, स्वं वक्ष आजघ्ने' इत्यन्वय इति भावः।

१. इतोऽग्रे—'मूले उपालम्भे' इत्यादिपाठो, व्याख्यानं च 'आक्रोशार्थादि'त्यादि वृत्त्यनु-रोधेनेति बोध्यम्। 'सख्यः शपामी'त्यादौ 'स्वाऽऽशयं प्रकाशयामी'त्येतावदिह विवक्षितं, न तु शपथ इति मनोरमाप्येवमेव इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

२. 'अनूध्वे' इत्यारभ्य 'मनोरमा' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। क. नास्ति। मनोरमास्थत्वात्।

‘समो^१ गम्यृच्छिभ्याम्। वृत्युक्तसूत्रपाठस्तु^२ भाष्यविरुद्धः। अकर्म-
काभ्यामित्येवेति। इदं च ‘समः क्षणुव’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ‘तच्चैक्यं
समगच्छते’त्यादावार्षत्वं शरणम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञि ‘एकं समपद्यते’त्यर्थो
वा बोध्यः।

वेत्तेरेवेति। व्याख्यानसहकृतेन, परस्मैपदिभ्यां साहचर्येण एका
‘लुग्विकरण’परिभाषा बाध्यत इति भावः। ‘अनित्यत्वादत्र लुग्विकरणपरिभाषा
न प्रवर्तते’ इति तत्त्वम्। विन्दतिः स्वरितेत्। सत्ताविचारणयोस्तु अनुदात्तेदिति
बोध्यम्। अत एव भाष्ये ‘संविते’ इत्येवोदाहृतम्। ‘वेत्तेर्विभाषे’ति रुड्विधानेन
वेत्तेरात्मनेपदस्यावश्यकत्वाच्च। तत्र हि निर्देशादेव लुग्विकरणग्रहणम्।
अर्त्तीति द्वयोरिति। व्याख्यानात्, अनित्यत्वेन^३ साहचर्यानाश्रयणात्। सूत्रे
‘ऋच्छति’ग्रहणन्तु तौदादिकऋच्छेः ‘सम्’पूर्वस्य परस्मैपदव्यावृत्तये। ‘समृच्छिष्यते’
इत्याद्यर्थ^४ च।

अङ्विधौ त्विति। लुप्तविकरणशासिसाहचर्यादिति भावः।

समार्त्तेति। नन्वत्र ‘अध्यैष्टे’तिवत्सिचः श्रवणं स्यादिति चेत्, न,
‘उश्चे’ति कित्वाद्गुणाप्राप्तौ, ‘आटश्चे’ति बाधित्वा परत्वात्सिजलोपे, वृद्ध्या इष्ट-
सिद्धेः। ‘अध्यैष्टे’त्यत्र तु सिजलोपस्यासिद्धत्वात्, नित्यत्वाच्च,

१. ‘समो गमि’ इत्यारभ्य ‘लुग्विकरणग्रहणम्’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः।
मनोरमादिस्थत्वात् क. कुण्डलितः।

२. ‘समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः’ इति हि वृत्तिकृदुक्तः सूत्रपाठः।

३. ‘अनित्यत्वेन साहचर्यानाश्रयणात्’ इति लघुशेखरे नास्ति।

४. इतोऽग्रे—‘न च ‘श्रुदृशि’साहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम्। अल्पात्तरत्वेन ‘श्रु’धातोः
पूर्वनिपाते कर्तव्ये, परनिपातकरणेनात्र साहचर्यानाश्रयणबोधात्। एतेन भाष्ये ‘मा
समृत’ ‘मा समृषाताम्’ ‘मा समृषते’त्युदाहृतत्वाद् भ्वादेरेव ग्रहणमित्यपास्तम्।
अडाद्यभावयुक्तलुङि उदाहृतत्वेन, अन्यत्रात्मनेपदानापत्तेश्च’ इति ग. पाठः।

वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वाच्च 'सार्वधातुकाद्धे'ति गुणे, 'आटश्चे'ति वृद्धौ सिद्ध्यति। न च 'समात्ते'त्यत्रापि वृद्धिं प्रति सिज्लोपोऽसिद्धः। 'सिज्लोप एकादेशे' इति सिद्धकाण्डे पाठात्। अत एव तत्र एकादेशग्रहणं 'चरितार्थम्।

यत्तु 'वार्णपरिभाषया पूर्वं सिज्लोपः। तत्र 'अङ्ग'पदसत्त्वेन तस्य आङ्गत्वादिति। तत्र। तस्या एकस्थानिके एव प्रवृत्तेः। न च 'ह्रस्वात्सिच' इत्येव सिचाङ्गाक्षेपेण 'अलाविष्टामि'त्यादिसिद्धेः, अङ्गग्रहणसामर्थ्येन अत्रा- तथाभूतेऽपि तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। 'आक्षेपादिक्लेशवारणार्थमेव अङ्गग्रहणमि'त्यस्यैव युक्तत्वात्।

परे तु 'लावस्थायामडिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन, तत्पक्षे सिज्लोपो दुर्लभः। तदेकवाक्यत्वाय पक्षान्तरेऽपि 'तदलोप एवोचितः।

१. इतोऽग्रे—'न च 'अकृतव्यूहा' इति परिभाषया वृद्धेर्भावित्वेन, सिज्लोपो दुर्लभः। 'सिज्लोप एकादेशे' इति वार्तिके एकादेशग्रहणसामर्थ्येन तस्या अत्राप्राप्तेः' इति ख.
ग. ड. पाठः। इतोऽग्रे—

'समर्थानामि'ति सूत्रस्थ 'समर्थ'ग्रहणज्ञापितायाः सपादसप्ताध्यायीस्थत्वेन, त्रिपाद्यां तदप्राप्तेश्च। यत्तु 'ह्रस्वादङ्गादि'त्यङ्गग्रहणेन आङ्गत्वाद्वाणपरिभाषया वृद्धिं बाधित्वा सिज्लोपः। असिद्धत्वमप्यङ्गग्रहणसामर्थ्यात्। 'सिच एव लोप' इत्यर्थस्तु 'इट ईटी'ति साहचर्यात्सिद्धः। असिद्धे अङ्गादित्यस्य वैयर्थ्याच्चे'ति। तत्र। 'अलाविष्टामि'त्यादौ लोपाप्तेः। यदि तु 'इट ईटी'त्युक्तेस्तक्रकौण्डिन्यन्यायादिङ्भिन्नस्यैव ह्रस्वस्य ग्रहणमि'त्युच्यते, यदि वा 'इट्सहिते प्रत्ययत्वादिवत्सिचत्वमपि विशिष्टे एव, स्वावयवेन च पौर्वापर्याभाव' इत्युच्यते, तदास्तु, यदि भिन्नस्थानिके वार्णपरिभाषाप्रवृत्तिरस्ति। वस्तुतोऽत्राङ्गादिति स्पष्टार्थमेव। 'लावस्थायामडिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन, तत्पक्षे सिज्लोपो दुर्लभः' इति ग. पाठः।

२. 'सिजलोप एवोचितः' इति ग. पाठः।

‘सिज्जोप एकादेशे सिद्ध’ इति सिद्धत्वमपि प्रत्यासत्त्या सिज्जोपनिमित्तकैकादेशं प्रत्येवोचितम्, न तु प्रकृतविषयमपि। न च ‘एकादेश’पदसामर्थ्यम्। सवर्णदीर्घपदापेक्षया लघुत्वादित्याहुः।

मा समरतेति। न च ‘सर्तिशास्ती’ति सूत्रे ‘परस्मैपदेषु’ इत्यनुवृत्तेः अङ् दुर्लभः। अग्रे सम्बन्धेऽपि, पुषादिसूत्रेण योगविभागसामर्थ्येन अत्र तदसम्बन्धात्। भट्टिरपि^२ प्रायुङ्क्त—‘समारन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागते’ इति। इदं च वृत्तौ स्पष्टम्।

^३परे तु ‘शास’ इदि^४ति सूत्रे ‘आशास्ते’ इत्यादावित्ववारणाय ‘यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्य ग्रहणमि’ति भाष्यमुपादाय कैयटेन ‘सर्तिशास्ती’त्यत्र परस्मै-पदाधिकारात्, न आशास्तेरङित्युक्तम्^५। किञ्च ‘अस्यतिवक्त्री’त्यनेन ‘सर्ती’त्यादेर्योगविभागस्य फलं निरूपयितुमशक्यमिति, न स तन्निवृत्तौ गमकः। अत एव भाष्ये प्रकृतवार्तिके धातुद्वयसाधारण्येन ‘मा समृत’ ‘मा समृषातामि’त्येवोदाहृतम्, न तु लडादौ। एवं च भट्टिप्रयोगो मूलं च चिन्त्यमेवेत्याहुः^६।

अकर्मकादित्येवेति। ‘समो गमी’त्यत्र उपसङ्ख्यातत्वादिति भावः।

१. ‘लघ्वेवेति चिन्त्यम्’ इति ग. पाठः।

२. ‘अत एव भट्टिरपि प्रायुङ्क्त’ इति ग. पाठः।

३. ‘परे तु’ इत्यस्य स्थाने ‘वस्तुतः’ इति ग. पाठः।

४. ‘आङः शास्विति सूत्रे’ इति ख. ड. पाठः।

५. इतोऽग्रे—‘एवं चेदं चिन्त्यमेव। अत एव ‘यस्माच्छासेरि’ति भाष्यं सङ्गच्छते। न च सर्तिसाहचर्येण परस्मैपदिन एव ग्रहणम्। एवमप्येतन्निवृत्तौ भावकर्मणोरप्यङापत्तिः। किञ्चाऽस्यतिवक्त्रीति सूत्रे’ इति ग. पाठः।

६. ‘चिन्त्यमेवेति केचित्’ इति ग. पाठः।

७. ‘समो गमीति सूत्रे उपसंख्यातत्वात्’ इति ग. पाठः।

इदं 'पूर्ववार्तिकेऽपि। 'समो गमादिषु विद्यादीनामुपसङ्ख्यानमि'ति भाष्ये 'गमादिषु' इति बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण। एतेन 'बहुवचनबलादेषां 'समः क्षणुवः' इत्यत्राप्युपसङ्ख्यानेन, सकर्मकेभ्योऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति निरस्तम्। तेनैव सिद्धे, अत्रोपसङ्ख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न हि तत्र 'सकर्मकादि'त्यस्ति, येना-कर्मकार्थमिदं स्यादित्यलम्।

धातोरर्थान्तरे इति। इदं च 'उद्विभ्यामि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **वहतीति।** प्रापणार्थस्य वहेरत्र स्यन्दने वृत्तिरिति भावः। **जीवतीति।** अत्र जीवनं कर्म धात्वर्थान्तर्भूतम्। 'वर्षती'त्यादौ जलरूपं कर्म प्रसिद्धत्वात् प्रयुज्यते। धातोरकर्मकत्वं च एतच्छास्त्रविहितकर्मसंज्ञकानन्वयर्थकत्वम्। तच्च धातोरर्थान्तरवृत्तौ स्पष्टमेव। यथा स्यन्दनार्थस्य वहतेः। 'अन्वय'शब्देन पृथगुपस्थितयोः संसर्गबोधोऽत्र विवक्षितः। तेन जीवत्यादेस्तत्त्वम्। तत्र प्राणादिकर्मणां धात्वर्थात् पृथगुपस्थित्यभावात्।

ननु 'मेघो वर्षती'त्यादौ प्रसिद्ध्या तद्वाचकपदोपादानस्यानावश्यकत्वेऽपि, तयैव झटित्यध्याहारेण उपस्थितस्य 'प्रविश पिण्डमि'त्यादाविवान्वयसम्भवः। अनुपादानमात्रेण अकर्मकत्वे तु 'प्रविश पिण्डीमि'त्यादावप्यकर्मकत्वापत्तिः। ईदृशरीत्या अकर्मकत्वस्य भाष्ये अनुपलम्भाच्च। एतेन 'प्रसिद्धातिरिक्तत्व'विशेषणदानेनास्य सङ्ग्रह इत्यपास्तम्। प्रसिद्धेरनियतत्वाच्चेति चेत्। चिन्त्यमेवैतत्।

ननु कर्मणोऽविवक्षा नाम किम्? न तदन्वययोग्यफलांशत्यागः। 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेरित्यनेन गतार्थत्वादिति चेत्, न, कर्मविशेषाऽन्वयाऽविवक्षाया एव तत्त्वात्। सा च क्वचित्सार्वदीकी। यथा मूलोदाहृते। तत्र निर्बाधं भावे लादीनां साधुत्वम्। क्वचित्तु कार्यप्रवृत्तिवेलायां तदन्वयाविवक्षा, पश्चात्तु

१. 'इदं पूर्ववार्तिकविषयेऽपि बोध्यम्। तुल्ययुक्तेः' इति ग. पाठः।

२. 'तत्रोपसङ्ख्यानेनैव सिद्धे' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'मध्ये विच्छेदात्' इति ग. पाठः।

तद्विवक्षा, यथा 'कृतपूर्वी कटमि'त्यादिवृत्तिविषय इति निरूपितं कारके। किञ्च 'कर्मविशेषस्य फलं प्रति सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षा, न त्वाश्रयत्वेन'त्ययमपि 'अविवक्षा'पदार्थः। अत एव 'मातुः स्मर्यते' इत्यत्र अविवक्षितकर्मतया भावे ल उक्तः 'अधीगर्थे'त्यत्र भाष्ये। मूलोक्ते 'हितान्न यः संशृणुते' इत्यत्रायमेव प्रकारो युक्तः। 'हितात् = पुरुषाद् हितार्थस्य यो न जानाती'ति सम्प्रत्ययात्। एतेन 'इदमुदाहरणं प्रसिद्ध्या गतार्थमि'त्यपास्तमित्यलम्।

निवृत्तमिति। सोपसर्गाऽस्यत्यूह्योः सकर्मकत्वेन, 'अकर्मकादि'-
त्येतत्सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। अत एव एतदुदाहरणरभाष्ये
क्वचित्पुस्तके कर्मप्रयोगो दृश्यत इति दिक्।

निसमुप। 'ह'इत्येकारान्तानुकरणम्। लक्षणवशसम्पन्नं चात्वम्।
'एकदेशविकृत'न्यायेन आकारान्तेऽपि प्रवृत्तिः। तदाह—निह्वयते इति।

स्पर्द्धायामाङः। आह्वयतेः शब्दने एव वृत्तेः 'स्पर्द्धाविषये' इत्यर्थः।
गन्धनं हिंसेति। 'गन्ध अर्दने' 'अर्द हिंसायामि'ति च चुरादौ पाठात्।
सहसा वर्तते 'साहसिकः'। तत्कर्म 'साहसिक्यम्'। 'सहसा' इत्यस्य
बलात्कारेण, अविचारेण वेत्यर्थः। प्रतियत्नो गुणाधानम्। उपयोगः
सद्विनियोगः।

परदारानिति। धात्वर्थोऽत्र आत्मसात्करणम्। साहसिक्यं प्रयोगोपाधिः।
अतो न द्वितीयानुपपत्तिः। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तत्समाहार
इत्यर्थः। यद्वा 'एधांसि दकञ्चे'ति विग्रहः। 'उदक'पर्यायो 'दक'शब्दोऽपि
हलायुधकोशादौ प्रसिद्धः। अभिभवे चेति। येऽपि 'अभिभवे छन्दसी'ति
पठन्ति, तेषामपि 'छन्दसी'ति प्रायोवादः।

वेः शब्द। 'शब्दः कर्म कारकं यस्य ततः कृञो विपूर्वादात्मनेपदमि'-
त्यर्थः। प्रयोगोपाध्य इति। न तु वाच्या इत्यर्थः। शास्त्रे नयते इति। नयतेः
प्रापणमर्थः। शिष्यादिसम्माननं तु तत्फलतया मानसबोधविषयः सन्

प्रयोगोपाधिरित्यर्थः। **उपनयते इति**। विधिना वेदाध्ययनफलकम् उपनयनाख्य-
संस्कारेणात्मसमीपप्रापणं नयतेरर्थः। एवं हि सोऽध्यापक आचार्यो भवति।
'**उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः**' इति स्मृतेः। तत्फलं माणवकसंस्कारद्वारा
आत्मन्याचार्यत्वकरणं प्राग्वत्प्रयोगोपाधिः। यद्यप्यत्र सम्माननेनाऽपि सिद्धम्,
तथापि तदविवक्षायामप्यात्मनेपदार्थमिदम्। 'विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियमि'त्यत्र
आचार्यकरणस्य अविवक्षितत्वात् तद्। **कर्मकरानुपनयते इति**। आत्मसमीप-
प्रापणं नयत्यर्थः। तच्च भृतिदानकरणकमेवेति, समभिव्याहाराद् मानसबोधविषय
इति प्राग्वत्प्रयोगोपाधित्वम्।

कर्तृस्थे। कर्मणीति। 'कर्तृस्थे ^१कर्मकारके सती'त्यर्थः। **शरीरशब्दे-**
नेति। शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वेन, शरीरस्य तत्स्थत्वासम्भवः। अवयवानां
तु सम्बन्धविशेषेण तत्स्थत्वसम्भव इति भावः।

कर्तृस्थे किम्? 'राज्ञः क्रोधं विनयती'ति। 'विध्यर्थं चेदमकर्तृगेऽपि
क्रियाफले। 'नयन्ति पौरुषमि'ति तु प्रमाद' ^२इत्यन्ये।

उपपराभ्याम्। अस्य नियमत्वं 'वृत्तिसर्गे'त्यनुवृत्त्या बोध्यम्। विधित्वे
तु अनेनैव सिद्धे 'प्रोपाभ्यामि'ति सूत्रे 'उप'ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तिः। 'प्रात्पराभ्ये'
इत्येव सिद्धेरित्याहुः।

हर्म्यतलादिति। भाष्ये 'हर्म्यतलमि'ति पाठः। तत्र उद्गमनपूर्विकायां
व्याप्तौ क्रमिर्द्रष्टव्यः। उद्गमनमात्रेऽकर्मकत्वात्। 'नभः समाक्रामती'त्यादौ तु
व्याप्तिमात्रं क्रमेरर्थो, न तूद्गमनम्। तेन तद् न।

वेः पाद। धातूनामनेकार्थत्वं बोधयितुं सूत्रे 'पादविहरणे' इत्युक्तम्।
उपक्रमते इति। 'उपपराभ्यामि'ति तु नेह प्रवर्तते। वृत्त्याद्यर्थाभावात्।

अनुपसर्गाद्वा। इदं सूत्रं लिटि, आशीर्लिङि च न प्रवर्तते। अस्य

१. 'क्रियाफले इत्यर्थः। केचित्तु 'कर्तृस्थे कर्मकारके' इत्यर्थः' इति ग. पाठः।

२. 'इत्याहुः' इति ग. पाठः।

‘विकरणेभ्यो नियमो बलीयानि’त्यर्थज्ञापकतापरा‘नुदातडित’ इति सूत्रस्थ-
भाष्यप्रामाण्यादित्याहुः। नित्यमेवेति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। वृत्त्यादि-
सूत्रस्याचारितार्थाच्च। न च सोपसर्गे चरितार्थम्। ‘उपपराभ्यामि’ति नियमात्।
इदं च ‘न वे’ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्।

सम्प्रतिभ्याम्। उत्कण्ठापूर्वकस्मरणमाध्यानम्। **योगो विभज्यत इति।**
अत्र वृत्त्यादिकमेव मानम्। **भासमान इति।** शिष्यैः स्तूयमानो हि भासेत। तथा
चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात्सुष्ठूक्तिर्निर्वहति। तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितु-
मिति भावः। **ज्ञाने इति।** ‘शास्त्रे वदते’ इति बोधोत्तरं, तात्पर्यवशेन
‘शास्त्रविषयकज्ञानवानि’ति मानसबोधादिति भावः।

यत्नः—उत्साहः। **क्षेत्रे वदत इति।** ‘तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोती’-
त्यर्थः। अस्य वाच्यत्वमपि वक्तुं शक्यम्।

विवदन्त इति। ‘वैमत्यहेतुकं नानाविधं भाषन्ते’ इत्यर्थः।

व्यक्तवाचाम्। वदेर्व्यक्तवागर्थत्वेन ‘व्यक्तवाचामि’त्युपादानसामर्थ्याद् येषां
प्रसिद्धतरं व्यक्तवाक्त्वं त एवेह गृह्यन्ते। अत एव शुकसारिकादौ न। तदाह—
मनुष्यादीनामिति। समुच्चार्येति किम्? ‘क्रमेण सम्प्रवदन्ति’।

अनुवदत इति। अनुः सादृश्ये। ‘कलापस्ये’ति शेषे षष्ठी।

विभाषा। युगपत्परस्परविरोधेन कथनं विप्रलापः। **भाष्यमिति।** एवञ्च
तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः।

समस्तृतीया। ‘सम्’पूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तपदेन युक्तादात्मने-
पदमि’त्यर्थः। तृतीयेत्यादि किम्? ‘उभौ लोकौ सञ्चरसि, इमं चाऽमुञ्च
देवले’ति।

दाणश्च सा चेत्। इदमशिष्टव्यवहारे, परस्परकरणरूपे कर्मव्यतिहारे
चेष्यते। अत एव सहयोगे तृतीयायाः, कर्मव्यतिहारे ‘कर्त्तरि कर्मे’त्यनेन
आत्मनेपदस्य च सिद्धिमाश्रित्येदं प्रत्याख्यातं भाष्ये। एतज्ज्ञाप्यतृतीयाऽप्येव-

मेव। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्। दास्येति। 'तस्यै दत्त्वा, तया सह परस्परग्रासदानपूर्वकं भुङ्क्ते' इत्यर्थः। दानपूर्वके भोगे दाण्धातुः। 'एतेन कर्मव्यतीहारोदाहरणे 'व्यति'शब्दप्रयोग आवश्यक इत्यपास्तम्।

सम इति षष्ठीति। अत एव 'दास्या सम्प्रयच्छते' इति भाष्ये उदाहृतम्। 'ब्राह्मणीभ्यः सम्प्रयच्छती'ति च प्रत्युदाहृतम्। 'शदेरि'ति सूत्रभाष्यानु सर्वत्रैव षष्ठीति लभ्यते, व्यवहिते प्रवृत्तिश्चेति बोध्यम्।

स्वकरणं स्वीकार इति। 'च्चि'प्रत्ययस्तु सौत्रत्वात्, अनभिधानाद्वा न।

वस्तुतः 'स्व'शब्दो भावप्रधानः। 'स्वत्वोत्पादने' इत्यर्थः। एवञ्च प्रकृतेः अविवक्षितत्वात्, कार्यमात्रस्य विवक्षितत्वात्, च्चेरभाव इत्याहुः।

'पाणिग्रहणे एवेष्यते' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या। 'इह कस्मान्न भवति स्वशाटकान्तमुपयच्छती'ति भाष्यविरोधादित्याहुः।

पूर्वप्रतिषेधादिति। स्पष्टं चेदं 'न वे'ति सूत्रे भाष्ये। **पूर्वसूत्रस्यैवेति।** तथा च सकर्मकस्यैव निषेधः। पूर्वसूत्रस्य सकर्मकविषयत्वात्। अकर्मके तु परत्वात् 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदमिति भावः।

प्रत्याङ्भ्याम्। प्रत्यासत्या श्रुधात्वर्थविशेषकावेव प्रत्याङौ गृह्येते। तौ चोपसर्गावेव। तदाह—**कर्मप्रवचनीयादिति।** कर्मप्रवचनीया हि सम्बन्ध-परिच्छेदकाः, न क्रियाविशेषका इति स्पष्टमेव।

पूर्ववत्सनः। सन्नन्तादिति। प्रत्यासत्या, 'सन' इत्यनुवृत्त्या, आवृत्त्या वावधिलाभ इति भावः। नायं निमित्तातिदेशः^१। 'अनुचिकीर्षती'-त्यादावात्मनेपदाऽऽपत्तेः। नाऽपि कार्यातिदेशः। 'प्रचिक्रंसते' इत्यादौ क्रमेरात्मनेपदं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाभावेन 'स्नुक्रमोरि'ति नियमाप्रवृत्त्या

१. 'एतेन' इत्यारभ्य 'अपास्तम्' इत्यन्तः ख. ग. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः।

२. 'परस्परसाहचर्यात्प्रत्याङ्गवुपसर्गावेव। तदाह' इति ग. पाठः।

३. 'निमित्तादेरतिदेशः' इति ख. ड. पाठः।

इडापत्तेः। किन्तु प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधाने आत्मनेपदं प्रवर्तयतीत्येतावदेव। एतावतैव च निमित्तातिदेशव्यवहार इत्याहुः। ध्वनितं चेदं भाष्ये। ननु 'शिशित्सती'त्यादौ शिदादिविषयशदादेरात्मनेपदविधानाच्छिद्विषयसन्नन्तादपि प्राप्नोतीत्यत आह—वाक्यभेदेनेति। स्वराद्यन्तेति। 'स्वराद्युपसर्गात्, स्वरान्तोपसर्गाच्चे'त्यर्थः।

समः क्षणुवः। 'समो गमी'त्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थः। तदाह—संक्षणुते 'शस्त्रमिति।

भुजो। इह 'भुज पालने'त्यादिरुधादेरेव ग्रहणम्। 'अनवने' इति प्रतिषेधात्। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात्, 'अवत्सा धेनुरि'-तिवत्। तेन 'भुजो कौटिल्ये' इति तुदादेः परस्मैपदमेव 'विभुजति पाणिमि'ति। **इहोपभोग इति।** धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम् आत्मसात्करण-स्यापि। अत एव 'भुजो भक्षणे' इति नोक्तम्।

गेरणौ। इह वाक्यत्रयम्—'गेरि'त्येकम्। 'अणौ यत्कर्म, णौ चेदि'ति द्वितीयम्। 'स कर्त्ते'ति तृतीयम्। तत्र 'स्यादि'त्यन्तेनाद्यं व्याख्यातम्।

द्वितीयं व्याचष्टे—**अणाविति।** यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्, यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् 'सैव चेदि'त्यर्थलाभः। अत्र 'कर्म'शब्दः 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इतिवत् क्रियापरः। उत्तरवाक्ये णौ कर्मणः कर्तृत्वविधानात्।

ननु कर्मपदस्य क्रियापरत्वे 'कर्मवत्कर्मणे'त्यस्याग्रे 'गेरणावनाध्याने' इत्येव सूत्रितं स्यात्। 'अणौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रिय एव कर्ता ण्यन्ते कर्मवदि'ति सूत्रार्थ इति चेत्, न, चिण्वदिटोऽप्यतिदेशापत्तेः।

१. इतोऽग्रे—'क्षणुव' इति योगविभागसामर्थ्यात्सकर्मकादपि सिद्धावत्र पाठो नियमाथोऽपि आवृत्त्या—'क्षणुव एव सन्नन्तादि'ति। अत एव 'पूर्ववत्सन' इति सूत्रे भाष्ये 'पूर्वग्रहणं योगापेक्षं—'प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपी'ति पक्षे एतत्पूर्वोत्तरसूत्रद्वयविषयीभूतं 'बुभुक्षते' 'उपयुयुक्षते' इति न सिद्ध्यतीत्युक्तमिति केचित्' इति ग. पाठः।

यत्तु कैयटेन—‘कर्म’शब्दः कर्मकारकपरः। ‘अणौ यत्कर्म, णौ चेत्तदेव कर्मे’ति कर्मान्तरनिवृत्तिरनेन क्रियते, न तु अणौ कर्मणो णौ कर्मत्वं प्रतिपाद्यते। उत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकस्य एकस्यां क्रियायां कर्तृत्व-कर्मत्वासम्भवात्। न च ‘दर्शयते भृत्यान् राजे’ति भाष्यविरोधः, भृत्यरूपस्य कर्मणः सत्त्वादिति वाच्यम्। अणौ ये कर्तृकर्मणी, तद्भिन्नकर्मव्युदासे तात्पर्यात्। ‘कर्त्तरि कर्मे’त्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य, प्रथमया विपरिणमय्य, ‘यच्च यश्च यदि’त्येकशेषेणायमर्थो लब्धः। अत्र चोक्तभाष्यप्रयोग एव प्रमाणम्। एवञ्च ‘स्मारयत्येनं’ वनगुल्मः स्वयमेवे’ति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि, प्रत्युदाहरणं युज्यते^१। न च कर्मान्तरनिवर्तकवाक्यस्य वैयर्थ्यम्। ‘आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः’, ‘आरोहयमाणो हस्ती^२ स्थलमारोपयति मनुष्यानि’ति व्यावर्त्यस्य भाष्ये एवोक्तेः।

न च तत्र किमधिकं कर्म? न मनुष्याः। मनुष्याणामणौ कर्तृत्वात्। कर्तृकर्मेतरकर्माभावस्यैव भवता विवक्षितत्वादिति वाच्यम्। स्थलरूपस्य कर्मणोऽतिरिक्तस्य सत्त्वेनाक्षतेः। तस्य मूलभूता अण्यन्तावस्था ‘मनुष्या हस्तिनमारोहन्ती’त्येव। सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणावृद्धिवत्, तत्प्रति-पादनायैव फलांशवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणात्। ‘स्थल’शब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्थानमुच्यते^३। ‘आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका’ इति तु ‘आरोहयमाण’ इत्यस्यैव मूलभूता। ‘आरोहयमाण’ इत्यन्तं सूत्रोदाहरणप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम्। ‘हस्ती’ति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। यथा तत्रानेन आत्मनेपदं जायते, तथाऽत्रापि स्यादित्याशयः।

१. ‘स्मारयत्येनम्’ इति ग. पाठः।

२. ‘प्रयुज्यते’ इति ख. पाठः।

३. ‘स्थालम्’ इति, ‘आरोहयति’ इति च ग. पाठः।

४. ‘कटेहरा’ ‘अम्बारी’ इत्यादिनाम्ना भाषायां प्रसिद्धं राज्ञां हस्तिनां पर्याणं काष्ठ-रजतसुवर्णगजदन्तादिनिर्मितमुच्यते स्थलशब्देनेति बोध्यम्।

यत्तु 'दर्शयते मासमि'ति प्रत्युदाहरणम्। न हि एतस्य अणौ कर्मत्वं सम्भवति। सकर्मकत्वादि'ति। तत्र^१। द्वितीयकक्ष्यायाम^२कर्मकत्व-सम्भवात्^३। 'प्राकृतमेवेदं कर्मे'ति भाष्ये उक्तत्वेन, सकर्मकेऽपि तेषां कर्मत्वाच्च। 'मासमभिव्याप्य ज्ञानविषयो भवती'त्यर्थे बुद्धे, 'मासं व्याप्य कश्चिदेन पश्यती'त्यर्थस्यापि भानेन, अण्यन्तेऽपि तत्कर्मसम्बन्धस्यावश्यकत्वाच्च। अत एवोदाहरणीभूतकक्ष्या 'ज्ञानविषयो भवती'त्यर्थे बुद्धे, नियमेन 'ज्ञानविषयं करोती'त्यर्थस्यापि भानेनानेककक्षाकल्पनम्।

न च कर्मान्तरनिवर्तकत्वं द्वितीयवाक्यस्य दुर्लभम्, अणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भाव एव प्रतिपाद्यताम्, अणौ द्विकर्मका एवोदाहरणानि सन्त्विति वाच्यम्। 'अणौ यत्कर्म स कर्ते'ति वाक्ये उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेन, कर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वविधानेन, कर्मसत्ताप्रतिपादनस्य कर्तुमशक्यत्वेन, कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वात्। स्पष्टं चेदं कैयटे। एतद् ध्वनयितुमेव दृष्टान्तव्याजेन 'आरोहयमाणो हस्ती'त्युदाहरणप्रदर्शनं भाष्ये कृतम्। एवञ्चाध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां^४ भवत्येवात्मनेपदम्। अत एव प्रत्युदाहरणे 'स्थल'पदोपादानं चरिताऽर्थम्। अत एव 'करेणुरोहयते निषादिनमि'ति माघप्रयोग उपपद्यत इति।

तत्र^५। द्वितीयप्रघट्टकविरोधात्। तत्र हि 'यद्येवं कर्मकर्ताऽयं भवति, तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धिमि'ति शङ्कायां, 'यक्चिणोर्निवृत्यर्थं नियमोऽयमि'त्युक्तम्। त्वन्मते हि सकर्मकाणामप्युदाहरणत्वेन, तत्र 'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इति

१. 'तत्र। मासादीनां कर्मग्रहणेनाग्रहणात्' इति ग. पाठः।

२. 'सम्भवाच्च' इति ग. पाठः।

३. अत्र 'कक्षा' इति 'कक्ष्या' इति च सर्वत्र पाठान्तरं बोध्यम्।

४. 'प्रेषणा' इति ख. ड. पाठः।

५. कैयटोक्तं (१९३१-३२ पृष्ठस्थं) खण्डयति—तत्रेति।

कर्मवद्भावनिषेधेन कर्मवद्भावाप्राप्त्या, तद्विरोधः स्पष्ट एव^१।

नन्वाध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्ष्यायां कर्तुः समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावेन कर्मवद्भावाप्रवृत्ताविदं भाष्यमसङ्गतम्। 'कर्मवत्कर्मणे'त्यत्र प्रत्यासत्त्या यस्मिन्धातौ यस्य कर्तुः कर्मवद्भावस्तस्मिन्धातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वग्रहणादिति चेत्, न, 'निवृत्तप्रेषणपक्षमादाय प्रवृत्तिरिति' भाष्या-
शयात्। 'हस्ती न्यग्भवती'त्यर्थे बुद्धे, 'कश्चिद्धस्तिनं न्यग्भावयती'त्यस्याप्यर्थस्य नियततया भानेन, तदर्थबोधकशब्दमात्रोपस्थितौ, 'अयमेव ग्राह्यः, अयं ने'त्यत्र विनिगमनाविरहात्^२। न हि पक्षद्वयमूलकः प्रयोगोऽन्यतरपक्षमादायैवोपपाद्य इत्यत्र मानमस्तीति बोध्यम्।

१. इतोऽग्रे—'ननु 'देवदत्तः कटं करोति', 'कटः क्रियते'। पुनर्देवदत्तव्यापारविवक्षायां णिचि 'हृक्रोरिति'त्यस्य वैकल्पिकत्वेन कर्मत्वाभावे, 'देवदत्तः कटेन कारयती'त्यत्रास्य प्रवृत्त्यां, भाष्यमसङ्गतमेव। न ह्यत्र कर्मवद्भावः प्राप्नोति। पक्षे कर्मत्वसत्त्वेन समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वेऽपि, प्रयोज्यकर्तुर्लकारवाच्यत्वाभावेन, कर्मवद्भावाप्रवृत्तेः। न हि ण्यन्तात्प्रयोज्ये लकारः सम्भवति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनन्वयापत्तेः। अन्यधात्वर्थकर्तरि अन्यधातोः प्रत्ययानापत्तेश्चेति चेत्, न, 'कर्तरि कर्मे'त्यतः 'कर्तरी'त्यनुवृत्तेरस्य कर्तरि प्रवृत्त्या, प्रत्यासत्तिन्यायेन 'णौ चेत्स कर्ते'ति वाक्योपात्तकर्तर्येवास्य विधानेना-
दोषात्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'तत्र यदर्थकाणिच, यदर्थकाद्वा निवृत्तप्रेषणत्वादिपरम्परया णिच, तानि सर्वाणि ण्यन्तमूलानि, उदाहरणभूतण्यन्तार्थबोधे यावतामर्थानामुपस्थितिस्तदर्थकानी'ति बोधे तानीव, विनिगमनाविरहात्, प्रकृतसूत्रे ण्यन्ताऽण्यन्तयोः श्रुतत्वाच्च उभयरूपाण्यपि गृह्यन्ते। एतेन 'निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्ष्याया, अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्ष्यायाश्चोपन्यासोऽ-
युक्त' इत्यपास्तम्। द्वितीय तृतीयवाक्यव्यावर्त्यप्रदर्शनार्थं तदावश्यकत्वाच्च' इति ग. पाठः।

नन्वेवमपि 'मोदक आदयते' इत्यादौ 'णेरणौ' इति सूत्रं दुर्वारम्। न ह्यत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः। 'आदिखाद्योर्ने'ति निषेधात्। तृतीयकक्षायां गत्यादिसूत्रेण प्रयोज्यस्य^१ कर्मत्वाऽभावे, चतुर्थकक्षायां समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियाकर्तृत्वाभावात्।

एवं 'कस्तूरिका प्रापयते' इत्यादौ 'दृशे'त्यनेन ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणस्य ज्ञापितत्वेन, उक्तरीत्या कर्मवद्भावप्रवृत्त्या, तत्रेदं सूत्रं दुर्वारमिति, भाष्यमसङ्गतमेवेति चेत्, न, एतद्भाष्यप्रामाण्येन 'कर्मवत्कर्मणे'त्यत्र 'कर्मणे'ति फलाश्रयोपलक्षणमतो न दोषः^२।

नन्वेवमपि 'यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमि'ति भाष्यमसङ्गतं, चिण्वदिटोऽपि निवृत्त्यर्थत्वादिति चेत्, न, नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणात्। अत एव यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानेनैव सिद्धे, नियमवैयर्थ्यं भगवतोक्तम्। वार्तिकेन तु यथा चिण्वदिटो न निषेधस्तथा वक्ष्यत इति।

ननु 'कर्मस्थभावकादिषु कर्मवदि'ति सिद्धान्तं विहाय शङ्का-भाष्यप्रवृत्तिरित्यवश्यं वाच्यम्। एवञ्च 'अकर्मकेषु कर्मवदि'त्याद्यपि विहायोक्त-भाष्यप्रवृत्तिरस्त्विति चेत्, न, सिद्धान्तदूषणातिरिक्तदूषणवत्त्वेन पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निर्दलत्वापत्तेः। अत एव तदग्रे 'इदं तर्हि प्रयोजनम्, 'अनाध्याने' इति वक्ष्यामि'। 'स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः'। 'स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव'। 'एतदपि न प्रयोजनम्। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थक्रियाणां, कर्मस्थभावकानां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्चायम्'। 'एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्याने इत्याह, तज्ज्ञापयति—भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदम्'। किं प्रयोजनम्?

१. 'प्रयोज्यकर्मत्वाभावे' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'अन्यथा फलानाश्रयकर्मवतां, कर्मसंज्ञारहितफलाश्रयवता च कर्मस्थक्रियकत्वाद्यभावादेवातिप्रसङ्गविरहेण, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव' इति ग. पाठः।

‘पश्यन्ति भृत्या राजानम्’। ‘दर्शयते भृत्यान् राजे’ति भाष्यं सङ्गच्छते। तेन हि कर्त्तृस्थभावकार्यमिदम् इत्यर्थः स्पष्टमेवोक्तः। भाष्योक्ते ‘हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि’त्यादौ क्रियाऽऽधिक्यस्य स्पष्टत्वान्न तद्विरोधः^१। उदाहरणप्रत्युदाहरणयोः कर्मपदमविवक्षितमिति, न तद्विरोधः। नन्वविवक्षा चेत्तत्प्रयोगानुपपत्तिरिति चेत्, न^२, णिजन्तस्य ‘स्मरणविषयो भवती’त्यर्थे लक्षणा णिजनपगमाय वाच्या। एवं तत्र णिजुत्पत्तये ‘स्मरणानुकूलवनगुल्मनिष्ठ-व्यापारविषया प्रेरणे’ति बोधस्यावश्यकत्वेन, तदभिप्रायेण ‘एनमि’त्यस्य प्रयोग इत्यदोषात्। अतो न निर्णीतार्थमध्यप्रघट्टकस्य सन्दिग्धोदाहरणपरभाष्या-नुरोधेनान्यथानयनमुचितम्। यद्वा प्रतियोगे द्वितीया उदाहरणप्रत्युदाहरणयोरिति न दोषः।

नन्वेवम् ‘आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः’। ‘हन्त्यात्मानम्’। ‘घातयत्यात्मा’ इति भाष्यविरोध इति चेत्, न, ‘आत्मानमि’त्यस्य प्रथमोपस्थितकर्माऽऽकाङ्क्षित एवान्वयस्य युक्तत्वेनाकर्मकस्यैवोदाहरणत्वेनाक्षतेः। ‘आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्य’ इत्यस्य च ‘अणौ’ इति शेषः।

१. ‘हस्ती’ इति क. नास्ति।

२. इतोऽग्रे—‘स्थलमि’त्यपि नाधिकम्। ‘स्थलमारोपयति मनुष्यानि’त्यस्यैवोदाहरणत्वात्। ‘मनुष्याः स्थलमारोहन्ती’ति च तन्मूला अण्यन्तावस्था। ‘हस्ती’त्यन्तं तु त्वद्वन्ममापि दृष्टान्तार्थमेवेति बोध्यम् इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. ‘इति चेत्, न, ‘गभीरायां नद्यां घोष’ इत्यादौ ‘गभीर’-‘नदी’पदार्थयोरभेदबोध-नन्तरं तीरलक्षणायामपि, प्राथमिकबोधमादाय, लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन च गभीरादिपदप्रयोगवदुपपत्तेः। तथा हि—इहाऽपि णिजन्तस्य ‘स्मरणविषयो भवती’त्यर्थे लक्षणा णिजनपगमाय वाच्या। यथा ‘गङ्गायामि’त्यादौ गङ्गातीरे लक्षणायामपि स्त्रीप्रत्ययानपगमः। एवञ्च तत्र णिजुत्पत्तये’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

नन्वेवमपि अत्र सूत्रे अकर्मकमेवोदाहरणमि'त्यसङ्गतम्। 'हक्रो'रिति-सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तथा हि- 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे उपसङ्ख्यानम्'। 'अभिवदति गुरुं देवदत्तः'। 'अभिवादयते गुरुं देवदत्तं, देवदत्तेन वा', 'पश्यन्ति भृत्या राजानम्'। 'दर्शयते भृत्यान् राजा, भृत्यैर्वा'। कथमत्र आत्मनेपदम्? एकस्य 'णेरणावि'ति, अपरस्य 'णिचश्चे'तीति हि तत्रोक्तम्। 'एकस्यण्यन्तदृशेः। अपरस्य=अभिवदतिप्रकृतिकण्यन्तस्ये'ति तदर्थः। न हि अत्र कर्मणोऽविवक्षा, उपपदविभक्तित्वं वा। तद्वार्तिकोदाहरणत्वासङ्गतेरिति चेत्। उच्यते। 'एकस्य' 'अपरस्ये'त्यत्र 'मते' इत्यध्याहार्यम्^३। 'अपरस्ये'त्यस्य च 'स्वस्ये'त्यर्थः। तत्र 'कमे'त्यन्तपृथग्वाक्यानङ्गीकर्तृमते 'णेरणौ' इति, भाष्यवार्तिकमते तु 'णिचश्चे'तीत्यर्थ इति न कश्चिद्विरोधः।

अन्यथा 'अणावकर्मकादि'ति सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या 'अणौ' इति पदेन हेतुमण्यन्तभिन्नावस्थाया एव ग्रहणेन, अभिवादयतावपि तत्प्राप्त्या, भाष्यासङ्गतिरेव।

यत्तु जयादित्येन- 'णौ चेत्'ग्रहणं समानक्रियार्थमित्युक्तम्। 'णिच्चकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यात्, प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे मा भूदित्यर्थ' 'णौ चे'दित्यावर्त्य, अत्र 'अणौ यदि'त्यनुवर्त्य, 'अणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु, णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमिति व्याख्येयमिति हरदत्तेन व्याख्यातम्। ततः- 'यत्' 'स'ग्रहणमनन्यकर्माऽर्थम्। 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः'। 'आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि'ति उक्तम्।

१. 'गुरुर्देवदत्तम्' इति ड. पाठः।

२. 'अपरस्य = चुराद्यभिवादयतिप्रकृतिकण्यन्तस्येति तदर्थः। तस्य नित्यण्यन्तत्वेनाण्यन्तावस्थाभाव इति तद्भावः' इति ख. ड. पाठः।

३. 'तवापि धातोरित्यध्याहारस्याऽऽवश्यकत्वात्' इति ग. पाठः।

४. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'क्रियार्थत्वादिति भावः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः।

‘अणौ यत्कर्म तत्कर्म’^१ णौ चेदि’त्यर्थे उक्तरीत्या नियामकत्वमस्य।
‘कर्म व्याप्ये, क्रियायां च पुनपुंसकयोर्मतमि’ति^२ रुद्रकोशात् कर्मशब्दः
पुंस्यपि।

ननु स्थलरूपस्य अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावात्कथमत्र प्राप्तिः। न च^३
णित्वेनैक्यं गृहीत्वा शानच्चकृत्यन्तर्गतस्य णेरभावे कर्मणो हस्तिन एव
तिङ्प्रकृतिभूतण्यन्तार्थे कर्तृत्वमिति तदाशय इति^४ वाच्यम्। प्रत्यासत्त्यैव
गताऽर्थत्वात्। द्वाविह णिचौ। तत्र आद्ये कृतमेवात्मनेपदम्—‘आरोहयमाण’
इति। द्वितीये तु अणौ कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावात् प्राप्तिरेव नास्ति।
नियतोपस्थिततया उदाहरणभूतण्यन्तमूलस्यैव अण्यन्तस्य ‘अणौ’ इत्यनेन
ग्रहीतुमुचितत्वात्। किञ्च णित्वेनैक्यं गृहीत्वा अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वा-
पादनवत्, अणौ कर्मातिरिक्तकर्मसत्तायाः सर्वत्र सत्त्वेन ‘आरोहयमाण’ इत्यत्र
‘आत्मनेपदाप्रसक्तिः’^५। उक्तरीत्या भाष्यस्थैतत्प्रत्युदाहरणव्याख्यावद्
वृत्तिस्थस्यापि व्याख्यानाददोष’ इति। तत्र। एवमपि समानक्रियात्व-
बोधकवाक्यवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। न च तत्र वाक्ये ‘क्रिया’शब्दो धातुपरः, तेन
धातुभेदे प्रवृत्तिर्नेति वाच्यम्। ‘कर्मवत्कर्मणे’त्यस्येव प्रत्यासत्त्यैव धातुभेदे
प्राप्त्यभावात्। धात्वन्तरघटितकक्षयायास्तन्मूलत्वाभावाच्च।

यद्वा समानक्रियत्वबोधकवाक्येनैव सिद्धौ, कर्मान्तरनिवर्तकवाक्यं
व्यर्थम्। एतेन ‘आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति हस्ती’ति
हरदत्तोक्तं प्रत्युदाहरणमप्यपास्तम्। समानक्रियत्वाभावेनैव अतिप्रसङ्गविरहात्।

१. ‘स कर्मा णौ चेत्’ इति ग. पाठः।

२. ‘मिति रुद्रकोशः। ननु स्थलरूपस्य इति’ क. पाठः।

३. ‘न च’ इति क. नास्ति।

४. ‘इति वाच्यम्’ इति क. नास्ति।

५. ‘आत्मनेपदाप्रसक्तिरिति चेत्, न’ इति ख. ड. पाठः। क. तु नास्ति।

६. इतोऽग्रे—‘इति वाच्यम्। तस्मादुक्तरीत्या भाष्यस्थ’ इति ग. पाठः।

एतेन 'कर्तेति किम्? 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति महामात्रः'
इति वृत्युक्तमपि अपास्तमिति दिक्। तदुक्तं मनोरमायाम्—

'भृत्यादीनां परित्यागाच्छुद्धाभेदपरिग्रहात्।

कर्मवाक्यस्य तादर्थ्याऽऽश्रयणान्निस्तरेत्सुधीः' ॥ इति।

भृत्यादीनाम्। 'लक्ष्यस्थकर्मरूपाणामि'त्यर्थः। शुद्धाभेदेति। 'द्वितीय-
कक्षयया सहे'त्यर्थः। यद्वा 'अणौ यत्कर्मे'ति वाक्ये इति शेषः। **कर्मवाक्यस्येति।**
कर्मशब्दस्य क्रियार्थत्वादिति 'भावः।

तदेतत्सकलमभिसन्धायाऽऽह—**अणौ या क्रियेत्यादि।** न चात्र सत्तैव
प्रतिपाद्यताम्, किं 'सैवे'त्येवकारेण, दुर्लभश्चेति वाच्यम्। वैयाख्याऽऽपत्तेः।
अध्यारोपितप्रेषणाद्वितीयकक्षायामधिकप्रवेशेऽपि तत्सत्ताया अक्षतेः।

तृतीयं वाक्यं व्याचष्टे—**अणौ यत्कर्म कारकमित्यादि।** 'अणौ' इत्यादि
'चेत्'शब्दान्तमिहानुवर्तते। यद्यप्येकयोगे नानुवृत्तिरिति 'इको गुणे'त्यत्र भाष्ये
उक्तम्, तथापि स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्, आकाङ्क्षासत्त्वाच्चानुवृत्तिः। 'कर्म'-
शब्दश्च कारकपरः। शब्दाधिकारादिति भावः।

स कर्तेति। सर्वनाम्नां पर्यायेण उद्देश्यविधेयलिङ्गतेति स्पष्टम्।
तत्रासति प्रतिबन्धके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य
व्युत्पत्तिसिद्धतया, अण्यन्तावस्थास्थकर्मकारकत्वावच्छेदेन णौ कर्तृत्वलाभः।
तेन (१) 'देवदत्तो गां याचते यज्ञदत्तम्'। (२) 'यज्ञदत्तो गां याचते'। (३)
'देवदत्तो गां याचयति यज्ञदत्तेन'। (४) 'यज्ञदत्तो गां याचयती'त्यादौ
नात्मनेपदम्। न च 'यत्कर्मे'त्याद्यनुवृत्त्या तच्छब्दाऽऽक्षेपेणैव सिद्धे, 'स'

१. 'यत्तु जयादित्येन' (१९३६ पृष्ठे) इत्यादिः 'भावः' इत्यन्तः पाठः क. कुण्डलितः।
मनोरमास्थत्वात्।

२. 'अध्यारोपितप्रेषणाद्वितीयकक्षायाम्' इति ख. ग. ड. पाठः। 'कक्षा' ख. ड. पाठः।

३. 'उद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गतेति भावः' इति तु लघुशेखरपाठः।

इति व्यर्थम्। 'स सम्प्रदानमि'तिवद् न्यायानुवादकत्वात्।

ननु 'णौ चेत्'पदं व्यर्थम्। न च तदभावे श्रुतत्वात् 'अणौ' इत्यस्यैव सम्बन्धः स्यादिति वाच्यम्। 'अणौ यत्कर्मे'त्यनुवादेनाणौ तत्सिद्धेस्तत्र विधातुमशक्यत्वात्, प्रत्यासत्त्या 'यत्रात्मनेपदं तत्र कर्ते'त्यर्थलाभादिति चेत्, न, 'ण्यर्थं प्रति कर्ते'त्यर्थलाभार्थं तस्यावश्यकत्वात्^१। तेन 'देवदत्तः कटं करोति'। 'कटः क्रियते'। ततः करोत्यर्थे णिचि 'हक्रोरि'ति विकल्पात्कर्म-त्वाभावे, 'देवदत्तः कटेन कारयती'त्यत्र निवृत्तप्रेषणातृतीयकक्ष्यायां न आत्मने-पदम्। मम तु करोत्यर्थं प्रति कटस्य कर्तृत्वेऽपि, ण्यर्थं प्रति तत्त्वाभावान्न दोषः। न च पक्षे कर्मत्वस्यापि सत्त्वेन कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियाकर्तुः सत्त्वेन कर्मवद्भावादत्रात्मनेपदं दुर्वारम्। कर्तुर्लकारवाच्यत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः। न च 'णेरि'त्यस्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयादिष्टसिद्धिः। आवृत्तौ, विभक्तिविपरिणामे च मानाभावात्^२। यत्तच्छब्दौ स्पष्टार्थावित्यलं क्लिष्टकल्पनयेति दिक्।

न त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोष इति स व्याख्यातः। पर्युदास-स्तूचितः। न्याय्यत्वात्। लक्ष्यविसंवादाभावाच्च।

अणावकर्मकादिति। 'यत्र क्वाप्यण्यन्तावस्थायाम् अकर्मकादि'त्यर्थ इति प्राप्तिरिति भावः। न ^३चात्र 'अकर्मक'पदेनात्यन्ताविद्यमानकर्म-काणामेव ग्रहणं, नाविवक्षितकर्मणाम्, सर्वेषां तादृशत्वेन 'अकर्मक'-

१. इतोऽग्रे—'ण्यन्तादात्मनेपदविधानेन तत्रैव विधातुं युक्तत्वाच्च' इति ग. पाठः।

२. 'मानाभावादिति दिक्। अत एव 'अणौ या क्रिये'त्यत्र ण्यन्तेनेत्येवं व्याख्याय द्वितीयवाक्ये 'स चेण्णावि'ति व्याख्यातम्। पूर्ववाक्ये तदन्तपरतया व्याख्याने दोषाभावेऽपि, चरमवाक्ये तथा व्याख्यानं कर्तुमशक्यम्, पूर्वोक्तदोषादिति तदाशयः। 'णौ' इति स्फुटं वाक्यभेदप्रतीतये इत्यन्ये' इति ग. पाठः।

३. 'न चात्र' इत्यारभ्य 'ग्रहणाच्चेत्याहुः' (१९४१ पृ.) इत्यन्तः पाठः क. कुण्डलितः।

पदवैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यम्। 'दर्शयते राजानं देवदत्तं यज्ञदत्त' इति व्यावृत्त्या 'अकर्मक'पदस्य चारितार्थात्। न ह्यस्य मूलीभूता अण्यन्तावस्था अकर्मिका^१।

न च 'राजानं दर्शयते देवदत्तं यज्ञदत्त' इति बोधोत्तरं 'राजा^२ ज्ञान-विषयो भवती'त्यर्थस्य, 'राजानं ज्ञानविषयीकरोती'त्यर्थस्य च नियततया भानेन, 'राजा पश्यती'ति वाक्यं गृहीत्वा उक्तोदाहरणे 'अणावकर्मकादि'त्यस्य दुर्वारत्वेन, 'अकर्मक'पदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। उद्देश्यतावच्छेदकाऽवच्छेदेनान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया, अण्यन्तावस्थावच्छेदेन अकर्मकत्वप्रतीतेर-दोषात्। न चैवं 'निगरणचलने'ति सूत्रे अभ्यवहारार्थक-'निगरण'शब्देन पानार्थानां ग्रहणवत्, 'चलन'शब्देन मन्दगत्यर्थ'चुप'धातोर्ग्रहणवच्च, 'चलन'-शब्देन गत्यर्थकारोहतेर्ग्रहणस्य दुर्वारत्वेन, परत्वात् 'निगरणचलने'-

१. 'कर्मणोऽविवक्षायां 'दर्शयते राजानम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-'श्रुतण्यन्तानुरोधेन कल्प्यमानाण्यन्तावस्थाया असति बाधके सर्व-कारकविशिष्टाया एव कल्पयितुं युक्तत्वात्। 'हेतुमति च' 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति सूत्राभ्यां हेतुमणिचि कारकविशिष्टक्रियाया एव निमित्तत्वलाभात्' इति ग. पाठः।

३. 'राज्ञा ज्ञानविषयो भवति' इति क. पाठः।

४. 'अकर्मकपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। साक्षादुद्देश्यसमर्पकाकर्मकपदसङ्कोचकल्पना-पेक्षया, तद्विशेषणा'णावि'ति पदे 'यदर्थकाणि चैवावस्था अण्यन्तपदेन गृह्यते' इत्वेवं तत्सङ्कोचकल्पनेन तस्य चारितार्थादित्याहुः। अत एव 'अणावि'ति सार्थकमिति तत्रैव वक्ष्यते। केचित्तु अत्र 'विभाषोपपदेने'त्यादि 'अणावकर्मकादि'त्यन्तसूत्रसमुदायो ग्राह्यः। 'अनुपराभ्यामि'त्यादि 'विभाषाऽ-कर्मका'दित्यन्तसमुदायस्य तु न ग्रहणम्। ण्यन्तेऽप्राप्तेः। तेन 'बुध्यते पञ्च देवदत्तः', 'बोधयते पञ्चमि'त्यादौ 'बुध्यधे'ति सूत्रं बाधित्वा 'गेरणावि'ति प्रवर्तते। एतेन 'निगरणचलने'ति सूत्रे' इति ग. पाठः।

त्यस्य प्रवृत्तौ, 'आरोहन्ती'त्यादिभाष्यमसङ्गतमिति^१ वाच्यम्। रुहेश्वलनार्थ-
त्वाभावात्। अत एव लघुभूतोऽपि 'गति'शब्दः सूत्रे नोपातः। 'अर्थ'ग्रहण-
सामर्थ्येन प्रसिद्धकम्पस्यैव ग्रहणाच्चेत्याहुः^२।

३ पूर्वविप्रतिषेधेनेति। 'दर्शयते राजे'ति भाष्योदाहरणं तस्य मूलम्।
तत्र हि निवृत्तप्रेषणत्वेन अकर्मकतया 'अणावकर्मकादि'ति परत्वात्प्राप्नोति। न
च 'दर्शयते राजे'ति भाष्यप्रयोगः परगामिनि क्रियाफले, एवञ्च कर्तृगामिनि
क्रियाफले परत्वात् 'अणावकर्मके'त्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमिति वाच्यम्।
तदर्थमावश्यकस्य परगामिन्यपि परत्वात्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। न हि 'कर्त्रीभिप्राये'

१. 'असङ्गतमित्यपास्तमित्याहुः। अन्ये तु रुहेश्वलनार्थत्वाभावान्न दोषः। अत एव' इति
ग. पाठः।

२. 'न चैवम्' (१९४० पृ.) इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क.
कुण्डलितः।

३. **'पूर्वविप्रतिषेधेनेति।** अत एवेह 'णेरि'ति पदं सार्थकम्। तद्धि हेतुमण्यन्तमात्रे
प्रवृत्त्यर्थम्। अन्यथा 'अणौ या क्रिया सा णौ चेत्तदात्मनेपदमि'त्युक्त्यैव ण्यन्ताद्
आत्मनेपदलाभे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यथा 'मथुरास्थो वरो वाराणस्यामस्ति चेद्विवाहो
भवती'त्युक्ते, विवाहस्य वाराणस्यधिकरणत्वप्रतीतेः। न च हेतुमणिचो ग्रहणार्थं
तत्। 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ते'ति वाक्ये उद्देश्यविषयभावेनान्वयाद् हेतुमणिच्येव
प्रवृत्तिसिद्धेः। तथा च णिग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्तिबोधनद्वारा पूर्वविप्रतिषेधबोधकम्।
यद्यप्युत्तरार्थमावश्यकं तत्, तथापीह करणं तत्फलकमित्याहुः। यत्तु 'दर्शयते राजे'ति
भाष्योदाहरणं तस्य मूलम्। तत्र हि' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. 'मथुरास्थोऽश्चो' इति, 'मथुरास्थो नरो' इति च पाठान्तरम्। अयं पाठः क. पुस्तके
अग्रे वर्त्तते।

२. 'अन्वयात्, उत्तरत्र 'भीस्म्योरि'त्यादौ तस्यैव सम्भवेनार्थाधिकाराच्च' इति ग. पाठः।

इति तत्रानुवर्तते, 'फलाभावादिति भावः'।

नन्विदं सूत्रं कर्मवद्भावेन गतार्थमत आह—कर्तृस्थभावका इत्यादि। यद्यपि अन्यत्र भावक्रिययोः पर्यायत्वम्, तथापि आकरे उभयोपादानसामर्थ्याद् इह 'अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भावः', 'सपरिस्पन्दसाधनसाध्या क्रिये'ति भेदो बोध्यः। स्पष्टं चेदम् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामि'त्यादावाकरे। कर्मवद्भावश्च कर्मस्थभावक्रियेष्विति भावः। तत्राद्यमुदाहरति—पश्यन्तीति। ज्ञान-विषयत्वापत्त्युपसर्जनव्यापारवाची दृशिः। सकर्मकाणां व्यधिकरणांश-द्वयाभिधायकत्वनियमात्। अत एव 'धातूपातव्यापाराश्रयः कर्ता, व्यापारव्यधिकरणधातूपातफलाश्रयः कर्मे'ति सिद्धान्तः। न चैवं कर्मकर्तारि फलवाचकत्वेऽपि, क्रियावाचकत्वाभावेन, 'अणौ या क्रिये'त्यंशाभावेन, प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वविरोधः। धात्वर्थस्यैव 'क्रिया'शब्देन ग्रहणात्।

१. फलाभावादिति। तत्र। अण्यन्तावस्थात्वावच्छेदेनाकर्मकत्वाभावात्। एवञ्च पूर्वविप्रतिषेधेऽपि न फलम्। अस्याण्यन्तसकर्मकविषयत्वात्, 'अणावि'त्यस्य अण्यन्ताकर्मकपरत्वात्। 'विभाषोपपदेने'त्यस्य विषयेऽस्यैव प्रवृत्तौ यदि दृढतरं मानमस्ति, तदा तद्विषयेऽस्तु स इति दिक्' इति ख. ग. ड. पाठः।
२. 'फलाभावादिति दिक्। तच्च भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं मूलम्। एतेन 'विभाषोपपदेने'ति सूत्रबाधे न किञ्चिन्मानमस्ती'ति परास्तम्। नन्विदं सूत्रं कर्मवद्भावेन गतार्थमत आह' इति ग. पाठः।
३. 'सकर्मकाणामंशद्वयाभिधायकत्वनियमात्। अत एव 'धातूपातफलाश्रयः कर्ता, व्यापारव्यधिकरणधातूपातफलाश्रयः कर्मे'ति सिद्धान्तः। यद्यपि अकर्मकाणामप्यंशद्वयाभिधायकत्वमन्यत्रोक्तम्, तथापि तत्रोभयोरप्येकस्थत्वेन न पृथक् प्रतीतिः। अत एव न सम्यग्द्वित्वप्रतिभा। 'अंशद्वय'शब्देन व्यधिकरणांशद्वयस्य वाभिधानम्। 'अकर्मकाणां फलमात्रवाचकत्वमि'ति मते तु सम्यगेव' इति ग. पाठः।

प्रेरणेति। सौकर्यविवक्षावल्लक्षणयेति भावः। अत्र कर्मस्थभाव-
क्रियत्वाभावेन कर्मकर्तार्यपि शबादि। 'उक्तञ्च—

‘निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम्।

निवर्तमाने कर्मत्वे, स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते।। इति।

तत इति। 'फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकादि'त्यर्थः। पुनर्णर्थ-
स्येति। ण्यन्तस्य तद्रहिताऽर्थे लक्षणा। अत एव णिच्स्थितिरिति भावः,
गङ्गादिपदस्य तीरादिलक्षणायामपि टापवत्। नन्वण्यन्तस्य तदर्थकस्य प्रयोगस्य
सत्त्वे किमर्थं मूकणिज्घटितप्रयोगादर इति चेत्। शृणु। प्रथमं (१) विषयस्य
विषयत्वाऽऽपत्तिस्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वा, (२) तदापादने प्रवर्तते। अन्यथा
शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्त्यापत्तेः। ततः (२) सौकर्यविवक्षया 'अन्यव्यापारं
विनैव विषयत्वापत्तिरस्ये'ति तत्स्वातन्त्र्यावगाहनम्। ततो (३) विषयत्वापत्तौ
स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा, तत्क्षेमाय द्रष्टृणां प्रवृत्तिरिति सौकर्यलक्षण-
विच्छित्तिविशेषाय णिजुपादानम्। (४) चतुर्थ्यान्तु क्षेमायापि तद्व्यापारं नापेक्षत
इति सौकर्यातिशयविवक्षा। तस्याश्च द्वितीयकक्षायामलाभात्, लाक्षणिकणि-
जन्तादर इत्याहुः।

प्रथमतृतीययोरिति। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्। एवं 'तृतीय-
कक्षायामि'त्यत्रापि। अत्र 'पुंवत्कर्मधारये'त्यपि सुवचम्। आद्ये पदसंस्कारपक्षे
सामान्ये नपुंसकत्वं वा।

तुल्योऽर्थ इति। विषमयोः प्रेषणप्रतीतेः, समयोश्च एतत्त्यागादिति भावः।
क्रियासाम्येऽपीति। 'प्रथमकक्षयया सहे'त्यर्थः।

द्वितीयामादायेति। विनिगमनाविरहेण एवकारेण न्यूनाधिक्ययो-
रुभयोरपि व्यवच्छेद इति भावः। वस्तुतः शब्दमर्यादयाधिकव्यवच्छेद
एव प्रतीयते। एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्। एवञ्च प्रथमामप्यादाय

१. 'उक्तं च' इत्यारभ्य 'इति' इत्यन्तः पाठः क. कुण्डलितो, मनोरमास्थत्वात्।

२. 'फलमात्रवाचकादित्यर्थः' इति ग. पाठः, ३. अयं ख. ग. ड. पाठः।

क्रियासाम्यं बोध्यम्। एवञ्च 'अण्यन्तावस्था वाक्यद्वयेऽपि प्रत्यासत्त्या एकैव ग्राह्ये'ति वादिनां मतेऽपि न दोषः। न्यूनत्वमात्रव्यवच्छेदस्तु नोक्तः। असम्भवात्। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्ष्यायां सूत्रस्य दुर्वारत्वेन व्यवच्छेदकवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च^१। कर्मत्वावस्थायां कर्मनिष्ठफलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वेन, ^२अकर्मकाणामंश-द्वयाभिधायकत्वेऽपि नाधिक्यमिति बोध्यम्।

^३कर्तृस्थक्रियमुदाहरति—एवमिति। अयं निवृत्तप्रेषणपक्षः। तदुक्तम्—

'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' ॥ इति।

अध्यारोपितप्रेषणपक्षमुपपादयति—यद्वेति। प्रेरणांशपरित्यागेनैव, प्रेरणान्तरारोपेणापि सौकर्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। *तदुक्तम्—

'निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकम्।

प्रेषणान्तरसम्बन्धे ण्यन्ते तेनाभिधीयते' ॥ इति।

अत्र 'निवृत्तप्रेषणमि'ति दृष्टान्तार्थम्। अत्रापि पक्षे क्रियासाम्यं निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्ष्यामादाय। तस्या अप्येतन्मूलत्वात्। आधिक्यमात्र-व्यवच्छेदकत्वे तु एतत्पक्षीयप्रथमामादायापि तद्बोध्यम्।

द्वितीयकक्ष्यायां न तडिति। न चैतत्समानार्थान्तर्भावितण्यर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन, तामादाय क्रियासाम्यमत्राप्यस्त्येवेति वाच्यम्। तस्याः

१. इतोऽग्रे—'ननु 'अकर्मकाणां फलमात्राभिधायकत्वमि'ति मते प्रथमामादाय तत्सम्भवेऽपि, 'तेषामप्यंशद्वयाभिधायकत्वमि'ति मते चतुर्थकक्ष्यायां कर्मनिष्ठाव्यापारोपादानेन, प्रथमायां च तदभावेनाधिक्यं स्पष्टमेवेति चेत्, न, कर्मत्वावस्थायां कर्मनिष्ठफल-व्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वेनाक्षतेः। ध्वनितं चेदमपादानमुत्तराणि कारकाणीति भाष्येणेत्याहुः' इति ग. पाठः।

२. 'अंशद्वयाभिधायकत्वमिति पक्षेऽपि' इति ख. पाठः।

३. 'कर्मस्थक्रियमुदाहरति' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. 'तदुक्तम्' इत्यादिः 'दृष्टान्तार्थम्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

सत्त्वेऽपि, तन्मूलभूतत्वाभावात्।

१अणाविति किम्? 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इत्यत्र निवृत्तप्रेषणतृतीय-
कक्ष्यायां कर्मण एव हेतुत्वारोपाद् हेतुमण्यन्ताद् द्वितीये हेतुमण्णौ 'भवो
भक्तैर्दर्शयती'त्यत्र मा^२ भूदिति वदन्ति।

‘वाक्यार्थत्रितयं सूत्रे, द्वौ च पक्षावुदाहृतौ।

कक्ष्याश्चतस्रस्तिस्रश्च पक्षयोर्या उदाहृताः॥

प्रथमस्य तृतीयेह तृतीयेन निवारिता।

द्वितीयस्य द्वितीया तु द्वितीयेनेति सङ्ग्रहः’॥

१णेरिति। अत्र स्पष्टार्थम्, उत्तरार्थं च। ‘अणौ यत्कर्म णौ चेत्स
कर्ता तदात्मनेपदम्’त्युक्ते ण्यन्तादेव तत्प्रतीतेः। ‘मथुरास्थो नरो वाराणस्यां
चेद्विवाहो भवती’त्युक्ते विवाहस्य वाराणस्यधिकरणत्वमेव, न मथुराधिकर-
णत्वं, तद्वत्। ‘णेरि’त्येव सिद्धे ‘णौ’ग्रहणमप्येवम्। ‘ण्यन्तादात्मनेपदम्,
अणौ यत्कर्म स कर्ता चेदि’त्युक्ते ण्यन्ते एव तस्य कर्तृत्वप्रतीतेः। ‘अणावि’ति
तु निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्ष्यायाः कर्मणो हेतुत्वारोपेण द्वितीयहेतुमण्णौ
‘दर्शयति भवो भक्तैरि’त्यत्रैव मा भूदिति। कर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारश्च

१. ‘अणाविति किम्’ इत्यारभ्य ‘सङ्ग्रह’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

मनोरमास्थत्वात्। क. अग्रेऽस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वाच्च।

२. ‘मा भूत्। कर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारश्च ज्ञानविषयीभवनमेव। किञ्चाऽत्रैव स्यादिति
वदन्ति’ इति ख. ग. ड. पाठः।

३. ‘ननु णेरिति किमर्थम्। न चाणौ कर्मणः कर्तृत्वाभावेन प्रथमायां दोषाभावेऽपि,
निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्ष्यायाम् ‘आरोहती’त्यादौ दोषः। न च ‘णौ चेदि’त्यस्य वाक्यशेषे
श्रुतत्वात् ण्यन्तादेव भविष्यति, ‘अणावि’त्यस्याऽपि श्रुतत्वादिति वाच्यम्। अणौ
कर्मत्वानुवादेन णौ कर्तृत्वविधानात्, ण्यन्तादेव सिद्धेरिति चेत्। उत्तरार्थम्। इह
करणफलमपि प्रागुक्तम्। अणाविति किम्’ इति ग. पाठः।

४. ‘मथुरास्थो नरो’ इति क. पाठः।

ज्ञानविषयीभवनमेवेति वदन्ति।

‘मध्वपाययंत स्वच्छं सोत्पलं दयिताऽन्तिके।

आत्मानं सुरताभोगविश्रम्भोत्पादनं मुहुः’ ।।

इति भट्टिश्लोके तु ‘स मधु पिबति, मध्वपाययते’त्यर्थाद् अनेनैव आत्मनेपदम्।
‘आत्मानं सुरताभोगविश्रम्भोत्पादनम्’। ‘दर्शयित्वे’ति शेषः। ध्वनितं चेदं
जयमङ्गलायामित्याहुः।

‘करेणुरारोहयते निषादिनमि’ति तु ‘णिचश्चे’त्येव सिद्धम्।

स्मरयतीति। मित्वाद् ह्रस्वः। १अपरे तु ‘समानक्रियत्वस्य निमित्त-
त्वाश्रयणेऽपि, अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारा।

तथा हि—(१) ‘हस्ती न्यग्भवती’त्यर्थबोधे (२) ‘एनं कश्चिन्यग्भाव-
यती’त्यर्थस्येव, सौकर्याऽतिशयविवक्षायां (३) ‘न्यग्भवने स्वयमेवायमात्मानं
प्रवर्तयती’ति चार्थत्रयं बुद्धावारोहति। तेष्वर्थेषु बुद्ध्यारूढेषु तद्वोधकाः
शब्दा विनिगमनाविरहात् ण्यन्ताः, अण्यन्ताश्चोपतिष्ठन्ते। तत्र तृतीयस्या-
र्थस्य यथा ण्यन्तरुहधातुर्बोधकः, एवमन्तर्भावितण्यर्थः केवलोऽपीति,
तमादाय तृतीयार्थबोधकद्वितीयकक्षायामण्यन्तेन समानक्रियत्वम-
स्त्येव। न च सा ण्यन्तस्य न मूलभूतेति वाच्यम्। एवं सति निवृत्तप्रेषण-

१. ‘अपरे तु’ इत्यस्य ‘इति प्राहुः’ (१९५० पृ.) इत्यनेनान्वयः।

२. ‘स्वन्यग्भवने’ इति ग. पाठः।

३. ‘न मूलभूतेति वाच्यम्। ‘मूलभूतैवाण्यन्तावस्थग्राह्ये’त्यत्र मानाभावात्।

न च ‘यस्माणोः प्राक् कर्म, कर्ता वा विद्यते’ इति भाष्ये ‘प्राक्’पदोपादा-
नेन, ‘निवृत्तप्रेषणादि’त्यादौ ‘निवृत्त’पददानेन हरिणा च मूलभूतैवाऽण्यन्ता-
वस्था ग्राह्येति सूचितम्। अत्र ‘यस्मादि’त्यतः पूर्वं ‘णौ कर्ते’त्यध्याहारः।
‘कर्ते’त्यतः पूर्वम् ‘अणौ कर्म णौ’ इत्यध्याहारः। नित्यण्यन्तत्वा-
भिप्रायेण कैयटकृतव्याख्यानं तु प्राक्पदार्थाननुग्रहात्, अव्यापकत्वा-
च्चोपेक्ष्यमिति वाच्यम्। एवं भाष्यव्याख्यानेन ‘कर्म, कर्ता वे’त्यनयो-
रन्यतरवैयर्थ्यापत्तेः। तस्मात् ‘कर्तृ’पदं दृष्टान्तार्थमित्येवोचितम्। न चैवमपि

चतुर्थकक्ष्यायां कर्मणः कर्तृत्वमाद्यकक्ष्यामादायोपपाद्यते, तदसङ्गतं स्यात्। न हि
 'आद्यकक्ष्यास्थरुहप्रकृतिकस्तत्र णिच्। अन्यादृशमूलभूतत्वं तु दुर्वचनम्।

न च 'यदर्थकाद् अर्थान्तरस्य वृद्धिः, त्यागो वा सा मूलभूता।
 अस्ति हि आद्यकक्ष्यापेक्षया उदाहरणभूतकक्ष्याया न्यूनता। द्वितीयकक्ष्या-
 मूलकवृद्धेस्तस्यां त्यागाच्च तस्या अपि मूलत्वं, नैवं प्रकृत इति 'वाच्यम्।
 अन्तर्भावितण्यर्थात् तृतीयार्थप्रतिपादकाद् रुहेर्निवृत्तप्रेषणतां कृत्वा, तत एव
 णिच्यपि तत्समानार्थण्यन्तप्रयोगसम्भवेन तस्या अपि तन्मूलत्वाक्षतेः।
 वृद्धेस्त्यागेनेव, त्यक्तोपादानेनापि मूलत्वसम्भवात्।

किञ्च क्रियापरत्वे समानक्रियत्वप्रदर्शनाय भाष्ये द्वितीयकक्ष्याप्युदा-
 हर्तुमुचिता, कर्मणः कर्तृत्वबोधनाय प्रथमकक्ष्यावदिति, तदनुक्त्या कारक-
 परत्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते। किञ्च 'आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति
 मनुष्यानि'ति भाष्योदाहरणे मनुष्यकर्मकारोहणे शानजन्तप्रयोगस्वर-
 सतो हस्तिनः कर्तृत्वं प्रतीयते। शतृशानजाद्यन्तानां स्वभावतः

'मूलभूतकक्ष्या ग्राह्ये'त्यर्थस्तु सिद्ध एवेति वाच्यम्। एवमपि निवृत्तप्रेषणचतुर्थकक्ष्यायां
 कर्मणः कर्तृत्वमाद्यकक्ष्यामादाय' इति ग. पाठः।

१. 'आद्यकक्ष्यास्था'रुह'प्रकृतिकः' इति ग. पाठः।

२. 'न च तदर्थकाद्यत्रार्थान्तरस्य वृद्धिः, त्यागो वा' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'यदा (१) 'हस्तिपकान् हस्ती आरोहयती'त्यर्थिका अन्तर्भावितण्यर्थरुहि'-
 घटिता आद्या कक्ष्या, ततः (२) सौकर्यविवक्षायां प्रेरणांशत्यागे 'आरोहन्ति
 हस्तिनं हस्तिपका' इति द्वितीयकक्ष्या, ततो (३) 'न हस्तिनं स्वत एव हस्तिपका
 न्यग्भावयन्ति, किन्तु हस्त्यपि तत्क्षेमाय तान् प्रवर्त्तयती'त्यर्थे ण्यन्तप्रयोगः, तदा
 आद्यकक्ष्यापेक्षया द्वितीयकक्ष्यायां त्यक्तस्य व्यापारस्य पुनरुपादानात्, आद्याया
 अपि तन्मूलत्वेन, तामादाय समानक्रियत्वसत्त्वेन, तत्रानेन आत्मनेपदप्राप्तेस्तवापि
 दुर्वारत्वात्। तत्रेष्टापत्तौ तु मध्यमप्रघट्टकविरोधस्तवापि। किञ्च क्रियापरत्वे
 समानक्रियत्व' इति ग. पाठः।

क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वात्। क्रियान्तरस्य चानुपस्थितत्वात्। एवञ्च अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावाद् अप्राप्त्या, तवापि प्रत्युदाहरणासङ्गतिः। 'हस्ती'त्येतस्य शुद्धदृष्टान्तार्थत्वे तिङन्तमेवोच्चारयेत्।

वस्तुतः कैयटादीनामपि न कश्चिद्भाष्यविरोधः। प्रागुक्तरीत्या स्थलस्याधिकस्य सत्त्वेन, आद्यप्रघट्टकाविरोध उपपादित एव। मध्यमप्रघट्टकाविरोधोऽपि न। अण्यन्तावस्थास्थकर्मत्वावच्छेदेन ण्यन्ते कर्तृत्वस्य, अण्यन्तकर्मातिरिक्तकर्माऽभावस्यैव (च^१) एतत्सूत्रप्रवृत्तौ निमित्तताया यथाश्रुतवार्तिकभाष्याभ्यां प्रथमप्रघट्टकस्थाभ्यामुक्ततया, अकर्मकाणामेवैतदुदाहरणत्वं मन्यमानेन आचार्यदेशीयेन 'कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमि'त्युक्ते, यत्किञ्चोर्निवृत्त्यर्थत्वमस्य सूत्रस्याशङ्क्य 'णिश्चि-ग्रन्थी'ति वार्तिकबलेन समाधाय, पुनः 'अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्व एवात्मनेपदं यथा स्यात्, णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदिति नियमार्थमिदमित्याशङ्क्य, 'हेतुमण्णरेवात्र ग्रहणमिति तत्समाधाय, 'णौ अनाध्याने' इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यसमर्पणायेदं सूत्रमित्याशङ्क्य आध्यानार्थकानां कर्तृस्थभावकत्वात्तत्र कर्मवद्भावस्यैवाप्राप्तेर्निषेधस्य फलाभाव' इति तत्समाध्यन्तो मध्यमप्रघट्टक इति, कस्तद्विरोधः ?

एतदन्तेन मध्यमप्रघट्टकेन 'कर्मवद्भावात्सिद्धे सूत्रवैयर्थ्यमिति आचार्यदेशीयशङ्कायां 'यथा तवाध्यानविषये कर्तृस्थभावकत्वाद् अप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यं, तथा कर्मवद्भावाप्राप्तियोग्यविषये आत्मनेपदार्थमिदं सूत्रमिति'त्याशयेन आचार्येण 'भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति विध्यर्थमिदमित्युक्तं तृतीयप्रघट्टके।

तत्र 'एवंजातीयकानामिति'त्यस्य 'कर्तृस्थभावकजातीयानामिति'त्यर्थः। तज्जातीयत्वं च कर्मवद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेन^२। एवञ्च कर्तृस्थभावक्रियवत्^३

१. चकारः क्वाचित्कः।

२. इतोऽग्रे—'कर्तृस्थभावकानामिति'त्यर्थकत्वे तु 'एषामिति'त्येव सिद्धे, 'जातीयकानामिति'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः' इति ग. पाठः।

३. 'कर्तृस्थभाववत्' इति ग. पाठः।

सकर्मकाण्यप्यस्योदाहरणानीति ध्वनयता उदाहृतम्—‘दर्शयते भृत्यान् राजे’ति। तत्र ‘कर्मान्तरसत्त्वात्कथं प्राप्तिरिति’त्याशङ्क्य ‘कर्तृकर्मन्तरकर्माभावे तात्पर्यमिति’त्युपाध्यायैरुक्तम्^१। तद्व्यावर्त्यं च दर्शितमेवेति, न तद्विरोधोऽपि।

न च सर्वत्र प्रवृत्तौ ‘णेः कर्मकर्तरी’त्येव सूत्रयेदिति वाच्यम्। ‘यज्ञदत्तो गां याचयती’त्यादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः। ‘हक्रोरिति’ सूत्रस्था ‘ऽभिवादितदृशोरिति’ वार्तिकोदाहरणे—‘कथमत्रात्मनेपदम्’? एकस्य ‘णेरणावि’ति, अपरस्य ‘णिचश्चेती’ति भाष्यस्यायमर्थः—‘एकस्य = आद्यान्यस्य। दृशेरित्यर्थः। अणौ कर्तृकर्मन्तरकर्माभावस्य विवक्षितत्वादिति भावः। अपरस्य=अभिवादयतेः। अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावादिति भावः।

किञ्च ‘गभीरायां नद्यामि’त्यादौ लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन, गभीर-नदीतीरस्यैव बोधेन च गभीरादिपदसार्थक्यवत्, इह कर्मपदस्य सार्थक्यम्, अन्वयो वा उपपादयितुं शक्यते गुरुणाऽपि।

न च ‘कर्मणिज्घटितवाक्यस्य तद्रहिते स्वार्थसम्बद्धे लक्षणे’ति न दोषः, अत एव णिचः स्थितिरिति वाच्यम्। प्रेरणारूपेऽर्थे शास्त्रेण साधुतया बोधितस्य, अन्यार्थे लक्षणयापि साधुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तस्मादर्शन-विषयीभवनसमानाधिकरणा प्रेरणा वास्तवी, आरोपिता वा णिजर्थ इति, णिचः साधुत्वं कर्तृत्वं च स्वस्योपपन्नम्। तृतीयकक्ष्यायां विषयत्वापत्तौ स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तत्क्षेमाय द्रष्टृणां प्रवृत्तिरिति, सौकर्यलक्षणविच्छित्ति-विशेषाय^२ णिजुपादानम्। चतुर्थ्यां तु क्षेमायापि परव्यापारं नापेक्षते, किन्तु स्वव्यापारमेवेति, सौकर्यातिशयविवक्षा बोध्या। एवञ्च समानक्रियत्वासम्भवोऽपि द्रष्टव्यः।

‘लावयति केदारो देवदत्तेने’त्यत्र कैयटे परस्मैपदं तु लेखकप्रमादः। आत्मनेपदमेवोचितम्। उत्तरत्र करिष्यमाणसिद्धान्तानुसारात्।

१. उपाध्यायैः=कैयटोपाध्यायैरित्यर्थः; २. ‘कर्मपदणिज्घटित’ इति ख. ग. ड. पाठः।

३. ‘लक्षणाविच्छित्तिविशेषाय’ इति क्वचित् पाठः।

वस्तुतस्तु 'कर्मवद्भावात्सिद्धमि'ति प्रतीकमुपादाय तदुक्तेस्तद्रीत्या तथोक्तिः^१। सिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येव। यथा तन्मतानुसारेण 'स्मरयति एनमि'-त्यस्योपलक्षणत्वं व्याख्याय, सिद्धान्ते उक्तं कैयटेन 'कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणत्वं युज्यते' इति। तदुक्त्या चात्रापि आत्मनेपदं भवत्येवेति^२ तुल्यन्यायादुक्तप्रायमेवेति प्राहुः^३।

किञ्च 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति सूत्रे 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि'ति सूत्र-कारशिक्षणं कुर्वतो वार्तिककारस्य 'कर्म'पदस्य क्रियार्थकत्वं नाभिप्रेतमिति लक्ष्यते। एवञ्च 'अण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति, तदा आत्मनेपदमि'त्युपक्रमस्थवार्तिकस्थ'कर्म'शब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानम-युक्तमिति, कैयटोक्तैव भाष्यवार्तिकसूत्रव्याख्या ज्यायसी। अत एव तद्व्याख्यान-भाष्ये 'कर्म'शब्दप्रयोग एव, न 'क्रिया'शब्दप्रयोगः, नापि कर्मवद्भाव इवाऽत्र सकर्मकाणां प्रतिषेधो वार्तिककृतोक्त इति।

एवं पूर्वविप्रतिषेधोऽपि चिन्त्यः, भाष्येऽनुक्तेः। 'दर्शयते राजे'त्यत्र 'अणावकर्मकादि'त्यस्याप्राप्तेः स भाष्यप्रयोगो न मानम्। 'अणावकर्मका-

१. 'तद्रीत्या तथोक्तिः। किञ्च तवापि मते तदसङ्गतिः। निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्ष्यामादाय समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तृत्वसद्भावात्कर्मवद्भावस्य दुर्वारत्वात्। यदि तु 'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इत्यस्य 'व्यापारव्यधिकरणफलवाचकानाम्', 'कर्मत्वयोग्यार्थ-साकाङ्क्षाणामि'ति वार्थादत्र कर्मवद्भावनिषेध इत्युच्यते, तर्हि अत्राऽपि 'कर्म'पदस्य तादृशार्थकत्वात्पूर्वपक्षिमते अस्यापि तत्राप्राप्तिरिति, न दोषः। सिद्धान्तरीत्या तु' इति ग. पाठः।
२. 'तुल्यन्यायादुक्तप्रायमेवेति वयं विभावयाम इति प्राहुरिति मात्सर्यमुत्सार्य सुधीर्भिर्विभाव्यम्। एवञ्च 'दर्शयते राजे'ति भाष्योदाहरणस्य पूर्वविप्रतिषेधज्ञापकता चिन्त्यैव। पूर्वविप्रतिषेधो यदि प्रामाणिकस्तर्हि 'णेरि'ति पदमेव ततात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम्। मिथ्या कारयते' इति ग. पाठः।
३. 'प्राहुः' इति ख. ड. पाठः। क. नास्ति। 'अपरे तु' (१९४६ पृ०) इत्यनेन पूर्वस्थेनास्य 'प्राहुः' इत्यस्य च सम्बन्धः।

दि'त्यत्र उद्देश्यतावच्छेदकाऽवच्छेदेनान्वयस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धतया, अण्यन्तावस्थात्वावच्छेदेन अकर्मकत्वप्रतीत्या, अत्यन्ताविद्यमानकर्मकेष्वेव तत्प्रवृत्तेः, इदं च अण्यन्तसकर्मकेष्विति विषयभेदादिति ।

मिथ्या कारयते इति । कृञ् उच्चारणवृत्तित्वादकर्मकत्वम् । ततो णिचि सकर्मकत्वम् । असकृदुच्चारणे लक्षणा कृञः । अत्र आत्मनेपदं तात्पर्यग्राहकम् । अत एव 'नित्यवीप्सयोरिति' द्वित्वं न ।

समुदाङ्भ्यो । 'आङो यमहन' इत्येव सिद्धे, आङ्पूर्वस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**वस्त्रमायच्छते इति ।**

अनुपसर्गाज्ज्ञः । सकर्मकार्थमिदम् । अन्यत्र 'अकर्मकाच्चे'त्येव सिद्धम् ।

विभाषोप । इयं प्राप्तविभाषेति 'न वे'ति भाष्ये स्पष्टम् । तदुपपत्तिश्च अत्र 'स्वरितञित' इत्यादिपञ्चसूत्री अनुवर्तते । 'कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषये आत्मनेपदमिति' च तदर्थः । अथापि तदर्थद्योतकमात्मनेपदम्, एवमपि 'व्यतिलुनीते' इत्यादाविव इहापि प्राप्नोतीति, प्राप्तविभाषैवेयमिति भाष्याशयः । 'हेतुमति चे'ति कैयटेऽपि स्फुटमेतत् । प्रकृतसूत्रे कैयटस्तु 'द्वितीयपक्षे' अप्राप्तविभाषैवे'त्याह ।

॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

॥ अथ परस्मैपदप्रक्रिया ॥

कर्त्तव्यः कर्त्तैति। इदं च 'अनुदात्तङित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'कार्यातिदेशेऽपि अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश' इति मते तत्रापीयं कल्पना आवश्यकीति बोध्यम्।

अभिप्रेत्य। अत्रापि 'कर्त्तरी'त्येव। एवमग्रेऽपि।

(^१परेर्मृषः)। **यौजादिकस्येति।** स हि स्वरितेत्। मतान्तरे^२ अनुदात्तेत्। आधृषीयत्वात्पक्षे णिजभावः। **केचिदिति।** नैतद्भाष्ये दृष्टम्।

उपाच्च। उत्तरत्र 'उपे'त्यस्यैवानुवृत्तये योगविभागः। इदं च सकर्मक-विषयम्। उत्तरसूत्रानुरोधात्।

बुध्ययुध। अत्राकर्मकाणां यदा अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन, सोपसर्गत्वेन वा सकर्मकत्वं तदर्थम्, अचित्तवत्कर्तृकार्थं च ग्रहणम्, चित्तवत्कर्तृकाणान्तु सकर्म-कार्थमिति स्पष्टं भाष्ये। 'अत्र पूर्वोत्तरसाहचर्याद् जनो दिवादेः, जुहोत्यादेश्च ग्रहणमि'त्येके। 'प्रसिद्धत्वाद् दैवादिकस्यैव ग्रहणमि'त्यन्ये। 'प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यत्र भावषञ्जन्त- 'जन'शब्दात् 'तत्करोती'ति णौ, 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदं बोध्यम्। 'प्रीतिमि'त्यत्र कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्तु^३ तिङमाश्रित्य 'न लोके'ति निषेधात्, एकार्थीभावाङ्गीकारेण प्रधानेऽन्वयेन 'व्याकरणं सूत्रयती'तिवद्वा बोध्यः।

इह प्रुदुसूणां यदा न चलनार्थत्वं, किन्तु स्यन्दनाद्यर्थत्वं^४, तदर्थं ग्रहणम्। चलने तूत्तरसूत्रेणैव सिद्धम्। न च स्यन्दनेऽपि चलनमस्त्येवेति वाच्यम्। द्रवद्रव्यजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषे शक्ततया तद-पर्यायत्वादित्याहुः।

निगरणचल। 'निगरण'शब्देन भक्षणस्येव, पानार्थानामपि ग्रहणम्। 'यद्यपि द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणं पानम्, तथापि द्रवद्रव्यस्योपलक्षणत्वेन धात्वर्थत्वाभावान्निगरणार्थत्वमस्त्येव। अत एव 'न पादमी'ति सूत्रे 'पा'ग्रहणं चरितार्थम्^५। 'इयां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी' इति श्रीहर्षपद्ये आचामयतेः सादरदर्शनलाक्षणिकतया निगरणार्थत्वाभावाद् न अनेन, परस्मैपदमित्याहुः।

१. अयं पाठः क. नास्ति।

२. शाकटायनमत इत्यर्थः।

३. 'षष्ठ्यभावस्तु अनित्यत्वात्, 'न लोके'ति निषेधाद्वा' इति ग. पाठः।

४. 'स्यन्दनाद्यर्थत्वम्' इति क्वचित्पाठः।

५. 'यद्यपि द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणं पानम्। तत्र द्रवद्रव्यस्य अधिकस्य भानेऽपि 'अधिकन्तु प्रविष्टमि'ति न्यायेन निगरणार्थत्वमस्त्येव, अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च' इति ख. ग. ड. पाठः।

६. इतोऽग्रे—'निगरणं भक्षणम्' इति ग. पाठः।

अदेः प्रतिषेध इति। इदं च 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।
'अनन्तरस्ये'ति न्यायमाश्रित्याह—**नगरणेति**।

अणावक। 'णेरि'ति वर्तते। णिश्च अर्थाधिकाराद् हेतुमणिरेव।
'अणावि'ति निषेधोऽपि प्रत्यासत्त्या तस्यैव। तेन चुरादिण्यन्ताद् हेतुमण्णौ
परस्मैपदं भवत्येवे'ति भाष्ये स्पष्टम्।

ननु 'अणावि'ति किमर्थम्? न च तदभावे विशेषणद्वयविशिष्टा-
ण्यन्तादित्यर्थः स्यात्, तथा च मूलोक्तोदाहरणे परस्मैपदानापत्तिः। तत्रैव
गोपीनिष्ठव्यापाराविवक्षायां 'कृष्णः शाययते' इत्यत्र परस्मैपदापत्तिश्च। 'णेरणावि'-
त्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावादिति वाच्यम्।
बुधादिसूत्रसाहचर्येण तत्प्रकृतिकण्यन्तादित्यर्थेनादोषादिति चेत्, न, 'णेरणौ'
इत्यस्योदाहरणाद् द्वितीये णौ मा भूत्—'आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते' इति।

चित्तवदित्यादि किम्? 'शुष्यन्ति ब्रीहयः, तान् शोषयते'। अकर्म-
कात्किम्? 'कटं करोति, तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयते'। इतरे इति। तत्र
दमिरकर्मकोऽपि, एतत्प्रामाण्यात्। अत एव 'दमिः सकर्मक' इति दिवादिस्थग्रन्थेन
अविरोधः। **वासयते इति**। भ्वादेर्ग्रहणम्। अदादेस्तु सकर्मकत्वेन प्राप्त्यभावात्,
'लुग्विकरण'परिभाषया च न ग्रहणम्।

घापयेते इति। प्रत्यवसानार्थत्वात् शिशोः कर्मता। **समीची इति**।
प्रथमाद्विवचनम्। 'वा च्छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः। **परस्मैपदं यदि वेति**।
'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन योगद्वयप्रापितपरस्मैपदस्यैव निषेधादिति भावः।
पाययतीति। 'शाच्छसे'ति युक्। अत एव 'भिक्षा वासयती'ति 'हेतुमति चे'ति
सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते (**इति परस्मैपदप्रक्रिया**)।

॥ इति पदव्यवस्था ॥

१. इतोऽग्रे—'इहाकर्मकशब्देनाविवक्षितकर्मणामपि ग्रहणम्। विनिगमनाविरहात्। अत
एव अणाविति सार्थकम्' इति ग. पाठः।

२. 'तत्र दमेः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकत्वमित्याहुः। अत एव' इति ग. पाठः।

॥ अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥

सार्वधातुके यक्। 'धातोरेकाच' इत्यतो 'धातोरिति', 'चिणभावे'-
त्यतो 'भावकर्मणोरिति' चानुवर्तते। कर्तरि शपोऽपवादत्वाद्वा लब्धमेतत्-
भावकर्मवाचिनीति। भावो भावनेति। उत्पत्त्यर्थाद् भवतेर्ण्यन्तादेरचि 'भावः'।
युचि—'भावना'। तद्ध्वनयन्नाह—उत्पादनेति। अनेन भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं, ण्यन्तस्य
भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शितम्। स च फलोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारः। तत्र उत्पत्तिः सर्वत्र न धातुवाच्या। फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावस्य^१
संसर्गमर्यादयैवालाभादित्याहुः^२। तदुक्तं भट्टैः—

'तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनं भावनाविदः' ॥ इति।

अनेकपर्यायोपादनं चेतनाचेतनवृत्तीनां फूत्कारयत्नानां क्रियात्वं, धात्वर्थत्वं
च बोधयितुम्। भूवादिसूत्रोक्तेन 'कथं पुनः क्रियावचनाः पचादय' इति, यदेषां
करोतिना सामानाधिकरण्यम्, किं करोति?, पचती'ति भाष्येण च अस्या
धात्वर्थत्वं बोध्यम्। क्रियात्वं च धातुवाच्यत्वसमानाधिकरणो जातिविशेषः।
तद्धटकधातुत्वं च जातिविशेषः। तत्परिचायकं च भूवादिसूत्रम्। तादृशजात्यैव
च तासां शक्यत्वम्। शक्ततावच्छेदकं^३ च धातुत्वमेव। फलांशस्तु तत्तद्रूपेण
वाच्यः, पचित्वादि च शक्ततावच्छेदकम्।

१. 'जन्यजनकभावेनान्वयेन' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'तल्लाभात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. चकारः ख. नास्ति।

‘फलं न वाच्यमि’ति तु न युक्तम्। सर्वधातूनां पर्यायतापत्तेः। कर्मत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च^१। फलं च तदर्थव्यापारे अनुकूलतासंसर्गेण क्वचित्, क्वचिद् निरूपकत्वादिना विशेषणम्। ‘पचती’त्यतश्च ‘पाकानुकूला क्रिये’ति बोधः। तदाह—धातुत्वेनेत्यादीति प्राञ्चः।

नव्यास्तु ‘फूत्कारत्वादिनैव बोधानुभवात्, तेनैव रूपेण व्यापाराणां शक्यता। प्रामाणिकत्वाच्च नानाशक्तिकल्पना न दोषावहा। बुद्धिस्थत्वादेः शक्यतावच्छेदकानुगमकस्य सत्त्वाच्च। पचित्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकम्, न तु धातुत्वम्, तदजानतोऽपि बोधात्। ‘धातुत्वेने’ति हेतौ तृतीया। तस्या धात्ववाच्यत्वे क्रियावाचकत्वाभावेन, भूवादिसूत्राप्रवृत्तौ, परिचायकाभावेन धातुत्वव्यवहारो न स्यात्^२। फलत्वन्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्भात्वर्थविशेषणत्वे सति, तद्भात्वर्थत्वमि’त्याहुः।

सकलेति। अकर्मकाणामप्यंशद्वयाभिधायकत्वात्। फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्ये अकर्मकत्वम्, वैयधिकरण्ये च सकर्मकत्वं बोध्यम्। यद्यप्युक्तजातिविशेषरूपक्रियात्वं तस्यापि, अत एव ‘तण्डुलः पच्यते स्वयमेवे’त्यादौ विक्लितावेव कारकान्वयः, तथापि ‘गोबलीवर्द’न्यायेन व्यवहारो बोध्यः।

धातुवाच्येति। एतेन ‘तिङ्प्रत्ययवाच्या भावने’ति मीमांसक-मतमयुक्तमिति सूचयति। तथा^३ हि—‘पक्तव्यमि’त्यदौ तिङन्तं विनाऽपि

१. इतोऽग्रे—‘विनिगमनाविरहाच्च। स च तदर्थव्यापारे’ इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—‘अकर्मकेष्वपि फलानुकूलो व्यापारोऽस्त्येव, परन्तु फलसामानाधिकरणः’ इति ग. पाठः।

३. ‘इदं चाकर्मकाणामपि अंशद्वयाभिधायकत्वमिति मते। अत्र मते फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्ये अकर्मकत्वम्’ इति ग. पाठः।

४. ‘तथा हि’ इत्यारभ्य ‘इति दिक्’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः, मनोरमाशब्दरत्नस्थितत्वात्।

भावनाप्रतीतेः। न च विध्यर्थप्रवर्तनया सा आक्षिप्यत इति वाच्यम्। विध्यभावेऽपि तत्प्रतीतेः। न हि त्वयादयो विधावेवेति नियमः^१।

किञ्च 'पक्त्वा' इत्यादौ तदप्रतीत्यापत्तिः। न च माऽस्तु तत्र तत्प्रतीतिः। कारकापेक्षादर्शनात्। करोतिसामानाधिकरण्याच्च। 'किं कर्तव्यम्'? 'भोक्तव्यम्', 'किं कृतवान्?', 'भुक्तवान्', 'किं कृत्वा?', 'पक्त्वे'त्यादिदर्शनात्। 'पक्त्वा' इत्यादेः 'पाकं कृत्वे'त्यादिविवरणाच्च। न च तत्र कर्तृकर्मभ्यां सा आक्षिप्यते। 'पक्त्वे'त्यत्र तदप्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। किञ्च आक्षिप्तायां पदार्थान्तराणामन्वयानापत्तेः। अन्यथा 'धूमोऽयं ज्वलती'त्यादेरपि योग्यत्वं स्यात्। किञ्च तद्वदेवाक्षेपेण 'पचती'त्यादावपि तत्प्रतीतिसिद्धौ, अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया तिङां तत्र शक्त्यनापत्तेः। न च तत्रापि प्रत्ययवाच्या भावना। तव 'काष्ठैः पाक' इत्याद्यापत्तेः। किञ्च 'पचति'गच्छती'त्यनयोर्भावनाविशेष-प्रतीतेरनुभवसिद्धतया धातुविशेषसमभिव्याहारस्याऽवश्यं वक्तव्यं कारणत्वम्। एवञ्च लाघवाद्धातोरेव शक्तिरस्तु, 'करोति'-'कर्ते'त्यादौ तथा क्लृप्तत्वाच्च' (इति भावः)।

यत्तु 'भावयति घटमि'तिवत् 'भवति घटमि'त्यपि परमते स्यात्। दृष्टान्ते हि कर्तुः कुम्भकारस्य व्यापारं णिच् आचष्टे, दार्ष्टान्तिके तु आख्यातप्रत्यय इति। तत्र। अन्तर्भावितण्यर्थतायां तवापि दुर्वारत्वात्। न च 'भवति घट' इत्यस्य तवानापत्तिः। घटनिष्ठभावनाया आख्यातार्थत्वे तदुपपत्तेः। किञ्च शब्दशक्तिस्वाभाव्येन धात्वर्थसमानाधिकरणभावनाया एव तत्र आख्यातार्थत्वम्। भावना च व्यापारसामान्यं, न कृतिरेवेति 'रथो गच्छती'त्यादौ न दोषः। तिङ्योगे तिङर्थभावनाश्रयत्वमेव तस्य कर्तृत्वम्। तदर्थभावनाव्यधिकरणफलवाचकत्वं च सकर्मकत्वं धातूनाम्,

१. 'नियमः। किन्तु तत्रापीति। किञ्च 'पक्त्वा' इत्यादौ' इति ग. पाठः।

२. 'क्लृप्तत्वादिति भावः' इति क. पाठः। 'क्लृप्तत्वाच्च' इति ख. ड. पाठः।

(^१तत्समानाधिकरणार्थवाचकत्वञ्चाऽकर्मकत्वम्) तस्य मते इति दिक्।

किञ्च परमते 'करणे यज' इत्यादेरसङ्गतिः। प्रत्यासत्त्या 'यज्यर्थ-
निरूपितकरणे उपपदे, तन्निरूपितकर्तरि वाच्ये णिनिरि'ति तदर्थः। 'समर्थः
पदविधिरि'ति परिभाषणाच्च। तस्य च तन्मतेऽसङ्गतिः स्पष्टैव। 'कर्तृरूप-
प्रत्ययार्थस्य कारकत्वेन प्रकृत्यर्थक्रियायामन्वयेन^२ सामर्थ्यभङ्गात्। तथा च
'ज्योतिष्टोमयाजी'त्यत्रासामर्थ्यात्समासो न स्यात्। मम तु धातूपात्तां भावनां प्रति
तदुपात्तांशान्तरस्य करणत्वात्र दोषः।

यद्यप्यंशान्तरं 'पचती'त्यादौ भावनां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते,
तथाप्यत्र करणत्वेनैव। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। 'ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावित-
वानि'ति प्रतीतेः^३। अपि च 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रासङ्गतिः।
'समानकर्तृकयोरि'त्यत्र ससम्बन्धिकत्वात् क्रिया अन्यपदार्थः। 'पूर्वकाले' इति
च बहुव्रीहिः। निर्धारणसप्तम्या, सजातीयत्वेन च क्रियैवान्यपदार्थः। 'तत्र
वर्तमानाद्धातोः क्त्वे'ति हि सूत्रार्थः।

ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे तस्याः प्राधान्यं न स्यात्, 'प्रत्ययार्थः
प्रधानमि'ति न्यायविरोधात्, औपगवादौ च स क्लृप्त इति चेत्, न, 'क्रियाप्रधान-
माख्यातमि'ति स्मृत्या उत्सर्गस्यापि तस्य इह त्यागात्। 'पाचिके'-
त्यादौ स्त्रीत्वस्य^४ विशेषणत्वाभ्युपगमस्तु टाबादीनां द्योतकत्वात्र दोषाय।
अपि च तिङ्कृतोर्वैषम्यं दुर्वचम्। तिङ्शत्रोर्लादेशत्वसाम्यात्। आदेशानां

१. लघुशब्दरत्नपाठोऽयं योग्यत्वादत्रास्माभिर्योजितः।

२. 'क्रियायामनन्वयेन' इति ग. पाठः।

३. 'प्रतीतेश्च' इति ग. पाठः।

४. स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाऽभ्युपगमाच्च। एवञ्च 'यत्रप्रधानं स प्रत्ययार्थः'। 'यः प्रत्ययार्थः
स प्रधानमि'त्युभयमपि दुर्वचम्। अत एव 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमि'ति
सूत्रकृतः' इति ग. पाठः।

स्थानिस्मारकत्वे, स्थान्यर्थाभिधायित्वे वा अर्थैक्यध्रौव्यात्। किञ्च भावलकारे कर्त्रादिकारकान्वयानापत्तिः। 'भावलकारेऽपि सा वाच्ये'ति तु न युक्तम्। तदन्वयिनि सङ्ख्यान्वयाङ्गीकारेण द्विवचनाद्यापत्तेः। 'अनभिहिते' इत्यादेर्भावनानभिधाने इत्यर्थस्यैव त्वया वाच्यत्वेन, तत्रापि कर्तरि प्रथमापत्तेश्चेति दिक्।

सामानाधिकरण्येति। असत्त्वभूतक्रियायाः सत्त्वार्थकयुष्मदादिसामानाधिकरण्यासम्भव इति भावः। **तिङ्वाच्येति।** तिङ्नुद्घेत्यर्थः। **असत्त्वेति।** लिङ्गाद्यनन्वयित्वं सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वं^१ वा असत्त्वम्। 'तिङ्वाच्ये'त्यनेन कृद्वाच्यायाः सत्त्वरूपतां बोधयति। तथा च यक्सूत्रे भाष्यम् — 'कृदभिहितो भावो द्रववत्, न क्रियावदि'ति। 'द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णाती'त्यर्थः। एवं च घटादिपदप्रतिपाद्यघटादिद्रव्यवत् लिङ्गादियोगहेतुना घञन्तादिप्रतिपाद्ये सत्त्वमनुमीयते^२। अत एव 'पाकं' 'पाकेने'त्यादौ यथायथं द्वितीयादयः।

इदमपि अव्ययकृत्कृत्यातिरिक्तविषयम्^३। कृत्येषु नपुंसकयोगेऽपीतर^४-लिङ्गयोगाभावात्।

नन्वेवं तदर्थे कारकान्वयो न स्यात्, तेषामसत्त्वभूतक्रियान्वयित्वनियमादिति चेत्, न, घञन्तादावपि प्रकृतिभागस्य असत्त्वापन्नक्रियाभिधायित्वाभ्युपगमात्। उक्तं च—

'आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे, स घञादिष्वपि क्रमः॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।

सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः'॥ इति।

१. इतोऽग्रे—'उपमानत्वायोग्यत्वं च' इति ग. पाठः।

२. 'सत्त्वमनुमीयते इति वदन्ति' इति ग. पाठः।

३. 'विषयः' इति क. पाठः। 'विषयम्' इति ख. ड. पाठः।

४. 'इतरलिङ्गसंख्यायोगाभावात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

अत्र 'आख्यात'शब्देन धातुः। साध्यं फलम्। साधनं भावना।
'भागाभ्याम् = अवच्छेदकपचित्वधातुत्वाभ्यामित्यर्थ' इत्येके।

'आख्यातम्-तिङन्तम्, भागाभ्याम्-प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम्। साध्यम्-
धात्वर्थः। साधनम्-कारकं प्रत्ययार्थ' इत्यन्ये।

'भागाभ्याम्=तिङन्ताभ्याम्। 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ। 'आख्यातशब्दे'
इति बहुव्रीहिः। वाक्यम् अन्यपदाऽर्थ' इति परे।

इयांस्तु विशेषः—'पचती'त्यादौ परस्परं साध्यसाधनभावः।
'पाक' इत्यादौ तु अन्यनिरूपितसाध्यसाधनभावः। तत्र सिद्धत्वम्-
क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम्। साध्यत्वम्-कारकान्वयिता-
वच्छेदकरूपवत्त्वम्।

ननु 'घञादिप्रत्ययैः सिद्धभावस्यैवोपस्थितिर्'त्यत्र मानाभाव इति
चेत्, न, 'कर्तरि कृदि'ति सूत्रभाष्यस्य मानत्वात्। तत्र हि—'एतत्सूत्रं
भावव्यावृत्त्यर्थम्। न च भावे घञिति नियमान्नान्ये कृतो भावे इति वाच्यम्।
अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्। एतदभावे हीमे आभ्यन्तरे स्युरित्युक्तम्।
'पाकेन कृतमि'त्यादिव्यवहाराच्च। 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति 'स्त्रियामि'त्यादिना
भावविशेषणाच्च। एतेन 'प्रयोगसाधुत्वार्थं घञादय' इत्यपास्तम्। अर्थसाधुत्वे
सम्भवति शब्दमात्रसाधुत्वस्यान्याय्यत्वात्। एवञ्च सिद्धत्वसाध्यत्वोभय-
धर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदवाच्यः। सिद्धत्वरूपो धर्म एव घञ्वाच्य इति
भाष्यादौ स्पष्टम्।

यत्तु 'अमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूरि'ति कुसुमाञ्जलिश्लोके अमृतस्य
रसः। 'रस्यमानममृतमि'ति यावत्। 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते'

१. इतोऽग्रे—'एकस्य धातोर्विरुद्धार्थद्वयप्रकाशकत्वाद् द्वित्वारोपः' इति ग. पाठः।

२. 'यत्तु' इत्यारभ्य 'अर्थाभावान्वेति दिक्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. तु
कुण्डलितः, मनोरमादिस्थत्वात्।

इत्युक्तेरिति वर्द्धमानः। 'द्रव्यविदित्यस्य द्रव्यविशेषिकां प्रतीतिं जनयतीत्यर्थ इति तदाशय इति। तन्न। अस्यार्थस्य निर्मूलत्वात्। किञ्च द्रव्यपरत्वे कर्मधारयस्यावश्यकत्वेन 'रस' शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः। अपि च कर्मण्येव प्रत्ययविधानेनोपपत्तौ, भावे प्रत्ययविधायकस्य वैयर्थ्यापत्तिः। रथन्तरादिव-द्रुढत्वेन प्रत्ययप्रकृत्योरर्थाभावाच्चेति दिक्।

एकवचनमेवेति। 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते' 'हतशायिकाः शय्यन्ते' इत्यत्र च 'सार्वधातुके यगि'ति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगादेव बहुवचनमिति भावः। अत्र हि आसिकाशायिकयोर्भाववाचकतया 'कालभावाध्वगन्तव्या' इति कर्मत्वम्। कृदन्तार्थस्य तिङन्ताऽर्थे सादृश्येनान्वयः^१। 'हतशयनसदृशानि शयनानि, उष्ट्रासनसदृशान्यासनानी'त्यादिप्रकारेण बोधः। उपमानानां बहुत्वेन उपमेये तिङर्थेऽपि बहुत्वरोपेण प्रत्ययः। अन्यथा उपमाने बहुत्वोपादानवैयर्थ्यापत्तेः। 'सर्वत्राख्यातोपातसङ्ख्याया आरोपितसङ्ख्याकक्रियायामेवान्वयः' इति केचित्। उपपादितं चेदं मतं मञ्जूषायां विस्तरेणेति दिक्।

ननु द्वित्वाद्यभाववदेकत्वस्याप्यभाव इत्यत आह—**तस्यौत्सर्गिकत्वेति।** एतत्प्रकारश्च अव्ययप्रकरणे निरूपितः। असत्त्वभूतत्वं च—लिङ्गानाधारत्वेन, क्रियानाधारकारकत्वायोगेन चेति निरूपितं कारके।

वस्तुतः क्रियायामेकत्वमस्त्येव। 'एका च क्रिये'ति रूपप्सूत्रस्थभाष्यात्। एवं च तस्य प्रकृत्यर्थ एवान्वयः। द्वित्वादिकमपि स्वोत्तरतिङ्वाच्यगतं तत्रारोप्यत इति द्विवचनादिकं कर्तृकर्मतिङ्गु सिध्यति। तस्याप्यन्वयः प्रकृत्यर्थ एव। एतदपि रूपप्सूत्रभाष्यात्, ङ्याप्सूत्रभाष्याच्च लभ्यत इति मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम्।

स्यसिच्। अत्र यथासङ्ख्यं न। अस्वरितत्वात्। 'उपदेशे' इति अच

१. 'सादृश्यद्वारा परिच्छेदकत्वेनान्वयः' इति ख. ग. ड. पाठः।

एव विशेषणं, नान्येषाम्, अव्यभिचारात्। तदाह—उपदेशे य 'इति'। 'अजि'ति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकमिति भावः। इङ्विधायके 'स्यादीनामि'ति विभक्तिविपरिणामः। न च अङ्गस्यैवेडस्तु, एवञ्च विपरिणामो न कार्य इति वाच्यम्। लक्ष्यविरोधात्। 'आर्द्धधातुकस्येड्' इति योगं विभज्य 'यावानिट् स आर्द्धधातुकस्यैवे'ति परिभाषणाच्च। तद्वक्ष्यति—स्यादीनामिति। चिण्वद्भावोऽत्र प्रधानशिष्टः। इट् तु चेन तत्सन्निधोगशिष्टः। 'चिण्वदि'ति सप्तम्यन्ताद्वतिः। उपमेये सप्तमीदर्शनात्। तदाह—चिणीवेति। तृतीयान्ताद्वतौ^१ चित्त्वात् चिणीव^२ इटोऽपि उदात्तत्वापत्तेः। अतिदेशेन विशेषस्वरप्राप्त्या, शेषनिघातमूलकागमाऽनुदात्तत्वस्याप्राप्तेः। 'स चिण्वच्चे'त्यर्थात् 'च'शब्दस्य व्यवहितान्वयापत्तिश्च। किञ्चैवं सति 'स्यादिषु' इति सप्तम्या अचारितार्थ्येन विपरिणामोऽनुचितः। पूर्ववाक्ये, उत्तरवाक्ये वा चरितार्थस्यान्यतरत्र

१. 'उपदेशे य इति। द्वन्द्वसाधुत्वाय प्राथमिकबोधे समुदाये उपरञ्जकतया 'उपदेशे' इत्यस्यान्वयेऽपि तात्पर्यतोऽचो विशेषणमेव सफलमिति भावः। 'अजि'ति पृथक्पदं वा लुप्तविभक्तिकमिति भावः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'चिणीवेति। यत्तु 'एभ्यः परेषां स्यादीनामिट्, स चिण्वच्चे'त्यर्थ इति। तत्र। तृतीयान्ताद्वतौ हि चित्त्वाच्चिणीवेटोऽप्युदात्तत्वापत्तेः' इति ख. ड. पाठः।

३. 'चिणिव इङ्प्युदात्तः स्यात्। तदा हि स्यादीनामिङ् भवति। स च चिण्वदित्यर्थात्' इति ग. पाठः।

४. 'एतेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वे आगमाविद्यमानवत्वस्य 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रभाष्योक्तेर्न दोष' इत्यपास्तम्। 'यदागमा' इति न्यायप्राप्तप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य येन नाप्राप्तिन्यायेनाविद्यमानवत्वबाधेऽपि आतिदेशिकस्य तस्य बाधे मानाभावाच्च' इति ग. पाठः।

विपरिणाणम उचितः। तत्राद्योदाहरणम्—‘हरिः सेव्यस्तद्भक्ताश्चे’ति। अन्त्यस्य—
‘कर्तृकर्मणी, गुणश्चाऽनिर्दिष्ट’ इत्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः।

किञ्च ‘क्वित’ इत्यननुवृत्तिपक्षे चिणः परस्येव इटः परस्यापि
लुक्स्यात्। न च इङ्ग्रहितस्य प्रत्ययत्वाभावात् लुक्। चिणिदृष्टस्य
सर्वस्यैवातिदेशेन, ततः परे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात्। न च चिणो लुकि
चिण्वदिङसिद्धः^१। ‘चिण्वदि’त्यस्य कार्यातिदेशत्वेऽनेनातिदिश्यमान-
कार्याणामाभीयत्वेन तत्रेदोऽसिद्धत्वे अतिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः। चिण्लुक्-
चिण्वदिटोर्व्याश्रयत्वाच्च। (आभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वाच्च)। अत एव
‘चिण्वदि’त्यतिदेशेन ‘चिण्णमुलोरि’ति दीर्घविकल्प इति भाष्याद्युक्तं सङ्गच्छते।
एवं^२ णिलोपातिरिक्ताऽऽभीयं प्रति चिण्वदिङागमौ नासिद्धौ। अत एव
असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानावसरे चकारेण साक्षाण्णिलोपः साधितो भगवतेति
बोध्यम्।

ननु चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशे हन्-इण्-इडादेशा अपि स्युरित्यत
आह—अङ्गकार्यमिति। अङ्गाधिकारे पाठबलेन आङ्गस्यैवातिदेशः। न
चैतेऽङ्गाधिकारस्था^३। ‘भावकर्मणोरि’त्येतद् न स्यादीनां विशेषणम्। सीयुटो
भावकर्मवाचित्वेऽपि, स्यसिच्यतासीनां तत्त्वाभावात्। नापि ‘भावकर्मवाचिप्रत्यये
परे ये स्यादय’ इति। स्यादीनां तादृक्प्रत्ययपरत्वसम्भवेऽपि, सीयुटोऽसम्भवात्,
आगमविशिष्टे एव प्रत्ययत्वार्थवत्त्वाद्यङ्गीकारात्। अतो विषयसप्तमीत्याह—
गम्यमानयोरिति।

सीयुट इति। ‘सीयुट्’शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति भावः। व्याव-

१. इतोऽग्रे—‘अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्त्यातिदेशं प्रति इङसिद्धत्वाभावात्। लाघवेन
कार्यातिदेशस्यैवाश्रयणात्। चिण्वद्भावं प्रति तु नान्यदाभीयमसिद्धम्। आभीया-
सिद्धत्वस्याऽनित्यत्वात्’ इति ग. पाठः।

२. ‘अत एव चिण्वदिङागमावपि नासिद्धौ’ इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—‘चग्रहणं चिण्वत्वविषये इटोऽनित्यत्वाय’ इति ग. पाठः।

त्यस्तु विधिलिङ्। न च तत्र 'लिङः सलोप' इति सलोपाद्वलादित्वमेव नास्तीति वाच्यम्। तस्येहाऽनपेक्षणात्। अत एव 'नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती'ति भाष्ये उक्तम्। न च^१ विधिलिङि, नित्यत्वाद्यकि, तेन व्यवधानादेवास्याप्राप्तिः। तस्याप्युपदेशे योऽच् तदन्ताङ्गत्वेनादोषात्। यदि तु हनादिसाहचर्येण अजन्तधातुरूपाङ्गस्यैव ग्रहणम्, तदापि 'प्रस्नुवीते'त्यत्र कर्मकर्तारि 'न दुहे'ति यग्ननिषेधात्, चिण्वद्भावव्या-
^२वृत्त्यर्थमार्द्धधातुके इतीति 'आर्द्धधातुके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'अयमिड्वलादित्वनिरपेक्षतया नित्यः, साप्तमिकस्तु तत्सापेक्षतया अनित्य इति सेङ्भ्योऽप्ययमेवेति तद्भाष्यार्थः। एवम् 'ऋद्धनोरि'त्यादेरपि तत्सापेक्षत्वादनित्यत्वम्। अत एव 'भाविता' इत्यादाविट्सन्निभयोगशिष्टचिण्वत्त्वसिद्धिः इट्द्वयश्रवणं च न। तदाह— भावितेति।

चिण्भावक। 'च्ले'रिति, 'चिण् ते' इत्यतः 'ते' इति चानुवर्तते। पुनश्चिण्ग्रहणं तु 'न रुध' इति निषेधाननुवृत्तये इत्याहुः।

चिण्वदिट् इति। स्यादेतत्। ण्यन्तस्योपदेशाभावात्कथमिह चिण्वदिट्? ननु णेरुपदेशात्, उपदेशे योऽच् तदन्तमङ्गम्, धातुर्वास्त्येव। न च 'ण्यल्लोपावि'ति गुणं बाधित्वा णिलोपप्रवृत्त्या, अल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वं दुरुपपादम्। परत्वात् 'आर्द्धधातुकस्येडि'त्यस्य प्राप्या, तं नित्यत्वेन बाधित्वा चिण्वदिट् एव प्रवृत्तेर्न दोष इति चेत्, न, 'आरिते'त्यादौ परत्वात्, नित्यत्वाच्च गुणे, रपरत्वे, चिण्वदिड्भावापत्तेः। न हि रान्तस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वमस्ति। 'भू' 'नी' प्रभृतीनामपि गुणे, उपदेशे योऽच् तदन्तत्वा-
 भावाच्चेति चेत्। अत्रोच्यते अतो लोप' इत्यत्रेवाऽत्रापि 'आर्द्धधातुकोपदेशे

१. 'न च तत्र नित्यत्वाद्यकि' इति ग. पाठः।

२. 'व्यावृत्त्यर्थं तदिति' इति ख. ड. पाठः।

३. 'इति चेदत्रोच्यते—उपदेशग्रहणसामर्थ्याद् आदेशद्वारापि तदन्तत्वस्य विवक्षणेन 'आरिते'त्यादौ प्रवृत्तेः। यद्वा—'उपदेशे यदजन्तं, तदन्ताङ्गस्ये'त्यर्थः।

यदजन्तमि'त्यर्थेनादोषात्। तत्रेवात्राप्यावृत्या सीयुड्विशेषणत्वमपीति

‘उपदेश’ग्रहणसामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय अचा तदन्तविधिः। तेन चाङ्गविशेषणात्पुनस्तदन्तविधिः। इदमेव युक्तम्। ‘बोभाविता’ ‘पापाचिता’ इत्यादौ यङ्लुगन्तेऽपि सिद्धेः। आद्ये तु उपदेशे योऽच्, तदन्तत्वस्य साक्षात्, आदेशद्वारा चाभावात्।

वस्तुतो यङ्लुगन्तात् भावकर्मणोः प्रयोगाभिधाने दृढतरं मानं चिन्त्यम्। ‘कारिष्यते’ इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन णिचोऽजन्तत्वम्, ‘कर्’ इत्यत्र तदन्ताङ्गत्वम्, उपदेशोऽजन्तत्वं वा व्यपदेशिवद्भावेन। ‘आरिते’त्यत्रोभयमपि व्यपदेशिवत्त्वेन। ‘स्मारिते’त्यादावुभयमपि मुख्यमेवेति दिक्।

यत्तु ‘अङ्गस्ये’ति व्यधिकरणषष्ठी। ‘उपदेशे यदजन्तमि’ति चार्थः। एवञ्च ‘अङ्गावयवस्योपदेशे अजन्तस्ये’ति फलतीति। तत्र। वैयधिकरण्ये फलाभावात्।

परे तु ‘अतो लोप’ इत्यत्रेवात्रापि ‘आर्द्धधातुकोपदेशे यदजन्तमि’त्यर्थे न कश्चिदोषः। तत्रेवात्रापि आवृत्या सीयुड्विशेषणत्वमपीति न दोष इत्याहुः। तदाहुः—

‘चिण्वद्धिर्द्युक् च हन्तेश्च घत्वं

दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-

र्नित्यश्चाऽयं वल्निमित्तो विधाती’ ॥ इति।

चिण्वद्धिः। तत्प्रयोजनं वृद्धिरित्यर्थः। अन्त्यवृद्धिः, उपधावृद्धिश्च। इट् च— प्रयोजनम्। दृश्धातौ चिण्वत्सन्नियोगशिष्टेऽप्रवृत्तेरेव चिण्वद्भावप्रवृत्तिफलत्वात्। चाऽसिद्ध इति। अत्रोपस्थितत्वादिवे गृह्यते। बोभावितेति। न चात्रोपदेशे योऽच् यडवयवोऽकारः, तदन्तमङ्गं नास्ति। नापि तत्स्थानिकादेशाऽन्तरमिति चेत्, न, ‘भू’-धातूकारमादाय प्राप्तेः। ‘उपदेशे यदजन्तं तदन्ताङ्गस्ये’त्यर्थेऽदोषाच्च। न चाऽत्र पक्षे

न दोषः। ऋधात्वादेस्तदुपदेशे अजन्तत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्।

तपोऽनु। चात् 'अचः कर्मकर्तरी'त्यतः 'कर्मकर्तरी'त्यनुवर्तते। 'चिण्ते' इति सूत्रात् 'चिणि'ति, 'न रुध' इत्यतो 'ने'ति च वर्तते। भावे वा लुङित्याह—पापेनेति। 'अविचार्य कर्म कृत्वा पश्चादशोची'त्यर्थः। कर्मकर्तरी तूदाहरिष्यते।

आतो युक्। चिणकृतोः किम्? 'चौङिः'। 'बालाकिः'। बाह्यादि-त्वादिवृत्तिः। न च 'अचामादेरि'त्यनुवृत्त्या न दोषः। दरिद्रायके दोषापत्तेः^१। अदायिषातामिति। 'स्थाघ्वोरि'ति इत्वं बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिट्, अङ्गलादित्वात्पुनरित्वं न। 'इको झलि'त्यतस्तत्र झलित्यस्यानुवृत्तेः। वस्तुतः^२ सत्यपि इत्वे न क्षतिः। अनिग्लक्षणया वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः। स्पष्टं चेदं 'न क्त्वा सेडि'त्यत्र भाष्ये। 'अचिण्णलोरि'ति पर्युदासेन तत्सदृशे प्रत्यये तत्त्वमिति मतेऽपि न दोषः। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयस्यातिदेशस्वाभाव्येना-नङ्गीकारात्।

घानिष्यत इति। 'ऋद्धनोरि'ति बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिट्। 'वली'ति हि तत्र वर्तते। ननु 'आर्द्धधातुकीयाः सामान्येने'ति सिद्धान्तात् 'आर्द्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन^३ वधादेशस्यान्तरङ्गत्वात्परमपि

'पापचिष्यते' इत्यादावपि प्राप्नोति, आद्ये तु न प्राप्नोतीति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या सूत्रोपात्ताऽऽस्थानिकस्यैव तेनातिदेशेनाक्षतेः। यङ्लुकश्छान्दसत्वाच्चेत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. इतोऽग्रे—'किञ्च तदभावे 'ददौ' इत्यत्रापि युगापत्तिः। औत्वं तु भूतपूर्वगत्या चरितार्थम्। यद्वोक्तमे गलि णित्वाभावपक्षे चरितार्थमौत्वं णित्वे युका बाध्यते' इति ख. ग. ड. पाठः।
२. 'स्थाघ्वोरितीत्वे सत्यपीह न क्षतिः, अनिग्लक्षणया वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः' इति तु क. पुस्तके शोधितः पाठः।
३. 'विषयसप्तमीत्वेन च' इति ख. ग. ड. पाठः।

चिण्वद्भावं बाधित्वा वधादेश एव स्यादत आह—आशीर्लिङीति। न तु लुङि। तत्र चिण्वत्त्ववत् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामि'ति वधादेशस्यापि वैकल्पिकत्वेन, येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति भावः।

विशेषेति। अयं^१ भावः—वाक्यार्थबोधवेलायां बाधकाभावेन हन्तेरपि सीयुटा सम्बन्धस्य जातत्वेन तस्य निरवकाशत्वाद्वधाबाधः। न चान्तरङ्गेण वधिनापहारे न्याय्ये सति, असम्भवादेव हन्तेः सीयुटा असम्बन्धोऽस्तु। असञ्जातविरोधित्वन्यायसिद्धसम्बन्धानुरोधेन लक्ष्यसंस्कारवलोपस्थितवध-
बाधस्यैव युक्तत्वात्। वधादेशस्तु तदविषये चरितार्थ^२ इत्याहुः।

१. 'अयं भावः—'स्यादिसादिसाहचर्यादाद्धातुकस्यैव सीयुटो ग्रहणे सिद्धे, 'आद्धातुके' इत्यनुवृत्तेर्निष्फलतया, तदधिकारे पाठसामर्थ्येन तत्सम्बन्धस्या-
वश्यकतया तत्सामर्थ्येन पुनर्विधानं कल्प्यते, तच्च निरवकाशमिति तत्सामर्थ्याद्वधा-
देशबाध इति। इयं च कल्पना हन्तेः सीयुडंशे एव। व्याख्यानात्। अत एव
इणः कर्मणि लकारे लुङि, 'आताम्'प्रभृतिषु 'अगायिषातामि'त्येव। अत एव
भाष्ये 'सीयुटि वधभावाच्चिण्वद्विप्रतिषेधेने'त्युक्तम्। अयं च विप्रतिषेधो न
न्यायसिद्धः। अन्तरङ्गत्वादादेशानाम्। 'अगायिषातामि'त्यसिद्ध्यापत्तेश्च। तस्माद्वाचनिक
एव विप्रतिषेधः। उक्तरीत्या च तत्प्रत्याख्यानं 'प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वा-
च्चिण्वद्भाव'इति वदता कैयटेन ध्वनितमित्याहुः। अन्ये तु वाक्यार्थबोधवेलायाम्'
इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'न च चिण्वत्त्वमपि वधादेशे कृते चरितार्थम्। अल्लोपे वृद्ध्य-
प्राप्त्या फलाभावात्। अजन्तत्वेन सिद्धेश्च। अत एव वाक्यार्थबोधकालिकं
सङ्ख्यासाम्यं गृहीत्वा यथासङ्ख्यं, न लक्ष्यसंस्कारकालिकमिति 'अमङ्गनमि'ति
मकारप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितं सङ्गच्छते। अन्यथा 'झभजि'ति अकारेण
'ङञो ह्रस्वादचि ङजुङि'ति न्यासे झकारभकारयोरुदाहरणाभावेन यथा-
सङ्ख्यस्यैवाप्रवृत्त्यापत्तिः। मम तु यथासङ्ख्यसम्पादनेन 'प्रत्यङ्ङात्मे'त्यादौ

परे तूभयत्रापि द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्य समुदायेन सम्बन्धो न्याय्यो, न तु प्रत्येकं चतुर्णां सम्बन्धः शब्दाल्लभ्यते। एवञ्च न निरवकाशत्वम्। अत एव भाष्ये वाचनिको विप्रतिषेध एवोक्तः—‘वधभावात्सीयुटि चिण्वत्त्वं विप्रतिषेधेने’ति। न्याय्यस्तु न, आदेशानामन्तरङ्गत्वात्। अत एव इणः कर्मणि इङि, ‘आताम्’प्रभृतिषु ‘अगायिषातामि’त्येवेत्याहुः।

अहसातामिति। चिण्वदिटोऽभावे ‘हनः सिजि’ति कित्वात् ‘अनुदात्तोपदेशे’त्यनुनासिकलोपः।

अदर्शिषातामिति। ‘न दृश’ इति निषेधात् च्लेः क्सो न। सिचः कित्वादिति। ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इत्यनेनेति शेषः।

लत्वम्। ‘अचि विभाषे’त्यनेन। ढत्वम्—‘विभाषेट’ इत्यनेन। **द्वित्वत्रयमिति।** मस्य, ढधयोश्च—‘अनची’ति प्रतिलक्ष्यं द्वित्वद्वयम्। ‘यणो मय’ इति वस्येति त्रयम्। **ढवमानामिति।** ‘अचो रहाभ्यां’ ‘यणो मयः’ ‘अनचि चे’त्येतैः। **न स्थानिवदिति।** आभीयासिद्धत्वं तु न। व्याश्रयत्वादिति भावः। **भाष्ये त्विति।** ‘न पदान्तसूत्रस्थे’ इति शेषः।

ननु ण्यन्ताण्णौ दीर्घविकल्पानापत्तिः, अतिदेशेन व्यवधानादत आह—**णावितीति।** सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तं न पदान्तं सूत्रस्थभाष्यापेक्षया प्रकृतसूत्रस्थस्य ‘चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चोपसङ्ख्यानमि’ति वार्तिकप्रत्याख्यानपरस्य अन्यतात्पर्यकत्वेन, वार्तिकप्रत्याख्यानस्य प्रकारान्तरेण कर्तुं शक्यत्वेन च दुर्बलत्वमित्याशयः। स्पष्टं च ‘वा दान्ते’ति सूत्रे कैयटेनेदमुक्तम्। **निर्देश इति तदाशय इति।** न पदान्तसूत्र-भाष्याशय इत्यर्थः। अत्र ‘निर्देश’ इत्युत्तरं ‘दीर्घग्रहणं चेदं मास्वि’ति पठ्यते, सोऽपपाठः। ‘हेङ् अनादरे’ इत्यस्य अनुवादरूपाद् घटादौ पठिताद्

णकारव्यावृत्त्या तादृशसम्बन्धस्य चारितार्थ्येन तद्भाषे मानाभाव इत्याहुः’ इति ग. पाठः।

हेडेश्चिणि 'अहिडि-अहीडी'ति रूपार्थं तत्सत्त्वात्। ह्रस्वविकल्पे तु पक्षे 'अहेडी'ति स्यादित्याहुः।

परे त्वेत्द्वाष्यप्रामाण्यात्, साहचर्यानित्यत्वाच्च सपादसप्ताध्यायीस्थे दीर्घेऽपि तत्प्रवृत्तिः। 'वरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादीनि न कार्याणी'त्यत्र वर्ज्यकोटौ दीर्घोऽप्युपलक्ष्यः। ण्याकृतिनिर्देशस्तु वक्तुमशक्यः। जातेः पौर्वापर्याभावेन 'चिण्ण-मुल्परे णावि'ति विशेषणाऽसङ्गतेः। न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यम्। तथा सति द्वितीयाध्यायस्थे 'आर्द्धधातुके' इति सूत्रे जातिनिर्देशाद् जात्या पौर्वापर्यासम्भवेन विषयसप्तमीति भाष्यासङ्गत्यापत्तेः। तस्मात् 'जातिनिर्देशे व्यक्तेर्विशेषणत्वेन तद्द्वारकं पौर्वापर्यमिति' कथाऽसङ्गतैव।

किञ्च तथा सति चिण्णमुल्परचङ्परव्यक्तिगतणित्वजातावित्यर्थः स्यात्। जातिनिर्देशे 'तस्मिन्नि'ति परिभाषाया अप्रवृत्तेर्द्वितीयाध्यायस्था- 'ऽऽर्द्धधातुके' इति सूत्रे कैयटेनोक्ततया 'णौ चडी'त्यत्रापि तदनुपस्थाने 'मा भवानटिटदि'त्यादौ नित्यत्वाद् द्विर्वचने, ह्रस्वत्वं न स्यादित्याशङ्कापरभाष्यस्य, 'ओणेर्ऋदित्करणाज्ज्ञापकात्रे'ति समाधानपरभाष्यस्य च असङ्गत्यापत्तेः। तत्परिभाषाप्रवृत्तौ विषयसप्तम्येवेति ह्रस्वस्य द्वित्वादन्तरङ्गत्वात्। तथा-ह्रस्वाद् वृद्ध्यादेरन्तरङ्गत्वप्रतिपादकं 'णौ चडी'ति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतेश्च।

अतः^१ एव सन्वद्धावसूत्रे णेर्णिच्युपसङ्ख्यानमेव भगवतोक्तम्, 'णौ चडी'त्यत्र च। 'न पदान्त'सूत्रे च ण्यन्तात् णिजर्थं चङ्परनिर्हासे स्थानि- वत्त्विनिषेध उक्तः। तस्य नाऽन्यत्रयोजनमिति ध्वनयितुमेवात्र पुनर्णेर्णिच्युपसङ्ख्यानं कृतम्। वर्णग्रहणे जातिनिर्देशं ज्ञापकरूपयत्नेन साधयता अन्यत्र जातिग्रहणस्य यत्नं विना अलाभः^२ इति ध्वननाच्च।

१. 'एवं सन्वद्धावसूत्रे' इति ख. ग. पाठः।

२. 'अलाभाच्च' इति ख. ड. पाठः।

‘अनुकरणं चे’ति सूत्रभाष्ये ‘अनुकरणशब्देऽनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते, यथा ‘ते प्राग्धातोर्’त्यादौ गत्याकृतिः। अत एव ‘उपोद्धरती’त्यादावुभयोः पूर्वप्रयोग इति ‘श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदि’त्यत्रोभयोरिति परत्वान्न गतित्वमि’त्युक्तम्। तत्तु तत्र तद्भाष्यप्रमाणकव्याख्यानेन, परग्रहणेन च जातिग्रहणं बोध्यमिति निरूपितं समासप्रकरणे। एतदीर्घग्रहणसामर्थ्याच्च दीर्घे स्थानिवत्त्वनिषेधः। ‘हेड’धातुस्तु घटादावसाम्प्रदायिक इति घटादावेव निरूपितमित्याहुः।

शामिष्यत इति। स्यादीनां चिण्वद्भावाद्दीर्घः। **विशेष इति।** यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाणिचपरो नेति भावः। यङ्लुकि दीर्घो भवत्येव। न हि यङ्-यङ्लुकोरर्थे, स्वरे वा विशेष इति भाष्ययोर्न विरोधः^१।

शाम्यते मुनिनेति। अकर्मकत्वाद्भावे लः।

नोदात्तोपदेश। ‘उपदेशे’त्यनेन ‘शमी’ ‘दमी’त्यादौ धिनुणि वर्ज्यमानस्वरेण अनुदात्तत्वेऽपि निषेधः। **अगामीति।** ‘उद्यम’ इत्यादयस्तु^२ घञर्थे के बोध्याः। घञस्तु अनभिधानमिति बोध्यम्। ‘हरेर्यदक्रामी’ति तु निवृत्तप्रेषणात् प्राकृतेऽर्थे णिचि, ततश्चिणि बोध्यम्^३।

अनाचमीति। यद्यपि भाष्ये आङ्रहित एव पाठो दृश्यते, तथापि ‘आचाम’ इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वाद् आङ्पूर्वं एव पर्युदस्यत इति भावः।

विभाषा चिण्ण। ‘लभेश्चे’त्यतो ‘लभेरि’ति वर्तते। ‘प्रादेरि’ति उपसर्गोपलक्षणम्, भाष्यस्वरसादित्याहुः।

१. इतोऽग्रे—‘शमशब्दाद् आचक्षाणणिचि, ततश्चिणि, दीर्घो न भवत्येव। ‘धातोः स्वरूपग्रहणे’ इति परिभाषयोक्तणिच्यप्रवृत्तेः। ‘अभिव्यक्तपदार्था ये’ इति न्यायेनात्र मित्वाभावाच्च’ इति ग. पाठः।

२. ‘इत्यादयस्तु संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावे, घञर्थे के वा बोध्याः’ इति ख. ग. ड. पाठः।

३. ‘बोध्यमित्याहुः’ इति ग. पाठः।

द्विकर्मकाणां ल-कृत्यादयः किं प्रधानकर्मणि, उत गौणे, उतोभयोरिति सन्देहे व्यवस्थामाह—द्विकर्मकाणां त्विति। अत्र भाष्यम्—‘गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे’। सपरे=परेण ‘गतिबुद्धी’ति सूत्रेण सहिता‘ऽकथितञ्चे’ति सूत्रविषये इत्यर्थः। तत्र परसूत्रविषयीभूता बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मका एव गृह्यन्ते, ‘ध्रुव-चेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे’, ‘तदनल्पमतेर्वचनं स्मरते’ति वाक्यशेषात्। अत्र ‘चापी’ति पादपूरणाऽर्थम्। तत्र ध्रुवयुक्तयः = अकर्मकाः। चेष्टितयुक्तयः= गत्यर्थाः। अगुणे = ‘प्रयोज्ये कर्मणी’त्यर्थः। अत्र चेष्टितयुक्तत्वेन न्यादयोऽपि गृह्यन्ते। इदमेव ध्वनयन्नुत्तरसूत्रविषये कञ्चिद्विशेषं वक्तुं मतान्तरमाह—‘अपर आह—‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्’। ‘अजा नीयते ग्रामम्’। ‘अप्रधाने दुहादीनां, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’। प्रयोज्यकर्मण इत्यर्थः। ‘गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेने’ति। एवं च बुद्धिभक्ष्यार्थशब्दकर्मकेषु पूर्वमते गुणकर्मणि विधानात्, ‘ण्यन्ते कर्तुश्चे’त्यनेन च प्रधाने विधानाद्विकल्पः फलितः।

ननु पूर्वमतानुरोधेन ‘ण्यन्ते’ इति वाक्ये गत्यर्थकर्मकाणामेव ग्रहणं युक्तम्, नान्येषामिति कथं बुद्ध्यादिषु विकल्पः। ‘अप्रधाने दुहादीनामि’त्यादिशब्देन च बुद्धिभक्ष्यार्थशब्दकर्मकाणामपि ग्रहणमिति चेत्, न, ‘प्रधानकर्मणी’त्यनेनैव न्यादिष्विव उत्तरसूत्रविषयीभूताकर्मकगत्यर्थेष्वपि पूर्वमतसम्मतव्यवस्थायाः सिद्धत्वेन, ‘ण्यन्ते कर्तुश्चे’त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। तत्सामर्थ्यादत्र ण्यन्तमात्रग्रहणेन विकल्पः सिद्धः। एवञ्च ‘दुहादीनामि’त्यादिशब्देन ‘अकथितञ्चे’ति सूत्र-विषयाणामेव न्याद्यतिरिक्तानां ग्रहणम्। पूर्वमते ‘गुणकर्मणी’ति वाक्ये न्यादीनां ग्रहणे ईदृशयुक्त्यभावेन, न तेषु विकल्पः। तदेतत्सकलमभिसन्ध्याह—गौणे कर्मणीत्यादि।

‘प्रधान’शब्दोऽत्र उद्देश्यपरः। ‘दुहाचि’ति पूर्वाद्धोपात्ता दुहादयः। ‘अकथितं चे’त्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् ‘गौणम्’। उत्तराद्धोपात्ता न्यादयः। अन्येषाम्—

गत्यर्थाऽकर्मक-ह-करोतीनाम् । 'इदं न्यायसिद्धमि'ति कैयटादयः । नीप्रभृतीनां प्रधानकर्मसम्बन्धोऽन्तरङ्गः । तत्तत्क्रियाफलेच्छोः प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वात् । दुहादीनां तु विपरीतम् । तत्र पयोऽर्थिनः प्रथमं गव्येव यत्नदर्शनादिति । 'अन्तरङ्गत्वेनेव, प्रधानत्वेनापि लादिव्यवस्थापत्तेर्वाचनिकमेवेदम् । 'अन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यं बलवदि'ति स्पष्टं 'हेतुमति चे'त्यत्र भाष्ये' इत्यपरे । न च 'ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे' इत्यत्र अपिशब्दस्य उत्तरत्रान्वयेन 'अगुणेऽपी'त्यर्थाद् अकर्मक-गत्यर्थयोरपि विकल्पः स्यात् । अत एव 'अपी'ति चरितार्थमिति वाच्यम् । 'गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेने'त्यस्यैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । ईदृशान्वये मानाभावाच्च । तस्मात् 'अपी'ति पादपूरणार्थम्^१ ।

अकर्मकेति । 'लः कर्मणी'त्यत्र निर्णीतमेतत् ।

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

१. इतोऽग्रे—'अकर्मक'शब्देन च कालादिकर्मका न गृह्यन्ते इति स्पष्टमाकरे' इति ग.

॥ अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

न विवक्ष्यत इति। तत्तत्कारकव्यापारश्च प्रधानधात्वर्थत्वेन विवक्ष्यत इत्यपि बोध्यम्। **कर्मणस्त्विति**। 'फलसमानाधिकरणतद्व्यापारस्यैव प्राधान्येन विवक्षणादि'त्यर्थः। **प्रायेणाऽकर्मका इति**। 'व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्या-भावादि'त्यर्थः। द्विकर्मकाणां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वात् 'प्रायेणे'त्युक्तिः। अकर्मकत्वफलमाह—**तेभ्यो भाव इत्यादि**।

कर्मवत्कर्मणा। क्रियायाः कर्मणा साधनेन तुल्यत्वासम्भवात् 'कर्म'शब्दस्तत्स्थक्रियालक्षकः। 'तुल्यक्रिय' इति **बहुव्रीहिः**। कर्तृकर्मावस्थाभेदेन एकरूपयोरपि क्रिययोस्तुल्यत्वमौपाधिकभेदारोपेणोपपाद्यम्^१। 'कर्त्तरि शबि'त्यतः 'कर्तृ'ग्रहणमनुवर्त्य, प्रथमया विपरिणम्यते। तदाह—**कर्त्तेति**। न च वत्करणं व्यर्थम्, तं विनापि णित्किदित्यादाविव वत्यर्थलाभादिति वाच्यम्। 'कर्मसञ्ज्ञक' इत्यर्थशङ्कावारणाय तत्सत्त्वात्। तथा सति सकर्मकत्वाद्भावे लो न स्यात्।

कार्यातिदेश इति। शास्त्रस्यापि कार्यार्थत्वेन तस्य मुख्यत्वात्। किञ्च तत्पक्षे 'अनुपराभ्यामि'ति सूत्रमूलोक्तरीत्या शप्-परस्मैपदशास्त्रयोः परत्वेन यगात्मनेपदे न स्याताम्। अत एव 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' 'कुषिरजोरि'त्यादि चरितार्थमित्याहुः। एतेन 'कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति परत्वात् शप्परस्मैपदे एव स्यातामिति दोषो दुर्वार' इत्यपास्तम्। उक्तसूत्रद्वयवैयर्थ्येन तयोरप्यतिदेशात्।

तेन यगित्यादि। इदं च यग्विधायके भाष्ये स्पष्टम्।

द्वितीया स्यादिति। न च परत्वात्तृतीयापत्तिः। कार्यातिदेशसत्त्वेन द्वितीयाया एव परत्वात्। यद्वा इदमुपलक्षणं कर्मणि कृत्यादेः। न च कर्मवद्भावेन भावे लो न स्यादित्येव शङ्कितुं युक्तम्। अतिदेशेन स्वनिष्ठा-

१. 'वस्तुतः फलं कर्मस्था क्रिया, सकर्मकत्वावस्थायाम्। अकर्मकत्वे तु तत्समानाधिकरणो व्यापारस्तथेति सादृश्योपपत्तिः' इति ग. पाठः।

कर्मकत्वस्यानिवारणेन तत्सौलभ्यात्। तस्याप्युपलक्षणाच्च।

लकारवाच्य इति। 'लस्थानिकादेशवाच्य' इत्यर्थः। लग्नहणमिहानुवृत्तं षष्ठ्यन्तम्। षष्ठ्यर्थश्च तत्स्थानिकोपस्थाप्यत्वमिति भावः। **द्विलकारकादिति।** सूत्रं, निर्देशो वा अन्यपदार्थः। अश्रवणं तु 'व्यत्ययो बहुलमि'त्यनेन संहितया पाठे 'हलो यमामि'ति लोपात्।

कृत्यक्तेति। इदमुपलक्षणम्—'कतीह भिन्दानाः कुसूला' इत्यत्र चानशिन कर्मवद्भाव इति, न यगित्यपि बोध्यम्। क्तोऽत्र 'निष्ठे'ति सूत्रविहितः कर्मार्थको गृह्यते। तेन अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तो भवत्येव। अत एव 'सिनोतेर्ग्रास-कर्मकर्तृकस्ये'ति सङ्गच्छते। न चैवं क्तग्रहणं व्यर्थम्। 'परशुभिन्नः कुसूल' इत्यादौ 'तृतीयान्तं पूर्वपदं कर्मवाचकत्तान्ते उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं स्यादि'त्यर्थक- 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावस्यैव फलत्वात्। यत्तु 'भिद्यते कुसूल' इत्यादौ द्वितीया स्यादिति दूषणान्तरं कैयटेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। कर्मवद्भावेऽपि अनभिहितत्वाभावेन तदप्राप्तेः। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्।

एतेन 'सृजस्यात्मानमात्मना' इत्यादाविव औपाधिकभेदमाश्रित्य 'स्वयमि'त्यस्य आत्मनेत्यर्थात् कर्तृत्वेन, ओदनस्य कर्मत्वान्मुख्ये कर्मण्येव प्रत्ययोऽस्तु, किं कर्मवद्भावेने'त्यपास्तम्। क्तादीनामप्यापत्तेः। निवृत्तप्रेषणतायां 'पचत्योदन' इत्यपि स्यात्, 'साध्वसिश्छिनती'तिवत्, तद्व्यावृत्त्यर्थमावश्यक-त्वाच्च। 'नमते दण्ड' इत्यादौ यक्चिणोः प्रतिषेधे शप्चङोरेनापत्तेश्च। क्वचित्प्रयुज्यमानं 'स्वयमेवे'ति तु कर्त्रन्तराभावप्रतिपादनपरमिति दिक्।

व्यवहार इति। उपपादितमेतत्^१। प्रत्यासत्त्या समानधातौ कर्म-

१. 'तेन कतीह भिन्दानाः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'फलसमानाधिकरणव्यापारस्यापि भानमि'ति मते तु दोषशङ्कैव नेत्याहुः' इति ग. पाठः।

स्थया क्रियया तुल्यक्रियत्वाऽऽश्रयणात् 'पचत्योदनं देवदत्त' इत्यत्र कर्मणो 'राध्यत्योदनः' इत्यत्र कर्तृत्वेऽपि न कर्मवद्भाव इति स्पष्टं भाष्ये।

करणेति। ननु करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्नपि असिस्थाल्यो-
र्व्यापारो धातुना नोपात्तः। प्रकृतसूत्रे च 'धातोरेकाच' इत्यतो 'धातोरि'त्यनुवर्त्य
'धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय' इत्यर्थात्। एवञ्च नायं दोष इत्यत आह—
किञ्चेति। तथा च तत्सामर्थ्याद् दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रिया
लक्ष्यत इति भावः। तद्ध्वनयन्नाह—**यत्र कर्मणीति।** अन्यत्र तु राजादिदर्शने
कर्तार्येव हर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात् 'कर्तृस्थे'त्येव व्यवहार इति भावः।

'विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ।।

इति हर्युक्तेः। 'अन्येषां = धातूनां, शब्दैः क्रियाव्यवस्था। शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव
प्राधान्येन अवगमात् कर्तृस्थते'त्यर्थः^१। यथा दर्शनारोहणाभ्यां विषये, न्यग्भूते
च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थतेति। तदुक्तं भाष्ये 'न च कर्तृस्थक्रियाणां कर्मणि
क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ती'ति। विशेषपर्यवसायिनी वृत्तिः—प्रवृत्तिरित्यर्थः।
अन्येषु तु धातुषु कर्तार्येव तत्तत्क्रियाकृतहर्षादिरूपविशेषात्तत्स्थैवेति बोध्यम्।

यद्वा—'अन्येषां' मते इत्यर्थः। तथा^२ हि—यत्र धातौ यन्निष्ठोऽंश
उद्देशः^३, स 'तत्स्थक्रिय' इत्युच्यते। यथा 'अहं पश्येयमि'^४त्युद्देशो, न तु
'अयं विषयो भवत्विति'। एवम् 'उपरि गच्छेयमि'त्युद्देशो, न तु 'गजो

१. 'धातोः कर्मण इत्यतो धातोरिति' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'यद्वा अन्येषां मते इत्यर्थः। तच्च किञ्चेत्यादिना वक्ष्यते' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'किञ्च यत्र धातौ यन्निष्ठोऽंश उद्देश्यः' इति ग. पाठः।

४. 'उद्देशः' इति क. ख. ड. पाठः।

५. 'उद्देश' इति क. पाठः। 'उद्देश्य' इति क्वचित् पाठान्तरम्।

न्यग्भवत्वि'ति। आङ्पूर्वस्य रुहेर्गत्यर्थत्वात्, उपरिगमनरूपव्यापारविशेष एव हि रुहेरर्थः, न तु न्यग्भावनमात्रम्। भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि 'आरोहती'त्यप्रयोगात्। अत एव 'यद्धि तु परमि'त्यत्र भाष्यम्-'रुहिर्गत्यर्थ' इति। अत एव च अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम्। पचिच्छिद्योस्तु विक्लित्यादिकृतो विशेषः कर्मणि दृष्टः। तदुद्देशेनैव च कारकव्यापार इति, महद्वैषम्यम्। न चैवं सोपसर्गस्य गत्यर्थत्वात्, अनुपसर्गस्य चाकर्मकत्वात्सिद्धे 'गत्यर्थकर्मके'ति सूत्रे रुहिग्रहणं व्यर्थम्। प्रपञ्चार्थत्वादिति स्पष्टं 'यद्धि तु परमि'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। एवम् 'अहं ग्रामं गच्छेयमि'त्युद्देशो, न तु 'ग्रामो मत्संयुक्तो भवत्वि'ति। एवंजातीयकाः कर्तृस्थभावक्रियकाः। पच्यादौ तु 'तण्डुला विक्लिद्यन्तामि'त्येवोद्देशः, न तु 'अहं फूत्कारादि कुर्यामि'ति। एवंजातीयकाः कर्मस्थतत्काः।

ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात्करोतेः कर्तुः कर्मवद्भावो न स्यादत आह-करोतिरिति। उत्पादना-उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः।

नैतदिति। 'यतते' इतिवत्सकर्मकत्वस्याप्यनापत्तेश्च। 'यत्र कर्माकाङ्क्षा स सकर्मक' इति न युक्तम्। शब्दस्वभावकल्पनाऽपेक्षयाऽर्थकल्पनस्य युक्तत्वात्। किञ्च 'गच्छती'त्यादीनामकर्मकतापत्तिः। तत्र हि 'क्वे'त्येवाऽऽकाङ्क्षा, न तु 'कमि'त्यनुभवसिद्धम्। तस्मात् 'एतच्छस्त्रीयकर्मसंज्ञकान्वय्यर्थ-प्रतिपादकधातुत्वं सकर्मकत्वमि'त्येव युक्तम्।

न च उत्पत्तिफलको यत्नो वाच्यः। 'बीजेनाङ्कुरः कृत' 'इत्यनापत्तेः। 'कृतिरि'त्यत्र संज्ञायां क्तिचः^१ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः।

१. इतोऽग्रे-'संग्राहकलाघवानुरोधेन तत्फलकव्यापारमात्रे शक्तिकल्पनस्यैवौचित्याच्च' इति ग. पाठः।

२. 'क्तिचः सत्त्वेन, रुढत्वान्नातिप्रसङ्गः' इति ग. पाठः।

एतेनेति। 'ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वेने'त्यर्थः। न त्वात्मनेपदमिति। शान-
जित्यर्थः^१। यगात्मनेपदयोस्तु 'अनुव्यवसीयमाने' इति स्यादिति भावः।

अन्योन्यमिति। नन्वत्र संयोगतदनुकूलक्रिययोः कर्मत्व-
कर्तृत्वोपयोगित्वेऽपि, उभयनिष्ठत्वेऽपि, व्यक्तिभेदोऽवश्याङ्गीकार्यः। अन्यथा
भयोरपि परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात्, 'इमौ गङ्गां स्पृशत' इतिवत्। भेदे तु
अन्यनिष्ठां प्रति अन्यस्य कर्मत्वमुपपन्नम्, एवञ्च संयोगस्य कर्मत्वोपयोगितया,
तदनुकूलव्यापारस्य च कर्तृत्वोपयोगितया, कर्मत्वोपयोगिक्रियातुल्यक्रियस्य
तदीयकर्तुरभावात्कर्मत्वाप्राप्तिः^२। अत एव 'सृजस्यात्मानमात्मना' इत्यत्राऽपि
न दोषः। सृजेः कर्मस्थक्रियत्वेऽपि उक्तरीत्यादोषात्। किञ्चात्रोत्पत्ति-
रूपफलाश्रयत्वतज्जनकक्रियाश्रयत्वयोर्युगपदेकस्मिन्विरुद्धतया, उपाधिभेदेन
भेदस्यावश्यवक्तव्यतया, मुख्ये कर्तार्येवाग्रं प्रत्ययो, न तु कर्मकर्तरि। गमि-
वत्स्पृशतेः कर्तृस्थक्रियत्वाच्च। एतेन 'अन्योन्यमाश्लिष्यत' इति भाष्योदाहरण-
मपि चिन्त्यमेव। रुहिगमिभ्यो श्लिषिस्पृश्योर्वेषम्यस्य दुरुपपादत्वात्। अतः^३
आह-अजेति। अजानिष्ठांशस्य उद्देश्यत्वात्कर्मस्थक्रियत्वम्। ग्रामरूपेण कर्मणा
चायं सकर्मक^४ इति नातिदेश इति भावः।

परे तु 'कर्मपदेन तत्स्था क्रिया लक्ष्यते, 'मञ्चाः क्रोशन्ती'तिवत्। न
तु कर्मत्वोपयोगितत्स्था क्रिया। मानाभावात्। एवञ्च 'अन्योन्यमि'त्यादौ
उभयोः शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वात्, यैव एकस्मिन् संयोगानुकूलक्रिया,
संयोगो वा, सैवापरस्मिन् कर्तरीति, कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृ-
सत्त्वात्प्राप्तिः। आश्रयभेदाद्भेदेन च तुल्यत्वाऽव्याघातः। कर्मणोस्तयो-

१. 'न शानजित्यर्थः' इति ग. पाठः।

२. 'अभावात्कर्मवद्भावाप्राप्तिः' इति ग. पाठः।

३. 'इत्यत आह' इति ग. पाठः।

४. 'सकर्मक इति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

रन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्थत्वं क्रियायास्तत्रेति, न रुहिगमिभ्यामविशेषः। 'अजे'त्युदाहरणं तु चिन्त्यम्। गमनानुकूलव्यापाररूपेण अजानिष्ठफलेन तत्र विशेषादर्शनात्। नेतृव्यापारजन्यस्यापि तस्याभावाच्च। यदि ग्रामसंयोगस्तथेत्युच्यते, तर्हि ग्रामस्यापि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनात्तत्रापि कर्मस्थत्वं स्यात्। तस्माद् भाष्योदाहरणमेव सम्यगिति^१त्याहुः। एवं 'स्तोकं पचत्योदन' इत्यादावप्यस्य निषेधस्य^२ फलं बोध्यम्। कर्मवदकर्मकाणामिति तु नोक्तम्^३। 'अकर्मक'शब्दे प्रतियोगिवाचक 'कर्म'पदेन कालादीनामग्रहणात् 'मासं पचत्योदनः स्वयमेवे'त्यादौ कर्मवत्त्वापत्तेरिति दिक्।

दुहिपच्योरिति। अनयोर्द्विकर्मकतया एकस्य कर्मणः कर्तृत्वेऽपि, अपरेण सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम्। द्वयर्थत्वात्पचेः 'तण्डुलानोदनं पचती'तिवत् द्विकर्मकत्वम्। 'बहुल'ग्रहणं त्वन्याऽर्थम्, न त्विहैव पक्षे परस्मैपदार्थम्। तस्यात्राऽनिष्टत्वादिति स्पष्टं भाष्ये।

यत्^४ 'पचित्र विषये द्विकर्मकः। वृक्षपाकमन्तरेण फलपाकासम्भवात्। तत्राप्रधाने दुहादीनामिति वृक्षोऽकथितं कर्मेति, तत्र लकारः। कालस्तु कर्तेति, नात्र पचिग्रहणस्योपयोग' इति। तत्र। विक्लित्यनुकूलव्यापारार्थकत्वेन तस्य कर्तृत्वविवक्षायां 'पचती'त्येतद्वावृत्त्यर्थमावश्यकत्वात्। **विकल्पेनेति**^४। 'दुहश्चे'त्यनेनेति भावः। 'कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वे'ति तदर्थः।

गौः पय इति। पयोरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु 'पयो गां दुग्धे'

१. 'निषेधस्य प्रयोजनं बोध्यम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'कालादिभिन्नकर्माऽभाववतामकर्मकाणामन्यत्र ग्रहणेनात्रापि तथात्वापत्तौ 'मासं पचत्योदनः स्वयमेवे'त्यादौ कर्मवद्भावापत्तेः' इति ग. पाठः।

३. 'यत्त्वं हरदत्तेनोक्तम्' इति ग. पाठः।

४. 'विकल्पेनेष्यते' इति ग. पाठः।

इत्यपीत्येके। 'अप्रधाने दुहादीनामि'त्यनेन ल उक्तः^१, तस्यैव तथा विवक्षा, नान्यस्येत्यन्ये।

अचः। 'चिण्ते' इत्यतश्चिणिति, 'दीपजने'त्यतः 'अन्यतरस्यामि'ति च वर्तते। **उदुम्बरः फलमिति।** अत्र 'तथायुक्तमि'त्यनेन उदुम्बरस्य कर्मता। वृक्षपाकं विना फलपाकासम्भवात्। उक्तरीत्या 'कर्तुरीप्सिततममि'ति वा। कालश्चात्र पूर्वावस्थायां कर्ता^२।

सृजियुज्योः। श्यनो नित्वम् आद्युदात्तार्थम् । यकि तु लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे^३ तस्यैवोदात्तत्वं स्यादिति बोध्यम् । **यगपवाद इति।** 'यका श्यनेव बाध्यते, न चिणात्मनेप्रदे' इति भाष्योक्तेः।

श्रद्धोपपन्ने इति। स च मुख्यकर्तैवेति, तत्रात्यन्ताप्राप्तकर्म-वद्भावार्थम् । युजेस्तु कर्मकर्तरि सकर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविध्यर्थम्।

युज्यते ब्रह्मेति। 'योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति=सम्बन्धाती'ति पूर्वकक्षा। 'सम्बन्धाती'त्यस्य सम्बन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थः। ततो युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धार्थकत्वे ब्रह्मचारिणः कर्मणः कर्तृत्वम्। प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वं बोध्यम् । 'बहुल'ग्रहणात्क्वचित्करणेन तुल्यक्रियेऽपि कर्मवद्भावेन आत्मनेपदम् - 'परिवारयति कण्टकैर्वृक्षम्', 'परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमि'ति स्पष्टं भाष्ये। एवं 'बहुल'ग्रहणादेव क्वचित्कर्मवद्भावो न भवति-'स्रवति कुण्डिका उदकम्' निष्क्रामयतीत्यर्थः, 'स्रवत्युदकं कुण्डिकायाः', 'निष्क्रामती'त्यर्थ इत्यादावित्यपि ध्वनितं भाष्ये।

१. 'यत्र कर्मणि ल उक्तः, तस्यैवाविवक्षा' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'तत्र यद्यपि कालस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लेऽपीदं सिध्यति, तथाप्युदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामुदुम्बरः फलं पचतीत्येतद्व्यावृत्तये इदमिति बोध्यम्; इति ग. पाठः।

३. 'लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते' इति ग. पाठः।

भूषाकर्मैति। 'कर्म' शब्दः क्रियापरः^१। अत्र भूषावाचिण्यन्तेषु यद्यपि 'णिश्री'त्यनेन यक्चिणोः प्रतिषेधः सिद्धः, तथापि चिण्वदिङभावाय एतत्प्रवृत्तिरावश्यकीत्याहुः। 'अवकिरते' 'अवाऽकीर्णं'ति भाष्ये उदाहरणात्, 'अन्यत्रात्मनेपदादि'त्युक्तेश्च त्रयाणामपि निषेध इत्याह—**यगित्यादि।**

अवकिरत इति। कश्चित्परश्चादिना हस्तिनमवकिरतीति पूर्वकक्षा। **किरादिरिति।** ते च कृ-गृ-दृ-धृ-प्रच्छः। तत्र आद्ययोः कर्मस्थक्रियतया तद्व्यतिरिक्तनिषेधार्थम्। इतरेषां तु कर्तृस्थक्रियत्वेन विध्यर्थमित्याहुः। **करोति क्रियापेक्षमिति।** तदर्थोत्पत्त्याश्रयत्वेन कटस्य कर्मत्वादिति भावः। **विध्यर्थमिति।** अयं भावः—'उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति=दुःखयन्तीत्यर्थः। एवञ्च तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दुःखजननमर्थः। कर्तृत्वे त्वर्जनमर्थः। तापसस्तपस्तप्यते=अर्जयतीत्यर्थः। एवं च क्रियाभेदात्सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते विधिरिति।

वृत्तीति। भाष्ये तु नियमार्थत्वमेवोक्तम्। एवकारस्वारस्यात्। अयं भावः—'तपःपदार्थो ज्ञानजनकोपवासादिरूपः^२ शरीरसन्तापविशेषः। तपति=सन्तापयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। सन्तापानुकूलव्यापाराश्रयत्वेन तापसस्य कर्मत्वम्। स च तन्निष्ठः सन्तापविशेषस्वीकार एव। तदनुकूल-व्यापाराश्रयत्वेन तपसः कर्तृत्वम्। 'तपःकर्तृकस्तापसनिष्ठसन्तापसामान्यानुकूलव्यापार-नुकूलव्यापार' इति बोधः। सन्तापविशेषरूपे तपसि स्वरूपावस्थानरूप एव सः। ण्यर्थत्यागे तापसस्य कर्तृत्वम्। धात्वर्थैकदेशे सन्तापसामान्ये तपःपदार्थसन्तापस्य विशेषस्याभेदान्वयात् क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वम्। एवञ्च कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वात्प्राप्तिः। न चैवमपि सकर्मकत्वादप्राप्तिः। 'तपेरिति योगो विभज्यते। 'सकर्मकस्य चेतपेरेवे'ति नियमः। एवञ्च 'सकर्मकाणां

१. इतोऽग्रे—'भूषाफलशोभया कर्मणि विशेषात्कर्मस्थत्वम्' इति ग. पाठः।

२. 'उपवासादिजन्यः' इति ग. पाठः।

प्रतिषेध' इति नापूर्वम्। ततः- 'तपःकर्मकस्यैवेति द्वितीयो नियम' इत्याशयात्। ईदृशार्थ एव चैषां साधुत्वं सूत्रभाष्यबलादनुमीयते। तदुक्तं भाष्ये- 'सामान्यतपेः अवयवतपिः कर्मे'ति। यथा 'गोपोऽयम् अपुषदि'त्यत्र सामान्यपुषेः अवयवपुषिः कर्मेति स्पष्टमस्मत्कृतभाष्यप्रदीपोद्घोते इत्याहुः।

प्रस्नुते इति। प्रस्रवणानुकूलोत्कण्ठोत्पादनं स्नौतेरर्थः। एतेन 'दुह्यर्थतया द्विकर्मकत्वात्सकर्मकत्वेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव ने'त्यपास्तम्।

प्रास्नाविष्टेति। चिण्वदिट्। न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि नेति वाच्यम्। 'चिण्वदि'ति चिणीव कार्यमतिदिश्यते। न हि 'चिण्वे'त्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यः। 'दुहस्नुनमां तडानौ' इत्येव सिद्धे 'न यक्चिणौ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। ध्वनितं चेदम् 'आर्द्धधातुके' इति सूत्रे षाष्ठभाष्ये। तत्रत्यकैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक्। **प्रास्नोष्टेति।** 'स्नुक्रमोरि'ति नियमाद्वलादिलक्षण इण्ण। केवलनमतेरकर्मकत्वादाह-**अन्तर्भावितेति। अचीकरतेति।** चिणि निषिद्धे 'णिश्री'ति चङ्। अत एव 'अचीकरते'ति अत्र भाष्ये उदाहृतम्। **चिण्वदिट् त्विति।** उक्तबीजमेतत्।

ब्रूते कथेति^१। उच्चारणेन शब्दे प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात्कर्मस्थ-क्रियत्वमस्येति बोध्यम्।

णिश्रान्थिग्रन्थि। अत्र कर्मकर्तृत्वं विना येऽकर्मकास्ते 'आत्मने-पदाऽकर्मक'शब्देन गृह्यन्ते। कर्मकर्तृत्वेन अकर्मकत्वस्याव्यभिचरितत्वात्। तेषामन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वं कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्म-कर्तृत्वं बोध्यम्।

उदपुपुच्छतेति। पुच्छमुदस्तवानित्यर्थः। यत्तु 'णेरणावि'ति सूत्रे 'उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेवे'ति भाष्ये उक्तम्, तत्र उत्पुच्छयतेः प्रकृत्यर्था-

१. इतोऽग्रे- 'शब्दप्रकाशनरूपफलस्यैवोद्देश्यत्वात्कर्मस्थक्रियत्वमस्येति बोध्यम्' इति ग.

नन्तर्भावेण केवलोदसने वृत्तिर्बोद्ध्या। आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति-
विकुर्वते इति। व्यकारिष्टेति। चिणि निषिद्धे, ण्यन्तत्वविरहाच्चङभावे, सिचि,
 चिण्वदिटि, वृद्धिः। तदभावपक्षे त्वाह-**व्यकृतेति।** 'ह्रस्वादङ्गादि'ति सिचो
 लोपः।

कुषिरजोः। 'न दुहे'त्यतो 'न यगि'ति वर्तते। **किन्त्विति।** तस्मिन्नेव
 विषये इति भावः^१। तेन च 'कतीह कुष्णगनाः पादा' इत्यत्र ताच्छीलिके
 चानशि न श्यन्निति बोध्यम्^२। लवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भावे सति, यको
 विषयाभावात्। **यगविषये त्विति।** प्रसक्त्यभावान्निषेधाभावे, सन्नियोग-
 शिष्टन्यायेन श्यन्परस्मैपदे अपि नेत्यर्थः। श्यन्यकोर्नुमि विशेषः, 'कुष्यन्ती
 जङ्हे'ति। श्यनि नित्यं नुम्। स्वरेऽपि विशेष उक्तः।

यत्तु कर्मकर्तरि भाष्यवृत्त्यादिषु आत्मनेत्यर्थकं 'स्वयमेवे'ति
 प्रयुज्यते, तत्तु 'आत्मना करणेने'ति व्याख्येयम्, न तु कर्त्रेति। तथा सति
 कर्मण्येव लः स्यादिति 'णेरणावि'त्यत्र **कैयटः।**

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

१. इतोऽग्रे-‘अत्र सार्वधातुकग्रहणं, द्विलकारकनिर्देशाल्ल इति चाऽनुवर्तते। तेन
 सार्वधातुकविषये एव श्यन्, तत्सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं च। एवञ्च ‘कतीह कुष्णगनाः’
 इति ग. पाठः।

२ इतोऽग्रे-‘परस्मैपदाभावेन तत्सन्नियोगशिष्टः श्यन्नपि नेत्यन्ये’ इति ग. पाठः।

॥ अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥

लकाराणां कालविषये उत्सर्गापवादशास्त्राण्याह—**अभिज्ञाव**। 'भूते' इत्यधिकारः। 'अनद्यतने लङि'त्यतः 'अनद्यतने' इति वर्तते। अभिज्ञा-स्मृतिः। 'वचने' इति करणे ल्युट्। सा उच्यतेऽनेनेत्यर्थः। तदाह—**स्मृति-बोधिनीति**। 'पश्य मृगो धावती'तिवत् 'गोकुले'इत्यादिवाक्यार्थः, वासक्रिया—'स्मरसी'त्यत्र कर्म^१। तेन 'गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मकं कृष्णसम्बोध्यकं स्मरणमि'ति बोधः।

प्रकरणादीति। अत्र 'वचन'ग्रहणमेव मानम्। **अभुञ्जमहीति**। 'अभिज्ञे'ति लृटो 'न यदी'ति निषेधे, औत्सर्गिको लङ्। **साकाङ्क्ष इति**। विद्यमानाकाङ्क्ष इत्यर्थः। तेन आकाङ्क्षानिरूपके, तदाश्रये चोभयत्रापीदं भवति। **वत्स्याम इति**। लक्ष्यलक्षणभावस्य विवक्षितत्वात्साकाङ्क्षता बोध्या। तत्र वासः प्रसिद्धत्वात् लक्षणम्=ज्ञापकम्। चारणं—लक्ष्यम्^२। सहसा बुद्ध्यनारोहाल्लक्ष्यं=ज्ञाप्यमित्यर्थः। **परत्वादिति**। तेनोभयत्र विभाषेयम्। स्पष्टं चेदं 'न वे'ति सूत्रे, प्रकृतसूत्रे च भाष्ये।

चित्तविक्षेपादिनेति। आदिना स्वाप-मनोऽसन्निधानादिसङ्ग्रहः। 'व्यातेने किरणावलीमुदयन' इति तु आरोपेणोपपाद्यम्। भविष्यत्यपि अवश्यभावित्व-शीघ्रभावित्वादिप्रतिपत्तये 'नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा, पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा' इत्यादौ भूतत्वाद्यारोपदर्शनेन अत्रापि तदर्थमेव तदारोपात्। स्पष्टा चैवमारोपेण प्रयोगोपपत्तिः 'क्षिप्रवचने लङि'त्यत्र भाष्ये। तात्कालिकाऽध्येतृन् स्वशिष्यानर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सोत्कान् आह्लादयितुं हि तदुक्तिः सफला। परोक्षत्वस्याऽप्यारोपस्तत्फलक एव। एवं सूक्ष्मकालेन

१. इतोऽग्रे—'कृष्णेति क्रियाविशेषणम्' इति ग. पाठः।

२. 'लक्ष्यं=परिचाय्यम्। ज्ञाप्यमित्यर्थः' इति ख. ग. ड. पाठः।

करिष्यामि, यत्र करणकाले स्वेनापि साक्षात्कर्तुमशक्यमित्येवं बोधनात्। अनायासेन ग्रन्थकरणमप्यस्य व्यङ्ग्यम्। सूर्योपमाप्येतत्पोषिकैव। यथा सूर्योऽतिविस्तृतमपि देशं क्षणेनैव प्रकाशयति, क्षणेनैव चोल्लङ्घ्य याति, सर्वजनपुण्यपापसाक्ष्यं च करोति, तथाहमपि क्षणेनैवेदृशमन्यैरत्यायासेन सहस्रवर्षैरप्यसाध्यं, तादृशमपि सिद्धं चेत्, न भ्रमरहितम्, ईदृशं क्षणेनैव निर्दुष्टं रचयिष्यामीत्यन्येभ्यः स्वस्य व्यतिरेकोऽपि व्यङ्ग्यः। 'भाविनोऽर्थस्य प्रयोगकाले परोक्ष्यं वास्तवमेव। भूतत्वानद्यतनत्वयोरेवारोप' इति कश्चित्। 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादि तु वर्तमानत्वाप्रकारकबोधे साधुत्वार्थमिति सुधियो विभावयन्तु। एवमेव 'अत्र मार्गे कूपो भविष्यति' 'अभूदि' त्यादि-प्रयोगो विद्यमानेऽपि कूपे कर्त्रा स्वदर्शनादिगतभविष्यत्वारोपेण क्रियत इति बोध्यम्।

अत्यन्तेति। अपह्वः=अपलापः। **अपरोक्षाऽर्थमिदम्।** तद्देश-गमनोत्तरकालिकवासप्रश्ने तत्कारणगमनस्यैवापलापात् अत्यन्तापह्वः। अबाधितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनेच्छा अत्यन्तापह्वः। अयं च स्वरूपत्रेव^१ लिट् नियामकः। अत्र च कलिङ्गवासाद्युपपादकं कलिङ्गगमनादिकम्। तेन विना तदसम्भवात्। कलिङ्गो देशः। स च निन्द्यः। यदा तु गमनमेव पृष्टस्तदेवाऽपलपति, तदा लडेव।

ननूत्तरवाक्ये^२ 'नाहं कलिङ्गमि'त्येकवचनमयुक्तम्। जनपदवाचिनो नित्यबहुवचनान्तत्वादिति चेत्, न, 'नाहं कलिङ्गान् जगामे'त्येव पाठात्। एकवचनान्तपाठस्तु लेखकप्रमादात्। अत एव भाष्येऽपि 'नो कलिङ्गान् जगामे'त्येव पाठो दृश्यते। **प्रष्टव्यः प्रश्न इति।** कर्मणि नङ्। **आसन्नकाले इति।** 'प्रश्नविषयीभूतासन्नकालिकभूताऽनद्यतनपरोक्षार्थाद्धातोरि'

१. 'स्वयमसन्नेव' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'ननु 'कलिङ्गेष्ववात्सीरि'ति प्रश्नवाक्ये 'कलिङ्गेष्वि'ति बहुवचनम्, उत्तरवाक्ये 'नाहं कलिङ्गमि'त्येकवचनम्' इति ग. पाठः।

त्यर्थः। 'पञ्चवर्षाभ्यन्तरम्-आसन्नम्। तदतीतं विप्रकृष्टमि'ति हरदत्तः।

यजति स्मेति। स्मशब्दो भूतकालद्योतक इत्याहुः।

अपरोक्षे च। यद्यपि 'लट् स्मे' इत्यत्र 'परोक्षे' इत्यस्य निवृत्तिं कृत्वा इदं त्यक्तुं शक्यम्, तथापि 'अनद्यतने' इत्यस्य निवृत्तिर्मा भूदितीदं कृतम्।

एवं स्मेति। 'एवं'शब्दोऽपरोक्षत्वद्योतनाऽर्थः। **निवृत्तमिति।** स्पष्टं चेदं 'लट् स्मे' इत्यत्र भाष्ये। 'पृष्टस्य प्रतिवचनमि'ति विग्रहः। 'पृष्ट' 'ग्रहणन्तु 'वचनं वचनं प्रती'त्याद्यर्थसम्भावनावारणाय। अथ 'ननु कुर्वन्तं पश्य' 'ननु कुर्वाणं पश्ये'त्यत्र शत्रादि कथम्? 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'वर्तमान-सामीप्ये' इत्यत्र च भाष्ये इति चेत्, न, श्रमादिदर्शनेन तस्या एव क्रियाया अनुवृत्तिमारोप्य, वर्तमानत्वविवक्षां कृत्वा 'वर्तमाने लङि'ति लटि, तयोः सुलभत्वात्। सूत्रन्तु भूतत्वविवक्षायां लुङ्बाधनार्थम्, परोक्षानद्यतनभूतत्व-विवक्षायां परत्वेन लङ्लिटोर्बाधनार्थं चेति सूत्रहृदयम्।

नन्वो। न-नू पर्यायावत्रेत्याहुः। 'अनयोर्योगे भूतसामान्ये पृष्टप्रतिवचने लट् वे'त्यर्थः। पक्षे लुङ्। अनद्यतने तु लङेव। **अनुवर्तत इति।** 'लट् स्मे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिदम्। किञ्च यदि भूते एव स्याल्लुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। **यथाप्राप्तमिति।** लङित्यर्थः। पारोक्ष्ये तु लिङिति बोध्यम्। **भविष्यतीति।** 'भविष्यति गम्यादय' इति सूत्रादिति बोध्यम्।

यावत्पुरा। 'निपात'ग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानित्यत्वज्ञापनाय^१। 'यावत्पुरे'ति सूत्रम् 'अनद्यतने लुङि'त्यत्राऽनुवर्तते। तेन तत्रापि लुटं बाधित्वा लङेव, 'यावत् श्वो भुङ्क्ते' इति भाष्ये स्पष्टम्।

कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यत इति। नन्वनद्यतने हिंल्विधानेन कर्हिशब्दस्यानद्यतनविषयत्वाद् लुटैव भाव्यं, न लृटा। न च वाऽसरूप-न्यायेन सोऽपि। सारूप्यात्। अनुबन्धकृतवैरूप्यस्याग्रहणात्। न च लुटि

१. इतोऽग्रे- 'एतद्योगे तत्क्रकौण्डिन्यन्यायाद्वर्तमाने न लट्' इति ग. पाठः।

‘आ,’ लृटि ‘ती’ति प्रयोग इत्यसारूप्यमस्त्येवेति वाच्यम्। आदेशकृता-
सारूप्यमादाय लकारेषु वाऽसरूपप्रवृत्तौ मानाभावात्। अत एव ‘हशश्चतोरलङ्
चे’ति लिट्समावेशार्थश्चकारः सार्थकः। स्पष्टं चेदं वाऽसरूपसूत्रे भाष्य इति
चेत्, न, भविष्यत्सामान्ये ‘भोक्ष्यते’ इति व्युत्पाद्य, ‘कहिं’शब्देन सम्बन्धे
अदोषादित्याहुः। इदं च ‘भविष्यति गम्यादय’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि
‘श्वो ग्रामं गमी’त्यादेः साधुत्वमुक्तम्। ‘व्यत्ययो बहुलमि’ति सूत्रस्थं
‘श्वोऽग्नीनाधास्यमानेने’त्यादौ कालव्यत्ययपरम् ‘आधाता’ ‘यष्टा’ इति प्राप्ते
इति भाष्यन्तु वाक्यसंस्कारपक्षे योज्यम्।

‘लृटः सट्’ति सूत्रभाष्ये तु ‘अनद्यतने लुङि’त्यत्र ‘अनद्यतने’ इति
योगं विभज्य, अनद्यतने लृटः सतौ भवत इति तयोर्विधानसामर्थ्याद- नद्यतने
लृङ्प्यनुमीयते। तेनोक्तप्रयोगाणामुपपत्तिरुक्ता। ‘कृत्यल्युट’ इति सूत्रे भाष्ये तु
‘बाहुलकात् लृट् श्वःपदयोगे’ इत्युक्तम्।

अयमपि योगः ‘अनद्यतने लुङि’त्यत्रानुवर्तते। तदाह—**भोक्तेति**।
अन्यथा भविष्यत्सामान्यविहितो लट्^१ अनद्यतने लुटा बाध्येतेति विकल्पो-
दाहृतिरसङ्गता स्यादिति बोध्यम्। एवमुत्तरमपि योगचतुष्टयं तत्रा-
नुवर्तत इति बोध्यम्। अत एव ‘यावत्पुरादिषु ^२लट्विधिर्लुटः
पूर्वविप्रतिषेधेने’ति वार्तिके ‘आदि’ग्रहणं, बहुवचनं च चरितार्थम्। न च
चतुर्थस्य ‘लिङ् चौर्ध्वमौहूर्तिके’ इत्येतस्य विषयेऽनद्यतनत्वासम्भवः।
आगामिन्या रात्रेः पूर्वाह्नस्य चरममुहूर्तादुपरितनकालस्य तत्त्वसम्भवात्,
‘मुहूर्तादुपरि कान्ता चेदागच्छेत्, आगन्ता^३ वा, अथ त्वं तां भुङ्क्ष्व’
इत्याद्युदाहरणस्य च सम्भवात्। एवञ्च^४ ‘योगत्रयमि’ति मनोरमा चिन्तयैव।

१. ‘लृट्’ इति ग. पाठः।

२. ‘लुट्’ इति ग. पाठः।

३. ‘आगन्ता वा’ इति ख. ग. ड. नास्ति।

४. ‘एवञ्च’ इत्यादिः ‘इत्याहुः’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

अत एव तत्सूत्रोदाहरणे 'आगन्ता वे'ति वक्ष्यतीत्याहुः।

किंवृत्ते। किमा वृत्तं = निष्पन्नं, तस्मिन्नुपपदे इत्यर्थः। ते च 'कः' 'कतरः' 'कतम' इति त्रय एव गृह्यन्ते' इति वृत्तिः। 'यद्वृत्तान्नित्यमि'ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सर्वग्रहणमित्यन्ये। उदाहरणे तादृशप्रश्नेन प्रष्टुर्लिप्सा गम्यते। उत्तरसूत्रोदाहरणेऽपि तादृशप्रयोगेण प्रयोक्तुर्लिप्सा गम्यत इति बोध्यम्।

लिप्स्यमान। लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्साया अपि सत्त्वेन पूर्वेण सिद्धौ, अकिंवृत्तार्थमिदम्। पूर्वत्र 'किंवृत्त'ग्रहणन्तु लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायाम् अकिंवृत्ते लटो निवृत्त्यर्थम्।

लोडर्थ। लोडर्थप्रेषादिविषयधात्वर्थलक्षणमेव 'लोडर्थलक्षण'शब्दे-
नोच्यते। **कृष्णश्चेदिति**। कृष्णभोजनं प्रैषविषयगोचारणस्य लक्षणं बोध्यम्।

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव इति। 'ऊर्ध्वमि'ति द्वितीयान्तम्। 'कालाध्वनोरि'-
त्यस्य, 'अकर्मकधातुभियोगे' इत्यस्य वा प्रवृत्तेः। 'ऊर्ध्वमि'ति दिक्शब्दयोगे
'मुहूर्तादि'ति पञ्चमी। 'तद्धितार्थे'त्यत्र 'दिक्संख्ये' इत्यनुवर्तनात्, समाना-
धिकरणाधिकाराच्च इह समासो दुर्लभ इत्यत आह - **निपातनादिति**। अत
एव विशेष्यस्याप्यूर्ध्वशब्दस्य पूर्वनिपातः। भवार्थे अध्यात्मादित्वात् ठञ्।
कालाट् ठञ्वा। **स्वार्थे ष्यजिति**। चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः^१। 'प्रियतद्धिता
दाक्षिणात्या' इति तदुच्चारणम्।

वत्करणलभ्यमर्थमाह - येनोपाधिनेति। अत एव वत्करणं सार्थकम्।
अन्यथा वर्तमाने विहिता अन्यत्र काले धातुमात्रात्स्युः। मम तु
वत्करणात् पूङ्ग्यजोः शानन् ताभ्यामेव। ताच्छील्यादिविशिष्टकर्तरि
'अलम्'पूर्वात्कृञ् इष्णुच् उक्तस्तस्मिन्नेवोपाधावित्यादिक्रमेण ऊह्यमिति
भावः।

कदाऽऽगतोऽसीति। ननु प्रश्नवाक्यं किमर्थमिति चेत्, न, उदाहरणे

१. इतोऽग्रे - 'एतन्निर्देशसिद्धार्थकथनमेव तद्वार्तिकमित्याहुः' इति ग. पाठः।

भूतकालाद्यभिव्यक्त्यर्थत्वात्। अयमागच्छामीति। ननु 'कदा' इति प्रश्ने 'इदानीमि'त्यादिप्रकारेणोत्तरमुचितं, न त्विदम्। किञ्च प्रश्ने सत्ता गम्यते, न तूत्तर इत्यपि वैषम्यम्। किञ्च आगमनस्य भूतत्वात्, 'अयमि'ति प्रतिनिर्देशो न युक्तो, व्यर्थश्चेति चेत्, न, 'अयमेष' इत्यादिभिरागमनाविनाभूतं यद्रूपं प्रस्वेदपरिकरबन्धादियुक्तं, तत् प्रतिनिर्दिश्यते। तेन 'ईदृग्रूपदर्शनाव्यवहित-पूर्वकाले इदानीमागत' इत्यर्थमुत्तरम्^१। एतेन 'किञ्चे'त्यादिकमपास्तम्। एवं हि सामीप्यं द्योतितं भवति। आरोपेण उपपत्तिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदमाकरे। भूतत्वप्रकारकबोधे त्वनभिधानमिति तदाशयः।

आशंसायाम्। अप्राप्तप्राप्तीच्छा—'आशंसा'। आशंसाया वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादिर्भविष्यत्वात्, 'भविष्यती'त्युक्तम्। 'आशंस्यमानक्रिया-वाचकाद्धातोर्'त्यर्थः। **देवश्चेदिति।** वृष्टि-वापयोरुभयोरपि आशंसाविषय-त्वादुभयत्रापि लकारः। 'वचन'ग्रहणात्पर्यायग्रहणम्। तदाह—**क्षिप्रपर्याय इति। पूर्वविषये इति।** आशंसायामित्यर्थः। तेन तदपवादोऽयम्। तद्ध्वनयन्नाह—**नेतीति। न तु भूतवदिति।** नापि 'वर्तमानवदि'त्यपि बोध्यम्। अस्य 'आशंसायामि'त्येतदपवादत्वादिति भावः। **आशंसे क्षिप्रमिति।** क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाद्विदमेवेति भावः।

नानद्यतनवत्। प्रबन्धः—सातत्यम्। **लङ्लुटौ नेति।** यथायथं भूतानद्यतने लङ्, भविष्यत्यनद्यतने लुट् नेति भावः। अत एव 'अद्यतनवदि'ति नोक्तम्। तथा हि सति अद्यतने कस्यापि विशिष्य विध्यभावात्कस्यातिदेशः स्यात्। तत्र दृष्टत्वमात्रेणातिदेशे लटोऽप्यतिदेशः स्यादिति स्पष्ट-माकरे। 'वत्करणादनद्यतनविशेषविहित-परोक्षे लिट्-ह्रस्वतोर्लङादीना-मप्यनेन निषेध' इति कैयटः। भाष्यं तूदासीनम्, 'लङ्लुटोर्निषेध'

१. 'इत्याद्यर्थमुत्तरम्' इति तु ख. ग. ड. पाठः। स च 'आर्थिकमुत्तरम्' इति मनोरमापाठविरुद्धः।

इत्युपक्रमे विपरीतं चेति महद्भिर्विचार्यम्। सामीप्यं चात्र कालकृतमेव। उपस्थितत्वात्। तदाह—**येयं पौर्णमासीति**। देशकृतमपि तद्गृह्यते। 'भविष्यति मर्यादेति' सूत्रे 'योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्, तस्य यदवरं सकेतादि'त्यादौ 'नानद्यतनवदितीष्यते' इति भाष्यात्।

भविष्यति मर्यादा। अक्रियाप्रबन्धार्थम्, असामीप्यार्थं चेदम्। तयोस्त्वत्र विषये पूर्वसूत्रप्रवृत्तिरेवेष्यत इति भाष्ये स्पष्टम्। भविष्यति किम्? 'योऽयमध्वाऽतिक्रान्त' इत्यादौ सक्तूनपिबामे'त्येव। मर्यादेति किम्? 'योऽयमध्वा गन्तव्यो निरवधिकः, तस्य यदवरमि'त्यादौ 'पातास्म'^१ इत्येव। अवरस्मिन्निति किम्? 'योऽयमध्वा आ पाटलिपुत्रात्, तस्य यत्परं कौशाम्ब्या' इत्यादौ 'पातास्म' इत्येव।

कालविभागे। कालकृतमर्यादोक्तौ, अवरप्रविभागे सतीत्यर्थः। **अहोरात्रसम्बन्धिनीति**। 'अनहोरात्राणामि'ति शेषे षष्ठी, न कर्तरि, नापि कर्मणीति भावः। मर्यादाऽवरयोरन्यतरस्मिन्नपि अहोरात्रसम्बन्धिनि नेति तात्पर्यम्। **प्रतिषेधार्थमिति**। क्रियासातत्याद्यसत्त्वे इत्यर्थः। तत्सत्त्वे त्व-होरात्रसम्बन्धिनि विभागेऽपि 'नानद्यतनवदि'त्येवेष्यत इति बोध्यम्। **तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र इति**। मध्य एतन्मासीयपञ्चदशरात्रेण व्यवधानात्सामीप्याभावः। 'पञ्चदशरात्र'इति बहुव्रीहिः। अतः पुंस्त्वम्। 'अच्छत्यन्ववे'ति योग-विभागात्समासान्तः।

परस्मिन्। कालविभाग एवेदम्। योगविभागसामर्थ्येनात्र 'कालविभागे' इत्यस्य सम्बन्धात्। अन्यथा 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नहोरात्रा^२-णामि'त्येव वदेदिति स्पष्टं भाष्ये।

वर्ज्यमिति। ण्यन्तात् कर्मणि 'अचो यत्'।

१. 'पातास्मेत्येव' इति क. ख. ग. ड. पाठः।

२. 'अवरस्मिन्नहोरात्राणाम्' इति ख. ड. पाठः।

भूते च। पूर्वसूत्रमिति। अनुवृत्तपूर्वसूत्रकोऽयमधिकारः, 'समानकर्तृकेषु' इति यावत्। 'उताप्योरि'त्यतः पूर्वं तु 'वा'ग्रहणसम्बद्धमेतदधिक्रियत इति बोध्यम्। तत्र 'गर्हायां लङपी'ति सूत्रे नेदं सम्बध्यते। लङ्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावादिति^१ वदन्ति। एवञ्च 'भूते चे'त्यस्योदाहरणानि 'उताप्योरि'त्यतः प्रभृति बोध्यानि। ततः प्राचीनेषु उत्तरसूत्रेण विकल्पोक्तेः। तदाह-**पूर्वसूत्रं त्विति।**

गर्हायाम्। अतीतानागतयोरपि गर्हातिशयप्रतिपादनाय वर्तमान-त्वारोपेण लटि, 'अपि गणिकामाददानं पश्ये'ति शानजपि। सूत्रन्तु अनारोपे लुङाद्यभावायेत्याहुः। 'भविष्यती'त्यादि निवृत्तम्। तदाह-**कालत्रये इति। परत्वादिति।** उत्कृष्टत्वात्=अनवकाशत्वादित्यर्थः।

अत्र भविष्यतीति। 'क्रियातिपत्तावि'त्यपि बोध्यम्। 'कथमी'त्यस्य, गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्त्वादिति भावः।

किंवृत्ते। 'लङ् वे'त्येव सिद्धे 'लिङ्'ग्रहणं लटो निवृत्त्यर्थं, 'विभाषा'ग्रहणनिवृत्त्यर्थं चेत्याहुः। **लङ् प्राग्वदिति।** भूते वा, भविष्यति नित्यमित्यर्थः। 'लिङ्निमित्त'ग्रहणेनास्यापि तत्रोपस्थितिसामर्थ्यात् क्रियाति-पत्तौ भविष्यति एनं बाधित्वा लृङेवेति तदाशयः। एतेन 'तत्रापि परत्वा-दिदमेवोचितमि'त्यपास्तम्।

अनवक्लृप्त्यम्। 'एतयोर्विषयभूतयोर्लिङ्लटौ कालत्रये भवत' इत्यर्थः। इह यथासङ्ख्यं न। स्पष्टं चेदं यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये। किंवृत्तानधिकारा-देव सिद्धे 'अकिंवृत्तेऽपी'ति चिन्त्यप्रयोजनम्। न च पर्युदासाऽऽश्रयेण तद्विन्नपदस्य उपपदसंज्ञार्थमिदम्। 'अतिङि'ति समासनिषेधेन फलाभावात्। भविष्य-दधिकारविहितलट एव शत्रादिविधानेनास्य तद-भावात्, न तदन्तेनाप्यस्य समासप्रसक्तिरिति स्पष्टं भाष्ये। **लङ् प्राग्वदिति।**

१. 'लिङ्निमित्ताभावादिति दिक्' इति ग. पाठः।

२. 'लट् वा' इति ग. पाठः।

भविष्यति नित्यं, भूते वेत्यर्थः। लिङोऽपवाद इति। पूर्वसूत्रेण लिङ्लटोः प्राप्तयोर्लिङ्ग्रहणेन लिङ्निवृत्तिरिति भावः। अस्ति भवतीति। त्वत्कर्तृकं शूद्रीगमनमस्तीत्यादिरर्थः। अत्र लङ् नेति। लिङो निवृत्तत्वेन एतद्युक्तानवक्लृप्त्यादेर्लिङ्निमित्तत्वाभावादिति^१ भावः। लटोऽपवाद इति। 'अनवक्लृप्ती'त्यनेनोभयोः सिद्धयोर्लिङ्विधानेन लटो निवृत्तेरिति भावः।

यच्चयत्रयोः। अयमपि लटोऽपवादः। योगविभागस्तूत्तरत्राऽनयो-
रेवानुवृत्त्यर्थः। लङ् प्राग्वत्। लिङेवेति। तेन 'विभाषा कथमी'ति लट्,
'किंवृत्ते' इति च नेत्यर्थः। परत्वादनेन तयोर्बाधादिति भावः। लङ् प्राग्वत्।

शेषे। इदमपि चित्रीकरण एव। अत्र लङ् नेत्याहुः। यदि सोऽधीयीतेति।
'जातुयदोरि'त्यत्र यदायघोरुपसङ्ख्यानल्लिङ्। भाष्ये तु 'यदिशब्दयोगे सम्भावनस्य
गम्यत्वेन, परत्वात् 'सम्भावनेऽलमित्येव' लिङि लटं बाधित्वा सिद्धे, 'अयदावि'ति
न वक्तव्यमित्युक्तम्। भूतेऽपीति। 'वा'ग्रहणस्य निवृत्तत्वाद्भविष्यतीव भूतेऽपि
नित्यमित्यर्थः।

कामप्रवेदने। स्वाभिप्रायेति। 'शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिष्टविषय
एवाभिप्रायो गृह्यते' इति कश्चित्। सर्वलापवादोऽयम्। कच्चिज्जीवतीति।
'कामो मे' इत्यनुषञ्जनीयम्। 'कच्चिदि'ति प्रश्न एव कामप्रवेदनद्योतक इत्यन्ये।
अत्र 'इच्छार्थेषु' इति सूत्रमपि न प्रवर्तते। निषेधसामर्थ्यात्। सन्नियोगशिष्टन्यायात्
लोडभावोऽपि। वक्ष्यमाणरीत्या कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावाच्चेति
बोध्यम्। वर्तमाने, तत्सामीप्ये वा लट्।

प्रौढिरिति। पर्याप्तिः। सामर्थ्यमित्यर्थः। सम्भावनम्-योग्यता-
विषयोत्कटकोटिकज्ञानम्। तदुक्तम्-'क्रियासु योग्यताध्यवसानं सम्भावनम्।
तद्विषयस्य भेदनादिक्रियाविशेषस्य कृत्यसाध्यताविरह एव प्रौढिरिति।
विपरिणम्यत इति। आवर्त्य विपरिणम्यत इत्यर्थः। सम्भावन-
पदस्य प्रथमया, अलंपदस्य सप्तम्येति सम्बन्धः। तदाह-सम्भावनेऽर्थे-

१. 'अनवक्लृप्त्यादेरपि लिङ्निमित्तत्वाभावात्' इति ख. ड. पाठः। अपिः क्वचिन्न।

इति। तच्चेदित्यादि च^१। सामर्थ्यं धात्वर्थविषयमेव। प्रत्यासत्तेः।
 'इममर्थमनुष्ठातुं समर्थ' इत्येवंरूपं चेत्तत्सम्भावनमिति भावः। अत्रापि
 लृङ् प्राग्वत्। सिद्धाप्रयोगे इति। यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्यत
 इत्यर्थः।

अपि गिरिमिति। सम्भावनस्य धात्वर्थविषयसामर्थ्यविषयता-
 ध्वनकोऽपिशब्दः। क्वचित्प्रकरणादिकमपि तथा^२। अलमिति किम्? 'प्रायेण
 गमिष्यति'। 'सम्भावनस्य भविष्यद्विषयत्वात्, भविष्यद्विषयसर्वलकारापवाद' इति
 हरदत्तः।

सम्भावयामि भुञ्जीतेति। 'भोजने भवान् शक्त इत्युत्प्रेक्षे' इत्यर्थः।
 यद्भुञ्जीथा इति। पूर्वेण लिङ्।

वा स्यादिति। 'विभाषे'ति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। इष्यत इति। लिङिति
 वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादयं विशेषो लभ्यत इति भावः। हन्तीति। हननं-
 हेतुः। पलायनं-हेतुमत्। 'गर्हायां लङपी'त्यतो 'भविष्यती'ति निवृत्त्या
 कालत्रयेऽपि प्रत्ययानां सत्त्वाद्वा प्राप्तिः। 'लक्षणहेत्वोरिति शत्रादि तु न।
 'शाच्छोरिति सूत्रे 'इतियोगे च सद्विधिरिति व्यवस्थितविभाषासु पाठादिति
 बोध्यम्। लृङ् प्राग्वत्।

'उपसंवादाऽऽशङ्कयोरपि लिङ् वक्तव्यः'। उपसंवादः-कर्तव्ये
 पणबन्धः-'यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्यामि'ति। इदमेवोदा-

१. इतोऽग्रे-'अलमर्थविषये सम्भावने इत्यर्थः' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे-'अत्र 'सम्भावने' इति योगो विभज्यते। 'तदस्य तदस्मिन्स्यादि'त्याकरे
 ध्वनितमेतत्। 'प्रासाद आसामिष्टकानां स्यात्' 'सर्पिषोऽपि स्यादि'त्याद्युदाहरणम्।
 यथान्यासे त्वत्र लिङ् दुर्लभः। प्रौढेरभावात्। उत्तरसूत्रं तु 'प्रौढौ चेदलमोऽप्रयोगे
 एवे'ति नियमार्थमित्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

हरणम्। आशङ्का-उत्प्रेक्षा^१। अनेनैव-‘प्रासाद आसामिष्टकानां स्यात्’ ‘सर्पिषोऽपि स्यादि’त्यादेः सिद्धिः। स्पष्टं चेदम् ‘उपसंवादाशङ्कयोरिति सूत्रे भाष्ये। उपसंवादेऽवध्यवधिमद्भावा एव प्रतीयते, न हेतुहेतुमद्भावा इति न ‘हेतु-हेतुमतोरिति’त्यनेन सिद्धिरिति बोध्यम्।

इच्छार्थेषु। सर्वलाऽपवादः। लृङ् प्राग्वत्। **कामप्रवेदने इतीति।** कामः-इच्छा, तस्याः प्रवेदनम्=प्रकाशनम्। स्वाभिप्रायाविष्करणमिति यावत्। तच्च प्रयोक्तुरिति बोध्यम्। इदं च वार्तिकं न स्वतन्त्रं विधायकम्, किन्तु सूत्रे शेषभूतम्, अन्यव्यावर्तकमेव। अत एव व्यावर्त्यमेव दर्शयति-**नेह, इच्छन्निति।** अत एव भाष्येऽपि व्यावर्त्यस्यैवोपन्यासः। सूत्रस्य च इच्छार्थघटितपद उपपदे इत्यर्थः। नन्वेवं^२ ‘कामप्रे’त्यादिसूत्रं न कार्यम्। ‘अकच्चिती’त्यत्रैव^३ कार्यम्। यद्वा इष्टप्रश्नार्थककच्चिद्योगे इच्छार्थोपपदा-सम्भव एवेति, न तस्याप्युपयोगः। ‘कच्चिज्जीवती’त्युक्ते ‘जीवनं प्रष्टुरिष्टमिति’ प्रतीयते, न त्वस्येच्छार्थत्वमिति चेत्, न, अर्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनावगतावपि यथा स्यादित्यर्थं तदारम्भात्। इदं सूत्रं तु तेन लिङि सिद्धेऽपि लोटार्थम्। लोटो च लिङो बाधा मा भूदिति लिङप्युक्तः।

न च ‘लोट् चे’त्येवोच्यताम्, चेन लिङ् भविष्यतीति वाच्यम्। चेन^४ लिङ इव तत्सम्बद्धस्य ‘विभाषे’त्यस्याप्यनुवृत्त्यापत्तेः। तस्याभावे हि^५ अस्य सूत्रस्य प्रत्यासत्त्या यत्र शब्देन कामप्रवेदनावगतिस्तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् (इति^६ सूत्राशयः)।

१. इतोऽग्रे-‘इदं सम्भवन्लिङा गतार्थम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।

२. ‘नन्वेवम्’ इत्यारभ्य ‘इति सूत्राशयः’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

३. ‘अकच्चितीत्यपि अत्रैव कार्यम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।

४. ‘चेन लिङ् भविष्यतीति वाच्यम्। लिङ इव तत्सम्बद्धस्य’ इति ग. पाठः।

५. हिः क. नास्ति।

६. अयं पाठः क. नास्ति।

लिङ् च। 'समानकर्तृकेषु तुमुत्रि'त्यतः 'समाने'त्यादि वर्तते। 'इच्छार्थेषु' इति सूत्रप्राप्तलिङ्लोटोर्भावे अकामप्रवेदने चरितार्थेन तुमुना परत्वाद्वाधे प्राप्ते, पुनर्लिङ् विधीयते। वाऽसरूपविधिना तु लिङ्-सिद्धिर्नाऽऽपाद्या। लोटोऽप्यापतेः। क्ल्युट् तुमुन्खलर्थेषु तन्निषेधाच्च। परत्वविषये तदभावाच्चेति **हरदत्तः**। (कर्तृकर्मणोरपि^१ लोङ्बाधनार्थमिदमिति तत्त्वम्)। एवं चायं लिङ् भाव एव। अपवादानामुत्सर्गसमानदेशताया उचितत्वात्। तुमुन्पदमनुवर्त्य तुमुन्विषये लिङो विधानाच्च। एतेन 'इच्छन्करोती'-त्यत्रायं लिङ् दुर्वार' इत्यपास्तम्। ध्वनितं चेदम् 'इच्छार्थेषु' इति सूत्रे भाष्ये।

विधिनिम। 'प्रवर्तना-विचार-प्रार्थनाविषयार्थवाचकाद्धातोः रित्यर्थः।

प्रैषातिसर्ग। अनयोर्विध्यामन्त्रणाभ्यामभेदेऽपि, अत्र विशिष्यग्रहणं निमन्त्रणादिषु कृत्यव्यावृत्तये। 'प्राप्तकाले च कृत्याश्चे'त्युक्ते हि तेष्वपि ते स्युः। सामान्यविहितकृत्यानां प्रैषादिषु लोटा बाधा मा भूदिति कृत्यविधिः। वाऽसरूपविधिश्च स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं क्वचित्रेति अनेनैव ज्ञाप्यते। तेन क्ल्युडादिषु वासरूपविध्यभावः सिद्धः। **लोटोऽनुकर्षणमिति**। 'लोट् चे'ति योगविभागात् लोट एवानुकर्ष इति भावः। **प्राप्तकालार्थमिति**। प्रैषातिसर्गयोः पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वादित्यर्थः।

लिङ् चो। प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदम्। अन्ययोर्विध्यादिसूत्रेण सिद्धः। चाद् यथाप्राप्तं लोट्, कृत्याश्च। लिङ् बाधा मा भूदिति चकारः।

स्मे लोट्। प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते। 'ऊर्ध्वमौहूर्तिके' इति च। तदाह-पूर्वसूत्रेति। यजतां स्मेति। 'स्म'शब्दोऽधिकारसूचकः। भवानत्राधिकृत इत्यर्थः।

अधीष्टे च। लिङोऽपवादः। योगविभागसामर्थ्यात् 'ऊर्ध्वमौहूर्तिके' इत्यस्य निवृत्तिः।

लिङ्यदि। 'कालसमयवेलासु' इति वर्तते। **काल इति**। यद्भवान् भुञ्जीत तस्य काल इत्यर्थः। भावे तु परत्वात्तुमुनम् अयं बाधते। सर्वलापवादोऽयम्^१।

अर्हे। अर्हतीति 'अर्हः'। 'योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यादय' इत्यर्थः। कृत्यतृज्विधिः प्राग्वत्।

शकि। भावे, कर्तरि वा सौत्रत्वात् क्विप्। आद्ये 'शक्तिविषय-वाचकाद्धातोरि'त्यर्थः। अन्त्ये 'शक्ते कर्तरि' इत्यर्थः। **चात्कृत्या इति**। अस्य प्रयोजनं प्राग्वत्। सर्वलाऽपवादत्वाच्छङ्कते-**कथमिति**।

माशब्द इति। 'माङि'ति तु सर्वलकारविषये अडाङ्ग्रहितमलुङन्त-प्रयोगार्थमिति बोध्यम्।

धातुसम्बन्धे। नेदम् अधिकारसूत्रमेव^२। 'प्रत्यया' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। 'धातुसम्बन्धे' इत्युत्तरत्राप्यनुवर्तते^३। स्वरितत्वात्^४। सम्बन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्विवचनान्तेन समासः।

"ननु धात्वोः समानकर्तृत्वादिवद् अर्थद्वारकः सम्बन्धो वाच्यः।

१. इतोऽग्रे-केचित्तु 'प्रैषादिष्वि'ति अत्रापि सम्बध्यते। इदं तु कालादिषु, यदि च उपपदे लौट्कृत्यबाधनाऽर्थमित्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
२. 'एव' इति ख. ग. ड. नास्ति।
३. 'इति तूत्तरत्रानुवर्तते' इति ख. ग. ड. पाठः।
४. 'स्वरितत्वादित्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।
५. 'तत्र धात्वोः शब्दयोः सम्बन्धोऽनुपपन्नः। स्वार्थस्मारणेनोपक्षीण-त्वात्तदनुपस्थितेः। 'पदार्थसंसर्गः, कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ' इत्यभ्युप-

‘परस्परसम्बद्धान्कार्थकानेकधातुप्रयोगे प्रत्यया’ इति^१ चाऽर्थः। एवं च ‘गोमाना-
सीत्’, ‘भविते’त्याद्यसिद्धिः। न हि अत्रास्तिः प्रयुज्यते, येनार्थद्वार-
कोऽपि धात्वोः सम्बन्धः स्यात्। विद्यमाने एव देवदत्ते तद्गवीनाम-
तीतानागतत्वप्रतिपादनायायं प्रयोगः। गोधर्मस्य सम्बन्धिन्यारोपाद् ‘आसीत्’
‘भविते’त्यतीताऽनागतव्यपदेशः। तत्फलन्तु तन्निष्ठदरिद्रत्वप्रकाशनम्।
एवञ्च ‘भूतभविष्यत्सत्ताश्रयगवविशिष्टकर्तृका भूतभविष्यत्सत्ते’त्यर्थे स
इष्यते^२। तच्च एतत्सूत्रप्रवृत्तिं विना दुर्लभम्। न च ‘तदस्यास्ती’त्यत्र
सङ्ख्यावद् वर्तमानकालोऽपि अविवक्षित इति वाच्यम्। भाष्यादिविरोधापत्तेः।
‘दण्डिनमानये’त्युक्ते अतीतदण्डस्यापि आनयनाऽऽपत्तेश्चेति^३ चेत्, न,

गमात्। ‘न च शब्दस्य स्वविशेषणकोपस्थितेरेव कार्यत्वात्, शब्दोऽप्युपस्थित
एवेति वाच्यम्। एवमपि तस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारता, न तु शब्दान्तरं प्रतीति, तयोः
सम्बन्धो दुरुपपादः। एवञ्च साक्षत्परस्परसम्बन्धासम्भवात्, उत्तरवर्तित्वादेश्चा-
नियतत्वात्, धात्वोः समानकर्तृकत्वादिवद् अर्थद्वारकः सम्बन्धो वाच्यः’ इति ख. ग.
ङ. पाठः। क. तु नास्ति। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

१. ‘इति वार्थः स्यात्’ इति ख. ग. ङ. पाठः।

२. ‘इष्येत’ इति ग. पाठः।

३. ‘अतीतदण्डस्यापि आनयनापत्तेश्च। तस्माद्धातुशब्देन तदर्थो लक्ष्यते। अत एव
प्रत्ययग्रहणं चरितार्थम्’ इति ख. ग. ङ. पाठः।

1. ‘न च सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन घटत्वावच्छिन्नशक्त्यैव घटादिवद् उपस्थितः
शब्दः—अर्थबोधनतात्पर्ये तद्विशेषणतया भासते, तदभावे विशेष्यतयेत्यवश्यं वाच्यम्।
यद्वा श्रोत्रगृहीतः शब्दोऽर्थस्य वाचकाकांक्षायामर्थविशेषणतयान्वेति, अन्यथा विशेष्यतया।
‘गवित्ययमाहे’त्यादौ च विशेष्यतया। एवञ्च शब्दोऽप्युपस्थित एवेति वाच्यम्’ इति
ग. पाठः।

‘धातु’शब्देन तदर्थलक्षणेनादोषात्। अत एव ‘प्रत्यय’ग्रहणं चरितार्थम्। अन्यथा प्रत्ययाधिकारेण-सञ्ज्ञापरेणापि प्रकृते विधेयानिर्देशात्संज्ञिपरेण-सिद्धे, तद्व्यर्थम्, असन्निहितप्रत्ययानां मत्वादीनां कालान्तरे विधानार्थं सत् ‘धातु’पदस्य लक्षणायां तात्पर्यग्राहकमिति स्पष्टं भाष्ये।

‘क्रियासम्बन्धे’ इत्येव तु नोक्तम्। मात्रागौरवात्। नन्वेवमपि ‘धातु’ग्रहणं व्यर्थम्। ‘सम्बन्धे प्रत्यया’ इत्येवाऽस्तु। ‘कस्य सम्बन्धे’ इत्याकाङ्क्षायाम-
धिकृत‘धातोरि’त्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वयः, प्रत्ययानामनुवाद्यत्वेन पञ्चम्यन्तानुपयोगादिति चेत्, न, ‘सम्बन्धेऽर्थे प्रत्यया’ इत्यर्थवारणार्थं तत्सत्त्वादित्यभिप्रेत्याह-**धात्वर्थानामिति**। विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम्। एकैकविषयापेक्षायां तु ‘धात्वर्थयोरिति’ बोध्यम्।

ननु तत्तद्विधिभिः सिद्धाः प्रत्ययाः, तत् किमनेन? यदि तु अप्राप्तस्थले प्रापणार्थमेतदित्युच्यते, तदा उपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि सङ्करः स्यादत आह-**यत्र काले इति**। ‘वर्तमानसामीप्ये’ इत्यादिभिः कालान्यत्व-
प्रतिपादनस्यैव दर्शनेन, तत्साहचर्याद् अनेनापि काल एव बाध्यत इति भावः। ननु ‘वसन्ददर्शे’त्यादौ भूते लङिव, ‘वर्तमाने लिट्’ इत्यपि स्यादत आह-
तिङन्तेति। प्रधानानुरोधेन गुणसङ्कोचो न्याय्यो, न तु विपरीतमिति भावः। इतोऽपि ‘प्रथमान्तविशेष्यको बोध आख्याते’ इत्यपास्तम्। उक्त-
व्यवस्थाऽसिद्ध्यापत्तेः।

वसन्ददर्शेति। एतेन ‘अस्ति-भू-जनियोग एवेदमि’त्यपास्तम्। सङ्कोचे मानाभावात्। ‘धातु’ग्रहणफलस्योत्त्वाच्च। भाष्योक्तः-
प्रत्याख्यानीत्या सर्वत्र प्राप्त्यनुमानाच्च। ननु ‘वसन् ददर्शे’त्यादयः प्रयोगा

१. ‘भाष्योक्तप्रत्याख्यानीत्या’ इत्यारभ्य ‘अतीतेति’ (१९९७ पृ०) इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

‘इति व्यवहृतः’ ‘इति व्यवहरिष्यमाणः’ इत्याद्यध्याहृत्य उपपाद्याः, किं सूत्रेण? सूत्रारम्भेऽपि ‘भाविकृत्यमासीदि’त्यादिप्रयोगाणामेवमेव उपपाद्यत्वात्। अन्यथा सूत्ररीत्या भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद् युगपत्प्रयोगो न स्यात्। अतो ‘यदेतावत्कालं भावितया व्यवहृतं, तदासीदि’त्येवार्थ इति चेत्, न, क्वचिदगत्या तथा स्वीकारेऽपि, सर्वत्राध्याहारे मानाभावात्। अर्थविशेषे साधुत्वार्थमावश्यकत्वाच्च। तद् ध्वनयन्वक्ष्यति-अतीतेति।

भूते लङिति। तस्य शताऽप्यनेनैव। ‘लटः शतृ’ इति सूत्रे तु ‘वर्तमाने लङि’त्यस्यैव ग्रहणमित्युक्तम्। नन्विदं सूत्रं विहितप्रत्ययानां कालान्तरे विधायकं सत् लक्ष्यसंस्कारकं वाच्यम्। कालान्तरे विधानं च लाघवात्सर्वेषामेकदैव। तत्र लट्शत्रोर्युगपद्विधानमशक्यम्। स्थान्यादेशरूपत्वात्। नापि क्रमेण। अस्य सूत्रस्य पुनर्व्यापारकल्पने मानाभावादिति चेत्, न, मध्ये करणसामर्थ्येन इतः प्राक्तनानां प्रयोगे श्रूयमाणानामेव कालान्तरे विधानमनेन^१ बोध्यते। लकाराणां क्वाऽप्यप्रयोगेण तद्विधाने फलाभावाच्च। अत एवैतन्न तिङां कालान्तरबोधकम्। एतेन ‘पपाच भवती’त्यत्र धात्वर्थयोः साक्षात्सम्बन्धे चरितार्थमिदं प्रत्ययार्थद्वारा सम्बन्धवति ‘वसन्ददर्शे’त्यादौ न प्रवर्तेते’त्यपास्तम्। एवञ्च तथाप्रयोगो न भवत्येव, किन्तु ‘पपाच बभूवे’त्येवेति तत्त्वम्। एवञ्च भूतकालसम्बन्धे शत्रादीनामनेन बोधिते, अर्थापत्त्या तदर्थको लङपि कल्प्यते^२। एवं हि ‘भावि कृत्यमासीत्’ ‘जनिष्यमाणः पुत्र आसीदि’ति प्रयोगाऽनुप-

१. ‘विधानेनादोषात्। अत एवैतन्न न तिङां कालान्तरबोधकम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-‘यद्वा अपूर्वः शतैव कल्प्यते। यद्वा ‘प्रत्यया’ इति बहुवचनेन पुनः सूत्रव्यापाराश्रयणात् क्रमेणैव लट्शत्रोः कल्पनेति बोध्यम्’ इति ग. पाठः।

पत्तिः। यद्यत्र भावि-जनिष्यमाणशब्दयोरनेन भूते प्रत्ययस्तदा आसीच्छब्द-पर्यायतया, युगपत्प्रयोगानापत्तिः। ननु 'यदियन्तं कालं भावित्वेन व्यवहर्तुं, तदासीदि'त्यादिक्रमेणान्वयो, न तु सूत्रोपयोग इति चेत्। 'ज्योतिष्टोमयाजीत्येवं व्यवहरिष्यमाणो भविते'त्यत्रापि बोधसम्भवात्सूत्रं व्यर्थमित्याशयेन भगवता प्रत्याख्यातं सूत्रम्। 'गोमानासीदि'त्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद्भूते प्रत्ययः। तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्वप्रत्ययः। अत्र पक्षे 'वसन्ददर्शे'त्यादौ दर्शनकालिकं वासस्य वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययः। तत्फलं च तत्समानकालत्वस्य दर्शने प्रत्ययः। शतृस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः। एवमेव 'ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्म' इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति^१ दिक्।

क्रियासमभिवहारे लोट्। 'धातुसम्बन्धे' इति वर्तते। 'क्रियासमभिवहारे' इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणम्। तद्विशिष्टक्रियावाचकाद्धातोर्लोट्। सर्वलापवादः। वाक्यत्रयमत्र। फलितमाह—**द्योत्ये इति**। धातुनैव तस्योक्तत्वाद् द्योत्यतैवोचितेति भावः। तत्र द्वितीयवाक्ये 'लोट्' इति षष्ठ्यन्तेन यदि तिङो लक्ष्यन्ते, तदा यद्यपि पदत्वं सिध्यति, 'वा च ते'त्यादिवाक्यशेषोऽपि सङ्गच्छते, तथापि तिप्-सिप्-मिपां स्थाने^२ हिः, तस्य हेः स्थानिवत्त्वेन पित्वात् डित्वाभावेन 'लुनीही'त्यादावीत्वं न स्यात्। 'तृण्डी'त्यादौ इमादि स्यात्। सर्वेषां च तिङां द्वावपि हि-स्वौ पर्यायेण स्याताम्, न तु पदव्यवस्थयेति मनसि निधायाह—**तस्य चेति**।

नन्वेवमनयोः परस्मैपदसंज्ञायां शेषादेव कर्तरि स्यातामत आह—**तौ चेति**। 'लोटो हिस्वौ' इति वाक्ये^३ पूर्ववाक्यात् लोडित्यनुवर्त्य 'हिस्वौ लोटौ भवत' इत्यर्थे, अभेदस्य बाधातद्धर्माणावित्यर्थः। तत्र साक्षाल्लोट्-

१. 'प्रत्यय इति दिक्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवत्त्वेन' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'वाक्यम्' इति ख. ड. पाठः।

सम्बन्धिधर्मस्य स्थानिवत्त्वेन लाभात्, सामर्थ्येन स्थानिवत्त्वलब्ध-
लोड्यपदेशतिङ्भूतहिस्वधर्मातिदेशे पर्यवसानमिति भावः।

तिङ्संज्ञौ चेति। तेन पदत्वसिद्धिः। नन्वेवं 'वा च तध्वमोरि'ति वाक्यशेषासङ्गतिः। सामान्यविहिततिङां हिस्वाभ्यां बाधेन, तध्वमोरभावादित्यत आह-**तध्वमोर्विषये इति।** असञ्जातविरोधित्वन्यायेन, लक्ष्यबलाच्च^१ उपक्रमेऽन्याय्यत्वेन उपसंहारस्थे 'तध्वमोरि'त्यत्र लक्षणा, विषयसप्तमीत्वं वेति भावः। अत्र 'त'शब्दो 'ध्वं'साहचर्यान्मध्यमैकवचनमेव गृह्यते।

हिस्वविधानेति। यदि ते अपि स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये, एकत्वे च सति हिस्वाभ्यां भाव्यम्। तत्र च व्यर्थस्तयोर्विधिः। सिद्धत्वात्। किन्तु क्रियासमभिहारे द्वित्वमेव विधीयेतेति भावः। एतेन 'लोट्मध्यमपुरुषैकवचनस्य 'क्रियासमभिहारे द्वे' इति वार्तिकाते संज्ञे स्त एवे'ति परास्तम्। 'इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां, सर्वेषां वचनानामिष्येते' इत्युत्तरभाष्येण विरोधाच्च। तस्मात्सादृश्येनौपचारिको वार्तिके व्यवहार इति बोध्यम्। 'ईशिष्व ईशिष्वेत्येवायमीष्टे' इत्यत्र 'ईशः से' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तु लोड्वदतिदेशेनैवेति स्पष्टम् 'ईशः से' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

हिः कर्त्तरीत्यादि। कर्त्रादयश्च कालसङ्ख्यावद् अनुप्रयोगेणैव निर्णयाः। परस्मैपदिभ्यः कर्त्रर्थकानुप्रयोगे हिरेव। भावकर्मार्थकानुप्रयोगे स्वः। आत्मनेपदिभ्यस्त्रिविधानुप्रयोगेऽपि स्व एव। 'कर्त्तरी'त्यादेश्च कर्त्रर्थकाद्यनुप्रयोगे इत्येवार्थः। एतेन 'अनयोः कर्त्राद्यर्थकत्वे 'पुनः पुनरतिशयेन वा यानं हन्तस्यार्थ' इति मूलविरोधः' इत्यपास्तम्। तदर्थकत्वानुक्तेः। अनुप्रयोगेणैव सङ्ख्याकालादि-
वत्तस्य लाभे सिद्धे, तत्र तयोः शक्तिकल्पने मानाभावाच्च।

ननु हिस्वावेवानेन विधेयौ, तयोर्लोट्त्वं च, किं लोटेति चेत्, न, 'लोडादेशवदि'त्यर्थानापत्तेः। मम तु यथा तदर्थलाभस्तथोक्तमिति दिक्।

१. 'लक्ष्यबलाच्चोपसंहार एव लक्षणेति भावः' इति ग. पाठः।

समुच्चयेऽन्य। अत्र समभिहारपदरहितं पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते^१।
 'समुच्चये वर्तमानाद्घातोरि'त्यर्थात् कारकसमुच्चयेऽस्य प्रवृत्तिः। समुच्चये
 धातोर्वर्तित्वन्तु समुच्चीयमानक्रियावृत्तित्वेन बोध्यम्। एकसाधनविषयो हि
 क्रियासमुच्चयः। विकल्पस्य लोटैवान्वयः, न तु हिस्वाभ्याम्^२, व्याख्यानात्।
 योगविभागसामर्थ्यादेव^३ विकल्पे सिद्धे 'अन्यतरस्यामि'ति स्पष्टार्थम्। किञ्च तथा
 सति जघन्यहिस्वयोरेव विकल्पः स्यादिति बोध्यम्। **प्रागुक्तमिति**। 'लोट् वा'^४
 तस्य प्रसिद्धहिस्वसदृशौ हिस्वौ, तौ च तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः^५।

यथाविध्यनु। यद्यपि सङ्ख्याकारककालपुरुषाणां हिस्वान्तादप्रतीतेः

१. 'अनुवर्तते। क्रियापदमपि। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अन्यथा कारकसमुच्चयेऽप्यस्य प्रवृत्त्यापत्तिः। धातोः प्रत्ययविधानेन तस्य च क्रियावाचकत्वात् क्रियासमुच्चय एव प्रवृत्तिर्वा' इति ग. पाठः।
२. इतोऽग्रे- 'आगन्तूनामन्ते' इति न्यायेन 'समुच्चयेऽन्यतरस्यां लोट्, लोटो हिस्वावि'त्यानुपूर्व्या लोट एव प्रत्यासन्नत्वात्। हिस्वविधायकस्य व्यवहितत्वात्' इति ग. पाठः।
३. 'एतेन योगविभागसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे 'अन्यतरस्यां'ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। हिस्वयोरपि विकल्पापत्तेश्च। तध्वमोः सम्बद्धतयानुवृत्तस्यान्यत्रान्वयायोगाच्चेत्याहुः' इति ग. पाठः। 'योगविभागे सामर्थ्यादेव' इति तु क. पाठः।
४. 'लोट्। (तौ च?) तस्य प्रसिद्धहिस्वसदृशौ हिस्वौ वा। (तौ च) तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः' इति क. पाठः।
५. इतोऽग्रे- 'चरमवाक्यार्थमात्रसम्बन्धे 'अन्यतरस्याम्'ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिः। किञ्च चरमवाक्ये पूर्ववाक्यविहितहिस्वयोर्ग्रहणेन, हिस्वविधायके च तत्पूर्ववाक्यविहितलोटो ग्रहणेनार्थाधिकारानुरोधाद्विशिष्टस्यैवात्राऽनुवृत्तिः, व्याख्यानाच्चेति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

तदभिव्यक्तिकक्षमस्य न्यायतो, धातुसम्बन्धाधिकाराच्चानुप्रयोगो लभ्यते, तथापि 'यथाविध्येवे'ति नियमार्थं वचनम् । 'पूर्वस्मिन्नेवे'ति नियमस्तु न । अन्यत्र तस्याप्राप्त्या नियमवैयर्थ्यापत्तेः । तेन 'याहि याहीति याती'त्येव प्रयोगो, न तु 'गच्छति', 'करोती'ति वा । एवञ्च 'पूर्वस्मिन्नि'ति स्पष्टार्थमेव । समुच्चये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च पूर्वविषये^१ व्यवहितविपरीतप्रयोगवारणार्थं तत् । भाष्येऽस्य प्रत्याख्यानेन व्यवहितादिप्रयोगस्येष्टत्वात् । अत एव 'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाती'ति द्वित्वप्रकरणस्थभाष्यप्रयोगे व्यवहितानुप्रयोगप्रयोगः सङ्गच्छते ।

नन्वेतत्प्रत्याख्यानं प्रौढिवादः । 'समुच्चय एव सामान्यवचनस्ये'ति नियमेन एतद्विषये सामान्यवचनधातोरनुप्रयोगवारणेऽपि, स्वपर्यायविशेषवाचकानुप्रयोगवारणार्थमस्यावश्यकत्वादिति चेत्, न, 'एकस्या आकृतेरि'ति न्यायेन^२ पर्यायाद्यनुप्रयोगवारणात् । न च समुच्चयविषये पूर्वोक्तन्यायेन विशेषवाचकतद्भातुद्वयानुप्रयोगवारणायास्य चारितार्थ्येन, त्वदुक्तनियमानापत्तिः । सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य सन्निहितविशेषे पर्यवसानात्सर्वेषां कालद्यभिव्यक्तौ सिद्धायां, विशेषवाचकनानाधातुप्रयोगे गौरवेण^३, तत्र्यायबाधात् । न चैवं तरुद्रुमादीनामेव व्यवहारः स्यात्, न वनस्पत्यादीनामिति वाच्यम् । पर्यायेषु लाघवगौरवानादरात् । इह तु अपर्यायत्वं स्पष्टमेवेति भाष्याशयः^४ ।

१. 'पूर्वविषये' इति ख. ग. ड. नास्ति ।

२. 'न्यायेन अन्यार्थकानुप्रयोगवारणवत्पर्यायाणामप्यनुप्रयोगवारणात् । उपस्थितत्वेन लोटप्रकृतिधातूरेवासुप्रयोगाच्च । अत एव न सामान्यवाचकस्य । 'समुच्चय एव सामान्यवचनस्ये'ति नियमाच्च' इति ग. पाठः ।

३. 'गौरवात् । न चैवम्' इति ख. ग. ड. पाठः ।

४. इतोऽग्रे - 'एकस्या आकृतेरि'ति न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनायेदं सूत्रमि'त्यन्ये' इति ग. पाठः ।

समुच्चये सा। सामान्यवचनत्वं च समुच्चितार्थबोधकधात्वपेक्षयैव, उपस्थितत्वात्। तत्त्वञ्च-अनुप्रविष्टसमुच्चितधात्वर्थकार्यवाचकत्वम्। अस्ति च 'अभ्यवहरती'त्यस्य प्रविष्टखादनपानादिकगलादधःकरणरूपार्थबोधकत्वम्। तेनोभयार्थगतसङ्ख्यापुरुषकालाद्यभिव्यक्तिः^१।

द्वे वाच्ये इति। इदं च 'क्रियासमभिहारे' इति सूत्रविहितलोडन्त-विषयमेव। अत एव 'क्रियासमभिहारे लोणमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत' इति वचनमत्र प्रकरणे पठितम्। तस्यैव च क्रियासमभिहारे लोटज्ञापक-त्वमुपन्यस्तमित्यादि निरूपितं द्विरुक्तप्रक्रियायाम्। **लवनादीति।** आदिना मोषणहरणे। **अस्वास्थ्यक्रियेति।** 'अस्वास्थ्यमि'ति प्रथमान्तं व्यापार-विशेषणमित्यर्थः। 'इत्थम्'शब्दः पूर्वोक्तक्रियाविशेषाणां सामान्यभूत-'चक्रे' इत्यर्थेऽभेदान्वयतात्पर्यग्राहक इत्याशयः। **पुनः पुनरिति।** 'लोडन्तवाच्य'^२ इति हि तेषां व्याख्यानम्। **अननुवृत्तेरिति।** स्वरितत्वकल्पने मानाभावात्, भाष्यादावनुवृत्त्यप्रदर्शनाच्च, समुच्चयपदं दृष्ट्वा चकाराभावेन तन्निवृत्ते-रुचितत्वाच्चेति भावः।

ननु तदननुवृत्तावपि^३ उभयविवक्षायां परत्वात् 'समुच्चये' इति सूत्रेण लोट्यपि, 'गां दोग्धी'त्यादौ परत्वात्कर्मविभक्ताववधित्वस्यापि भानवत्, तद्वोद्धो भविष्यत्येवेति चेत्, न, अन्तरङ्गत्वात् 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्यैव प्रवृत्तापत्तेः। समुच्चयस्यानेकक्रियाविषयत्वेन, समभिहारस्य

१. इतोऽग्रे-'अत्र सामान्यवचनं धात्वन्तरमेवेति न नियमः। 'छन्दोऽधीष्, व्याकरणमधीष्, निरुक्तमधीष्चेत्येवायमधीते' इत्यादावेकस्यैव दर्शनादित्याहुः' इति ग. पाठः।

२. 'लोट्वाच्या' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'तदननुवृत्तावपि' इति ख. ग. पाठः।

एकक्रियाविषयत्वेन ततोऽन्तरङ्गत्वात्। न चेष्टापत्तिः। तत्राह—लोडन्त—
द्वित्वापत्तेश्चेति^१। 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेनेति भावः।

न्ये तु 'अवस्कन्दे'त्यादिपदोपस्थापितावस्कन्दनादीनाम् 'इत्थम्'पदेन आकाङ्क्षाम् उत्थाप्य 'अस्वास्थ्य'पदेनाभेदान्वये जाते, तस्य 'चक्रे' इत्यनेन कर्मतयान्वयः। एवञ्च थमो नासङ्गतिः, 'इत्थमि'त्यस्यास्थानस्थत्वं च न। तत्र प्रकरणात् 'बली'पदेन रावणस्यैवोपादानात् कर्त्रर्थकत्वावगतिः। अन्यविभक्त्यन्त-कर्त्रध्याहारापेक्षया उपात्तान्वयस्यैवौचित्यात्। तस्यातीतताया लोकप्रसिद्ध-त्वात्कर्तृकक्रियाणामतीतत्वरूपोऽनद्यतनपरोक्षभूतकालोऽप्यवगतः। 'बली'त्यस्यैव कर्तृत्वात्पुरुषोऽप्यवगत इति, अनुप्रयोगस्य नात्रापेक्षा।

किञ्च क्रियामात्रप्रतिपादने तात्पर्यात्, तदनुपयोग एव। पौनःपुन्यमपि—
'अहर्दिवमि'ति समभिव्याहाराद् रावणस्य तथाकर्मशालित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च,
व्यञ्जनयैव बुध्यत इति।

अत एव 'तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवान्त, जायस्व,
प्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि'ति श्रुतौ अनुप्रयोगाभावेऽपि समुच्चये लोट्
भवति। अत एवानुप्रयोगविधायकं द्वयमपि भाष्ये प्रत्याख्यातम्। श्रुतौ
पौनःपुन्यमसकृत्पदगम्यम्। क्रियामात्रस्य विवक्षणेन सङ्ख्याकालाद्यभिव्यक्तेरनु-
पयोगेनानुप्रयोगाभावः। एतच्छ्रुतिसमानार्थके 'आ च सत्यलोकादा चावीचेर्जायस्व
प्रियस्वेति विपरिवर्तमानमात्मानं, जीवलोकां चालोक्यास्मिन् संसारेऽ-
नित्याऽशुचिदुःखात्मकं प्रसङ्ख्यानमुपावर्तते' इति वाचस्पति-प्रयोगेऽप्येवमेव
बोध्यम्।

'आ चावीचेरा च सत्यलोकादि'ति, 'विपरिवर्तमानमि'ति (च)
'च'पदसमभिव्याहारेण पौनःपुन्यावगतिः।

१. 'लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च' इति तु मुद्रितकौमुदीपाठः।

यत्तु कल्पतरुणा- 'क्रियासमभिहारे' इति सूत्रेण 'पौनःपुन्ये लोडि' त्युक्तम्।
तच्चिन्त्यम्। द्वित्वापत्तेः।

यदि तु 'पुरीमवस्कन्दे' त्यत्र अवश्यमनुप्रयोगोऽपेक्षित इति दुराग्रहस्तदा
'चक्रे' इत्यस्य तन्त्रेणोभयान्वयोऽस्त्विति वदन्ति।

भ्रम एवेति। पुरुषांशे, वचनांशे चेति भाव इति सकलेष्टसिद्धिः।

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीशिवभट्टसुत-सतीगर्भज-नागोजीभट्टकृते शब्देन्दुशेखरे
तिङन्तं समाप्तम् ॥

॥ शुभमस्तु ॥

॥श्रीः॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

॥ अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ॥

धातोरिति। सोपसर्गाणामङ्गत्वव्यावृत्तये इदम्। ननु शबादीनां सार्वधातुकत्वादिसिद्ध्यर्थं 'धातोरेकाच' इत्यतो 'धातोरि'त्यनुवृत्तेरिदं व्यर्थम्। न च 'लूभ्यामि'त्यादौ इडादिव्यावृत्तये आर्द्धधातुकसंज्ञायामाश्रितशब्दव्यापाराय द्वितीयं 'धातोरि'त्यावश्यकम्। 'शमि धातोरि'ति सूत्रात् स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन तदनुवृत्तिसिद्धेः। एतेन 'निर्दिष्टपरिभाषाबाधेन धातोर्विहितस्य लस्य आदेशार्थमिति' परास्तम्। व्याख्यानत एव तल्लाभसम्भवाच्च। न च कृदुपपदसंज्ञयोर्वाऽसरूपविधेश्च पूर्वत्र अप्रवृत्तये तत्र 'अस्मिन्धात्वधिकारे' इत्यर्थलाभार्थं तदिति वाच्यम्। तेषामधिकारत्वेनादोषादिति चेत्। सत्यम्। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेतत्।

आ तृतीयेति। स्यादिव्यवधाने आदेशप्रवृत्तिस्तु, 'धातोर्विहितलस्य आदेश' इत्यर्थादक्षता। 'लुनाती'त्यादौ लादेशव्यावृत्तये लाधिकारम् अभिव्याप्य धात्वधिकारस्यावश्यकत्वादिति भावः।

तत्रोपपदम्। कृदतिङ्। व्याख्याते।

वाऽसरूप। 'असरूपः' इति च्छेदः। तत्र असरूपत्वं किमपेक्षये-
त्याकाङ्क्षायां यस्य स्वविषये सर्वत्र प्रवृत्तिस्तदपेक्षया, उपस्थितत्वात्। स
च उत्सर्ग एव, नापवादः। उत्सर्गविषये सर्वत्रापवादाप्रवृत्तेः^३। तदुक्तं

१. 'तस्यावश्यकत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'सर्वत्र' इति ख. ग. ड. नास्ति।

३. इतोऽग्रे—'उत्सर्गकाले तदनुपस्थितेश्च इति पाठान्तरमिति ड. टिप्पणी।

भाष्ये-‘सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते ‘वाऽसरूप’ इति। न चोत्सर्गवेलायां किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति। अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते’ इति। ‘किञ्चिदपेक्ष्यमि’-त्यस्य स्वविषये सर्वत्र प्राप्तियोग्यमित्यर्थः। किञ्चापवादापेक्षया असरूपत्वे उत्सर्गस्य विकल्पो बोधनीयः। एवं चापवादेन उत्सर्गस्य बाधात्स विधेयो, विकल्पश्चेति गौरवम्। अत एव विप्रतिषेधविषये नास्य प्रवृत्तिः। सावकाशयोस्तदङ्गीकारेण, विषयमात्रे प्राप्त्यभावात्^१। तदाह-
असरूपोऽपवाद इति।

यद्यप्यस्याऽधिकारत्वे तत्तत्सूत्रे उपस्थितौ ‘असरूपोऽपवादो वा भवती’ति वाच्योऽर्थः। तत्र प्रत्यासत्त्या यदपेक्षया असरूपता, तदपेक्षयैव पाक्षिकता। एतेन ‘अपवादेन उत्सर्गस्य निवर्तितत्वात्पुनरपवादविकल्पे, केवलप्रकृतेरेव प्रयोगः स्यादित्यपास्तम्। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा, तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गाप्रवृत्तावपि, अन्यत्राऽपवादाऽभावे तत्प्रवृत्तौ क्षत्यभावाच्च। न चात्र तथा। अत एव ‘विभाषा कृवृषोरिति क्यबभावे ‘कार्यमि’ति ण्यद् भवत्येव^२। अत एव च ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति कस्य विषये न अण्। अन्यथा ‘क’विधौ ‘वे’त्यस्योपस्थितौ, तदभावे ण्वुलादिवत्, अणपि स्यात्। तथापि स्वरितत्वाकल्पनलाघवानुरोधेन परिभाषात्वं^३ मूले स्वीकृतम्। परिभाषात्वे ‘असरूप’ इति लिङ्गम्। ‘यत्राऽसरूपापवादप्रत्ययविधानं तत्र ‘वे’त्युपतिष्ठते’^४ इत्यर्थः^५।

१. इतोऽग्रे-‘किञ्च व्यक्तिपक्षे ‘विप्रतिषेधे परमि’ति नियमार्थम्। तत्रैतत्प्रवृत्तौ विरोधः स्पष्ट एव’ इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे-‘न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च’ इति ग. पाठः।

३. परिभाषेति। ‘प्रतिप्रसवविधौ दोषः स्यादतस्तत्’ इति ड. पुस्तके टिप्पणी।

४. ‘वेतीति। अत्रापि विकल्पः प्रत्यासत्त्या सरूपोत्सर्गापेक्षयैव’ इति ड. पुस्तके टिप्पणी।

५. इतोऽग्रे-‘एवञ्च बाधकत्वविकल्पः फलित इत्याशयेनाऽऽह-बाधको वा स्यादिति’ इति ख. ग. ड. पाठः।

बाधको वा स्यादिति। 'बाधकोऽपवादो वा स्यादि'त्यन्वयः।
बाधकत्वविकल्पे हि पक्षे उभयोः शक्तिपोरिव समावेशः स्यादिति बोध्यम्।

'स्त्रियामि'त्यस्य स्वरितत्वादाह-**स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति**। तदुक्तम्
'अपवादं विने'त्यर्थः। अन्यथा 'स्त्रीप्रत्ययेषु ने'त्यर्थे 'व्यावक्रोशी' 'व्यावक्रुष्टिर'ति
न सिद्ध्यति। स्वरितत्वे तु न दोषः। 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामि'त्यस्य
तदधिकारोक्तत्वाभावात्। अस्य विधेरपवाद एव प्रवृत्तेर्निषेधस्यापि तत्रैव प्रवृत्तिरिति
बोध्यम्।

असारूप्यं च औपदेशिकमेव। 'वाऽसरूप' इत्यनेन एकवाक्यता-
पत्रवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वेन, तस्यामवस्थार्यां परिनिष्ठितरूपस्य अनुपस्थित्या
औपदेशिकग्रहणस्यैवौचित्यात्। अतः क्विबादिषु न दोषः। औपदेशिकग्रहणादेव
च 'श्वः पक्ते'त्यादौ न लृडिति भाष्ये स्पष्टम्।

तदपि^१ 'ददातिदधात्योर्विभाषे'ति 'ण'बाधक'श'स्य विकल्पनात्^२।
अनुबन्धभिन्नकृतमेवेति, काऽणोर्न दोषः^३। 'अनुबन्धा अनेकान्ता' इत्यनेन
तु नेदं सिद्ध्यति। तद्वीजं हि अन्तरङ्गत्वादित्संज्ञालोपौ। न च प्रकृते तथा।
ककारशकारयोर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञान एव तत्प्रवृत्तेः।

किञ्च सर्वत्रोपदेशोत्तरकालमेव इत्संज्ञाप्रवृत्त्या, उपदेशे तत्सन्निधान-
कृतमसारूप्यमस्त्येव। सर्वथा अनवयवत्वे तु प्रत्ययाद्यवयवत्वाभावादित्संज्ञैव
दुर्लभा। तत्रादिशब्दः समीपमात्रवाचीति न युक्तम्। चुञ्चुण्णपोर्यादित्वेऽपीत्वापत्तेः।
सामीप्यानपायादिति दिक्।

ण्वुलः^४ प्रागिति। अत एव ण्वुल्लुचोस्तव्यादिषु पाठो नाऽकारि।

१. 'तदपि असरूपग्रहणसामर्थ्यात् 'ददातिदधात्योर्विभाषेति' इति ख. ग. ड. पाठः।
२. 'विकल्पनाच्च' इति ग. पाठः।
३. 'दोष इति दिक्। ण्वुलः प्रागिति' इति ग. पाठः।
४. 'ण्वुलः प्रागिति' इत्यारभ्य 'स्पष्टं भाष्ये' (२००८ पृ०) इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः,
क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

अत एव 'अर्हे कृत्ये'ति सूत्रे 'तृज्'ग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये।

तयोरेव। 'तयोरि'त्यनेन 'लः कर्मणी'ति सूत्रश्रुते भावकर्मणी परामृश्येते। तत्र भावस्यासत्त्वभूतस्यैव निर्देशेन, अत्रापि तथाभूतस्यैव परामर्शात्, भावे एकवचनमेव। 'सत्त्वप्रधानानि नामानी'त्युक्तेः, 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवदि'ति भाष्याच्च, नपुंसकत्वस्य लिङ्गसर्वनामत्वाच्च क्लीबत्वमेव^१ बोध्यम्। एतेन 'लः कर्मणि चे'त्यनन्तरं 'कृत्यक्तखलर्था' इति न्यासे 'लः'पद'च'पदाघटित-पूर्वसूत्रानुवृत्त्या च सिद्धे, 'तयोरि'ति व्यर्थमित्यपास्तम्। 'तयोरि'त्यनेन ईषद्वैलक्षण्यस्यापि बोधनात्। घञादिवाच्यभावस्तु 'स्त्रियां' 'नपुंसके' इति विशेषणात् त्रिलिङ्गः, सर्वसङ्ख्यश्चेत्यादि वक्ष्यते।

अत्र 'क्त'ग्रहणेन नपुंसके भावे क्तोऽपि गृह्यत इति 'णेरध्ययने' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः^२ स्पष्टम्। 'एव'कारस्तु न कर्तृव्यावृत्तये। निर्दिष्टार्थत्वेन 'कर्तरि कृदि'त्यस्याप्राप्तेः। चानुकृष्टत्वाद् अननुवृत्तेश्च। किन्तु 'ययोर्भावकर्मणोर्ल' उक्तस्तयोरेवे'त्यर्थः। तेन 'अकर्मकेभ्य एव भावे, सकर्मकेभ्य एव कर्मणी'ति सिद्धमिति **हरदत्तः**। अस्यार्थस्य 'भावे, चाऽकर्मकेभ्य' इत्यनुवृत्त्या साधने तु एवकारः स्पष्टार्थः। स्पष्टं चेदं 'कर्तरि कृदि'त्यत्र भाष्ये।

स्वरार्थाविति। 'तित्स्वरितम्' 'उपोत्तमं रिती'ति स्वरार्थावित्यर्थः।

वसेस्तव्यत्। भाष्ये तु 'वास्तुनि भव' इत्यर्थे दिगादित्वाद् यदिति सिद्धिमाश्रित्य, प्रत्याख्यातमेतत्^३। यद्यप्यत्र पक्षे 'प्रवास्तव्य'^४ इत्यादौ

१. 'क्लीबत्वं बोध्यम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'भाष्ये, कैयटे च' इति ख. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'पूर्वविप्रतिषेधेन वार्तिकमतेऽपि अन्तोदात्तत्वमेवेष्यत इत्यन्ये' इति ग. पाठः।

४. 'अत्र वास्तव्य इत्यादौ' इति ख. ग. ड. पाठः। 'अत्र प्रवास्तव्य' इति क. पाठः।

‘सुप्सुपे’ति समासे, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वं न प्राप्नोति, वार्तिकरीत्या तु प्राप्नोति, तथापि स्वरे विशेषानादरेण तथोक्तमित्याहुः। ‘तादृशप्रयोगस्यानभिधानमेवे’त्यपरे। **केलिमर इति**। ‘कृत्या’ इति बहुवचनेनेदं सूच्यते। रेफः स्वरार्थः। ककारो गुणनिषेधाद्यर्थः^१। **तद्भाष्येति**। तत्र ‘भिदेलिमा’ इत्यस्य ‘भेत्तव्या’ इति विवरणादिति भावः।

कृत्यचः। ‘उपसर्गादि’ति वर्तते। ‘रषाभ्यामि’ति च। तात्स्थ्यात् ताच्छब्दमित्याह—**उपसर्गस्थादिति**। ‘कृती’ति विद्यत्यध्याहारेण नस्य विशेषणम्। तदाह—**कृत्स्थस्येति**। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्।

अचः परत्वाभावादिति। इकारस्य नकारेण व्यवधानादिति भावः^२। (‘नकारेण^३ व्यवधानाच्चे’ति पाठे चो हेतौ बोध्यः)। ‘अजपि कृत्स्थ एवे’ति तु न शक्यं वक्तुम्। ‘प्रहीण’ इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः।

यकेति। ‘अट् कु’ इत्यनेन ‘रषाभ्यामि’त्यंशे प्राप्तनिर्दिष्टपरिभाषाया ‘येन नाप्राप्ति’न्यायेन बाधेऽपि, ‘ण्यन्तात्परस्ये’त्यंशे प्राप्ततत्परिभाषाबाधे मानाभाव इति भावः। भाष्ये ‘ण्यन्तात्परो यः कृदि’त्यंशेऽपि ‘अड्व्यवाये’ इत्यस्य सम्बन्धमाश्रित्य^४ यका व्यवधाने समाहितम्।

हलश्चेजु। कृदाक्षिप्तधातोरिमे विशेषणे। तत्र इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् ‘हल’ इति तदादिलक्षकमित्याह—**हलादेरिति**। अचः किम्? प्रस्विन्नः।

इजादेः। हलादेरित्यर्थकं ‘हल’ इत्यनुवृत्तमपि इह सामर्थ्याद् हलन्त-परम्। इजादेर्हलादित्वासम्भवात्। विहितविशेषणं च, नियमार्थत्व-सम्पत्तये। अन्यथा णिलोपे हलन्तात्परत्वेन, प्रत्ययलक्षणप्राप्त‘गेर्विभाषे’ति

१. ‘गुणनिषेधार्थः, मृज्विषयेऽचि विडतीति पाक्षिकवृद्ध्यभावाय च, धातुविशेषे सम्प्रसारणार्थश्च’ इति ग. पाठः। ‘गुणनिषेधाय’ इति तु ख. पाठः।

२. ‘नन्विकाररूपाऽचः परत्वमस्तीत्यत आह—**नकारेति**’ इति ग. पाठः।

३. अयं पाठः क. नास्ति।

४. ‘सम्बन्धमाश्रित्यापि’ इति ख. ड. पाठः।

बाधित्वा, नित्यत्वार्थो विधिरेव स्यात्। गुरुभूतक्लेशसाध्यनियमार्थत्वे च लक्ष्यानुसारि भाष्यमेव मानम्।

अनुस्वारेति। अतः 'प्रेन्वनमि'त्यादौ नेदं विध्यर्थमिति भावः। अनुस्वारश्च सर्वोऽपि गृह्यते, व्याख्यानात्। तदाह-**प्रोम्भणमिति।**

वा निंस। 'कृती'त्यनुवृत्तं 'निन्दामि'ति षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् णत्वनिमित्तमिति बोध्यम्। ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्तेराह-**ण्यन्तभादी-नामिति।** 'प्रभायमानमि'त्यादौ णत्वनिषेधाय 'भादीनामि'ति विहित-विशेषणम्। एवञ्च ण्यन्तेऽप्राप्तिरिति भावः। 'हेरचडी'ति ज्ञापकं तु कुत्वमात्रविषयमित्युक्तम्। **णत्वप्रेति।** अत्र च 'णत्वं पर्याख्यानमि'ति ख्यादेशसूत्रस्थं भाष्यं मानम्।

कृत्यल्युटो। बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतोऽन्यत्र भवन्ति। तेन 'पादाभ्यां ह्रियते पादहारक' इत्यादि सिद्धम्। अत एव भगवता भाष्यकारेण कृत्यग्रहणं प्रत्याख्याय 'कृतो बहुलमि'त्येवाऽपाठि। 'अमनुष्यकर्तृके चे'ति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत्।

शक्यमकर्तृमिति। तव^१ ऋवर्णान्तादिव, मम हलन्तात् ण्यता बाधादिति भावः। न च अज्यहणे कृते 'दित्स्यमि'त्यादौ सन्निपात-परिभाषया अतो लोपो न स्यात्। अत^२ एव 'ऋ'शब्दम् 'आसुयुवपी'त्यत्र पठित्वा 'ण्यदि'ति सूत्रं विधाय, लघुभूताऽज्यहणेन हल्यग्रहण-वैयर्थ्याऽऽपादनमेव^३ न कृतमिति वाच्यम्। ईदृशे विषये तस्या अनित्यत्वात्। अत एव 'दाक्षिरि'त्यादौ अतो लोपः। तथा न्यासस्तु साहचर्येण 'ऋ'धातोर्ग्रहणापत्त्या न कृतः। नन्वेवम् 'अजन्तभूतपूर्वादपि

१. भावे, कर्मणि वा लटि यकि रूपमिदम्। 'प्रभापनीयम्' इति क. पाठः।

२. 'तेन ऋवर्णान्तादिव' इति ख. ड. पाठः।

३. 'एतेन' इति ग. पाठः।

४. 'वैयर्थ्यापादनमपास्तम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

यथा स्यात्-‘दित्स्यम्’। आर्द्धधातुके विवक्षिते अकारलोपे, यति, ‘यतोऽनाव’
इत्याद्युदात्तत्वम्। ‘अव्यवहितपरभूताऽऽर्द्धधातुके विवक्षिते’ इत्यर्थात्परनिमित्तत्वस्य
सत्त्वेन ‘गणयती’त्यादौ स्थानिवत्त्वेन वृद्ध्यभावः सूपाद इति चेत्। भाष्ये
स्पष्टं तथोक्त्या इष्टापतेः। ‘परसप्तमी’त्यभिप्रायेण तु मूलम्। अजग्रहणमेव
तेषां विषयसप्तमीत्वे, तत्त्वेऽपि च परनिमित्तत्वे ज्ञापकमिति भाष्याशयः।

न च^१ दरिद्रातेरातो लोपे ‘दरिद्र्य’ इत्यत्र यदर्थ^२ तदावश्यकम्।
यदन्तस्य द्व्यच्कत्वाभावेन अत्र ‘यतोऽनाव’ इत्यस्याप्रवृत्त्या, ‘यत्-
ण्यतोर्विशेषाभावादि’ति नव्याः।

ईदधति। ‘आतो लोप’ इत्यत ‘आत’ इति वर्तते। शसिर्निरनुस्वारः।
सानुस्वारपाठे ‘ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत’ इति सूत्रविरोधः।

स्वार्थ इति। ‘यतोऽनाव’ इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः^३।

१. ‘यतोऽनाव’ इत्याद्युदात्तत्वमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेत्, न, अङ्गत्वस्य
विधानप्रतिबद्धतयाऽङ्गाधिकारे विवक्षितसप्तम्या वक्तुमयुक्तत्वेन, ‘ण्यल्लोपा-
वियङ्यणि’त्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकभाष्यविरोधेन चाऽल्लोपे विषयसप्तम्यभावेनास्य
भाष्यस्य प्रौढवादपरत्वात्। किञ्च ‘तव्यत्तव्यानीययत’ इति न्यासः कार्यः। तत्राल्पाऽक्षरत्वेन
यतः पूर्वनिपाते कर्तव्ये, परनिपातकरणेन क्वचित्परविषयेऽपि प्रवृत्तिः। तेन क्वचित्
ण्यद्विषयेऽपि यत्सिद्धौ, योगविभागः, अजग्रहणं च व्यर्थमिति मूलाशयः। एतेन
दरिद्रातेरातो लोपे’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. ‘एतेन दरिद्रातेरातो लोपे दरिद्र्य’ इति ख. ग. ड. पाठः।

३. ‘यदर्थं तदावश्यकमित्याद्यपास्तम्। यदन्तस्य’ इति ख. ग. ड. पाठः।

४. ‘यत्-ण्यतोर्विशेषाभावाच्च’ इति ख. ग. ड. पाठः।

५. इतोऽग्रे-‘अनुबन्धानामनेकान्तत्वादिति भावः। अत एव ‘ददातिदधा-
त्योरि’ति सूत्रे विभाषाग्रहणं चरितार्थम्। अत एव प्रयोगसमवायिषु
इत्संज्ञाप्रवृत्तावपि न क्षतिः’ इति ग. पाठः।

हनो वा। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'दण्डादिभ्य' इति सूत्रे तद्धिते उक्तम्।

पोर(दुप)। तपरकरणात् 'आप्यमि'त्यत्र न।

नानुबन्धेति। उक्तबीजमेतत्।

आङो यि। 'इदित' इत्यतो 'नुमि'ति, 'लभेश्चे'त्यतो 'लभेरि'ति च वर्तते। विवक्षिते इति। एतच्चाऽत्रैव भाष्ये स्पष्टम्।

ण्यदेवेति। एवं च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वर एवाऽवतिष्ठते इति भावः। यति तु 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तः स्यात्।

उपात्त। 'प्रशंसायां गम्यमानायामि'त्यर्थः। धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव। तेन यस्य, यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुस्तदिहोदाहरणम्। विपरीतं तु प्रत्युदाहरणम्। अत्रापि 'यादौ विवक्षिते' इत्येव। तेन ण्यति अन्तस्वरित-त्वसिद्धिरिति बोध्यम्।

गदमद। प्रत्यासत्त्या 'गदादिसम्बन्ध्युपसर्गाऽभावे सती'त्यर्थः। अव्ययीभावोऽयम्। व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी वा। 'एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यदि'त्यर्थः। तेन 'निगाद्यमि'त्यत्र न। 'गद्यमि'त्यत्र च भवति।

नियमार्थमिति। 'पोरदुपधादि'त्येव सिद्धेरिति भावः। नियमे साधुरिति वेति। 'तत्र साधुरि'ति प्राग्घितीयो यत्। 'त्वये'ति तृतीया तु कर्तुरिव करणत्वविवक्षया बोध्या। 'भाष्यप्रयोगाद् निपूर्वात् कृद्यदि'ति पक्षे 'कृत्यानां कर्तरि वे'त्यत्र विभक्तेन 'कर्तरि वे'त्यनेन अनुभयप्राप्तिविषयेण विकल्पात्सिद्धम्^१।

गर्हायामेवेति। 'वदः सुपी'ति सूत्रे 'भावे' इति नापकृष्यत इति

१. 'अत एव 'त्वये'ति तृतीया। 'कर्तृकर्मणोरि'त्यस्य तद्धिताधिक्येऽप्रवृत्तेः। आद्ये तु तस्यानित्यत्वाद्बोध्या। 'ण्यत्येव संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभाव' इत्यन्ये' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'ण्यत्येव संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभाव इत्यन्ये' इति ख. ड. पाठः।

मतेनेदम्। तत्पक्षे तु अप्राप्तयद्विध्यर्थम्। प्रत्युदाहरणन्तु 'अवाद्यं गुरुनामे'ति। नञोऽन्यत्र 'मा वाद्यम्'। पक्षान्तरे 'मोघमि'ति।

व्यवहर्तव्येत्यर्थ इति। निपातनसामर्थ्यात् ('पणितव्य' ग्रहणाच्च) अयं विशेषो लभ्यते^१। तदुक्तम्—

'धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं, नियमस्य च।

अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम्।। इति।

वृड इति। अनिरोधरूपार्थस्य सम्भक्तिवाचिन्येव सौष्ठवादिदं लभ्यते। सम्भक्तिश्च स्वीकरणानुकूलव्यापाररूपप्रार्थना। 'होतारं वृणीते' इत्यादौ तथैव प्रतीतेः। 'अत्र कर्मणि मम होतृकर्मकरो भवे'ति 'प्रार्थयते'^३ इत्यर्थः। 'वृज् वरणे' इत्यत्र वरणं तु स्वीकार एव, तत्र च निरोध एवेति बोध्यम्। एवञ्च 'अनिरोध'पदाभावे वृजोऽपि निपातनं स्यादिति भावः।

शतेनेति। दान एव नियमो, न सम्भक्तिरूपे वरण इत्यर्थः। शतशब्दोऽत्र अनियतपरः। **वृत्येति।** 'एतिस्तु' इति वृजः क्यप्। वरणमत्र स्वीकारस्तत्र निरोधः। अत एव दीर्घान्तस्य न निपातनम्। 'नौ वृ धान्ये' इत्यादौ ह्रस्वान्तस्यैव सुप्रसिद्धत्वाच्च^४। इदमुपलक्षणम्। वृडर्थे निरोधविवक्षायां 'वार्ये'त्यपि। एतेन 'एतिस्तु' इति सूत्रे वृज एव ग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वेन, परत्वात्क्यपा यतो बाधेन 'वृत्ये'ति सिद्धे, इह 'अनिरोध'ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। यत्तु वृत्तौ अविभक्तिकनिर्देशमाश्रित्य स्त्रियामेवेदं निपातनमुक्तम्। तत्र। मानाभावात्। 'सुग्रीवो मम वर्योऽसौ' इति ऋट्विरोधाच्च। तस्मात्सूत्रे कृतद्वन्द्वस्य बहुवचननिर्देशः। 'वार्या ऋत्विज' इति तु निरोधविवक्षायां वृड एव बोध्यम्।

१. अयं पाठः क. नास्ति।

२. इतोऽग्रे—'एवञ्च पणितव्य-पण्यशब्दौ व्यवहर्तव्ये रूढौ इति बोध्यम्' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. 'प्रार्थयामीत्यर्थः' इति क. ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'पणिसाहचर्यान्दिदेव गृह्यते' इति ग. पाठः।

अर्थः स्वा। 'स्वामिन्यर्थस्यान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्'।

उपसर्गा। 'काल्ये'त्यत्र 'तदस्य प्राप्तमि'त्यधिकारे 'कालाद्यत्'। प्रजनः-
गर्भग्रहणम्।

अजर्यम्। 'सङ्गतमि'ति कर्तरि^१ क्तः। सङ्गच्छति=प्राप्नोति पुरुषमिति सङ्गतं-मैत्री। 'अजर्यमि'ति निपातनात्कर्तरि। तदाह-**कर्त्तरीति**। अत एव 'कर्त्तरीति वक्तव्यमि'ति भाष्ये^२ उक्तम्। **अध्याहार्यमिति।** 'जरणाभावविशिष्टे सङ्गते लक्षणे'त्यन्ये। यदि तु 'अजर्य'शब्दस्यैव योगरूढिराश्रीयते, तर्हि भट्टिप्रयोगे पुररुक्तं स्यादिति भावः। अत एव भाष्ये 'सङ्गतं चेत्कर्तृ' इति व्याख्यातमिति बोध्यम्।

वदः^३ सुपि। अत्र 'सुप्'ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न। 'सत्सू' इति सूत्रे 'उपसर्गेऽपी'त्युक्तेः। तत्र हि 'सुपी'त्येव सम्बध्यते। **इत्याकृष्यत इति।** भुवोऽकर्मकत्वेनोत्तरत्र व्यर्थत्वात्। यद्यपि प्राप्तौ सकर्मकः, तथापि प्रसिद्धत्वाद् भ्वादेरेव ग्रहणमिति भावः। **एके इति।** अत एव 'भुवो भावे' इति सूत्रे 'उत्तरार्थं भावग्रहणमि'ति भाष्ये उक्तम्। सोपपदस्य कालादिकर्मयोग एव नास्ति, अनभिधानादिति तदाशयः।

हनस्त च। तकारस्य आदेशत्वं तु व्याख्यानात्। 'सुपीति किम्? 'घातः'। ण्यत्तु न। सकर्मकत्वेन भावे तदप्राप्तेः। भावे किम्? 'श्वघात्यो वृषलः'। अनुपसर्गे किम्? 'प्रघातः'।

१. 'कर्त्तरि क्तः, न कर्मणि। जीर्यतेरकर्मकतया 'अजर्यं सङ्गतमि'ति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। अत एव 'अजर्यमि'ति न भावे। निपातनाच्च। स्पष्टं चेदं भाष्ये। तदाह-**कर्त्तरीति**। अत एव 'कर्त्तरीति वक्तव्यमि'ति भाष्ये उक्तम्' इति ग. पाठः।

२. 'भाष्यं सङ्गच्छते' इति ख. ग. पाठः।

३. 'वदः सुपि। 'गदमदे'त्यतोऽनुपसर्गे' इति वर्त्तते' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

४. इतोऽग्रे- 'कालादिकर्मव्यावृत्त्यर्थं तत्राप्यावश्यकमित्यन्ये' इति ग. पाठः।

ननु 'हनस्तः क्यबचिण्णलोरि'ति न्यासेन क्यपि तकारादेशं विधाय, 'हन्भुवोर्भावे' इत्येवाऽस्तु, किं योगविभागेन, किञ्च 'त चे'त्यनेनेति चेत्।

अत्राहुः—योगविभागसामर्थ्येन आवृत्या क्वचिदनुपपदेऽपि प्रवृत्तिः। तेन निरुपपदं 'हत्ये'त्यपि साध्विति।

एतिस्तु। 'सुपि' 'अनुपसर्गे' 'भावे' इति सर्वं निवृत्तम्, भाष्ये 'क्यप्विधौ वृजो ग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत् 'वार्या ऋत्विज' इति कर्मणि निरुपपदोदाहरणात्। यत् 'अनुवृत्त्यैव सिद्धे, पुनः क्यप्ग्रहणं तत्सम्बद्धनिवृत्त्यर्थमिति। तत्र^१। व्याख्यानत एव 'सुपी'त्यादीनां निवृत्तिसिद्धेः। अत एव भाष्ये तस्य परण्यद्वाधनार्थत्वमुक्तम्। 'उपेयमित्यादि तु ईडो दैवादिकाद्यति। अत एव वृद्धिर्न। प्रसिद्धत्वादिण एव ग्रहणम्। तेन 'अध्येयमिति सिद्धम्। **शिष्य इति।** 'शास इदङ्' 'सर्त्तिशास्ती'त्यादौ प्रसिद्धत्वात् शास्तेरेव ग्रहणम्, न तु आशास्तेरित्याहुः।

न वृड इति। 'वृजो ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकात्, व्याख्यानाच्च^२। केचित्तु^३ ण्यदन्त'वृ'धातोराद्युदात्तविधानाज्ज्ञापकाद् अत्र वृजो ग्रहणम्। तत्र हि आत्मनेपद्यकारवद्विकरणप्रकृतिभूत—'ईड' 'वन्द'साहचर्येण 'तादृशाऽऽत्मनेपदिनः (ब्रयादेर्वृडः) एव 'वृ'ग्रहणेन ण्यदन्ताऽऽद्युदात्तविधानादिति भावः। एतेन 'पूर्वोत्तरसाहचर्यात् 'इडे'ति सूत्रे उभयपदिनो ग्रहणमिति'त्यपास्तम्। पूर्वोत्तरयोरेकैकस्य उभयपदित्वाभावाच्चेति^४ वदन्ति।

१. 'निरुपपदं हत्येति त्वसाधु' इति तु लघुशेखरे पठ्यते।

२. 'तत्र। चाऽनुकृष्टत्वेनोत्तरानुवृत्तेर्दुर्लभत्वात्। व्याख्यानत एव सुपीत्यादीनां निवृत्तिसिद्धेश्च' इति ग. पाठः।

३. 'व्याख्यानाच्च, ईडवन्देति ज्ञापकाच्च। आत्मनेपद्यकारवत्' इति ग. पाठः।

४. 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'इति वदन्ति' (२०१६ पृ०) इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

५. 'तादृशात्मनेपदिनः ब्रयादेर्वृड एव वृग्रहणेन' इति ग. पाठः।

६. 'उभयपदित्वाऽभावाच्चेति दिक्' इति ग. पाठः।

वार्या इति। अत्र निरोधस्य विवक्षितत्वात्^१ न 'अवद्यपण्ये'त्यस्य प्राप्तिरिति बोध्यम्। **पुनरिति।** न च चानुकृष्टत्वात् क्यपोऽत्रानुवृत्त्यनापत्तिः। तकारस्यादेशत्वेन चं विनापि पूर्वसूत्रे क्यप्सम्बन्धसम्भवेन तस्य चानुकृष्टत्वाभावात्। **ण्यत इति।** 'ओरावश्यक' इति प्राप्तस्य।

शंसेः सिद्धमिति। केचित्तु 'धातूनामनेकार्थत्वात् शंसेर्हिंसार्थात् 'तकिशसी'ति यति 'प्रशस्य'शब्दं साधुमाहुः।

आङ्पूर्वादञ्जेरिति। ण्यति तु कुत्व-नलोपाऽभाव-तित्स्वराणामापत्तिरिति भावः। **अनित्येति।** अत्र च तपरकरणमेव लिङ्गम्। **ह्रस्वः सुपठ इति।** न च 'इ इ' इतीकारप्रश्लेषेण 'ये विभाषे'त्यात्वं बाधितुं द्वितीयेकारविधानाय दीर्घनिर्देशः। अन्यथा 'अचः कर्तृयकी'ति सूत्रस्थभाष्ये 'कीर्यते स्वयमेवे'त्यादिसिद्धये यगुपदेशे इत्यर्थकोपदेशग्रहणाऽनुवृत्तौ 'जायते स्वयमेवे'त्यादिसिद्ध्यर्थं 'ये विभाषे'त्यत्र 'ये' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वकथनाद् अन्तरङ्गत्वेन आत्वं स्यात्। ^३इत्वं तु क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गम्। एतेन 'ये' इत्यस्य परसप्तमीत्वाश्रयेण भाष्यकृतोऽत्र दीर्घप्रत्याख्यानमिति परास्तमिति वाच्यम्^४। 'ये विभाषे'त्यत्र 'विड्वनोरि'—

१. 'विवक्षितत्वात्, यन्निरूपितं ऋत्विक्त्वं तत्सेव्यत्वस्यैव तेषु सम्भवेन निरोधाच्च' इति ग. पाठः।

२. 'पुनरिति' इत्यारभ्य 'चानुकृष्टत्वाभावात्' इत्यन्तः क. पाठः ख. ग. ड. नास्ति। अत्र 'चं विनापि तत्सम्बन्धसम्भवेन' इति च क. पाठोऽत्र लघुशेखरानुसारेण अस्माभिः शोधितः।

३. 'इदन्तु' इति ख. ड. पाठः।

४. 'इति वाच्यम्। आत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेनेत्वप्रत्यययोः सुलभत्वात्। विधेयस्य पूर्वनिर्देशेनान्तरङ्गसवर्णदीर्घात्पूर्वमेवेत्वप्रवृत्त्या, आद्गुणेन रूपसिद्धेः। आत्वात्पूर्वमेव वा। न चात्र पक्षे एकदेशविकृतन्यायेन पुनरात्वम्। जनादिसाहचर्येण, 'विड्वनोरि'त्यतोऽनुनासिकग्रहणानुवृत्त्या च नान्तखनेरेव तत्र ग्रहात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

त्यतोऽनुनासिकग्रहणानुवृत्त्या, जनादिसाहचर्येण च यादिप्रत्ययोत्पत्तिकाले नान्तस्यैव तेनात्वविधानेन तस्यात्राप्राप्तेरित्याशयात् । न च ह्रस्वाऽऽदेशे, आद्गुणे, तस्य 'षत्वतुकोरि' त्यसिद्धत्वात्तुक् स्यात् । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव तेनाऽसिद्धत्वादिति दिक् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । कैयटस्य तु प्रमादः । **क्यप्त्विति** । अयं स्यधिकारस्थश्च । युक्तेः साम्यादित्याहुः । इदमुपलक्षणम् । 'संज्ञायां समजे' त्यस्य भावाधिकरणयोरेव प्रवृत्तेः, कर्मणि प्रकृते ण्यत् सुलभ इत्यपि^१ बोध्यम् ।

मृजेर्वि । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् ।

चजोः कु । यथासङ्ख्यं तु न । 'रागादि'त्यादिनिर्देशात् । राजसूयो यज्ञविशेषः^२ । **यद्वेति** । 'राजानं क्रीणन्ती'त्यादौ तथा दर्शनादिति भावः ।

निपातनादिति । पूर्वोत्तरेणान्वयि । रूढ्यर्थं च निपातनम् । तेन आद्यपक्षे अश्वमेधादौ, द्वितीये ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः ।

उत्त्वमिति । तस्य रपरत्वात् 'हलि चे'ति दीर्घः ।

क्यपो रुडिति । 'निपातनादि'ति शेषः । एवमग्रेऽपि ।

नित्यं क्यबिति । 'वदः^३ सुपी'ति सूत्रस्थचकारप्राप्तयतो बाधनार्थ-मित्यर्थः । रुच्यः— निपातनात्कर्त्तरि । एवमग्रेऽपि । धनम्—धातुपात्रादिरूपम्, न तु वस्त्रादि । अप्रसिद्धेः । **कर्मकर्त्तरीति** । अयमन्तोदात्तो निपात्यते । संज्ञायामेव चायमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

क्यबिति । 'कर्त्तरी'ति शेषः । **पूडिति** । *न्यादिसाहचर्येण शपूविकरण-स्यैव ग्रहणमिति भावः । 'पूञि'ति पाठोऽपि मूले क्वचित् । कल्कः— पिष्ट औषधविशेषः, पापं च । 'कल्कः पापाशये, पापे, दम्भे, विट्किट्टयोरपी'ति कोशात् । तैले, घृते वौषधे प्रक्षिप्ते पाकानन्तरं यद् ऋजीषं तच्च ।

१. अपिः ख. ड. नास्ति ।

२. इतोऽग्रे— 'निपातनेन रूढ्यङ्गीकारान्नातिप्रसङ्गः' इति ग. पाठः ।

३. 'वदः सुपीति पक्षप्राप्तयतो बाधनाऽर्थम्' इति ग. पाठः ।

४. 'भ्वादि' इति क. पाठः ।

सर्वत्र चेदं निपातनम्। **जित्य इति**। 'जि अभिभवे'। **काष्ठमिति**। 'हलि'शब्दवाच्यमित्यर्थः। **वक्तव्यमिति**। वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम्। **लोके त्विति**। ण्यदेवेति भावः।

पदास्वैरि। 'एषु चतुर्षु ग्रहेः क्यबि'त्यर्थः। **अवगृह्यमिति**। (पदविषये^१) असन्निकर्षोऽत्र ग्रहेरर्थः। यस्यावग्रहः—प्रगृह्यसंज्ञा च क्रियते, तदाभ्यां क्रमेणोच्यते। अवग्रहः—अवान्तरपदत्वसूचनाय पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम्। प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद् यणाद्यभावे परस्परम् अचोरसन्निकर्षः।

गृह्यका इति। अनुकम्पायां कन्। 'गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते, गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः। **ग्रामगृह्येति**। बहिर्भावोऽत्र ग्रहेरर्थः।

पत्रं वाहनमिति। पतन्त्यनेनेति 'दाम्नीशसे'ति करणे ण्। **युग्यो गौरिति**। युज्यते शकटेन, पुरुषादिना वेत्यर्थः। एतेन 'तद्वहती'त्यनेन 'युग'-शब्दाद् यति 'युग्यमि'त्यस्य सिद्धौ, व्यर्थमेतदिति हरदत्तोक्तमपास्तम्^२। 'अयुग्यमि'त्यनन्तोदात्तस्यापि सिद्धये अस्यावश्यकत्वात्। तद्विषये हि 'ययतोश्चा-तदर्थे' इत्यन्तोदात्तत्वमिति भेदात्। 'योग्यो गौरि'त्येतन्निवृत्यर्थमस्या-वश्यकत्वाच्च^३।

न च सूत्रे 'युग्यमि'ति क्लीबनिर्देशात्, 'युग्यं पत्रं च वाहनमि'ति कोशाच्च क्लीबत्वनिर्णयेन 'युग्य' इति पुंस्त्वमसङ्गतम्। 'युग्यं चे'ति चकारेण सजातीयसमुच्चायकेन लिङ्गान्तरयुक्तस्यापि समुच्चयेनादोषात्। 'पत्र-पात्र-पवित्र'-च्छत्राः पुंसि चे'ति सूत्रेण 'पत्र'शब्दे पुंस्त्वस्यापि

१. अयं लघुशेखरादिपाठ आवश्यकत्वादत्राऽपि योजितोऽस्माभिः।

२. इतोऽग्रे—'अनेन अनुदात्तान्तस्य साधनात्। तेन हि स्वरितान्त इति विशेषात्' इति क. कुण्डलितः पाठः।

३. 'निवृत्यर्थमावश्यकत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. 'पवित्रसूत्रच्छत्रा' इति तु लिङ्गानुशासने सूत्रपाठः।

दर्शनेन कोशस्योपलक्षणतावश्यकत्वाच्च। सूत्रे सामान्ये नपुंसकत्वस्य सत्त्वाच्च। अत एव 'युग्या युग्या इति क्रुद्धाः सारथीश्च व्यनोदयन्' इति उद्योगपर्वणि प्रयोगः सङ्गच्छते।

वृद्धाविति। यदि सूत्रे तथानुपूर्वीश्रवणाद् यदन्तमेव निपातनम्, तदा तदभावेऽधिकरणे ण्यद् दुर्लभः। बाहुलकात्तल्लाभेऽपि, उपपदसमासः, तत्प्रयुक्तस्वरश्च न सिध्येत्। मम तु 'अमे'ति लुप्तसप्तमीनिर्देशात्, निपातनाद्वा तत्सुलभम्। किञ्च 'अमावस्ये'ति सहस्रं 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तं स्यात्। इष्यते तु अन्तस्वरितम्। किञ्च 'अमावास्याया वे'ति दीर्घविशिष्टाद्विहितो वुन् ह्रस्वविशिष्टान्न स्यात्। मम तु ह्रस्वस्य दीर्घविकृतित्वान्न दोषः। एतेन 'वृद्ध्यभाव एव निपात्यतामि'त्यपास्तम्।

'अन्यतरस्यामि'ति ह्रस्वेनैव सम्बद्ध्यते। ण्यन्तु नित्य एव। सूत्रे तकारोच्चारणं तु प्रकरणप्राप्तक्यपि सम्प्रसारणाभावनिपातनशङ्कावारणायेति बोध्यम्। ण्यत्प्रकरण एव 'अमावस्यत्यन्यतरस्यामि'ति सूत्रयितुमुचितम्। वस्तुतस्तु तद्धिते 'अमावस्याया वे'ति ह्रस्वमध्यं पठित्वा, 'अत्र वृद्ध्यभावः पक्षे निपात्यते' इति वक्तुं युक्तम्।

ऋहलोः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'ऋ' इति वर्णग्रहणम्, हला साहचर्यात्। तदाह-**ऋवर्णान्तादिति। यथोत्तरमिति।** वार्तिककृता प्रत्याख्यातत्वात्, भाष्यकृता च वार्तिकमते 'शोक' इत्यसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारमते ण्यति मा भूदिति नियमार्थमावश्यक्येन 'शुचेर्घञी'ति वचनेन साधिततया, वार्तिकस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्च। ऋषिद्वयस्य अज्ञानकल्पनापेक्षया सूत्रकृत एकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः।

भुजन्युञ्जौ। भुजेः अगुणत्वं निपातनात्। बाहौ तु 'भुज' इति लाक्षणिकं बोध्यम्। **न्युञ्जन्तीति।** 'चेष्टारहिता अवाङ्मुखाः शेरते' इत्यर्थः। अत एव निपातनात् 'स्तोः शुने'त्यस्यानन्तरम् 'उदजेर्ब' इति वचनं त्रिपाद्यां कल्प्यते। तत्र 'तोः शुने'ति वर्तते। तस्य चासिद्ध-

त्वात् 'न्युब्जिजिषती'त्यादौ 'न न्द्रा' इति निषेधः। श्रुना योगे तद्विधानात् 'समुद्ग' इत्यादौ कुत्वविषये^१ पदसंस्कारपक्षेऽसिद्धत्वात् न बकारः। स्पष्टं चेदं 'हयवरट्'सूत्रे भाष्ये। यद्यपि 'न्युब्जयती'ति अचि रोगे न्युब्जः सिद्ध्यति, तथापि प्रागुक्तार्थलाभार्थं, घञि 'न्युद्ग' इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं च 'न्युब्ज'ग्रहणमिति सूत्रहृदयम्। अवश्यपाच्यमिति। 'आवश्यक'ाधमर्ण्ययोरिति न्यनुवर्तमाने 'कृत्याश्चे'ति ण्यत्।

प्रवाच्यं ग्रन्थविशेष इति। इदं च वृत्त्यनुरोधेन। भाष्ये तु 'प्रवाच्य'शब्दः अशब्दसंज्ञायामेव वर्तत इति 'वचोऽशब्दे'त्येव सिद्धिरिति, अत्र 'प्रवचि'ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। द्वादशाहेऽभितो द्विरात्रः, मध्ये दशरात्रः, तस्य दशरात्राख्यस्य यज्ञविशेषस्य दशमेऽह्नि 'अविवाक्यमि'ति प्रयुज्यते, यत्र ऋत्विजो विरुद्धनानावाक्यानि न भाषन्ते, तत्र पृषोदरादित्वात्कुत्वम्। अन्यत्र 'अविवाच्यमि'त्ये। एतेन 'प्रवचिग्रहणं' नियमार्थं, सोपसर्गस्य चेत् प्रपूर्वस्यैवेति निरस्तम्।

भाष्यमिति। 'पूज्यमि'ति तु ण्यन्तस्य पूजेर्यति बोध्यम्। पूजेर्नित्यण्यन्तत्वात् तद्ग्रहे फलाभाव' इत्यन्ये।

भोज्यं भ। भक्ष्यमत्र सर्वं, न तु खरविशदमेव, व्याख्यानात्। लपीत्यादि। 'पोरदुपधादि'ति यतोऽपवादः। वृत्तौ तु 'आसुयुवपी'ति सूत्रे लपिं रपेरुपरि प्रक्षिप्य, अनुक्तसमुच्चयार्थेन चेन दम्भेः सङ्ग्रह उक्तः। तद्भाष्यविरुद्धम्।

ओराव। अवश्यं भाव 'आवश्यकम्'। मनोज्ञादित्वाद्वुञि 'अव्ययानामि'ति टिलोपः। द्योत्ये इति। 'अवश्यलाव्यमि'त्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। तत्रैव निपातनात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति भाष्ये स्पष्टम्। अन्यथा उपपदत्वाभावादुभयमपि दुर्लभम्।

१. 'कुत्वविषयेऽकृतव्यूहपरिभाषया न बकारः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'न्युद्ग' इति क्वचित्पाठः।

लौकिके प्रयोगे लाघवाऽनादराद् द्योतिताऽर्थकस्याऽपि क्वचित्प्रयोगः।

आसुयु। **बुञ्जिति।** 'सुनोतेरि'त्यादौ व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः। एतेन 'सानुबन्धकत्वादस्य ग्रहणमनुचितमि'त्यपास्तम्। युगपद् द्वयोरुपस्थितावेव तस्य प्रवृत्तेः। **यु मिश्रणे इति।** न च 'लुग्विकरण'परिभाषया अस्य ग्रहणमनुचितम्। 'साऽनुबन्धक'परिभाषा- 'लुग्विकरण'परिभाषाभ्यामुभयोर्ग्रहणापत्तिर्वेति वाच्यम्। 'उदि श्रयतियौती'त्यादौ अष्टाध्याय्यां व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वाद् यौतेरेव ग्रहणम्, न 'युञ् बन्धने' इत्यस्येत्याशयात्। 'आचाम्यमि'ति पाठः, अन्यथा वृद्धिर्न स्यात्।

विशेष इति। यो गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः। तद्ध्वन-यन्नाह-**वैश्येत्यादि।** वित्तवद्वैश्येत्यर्थः। 'आदिना' भ्राष्ट्रसङ्ग्रहः।

प्रणाय्यो। कर्मव्यापार इति। वस्तुतः सम्मतिः-प्रीतिः। सा यत्र चोरादौ लोकानां नास्ति सः-असम्मतिः। यस्य वा विषयेषु सम्मतिर्नास्ति सोऽपि। 'असम्मतौ' इति च बहुव्रीहिः। तदाह-**प्रणाय्यश्चोर इति। आतो युगिति।** 'मीनाती'त्यात्वे कृत इति भावः। **माडो वा। हविर्विशेष इति।** ऐन्द्रं पयो, दधि वेत्यर्थः। हविर्मन्त्रि प्रयोगस्तु लक्षणया।

धाय्या ऋगिति। सामिधेनीनां मध्ये कस्याश्चिद् ऋचः संज्ञेयम्। अन्यत्र प्रयोगस्तु लक्षणया। **कुण्डपाय्य इति।** अत्र यद् युक् च निपात-नात्। तेन 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम्। ण्यति तु तित्स्वरः स्यादिति बोध्यम्। ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सञ्चाय्ये-ण्यदायौ। क्रतौ किम्? 'कुण्डपानम्'। 'सञ्चेयः'। **स्थलविशेष इति।** सूत्रेऽग्निपदं स्वधारणाऽर्थे। इष्टकाचयनेन निर्मिते स्थलविशेषे लाक्षणिकमिति भावः।

१. 'युगपद् द्वयोरुपस्थितावेव च' इति ड. पाठः।

२. 'आदिना वित्तवद्भ्राष्ट्रसङ्ग्रहः' इति ख. ग. ड. पाठः।

चिनोतेर्ण्यदायौ निपात्येते। समो वहेर्ण्यत्, सम्प्रसारणं, दीर्घश्च। 'वहिसमानार्थेहिर्ण्यता सिद्ध इदं व्यर्थमि'ति भाष्यम्।

चित्याग्नि। 'चिनोतेः कर्मणि चित्ये क्यप्, निपातनादेव। आद्योऽग्नौ, द्वितीयो भावे। तत्रान्तोदात्तत्वं चे'ति भाष्यम्। **क्वचिन्नेति**। न च सामान्यत एव ज्ञाप्यताम्। क्त्वाप्रत्ययेन तुमुनो नित्यबाधापत्तेः। एवञ्च 'आस्यते भोक्तुमि'त्यर्थे 'आसित्वा भुङ्क्ते' इत्येव स्यादिति भावः।

क्तल्युडिति। 'हसितं, हसनं छात्रस्य'। अत्र क्तल्युटोर्विषये नपुंसके भावे घञ् न। 'ईषत्पानः'। 'आतो युच्'। अत्र खल् न। तुमुन्ग्रहणमत्र व्यर्थम्। न च 'इच्छति भोक्तुमि'त्यत्र पक्षे 'इच्छार्थेषु' इति^१ लोटो निवृत्त्यर्थम्। 'लिङ् चे'त्यनेन लिङो विशेषविधानेनैव लोटो बाधसिद्धेः। लिङ् तु तस्माद्वचनादिष्यत एव सर्वैरित्याहुः।

कर्तरि वेति। 'कर्तरि कृदि'त्यतः 'कर्तरी'त्यनुवर्तते। **लाघवादिति**। इह हि चकारमात्रेण वाऽसरूपविधेरनित्यता ज्ञापयितुं शक्या। अनित्यत्वमात्रज्ञापने शकि लिङो विषये कृत्याप्रवृत्तिशङ्कायां चः सार्थकः। प्रैषाद्यर्हादिसूत्रविषये च अप्रवृत्तेः क्वाचित्कत्वाद् वाऽसरूपप्रवृत्तिरिति भावः। ध्वनितं चेदं 'वाऽसरूप'सूत्रे भाष्ये।

'आवश्यकोऽऽधमर्ण्ययोरि'त्यनुवर्तमाने 'कृत्याश्चे'ति सूत्रम्। तच्च भव्याद्यर्थम्।

कृत्यतुचोर्ग्रहणं चेति। 'ण्वुलः प्राक् 'कृत्या' इत्यधिकार' इत्यर्थस्तु व्याख्यानादेव सिद्ध इति भावः।

॥ इति कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ॥

१. 'लिङ्लोटोर्निवृत्त्यर्थम्' इति ख. ड. पाठः।

॥ अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

ण्वुलृत्चौ। चकारः 'तुरिष्ठे' इत्यादौ सामान्यग्रहणाय।
ण्वुलृत्चोर्वर्त्तमानकालाद् अन्यत्र अप्रयोगः, अनभिधानादिति अत्रैव भाष्ये ध्वनितम्।
वोढेति। अनुदात्तत्वादिवभावे, धत्वढत्वष्टृत्वढलोपेषु 'सहिवहोरि'त्योत्त्वम्।
विज इडिति। 'डिदि'ति अत्र वर्त्तते। **वध हिंसायामिति।** अत एव
'जनिवध्योरि'त्यत्र 'वधी'ति चरितार्थम्। वधादेशे तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव
वृद्धयभावसिद्धिः। एतेन 'अस्य आर्द्धधातुके न प्रयोग' इत्यपास्तम्। **नेट्यालिटीति।**
'रधिजभोरि'ति प्राप्तनुमो निषेधोऽयम्। **नंष्टेति।** रधादित्वाद्देट्। 'रभेरि'ति,
'लभेश्चे'ति च नुम्विधायके।

क्रमेः कर्त्तरीति-'स्नुक्रमो'रित्यत्र वार्तिकम्। **प्रक्रन्तेति।** 'प्रोपाभ्यां
समर्थाभ्यामि'ति क्रमेरात्मनेपदविषयता। **अनन्यभाव इति।** अत एव भाष्ये
सोपसर्गमेवोदाहृतम्। **केचिदिति।** कैयटस्वरसस्त्वत्र पक्षे दृश्यते।

तडानयोरभावमिति। फलोपहिततडाननिमित्तत्वाभावं लक्षयतीत्यर्थः।
पापाचक इति। यङ्लुकोऽत्रानैमित्तिकत्वात् 'न धातुलोप' इत्यस्य प्रवृत्तिः। तत्र
'इक' इत्यनुवृत्तेश्च।

मधुसूदने- 'सात्पदाद्योरि'ति षत्वनिषेधः। अत एव 'विषयी'त्यत्र
निपातनात्पत्वं वक्ष्यति। **स्थायीति।** आदन्तलक्षणे णे 'स्थायो'ऽपि। के प्रस्थादिरपि।
नन्दन-वाशन-मदन-दूषण-साधन-वर्द्धन-शोभन-रोचना-ण्यन्त-प्रकृतिकाः।
संज्ञायां सहन-तपन-दमनाश्च। जल्पन-रमण-दर्पण-संक्रन्दन-संकर्षण-संहर्षण-
पवन^१-वित्तनाशन-कुलदमनाः। **इति नन्द्यादिः।**

उत्साही, उदाही, उद्धासी, सम्मर्दी, निरक्षी, निश्रावी, निवापी,
निशायी, अपाची, अव्याहारी, असंव्याहारी, अंब्राजी, अवादी,
अवासी। 'नजः पराणामजन्तानामचित्तवत्कर्तृकाणाम्'। तत्र 'नज' इति

१. 'यवनः' इति क्वचित्पाठः।

प्रतिषेधार्थानामुपलक्षणम्। 'अभिभावी भूते'। अपराधी, उपरोधी। इति ग्रहादिः।

आकृतीति। तथा च भाष्यम्—'अजपि सर्वधातुभ्य' इति। प्राऽत्तीति—'प्रघसः'। 'अच्यदेर्घस्लृ' इति वार्त्तिकात्। **बाधकेति**। तेन मेष-सेव-देवादयः सिद्धाः। जारं बिभर्तीति 'जारभरा'।

श्रपाकोऽपीति। कर्मण्यणपि पक्षे भवतीति भावः।

चेक्रिय इति। संयोगपूर्वकत्वात् यण्। **लोलुव इति**। यण् तु न। 'ओः सुपी'त्युक्तेः। इह सुबभावात्। उवङ्।

आगमस्येति। न च दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घबाधार्थं स्यात्, अत एव 'अभ्यासस्य यदुच्यते तदनची'त्यर्थकम् 'अभ्यासस्यानची'ति 'अत्र लोप' इति सूत्रे पठितमिति वाच्यम्। आदेशेनैव दीर्घेण सिद्धे, आगमत्वकरणस्य ज्ञापकत्वात्। एवञ्च तद्वचनमपि न कार्यमिति लाघवम्। यद्यपि 'चरिचली'त्यादिषु भाष्ये 'वे'ति न दृश्यते, तथापि 'रात्रिञ्चर' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् वृत्तौ पठितम्। 'तत्र ट' इत्यन्ये। **घत्वं चेति**। चाद् द्वित्वम्, आगागमश्च। **णिलुक् चेति**। चाद् द्वित्वम्। लुक्करणम् अवृद्धयर्थम्। ज्ञे—'आतो लोपः'। प्रिये-इयङ्। किरे-ऋत इत्। सूत्रे समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वाद् ह्रस्वाभावः। अन्यत्र वा तत एकवचनम्।

आतश्चो। प्रज्ञ इति। परत्वादिदमेव न्याय्यमिति भावः। न चेदमु-पसर्गनिमित्ततया बहिरङ्गम्। अत्र प्रकरणे अनित्यत्वेन बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अत एव 'अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेने'ति भाष्ये उक्तम्। अत एव कुड्यलेपे शं बाधित्वा परत्वादण्। क्वचित्तु 'प्रस्थ' इति पाठः।

पात्रा। 'धयैरामोदमुत्तममि'त्यादिप्रयोगदर्शनाद् अत्र 'उपसर्गे' इति नानुवर्तते। तदाह—**पिब इति**। अत्र घ्रादिसाहचर्यात्, अलुग्विकरणत्वाच्च पिबतेरेव ग्रहणम्। अयं बाहुलकात्पदेरपि। अत एव 'सम्पद्यकर्त्तरी'ति निर्देशः सङ्गच्छते।

अनुपसर्गात्। अत्र 'लिम्पविन्दे'ति भाविना नुमा निर्देशात् तौदादिकस्यैव विदेर्ग्रहणम्। **लिम्पो विन्द इति**। 'शे मुचादीनामि'ति नुम्। धार्यादयो-हेतुमण्यन्ताः। तेभ्यः शे, शपि, गुणाऽयादेशौ। **वेदीति**। 'विद चेतने'त्यादि चुरादेः, हेतुमण्यन्तानामन्येषां च ग्रहणमाहुः।

धारय इति। धृञ्धृङोर्ण्यन्तयोर्ग्रहणम्। 'न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य' ते' इति श्रीहर्षप्रयोगे यद्यपि परत्वादण् प्राप्नोति, तथापि कर्मणः शेषत्वविवक्षायाम्^१ अणोऽप्राप्त्या, शे कृते, शेषषष्ठ्यन्तेन समासो बोध्यः।

अरविन्दमिति। कर्मण्यण्बाधनायेदम्। चक्रस्य नाभिनेम्योः अन्तरालकाष्ठानि 'अराः', तत्सदृशानि दलानि विन्दति=लभत इत्यर्थः। भाष्ये 'अरविन्द' इति पुँल्लिङ्गं पठ्यते।

ददातिदधा। यद्यपि दद-दधाभ्याम् अचि 'दद' इत्यादि सिद्धम्, दाधोश्चणे 'दाय'इत्यादि, तथापि 'अदद' इत्यादौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते। अचि तु 'अच्चावशक्तौ' इति अन्तोदात्तत्वं स्यात्, इतीदमारब्धम्।

इहेति। वार्तिके इत्यर्थः। 'अवतान' इति भाष्योदाहरणादिति भावः। **नित्यमिति**। उत्तरसूत्रे 'अनुपसर्गे' इत्युक्तः 'अनुपसर्गादि'त्यस्य निवृत्तौ, तत्सम्बद्धं 'विभाषे'त्यपि निवर्तत इति भावः। व्याख्यानात् 'श्या-आदि'ति छेदः। आसु-संसू दन्त्यादी। 'सु गतौ' इति धातुः। तालव्यादिपाठस्तु 'वचने स्थित आस्त्राव'^३ इत्यमरादिविरुद्धः।

दव इति। 'दवदावौ वनाऽरण्यवह्नी'।

तेन जलचर इति। इदं 'शाच्छोरि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

गेहे कः। 'गेहे उपपदे' इति नार्थः। 'गृहपतिने'ति निर्देशात्। तदाह-गेहे कर्त्तरीति। 'नृतिखनी'ति वार्तिकम्। **एवेति**। तेन वेजो

१. 'धारणस्ये'ति क. पुस्तके हरिताललेपेन शोधितः पाठः।

२. 'विवक्षायां शो बोध्यः' इति ग. पाठः।

३. 'आश्रव' इति पाठो मसीलेपेन 'आस्त्राव' इति शोधितः क. पुस्तके।

वायकः सिद्धः। **भाष्येति**। तथा च षष्ठे-‘कित एते औणादिका’ इति ‘रजकरजनरजःसूपसङ्ख्यानमि’ति नलोपविधायकवार्तिकं प्रत्याख्यातम्। एवञ्च ततो^१ ण्वुल्-ल्युटोरनभिधानं^२ बोध्यम्। नन्वत्र पक्षे ‘रजकी’त्यनुपपन्नमत आह-**पुंयोगे त्विति**। तत्रैवेत्यर्थः। ‘रजनी’^३त्यत्र क्युप्रत्ययेऽपि गौरादित्वान्डीष् बोध्यः।

‘गाथक’शब्दस्य^४-गायत्यर्थविषयकशिल्पवति गानकर्तार्येव रूढेराह-**गायतेरिति**। एतेन ‘गामादाग्रहणेष्वविशेषाद् गाड् गतावित्यस्मादप्ययमि’ति निरस्तम्। **जहात्युदकमिति**। ततोऽधिकं वर्द्धनादित्यर्थः।

लक्ष्यत इति। भूयः सहचारात्। यो हि यां क्रियां पुनः पुनरनुतिष्ठति; स तत्र प्रायेण कौशलं लभते। तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति, तत्र वुन्, बहुशोऽपि दुष्टं कुर्वति नेति भावः। ध्वनितं चेदं भाष्ये।

नन्दक इति। आशास्यमाननन्दनक्रियाकर्तेति बोधः। **इत्यादाविति**। आदिना ‘शृणोति’ ‘गच्छती’ति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। काष्ठभेदादौ तु ‘इगुपधे’त्यादि बाधित्वा परत्वादण्। ‘मांसशीले’त्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वाच्यमिति स्पष्टमाकरे।

कर्मणः शेषत्वविवक्षयेति। कर्मनिरपेक्षधात्वर्थविवक्षायामचि सत्यपि सिद्ध्यतीति बोध्यम्। अनया रीत्या ओदनपचादयोऽपि प्राप्नुवन्ति। यदि नेष्यन्ते, तर्हि अनभिधानमाश्रयणीयमित्याहुः।

ह्यावा। हेञ्साहचर्यात्सानुबन्धकवेज एव ग्रहणम्। कैयटस्तु ‘वा गती’त्यस्याऽकर्मकत्वाद् अग्रहणमि’त्याह। तन्मते ‘वाता वान्ति दिशो दशे’त्यस्यासङ्गतिः।

१. ‘तत’ इति ख. ग. ड. नास्ति।

२. ‘ण्वुल्-ल्युटोरपि अनभिधानं बोध्यम्’ इति ग. ड. पाठः।

३. ‘रजनी’त्यत्र क्यप् बोध्यः’ इति ख. ड. पाठः।

४. ‘गाथकशब्दस्य गानकर्तार्येव’ इति ग. पाठः।

कापवाद इति। 'आतोऽनुपे'ति प्राप्तिः। सोपसर्गे तु पूर्वैणैव सिद्धमिति भावः। न च तत्रापि 'सुपी'ति योगविभागेन 'क'प्राप्तिः। 'आतोऽनुपे'ति सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्येन तस्य कर्मण्युपपदेऽप्रवृत्तेः। माङ्मेडोरिह ग्रहणम्, न तु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वादिति बोध्यम्।

आतोऽनुपसर्गे। अत्र 'अनुपसर्ग'ग्रहणं न कर्मणो विशेषणम्, उपसर्गस्य कर्मणोऽसम्भवात्। तदाह—**अनुपसर्गादिति।** इदं फलितार्थकथनम्। 'उप-सर्गाभावे सती'ति वाच्योऽर्थः। **गोसन्दाय इति।** अत्र उक्तयुक्तेः 'सुपी'ति को न। 'सत्सू' इति सूत्रे 'उपसर्गेऽपी'त्यनेनात्र प्रकरणे 'सुप्'पदेन उपसर्गाऽग्रहण-बोधनात्र 'सुपी'ति क इति परे।

अत्र^१ उपसर्गाणाम् अव्यवहितप्राक्प्रयोगात्, विशिष्टक्रियायां कर्मकारकान्वयाच्च गतिसमासगर्भोपपदसमासः।

आह इति। नन्वत्र केऽपि आलोपं बाधित्वा नित्यत्वात्सम्प्रसारणे, ततो 'वार्णादि'ति न्यायेन पूर्वत्वं बाधित्वा लोपे, तस्य स्थानिवत्त्वादुवङोऽप्राप्तौ, यणि 'आह' इति सिद्धम्। न च सम्प्रसारणेऽपि आलोपप्रवृत्तेः सोऽपि नित्यः, एवञ्च परत्वाल्लोपे सम्प्रसारणमिति, उकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वा-भावेन न स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम्। एवमपि आभीयासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वा-दिति चेत्, न, अनया रीत्या 'जुहुवतुरि'त्यस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः। तस्माद् आभीयाऽसिद्धत्वानित्यत्वे, 'वार्णादि'ति न्यायानित्यत्वे वा इदं ज्ञापकम्। तेन 'जुहुवतुरि'त्यपि सिद्धम्, न च कश्चिद्दोष इति दिक्।

सुपीति योग इति। इदं केवलोपसर्गे न प्रवर्तते। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यनेनैव सिद्धेः। 'अनुपसर्गे' इत्यनुवृत्तेश्च। कर्मण्युपपदे च न। उक्तयुक्तेः। तदाह—**द्वाभ्यामिति।**

ततः स्थ इति। इदमपि पूर्वसाहर्चात् कर्मण्युपपदे न।

१. 'गोसन्दाय इत्यत्र' इति ग. पाठः।

आरम्भेति। 'सुपी'त्येव सिद्धे 'स्थ' इति आरम्भसामर्थ्या-
त्कर्तुरपकृष्टः^१, अर्थान्तरानिर्देशात् स्वार्थे=भाव इति भावः। अत एवास्य
नित्यैकवचनान्तत्वम्, न तु पाकादिवद् द्विवचनाद्यपि। लिङ्गं तु लोकात्^२।
यद्यपि घञर्थे केनेदं सिद्धम्, तथापि नित्यसमासार्थमिदम्^३। उपपदसमासो^४
नित्याधिकारस्थत्वान्नित्यः। 'घञर्थे' इति वार्तिके 'स्था-स्ना-पा-हनि-व्यधि-
युद्धयर्थमि'ति तु अकर्तृकारकार्थम्। अत एव 'प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति
प्रस्थ' इति भगवता व्याख्यातमिति दिक्।

आखूत्य इति। 'ल्युः कर्तरीमनिज् भावे कः किर्धोः प्रादितोऽन्यतः'
इत्यमरेण भावे कस्य पुंस्त्वविधानादिति भावः। **प्रष्ठौ गौरिति।** 'आतश्चोपसर्गे'
इति कः^५। अग्रगामित्वेन मुख्यत्वं लक्ष्यत इत्याहुः। **कप्रत्ययान्तस्येति।**
तेन 'गोस्थानमि'त्यादौ न^६। 'परमेष्ठी' 'सव्येष्ठा' इत्यादिसिद्धयर्थं 'स्था-
स्थिन्-स्थृणामि'ति वचनं कर्तव्यमिति बोध्यम्।

१. 'कर्तरि कृदि'त्यस्यासम्बन्धेन कर्तुः अपकृष्टः=दूरीकृतः सन्, स्वार्थे=धात्वर्थे एव
भवतीत्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-'स्व'शब्देन 'भावे' इत्यस्यानुपादानात्सामर्थ्याच्च भावलाभात् कर्त्रर्थकत्वं
तत्रकौण्डिन्यन्यायोऽत्र बाधत इति बोध्यम्' इति ख. ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे-'न च कारकत्वादेव नित्यसमासः। कारकेण समासस्य नित्यत्वे मानाभावात्।
'कर्तृकरणे' इति शास्त्रेण विकल्पस्यैव प्रतीतेश्च। अत एव चरेष्टादीनां सार्थक्यम्।
अत एव कारकाणां कृदन्तसमभिव्याहारे असमस्तप्रयोगः सङ्गच्छते' इति ख. ग. ड.
पाठः। क. कुण्डलितः।

४. 'उपपदसमासस्तु' इति ख. ग. ड. पाठः।

५. इतोऽग्रे-'सत्सूद्विषे'ति सूत्रवक्ष्यमाणरीत्यानेनैव वा' इति ग. पाठः।

६. इतोऽग्रे-'कश्च प्रतिपदोक्तत्वात् 'सुपि स्थः' इति विहित एव गृह्यते। तेन 'प्रस्थः'
इत्यत्र न षत्वम्' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

द्वयमपीति । ननु सजातीयाधिकारेण सजातीयपूर्वाधिकारनिवृत्तेरन्यत्र दर्शनात् 'सुपी'त्येतद् दृष्ट्वा 'कर्मणी'त्यस्य निवृत्तिरेवोचितेति चेत्, न, 'चरेष्ट' इति सूत्रे 'कर्मणी'त्यपि वर्तते इति भाष्यदर्शनेन 'कर्मणी'ति पदे स्वरितत्वद्वय-कल्पनया, अधिकारान्तरदर्शनेऽपि तदनिवृत्तेः कल्पनात्। तत्फलं 'तुन्दशोक-योरि'त्यादीनां कर्मण्येव प्रवृत्तिः। 'सुपी'त्येतदकर्मकेषु सावकाशमिति^१ दिक्। **आलस्येति ।** 'तयोर्गम्यमानयोरि'त्यर्थः। तत्र सामर्थ्याद् अलस-सुखाऽऽहर्त्रोः कर्त्रोरिति भावः।

तुन्दपरिमृज इति । 'अचि किडति वे'ति वृद्धिपक्षे-परिमाजोऽपि। तदाहं-अलसादन्यत्रेत्यादि। 'व्यवस्थितविभाषया पाक्षिक्यपि वृद्धिर्न'त्येके। **मूलविभुजादिभ्य इति ।** तादर्थ्ये चतुर्थी।

प्रेदा । 'ज्ञ' इति जनेर्न निर्देशः। 'खनो घ च' 'हन' इत्यादौ धातुनिर्देशे अल्लोपाऽकरणात्। **अनुपसर्ग इत्युक्तेरिति ।** अनुवृत्तेरित्यर्थः।

प्रादन्यस्मिन्निति । प्रस्य सूत्रे विशिष्योपात्तत्वादिति भावः।

गोसङ्ख्य इति । चक्षिडः ख्याजादेशः। 'ख्याधातोस्तु 'सम्'पूर्वस्य न प्रयोगः, आर्द्धधातुके च न प्रयोग' इत्युक्तम्।

गापोष्टक् । अत्र गायतेरेव ग्रहणम्^१, न तु 'गाङ् गतौ', 'गास्तुतौ' इत्यनयोः। अनभिधानात्^२। 'पा'धातुश्च^३ लुग्विकरणपरिभाषया, लाक्षणिकत्वेन, सकर्मकत्वेन च पिबतिरेव गृह्यते, न तु पाति-पायती^४।

१. 'अकर्मकेषु सावकाशस्य 'सुपी'त्यस्य सकर्मकस्थले 'कर्मणी'त्यस्य स्वरितत्व-प्रतिज्ञाद्वयसामर्थ्येनैवाबाधकल्पनात्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे-'गायतेरेव ग्रहणम्। अभिधानात्। निरनुबन्धकालुप्तविकरण'पा'साहचर्याच्च' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'स च' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. इतोऽग्रे-'गामादे'ति वचनं साहचर्यस्य न बाधकम्, बहिरङ्गत्वात्, धर्मिग्राहकमानाच्चेत्याहुः।' इति ख. ग. ड. पाठः।

हरतेर। 'उत्क्षेपणादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानादि'त्यर्थः। केचित्तु 'कर्मणि ल्युट्, बाहुलकात्। तेनोत्क्षिप्यमाणाद् अन्यस्मिन् उपपद इत्यर्थ' इत्याहुः।

शक्तिलाङ्गलेति। उद्यमनाऽर्थ आरम्भः। शक्तिः-शस्त्रविशेषः।

सूत्रे चेति। 'धार्येऽर्थे गम्यमाने सति, सूत्रशब्दे उपपदे' इत्यर्थः। कवचेति। कवचोद्यमनं क्रियमाणं, सम्भाव्यमानं वा वयो गमयतीत्याहुः। तेन असत्यपि कवचग्रहणे 'कवचहर' इति भवत्येव।

आङि ताच्छील्ये। फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः-ताच्छील्यम्।

स्तम्बकर्णयोः। रमिजपी अकर्मकौ^१। हस्तीति। अन्यत्र ण्वुल्लृचौ।

शमि। शम्युपपदे धातुमात्रादच्। टो मा भूदिति। परत्वादिति भावः। शङ्करा नामेति। केचित्तु 'शं गृणाती'ति पृषोदरादित्वाद् गस्य ककारे-'शङ्करा'। अत एव 'शङ्करे'त्यपि तस्यां प्रयुज्यते। एवञ्च 'धातु'ग्रहणं व्यर्थमित्याहुः। अत्राऽपि पक्षे शम्युपपदे क्तिपो बाधनाऽर्थमिदमावश्यकमिति स्पष्टं 'स्थः क चे'त्यत्र भाष्ये।

अधिकरणे शेतेः। 'इत उत्तरम् 'अधिकरणे' इति, 'सुपी'ति, 'कर्मणी'ति चानुवर्तते। यथायोग्यं सम्बन्ध' इति 'चरेष्ट' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्।

उत्तानादिष्विति। 'कर्तृभूतेषु उत्तानादिषूपपदेष्वि'त्यर्थः। 'दिग्धसह-पूर्वाच्चेति वक्तव्यम्'। दिग्धेन सह शेते इति 'दिग्धसहशयः'। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। गिरौ ड इति। लोके 'गिरिश'^२शब्दसाधुत्वोपायमाह-गिरिरिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

चरेष्टः। चरेः सकर्मकत्वेऽप्ययं कर्मण्युपपदे न। 'भिक्षासेने'ति सूत्रे 'भिक्षा'ग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये। तदाह-अधिकरणे इति।

१. इतोऽग्रे-'अनुपसर्गे' इत्यनुवृत्तेः सोपसर्गे न' इति क. कुण्डलितः ख. ग. ड. पाठः।

२. 'लोके 'गिरिश'शब्दस्तु 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामि'ति समाधेयः। प्रकारान्तरमप्याह-गिरिरिति' इति ग. पाठः।

भिक्षां चरतीति। 'भक्षयती'त्यर्थः। चरणेन अर्जयतीत्यर्थो वा। **सेनाचर इति।** सेनायां भ्रमति, सेनां वा प्रविशतीत्यर्थः। **आदायचर इति।** गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः। **पचादिष्विति।** 'ट'विधानन्तु नित्यसमासार्थम्^१।

अग्रमग्रेणेति। न च सत्तेः कर्मण्युपपद एव प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्। पुरोऽग्रतःशब्दयोरव्ययत्वेन कर्मत्वासम्भवात्तत्र तदसम्बन्धे, तत्साहचर्येण अग्रशब्देऽपि तदसम्बन्धादिति भावः। **एदन्तत्वमपीति।** अजाद्यदन्ताग्रशब्दस्य परनिपातकरणादिति भावः।

हरदत्त इति। पुरसूशब्दस्य लघ्वक्षरत्वेन तस्यैव पूर्वनिपातो युक्त इति-अत्राऽरुचिः। 'अग्रेसर' इति तु अलुका सिद्धमित्याहुः।

कृञो हेतु। हेतुरिह कारणमात्रम्^२। आनुलोम्यम्-आराध्यचित्तानुवर्तनम्। **एषु द्योत्येष्विति।** 'उपपदानि तु न। 'शमि धातोरि'ति'धातु'ग्रहणं हेत्वादिषु टबाधनार्थमिति भाष्योक्तेः।

दिवाविभा। 'अत्र 'कर्मणी'ति सम्बद्ध्यते। 'दिवा'शब्दस्यापि 'दिवामन्ये'त्यादौ वृत्तिविषये कर्मत्वदर्शनात्। केचित्तु 'दिवा=दिवसे प्राणिनः चेष्टायुक्तान् करोती'त्यर्थः। अधिकरणशक्तिप्रधानत्वाच्च 'दिवा'शब्दांशे 'सुपी'त्येव सम्बद्ध्यते' इत्याहुः।

अहेत्वादावपीति। हेत्वादिग्रहणाननुवृत्तेरिति भावः।

'अत' इति तपरकरणात् 'अतः कृ' इत्यस्याऽप्राप्तेराह-**कस्कादित्वादिति।** नञि जहातेरुत्पन्नत्वेन उत्तरपदस्थत्वात् 'अतः कृ' इत्यस्याऽप्राप्तेराह-**कस्केति।** 'अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'अतः कृ' इत्येव बोध्यम्।

नित्यं समासे इति। यद्यपि अस्याऽसिद्धत्वात् 'इदुदुपधस्ये'त्युचितम्, तथापि 'प्रत्ययावयवभिन्नसस्ये'त्यर्थेन^३ तदप्राप्तेरिदमेवोपन्यस्तम्। यद्यपि

१. इतोऽग्रे- 'भिक्षासेने'ति तु कर्मण्यण्बाधनार्थमपीति बोध्यम्' इति ग. पाठः।

२. 'ऐकान्तिकं कारणमात्रम्' इति ग. पाठः।

३. 'प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थेऽपि षत्वाऽर्थमिदमेवोपन्यस्तम्' इति ग. पाठः।

‘अन्तकर’शब्देन नञ्समासे ‘अनन्तकरः’ सिद्ध्यति, तथापि कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरार्थम् ‘अनन्त’ग्रहणम्। अन्यथा सतिशिष्टत्वाद् अव्ययपूर्व-
वदप्रकृतिस्वरः^१ स्यात्। अर्थभेदाच्चेत्याहुः। **वार्तिकमिति**। इदं कैयटाद्यनुरोधेन।
‘इष्टिरियमि’ति तु माधवः। **परत्वादिति**। अच् अहेत्वादौ चरितार्थ इति भावः।
सूत्रे च किमादिग्रहणं प्रत्याख्येयमिति तात्पर्यम्। ‘सूत्रस्थकिमादि-
ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानेन, हेत्वादिग्रहणस्य सूत्र एव निवृत्तेश्च,
एषु कृजः प्रत्ययद्वयमपी’त्यन्ये। एतन्मूलकमेव कैश्चित् ‘अच् वा’ इति
पठितम्।

कर्मणि भृ। ‘कर्मणी’त्यनुवृत्तेः ‘कर्म’ग्रहणं स्वरूपपरम्। तदाह-
कर्मशब्द इति। ‘कर्मणी’ति चास्य विशेषणम्। तेन करणादौ नातिप्रसङ्गः।
पशाविति। कर्तृविशेषणं पशुः। अत्र पशुः प्रत्ययोपाधिः। तत्त्वं च
प्रत्ययान्तशब्दवाच्यत्वेन। अत एवायं न प्रयोगोपाधिरित्याहुः। एवञ्च
प्रकृत्यर्थविशेष्ये कर्तरि समुदायशक्त्या उपस्थितः पशुर्विशेष्य इति बोध्यम्।
एवं सर्वत्र ग्रीहिवत्सादिषु द्रष्टव्यम्।

फलेग्रहिरिति। ‘स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः’। भट्टिस्तु फलग्राहकमात्रे
प्रायुङ्क्त-‘फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनामि’ति। **चादिति**। अत एव ‘कुक्ष्यात्मनोर्मुम्
वे’ति वार्तिकं नापूर्वम्। देवापि-वाताप्यादयोऽप्यनेनैव चेन साध्याः। **ण्यन्तादिति**।
खशः शित्वाण्यन्तैजतेलाभिः। न हि केवलस्य शित्वप्रयुक्तशबादिकृतविशेषोऽस्ति।
इहार्थत्वेऽपि सम्भवति उत्तरार्थत्वमात्रस्यान्याय्यत्वात्।

अरुद्विषत्^२। इह ‘ह्रस्व’ इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणम्य, अनन्तरत्वाच्च

१. ‘स्वरः स्यादित्याहुः’ इति ख. ग. पाठः।

२. ‘अरुद्विष। उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्याचा विशेषणात्तदन्तविधिलाभे,
अन्तग्रहणं ‘शुनिन्ध्य’ इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुमर्थम्’ इति ख. ग. ड. पाठः। क.
कुण्डलितः।

‘खितीति सूत्रविहितह्रस्वाऽन्तस्य मुमि’ति व्याख्येयम्। अन्यथा परत्वाद् मुमि, अनजन्तत्वात् स्याद् ह्रस्वः^१। एवञ्च स्वतो ह्रस्वेऽपि मुमिस्मिद्धये पूर्वं ‘खिती’ति ह्रस्वः कार्यः। अत एव दिवामन्यादौ अव्ययानां न मुम्। ह्रस्वाभावात्। ‘उपकुम्भम्मन्य’ इत्यादावव्ययीभावे ह्रस्व-मुमौ भवत एव। अव्ययी-भावाव्ययत्वस्यानित्यत्वात्। स्पष्टं चेदम् ‘अव्ययीभावश्चे’ति सूत्र-प्रकृत-सूत्रभाष्ययोः। शर्धनं ‘शर्धः’। ‘शृधु शब्दकुत्सायाम्’। घञ्। शर्द्धः-अपानशब्दः। **माषा इति**। भाष्ये तु ‘मृगा’ इति पाठः। मुख्यार्थ एवात्र जहातिः। ‘गर्धेषु’ इति भाष्ये पाठान्तरम्। ततु माधवादिविरुद्धम्।

वार्तिकमिति। तेन यथासङ्ख्यं नेति भावः^२। **स्तनन्धयीति**। टित्वस्यावयवे अचारितार्थ्यादिति भावः। ‘खश्येव डीप्, नाऽन्यत्रे’ति **वर्द्धमान-क्षीरस्वामि-हरदत्तादयः**। सम्प्रदाय एवात्र शरणम्। तेन ‘पाघ्रे’ति ‘श’प्रत्यये, ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति ‘क’प्रत्यये अन्यत्र च टाबेव।

यद्यपि ‘नाडीमुष्ट्योश्चे’ति वार्तिकमिति ‘नासिके’ति सूत्रस्थभाष्याद् आपाततः प्रतीयते, तथापि यथासङ्ख्यसूत्रस्थभाष्यस्वरसात् सूत्रमेवेदमिति बोध्यम्।

यथासङ्ख्यं नेति। इदं चात्रैव भाष्ये स्पष्टम्। एतद्विरोधात् ‘यथासङ्ख्य’सूत्रस्थं भाष्यं प्रौढिवाद इति बोध्यम्^३। ‘घटीखारी’ति वार्तिके ‘खरी’ति पाठान्तरम्। वृत्तौ ‘वातन्धम’ इत्युदाहृतम्, ततु भाष्ये न दृष्टम्। इदं वार्तिकं ‘नाडीमुष्ट्योश्चे’ति चेन लब्धम्।

१. इतोऽग्रे-‘तत्र ह्यन्तशब्दः समीपवाची। कर्मधारयः। समीपश्चः ‘खिती’ति ह्रस्वविधायक-विहितः अच्। उपस्थितत्वात्’ इति क. कुण्डलितः, ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-‘अत एव स्तनशब्दस्य परनिपातः’ इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे-‘एतदर्थमेव ध्यन्तस्य मुष्टिशब्दस्य परनिपातः’ इति ख. ग. ड. पाठः।

उदि कूले। 'अत्र न उदिरूपपदम्, किन्तु विशेषणं रुजिवहोः, तेन यथासङ्ख्यं ने'ति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव 'उत्कूलयोरि'ति नाऽसूत्रि। 'उदि सति, कूले उपपदे, रुजिवहोरनन्तरः प्रत्यय' इत्यर्थः। 'ते प्राग्धातोरि'ति नियमाद् नातिप्रसङ्गः। तत्फलितमाह-**उत्पूर्वाभ्यामिति।** 'उदि' इति, 'रुजिवहोरि'ति च पञ्चम्याः स्थाने सप्तमीषष्ठ्यौ' इति तु यथासङ्ख्यसूत्रे कैयटः। **अरुनुद इति।** 'मर्मस्पृगि'त्यर्थः।

असूर्य। यथासङ्ख्यम् अत्र। असूर्यम्पश्या इति। गुप्तिपरं चेदम् यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति। तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो भवत्येव। यदा तु सूर्येतरदर्शनं विवक्ष्यते, तदा खश् न। अनभिधानात्। यदापि सूर्यदर्शनाभावमात्रम्, न गुप्तिस्तदापि न। तत एव। ध्वनितं चेदं 'सुडि'ति सूत्रे भाष्ये। 'असूर्य'शब्दस्यानर्थकत्वेऽपि 'उपपदमि'ति महासंज्ञया सुबन्तस्यैव उपपदत्वेन सुबुत्पत्तिः। स च द्वितीयैव। प्रकृत्येकदेशस्य कर्मत्वेन, अन्याऽपेक्षया^१ युक्तत्वात्, 'ललाट'साहचर्याच्चेति बोध्यम्।

प्रियवशे। खचश्चित्त्वं चिन्त्यफलम्। न च 'खचि ह्रस्व' इत्यादौ विशेषणार्थम्। 'खे' इत्येव खशो व्यावृत्तेः। 'कुलीन' इत्यादौ च 'णौ' इत्यनुवृत्त्या न दोषः। न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्, 'णौ' इति च निवर्तेति वाच्यम्। येनानुबन्धने सानुबन्धकत्वम्, तदनुच्चारण एव धर्मिग्राहकमानेन अस्याः प्रवृत्तेरित्याहुः। खशि प्रकृते भिन्नप्रत्ययकरणम् उत्तरार्थम् 'द्विषन्तप' इत्यादौ ह्रस्व-णिलोपौ यथा स्याताम्, शप् मा भूदिति। इह करणम् अन्यतोऽपि विधानार्थम्। तद्वार्तिकमुखेनाह-**गमेरिति।**

असंज्ञार्थमिति। संज्ञायां तु 'गमश्चे'ति सूत्रेण सिद्धमिति भावः।

मितङ्गम इति। वृत्तौ 'मतङ्गम' इति पाठः। 'खच्च डिद्वे'-त्यनेन 'गमेः सुपी'ति वार्तिकविषयेऽपि क्वचिद् डित्वम्। 'विहायस'

१. 'अन्यापेक्षया अयुक्तत्वात्' इति क्वचित् शोधितः पाठः।

इत्यनेन योगविभागात्। तदाह—**भुजङ्ग इति**। 'भुजाभ्यां गच्छती'ति विग्रहः।
रूढोऽयम्। अत एव वार्तिके 'कर्मणी'ति प्रकृते, 'सुपी'त्युक्तम्।

तापेरिति। 'चुरादेः, हेतुमण्यन्तभ्वादेश्च ग्रहणमि'ति वृत्तिः।
अनित्येति। अत एव 'उपपदविधावेषा ने'ति ड्याप्सूत्रभाष्ये उक्तम्।

वाचि। 'वाक्शब्दे कर्मणी'त्यर्थः। शास्त्रबोधितः सङ्कल्पविशेषो व्रतम्।

वाचंयमपु। अत्र 'वाचंयमो व्रते', 'पुरन्दरः', 'सर्वे सहः' इत्येव
सूत्र्यतां, किं 'वाचंयमे'त्युत्तरपदाऽधिकारे अमन्तत्वनिपातनेने'ति चिन्त्यमिति
हरदत्तः।

पूःसर्व। 'दृ विदारणे', अस्यैव^१ ग्रहणम्। न तु 'दृभये', 'दृङ्
आदरे' इत्येताविति सम्प्रदायः^२। **भयशब्देनेति**। 'येन विधिर'त्यत्र भाष्ये
स्पष्टमेतत्। भाष्यवार्तिकप्रामाण्यात् शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरत्रेति
बोध्यम्। **क्षेमङ्कर इति**। 'क्षेमङ्करी'त्यत्र गौरादित्वान्डीष्।

आशिते भुवः^३। 'अश भोजने' इत्यतो ण्यन्तात्प्रयोज्ये कर्मणि
क्तः। उत्तरसूत्रात् 'संज्ञायामि'त्याकृष्यते। तेन असंज्ञायां न। अत एव
'ध्रौव्यगती'त्यादिना भावकर्माधिकरणेषु यः क्तस्तदन्तो न गृह्यते^४। सोपसर्गस्य,
प्राप्त्यर्थस्य वा भुवः सकर्मकत्वेऽपि, 'कर्मणी'ति न सम्बध्यते, व्याख्यानात्,
'संज्ञायामि'त्यपकर्षाच्च। तदाह—**आशितो भवतीति**। यावता ओदनेन
अतिथ्यादिर्भोजितो भवति, स एवमुच्यते।

१. 'अयमेव गृह्यते' इति मनोरमापाठः।

२. इतोऽग्रे—'**बाहुलकेनेति**। 'पुरन्दर' इत्यत्र निपातनेनैव सिद्धे, 'पूःसर्वयोरि'ति
सूत्रकरणेनान्यत्राप्युपपदे दारेः खचो ज्ञापनाद् इदं सिद्धमित्यन्ये' इति ख. ग. ड.
पाठः।

३. इतोऽग्रे—'अश भोजने' इत्यत आङ्पूर्वाद् अविवक्षिते कर्मणि, कर्तरि क्तः। यद्वा
केवलादेव क्तः। यद्वा अशेर्ण्यन्तात्प्रयोज्ये कर्मणि क्तः' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे—'आशितः कर्ते'ति सूत्रे प्रसिद्धस्यैव ग्रहणाच्च' इति ग. पाठः।

इह 'वाऽसरूप' न्यायात् ल्युडपि^१—'आशितभवनः'। 'आशितभवनम्'। 'क्ल्युडि'ति तु यत्र ल्युटोऽपवादत्वं, तद्विषयमि'त्युक्तं प्राक्।

संज्ञायां भृ। 'विश्वम्भरः कैटभजित्', 'रसा विश्वम्भरा स्थिरे'—त्यमरः। **व्युत्पत्तिमात्रमिति**। तत्फलं स्वरावग्रहौ। अत एव 'रथन्तरमाज-भारे'त्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तमधीयते। 'रथमि'त्यवगृहणन्ति च। अखण्डत्वे तु 'नब्विषयस्ये'त्याद्युदात्तः स्यात्। निरवेग्रहता च स्यात्। **इत्युक्तमिति**। माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः।

मतान्तेरिति। 'चित्तेन्द्रिययोर्व्यापारोपरमे शम-दमौ' इति वेदान्तग्रन्था-नुसारि-हरदत्तादिमते त्वित्यर्थः।

गमश्च। अत्र 'संज्ञायामि'ति वर्तते। चकारेण जीवज्जीवक-शिवङ्कर-शुभङ्करादयः साधवः। योगविभाग उत्तरार्थः। **सुग इति**। मार्ग इत्यर्थः। कर्मणि खजेव, 'सुगमः'। 'निसो देशे डो वाच्यः'। 'निर्गो देशः'। ग्रामग इति। 'गुरुतल्पगः' 'स्व्यगारग' इत्यादेरनेनैव सिद्धिः। अनेनैव सर्वसिद्धौ 'सर्वत्रे'त्यादि प्रपञ्चार्थम्। 'सप्तम्यां जनेरि'ति प्रकरणस्थाऽन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रेणैव सिद्धे, इदं 'भूतकालं विनापि यथा स्यादि'त्येवमर्थम्। वस्तुतस्तत्सूत्रस्थाऽपिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादिदं वार्तिकं तेनैव गतार्थम्। ध्वनितं चेदम् 'इको गुणे'ति सूत्रे जनेर्डं प्रक्रम्य 'गमेरप्ययं डो वक्तव्य' इति वदता भाष्यकारेणेत्याहुः।

अण् अन्त्यस्य चेति। 'अन्त्य'ग्रहणं निष्फलम्। 'दारौ' इति शब्दापेक्षया पुँस्त्वम्। **चारौ वेति**। टस्यैव विकल्पो, व्याख्यानात्।

कुमारशी^२। शिरसः शीर्षभावः, अत एव निपातनादिति 'भूते' इति^३

१. 'ल्युडपि। क्लोऽपि' इति ग. पाठः।

२. 'कुमारशी'। अत्र 'कर्मणी'ति सम्बध्यते। 'सुप्यजातौ' इति सिद्धे अताच्छी-ल्याऽर्थ, शिरसः शीर्षभावार्थं च वचनमिति हरदत्तः। न च शिरस्-शब्दो जातिवचनः। स्वाङ्गलक्षणेन जातिलक्षणस्य बाधादिति तदाशयः।

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। लक्षणेति। सूत्रे लक्षणशब्द अर्श आद्यजन्त इति भाष्ये स्पष्टम्। जायाघ्न इति। जायामरणसूचकपाणिरेखाविशेषादिलक्षणवति गौणो हन्तृत्वव्यपदेशः। 'गमहने'त्युपधालोपः। स्त्रियां टित्वाण्डीप्।

शक्तौ हस्ति। शक्ताविति किम्? विषेण हस्तिनं हन्तीति 'हस्तिधातः'। शक्तिग्रहणसामर्थ्याद्धि प्रकर्षे विज्ञायते, 'स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिरिति'।

कपाटघ्न इति। कं शिरः पाठयति कपाटम्। 'कवाटे'ति पाठे तु बाहुलकात् कोः आटजिति बोध्यम्। 'अटतेः पचाद्यचि 'कवं चोष्णे' इति योगविभागात्कोः कवादेश' इति हरदत्तः।

पाणिघ्न। 'शिल्पिनि कर्त्तरी'त्यर्थः। भाष्येति। तत्र हि एवमुक्तम्— 'ल्युट्ख्युनोर्न रूपे, स्वरे वा विशेषः। लिङ्गित्स्वराभ्यां' धातोरेव उदात्तत्वात्। डीबपि ख्युन उपसङ्ख्यानात्, टित्वाच्च तुल्यः। उपपदसमासो गतिसमासेन तुल्यः। च्यन्तस्य गतित्वात्। मुम्ह्रस्वौ तु 'अनव्ययस्ये'ति ख्युन्यपि निषिद्धौ। तस्माद् उत्तरार्थं तदि'ति। 'इह किं चित्रपो' इति न्यायस्तु अनित्य इति तदाशयः। च्यर्थे किम्? 'आढ्यङ्कुर्वन्त्यनेन'।

कर्त्तरि भुवः। अच्यन्तेषु किम्? 'आढ्यीभविता'। इष्णुच् तु न। गतिसंज्ञकपूर्वेभ्यो बहुधा ताच्छीलिकाऽप्रवृत्तेरिति पूर्वसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

'कर्तृ'ग्रहणं करणाऽनुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमिति प्राञ्चः। यत्तु कर्तृ-ग्रहणं कर्तृप्रचयार्थम्—'कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता, अन्यत्र चापर' इति। न च

आकडारातिरिक्ते संज्ञानां समावेशदर्शनादिदं चिन्त्यम्। 'अनयोरुपपदयोर्हन्तेः 'कर्मणि हन' इत्यनेन प्राप्तोऽपि भूतेऽपि णिनिर्नेति 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. 'लिङ्गित्स्वराभ्याम्' इति ग. पाठः।

1. 'इदं सूत्रं न भूते प्रवर्तते। तत्क्रकौण्डिन्यायात्। 'कर्मणि हन' इत्यनेन एतदतिरिक्तकर्मण्युपपदे भूते काले णिनिविधानेन, तत एव न्यायादिति 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्' इति ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

भुवोऽकर्मकत्वात् 'कर्मणी'स्यस्यासम्बन्धे, उक्तार्थे फलाभावः, अर्थाऽन्तरे सकर्मकत्वेऽप्याढ्यादीनां च्यर्थत्वासम्भव इति वाच्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थस्य करोतिपर्यायत्वेन, तद्योगे कर्मत्वस्य, च्यर्थयोगस्य च सम्भवात् तत्रैव सूत्रं प्रवर्तते। 'कर्मणी'त्यस्य निवृत्तौ मानाभावात्। कर्तृग्रहणाच्च सर्वत्र प्रवृत्तिरिति। तत्र। भुवोऽन्तर्भावितण्यर्थकस्याप्रसिद्धत्वेन अत्र ग्रहणाभावात्। ध्वनितं चेदं 'भुवो भावे' इति सूत्रे भाष्ये। रमि-जपोरप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वसम्भवेन 'स्तम्बेरम' इत्यसिद्धेश्च। न हि तत्रापि 'कर्तृ'ग्रहणमस्तीत्याहुः।

खिष्णुचः खकारो मुमर्थः। अस्य^१ इकारो व्यर्थः। इटा सिद्धेः। न च इकाराभावे खस्य चत्वं स्यात्। व्याख्यानेन निर्णयस्य कर्तुं शक्यत्वेनाक्षतेः। न च 'कृत्योकेष्णुच्चार्यादय' इति सूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात्। लाक्षणिकत्वात्, षत्व-णत्वयोरसिद्धत्वेन 'इष्णु' इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम्। तदनुबन्धकपरिभाषया अलंकृजादीष्णुच एव^२ तत्र ग्रहणादिति केचित्। तत्र। इकारोच्चारणसामर्थ्येन तद्वाधात्। न च प्रत्ययस्वरेण सिद्धे, चकारोच्चारणसामर्थ्यात् लक्षणपरिभाषासिद्धत्वयोस्तदनुबन्धकपरिभाषायाश्च बाधेनैव स्वरः सिद्धः, खिष्णुचः करणे तु असिद्धत्वशङ्कैव नेति वाच्यम्। भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टापत्तेः। निरूपितं चेदं भाष्यप्रदीपोद्घोते।

'षत्वणत्वोच्चारणसामर्थ्यादस्य ग्रहणमि'ति हरदत्तोक्तं तु न न्याय्यम्। तदुच्चारणस्य प्रक्रियालाघवार्थत्वेन सामर्थ्यायोगात्।

१. 'खिष्णुच इकारो व्यर्थः' इति ग. पाठः।

२. 'एव तत्र ग्रहणात्। इकारोच्चारणसामर्थ्यादेव परिभाषाद्वयबाधेन स्वरसिद्धौ तद्वैयर्थ्यमेव। यद्वा खिष्णुजेव कार्यः, असिद्धत्वस्य प्राप्तेरेवाऽभाव इति दिक्। यत्त्विकारोच्चारणादन्यतः अनुदकेऽपि खिष्णुजिति। तत्र। भाष्यविरोधात्' इति ग. पाठः।

स्पृशो। कर्मणीति निवृत्तमिति। 'कर्तरी'ति वर्तते। तच्च अस्वरितत्वादेव 'करणे' इत्यस्य निवृत्तौ, पूर्वत्र व्यर्थं सद् अत्र कर्तृप्रचयार्थम्। 'तत्सामर्थ्याद् अस्य निवृत्तिरिति वृत्त्युक्तेरिति भावः। वस्तुत इदं चिन्त्यम्। मन्त्रस्पृगादेः क्रिपाऽपि सिद्धत्वात्। न च यङ्लुङन्ते स्वरे विशेषः। नकारप्रत्याख्यान-परप्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन स्पृशोर्यङ्लुगभावस्य ध्वनितत्वात्। 'किन्त्रत्ययस्ये'ति बहुव्रीहिबलात् कुत्वस्यापि^१ सिद्धेः। अत एव 'सत्सूद्विषे'ति सूत्रे 'सदादिषु^२ सुप्ग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते। 'इदं सूत्रम् उपसर्गे न प्रवर्तते। 'अनुपसर्गे' इत्यनुवृत्तेः। 'अनुदके' इति पर्युदासेन सत्त्ववाचकस्यैव ग्रहाच्चे'ति केचित्। सोपसर्गेऽपि क्रिपो दुर्वारत्वेन फलं चिन्त्यम्।

अनुदके किम्? 'उदकस्पर्शः'। 'अनुदके' इत्येतत्सामर्थ्यात्किंबपि नेत्याहुः। (सद्गति।^३ कर्मकर्तरि प्रत्ययः। रूढ्यर्थानुगुणत्वात्)।

द्युसदिति। सप्तम्यन्तेतरत् पूर्वपदम्। सप्तम्यन्तत्वे 'हृद्द्युभ्या'मित्यलुगापत्तिः^४। अत एव 'आदितेया दिविषद' इति सङ्गच्छते। 'पूर्वपदादिति' षत्वं न। 'छन्दसी'त्यनुवृत्तेः। दिविषदि सुषामादित्वात्तद्वोध्यम्।

उपनिषदिति। 'सदिरप्रतेरिति षः। अण्डसूरिति। 'द्विषा साहचर्याद्

१. 'कुत्वस्यापि सिद्धेः। अत एव ऋत्विगादिसूत्रे अञ्चेः सुपि किन्निपातनैः सह निर्देशेन अत्रापि तत्प्रयुक्तकार्यदर्शना'दिति वृत्तिः सङ्गच्छते। अन्यथा पूर्वत्रैव 'कर्मणी'त्यस्य निवृत्तौ, न्यायेनैव सिद्धे, अत्रार्थे साहचर्याश्रयणवैयर्थ्यापत्तेः' इति ख. ग. ड. पाठः।
क. कुण्डलितः।

२. 'सदादिषु सुप्ग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यात्। तत्र 'कर्मणी'त्यस्य निवृत्तेर्व्याख्यान-तोऽवश्याश्रयणीयत्वेन, मध्येऽप्यनुपयोगान्मूलकृतात्रैव तन्निवृत्तमित्युक्तम्। भाष्ये त्वत्रानुवृत्तावपि क्षत्यभावं बोधयितुं तत्रोक्तमिति दिक्' इति ग. ड. पाठः।

३. अयं पाठः क. कुण्डलितः।

४. 'अलुगापत्तिमाहुः' इति ख. ग. पाठः।

अदादेरेव ग्रहणम्, न तु सुवति-सूयत्योरिति वृत्तिः^१। 'अनुपसर्गे' इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धेः, 'उपसर्गेऽपी'ति 'अन्यत्र सुप्रग्रहणे उपसर्गग्रहणं ने'ति ज्ञापनार्थम्। तेन 'वदः सुपी'ति उपसर्गे न। अत्रत्योपसर्गग्रहणज्ञापकता-परभाष्यप्रामाण्यात् 'गदमदे'त्यत्र 'अनुपसर्गे' इत्यस्यास्वरितत्वमेव। मध्येऽसम्बन्धात्। अत एव 'प्रगर्हामि'त्यादिसिद्धिः। 'गोसन्दाय'^३ इत्यादौ तु 'क' व्यावृत्तिर्ज्ञापकादेव। प्रष्ठस्य 'आतश्चोपसर्गे' इत्यनेन सिद्धिरिति दिक्।

वेदविदिति। 'लाभार्थव्यतिरिक्तानां सर्वेषां ग्रहणम्, अकारस्य विवक्षितत्वादिति वृत्तिः। **अग्रग्रामाभ्यामिति।** 'स एषां ग्रामणीरिति निर्देशज्ञापितमेतत्। अत एव नीरूप-धातुप्रकृतिक-प्रत्यये 'ग्रामणाय' इत्यादौ प्रवर्तते। 'अय-पये'त्यादिदण्डकपठितनयतेः 'ग्रामनाय' एव।

१. इतोऽग्रे- 'निरनुबन्धकत्वात्, अलुग्विकरणत्वात्, सत्साहचर्याच्च सुवतेरेव ग्रहणमित्यन्ये' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।
२. 'उपसर्गेऽपीति स्पष्टार्थम्। यत् 'अन्यत्र सुप्रग्रहणे उपसर्गग्रहणं ने'ति ज्ञापनार्थम्। तेन 'वदः सुपी'ति उपसर्गे नेति भाष्यम्। तत्प्रौढ्या। तत्र 'गदमदे'त्यतोऽनुपसर्ग-ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेः। यदपि कैयटेन 'स्मृश' इत्यस्य सोपसर्गेऽप्रवृत्तिः फलमुक्तम्। तत्र। क्रिपो दुर्वारत्वात्। वस्तुतोऽत्रत्योपसर्गग्रहणज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् 'इति ख. ग. ड. पाठः।
३. 'गोसन्दाय' इत्यादौ 'क' व्यावृत्तिर्भाष्योक्तरीत्या ज्ञापकादेव। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् 'प्रष्ठ' इत्यादिसिद्धिः, 'आतश्चोपसर्गे'^२ इत्यनेन वा तत्सिद्धिरिति दिक्' इति ख. ग. ड. पाठः।
४. कः = 'सुपि स्थ' इत्यत्र 'सुपी'ति विभक्तसूत्रादिविहितः 'क'प्रत्ययः।
५. 'अत एव' इत्यारभ्य 'बहुश्रुतैः कार्यः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात्।

१. 'टग्व्यावृत्तिः' इति सर्वत्र पाठः।

२. 'न च प्रष्ठः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यनेन सिद्धः। 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन स्थाधातौ तदप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक्' इति ग. पाठः।

एतेन 'क्विष्यमिदमि'ति परास्तम्। ध्वनितं चेदं 'वाऽसरूप'सूत्रे भाष्ये 'ग्रामणाय' इति णत्वसहितप्रयोगेण। क्वचित्पुस्तके भाष्ये दन्त्यपाठो दृश्यते, तदा 'नी'रूपो यः प्रत्ययः=क्विप्, तद्विषयतैव। अत्र पाठनिर्णयो बहुश्रुतैः कार्यः।

भजो णिवः। 'सुपि', 'उपसर्गेऽपी'ति च वर्तते।

अदोऽनन्ने। 'जनसनखनक्रमगमो' विट्' इत्यतो 'विडि'ति वर्तते। (ततु' छान्दसत्वादत्र नोक्तम्)। **उपपदस्येति।** 'क्रव्ये चे'ति सूत्रं तु आममांसभक्षके 'क्रव्याद' इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः। **छन्दसीति निवृत्तमिति।** 'आतो मनित्रि'ति सूत्रे 'विजुपे' इत्यतोऽनुवर्तमानमित्यर्थः। दृशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारः। वनिपस्तु 'शर्वरी'त्युदाहरणम्।

सुशर्मेति। 'सुष्ठु शृणाती'ति, 'प्रातरेती'ति चार्थः।

रोट् रेडिति। 'रुष रिष हिंसायाम्।'

क्विप् च। अत्रापि 'दृशि'ग्रहणमनुवर्तते। 'क्विप् चान्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ताच्छीलिकप्रकरणे भाष्योक्तेः। **वाहभ्रडिति।** वाहोऽश्वः, ततो भ्रश्यतीति विग्रहः। 'वहाभ्रडि'ति पाठे-वहः = स्कन्धः। 'अन्येषामपी'ति दीर्घः। **मित्रशीरिति।** अत्र यथा इत्वं तथा प्रत्ययलक्षणसूत्रे निरूपितम्।

आशास इति। 'शास इदडि'ति तु यस्माच्छासेरङ् तत्रैव। अङ् च 'सर्त्तिशास्ती'ति सूत्रे 'परस्मैपदे' इत्यनुवृत्तेः, अर्त्तिसर्त्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्याच्च परस्मैपदिन एवेति भावः। 'आशिषि लिङि'त्यादिनिर्देश-सिद्धमिदम्।

१. 'जनसने'त्यतो विडिति' इति क. ख. ड. पाठः।

२. अयं ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। तत्र ततु = 'जनसनक्रमगमो विट्' इति सूत्रन्तु।

अत्र=कृत्प्रकरणे इत्यर्थः।

इस्मन्। 'खचि ह्रस्व' इत्यतो 'ह्रस्व' इति, 'छादेर्धे' इत्यतः 'छादेरि'ति चानुवर्तते। **सुम्वाविति।** 'ओः सुपी'ति यण्। **लोपश्चेति।** अनुनासिकलोप इत्यर्थः। **संस्था इति।** अत्र यथा ईत्वं न तथा 'वनो र चे'त्यत्र व्युदपादि। अत्र तिष्ठतेरन्तर्भावितण्यर्थत्वे 'शम्'इत्यस्य कर्मत्वम्, अन्यथा तु न कर्मत्वम्, उभयथाऽपि 'सुपि'त्यस्यैव सम्बन्धात्प्रत्ययो भवत्येव।

ननु 'आतोऽनुपसर्गे' इत्यनेन, 'सुपी'ति विभक्तेन वा कस्य, 'किप् चे'त्यनेन किपश्च सिद्धाविदं व्यर्थमत आह-**शमीति।** धातुग्रहणसामर्थ्याद् धातुमात्राद्धवन् अच् यद्यपि^२ असरूपत्वात् ण्वुलादीन् बाधते, तथापि यथा हेत्वादिषु कृजष्टं बाधते- 'शङ्करोति तच्छीला शङ्करा परिव्राजिके'त्यत्र, तथा तिष्ठतेः क-किपावपि बाधेत। न च कस्य परत्वाद्बाधेन सरूपतया च वाऽसरूपाप्रवृत्त्या, नित्यबाधेऽपि, किप् तेन न्यायेन पक्षे सुलभ इति वाच्यम्। 'धातु'ग्रहणाद्विध्यन्तरकल्पनेन, तत्सामर्थ्याद् हेत्वादिषु प्राप्तस्य परस्य टस्यैव, वाऽसरूपन्यायेन पक्षप्राप्तकिपोऽप्यत्र बाधापत्तेः। न च 'पुरस्तादपवाद'न्यायेन टस्यैव स बाधको, न किप इति वाच्यम्। 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन क्विप एव बाध इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। तस्माद्वाध्यसामान्यचिन्तया उभयोरपि स बाधकः। तस्मात् 'स्थः क चे'ति बाधकबाधनार्थम्। न चैवं 'स्थः क चे'त्यत्र चो व्यर्थः, वाऽसरूपन्यायेन कस्याभावे किपः सिद्धेरिति वाच्यम्। अस्य धातुग्रहणप्राप्ताऽजपवादत्वेऽपि, क्विबपवादत्वाऽभावेन, धातुग्रहण-बाधितकिपः चं विना साधयितुमशक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये।

ननु 'शमि धातोः' इत्यनन्तरमेव 'स्थः क चे'त्यस्तु। चेन अचि, सवर्ण-दीर्घेण रूपसिद्धेः^३। अन्तवद्भावेन धातुत्वात् 'शंस्थः' इत्यादौ 'आतो धातो'रिति

१. 'छादेरि'ति चानुवर्तते। योगविभागसामर्थ्याद् अद्व्युपसर्गेऽप्येतत् इति ग. पाठः।

२. 'यद्यपि विजातीयत्वात्' इति ग. पाठः।

३. 'रूपसिद्धिः' इति ग. पाठः।

लोपसिद्धिः। स्थानिवत्त्वं तु न। अपूर्वविधित्वात्। एवञ्च धातु-
ग्रहणसामर्थ्यात्किपोऽप्राप्तेः^१, ईत्वाभावार्थं च न यतनीयमिति चेत्, न,
पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधिसत्त्वेन 'कृदतिङ्' सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्थानिवत्त्वस्य
दुर्वारत्वात्। 'धियौ' इत्यादावनया रीत्या इयङि न पूर्वरूपस्य स्थानिवत्त्वम्।
इयङ् आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात्। इवर्णाऽन्तधातोर्हि
सः। एतेन 'जुहुवतुरित्याद्यसिद्धिरत्रे'त्यपास्तम्^२। 'धियौ' इत्यत्र एकादेशस्थाने
'हल' इति दीर्घप्रवृत्तेश्च। 'भी ई भिय' इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्ये तु
सौत्रत्वादियङ्। लोके त्वीदृशरीत्या प्रयोगोऽसाधुरेव। 'परनिमित्त' इत्यत्र
'परः अस्थानीभूत एव गृह्यते' इत्यत्र न मानम्। भाष्यप्रामाण्येन अत्र
'तक्रकौण्डिन्य'न्यायानित्यत्वाश्रयणात्। 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायस्य अप-
वादविषयत्वेन ईदृशे विषये तदप्रवृत्तेः असकृदुपपादितत्वाच्च। किञ्च अन्तर्भावित-
ण्यर्थत्वे 'अशंस्था' इत्यत्र नञ्समासे, 'शम्'शब्दस्य कर्मत्वेन कृद्ग्रहणपरिभाषया
'शंस्था' इत्यस्य अजन्तत्वेन, 'अच्कावशक्तौ' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्तेः।
क्विवन्तेन नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक्।

आमन्त्रयितेति। ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात् तृन्। अत एव
'ब्राह्मणानि'ति कर्मणि षष्ठी न कृता।

उपसर्गभिन्नेति। 'सुपी'ति वर्तमाने, पुनः सुप्ग्रहणेन 'उपसर्गेऽपी'त्यस्य
निवृत्तेरिति भावः। भाष्येति। 'सुप्' इति वर्तमाने सुप्ग्रहणम् उपसर्गेऽपि यथा
स्यादिति हि तत्रोक्तम्। अत एव 'उपसर्गादृती'ति सूत्रे 'सुचायी'ति भाष्यप्रयोगः,
'अनुगादिनः' 'विसारिण' इति सौत्रप्रयोगाश्च^३ सङ्गच्छन्ते। अत्र^४ प्रकरणे मनो-
रमायाम् 'उपसर्गाऽन्तर'शब्दोऽस्ति। तत्र 'अन्तर'शब्दो भिन्नवाची बोध्यः।

१. 'किपोऽप्राप्तावीत्वाऽभावार्थं च न यतनीयम्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'पूर्वमालोपे, ततः सम्प्रसारणे, दोषाऽभावाच्च' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'प्रयोगश्च सङ्गच्छते' इति ग. पाठः।

४. 'अत्र' इत्यारभ्य 'बोध्यः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

साधुकारिणीति। करोतिरत्र सर्वधात्वर्थाऽनुवादकः। तदुदाहरति—
साधुदायीति। ‘आ क्वेरि’ति सूत्रे तच्छीलात्पृथक् साधुकारी गृह्यते। तच्च
 ताच्छील्यं विनापि अत्र णिनौ सत्येव सङ्गच्छते। तदाह—**अताच्छील्यार्थमिति।**
 कैयटादौ स्पष्टमेतत्।

कर्त्तर्युप। ‘कर्तृवाचकोपमाने उपपदे’ इत्यर्थः।

व्रते। ‘सुप्युपपदे व्रते गम्ये णिनिरि’त्यर्थः। **स्थण्डिलेति।** ‘स्थण्डिले
 एव शेते’ इत्येवंरूपं व्रतं समुदायेन गम्यते। ‘स्थण्डिले शेते एवे’त्यत्र तु न।
 शास्त्रबोधितत्वाभावेन व्रतत्वाभावात्। तादृशव्रताप्रसिद्धेश्च।

बहुलमाभीक्ष्ये। ‘बहुल’ग्रहणेन आभीक्ष्ययाभावेऽपि, ताच्छील्यादि-
 विषयेऽपि, उपपदाभावेऽपि ‘स्थायी’ ‘यायी’ ‘हारी’त्यादौ णिनिः। ध्वनितं चेदं
 ‘व्रते’ इति सूत्रे भाष्य इत्याहुः।

मनः। अत्र व्याख्यानाद् मन्यतेरेव ग्रहणम्। ‘बहुल’पदानुवृत्तेश्च। अत
 एव ‘आत्ममाने’ इति सूत्रे ‘यगर्थं कर्मकर्तृग्रहणमि’ति वार्तिकं श्यनैव सिद्धिमाश्रित्य
 (भाष्ये) प्रत्याख्यातम्। अन्यथा तनादेरुप्रत्ययवारणाय वार्तिकमावश्यकमेव
 स्यात्।

स्वकर्मके इति। मननं—मानः। ‘आत्म’शब्दः स्वपरः। कर्मषष्ठ्या
 समास इति भावः। कर्तृषष्ठ्या तु न समासः। ‘आत्म’ग्रहणसामर्थ्यात्। ‘स्व’शब्देन
 च प्रत्ययार्थतया सन्निहितः कर्ता उच्यते। **चाणिणनिरिति।** यद्यपि
 वाऽसरूपन्यायेनास्य सिद्धिः, तथाप्यविच्छेदाय समुच्चीयते। तेन ‘करणे यज’
 इत्यादौ णिनिरैवानुवर्तते, न खशिति बोध्यम्।

पण्डितम्मन्य इति। एकस्याऽप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं, पण्डितत्व-
 विशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम्। अत्र श्यनि सति (तासेः^१ परल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वविधानज्ञापकसिद्धेन—) ‘सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो

लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' इति न्यायेन खश्स्वर एव, न तु नित्स्वर इति भाष्ये स्पष्टम्। आत्ममान इति किम्? 'दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्ये'ति।

कालिम्मन्येति। 'स्त्रिया' इति पुंवत्त्वं बाधित्वा, परत्वाद् ह्रस्वः। अत्र अभेदेनान्वयाभावेऽपि, पूर्वपदार्थस्यैव उत्तरपदेनाभिधानात्, वस्तुतः सामानाधिकरण्यमस्त्येव^१। एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्। अत एव च्यन्ते 'महद्भूते'त्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वेऽपि अमहदर्थस्यैव महच्छब्देनाभिधानाद् वस्तुतः^२ सामानाधिकरण्यमादायैव पुंवत्वसिद्धिः। न चात्र 'पुंवत्कर्मधारये'ति प्राप्तिः। कर्मधारयत्वाभावात्। 'प्रतिपदोक्त'परिभाषया 'सामानाधिकरण'पदम् उच्चार्य विहिततत्पुरुषस्यैव कर्मधारयत्वादिति^३ वदन्ति। **दिवामन्येति।** अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तौ स्वभावात्कर्मत्वं बोध्यम्।

स च स्वादीति। 'अम्'ग्रहणमावर्तते। 'अम् भवति, स च स्वाद्यम्-वदि'त्यर्थः। तत्र अन्यस्य अमः प्रत्ययस्य अतिदेशयोग्यकार्याभावात् स्वाद्यमेव गृह्यत इति भावः। अत एव अमो मस्य नेत्वम्। मुम्ह्रस्वौ अयं बाधते। अयं प्रत्ययवद्भावादेव पर इति बोध्यम्। मुमा सिद्धे अजादित्वनिबन्धनेयडाद्यर्थम् अमागमः।

भाष्येति। यथा 'पुंयोगादि'ति सूत्रबलात्प्रष्ठादीनां स्वलिङ्गत्यागेन स्त्रियां वृत्तिः - 'प्रष्ठी गणिके'त्यादौ, एवमत्रापि भाष्यप्रामाण्यात् 'श्री'शब्दस्त्यक्तस्वलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्तत इति, क्लीबत्व-प्रयुक्तोऽमः 'स्वमोर्नपुंसकादि'ति लुक्, ह्रस्वश्च। मुम् तु न। अपवादेन

१. इतोऽग्रे-'न चेदृशे सामानाधिकरण्ये पुंवत्वप्रवृत्तौ मानाभावः। 'अपूरणीप्रियादिष्वि'ति पर्युदासेन स्त्रीत्वे लब्धे, 'स्त्रियामि'त्यस्यैव मानत्वात्। तच्च स्त्रीलिङ्गमात्रे प्रवृत्त्यर्थम्' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'वस्तुत' इति क. नास्ति।

३. 'कर्मधारयत्वादिति दिक्' इति ग. पाठः।

अमा बाधात्। न च 'सुपो^१ धात्विति' लुग्वद् अस्याऽपि अम्विधिसामर्थ्या-
द्बाधः^२। समाससंज्ञा-प्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं मध्ये जातस्य तन्मध्यपतितत्वात्तद्ग्रहणेन
ग्रहणेऽपि, तदवयवत्वाऽभावज्ञापनेन 'सुपो धात्विति'त्यस्याऽप्राप्तिः। इदं च
'इत्थम्भूतलक्षणे' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। तथा 'स्वमोरि'त्यत्र अर्थवदमो
ग्रहणज्ञापनद्वारा तस्याप्यप्राप्तिरिति वाच्यम्।

येन नाप्राप्त्या, मध्येऽपवादन्यायेन च तदप्रवृत्तिनिमित्तार्थज्ञापनेऽपि,
'स्वमोरि'त्येतदप्रवृत्तिनिमित्तार्थज्ञापने प्रमाणाभावात्। अर्थवत्परिभाषा त्वत्र
सूत्रेऽनित्यत्वान्न प्रवर्तते। न चान्तरङ्गे लुकि अम् असिद्धः। उत्तरपदाधिकारे
'अन्तरङ्ग'परिभाषाया अप्रवृत्तेः। अन्यथा 'परन्तप' इत्यादावनुस्वारो न स्यादिति
स्पष्टं भाष्ये। यत्र प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा, तत्र स्वलिङ्गत्यागः, यत्र तु पदस्य
लक्षणा, तत्र स्वलिङ्गाऽत्याग इति मर्यादिति तत्त्वम्^३।

भूते। धात्वर्थविशेषणमिदम्। 'भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्'त्यर्थः।
सोमेनेति। 'सोमेन = लताविशेषण यागं कृतवानि'त्यर्थः।

अग्निष्टोमेति। 'अग्निष्टोमसंस्थाकयागेन अपूर्वं भावितवानि'त्यर्थः।
यजेश्च त्यागकरणकव्यापारे शक्तिः। तत्र व्यापाररूपभावनाया भाव्या-
काङ्क्षायां धात्वर्थस्य त्यागस्य करणत्वेनैवोपस्थितेः, स्वतः पुरुषार्थत्वा-
भावाच्च, साक्षात्सुखसाधनमपूर्वम्, तज्जन्यः स्वर्गो वा भाव्यत्वे-
नान्वेति। त्यागस्य करणत्वं च भावनाभाव्यभावकत्वमेव^४। सर्वत्र करणानाम्
ईदृशमेव करणत्वम्। संस्थावचनस्यापि 'ज्योतिष्टोम'शब्दस्य तद्वति

१. 'सूपधात्विति' इति सर्वत्र पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'येन नाप्राप्त्या, मध्येऽपवादन्यायेन च तस्यैव बाधात्' इति ख. ग. ड.
पाठः।

३. इतोऽग्रे- 'तदेतदाह-मुममोरभावश्चेति' इति ग. पाठः।

४. 'भावना' इति क. नास्ति। लघुशेखरे तु वर्तत एव।

लक्षणया त्यागसामानाधिकरण्यात्करणत्वम्। स्वर्गादिः कर्मत्वमपि भाव्य-
त्वरूपमेव। न तु फलाश्रयत्वरूपम्। अत एव ईदृशानां कामान्तपदेनैवोल्लेख
इत्याहुः।

कर्मणि। 'तत्रोपपदे भूतार्थाद्धन्तेर्णिनिरित्यर्थः। इदं च शब्द-
शक्तिस्वाभाव्यात्कुत्सायामेव। तेन 'चोरं हतवानि'त्यादौ नेत्याहुः। 'कुमार-
शीर्षयोरिति सूत्रमपि कुत्सायां प्रवर्तत इति 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितम्।

चतुर्विध इति। अयमाशयः— 'इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्याः
(१)। ततोऽनन्तरं प्रकृतित्वाद् हन्तिः (२)। ततो 'भूते' इति (३)। तस्यापि
उद्देश्यत्वेन क्रिपः पूर्वमेव निवेशात्। किन्तु सर्वाऽन्ते, विधेयत्वात् (४)।
तद्देशे वचनव्यक्तिः — 'ब्रह्मादिषु उपपदेषु हन्तेर्भूते क्बि'ति। एवं स्थिते च
'यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम' इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन् अनन्तरे
भवति। ततश्च—

(१) 'ब्रह्मादिष्वेव' इति नियमे हन्तेस्तदनन्तरनिर्दिष्टत्वाद्
उपपदाऽन्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलो नियमो^१ भवति।

(२) 'ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते' इति तु नियमे 'अनन्तरत्वाऽविशेषेऽपि
प्राथम्याद् उपपदनियमः।

(३) 'ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्बि'ति नियमे तु आनन्तर्ये क्बिहन्त्योः—
अविशिष्टेऽपि, प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः।

(४) 'ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्बि'ति नियमे आनन्तर्यात् काल—

१. 'भाव्यरूपम्' इति ग. पाठः।

२. तस्यापि = 'भूते' इत्यस्याऽपीत्यर्थः।

३. 'ब्रह्मादिष्वेव भूतार्थाद्धन्तेः' इति ग. पाठः।

४. 'धातुनियमो भवति' इति ग. पाठः।

५. 'हन्तेरेव' इत्यस्य 'ब्रह्मादिषु' इति उपपदं, 'भूते' इति च, उभयमपि हि अनन्तरम्।
पूर्वोत्तरत्वादिति भावः।

नियमः। सोऽयं प्रकृत्युपपद-प्रत्यय-कालनियमानां विवेकः। अगृह्यमाणविशेषत्वात्
चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम्। तत्र -

(१) 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरि'ति प्रकृतिनियमे 'भूते' इत्याश्रयणात्,
कालान्तरे, उपपदान्तरेऽपि भवत्येव, 'पुरुषं हन्ति, हनिष्यति वा-पुरुषहा'।
(२) 'ब्रह्मादिषु हन्तेरेवे'त्युपपदनियमेऽपि 'भूते' इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि
भवत्येव, 'वृत्रं जयति, जेष्यति वा-वृत्रजित्'। (३) 'भूत एव क्विबि'ति
प्रत्ययनियमेऽपि 'ब्रह्मादिषु' इत्युक्तेः 'पुरुषहा' 'अरिहे'ति प्राग्वत्। (४) 'भूते
क्विबेवे'ति कालनियमेऽपि, उपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव, 'पितृव्यं
हतवान् पितृव्यघाती'ति। सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते। निष्ठा तु
भवत्येव 'वृत्रं हतवानिती'ति^१।

भाष्यमिति। तथा च भाष्यम्- 'उभयतो नियमोऽयं 'ब्रह्मादिष्वेव'
'क्विबेव चे'ति। युक्तं चैतत्। श्रुत्युपस्थापितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया
^२प्रकरणलक्षण-जघन्यप्रमाणोपस्थितधातु-कालयोरेवोपरोधो न्याय्यः। एवञ्च
तद्विरोधाद् वृत्तिरयुक्तेति भावः।

त्रिविध इति। धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति तद्भावाः। **काशिकेति।**
अत्रापि पूर्वोक्तन्यायेन द्वैविध्यमेवोचितम् - 'सुकर्मादिष्वेव' 'कृञ् एवे'ति
चेत्याहुः। एवं 'सोमे सुञ्' इत्यादावपि। **श्येनचिदिति।** समुदायोऽयम्
आहवनीयधारणार्थे इष्टकानिर्मिते स्थलविशेषे रूढः।

कुत्सितेति। इदं च पुनः 'कर्म'ग्रहणाल्लभ्यते। 'यत्कर्म क्रियया
सम्बध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रे'त्यर्थः। सोमादयश्च विक्रीयमाणाः
शास्त्रनिषिद्धत्वात्तदावहाः। तेनेह न- 'धान्यविक्रायः'।

१. 'अयमाशयः' (२०४७ पृ०) इति पूर्वोक्ताशयसमाप्तिसूचनायाम् 'इतिः'।

२. 'प्रकरणलक्षण' इति पाठः ख. ड. नास्ति।

दृशोः। 'अन्येभ्योऽपी'त्येव सिद्धे नियमोऽयम्- 'कनिबेवे'ति। स च सहनिर्दिष्टमनिनादेः, अणादेश्च निवर्तकः, न निष्ठायाः। मध्येऽपवादन्यायात्। तेन 'पारं दृष्टवानि'ति भवति। कालनियमस्तु व्याख्यानाद् नेत्याहुः। एवञ्च 'पारं पश्यती'ति विग्रहेऽपि 'पारदृश्वा' इति भवत्येव।

वस्तुतो दृशिग्रहणेन निर्वाहस्य अगतिकगतिकत्वाद्विधायकत्वमेवैषाम्। भाष्यं तूदासीनमिति **कौस्तुभे** स्पष्टम्। **निवृत्तमिति**। असत्त्ववचनत्वेन इहानन्वयात्, उत्तरत्रानुपयोगाच्च। मन्दुरा-वाजिशाला। **पुमनुजेति**। अत्रानुरोध-विशिष्टजननवृत्तित्वाज्जनिः सकर्मकः। **सर्वोपाधीति**। अत एव भाष्ये 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति पठितम्, 'परिखे'त्युदाहतं च।

क्त। न च कार्यार्थमनुबन्धा उपादीयन्ते, लुप्तत्वाच्च न प्रयोगे तेषां सत्तेति, 'लोतमि'त्यादौ 'क्त'समानाऽऽकारे 'त'शब्दे निष्ठाकार्यापत्तिरिति वाच्यम्। अध्रुवेणाऽप्यनुबन्धेन 'क्तवतू' इत्यादावुच्चारितेन, तदनुबन्धनियतसन्निधानाः सङ्ख्यादीतर-काल-कारकादिरूप-भूत-कर्मादयो लक्ष्यन्ते। एवञ्च यत्र प्रयोगे तेषाम् अन्यतमदर्शनं तत्र तैः अनुबन्धस्मृतौ, तत्र निष्ठादिसंज्ञाम्, तत्प्रयुक्त-कार्याणि चाध्यवस्यतीति न दोषः। अत एव नंपुसके भावे क्तस्य, 'क्तिचूक्तौ चे'ति क्तस्य, 'जीतः क्त' इत्यस्य च निष्ठात्वसिद्धिः। 'प्राऽभित पट' इत्यादावेकत्वाद्यवगमात् लुङन्तमेतदिति निर्णयान्न दोषः। अत एव 'उपलक्षणम् अनुबन्धा' इत्युच्यते। अन्यज्ञानद्वारा इतरभेदकं हि उपलक्षणम्। यथा काक उत्तृणत्वादिज्ञानद्वारा इतरभेदक इति स्पष्टमत्रैव भाष्ये।

ण्यदर्थो भावेति। 'तयोरेवे'त्यनेन साक्षात् तयोरेव तस्य विधानादिति भावः। एतेन 'करणादावपि' 'याज्या ऋगि'त्यादौ ण्यतः सत्त्वाद् इदमयुक्तमि'त्यपास्तम्।

क्षियो। यद्यपि इयडैव दीर्घग्रहणं निर्णीतम्, अन्यथा गुणः

स्यात्, तथापि 'क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे' इत्यत्रेव^१ धातोः 'चिक्षियतुरि'त्यादा-
वजादौ यद्रूपं, तदनुकरणसत्त्वाद् दीर्घग्रहणम्। अत एव दीर्घविधायकवृत्तावपि
'क्षिय' इति प्रयुक्तम्। किञ्च दीर्घनिर्देशे प्रतिपदोक्तत्वात् 'क्षी हिंसायामि'त्यस्यैव
ग्रहणापत्तिः। 'दीर्घ'ग्रहणे तु तत्सामर्थ्याद् उभयोर्ग्रहणम्। ध्वनितं चेदं भाष्ये।
दीर्घविधायके 'क्षि क्षये' 'क्षि निवासगत्योरि'ति द्वयोरपि ग्रहणम्। **क्षित इति**।
भावे तु 'क्षितं कामेने'ति बोध्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे कर्मणि।

रदाभ्याम्। इह रदाभ्यां तकारो विशेष्यते, न निष्ठा, एकदेशत्वात्।
तेन 'चरितमि'त्यादौ नातिप्रसङ्गः। तदाह-**निष्ठातस्येति**। चो वाक्यभेदार्थः।
तदाह-**निष्ठेति**^२। पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्।

संयोगादेः। निष्ठया धातोरक्षेपे सिद्धे, 'धातोरि'ति 'संयोगादेरि'त्यस्य
धातुविशेषणत्वार्थम्। अन्यथा श्रुतत्वाद् आत एव स्यात्। तथा च 'निर्याति'
इत्यादावतिव्याप्तिरिति भावः।

एकविंशतेरिति। यद्यपि 'गृ' 'धृ' इत्येतावपि दृश्येते, तथापि
एकीयमतं तदिति भावः। 'रदाभ्यामि'त्यनेन तत्र सिद्धिरित्यन्ये।

जीने सिद्धत्वात्, नित्यत्वाच्च सम्प्रसारणे, 'संयोगादेरि'त्यस्याप्राप्तिः।

गुनः। 'गु पुरीषोत्सर्गे'। **विनष्टा इति**। धातूनामनेकार्थत्वात् पूजो
विनाशो वृत्तिः। **सिनो ग्रास इति**। पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादि-
व्यञ्जनवशाद्बन्धनेऽनुकूलो भवति, तदा कर्मण एव कर्तृत्वं बोध्यम्।

ओदितश्च। 'अस्मात्परस्य निष्ठातस्य न' इत्यर्थः। **स्वादय इति**।
दिवाद्यन्तर्गणा इत्यर्थः। **शीतं जलमिति**। अनेन सूत्रे 'स्पर्शशब्देन गुण

१. 'इत्यत्रेव सौत्र इयङ् स्यादतो दीर्घग्रहणम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'निष्ठेति'। पूर्वग्रहणं परस्य मा भूदित्येतदर्थम्। तदभावे हि प्रत्यासत्त्या, पञ्चमीनिर्देशाच्च
'भिन्नवद्भ्यामि'त्यादौ निष्ठासम्बन्धिन एव परस्य स्यात्। प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न
वर्णग्रहणे इत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

एव प्रसिद्धत्वात्, व्याख्यानाच्च, न रोगः' इति ध्वनितम्। अत एव 'प्रतेश्चे'ति सार्थकम्। तद्विषये नत्वं चेत्याहुः।

विभाषाऽभ्य। 'पूर्व'ग्रहणम् 'अभिसंशीन' इत्यर्थम्।

न त्वपादाने इति। 'चेतदीयम् अपादानं न प्रयुज्यते' इत्यर्थः।

यस्य वि। 'यस्ये'त्यस्य 'यदीयस्य आर्द्धधातुकस्ये'त्यर्थः। 'आर्द्ध-धातुकस्ये'त्यनुवृत्तेः। 'इङ्विहित' इति तु वाक्यस्य अपूर्णत्ववारणाय-ध्याहियते।

न चैवं 'यस्ये'त्यस्याप्यध्याहारेणैव लाभे, तदुपादानं व्यर्थम्। स्पष्टार्थत्वात्। अत्र 'एकाच' इति वर्तते। तेन 'दरिद्रित' इत्यादौ न।

समक्त इति। 'व्यक्तमि'ति तु अङ्गेः प्रकाशार्थस्य रूपम्। अस्मात्तु तत्र अनभिधानान्निष्ठाभावो, भाष्यप्रामाण्यादित्याहुः।

उदक्तमिति। उद्धृतमित्यर्थः। 'उत्थितमित्यर्थ' इत्यन्ये।

निष्ठादेश इति। स्वर-प्रत्यययोरुदाहरणम्—'क्षीबः' क्षैबिकः'। अत्र 'निष्ठा च द्वयजनादि'ति निष्ठान्तस्य द्व्यचो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। 'नौ द्व्यच' इति ष्टन् च न प्राप्नोति। इदं च 'इट्सहितस्य निष्ठातस्य लोपो निपात्यते' इति पक्षे। यदा तु 'तमात्रस्य लोपो निपात्यते' इति मतं, तदा नेदं प्रयोजनमिति व्यर्थं तयोर्ग्रहणम्। तन्मते क्षीबे, उल्लाघे च इट्वावृत्तये 'इङ्विधि'ग्रहणम्। एवं च 'लस्जी' इत्यस्य 'लग्न' इत्यत्र नस्य सिद्धत्वात् 'वरमनादौ' इति परिगणनात् 'नेङ्वशी'ति निषेधे सिद्धे, 'क्षीदित' इति ईदिद्ग्रहणम्^१ 'उत्त' इत्यादौ नत्वाऽभावे इडभावाय^२ आवश्यकम्।

१. इतोऽग्रे—'यदुपाधिविशिष्टधातोराद्धधातुकस्य इङ्विकल्पस्तदुपाधिविशिष्टाद् 'निष्ठाया इणनिषेध' इत्यर्थलाभार्थं तदित्याहुः' इति ख. ग. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'ईदित्' ग्रहणं न कार्यमित्येके' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'इडभावाय आवश्यकमित्यन्ये' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. 'व्यर्थम्। स्पष्टार्थत्वात्_केचित्तु यदुपाधिविशिष्टधातोः' इति क. पाठः।

परिस्कन्दः प्रा। 'अत्रैव निपातनान्निष्ठायां तलोप' इति मतेऽ-
स्यात्रोपन्यासः। वस्तुतः षत्वाभावनिपातनम् अक्षत्ययान्ते षत्वाऽभावाये'त्यन्ये।
द्यून इति। क्षीण इत्यर्थः। **द्यूतमिति**। जिगीषया तत्प्रवृत्तेस्तत्र जिगीषा गम्यत
इति बोध्यम्।

वातश्चेदिति। इदं च वृत्तिरीत्या। एतन्मते 'निर्वाणोऽग्निर्वातेने'ति
प्रयोगो वातस्य करणत्वे बोध्यः। भावे तु 'निर्वातं वातेने'त्येव।

भाष्ये तु 'अवाताभिधान इति वक्तव्यम्। निर्वाणोऽग्निर्वातेने'त्युक्तम्।
अत्र भावे 'निर्वाणं वातेने'त्येवेति बोध्यम्।

क्षाम इति। 'क्षै क्षये' इत्यस्य 'आदेच' इत्यात्वम्।

स्त्यः प्रपूर्व। प्रस्त्यो। 'अत्रोभयत्रापि 'स्त्यै' 'ष्ट्यै' इत्युभयोर्ग्रहण-
मि'ति वृत्तिः^१। 'स्त्यः प्रे'त्यत्र पूर्वग्रहणं 'प्रसंस्तीत' इत्यर्थम्। मत्वं तु न।

लत्वमिति। उत्वं तु 'चरफलोरि'त्यनुवर्तमाने 'ति चे'त्येव सिद्धम्।
न च तत्रैकानुबन्धकपरिभाषया 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्यैव ग्रहणेन, 'जिफले'त्यस्य
उत्वं दुर्लभमिति वाच्यम्। तस्या असार्वत्रिकत्वेन इहाप्रवृत्तेः। 'फल निष्पत्तौ'
इत्यस्य तु नात्र निपातनम्। इडभावस्यापि निपातनापत्त्या गौरवापत्तेः। ध्वनितं
चेदं भाष्ये। एतेन 'फुल्लं विकसने' इत्यस्यैव निष्ठातलोपो निपात्यत इत्यपास्तम्।
'फलेर्लत्वे' इत्यादिभाष्यविरोधाच्च।

इष्यत इति। 'वृत्तिकारैरिति शेषः। **इटोऽभावश्चेति**। सिद्धत्ववार्तिके
इड्विधिग्रहणम् एतन्निपातनसिद्धार्थानुवाद इति बोध्यम्।

'क्षीबृ मदे' 'कृश तनुत्वे' आभ्याम्, उत्पूर्वात् लाघेश्च क्तः।

आदितश्च। न च 'विभाषा भावे'त्यनेन संयुज्यैवेदं पठनीयम्,

१. इतोऽग्रे- 'लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आद्यस्यैव ग्रहणम्। यद्यप्याकारांशे
उभयोरपि लाक्षणिकत्वं, तथापि सकारांशेऽपि द्वितीयस्य लाक्षणिकत्वादित्यन्ये'
इति ग. पाठः।

अन्यत्र निषेधस्य 'यस्य विभाषे'त्यनेनैव सिद्धेरिति वाच्यम्। 'यदुपाधेर्विभाषा, तदुपाधेरेव निषेध' इति ज्ञापनार्थत्वात्। एवं चान्यत्र^१ निषेधाय योगविभागः। ज्ञापनफलं तु 'श'विकरणस्य विदेः 'विभाषा गमहने'ति विकल्पेऽपि, लुग्विकरणस्य न निषेध इति स्पष्टं भाष्ये। न चैवम् 'उदितो वे'त्यनेन भावक्तव्यो विकल्प-विधानाद् भावनिष्ठाया एव निषेधः स्यादिति वाच्यम्। 'तेन निर्वृत्तमि'त्यादिनिर्देशैः शब्दानुपात्तप्रत्ययार्थस्य भेदकत्वेनात्रानाश्रयणादित्याहुः।

पचाद्यजिति। नन्वेवं फुल्लोल्लाघ्योः पचाद्यचि, कृशोः, क्षीबेश्च इगुपधलक्षणे के, घञर्थके च फुल्लादिसिद्धौ, सूत्रं व्यर्थमत आह— **सूत्रन्विति।** वृत्तिकारेष्ट्या 'फुल्लवानि'ति रूपस्य, 'निष्ठा च द्वयजि'ति स्वरस्य सिद्ध्यर्थमित्यपि बोध्यम्। ('परिकृश' इति तु 'कृश'शब्देन भावनिष्ठान्तेन 'परिगतः कृशमि'ति समासे बोध्यम्)।

नुदविदोन्द। मण्डूकप्लुत्या 'रदाभ्यामि'त्यतो 'न' इति वर्तते। हियोऽप्राप्ते, अन्येषां प्राप्ते, विभाषेयम्।

वेत्तेस्त्विति। तथा च 'वित्तो भोगे'ति सूत्रे भाष्यम्—

'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा, विद्यतेर्विन्न इष्यते।

विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च, भोगे वित्तश्च विन्दतेः'।। इति।

व्याख्यानादेवात्र रौधादिकस्य ग्रहणम्। यत्तु 'परसाहचर्यस्य बलवत्त्वेन उन्दिसाहचर्याद् रौधादिकस्यैव ग्रहण'मिति। तन्न। पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन, परादपि बलवत्त्वात्।

ख्यात इति। आदेशस्य खशादित्वात्, स्वतन्त्रस्य आर्द्धधातुके प्रयोगाभावात्, अत्र 'ख्या'ग्रहणं व्यर्थमिति ध्वनितं 'चक्षिडि'ति सूत्रे भाष्ये। **पूर्त्त इति।** 'श्र्युक' इति नेट्। **मूर्त्त इति।** 'आदितश्चे'ति नेट्।

१. 'एवञ्च अनादिकर्मनिषेधाय' इति ग. पाठः।

२. अयं ख. ग. ड. पाठः। कं. कुण्डलितः।

मत्त इति। 'श्वीदित' इति नेट्। भोग्य इति। 'भोगप्रत्यये'त्यत्र कर्मणि घञ्, अच्चेति भावः।

विभाषा गमेति। 'एकाच' इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम्।

भित्तं शकलम्। शकलत्वजातिविशिष्टे रूढोऽयम्। तत्र यदा 'भिन्नमि'ति सामान्येन व्युत्पाद्यते, ततो विशेषजिज्ञासा, तदा 'भिन्नं' 'भित्तमि'ति सह प्रयोगोपपत्तिरिति स्पष्टं भाष्ये। भिदेः क्ते नत्वाभावो निपात्यते। 'भित्तं शकल-खण्डे' इत्यमरः। भिन्नमन्यदिति। विदीर्णमित्यर्थः। व्यवहारः इति। अधर्मं=दुःखप्रदम् ऋणमस्य सः- 'अधमर्णः'। तस्य भावः 'आधमर्ण्यम्'। तच्च तद्व्यवहारे लाक्षणिकम्। तेन उत्तमर्णोऽपि सिद्ध्यति। स्फीत इति। 'स्फीतिकाम' इति तु आख्यानण्यन्तात्, 'अच इरि'ति 'इ'प्रत्यये बोध्यम्।

इण् निष्ठायाम्। 'इडि'ति वर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणम् अस्य नित्यत्वाय। 'निष्ठायामि'त्येतावत्तु 'यस्य विभाषे'ति निषेधबाधनार्थं स्यात्।

यस्येति। 'निरः कुषः' इति विकल्पितेदत्वादिति भावः। 'निरः कुषोऽनिष्ठायामि'ति तु न सूत्रितम्, 'पर्युदासेन कृत्येव विकल्प' इति शङ्कावारणार्थम्। अत एव 'वेः स्कन्देरनिष्ठायामि'ति सूत्रे कृत्वेनैव सादृश्यग्रहणम्।

वसतिक्षुधोः। अत्रापि इट्ग्रहणं नित्यार्थम्।

उषिते-यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। 'शासिवसी'ति षः।

'क्रुधित' इत्यादि तु क्रुधेर्भावे क्किपि तारकादित्वादितचि बोध्यम्।

अञ्चेः पू। उदित्वात् क्त्वा-निष्ठयोर्विकल्प-निषेधयोः प्राप्तयोरिदम्। पूजार्थादिति। 'पूजाविषयादि'त्यर्थः।

अञ्चित इति। 'नागाश्चाञ्चितगामिन' इत्यत्र समाधानेन गम्यते पूजेति भाष्ये स्पष्टम्। 'नाञ्चेः पूजायामि'ति नलोपनिषेधः।

१. 'व्यवहार इति। 'आधमर्ण्य'पदं तद्व्यवहारे' इति ख, ग, ड, पाठः।

लुभोऽवि। 'तीषसहे'ति क्त्वायां विकल्पे, निष्ठायां निषेधे प्राप्ते इदम्। न तु गार्ध्यं इति। गार्ध्यार्थस्य दैवादिकस्य सूत्रे न ग्रहणमित्यर्थः। किन्तु विमोहनार्थस्य तौदादिकस्यैव। विमोहने किम्? 'लुब्धो वृषलः'। धनाद्याकाङ्क्षावानित्यर्थः। उदाहरणे 'प्राप्तमोह' इत्यर्थः। 'तीषसहे'त्यत्र च उभयोर्ग्रहणम्।

पूडश्च। 'श्र्युकः किती'ति निषेधे प्राप्ते वचनम्।

पूडः क्त्वा च। डकारोच्चारणं^१ स्पष्टार्थम्। इड्विधौ डकार-निर्देशेनापि पूज्निवृत्तिसिद्धेः। 'न क्त्वे'त्येव सिद्धे, 'क्त्वा'ग्रहण-मुत्तरार्थम्। इह 'सेडि'ति निवर्त्य, अनिट एव कित्वविकल्पं विधाय, कित्वे 'श्र्युक' इति निषेधे, तदभाव इटि च रूपद्वयसिद्धौ, 'पूडश्चे'ति वा^२ इड्विधायकं न कार्यमिति स्पष्टं भाष्ये। **क्त्वैवेति।** निष्ठा तु चानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्र सम्बध्यत इति भावः। **शेषित इति।** 'एरनेकाच' इति यण्।

आदिकर्मणीति। इदं भूते, वर्तमाने च। तत्र यदा सम्पूर्णस्तत्तत्फला-नुकूलो व्यापारो धात्वर्थः, तदा वर्तमानत्वे। सम्पूर्णक्रियासमाप्तावेव भूतत्वव्यवहारात्। अत एवेदं चरितार्थम्। यदा तु भूततत्तद्व्यापार एव धात्वर्थः, तदा भूत इति स्पष्टं भाष्ये।

चादिति। अन्यथा विशेषेण सामान्यबाधः स्यादिति भावः।

विभाषा। 'आदितश्चे'ति निषेधे प्राप्ते इदम्।

श्वादिः। स्नेहनमोचनयोः पठितः। **स्विद्यतिः—**गात्रप्रक्षरणे पठितः।

१. 'डकारोच्चारणं न पूज्निवृत्त्यर्थम्। इड्विधौ डकारनिर्देशात्। किन्तु यड्लुकुनिवृत्त्यर्थम्। तत्र हि सामान्यसूत्रेणैदं। 'श्र्युकः किती'त्यत्र तु 'एकाच' इति वर्तते। तेन 'यौयुवित' इत्यत्रेदसिद्ध इति वाच्यम्। तस्योत्तरार्थत्वात्। 'इह किञ्चित् त्रपो' इति न्यायस्तु लक्ष्यानुरोधाद्वाच्यप्रामाण्याच्च नेहाश्रीयते।' इति ग. पाठः।

२. 'वा इड्विधायकम्, उत्तरत्र वाग्रहणं च' इति ग. पाठः।

स तु न जीत्। हरदत्तविरोधादिति भावः। 'तस्यापि जीत्वात्स्वेदित-
मित्येवे'त्यन्ये। 'मिदि'साहचर्यात् 'जिद्विदा' दिवादिरेवेति हरदत्तः। तत्र।
भवादावपि मिदेः पाठ्यमानत्वात्। तदाह—**भ्वादी चेति**। स्विदादीनाम्
'आदितश्चे'ति निषेधात् सेट्निष्ठा दुर्लभेत्यत आदिकर्मणि निष्ठा उदाहता।

मृषस्ति। अत्र मृषिः सर्वोऽपि गृह्यत इत्याहुः। **अविस्पष्टमिति**।
इदमेव 'तितिक्षा'ग्रहणं धातूनाम् अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वे प्रमाणम्।
'सेट्'ग्रहणन्तु उपरञ्जकमात्रम्। अस्य अनिटोऽभावादित्याहुः।

श्रीदित इतीति। ननु सम्प्रसारणे, पूर्वत्वे च उगन्तत्वात् 'श्र्युक'
इति निषेधे, अकृतव्यूहन्यायेन च पूर्वमपि इटोऽप्राप्तेः, किमिह 'श्वि'ग्रहणेनेति
चेन्न। 'श्र्युकः' इत्यत्र 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तेः। अत एव 'स्तीत्वे'त्यादिसिद्धिः।
'जागरित'सिद्ध्यर्थञ्च 'एकाच' इत्यपि वर्तत इति स्पष्टं भाष्ये। **शून इति**।
अल्विधित्वेऽपि 'हल' इत्यादिसामर्थ्यात्पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वम्। अत
एव 'कृदतिङ्'सूत्रस्थभाष्यरीत्या 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वं नेत्याहुः।
वतः, तत इति। 'अनुदात्तोपदेशे'ति अनुनासिकलोपः। **दरिद्रित इति**। 'तनिपती'ति
सनि वेट्कत्वात्प्राप्तिः।

यदि 'मन्थादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्ते' इत्यर्थः स्यात्,
तदा 'क्षुभितं मन्थेने'त्यपि न स्यादत आह—**समुदायेनेति**। अन्यत्र प्रयोगस्तु
सादृश्याद्बोध्यः। प्रकाराऽन्तरमपि मूले वक्ष्यति। 'स्वान्तशब्देन बाह्यविषयेषु
अविक्षिप्तम्, अनाकुलं मन उच्यते' इति कैयटः।

अनायाससाध्य इति। क्षुण्णम् औषधजातम् उष्णोदके क्षिप्त्वा,
सद्योऽभिषुत्य, पूत्वा, यत्पीयते तत् फाण्टमित्याहुः।

अन्यत्र=मन्थादेरवाच्यत्वे। **वाहितमिति**। 'बाह प्रयत्ने'।

विरुद्धं यातो वियातः=अविनीतः। तस्य भावो—वैयात्यम्। तदाह—
अविनये इति। 'जिधृषा', 'शसु हिंसायामि'त्यनयोः 'आदितश्च' 'यस्य

विभाषे'त्याभ्यां सिद्धे, नियमोऽयमित्याह-एवेति। ननु धृषेरादित्वाद् विकल्पे प्राप्ते, तदंशे नित्याऽर्थो विधिः स्यात्। ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽपि 'आदितश्चे'ति निषेध एव स्यादत आह-भावादीति। तत्र मानमाह-अत एवेति। हरदत्त इति। अत्रारुचिबीजन्तु 'अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने मानाभाव' इति, 'तत्रादित्वं सफलमि'ति। तदेवाह-माधवस्त्विति। आदित्वसामर्थ्यादिति तदाशयः।

बलवतीति। सूत्रे अर्श आद्यजन्तो 'बल'शब्द इति भावः। इदितो नलोपश्चेति। अनिदितस्तु नलोपवर्जमिति भावः। इदञ्च वृत्तिरीत्या। भाष्ये तु 'इदित एव निपातनम्। अनिदितस्तु दृहितमित्येवेत्युक्तमि'ति निरूपितं 'ढलोप'सूत्रे। परिवृढेऽपि एवम्। ननु घत्वाभाव एव निपात्यताम्, ढत्व-ष्टुत्व-ढलोपास्तु भविष्यन्त्येव, किं तकारस्थानिकढत्वहलोपयोर्निपातनेनेति चेत्, न, 'परिदृढ्ये'त्यादौ 'ल्यपि लघु' इत्ययादेशानापत्तेरित्यादि स्पष्टं भाष्ये^१।

कृच्छ्रग। कृच्छ्रम्-दुःखं, तत्कारणं च गृह्यते। कषतिर्हिंसार्थः।

कष्टो मोह इति। 'दुःखहेतुरि'त्यर्थः।

घुषिर। शब्देनाभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम्।

अभेक्षा। 'अविदूरस्य भाव' इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। अस्मादेव निपातनात् 'न नञ्पूर्वादि'ति निषेधो नेत्याहुः। नातिदूरसङ्ग्रहाय 'सामीप्ये' इति नोक्तम्। णिलुक् चेति। तेन उपधागुणो न।

अधीयमाने इति। 'अधीयमानेऽर्थे चेत् क्तान्तं वर्तते, इत्यर्थः। 'अध्ययने' इति बाहुलकात्कर्मणि ल्युडिति भावः। वृत्तं छन्द इति।

१. इतोऽग्रे-'बृह बृहीति। 'बृहू उद्यमने' इत्यस्यापि 'बृढ'इत्येव। किन्तु तेन 'परि'शब्दादेः समासे, णेरयादेशादि भवत्येवेत्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः। कं. कुण्डलितः।

कर्मणि क्तः। 'वृत्तं छन्दस' इति प्रयोगस्तु केवलाद्वृत्तेरकर्मकाद्भावे बोध्यः। तत्र हि 'यस्य विभाषे'तीट्प्रतिषेधः। ण्यन्तात्तु भावे क्तो दुर्लभः। 'नपुंसके भावे' इत्यस्यापि अकर्मकेभ्य एव विधानादिति स्पष्टं भाष्यादौ। यद्यपि निवृत्तप्रेषणतायाम् अकर्मकत्वं सम्भवति, तथापि भाष्यप्रामाण्याद् अनभिधानं द्रष्टव्यम्^१। इदं सूत्रं न 'वृत्तं छन्द' इति साधनार्थम्। अन्तर्भावितण्यर्थे केवलस्यापि तत्सिद्धेः। अपि तु ण्यन्तस्यानिष्टप्रयोगव्यावृत्त्यर्थम्।

केवलः श्रातिः कर्मव्यापारे वर्तते। ततोऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः। तदाह-
स्वयमेवेति। ततो णिचि पचिना समानार्थात्कर्मणि। तदाह-**पक्वमिति**। पाकोऽपि द्विविधः-विक्रित्तिः, विकलेदना च। न तु पाचना। मानाभावात्। ण्यन्तस्य 'पाक'शब्दासम्भवाच्च। तेन श्रपयतेर्णिचि 'शृ'भावो न। व्यवस्थितविभाषालभ्य-
वार्तिक-सिद्धार्थकथनम्-**क्षीरेत्यादि**। 'क्षीराज्यहविषां शृतमि'ति अमरस्य तु प्रमादः।

वा दान्तशान्त। दान्त-शान्तयोर्णिलोपः, इडभावश्च, निपातनात्। 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घः। अपरनिमित्तकत्वान्न स्थानिवत्त्वम्। दस्तस्पष्ट-
च्छत्रेषु णिलुगिडभावौ। ज्ञप्ते णिलोपेडभावौ। 'निष्ठायां सेट्येवे'ति नियमात्
'णेरनिटी'त्यस्याप्राप्तिः। 'ज्ञप मिच्चे'त्यस्यैवेदं निपातनम्, न तु मारणादिषु
'ज्ञा'प्रकृतिकस्य, प्रकृतिभागस्यापि लाक्षणिकत्वादिति 'निष्ठायां
सेटी'त्यत्र **कैयटः**। 'भरज्ञपी'ति सूत्रे भरादिसाहचर्येण अचुरादेरेव
ग्रहणमिति तदाशयः। अत एव सेट्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम्, 'संज्ञपितः
पशुरि'ति तत्रत्यं भाष्यं सङ्गच्छते। 'मित्सन्निधौ पाठे कर्तव्ये, अग्रे पाठेन
'वा दान्ते'ति सूत्रे अमित एव ग्रहणम्। 'ज्ञप्त' इत्यत्र णिलुकोऽपि
निपातनान्न वृद्धिः। एवञ्च पक्षे 'ज्ञापित' इति। एवञ्च 'भरज्ञपी'त्यत्रोभयोः,

१. इतोऽग्रे-'प्रयोज्यप्रयोजकयोर्भेदे एव णिच्प्रवृत्तिरित्यकर्मकेभ्यो निवृत्तप्रेषणेभ्यो
णिजेव न, एतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये' इति ख. ग. ड. पाठः।

प्रतिपदोक्तज्ञपेरेव वा ग्रहणेऽपि न दोष' इति तत्रैव नारायणः। 'छन्न इति तु अमित एव निपातनमि'ति भाष्य एव स्पष्टम्।

रुष्यम्। 'रुष रोषे'। अस्य 'तीषसहे'ति वेट्त्वात् 'यस्य विभाषे'ति निषेधे प्राप्ते, विकल्पो विधीयते। **आन्त इति।** 'अम गत्यादिषु'। 'अम रोगे' इति चौरादिकस्तु न गृह्यते। 'एकाच' इत्यधिकारादित्याहुः। 'संघुषाऽऽस्वनोर्विषये उभयत्र विभाषे'ति 'न वे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

तूर्ण इति। 'जित्वरा सम्भ्रमे'। 'ज्वरत्वरे'त्यूट्। 'आदितश्चे'ति निषेधे प्राप्ते विकल्पः।

मन्दमिति। आत्मनेपदस्यानुबन्धान्तरेणैव सिद्धेरिति भावः। केचित्तु 'अस्य आदित्वम् अस्य सूत्रस्य भावादिकर्मणोरप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। तथा च विकल्पप्रवृत्त्या तच्चरितार्थम्। तेनान्येषां तयोर्विकल्पो ने'त्याहुः। संघुषेः अविशब्देनेऽपि परत्वादितमेव। एवम् आस्वनो मनोऽभिधानेऽपि विकल्प एवेति बोध्यम्। **लोमस्विति।** कर्तृष्वित्यर्थः। इदम् 'अर्जयमि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। केशानामपि लोमत्वात्तत्रापि विकल्पः। **अन्यत्र त्विति।** अर्थभेदेन रूपद्वयम्। अर्थैक्येऽपीदृशे विषये द्वैरूप्याय सूत्रमित्याहुः।

अपचिते-चायः चिभावः, इडभावश्च निपात्यते। 'क्तिनि नित्यं चिर्वाच्यः'। 'अपचितिः'। **व्यवस्थितेति।** तेन 'आङ्पूर्वाद् अन्धूधसोरेव'। नेह-'आप्यानश्चन्द्रः'। 'अन्धूधसोराङ्पूर्वादेवे'ति च। नेह-'प्रप्यानः अन्धुः'। अनेन उपसर्गान्तरस्यैव व्यावृत्तेः केवलादपि अन्धूधसोः, आडाश्रयनियम-द्वयवशाच्च केवलस्य अनन्धूधसोरपि, 'पीनं पुण्यम्' 'पीनं मुखमि'ति स्पष्टं भाष्ये। तत्रापि क्वचिद् वृत्तिपुस्तके पठ्यमानं विशेषमाह-**अन्यत्र प्यान इति।**

प्रहन्न इति। 'ह्लादी सुखे'। ईदित्त्वान्नेट्।

द्यतिस्यतिमा। 'दो-सो-मा'-स्थे'ति सिद्धे शित्पनिर्देशः 'उपसर्गात्

१. 'दोसोमास्थेति' सिद्धे शित्पनिर्देशो यङ्लुग्नित्यर्थः। तत्सामर्थ्याच्च तत्र

सुनोती'त्यादिवत्। ईत्वेत्यादि। तत्त्वं^१ तु स्वविषये परत्वादस्य बाधकमिति बोध्यम्। मा माङिति। गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः।

दधातेरिति। शितपा निर्देशो^२ धेटो निवृत्यर्थः। दथ् इति।

'तान्ते दोषो 'दस्ती'ति स्यात्, दान्ते दोषो निष्ठानत्वम्।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्मात् थान्तः'।।

इति भाष्यादिति भावः। तकारादाविति। 'यस्मिन्विधिरिति न्यायाद् अयमेवार्थो, न तु 'तान्ते दाधातौ' इति भावः। स्वशास्त्रपठितासिद्धशास्त्रबाधापेक्षया, व्याकरणान्तरपठितस्य 'यस्मिन्विधिरिति'त्यादेरेव बाधेन 'तान्तदाधातुघटितोत्तरपदे' इत्येवार्थ उचित इति तु भाष्याशयः।

सन्निपातेति। न च नत्व-धत्वयोरसिद्धत्वाद् अस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। असिद्धस्यापि तद्विधातकविधेरनया वारणात्। ध्वनितं चेदं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्य इति निरूपितम् अष्टनृशब्दे। 'जग्धमि'त्यादावपि धत्वानापत्या ईदृशे विषये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाऽऽश्रयणम् आवश्यकमिति तु भाष्याशयः।

अच उपसर्गा। 'अच' इति आवर्तते। तत्रैकं पञ्चम्यन्तम् उपसर्गविशेषणम्। अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानिलाभाय। तदाह-अजन्तादिति। अच इति च। एतेन 'आदेः परस्ये'ति आदेः तः स्यादित्यपास्तम्। यद्वा द्वितकारकोऽयमादेशः। तेनाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। 'अच' इति पञ्चम्यन्तमेव। 'अपो भी'त्यत्र तु 'अच' इत्यनुवर्त्य अचः परस्य पकारस्य तद्वयात्मके आदेशे, अन्त्यस्य संयोगान्तलोपे, पूर्वस्य जश्त्वे, रूपसिद्धेः।

इडभावोऽपि। तथा च तत्र इत्वाभावे, 'दो ददि'ति सर्वादेशे, 'दत्' इत्येव रूपमित्याहुः। 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादिवद् अयमपि शितपा निर्देश इत्यन्ये' इति ख. ग. ड. पाठः।

१. तत्त्वम्='अच उपसर्गा'दिति तकारादेश इत्यर्थः।

२. 'शितपा निर्देशः प्राग्वत्। 'धेटो निवृत्यर्थ' इत्यन्ये' इति ख. ग. ड. पाठः।

‘उपसर्गाः क्रिये’त्यत्र ‘मरुत उपसङ्ख्यानम्’। ‘मरुद्दत्तो मरुत्’ इति ‘अचः उपसर्गादि’ति तत्त्वमित्युक्तम्। ‘अनेन’ उपसर्गत्वमेव, न निपातत्वम्। तत्त्व एव चेदम्। सामर्थ्याद् अनजन्तत्वेऽपि प्रवृत्तिरिति कैयटः।

अवदत्तमित्यादि। ‘आदिकर्मणी’त्येतत् प्रदत्तस्यैव विशेषणमिति कैयटः। चादिति। अत एव प्रकृतसूत्रस्थं ‘प्रत्तम्’ ‘अवत्तमि’त्यवकाश इति भाष्यम्, ‘दस्ती’ति सूत्रस्थं ‘नीत्ता, वीत्ते’त्युदाहरणपरं च भाष्यं सङ्गच्छते। ‘सु’पूर्वस्य तु न। ‘गतिश्चे’त्यत्र भाष्ये सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधादित्याहुः।

‘नीत्तमि’त्युत्तरं ‘वीत्तमि’त्येव पाठः। ‘सूत्तमि’ति त्वपपाठः।

प्रकृत इति। ‘कटं कर्तुमारब्धवानि’त्यर्थः। **प्रकृतः कट इति**। कर्मणि क्तः। प्राद्यभावेऽपि प्रकरणादिना आदित्वावगतावपि भवत्येव।

वाऽऽक्रोश। अत्रापि ‘अण्यदर्थे’ इति वर्तते। लङिकप्योस्तु-‘निष्ठायां लङ्गिकमप्योरुपतापशरीरविकारयोरिति नलोपः। ‘विलगितः’, ‘विकपितः’। गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो, न रोगः। ‘शरीरविकारे’ इत्येव सिद्धेः। स च व्याधिरेव, न स्थौल्यादि। कम्पेरतद्विषयत्वात्। इदित्वादप्राप्तिः। अन्यत्र नकारश्रवणमेव।

निनदीभ्याम्। निपूर्वस्नातेः^१ कौशलेऽर्थे निष्ठाऽन्तस्यैव प्रचुरप्रयोगदर्शनाद् इदमत्रोपन्यस्तम्। **नदीष्णाः**। ‘नदीस्नाने कुशल’ इत्यर्थः।

कपिष्ठलो। गोत्रमिह पारिभाषिकमेव। अस्याऽसिद्धतया एतद्विषये राजन्य-मनुष्यग्रहणज्ञापितार्थस्याऽप्रवृत्तेः। गोत्रसंज्ञासूत्रन्तु कार्यकालत्वात् प्रवर्तत एवेति भाष्यस्वरसः। ‘गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेन दृष्टो यः कपिष्ठलशब्द’ इति व्याख्येयम्। अस्यात्रोपन्यासः प्रासङ्गिकः। एवं ‘विकुशमी’त्यस्यापि।

१. अनेन=मरुत उपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन, मरुत उपसर्गत्वमेवेत्यर्थः।

२. ‘निपूर्वात् स्नातेः’ इति ख. ग. ड. पाठः।

गत्यर्थाऽकर्मक। 'आदिकर्मणि चे'ति सूत्रात् 'क्तः' 'कर्तरि चे'ति वर्तते। तदाह—**एभ्य इति**। प्राप्तिरपीह गतिः। 'प्राप्तापन्ने चे'ति सूत्रं चेह मानम्। तदाह—**गङ्गां प्राप्त इति**। उपोषिते—'वसतिक्षुधोरि'तीट्। 'शासि-वसी'ति षः। 'अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन सुवतेः 'सूत' इत्यत्र कर्तरि क्त' इति 'अजेर्वी'ति सूत्रे कैयटः। 'रुहिग्रहणमत्र व्यर्थमि'ति 'यद्धि तु परम्' 'अधिकमि'ति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः^१।

क्तोऽधिकरणे। ध्रौव्यं स्थैर्यमिति। तदर्थाश्च अकर्मका एव प्रायेण। आसितम्=आसनम्। यातम्=मार्गः। भुक्तम्=भोजनपात्रम्। 'अधिकरण-वाचिनश्चे'ति षष्ठी। **मत्वर्थीयोऽजिति**। एवं 'पीता गाव' इत्यपि बोध्यम्। अत्र केचित्—'गत्यर्थे'त्यनेन सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्तः। विशेषविधानात्^३। अत एव 'अन्यपदार्थे चे'ति सूत्रे 'मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम्'। 'इह मा भूत्-कष्टं श्रितमनेने'ति भाष्ये उक्तम्। अत्र हि भावे क्तो, न कर्तरि, कर्मणि वा। तथा हि सति 'कर्तृकर्मवाचकेनाप्रथमाया' इत्युत्तरवार्तिकेन तत्र समासो दुर्वार एव स्यात्। अत एव 'प्रान्तं देशम्' 'गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेरि'त्यादि^४ सिद्धम्। 'अजर्यं सङ्गतमि'त्यत्र भाष्यकैयटयोः स्फुटमेतदिति वदन्ति।

१. इतोऽग्रे—'केचित्तु सम्बद्धार्थो रुहिः। 'अध्यारूढो द्रोणः खारीमि'ति यथेत्याहुः' इति ग. पाठः। 'अध्यारूढो द्रोणः खारीमि'त्यत्र कृतक्तस्य सम्बद्धेऽर्थे लक्षणेति तत्तात्पर्यम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'क्तोऽधिकरणे। न चेदं 'क्त'पदरहितं 'दाशगोघ्नौ' इत्यतः पूर्वमेव कर्तुं युक्तम्। तत्सामर्थ्याद् अपादानेऽप्येतत्प्रवृत्तेः। चेन व्याख्यानात् 'कर्तरि चे'ति व्यवहितस्याप्यनुकर्षः। ध्रौव्यार्था इत्यकर्मका उच्यन्ते' इति ग. पाठः।

३. 'विशेषविधानात्। एवम् 'आदिकर्मणी'त्यनेनापि' इति ग. पाठः।

४. 'इत्यादि सिद्धम्। अत एव 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' 'क्त आदिकर्मणि कर्तरि चे'ति नासूत्रि। पूर्वसूत्रोपात्तत्वापेक्षयाऽस्य क्तस्य वैलक्षण्यबोधनाय पुनः क्तस्योक्तिः। तच्चोक्तरूपमेवेति वदन्ति' इति ख. ग. ड. पाठः।

‘क्तोऽधिकरणे चे’त्यनेन तु न। व्यवहितपाठेन तत्र ‘कर्तरि’
‘भावकर्मणो’रित्यननुवृत्तेः। अत एव ‘पीताः ब्राह्मणा’ इत्यादिसिद्धये कर्मकान्ताद्
अर्श आद्यजन्तता आश्रिता भगवता, कैयटेन च। अत एव ‘ओदनं
भुक्तमि’त्याद्यसाध्वेव। अत एवात्र ‘चाद्यथाप्राप्त’मित्येव व्याख्यातमिति
दिक्।

जीतः^१ क्तः। अत्र ‘कर्तरि चर्षी’ति सूत्रात् ‘कर्तरी’ति च वर्तते।
‘करणे’ इति तु न। चाऽनुकृष्टत्वात्। तेन जीन्द्रयो^२ भावकर्मणोर्भूते निष्ठा
भवत्येवेति कश्चित्।

क्षिपण, इन्द्र इति। ‘आदितश्चे’ति, ‘श्रीदित’ इति च नेट्।

इष्ट^३ इति। ‘तीषसहे’ति वेट्कत्वात् ‘यस्य विभाषे’ति नेट्। इत्यादीति।

‘रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि।

हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्समृताः।।’

इति भाष्योक्ता ‘आदि’ग्राह्याः। रुषेः^४—‘रुष्यमत्वरे’तीट् वा। ‘कष्ट’-
शब्दो भविष्यत्काले। अमृताः पूर्ववत् = ‘न म्रियन्ते’ इति वर्तमान
इत्यर्थः। अत एव ‘सुवतेः सूत’ इत्यत्र ‘वर्तमाने क्त’ इति ‘अजेर्वी’ति सूत्रे
कैयटेनोक्तम्।

निष्ठाप्रसङ्गादागतं सर्वं समाप्य प्रकृतं व्याचष्टे—सुयजोरिति।

१. ‘जीतः क्तः’ इत्यारभ्य ‘इति कश्चित्’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

२. ‘जीतो’ इति ग. पाठः।

३ इतः पूर्व—‘मतिबुद्धि। अत्र ‘कर्तरी’ति न सम्बध्यते। योगविभागसामर्थ्यात्। अत एव
‘क्तेन च पूजयामि’ति कर्तरि षष्ठीविधानं चरितार्थम्’ इति ग. पाठः।

४. ‘रुषः’ इति ग. पाठः।

सुनोतेरिति। 'सु गतौ' 'षु प्रसवैश्वर्ययोरि'त्यनयोस्तु न ग्रहणम्। अनभिधानात्। उभयपदिना साहचर्याद्वा। सुत्वेति। डित्वात्र गुणः। पित्वातुक्। जीर्ण इति। 'जीनो जीर्णो जरन्नपी'त्यमरः।

छन्दसि लिट्। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इत्येव सिद्धे, इदम् अधातुसम्बन्धार्थम्। न चानेनैव सिद्धे तत्र लिट्ग्रहणं व्यर्थम्। लुङ्लङ्भ्यां बाधापतेः। अनुबन्धातिरिक्तकृतौपदेशिकासरूपत्वस्यैव 'वाऽसरूप'सूत्रे ग्रहणेन तस्येहाप्रवृत्तेः। अत एव लिटा लुङ् बाध्यते। निरूपितं चेदं 'विभाषा कदे'ति सूत्रे।

'छन्दसि लिङि'त्यस्यार्थमाह-भूतसामान्ये इति। तस्येति। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'लिटः कानज्जे'त्यत्र पूर्वलिट एव ग्रहणात्। सूत्रे 'लिट' इति तु क्वसुकानचोः प्रत्ययान्तरत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थम्। योग-विभागस्तूत्तरत्र क्वसोरेव सम्बन्धार्थः। ननु 'कानज्जे'ति 'वा'ग्रहणं व्यर्थम्। न च पक्षे तिङः श्रवणार्थम्। वाऽसरूपन्यायेन सिद्धेः। न च लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वाच्यम्। फलाऽभावात्। इति चेत्, न। सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः पक्षे तिङामश्रवणस्य फलस्य सत्त्वात्। शतृविषये यथा तिङस्तथा वक्ष्यते। मानं त्वत्र इदमेव 'वा'ग्रहणम्। स्पष्टं चेदं 'लटः शतृ', 'तौ सदि'त्यादिसूत्रेषु भाष्ये। एवञ्च अधातुसम्बन्धेऽपि पक्षे तिङर्थ 'वा'ग्रहणम्। 'तदेतत्तिष्ठतु तावत्सांन्यासिकमि'ति भाष्यस्यायमेवाशयः।

कानचश्चित्त्वं स्वरार्थम्। 'असंयोगादि'ति कित्त्वे सिद्धे, कित्त्वं तु 'आजिवानि'त्यादौ नलोपाय। न च 'छन्दस्युभयथे'ति सार्वधातुकत्वस्यापि सत्त्वात् 'सार्वधातुकमपिदि'ति डित्वेनैव तत्सिद्धिः। एवं तर्हि 'तिस्तिराणः' 'तितीर्वाणि'त्यत्र 'ऋच्छत्यृतामि'ति निषेधविषयगुणबाधनार्थं तत्। 'आरिवानि'त्यादौ गुणस्तु 'ऋच्छत्यृतामि'त्यत्र ऋकारान्तरप्रश्लेषेण 'ऋ'धातोः पुनर्विधानाद्बोध्य इति दिक्।

छान्दसाविति। 'छन्दसी'ति प्रक्रम्य विधानादिति भावः। केचित्तु

‘विभाषा पूर्वाहणे’ति सूत्रे ‘पपुष आगतं पपिवद्रूप्यमि’ति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्येऽपि क्वसुप्रयोगदर्शनात् क्वचिल्लोकेऽपि क्वसुर्भवतीति नोक्तप्रयोगेषु दोषः। उक्तभाष्यप्रामाण्यात् ‘संयोगान्तेभ्यः परं छन्दस्येवे’ति कल्प्यम्। कानच्च छन्दस्येव। उत्तरसूत्रन्तु ‘तेभ्योऽन्यत्र क्वचिदेवे’त्यर्थज्ञापनार्थमित्याहुः^१।

वस्वेकाजात्। ननु ‘एकाच्’ग्रहणं व्यर्थम्। अनेकाक्षु लिटि आमो दुर्वारत्वात्। मन्त्रे तथा प्रयोगाभावाच्च। न च ‘उषविदे’त्यामोऽभावे जागर्तिर्व्यावर्त्यः। ‘न चैकमुदाहरणमि’ति न्यायात्। न च दरिद्रातिर्व्यावर्त्यः। आद्ग्रहणेन तत्र सिद्धेः, तस्य व्यावर्त्यताया वक्तुमशक्यत्वात्। कृतद्वित्वानामित्यर्थाभावे आद्ग्रहणं भूतपूर्वाकारान्तग्रहणेन दरिद्रात्यर्थमेवेति चेत्, न, तत्सामर्थ्येन कृतद्वित्वैकाचामित्यर्थात्। तदाह—**कृतद्वित्वेति**। ‘द्वित्वोत्तरवर्त्यभ्यासादिकार्येषु कृतेष्वेकाचामि’त्यर्थः। एवञ्च साम्प्रतिकग्रहणेन आत्पदस्य चारितार्थाद् दरिद्रातौ न भवत्येवेदिति बोध्यम्। नन्वेवं ‘घसि’ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, न। द्वित्वात्परत्वात्, नित्यत्वाच्च ‘घसि-भसोर्हलि चे’ति लोपे अनच्छत्वेन द्वित्वस्यैवाभावात्। द्वित्वनिमित्ताज्जिमित्त्वाभावेन ‘द्विर्वचनेऽची’त्यस्याप्राप्तेः। घसिग्रहणे तु इट्लोपयोरुभयोरपि नित्यत्वेन, परत्वादिति, ततो लोपे, ‘द्विर्वचनेऽची’ति सिद्धमिष्टम्। **नान्येषामिति।** क्रादिनियमात्प्राप्तस्य नियमोऽयमिति

१. ‘इत्यर्थज्ञापनार्थम्। ‘अत एव ‘दाक्षान्साह्वान्मीढ्वांश्चे’ति द्वित्वाभावेऽभाव-दीर्घ-ढत्वानां निपातनं छन्दसि, भाषायां चाविशेषेण प्रवर्तते’ इति वृत्तिकृतः। क्वसोस्तु तेन न निपातनम्। गौरवात्। तत्प्रकरणेऽपाठाच्च। ‘साह्वान्विश्वा’ इति मन्त्रे पदपाठे ‘सह्वानि’ति पठ्यमाने ह्रस्वे, द्वित्वाभावे च उपायान्तरकल्पना सर्वेषामावश्यकतीत्याहुः’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. ‘उपायान्तरकल्पना=पृषोदरादित्वकल्पना’ इति लघुशब्दरत्नम्।

भावः^१। न च^२ 'पपिवानि'त्यादौ सन्निपातपरिभाषया आलोपो न स्यादिति वाच्यम्^३। तस्या^४ अनित्यत्वात्। स्पष्टं चेदं 'कृन्मेजन्त'सूत्रे भाष्ये। अत एव भाष्ये उक्तम्- 'वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति'।

लिङ्वेति। व्याख्यानात् 'वा'ग्रहणं लिटैव सम्बध्यते। स चानेनैव^५। तत्फलं पक्षे लुडादिसिद्धिः। एतेन 'प्रसिद्धलिङनुवादेनैव कसुर्विधेय' इति परास्तम्।

ननु अस्वरितत्वादेव 'छन्दसी'त्यस्य अननुवृत्तौ, 'भाषायामि'ति व्यर्थम्। 'लिटः कानज्वे'त्यस्य च्छन्दसत्त्वन्तु 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन पूर्वलिङादेशत्वादेवेति चेत्, न। भाषामात्रे प्रवृत्त्यर्थं तत्। तेन 'अनद्यतने लङ्' 'परोक्षे लिङि'ति सूत्रद्वयविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः। अस्य लिटो वैकल्पिकत्वात्, पक्षे तयोः प्रवृत्तौ, तिङां श्रवणमिति स्पष्टं भाष्ये। एतेन 'लुङोऽपवादोऽयं लिट्, लङ्लिटौ च, तत्र उभयप्रसङ्गे परत्वाल्लङ्लिटौ स्याताम्। न च भूतमात्रनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं एव विधिः। प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन समत्वादि'त्यपास्तम्।

तस्य नित्यमिति। अस्य बीजं तूक्तम्। लिटो वैकल्पिकत्वात् पक्षे 'आसदत्' 'आसीदत्' 'ससादे'त्यादि भवति।

इडिति। वलादिलक्षण इट् 'नेड्वशी'ति, 'एकाच उपदेशे' इति वा निषिद्धोऽपि, क्रादिनियमाद्भवतीति भावः। न च 'वस्वेके'ति नियमाद्

१. इतोऽग्रे- 'नियमस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तौ' 'वसौ आकारान्तभिन्नादिट् ने'त्याकारः। एतेन पपिवानित्यादौ' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'एतेन पपिवानित्यादौ' इति ख. ग. पाठः।

३. 'दित्यपास्तम्। 'आर्द्धधातुकस्येडि'त्येवेटः सत्त्वेन आकारस्येडनिमित्तत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. 'सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

५. 'अनेनैव विधेय' इति ख. ड. पाठः। 'अनेनैव कल्प्यः' इति ग. पाठः।

अप्राप्तिः, द्वित्वे अनेकाच्चादिति वाच्यम्। सवर्णदीर्घे एकाच्चात्। न च 'दीर्घ इण' इत्येतत्सामर्थ्यात् सवर्णदीर्घाभावः। 'ईयतुरि'त्यादौ यणादेशो, तस्य सावकाशत्वात्। 'अचः परस्मिन्नि'ति तु पूर्वस्यैव विधौ, नान्यत्र। एवञ्च सवर्णदीर्घे इटि, कृतदीर्घस्य ईयादेशो, निपातनात्। अत एव निपातनं चरितार्थम्^१।

अविवक्षितमिति। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। अत एव 'एका-दिष्टस्य ईय् भवती'ति भाष्ये दीर्घोच्चारणम्, असन्धिश्चेत्याहुः। **अशनातेरिति।** अत एव न नुङ्। **वचेः कर्त्तरीति।** न तु भावकर्मणोः। एतदपि निपातनाल्लब्धम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। **साहचर्यादिति।** 'लुग्विकरणपरिभाषा-सहकृतादि'त्यर्थः। एतेन 'हनिसाहचर्याद् वेत्तेरपि ग्रहणं स्यादि'त्यपास्तम्। स्पष्टं चेदं 'यस्य विभाषे'त्यत्र भाष्ये।

दृशेश्च। वार्तिकमेतत्।

लटः शतृशानचौ। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'वर्तमाने लङि'ति विहितस्यैव इमाविति 'वर्तमानसामीप्ये' इति सूत्रे, 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्।

सामानाधिकरण्ये इति। यद्यपि तिङन्तोपस्थाप्ययोः कर्तृकर्मणोः अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नास्त्येव, तथापि कृदन्तोपस्थाप्ययोः तद्दर्शनात्, कृत्स्थानित्वेन कल्प्यमानो लकारः प्रकृत्यर्थं प्रति प्रधान-भूतकर्तृकर्माभिधायक एव कल्प्यत इति भावः। लकारावाच्यांशस्य

१. इतोऽग्रे-^१'यद्वाऽस्य द्विर्वचने कृतेऽपि, सर्वणदीर्घे इटः प्राप्या, उभयोर्नित्ययोरिट्द्वित्वयोः परत्वादिति, द्वित्वे, उत्तरखण्डे यणि, पूर्वखण्डे 'दीर्घ इण' इति दीर्घे, सिद्धम् 'ईयिवानि'ति। अत एव 'उपेयुष' इति सम्प्रसारणविषये नेट्। निपातनन्तु प्रपञ्चार्थम्' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

१. 'यद्वा सवर्णदीर्घे एकाच्चवसम्भावनया नियमाप्रवृत्तौ परत्वादिति' इति ग. पाठः।

तिङ्कृतोरविशेषेऽपि, गुणप्रधानभावेन वैलक्षण्यमिति फलितम्^१। एवं च प्रक्रियानिर्वाहाय कल्प्यमानलस्य काल्पनिकाप्रथमान्तेन काल्पनिकं सामानाधिकरण्यमनुमीयते। शत्रन्ते तस्य दर्शनात्। अन्यथा तदनुवादेन विध्यनुपपत्तेः। एतेन 'लस्य क्वापि प्रयोगाभावेन लटोऽप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं कथमि'त्यपास्तम्।

आने मुक्। 'अतो येय' इत्यतः 'अत' इत्यनुवर्तते। तच्च 'आने' इति सप्तम्या अचरितार्थया पूर्वसूत्रे चरितार्थं पञ्चम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**अङ्गस्याऽत इति**। 'पचमान' इत्यत्र 'आतो ङित' इति तु न। 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन मुक् इयपवादत्वात्^२। 'अत' इति तपरकरणान्नेति तु चिन्त्यम्। विधित्वे 'तपरः तत्कालसवर्णस्य ग्राहक' इत्यर्थो, न तु अन्यनिवर्तकमेतत्। नियमत्वेऽपि अतत्कालसवर्णग्रहणमेव व्यावर्तयेत्, न तु 'यदागमा' इत्येतल्लब्धमिति वदन्ति।

अत एव अदुपदेशप्रयुक्तस्वरसिद्धिः। किञ्च 'अङ्गकार्ये' इति निषेधात् इय्। क्वचिद्वर्णग्रहणे 'यदागमा' इत्यस्याप्रवृत्तेश्च। यत्तु 'अदन्ताङ्गस्ये'ति व्याख्यानम्। तत्र। 'अदुपदेशादि'ति लसार्वधातुकस्वरानापत्तेः। तव हि समुदायभक्तोऽसौ समुदायमेव न व्यवदध्यात्, अवयवम् अकारं तु व्यवदध्यादेव। स्वरोद्देश्यकविधेरभावात्, हल्स्वरप्राप्तेरभावाच्च, न व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्वम्। न च स्वरे बहिरङ्गो मुक्^३ असिद्धः। 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधादिति दिक्।

१. इतोऽग्रे—'पचती'ति विग्रहस्त्वीषत्साम्येन' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'इयपवादत्वात् पूर्वम् अप्रवृत्तेः। ततः पश्चादपि भ्रष्टावसरन्यायादप्रवृत्तेः' इति ग. पाठः।

३. 'मुम् असिद्धः' इति सर्वत्र पाठः।

अनुवर्तमाने इति। तस्य च व्याख्यानात्स्पष्ट्या विपरिणाम इति भावः।

पुनरिति। एवं हि पुनर्विधिः सम्पद्यते। स च प्रथमेनाप्राप्तेऽपि^१ क्वचित्प्रवृत्त्यर्थ इति भावः। इदं च वृत्त्यनुरोधेन। वस्तुतस्तदभावे प्रत्ययान्तरत्वमेव स्यात्। एवं च कर्मणि शानच् न स्यात्। अतो 'लटः शतृशानचौ' इति योगविभागेनायमर्थः साध्य इति भाष्ये स्पष्टम्। उत्तरं तु पूर्वस्य क्वाचित्कत्वज्ञापनार्थम्। तदाह—**क्वचिदिति।** 'कदाचिदि'त्यपि बोध्यम्। तेन 'पचति ब्राह्मणोऽस्ति' 'सन् वा ब्राह्मण' इति सिद्धम्। यत्त्विदं वाऽसरूपन्यायेन सिद्धम्। न चानयोर्न तिङपवादत्वम्, भिन्नार्थत्वात्, तिङि सङ्ख्यायुष्मदाद्यर्थोऽपि भासते, न कृतीति वाच्यम्। युष्मदाद्यर्थस्य सम्भिव्याहतपदेन, अर्थाध्याहारमात्रेण वा बोधात्। सङ्ख्यायाश्च कृदुत्तरं सुबावश्यकत्वेन, तेन प्रतीतेरिति। तत्र आदेशेषु वाऽसरूपविध्यभावात्।

'अप्रथमे' त्यादेः—'प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावे' इत्यर्थः। तेन 'कौर्वत' इत्यादि सिद्धम्। एवं च 'लक्षणहेत्वोः' 'सम्बोधने चे'ति सूत्रेऽपि प्रथमासमानाधिकरणार्थे इति बोध्यम्।

शयाना इति। शयनं भुज्यर्थपरिचायकम्। तदुपलक्षितभुज्यर्थेन च यवनाः परिचाय्यन्ते इत्यन्यत्। अर्जनं वासफलम्^२। हरिदर्शनं मोक्षसाधनम्^३। इह लक्षणत्वादि द्योत्यम्। शत्राद्यर्थस्तु^४ कर्त्तादिरेव। 'परिचायकशयनाऽऽश्रययवनरूपानेकाश्रयनिष्ठा वर्तमाना भुजिक्रिया, 'फलीभूतार्जनाश्रयकर्तृको वासः', 'जनकहरिदर्शनाश्रय-निष्ठो मोक्ष' इति बोधः। क्रियाया इति किमर्थम्? 'यः कम्पते सोऽश्वत्थः'

१. 'प्रथमेनाप्राप्तस्य' इति ग. पाठः।

२. 'वासस्य फलम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'मोक्षस्य साधनम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. 'लडर्थस्तु' इति ख. ग. ड. पाठः।

इत्यादौ मा भूदिति वृत्तिः। इदं सूत्रं 'हन्तीति पलायते' इत्यादौ न। 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो 'विभाषा' पदानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति 'हेतुहेतुमतोरिति' त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्।

वेत्तेरिति। सत्ता-विचारार्थयोरात्मनेपदित्वात्तयोः शतुरसम्भवः। लाभार्थस्य तु विकरणेन व्यवधानम्, अतो ज्ञानार्थस्य ग्रहणमिति भावः। स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे, वसोः उगित्वं 'वसु' ग्रहणे कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम्। एकानुबन्धकादिपरिभाषापि तत्सामर्थ्याद् न प्रवर्तत इति बोध्यम्।

तौ सत्। अनुवृत्त्यैव सिद्धे 'तौ' ग्रहणं कालान्तरे विहितस्य, 'द्विषोऽमित्रे' इति विहितस्य च शत्रादेः संज्ञार्थम्। तच्छब्दसामर्थ्यात् लट्स्थानिकत्वादिरूपविशेषाविशिष्टौ शत्रुशानचौ 'तौ' शब्देन परामृश्येते। अत एव 'वर्तमाने' इत्यस्यात्रासम्बन्धः^१। तेन 'विप्रस्य द्विषन्' 'द्वेक्ष्यमाण' इत्यादावपि 'पूरणगुणे'ति निषेध इत्याहुः।

क्वचिदिति। 'कदाचिदि'त्यपि बोध्यम्। तदाह-करिष्यति, करिष्यन्निति। 'लटः सद्दे'त्यस्याऽपि भविष्यदधिकारविहित 'लट्'शेषे चे'ति लट्येव प्रवृत्तिरिति 'अनक्लृप्त्यमर्षयोरिति' त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्।

पूङ्यजोः। 'लट्' इति निवृत्तम्। तेन इत आरभ्य प्रत्ययान्तरत्वमेव। भावकर्मणोश्च न भवन्तीति 'तौ सदि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। 'न लोके'ति सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहाराद् अलादेशत्वेऽप्येतद्योगे षष्ठीनिषेधः।

ताच्छील्य। अलादेशत्वादयं परस्मैपदिभ्योऽपि। तदाह-निघ्नान इति। अकृच्छिणीति। 'अनायासेन क्रियानिर्वर्तके' इत्यर्थः।

द्विषोऽमि। अमित्रे किम्? 'द्वेष्टि पतिं भार्या'।

सुजो। 'अतः शत्रु स्यात्, यज्ञेन संयुज्यमाने कर्तारि शत्रन्तस्य

१. 'न च 'लटः सद्दे'त्यारम्भसामर्थ्यादेव तस्य संज्ञासिद्धिः। 'सत्संज्ञकसदृशावि'त्यर्थेनाप्युपपत्तेः, तयोः सत्संज्ञा तु न स्यात्' इति ग. पाठः।

वृत्तिश्चेदित्यर्थः। 'संयोगग्रहणात् प्रधानकर्तरि यजमाने एवेदम्। अन्यथा 'यज्ञे' इत्येव 'यज्ञविषयश्चेत्सुनोत्यर्थ' इति व्याख्ययैव सुरासुतो व्यावृत्तौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तेन ऋत्विक्षु 'लटः शतृ' इत्यपि न, संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः। 'यः सुन्वन्तमवैती'त्यादौ एकवचनान्तानां यजमानरूपाधिकारिपरत्वं निर्विवादमेव। बहुवचनान्तानान्तु स्थलविशेष^१ एव सम्भवतीति दर्शयितुमाह—
सर्वे सुन्वन्त इति।

तद्व्याचष्टे—सर्वे इति। सत्त्रिणः सर्वे यजमानाः। 'एवमुच्यन्ते' इति शेषः। अर्हन्ति। 'इह भवान्' 'विद्यामि'ति वा शेषः। प्रेत्यादि किम्? 'अर्हति वधं चोरः'।

आ क्वे। 'भ्राजभासे'ति क्तिप् इत्यर्थः। 'ताच्छीलिकाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो न भवन्ती'ति 'आढ्ये'त्यादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'तच्छीले'त्यादौ तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थः परामृश्यते। तच्छीलः—फलनिरपेक्षः। तद्धर्मा—'स्वधर्मो ममाऽयमि'ति यः प्रवर्तते। साधुकारी-तौ विनापि यो धात्वर्थं साधु करोति सः।

अभिव्याप्येति। इदं च 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

तृन्। कर्ता कटानिति। 'न लोके'ति षष्ठीनिषेधः। तद्धर्मे—'मुण्डयितारः श्राविष्ठाया न भवन्ति वधूमूढाम्'। तत्साधुकारिणि—'कर्ता आखेटमि'ति।

अलङ्कृञ्जिरा। 'कृञ्'ति करोतेरेव ग्रहणम्, प्रसिद्धत्वात्, न हिंसार्थस्य। 'उदः पचपतमद' इति पृथक्सूत्रेणैव सिद्धे, पचादीनां त्रयाणां प्रत्येकम् उत्पूर्वपाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः। तेन 'समुत्पतिष्णुः' 'उदापतिष्णुरि'ति नेत्याहुः। एवं 'संपृचे'त्यत्रापि बोध्यम्। 'उत्पते'त्यत्र 'उत्पदे'ति पाठान्तरम्। तत्र तान्तपाठो बहुसम्मतः।

पारयिष्णाव इति। 'अयामन्ते'त्यय^२।

१. सत्त्ररूपे स्थले इत्यर्थः।

२. 'आयः' इति ख. ग. ड. पाठः।

भुवश्च। योगविभाग^१ उत्तरार्थः। नैतदिति। छान्दसत्वम्, अनुक्तसंग्राहकत्वं चेत्यर्थः। अत एव 'आढ्यसुभगे'त्यत्र 'आढ्यी भविते'त्यत्र ताच्छीलिकमिष्णुचमाशङ्क्य 'ताच्छीलिका रूढिशब्दाः, न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते' इति समाहितम्, न तु छन्दस्त्वाभावादिति समाहितमित्यन्ये। न त्विति। सूत्रे ककारश्रवणं चत्वेन बोध्यम्। सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम्। गकारप्रश्लेषादिति। सौत्रत्वात् 'हशि^२चे'त्युत्वं न।

त्रस्नुरिति। 'नेड्वशी'ति नेट्।

शमित्य। 'वृत्'शब्देन निर्वाहे 'अष्टानामि'त्युक्त्या प्रत्येकं व्यापार-बोधनात् 'उन्मादी'त्यत्र घिनुणिति बोध्यम्। उपायान्तरमपि वक्ष्यति मूले। 'इति'शब्द आद्यर्थः। **शमिनीतरेति**। 'संज्ञापूरण्योश्चे'ति निषेधात् पक्षेऽपि पुंवत्त्वं नेति निरूपितम्। **झल्यहणमिति**। 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। घिनुण् सकर्मकेभ्यो न, अनभिधानादिति स्पष्टं भाष्ये। घित्वं सम्पत्क्यादौ कुत्वार्थम्।

परिदेवीति। देवतेरिदम्। ण्यन्तस्य दीव्यतेस्तु न। लाक्षणिकत्वात्। अण्यन्तसाहचर्याच्च। सकर्मकत्वाच्च। 'घिनुण् अकर्मकाणामि'ति भाष्योक्तेः।

रागीति। अत्र 'रजे'ति निपातनाद् नलोप इति 'अनिदितामि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। **प्रवासीति**। वसतेरिदम्। अलुग्विकरणत्वात्।

निन्दहिंस। 'विनाशे'ति विपूर्वनशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः। अकार उच्चारणार्थः। केचित्तु 'विनाशी'ति ण्यन्तमेव पठन्ति। 'परिवादी'ति वदेर्ण्यन्तस्य पाठो निर्विवाद एव। निन्दादीनाम् असूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः।

ण्वुला सिद्धे इति। असूयतिव्यतिरिक्तेभ्य इत्यर्थः। तत्र हि स्वरे

१. 'योगविभाग उत्तरार्थः। एतदर्थमेव छान्दसमपि अत्रालेखि' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'हशि चे'ति न' इति क. पाठः।

विशेषाद् वुञ् सार्थकः। न च तच्छीलादिषु तृन् बाधकः। वाऽसरूपन्यायेन सिद्धेरिति भावः। तृजादयो नेति। न केवलं ण्वुल्विषयमेव ज्ञापकम्, किन्तु प्रत्ययमात्रविषयकमिति भावः।

देविकुशो। 'देवी'ति दीव्यतेर्ण्यन्तस्य, 'दिवु कूजने' इति चुरादिण्यन्तस्य च ग्रहणम्, पूर्वसूत्रस्थप्रत्ययान्तसाहचर्यात्, न तु देवतेरित्याहुः।

शब्दने इति। 'शब्द शब्दने' चुरादिः।

अनुदात्तेतः। 'आदि'पदाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्। तथा च एधादिभ्यो युच् स्यात्^१। तत्र हि अवयवे अचरितार्थस्यानुबन्धस्य 'णि'-विशिष्टे कार्यमात्रप्रवर्तकत्वात्। किञ्च^२ 'जुगुप्सनः' 'मीमांसन' इत्यसिद्धिः। अस्ति च इहानुदात्तेत्वम्। गुपादिष्ववयवेषु अचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वात्। यद्यपि तत्र 'तितिक्षुरि'त्यादिवत्परत्वात् 'सनाशंसे'ति उः प्राप्नोति, तथापि चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन पुनर्विधानाद् युजेवेत्याहुः। (हलादेः किम्? 'एधिता')।

जुचक्रम्य। क्रमि-द्रमी यङन्तौ। **पूर्वेणेति।** न च पदिग्रहणं सोपसर्गे, अन्तर्भावितण्यर्थे वा सकर्मकार्थम्। भाष्यप्रामाण्येन अनभिधानात्तत्र युचोऽभावात्। ननु वाऽसरूपन्यायेन युजपीत्यत आह—**तेनेति।** 'ज्ञाप्यते' इति शेषः। निन्दादिसूत्रे हि 'तच्छीलादिषु परस्परं वाऽसरूपविधिर्ने'ति ज्ञाप्यत इति विवेकः।

न यः। 'अय पये'ति दण्डकपठितनयतेर्नेह ग्रहणम्। अनुदात्तेत्वादेव युचः सिद्धेः। किन्तु 'ने'ति पृथक्पदम्। तदाह—**यकारान्तादिति।**

क्नुयितेति। तृन् अयम्। **ताच्छीलिकेष्विति।** परस्परमिति भावः।

१. इतोऽग्रे— 'किञ्च चुरादेर्वदेरनुदात्तेतः, सङ्ग्रामेत्यतश्च न स्यात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

क. कुण्डलितः।

२. 'किञ्च' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

यद्यपि भाष्ये 'भवति रेण युचः समावेश' इत्येवाक्तम्, तथापि प्रायिकत्वं एव तत् तात्पर्यम्। तेन 'गन्ता' 'गामुक' इत्यादि सिद्धमित्याहुः। **अव्ययीति**। निपातनान्नञो धातुना समासे, नलोपे, ततः प्रत्ययः। **प्रसवीति**। 'षू प्रेरणे'। सुति-सूयत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् ग्रहणम्। 'जिदृक्षी'त्यत्रैव प्रजुं पठित्वा, पूर्वसूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। **तत्पूर्वं इति**। समासोऽपि निपातनादेव। **शयालुरिति**। कृपालु-स्पृष्टालू-कृपां, स्पृष्टां लातीति विग्रहे मृगयादित्वात् कौ बोध्यौ। 'लुश्'प्रत्यये, प्रयोजनाभावात् लस्येत्त्वाभावे, शपा, अतो दीर्घेण च स्पृहयात्वादौ 'सिद्धे, निपातनादेव 'श्रत्'शब्दस्य 'धा'शब्देन समासे 'श्रद्धा'शब्दाल्लुशि, धातोर्विधानाभावेन सार्वधातुकत्वाभावात् शपोऽभावेन श्लोरभावेन श्रद्धालौ च सिद्धे, आलुच्विधानमन्यतोऽपि विधानार्थम्, तेन इदं सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टम्।

दाधेट्। अत्र 'दा'रूपाणां डुदाञ्-दो-देडां सर्वेषां ग्रहणम्।

घस्मरे घसिः प्रकृत्यन्तरम्। भङ्गुरः-कर्मकर्तर्येव। धित्वात्कुत्वम्।

विदिभिदि। अत्र तच्छीलादीनां त्रयाणामनुवर्तनेऽपि यथासङ्ख्यं नेष्यत इति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। घुरचः कित्वाऽतिदेशेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणम् आतिदेशिकानित्यत्वज्ञापनाय। तेन 'धवित्रमि'ति सिद्धमित्याहुः। इदं भाष्ये नास्ति।

धू कुटादिः। विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम्। व्याख्यानात्। 'रूढि-प्रकारास्ताच्छीलिका' इति 'आढ्ये'ति सूत्रे भाष्योक्तेः।

छिदुरमिति। 'कर्मकर्तरी'ति वृत्तिः। नैतद्भाष्ये दृष्टम्।

'जागुरि'ति पञ्चम्यन्तम्। तदाह-**जागर्तेरिति**। 'जागरूक' इति सिद्धरूपमेव न निपातितम्। उत्तरत्र ऊकस्थाननुवृत्त्यापत्तेः। **भाविनेति**। तत्फलं दंशेर्यङ्लुगन्ताद् न ऊकः। वावदूकस्तु उलुकादित्वात्साधुः।

१. इतोऽग्रे-‘दधातेः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् श्लोरभावेन श्रद्धालौ च सिद्धे’ इति ख.

‘कुर्वादिगणे ‘वावदूके’ति पाठादेव यङन्ताद् वदेरूक’ इति माधवः।

‘जपजभदहदशभञ्जपशां चे’ति नुक्।

अजस्त्रमिति। निपातनाद् धातुना नञः समासे कृते रः।

सनाशंस। ‘प्रत्ययाऽप्रत्यययोरिति परिभाषया ‘षण’धातोर्न ग्रहणम्, किन्तु प्रत्ययस्य। तेन तदन्तग्रहणम्। इच्छार्थाऽऽशंसेर्ग्रहणम्, न तु स्तुत्यर्थशंसेः। आडा सह निर्देशादिति बोध्यम्।

बिन्दुरिति। ‘वेत्तेरिति ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम्, न इतरेषाम्। इषेरपि इच्छाऽर्थस्य, न तु इष्णातीष्यत्योः। अनभिधानात्, निपातनाद्वेति भावः। पवर्गीयादिस्तु ‘बिदि अवयवे’ इत्यतो मृगय्वादित्वात् कौ बोध्यः। एतेन अनसूयु-तुरण्यु-भुरण्यवो व्याख्याताः।

क्याच्छन्दसि। छान्दसे अपि इमे ‘भाषायामि’त्यादिवार्तिकलेखाय इहैव व्याख्याते। ‘किद् यो य’ इति व्याख्यानात् कण्ड्वादियगन्तादपि अनेन उरित्यन्ये।

सुमन्युरिति। ‘न छन्दस्यपुत्रस्ये’ति निषेधात् क्यचि ईत्वं, दीर्घश्च न।

आद्। ‘लिङ्वत्’ इत्यस्य लिङादेशात्तिङ्वादित्यर्थः। ‘असंयोगादि’त्येव कित्त्वे सिद्धे, पुनः कित्त्वं ‘जगुरिः’ ‘ततुरिरिति’त्यादौ ‘ऋच्छत्यृतामिति’ गुणप्रतिषेधार्थम्। ‘आद्’ इति दकारो मुखसुखार्थः। तेन तात्परत्वाभावात् ‘ऋ’ इत्यनेन दीर्घस्यापि ग्रहणम्। तेन ‘ततुरिरिति’त्यादि। ‘बहुलं छन्दसी’त्युत्त्वम्। वस्तुतस्तु अत्र ‘आदृगमहने’त्युदाहरणमात्रम्। ‘सेदिः’ ‘रेमिरिति’त्यादावपि दर्शनात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। **बभ्रिव्रजमिति।** ‘न लोके’ति षष्ठीनिषेधः। तिङस्तु न। ‘लिङ्वदि’त्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। अन्ये तु ‘किकिनोर्विधानसामर्थ्यादि’त्याहुः। न च लिङ्वदतिदेशाद्भावकर्मणोरप्येतौ स्याताम्। उत्पन्नयोः कार्यातिदेशात्।

१. ‘गर्गादिषु ‘जिगीषु’शब्दपाठात्षणधातोर्न ग्रहणम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।

उत्पत्तिश्च 'कर्तरि कृदि'त्येकवाक्यतया कर्तव्येवेति बोध्यम्। 'वर्तमाने' इत्यधिकारेण भूतकालोऽपि नाऽतिदिश्यत इति बोध्यम्।

भाषायां धाञ्कृ। अत्र गमिः भाष्ये सम्प्रत्यदृश्यमानोऽपि वृत्त्यादौ दर्शनादुक्तः। 'भाषायामि'ति 'छन्दसी'त्यस्यासम्बन्धमात्राय, न तु 'भाषायामेवे'त्यर्थः। अत एव 'उग्रं पृतनासु सासहिमि'ति वैदिकप्रयोगः सङ्गच्छते। **नीगभावश्चेति।** 'नीग्वञ्चु' इत्यनेन प्राप्तस्य नीकोऽभाव इत्यर्थः। **काशिकेति।** भाष्ये तु नेत्यर्थः।

ईश्वर इति। 'ईश्वरी'ति तु पुंयोगे। प्रकारान्तरमपि उणादिशेषे वक्ष्यते। **विभ्राडिति।** 'ब्रश्चे'ति षत्वम्। **धूरिति।** 'रल्लोप' इति वलोपः।

तूनेति। वाऽसरूपविधिस्तु ताच्छीलिकेषु निषिद्ध इति भावः। **वार्त्तिके इति।** 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति सूत्रमप्येवमेवेत्यपि बोध्यम्।

श्रयति हरिमिति। 'श्रीयते जनैरि'ति कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनं त्वयुक्तम्। 'कर्तरि कृदि'ति सूत्रविरोधात्। 'जुहोति' जुहूरि'ति भाष्ये करणस्य कर्तृत्वविवक्षा बोध्या। **दिद्युदिति।** 'द्युतिस्वाप्योरि'ति सम्प्रसारणम्।

जगदिति। 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक्। **दीर्यतीति।** 'दीर्यतेर्वा ददृदि'ति भाष्याद् दिवादावप्ययमिति भावः।

भुवः संज्ञाम्। इदं 'संज्ञान्तरयोः क्विबेवे'ति नियमाऽर्थम्। विपरीत-नियमस्तु न। विधेयसङ्कोचाऽऽपत्तेः।

धनिकेति। अभिधानस्वाभाव्यात्, दृशिग्रहणाऽनुवृत्त्या वा लब्ध-मेतत्। न च संज्ञात्वमस्येति वाच्यम्। यावद्द्रव्यभावित्वाभावात्। ऋणप्रतिनिर्यातने तन्निवृत्तेः। (अत्र ^१चाऽन्तरग्रहणमेव मानम्)। तेन ग्राम-योरन्तरे स्थातरि नेति भावः। **मितद्भूरिति।** क्विपि तुक् स्यात्, 'मितद्रव' इत्यत्र उवङ् च स्यात्। **धेटो धाञश्चेति।** उभयोर्ग्रहणम्। तथा प्रयोगदर्शनात्। तदाह—**धात्रीत्यादि।** अत्र 'कर्मणी'ति नोपपदम्। तथात्वे हि

१. 'जुहोतीति जुहूरिति' इति ग. पाठः।

२. अयं पाठः क. नास्ति।

‘कर्मण्यपि’त्यनन्तरमेव ‘धः घृत्रि’ति वदेत्। ‘दाम्नी’ति सूत्रे पुनः घृन्ग्रहणेऽपि लाघवमस्त्येव। स्पष्टं चेदं ‘कर्तरि कृदि’त्यत्र।

दाम्नी। ‘दशे’ति शपा निर्देशः। ‘दंशसंजे’ति नलोपः। तेन यङ्लुकि न। स्पष्टं चेदम् ‘अनिदितामि’ति सूत्रे भाष्ये। एतेन ‘दशे’ति नलोपनिर्देशो ज्ञापयति—‘क्वचिद् अक्ङित्यपि नलोपः’। तेन ‘दशना दन्ता’ इत्यादि सिद्धम्। ‘दंष्ट्रा’ इत्यत्र तु ‘शुनो दन्तदंष्ट्रे’ति निर्देशात्, ‘शौवादंष्ट्रो मणिरि’ति भाष्यप्रयोगाच्च न नलोपः। एतेन ‘सन्निधानात् घृन्येव नलोपः स्यादित्यपास्तमि’ति वृत्त्याद्युक्तमपास्तम्। ‘दशना’ इत्यादि तु पृषोदरादित्वात्साधु। अत एव ‘तनुत्रं वर्म दंशनमि’त्यमरः सङ्गच्छते।

दंष्ट्रेति। अजादित्वाट्वाप्। **नघ्रीति।** ‘नहो धः’ षित्वान्डीष्। ‘करणे’ इत्यस्य नोपपदत्वम्। ‘धः कर्मणी’ति साहचर्यात्।

हलसूकरयोः। अनोरुपपदत्वं, वाच्यत्वं च न। व्याख्यानात्। तदाह—**तच्चेदिति।** ‘पू’ अनेकार्थत्वात् खननाऽर्थोऽत्र। **मुखमित्यर्थ इति।** तत्रैव रूढेरिति भावः।

अर्त्तिलू। ‘धू’ कुटादिरेव। निरनुबन्धकत्वात्। तदाह—**धुवित्रमिति**^१। ‘गाङ्कुटे’ति निषेधाद् गुणनिषेधे उवङ्। ‘धुवित्रमि’त्यन्ये। तदुपपत्तिरुक्ता। अत एव ‘सू’ इति—‘षू प्रेरणे’ इत्येवेत्याहुः।

कर्तरि चर्षि। वृत्तिरीत्या यथासङ्ख्यमभिप्रेत्याऽऽह—**ऋषौ करणे इति।** वस्तुतः ‘कर्तरि कृदि’ति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम्। किञ्च चकारोपस्थितकरणस्य पश्चादुपस्थित्या, प्रथमोपस्थितऋषिणाऽन्वयोऽनुचितः। तस्माद् उभयोरपि उभयत्र इत्येवोचितम्। किञ्च ‘देवदत्तयज्ञदत्तौ पचति पठती’त्याद्यदर्शनेन ईदृशे विषये द्वन्द्वोऽसाधुरित्याहुः।

पवित्रमिति। ‘पावमान्यादिसूक्तमि’त्यर्थः। **समेति।** ‘मामि’त्यर्थः।

॥ इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

१. ‘शुनो दन्तदंष्ट्रे’ति निर्देशादिना ‘करणे’ इत्यस्य नोपपदत्वम्। ‘धः कर्मणी’ति साहचर्याच्च’ इति ख. ग. ड. पाठः। २. अयं पाठः क्वापि नास्ति।

॥ अथोणादयः ॥

॥ तत्र प्रथमः पादः ॥

उणादिसूत्रेषु लाघवगौरवचिन्ता न कार्या, बाहुलकप्रपञ्चत्वादिति 'अयामन्ते'ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। प्राय उणादिप्रत्ययान्ता रूढिशब्दाः, अवयवार्थशून्याः, असन्तमपि अवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्ते। तत्रापि प्रायः कर्तरि। बाहुलकाद् अन्यत्रापीति द्रष्टव्यम्। 'तत्रापि प्रायो वर्तमानकाले एवे'ति 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। कारुरित्यादि। आद्ये योगरूढिः। द्वितीये तु योगमात्रम्। अत एव द्वितीये धात्वर्थं प्रति कारकाऽन्वयो भवत्येव। पायुर्गुदमिति। रक्षकोऽपि। मायुः पित्तमिति। शब्दोऽपि। आशु शीघ्रमिति। तद्विशिष्टपरत्वे त्रिलिङ्गः।

छन्दसीणः। 'वायुना^१ जगदायुना' इत्यादौ लोके तु असाध्वेव। अनुबन्धद्वयेति। स्वरार्थं जित्वमेवाऽस्त्विति भावः।

चाट्विति। पुंस्यप्ययम्। बाहुलकाद् रहरपि। तेन राहुः।

बाणश्चेति। कङ्कपक्षी चेत्यपि बोध्यम्।

त्रोरश्च। केचित्तु 'त्रोरि'ति द्विवचनम्। 'तृधातोः, ऋधातोश्चे'त्यर्थः। तेन 'आलुः' सिद्धः। 'अरुई' इति प्रसिद्धः। 'आलुः' गलन्तिका च। झरणाख्यं लोहमयं भाषायां, तत्रापि। हरश्चेति। स्वर्णमपि। 'चरुर्भाण्डे च,

१. 'वायुना जगदायुना' इत्यादौ लोके तु याधातोर्मृग्यादित्वात्कुर्बोध्यः। एवं चेदं सूत्रं व्यर्थम्। उण्-क्वोः स्वरे, रूपे च विशेषाभावात्' इति क. कुण्डलितः पाठः। 'वायुना जगदायुना' इत्यादौ लोके तु छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगदर्शनात्त दोषः' इति च. ख. ग. ड. पाठः।

हव्याऽत्रे'। भाण्डं चरुस्थाल्येव। 'हव्याऽत्रं च अनवस्ताविताऽन्तरूष्मपक्क ओदन' इति याज्ञिकाः। अत एव 'हव्यपाके चरुः पुमानि'त्यमरग्रन्थे 'कर्माऽर्थघञन्तेन कर्मधारयः, अधिकरणघञन्तेन षष्ठीतत्पुरुषश्चे'ति तद्व्याख्यातारः। तनु स्वल्पमिति। 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विस्ले कृशे' इत्यन्य। शस्त्रविशेषे इति। राशिविशेषे च, भाषया 'चिरौञ्जी'त्याख्ये प्रियालद्रौ च। सान्तधनुःशब्दः पुंक्लीबयोः। मयुरिति। बाहुलकान्मीना-तीत्यात्वं न। कटुरिति। लताविशेष-कटुकी-राजिकास्वयं स्त्री। पापे क्लीबः। रसे पुमान्। वटुरिति। दन्त्योष्ठ्यादिः। वटुर्द्विजसुतः। 'नटवटुर'ति तु उपचारात्। १ अभिव्याप्येति। अत एव 'पिबतं सोम्यं मध्व'त्यादौ 'मधु'शब्द आद्युदात्तो दृश्यते। यद्यपि तस्य 'नब्विषयस्ये'त्याद्युदात्तत्वं सिद्धं, तथापि पुंस्यपि आद्युदात्ताऽर्थं तथैव युक्तम्। 'वोतो गुणे'ति सूत्रे हरदत्तेनाऽभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः।

त्रपु सीसं, रङ्गं च। हनुरिति। 'हनुः पुमान्यरो गण्डात्'। तत्र^१ क्लीबोऽप्ययम्। 'हनुर्हृद्विलासिन्यां, मृत्यावस्त्रगदेऽस्त्रियाम्'। हृद्विलासिनी-औषधिविशेषः। 'हनूमानि'त्यत्र 'अन्येषामपी'ति पक्षे दीर्घः।

मनुः-आदिराजो, मन्त्रश्च। बिन्दुः पवर्गीयादिः। स्यन्देरिति। चात् धोऽन्तादेशः। 'कन्दुर्भोगस्थानमि'त्येके। 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्टो ना कन्दुर्वा, स्वेदनी स्त्रियाम्'। कन्दुर्वा पुमानित्यर्थः। स्वेदनी कटाहो, भर्जनमृत्पात्रं च। रज्जुरिति। धातुसकारस्य लोपः। आगमसस्य श्रुत्वेन शः। जश्त्वेन जः। गुणै, वेण्यां चाऽयं स्त्रीं।

तर्कुरिति। कृत्यतेऽनेनेति विग्रहः। 'तर्कुटी सूत्रला तर्कुः'।

१. 'अभिव्याप्येति' इत्यारभ्य 'इति भावः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

२. अत्र 'स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम्' इति मनोरमापाठः 'मृत्यावस्त्रगदे स्त्रियाम्' इति मेदिनीकोशपाठाऽभिप्रायेण। 'अस्त्रियामि'ति शेखरपाठस्तु 'मृत्यावस्त्रगदेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनीपाठाऽभिप्रायेणेति ध्येयम्।

फलपाटि। एकाऽपि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते, कुगागमे अवयवषष्ठी, पट्याद्यादेशविधौ पट्यादिभ्यः स्थानषष्ठी। साऽपि ध-तयोर्विधौ अन्त्ये अलि उपसंह्रियत इति बोध्यम्। सौत्रत्वाच्च साधुत्वम्।

फल्युः तुच्छे त्रिलिङ्गः, नदीविशेषे, वृक्षविशेषे च स्त्री। **वल्गुः** दन्त्योष्ठ्यादिः। 'पवर्गीयादिरिति उज्ज्वलदत्तस्य भ्रमः। 'वल्गु' वो गृहे' इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात्। ('कण्ड्वादिपठितप्रातिपदिकेनैव सिद्धे इदं व्यर्थमिति'त्यन्ये)। बवयोरैक्यात् 'बल्गु'। बल्गु सुन्दरम्।

शः क्दिति। 'शः कुः सन्वदि'त्येव सुवचम्। एवं चोत्तरत्र कुग्रहणं न कार्यम्। **पिङ्गलाविति।** अग्नौ, शिवे, विस्तीर्णे च बभ्रुः। **अन्यतोऽपीति।** चकारादिति भावः।

पृथिदि। 'द्वे' इति निवृत्तम्। 'पुरुः प्राज्ये देवलोके नृपभेद-परागयोः'। तत्र प्राज्ये त्रिलिङ्गः। परागः-कुसुमरजः, स्नानीयादिरजश्च। बाहुलकात्-हृषुः। हर्ष-सूर्याऽग्नि-शनि-राहवो हृषवः। 'कुरुर्नृपाऽन्तरे, भक्ते, पुमान् पुंभूमि निवृत्ति'। निवृत्-जनपदः।

सुषामादीति। यत्तु 'स्थास्थिन्स्थुस्थृणामिति वार्त्तिकेन षत्वमिति। तत्र। 'स्थु'ग्रहणस्य भाष्येऽनुपलम्भात्। **प्रतिकूलमिति।** पुंसि बालेऽप्ययम्। **पशुरिति।** दृश्यर्थ, सम्यगर्थं च 'पशु' इत्यव्ययमपि। कन्तुः-कामः।

सम्बसूकरेति। 'सस्यसूकरे'ति पाठान्तरम्। **बाहुरिति।** अकाराऽन्तोऽपि। 'बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरकोशात्। 'बाहा भुजे पुमान् मानभेदेऽश्ववृषवायुषु' इति मेदिन्यां टाबन्तोऽपि। पृथुः महति, कृष्णजीराग्निराजविशेषेषु च। मृदु कौमलम्। भृगुः शुक्र-हर-तट-जमदग्निषु। लघु क्लीबं कृष्णागुरुणि। शीघ्रे निःसारे च त्रिलिङ्गम्। पृक्कानामौषध्यां स्त्री। 'मनोज्ञे पुमान् बहुस्तु' त्र्यादिसंख्यासु, विपुले च'।

१. 'अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे' इति मनोरमापाठः।

२. अयं पाठः क. नास्ति।

३. 'मनोज्ञे' इति क. ग. ड. पाठः।

४. 'बहुः संख्यायाम्' इति ख. ग. ड. पाठः। 'बहु तु' इति क. पाठः।

ऊरुः सक्थीति। 'जङ्घा तु प्रसृता'। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः'।

आङिति। 'आङ्-पर-शब्दयोरुपपदयोरित्यर्थः। हरिद्रुर्वृक्षो, दारुहरिद्रा च। **द्रुम इति।** 'द्युदुभ्यामिति मः। **अश्वश्चेति।** दन्त-हर-गवेष्वपि। श्वेते त्रिलिङ्गः। पतिंवरकन्यायाश्च। **शङ्कुरिति।** विषशस्त्र-सङ्ख्याविशेष-यादोभेद-पाप-स्थाणु-**'सखुवा'ख्यवृक्षेष्वयम्।** 'पीयुः काले रवौ धूके'। **क्रिमिविशेष इति।** भाषया 'सोनकीडा' इत्याख्यः। **नीलङ्कुरि** पुष्पे, भम्भराल्यां च। भम्भराली-भाषया 'वरै' इत्युच्यते। लिङ्गु चित्ते क्लीबम्। **मृगयुरिति।** गोमायु-परमेष्ठिनोरप्ययम्। **आकृतीति।** तेन पीलुः सिद्धः। 'पीलुर्द्रुमे गजे बाणे परमाणु-प्रसूनयोः'। **भाट्टास्तु** 'पीलु'शब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिः, 'गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याहुः।

वाशुरो गर्दभः। 'स्त्री-करिण्योश्च वाशुरा'। **रथे इति।** वृक्षे च। **अङ्कुरो** रुधिर-लोम-जल-नववृक्षेषु। **अङ्कुरोऽपीति।** एवं बाहुलकात्, मयतेः उरचि **मयुरः।** खर्जूरादित्वात् मयूरोऽपीति बोध्यम्।

व्यथेरिति। बाहुलकाद् व्यधेरपीदम्। तेन^१ 'विधुरोऽनग्निक' इति सिद्धम्। यद्वा 'धुरो विगत' इति प्रादिसमासः। इदं च 'समासान्ता' इति सूत्रे वृत्त्यादौ स्पष्टम्। केचित्तु 'व्यथेरेव धकारोऽन्तादेशो बाहुलकात्। तदभावे थमध्येऽपी'त्याहुः। **मकुरो दर्पण इति।** बकुलवृक्षः कुलालदण्डश्च। मङ्केरुरच, नलोपः। पक्षे उपधाया उकारः।

'कर्बुरः श्वेत-रक्षसोः'। जल-स्वर्णयोः कर्बुरम्। पापे पुमान्। भाषया पाडल्याख्ये कृष्णवृन्तसंज्ञके वृक्षे स्त्री। शबले त्रिलिङ्गः। **मसूरेति।** शीतलारोगे मसूरी। उपधाने मसूरः। अविषो राजा, समुद्रश्च। महिषो महान्, पशुविशेषश्च। महिषी राजपत्नी। **रौहिषा इति।** तृणं च रौहिषम्।

१. 'फीलखाना' 'फीलवान' इत्यादिषु हस्तिनि पीलुशब्दः (फील) प्रसिद्धो यवनानाम्।

२. विधुरो 'मृतपत्नीक' इति लोके प्रसिद्धः।

तवेति सौत्र इति। 'तु' इति सौत्रात्प्रत्ययो, णिद्वे'त्यन्ये। स्वर्गे चेति।
'तविषः शोभनाऽऽकारे भेले स्वर्गे च निश्चये'। भेलो जलतरणद्रव्यम्।

बलमिति। वैदिकनिघण्टौ तत्पर्यायेषु पाठदिति भावः। कित्विषं पाप-
रोगाऽपराधेषु। **इषिरोऽग्निरिति।** 'आहार' इत्यन्ये। छिदिरः अग्नि-रज्जु-
खऽगेषु च। **गृहमिति।** नगरं च। मन्दिरः समुद्रः। **सूर्य इति।** बुद्धश्च।
'मुहिरः कामि-मूर्खयोः'। रुधिरो भौमः। रुधिरं केसरं, रक्तं च। **छिद्रमिति।**
वंशादिवाद्यं च। शुषिरो मूषकः। नल्योषधी च शुषिरा। छिद्रयुते शुषिरस्त्रिलिङ्गः।
रक्षसोरिति। सूर्ये च। **अङ्गणमिति।** अङ्गेल्युटि बाहुलकाण्णात्वम्। तेन
तदभावे अङ्गनमपि। शरीर-भेक-वायु-देशेषु च अजिरम्। **शीतले इति।**
जडे इत्यर्थः। **टिलोप इति।** तत्र स्थाधातोः 'आतो लोप' इत्यनेन, अन्यस्य
निपातनादिति बोध्यम्।

खदिरो वृक्षविशेषश्चन्द्रश्च। खदिरी शाकविशेषः। **शिविरमिति।**
'निवेशः शिविरं शण्डमि'त्यमरः। कलिलो मिश्रो, गहनश्च। महिलाप्रियङ्गौ,
स्त्रियां च।

कमेः पञ्च। 'अन्यतो डीषि'ति सूत्रे **हरदत्तस्तु** 'कपेश्चे'ति पठित्वा
कपिः सौत्रो धातुरित्याह। कपिलोऽग्नि-विष्णु-ऋषिविशेष-शुनकेषु। वर्णे त्रिलिङ्गः।
कपिला-गोविशेषे, रेणुकालतायां, शिंशपावृक्षे, पुण्डरीकाऽऽ-
ख्यदिग्गजभार्यायां च। **नुम्नेति।** कुठेरिदिप्ताठात्प्राप्तिः। **पक्षीति।** पक्षि-
सामान्यं, पारावत-चित्रकण्ठाख्यौ तद्विशेषौ च। 'कपोत' इति मध्योदात्तन्तु
छान्दसत्वाद्बोध्यम्। कठोरः कठिणः, पूर्णश्च। किशोरः अश्वकुमारः,
तरुणाऽवस्थो, रविश्च, औषधिविशेषश्च।

कपिगण्डि। बाहुलकात्कडेरपि। कण्डोलवीणा भाषया 'किङ्गरी'त्याख्या।
कल्लेरपि। कल्लोलो हर्ष-स्थूलतरङ्गयोः। 'पटोलं पट्टवस्त्रे नौषध्यां ज्यौत्स्न्यां
तु योषिति'। **मयूर इति।** बाहुलकादुरचि मयुरोऽपि। 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं
रक्तचूर्णके। सिन्दूरी रोचना-रक्तवेल्लिकाधातकीषु च'। धातकी=धवः।
रक्तवेल्लिका=पुष्पविशेषः।

‘धातुः इन्द्रिय-पृथ्व्यादिपञ्चभूत-तद्गुण-मनःशिलादिश्लेष्मादि-
गैरिकाऽस्थिषु। ‘क्रियावाचिष्वादिष्वपि धातुरिति केचित्’। तदुक्तं ‘शब्दयोनिश्च
धातव’ इत्यमरेण। वस्तुतः कोशस्य लौकिकनामलिङ्गानुशासनत्वेन
व्याकरणशास्त्रस्थसंज्ञासंज्ञिनोर्ग्रहणमयुक्तम्। अन्यथा गुणादिप्रस्तावे
व्याकरणशास्त्रस्थाऽर्थानां कथनप्रसङ्गः। वस्तुतः ‘को धातुः, किं प्रातिपदिकमिति
श्रौतव्यवहाराद् अस्याऽपि लौकिकत्वमित्याहुः।

आर्त्तेश्च तुः। तुनि प्रकृते ‘तु’विधानम् अन्तोदात्तत्वाय। ऋतुः
वर्षादिषट्सु, आर्त्तवे, मासि च।

कमिमनि। अनेनैव कन्तोः सिद्धौ ‘अर्जिदृशी’ति ‘कमि’ग्रहणं व्यर्थम्।
अपराध इति। मनुष्य-प्रजापति-ज्ञानेषु च। गातुः सक्रोधेऽपि। भानुः
किरणेऽपि। केतुः ग्रहेऽपि। रोग-शत्रूत्पात-चिह्नेषु च केतुः। **शरीरमिति।**
अभिलषिताऽर्थश्च। **यज्ञ इति।** मुनिश्च। **अनङ्गवानिति।** पथिकश्च। **कर्षूर्नद्यामिति।**
कुल्याल्पखातयोश्चाऽयं स्त्री।

वणिगिति। विद्युत्-स्वर्ग-विधु-रुद्रेषु च। **पामेति।** कीटविशेषे,
खर्जूरवृक्षे च। **पामा कण्डूः।** मर्जूः शुद्धौ स्त्री। **वधूरिति।** पृक्कौषधि-
नवोढास्त्रियोश्च।

कासूः शक्तिरिति। शस्त्रविशेषः। ‘कासूर्विकलवाचि स्याद्रोगे बुद्धौ
तथा मतः’। **तदूरिति।** बाहुलकाद् इडभावः। दुकागमे तु धातोर्गुणो
दुर्लभः। **ददूरिति।** बाहुलकाद्रेफस्याऽपि लोपे-‘ददूः’। आद्यरेफस्य लोपे
दद्रूरपि। मृगख्यादित्वादद्रूरपि। अन्दूर्निगडे, भूषणभेदे च। ‘अन्दुको
हस्तिनिगडे’। संज्ञायां कनि ‘केऽण’ इति ह्रस्वः। ‘अन्दूर्बुद्धिरित्यन्ये।
दृन्भूर्ग्रन्थकर्ता। ‘कथक’इत्यन्ये। अस्य रूपाणि हूहूवत्। **माधवस्तु**
‘दृढाऽर्थके’दृन्’ इत्युपपदे भुवः कूः। दृन्भूः तरुसर्पः, कपिर्वा। ‘दृन्करे’ति
यणि वर्षाभूवद्रूपमिति त्याह। तत्र क्रिपा सिद्धे निपातनं व्यर्थम्। लाक्षणिकत्वा-

दस्य भुवस्तत्राऽग्रहणं चेति-‘इको यणचौ’त्युचितमित्याहुः।

केचित्त्विति। अत्राऽरुचिः कैयटमाधवादिग्रन्थविरोधः।

मरुदिति। प्रज्ञाद्यणि ‘मारुतः’। ‘मरुत’ इत्यप्यव्युत्पन्नं वायुवाचि।
गरुदिति। यवादिरयम्। तेन-गरुत्मान्। ‘गर्मुत्’शब्दः प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः।
 अत एव ‘गार्मुतमि’त्यत्र ‘अनुदात्तादेश्वे’त्यञ्। क्वचिदाद्युदात्तपाठस्तु
 छान्दसत्वात्। **स्त्रीति।** लताविशेषश्च। रोहित् अकें पुमान्। शण्डः क्लीब-
 सूर्याकृष्टाऽण्डवर्षवरेषु। ‘शण्ड’ इति टवर्गद्वितीयमध्योऽपि। कमठः
 कच्छपे। १भाण्डभेदे तु-कच्छपम्। जरठः कठिण-पाण्डु-कर्कश-जीर्णेषु।
 शठो-निधि-ललाटाऽस्थि-नख-कम्बुषु। कम्बौ अस्त्री। अन्यत्र पुमान्।
 ‘कण्ठो गले, २सन्निधाने, ध्वनौ, मदनपादपे’। ‘तृफला त्रिफला च से’ति
 विश्वः।

वृषादिभ्यश्चित्। ‘वृषलस्तुरगे शूद्रे’। पललं तिलचूर्ण-पङ्क-मांसेषु।
 पललो राक्षसे। सरलोऽवक्रो-दार-पूतिकाष्ठेषु। **कमेर्बुगिति।** ‘बाहुल-
 कादि’त्यपकृष्यते। कम्बलो नागराज-सास्ना-प्रावारेषु पुमान्। कृम्युत्तरा-
 सङ्ग-सलिलेषु क्लीबम्। मुसलम् अयोऽग्रे पुमानपि। तालमूली-आखुपर्णी-
 गृहगोधिकासु च। मुषल-मुशले अपि। लाङ्गलं— ताल-हल-पुष्पविशेष-
 गृहदारुषु। लाङ्गली जलपिप्पल्याम्। कुङ्मलं नरकविशेषः। मुकुले पुमान्।
 ‘कोमलं मृदुले, जले’। बाहुलकात् कोसलः, कोशलश्च देशविशेषः।
 ‘वृद्धेत्कोसले’ति सूत्रे दन्त्यपाठ एव साम्प्रदायिकः। एवं सम्बल-शम्बले।
 उभावपि कुल-पाथेय-मत्सरेषु। च। एवं कन्देः कलः। नलोपः। गौरादित्वान्डीष्।
 ‘कदली’। अजादित्वात् कदलाऽपि। कदली रम्भावृक्ष-पताका-मृगभेदेषु।
 डिम्बिका-शाल्मल्योः कदला।

पिङ्गेः कलः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। पिङ्गलो नागविशेष-रुद्र-

१. भाण्डभेदे=भाषायां ‘कचोला’ ‘कटोरा’ ‘कटोरी’त्याख्ये पानपात्रे इत्यर्थः।

२. सन्निधानम्=‘निकट’ ‘कत्र’ ‘पास’ इति भाषायाम्।

सूर्यपारिपार्श्विक-निधिविशेष-कप्यग्निषु। कपिलवर्णं च। 'पिङ्गला'
 वेश्याविशेषः,। कुमुदस्य करिणी चेति मेदिनी। 'वामनस्य करिणी चे'त्यमरः।
 कुशः कले-कुशलः शिक्षिते त्रिलिङ्गः। क्षेम-सुकृत-पर्याप्तिषु क्लीबम्।
 'कुशान् लातीति कुशल' इत्यन्ये। धावेर्बाहुलकात् ह्रस्वत्वे धवला गवि।
 वृषश्रेष्ठे पुमान्। शुक्ल-सुन्दरयोस्त्रिलिङ्गः। कमेः कमलम्, सलिल-ताम्र-
 जल-व्योम-भेषजेषु। मृगविशेषे-कमलः। 'कमला श्री-वर-स्त्रियोः'।
 मण्डेर्मण्डलं परिधि-कोठ-द्वादशराजक-देशेषु। निवह-बिम्बयोस्त्रिषु।
 मण्डलः श्वा च। कोठो मण्डलकम्। कुण्डेः-कुण्डलं कर्णभूषण-पाश-
 वलयेषु। एवं पटल-छलाऽऽदय ऊह्याः। मलमिति। 'मलोऽस्त्री पाप-
 विट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्'। चपलं शीघ्रम्। चपलः पारद-मीन-चोर-
 पाषाणविशेषेषु। 'चपला कमला-विद्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च'। तरल-
 चपलयोर्विशेष्यनिघ्नः। शकलं खण्डे, रोहितादीनां त्वचि, रागवस्तुनि,
 वल्कले च। 'शमलं शकृदेनसोः'। छगलः छागः, छगलं नीलवस्त्रम्।
 वृद्ध-दारकेऽयम् अस्त्री। दण्डो लगुडम्। 'सैन्याऽर्कपार्श्वगौ दण्डौ'। रण्डा
 मूषिकपर्णी, विधवा च। खण्डः शकले-क्षुविकार-मणिविशेषेषु। मण्डः
 पञ्चाऽङ्गुल-शाकभेदयोः। मण्डं मस्तु। वण्ड इति। वण्डा पांसुला। अण्डो
 मुष्के च, पेश्यां च। 'षण्डं पद्मादिसङ्घाते'। षण्डः सूर्यः। गण्डः खड्गी,
 योगविशेषश्च। 'चण्डो ना तित्तिणीवृक्षे, यमकिङ्कर-दैत्ययोः। 'चण्डी
 कात्यायनीदेव्यां हिंसा-कोपनयोषितोः। चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पयोस्त्रिष्वति-
 कोपने'। फण्डेर्बाहुलकादीर्घे फाण्डम्^१=उदरम्।

क्वादिभ्यः क्दिति। कित्त्वविशिष्टप्रत्ययविधिः। कित्त्वमात्रविधौ गुडो
 डो न स्यादिति बोध्यम्।

'कुण्डमग्न्यालये, मानभेदे, देवजलाशये। कुण्डी कमण्डलौ,
 जारात्पतिपत्नीसुते पुमान्। बाहुलकादीर्घाऽभावः। 'कुण्डी कुण्डं च

१. फांडा='फांडे में' 'कमर में' 'टेंट में' इति भाषायां प्रसिद्धः।

पिठरे'। कमेः 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घे-काण्डम्। 'काण्डोऽस्त्री दण्ड-
बाणाऽर्व-वर्गाऽवसर-वारिषु'। अर्वाऽत्र कुत्सितः। तथा स्तम्ब-तरुस्कन्ध-
बाण-नीर-वरद-रहस्सु च काण्डम्। वृक्षविशेषे, नाडीसमूहे च।

गुडः स्याद्गोलके, हस्तिसन्नाहे क्षुविकारयोः। 'गुडा स्नुह्यां च कथिता,
गुडिकायां च योषिति'। गुडा स्नुही, तद्वत्केशा यस्य स गुडाकेशः-शिवः।
जटाधारित्वात्।

स्थाचति। आलच आकारश्चित्त्वप्रयुक्ताऽन्तोदात्तत्वं बाधित्वा पक्षे
आद्युदात्तत्वाय। स्थालं-भाजनविशेषः। '**स्थाली** पाटलोखयोः'। चात्वाला
यज्ञकुण्डं, दर्भश्च। **बिडाल इति**। शूद्र-कायशोधनयोरप्ययम्। पातालं विवर-
नागलोक-वडवाग्निषु। चण्डाले चडेरदुपधत्वाऽभावान्न वृद्धिः।

एके इति। अत्राऽरुचिबीजन्तु 'कुलालवरुडकर्मारनिषादमित्राऽमित्रे-
भ्यश्छन्दसी'ति स्वार्थेऽण्विधायकवार्तिकतद्भाष्यविरोधः। **तमिविशि**।
कपेर्निर्देशान्नलोपः। तमालः तापिच्छ-तिलक-वरुणवृक्ष-खड्गेषु।

विशाल इति। इन्द्रवारुणयुज्जयिन्योः विशाला। नृपविशेष-वृक्ष-
भेदयोः विशालः। विस्तीर्णे त्रिलिङ्गः। बिडालो नेत्रपिण्ड-मार्जारयोः।

'मृणालं नलदे बिसे'। पुंसि च। 'कुलालः ककुभे, कुम्भकारे, स्त्री
त्वञ्जनाऽन्तरे'। कपालः शिरोऽस्थि, घटादेः शकले च।

पञ्चाला देशविशेषः। 'पञ्चाली पुत्रिका-गीत्योः'। बाहुलकात् श्यतेः
शाला। 'शाला द्रुस्कन्ध-शाखायां गृह-गेहैकदेशयोः। ना झषे।

'शलेर्घञि-शाला। 'छायाशालानिशानामि'ति निपातनात्
स्त्रीत्वमि'त्यन्ये। **पक्षिणीति**। बाहुलकादन्यत्राऽपि। शलभ-शालिविशेष-
पारद-सूर्येषु। तरङ्गस्तुरगाद्युत्फालो, वस्त्रभङ्गश्च। 'विडङ्गः कृमिसंघघ्ने,
विडङ्गो नागरेऽन्यवत्'। नागरः अभिज्ञः। 'मृदङ्गः पटहे, घोषे'।
सारङ्गो हरिण-चातक-गजेषु। शबले त्रिलिङ्गः। बाहुलकाद् नृधातोः

नारङ्गः। नारङ्गः, पिप्पलीरसे, यमजप्राणिनि, विटे, नागरङ्गद्रुमेऽपि च।

गन् गमीति। बाहुलकात्-अङ्गं गात्रोपाय-प्रतीकाप्रधानेषु। अङ्गो देशः। 'अङ्ग' सम्बोधनेऽव्ययम्। अङ्गवत्यन्तिके चाऽङ्गं त्रिषु। 'पूगः क्रमुक-वृन्दयोः'। 'खड्गो गण्डक-शृङ्गासि-बुद्धभेदेषु गण्डके'।

भृजः। किद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। **भृङ्गा इति।** भृङ्गराजेऽपि। भृङ्गं गुडत्वचि। शृङ्गं प्रभुत्व-शिखर-विषाणोत्कर्षचिह्न-जलयन्त्रेषु। 'शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षकम्'। मीनौषधि-स्वर्णानां भेदे शृङ्गी। 'करण्डो मधु-कोशाऽसि-कारण्डेषु दलाटके'। **मुखरोग इति।** समूहः, अन्तर^१, वेदिश्च। बाहुलकात् 'सरण्डो बडिशी-सूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे'। शरद् ऋतुवत्सरयोः। **दरत् हृदयेति।** भय-पर्वतयोश्च। **जघनमिति।** योनिश्च। भास्वरश्च^२। दृषत् पेषणशिला-प्रस्तरयोः। **भिषगिति।** केचिद् भिषज्यतेः क्वपि 'भिषक्'शब्दमाहुः। सोमः चन्द्र-वानर-कुबेर-यम-वायु-वसुविशेष-कर्पूर-जल-सोमलतासु च। धर्मः पुण्य-यम-न्याय-स्वभावाचार-यज्ञोपमाहिंसोपनिषद्भुः-सोमपेषु। क्षौमं पट्टज-वल्कल-शणजातसिजवस्त्रेषु। अट्टालिकायां च।

आदित्य इति। क्रोधो, दीप्तिश्च। यामः प्रहर-संयमयोः। वामो हर-काम-पयोधरेषु। वामं धने। सुन्दर-प्रतीप-सव्य-मूढेषु वामं त्रिषु। वामा स्त्री। शृगाली-वडवा-रासभी-करभीषु वामी। 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-निधि-संख्याऽन्तरेऽम्बुजे। ना नागे'। यक्ष्मोऽन्तस्थादिः। मनिनि नान्तोऽपि। 'नेमः कीलेऽवधौ, गते, प्राकारे, कैतवेऽपि च'। नेमोऽर्धेऽपि। **जिह्वा इति।** जिह्वं सगरद्रौ।

ओमिति प्रश्नाङ्गीकार रोषेषु। केचित्तु 'अश्च उश्च म् चेति-ओम्। अस्यापि स्वरादित्वादव्ययत्वमि'त्याहुः। 'ग्रामः स्वरे, संवसथे'। सपूर्वः समूहे। यथा 'गुणग्राम' इत्यादि। 'सम्'पूर्वो युद्धे। **रश्मिरिति।**

१. 'वेद्यन्तरम्' इति ख. ड. पाठः। 'वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ' इति विश्वकोशश्च।

२. 'भास्कर' इति क्वचित् पाठान्तरम्।

सूत्रतन्तुश्च। शुष्ममग्नीति। शुष्मः- सूर्यः, शुष्म बलम्। युध्मः शर इति। 'युध्मो धनुषि, संयुगे'। दस्मो यजमान-चोराग्नि-दर्शनीयेषु।

'श्यामो हरितकृष्णयोः'। एवं प्रयागवट-मेघ-वृद्धदारक-पिक-मरिच-कृष्णालवण-सैन्धवेषु। श्यामा शारिवा-प्रियङ्गु-अप्रसूताऽङ्गना-यमुना-रात्रि-नीलिकासु। बाहुलकाद् जनेः जन्मम्। 'रुक्मं काञ्चन-लोहयोः'।

हिमं तुषार-चन्दनयोः। शीतले त्रिलिङ्गः। 'भीष्मो गाङ्गेय-घोरयोः'। भीमोऽम्लवेतस-घोर-शम्भु-कौन्तेयेषु। घर्मो ग्रीष्मर्तु-उष्णाऽऽतपस्वेदेषु।

'अश्वः पुंभेद-वाजिनोः'। फलं चेति। करञ्जभेदाऽवद्ययोश्च। कण्वं पापं, मुनिश्च। 'किण्वं बीजाऽघ-शीधुषु'। विश्वं जगत्। विश्वा अतिविषा-शुण्ठयोः। देवताविशेषश्च विश्वः। 'शेवं सुखमि'ति वेदभाष्यम्।

शर्वनिघृष्व। अतन्त्र इति व्याचष्टे-अकर्त्तरीति। 'ह्रस्वो ऋक्स्वर्वयोस्त्रिषु'। 'इण्शीभ्यामि'त्येव सिद्धे 'शेवे'ति व्यर्थमत आह-अन्तोदात्तेति। 'यहो महानि'ति निघण्टौ। मीवेति। केचित्तु 'अमीवे'ति-निपातनमाहुः। 'युवा स्यात्तरुणे, श्रेष्ठे, निसर्गबलशालिनि'। 'वृषा कर्णमहेन्द्रयोः'। 'तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्'। राजा प्रभु-नृप-क्षत्रिय-चन्द्र-यक्ष-शक्रेषु। धवेः सौत्रस्य धन्वं शरासनम्। मरुदेशश्च धन्वा। धन्वं स्थलं च। दिवस इति। 'कितव' इत्यन्ये।

कनिप्रत्ययेति। अयं नित् न। 'श्वे'त्यत्र इकारलोपो निपातनात्। पूषा-पूष वृद्धौ। 'क्लेदा ओषधि'-शशाङ्कयोः। 'ऊष्मया सार्द्धमूष्माऽपि, मज्जोक्ता मज्जया सह'। 'अर्यमा तु पुमान् सूर्यं पितृदेवाऽन्तरेऽपि च'। 'परिज्मा' आद्युदात्तो निपात्यते। अग्निश्च। परितो गन्ता च।

मातरिश्चनि सप्तम्या अलुगुदात्तत्वं च निपात्यत इत्यपि बोध्यम्। 'श्वयुवे'त्यत्र तु नाऽस्य ग्रहणम्। निरर्थकत्वात्। सूत्राऽन्ते 'इति'शब्द आद्यर्थः। तेनाऽन्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिर्बोध्य इत्याहुः।

॥ इति उणादिषु प्रथमः पादः ॥

१. 'उष्णाऽऽतपस्वेदेषु' इति क्वचित्पाठः।

२. 'क्लिदे'ति सर्वत्र पाठः।

३. 'उणादौ' इति क. पाठः।

॥ अथ उणादिषु द्वितीयः पादः ॥

करेणुर्गजकरिण्योः। गन्धेति। कलायश्च, कुलस्त्री च। कुष्ठं रोगः। कुष्ठ ओषधिविशेषश्च। नीथो नेता, स्तोता च। 'नीथ'शब्दस्य क्वचिदन्तोदात्तत्वं तु बाहुलकाद्बोध्यम्। 'रथः स्यात्स्यन्दने, काये, चरणे, वेतसेऽपि च'। काष्ठं-दारु। काष्ठा दिक्-दारुहरिद्रा-प्रकर्षेषु। अष्टादश निमेषाश्च काष्ठाः। स्थानमात्रे च। 'कोष्ठः कुसूले, आत्मीये, मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च'। गाथा श्लोके, संस्कृताऽन्यभाषायां च। 'अर्थोऽभिधेयैरवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु'। विषय-प्रार्थना-कारणेषु च। शब्दाऽभिधेये च। सार्थो वणिक्समूहः, समूहमात्रं च। मांसमिति। असुरविशेषश्च।

वरूथं कवच-रथगुप्ति-वेश्म-रथेषु। तुत्योऽग्निः। तुत्यम् अञ्जनभेदः। तुत्या नीली-सूक्ष्मैलयोः। सिक्थं मधूच्छिष्टम्। सिक्थो भक्तपुलाकः।

सामेति। 'हिंसे'त्यन्ये। तीर्थमिति। सोमपानं च। अवगथे गाडो ह्रस्वत्वं, निपातनात्। सङ्गतं चेति। सङ्ग्रामश्च। पृष्ठं चरमे, देहाऽवयव-स्तोत्रविशेषयोश्च। गूथ-यूथयोर्निपातनादीर्घः। यूथं तिर्यक्समूहे, समूहे च। यूथो पुष्पविशेष-पिप्पली-कुरण्टकेषु। प्रोथे निपातनाद् गुणः। प्रोथो हयघोणा, अध्वगश्च। स्फारे 'नेड्वशी'ति नेट्। वलि यलोपः। स्फारो विकटे, करकादि-बुद्बुदे च। वक्रो जटिल-क्रूर-शनैश्चरेषु। पुटभेदे वक्रम्। अधस्तनजलस्याऽकस्मादुपरि निर्गमः पुटभेदः। शक्र इन्द्रे, कुटजार्जुनवृक्ष-योश्च। क्षुद्रोऽधम-क्रूर-कृपणाल्पेषु। क्षुद्रा व्यङ्गा नटी-कण्टकारिका-सरघासु च। 'चाङ्गेरी-वेश्ययोर्हिंसा मक्षिका-मात्रयोरपि'। 'सरघा मधुमक्षिका'। तृप्त्रम् आज्यं, काष्ठं, दुःखं च। दस्त्रः स्वर्वेद्यः, स्वरश्च। भूयोऽभिप्रायेति। माधवस्तु वृत्तिस्वरसमनुरुध्य 'उस्त्रे'त्यत्र बाहुलकात्पत्वं ने'त्याह। रश्मिरिति। वृषश्च। उस्त्रा मूषिकपर्णी। दिवस इति। रासभः, पक्षी च।

मन्दिरमिति। चतुष्पथश्च। वाश्रा शब्दयुक्ता, प्रस्नुतस्तना धेनुः।

शुभ्रम्-अभ्रकम्। उद्दीप्त-शुक्लयोः शुभ्रस्त्रिषु। चुक्रोऽम्लवेतसः, अम्लद्रव्यं च। चुक्रं वृक्षाऽम्लम्। चुक्री चाङ्गेरिका। निद्रेति। निपूर्वक-द्राधातोः 'आतश्चे'ति केऽपि 'निद्रा'। आर्द्रा नक्षत्रम्। आर्द्रो जलक्लित्रे त्रिलिङ्गः। शूद्र इति। शोकवत्त्वमात्रेण यौगिकोऽप्ययम्। 'शुचं राती'ति शूद्रः। 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः। 'पृषोदरादित्वाद्घर्णव्यत्यय' इत्यन्ये। कृतेश्छः। 'ऊ'आदेशेनैव सिद्धे 'कू' आदेशविधानं प्रक्रियालाघवाय। कृच्छ्रं पाप-दुःख-सान्तपनादिषु। क्रूरः कठिण-घोर-नृशंसेषु त्रिलिङ्गः।

बाहुलमन्यत्रापि। तेन बृंहयति=वर्द्धयति प्रजा इति ब्रह्मा। शं भावयतीति शम्भुः। शोषयतीति-शुष्मेत्यादि। बाहुलकाद् असंज्ञाच्छन्दसोरपीत्याशयेनाऽऽह-पर्णशुष इति। जीरः खड्गे, औषधे, जरणे च।

ज्यश्चेति। 'न धातु' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम्। सुरो देवः, सुरा मद्यं, तत्पानपात्रं च। सूरः-सूर्यः। 'धीरो धैर्याऽन्विते, स्वैरे, बुधे, क्लीबं तु केसरे'। गृध्रः पक्षी, लुब्धश्च। शूरः सूर्य-भट-यादवेषु। सीरोऽर्क-हलयोः। चीरं गोस्तन-वस्त्रभेद-रेखा-लेखनभेद-सीसक-चूडासु। चीरी झिल्ल्यां, कृच्छ्राटिकायां च। विकटदेशप्रेषितपत्रं^१ 'कृच्छ्राटिका'। वप्रः^२पितरि, केदारे, तटे, वेणौ च, प्राकार-रोधसोश्च। नायक इति। गतिमांश्च। इन्द्रः शचीपत्यादित्य-योगान्तरात्मसु। 'अग्रं पुरस्तादुपरि, परिमाणे पलस्य च। आलम्बने, समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च, प्रधाने च, प्रथमे चाऽभिधेयवत्'। क्षुरः छेदनद्रव्य-तालमखाणा-गोक्षुरेषु। 'खुरः कोलदले शफे'। कोलो बदरी। भद्रः शिव-खञ्जरीट-वृष-मेरु-कदम्ब-गजजातिविशेषेषु। मङ्गल-मुस्ता-काञ्चनेषु क्लीबम्। रास्ना-पिप्पली-आकाशगङ्गा-दूर्वा-कटफल-करणविशेषेषु स्त्रियाम्। श्रेष्ठ-साध्वोस्त्रिषु।

१. कृच्छ्राटिका='चिट्टी' इति भाषायाम्।

२. वप्रः='बाप' इति भाषा।

‘उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि त्रिभूत्कटे। स्त्री वचा-क्षुद्रयोः’। ‘भेलः प्लवे, मणौ, भीरावज्ञे, मुनिविशेषके’। शुक्रो भार्गव-ज्येष्ठाग्निषु। शुक्रं रेतोऽक्षिरुजोः। शुक्लो योगविशेष-शुभ्रयोः। शुक्लं रजते। सिते पीते इति। श्वेतसर्षप-चन्द्रयोश्च। विशुद्धे त्रिलिङ्गः। पद्मकेशरे क्लीबः।

‘गौरी त्वसञ्जातरजःकन्या-शङ्करभार्ययोः। हरिद्रा-रोचना-पिङ्गा-प्रियङ्गु-वसुधासु च’। नदीविशेषे, वरुणपत्न्यां च। (‘गौरः’ शुद्धाऽऽचार’ इति भाष्यम्)।

‘अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते।

सा गौरी, तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः’ ॥

इति ब्रह्माण्डवचः श्राद्धकाण्डे हेमाद्रौ।

वारिणीति। भू-वाचोरपि इरा। ‘मालं क्षेत्रे, १जने मालो, माला पुष्पादिदामनि’। मालम् उन्नतभूतलम्। ‘मणिमाला स्मृता हारे, स्त्रीणां दन्तक्षतेऽपि च’।

बाहुलकात्तिजेरन्, दीर्घो, जस्य वः। तीव्रा कटुकी-राजिका-गण्डदूर्वासु। उग्रे अतिशये, कटौ च त्रिषु। ‘तीवेः रप्रत्यये तीव्रमि’त्यन्ये।

भियः क्नु। अताच्छील्यार्थमिदम्। क्वुन् शि। अपिना सोपपदस्याऽपि। अर्थद्वारकसम्बन्धे षष्ठी। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात्। आनन्तर्यसम्बन्धे वा। रजको धावक-शुकयोः। ‘चषकोऽस्त्री सुरापाने, मद्य-मद्यप्रभेदयोः’। लमको ऋषित्रिशेषः। कार्षकः कृषीवलः। कृषकस्तत्र फाले च। प्रपञ्चेति। ‘क्वुन् शिल्पी’त्येव सिद्धमिति भावः।

आङि पणि। ‘प्राङी’त्यत्र पणिग्रहणमुपसर्गाऽन्तरव्यावृत्त्यर्थम्। ‘आपणेन व्यवहरती’त्यर्थे ‘तेन दीव्यती’ति ठकि, अन्तोदात्तोऽप्ययम्।

१. अयं पाठः क. नास्ति।

२. ‘जिने’ इति पाठान्तरम्।

३. ‘आपणे व्यवहरतीत्यर्थे’ इति ख. ड. पाठः।

‘श्येनः पत्त्रिणि, पाण्डरे’।

‘स्येनश्चोरः। स्तेन चौर्ये’ अस्मात्पचाद्यचि स्तेनोऽपि।

हरिणः सारङ्गे, विशदे च। **हरिणीति**। हरिता-नारीविशेष-छन्दोविशेष-स्वर्णप्रतिमासु। ‘वृजिनं कल्मषे क्लीबं, केशे ना कुटिलेऽन्यवत्’। ‘अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री’।

कठिणं निष्ठुर-स्तब्धयोः। कठिणी खटिका। कठिणा ‘मिश्री’त्याख्या खण्डशर्करा। ‘मलिनं दूषिते कृच्छ्रे ऋतुमत्यां तु योषिति’। कुण्डिनं नगरम्। कुण्डिन ऋषिः। तस्याऽपत्यं कौण्डिन्यः^१। ‘आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति सूत्रे तु एतत्पर्यायनान्त ‘कुण्डिन्’ शब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे ङीप्, ततो गर्गादियञि ‘भस्याऽढे’ इति पुंवत्वे, निपातनात् टिलोपो नेति बोध्यम्।

यत्परुषि दिनमिति तैत्तिरीयश्रुतिः। ‘परुषि=पर्वणि दिनं खण्डितमिति तदर्थः। ‘द्रविणं न द्वयोर्वित्ते, काञ्चने च, पराक्रमे’। ‘दक्षिणः सरलोदार-परच्छन्दाऽनुवर्तिषु। त्रिष्ववामेऽद्भुते, यज्ञदाने, दिशि च स्त्रियाम्। प्रतिष्ठायां च।

शून्यमिति। ऊषरश्च। **तुहिनमिति**। तुहेर्गुणे ह्रस्वः। ‘कित्वाद् अगुणत्वमित्यन्ये। **तुच्छेऽपीति**। स्वच्छेऽपि। माहिनं पूजनीयम्।

क्विब्वचीति। ‘अनसि वहेः क्तिप् ङश्चाऽनस’ इति वचनेन ‘अनडुच्छब्द’ इति ‘वत्सोक्षे’ति सूत्रे **हरदत्तः**। एवं ‘कं = वातं स्कुभ्नातीति ककुप्’। क्तिपि पृषोदरादित्वात्सलोप इति बोध्यम्। **प्राडिति**। ‘छ्वोः शूडि’ति शः। ‘ब्रश्चे’ति षः। ‘श्रीवेषरचना-शोभा-भारती-सरलद्रुमे। लक्ष्म्यां, त्रिवर्ग-सम्पत्ति-विधो^२-पकरणेषु च’। विभूतौ च मन्तौ च स्त्री’। अत्र ‘कृदिकारादि’ति

१. इतोऽग्रे-‘आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति सूत्रे कुण्डमस्या अस्ति कुण्डिनीति इन्नन्तान्ङीपि, ततो गर्गादियञि, ‘भस्याऽढे’ इति पुंवत्वे, निपातनाट्टिलोपो नेति बोध्यम्’ इति ख. ग. ड. पाठः।

२. ‘विद्योपकरणेषु’ इति क्वचित्पाठः।

न डीष्। 'कृद् य इकार' इति व्याख्यानात्। केचितु डीषमिच्छन्ति।

हुवः। चात् क्विप्दीर्घौ। **चिक् चेति।** 'स्रुव' इत्येव।

तनोतेः। 'व' इति सङ्घातग्रहणम्। **स्त्री त्विति।** 'स्त्री सौरभेयी-
दृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूमि च'। **द्यौरिति।** कर्त्तरि, अधिकरणे वा प्रत्ययः।
दोरिति। त्रिलिङ्गः। **जसुरिर्व्रमिति।** श्रान्तः, क्षुधितश्च। सहुरिः सहनशीलः।

सवन इति। 'सवनं त्वध्वरे, स्नाने, सोमनिर्दलनेऽपि' च'। **कोकिल
इति।** शब्दनः, खरश्च। 'वरणस्तिक्तशाकेऽपि प्राकारे वरणं वृतौ'।

अशे रश च। 'रशे रशना-राशि-रश्मिर'ति तृज्वत्सूत्रे भाष्यम्।

वाचि त्विति। रसेः 'ण्यासश्रन्थे'ति युचि, नन्द्यादित्वात् ल्यौ वा
साधुः। 'रसनं स्वदने, ध्वनौ। जिह्वायान्तु न पुंसि स्याज्जिह्वायां रसना
स्त्रियाम्'। वस्तुतः सर्वत्र द्वावपि साधू। 'तालव्या अपि, दन्त्याश्च सम्ब-
सूकर-पांसवः। रसनाऽपि च जिह्वायामि'त्यादिकोशादिति बोध्यम्। ओदनेऽन्नम्।
ओदनी बला। बाहुलकात् स्यन्देः। 'स्यन्दनं तु स्तुतौ, नीरे, तिनिशे ना,
रथेऽस्त्रियाम्'। तिनिशो वृक्षविशेषः। एवं 'रोचना रक्तकह्लारे, गोपित्त-वर-
योषितोः'। रोचनः कूटशाल्मल्याम्। रोचके त्रिषु। कूटशाल्मली=यमद्वार-
शाल्मली^१। चन्दनं-मलयजं, भद्रकाल्यौषधी च। चन्दनः कपिभेदः। चन्दनी
नदी। असनं-क्षेपणे। विजयसारः-असनः। तथा राजातनः क्षीरिणी-किंशुक-
पियालेषु।

रञ्जेः क्युन्। 'रजनी'ति गौरादित्वान्डीषि। केचित् क्युन्येव बाहुलकात्
टित्वमिच्छन्ति। केचित् 'ल्युटि टित्वान्डीपि रजनी'। 'रजकरजनरजः-
सूपसंख्यानमि'ति 'न्' लोपः। बाहुलकात् कृपणः।

भुवनं विष्टप-सलिलाऽऽकाश-जनेषु। 'निधनं कुल-नाशयोः'।

पृषन्ति-बिन्दवः। पृषन् मृगः। श्वेतबिन्दुयुक्ते पृषत् त्रिलिङ्गः। बृहत्
विपुलम्। 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्या च वाचि च। जलपात्रे महत्यां च,
छन्दो-वसनभेदयोः'। 'महती वल्लकीभेदे, राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे
पुमान्, श्रेष्ठे वाच्यवत्'। महती-नारदवीणा। 'विश्रावसोस्तु बृहती, तुम्बुरोस्तु
कलावती। महती नारदस्य स्यात्, सरस्वत्यास्तु कच्छपी'ति। 'जगत्स्याद्विष्टपे

१. 'सौम' इति ख. ड. पाठः; २. यमद्वारं=श्मशानम्।

क्लीबं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु। जगती भुवने, क्षमायां छन्दोभेदे, जनेऽपि च'।

सञ्चिनोतेरिति। कश्चित्तु संश्रयतेः 'संश्रदि'त्याह। **छत्रमिति।** 'चन्द्र' इत्यन्ये। **ऋञ्जिवृधि।** अत्र 'अर्तेः सुट् च वृधेः किदि'त्येव सुवचम्। वृधावेव हि कित्त्वं सफलम्। ऋज्यादयः पूर्वसूत्रे एव पाठ्याः। **अग्निरिति।** शत्रुः हिंसकश्च।

युधिबुधि। बाहुलकात् कृपाणः खड्गः। श्वितेः सन्नन्तात् प्रत्ययः। सनो लुक्। तस्य दः। कित्त्वान्न गुणः। 'शिश्विदानः पुण्यकर्मा'। 'पापकर्म'त्यन्ये।

तृनृचौः शंसि। 'शास्तिक्षदादिभ्य' इति पाठाऽन्तरम्। 'शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्'। मूलपाठे तु क्षदादित्वादयं' साधुः।

क्षत्ता स्यादिति। 'भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः' पुमान्'। **वैश्यायामिति।** अमरस्तु 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्याह।

नप्तेति। नञ् प्रकृत्या। पतेः अच्छब्दलोपः। 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्योरादित्यभिघपि'। **देवा देवर इति।** पतिभ्राता। **सव्येष्टेति।** 'तत्पुरुषे कृती'ति सप्तम्या अलुक्। **अग्नेर्योनिरिति।** शमीवृक्षो, निर्मन्थ्य-दारु च। 'सरणिः पङ्क्तिमार्गयोः'। शरणिरप्यत्रैव। हिंसा च शरणिः। धमनिर्वेश्या-नाड्योः। 'अशनिर्वज्र-विद्युतोः'। तरणिः सूर्यो, घृतकुमारी, नौका च। रजनी-रात्रि-हरिद्रा-जतुषु। रात्रिचरे भाषया 'चाम्चिडी'त्याख्ये पक्षिणि। धृषेर्बाहुलकाद् अनौ धर्षणिः बन्धकी। वर्तनिः मार्गः। स एव 'वर्तनी'। डीषि 'वर्तनी'। अर्चिर्ज्वाला-कान्त्योः। 'छदिः स्त्रियामि'ति लिङ्गानुशासनम्। ज्योतिरग्नि-सूर्य-दृष्टि-नक्षत्र-प्रकाशेषु।

वसौ रुचेरिति। बाहुलकात्केवलादपि। अरुः मर्म। 'व्रण' इत्यन्ये। वपुः शरीरं, सुन्दराकृतिश्च। 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे, शरासने'। धनुर्धरे त्रिषु। अयम् उकारान्तोऽपि। चक्षेः शित्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ् न। 'बर्बरः पामरे, केशविन्यासे, नीवृदन्तरे। बर्बरः फञ्जिकायां च, बर्बरा शाकपुष्पयोः'। 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गने'। **जम्बाल इति।** स्मरः, पङ्कश्च।

॥ इति उणादिषु द्वितीयः पादः ॥

१. 'अयं=शास्तृशब्दः; २. नियुक्तः=राजपुरुषः (अफसर)।

॥ अथ उणादिषु तृतीयः पादः ॥

धूर्त इति। छेदनद्रव्य-वैरिणोश्च। स्थूल इति। कच्छपश्च। जाति-
विशेषो व्याधः। समुद्रेऽप्ययम्। वाणिजक-वास्तवयोरपि 'नीवरः'। कुत्सित-
तक्रयोरपि कट्वरम्। बाहुलकाद् उपपूर्वाद् जुहोतेरुकारलोपे उपहरम्। 'उपहरं
समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम्'। उपहरो रथः।

जिनोऽर्हन्निति। बुद्धो, जित्वरश्च। 'दीना मूषिकयोषायां, दुर्गते,
कातरेऽन्यवत्'। उष्णो ग्रीष्मे पुमान्। दक्षाशीतयोस्त्रिलिङ्गः। मीनो राश्यन्तर-
मत्स्ययोः। 'कृष्णो व्यासे केशवे च वायसे चार्जुने मतः। कृष्णा स्याद् द्रौपदी
नीली-कणा-द्राक्षासु योषिति। श्यामे तु वाच्यलिङ्गः स्यात्, क्लीबे मरीच-
लोहयोः'। एवं च सूत्रे 'वर्ण'ग्रहणं व्यर्थम्। ब्रध्नः सूर्यः। बुध्नः शिफायां,
रुद्रे च। शिफा' मूलम्। भृष्टयवे इति। धान्याके, अभिनवोद्भिदि च। वेतने
वस्नं क्लीबम्। वेनो लुण्टाकः, प्रजापतिः, पृथुपिता च। लक्ष्मणा ओषधिविशेषः।
सश्रीकेऽभिधेयवत्।

स्यून इति। ऊकारादेशविधानेनैव सिद्धे 'यू'करणं स्पष्टार्थम्। स्योन
इति। व्याश्रयत्वात्, अनित्यत्वाच्च 'वार्षे'त्यस्या अप्रवृत्तेर्नोपधागुणः। 'ऊठि
बाहुलकाद् यणादेश' इत्यन्ये। 'स्योनः किरण-सूर्ययोः'। 'कर्णः पार्थे, स्वर्णपङ्क्तौ,
श्रवणे च। 'वर्णो द्विजादि-शुक्लादि-यशो-गुणकथासु च। स्तुतौ ना, न
स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने'। 'जर्णो जीर्ण-द्रुमेन्दुषु'। द्रोण आढक-तच्चतुष्टय-
पाण्डवगुरु-कृष्णकाकेषु। देशविशेष-काष्ठाम्बुवाहिनी-गवादनीषु द्रोणी। निद्रेति।

निद्रितस्य ज्ञानं च। सिन्धुः नदः, समुद्रश्च। धेना नदी, वाक् च। 'तृष्णा
लिप्सा-पिपासयोः'। सूना वधस्थानाऽधोजिह्वयोः। 'सूनं प्रसव-पुष्पयोः। रत्नं
स्वजातिश्रेष्ठे, मणौ च। रास्ना सर्पाक्ष्येलापण्योः। स्थूणा लोहप्रतिमा-गृहस्तम्भयोः।
वीणा वल्लकी-विद्युतोः।

गायन इति। नटश्च। दातेति। दुर्दमश्च। 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु'।
'तीक्ष्णं सामुद्रलवण-विष-लोहाजिमुष्फके'। आजिमुष्फको वृक्षविशेषः। 'क्लीबं
यवाग्रके पुंसि, तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु'। **तस्कर इति।** रिपुश्च। शंरीरीति।
अग्निर्धाता च। मृत्युर्यम-मरणयोः। **वृक्षविशेष इति।** कदम्ब-बन्धूक-
नीलाशोकरूपाः। **च्युवः किञ्चेति।** बाहुलकात् चुपेरपि। चुप्पो-मन्दगन्ता।
'सूपो व्यञ्जन-सूदयोः'। **सूर्पमिति।** बाहुलकादुत्तमम्। तत एव सृधातोः
'सूर्पम्'। 'कूपः कूपक-मृन्मान-गर्ताऽन्धु-गुणवृक्षके'। कूपकः-शुष्कनद्यादौ
जलार्थकृतगर्तः। मृन्मानम्-मृत्तिकाकृतमानपात्रम्^१। नौकादौ गुणाऽऽख्य-
रज्जुबन्धनार्थकाष्ठं 'गुणवृक्षकः'। 'खष्पः' क्रोधे, बलात्कृतौ^२।

रूपमिति। रूपं केश-नाटक-ग्रन्थवृत्ति-पशु-शब्दाऽऽकार-श्लोकेषु
(न^३) पुमान्। **तल्पमिति।** मद-कलत्रयोश्च। स्तनयित्नुर्मैघः। स्तनिते क्लीबम्।
हर्षयित्नुर्हेम-सुतयोः। 'पोषयित्नुः पिके द्विजे'। गदयित्नुः काल-काम-
कामुक-बहुभाषिषु। मदयित्नुर्मदिरा, कामश्च। मेघे क्लीबम्। **शस्त्रं चेति।**

१. 'सर्पः' इति ग. पाठः।

२. 'मानगर्तः' इति ख. ग. पाठः।

३. न पुमान्=नपुंसकम्। 'पुमानि'त्येव तु सर्वत्र पाठः।

चात् हन्ता। बाहुलकात् क्नौ 'कृणुः', 'हनुरि'त्यादि। हनौ बाहुलकाद् नलोपः।
गमेः क्तनौ, 'सन्वद्भावे', मलोपे- 'जिगत्नुरि'ति। ध्वनितं चेदं दशपादीवृत्तौ।
हन्तेरपि सन्वत्, क्तनुश्च। तेन 'जिघत्नुः'। दातेति। शूरो, वीरश्च।

भानुः-रश्मिर्दिवाकरश्च। **वग्नुरुर्वक्ता**। 'धेनुर्नवसूतिका'। जह्नुर्विष्णुः,
राजर्षिश्च। वर्णुर्नदेति। 'वेणुर्नृपान्तरे वंशे'। रेणुः पुमान् पर्पटे। 'कर्कः कर्के च
वह्नौ च शुक्लाश्चे दर्पणे घटे'। **राकेति**। नदीभेद-नवजातरजःस्त्री-
पूर्णेन्दु-कच्छूषु^१ च। 'दाका' इत्यादौ 'केऽण' इति न। बाहुलकात्। 'न
कपी'ति साहचर्यात्कस्तद्धित एव तत्रेत्यन्ये। 'अर्कोऽर्कवृक्षे, स्फटिके,
खौ, ताम्रे, शचीपतौ'। बिभीतक-तिलतैलादिशेषोऽपि कल्कः। पिष्टौषध-
विशेषश्च। बाहुलकाद् 'रङ्कः'। 'रङ्कः कृपण-मन्दयोः'। कपिलकादित्वाल्लत्वे-
'लङ्का'। 'लङ्का रक्षःपुरी-शाखा-शाकिनी-कुलटासु च'। सृको बाणे, सरण-
शीले च। भूकं छिद्रं, कालश्च।

मुष्कोऽण्डमिति। मोक्षकवृक्ष-सङ्घयोरपि। शुको व्याससुत-रावण-
मन्त्रि-कीर-शिरीषतरुषु पुमान्। ग्रन्थिपर्णे शुक्म्। वल्कं शल्के च। 'उल्का
ज्वाला-विभावस्वोः'। काको वायस-वृक्षभेद-पङ्गुषु। शिरोऽवक्षालन-
मानभेद-द्वीपभेदेषु च 'काकः'। 'काकं सुरत-बन्धे च, काकानामपि संहतौ'।
काका-काकानासा-काकोली-काकजङ्घा-काकमाची-गुञ्जासु। पाकः
परिणतौ, शिशौ च। शल्कन्तु शकले वल्के काष्ठखण्डे च। 'मर्व शब्दे,
चौरादिक' इति 'मिदचोऽन्त्यात्'सूत्रे कैयटः। बाहुलकात् श्यतेः। शाको
द्वीपविशेषे, शक्तौ, शिग्रौ च। निहाका गोधिका। 'निष्कमस्त्री साष्ट-
हेमशते, दीनार-कर्षयोः। वक्षोऽलङ्करणे, हेममात्रे^३, हेमपलेऽपि च'। पलं

१. 'क्तावपि सन्वद्भावे' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'कच्छूषु' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'हेमपात्रे' इति क. पाठः।

कर्षचतुष्टयम्। 'स्यमीका नीलिकायां स्त्री, वल्मीके च पुमान्मतः'।

अजियुधू। दीर्घसामर्थ्याद्गुणाऽभावः। शकेरुनोन्तो। चत्वारोऽपि पक्षिसामान्ये। शकुनः पक्षिविशेषे। शकुनं शुभशंसि निमित्तम्। शकुन्तः कीटविशेषे, भासपक्षिणि च। शकुनिः सौबले, करणविशेषे च।

बाहुलकात्कमेरुन्तौ, टिलोपे-‘कुन्तिः’। ‘कृदिकारादि’ति ङीष्। ‘कुन्ती पाण्डुप्रियायां च, शल्लक्यां, गुग्गुलुद्रुमे’।

वसन्त इति। देहः, सुरभिश्च। ‘भुवन्युरग्नि-चन्द्रयोः’। ‘करुणो रस-वृक्षयोः’। वरुणस्तरु-जल-जलेश-रविषु। दारुणं भयकृत्। दारुणो रसभेदश्च। तरुणः कुब्जपुष्पे, रुचके च। ‘पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम्। कपिवक्त्रे च, काके ना, सूचक-क्रूरयोस्त्रिषु। पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’। मिथुनं युग्मे, राशिभेदे च।

‘फाल्गुनस्तु गुडाकेशे, नदीजार्जुनभूरहे। तपस्यसंज्ञमासे, तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी’। **अण्चेति**। प्रज्ञादित्वादित्यर्थः। अर्जेर्णिलोपेन सिद्धे लुग्विधानं व्यर्थम्। ‘अर्जुनः ककुभे, पार्थे, कार्तवीर्य-मयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे, नेत्ररोगे, चाऽप्यर्जुनी गवि। उखायां, बाहुदानद्यां, कुट्टन्यामपि च क्वचित्’।

अरुणोऽव्यक्तराग-सन्ध्याराग-सूर्य-तत्सारथि-निःशब्द-कपिल-कुष्ठभेदेषु। गुणिनि त्रिषु। ‘अरुणाऽतिविषा-श्यामा-मञ्जिष्ठा-त्रिवृतासु च’। वयुनं प्रज्ञानं, प्रशस्यं च। **वर्समिति**। बाहुलकात् षत्वाभावः। ‘तितुत्रे’ति नेट्। पक्षे षत्वमपि, ‘वर्षं तर्षमि’ति। एतच्च ‘आदेशप्रत्यययोः’ ‘एरजि’त्यत्र चाऽऽकरे स्पष्टम्। ‘वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाऽब्द-वृष्टिषु’। प्रावृषि स्त्रियां भूमि। तर्षो लिप्सोदन्ययोः। ‘पुत्रादौ, तर्णके’, वर्षे, वत्सः क्लीबन्तु वक्षसि’। ‘हंसः स्यान्मानसौकसि’। निलोभ-विष्णु-अर्क-नृप-परमात्म-मत्सर-योगभेद-मन्त्रभेद-शरीरवायुविशेषाऽश्व-

भेदेषु। कंसो दैत्य-कांस्य-तत्पात्र-परिमाणविशेष-तैजसद्रव्याऽसुरेषु।

‘कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे। स्पर्द्धायां, ना तु दोर्मूल-कच्छ-वीरु-तृणेषु च’। प्लक्षो ‘द्वीप-पर्कटि-गर्दभाण्ड-पिप्पल-गृहद्वार-पार्श्वेषु। ‘मांसं स्यादामिषे क्लीबम्’। जटामांस्यां, कक्कोल्यां च स्त्री। कक्कोली-फलकर्पूरः। अक्ष इन्द्रिय-द्युताङ्ग-कर्ष-चक्र-व्यवहार-बिभीतक-ज्ञानात्म-शकट-रुद्राक्षेन्द्राक्ष-सर्प-तुत्य-सौवर्चलेषु। ऋक्षोऽद्वीति। कटु-कोशातकी-नक्षत्र-कृतच्छिद्रेषु। गुत्सः स्तम्ब-स्तम्ब-हारविशेषोत्तमभूषणेषु। ग्रन्थिपर्णे च। गुच्छो, गुलुच्छश्चैतेषु।

गृधि। गृधेश्चत्वेन सिद्धे भष्मावनिवृत्तये ‘द’विधिः। ‘पक्षो मासाऽर्द्धके, पार्श्वे, ग्रहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे, बले, सखि-सहाययोः। चुल्लीरन्ध्रे, पतत्रे च, राजकुञ्जर-पार्श्वयोः’।

अक्षरं मोक्ष-ब्रह्म-वर्णेषु। ‘असेः सरत्रि’ति त्वपपाठः। ‘अश्रोतेर्वा सरोऽक्षरमि’ति प्रत्याहारहिकान्ते भाष्यात्। नित्स्वरानुपलम्भाच्च।

सपूर्वादिति। विद्यमानपूर्वादित्यर्थः। तेन इद्वत्सरपरिवत्सरौ सिद्धौ। ‘धूसरी किन्नरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डरे’। मत्सरो मात्सर्य-क्रोधयोः। ‘असह्यपरसम्पत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्’। मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः। तद्वांश्च। मत्सरा मक्षिकाः। ‘मत्सरो हर्षहेतुरि’ति वेदभाष्यम्। ऋक्षरा तोयधारा। ऋक्षरः कण्टकश्च।

पीयूक्वणिभ्याम्। बाहुलकाद् भञ्जे। न्यङ्कादित्वात्कुत्वम्। नलोपः। ‘भगालं नरमस्तकम्’। सूर्यश्चेति। कपिः, परदुःखदश्च। सृदाकुः अग्नि-चक्र-सूर्य-प्रतिबिम्ब-वातेषु। वार्ताकुर्वन्ताकम्। तदेव वार्ताकम्। सरण्युः शीघ्रगामी च। वचक्नुर्ऋषिभेदेऽपि। भयानको व्याघ्र-रस-राहु-

१. प्लक्षः = वृक्षकण्टकादिनिर्मितं गृहद्वारं ‘फलसा’ इति मरुदेशभाषायां प्रसिद्धम्।

२. मक्षिका-‘मच्छर’ इति प्रसिद्धा।

भयङ्करेषु। नासिकामले इति। लोहमल-काचपात्र-फेन-पिच्छिल-नक्ररेतस्सु च। हियः। कुक् प्रत्ययः। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः।

‘हस्तः करे, करिकरे, सप्रकोष्ठकरेऽपि च’। नक्षत्रे। केशात्परो व्राते। मर्तो भूलोकः। ‘गर्तीस्त्रिगर्तदेशे स्यादवटे च, ककुन्दरे’। एतः कर्बुरः, आगन्तुश्च। ‘अन्तं स्वरूपे, नाशे ना, न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु’। ‘दन्तोऽद्रिकटके, कुञ्जे, दशने चौषधौ स्त्रियाम्’। लोतमश्रुणि, चोरिते, मेषे च। धूर्तः खण्डलवण-धुस्तूर-शठेषु। ततं व्याप्त-विस्तृत-वीणादिवाद्येषु। ततो वायुः। मृतं याचिते, मृत्यौ, तद्वति च। अक्तं परिच्छिन्नम्। ‘घृतमाज्ये, जले क्लीबं, प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्’। सितं-धवलम्। सिता-शर्करा। बाहुलकात् ‘ऋ’धातोः। ऋतम् उञ्छ-शिल-जलेषु। सत्ये, दीप्ते, पूजिते च। दूतः। गौरादिडीषि-‘दूती’। दूढः क्तिचि दूतिरपि। ‘तातोऽनुकम्प्ये जनके’। बाहुलकात् शीङः। शीता देवसरित्, रामजाया, हलपद्धतिश्च। शीतं-हिमम्। तद्वति त्रिषु। शीतोऽलसो, बहुवारतरुश्च। एषु सीता दन्त्यादिरपि। ‘जीमूतोऽद्वौ, भृत्तिकरे’, देवताडे, पयोधरे। देवताडो वृक्षभेदः। शक्रे, घोषके च। इदं सूत्रमनाकरम्। अत एव पृषोदरादौ जीमूत उदाहृत आकरे।

लोष्टं पुंसि च। तृज्वत्सूत्रे ‘लुशेलोष्टमि’ति भाष्यम्। ‘समलोष्टाऽ-श्मकाञ्चन’ इत्यत्रोभयोरुपादानं ‘गोबलीवर्द’न्यायेन। ‘लोष्टरूपाश्मकाञ्चन-योरि’ति वार्थः। लोष्टतुल्यत्वेन अत्यादरणीयेऽप्यादराभावध्वननार्थं तदित्याहुः। ‘लोष्टुः’ शण्डेऽपि लोष्टः स्यादिति। ‘पलितं शैलजे, तापे, केशपाके च, कर्दमे’। हरिता दूर्वा। मत्स्ययोरिति। कुङ्कुमरक्त-ऋजु-इन्द्र-धनुर्वृक्षविशेषेष्वपि रोहितः। लोहितं रक्त-गोरोचन-केसर-रक्तचन्दन-ब्रह्मपुत्राख्यनद-मङ्गल-रक्तपर्णेषु। मांसमिति। जटामांस्यां

१. जीमूतः = ‘मुटिया’ ‘मजूरा’। मूतम्=मोटरी, गाँठ।

२. ‘लोष्टुः’ शण्डेऽपि इति क्वचित्पाठः।

३. ‘ताप्ये’ इति पाठान्तरम्।

पिशिता। यज्ञपशुरिति। श्रवणीयश्च। 'दधिषाय्य' इति पाठस्तु लक्ष्य-
विसंवादी। 'धा'धातोरन्त्यस्येत्त्वं, ततो द्वित्वं बोध्यम्। स्तुषेय्यं-स्तोतव्यम्।
पुरुवर्चसं^१-बहुरूपम्। 'स्तुवः केय्य' इति पाठस्तु लक्ष्यविसंवादी। 'पर्जन्यो
मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुद-शक्रयोः'। **नक्षत्रमिति।** क्षदेः सौत्रात् त्रिण, नजः
प्रकृतिभावेन 'नभ्राडि'ति सूत्रे व्युत्पादितम्। यजत्रो यष्टव्यदेवता। 'कलत्रं
श्रोणि-भार्ययोः'। कृन्तत्रं कर्तनीयम्। 'अरण्यमि'त्यन्ये। भरतो रामानुजे, दौष्यन्तौ,
नटे, नाट्यशास्त्रमुनौ च।

ऋत्विगिति। 'यष्टव्य' इत्यन्ये। पर्वतः पादपाऽद्रिशाकमतस्य-
भेदऋषिभेदेषु। **हर्यतोऽश्च इति।** सर्वस्पृहणीयश्च। **बिन्दुश्चेति।** स्थानत्रये
श्वेतबिन्दुयुक्तश्च। रजतं रूप्य-हार-शुभ्रेषु। शमथो मन्त्री च। दमथो दण्डश्च।
विदथो योगि-कृतिनोः। बाहुलकाद्रौतेः रुवथम्। **उपसर्गे वसेः।** इदं
गाङ्गुटादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम्। **अतस इति।** गौरादित्वाङ्डीषि 'अतसी स्यादुमा
क्षुमा'। **चमस इति।** चमसी माषपिष्टम्। **कण्टकिफलमिति।** कण्टके,
वानरविशेषे च। पनसी रोगभेदः। करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्ते, उष्ट्रे,
तत्सुते च। शरभः पशुविशेषो, वानरविशेषः, करभश्च। शलभः पतङ्गः।
'कलभः करिशावकः'। गर्दभः श्वेतकुमुद-गन्धविशेष-रासभेषु। ऋषभ
औषधविशेष-स्वरभेद-कर्णरन्ध्र-गर्दभपुच्छेषु। 'उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे, स्त्री
नराकारयोषिति। शूकशिम्ब्यां^२ शिरालायां, विधवायां क्वचिन्मता'। 'वृषभः
श्रेष्ठवृषयोः'। **रासभ इति।** रासभी क्षुद्रजन्तु-रोगविशेषयोः। 'वल्लभो
दयितेऽध्यक्षे, सुलक्षणतुरङ्गमे'। कुक्पूर्वात् कोर्बाहुलकाद्भचि 'कुक्कुभो
वनकुक्कुटः'।

जृविशिभ्यां। बाहुलकाद् अर्हतेरपि। 'अर्हन्तः क्षपणो, जिनः'।
'जर्जरं शैवले, शक्रध्वजे, त्रिषु जरत्तरे'। 'झर्झरः स्यात्कलियुगे, वाद्यभेदे,
नदान्तरे^३'। अररं छन्दश्च। 'भ्रमरः कामुके, भृङ्गे'। 'चमरं चामरे,

१. 'पुरुवर्चसम्' इति क. पाठ। २. 'केवांचे च सिरालायाम्' इति क. पाठः।

३. नदान्तरे = 'घाघरा' इति प्रसिद्धे नदे।

स्त्री तु मञ्जरी-मृगभेदयोः। बहुलकाद्वाशेरपि, वाशरः-कोकिलः। 'अङ्गार उल्मुक-भौमयोः। मन्दारः पारिजात-पारिभद्राऽर्कपर्ण-हस्ति-धूतैषु। बाहुलकादारौ-मन्दारुरप्येषु। 'कडारः कपिले, दासे'। शृङ्गारः सुरत-रस-गजभूषणेषु। शृङ्गारं लवङ्ग-सिन्दूर-पटवासेषु। कनकालुका स्वर्णजलपात्रम्। भृङ्गारी झिल्लिका।

मयूर इति। 'जरठ-सूर्य-वारण-मुनिब्रह्मसु च कञ्जारः। मार्जारः ओतु-खट्वाङ्गयोः। 'कुमारः' स्याच्छुके, स्कन्दे, युवराजेऽश्ववारके। बालके, वरुणाद्रौ ना, न द्वयोर्जात्यकाञ्चने। कुमारी शैलतनया वनमालयोर्नदी-भिदि च। 'सहाऽपराजिता-कन्या-जम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम्'। सहा घृतकुमारी। 'तुषारस्तुहिनं हिमम्'। 'कासारः सरसी सरः'। कुणपः पूतिगन्ध-शवयोः। 'विटपो न स्त्रियां स्तम्ब-शाखाविस्तार-पल्लवे'। विटाधिपे च'। **आदेः प इति।** अन्ये तु सूत्रे 'विष्टपे'ति दन्त्योष्ठ्यादिमेव पठन्ति। उलपो लतायां, तृणभेदे च।

वर्तिकेति। शकुनौ प्राचां मते 'वर्तिके'त्यर्थम्, उदीचां मते 'वर्तिके'त्येव रूपार्थं 'वर्तका शकुनौ प्राचामि'तीत्वप्रकरणस्थं वचनं बोध्यम्।

इष्टकेति। 'इष्टकेषीके'ति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थादि'तीत्वं न। 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके, कुक्षौ, सन्धौ, पनसकण्टके'। **अस्थीति।** विथनो नित्वं चिन्त्यम्। नन्विषयत्वेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः। ध्वनितं चेदम् 'ई च द्विवचने' इत्यत्र भाष्ये। 'भिन्नकर्तृकत्वान्न वैयर्थ्यमि'त्यन्ये। **लक्ष्मीः** सम्पत्ति-शोभा-ऋद्धयौषधि-पद्मा-वृद्धिनामौषधि-फलिनीषु।

॥ इति उणादिषु तृतीयः पादः ॥

१. 'सरट' इति ख. ड. पाठः। 'मठर' इति क. पाठः। 'जरठे' इति तु विश्वमेदिनीकोशसम्मतः पाठः।

॥ अथ उणादिषु चतुर्थः पादः ॥

वातग्रमीः। अत्र 'कृदिकारादि'ति पक्षे डीष्। एवं 'लक्ष्मी'शब्देऽपि। न हि 'कार'ग्रहणे उच्चारितसमकालस्य ग्रहणमिति मुनित्रयेण परिभाषितमस्ति। रात्रिश्चेति। शब्दो, मेघः, अशनिश्चेत्यपि बोध्यम्। अञ्जलिर्हस्तसम्पुट-कुडवयोः। **अञ्जिष्ठ इति**। बाहुलकादिष्ठुचि अञ्जिष्ठुरपि। इष्णुचि अञ्जिष्णुरपि। मत्स्यो मीनः, देशश्च 'मत्स्या' इति बहुवचनान्तः। अतिथिः कुशपुत्राऽऽगन्तुकयोः। अङ्गुलिः करशाखायां, गजशुण्डाग्रे च।

कवसः संनाहः, कङ्कटश्च। 'कवचो गर्दभाण्डे च, सन्नाहे, पर्पटेऽपि च'। शर्करा खण्डविकृतौ, पाषाणांशे, कर्परांशे, शर्कराचितदेशे, रोग-विशेषे, शकले च। 'पुष्करं खेऽम्बुपद्मयोः। तूर्यवक्त्रे, खड्गफले, हस्तिहस्ताग्र-काण्डयोः। कुष्ठौषधद्वीपतीर्थविशेषे च नपुंसकम्'। ना रोग^१-नाग-विहग-नृपभेदेषु, वारुणौ। 'पुष्कलं पूर्ण-श्रेष्ठयोः'। 'मन्था मन्यनदण्डेऽपि, वाते, वज्रेऽपि च स्मृतः'।

बाहुलकादर्तेर्भुक्षिनचि-ऋभुक्षाः। 'ऋभुपूर्वात्क्षयतेः 'अन्येभ्योऽपी'ति डः। ऋभुक्षाः स्वर्गे वज्रे च। ततो मत्वर्थे इनि'रित्यन्ये। बलाका बकपङ्क्ति-बिसकण्ठिका-कामुकीषु। बलाको बकः। 'शलाका शल्य-मदनशारिका-शल्लकीषु च'। पताका वैजयन्त्यां च, सौभाग्ये, ध्वजे, नाटकाङ्गे च। 'पिनाकः पांसुवर्षे च'। पिषेः षस्य णत्वं, युगागमो निपातनात्-पिण्याकं तिलकल्क-हिङ्गु-केसर-लोहबाणेषु। **दूषीकेति**। 'दूषिके'ति ह्रस्वमध्योऽप्यत्र। दूषिका तूलिकायामपि। 'अनीको गण-सैन्ययोः'। 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्'। वृक्षेति। 'तिन्तिडीक'शब्दोऽप्येतद्वाचकः। 'पुण्डरीकं सिताऽम्भोजं, सितच्छत्रं च भेषजम्'। दिग्गजश्चेति। कोशश्च।

ईषीकेति। बाहुलकाद्ध्रस्वाभावे ईषीकाऽपि। अलीकमप्रिये, भाले, वितथे, दिवि, असत्ये च। व्यलीकमप्रियेऽकार्ये, विस्मयान्विते

च। बाहुलकाद्वलतेर्मुकि-वल्मीकम्। वहेर्वृद्धावीकनि-वाहीकः। सुप्रपूर्वा-दिणस्तुटि 'सुप्रतीकः'। शाम्यतेः शमीको ऋषिविशेषः। 'गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठा-विषौ स्त्रियाम्'। ऋजीषमिति। उद्धृतरससोमलताशेषोऽपि ऋजीषम्। **भ्राष्ट्रमिति**। रणेऽपि-अम्बरीषम्। राजविशेष-नरकविशेष-किशोर-सूर्याऽनुतापाऽऽप्रातकेषु अम्बरीषः। किशोरोऽश्वकुमारः। 'एकादशमारभ्य आपञ्चदशं किशोर' इत्यन्ये।

वंशाङ्कुर इति। वृक्षविशेषघटयोश्च। 'करीरा^१ चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्'। बाहुलकात्^२ हिण्डेः। हिण्डीरः फेनः। हिण्डिरोऽपि। आदेर्दत्वे डिण्डीरः फेनः। एवं किर्मीर-जम्बीर-तूणीरादयो बोध्याः। उशीरं वीरणमूलम्। **कुरीरमिति**। कपिलकादित्वाल्लत्वे 'कुलीरः'। 'क्षीरं दुग्धे च, नीरे च'। 'निम्नं गभीर-गम्भीरे'। **मद्यमिति**। मैरैयाख्यस्तद्विशेष इत्यर्थः। **स्वभाव इति**। सदृशं च। शैवलं-पद्मकाष्ठेऽपि। 'शम्बूको गजकुम्भान्ते, स्याद् घोड्डे, शूद्रतापसे'। बाहुलकादुक्तप्रत्यये शम्बूकोऽपि। जम्बूक-बन्धूकादयोऽप्यत्रैव। जम्बूकः फेरव-नीच-वरुणेषु। बन्धूको बन्धुजीव-पीतसारयोः। **कन्दविशेष इति**। कमलकैरवादीनां कन्द इत्यर्थः। 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिका-चक्राऽन्तयोः स्त्रियाम्'। कूपत्रिका 'गराडी^३'ति प्रसिद्धा। बाहुलकाद् यातेः-यामिः। 'यामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः'। चवर्गतृतीयादिः जामिरप्यनयोः। 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां, प्रकाशे, वेगभङ्गयोः। वस्त्रसङ्कोचरेखायां, वेदना-पीडयोरपि'। भूमिः पृथिव्यां, स्थानमात्रे च।

रश्मिरिति। पक्षश्च। **वेणिरिति**। नद्यन्तरदेवताडयोरप्ययम्। ज्यानिर्हीनि-स्रवन्त्योः। जूर्णिः स्त्रीरोगः। बाहुलकादाङ्पूर्वात् कृतेरपि। आर्त्तिः धनुःकोटिः। डीषि 'आर्त्ती'त्यपि। 'आर्त्तिः पीडाधनुःकोट्योरि'त्यार्तिशब्दस्तु ऋतेः क्तिनि बोध्यः। अयं ह्रस्वादिरपि। 'वृष्णिः पाखण्डचण्डयोः'।

१. 'करीरी' इति तु कोशे पाठः।

२. 'हिण्डेरपि' इति ख. ड. पाठः।

३. कूपत्रिका = 'गडारी' 'भूण' इति भाषायां प्रसिद्धा।

‘अग्निर्वह्नौ, चित्रके च’। श्रेणिः-पङ्क्तिः, समानशिल्पिसंहतिश्च। श्रोणिः कटिः। योनिः आकर-स्मरमन्दिरयोः। घृणिरंशु-ज्वाला-तरङ्गेषु। **पादपृष्ठमिति**। सैन्यपृष्ठं च। **धरणीति**। पोषकश्च। दीदिविर्बृहस्पत्यन्नयोरपि। द्योतमानश्च दीदिविः। घृष्विवराहः, कामवर्षकश्च। **दीप्तिरिति**। शोभा च। ‘पतिर्धवे ना, त्रिष्वीशे’। ‘अमतिश्चन्द्रकालयोः’।

पवन इति। मन्त्री, गौश्च। **अञ्जेः को वेति**। अत्र ‘चिदि’-त्यनुवृत्त्याऽन्तोदात्तः। मध्योदात्तोऽपि, बाहुलकात्।

दानमिति। ‘द्वेषप्रयुक्ताऽभिचाराद्यङ्गभूतदानमि’त्यर्थः। ‘मा नः समस्य दूढ्य’ इति मन्त्रव्याख्यावसरे **वेदभाष्ये** तथैवोक्तत्वात्। ‘सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिर्नोऽप्यान्मा वधीदि’ति तृतीयचरणस्थेनान्वयः। ‘मानो गर्व’ इति व्याख्यानं त्वयुक्तमेव। पदद्वयस्याध्यापकसम्प्रदायसिद्धत्वात्। वाक्यशेषविरोधाच्च। रमतिर्नाक-नायकयोः। **सूरिरिति**। बाहुलकात् ‘क्रिनि’प्रत्यये सूरी, सूरिणावित्यादि बोध्यम्। ‘अद्रयो द्रुमशैलाऽर्काः’।

‘भूरिर्ना वासुदेवे च, हरे च परमेष्ठिनि। नपुंसकं सुवर्णे च, प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः’। ‘प्राज्यं तु बहुलं बहु’। तन्द्रिः। ‘कृदिकारादि’ति डीषि ‘तन्द्री’। ‘तन्द्री निद्रा-प्रमीलयोः’। तन्द्रिरपि अनयोः। तन्द्राऽपि।

प्रमीला आलस्यम्। शत्रिः मेघ-जिष्णु-राजर्षिषु। अत्री, अत्रिर्भक्षक-ऋषिविशेषयोः। **पतत्रिरिति**। पक्षवाचक‘पतत्र’शब्दान्मत्वर्थेनौ पतत्री, पतत्रिणा-वित्यादि। मरीचिः कृपण-दीप्ति-ऋषिविशेषकिरणेषु। मिदचोऽन्त्या-त्सूत्रभाष्ये ‘मर्चेण्यन्तादच इः, ईमागम’ इत्युक्तम्। कणीचिः शकट-गुञ्जा-पुष्पितलतासु च। वीचिः स्वल्पतरङ्गावकाशसुखेषु। परुषम् एत-राक्षस-रुक्ष-निष्ठुरोक्तिषु। नहुषो राजनागविशेषयोः। वृषादित्वादाद्युदात्तोऽयम्। ‘कलुषं मलिने, पापे’।

अभिनवमिति। सप्तदिनावधीत्यर्थः। अमृतेऽप्ययम्। मुखपूर्तीभ-पुष्कर-प्रसृतैतत्त्रयमितजलादौ गण्डूषः। ‘कस्टो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे,

निन्द्यजीविनि। एकादशाऽहश्राद्धे च, दुर्दुरूटेऽपि, वायसे'।

करम्बमिति। 'करम्भो दधिसक्तव' इति भान्तोऽपि। **कडम्ब इति।** डलयोरैक्यात्-कलम्बोऽपि कदम्बशरयोः। कलम्बी शाकविशेषः। **कलहंस इति।** सायकश्च। कलमो लेखनी-शालि-पटच्चरेषु। बाहुलकादलेः किन्दचि-अलिन्दः। निषङ्गथिः-रथयुगन्धरः। युगन्धरः=कूबरः। 'खर्जूरः कीट-वृक्षयोः'। रूप्यफलयोः खर्जूरम्। एवं शालूर-मण्डूरादयः। 'लाङ्गूलं पुच्छ-शिशनयोः'। ताम्बूलादयोऽप्यत्र। 'ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री, क्रमुके तु नपुंसकम्'। शार्दूलो व्याघ्रशरभराक्षसेषु। उत्तरस्थितः सत्तमे। 'राजशार्दूल' इत्यादि। दु-कुभ्याम् ऊलचि कुगागमे दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रक्षौमयोः। कुकूलं शङ्कुसङ्कीर्णं, श्वप्ने च। तुषाग्नौ पुमान्।

कुवश्चडिति। दीर्घविधानसामर्थ्यात्र गुणः। कूचः=स्तनः। बाहुलकाद् अदीर्घत्वे कुचोऽपि। टित्वान्डीपि-'कूची'।

समीणः। 'चट् दीर्घश्चे'ति वर्तते। **सूच इति।** 'सूची तु सीवनद्रव्ये, आङ्गिकाभिनयान्तरे'। अत्र आङ्गिको रोमाञ्चः। **मुसलमिति।** तदग्रलोहं, वज्रं च। शुभान्वितश्च शम्बः। 'शुल्बं ताम्रे, यज्ञकर्मण्याचारे, जलसन्निधौ'। बिम्बं फलविशेषः। बिम्बः प्रतिबिम्ब-मण्डल-कृकलासेषु। 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च'। अप्रकाण्डो मूलहीनः।

जम्बालेति। कर्दमेत्यर्थः। अब्दो वर्ष-मेघ-मुस्तासु। कुन्दः पुष्प-विशेषेऽस्त्री, मुकुन्द-भ्रमि-निध्यन्तरेषु ना। 'वलयः कण्ठरोगे ना, कङ्कणे पुनपुंसकम्'। मलयः पर्वतविशेष-पर्वतांऽसदेश^१-वाटिकासु। मलया त्रिवृता। जत्रुणी-स्कन्धसन्धी। 'रुरुदैत्ये, मृगेऽपि च'।

षण्ठ इति। शण्ठः प्रागुक्तः। कैयटस्तु 'ठस्येक' इति सूत्रे 'शण्ठ' इति प्रतीकमुपादाय 'जनिदाच्युसृ' इत्यनेन 'ठ'प्रत्यय इति। नटः शैलूषः, अशोकश्च। नटी नीलौषधी।

'कुसुम्भं हेमनि, महारजने, ना कमण्डलौ। कुसुम्भं स्त्रीरजो-

१. 'पर्वतांशदेश' इति क्वचित्पाठः।

नेत्ररोगयोः, फलपुष्पयोः'। 'कुसीदं वृद्धिजीवनम्'। 'वृद्धिजीवे कुसीदकः'। बाहुलकात्कुसेरिदप्रत्यये कुसिदमपि। वृञ इति। बाहुलकाद् धृञोऽपि। तेन धर्णसिः लोकपालः। 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च, धान्यादिनिकरे पुमान्'। चषेरालः। चित्पाठस्तु लक्ष्यविसंवादी। 'चषालं येऽश्वयूपाय तक्षती'त्यादौ चित्स्वरादर्शनात्।

इल्वल इति। 'इल स्वप्ने'। अतो वलच्-गुणाभावौ। 'इल्वला तारका-राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः'। मृगसमीपस्थतारका इल्वलाः। 'इन्वका इत्यपि। अमरे पाठद्वयस्यापि दर्शनात्। पिबतेर्वलच् लुगागमो, ह्रस्वत्वं च पल्वलम्। इकार इति। रपरत्वाभावो, ण्यप्रत्ययश्चेत्यपि बोध्यम्। धिष्ण्यं स्थान-गृह-शक्ति-नक्षत्राऽग्निषु। तत्राग्नौ पुमान्।

शङ्कुर्नेति। 'क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे। मदनद्रु-श्वाविधोनी'। मूलं शिफाद्यमूल-वितान्तिकेषु। अम्ब्लो रस इति। अम्ब्ली चाङ्गेरिका। 'माया स्याच्छाम्बरी-बुद्धयोर्मयः पीताम्बरेऽसुरे'। 'छाया स्यादातपाभावे' प्रतिबिम्बार्कयोषितोः। पालनोत्कोचयोः कान्ति-सच्छोभा-पङ्क्तिषु स्त्रियाम्'। 'वृक्षादीनां फलं 'सस्यम्'। वामयोरिति। प्रतीपे च।

जन्यं युद्धमिति। हट्टपरीवादयोश्च। जन्या मातृवयस्या। जन्यो जनकः। नवोढा ज्ञातिभृत्ययोश्च। वरेण सह ये विवाहे गच्छन्ति तयोरित्यर्थः। कार्यकारण-योश्चायं त्रिषु। जन्यो वरस्निग्धे च।

अघ्न्यादयश्च। 'कौतेर्दुक् यक् च। कुड्यमा 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्त इति तु चिन्त्यम्। 'यगन्ता निपात्यन्ते' इत्युक्तेः। अघ्न्या माहेयीति। गौरित्यर्थः। अघ्न्यः प्रजापतिः, पर्वतश्च। संपूर्वाद्वाजो यक्। आतो लोपः। 'सन्ध्या पितृप्रसू-नद्योश्चिन्तामर्यादयोरपि। प्रतिज्ञायां च, सन्धाने, सन्ध्यायां, कुसुमान्तरे'। 'सन्ध्या च युगसन्धिषु'। 'कन्या कुमारिका-नार्यो-रोषधीराशिभेदयोः'। वन्ध्योऽफलः। वन्ध्या अप्रजा। 'पर्व क्लीबं महे,

ग्रन्थौ, प्रस्तावे, लक्षणान्तरे। दर्शप्रतिपदोः सन्धौ, विषुवत्प्रभृतिष्वपि।
अङ्गुलिरिति। 'शक्ररी-छन्दसो भेदे, नदी-मेखलयोरपि'।

प्रेर्त्वरिति। 'यदागमा' इति न्यायेन वन्ग्रहणेन तुङ्गविशिष्टस्य ग्रहणात्
डीप्-रौ। न च हशन्ताद्विहितत्वेन 'वनो न हश' इति निषेधापत्तिः। 'कथं चात्र
तुक्, छान्दसत्वादिति' 'वनो र चे'ति सूत्रभाष्येणास्य छान्दसत्वबोधनेन,
तत एव डीप्सिद्धेः^१। 'प्र ईरशदोस्तुट् चे'त्युणादिसूत्रम् अनपेक्ष्येदमिति
कैयटः। तुक्-तुटोर्विशेषाभावात् 'तुङ् वे'त्येव पठितम्। 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे,
निकार-यतिनोः पुमान्'।

'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ, सङ्ख्याभेद-प्रकर्षयोः। बोधिः
समाधिभेदाश्चत्थयोः। नन्दिर्धूताङ्गे, आनन्दे, नन्दिकेश्वरे च। 'कलिः स्त्री
कलिकायां ना शूराऽऽजिकलहे, युगे'।

हृपिषि। इगुपधानां कित्वे^२, ह-कीर्त्योः 'अच इरि'ति च प्राप्ते
वचनम्। हरिरिति। शुक-हराऽजाऽशु-लोकान्तरेषु च। पिङ्ग-
हरितोस्त्रिलङ्गो हरिः। 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे, नयनाञ्जनलेखयोः। गात्रानुलेपनी-
दीपदशादीपेषु योषिति'। वेदिः पण्डितः। स्त्रियामङ्गुलिमुद्रा-परिष्कृतभूतलयोः।

कीर्तिः प्रसाद-यशोविकारकर्दमेषु। कृषिरिति। आद्युदात्तः। 'इक्
कृष्यादिभ्य' इतीगन्तोऽन्तोदात्तोऽपि। 'तित्ति'शब्दं रातीति 'तित्तिरिरि'त्यपि
कृष्यादित्वादेव सिद्धम्। 'तित्तिरिः पक्षिणि, मुनौ'। तरतेर्द्वित्वं तुक्वाभ्यासस्ये'ति
'प्राणिरजतादिभ्य' इति सूत्रे हरदत्तः।

ऋषिवेद-वसिष्ठादि-किरणेषु। 'शुचिर्ग्रीष्माऽग्नि-शृङ्गारेष्वाषाढे,
शुद्धमन्त्रिणि'। भूमिर्वति इति। दारिद्र्येण भ्रमणशीलोऽपि। सम्प्र-
सारणेति। तथा च 'पारतं पारदं. वास्रो वासरः, कृमिवत् क्रिमिः'।
कीट-लाक्षा-कृमिल-खरेषु चायम्। मेचकः कृष्णः। शितिर्भूजोऽपि।

१. 'तत एव तदप्रवृत्तेः (=निषेधाऽप्रवृत्तेः) इति तु लघुशेखरपाठः।

२. 'इगुपधात्किदि'ति (५५९ उणादि) सूत्रेण किति इकारे इत्यर्थः।

‘मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ, वङ्गसेनतरौ, जिने’। वङ्गसेनतरुः-अगस्तिवृक्षः।

वर्णिः सौत्र इति। ‘ण्यन्तस्य वर्णेः समुदायस्य बलिरादेश’ इत्यपि शक्यं वक्तुम्। मूलन्तु उज्ज्वलदत्ताद्यनुसारेण। वस्तुतो ‘बल प्राणने’ इत्यस्य बलौ सिद्धे, वर्णेरादेशविधानं व्यर्थम्। बलिर्दैत्य-राजकरो-पदा-चामरदण्डेषु। जरया श्लथचर्मणि स्त्री। गृहदारुप्रभेदे च, जठरावयवे च ‘बलिः’। ‘राजिः स्त्री पङ्क्ति-रेखयोः’।

वाशिरग्निरिति। छेदनसाधनं च। दन्त्यान्तोऽप्ययम्। सूत्रे ‘वादी’ति ण्यन्तो निर्दिष्टः। बाहुलकाद् अण्यन्तादपि। एतच्च भूवादिसूत्रे आकरे। ‘वारिर्वाग्-गजबन्धन्योः स्त्री, क्लीबेऽम्बुनि बालके’। ‘वारिर्घटी-सरस्वत्योर्वारि ह्रीवेर-नीरयोः’। ‘कृदिकारादि’ति डीषि वारी। ‘हारिः पथिकसन्ताने, द्यूतादिभङ्ग-गजबन्धन्योः (स्त्रियाम्)। एवं ‘खाटिः’। ‘खाटिस्त्वसदग्रहेऽपि स्यात्किणे, शवरथे स्त्रियाम्’। ‘नाभिर्मुख्यनृपे, चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे’।

‘शारिर्नाऽक्षोपकरणे, स्त्रियां शकुनिकान्तरे। युद्धार्थगजपर्याणे, व्यवहारान्तरेऽपि च’। कपिलकादित्वाल्लत्वे शालिः कलमादौ, गन्धमाजरी च। कारिः शिल्पी, क्रिया च।

जनिरिति। डीषि-‘जनी सीमन्तिनी-वध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि’। केचित्तु ‘घसि’स्थाने सहिं, वदिं वा पठन्ति। प्रपदे च। पादे उपपदे अज्यतिभ्यामिण्। ‘पादस्य पदाजी’ति पदादेशः। अत एव निर्देशादजेः वी न। ‘राशिर्मेष्पादि-पुञ्जयोः। **वस्त्रग्रन्थाविति**। ‘स्त्रीकटीवस्त्रग्रन्था-वि’त्यर्थः। ‘स चे’ति व्याचष्टे-**स इत्यादेश इति। अश्रीति**। ‘चतुरस्त्रमि’ति तु ‘अस्त्रः कोणे, कचे पुंसि, क्लीबमश्रुणि, शोणिते’ इति कोश-सिद्धाऽस्त्रशब्देन विग्रहे बोध्यम्। कविर्वाल्मीकि-शुक्र-पण्डित-काव्य-कृत्सु पुमान्। खलीने स्त्रियाम्। खनिः स्त्रियामाकरे। ण्यन्तात् ‘अच

इः' इति 'इ'प्रत्यये खानिरपि। 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपणं ना बन्धे, रुग्भेद-
पर्वणोः'। वर्त्तिरिति। अयं लोकेऽपि। 'हपिषी'त्यनेन इना आद्युदात्तस्य सिद्धत्वेऽपि,
अन्तोदात्ताऽर्थमिदम्।

किरिर्वराह इति। 'इगुपधे'ति के किरोऽपि। 'कुटिः कोटे पुमानस्त्री
घटे, स्त्रीपुंसयोगृहे'। 'कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च, सुरायां, चित्रगुच्छके'।

कपिः सिंहक-वानर-विष्णुषु। 'कर्म व्याप्ये, क्रियायां च'। 'चर्म
कृतौ च, फलके'। 'ब्रह्म तत्त्वं, तपो, वेदे न द्वयोः, पुंसि वेधसि।
ऋत्विग्योगाभिदोर्विप्रे' इति। **अश्मेति।** भाषायामप्ययम्। 'छन्दसी'ति
शकिनैवाऽन्वेतीत्याहुः।

हरिमेति। 'हरिमाणं च नाशये'ति प्रयोगः। 'हृभृधृसृ' 'जनिमृङ्भ्यामि'ति
सूत्रयोश्छन्दसि वर्त्तते। तदुत्तरसूत्रे 'सर्वत्र'ग्रहणात्। बाहुलकादेभ्यः,
'सूधातोश्च ईमनिन्, दीर्घादिर्निच्च। अत एव 'पिपृतां नो भरीमभिरि'-
त्यादिवैदिकप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। 'म्ना'धातोर्मनिनि धातोर्मलोपे नाम। **सीमेति।**
'सीम-सीमे स्त्रियामुभे'। पिबतेः पुगागमे पाप्मा। बाहुलकाद् यक्षर्यक्ष्मा
राजरोगः। सूतेः सोमा चन्द्रः। धाजो 'धाम देहे गृहे' रश्मौ स्थाने जन्म-
प्रभावयोः'। 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे, वेदान्तरेऽपि च'। 'आत्मा पुंसि
स्वभावेऽपि, प्रयत्न-मनसोरपि। धृतावपि, मनीषायां, शरीर-ब्रह्मणोरपि'।
कवरः पाठकः। वबयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः। अन्यत्र कवरा। 'अस्त्रं
प्रहरणे, चापे, करवाले नपुंसकम्। 'पत्रं तु वाहने, पणं स्यात्पक्षे शर-
पक्षिणोः। पिबतेः पात्रम्।' 'पात्र्यमत्रे त्रिषु, क्लीबं स्त्रुवादौ, राजमन्त्रिणि।
तीरद्वयान्तरे, योग्ये'। वैष्ट्रं विष्टपम्।

सिविमुच्योः। सूत्रिमूत्रिभ्यां ण्यन्ताभ्यामेरचा सिद्धे स्वार्थमिदम्। न
च घञा सिद्धिः। अचा घञो बाधात्। 'सूत्रन्तु सूचनाग्रन्थे, सूत्रं

१. 'सूधातोश्च' इति पाठान्तरम्।

२. 'धाम रश्मौ गृहे देहे' इति पाठान्तरम्।

तन्तु-व्यवस्थयोः'। आन्त्रे 'अनुनासिकस्य क्री'ति दीर्घः। 'चित्राऽऽखुपर्णी-
गोतुम्बा-सुभद्रा-दन्तिकासु च। मायायां सर्प-नक्षत्र-नदीभेदेषु च स्त्रियाम्।
तिलकालेख्ययोः क्लीबं, कर्बुराद्भुतयोरपि'। तद्युक्तयोः त्रिलिङ्गम्। मित्रं सुहृत्।
मित्रः सूर्यः। 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं, छुरिकायां च योषिति'। पुनातीति
पुत्रः। ह्रस्वः। पुतो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्त्यन्तरम्। स्त्रीति। डित्वाट्टिलोपः।
वलि लोपः। टित्वाण्डीप्। 'गोत्रा भू-गव्ययोगोत्रः शैले, गोत्रं कुला-
ख्ययोः। सम्भावनीयबोधे च कानन-क्षेत्र-वर्त्मसु'। गव्यं गोसङ्घः। 'सत्रमाच्छदने,
यज्ञे, सदादाने च, कैतवे'। अरण्ये च।

होत्रं हविः। होत्रा स्त्रियां ऋत्विक्षु। 'यात्रा तु यातनेऽपि स्याद्गमनो-
त्सवयोः स्त्रियाम्'। 'मात्रा कर्णविभूषायां, वित्ते, माने, परिच्छेदे। अक्ष-
रावयवे, स्वल्पे, क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे। 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका'। 'गात्रमङ्गे,
कलेवरे। स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि'। धरित्री। गौरादित्वात् डीष्।
'अमेरि'त्यत्र इत्र एवानुवर्तते। आः १समिणिति। बाहुलकाद् दुषेः-दोषा।
दिवेर्गुणाऽभावश्च-दिवा। स्वदर्धः। स्वधेत्यादि। सूक्ष्ममिति। णिलोपे कुत्वादि।
'सूक्ष्मं स्यात्कण्टकेऽध्यात्मे, पुंस्यणौ, त्रिषु चाऽल्पके'।

पातेर्डुमिति। 'सूतेः सस्य षः। ह्रस्वः म्मुन्त्रत्यय' इति भाष्ये।
'भुजिष्यस्तु' स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकदासयोः। स्त्रियां दासीगणिकयोः'।

'अगस्तिः कुम्भयोनौ च, वृक्षे च'। 'अगस्तिशब्दे' 'क्तिक्तौ चे'ति
क्तिजि'त्यन्ये)। एतत्समानार्थोऽगस्त्यशब्दोऽपि। द्वयोरप्यपत्ये ऋष्यणि
यकाररहितम् 'आगस्त' इत्याद्यस्य। 'आगस्त्य' इति द्वितीयस्य। आद्यस्य
बहुत्वे 'आगस्ता' इति। द्वितीयस्य 'अगस्तयः'। 'आगस्त्यकौण्डी'त्यगस्त्या-

१. 'आः समिण' इति पाठः सर्वत्र।

२. 'भुजिष्यस्त्वस्वतन्त्रे च' इति पाठः स्यात्।

२. क. कुण्डलितः पाठोऽयम्।

देशः। अगं स्त्यायतीत्यातोऽनुपसर्गे इति क इत्याहुः। अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे वितस्तिः। 'दृतिश्चर्मपुटे, मत्स्ये'। 'किरीटं मुकुटे न स्त्री'। 'कृपीटमुदरे, नीरे'। 'तिरीटः कूलवृक्षेऽपि'। 'उचितं तु भवेन्न्यस्ते, मिते, जाते, समञ्जसे'। कुङ्मलो मुकुलनरकभेदयोः। कुष्मलं छादनम्। सर इति। गौरादित्वान्डीषि सरसी महत्सरः।

वर्चैर्वर्चः रूप-विष्ठा-तेजस्सु। पुंसि चन्द्रस्य पुत्रे। एवं 'नभं तु नभसा सार्द्धं, तपं तु तपसा सह। सहं च सहसा सार्द्धं, महं च महसा सह। तमेन च तमः प्रोक्तं, रजेनापि रजः समम्'। अत्र नभादयोऽसुनि सान्ताः। अच्-कयोरदन्ताः। तपो लोकभेदे, चान्द्रायणादिषु। शिशिर-माघ-योस्तपाः पुमान्। 'सहो बले, ज्योतिषि च, पुंसि हेमन्तमार्गयोः'। 'मह उत्सव-तेजसोः'। 'तमः क्लीबं गुणे, शोके, राहावन्धकारे च। रुदे रोदः। 'रोदश्च रोदसी चाऽपि दिवि भूमौ पृथक्पृथक्। सहप्रयोगोऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी'। 'वी'त्यस्य वयः। 'वयः पक्षिणि, बाल्यादौ, यौवने च नपुंसकम्'। अनेरनः। अनो भक्तं, तत्स्थानं च। 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे, प्रकाशबलयोरपि'।

शिरसी इति। शृणातेर्धञर्थे के 'शिर' इत्यदन्तोऽपि। 'निचकर्त शिरान् द्रौणिरि'ति प्रयोगः। 'उरो वत्सं च वक्षश्च'।

चन इति। 'चण' इति तु लक्ष्यविसंवादि। एवं 'रेक्ण' इत्यस्य स्थाने 'रेक' इति साधयन्तोऽपि लक्ष्यविसंवादिनः।

शेषो गुह्यमिति। 'शेषः स्याद्दूषणं, पेलम्'। 'शेष' इत्यदन्तोऽपि। 'स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः'। 'रितः शुक्रे, पारदे च'। **पाज इति**। तथा च मन्त्रः- 'पृथुपाजा अमर्त्यमि'ति। **आपः कर्मेति**। धातोर्ह्रस्वः, नुट् तु प्रत्ययस्य वा बोध्यः। 'नभो व्योम्नि, नभो मेधे, श्रावणे च, पतद्ग्रहे। घ्राणे, मृणालसूत्रे च, वर्षासु च नभः स्मृतः'। पतद्ग्रहो भाषया 'पिकदानी'ति^१ प्रसिद्धम्। अदन्तोऽप्ययम्। अंहो दुरितम्। रंहो वेगः। अहि-रहि-भ्याम् असुना सिद्धे, इदं च वचनद्वयं नियमार्थम् 'अकाररेफादिभ्यश्चेद् अमि-

१. 'पिकदानी' इति ह्रस्वेकारघटित एव सर्वत्र पाठः।

रहोरेवे'ति। तेन अंघि-रंघि-अणि-^१रणिप्रभृतिभ्यो ने'ति। तत्र। 'अमः' 'रम'
इति प्रयोगवारणाय सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात्। एवञ्च 'अङ्घः' 'रङ्घ' इत्यपि
साध्वेव। 'रहस्तत्वे, रते, गुह्ये'। उचरेसुनि कुत्वे ओकः। 'ओक आश्रयमात्रेऽपि,
मन्दिरेऽपि नपुंसकम्'।

भूरञ्जिभ्याम्। 'शृ-रञ्जिभ्यामि'ति पाठ इत्यनिदितामिति सूत्रे हरदत्तः।
'पू-रञ्जिभ्यामि'ति कैयटः।

भुवः—अन्तरिक्षम्। 'षठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमि'त्यन्ये। रजो रेणु-
गुणयोः 'आर्तवे च, परागे च, रेणुमात्रे च दृश्यते'। घञर्थ-के अदन्तोऽपि।
'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि, स्वैराचाराभिलाषयोः'। अदन्तोऽपि। पक्षश्छदिः, संवत्सराऽर्द्धं
चे'ति **माधवः**। **प्राञ्च** इति। अत्राऽरुचिस्तु नैते प्रयोगा लोके दृश्यन्ते। 'छन्दसी'-
त्यधिकाराच्च। वेदे तु विपरीतमेव दृश्यत इत्याह—**वस्त्विति**। मिथुनेऽसिः। 'सुपयाः'
'सुस्रोता' इत्युदाहरणम्। 'मिथुने' इत्यस्य 'धातूपपदयोगे' इत्यर्थः। 'उरुव्यचा'
इत्यपि अस्यैवोदाहरणमिति 'ग्रहिज्ये'ति सूत्रस्थ-कैयट-स्वरसः। 'वेधाः पुंसि
हषीकेशे, बुधे च, परमेष्ठिनि'। नोधा ऋषिः। 'नवं दधाती'ति **नैरुक्ताः**।

गतिकारकेति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्। **चन्द्रे मो**। 'चन्द्रं
= रजतम्, अमृतं वा, तदिव मीयते, 'चन्द्र' इति वा मीयते इति चन्द्रमाः'
इति दासीभारादिव्युत्पादने **हरदत्तः**। **दीर्घ** इति। बाहुलकात्तद्भावे 'पुरूरवा'
अपि। पुरूरवा बुधसुतो, राजर्षिः।

शिञ्चेति। शित्वेन सार्वधातुकत्वात्ख्याञ् न। उषः कित्।
'वसः किदि'ति पाठः 'अपो भी'त्यत्र **हरदत्तादिग्रन्थे**। **दमुनाः शुक्र** इति।

'अन्येषामपी'ति दीर्घे 'दमूना' अपि। **प्रायेणेति**। तेन 'अप्सराः'
इत्येकवचनान्तमपि। ध्वनितं चेदं वर्णद्वित्वप्रकरणे भाष्ये।

विश्ववेदा इति। 'विश्वं वेति' विन्दति=भुङ्क्ते' इति विग्रहः। यत्तु
'विश्वेवेदाः, 'विश्वेभोजा' इत्युदाहृत्य 'सप्तम्या अलुगि'त्युक्तम्। तत्र।
स्मिन्नादेशप्रसङ्गात्। वेदे सुप्लुक् एव दर्शनाच्च। विश्ववेदा अग्निः। विश्वभोजा
इन्द्रः। उशना भार्गवः।

॥ इति उणादिषु चतुर्थः पादः ॥

१. 'अणिरणिप्रभृतिभ्यो मा भूदिति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'पु' इति 'यु' इति वा ह्रस्वान्तपाठ एव सर्वत्र दृश्यते।

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

अदीति। 'अत्' इत्यव्यये आकस्मिकार्थे उपपदे' इत्यर्थः। 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधि-व्रीहिभेदयोः'। मनुष्य इति। स्थिरश्च। तण्डुला इति। 'सानसिधर्णसी'त्यत्र व्युत्पादितस्तण्डुलशब्दो मध्योदात्तः। अयन्तु अन्तोदात्तः। न आदिति। 'नकारस्ये'त्यर्थः। 'दासः शूद्रे, दानपात्रे, भृत्य-धीवरयोरपि'। पुण्यं सुन्दर-सुकृत-धर्मेषु। 'मुखं निस्सरणे, वक्त्रे, प्रारम्भोपाययोरपि। सन्ध्यन्तरे नाटकाऽऽदेः, शब्देऽपि च नपुंसकम्'। निःसरणे=ग्रामादे-निस्सरणमार्गे। अंसः स्कन्धो, विभागश्च। अंशोऽप्यत्र। 'नखः कररुहे, शण्डे', गन्धद्रव्ये नखं, नखी'। नखी शुक्तिश्च।

शीङो। अत्र 'डित्खनेरि'त्यत् 'उदात्त'ग्रहणमनुवर्तते। तच्च शीङो विशेषणम्। तेन आद्युदात्तोऽयम्। ह्रस्वविधिसामर्थ्याद् गुणो न। 'शिखा शाखा, बर्हिचूडा, लाङ्गलिक्य-प्रमात्रके। चूडामात्रे, शिफायां च, ज्वालायां, प्रपदेऽपि च'। मयूखस्त्वट्-करज्वालासु। 'पार्श्वं कक्षाधरे, चक्रो-पान्ते, पर्शुगणेऽपि च'। पुरुषमुखस्थरोमवृद्धौ श्मश्रु। लोप इति। 'अलोऽन्त्यस्य'। 'जटा लग्नकचे, मूले, मांस्यां, प्लक्षे पुनर्जटी'। (हन्तेर्जङ्घेत्यन्ये?)

द्वे चेति। अभ्यासकार्यमपि बोध्यम्। जघनं स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे, कटावपि। केशः स्यात्पुंसि वरुणे, ह्रीवरे, कुन्तलेऽपि च'। 'पलितं शैलजे,

१. 'शण्डे' 'षण्डे' 'षण्डे' 'शण्डे' इति पाठान्तरम्।

२. अयं पाठः क. नास्ति।

‘तापे, केशपाके च, कर्दमे’। ‘करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे, दाडिमेऽपि च।
 द्वयोर्मधोपले, न स्त्री कण्डू च, कमण्डलौ’। नरको निरयो, देवाऽरातिभेदश्च।
 नरकस्य क्लीबत्वं चिन्त्यम्। ‘सरकोऽस्त्री सीधुपात्रे, शीधुपानेक्षुशीधुनोः’।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुङ्मले स्यात्कक्कोलक-मृणालयोः’। अपवरकादयोऽपीहैव
 बोध्याः। ‘कीचको दैत्यभिद्-वाताऽऽहतसस्वनवंशयोः’। ‘पेचको
 गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च, कौशिके’। ‘मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके; श्यामले
 पुमान्’। तद्युक्ते वाच्यवत्स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः क्लीबम्। जठरं कुक्षौ,
 ‘कठिणे च। जठरो न स्त्रियाम्। ‘वठरः कुक्कुटे, वण्ठे’। हिरण्यं तेजसि,
 द्रव्ये, शातकुम्भ-वराटयोः। अक्षये, मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकम्’।

जनेः। जनेस्तुप्रत्ययो, रेफश्चान्तादेशः। ‘ऊर्णा मेषादिलोम्नि
 स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः’। धान्यं ब्रीहिधान्याकयोः। तिततश्चालनी।
 तितत क्लीबमपि। ‘अर्भकः कथितो बाले, मूर्खेऽपि च, कृशेऽपि च’।
 ‘पृथुकः पुंसि चिपिटे, शिशौ स्यादभिधेयवत्’। ‘पाकः परिणतौ, शिशौ।
 केशस्य जरसा शौक्ये, स्थाल्यादौ पचनेऽपि च’। अर्वा तुरगकुत्सितयोः।
 रेफो रवर्णे, कुत्सिते च। ‘लिप्तं विषाक्ते, भुक्ते च, वाच्य-
 वत्स्याद्विलेपिते’। ‘कीनाशः कर्षक-क्षुद्रोपांशुघाति-यमेषु च’। ईश्वर
 इति। टित्वाण्डीपि ईश्वरी मध्योदात्ता। वनिबन्ते डीब्रयोराद्युदात्ता। पुंयोगडीषि
 अन्तोदात्ता। वरजन्ताट्टापि-ईश्वरा। ‘ईश्वरो मन्मथे, शम्भौ, पतौ, स्वामिनि

१. ‘ताप्ये’ इति पाठान्तरम्।

२. ‘कठिने’ इति ख. ड. पाठः।

वाच्यवत्'। 'तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा'। बाहुलकाद् हन्तेरन्, घञ्। घरो गृहम्।

'नगो महीरुहे, शैले, भास्करे, पवनाशने'। 'सिंहः कण्ठीरवे, राशौ, सत्तमे चोत्तरस्थितः। 'सिंही क्षुद्रबृहत्योः स्याद्वासके, राहुमातरि'। 'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले, रत्नैरण्ड-करञ्जयोः। श्रेष्ठे नराद्युत्तरस्थः, कण्टकार्या च योषिति'। घोरं भीमे। हरे च घोरा। 'प्रथमस्तु भवेदादौ, प्रधानेऽपि च वाच्यवत्'। 'मङ्गला सितदूर्वायामुमायां, पुंसि भूमिजे। नंपुसके तु कल्याणे, सर्वार्थरक्षणेऽपि च'। भावे ष्यञि माङ्गल्यम्। 'तत्र साधुरि'ति यति- 'मङ्गल्यं स्यात्त्रायमाणाश्चत्थ-बिल्व-मसूरके। स्त्रियां शम्यामधःपुष्पी-मसि-शुक्लवचासु च। रोचनायामथो दध्नि क्लीबं, शिवकरे त्रिषु'। इति सर्वेष्टसिद्धिः।

॥ इति उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

उणादयो। 'वर्तमाने लङि' त्यतो 'वर्तमाने' इति, 'पुवः सञ्ज्ञायामि' त्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते। तदाह-एते इति। 'बहुल' ग्रहणफलमाह-केचिदिति। यथा हृषेरुलच् उक्तः शङ्करपि ऊह्यते-'शङ्कुले'ति। यथा च फिड-फिड्वा क्वाऽपि न विहितौ, अर्तेरुह्यते-'ऋफिड' 'ऋफिड्' इति।

संज्ञास्विति। अनादिप्रयुक्तास्वित्यर्थः। कार्यात् = गुणनिषेधादिकात्। यथा फिडादेः कित्त्वम्। 'अनुबन्धमि' त्यत्र 'उपसर्गस्य घञी'ति दीर्घः। एत-दुणादिषु शास्त्रम् = शासितव्यम्। एतेन 'उणादय' इत्येव सूत्रमस्तु। 'यत्र विहितास्ततोऽन्यत्राऽपी'त्यर्थेन शङ्कुलादेः सिद्धिरिति परास्तम्।

अत्र उणादिशब्देन पूर्वोक्तपञ्चपाद्युक्ता एव, नाष्टाध्यायीस्थाः^१। तथा सति 'कृत्यल्युट' इति सूत्रे, 'रोगाख्यायामि'त्यत्र च 'बहुल'ग्रहण-वैयर्थ्याऽऽपत्तिः। एवञ्चात्र निर्णीतत्वात् 'ताभ्यामन्यत्रे'त्यत्रापि सूत्रे पञ्च-पाद्युक्तानामेव ग्रहणम्।

'बहुल'ग्रहणप्रपञ्चभूतानि सूत्राणि व्याचष्टे-भूतेऽपीत्यादि। यद्यपि 'वर्तमाने' इति निवर्त्य इदं सूत्रद्वयं त्यक्तुं शक्यम्। तथापि 'बाहुल्येन वर्तमाने' एव, कचिदेव त्वनयोरिति 'त्यर्थबोधनार्थं' तदारम्भः।

तुमुण्वुलौ। 'भविष्यती'त्युनवर्तते। 'क्रिया अर्थः = प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था'। तस्यामित्यर्थः। क्रिया चात्र तिङन्तोपस्थाप्या, कृदन्तोपस्थाप्या च। 'भोक्तुं पचति' 'भोक्तु पाक' इत्युभयविधप्रयोगदर्शनात्।

ननु 'भोजनोद्देश्यकपाकक्रियाश्रय' इत्यर्थे 'भोक्तुं पाचक' इति दुर्वारमिति चेत्, न, क्रियाग्रहणेन इतराविशेषणीभूतक्रियावाचकस्यैव ग्रहणात्। अत्र च तस्याः कृदर्थं प्रति गुणत्वं स्पष्टमेव।

न च 'भोक्तुं पचति, पश्ये'त्यपि न स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गत्वेन

१. 'नाष्टाध्यायीस्था' इति प्रपञ्चितमुपदेशोऽजित्यत्र। एवञ्चात्र निर्णीतत्वात् इति ख. ड. पाठः।

पदार्थोपस्थितिकालिकप्राधान्यस्यैव ग्रहणात्। 'उपपदमतिङि'ति सूत्रस्थ-
भाष्यस्वरसोऽप्येवंमेव। तत्रत्यकैयटस्तु ग्रामादिक इति तत्रैव निरूपितम्। 'श्वो
भोक्तुं व्रजिष्यति' 'श्वो भोजको व्रजिष्यती'त्यत्र भविष्यति प्रत्ययः। अनद्यतनत्वन्तु
'श्वः'पदमहिम्ना गम्यते। स्पष्टं चेदं पूर्वसूत्रे भाष्यादौ।

अत्र तुमुन्ण्वुलोः कृत्वाविशेषेऽपि 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्
तुमुन् भावे। अत एव 'तुमर्थे सेसेनि'ति सूत्रे 'तुमर्थे' इति चारिताऽर्थम्। अत्र
च भावोऽसत्त्वभूत एव। अव्ययार्थे लिङ्गाद्यभावेन प्रत्ययाऽर्थे वैलक्षण्याऽननुभवात्।
'भाववचनाश्चे'त्यनेन सत्त्वभूते भावे घञादीनामेव विधानाच्च। ण्वुल् तु कर्तरि।
उभयत्रापि प्रकृत्यर्थस्योद्देश्यत्वं प्रत्ययद्योत्यम्। प्रकृत्युपपदार्थयोः समानकर्तृकत्वमिह^१
प्रयोगोपाधिः।

तत्र तुमुन्प्रकृत्यर्थ उपपदार्थं प्रति विशेषणम्। ण्वुलि^२-प्रकृत्यर्थो
ण्वुलर्थे। स (प्रकृत्यर्थश्च^३) उपपदार्थे। 'सामानाधिकरण्योद्देश्यत्वे' संसर्ग'
इत्यन्ये।

कृष्णं द्रष्टुमिति। 'कृष्णकर्मकभविष्यदर्शनोद्देश्यकं, तत्कर्तृ-
कर्तृकं यानमि'ति, 'कृष्णकर्मकभविष्यदर्शनकर्तृकर्तृकं, तद्दर्शनोद्देश्यकं च
यानमि'ति क्रमेण बोधः। ननु 'यावत्पुरे'ति सूत्रम् 'अनद्यतने लङि'त्यत्रानुवर्तत
इति 'यावत्पुरे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यत्रापि
सम्बन्धापत्तौ, यावत्पुरायोगे क्रियार्थायां क्रियायां लडेव^४ स्यादिति चेत्,
न, 'विभाषा कदाकह्योरि'त्यादौ मध्ये अयोग्यत्वाद् विच्छेदस्य आवश्य-
कत्वेन, मण्डूकप्लुतेरेव न्याय्यत्वेन, अत्राप्यसम्बन्धात्। अत एव
भाष्ये 'अनद्यतने इत्यत्रे'ति विशिष्योक्तम्। क्रियायां किम्?

१. 'समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'ण्वुलि-प्रकृत्यर्थो ण्वुलर्थे। स च (=ण्वुलर्थस्तु, कारकद्वारा) उपपदार्थे' इति क.
पाठः। मनोरमायामपि एवमेव पाठः। ३. अयं ख. ड. पाठः।

४. 'इत्यन्ये' इत्यन्तोऽयं ख. ड. पाठः। ५. 'लडेव' इति पाठान्तरम्।

‘भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः’ । इह भिक्षार्था जटाः । परन्तु द्रव्यम्^१ । ‘भिक्षितुं जटा’ इति तु ‘धारयती’त्यध्याहारेण बोध्यम् । क्रियार्थायां किम् ? ‘धावन् पतिष्यति’ । अत्र धावनक्रिया न पातार्था, तदुद्देश्यत्वाभावात् ।

पुनर्णुलिति । ‘भविष्यदधिकारस्थस्ये’ति व्याख्याने न फलम् ‘अकेनोरि’त्यत्रेति तत्रैवोक्तम् । अत्र ण्वुल्करणे तु तत्सामर्थ्यादेव वाऽसरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः । तेन तृजादयो न । लट् तु सामर्थ्यात्प्रवर्तते । ‘क्तल्युट् तुमुन् खलर्थेषु’ इत्यत्र तुमुन् तु स्व्यधिकारात्परस्थ एव गृह्यत इति ‘वाऽसरूप’सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

अक्रियार्थेति । ‘भोक्तुमिच्छती’त्यत्र हि भोजनविषयेच्छा प्रतीयते, न तु भोजनार्था । तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं हि तादर्थ्यम् । उद्देशश्च इच्छा । न च भोजनेच्छाऽपि तथैवानुष्ठीयते, आत्माश्रयादिति भावः । यद्यपि पूर्वतुमुन्वदयमपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्^२ समानकर्तृकत्व एव भविष्यतीति, व्यर्थं ‘समानकर्तृकेषु’ इति, तथापि^३ स्पष्टार्थं तत् ।

यत्तु ‘इच्छन् करोती’त्यर्थे अनभिधानात्तुमुन् ने’ति । तत्र । तुमुनो भावार्थकत्वेन, ‘करोती’त्यस्य कर्त्रर्थकत्वेन, तत्र तस्याप्राप्तेः । किञ्च ‘करोती’त्यत्र अकर्मकाणामपि^४ भावे ल इति पक्षे ‘इच्छता क्रियते’ इत्यत्र च वर्तमानत्वं प्रतीयते, तुमुनि तु तत्प्रकृत्यर्थे समभिव्याहृतक्रिया-पेक्षया भविष्यत्त्वं प्रतीयते, अतोऽपि तदप्राप्तिः । ‘अपि चाऽस्तीति

१. जटा हि द्रव्यं, न तु क्रियेति भावः ।

२. इतोऽग्रे-‘प्रत्यासत्तिन्यायाच्च’ इति ग. पाठः ।

३. ‘तथापि ‘इच्छार्थेषु लिङि’त्यादिपूर्वसूत्रे प्रत्यासत्तिन्यायाग्रहणज्ञापनार्थं तत्’ इति ग. पाठः ।

४. ‘अविवक्षितकर्मकाणामपि’ इति ख. ग. ड. पाठः ।

५. ‘अपि च’ इत्यारभ्य ‘मानाभावात्’ इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः । क. कुण्डलितः ।

अध्याहारे^१ 'कर्तुमिच्छन्नस्ती'त्यर्थे 'इच्छन्कर्तुमि'ति प्रयोगो वारयितुमशक्यः।
'अस्येच्छाप्राधान्य एव प्रवृत्तिरि'त्यर्थे मानाभावात्।

ननु तुमुन्नकृत्यर्थस्य उपपदार्थं प्रति विशेष्यताऽपि स्यादिति चेत्, न,
आपादकाभावात्। अव्ययकृत्प्रकृत्यर्थानां क्रियाऽन्तरं प्रति विशेषणत्व एव
व्युत्पत्तेश्च। इच्छासन्नन्तस्य विग्रहे सर्वत्राऽयमेव तुमुन्। कर्मत्वसमान-
कर्तृकत्वयोरिच्छाप्राधान्यस्य च सन्नन्ते दृष्टस्य इहापि तुल्यत्वात्। वृत्ति-
समानार्थकवाक्यस्य न्याय्यत्वात्। अत एव 'पिपठिषती'त्यादेः 'पठनमिच्छती'ति
न विग्रहः। समानार्थकस्य लाभेन अन्यग्रहणस्य अनुचितत्वात्। स्पष्टं चेदं
सन्विधायके भाष्ये।

शकधृष। इदमपि अक्रियार्थोपपदार्थम्। अत एव 'अयं स्वार्थिक'
इति भूवादिसूत्रे कैयटः। 'भोक्तुं शक्नोती'त्यादौ भुज्यर्थो विषयतया अन्वेति।
प्रावीण्यं च गम्यते। 'ग्लायती'ति अशक्तिः। 'घटते' इति योग्यता। 'आरभते'
इति भुजेराद्यावस्था। 'लभते' इति अप्रत्याख्यानम्। 'अस्ती'ति सम्भवमात्रम्।
अनन्तरत्वादिति। केषाञ्चित्पर्यायाणां पृथगुपादानात्, ध्यन्तत्वेऽपि पूर्वनिपाता-
करणाच्चेत्यपि बोध्यम्^२। अत्र धात्वर्थमात्रं विवक्षितं, न वर्तमानत्वादीति प्राप्तिरिति
भावः।

भाववचनाश्च। क्रियार्थोपपदे विशेषविहितेन तुमुना स्वविषये घञादीनां
बाधे प्राप्ते वचनम्। यद्यप्ययं भावोऽसत्त्वभूतो, घञादिवाच्यस्तु, सत्त्वभूतः,
^३तथापि अस्यैव विषयविभागस्य स्फुटं बोधनायेदम्।

१. 'अपि चास्तीत्यध्याहारस्याऽऽवश्यकत्वेन 'शकधृषे'ति तुमुनो दुर्वारतया,
'कर्तुमिच्छन्नस्ती'त्यर्थे' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे-**'कालः पचतीति।** 'इच्छन् करोती'तिवदस्य वारणं कर्तुं शक्यमिति
चिन्त्यम्। प्रैषाद्यनुवृत्त्या तु भाष्ये वारितम्' इति ख. ड. पाठः।

३. 'तथापि तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन क्रियार्थक्रियोपपदविषये च अस्मिन् भावे तुमुनो
विधानेन तद्विषये सत्त्वभूतभावसम्बन्धस्य बाधः स्यादितिदं वचनम्' इति ग. पाठः।

भाववचना इति। बाहुलकात्कर्मणि^१ ल्युट्। भावाधिकारविहिता एव भाववचनाः। न च 'वचन'ग्रहणं व्यर्थम्, 'भावे' इत्येतावतैव 'भावे ये विहितास्तेऽत्रापि भवन्ती'त्येव इष्टसिद्धेरिति वाच्यम्। 'याभ्यः प्रकृतिभ्यो, येन विशेषेण, भावे प्रत्यया विहिताः, ताभ्यः, तेनैव विशेषेण, ते भवन्तु' इत्यर्थं तत्सत्त्वात्। तदाह-**भावे इत्यधिकृत्येति।**

यागायेति। यष्टुं यातीत्यर्थः। 'तुमर्थाच्च भाववचनादि'ति चतुर्थी।

अण्कर्मणि च। चात् 'क्रियार्थायामि'त्याद्याकृष्यते। उपपद-सन्नियोगश्च क्रियते। उपपदत्वं तु प्रत्येकमेव, प्रत्येकं सप्तमीनिर्देशात्, समुदाये पदत्वाभावाच्च। इदं सूत्रं 'ण्वुला अणो बाधा मा भूदिति'। न च वाऽसरूपन्यायेन निर्वाहः। पुनर्ण्वुल्विधानेन एतद्विषये तत्रायाप्रवृत्तेः। अत एव एतद्विषये तृजचौ न। कृते चास्मिन् वाऽसरूपन्यायेन ण्वुलपि। तदाह-**ण्वुलोऽपवाद इति।** एवञ्च प्रतिप्रसवविधिरयम्^२। पुनरनुवादेन ज्ञापक-सिद्धत्वाऽसरूपनिषेधाप्रवृत्तिमात्रम्। अत एव अपूर्वविध्यपेक्षया लाघवम्।

नन्वेवं 'कम्बलदाय' इत्यादौ अण् न स्यात्। अनेन ण्वुला प्राप्त-बाधस्य निवर्तनेऽपि, केन बाधस्य दुर्वारत्वादत आह-**परत्वादिति।** न चैवम्

१. 'कर्त्तरि, कर्मणि वा ल्युट्' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे- 'तत्र हि अणो ण्वुलबाध्यत्वमात्रविधाने तात्पर्यम्। एवञ्च धर्मिकल्पनाया अभावेनापूर्वविध्यपेक्षया लाघवम्। तत्र ण्वुलनिरूपितबाधकत्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन, अनन्तरस्येति न्यायेन च। नन्वेवं 'कम्बलदाय' इत्यादावनेन ण्वुलनिरूपितबाध्यत्वस्याऽपि निवर्तनेऽपि, स दुर्लभः, केन बाधादिति चेत्, न, 'क'प्रत्ययनिरूपितबाधकत्वबोधकत्वात्त्र दोषः। अत एव 'तुमुण्वुल्कर्मण्यणः क्रियायामि'त्येव न सूत्रितम्। मम तु कर्ममात्रे प्रवृत्तिबोधनद्वारा, परत्वेन कादिनिरूपितबाधकत्वस्यापि बोधनेन, पृथग्गुरुभूतसूत्रकरणस्य चारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक्' इति ग. पाठः।

अपूर्वविधित्वापत्तिः। 'वचन'ग्रहणानुवृत्त्या 'लोकप्रसिद्धवाचकत्ववान् भवती'त्यर्थेनैव कर्मोपपदस्य साधुत्वं सिद्धम्। तादृशस्यैव लोकप्रसिद्धवाचकत्वात्। एवञ्च 'कर्मणी'ति कर्ममात्रे अस्य साधुत्वबोधकं सत्, 'क'प्रत्ययनिरूपितमपि प्रतिप्रसवविधित्वं बोधयतीति स्पष्टं भाष्ये।

पदरुज। 'एरच्' इत्यतः प्राक् 'घञ्' इति अधिकारः। अयं कर्तरि। तदाह-**पद्यतेऽसाविति।** करणस्यात्र कर्तृत्वविवक्षा बोध्या।

स्पर्श इति। 'रोगविशेष' इत्यर्थः। 'स्पृश उपतापे' इति वार्तिकात्। अन्यत्र पचाद्यजेव। स्वरे विशेषः।

सर्तेरिति। भ्वादेः, ह्वादेश्च ग्रहणम्। **स्थिरे कर्तरीति।** 'न तूपपदे' इत्यर्थः। अत एव अर्धर्चादिषु केवलं 'सार'शब्दः पठितः।

व्याधीत्यादि। अस्थिरार्थमिदम्। **विसार इति।** 'विवधं सरती'त्यर्थः। **सारो बलमिति।** अत्र अन्तर्भावितण्यर्थो धातुः। 'सारयति=चेष्टयती'ति व्युत्पत्तेरित्यर्थः। बलवान् हि चेष्टते। भाष्ये तु 'बले' इत्युक्त्वा 'खदिरसार' इत्युदाहृतम्^१।

सिद्धावस्थेति। अत एवास्य 'स्त्रियामि'ति विशेषणम्। स्पष्टं चेदं 'सार्वधातुके यक्' 'कर्तरि कृदि'ति सूत्रयोर्भाष्ये। **इगन्तस्यैवेति।** 'उपसर्गस्य घञी'ति सिद्धे नियमोऽयम्। यत्तु 'काशशब्दस्य पचाद्यजन्तत्वे इदं विध्यर्थमेवे'ति तत्र। 'घञी'त्यस्यात्रानुवृत्तेः। एतेन 'उपसर्गस्य घञी'ति सूत्रम् 'इको वहे' इत्यतः पूर्वं पठित्वा, 'इकः काशे' इत्यत्र 'इक' इति न वक्तव्यम्, अनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति परास्तम्। **अपाणिनीयमिति।** शुद्धात् श्रमेर्घञीति भावः। यदि तु 'मितां ह्रस्व' इत्यत्र 'वे'त्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया 'धुर्यान्विश्रामयन्त्रि'-त्यत्रेव 'मितां ह्रस्व' इत्यस्याप्रवृत्तौ, ण्यन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति, परन्त्वर्थो भिद्यते इत्याशयः। 'निवृत्तप्रेषणात् णिचि तु अर्थभेदोऽपि नास्ति' इत्यन्ये।

१. इतोऽग्रे- 'खदिरं सारयति=चेष्टयतीत्यर्थः' इति ख. ग. ड. पाठः।

अवोद इति। उन्देः अवपूर्वात् घञ्। 'न'लोपश्च निपात्यते। एध इति।
इन्धेर्घञि नलोपगुणौ निपात्येते। अन्यथा 'न धातु' इति प्रतिषेधापत्तिः। ओघ
इति। उन्देरौणादिको मन्^१। नलोपगुणौ।

ग्रन्थेर्नलोप इति। 'प्र-हिमान्यतरपूर्वस्य घञी'ति शेषः।

अकर्तरि च। चकारः 'संज्ञायामि'त्युत्तरं योज्यः। तेन असञ्ज्ञायामपि
कचित्। तदाह-प्रायिकमिति।

परिमाणाख्यायाम्। परिमाणं-परिच्छिन्तिः। इयत्ता। आख्या=उक्तिः।
'प्रत्ययार्थस्य परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामि'त्यर्थः। सा च उदाहरणेषु एकादिशब्दैः
स्पष्टैव। निश्चाय इति। 'ग्रहवृद्ध' इत्ययं बाधित्वा घञ्। 'निःशेषतश्चीयते=राशी-
क्रियते^२ 'ग्रहवृद्ध' इति सूत्रन्तु अपरिमाणाख्यायां चरितार्थम्^३। क्वचित्तु 'निचाय'
इति पाठः। तत्र एरचोऽपवादः। 'तण्डुल'पदेन कर्मधारयः। अत्र^४ राशयेकत्वेन,
प्रत्ययार्थस्य समुदायिनः तण्डुलपदार्थस्य एकराशिविषयत्वेन परिच्छित्तिर्गम्यते।
निष्पूयते=शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः स 'निष्पावः'। 'शूर्पेणे'ति
करणतृतीयान्तेन समासः। अत्र शूर्पसङ्ख्यया तण्डुलादेः परिच्छित्तिर्गम्यते।
शूर्पद्वित्वं, राशयेकत्वं च आर्थिकं, न तु शाब्दम्। यद्यपि 'निरभ्योरि'ति घञ्
सिद्धस्तथापि 'सर्व'ग्रहणबलाद् अनेनापि भवितुमर्हतीति भावः।
मुख्योदाहरणमाह - द्वौ काराविति। 'कृ विक्षेपे'। कर्मणि घञ्।
विक्षिप्तो धान्यादिराशिः 'कारः'। इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो

१. 'मन्-'न'लोप-गुणाः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'राशित्वं प्राप्यते' इति ख. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे- 'एवञ्च निश्चायो राशिः। 'तण्डुलानां निश्चाय' इति षष्ठीतत्पुरुषः। 'भावेऽत्र
घञित्यन्ये' इति ख. ड. पाठः।

४. 'अत्र राशयेकत्वेन' इति ख. ग. ड. पाठः। 'अन्नै राशयेकत्वेन' इति क्वचित्पाठः।

बाध्यते, न त्वर्थाश्रयः। 'सर्वेभ्य' इति पञ्चमीनिर्देशात्। तेनेह न 'एका तिलोच्छ्रितः'। 'भावे क्तिन्। ऊर्ध्वीकृतो राशिरित्यर्थः।

दारजारौ। यद्यपि दारयतेः पचाद्यचाऽपि सिद्धम्, 'कर्षाऽत्त्वत' इति घञि अपि अन्तोदात्तत्वात्, तथापि 'अच्कावशक्तौ' इति स्वरं वारयितुमिदम्। **णिलुक् चेति।** लोपे हि तस्य स्थानिवत्त्वाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात्। णिज्जिमिता तु न। 'जार'शब्दे 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वापत्तेः। लुकि तु तस्य अपरनिमित्तकत्वात्, 'क्विलुगि'ति निषेधाच्च स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेर्न दोषः। ब्र्यादि'जृ'धातोर्ण्यन्तात्कर्तरि घञि, तस्य अमित्त्वात् णिलोपेनैव सिद्धे, णिलुग्विधानं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्यात्तदभावोऽपी'-त्यन्ये।

अत्र 'णिलुक् चे'ति भाष्ये प्रत्याख्यातम्। 'कर्तरी'त्यस्य स्थाने 'करणे' इति वाच्यम्। 'दीर्यते, जीर्यते यैः करणैर'त्यर्थे 'पुंसि संज्ञायामि'ति घे प्राप्ते, तदपवादो घञ् अण्यन्तादेव विधेय इति तदाशयः। यत्तु 'अण्यन्तात्करणे घञः सिद्धत्वाद् इदं वचनमेव व्यर्थमि'ति। तत्र।

१ 'भावे क्तिन्। ऊर्ध्वीकृतो राशिरित्यर्थः। 'यत्तु कर्मणी'ति। तत्र। 'अकर्तरि चे'ति सूत्रे पर्युदासेनैव कारकलाभे, पुनस्तद्ग्रहणं 'परिमाणाख्यायामि'त्यस्य कारक एव प्रवृत्तिर्न तु भावे इत्यर्थम्। तेनेह न 'एका तिलोच्छ्रितः'। 'द्वे प्रसृती'। 'घञनुक्रमणमजब्विषये, अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति तत्सूत्रस्थवार्तिकं न कार्यमि'ति भाष्यविरोधात्। अत्र कर्मणि क्तिनो बाधाय तद्वचनस्यावश्यकत्वेन भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मात्परिमाणाख्यायां भाव एव क्तिन्, न कारके, अनभिधानादित्यावश्यकमित्याहुः' इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

'कर्मणि, भावे वा क्तिन्। यद्यप्यकर्तरि चेति सूत्रे पर्युदासेनैव कारकलाभे पुनस्तद्ग्रहणं 'परिमाणाख्यायामि'त्यस्य कारके एव प्रवृत्तिर्न तु भावे इत्येव। तथाप्याख्याग्रहणादिह सङ्ख्यादि गृह्यत इत्याहुः' इति तु ग. पाठः।

‘ऋदोरप्’ इत्यपो, ल्युट्-घाद्यन्यतरस्य च प्राप्या विनावचनं तदसिद्धेः।

इडश्च। अयमपि प्रकृत्याश्रयस्यैव बाधको, न त्वर्थाश्रयस्य क्तिनः।
अर्थाधिकारात्, ‘सर्वेभ्य’ इत्यनुवृत्तेश्च, ‘घञनुक्रमणमजपोर्विषये’ इति वार्तिकेण च,
अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानान्वेति बोध्यम्।

उपाध्यायेति। या स्वयमध्यापयति तस्यामिदम्। पुंयोगे तु डीषेव।
आनुगागमश्च। पाक्षिक इत्युक्तम्।

श वायुवर्ण। ‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणामि’ति वार्तिकप्रयोगाद्
अक्षकरणकघृतसाधनेष्वपि शृणातेर्घञ्।

नीशार इति। ‘उपसर्गस्य ‘घञी’ति दीर्घः।

अभिनिः स्तनः। ‘अभिनिः’ इति सङ्घातग्रहणम्। व्याख्यानात्।
तदाह – अस्मादिति। ‘उन्नय’ इत्यस्य पर्यायः—**उत्प्रेक्षेति**।

निरभ्योः। अत्र उपसर्गाभ्यां धात्वोर्यथासङ्ख्यम्, अर्थयोस्तु नेति स्पष्टं
‘यथासङ्ख्य’सूत्रे भाष्ये^१।

धान्येति। ‘धान्यविषयकविक्षेपार्थप्रतिपादकात् ‘कृ’धातोरित्यर्थः।

यज्ञे समीति। ‘यज्ञविषयकेऽर्थे वर्तमानात्स्तुव’ इत्यर्थः। अधिकरणे
ल्युटोऽपवादो घञ्। **विस्तार इति**। ‘तिर्यगायतिरि’त्यर्थः।

छन्दोनामि च। शब्दविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम्। अत्र केचित् ‘वौ’
इति नानुवर्तयन्ति। तेन ‘प्रस्तारपङ्क्तिरि’त्यादि सिद्धम्।

उदि ग्रहः। अयं घञ् ‘ग्रहवृद्ध’ इति प्राप्तस्य अपोऽपवादः।

समि मुष्टौ। ‘मुष्टिविषयकार्यवृत्तेर्ग्रह’ इत्यर्थः।

परिन्योः। ‘घूताऽप्रेषविषयकार्यकाद्धातोरि’त्यर्थः। पदार्थानाम् अनपचरो,
यथाप्राप्तस्य च करणम् ‘अप्रेषः’।

परावनुपा। ‘परेर्नियो घूते’ इणोऽनुपात्यये ‘नावप्रेषे’ इति न्यासः
कर्तुमुचित इति चिन्त्यम्।

१. इतोऽग्रे—‘निगार इति। भक्षणमित्यर्थः’ इति ख. ग. ड. पाठः।

व्युपयोः शेतेः। अनुपाऽत्यये 'पर्याय'शब्दस्य पूर्वसूत्रे व्युत्पादनात्, तदनुवृत्त्यैव सिद्धे, 'पर्याय'पदं पुनर्विधानार्थम्। तेन अभिविधिविवक्षायां परमपि इनुणं बाधित्वा अयमेव घञ्। 'राजोपशाय इति। 'राजसमीपे समन्तात् शयनस्य पर्याय' इत्यर्थ इत्याहुः।

हस्तादाने। 'निश्चेः अयमेव वक्ष्यमाणाऽपः^१ पूर्वविप्रतिषेधेन इष्यते' इति तत्र भाष्ये ध्वनितम्। **काशी निकाय इति।** ^२काशी निवासदेश इत्यर्थः। **आकायमिति।** श्रुतिरियम्। 'आचीयन्तेऽस्मिन् इष्टका, अग्निर्वा इति आकायम्, अग्निम्=अग्न्याधारस्थलं, चिन्वीत=चयनेन निष्पादयेदि'त्यर्थः। गोमयनिकाये-भावे घञ्।

सङ्घे चा। उत्तरे च अधरे च-उत्तराधराः। तेषां भावे औत्तराधर्यम्। **सूकरेति।** स्तनपानाय यदा उत्तराऽधरभावेन सूकराः शेरते, तदेदं प्रत्युदाहरणम्। यदा तु भिक्षुकवत् पृथगेवावतिष्ठन्ते, तदा अत्रापि भवत्येव घञ्।

कर्मव्यतिहारे। 'अत्र वर्तमानाद्धातोरि'त्यर्थः। **भावे इति।** कर्तृभिन्न-कारके तु न। अनभिधानादिति भावः।

व्यावक्रोशीति। कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गादञ्। तद्धितत्वाद् आदिवृद्धिः। 'न ख्याभ्यामि'ति तु 'न कर्मव्यतिहारे' इति निषिद्धम्^४। ननु 'क्तिन्'प्रकरणे एवेदं कार्यम्, किं 'स्त्रियामि'त्यनेनेति चेत्, न, वाऽसरूपविधि-

१. 'राजोपशाय इति। राजसमीपशयनस्य पर्याय इत्यर्थः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'ग्रहवृद्ध' इति सूत्रेण विहितस्य अप इत्यर्थः।

३. 'काशीसम्बन्धी ग्रामादिः' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. इतोऽग्रे-'एकार्थीभावापन्नत्वाच्चाऽवयवार्थस्य पृथक् निष्कर्षाभावेन, तन्मात्र-गतस्यार्थस्य प्रत्ययेन प्रतिपिपादयिषायाः कर्तुमशक्यत्वाद् न अवयवादण्' इति ग. पाठः।

पर्युदासापत्तेः । इष्यते हि 'व्यवकृष्टिरिति क्तिनपि । ध्वनितं चेदं 'वाऽसरूप'-
सूत्रे भाष्ये । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यन्तु न्यायानुगृहीततद्भाष्यविरोधाद् एकदेशयुक्तिः^१ ।
नन्वेवं क्तिनोऽपवादो णच्, युजादयश्च । तत्र 'व्यावचोरी'त्यादौ अपवादविप्रतिषेधाद्
युजेव प्राप्नोति, णजेवेष्यत इति चेत्, न, बाहुलकात्सिद्धेः । एवं 'व्यात्युक्षी'त्यत्र
'गुरोश्चे'ति बाधित्वा यदि णजेव इष्टः, तदा सोऽपि बाहुलकादेव । णचश्चकारो
'णचः स्त्रियामि'त्यादौ विशेषणार्थः ।

अभिविधौ । पूर्वसूत्र इव अस्यापि शब्दशक्तिस्वभावादेव कारके
अप्रवृत्तिसिद्धौ, 'भावे' इति नपुंसके भावे क्तस्य, घञश्च 'वाऽसरूपे'ति प्राप्तस्य,
वाऽसरूपबाधद्वारा बाधार्थम्^२ । 'नपुंसके' इत्युत्तरमेव त्विदं न कृतम्^३ । तथा
सति खलर्थविषये भावे खलादयो मा भूवन्ति । अत एव भाष्ये उक्तम्—'ये
क्तस्य बाधकास्तदर्थं पृथक्करणमिति'^४ । ल्युट् तु इष्यत एव—'संवरणमिति', स
बाहुलकाद्बोध्यः ।

संराविणमिति । 'समन्ताच्छब्द' इत्यर्थः । संशब्दोऽभिविधिद्योतकः ।
पूर्ववत्सगतितादण् । स्वभावतश्च एतदन्तं क्लीबम् ।

आक्रोशे । 'ग्रहवृट्' इति अपोऽपवादोऽयम् । अनन्तरोऽपि इनुण्
न सम्बध्यते । अस्वरितत्वात् । **अवग्रह इति ।** 'ग्रहवृट्' इत्यप् । छेदविशेष

१. 'प्रौढिवादः' इति ख. ग. ड. पाठः ।

२. 'बाधार्थमिति केचित् । बाध्यसामान्यचिन्तया उभयोर्बाधे सिद्धे, भावग्रहणं
वाऽसरूपबाधार्थमिति स्पष्टं भाष्ये' इति ख. पाठः ।

'बाधाऽर्थमिति स्पष्टं भाष्ये । अत एव नपुंसके' इति ग. पाठः ।

३. इतोऽग्रे—'वाऽसरूप'न्यायेन क्तस्याप्यापत्तेः । ल्युट् त्विष्यत एव' इति ग. पाठः ।

४. इतोऽग्रे—'केचित्तु तत्रेदं न कृतम् । वाऽसरूपन्यायेन क्तस्याऽप्यापत्तेरित्याहुः । तत्तु
भाष्याक्षरस्वारस्याननुगुणम् । भावग्रहणेनैव तदर्थसिद्धेश्च' । इति ख. ड. पाठो, ग.
पाठखण्डनपरः ।

इत्यर्थः। निग्रहो निरोधः। **पात्रप्रग्राहेणेति**। भिक्षापात्रं गृहीत्वेति फलितार्थः। लिप्सायां किम्? 'प्रग्रहो देवदत्तस्य'। 'प्रकृष्टोऽभिनिवेश' इत्यर्थः। **निवरेति**। कर्मणि 'ग्रहवृद्ध' इत्यप्। ननु स्त्रीत्वविशिष्टे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम्, 'अजब्भ्यां स्त्रीखलना' इत्युक्तेरत आह—**क्तिन्विषयेऽपीति**। 'घञजपाः पुंसी'ति प्रायिकमिति भावः।

रश्मौ च। रथ-शकटादिसम्बद्धा रज्जू रश्मिः, न रज्जुमात्रम्।

वृणोतेः। 'समुदायेन आच्छादने गम्ये' इत्यर्थः। आच्छेति किम्? 'प्रवरा गौः'। **क्तादीति**। परत्वाद्धि क्त-ल्युटौ प्राप्तौ। एवं च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः। वाऽसरूपन्यायस्तु अनपवादत्वान्नास्तीति बोध्यम्।

वर्षमिति। 'वृषभो वर्षणादि'ति भाष्यप्रयोगात् ल्युडपीति कैयटः। 'कल्प्यादिभ्य एरञ् नेति वाच्यम्'। कल्प्यादयो ण्यन्ताः। 'कल्पः'। 'अर्थः'। 'मन्त्र' इत्यत्र घञेव। 'एरच् अण्यन्तानामि'ति तु अनार्षम्। अचश्चकारः 'थाथे'ति सूत्रे विशेषणाऽर्थः।

ऋदो। नाऽयं तकारः। किन्तर्हि? दकारः। 'निरभ्योः पूर्वोरि'-त्यारम्भादिति दीर्घान्तमुदाहरति—**लव इति**। **निश्चय इति**। नन्वचैव सिद्धम्। 'अन्तः' 'थाथघञि'त्यस्य प्रवृत्त्या स्वरे विशेषाभावात्। न च 'हस्तादाने चेरि'ति घञो बाधनार्थम्। अस्तेये अस्मादपोऽनिष्टेरिति चेत्, न; सामर्थ्येन थाथादिस्वराऽप्रवृत्तेः। एवञ्चोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तमेतदित्याहुः। **वशिरण्योरिति**। घञि प्राप्ते वचनम्। वशनं वशः। रणन्ति=शब्दायन्तेऽस्मिन्निति रणः=सङ्ग्रामः।

घञर्थ इति। 'स्था-स्ना-पा-हनि-व्यधि-युध्यर्थमि'त्युदाहरणमात्रम्, न तु परिगणनमिति बोध्यम्। **प्रस्थ इति**। अधिकरणे कः। एवं विहन्यन्तेऽस्मिन्निति **विघ्नम्**। व्यद्यते इति **विघसो** वैश्वदेवशिष्टमन्त्रम्।

व्यधजपोर। 'उपसर्गे सति ने'त्यर्थः, न तु 'अनुपसर्गे उपपदे' इत्यर्थः। तदाह—**व्यध इति**। **उपजापो** मन्त्रभेदः। **अनुपसर्गे चेति**। 'उपसर्गाभावे चे'त्यर्थः। तेन केवलादपीति भावः।

नित्यं षणः। 'अनुपसर्गे' इति निवृत्तम्।

मदोऽनुष। 'उपसर्गभिन्ने उपपदे' इत्यर्थः। ग्लह इति। अत्र अप्-प्रत्ययो, लत्वं च निपात्यते। 'व्यात्युक्षीमभिसरणे'ति माघप्रयोगः।

प्रजने स। 'प्रजन'शब्दे भावे घञ्। 'जनिवृद्धयोरि'ति वृद्धिनिषेधः। 'प्र'शब्दो धात्वर्थं विपरीतयति। यथा 'प्रतिष्ठते' इति। 'अत्र च प्रादुर्भावस्य वैपरीत्यं गर्भग्रहणम्। तच्च प्रथममेवे'ति वृत्तिः। 'द्वितीयादिकम् अपी'त्यन्ये।

हनश्च वधः। चकारो 'वध' इत्यनन्तरं प्रत्ययसमुच्चायको^१, न तु पूर्वप्रक्रान्त'हयति'रूपप्रकृत्यन्तरसमुच्चायकः, व्याख्यानादित्याहुः।

अत्र वधादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते। तथा च उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यस्योदात्तत्वम्। अत्र च अकारोच्चारणं मानम्। एतेन 'स्वतन्त्रवधेर्घञि 'वध' इत्यस्य सिद्धत्वेन, इदं व्यर्थम्। स च 'जनिवृद्धयोरि'ति वृद्धि-निषेधेनाऽनुमीयते। हनादेशवधेरदन्तत्वेन वृद्धिप्राप्त्यभावात्। 'वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध' इति वार्तिकेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाच्चे'त्यपास्तम्।

'स्वतन्त्रवधेर्घञर्थके सिद्धे, इदं किमर्थमि'ति तु चिन्त्यम्। 'अनुपसर्गादि'ति विशेषं वक्तुं चेत्। बाहुलकात्र भविष्यती'ति कश्चित्। घनशब्दश्चेति। अयमपि अन्तोदात्तः। धर्मी लक्ष्यत इति। 'अभ्रघन' इत्यादौ 'पूरणगुणे'ति षष्ठीसमासनिषेधस्तु न। अनित्यत्वादित्याहुः।

अन्तर्घनो। अयमपि तथा। प्रघण-प्रघाणो-द्धनाऽपघनेष्वप्येवम्। 'हन' इति सर्वत्र सम्बध्यते। स्पष्टं चेदं 'स्तम्बे क चे'त्यत्र भाष्ये।

पाठान्तरमिति। 'अन्तघन' इत्यपि पाठान्तरम्। स्तम्बघ्न इति। यदा इषीकया स्तम्बो हन्यते तदा 'स्तम्बघ्ना', 'स्तम्बहे'ति, 'स्तम्बहननी'ति त्रितयमपीति भाष्ये स्पष्टम्। बाहुलकात्रितयमपि साध्वित्याहुः^२।

१. 'घञ्प्रत्ययसमुच्चायकः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-तृतीयमेव साधु इत्यन्ये इति ग. पाठः।

परेश्च घाङ्क। 'योगे चेति वक्तव्यम्'। 'परियोगः'। 'पलियोगः'। अयमिति। अत एव 'पाकेन निर्वृत्तमि'ति विगृह्यते, न तु 'पक्वेने'ति। नित्येति। इदं च तद्धिते व्याख्यातम्।

उपसर्गे घोः किः। 'बाहुलकात्कर्तर्यपी'ति माधवः। अत एव 'उप=समीपे स्वधर्ममादधातीति उपाधिरि'ति व्याचक्षते। वस्तुतस्तत्र करणे प्रत्ययः सुवचः। तदाह—उपाधीयतेऽनेनेति। न च परत्वात् ल्युटा बाधापत्तिः। बाहुलकेन 'तदप्रवृत्तेः। अत एव 'घञर्थे क' इत्यस्योदाहरणे 'प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानी'ति विग्रहः प्रदर्शितो भाष्ये। 'विभक्तिः', 'व्यञ्जना', 'व्यक्तिः', 'लक्षणा' इत्यादयः करणे क्तिन्—युजाद्यन्ताः प्रयोगा बाहुलकेनैव निर्वाह्याः^१। ईश्वरवाचिविधिशब्दोऽपि 'विध विधाने' इत्यत 'इगुपधात्किन्' (५५९ उणादिसू०) इत्यनेन सिद्ध इति बोध्यम्।

कर्मण्यधि। पृथक् सप्तमीनिर्देशाद् द्वयोर्नोपपदत्वम्। तत्र व्याख्यानात् कर्म उपपदम्। अधिकरणम् अर्थः। 'अधिकरणग्रहणम् अर्थान्तरनिरासाऽर्थमि'ति वृत्तिः।

स्त्रियां क्तिन्। स्त्रीलिङ्गे भावादाविति। तत्र यथाभिधानं व्यवस्था बोध्या^२।

१. इतोऽग्रे—'अजब्यामि'ति परविप्रतिषेधवार्तिके अजपोरेवोपादानादन्यप्रत्यये क्वचित्पूर्वविप्रतिषेधस्य ध्वनितत्वेनाऽदोषात्। अत एव' इति ग. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'बाहुलकात् ल्युडभाव' इत्यन्ये। बाहुलकादेव क्वचित्कर्तरि अप्ययम्। तेन ईश्वरे 'विधिरि'ति सिद्धम्। 'विध विधाने' इत्यत 'इगुपधात्किदि'त्यनेन 'विधिः' सिद्ध इति परे' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'न चाकर्तरीति सूत्रे कारकग्रहणं 'परिमाणाख्यायामि'त्यत्र भावासम्बन्धार्थम्। तेन 'तिलोच्छ्रितरेके'त्यादौ न। एवं च 'परिमाणाख्यायामि'त्ययं घञ् अजब्विषये। अन्यथा स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादः स्यादिति भाष्ये उक्तम्। एवंश्चैतत्प्रभृतिसूत्राणां भाव एव प्रवृत्तिर्लभ्यत इति भावादावित्यसङ्गतमिति वाच्यम्। 'स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेने'ति वार्तिकेन, तद्भाष्येण च विरोधादकर्तरीति सूत्रस्थभाष्यस्य प्रौढिवादत्वेनादोषात्' इति ग. पाठः।

‘अयमनेकाज्यो’ ने’त्याद्यन्तवत्सूत्रस्थकैयटाल्लभ्यते। ‘भाष्यस्य अन्यथा व्याख्यातुं शक्यत्वेन तेभ्योऽपि भवत्येवे’ति बहवः। **घञोऽपवाद इति**। ‘अधिकः कारः अधिकार’ इति तु पुंस्त्वविशिष्टभावस्य वाच्यत्वाद् घञन्तं साध्विति बोध्यम्। **अजपौ त्विति**। तथा च वार्तिकम्-‘अजपूभ्यां स्त्रीखलना’ इति। तयोरवकाशः-पुल्लिङ्गो भावः। क्तिनोऽवकाशः-‘कृतिरि’त्यादि। ‘स्त्रियामि’त्यधिकारः ‘कृत्यल्युट’ इति यावत्।

श्रुयजि। परत्वात् ल्युटि प्राप्ते वचनम्। श्रुतिः=श्रोत्रम्। **प्रहृन्निरिति**१। भाष्ये तु नैतद् दृष्टम्। **चायतेः क्तिनीति**। इदं च ‘अपचितश्चे’ति सूत्रे भाष्ये। **सम्पदादिभ्य इति**। इदं ‘रोगाख्यायामि’ति सूत्रे भाष्ये।

क्तिन्नपीति। ‘अस्त्रियामि’ति प्रतिषेधात् ‘वाऽसरूपे’त्यस्याऽभावाद् इदमुक्तम्। **इष्यत इति**। बाहुलकादिति भावः।

स्थागापा। अङ इति। स्थादिभ्य ‘आतश्चोपसर्गे’ इति, पचेस्तु ‘षिद्धिदे’ति प्राप्तस्येत्यर्थः। पुरस्तादपवादन्यायेनेति भावः। तेन ण्वुलिजोः ‘स्थायिकाम्’ ‘स्थायिमि’ति सिध्यति। अत्र ‘ग्ला-ज्या-हाभ्यो निरिति भाष्ये। तेन ग्लान्यादिसिद्धिः। **ज्ञापकादिति**। तेन बाहुलकादङपीति भावः। **उदात्त इति**। ‘मन्त्रे वृषे’ति सूत्रादिति भावः। **इत्त्वाभाव इति**। ‘द्यतिस्यती’ति प्राप्तिः। **हन्तेरिति**। इदं ‘स्तम्बे क चे’ति सूत्रस्थभाष्याल्लभ्यते। हन्तेर्नस्येत्त्वं, हिनोतेर्वा गुणः। **कीर्त्तिरिति**। कीर्त्तेर्ण्यन्तत्वात् ‘ण्यासश्रन्थ’ इति युचि प्राप्ते, क्तिन् निपात्यते, उदात्तत्वं च।

व्रजयजोः। अत्र ‘उदात्त’ इति वर्तते। पित्वन्तु उत्तरत्र तुगर्थम्।

१. ‘अयमनेकाज्यो नेति यद्यप्याद्यन्तवत्सूत्रस्थकैयटाल्लभ्यते, तथापि भाष्यस्य अन्यथा’ इति ग. पाठः।

२. ‘प्रहृत्तिरिति’ इति ग. पाठः।

इदं 'ण्यासे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **भावादाविति**। क्यप्विधौ 'अधिकरणे चे'ति वार्त्तिकादिति भावः। तत्र चेन करणसङ्ग्रहः। तदाह—**मन्यतेऽनयेति**। **गलपार्श्वेति**। तथा हि क्रुद्धो ज्ञायत इति भावः। **भृत्येति**। भरणमित्यर्थः। जीविकेति यावत्। अस्मादयं भाव एवेति 'भृजोऽसंज्ञायामि'ति सूत्रस्थ-
भाष्यस्वरसः। 'कुमारभृत्या गर्भिण्याः परिचर्याऽभिधीयते'। संज्ञायां किम्? 'मतिः'।

क्रियेति। भाव-कर्मणोः शे, यकि, रिडादेश। सम्प्रदानादिषु यगभावेऽपि शे परतो रिडि, इयङ्। 'ताभ्यामन्यत्रे'त्यस्य तु नात्र विषय इत्युक्तम्। अत एव 'अपादाने उपाध्याय' इति 'इङश्चे'त्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। करणाऽधिकरणयोस्तु न शः। ल्युटा बाधादिति दिक्।

इच्छा। भावे इति। न त्वकर्तरि कारकेऽपीत्यर्थः। **परिचर्येत्यादि**। भावे शो निपात्यते। यक् तु सिद्ध एव। 'यत्तु 'यक् निपात्यते' इति तच्चिन्त्यम्। अकर्तृकारकविषयं वा तत्, यद्यभिधानमस्ति।

परिसर्येति। 'चर्या', 'सर्या', 'आस्ये'त्यादि तु बाहुलकात्साधु। यत्तु 'चर्या' 'सर्ये'त्यत्र वाऽसरूपविधिना 'गदमदे'ति, 'अचो यदि'ति चे यत्। 'आस्ये'त्यत्र हलन्तत्वाण्यत्। वाऽसरूपविधिनिषेधस्तु स्त्रीप्रकरण-विषयोत्सर्गापवादस्यैवेति। तत्र। तत्रापि भावार्थकेषु स्त्रीत्वाय बाहुलका-श्रयणस्यावश्यकत्वात्। किञ्चात्र पक्षे घञादयोऽपि स्त्रियां स्युः। एवञ्च 'घञजपाः पुंसी'ति सिद्धान्तो व्याकुप्येत। अतः 'अपवादमात्रस्य स्थधिकारस्थत्वेऽपि वाऽसरूपविधिर्न'त्येव न्याय्यम्। किञ्च वाऽसरूपसूत्रे 'असरूप'पदेन अपवादस्यैव ग्रहणेन 'अस्त्रियामि'त्यस्यापि तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वमिति दिक्। **मृगयेति**। णिनिमिताऽजन्तलक्षणवृद्ध्यभावः, 'अत्कृसावे'ति दीर्घाभावश्च निपातनादिति बोध्यम्।

यकारनिवृत्तिरिति। हलादिःशेषस्तु न। षाष्ठद्वित्व एव अभ्यास-

१. 'यत्तु सर्ये यक् निपात्यते' इति ग. पाठः।

संज्ञास्वीकारादिति भावः। अटाट्येति। यङन्तात् 'अ'प्रत्यये 'अटाटे'त्यपि। जागर्येति। यकि 'जाग्र' इति गुणः।

गुरोश्च। गुरुत्वस्य अज्मात्रधर्मत्वाद् धातुविशेषणाय मतोः^१ सौत्रो लुगित्याह-गुरुमत इति। धातोर्हला विशेषणात् तदन्तविधिः।

ननु विपरीतमस्तु-‘गुर्वन्ताद्धल्वत’ इति चेत्, न, ‘चेष्टायाम्’ ‘आशंसायामि’त्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः। ननु शंसेरकारो दुर्लभः, ‘निष्ठायां सेटोऽकारो वक्तव्य’ इति क्तिन्विधायके भाष्ये उक्तत्वादिति चेत्, न, ‘आशंसायामि’त्यादिनिर्देशेन तस्य अनित्यत्वस्वीकारात्। ‘क्तिन्नाबादिभ्य’ इति वचने यद्यपि आबादिराकृतिगणः, तथापि ‘निष्ठायां सेट’ इति वचनेन तत्प्रत्याख्यानात्तस्याऽप्येतत्समानविषयतैव बोध्यते। अत एव ‘कण्डूतिरित्यत्र ‘कण्डूये’ति भवितव्यम्। एवं तर्हि ‘क्तिजि’ति ‘न पदान्त’सूत्रे भाष्ये उक्तम्। एवं च ‘लब्धिः’ ‘उपलब्धिः’ ‘ज्ञप्तिः’ ‘उपास्तिरि’त्यादयः षित्वेनाङि, ‘ण्यासे’ति युचि प्राप्ते बाहुलकादेव साध्याः। तथा च ‘भृजोऽसंज्ञायामि’ति सूत्रे भाष्ये ‘भिदेरङि प्राप्ते भित्तिरिति बाहुलकात् साधु’ इत्युक्तम्।

षिद्धिदा। ‘भिदा छिदा द्वैधीकरणे’। ‘विदा’। ‘क्षिपा’। ‘गुहा गिर्यवयवौषधयोः’। श्रद्धा^२। मेधा। गोधा। हारा। भारा। कारा। क्षिया। तारा। ‘धारा प्रपाते’। रेखा। लेखा। चूडा। पीडा। वपा। वसा। मृजा। कृपा। ‘आरा शस्त्र्याम्’। ‘आरा प्रतोद’ इत्यन्ये। वृत्।

एवं पठितानां समुदायानां प्रकृतिभागो ‘भिदादिभ्य’ इति निर्दिष्टः। गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य, कचिदलाक्षणिककार्यस्य च सङ्ग्रहार्थः। तच्च कारा-तारा-आरा-हारा-धारासु वृद्धिः। केचित्तु ‘ऋदृश इति गुणे दीर्घो निपात्यते’ इत्याहुः। लिखेर्गुणः। पक्षे रेफश्च। चुदे-

१. ‘मत्वर्थलक्षणेत्याह-गुरुमत इति। सौत्रो मतोलुगित्याशयः’ इति ख. ग. ड. पाठः।

२. ‘क्षिया’ इति पाठान्तरम्।

३. ‘जम्भा’ इति पाठान्तरम्।

रन्त्यस्य डो, दीर्घश्च। भजेश्वरादिण्यन्ताद् अङि 'भाजा' शब्दोऽप्यत्र बोध्यः।
मृजेः पाक्षिकवृद्धयभावः। क्रपेः कृपा। सम्प्रसारणम्।

चिन्तिपूजि। 'चोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन तोलयतेः तुला' इति हरदत्तः।
श्रदन्तरोरिति। अत्र श्रतः अङ्विधावेव। 'अन्तः' शब्दस्य अङ्-किविधिणत्वेष्विति
बोध्यम्। एतच्च 'प्रादयः' 'अन्तरपरिग्रहे' इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम्। आद्यं 'प्रज्ञाशब्दे'ति
निर्देशसिद्धम्।

घट्टिवन्दि। सकर्मकाऽकारविकरण'वन्दि' साहचर्याद् विदिर्लाभार्थ एव।
व्याख्यानाच्च। ज्ञानार्थस्य तु 'वित्तिः'। चुरादेर्विदेर्ज्ञानेऽपि 'वेदने'ति बोध्यम्।
प्रच्छर्दिकेति। 'छर्द वमने'। प्रवाहिका ग्रहणी। विचर्चिका-पामा^१। शिरोऽर्तिः-
शिरःपीडा। 'अर्द हिंसायाम्'। 'तितुत्रे'ति नेट्। आसिकेत्यादि। आसनं,
शयनमित्यर्थः।

धातुनिर्देश इति। धात्वनुकरणे इत्यर्थः। 'बहुलमि'त्यनु-
वृत्तेर्धात्वर्थनिर्देशोऽपि। अत एव 'ईक्षतेर्नाऽशब्दमि'ति व्याससूत्रं सङ्गच्छते।
अत एव च 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' 'गच्छतौ
परदारादिभ्यः' इति वार्तिकप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। अत एव क्वचित्र- 'गुप्तिज्जिह्वयः'
इति।

पचतिरिति। 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादिनिर्देशाद् अकर्त्रादिवाचिन्यपि
अस्मिन् शबादयः। यत्तु 'लीयतेरि'ति सूत्रे 'शित्वसामर्थ्याद् यगादय' इति
कैयटः। तत्र। 'पिबति' 'ग्लायती'त्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या, आत्वनिवृत्त्या
च शित्वस्य चारितार्थात्। इट् तु 'तितुत्रे'ति निषेधेनापि वारयितुं शक्यः।
न च इकः कित्वात्, 'वचिस्वपी'त्यादौ सम्प्रसारणाऽऽपत्तिः। प्रसिद्धत्वेन
शब्दाऽतिरिक्तार्थपरेष्वेव तत्प्रवृत्तेः। 'इक्' इत्यत्र चत्त्वभूतो गकार एव निर्दिष्ट'
इत्यन्ये।

वर्णादिति। प्रत्यासत्त्या, 'निर्देशे' इत्यनुवृत्तेश्च वर्णस्यैव यत्र
प्रतिपादनं, तत्रैवायम्। 'निर्देश'शब्दस्य प्रतिपादनार्थत्वात्। 'ककार'

१. 'दद्रूः' इति ख. ग. ड. पाठः।

इत्यादावपि वर्णप्रतिपादन एव तात्पर्यम्। अकारस्य उच्चारणार्थत्वात्।

अस्य अधिकारात्, बाहुलकाद्वा कृत्संज्ञा। बाहुलकादेव क्वचित्सङ्घातादपि-
'एवकारः' 'चकार' इति। क्वचिन्न-'अस्य च्चौ' इति। प्रयोजनाभावाद् न
एतत्कारस्येत्वम्। आर्द्धधातुकत्वाभावाद् न इट्। न च 'करणं कारः',
'क्रियते वा कारः'। 'अस्य कारः अकारः' इति, 'अश्वाऽसौ कार' इति वा
समासेन सिद्धाविदं व्यर्थमिति वाच्यम्। 'उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनमिति'
'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगासङ्गत्यापत्तेः।

रेफ इति। 'वाऽसरूपविधिना' कारप्रत्ययोऽपी'त्यन्ये। 'रेफ' इत्येव
सिद्धे गुरुसूत्रकरणं 'रादि'ति योगविभागाथम्। तेन 'रकार' इति परे। रादिति
निर्देशादेव पक्षे प्रत्ययसामान्याभावोऽपीति दिक्।

अकारलोप इति। 'अभत्वात् 'यस्ये'ति लोपाऽप्राप्तेः। प्रातिपदिकत्वन्तु
कृदन्तत्वात्पूर्ववद्बोधम्। बाहुलकादिह न-'तसौ मत्वर्थे' इति। 'मत्' शब्देन
मत्वर्थो लक्ष्यते। ततो बहुव्रीहिः। स्वार्थे छः। बाहुलकादेव 'मत्तुबर्थ'शब्दादपि-
'शैषिकान्मत्तुबर्थीयादि'त्यादि। **केचित्तु** 'मतोरथो मत्वर्थः'। 'तत्र भव' इति
गहादित्वाच्चे सिद्धम्। एवमेव 'मत्तुबर्थीय' इत्यादि सिद्धमित्याहुः।

इणजादिभ्यः। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलपवादोऽयम्। एवमग्रेऽपि।
आजिरिति। बाहुलकाद् अजेर्वी न। 'आदिरि'त्यपि।

वासिरिति। वादिरपि। **गिरिरिति।** किरिरित्यपि।

संज्ञायाम्। 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि'त्येव सिद्धे, अधिकरणे ण्वुलर्थमिदम्।
उद्दालकः-श्लेषातकः। तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां, सा तथा।
'नित्यं क्रीडे'ति समासः।

१. 'पूर्वोक्तसमासरीत्या 'रकार' इत्यपि। वासरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपीत्यन्ये' इति ग.
पाठः।

२. अतद्धितपरत्वेन, अभत्वाच्च' इति ख. ग. ड. पाठः।

विभाषाख्यान। सूत्रे अल्पाऽच्तरत्वेन पूर्वनिपातेऽपि, प्रश्नपूर्वकत्वाद् आख्यानस्य, आर्थक्रमानुसारेणाह—परिप्रश्न इत्यादि।

परिपाटीति। परिपूर्वात्पटेः 'इणजादिभ्य' इति इणि, 'कृदिकारादि'ति डीषि सिद्धमिदम्।

आक्रोशे नञि। आक्रोशः—शपनम्।

कृत्यल्युटो बहुलम्। यत् 'ल्युट उणादित्वादेव बाहुलके सिद्धे, ल्युङ्ग्रहणं व्यर्थम्। उणादिशब्देन चाष्टाध्यायीतार्तीयकतृतीयचतुर्थचरणोक्ता अपि गृह्यन्ते, विनिगमकाभावादि'ति। तत्र। 'भीमादयोऽपादाने' 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इत्युक्तेः 'उपेत्याधीयतेऽस्माद् इति उपाध्याय' इति 'परिमाणाख्याया'मिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गत्यापत्तेः।

नपुंसके भावे क्तः। अयं परत्वाद् घञजपां बाधकः। नन्वेवमिह विशिष्यार्थनिर्देशेन 'तयोरेव कृत्यक्ते'त्यस्याप्रवृत्तौ, 'भावे चाकर्मकेभ्य' इत्यस्य असन्निधानात्सकर्मकेभ्योऽप्ययं स्यात्, घञादिवदिति चेत्, इष्टापत्तेः। 'गतं तिरश्चीनमि'त्यादिदर्शनात्।

न चैवं कृद्योगषष्ठ्या 'न लोके'ति निषेधात्, तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात्, तथा च 'घटं कृतमि'त्यादि प्रसज्येतेति वाच्यम्। नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यातत्वात्। ननु शेषत्वविवक्षामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत्। तर्हि तत्प्रामाण्यात्तत्र प्रायेण शेषत्वविवक्षेत्येवास्तु। क्वचित्तु द्वितीयाऽपि दृश्यते—'भ्रान्तं देशमनेकमिति यथे'ति केचित्।

वस्तुतस्तु एवं सति 'कृतपूर्वी कटमि'त्यत्र भावे क्तसिद्धये अविवक्षितकर्मकत्वाश्रयणं भाष्यकृतो व्यर्थः स्यात्। तस्मादत्रापि 'तयोरेवे'त्यस्य प्रवृत्तिरस्ति। 'निष्ठा' 'जीतः क्त' इतिवद् अस्यापि पूर्वमुपस्थितत्वात्। तस्य च 'भाव एव' 'तत्र च अकर्मकेभ्य एवे'त्यर्थद्वये तात्पर्यात्। अत्र 'भाव'ग्रहणन्तु अकर्तृकारकव्यावृत्त्यर्थम्। 'भ्रान्तं देशमि'त्यादौ तु

प्रकारान्तरमुक्तं^१ प्रागित्याहुः।

कर्मणि च येन। 'कर्तुरि'ति 'संस्पर्शादि'त्यपेक्षया षष्ठी। कर्तृत्वं च प्रत्यासत्त्या विधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थनिरूपितम्। 'उभयप्राप्तौ' इति नियमात् 'येने'ति कर्तरि तृतीया। **शरीरस्य सुखमिति।** अर्थात्स्पर्शकर्तुः^२ शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखमित्यर्थः। **ल्युडिति।** नपुंसके भावे इति बोध्यम्। तद् ध्वनयन्नाह—**पूर्वेणेति। किन्तु कर्मेति।** णिजर्थं प्रतीति भावः। कर्मणि किम्? 'तूलिकाया उत्थानं सुखम्'। स्पर्शादिति किम्? 'अग्निकुण्डस्य उपासनं सुखम्'। शरीरेति किम्? 'पुत्रस्य परिष्वङ्गनं^३ सुखम्'। मानसी प्रीतिरत्र।

वा यौ। अत्रत्यनिष्कर्षः 'अजेवी'त्यत्रोक्तः। भाष्ये तु 'अजेयीं परतो 'वा' इत्यादेशः। वायुरि'ति व्याख्यातम्।

करणाधिकरणयोः। घञोऽपवादः। अजपौ, स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद्वाधते।

छादेर्धे। अत्र 'उपधाया' इत्यनुवर्तमानमपि न सम्बध्यते। घे परतोऽङ्गस्य ण्यन्तस्योपधाया दकारस्य ह्रस्वभावित्वाभावादित्याहुः। अन्ये तु 'णौ' इत्यनुवर्त्य 'घपरणौ अङ्गस्य' छादेरुपधाया आकारस्य ह्रस्व' इत्याहुः। इदमेव युक्तम्। अन्यथा णेरेव ह्रस्वः स्यात्। तत्सामर्थ्याच्च णिलोपो न स्यादिति बोध्यम्। **आकुर्वन्त्यस्मिन्निति।** 'व्यवहारमि'ति शेषः। एत्य कुर्वन्ति व्यवहारमस्मिन्नि'ति आकरः- उत्पत्तिस्थानम्।

गोचरो देश इति। विषयवाच्यप्ययम्। 'उपादानगोचरं ज्ञानमि'ति यथा। **संचरन्त इति।** 'समस्तृतीये'त्यात्मनेपदम्।

१. प्रकारान्तरमप्युक्तं प्रागित्याहुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. 'स्पर्शकर्मकर्तुः' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'परिष्वजनम्' इति सर्वत्र पाठः।

४. 'छादेः' इति लघुशेखरात्पूरितमस्माभिः।

अवे तृस्त्रोः। 'करणाधिकरणयोरित्यनुवृत्तावपि यथासङ्ख्यं नेष्यते' इति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

हलश्च। अत्रापि 'प्रायेणे'ति वर्तत इति 'गोचरसंचरे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अवहारेति। एते त्रयोऽप्यधिकरणसाधनाः। वृत्तिकारस्तु आधाराऽऽ-वायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य, चेन 'अवहार'शब्दं संजग्राह। तत्र वैरूप्यं निर्मूलम्।

उदङ्कोऽनु। 'अनुदकविषयकार्थप्रतिपादकाच्चेः 'उदङ्क' इति निपात्यते' इत्यर्थः। 'हलश्चे'ति सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थं वचनम्। घृतोदङ्क इति। 'वाऽसरूप'न्यायेन ल्युटि 'घृतोदङ्कनोऽपी'ति कश्चित्। उदकोदङ्कन इति। ननु घञभावेऽपि पक्षे घे सति 'उदकोदङ्क' इत्यस्य दुर्वारत्वेन 'अनुदके' इति व्यर्थम्। न च स्वरे विशेषः। घे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण, घञि थाथादिस्वरेण अन्तोदात्तत्वादिति चेत्, न, अत एव प्रतिषेधाद् घो नेत्याहुः। 'गोदोहनम्' 'प्रसाधनमि'त्यादौ बाहुलकात् 'हलश्चे'ति घञ्, घश्च नेति-अत्र भाष्ये ध्वनितम्।

जालमा^१। 'आनाय' इति निपात्यते जालं चेद्वाच्यमि'त्यर्थः। 'जाल'शब्दस्तु 'जल घातने' इति धातोः 'ज्वलिती'ति णान्तः। धित्करणमिति। न हि खनः 'चजोरि'ति कुत्वयोग्यः कश्चिदवयवोऽस्ति, येन धित्करण-मिहोपयुज्येतेत्यर्थः। 'भगः पदमि'ति क्वचित्प्रयोगः। एते इति। आखनादयः षडित्यर्थः।

ईषदुःसुषु। इह सामान्योक्तावपि योग्यताबलादयं विषयविभागो लभ्यते-'कृच्छ्राऽर्थे दुरि, अकृच्छ्रे इतरयोरि'ति। तद्वर्शयति-कृच्छ्र इत्यादिना। भवतेति। 'न लोके'ति षष्ठीनिषेधात्कर्त्तरि तृतीया। कृच्छ्रेत्यादि किम्? 'ईषत्कार्यम्'। अल्पमित्यर्थः। खित्वमुत्तरार्थम्। लकारः स्वरार्थः। निमिमीलियामिति। 'मीनातिमिनोति' 'विभाषा लीयतेरि'ति

१. 'जालमा' इति कुत्राप्यादर्शे नास्ति।

प्राप्तमात्वं निषिध्यते। 'विभाषा' लीयतेरि'त्यतो 'विभाषा'ग्रहणं 'मीनाती'त्यत्रापकृष्यते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन उभयोरपि क्वचिद-
प्रवृत्तेरिदं सिद्धमिति कश्चित्। खलचोरिति। पचाद्यच्, एरच्च गृह्यत
इत्याहुः।

उपसर्गात्। 'लभेश्च'त्येव सिद्धे नियमोऽयमित्याह-उपसर्गादिवेति।

'खल्घजोरेवे'ति नियमस्तु न। व्याख्यानात्।

न सुदुर्भ्याम्। तृतीया^१, पञ्चमी चेयम्। आद्ये प्रत्युदाहरति-सुप्रलम्भ
इति। द्वितीये आह-अतिदुर्लभमिति^२। अत्र 'केवल'शब्देन सूत्रो-
पस्थितातिरिक्तं^३ सजातीयं व्यावर्त्यते, न कर्मप्रवचनीयः, इतरः शब्दो वा। तद्
ध्वनयन्नाह - यदा स्वती इति। 'सूत्रोपात्ताऽतिरिक्ते'ति विशेषणात्
'सुदुर्लभमि'ति सिध्यतीति कैयटः। यस्तु सुदुरोरुपसर्गत्वनिषेधो नुम्विधौ
वार्तिककृता पठितः, स केवलसुदुर्विषय एव। 'अतिसुलभमि'ति-अत्रैव भाष्य-
प्रयोगात्, 'गतिश्चे'ति सूत्रभाष्य एव 'न सुदुर्भ्यामि'त्यनेन निषेधसिद्धिमाश्रित्य
तत्रत्याख्यानाच्चेति दिक्।

कर्तृकर्मणोश्च भू। अयं नार्थनिर्देशः। तत्त्वे ईषदादीनामेवोपपदत्वात्
खलः खित्वस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। मुमर्थं हि तत्। मुम् तु अनव्ययस्य। तस्माद्
उपपदमेवेति ध्वनितं भाष्ये। तदाह-ईषदादिषु चेति। चः सन्नियोगार्थः। तेन
अनयोः, ईषदादीनां च युगपत्प्रयोग एव प्रत्ययः। नेष्यत इति। एतच्च
यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

धातोरव्यवधानेनेति। नन्वयं नियमो न लभ्यते। 'ते प्राग्धातोरि'ति
वचनेन सुदुरोः प्राक्त्वस्योचितत्वात्। 'ते प्रागि'ति सूत्रे 'व्यवहि-
ताश्चे'ति सूत्रारम्भेण उत्तराङ्गविकल - 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्य

१. 'विभाषा' इत्यारभ्य 'कश्चित्' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः, क. कुण्डलितः।

२. 'तृतीया, पञ्चमी वेयम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'अतिदुर्लभ' इति तु मूले पाठः, लघुशेखरे च।

४. 'सजातीयमुपसर्गान्तरम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

प्रवृत्त्या च अव्यवहितप्राक्त्वस्यैव ग्रहणात्। खलः खित्वन्तु 'कूलमुद्गुज' इत्यादिवदव्यवहितेऽपि कृद्ग्रहणपरिभाषया मुम्प्रवर्तकतया चरितार्थम्, 'ईषदाढ्यम्भव' इत्यादौ च चरितार्थमिति चेत्, न, 'बहुल'ग्रहणानुवृत्त्या, 'दुराढ्यम्भवमि'त्याद्यत्रत्यभाष्योदाहरणेन च इष्टव्यवस्थासिद्धेः।

केचित्तु 'छन्दसि ने'त्येव सिद्धौ, 'परेऽपी'त्यादिगुरुन्यासेन आवृत्त्या, 'व्यवहिताश्चे'ति योगविभागात् तत्र 'छन्दसी'त्यननुवृत्त्या वा, लोकेऽपि क्वचिदव्यवहितप्रयोगज्ञापनात्र दोषः। अत एव संज्ञानियमप्रयोगनियमपक्षयोर्न फलभेद इत्याहुः।

च्यर्थे इति। अत्रैव भाष्ये स्पष्टमेतत्। ननु भवतेरकर्मकत्वात्, प्राप्त्यनुभवादिषु सकर्मकत्वेऽपि च्यर्थासम्भवात्, कर्मोपपदेऽस्याऽप्राप्तिः। एवं करोतेरपि कर्तरि न, च्यर्थाऽसम्भवादिति यथासङ्ख्यनिराकरणं वृथेति चेत्, न, अन्तर्भावितण्यर्थस्य भवतेः करोतिना, कर्मकर्तृविषयकरोतेश्च भवतिना तुल्यार्थतया भवतेः कर्मणि, करोतेः कर्तरि च खल्सम्भवात्। भवतेः कर्तृयुदाहरति—**अनाढ्येनेति**। कर्मणि तु 'अनाढ्य आढ्यो भूयते' इति विग्रहः। 'भाव्यते' इति तदर्थः। एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुन्नेयम्। प्रत्युदाहरणे 'ते प्राग्धातोरि'ति निर्बाधमेवेत्याशयेनाह—**आढ्येन सुभूयत इति**। इत्यर्थे न खलु, किन्तु तव्यादय एवेति भावः^१। 'आढ्येन सुभवितव्यमि'ति तु वक्तुमुचितमि'त्यन्ये।

आतो युच्। ईषदादयोऽनुवर्तन्ते, न तु 'कर्तृकर्मणोरि'ति। तदु—

१. 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

लघुशब्दरत्नधृतत्वात्।

२. इतोऽग्रे—'एतेन कालाप्रतिपादकत्वखलो वर्तमानकालप्रतिपादकलङ्घेऽप्रवृत्तेरिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम्। 'आढ्येन सुभवितव्यमि'ति तु वक्तुमुचितमित्यपास्तम्। 'पचतीति, पाचयतीति पाचक' इति विवरणवदुपपत्तेरिति दिक्' इति ग. पाठः।

दाहरति - ईषदिति। दुष्मान इति। 'इदुदुपधस्ये'ति षः।

षात्पदान्ता। 'कृत्यच' इति, 'भावकरणयोरिति च प्राप्तं निषिध्यते।
पदे अन्त इति। अत्र च 'अन्त'ग्रहणमेव मानम्।

क्तिचकृतौ च। 'क्तिच्-कृतौ चे'ति पाठस्तु आकरविरुद्धः। 'चो 'न
क्तिची'ति विशेषणार्थ' इति वृत्तिः। तत्र। 'एकाऽनुबन्धक'परिभाषयैव क्तिनो
व्यावृत्तिसिद्धेः। 'तितुत्रेत्यत्र सामान्यग्रहणाविधातार्थः चकार' इत्यपि न।
तत्रानुबन्धाऽनुच्चारणेन तत्परिभाषाविषयाभावात्। 'क्तिचा बाधा मा भूदि'ति
पुनः क्वविधिः। तितुत्रेति। इदमुपलक्षणम्, 'भूतिर'त्यत्र परत्वात् 'श्र्युक'
इत्यस्य प्रवृत्तेः।

न क्तिचि। 'अनुदात्तोपदेशवनति'त्याद्यनुवर्तते। दीर्घेति।
'अनुनासिकस्ये'ति प्राप्तिः। यन्तिरित्यादि। यम-रम-वनु-तनवो धातवः।
वन्तिः तन्तिरिति। एतद्विषये 'तितुत्रे'ति नेडिति बोध्यम्।

सनः क्तिचि। अस्य विकल्पत्वाद् द्वयोर्ग्रहणे फलाभावं मत्वाह-
सनोतेरिति।

अलंखल्वोः। 'छन्दसि' 'भावलक्षणे' इति निवृत्तम्। पूजार्थमिति।
'अलं रुदित्वा' 'अलं रोदनेने'ति प्रयोगद्वयस्य वाऽसरूपविधिना सिद्धत्वात्।
'क्तल्युडि'ति तु यत्र ल्युटोऽपवादत्वं तत्रैव। स्व्यधिकारादूर्ध्वं क्वचिद्वाऽ-
सरूपविध्यभावेऽपि, इह तदभ्युपगमे 'बाधकाभावादि'ति भावः। अव्यय-
कृत्वाद्भावः क्तवार्थः। स चासत्त्वभूत एव। पक्षे ल्युडादौ तु स सत्त्वभूत
इत्यन्यत्। अलं दत्वेति। 'अपात्रे न देयमि'त्यर्थः। अलङ्कार इति। भावे
घञ्।

१. 'बाधकाभावादिति दिक्। 'अलं रोदनेने'त्यादौ प्रकृत्यादित्वानृतीया। एवञ्च पक्षे
स्वविषये घञ्किनादयोऽपि भवन्त्येव- 'यदीदं नारभ्येत घञादयोऽपि प्राप्नुवन्ती'त्येतावता
तदपवादत्वस्यापि युक्तत्वात्। अनभिधानात् परं क्वचिन्न भवन्तीत्यन्यदेतत्' इति ग.
पाठः।

उदीचाम्। 'माड' इति मेडः कृतात्वस्य अयं निर्देशो, न माड' इति घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। माडो व्यतीहारे नित्यमवर्तनाच्च। मेडस्तु 'प्रणिदाने' इत्युक्त्या व्यतीहाराऽर्थकत्वम्। डकारोच्चारणं 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमि'ति ज्ञापनार्थम्। तेन घुसंज्ञायां दैपोऽपि 'अदाप्' इति प्रतिषेधः सिध्यति। 'समानकर्तकयोरि'त्यनेन सिद्धिम् आशङ्क्याऽऽह-**अपूर्वेति**। 'पूर्वं हि असौ याचित्वा, पश्चाद् अपमयते = वस्त्रादि परिवर्तयती'त्यर्थो विवक्षितः। 'अनेन' मयतेः क्त्वि कृते, याचेस्तेन न। अनभिधानादि'ति^१ **हरदत्तः। अपमित्येति।** गतिसमासे 'समासेऽनपूर्वे'ति वक्ष्यमाणेन क्त्वो ल्यप्।

परावर। 'अवर'शब्दोऽत्र पूर्ववाची। पराऽवरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद् यदपेक्षं परावरत्वं गम्यते, तयोः पूर्वपरयोरेव परावराभ्यां योगो विवक्षित इत्याह-**परेणेत्यादिना।** योगश्चात्र क्रियाद्वारकोऽन्येन,^२ साक्षाद्वा क्रियया, स सर्वोऽपि गृह्यते। तत्र 'यस्य यत्क्रियाद्वारकः सम्बन्धो, यत्क्रियया वा, तद्वाचकात् क्त्वे'त्यर्थः। तत्र आद्ये परयोगमुदाहरति-***अप्राप्येति।** पूर्वत्वादिकं च तत्तत्पुरुष-तत्तदवधिभेदेन भिन्नम्। तत्र दक्षिणदेशस्थानाम् अप्राप्य गङ्गां विन्ध्यः प्राप्य इत्यर्थः। तत्र 'अप्राप्ये'त्यस्य दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकनदीकर्मकप्राप्ति-प्रागभावोऽर्थः। स च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पर्वतकर्मकप्राप्तावन्वेति। एवं च 'विन्ध्यात्परा गङ्गे'ति फलति। अत्र परभूतनद्या 'अप्राप्ये'त्येतद्द्वारकः सम्बन्धः पर्वते गम्यते।

आद्ये एव अवरयोगमुदाहरति-**अतिक्रम्येति।** 'दक्षिणदेशस्थपुरुष-

१. 'तत्क्रौण्डिन्यायाच्च अनेन मयतेः क्त्वि कृते' इति ग. पाठः।

२. 'अनभिधानाद्वेति हरदत्तः' इति ग. ड. पाठः।

३. 'क्रियाद्वारकः, साक्षाद्वा, स सर्वोऽपि' इति ग. पाठः।

४. इतोऽग्रे-**'अत्राऽस्तीत्यध्याहारः'** इति ग. पाठः।

कर्तृक-पर्वतकर्मक-प्राप्तिध्वंससमानाधिकरणा या प्राप्तिः, तदाश्रयीभूता नदी'त्यर्थः।
द्वितीये उदाहरणम्- 'अवेर्मासमि'ति विगृह्य 'अविक'शब्दादुत्पत्तिरिति। विग्रहो
विभिन्नत्वेन ज्ञानम्। 'तत्समानाधिकरणा, तदुत्तरकालिकी वा प्रत्यय-
कर्तृकोत्पत्तिरिति'त्यर्थः। परावरत्वं चात्र तादृशज्ञानोत्तरकालिकत्वात्प्रत्ययोत्पत्ते-
लोकव्यवहाराद् वैवक्षिकम्। स्पष्टं चेदं 'खलयवे'ति सूत्रे कैयटे। एवञ्च इदं
सूत्रम् असमानकर्तृकार्थम्, अपूर्वकालार्थं चेति पर्यवसन्नम्। 'अलंखल्वोरि'ति तु
द्वितीयक्रियाभावार्थम्, अपूर्वकालार्थं च। एवञ्च 'अलंखल्वोरि'त्यत्र अधिकृतमपि
'धातुसम्बन्धे' इत्येतद् न सम्बध्यत इत्याहुः।

समानकर्तृकयोः पूर्व। 'समान'शब्द एकवाचीः। यद्वा तत्तन्निरूप-
ितशक्तेर्भेदाद् विशिष्टभेदेन सादृश्यम्। एवञ्च एककर्तृकत्वं फलति। इह
धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेव सम्भवतीत्याशयेनाऽऽह-
धात्वर्थयोरिति। निर्धारणे षष्ठी, सप्तमी वा। 'पूर्वकाले' इति बहुव्रीहिः।
अर्थोऽन्यपदार्थः।

'तुमर्थे' इत्यनुवृत्त्या एषां कर्त्रर्थत्वाऽभावे बोधिते, विशिष्टार्थाऽनिर्देशात्स्वार्थे
एते। स्वार्थश्च भावः। 'कर्तरि कृदि'ति कर्त्रर्थकत्वे प्रसक्ते, 'तुमर्थे' इत्युक्त्या
तुमर्थो न कर्तेति स्थिते, उक्तन्यायेन तुमर्थस्यापि भावत्वं लब्धम्। अत एव एषां
न घञादिवत्सिद्धभाववाचित्वम्। अत एव 'भावे' इत्युपेक्ष्य 'तुमर्थे' इत्युक्तम्।
न च धातुनैव अर्थस्य लब्धतया क्त्वा निरर्थकः। क्रियान्तरे सामानाधिकरण्यो-
त्तरकालिकत्वसंसर्गाभ्यामन्वये तात्पर्यग्राहकत्वात्। धातुसम्बन्धाधिकारेण
क्रियान्तरान्वय एवास्य साधुत्वात्। 'विशेष्यनिष्ठः संसर्ग' इति मते उत्तरकालिकत्वं

१. इतोऽग्रे- 'विशेष्यांशमादाय क्रिययोरेककर्तृकत्वम्। अन्यथा तत्तन्निरूपित-
शक्तेर्भेदाद्विशिष्टभेदेनैकत्वानुपपत्तिः' इति ग. पाठः।

संसर्गः। 'विशेषणनिष्ठः स' इति मते तु पूर्वकालत्वं^१ संसर्ग इति बोध्यम्।

अत्र 'समानकर्तृकयोरिति सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यम् उपनिबद्धम्। स च बहुव्रीहिः। 'क'प्रत्ययदर्शनात्। धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वेन सामानाधिकरण्ये पर्यवसानात्। निर्द्धारणविभक्त्या च द्योत्यत्वं स्फुटीकृतम्। अन्यथा 'समाने कर्तरी'त्येव वदेत्। निर्द्धारणविभक्तिबलादेव च 'पूर्वकाले' इत्यस्य बहुव्रीहित्वम्। व्यापारश्चान्यपदार्थः। निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वेन निर्द्धार्यमाणस्य क्रियात्वलाभात्। अत एव 'तत्र विद्यमानादि'ति व्याख्यायते।

एतेन 'पूर्वकाले' इति कर्मधारयः। एवं च स वाच्य इति परास्तम्। 'भोजनपूर्वकालिकं व्रजनमि'ति तद्विशेष्यकबोधापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। क्रियाप्राधान्यविरहेण आभीक्ष्ण्ये द्वित्वानापत्तेः। गुणभूतक्रियामाश्रित्य तु न द्वित्वम्। पाचकादावतिप्रसङ्गात्।

किञ्च तद्विशेष्यकबोधे इष्टापत्तौ 'धातुसम्बन्धे' इत्यस्य बाधापत्तिः। न च परम्परासम्बन्धस्तस्यार्थः। अधिकृतस्य 'क्रियासमभिहारे' इत्यादौ साक्षात्सम्बन्धपरताया एव दृष्टत्वात्। तथात्वे लाघवाच्च। परम्परयाऽन्वये प्रत्ययस्य इतरत्राऽन्वयाय सम्बन्धान्तरकल्पनागौरवम्। अत एवात्र वाक्यार्थस्थानापन्नसम्बन्ध एव द्योत्यो, न तु पदार्थभूत इति कर्मप्रवचनीयाद्वैलक्षण्यम्। किञ्च^२ पूर्वत्र क्त्वाप्रत्ययस्य कालो न वाच्य इति, तदैक्यरूप्याय इहापि तथैवोचितम्। न हि सप्तमीनिर्देशमात्रेण वाच्यत्वं लभ्यते। 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' 'प्रथने वावशब्दे' इत्यादौ व्यभिचारात्। तत्रानुशासनज्ञस्य तद्विशेषावगतिरक्षेपादेव

१. 'पूर्वकालतानिरूपकत्वं संसर्ग इति बोध्यम्। धातुसम्बन्धाधिकारेण क्रियान्तरान्वय एवास्य साधुत्वात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. अत्र 'किञ्च पूर्वत्र' इति ख. ग. ड. पाठः, मनोरमापाठश्च। 'पूर्वक्त्वाप्रत्ययस्य' इति तु क. पाठः।

‘भवतीत्यन्यलभ्यत्वं यदि, तर्हि इहापि तुल्यम्। यद्यपि ‘प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न नियमः, आख्याते व्यभिचारात्, तथापि ‘पूर्वकाले’ इत्यस्य कर्मधारयत्वे वैयर्थ्यम्। ‘भूते’ इत्येव सिद्धेः। भूतत्वं च समभिव्याहृतक्रियापेक्षं, तव पूर्वकालत्ववत्।

‘परे तु ‘पूर्वकाले’ इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। एवञ्च पूर्वकालप्रकारको बोधः। ‘पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकाद्धातोरित्यर्थः। वर्तमानकालादेर्लडादिवत्तस्य क्त्वा द्योतकः। अत एव ‘इह कस्मान्न भवति-‘पूर्वं भुङ्क्ते, पश्चाद्व्रजती’ति, ‘स्वशब्देनोक्तत्वात्ने’ति भाष्यम्, ‘पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वा, न तु विषयभावे’ इति कैयटश्च ‘सङ्गच्छते। ‘पश्चाच्छब्देन उत्तरकालिकत्वस्योक्तत्वमिति भाष्याशयात्। ‘पौर्वकाल्य’शब्देन च ‘पूर्वः कालो यस्मात्, तद्भाव’ इत्यर्थकेन उत्तरकालत्वमेवोच्यते^६। ‘समानकर्तृकत्वं’ तु न क्तवार्थः। सामानाधिकरण्यसंसर्गेणान्वये तस्य

१. ‘भविष्यति’ इति ख. ड. पाठः।

२. ‘स्त्रीप्रत्यये, आख्याते च’ इति ख. ग. पाठः।

३. ‘एतेन बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः’ इति ख. ग. ड. पाठः।

‘परे तु बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः’ इति क. पाठः।

४. ‘स्वशब्देनोक्तत्वात्नेति’ इति ख. ग. ड. पाठः। क. नास्ति।

५. ‘सङ्गच्छत’ इति परास्तम् इति ख. ग. ड. पाठः।

६. ‘उत्तरकालत्वमेवोच्यत इति न कैयटसङ्गतिः। ‘तस्य संसर्गत एव लाभेन तत्र शक्तिकल्पनानौचित्याच्च। ‘संसर्गो विशेषणनिष्ठ’ इति पक्षे तु पूर्वकालकत्वस्य संसर्गस्य द्योत्यस्य पूर्वादिशब्दैर्घोतितत्वेन, क्त्वाभाव इति भाष्याशयात्। द्योतकविषयेऽपि क्वचिदुक्तार्थानामिति न्यायाङ्गीकारात्’ इति ख. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

७. ‘एतेन ‘समानकर्तृकत्वं क्त्वाऽर्थ’ इत्यपास्तम्। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनान्वये’ इति ख. ग. ड. पाठः।

अर्थात् लाभेनान्यलभ्यत्वात्। 'अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वान्येभ्यो व्रजितृभ्योऽनन्तरं व्रजती'त्यर्थे तु 'पूर्वं भुक्त्वा, पश्चाद्व्रजती'त्युचितमेव। 'भुक्त्वेव तृप्तो, न पीत्वा' 'अधीत्य तिष्ठती'त्यादौ क्वचिद्व्याप्यत्वादिभानेऽपि मानान्तरगम्यत्वान्न क्त्वाद्योत्यतेति दिक्।

द्वित्वमिति। पूर्वस्य, समानकर्तृकत्वस्य च भेदघटितत्वेन अनेक-
क्रियालाभेऽपि, प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन द्विवचननिर्देश इति भावः।

अयमाशयः—आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात् तां प्रति क्त्वाऽन्तोपस्थिताः सर्वा एव विशेषणम्। न तु तासां परस्परं सम्बन्धः। 'गुणानां च परार्थत्वादि'ति न्यायात्। एतेन 'अमीषां पूर्वमानये'त्युक्ते यथा मध्यमो नानीयते, एवम् 'अत्रापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात्प्रत्ययो न स्यात्' इत्यपास्तम्। अत एवानियतः प्रयोगः—'स्नात्वा, भुक्त्वा, पीत्वा व्रजति'। 'पीत्वा, भुक्त्वे'त्यादि च।

'आवाह्य षोडशोपचारैः पूजयेदि'त्यादौ तु उक्तसम्बन्धेन आवाहनवति पूजने विशिष्टे 'षोडशोपचारैरि'त्यस्य करणत्वेनान्वयः। तेन आवाहनस्य षोडशोपचारान्तर्गतत्वेऽपि न दोष इति बोध्यम्^१।

उत्तरकालत्वं चात्र न अव्यवहितम्। किन्तु व्यवहितमपि। व्यवधानस्य च तात्पर्यबलेनैव व्यवस्था। अत एव 'भुक्त्वा व्रजति' 'अद्य भुक्त्वा श्वो^२ व्रजिते'त्यादिसिद्धिः^३।

१. इतोऽग्रे—'केचित्तु 'समानकर्तृकयोः पूर्वस्यामि'त्येव सिद्धे, 'काल'ग्रहणात् पूर्वमात्रग्रहणम्। तेन प्रत्येकानन्तर्यविवक्षायामपि क्त्वा साधुः। अत एव 'समानकर्तृकयोरनन्त्याया' इति वार्तिकिन एकवाक्यता। भाष्यमपि मुनिद्वयैकवाक्यतया भङ्क्त्वा व्याख्येयमित्याहः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. 'श्वो व्रजिष्यति' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः।

३. 'इतोऽग्रे—'आस्यते भोक्तुमि'त्यत्र भुजेर्न क्त्वा। अपूर्वकालत्वात्। आसेस्तु वाऽसरूपन्यायेन लट्। यदा आसेः क्त्वा, तदा भुजेस्तुमुन् न। अनभिधानादि'ति कैयटः' इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

केचित्तु 'धातुसम्बन्धे' इत्यधिकारात् 'समानकर्तृकयोरि'त्युक्त्या च क्रियान्तरसम्बन्धे एवास्य साधुत्वम्। तच्च क्रियान्तरं प्रधानन्यायेन प्रधानमेव गृह्यते' इत्याहुः। तत्र 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'ति सूत्रस्थे 'आहत्य तृचो यच्छस्त्रमि'ति भाष्यप्रयोगे 'शास्त्रशब्दप्रतिपाद्य-शास्त्रकरणकशासनक्रियापेक्षपौर्वकाल्याश्रयः प्रत्यय' इति कैयटेन व्याख्यानादि'त्यन्ये। अत एव 'भुक्त्वा गत' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः।

'स्वरतिसूती'ति विकल्पप्राप्तेराह - स्वरत्यादेरिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। स्कन्वेति। 'एकाच' इति नेट्।

न क्त्वा सेट्। यद्यपि 'मृडमृदवसः क्त्वे'ति योगं विभज्य 'एभ्य एव सेट् क्त्वा कित्, नान्येभ्य' इति नियममाश्रित्य भाष्ये इदं प्रत्याख्यातम्, तथापि 'एभ्यः क्त्वैवे'ति विपरीतनियमोऽपि स्यादिति सूत्रारम्भः। क्त्वेति किम्? 'निगृहीतः'। 'निगृहीतम्'। अनेन कित्कार्यं निषिध्यते, तत्र कर्तव्ये आहार्या तदभावबुद्धिर्वा क्रियते। अन्यथा कित्त्वनिषेधे ककारश्रवणं स्यात्। स्पष्टं चेदं 'तस्य लोप' इत्यत्र भाष्ये। एवमन्यत्राऽप्यूह्यम्।

मृडमृद। किलश दिवादिः, क्रयादिश्च। उषित्वेति। 'वसती'ति इट्। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। 'शासिवसी'ति षः।

नोपधा। 'अन्त'ग्रहणं स्पष्टार्थम्। कोथित्वेत्यादि। 'नोपध' ग्रहणसामर्थ्यात् 'रलो व्युपधादि'ति कित्त्वविकल्पोऽपि न। न च 'ऋफ', 'ऋम्फे'त्यत्र आद्यव्यावृत्त्यर्थं 'नोपध'ग्रहणं चरितार्थमिति^१ वाच्यम्।

१. 'ऋफ' इति ख. ग. पाठः।

२. 'इति चेत्, न, इति सर्वत्र पाठः। तत्र तु आदौ 'न च' इत्यत्र 'ननु' इति पाठः

कल्प्यः।

‘नोपध’ग्रहणे कृतेऽपि ‘न क्त्वे’ति निषेधेन ‘अर्फित्वे’त्यस्य आद्येन दुर्वारतया, द्वितीयस्य अनेन विकल्पेन ‘ऋफित्वे’त्यस्य दुर्वारतया च विशेषाभावात्। न च चुरादीनाम् अनित्यण्यन्ततया णिजभावे ‘पृथ प्रक्षेपे’ इति व्यावृत्त्या चरितार्थमिति वाच्यम्। सर्वेषाम् अनित्यण्यन्तत्वे मानाऽभावात्। ऋतित्वेति। ऋतिः सौत्रः। तस्य आर्द्धधातुकविषये ईयङो विकल्पनात्, तदभावे कित्त्वमनेन विकल्प्यते।

तृषिमृषि। ‘काश्यप’ग्रहणं पूजार्थम्। ‘वे’त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः। ‘उदितो वे’ति विकल्पे प्राप्ते आह – अञ्जेः पूजायामितीति। अञ्जित्वेति। ‘न क्त्वा सेडि’ति अकित्वाद् नलोपो न।

जृब्रश्च्योः। ज्रः ‘श्र्युकः किती’ति निषेधे, ब्रश्चेरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनम्। झलादाविति। ‘अनुनासिकस्य क्री’त्यतो ‘झली’ति वर्तते।

झलादाविति। ‘अनिदितामि’त्यतः ‘किङ्ती’त्यनुवृत्त्यै ‘किति कित्त्व’ इति व्याख्येयमित्यर्थः। सेट् क्त्वा च न किदिति भावः।

खात्वेति। ‘उदितो वे’ति वेट्। जग्ध्वेति। ‘झरो झरी’ति पाक्षिको लोपः।

समासे। ‘अनञि’ति पर्युदासः। तेन ‘नञ्सदृशाव्ययपूर्वपदके, प्रत्यासत्त्या ‘क्त्वाऽन्तोत्तरपदके’ इत्यर्थः^१। तेन ‘स्नात्वाकालक’ इत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमासे न दोषः। ‘परमकृत्वे’त्यादौ च न दोषः।

न चैवम् ‘अनञ्’ इत्येव सिद्धे ‘पूर्व’ग्रहणं व्यर्थम्। इष्टापत्तेः। ध्वनितं चेदम् ‘अनञो वा परस्ये’ति भाष्येण। प्रकृत्येति। ‘प्र’शब्दः

१. इतोऽग्रे-‘तृषिमृषिकृषेरि’ति सूत्रे ‘काश्यपस्ये’ति योगं विभज्य, ‘तृषी’त्याद्यनुवृत्त्यै, ‘ऋदुपधानां चेतृष्यादीनामेवे’ति नियममाश्रित्य ‘नोपधे’त्यस्य वारयितुं शक्यत्वाच्च इति ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

२. इतोऽग्रे-‘अव्ययं च तक्रकौण्डिन्यायात् क्त्वान्तभिन्नमेव’ इति ग. पाठः।

क्त्वाप्रकृत्यर्थगतं प्रकर्षं द्योतयन् 'कुगती'ति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यत इति बोध्यम्।

कोऽसिचदिति। 'एङः पदान्तादि'त्येकादेशस्य परादिवत्त्वेन 'ओसिचदि'त्यस्य पदत्वात्, सस्य अपदादित्वेन, 'सात्पदाद्योरि'त्यस्य अप्राप्त्या, प्राप्तं षत्वम् एकादेशस्यासिद्धत्वेन अकारव्यवधानान्नेत्याशयः। प्रासङ्गिकं^१ षत्वमुदाहृत्य, प्रकृतं ल्यपि कार्यं तुकमुदाहरति—**अधीत्येति।** न चात्र तुक् दुर्लभः। ('अकृतव्यूह'^२ परिभाषया दीर्घात्पूर्वं तदप्राप्तेः। न च दीर्घोत्तर-मनेनासिद्धत्वात्सः)। पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव असिद्धताया भाष्ये उक्तत्वात्। अत्र च 'गतिकारके'ति परिभाषया उत्तरखण्डे सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासादिति वाच्यम्। तत्र 'पद'शब्देनार्थवत उपलक्षणात्। बहिरङ्गपरिभाषयैव सिद्धे, इदं 'नाजानन्तये' इत्यस्य ज्ञापनार्थमित्यादि निरूपितम् अचसन्धौ।

तेन मान्तेति। इदं च 'अनुदात्तोपदेशे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नान्तानिटांमिति। प्रयोगाभिप्रायेण बहुवचनम्। **आत्वेत्त्वेति।** यद्यपि भाष्ये ईत्वमपि पठितम्, तथापि आरम्भसामर्थ्येन 'न ल्यपी'त्यनेनैव सिद्धिं मत्वा तदुपेक्षितम्। इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये अनुनासिकलोपो नोक्तः। 'वा ल्यपी'त्यारम्भसामर्थ्येनैव तत्सिद्धेः। **विधायेति^३।** क्रमेण 'दधातेर्हिः', 'दो दद् घोः', 'जनसने'त्यात्वम्, 'द्यतिस्यती'तीत्वम्, 'अनुनासिकस्ये'ति, 'क्रमश्च क्त्वी'ति वा दीर्घत्वम्, 'च्छ्वोः शूडि'ति शूटत्वं च न। एवमेव 'प्रशाये'त्यादौ 'शाच्छोरि'तीत्वाभावोऽपि बोध्यः। तादिकित्वाभावेन ल्यपि कृते तदप्राप्तिः। ल्यपः पूर्वमपि न। 'अन्तरङ्गानपी'ति

१. 'प्रासङ्गिकषत्वम्' इति क. पाठः।

२. अयं ख. ग. ड. पाठः। क. कुण्डलितः।

३. 'प्रधायेति' इति ग. पाठः।

न्यायात्^१। इडभावस्तु 'प्रदीव्य', 'प्रखन्ये'त्यादौ बोध्यः (१जनेक्ति?)।

न ल्यपि। 'निपीये'ति प्रयोगस्तु 'पीड् पाने' इति दैवादिकस्य बोध्यः।
विगणय्येति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, असिद्धत्वं च न। अपूर्वविधित्वात्,
व्याश्रयत्वाच्च। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्च^२। ननु 'लघुपूर्वादि'ति 'लघुः पूर्वो
यस्मादि'ति बहुव्रीहिः। तत्र अवध्यवधिमतोः साजात्याद् वर्णस्य अन्यपदार्थत्वेन,
वर्णग्रहणे च जातिग्रहणात् 'प्रचिकीर्ष्ये'त्यादौ दोष इति चेत्, न, जातिग्रहणे
अनेकग्रहणेऽपि^३ प्रकृते वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेनादोषात्।

अत एव 'सनि मीमे'त्युत्तरं 'दम्भ ईच्च' 'आपूज्यपृथामि'ति दम्भेरपि
इस्-ईत्वाभ्यां, नलोप-संयोगादिलोपाभ्यां सिद्धे, 'दम्भ इच्चे'ति इत्वविधानं
चरितार्थम्। इस्भावे हि 'सन्भे'ति वर्णत्रयसत्त्वेन कित्त्वानापत्तेः। 'अ-इ-उ
अपेही'त्यादावपि द्वयोरेव प्रगृह्यत्वापत्तौ आकरतात्पर्यम्।

प्रणमय्येति। 'मितां ह्रस्वः'। प्रबेभिदय्येति। भिदेर्यङन्तात् णिचि,
अल्लोपे, 'यस्य हल' इति यलोपः। ह्रस्व'-यलोपाल्लोपानाम् आभीयासिद्धत्वं
तु न। व्याश्रयत्वात्-'णौ ह्रस्वादयो, णेरयादेशस्तु ल्यपी'ति।

आप्नोतेरिति। इडादेशस्य तु लाक्षणिकत्वात् ग्रहणमिति भावः।
कश्चमिति। स्वाप-हासोत्तरं, तत्समकालं वा व्यादान-निमीलनयोः सत्त्वेन
क्त्वैव दुर्लभ इति प्रश्नः। तदंशेति। एतेन 'सर्वं व्याप्य ईश्वरस्तिष्ठति' 'ज्ञात्वा
तिष्ठती'त्याद्यपि व्याख्यातम्। 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते'
इत्यत्र 'स्थितस्ये'त्याद्यध्याहृत्य समानकर्तृकता निर्वाह्येत्याहुः।

१. इतोऽग्रे- 'अकृतव्यूहा' इति 'परिभाषणाच्च' इति ग. पाठः।

२. अयं क. पाठः।

३. 'अनित्यत्वात्, अभावाच्च' इति ख. ग. पाठः।

४. 'अनेकग्रहणेऽपि, प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन वर्णद्वयस्यैव' इति ख. ग. ड.
पाठः।

५. 'ह्रस्व-यलोपयोराभीयासिद्धत्वं तु न' इति ग. पाठः।

आभीक्ष्ण्ये। यद्यपि वासरूपन्यायेन क्त्वा सिद्धस्तथापि 'विभाषाऽग्रे'-
इति सूत्रेण उभयोर्विधानाय चकारः। तत्र सूत्रे साधनान्तरजन्यस्वसजातीयक्रिया-
पेक्ष-पौर्वकाल्यरूप-साधनपौर्वकाल्य-विषयाग्रादीनामेव ग्रहणेन, तद्विषये
समानादिसूत्रेण क्त्वा^१ तेन न्यायेन दुर्लभः। समानकर्तृकयोः पूर्वकालत्वा-
भावात्। नाप्यनेन, आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन अस्यैव इष्टत्वेन, अनाभीक्ष्ण्ये
एव तत्प्रवृत्तेः।

द्वित्वमिति। 'नित्यवीप्सयोरिति, 'आभीक्ष्ण्ये द्वे' इति वा। यद्यपि
आभीक्ष्ण्यं णमुला, क्त्वा च द्योतितम्, तथापि अर्थान्तरेऽपि तयोर्विधानात्
द्वित्वरहितयोर्न तद्द्योतने सामर्थ्यमिति भावः।

पायं पायमिति। 'आतो युक्'। **वा दीर्घ इति।** गमेर्ण्यन्तात् णमुलि,
मितां ह्रस्वे च कृते, वा दीर्घ इत्यर्थः। **ण्यन्तस्यापीति।** 'जागर्ते'श्चण्णमुलोर्वा
वृद्धिरिति तु अपाणिनीयमिति भावः।

न यद्य। न च 'यद्याकाङ्क्षे' इत्येव 'यच्छब्दयोगे चेद् आकाङ्क्षे
एवे'ति नियमेन सिद्धमिति वाच्यम्। विपरीतनियमापत्तेः। 'अनाकाङ्क्षे' इति
पचाद्यजन्तेन नञ्समास इत्याशयेनाह—**नाकाङ्क्षते चेदिति।** क्त्वा-
प्रकृत्यर्थक्रियाया यद्यपि सर्वत्रैव आकाङ्क्षा, तथापि आख्यातोपात्तक्रियाया
आकाङ्क्षा निषेधविषयः। **चेदिति।** ^१'नाकाङ्क्षतश्चेदिति युक्तः पाठः^३।

इह क्त्वाणमुलाविति। 'पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्रे'ति वचनव्यक्त्या
प्रकरणापेक्षयैव प्रतिषेधाभ्युपगमात्। एतेन 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन
'आभीक्ष्ण्ये पूर्वसूत्रविहितक्त्वा-णमुलोर्निषेधेऽपि, व्यवहितसूत्रेण क्त्वा स्यादेवे'ति
निरस्तम्।

विभाषाऽग्रे। 'अत्र साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेव अग्रादीनां ग्रहणमिति

१. 'समानादिसूत्रेण क्त्वस्तेन न्यायेन दुर्लभत्वात्' इति ख. पाठः। लघुशेखरे च।

२. 'आकाङ्क्षते इति कर्मव्यतिहारे तङ्' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'क्वचित्तु परस्मैपदमेव पठ्यते' इति ग. पाठः।

‘समानकर्तृकयो’रित्यत्र भाष्य कैयटयोः। नानुवर्तत इति। एवञ्चा प्राप्तविभाषेयम्। यद्यपि अग्रशब्दो देशविशेषवाच्यस्ति—‘प्रभोरग्रे गच्छती’-त्यादौ, तथापि ‘प्रथम’साहचर्यात् कालविशेषवाच्येव इह गृह्यते। ‘अग्रे’ इति सप्तम्यन्तानुकरणम्। अत एव विभक्तेर्लुक् न, ‘अस्यवामीय’मितिवत्।

अग्रेभोजमिति। ‘अमा च, अन्येन च तुल्यविधानमेतदि’ति उपपद-समासाभावः। ‘अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वे’त्यर्थः। यदा तु अग्रेप्रभृतिभि-र्व्रजनादिक्रियापेक्षं भुज्यादेः पौर्वकाल्यमुच्यते, तदा क्त्वाणमुलौ न। ताभ्यां द्योत्यस्य भुज्याद्यपेक्षव्रजनादिनिष्ठोत्तरकालिकत्वस्य ‘अग्रे’शब्दादिभिरेव द्योतितत्वादित्याहुः। **पक्षे लडादय इति।** यद्यपि वासरूपन्यायेन सिद्धास्ते, तथापि क्त्वा-णमुलोः सह विधाने तदभावज्ञापनार्थं ‘विभाषा’ग्रहणम्। एवञ्च पूर्वसूत्रविषये लडादयो^१ न।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति। कर्तृपौर्वकाल्येऽपि पूर्वसूत्रं प्रवर्तत इति भावः। इदं च प्रकृतसूत्रे, ‘न वे’ति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्।

‘स्वादुमी’त्यर्थग्रहम्। व्याख्यानात्। तदाह—**स्वाद्वर्थेऽपि। मान्तत्व-मिति।** ननु खमुजम् अनुवर्त्य णमुल्ग्रहणं, मान्तत्वनिपातनं च त्यज्यताम्, ‘अरुद्विषदि’त्येव मुम्सिद्धेरिति चेत्, न, च्यन्तस्याव्ययत्वेन ‘अनव्य-यस्ये’ति निषेधाद् मुमनापत्तेः। तथा च ‘स्वादुङ्कारमि’त्यत्र ‘च्चौ चे’ति दीर्घः स्यात्। सम्पन्नादिषु ‘अस्य च्चौ’ इतीत्वं स्यात्। किञ्च स्त्रियां ‘वोतो गुणे’ति डीषि, ‘खिती’ति ह्रस्वे ‘स्वाद्विङ्कारमि’ति स्यात्। एतेन ‘मुमेव विधीयतां स्वादुशब्दस्ये’त्यपास्तम्। च्यन्ते दीर्घादौ कृते, मुमापत्तेः। स्त्रियां दोषाच्च।

१. ‘लडादयो नेति वदन्ति’ इति ख. ड. पाठः। इतोऽग्रे च—‘ज्ञापकविषयतां सम्पा-दयितुमेव ‘णमुल् चे’ति चकार इति कैयटः’ इति ग. पाठः।
२. ‘वोतो गुण’ इति डीषि ‘स्वाद्विङ्कारमि’ति स्यात्। ‘खिती’ति ह्रस्वे ‘स्वाद्विङ्कारमि’ति स्यात्’ इति ख. ड. पाठः।

न च प्रत्ययसन्नियोगेन मुमो विधानात्, अन्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ, नैते दोषाः। सुबन्तस्य उपपदत्वेन, सुपः प्रागेव च ङ्यापोः प्रवृत्त्या दोषात्। स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-सङ्ख्यानां क्रमिकत्वात्—‘प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः’ इति भाष्योक्तरीत्या पदान्तरान्वयात्पूर्वमेव ङ्यापोः प्रवृत्तेः। मम तु ‘स्वादुमि’ति विशिष्टरूपनिपातनान्न दोषः।

ननु निपातनमाश्रित्य खमुञेव विधीयतां, किं णमुलेति चेत्, न, ‘खमुञि अव्ययार्थमेव निपातनं स्यादिति ङीष्बाधानापत्तेः’। णमुलि तु अपूर्वं विधीयमानं मान्तत्वं सर्वार्थम्, उत्तरार्थं च णमुलि’ति कैयटादयः।

वासरूपेणेति। ‘विभाषाग्रे’ इति ज्ञापकं तु क्त्वाणमुलोः सह विधानविषयकमिति भावः। स्वादुङ्कृत्वेति। ‘एतत्प्रकरणस्थभावप्रत्ययमात्र-विषयकं निपातनमि’ति हरदत्ताद्युक्तेरिति भावः। वस्तुतो णमुल्विषयमेव निपातनम्। अत एव ‘अस्वाद्धीं स्वाद्धीं कृत्वे’त्यादि भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा ‘साक्षात्प्रभृतिषु’ इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ‘मान्तत्वनिपातनमि’त्यस्य ‘स्वादुशब्दस्य स्वादुमादेशः’ इत्यर्थे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तस्यापि तदादेशापत्तौ असङ्गतिः स्पष्टैव। भाष्यविरोधाद् हरदत्तोक्तिरप्रामाणिक्येव। ‘स्वादुङ्कृत्वे’त्यस्य—‘स्वादुमन्त्रं कृत्वे’त्यर्थः। ‘उपपदत्वाऽभावात् असमास’ इत्यन्ये। एवम्भूतश्चेदिति। पञ्चम्यन्त‘कृञ्’ इत्यस्य प्रथमया विपरिणाम इत्यर्थः। व्यर्थत्वादिति। अनतिप्रयोजनत्वादित्यर्थः। शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्त्येव। क्रियासामान्यवाचकः करोतिः। तदीयश्च प्रकारः ‘अन्यथा’ऽऽदिशब्दचतुष्टयेन बोध्यते। एवञ्च प्रकारविशेषविशिष्टा क्रिया णमुलन्तार्थः। सा च भुज्युपात्तफलविशिष्टक्रियां प्रति अभेदेन विशेषणम्। एकस्या अपि क्रियाया विशेषणोपरागकृतभेदमाश्रित्य विशेषण-विशेष्य-भावसम्भवात्। फलितार्थं विशेषाभावात् ‘अनतिप्रयोजनत्वादि’त्युक्तम्।

१. ‘ङीप्’ इति सर्वत्र पाठो दृश्यते।

२. ‘मूलस्थस्य स्वादुङ्कृत्वेत्यस्य’ इति ग. पाठः।

तद् ध्वनयन् व्याचष्टे—**इत्थम्भुङ्क्ते इत्यर्थ इति**। फलितार्थकथनमेतत्। 'सर्वथा निरर्थकत्वमि'ति तु न भ्रमितव्यम्। भेदनिबन्धनपौर्वकाल्य-समानकर्तृकत्वयोरभावे णमुल् एव दुर्लभत्वात्। धातुसम्बन्धाधिकार-बाधापत्तेश्चेति दिक्।

यत्तु 'वचनसामर्थ्यात् णमुल्। अपार्थक्यमेव णमुलन्तं प्रयुज्यतामि'ति। तत्र। अर्थवत्त्वे सम्भवति, तथा कल्पनाया असम्भवात्। अत एव वासरूप-विधिना क्त्वापि। अत एव 'अन्यथाकृत्वा चोदितम्', 'कथंकृत्वा परिहार' इत्यादिभाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। एतेन एषां भाष्यप्रयोगाणां प्रामादिकत्वं वदन्तो **मीमांसावार्तिककाराः परस्ता'** इत्याहुः।

शिरोऽन्यथेति। करोतेरभावे भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते, न तु शिरसोऽन्यथाकरणम्, अत आवश्यकः करोतिरिति भावः।

यथाकारमिति। प्रष्टुमनर्हः सन् यः पृच्छति तत्प्रश्ने इदमुत्तरम्। वासरूपन्यायेन पक्षे 'क्त्वा'। 'असूयया प्रतिवचने' इति तृतीयातत्पुरुषः।

कन्यादर्शमिति। अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽ-न्वयात्साकल्यं बोध्यम्।

सर्वा इति। दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः। साकल्यमपि तदपेक्षयैव। अतिशयप्रतिपादनपरं चैतत्। **जानातीत्यादि**। सत्तार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः।

यावति। 'विन्दे'ति नुम्विशिष्टोच्चारणात् लाभार्थस्यैव ग्रहणम्। तदाह—**यावल्लभत इति**। असाकल्यमनेन दर्शयति। साकल्ये हि पूर्वैणैव सिद्धमित्यर्थः।

चर्मोदरयोः। कर्मणीत्येवेति। एवञ्च 'पूरेरि'ति ण्यन्तस्य निर्देशो, न तु केवलस्य, अकर्मकत्वादिति भावः। **उदरमिति**। 'उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रिये'त्यर्थः। इह 'पूर्वकाले' इति न सम्बध्यते, असम्भवात्, अप्रतीतिश्चेति बोध्यम्। एवम् अन्यत्रापि यथासम्भवं बोध्यम्।

वर्षप्रमाणे। वर्षे वृष्टिः। अत्र भाष्ये 'ऊलोपश्चे'त्यादि प्रत्याख्यातम्। प्रातेः के 'गोष्पदप्रमि'त्यादेः सिद्धत्वात्। एवञ्च 'गोष्पदप्रेणे'ति, तरबादौ 'गोष्पदप्रतरमि'त्यादि च सिद्ध्यति। 'गोष्पदप्रङ्कल्पमि'त्यादि तु अनभिधानात्। न च पूरेर्घञि 'गोष्पदपूरमि'त्यस्यापि सिद्धौ, सूत्रं व्यर्थम्। 'गोष्पदपूरेणे'-त्याद्यापत्तेः। 'गोष्पदपूरन्तरमि'त्याद्यापत्तेश्च।

चेले क्नो। 'चेले'त्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात्। तदाह—**चेलार्थेष्विति।** **चेलक्नोपमिति।** 'यथा वृष्टौ चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट' इत्यर्थः। 'धातूनामने-कार्यत्वाद् आर्द्रीकरणं क्नोपेरर्थ' इत्यन्ये।

निमूलसमू। निगतमूलं, मूलसहितं चेत्यर्थः। **सामान्यविशेषेति।** यद्यपि णमुत्प्रकृत्या, अनुप्रयुज्यमानधातुना च एक एवार्थ उपस्थितः, तथापि उपपदार्थविशिष्टो णमुत्प्रकृत्यर्थोऽनुप्रयोगार्थं प्रति विशेषणमिति भावः। अत्र प्रकरणे शाब्दबोधमात्रीयं किञ्चिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य णमुलन्तानामनु-शासनबलात्साधुत्वं बोध्यम्।

समूलाकृत। यथासङ्ख्यमन्त्रेष्यते।

करणे ह। 'हिसार्थानां च समाने'ति सिद्धे, अहिसार्थं वचनम्, हिसायां नित्यसमासार्थं च^१। तेन प्रत्यये तु 'तृतीयाप्रभृतीनी'ति विकल्पेन स स्यात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। तदाह—**यथाविधीति।**

स्नेहने पिषः। 'शुष्कचूर्णे'ति सूत्रे एव न स्नेहनग्रहणं कृतम्। तत्र हि 'कर्मणि दृशिविदोरि'ति सूत्रात् 'कर्मणी'ति वर्तते। इह तु 'करणे' इति। तदाह—**करणे इति। हस्तार्थे इति।** व्याख्यानाद् अर्थग्रहणम्।

अधिकरणे बन्धः। अत्रापि 'संज्ञायामि'त्याकृष्यते। तेन 'ग्रामे बद्ध' इत्यर्थे 'ग्रामबन्धं बद्ध' इति नेति स्पष्टं भाष्ये।

१. इतोऽग्रे—'हिसायां यथाविध्यनुप्रयोगे पूर्वविप्रतिषेधेनास्यैव प्राप्तेः' इति ग. पाठः।

संज्ञायाम्। अनधिकरणार्थमिदम्। 'संज्ञायामि'ति पूर्वसूत्रेण एकम्, एतत्साध्यरूपाणि तु 'उपमाने कर्मणि चे'त्यनेन साध्यानीति भाष्यकृतः।

कषादिषु। स एवेति। स चाविशेषात्कृदन्तः, तिङन्तश्चेत्याहुः।

मूलकोपदंशमिति। अयमर्थः—'मूलकेन भुङ्क्ते'। 'किं कृत्वा'? 'उपदश्य'। 'किमुपदश्य'? अर्थात्—'मूलकमि'ति।

वचनेति^१। यदि हि तृतीयान्तेन^२ शाब्दे अन्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि 'करणे' इत्येव वदेत् 'करणे हन' इतिवदिति भावः। एतेन 'दशनैरुपदश्य भुङ्क्ते' इत्यादौ वचनं चरितार्थमि'ति परास्तम्^३। न^४ च 'दध्ना सह सक्तून् भुङ्क्ते' इत्यर्थे 'दध्युपदंशं सक्तून् भुङ्क्ते' इत्येतत्सिद्ध्यर्थं^५ तृतीयाग्रहणं चरितार्थम्। तादृशे विषये उपदंशननिरूपितार्थकर्मत्वस्यापि सत्त्वेन 'उपषद्विभक्तेरि'ति न्यायेन तृतीयाया दुर्लभत्वात्। न च वचनसामर्थ्यात्समासप्रत्ययाद्युपपत्तावपि, 'मूलकेनोपदंशमि'त्यत्र समासाभावपक्षे कृद्-ग्रहणपरिभाषया विशिष्टे प्रातिपदिकसंज्ञापादनम्, समासग्रहणकृतनियमेन वारणं चासङ्गतं स्यात्, प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकत्वस्यैव ग्रहादिति वाच्यम्^६। उपदंशे कर्मत्वेनापि आर्थान्वयसत्त्वात्तन्निरूपितकारकत्वाक्षतेः।

१. 'वचनेति। प्रत्यासत्तिन्यायेन तृतीयान्तस्योपदश्यमानसमर्पकस्यैव ग्रहणादिति भावः' इति ग. पाठः।

२. 'अत्र केचित्—यदि हि तृतीयान्तेन' इति ख. ग. ड. पाठः।

३. 'इत्यपास्तम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

४. 'यत्तु 'तृतीयान्तेन' शब्देऽन्वय एव सूत्रप्रवृत्तौ 'करणे' इत्येव सिद्धे 'तृतीयायामि'ति व्यर्थं स्यादिति। तत्र। दध्ना सह सक्तून् भुङ्क्ते इत्यर्थे' इति ग. पाठः।

५. 'इत्येतत्सिद्ध्यर्थं तदावश्यकत्वात्। दंशनमत्र दन्तसंयोग एव' इति ग. पाठः।

६. 'इति वाच्यमि'ति ग. नास्ति।

विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिनी तृतीयैव^१, परत्वाच्चेति^२ बोध्यम्। कालयतीति।
'कल विक्षेपे'। चुरादिः।

दण्डताडमिति। 'तड आघाते'। चुरादिरेव।

सप्तम्यां चो। पीडादीनां समाहारद्वन्द्वे उपपूर्वः पीडादिरिति मध्यम-
पदलोपी समासः। पुंस्त्वं सौत्रम्। पञ्चम्यर्थे प्रथमा। 'कर्षे'ति शपा निर्देशः।
कृतोपधागुणस्योच्चारणात्। तत्फलं तुदादिव्युदासः। यद्यपि सोऽपि विलेखने
एव, तथापि क्षेत्रविषय एव। 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति दर्शनात्। एवञ्च
कृषतेः क्तवैव, 'क्षेत्रे उपकृष्ये'त्यादि, न त्विह णमुलित्याकरः। 'धनुररभिरसह्यं
मुष्टिपीडं दधान' इति भट्टिप्रयोगे तु न णमुलन्तम्, किन्तु घजन्तम्। क्रिया-
विशेषणत्वाच्च द्वितीयेति बोध्यम्।

केशग्राहमिति। सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्, केशेषु ग्रहणं भवतु मा वा
भूत्। **द्वयङ्गुलेति**। अङ्गुलिद्वयसमाहारेण उत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः। 'ह्रस्वः
खण्डः खण्डिके'ति हरदत्तः^३। शय्येति। एवं हि नाम त्वरा, यद् आवश्यकं
मुखक्षालनादि अकृतवैव धावन्तीत्यर्थः। **यष्टिग्राहमिति**। समासाभावे 'यष्टि
ग्राहमि'ति। यच्छस्त्रमपि न प्रतीक्षन्त इति त्वराऽवगतिः। 'पदमेकवर्जमि'त्यत्रापि
'उदात्तस्वरितसमकालमेव शिष्टमनुदात्तं कर्तव्यमित्यर्थाद् अस्त्येव त्वरेत्यग्रे
निरूपयिष्यामः। 'सौत्रत्वात् णमुलि'त्यन्ये। **येन विनेति**। एवञ्च येन विना
जीवनं, तदध्रुवमिति फलितम्।

यद्यपीति। न च कत्वानिवृत्तिः फलम्। तस्या अनिष्टत्वात्। **उपपदेति**।
द्वितीयान्तस्योपपदत्वार्थमित्यर्थः। तेन पाक्षिकोपपदसमाससिद्धिः। **गेहस्येति**।
व्याप्यमानतया द्रव्यस्य द्वित्वम्।

णमुलन्तस्येति। आसेव्यमानत्वेन क्रियावचनस्येत्यर्थः। तदुक्तम्—

१. 'प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता' इति ग. पाठः।

२. 'इति न दोषः' इति ग. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'उत्कृष्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थ इत्यन्ये' इति ख. ग. ड. पाठः।

‘सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यते’ति। **द्वित्वमिति**। व्याप्यमानत्वाऽऽसेव्यमानत्वयोः केवलेन णमुला समासाभावे द्वित्वं विना वक्तुमशक्यत्वमिति भावः।

अस्यतितृषोः। अनयोः किम्? ‘द्वयहमुपोष्य भुङ्क्ते’। क्रियान्तरेति किम्? ‘अहः अत्यस्य इषून् गतः’। न गतिर्व्यवधीयते। कालेषु किम्? ‘योजनमत्यस्य गाः पाययति’। इह योजनकर्मकात्यसनं व्यवधायकम्, न कालकर्मकमिति भावः।

नाम्या दि। ‘नामशब्दे उपपदे आङ्पूर्वादिशेग्रहेश्च णमुलि’त्यर्थः।

अव्यये। ‘अयथाभिप्रेत’शब्द आख्यानक्रियाविशेषणम्। ‘अभिमतं यथा न भवति तथा आख्याने’ इत्यर्थः। तदाह—**अयथेत्यादि**।

नीचैः कृत्येति। यद्यपि प्रियाख्यानमभिप्रेतमेव, तथापि तत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्यानभिप्रेतत्वमित्युदाहरणम्। अत एव ‘अप्रियाख्याने’ इति नासूत्रि। इह वाऽसरूपेण सिद्धे क्त्वाग्रहणं ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ क्त्वा चे’त्युपपदसमास-विकल्पाय। णमुलोऽधिकारे पुनस्तद्ग्रहणम् उभयोः समप्राधान्याय। तेन उत्तरत्र उभयोरपि अनुवृत्तिः सिद्धेत्याहुः।

तिर्य्यच्य। ‘अयुक्तोऽयं निर्देशः। ‘तिरश्ची’ति भवितव्यम्। सौत्रो निर्देश’ इति **भाष्यम्**। ‘प्रकृतिवदि’त्यतिदेशोऽत एवानित्य इति तद्भावः। ‘तिर्य्यक्कृत्ये’त्ययं समुदायोऽपवर्गे वर्तते। तदाह—**समाप्य गत इति**।

तिर्य्यक्कृत्वेति^१। ‘अनृजुं कृत्वा = अग्रतः स्थितं काष्ठं पार्श्वे क्षिप्त्वा, गत’ इत्यर्थः।

स्वाङ्गे। ‘तत्प्रत्यये’ इति कर्मधारयेन ‘स्वाङ्गे’ इत्यस्य विशेषणात् तदन्तविधिः। एवञ्च ‘तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे’ इत्यर्थः। ‘तत्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं, तस्मिन्नुपपदे इत्यर्थ’ इति **प्राञ्चः**। तत्र ‘तस्मिन्नि’त्येतत् प्रकृति-प्रत्ययसमुदायपरम्। अन्यथा स्वाङ्गमात्रस्य उपपदत्वाभावाद् असङ्गतिः स्पष्टैव। इह प्रत्यययोः, प्रकृत्योश्च यथासङ्ख्यं नेष्यते। यथासङ्ख्य-

१. ‘तिर्य्यक्कृत्य’ ‘तिर्य्यक्कृत्वा’ इति ग. पाठः।

२. ‘अनृजुं कृत्वा’ इति ख. ग. पाठः।

सूत्रभाष्यप्रामाण्यादित्याशयेनाह—मुखतःकारमिति। आद्यादित्वात् सप्तम्यर्थे तसिः।

प्रत्ययेति किम्? 'मुखे तस्यति मुखतः'। 'अधातोर्'ित्युक्तेः 'अत्वसन्तस्ये'ति न दीर्घः।

मुखतः कृत्वा गत इति। 'प्रत्ययाप्रत्यययोरिति सिद्धे 'प्रत्यय'ग्रहणं तदनित्यत्वज्ञापनाय। तेन 'सनः क्तिची'त्यादौ 'सन्'धातोर्ग्रहणमित्याहुः।

नाधार्थ। नार्थी—ना-नाजौ। धाऽर्थाः—धमुजादयः। 'द्वैधङ्कृत्य', 'द्वैधङ्कृत्वे'त्यादि। यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते।

ननु धमुजादिविधौ 'एकाद्ध' इत्यतो 'ध' इति वर्तते। एवञ्च तेषामादेशत्वात्स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति, न धांशे अर्थग्रहणस्योपयोगः। 'निरनुबन्धक'परिभाषानित्यत्वे तु 'नां'शेऽपि नोपयोग इति चेत्, न, 'धमुजन्ता-त्स्वार्थे ङदर्शनमिति' 'ङ'प्रत्ययान्तसङ्ग्रहार्थं तदावश्यकत्वात्—'द्वैधौकृत्ये'त्यादि।

तूष्णीमि। कृजो निवृत्त्यर्थं 'भू'ग्रहणम्। अत एव 'च्यर्थे' इति नानुवर्तते।

अन्वच्या। 'तिर्यची'तिवद् अस्याप्यनुकरणत्वेन साधुत्वं बोध्यम्। 'प्रकृतिवदि'त्यतिदेशस्तु वैकल्पिकः। आनुलोम्यम्—आनुकूल्यम्। तच्च परचित्तानुसरणम्। अग्रत इत्यादि। 'अन्वक्'शब्दस्य आनुकूल्यमात्रे विश्रान्तेर्देशविशेषे प्रमाणं नास्तीति सूचयितुमिदम्।

पृष्ठतो भूत्वेति। इहानुकूलोऽननुकूलो वेति शब्देन न स्पृश्यते। 'अन्वक्'शब्दस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात्। प्रमाणान्तरेण क्वचिदानुकूल्यलाभेऽपि, 'अन्वक्'शब्दस्य तत्समर्पणे व्यापारविरहात् णमुल् न। किन्तु क्तवैव। नापि उपपदसमास इति व्यवस्थेति सर्वेष्टसिद्धिः।

॥ इति उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

॥ इति श्री-उपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसती-

गर्भजनागेशभट्टकृते शब्देन्दुशेखरे

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

कृदन्तं समाप्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु। वृद्धिरस्तु ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

॥ अथ वैदिकप्रक्रिया ॥

॥ तत्र प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ वैदिकेषु विशेषमाह—छन्दसि पुनः। पुनर्वस्वोद्वे तारे। अदितिर्देवता। लोके उद्धृतावयवसमुदाये निरूढत्वाद् द्विवचनमेव। 'गां गताविव दिवः पुनर्वसू'। तदाह—लोके त्विति। एवं विशाखयोरपि द्वे तारे। तेन लोके द्विवचनमेव। अमरस्तु 'राधा विशाखे'ति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति। योगविभागः 'छन्दसी'त्यस्य उत्तरत्र निवृत्यर्थः। योगविभागे हि चानुकृष्टत्वात्तस्योत्तरत्र नानुवृत्तिः। वतीति। 'वत्प्रत्यये परे' इत्यर्थः। मनेरपीति। 'आदेशप्रत्यययोरिति'ति षत्वम्।

वृषन्निति। 'कनिन्युवृषी'ति कनिन्नन्तस्य 'वृषन्'शब्दस्य भत्वम् उपसङ्ख्यायते। अनङ्गत्वात्। भसञ्ज्ञानिमित्तवसुशब्दनिरूपिताङ्गत्वाभावादिति भावः। 'अङ्गस्य' 'भस्ये'ति च तत्राधिकारात्। प्रत्यासत्त्या च अङ्गभसञ्ज्ञानिमित्तयोरैकत्वाश्रयणादिति तात्पर्यम्। 'एतद्वार्तिकद्वयं छन्दोविषयमिति' कैयटः।

संज्ञाद्वयमिति। 'संज्ञाद्वयप्रयुक्तं कार्यमिति'त्यर्थः। उभयेति। अयस्मयादिषु 'ऋक्वता' इत्यादयः प्रकृति-प्रत्ययसमुदायाः पठ्यन्ते। तेन 'जश्त्वमस्तु, कुत्वं मा भूदि'ति वैपरीत्यं न प्रसज्यत इति बोध्यम्।

'अयस्मयमिति'त्यत्र अयसो विकार इत्यर्थे 'द्वयचश्छन्दसी'ति मयट्। वाचाम् इनाः—वाजिनाः।

ते प्राग्धातो रिति। अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमुपात्तम् 'ते प्रागिति' सूत्रं प्रयोग-

नियमार्थम्। तदपवादः 'छन्दसी'त्यादिसूत्रद्वयम्। अत्र पक्षे 'ते गत्युपसर्गसञ्ज्ञा' इत्यत्र जातिपरत्वेन 'व्याहृतमि'त्यादौ न दोषः। अत एव 'गतिरनन्तर' इत्यत्र 'अनन्तर'ग्रहणं चरितार्थम्। न च 'च्छन्दसि ने'त्येव सूत्र्यताम्, अनेन 'ते प्रागि'त्यस्य निषेधे, यथेष्टसिद्धेरिति वाच्यम्। तन्नादिना क्वचिल्लोकेऽपि व्यवहितप्रयोगार्थं 'व्यवहिताश्चे'त्यस्यावश्यकत्वात्। 'वारुणीमद-विशङ्कमथाऽऽविश्रुषोऽभवदसाविव रागः' इति यथा। 'सुकटङ्कराणी'ति भाष्यप्रयोगश्च। 'स्वाढ्येन भूयते' इति वृत्तिप्रयोगश्च। 'भवति प्रे'त्यादि तु नापादनीयम्। अनभिधानात्। त्वयाऽपि च 'घट' इत्यादीनामनभिधानेनैव वारणीयत्वात्। भाष्ये 'ते' इत्यनेन प्रादीन् उपनिषत्पर्यन्तान् स्वरूपेण परामृश्य, धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां तत्तत्सूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानमाश्रित्य, संज्ञानियमपक्षं दर्शयित्वा, एतत्सूत्रद्वयं प्रत्याख्यातम्, 'अनुकरणं चे'ति सूत्रे 'अनितिपर'ग्रहणं च। अत्र पक्षे 'वारुणीमदे'त्यादिप्रयोगेषु^१ दोषशङ्कैव न। 'इन्धिभवतिभ्यां चे'त्यस्य^२ क्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासत्यागे बीजमाह—इन्धेरिति।

॥ इति^३ वैदिकप्रक्रियायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

हविषि वर्तत इति। हूयते तद् होत्रम्। 'अग्नये होत्रमि'ति 'चतुर्थी'ति योगविभागात्समासः। 'सुप्सुपे'ति वा। 'हूयते' इति त्वर्थप्रदर्शनम्। यद्वा षष्ठी-तत्पुरुषः। 'यवाग्वे'ति वाक्ये जुहोतिस्त्यागपूर्वके प्रक्षेपे। तदाह—यवाग्वारुण्य-मिति। अत्रैव प्रयोगे 'यवागू'शब्दात्तृतीया। 'अग्निहोत्र'शब्दाद् द्वितीया। विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वाद् नामार्थयोरभेदान्वयः। यद्यपि लोके वैकल्पिकविभक्तिविषयेऽपि विशेष्यविशेषणयोरेकविभक्तिकत्वनियमो

१. 'जातिपरत्वेन 'अनुव्यचलदि'त्यादौ न दोषः' इति ख. पाठः।

२. 'इत्यादिप्रयोगः साधुरेव' इति ख. ड. पाठः।

३. 'प्राप्तोपन्यासत्यागे' इति ख. ड. पाठः।

४. 'इति प्रथमः' इति लिखितेषु पाठः।

दृष्टः, 'एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवती'ति 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति सूत्रस्थभाष्याच्च, तथापि वेदे न तथा नियम इति बोध्यम्। भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्—'अग्निहोत्र'शब्दो ज्योतिष्यपि वर्तते। 'अग्निहोत्रं प्रज्वलितमि'ति दर्शनात्। 'हूयतेऽस्मिन्नि'ति व्युत्पत्तेश्च। जुहोतिश्च प्रीणने। तद्यदा 'यवागू'शब्दात्तृतीया, तदा 'यवाग्वाऽग्निं प्रीयणती'-त्यर्थः। यदा तु द्वितीया, तदा प्रागुक्तोऽर्थ इति।

मीमांसकास्तु—'अग्निहोत्र'शब्दः कर्म नामधेयम्। 'तत्प्रख्यं चान्य-शास्त्रमि'ति न्यायात्। दृश्यते च—'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं, दर्शपौर्णमासावि'त्यादि। कर्मनामधेयस्थजुहोतिस्त्यागार्थः। हूयते=त्यज्यतेऽस्मिन्निति होत्रम्। ततोऽग्निपदेन चतुर्थीसमासः, षष्ठीतत्पुरुषो वा। अतः केषाञ्चिदन्तोदात्तपाठेऽपि न क्षतिः। व्यधिकरणबहुव्रीहौ तद्विरुध्येत। शास्त्राविहितत्वं च। नामधेयस्थजुहोतेरर्थान्तरपरत्वं तूभयोः समानम्। एवञ्च 'भावाऽर्थाधिकरण'न्यायेन करणभूते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्य अग्निहोत्रस्य करणत्वात्तृतीयायां प्राप्तायां, पक्षे करणे द्वितीयार्थमिदमिति वदन्ति। तत्र सूत्रानुगुणम्, 'कर्मणी'त्यनुवृत्तेः, न वा प्रागुक्तभाष्याद्यनुगुणमित्युपेक्ष्यम्।

द्वितीया ब्राह्मणे। सोपसर्गस्य च्छन्दसि 'विभाषोपसर्गे' इति व्यवस्थित-विभाषयाऽपि सिद्धेर्निरूपसर्गार्थोऽयमारम्भः।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे इति। 'बहुल'ग्रहणाच्चन्द्रमसश्चतुर्थी। इदं सूत्रम्, उत्तरवार्तिकञ्च व्यत्ययवचनात्सिद्धम्।

हेमन्तशिशिरा। अत्र केचित्—'हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियामि'त्यमरोक्तेः, 'चक्रवब्रान्धकारे'ति लिङ्गाऽनुशासनसूत्रे 'तिमिरशिशिराणि नपुंसके चे'ति (९२ लिङ्गानु. सू.) पाणिन्युक्तेश्च अत्र सूत्रे 'हेमन्तशिशिरौ' इति न कर्तव्यमित्याहुः।

अहोरात्रे इति। 'रात्राहाहा' इति पुंस्त्वं प्राप्तम्। द्वित्वमतन्त्रम्। 'अहोरात्राणि

विदधत्। न च समाहारद्वन्द्वे एकशेषादिदं सिद्धम्। समाहारद्वन्द्वेऽपि 'रात्राह्नाहा' इति पुंस्त्वप्राप्तेः। छन्दसि वक्ष्यमाणलिङ्गव्यत्ययस्यैवायं प्रपञ्चः।

बहुलं छन्दसि। अडभाव इति। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्युक्तेः। सन्धिरिति। क्तिनि 'घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपः। 'समानस्य छन्दसी'ति सभावः। न च भवति^१—'अत्ता'। 'प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे, सूत्रप्रयोजनं मृग्यमि'ति केचित्^२। हनति शयते इति। हन्ति, शेते इत्यर्थः। **त्राध्वम्।** त्रायध्वमित्यर्थः। दाति^३। ददातीत्यर्थः।

विवधीति। सप्तमान्ते वक्ष्यमाणेन 'बहुलं छन्दसी'ति सूत्रेण अभ्यासस्य इकारः। 'वषी'ति प्राप्तम्।

मन्त्रे घस। 'हृ कौटिल्ये' इत्यस्य कृतगुणस्यानुकरणम्—'हरे'ति। अकारस्तूच्चारणाऽर्थः। **घस्लादेशस्येति।** 'लुङ्सनोर्घस्ति'ति विहितस्य।

कुत्वमिति। तदभावे 'व्रश्चे'ति षत्वेन 'नडि'ति रूपं बोध्यम्। 'वृ'इति वृङ्वृजोः सामान्येन ग्रहणम्। आप्रेति। 'प्रा पूरणे'। आङ्पूर्वः। वृजेः परापूर्वस्य—परावर्गिति। कृजः—अक्रन्निति। गमेः—अनुगमन्। 'गमहने'त्युपधालोपः। ननु 'अज्ञत वे'त्यस्य ऐतरेयब्राह्मणे हरिश्चन्द्रवरुणसंवादे सत्त्वात्कथं 'मन्त्रे घसे'त्यस्य प्राप्तिरत आह—**मन्त्रग्रहणमिति।** अज्ञतेति। अजनिषतेत्यर्थः।

विभाषेति। एतेनेह सूत्रे 'सिच' इत्यनुवर्त्य 'सिचः स्थानिभूतो यो लिरि'ति व्याख्यानात् 'लिङ्लिटोर्ने'ति हरदत्तोक्तमपास्तम्। लोपस्य वैकल्पिकतया, छन्दसि च रूपान्तरस्यानापाद्यतया सिजनुवृत्तेर्वैफल्यात्। एवञ्च 'लि'ग्रहणमपि व्यर्थम्। 'सिच' इत्यनुवर्त्य तस्यैव लुका सिद्धेः।

१. 'बहुलं छन्दसी'ति घस्लादेशः 'अत्ता' इत्यादौ क्वचित्त्रैव भवति, बाहुलकादेवेत्यर्थः।

२. प्रकृत्यन्तरं तु सार्वधातुकमात्रविषयमित्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता।

३. 'दाति' इत्यस्य ददातीत्यर्थः इति ड. पाठः।

‘आदिः सिच’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन, रूपान्तरस्यानापाद्यत्वेन च तदप्रवृत्त्यर्थं ‘लि’ग्रहणमित्यपि न शङ्क्यमिति दिक्।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशति। तत्रापि सदिजनिरभिभ्यो ण्यन्तेभ्य आम्, चिनोतेस्तु शुद्धादिति बोध्यम्। **अकरिति।** कृञो लुङि तिपि ‘मन्त्रे घसे’ति च्लेर्लुकि, तिपो हल्ङ्यादिलोपे रूपम्। **लोके इति।** वेदेऽपि पाक्षिकमिदम्। ‘विदाङ्कुर्वन्ति’ति पूर्वसूत्रात् ‘अन्यतरस्याम्’ग्रहणानुवृत्तेः।

पावयामिति। पवतेः, पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङि आम्। ‘क्रियादि’ति अनुप्रयोगः। **विदामिति।** विदेर्लुङि आम्। लुङन्तकरोतेरनुप्रयोगः। ‘मन्त्रे घसे’ति लेर्लुक्। ‘झोऽन्तः’।

गुपेश्छ। आयप्रत्ययाभाव एवेदम्। सूत्रे केवलस्योच्चारणात्। **अजगुपतमिति।** ‘गुपेर्लुङि थसस्तम्। तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घ’ इति **हरदन्तः।** कल्पसूत्रे तु ह्रस्व एव प्रायेण पठ्यते। **अगौप्तमिति।** ऊदित्वादिङ्भावे ‘वदव्रजे’ति वृद्धिः। ‘झलो झली’ति सलोपः। इट्पक्षे ‘नेटी’ति वृद्धिप्रतिषेधः। गुणः। ‘अगोपिष्टम्’। ‘आय’पक्षे ‘अगोपायिष्टम्’। इत्थं चत्वारि रूपाणि च्छन्दसि। भाषायां चङन्तं वर्जयित्वा त्रीणीति विवेकः।

‘त्वायतः =त्वामिच्छतः। जरितुः =स्तोतुः मम, कामम् =अभिलाषं मा ऊनयीः =ऊनं मा कार्षीरि’त्यर्थः। ‘मा ऊनन’ इति भाषायाम्। ऊनय-तेश्चुरादावदन्ताणिचि चङि, णौ कृतस्य अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्रशब्दस्य द्वित्वम्। अग्लोपित्वात्र सन्वद्धाव-दीर्घोपधाह्रस्वत्वानि। ‘ध्वन शब्दे’। चुरादिरदन्तः, घटादिर्नान्तश्च। भाषायां तु ‘अदध्वनत्’, ‘अदिध्वनत्’ वा। ‘इल प्रेरणे’। चुरादिः। ‘ऐलयीत्’। ‘ऐलिलदि’ति भाषायाम्। ‘अर्द गतौ, याचने, हिंसायां च’। हेतुमण्यन्तः। ‘आर्दयीत्’। भाषायाम् ‘आर्दिदत्’।

यत्तु ‘इदं सूत्रं लोक-वेदसाधारणम्। ‘छन्दसी’ति नानुवर्तते।

१. ‘लिग्रहणमपि न शङ्क्यमिति दिक्’ इति ख. ड. पाठः।

‘विभाषे’ति चानुवर्तते’ इति। तत्र। सूत्रे नञो वैयर्थ्यापत्तेः। ‘छन्दसी’-
त्यनुवृत्तेर्वृत्त्यादिसम्मतत्वाच्चेति दिक्। **अमरदिति।** व्यत्ययेन परस्मैपदम्।

यत्सानोरिति। यत् ‘एतादृग्व्याख्याने रुहेर्लङि शपि संज्ञापूर्वकविधेः
अनित्यत्वादुणाभाव’ इत्युक्तम्। तदुपायान्तरमिति बोध्यम्। लोके तु ‘अकार्षीत्’।
‘अमृत’। ‘अदारीत्’। ‘अरुक्षदि’ति। ‘दृ’ इति दीर्घपाठश्च सूत्रे। ह्रस्वपाठे तु
‘अदृते’ति बोध्यम्।

छन्दसि निष्ठक्यं। क्यपीति। ऋदुपधत्वादिति भावः। अत्र
‘प्रत्ययव्यत्ययो, वर्णव्यत्ययश्च ‘व्यत्ययो बहुलमि’त्येव सिद्धः, षत्वमात्रा-
र्थन्तु निपातनमिति बोध्यम्। **दीर्घश्चेति।** अत एव तुगभावः।

शिषेरिति। ‘शासेरि’त्यन्ये। ‘ध्व हूच्छने’। **यजेर्य इति।** ‘देवशब्दे
उपपदे’ इत्यादिः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। स्त्रीलिङ्ग
एवेदं निपातनम्। पृच्छेः। ‘प्रच्छ ज्ञीप्सायामि’त्यतः। **सीव्यतेरिति।**
‘प्रतिपूर्वादि’त्यादिः।

ब्रह्मणीति। उपपदे इत्यर्थः। न च यत्येव दीर्घो निपात्यताम्। ‘यतोऽनाव’
इत्याद्युदात्तापत्तेः। ‘ब्रह्मोद्यं वदन्ती’त्यादौ तु कृद्व्यत्ययेन क्यप् बोध्यः। अन्यथा
छन्दसि ण्यता क्यपो बाधापत्तिरिति बोध्यम्।

छन्दसि वनसन। ‘वन षण संभक्तौ’ इति भ्वादिगणे सहनिर्दिष्टावेव
गृह्येते, न तु ‘वनु याचने’ ‘षणु दाने’ इति तानादिकौ। सानुबन्धकत्वात्।
सहपठितयोरेव ग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च। अकारविशिष्टयोरेव सूत्रे पाठाच्च।
ब्रह्मवनिमिति। ‘ब्रह्म वनति’, ‘क्षत्वं वनति’, ‘गां सनती’ति विग्रहः।
सुषामादित्वात्षत्वम्। ‘पन्थानं रक्षन्ति’, ‘हविर्मन्थन्ती’ति विग्रहः।

छन्दसि सहः। लोके ‘तुरासाहमि’त्यादयः प्रयोगास्तु सहतेः
अभिभवार्थान्निवृत्तप्रेषणात्प्राकृतेऽर्थे णिचि क्विपा साध्याः। ‘चिन्त्या एवे’ति तु
हरदत्तः। ‘छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामित्याश्रित्येत्यन्ये।

वहश्च। 'अस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिं केचिदिच्छन्ती'ति मतं हलन्तप्रकरणे उपपादितम्।

हव्येऽनन्तः। 'हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ज्युट् पादान्ते'। 'अनन्तः पाद-
मि'त्यस्य 'पादमध्यस्थे ने'त्यर्थः। तदाह—**पादमध्ये त्विति।** 'हव्यवाळग्निरिति।
वस्तुत आद्यपादादावपि एतत्प्राप्तेः 'पादान्ते' इति चिन्त्यम्। 'न तु पादयोर्मध्यस्थे'
इति वक्तुमुचितम्।

जनसन। 'उपसर्गे, सुपि चोपपदे छन्दसि विट् स्यात्'। 'वेरपृक्तस्ये'-
त्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थष्टकारः, 'विड्वनोरि'त्यादौ विशेषणार्थश्च।
'जन जनने', 'जनी प्रादुर्भावे', 'षणु दाने' 'षण संभक्तौ'—द्वयोरपि ग्रहणम्,
व्याख्यानादित्याहुः। 'जनी-षणवोः सानुबन्धकत्वाद् न ग्रहणमि'त्यन्ये। 'अप्सु
उत्पद्यते', 'गोषु उत्पद्यते', 'गाः सनती'ति, 'नृन् सनती'ति 'बिस्रानि खनती'ति,
'दधि क्रामती'ति, 'अग्रे गच्छती'ति चार्थः। सर्वत्र 'विड्वनोरि'त्यात्वम्।
अग्रेगा इति। सप्तम्या अलुक्।

मन्त्रे श्वेत। 'श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो ण्विन् मन्त्रे'। धातूपपदसमुदाया
इह निपात्यन्ते, अलाक्षणिककार्यार्थम्। प्रत्ययस्तु विधीयते। तत्र 'श्वेत'शब्दे
कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। श्वेतैरुह्यत इति **श्वेतवा इन्द्रः।** उक्थे
कर्मणि, करणे वा उपपदे शंसतेः प्रत्ययः, नलोपश्च। उक्थानि, उक्थैर्वा शंसति
उक्थशाः। 'दाश्रु दाने'। अस्य पुरस्पूर्वस्य आदेर्डत्वम्, कर्मणि च प्रत्ययः।
पुरो दाश्यन्ते पुरोडाशः।

ण्विनोऽपवाद इति। एवञ्चापदान्तविषय एव सूत्रोक्तो ण्विनिरुदा-
हार्यः। **चादुक्थशा इति।** एतच्च पाक्षिकम्। 'उक्थशा' इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं
निपातनं कार्यम्, यदि मन्त्रे दर्शनमस्तीति कैयटोक्तेः। अत्र यद्वक्तव्यं, तद्
हलन्तप्रकरणे उक्तम्।

अवे यज इति। योगविभाग उत्तरार्थः।

विजुपे। छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम्। अन्यथा 'मन्त्रे' इत्यनेनैव भाषा-
व्यावृत्तौ, किं तेन? मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम्। सुधीवा, सुपीवेति।

१. 'हव्यवाळग्निः' इति ग. नास्ति।

अत्र 'धुमास्थे'तीत्वम्। वनिपि तु नेत्वम्। कित्वाभावात्। 'ईत्वमवकारादौ' इति तु नास्तीति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे निरूपितम्।

उपपदान्तरे इति। 'ब्रह्मभ्रूणे'त्यादिनियमाद् अप्राप्तः क्विप् प्रतिप्रसूयत इति भावः। 'बहुल'ग्रहणात्क्वचिन्न- 'पितृधातः'।

छन्दसि लिट्। 'छन्दसि लुङ्-लङ्-लिट्' इति तु 'धातुसम्बन्धे' इत्यधिकृत्य विहितमिति, न तेन सिद्धिः। **वा स्त इति।** 'क्वसुश्च' इति योगविभाग उत्तरार्थः। छन्दसि लिङ्विधिसामर्थ्यादेव कानजादेर्विकल्पे सिद्धे, 'वा'वचनमुत्तरार्थम्। अनन्तरस्यैव हि लिटोऽयमादेशः। 'लिट्' इति तु प्रत्ययान्तरत्वाभावात्। कानचश्चित्त्वं स्वार्थम्। क्वसोरुकार उगित्कार्यार्थः। 'वसोः सम्प्रसारणमि'त्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च।

अथ कित्त्वं किमर्थम्? 'ईजान' इत्यादौ लिटः कित्वादेव सम्प्रसारणादिसिद्धेः। न च संयोगान्तबन्धे 'बद्धधान' इत्यादौ 'अनिदितामि'ति नलोपार्थम्, अभ्यासधकारस्य हलादिः शेषो न, छान्दसत्वात्, एवम् अङ्गेः 'आजिवानि'त्यादौ नलोपः प्रयोजनमिति वाच्यम्। छान्दसावेवैतौ। लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपि, 'छन्दस्युभयथे'त्युक्तेः, तत्र 'सार्वधातुकमपिदि'ति डित्वादेव सिद्धेरिति चेत्, न, 'ऋच्छत्यृतामि'ति प्रतिषेधविषये आरभ्यमाणस्य गुणस्य 'तेरतुरि'त्यादाविव 'तितिराणः', 'तितीर्वाणि'त्यादावपि प्रवृत्तेर्वारणाय कित्वस्य सत्त्वात्।

न चैवम् 'आरिवानि'त्यादावपि गुणो न स्यात्। ऋकारान्तरप्रश्लेषेण 'ऋ'धातोः पुनर्विधानादिति दिक्। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्।

अररिवानिति। 'रा दाने'। लिटः क्वसुः। 'वस्वेकाजादि'तीट्। नञ्त्तपुरुषे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। 'दीर्घादटी'ति नकारस्य रुत्वम्। 'आतोऽटि नित्यमि'ति रोः पूर्वस्य आतो नित्यमनुनासिकः। भविष्ये तु वसोः सम्प्रसारणे कृते वलादित्वाभावाद् इडभावः। तेन 'मा नः शंसो

अररुषः' इत्यादि सिद्धम्। प्रसङ्गाद् अघायौ उप्रत्ययप्रकृतिं साधयति—
छन्दसीति। 'आत्मन' इति विशेषणाद् अप्राप्तिः। 'अश्वाघस्यादि'ति वक्ष्यमाणेन
आकारादेशः।

क्याच्छन्दसि^१। 'किद् यो य' इति, 'क् सहितो य' इति वा व्याख्यानात्
कण्ड्वादियगन्तादपि—'यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युमि'त्यादौ। लोके 'अनसूयव'
इत्यादि मृगख्यादित्वात्साध्यम्।

जवसवौ। जुसूभ्याम् ऋदोरपोऽपवादोऽच् स्वरार्थं विधीयते। एवञ्च
वृषादौ 'जवसवौ छन्दसी'त्यस्य पाठः प्रामादिकः।

मन्त्रे वृषे। सूत्रे पञ्चम्यर्थे प्रथमा। तदाह—**वृषादिभ्य इति**। 'वृषु
सेचने'। 'इषु इच्छायाम्'। 'मन ज्ञाने', 'मनु अवबोधने'—द्वयोरपि ग्रहणम्।
विदादीनामपि यथादर्शनम्। वृषादिभ्यः क्तौ विधातव्ये उदात्तवचनं 'प्रमतिरि'त्यादौ
'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थम्। उत्तरार्थं च—'व्रजयजोर्भावे
क्यप् उदात्तो यथा स्यादि'ति।

लोडर्थे इति—पूर्वपरान्वयि। **अकरमिति**। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसी'ति
च्लेरङ्। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः।

सिब्बहुलम्। अयं विकरणः। 'यासिसीष्ठा' इत्यादौ सिपा व्यवधानाद्
इट्निषेधाभावः। विहितविशेषणेऽपि छान्दसत्वात्तदभावः। छान्दसत्वादेव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वमिति बोध्यम्। 'वैतोऽन्यत्रे'त्यतो 'वे'ति वर्तते। तदाह—
लोपो वा स्यादिति। 'परस्मैपदेषु' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। 'परस्मैपदतिङामि-
कारान्तानामि'त्यर्थः।

आगमौ स्त इति। तौ च पर्यायेण, न तु यौगपद्येन। अङ्गविधि-
सामर्थ्यात्। अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावः।

'आडुत्तमस्ये'त्यतो मण्डूकप्लुत्या 'पिच्चे'ति वर्तते। तदाह—**तौ
च पिताविति**। तत्फलन्तु 'उर्वरासु ब्रवैते' इत्यादौ गुणः। **वृत्तौ** तु पिद्ग्रहणं

१. 'क्याच्छन्दसीति' इति ख. ड. पाठः।

नानुवर्तितम्। अत एव 'करवैते' इत्यत्र 'च्छन्दस्युभयथे'ति सार्वधातुकत्वाद्विकरणः, आर्द्धधातुकत्वाच्च डित्वाभावे विकरणस्य गुणः, करोतेश्चोत्वाभावः। एवम् 'अश्नवैथे' इत्यादीति हरदत्तः। क्वचित्तु न गुणः। 'तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते' इति। तारिषदिति। तिप इकारलोपः। सिप इट्। जोषिषदिति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तिपोऽट्। सिप इट्। पतातीति। 'पत्तु गतौ'। तिप आट्।

करवावेति। कृजो लेटो वस्। उः। गुणः। रपरः। वस आट्। अडित्वाद्विकरणस्य गुणः, करोतेरुत्वाभावश्च।

इह 'वस्मसोरि'त्येव सूत्रमुचितम्, 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यनेन सलोपसिद्धेः। यदापि पुरुषान्तरस्थाने वस्-मसौ, यदा वा तयोः सकारान्तं पुरुषान्तरम्, तदापि 'वा'ग्रहणेनैव यथादर्शनं लोपालोपव्यवस्थसिद्धेरिति दिक्।

मादयैते इति। 'मदी हर्षे'। णिजन्ताल्लेट्। आकारस्येति। 'प्रथमस्ये'-त्यर्थः। द्वितीयस्य तु 'टित आत्मनेपदानामि'त्येत्वमेव। नित्यत्वात्। न च शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता-ङ्गीकारात्। उत्तरसूत्रे 'अन्यत्रे'ति लिङ्गाच्च।

वैतो। 'अन्यत्वं किमपेक्षमि'त्याकाङ्क्षायां सन्निधानात्पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते। तदाह—आत इत्यादि। ईशै इति। 'ईश ऐश्वर्ये'। उत्तमैकवचनम् इट्। इतश्च लोपो नास्ति, 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेः। टेरेत्वे तस्य 'ऐ'। गृह्यान्तै इति। ग्रहेः कर्मणि लेट्। तस्य आट्। यक्। सम्प्रसारणम्। 'ज्ञोऽन्तः'। पणबन्ध इति। 'यदि मे भवानिदं कुर्यात्, तर्हीदमहं दास्यामी'ति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्का सम्भावना।

अहमेवेति। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचः। पशवः= संसारिणः। नेदिति। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति। 'जिह्वाचरणेन नरक-पातः सम्भाव्यते, स मा भूदि'त्यर्थः। जिह्वां कुटिलम्। पापम्। 'छन्दसि परेच्छायामि'ति क्यच्। 'अश्वाघस्यादि'ति योगविभागेन आत्वम्।

‘अन्यस्य पापेच्छये’त्यर्थः। इदमेव जिह्वाचरणं नाम।

अन्ये तु आचारे एव, उपमानादन्यत्रापि, च्छान्दसत्वेन क्यचमाहुः।

अपिशब्दाच्छानजिति। एवम् ‘अ^१-हौ’ इत्यपि बोध्यम्। ‘यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थम्’। ‘अस्कभ्नादि’त्यर्थः।

व्यत्ययो^२। व्यत्ययो व्यतिक्रम्य^३ गमनम्। व्यतिपूर्वादिणो भावे णच्। स च क्वचिद् अन्यविषयावगाहनम्, क्वचिद् द्वौ, क्वचित्त्रय इत्यादिः।

द्वौ विकरणाविति। तत्र शप् न्याय्यः। सिप् बाहुलकात्। तरुषेमेति। उप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रति अङ्गत्वात् ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति’ गुणः, सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो, बाहुलकान्न भवति।

लिङिति। तस्य मस्। धातोर्गुणः। ‘नित्यं ङित’ इति सलोपः। ‘तरुष-म’ इति स्थिते यासुट्। ‘अतो येयः’। यलोपः। ‘आदगुणः’।

विकरणप्रकरणे ‘व्यत्यय’ इत्येव सिद्धे ‘बहुल’ग्रहणं सर्वविधि-
व्यभिचारार्थम्। तदाह—**सुप्तिङिति।** ‘दक्षिणाया’ इत्यत्र च्छान्दसत्वात् स्याडाद्य-
भावः। **तक्षन्तीति प्राप्ते इति।** श्नुप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः। बहुवचन-
स्थाने तिडेकवचनम्। **परस्मैपदात्मनेपदं इति।** लादेशव्यङ्ग्यं स्वार्थत्व-परार्थत्वादि
‘उपग्रह’शब्दवाच्यम्। तत्प्रतीतिनिमित्तपरस्मैपदाऽऽत्मनेपदयोश्च लक्षणया
‘उपग्रह’शब्दो वर्तत इति बोध्यम्। **मधुन इति प्राप्ते इति।** यद्यपि मकरन्द-
मद्य-माक्षिकवाचकस्यार्द्धार्द्धत्वात्पुंनपुंसकत्वम्, तथाप्यमृतक्षीरादिवाचिनो
नित्यनपुंसकत्वमिति भावः। **वियूयादिति।** ‘यु मिश्रणे’। विपूर्वः। आशिषि
लिङ्।

अदुक्षदिति। ‘धस्थाने ‘द’ इति हल्व्यत्ययः। ‘मित्र वयमि’त्यत्र
दीर्घस्थाने ह्रस्व इति अच्-व्यत्ययः।

तद्धितेति। ‘तेन दीव्यती’त्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादि-

१. अहौ=‘हि’ परत्वाभावेऽपि, श्नः शायजित्यर्थः।

२. ‘व्यत्ययो’ इति क्वचिदपि नास्ति।

३. ‘व्यतिगमनम्’ इति सर्वादशेषु पाठः। ‘व्यतिक्रम्य गमनम्’ इति लघुशेखरपाठः।

कर्तृवाचकत्वादेवमुक्तम्, न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः। कृतद्धितमात्रे तात्पर्यात्। तथा च किमो विहितो डतिर्यच्छब्दादपि भवति, 'त्वं वेत्थ यति ते जातवेद' इति। **विषये इति**। अचि 'अन्न-अदाये'ति अवग्रहः। अणि—'आदाये'ति स्यात्। बहूनर्थान् लातीति 'बहुलम्'। तस्य भावो **बाहुलकम्**। मनो-ज्ञादित्वाद् वृज्।

लिङ्या। स्था-गा-गमि-वचि-विदि-शकि-रुहिष्वेव अयमङ् विकरणः प्रायेण दृश्यते।

आदृग। आदिति दकारः। तेन ऋग्रहणेन दीर्घान्तस्यापि 'तृ' 'गृ'इत्यादेर्ग्रहणम्। **लिङ्वद्भावादिति**। 'असंयोगाल्लिट् किदि'ति कित्त्वं सिद्धमिति भावः। **ऋच्छत्युतामितीति**। प्रतिषेधविषये प्रतिप्रसूतमित्यर्थः^१।

ननु 'च्छन्दसि सर्वेभ्यः किकिनौ वाच्यौ' इत्युक्ते संसु-ध्वंसुप्रभृतिभ्यः किकिनोः संयोगात्परत्वेन कित्त्वं सार्थकमिति चेत्, न, तादृशलक्ष्यस्य आकरे अनुदाहृतत्वात्। यदि तु तादृशं लक्ष्यमस्ति तदा 'छन्दस्युभयथे'ति लिटः सार्वधातुकत्वस्यापि सत्त्वेन 'सार्वधातुकमपिदि'ति डित्वात्सिद्धमिति भावः। स्वरूपाबाधेनातिदेशप्रवृत्तेस्तिबादयो न। ननु 'ततुरिरि'त्यादौ 'ऋत इद्धातोर्'तीत्वं स्यादत आह—**बहुलं छन्दसीति**। गुणस्तु न। कित्त्वात्। 'द्विर्वचनेऽची'ति 'तृ' 'गृ' इत्यनयोर्द्वित्वम्। तत उत्तरदले उत्त्वेऽपि, अभ्यासे उरदत्त्वं निर्बाधम्।

तुमर्थे से। तुमर्थो भावः। 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः। 'भावे' इत्येव वाच्ये 'तुमर्थे' इत्युक्तेः साध्यावस्थभावस्यात्र ग्रहणमित्याहुः। पञ्चदश प्रत्यया विधीयन्ते। तत्र दशसु द्वयोर्द्वयो रूपाविशेषेऽपि, स्वरे विशेषः। इतरेषु पञ्चसु रूप एव विशेषः स्पष्टः। **वक्षे इति**। वचः से। कुत्वम्। षत्वम्। **एषे इति**। इणो गुणः। नित्वादाद्युदात्तः। **प्रेषे इति**। प्रपूर्वादिणः क्से, कित्त्वाद् गुणाभावे 'आदृगुणः'। **श्रियसे इति**। श्रिय इयङ्। नित्वा-दाद्युदात्तत्वम्। इह मन्त्रे मध्योदात्तपाठस्तु बाहुलकात्प्रत्ययस्वरेण बोध्यः।

१. अत्र 'प्रतिप्रसूतेत्यर्थ' इत्येवोचितः पाठः। गुणविशेषणत्वात्।

केचित्तु 'यगभाववद्बाहुलकादेव पिबाद्यादेश-कित्वप्रयुक्तकार्ये' स्वीकृत्य 'कध्यै' 'कध्यैन्' 'शध्यै' 'शध्यैनि'ति प्रत्ययचतुष्टयं व्यर्थम्। 'छन्दस्युभयथे'त्यनेना-
 शितोऽपि सार्वधातुकत्वसिद्धेरित्याहुः। तद् ध्वनयन्नुदाहरति—**पृणध्यै इति।**
आहुवध्यै इति। ह्वेजः सम्प्रसारणे उवङि रूपम्। **मादयध्यै इति।** ण्यन्तान्मदेः
 'शध्यै'। तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वाद् यकः प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप्। गुणायादेशौ।
 प्रत्ययस्वरः। **पिबध्यै इति।** अत्र बाहुलकाद्यगभावः। नित्स्वरः। एतेन यको
 'बहुलं छन्दसी'ति लुगिति **हरदत्तो**, 'व्यत्ययेन यक्प्रसङ्गे शबि'ति प्राचामुक्तिश्च,
 'मादयध्यै' इत्यत्र यको लुक्, शप् चेति च परास्तम्। **सूतवे^१ इति।** डित्वात्र
 गुणः। 'दशमे मासि सूतवे' इत्यत्र आद्युदात्तपाठस्तु स्वरव्यत्ययात्। यद्वा
 तवेन्प्रत्यये नित्स्वरः। गुणाभावस्तु बाहुलकात्, 'छन्दस्युभयथे'ति सार्वधातुकत्वेन
 डित्वाद्वा। एवञ्च 'तवेङ्' व्यर्थ इत्याहुः।

प्रथै। प्रपूर्वाद् यातेः 'कै'प्रत्ययः। रुहेः इष्यै। नञ्पूर्वाद् व्यथेश्च।

दृशे विख्ये चेति। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः। 'कै'प्रत्ययः। कित्वाद्
 दृशेः अगुणः। ख्यातेः आलोपः। 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययत्वम्।

विलिख^२ इति। कित्वादगुणत्वम्। 'क्त्वातोसुन्कसुन' इत्यव्ययत्वम्।
 'न लुमते'ति निषेधात् 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घो न।

कृत्यार्थे। तदर्थो भावकर्मणी। यद्यपि भव्यादौ कर्ता, वह्ने करणम्,
 'स्नानीयं चूर्णमि'त्यत्र च, 'दानीयो विप्र' इत्यत्र सम्प्रदानं च कृत्यानामर्थः,
 तथापि कृत्यत्वेन स्वरूपेण न कर्त्रादिषु विधिरस्ति, किन्तु विशिष्यैव, बाहुलकाद्वा।
 कृत्यत्वेन तु भावकर्मणोरेव। 'तयोरेवे'ति सूत्रात्। अतः प्रतिपदोक्तस्यैव
 कृत्यार्थस्येह ग्रहणं न्याय्यम्।

न म्लेच्छितवै इति। 'न म्लेच्छितव्यमि'त्यर्थे 'तवै'प्रत्ययः। **अवगाहे**
इति। अत्र 'केन्'। दृशेः सन्नन्तात् 'केन्यः'। अतो लोपः। कृजः 'त्वन्'।

१. 'सूतवै' इति ख. पाठः।

२. 'विलिखे कित्वात्' इति ख. ड. पाठः।

‘कृत्यमि’त्यर्थः। कृजो विचि, गुणे, रपरत्वे, ततो भावे त्वप्रत्यये तु^१ रेफस्य विसर्ग-सत्वयोः ‘कस्त्वमि’ति रूपं न्याय्यम्।

अवचक्षे। चक्षिङ् ‘एश’प्रत्ययः। शित्वात्सार्वधातुक्तम्। तेन ख्याजादेशो न।

भावलक्षणे। ‘भावस्य लक्षणत्वे गम्ये’ इत्यर्थः। संस्थादीनामवधित्वेन लक्षणत्वम्। सम्पूर्णस्तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः। ‘संतिष्ठते पितृयज्ञ’ इत्यादौ तथा दर्शनात्। ‘तमु ग्लानौ’। **आविजनितोः।** ‘आ प्रसवादि’त्यर्थः।

विसृप इति। ‘गमनादि’त्यर्थः। ‘सृप्लु गतौ’। ‘उतृदिर् हिंसाऽनाद-
रयोः’। आतृदः = आतर्दनात्। ‘जत्रुदेशावधिकरुधिरनिःसरणात्पूर्वमेव तु
सन्धानद्रव्यं विनैव यम् इन्द्रः सन्धिं सन्धाता=योजयिते’ति तदघटितमन्त्रार्थः।
एतेन ‘विसर्पितुमित्यर्थ’ इति परास्तम्। सूतेरनिट्त्वाच्च। ‘भावलक्षणे’ इत्यनुवृत्तेश्च।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायां तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

रात्रेश्च। अजसादिष्विति। ‘रात्रिं रात्रिं सहोषित्वा’। अजसाविति किम्?
‘यास्ता रात्रयः’। इदं सूत्रं संज्ञाविषये लोकेऽपि। ‘सञ्ज्ञाच्छन्दसोरि’त्यस्य
वृत्तावनुवृत्तेः। मूलकृता तु लोके स्वरानादरणात्, डीषन्तप्रयोगेणैव सिद्धिरिति
मत्वा, वैदिक्यामेवालेखि। तदाह—**लोके त्विति।** ‘राशदिभ्यां त्रिबि’ति त्रिबन्त
आद्युदात्तो ‘रात्रि’शब्दः। नेत लोके ‘रात्रिः’, रात्री’ति च। **नित्यग्रहणमिति।**
आरम्भसामर्थ्याद् नित्यत्वसिद्धेरिति भावः। उत्तरार्थम्^३ = ‘भुवश्चे’त्यर्थम्।
दुप्रत्ययान्तमिति। तेन क्विबन्तान् डीष्। ‘स्वयम्भूः’। ‘भेकी वर्षाभ्वी’-
त्यमरस्य तु प्रमाद इत्याहुः। **केचित्तु** ‘मितद्वादेशकृतिगणत्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययान्ताद्

१. ‘तु’ इति ख. ड. नास्ति। ग. पाठः।

२. ‘जत्रु’ इत्यत आरभ्य ‘अनुवृत्तेश्च’ इत्यन्तः पाठः ख. ड. नास्ति।

३. ‘उत्तरम्=भुवश्चेति’ इति ख. ग. ड. पाठः।

नित्यस्त्रीलिङ्गात् ङीष्^१। सूत्रन्तु लोक-वेदसाधारणमिच्छन्ति। भेक्यां 'वर्षाभूरि'त्यपि रूपं निर्विवादम्। 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरि पुमानि'ति यादवकोशात्—^२इति प्राञ्चः। अत्र यद्वाच्यं तदजन्तस्त्रीलिङ्गे उक्तम्। नन्वेवं 'भोरि'ति स्यादत आह—उवडिति। 'कृतगुणस्यैव स्थानेऽयमि'ति हरदत्तः। लिट्स्वर इति। आनुगाकारस्य उदात्तत्वमित्यर्थः। लोके तु 'मुद्रली'। तथा च क्षुद्रत्वाद्रकि 'मौद्रलेर' इत्यपत्यप्रकरणे भाष्यम्। ङीष्विधीयत इति। 'संज्ञायामि'ति शेषः। गुग्गुलु—मधु-जतूनां छन्दसि व्यत्ययेन स्त्रीत्वम्। 'पतयालुः' विशेष्यलिङ्गः। आविष्ट इति। 'आविर्भूत' इत्यर्थः।

शौनकादिभ्यश्छन्दसीति। अस्यात्र लेखो लेखकप्रमादात्। 'छन्दस्यभिधेये' इति तदर्थत्। अत एव 'शौनकीया शिक्षे'ति तत्प्रत्युदाहरण-माकरे।

द्व्यचः। 'मयङ्वैतयोर्भाषायामि'त्युक्तेरप्राप्तो विधीयते।

नोत्वत्। 'द्व्यच' इति प्राप्तस्य निषेधः। मौञ्जादावौत्सर्गिकोऽण्। वृधेः 'वृधिरपिभ्यां रन्'—वर्धमिति। 'वर्ध्री'ति तु वधेरौणादिके णिनि बोध्यम्। 'वर्धिकाः पश्य।' 'वाध्न्यश्चस्य नामे'ति भाष्य-वेदयोः प्रयोगात्।

ढश्छन्दसि। 'सभाशब्दात्सप्तम्यन्तात् ढः स्यात्साधुरि'त्यर्थे।

मेध्यायेति। 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, अन्तस्वरितश्च अधीयते' इति हरदत्तः। पाथसीति। 'पाथोऽन्तरिक्षमि'ति वृत्तिः। 'पाति भूतान्यवकाशदानेने'ति व्युत्पत्तेः। यद्यपि 'पातेर्बले जुट् च' (६४२ उणादिसू.) 'उदके थुट् च' 'अन्ने च' इति (६४४ उणादिसू.) अन्नोदकयोः 'पाथः'शब्दो व्युत्पादितस्तथापि बाहुलकादन्तरिक्षेऽपीति हरदत्तः। वैशन्तीभ्य इति। वेशन्तः—पल्वलम्। विशेर्ज्ञच्। तत्र भवा आपो 'वैशन्त्यः'।

१. गौरादिषु अस्य पाठकल्पनान्नित्यं ङीषित्यर्थः।

२. 'इति प्राञ्चः' इति ग. पाठः। ख. ड. नास्ति।

स्रोतः—नदीप्रवाहः। ततो भवार्थे इति। यन्—नित्। यदपीति^१।
छन्दसत्वात्।

अग्राद्यत्। 'भवे छन्दसी'त्येव सिद्धे घञादिभिर्बाधा मा भूदिति यद् विधीयते। **चादघनिति**। यतः पूर्वैणैव सिद्धेर्व्यवहितस्यापि घनः समुच्चय इति भावः। **अग्रिय इति**। घच्-घनोरुदाहरणम् अन्तोदात्तम्, आद्युदात्तं च। लोके तु 'अग्रिम' इत्येव। 'एतच्छुभं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमि'ति तु 'छन्दोवदृषयः कुर्वन्ती'ति नेयम्। 'अग्रादि'त्येव प्राकरणिकयद्विधिना सिद्धे, 'यत्'ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्।

समुद्राभ्रात्। पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वे इदमपि लिङ्गम्।

बर्हिषि दत्तम्। 'भवे' इति निवृत्तम्। 'बर्हिः कुश-हुताशयोः'।

दूतस्य। कर्म-क्रिया। तत्र भागे 'तस्येदमि'त्यणि, कर्मणि 'दूत-वणिग्भ्यामि'ति ये प्राप्ते वचनम्।

रक्षोया। 'षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्-यातुशब्दाभ्यां हननकरणीभूतेत्यर्थे यत्, छन्दसि'। कृद्योगे कर्मणि षष्ठी। 'रक्षसां, यातूनां हननी'ति विग्रहः। बहुवचनान्ताद्विधानं स्तुत्यर्थम्। बहूनां तेषां हननेन हि स्तुतिर्भवति। यातु-रक्षसी पर्यायौ। सूत्रे 'विरूपाणामि'त्येकशेषो न। शब्दस्वरूपपरत्वात्। शैषिकाण्-छयोरपवादः।

प्रशस्ये इति। बाहुलकाद्भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि षष्ठी। तदाह—**रेवत्यादीनामित्यादि**। रयिरस्त्यस्या 'रेवती'। 'रयेर्मतौ बहुलमि'ति सम्प्रसारणम्। हविषे हिता—'हविष्या'। 'उगवादिभ्यो यत्'। 'यस्ये'ति लोपे 'हलो यमां यमी'ति लोपः। ^२'तस्याः प्रशंसनं हविष्यमि'त्यर्थः।

असुरस्येति। अणोऽपवादः।

मायायामिति। पूर्वसूत्रापवादः। असुरस्य=सुरप्रतिपक्षस्य माया-आसुरी। माया-असदर्थप्रकाशनशक्तिः।

१. 'यदपि—छन्दसत्वात्' इति ख. पाठः।

२. 'एतच्छुभे विजानीहि' इति वा पाठो भवेत्। ३. अयं ग. पाठः।

तद्वानासामु। 'मत्वन्तप्रकृतिकात्प्रथमान्तादुपधानकरणीभूतमन्त्रार्थ-
कादासामिष्टकानामितीष्टकारूपे सम्बन्धिनि यत्, मतोश्च लुगि'त्यर्थः। वर्चः-
शब्दोऽस्त्यस्मिन्स **वर्चस्वान्** 'देवस्य त्वा सवितुरि'त्यादिको मन्त्रः। उपधीयन्तेऽनेनेति
'उपधानः'। यद्यपि तत्र मन्त्रे पदान्तराणि सन्ति, तथापि तत्प्रकृतिकमतुबन्तात्प्रत्ययो
न। छन्दसि सिद्धस्यैवानुशासनात्, न तु काव्यादिवदपूर्वोत्प्रेक्षासम्भवः। एवञ्च
'इति'शब्दः स्पष्टार्थ एव।

अथ कथं 'भृष्टीरुपदधाति'¹ 'प्राणभृत उपदधाती'त्यादिः, 'भृष्ट्याः²',
'प्राणभृत्या' इति प्राप्नोतीति चेत्, न, 'भृष्ट्यादिशब्दानां तद्वन्मन्त्रोपधेयासु
इष्टकासु उपचारात् प्रयोग' इत्येके।

अन्ये तु 'तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकास्वि'त्येकं सूत्रं यद्विधायकम्।
'लुक् चे'ति द्वितीयं, तस्यैव लुगर्थम्। चात् पक्षे लुगभावः। न च विधानसामर्थ्यादेव
तद्विकल्पसिद्धौ चो व्यर्थः। 'इति'शब्दवदिष्टापत्तेः। ततो 'मतोरि'ति तृतीयम्।
अत्र 'लुगि'ति वर्तते। अयं लुक् प्रत्यय-तल्लुक्-उभयसन्निभयोगशिष्टः।
एवञ्च तद्धितान्तपरतया प्रतीयमानाः पूर्वोत्तरमीमांसाग्रन्था व्याख्याता
इत्याहुः।

अश्विमानण्। 'अश्विमत्'शब्दादुक्तेऽर्थेऽण्, यतोऽपवादः, मतोर्लुक्
च। **आश्विनीरिति।** 'अश्विन्'शब्दवान्मन्त्र उपधानो यासां ता इत्यर्थः।
'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः। यद्यपि बहवो मन्त्रा अश्विमन्तस्तथापि
सामान्यापेक्षयैकवचनम्। **मूर्द्धन्वतीरिति।** 'अनो नुडि'ति नुट्। यद्यपि
'मूर्द्धावयः प्रजापतिश्छन्द' इत्यन्तिममन्त्र एव 'मूर्द्धन्'शब्दोऽस्ति, तथापि
तत्साहचर्याच्छत्रिन्यायेन 'विष्टम्भो वय' इत्यादयश्चत्वारोऽपि मन्त्रा 'मूर्द्धन्वन्त'
उच्यन्ते। वयस्यास्विति किम्? 'अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पय अयं
मूर्द्धा परमेष्ठी'ति केवलमूर्द्धशब्दवता, वयःशब्दरहितेन मन्त्रेणोपधेयासु

१. 'सृष्टीरुपदधाति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'सृष्ट्या' इति ख. ड. पाठः।

मा भूदिति। ननु सूत्रे 'वयस्यासु' इत्यनुपपन्नम्, 'तद्वानासामि'ति प्रत्ययस्य च्छन्दस्येव विहितत्वादिति चेत्, न, 'छन्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्ती'ति ज्ञापनार्थत्वात्। 'छन्दोवत्सूत्राणी'ति भाष्यकारेष्टेर्ज्ञापकमि'त्यन्ये। 'वयस्या'शब्देन च्छन्दसि व्यवहृतासु इत्यर्थः इति परे। वयःशब्दाघटितमूर्द्धन्वद् मन्त्रोपधेयासु 'मूर्द्धन्वतीरि'ति प्रयोगस्तु लक्षणया नेयश्छन्दसः।

मत्वर्थे मा। 'मत्वर्थे यत्स्याच्छन्दसि, मासतन्वोर्वाच्ययोः'। मास-तन्वोः किम्? 'स्वध्वरासो मधुमन्तोऽग्नयः'। 'सूत्रे तनूशब्दो दीर्घान्तो, न तु ह्रस्वान्तः, 'द्वन्द्वे घी'ति पूर्वनिपातापत्तेरिति हरदत्तः।

अत्र वार्तिकम्—'अनन्तरार्थे च'। मधु अनन्तरम् अस्मिन् मधव्यो (माधवो) मासः। 'लुगकारेकाररेफाश्च'। लुक्—मधुः। तपः। नभः। तपो—नभसोः क्लीबत्वं छन्दसम्। अकारः—इषः। ऊर्जः। इट्—अन्नम्। उर्क्—बलम्। इकारः—आतपाधिक्ये देहशोषरूपा शुक् अस्मिन्नस्ति शुचिः। रेफः—'र'शब्दः। शुक्रः। अयस्मयादित्वाज्जश्त्वं न।

ओजसो। 'ओजस्'शब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽहनि वाच्ये'।

वेशोयशः। 'वेशो-यशःशब्दावादी यस्य तादृशाद् भगशब्दाद्यल-ख एतौ स्तः'। **कर्मधारय इति।** 'भगः श्री-काम-माहात्म्य-वीर्य-यत्नार्क-कीर्तिषु'। **नेष्यत इति।** 'स्वरितत्वाभावादि'ति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्यात्। एतेन 'ख चे'ति पृथक्सूत्रपाठो वृत्तिकृतां प्रामादिकः।

पूर्वैः कृत। 'मत्वर्थे' इति निवृत्तम्। 'पूर्वशब्दात्तृतीयाबहुवचनान्तात् कृतमित्यर्थे 'इन' 'य' इत्येतौ प्रत्ययौ स्तः'। चात्खः। 'यल् तु नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे योगविभागादि'ति वृत्तिः। भाष्यपाठे तु यलोऽप्यनुवृत्तौ न दोषो, यदि वेदे लिट्स्वरविशिष्टः प्रयोगोऽस्ति। नो चेत्, एकदेशानुवृत्तिर्बोद्ध्या। **अप्यम्।** 'अद्भिः संस्कृतमि'त्यर्थे यत्।

सहस्रेण संमितौ घः। 'समितौ' इति पाठान्तरम्। 'सहस्रेण तुल्य इत्यर्थे घ' इत्यर्थः पाठद्वयेऽपि।

मतौ च। 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इत्यस्यापवादः।

सोममर्ह। 'सोमशब्दाद् द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे य-प्रत्ययः'। कथं तर्हि 'प्रीतास्मि ते सोम्य ! चिराय जीवे'ति रघुः, छन्दोऽधिकारात्। उच्यते। 'सोमः कर्पूर-चन्द्रयोः'। सोम इव सोम्यः। शाखादित्वाद्यत्। 'तत्र साधुरि'ति यद् वा। 'सौम्ये'ति वृद्धिपाठे तु चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। मयडर्थे इति। आगत-विकारावयव-प्रकृता मयडर्थाः। तत्र आगते पञ्चम्यन्तात्, विकारावयवयोः षष्ठ्यन्तात्, प्रकृते प्रथमान्तात्।

मधोः। 'य' इति निवृत्तम्।

वसोः स। 'वसोरि'ति योगविभागात्स्वार्थेऽपि यत्। 'अग्निरीशे वसव्यस्य'। 'हस्तौ पृणस्व बहुभिरवसव्यैः'। पृणातिः पूरणकर्मा।

वस्तुतस्तु 'तद्धिता' इति बहुवचनात् स्वार्थे यत् छन्दसि अन्यत्रापि बोध्यम्। स्पष्टं चेदं स्वार्थिकप्रकरणे भाष्ये। 'सप्तदशाक्षरः=तदात्मकः, छन्दस्यः=अक्षरसमूहः', प्रजापतिः=तेन दृष्टः-यज्ञम् अनु विहित' इत्यर्थः। स्वार्थे इति। 'समूहे' इति निवृत्तमिति भावः।

सर्वदेवा। 'सर्व-देवशब्दाभ्यां तातिल्स्वार्थे छन्दसि'। पचाद्यजिति। एवञ्च कृद्योगलक्षणा षष्ठी समर्थविभक्तिः। फलितमाह-शिवमिति। शिव-शम्-अरिष्टाः प्रकृतयः। भाषायां त्वेषां प्रयोगो^१ यथा, तथा 'वयस्यास्वि'-त्यत्रोपपादितम्। चिन्त्य एव वा।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

साप्तानीति। छन्दसं क्लीबत्वम्। वर्गः-प्राण्यप्राणिविषयः। विंशिन

१. 'अक्षरसमुदायः' इति ग. पाठः।

२. 'एषां प्रयोगश्चिन्त्य एव' इति ग. पाठः।

३. 'इति चतुर्थः' इति ख. पाठः।

इति। 'आङ्गिरस'- 'अयास्य'- 'गाग्य'- 'गौतमे' त्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिः अवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः। **त्वावत इति**। त्वमिव 'त्वान्', तस्य। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति त्वादेशः। 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम्। एवं 'मावत' इत्यपि। **सादन्यमिति**। सदनमर्हति। 'अन्येषामपी'ति दीर्घः। इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे। एवं संवत्सर-परिवत्सरावपि।

छन्दसि घस्। सकारः 'सिति चे'ति पदत्वार्थः। तेन भत्वाभावाद् ओर्गुणो न। पक्षे 'इकोऽसवर्णे' इति तु न। छन्दसि दृष्टस्यैव अनुविधानात्। सिति तत्प्रतिषेधाच्च। 'उपसर्गाद्धातौ' इत्येव, शब्दे कार्यस्यासम्भवात्तदर्थ-परिग्रहे सिद्धे, 'अर्थ'ग्रहणं बहुव्रीह्यर्थम्। तत्र धातुशब्देन तद्वाच्या क्रिया लक्ष्यते। सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः। तदाह—**धात्वर्थविशिष्टे इत्यादि**। उपसर्गा हि यत्र क्रियाश्रवणं तत्र तद्विशेषकाः। यथा- 'आगच्छती'ति। यत्र सा न श्रूयते, तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः। यथा 'निष्कौशाम्बिरि'ति। तत्र यत्र क्रियापदाश्रवणं तत्रैव यथा स्यादित्यर्थ— 'धात्वर्थे' इत्युक्तम्।

उद्धत इत्यादि। 'यद्यप्यत्र वनानां विशेष्यत्वं, तथापि च्छन्दसं पुंस्त्वमि'ति वृत्तिः। देशानामेव विशेष्यत्वमिति मूलाभिप्रायः। 'साधन'शब्देन शक्तिमद्द्रव्योक्तेः लिङ्गसङ्ख्यायोगाद् अन्वर्था अव्ययसंज्ञा न भवति।

थद् च। चात् पक्षे मट्। थुक् तु अत्रैव न कृतः। नलोपानापत्तेः।

छन्दसि परि। 'पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिः प्रत्ययः', 'अवस्थातृ'-शब्दस्य 'पन्थि' 'परि' इत्यादेशौ च निपात्येते। **छन्दोविन्नकरणे इति**। द्वय-उभय-हृदयानां दीर्घत्वं बोध्यम्। अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात्। अशोः घृनि दंष्ट्रापर्यायः 'अष्टा'शब्दोऽयं छन्दोविषयः।

छन्दसीवनिपौ च^१। चाद्वः। 'अन्यतरस्याम्'ग्रहणानुवृत्तेर्मतुप् च। रथोऽस्या अस्तीति 'रथीः'। सुमङ्गलमस्या अस्तीति 'सुमङ्गलीः'।

१. 'छन्दसीवनिपौ चेति' इति ख. ड. पाठः।

‘लाघवाद्बहुव्रीहिणैव भाव्यमि’ति न्यायस्तु च्छान्दसत्वान्नाश्रितः। मघं= धनमस्यास्तीति मघवा। ‘उद्गतसम्बन्धिनी’त्यर्थे ‘उद्वा’ ‘उद्घती’ति व-मतुपोरुदाहरणे।

‘तयोरि’ति व्याचष्टे—इदंतदोरिति। आनन्तर्ययोगे षष्ठी। कथेति। ‘कुतो हेतोः, केन प्रकारेण चे’त्यर्थः।

तुश्छन्दसि। ‘अजादी गुणवचनादेवे’ति नियमबाधेन प्रकृत्यन्तराऽभ्यनुज्ञामात्रमत्र क्रियते, न त्वपूर्वो विधिः। तेन उपाधिसङ्करो न।

करिष्ठ इति। ‘कर्तृ’शब्दात्तृन्तादिष्ठन्। अत एव कर्मणि द्वितीया। तृजन्तादेव वा। ‘कृतपूर्वी कटमि’तिवद् द्वितीयेति हरदत्तः। ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति लोपः। ‘दोग्ध्री’शब्दे ‘सिद्धश्च प्रत्ययविधौ’ इति वचनात् ‘भस्यादे’ इति पुंवत्वेन पूर्वं डीपि निवृत्ते, ‘दोग्धृ’शब्दात्प्रत्यये, तृचो लोपे, घत्वजशत्वयोरपि निवृत्तिः।

प्रत्यपूर्व। ‘इम’शब्द इदमा समानार्थः प्रकृत्यन्तरम्। प्रतरमिति। प्रकर्ष-प्रकर्षे तरप्। प्रकृष्टतर इत्यर्थः। उदित्वम् ‘इच् एकाचोऽम्प्रत्ययवदि’त्यत्रास्य ग्रहणं मा भूदिति। तेन ‘स्त्रियंमन्य’ इत्यादौ ‘यस्येति’ लोपो न। स्वार्थे इति। ‘प्राशस्त्यविशिष्टे स्वार्थे’ इत्यर्थः। ‘सस्नौ प्रशंसायामि’त्यतस्तदनुवृत्तेः।

अनसं। ‘ब्रह्मणः साम’, ‘देवस्य च्छन्दांसी’ति विग्रहः। बहुप्रजा इति। बहुव्रीहिः।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

तुजादीनाम्। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्—‘ममहान’ इत्यपि। ‘पुरुषः’ ‘नारक’ इति। अन्यत्रापि दीर्घदर्शनादिदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्।

१. ‘इति पञ्चमः’ इति ख. ड. पाठः।

आहुवे^१ इति। आङ्पूर्वाद् ह्यतेर्लटि, आत्मनेपदोत्तमैकवचने, 'बहुलं छन्दसी'ति शपो लुकि, सम्प्रसारणे, उवङ्। न च भवति- 'ह्यामि मरुतः शिवानि'ति।

रेवानिति। यस्य सम्प्रसारणे, इकारेण पूर्वरूपे, आद्गुणे, 'छन्दसीर' इति वत्वम्। तत्र विहितविशेषणाश्रयणात्।

चायः की। 'चायतेश्छन्दसि बहुलं 'की'त्यादेशः'। **स्पर्द्धेर्लङीति।** अत्र **केचित्**- 'द्विर्वचनं, रेफस्य सम्प्रसारणम्, अकारलोपश्च निपात्यते। 'अस्पर्द्धेथामि'ति भाषायाम्। 'अपस्पृधेथामि'त्येकं पदं, 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्य 'यद्वृत्तान्नित्यमि'ति प्रतिषेधे, आद्युदात्तमि'त्याहुः।

अपर आह- 'स्पर्द्धेरपपूर्वस्य लङि, आथामि, सम्प्रसारणम्, अकारलोपश्च। 'बहुलं छन्दसी'ति अङभावः। द्वे पदे- 'अपे'ति, 'स्पृधेथामि'ति। अत्राप्युक्तेन निघाते प्रतिषिद्धे, 'तास्यनुदात्तेदि'ति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे, धातुस्वरेण 'स्पृधेथामि'त्याद्युदात्ते, 'अप'शब्दः 'तिङि चोदात्तवती'ति निहतः। 'अपास्पर्द्धेथामि'ति भाषायाम्' इति। उभयथाऽपि वेदे दर्शनादुभयोरपीदं निपातनम्। अर्चेः, अर्हेश्च लिटि, उसि सम्प्रसारणाकारलोपो निपात्येते। 'आनर्चुः' 'आनर्हुरि'ति भाषायाम्।

थासीति। अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, अनिट्त्वं च निपातनात्। 'थासः से'। षत्वम्। 'चिच्युविषे' इति भाषायाम्। **गलीति।** अभ्यासस्य सम्प्रसारणं निपातनात्। 'तत्याजे'ति भाषायाम्। **निष्ठायामिति।** आद्ये 'श्रा'भावः अन्ये ह्रस्वः, निपातनात्। बहुषु सोमेषु 'श्रा'भावः, अन्यत्र ह्रस्व एव। सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि 'श्रा'भावः- 'यदि श्रातो जुहोतने'त्यादौ। सूत्रे 'श्राता' इति बहुत्वम् अविवक्षितम्। सोमे तु बहुत्व एवेति भाष्ये स्पष्टम्। **निष्ठायां चेति।** शिरादेशो, निष्ठाया^२ नत्वाभावश्च, निपातनात्।

१. 'माहुवे इति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'निष्ठायाः' इति लघुशेखरे-पाठः। 'निष्ठायाम्' इति ख. ग. ड. पाठः।

आत्स्यादिति। 'वे'त्यनुवर्तते। चखादेति। अनुदात्तेत्वलक्षणाऽऽ-
त्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम्। 'व्यत्ययेने'ति हरदत्तः। आत्वस्य अनैमित्तिकत्वेन
'द्विवचनेऽची'त्यस्याभावात्, अभ्यासे अवर्णान्तता।

शीर्ष्ण इति। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् 'शिरस्'शब्दस्यापि
वेदे प्रयोगो न विरुद्धः। वाराहीति। 'वराहस्य विकार' इत्यञ्जन्तान्डीप्।
द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। उपानहौ विशेष्ये। **मानुषीरिति।** जसि पूर्वसवर्णदीर्घः।
शम्यं चेति। पूर्वत्वाभावे विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न।
तयोरत्र विषये विशेषाभावात्। **या ते इति।** 'यानि' ते' इत्यर्थः। शेलोपे,
प्रत्ययलक्षणेन नुमि, 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे, नलोपः। शेः 'सुपां सुलुगि'ति
आकारे, छान्दसत्वानुमभावे, 'प्रथमयोरि'ति पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धेरिदं सूत्रं
व्यर्थम्। 'त्वा एमन्', 'त्वा ओद्यन्नि'ति स्थितिः। **हृदय्या इति।** अकारस्य
अयादेशः।

प्रकृत्यान्तः। अयं पाठः शाकल्यसूत्र 'चन प्रकृत्येत्यनुकृष्यते' इति
भाष्यदर्शनादवसीयते। 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे 'नान्तः पादमि'ति पाठः।
अत्र पाठे 'एङः पदान्तादि'ति पूर्वरूपं निषिध्यते। तत्र च निषिद्धे अयादयोऽपि^१
न। बाधके निषिद्धे, भ्रष्टावसरत्वाद्वाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्।

प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु 'पदान्तादेङोऽती'त्यनुवर्त्य 'पदान्तस्य एङः अति
यत्प्राप्नोति, तस्य सर्वस्यायं निषेध' इति व्याख्यातम्। 'भ्रष्टावसर'-
न्यायश्च नास्त्येव, 'तौ सदि'त्यादिनिर्देशादिति तदाशयः। पादश्चेह न
श्लोकस्य, 'वा छन्दसी'त्यतो मण्डूकप्लुत्या 'छन्दसी'त्यनुवृत्तेः। तदाह—
ऋक्पादेति। 'एङः पदान्तादि'ति सूत्रात् 'एङ' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवृत्तं,
प्रथमया विपरिणम्यते। 'अती'ति चानुवर्तते। तदाह—**एङित्यादि।** प्रकृतिः=
स्वभावः। **प्रकृत्येति।** 'न विकारमापद्यते' इत्यर्थः।

१. 'ते' इति लघुशब्देन्दुशेखरात्पूरितम्।

२. 'अयोऽपि न' इति ग. पाठः।

अन्तःपादं किमिति। 'ऋची'त्येव किं नोक्तमिति प्रश्नः।

एतेऽर्चन्तीति। अत्र एङ् पूर्वपादान्ते, अकारः परपादादौ, अतो निमित्त-निमित्तिनोः पादमध्यस्थत्वाभावः।

अव्यादिति। अवेः आशीर्लिङ्। **अवद्यादिति—**पञ्चम्यन्तम्। 'अव'-पूर्वस्य क्रमेर्लिटि, उसि, 'च्छन्दसि वे'ति द्वित्वाभावे—**अवक्रमुरिति।** 'अवचक्रमुरि'ति पाठो लक्ष्यविसंवादी।

अव्रतेति। वृङ् वृजोः 'मन्त्रे घसे'ति च्लेर्लुकि, झस्य अदादेशे, यण्। **अयमिति।** इदमः सौ। अवतेर्लोऽटि—**अवन्तु।** तस्मादेव असुन्नन्तात् क्यचि 'क्याच्छन्दसी'ति 'उ' प्रत्यये—**अवस्युरिति।**

आपोजु। 'आपो' 'जुषाणो' 'वृष्णो' 'वर्षिष्ठे' इत्येते शब्दाः, 'अम्बिके'शब्दात्पूर्वी 'अम्बे' 'अम्बाले' इत्येतौ च यजुषि स्थितावति प्रकृत्येत्यर्थः। 'आपो' इत्यादीनि लुप्तविभक्तिकानि पृथक्पदानि अनुकरणानि।

अम्बिकेपूर्वे इति। अस्मादेव निपातनात् पञ्चमीसमासः। 'आपो' इति जसन्तम्। 'जुषाणो' इति स्वन्तम्। 'वृष्णो' इति शसन्तम्। 'वर्षिष्ठे' इति ङ्यन्तम्। इतरे सम्बुद्ध्यन्ते^१। **अम्बे अम्बाले अम्बिके इति—**यजुष्येव^२ पठ्यते। **अस्मादेवेति।** 'अम्बे' इत्येतद्विषयमेतत्। **अङ्गशब्दे य इति।** 'विद्यमान' इति शेषः। **तदादौ चेति।** षष्ठीतत्पुरुषः। सूत्रे 'इति'शब्दः तच्छब्दसमानाऽर्थ इति भावः।

कुधपरे इति—बहुव्रीहिः। धकारे अकार उच्चारणार्थः। **आद्युदात्त इति।** 'ऋज्रेन्द्राग्ने'त्यत्र निपातनादिति भावः।

आडोऽनु। 'विभक्त्यर्थवृत्तेः अनर्थकाडोऽत्र ग्रहणम्। तेन क्रिया-विशेषकस्यार्थवतः 'आतरदि'त्यत्र ने'ति **हरदत्तः।** 'वाक्यस्मरणयोरङिदि'ति

१. इतोऽग्रे—'प्रातिशाख्ये त्विति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'यजुष्येवमेव पठ्यते' इति ख. ड. पाठः।

३. 'आतररित्यत्र' इति ख. ड. पाठः।

अङिल्लक्षण एव तात्पर्यात्सप्तम्यर्थवृत्तिरपि ङित्। प्रकृतिभाव इति।
तन्मात्रमित्यर्थः, न तु ह्रस्वोऽपि।

स्य इति। त्यच्छब्दस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम्। 'एष स भानुरि'ति उदाहरणार्थः। 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानि'त्याशयेनाह—**चन्द्र-शब्दस्येति**। कथं तर्हि 'महि क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रमि'ति। न हि अत्रोत्तरपदमस्ति। उदात्तद्वयदर्शनात्। पदकारैर्विभज्य पाठाच्च। सत्यम्। बाहुलकात्समाधेयम्। **द्वन्द्वे इति**। पूर्वपदे अरडादेशो निपात्यः। उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुगि'ति विभक्तेराकारादेशः। 'ऋतो डी'ति गुणः। न चैवं 'छन्दो'ग्रहणं व्यर्थम्, आकारादेशस्य छन्दस्येव सत्त्वादिति वाच्यम्। योगविभागेनासमासेऽपि निपातनार्थत्वात्। अत एव भाष्योदाहृतस्य कस्याञ्चिच्छाखायां भिन्नपदत्वेन पाठोऽपि न दोष इत्याहुः। अधिकं भाष्यप्रदीपोद्घोते द्रष्टव्यम्। **विष्मग्देव-योरिति**। इदं सर्वनाम्नोऽपि उपलक्षणम्। तदाह—**विष्वाचीति**। 'विश्वमञ्चती'ति विग्रहः। 'बहुल'ग्रहणादन्यत्रापि क्वचित्। तेन^१ कद्रीची सिद्धा।

सधमादः। 'सधे'त्यविभक्तिको निर्देशः। सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति 'सधमादः' यज्ञः। 'मदोऽनुपसर्गे' इति अपि प्राप्ते, 'अजब्भ्यां स्त्रीखलना' इति तद्वाधके ल्युटि, 'हलश्चे'ति घञ्। सूत्रे 'मादे'त्यकार उच्चारणार्थः। तेन मादयतेः क्विपि 'मादि'त्युत्तरपदेऽपि भवति—'अर्वागिन्द्र सधमादो वहन्तु' इति। 'सह तिष्ठती'ति सधस्थः।

पथि च छं। 'विभाषा पुरुषे' इत्यतो 'विभाषे'ति वर्तते। चात् 'का'। तृनि तृतीयमिति। 'भूरि चक्रे'ति मन्त्रे 'साढे'त्यर्थकं 'साहळे'त्याद्युदात्तं पठ्यते। तद्भाष्ये च 'शत्रूणामभिभविते'ति व्याख्यातम्। तृचि त्वन्तोदात्तं स्यात्। क्तप्रत्ययान्ताद् आपि तु स्वरदोषः, अर्थासङ्गतिश्च स्यात्। तस्मात् तृत्रन्ततैव युक्तेति भावः। सूत्रे 'इति'शब्दः प्रकारार्थे। तेन निष्ठायामपि

१. 'तेन कद्रीची सिद्धा' इति लघुशेखरात्पूरितम्।

निपातनम्। 'आषालहमुग्रं सहमानमि'त्यादि। 'वृत्तौ तृचि रूपं 'साढे'ति यदुक्तं, तत्प्रमाद' इति हरदत्तः।

द्वयोरिति। 'अस्य=आचार्यस्य स हळकारतामेती'त्यन्वयः। 'ऊष्मणा सम्प्रयुक्तः स्थानिवद् आदेशोऽपि सोष्मे'त्यर्थः।

छन्दसि च। 'अष्टन' इति, 'दीर्घ' इति च वर्तते। फलितमाह—आत्वं स्यादिति। नलोपे कृते टकाराकारस्य दीर्घः।

मन्त्रे। 'सोममन्त्रविषये' इत्यर्थः।

ओषधेश्च। न च 'कृदिकारादि'ति डीषा गतार्थता। अन्तोदात्त-तापत्तेः। इष्यते त्वाद्युदात्तः, 'लघावन्ते द्वयोश्चे'ति फिट्सूत्रात्।

ऋचि तु। 'ऋग्वेदे' इत्यर्थः। अष्टानां दीर्घः। 'घ' इति स्वरूपग्रहणं, न तरप्तमपोः। छन्दसि 'घ'शब्दस्यैव दीर्घदर्शनात्। **उत वेति।** भार्याभ्राता श्यालः। ततः पञ्चमी। **थादेशस्येति।** 'तस्थस्थमिपामि'त्यनेन।

शृणोतेति। 'तप्तनप्तनथनाश्चे'ति तबादेशः। पित्त्वान्न डित्वम्। **उरुष्येति।** कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः। सेहिः। 'अतो हेरि'ति लुक्।

इकः सुजि। 'सुजी'ति निपातस्य ग्रहणम्। तस्य च अकारोऽत्रैव विशेषणार्थः। 'निपातस्ये'त्यनेन तु न गतार्थता। तत्र 'अत' इत्यनुवृत्तेः। 'अनिपातार्थमावश्यकत्वाच्चेत्ये'के। 'माऽस्त्वनुवृत्तिः। अनकारान्ते तु बाहुलकान्न, 'अथ ते विश्वमि'तिवत्। निपातातिरिक्तेगन्तविषयं तु लक्ष्यं न वेदे, इतीदं सूत्रं व्यर्थमिति केचित्। **वृत्तावन्न 'मन्त्रे' इत्यस्यानुवृत्तिः,** उत्तरसूत्रयोः 'ऋची'त्यस्यानुवृत्तिर्दृश्यते। 'अन्येषामपी'ति सूत्रे 'मन्त्रे इति निवृत्तमि'ति हरदत्तदर्शनात्, तस्यैव सर्वत्र अनुवृत्तिर्युक्ता।

द्व्यचोऽतः। 'द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः'। **मन्त्रे इति।** 'ऋग्रूपे' इत्यर्थः। द्व्यच इति किम्? 'अश्वा भवत वाजिनः'। **चक्रेति।** मध्यमपुरुष-

१. 'सुञ् इति' इति क्वचित्पाठः।

२. 'इत्येके' इति ख. ड. नास्ति।

बहुवचनम्। धाता धातृणामिति। वृत्तिकृतां तिसृचतस्रोऽत्रानुवृत्तिस्त्वयुक्तेति भावः। **षपूर्वस्याच इति**। दीर्घश्रुत्या उपस्थितस्य 'अच' इत्यस्य 'षपूर्वस्ये'ति विशेषणम्। 'उपधाया' इत्यपि तस्यैव विशेषणम्। अत एव पुँल्लिङ्गाविरोधः। **जनितेति**। 'जनयिते'त्यर्थः। तृचि रूपम्।

शमिता यज्ञे। 'यज्ञकर्मणि मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते'। 'मन्त्रे' इत्यनुवृत्तेर्वृत्तौ दर्शनात्। तदननुवृत्तौ तु यज्ञे 'शमयिते'त्यस्यासाधुतापत्तिरिति बोध्यम्। सूत्रे प्रथमैकवचनमविवक्षितम्। 'शमितारो यदत्र सुकृतम्', 'शमितृभ्यश्चैवैनं शामित्रमि'त्यादिदर्शनात्। **वियूयेति**। 'यु मिश्रणे'। वियुत्य=विप्लुत्येत्यर्थः। **आनट् इति**। नशे रूपम्। **आवरिति**। वृजो लुङि 'मन्त्रे घसे'ति च्लेलुकि रूपम्। **अमाङ्योगेऽपीति**। अपिशब्दान्माङ्योगेऽपि **जनिष्ठा इति**। अत्र अमाङ्योगेऽपि अडभावः।

अवाप्सुरिति। माङ्योगेऽप्यट्। कर्मणि लुङ्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'ज्ञेर्जुस्'। 'च्लेः सिच्'। 'वदब्रजे'ति वृद्धिः। 'वः=युष्माकं, क्षेत्रे=भार्यायां, परेषां बीजानि=वीर्याणि, मा वाप्सुः=उप्तानि मा भूवन्नि'त्यर्थः। एतच्च वृत्त्यनुरोधेन। अध्ययनं तु^१ 'वाप्सुरि'त्येव दृश्यते। माङि अटस्तु उदहरणान्तरमन्वेषणीयम्। ननु परत्वाद्रेभावे कृते अनेजादित्वादालोपो न प्राप्नोतीत्यत आह—**रेभावस्येति**। नन्वेवं 'रे'भावे कृते तस्यैव इट् प्राप्नोति। न च 'रे'भावो व्यर्थः। क्रादिष्वनिट्सु चरितार्थत्वात्। अत आह—**अत्रेति**। ननु लाक्षणिकत्वात्, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायाच्च कथं 'रे'भावः पुनः, अत आह—**तदर्थं चेति**। द्विवचननिर्देशसामर्थ्यात् परिभाषाद्वयस्याप्यप्रवृत्तिरिति भावः। **किङ्तीति**। अजादावित्यर्थः।

वितन्तिरे इति। 'वितेनिरे' इत्यर्थः। लोपविधानसामर्थ्यात् तस्य असिद्धत्वेऽपि, एत्वाभ्यासलोपौ न। **पप्तिमेति**। लिट्। मस्। इट्। 'पेतिमे'त्यर्थः।

१. 'च्लिः, सिच्' इति ख. ग. ड. पाठः।

२. तुः क्वचित्र।

घसिभ। सूत्रे 'च' पाठोऽनार्षः। 'हल्यहणमनर्थकमन्यत्राऽपि दर्शनादि'ति वार्त्तिकात्। **सग्धिरिति**। अदेः क्तिन्। 'बहुलं छन्दसी'ति 'घस्तृ' आदेशः। उपधालोपे कृते 'झलो झली'ति सलोपः। धत्वम्। जश्त्वम्। समानस्य सः। 'स्वतन्त्रघसेः क्तिनि, पृषोदरादित्वादुपधालोपे, सहस्य सादेशे, लोकेऽपि सग्धिः साधुरि'ति **केचित्**। **बभ्यामिति**। भसेलोट्। ताम्। श्लुः। परं, नित्यमपि उपधालोपं बाधित्वा, बाहुलकात्प्रथमं द्वित्वम्। उपधालोप-सलोप-धत्वादीनि। अजादावपि दृश्यते—'अग्निर्वनानि बप्सति'।

श्रृशृणु। 'एभ्यो धिः स्याच्छन्दसि'। **श्रुधी हवमिति**। 'अन्येषामपी'ति दीर्घः। 'पृ' पालनादौ। **उरुणसिति**। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्य' इति णत्वम्। **शृणुधीति**। अत्र 'धि'भावविधानसामर्थ्यात् 'उतश्चे'ति लुक् न। इतोऽन्यत्र व्यत्ययेन शप्। तस्य 'बहुलं छन्दसी'ति लुक्। 'अडित्' इति हेर्विशेषणम्। छन्दसि पक्षे पित्वादडित्वम्। अत एव 'रारन्धी'त्यत्र 'अनुदात्तोपदेशे'ति 'मलोपो न। **अभ्यासदीर्घ इति**। तुजादित्वादिति भावः। **शपो लुगिति**। 'बहुलं छन्दसी'ति। 'आडि'ति टासंज्ञा प्राचाम्। 'त्मन्या समञ्जदि'ति आडोऽन्यत्रापि लोपदर्शनात् 'आडी'ति व्यर्थम्। 'आत' इत्यनुवृत्तेः, 'आदेरि'त्यपि व्यर्थम्।

ऋत्यवास्तव्य। 'ऋतु' 'वास्तु'शब्दयोर्यति यणादेशो निपात्यते। भवार्ये यत्। वास्तोरणि च। **मशब्दस्य लोप इति**। तस्यासिद्धत्वात्, 'यस्ये'ति लोपो न। 'अङ्गवृत्'परिभाषया 'अकृत्सावे'ति दीर्घो न। यद्वा मकारमात्रलोपे कृते, 'यस्ये'ति लोपे, प्रत्ययाकारस्य श्रवणम्।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायां षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

पक्षे इति। सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात्। **दुहे इति।** झस्य अत्। तलोपे, रुटि 'अतो गुणे'। **अदृश्रमिति।** इरित्वादङ्। 'बाहुलकात् 'ऋदृशोऽङी'ति गुणो ने'त्येके। भाष्ये तु गुणं वारयितुं 'दृशेरक्' इत्युक्तम्। व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनम्। बाहुच्ये शाखाऽन्तरे तु 'अदृश्रन्नि'त्येव पठ्यत इति **माधवः। देवेभिरिति।** अतोऽपि न भवति। क्वचिद् अनतोऽपि भवति—'नद्यैरि'ति।

क्त्वाऽपि छन्दः। 'अपि'शब्दात् ल्यबपि। 'उद्धृत्य तान् जुहोति'। 'वा छन्दसी'त्येव सिद्धे, 'क्त्वाऽपि'ग्रहणाद् असमासेऽप्यनेन ल्यप् क्वचिदि'ति **हरदत्तः।** तेन 'आज्येनाऽक्षिणी आज्ये'ति **कल्पसूत्रप्रयोगः**, एवं 'विनायकं पूज्ये'ति **याज्ञवल्क्यप्रयोगश्च सिद्धः।**

सुपां सु। 'सुपां स्थाने एते आदेशा' इत्यर्थः। **पन्था इति।** जसः स्थाने सुः। छान्दसत्वात्सर्वादेशः। 'व्यत्ययो बहुलमि'त्यस्याऽयं प्रपञ्चः। 'सुपां सुपो भवन्ती'ति, 'तिङा तिङो भवन्ती'त्यप्येवम्।

पूर्वसवर्ण इति। आन्तर्याद् ईकारः। ततः सवर्णदीर्घः। नन्वेवं पूर्वसवर्णेनैव 'परमे व्योमन्नि'ति सिद्धम्। इकारस्य पूर्वसवर्णे नकारे, तत्र पदसंज्ञायां, पूर्वनकारस्य लोपात्। न च आन्तर्यात्पूर्वसवर्णो दकारो भविष्यति, तत्र च^१ नलोपे रूपाऽसिद्धिः। 'न ङिसम्बुद्धयोरि'ति निषेधान्नलोपाऽभावे, संयोगान्तलोपेन इष्टसिद्धेरिति चेत्, न, संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन लुक् एव प्रवृत्तिरित्याशयात्। 'यत्सुन्वन्ती'त्यादौ 'यत् इ' इति स्थिते^२ पूर्वसवर्णे दकारेस्मिन् स्यादिति^३ लुगावश्यकः। अनेकाल्पु अमादिषु अन्त्यस्य पूर्वसवर्णे, पूर्वभागस्य श्रवणाऽऽपत्या लुगावश्यक इति दिक्। **यमिति प्राप्ते इति।**

१. चकारः ख. ड. नास्ति।

२. 'यदि पूर्वसवर्णे दकारः स्यात्तदा स्मिन् स्यात्' इति ग. पाठः।

३. 'स्मिनापत्तिरिति' लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः।

अम आत्। 'न विभक्तौ' इति इत्त्वनिषेधः।

युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते इति। यत्तु वृत्तौ 'यूयं वयमिति प्राप्ते' इत्युक्तम्। तत्प्रामादिकम्। 'न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यः। अवद्यमधि दीधरदि'ति मन्त्रे 'ऋक्षाऽश्वमेध'नाम्नो राज्ञो दानं प्रस्तूयते। 'सुरथाँ आतिथिग्वे स्वभीशूँ राक्षेँ आश्वमेधे सुपेशसः' इत्युपक्रमात्। 'वाजमि'ति अन्ननाम। अन्नदानेन ये सर्वेषां बन्धवस्तेषां सम्बोधनं हे वाजबन्धवः ! युष्मे=युष्मासु। 'अधो'त्यस्याऽनेन सम्बन्धः। स च सप्तम्यर्थाऽनुवादी। यद्यपि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावो नित्यः, तथापि बाहुलकादिह न। निनित्सुश्चन = निन्दनेच्छाशीलोऽपि। निन्दतेर्नलोपः, सन इडभावश्च बाहुलकात्। मर्त्यः अवद्यं (पापं) न दीधरत्=न धारयति। भवदनुसन्धानेनैव निष्पापत्वादिति भावः। 'निनित्सुरपी'त्युक्त्या 'किमुत निन्दन्' इति गम्यते। स हि पुण्यश्लोकानां नाम गृहणन् सुतरां शुद्ध इति भावः। द्वितीयमन्त्रेऽपि देवता प्रार्थ्यते-'हे इन्द्राबृहस्पती ! अस्मभ्यं रयिं धत्तमि'ति। दधातिर्दानार्थः। न चात्र मन्त्रे 'यूयं' 'वयमि'त्यस्योक्तिसम्भवोऽस्ति। किञ्च जसंशे आदेशे 'यूयवयौ जसी'ति बाहुलकाद्वारणीयं स्यादिति दिक्।

ता अनुष्ठेति। ताः=वङ्क्रीः। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय' इति प्रक्रम्य इदम् 'अध्रिगुप्रैषे पठितम्। नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङं बाधित्वा 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिना भवितव्यमिति चेत्। सत्यम्। 'पूर्वपरे'ति सूत्रे 'व्यवस्थायामि'ति निर्देशात्सामान्याऽपेक्षज्ञापकाऽऽश्रयणेन अङ् भविष्यति। तदाह-
व्यवस्थावदिति। आङः = तृतीयैकवचनस्य। **मृग्यमिति।** शाखाऽन्तरे आद्युदात्तपाठादिदमेवेति भाष्यस्वरसः।

बाहुनेति प्राप्ते इति। यत्तु वृत्तौ 'प्रबाहुनेति प्राप्ते' इति। तच्चिन्त्यम्। पृथक् स्वरदर्शनेन, पदकारैर्विच्छिद्य पाठेन च, तस्य पृथक्पदत्वात्। अतः

१. 'ध्रिगुप्रैषे' इति ख. ड. पाठः।

एव आख्याताऽन्वयी स इति बोध्यम्। **स्वप्नयेति**। अयाचोऽकारः 'सुपि चे'ति दीर्घनिवृत्यर्थः। **मिबादेशस्येति**। न तु द्वितीयैकवचनस्य, छन्दसि दृष्टाऽनुविधानादिति भावः। **शित्त्वादिति**। मकारस्यापि मकारवचनम् अनुस्वारनिवृत्यर्थं स्यादिति भावः। **वधीमिति**। हन्तेर्लुङ्। 'लुङि चे'ति वधादेशः। च्लेः सिच्^१। इट्। मिपोऽम्। तस्य 'मश्म्'^२। तस्य 'अस्तिसिच' इतीट्। सिचो लोपः। सवर्णदीर्घत्वम्।

लोपस्त। 'आत्मनेपदेषु विद्यमानतकारस्य लोपः स्यात्'। **अदुहेति**। दुहेर्लङो झस्याऽतो 'बहुलं छन्दसी'ति रुट्। तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम्। छान्दसत्वादेव क्वचित्र- 'तत एवात्मानमादृतं कुरुते'। **ग्रामादिकीति**। लक्ष्ये वकारस्यैव पाठात्, **वेदभाष्ये** प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः। छन्दसि दृष्टाऽनुविधानादाह—**मध्यमपुरुषेति**। **कृणुतादिति**। कृवेः 'धिन्विकृण्व्योर चे'ति 'उ'प्रत्ययः। वस्य अकारः। अतो लोपः। **शृणोतेति**। पित्वेन अङित्वाद्गुणः। अत एव 'दधातने'त्यत्र 'श्नाऽभ्यस्तयोरि'त्यालोपो न। यस्य 'तस्थस्थमिपामि'ति तादेशः, तस्य एते आदेशाः। 'यती'त्यस्य व्याख्या—**यत्सङ्ख्याका इति**।

जुषध्वमिति। यत्तु **काशिकायां**, प्राचो ग्रन्थे च 'जुषतेति प्राप्ते' इत्युक्तम्, तत् ग्रामादिकमिति भावः। **एमसीति**। इण आङ्पूर्वस्य रूपम्। यगागमे अकारो विवक्षितः।

आज्ज। 'जसेरि'ति इकारोच्चारणं पूर्वाचार्याऽनुरोधात्। असुकि कृते जसेः सकारस्य श्रवणम्। असुकः सस्य विसर्गः। 'उभयासो जातवेदः स्याम्' इत्यत्र परत्वात् असुकि, 'सकृद्गतावि'ति न्यायेन पुनः शी न।

श्रीग्रामण्योरिति। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। **श्रीणामिति**। 'वाऽऽमी'ति नदी-
त्वविकल्पेऽपि छन्दसि दृष्टाऽनुविधानेनाऽभावस्य आपादयितुमशक्यत्वाद्व्यर्थ-

१. 'च्लेः सिच इट्' इति ग. पाठः।

२. 'मश्म्' इति ख. ग. ड. पाठः। 'मश्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

मिदम्। 'सूताश्च ग्रामण्यश्चे'ति इतरेतरद्वन्द्वः। समाहारद्वन्द्वं कृत्वा एकशेषे तु ह्रस्वाऽन्तत्वादेव नुट्सिद्धौ, 'ग्रामणी'ग्रहणमपि व्यर्थम्। 'छन्दसी'ति तु 'गोः पदान्ते' इति सूत्रे ऋक्पादस्यैव ग्रहणार्थमावश्यकम्।

गोः पा। 'ऋक्पादाऽन्ते वर्तमानगोशब्दात्परस्य आमो नुट्'।

छन्दस्यपि दृ। 'यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यर्थः।

अस्थभिरिति। अनजादितृतीयादौ। अतृतीयादावपि—'अस्थान्युत्कृत्य पचति'। अविभक्तावपि—'अक्षण्वता' 'अस्थन्वते'त्यादि। अनङि, 'अनो नुङि'ति मतुपो नुट्। अनङो नस्य लोपः।

ई च द्वि। 'अस्थ्यादीनामीकार उदातो, द्विवचने, छन्दसि'। कीदृङ्ङिति। 'त्यदादिषु दृश' इति क्विन्। नुमि कृते 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति नस्य ङः।

स्ववानिति। अवेरसुन्। 'सुष्ठु अवो यस्ये'ति विग्रहः। तुः सौत्रो वृद्धयर्थः। ततोऽसुन्। स्वं तवः = वृद्धिर्यस्येति विग्रहः। ततुरिरिति। तरतेः किन्। उत्त्वम्। 'द्विवचनेऽची'ति 'तृ' इत्यस्य द्वित्वम्। उरदत्वम्।

'हरेरि'ति आगन्तुना इकारेण कृतगुणस्य निर्देशः। 'अत एव निर्देशाद् धातुनिर्देशे अकिदिकारोऽपी'त्यन्ये। 'हु' इत्युकार-विशिष्टोऽत्र पाठः केषाञ्चित्। 'ह'इति ऋकारपाठोऽन्येषाम्। तत्त्वं तु देवा जानन्ति।

अपहवृता इति। बहुवचननिर्देशः छन्दसि तस्यैव प्रयोगदर्शनात्। इद्-गुणाविति। आदेशाऽभावोऽपि बोध्यः। अष्टादशेति। क्षमितेः पाठे त्वेकोनविंशतिः। उत्तभिते 'उदः स्थे'ति पूर्वसवर्णः सस्य थः। मा भूदिति। 'इङि'ति शेषः। चत्तो इति। 'चत्त'शब्दाद्यापि उजा सह 'आद्गुणः'। निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकारसम्प्रदायसिद्धः। अश्वस्याविशस्तेति। 'अन्येषा-

१. 'हु' इत्यारभ्य 'जानन्ति' इत्यन्तोऽयं ख. ड. पाठः। ग. नास्ति।

मपी'ति दीर्घः। सूत्रे इतिः प्रकारे। तेन क्वचिद् ईकारोऽपि, 'वित्तमभ्य-
मीति वरुण' इति वृत्तिः।

बभूथा। वृजः क्रादिसूत्रेण इडभावे सिद्धे, 'निगमे एवे'ति नियमार्थ-
मिदम्। तदाह—**भाषायां त्विति। ववरिथेतीति च।**

सनिंस। 'सनिमि'त्यस्य च्छान्दसत्वात्, आनुपूर्व्याश्च विवक्षित-
त्वात्, छन्दस्येव एतन्निपातनम्। **पावका इति**। पुनन्ति, पावयन्ति वा
पावकाः।

घोलोपो। 'धुसञ्जकानां लेटि परतो लोपो वा'। दधातेर्ददातेश्च लेट्।
तिप्। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति ईकारलोपः। न च लोपेऽपि आडागमेन
'ददात्' इत्यस्य सिद्धौ 'वा'ग्रहणं व्यर्थम्। आगमशास्त्राऽनित्यत्व-
ज्ञापनार्थत्वात्। **सर्वमा इति**। अस्तेर्लङ्। तिप्। 'आडजादीनामि'त्याट्। ईडभावे
अपृक्तत्वाद् हल्ङ्यादिलोपः। शपो लुक्। रुत्वविसर्गौ। संहितायां 'भोभगो' इति
यत्वम्। 'लोपः शाकल्यस्ये'ति यलोपः।

जसादिष्विति। 'आदि'शब्दः प्रकारे। तेन 'दर्वे' 'दर्वि' 'अम्बे'
'अम्ब' इत्यादि सिद्धम्। **नाभ्यस्तस्येत्यादि**। 'जुजोषदि'त्युदाहरणम्।

न च्छन्दसि। इह यदि आनन्तर्याद् ईत्वमात्रं प्रतिषिध्येत, तर्हि
'अकृत्सावे'ति दीर्घः स्यात्, अपवादाऽभावे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तेः। अत आह-
ईत्वदीर्घो नेति। 'क्यचि यदुक्तं तन्ने'ति व्याख्यानादिति भावः। अत्र
ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति। **अपुत्रादीनामिति**। अत्र 'आदि'ग्रहणस्य प्रयोजनाऽन्तरं
मृग्यमि'ति हरदत्तः। **जनमिति**। अपरे 'जनीं=वधूमिच्छन्त' इत्याहुः।
दुष्टीयतीति। प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम्। 'उ'प्रत्ययसमानाऽर्थेन तृना 'दुष्टीयिते'त्यादि
बोध्यम्। **यजुर्वेदस्थे**=यजुर्वेदीयकठशाखास्थे। ननु 'देवान् जिगाती'ति
प्रत्युदाहरणमयुक्तम्, 'यजुषि' 'काठके' इत्यंशद्वयस्याऽपि तत्राऽभावादत आह-

१. 'आडजादीनामि'ति आट् इति पाठः ख. ग. नास्ति।

२. 'जनमिति' इत्यादिः 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। ग. नास्ति।

बह्वृचानामपीति। तत्रेदं दृष्टमिति भावः। काठके इति किम्? यजुर्वेदेऽपि शाखाऽन्तरे मा भूत्—‘अत्र सुमनयुरिदमसि’।

कव्यध्व। ‘कवि’, ‘अध्वर’, ‘पृतना’-एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्क्यचि, ऋचि विषये। मृगयादिगणेऽपि^१ ‘अध्वर्यु’शब्दः पठ्यते, तद्व्युत्पत्त्यन्तरम्। ‘कव्ये’त्युदाहरणम्।

विभाषा। ‘जहातेर्हिवा स्यात्, क्त्वि’। ‘हात्वे’ति पाठे छान्दसत्वाद् ईत्वाऽभावः। **वसुधितमिति**। ‘वसूनां धातारं = प्रदातारमित्यर्थ’ इति वेदभाष्यम्। ‘कर्मधारय’ इति **हरदत्तः**। ‘नेम’ इत्यद्धे। कर्मधारयो—नेमधिते। **माद्भिरिति**। ‘पद्त्र’ इति ‘मास’शब्दस्य मासादेशः।

समुषद्भिरिति। ‘वसन्तीति उषसः=सहवासिनः। तैः सम्भूये’त्यर्थः। **वेदभाष्ये** तु ‘उषद्भिः=ज्वलद्भी रश्मिभिः’। ‘उष दाहे’, लटः शतरि, शपि प्राप्ते, ‘व्यत्ययेन श’ इत्युक्तम्। तदुपायाऽन्तरं बोध्यम्।

कृषेश्छं। लोके तु ‘चरीकृष्यते कृषीवलः’। **आद्यास्त्रय इति**। धृङ्ः शपः श्लुः, अभ्यासस्य दीर्घः, परस्मैपदं च निपात्यते। धारयतौ तु श्लु-णिलुक्-अभ्यासदीर्घत्वानि। अन्त्ययोः श्लु-णिलुक्-रुगागमाः। धृङ्स्तु श्लु-रुक्-परस्मैपदानि। यद्वा धृङो यङ्लुकि रुगभावमात्रमाद्ये। ‘दर्धर्ती’-त्यत्र तेनैव निपातनेन प्राप्तस्य रुगभावस्य बाधाय रुक् निपातितः। ‘दर्धर्षी’-त्यत्र तु यङ्लुक्पक्षे न किञ्चिन्निपात्यम्, किन्तु शलावेवेति दिक्। **यङ्लुगन्तस्येति**। ‘लोटी’ति शेषः। तेन भाषायामिति। लोडतिरिक्ते च ‘बोभवीति’, ‘बोभोती’ति। ‘यङो वे’ति पक्षे ईट्। **सम्पूर्वस्येति**। ‘संपूर्वता अतन्त्रम्, ‘आसनिष्यददि’ति दर्शनादि’ति वृत्तिः। **करोते-र्यङ्लुगन्तस्येति**। ‘शतरी’ति शेषः। रिक् तु^२ ‘रुग्रिकौ च लुकी’ति सिद्धः।

१. अपिः क्वाचित्कः, ख. ड. पाठः।

२. ‘रिक् तु’ इत्यादिः ‘सिद्धः’ इत्यन्तः ख. ड. पाठः। ग. नास्ति।

निगागमश्चेति। 'अडभावश्चे'ति वृत्तिः। बिभर्तेरिति। 'यङ्लुगन्तस्य शतरी'ति शेषः। द्युतेरिति। 'यङ्लुगन्ताच्छतरी'ति शेषः। तरित्रत इति—जसन्तम्^१। 'नाऽभ्यस्ताच्छतुरि'ति नुमप्रतिषेधः। मर्मृज्येति। अत्र मृजेर्वृद्ध्यभावोऽपि, छान्दसत्वात्। 'इति'शब्द एवंप्रकाराणामन्येषामप्युपसङ्ग्रहार्थः। ससूवेत्यपि दाधर्त्यादिष्वेव पठितुं युक्तम्। इकारः स्यादिति। 'श्लौ' इति शेषः। न च भवति—'ददातीत्येवं ब्रूयादि'ति।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायां सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः। प्रादीनां समाहारद्वन्द्वः। टच् तु न। समासान्तविधेः अनित्यत्वात्। पादपूरणे किम्? 'प्र देवं देव्या धिया'। छान्दसमेतत्। भाषायामनर्थकस्य प्रयोगाभावात्।

छन्दसीरः। छान्दसत्वादेव क्वचिन्न- 'यो अब्दिमाँ^२ उदनिमाँ इयर्ति'। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्। अक्षण्वन्त इति। 'अक्षि'शब्दाद् मतुप्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्। नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः। भूतपूर्वगत्या नुट्। तस्य तु न वत्वम्। वत्वं प्रति तस्याऽसिद्धत्वात्। णत्वम्। अत एव पूर्वाऽन्तो नुक् न कृतः। णत्वाऽभावाऽऽपत्तेः। न चैवमवग्रहे दोषः, णान्तमवगृह्णन्ति, 'अक्षे'त्यकारान्तं तु अवग्रहीतुमुचितमिति वाच्यम्। 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्, तस्माद्यथा-लक्षणं पदं कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। किञ्च 'देवयन्तः' 'ईयिवांसमि'^३-त्यादौ पदत्वं विनाऽपि बहुलमवग्रहः क्रियते। 'पूर्वेभिरग्निने'त्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति प्रागेवोक्तम्। घस्येति। तरप्तमपोरित्यर्थः। भूरिदावत्तर इति। 'आतो मनिनि'ति वनिप्। अत्राऽवग्रहः प्राग्वत्। रथीतर इति। 'रथ'शब्दान्मत्वर्थे इनिः। तदन्तात्तरप्। नलोपे कृते, इकारस्य ईकारः।

१. 'जसन्तः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'योऽब्दिमाँ' इति ग. पाठः।

३. 'यीयिवांसम्' इति ख. ड. पाठः।

यदि^१ तु नलोपाऽपवादो नकारस्य स्थाने ईद्विधीयते, तदा तस्याऽसिद्धत्वा-
त्सवर्णदीर्घो न स्यात्। रथीतममिति। इह पदकारा ह्रस्वाऽन्तमवगृह्णन्ति।
'अन्येषामपी'ति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः।

नसत्तनिषत्त। 'नसत्ते'त्यादीनां शब्दपराणां द्वन्द्वः। निषत्ते-
'सदिरप्रतेरि'ति षत्वम्। **उन्देर्नञ्पूर्वस्येति।** यद्यपि 'नुदविदोन्दे'ति सूत्रेण
एतत्सिद्धम्। वैकल्पिकत्वेऽपि छन्दस्यापाद्यरूपाऽभावान्न दोषः। यदि नत्व-
सहितोऽपि प्रयोगः क्वचित्तिर्हि स बाहुलकादिना त्वयाऽपि साध्य एव,
तथापि भाषायां नत्वनित्यत्वं^२ निपातनस्य फलमित्याहुः। 'अनुत्तमि'ति यत्,
तत् छन्दस्येवे'ति व्याख्यानादिति भावः। **त्वरतेरिति।** 'ज्वरत्वे'त्यूट्।
तुर्वीत्यस्येति। 'शल्लोपः'। **सु इतीति।** उत्त्वं च निपातनात्। रपरत्वं तु
'उरण् रपर' इत्येव सिद्धम्। कार्यकालपक्षाऽऽश्रयणेन परिभाषाणामसिद्ध-
प्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः। 'उभयथे'ति व्याचष्टे-**रुर्वेति।** नित्ये रुत्वे प्राप्ते, पक्षे
रेफार्थमिदम्।

अम्न। 'अम्नस्'शब्द ईषदर्थे। 'अम्नरस्तमित' इति यथा। **अवः-**
रक्षणम्।

भुवश्च म। रुर्वा, रेफो वा। महाव्याहतेरिति किम्? 'भुवो विश्वेषु
सवनेषु'। भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति वर्तमाने लङ्। सिप्। शप्।
गुणाऽभावश्छान्दसः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योऽपी'त्यङभावः। लाक्षणिकत्वा-
देवाऽस्याऽग्रहणे सिद्धे, 'महाव्याहति'ग्रहणं तस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन
'क्रापयती'ति पुक् सिध्यति।

ओम। अभ्यादानम्-आरम्भः। तत्र वर्तमानस्येत्यर्थः। प्लुतश्रुत्या
'अच' इत्युपस्थितेः अचः प्लुतः। मकारस्तु अर्द्धमात्र इति^३ अर्द्धचतुर्थ-
मात्रोऽयम्।

१. 'यदि तु' इति ख. ड. नास्ति।

२. 'भाषायां नित्यत्वम्' इति ख. ड. पाठः।

३. 'अर्द्धचतुर्थमात्रः' इत्यपि क्वचित् पाठः।

ये यज्ञकर्मणि। यज्ञेति किम्? स्वाध्यायकाले मा भूत्। 'ये यजामहे' इत्यत्रैवाऽयं प्लुत इष्यते। तेनेह न—'ये देवासो दिव्येकादशस्थे'ति। 'पित्र्यायां ये ३स्वधे'त्यत्राऽपि भवति। एतत्स्थानाऽऽपन्नत्वात्तस्य।

प्रणवष्टेः। 'टिस्थानिकः त्रिमात्र ओकारः, ओङ्कारो वा प्रणव' इति भाष्यादौ स्पष्टम्। इदं च आथर्वणप्रातिशाख्येऽपि स्पष्टम्। 'टेरि'ति तु प्रातिशाख्योक्तटिस्थानिकत्वाऽनुवादः। हलन्ते इति। तदभावे 'टेरि'त्यननुवृत्त्या तदन्तस्यैव^१ स्यात्। व्यभिचाराऽभावाद्धि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते, येनाऽचरिभाषाप्रवृत्त्या अदोषः स्यादिति भावः। याज्या मन्त्रा इति। 'याज्याऽनुवाक्याकाण्डमि'ति समाख्यातप्रकरणस्था इत्यर्थः।

अन्तः किमिति। यद्यन्तग्रहणं 'टेरि'त्यस्य निवृत्त्यर्थं, तदा प्लुतश्रुत्या उपस्थितेन अचा अन्ते विशेषिते, अजन्ताया एव याज्यायाः स्यात्। 'टि'विशेषणत्वे तु^२ अनर्थकं, टेरन्तत्वाऽव्यभिचारादिति प्रश्नः।

ब्रूहिप्रे। 'ब्रूहि'स्थानाऽऽपन्ने 'पित्र्यायामनुस्वधा'^३ इति प्रैषेऽपि प्लुतो भवति। एवं श्रौषट्स्थानापन्ने 'अस्तु स्वधे'ति प्रत्याश्रवणेऽपि^४ भवति। एवं वौषट्शब्दो 'वषट्' 'वौषट्' 'वाषट्' 'वाक्षट्' 'वक्षाट्' 'वाक्षाडि'त्येवंविध-सर्ववषट्काराणामुपलक्षणमिति हरदत्तः। 'आवह देवान् यजमाने'त्यादौ न प्लुतः। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्।

तस्मादिति। आदिभूतादित्यर्थः। 'ओ३श्रा३वय' 'आ३श्रा३वये'-त्यनयोरेवाऽयम्। नेह 'अग्नीदग्नीन्विहरे'ति। प्लुतमात्रस्य वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदम्। 'ओ३स्व' ३धे'ति प्रत्याश्रवणे^५ तत्स्थानाऽऽपन्नत्वाद्भवत्येव।

१. 'तदन्तस्यैव' इति ख. ड. पाठः। लघुशेखरेऽपि च तथैव।

२. तुः ग. नास्ति।

३. अयं पाठः क्वचिन्न।

४. 'प्रत्याश्रवणे' इति ख. ड. पाठः।

५. 'आ३स्व३धा' इति, 'ओ३स्व३धा' इति च पाठान्तरम्।

६. 'प्रत्याश्रवणे' इति ग. पाठः।

पृष्ठप्रतिवचनं-प्रश्नोत्तरम्। **निगृह्येति** ल्यबन्तम्। 'वादिनं स्वमतात् प्रच्याव्ये'त्यर्थः। अनुयोगः-यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्य पक्षस्य शब्देन प्रकाशनम्— 'एवं त्वं निरुपपत्तिकमात्ये'ति।

आग्नेडितं भ। प्लवते। उदाहरणे 'वाक्यादेशामन्त्रितस्ये'ति द्वित्वम्। 'वाक्यस्य टेरि'त्यधिकारेऽपि अत्रानन्त्यस्य भवति। वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्वित्वविधानात्। **उपलक्षणमिति**। तत्र 'एकैकस्ये'त्यनुवृत्त्या पर्यायलाभः।

अङ्गयुक्तम्। आकाङ्क्षतीति-'आकाङ्क्षम्'। पचाद्यच्। **इदानीमिति**। कूजनफलमिदानीमेव ज्ञास्यसीत्यर्थः। अङ्गशब्दोऽमर्षे। प्रत्युदाहरणे तु अनुनये। 'अङ्ग देवदत्ते'त्येकं वाक्यम्। एतच्च 'मिथ्यावदसी'त्येतदपेक्षते।

विचार्य। कोटिद्वयस्मृक् ज्ञानं 'विचारः'। तादृशज्ञानविषयभूतो 'विचार्यमाणः'। इह तु विचार्यमाणाऽर्थविषयत्वाद्वाक्यनि 'विचार्यमाणानि'। **गृहा ३ इ इति**। 'गृह'शब्दस्य प्लुतविकारः।

पूर्वं तु। 'पूर्वमेवे'त्यर्थः। उदाहरणे 'नु'शब्दो वितर्के। **प्रतिश्रवणम्**-अभ्युपगमः, प्रतिज्ञानम्, श्रवणाऽऽभिमुख्यं च। **हन्त ते इति**। प्रार्थिताऽङ्गीकारो गम्यते। आद्ययोरर्थयोः 'प्रतिश्रवण'शब्दे गतिसमासः। तृतीये 'लक्षणेनाऽभिप्रती' इत्यव्ययीभावः। क्रमेणोदाहरणानि।

अनुदात्तं प्र। प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स 'प्रश्नाऽन्तः'। **दूराद्धूतादिष्विति**। 'प्रश्नान्ताऽभिपूजितयोर्यः प्लुतः सोऽनुदातो भवती'त्यर्थ-दिति भावः। तत्राऽभिपूजिते 'दूराद्धूते चे'ति, इतरत्र 'अनन्त्यस्याऽपि प्रश्नाऽऽख्यानयोरि'ति। आद्योदाहरणे 'अगमः ३ पूर्वा ३न् ग्रामा ३न्' इत्यादिः। **टेरनुदात्त इति**। 'अगमः ३' इत्यादौ 'अनन्त्यस्यापी'ति प्लुतः स्वरितः। **प्लुत इति**। स च पूर्वभागस्य। उत्तरस्य तूदात्ताविदुतौ भवतः।

'अग्निचिदि'ति व्याचष्टे—**अग्निरिवेति**। **कथञ्चिदिति**। कृच्छ्रेऽत्र 'चित्'शब्दः। **अग्निर्माणवक इति**। 'अग्निरिव माणवको दीप्येते'त्यर्थः।

यद्यपि अन्येषामपि उपमानाऽर्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्याऽप्यस्तीति स्यादेव प्लुतः। प्रयोगाऽभावात् निति भावः। चः प्लुतसमुच्चयार्थः। एतदेव ज्ञापयति 'पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयते' इति बोध्यम्।

उपरिस्वि। 'अनेन 'विचार्यमाणानामि'ति विहितप्लुतस्याऽनुदात्तत्व-
मात्रं विधीयते' इति हरदत्तः। 'उपरिस्वी'त्यादेः कृत्यं दर्शयति—**अधः**
स्विदिति।

स्वरितमा। उदाहरणेषु 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति द्वित्वम्। अयमपि प्लुतो
वैकल्पिकः।

क्षियाशीः। क्षिया—आचारोल्लङ्घनम्। इष्टप्रार्थनम्—आशीः—
प्रेरणम्। उदाहरणेषु पूर्वं तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षति।

अनन्त्यस्याऽपि। अत्राऽपिशब्दसमुच्चिता 'ऽनन्त्यस्ये'त्यनेनैव 'टेरि'ति
सम्बध्यते, न तु 'अनन्त्यस्ये'त्यनेनेति 'स्थाघो'रिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्।
'उभयत्राऽपि सम्बध्यते' इत्यपि तत्रैव भाष्य इति, भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम्।
आद्योदाहरणे 'भो अग्निभूता३इ' इति शेषः। 'तत्राऽनन्त्यस्य तु 'अनुदात्तं
प्रश्नान्ताऽभिपूजितयोरि'त्यनुदात्तोऽपि पक्षे' इति वृत्तिः। यद्यपि तत्र विकल्पो न
श्रुतस्तथाऽपि 'अपि'शब्देनाऽनन्त्यस्याऽप्यनेन स्वरितप्लुतविधानात्पाक्षिकत्वं
फलति। द्वन्द्वेन सह निर्देशात् 'अपि'शब्दस्य प्रश्नेऽपि तात्पर्यम्। **आख्यानम्—**
प्रश्नस्योत्तरम्।

तदवयवाविति। वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरिह ग्रहणम्। उदाहरणे दूराद्धूते
'गुरोरनृत' इति प्लुतः।

चतुर्मात्राविति। ऐचोः मात्रा अवर्णस्य, मात्रा इवर्णोवर्णयोरिति।
उत्तरखण्डस्य त्रिमात्रत्वे चतुर्मात्रतेति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये। अत्र चतुर्मात्रस्या-
च्चमपि। तेन 'प्रत्यङ्ङैतिकायने'त्यादौ डमुडादि सिध्यतीति बोध्यम्।
याज्यान्तेष्वेवेति। अनेनास्य परिगणनत्वं दर्शयति। 'पूर्वाङ्ङस्य आदि'ति
च्छेदः। अत्र आकारः प्लुतः, स प्रश्नान्तेऽनुदात्तः, स्वरितो वा। शेषेषूदात्त

इति बोध्यम्। इदुतौ—‘टेरुदात्’ इत्यधिकाराद् उदात्तावेव। व्याख्यानात्^१ ‘उदात्त’ग्रहणं प्लुतेन, इदुद्भ्यां च सम्बध्यते। प्लुतपदं च तत एव आद्ग्रहणेनैव सम्बध्यते, न इदुद्भ्यामिति बोध्यम्।

अदूराद्धूते इति न वक्तव्यमिति। परिगणनसत्त्वे तेनैव सिद्धत्वादिति भावः। इदं च वृत्त्यनुरोधेन। **केचित्तु^२** ‘परिगणनेऽपीदं कार्यमेव। अत्र ‘दूराद्धूत’पदं न सम्बोधनमात्रोपलक्षणं, किन्तु^३ यथाश्रुतमेवेति, दूरादाह्वान-सम्बोधनविशिष्टाऽभिपूजिताऽर्थे ‘स्वागच्छ भो माणवकाऽग्निभूते’ इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति, न परिगणनेन प्रत्याख्यानं युक्तम्। ‘अदूराद्धूते इति न वक्तव्यमि’त्यनुक्त्या भाष्यात् तथैव लाभादि’त्याहुः।

गौ३रिति। ‘सावपि पदमि’ति पक्षे वाक्याऽन्तत्वाऽभावान्न दोषः। ‘पद’शब्देन वाक्यमप्युच्यत इति बोध्यम्। **आमन्त्रिते छन्दसीति।** अप्राप्ते प्लुतविकारे इदम्। दूरादाह्वानसत्त्वात्, परिगणनाच्चाऽप्राप्तिः। अप्राप्ते प्लुतस्तु ‘गुरोरनृत’ इति प्राप्नोत्येव। तेन ‘वाक्याऽन्तपदाऽनन्त्यस्यैव प्लुत’ इत्यत्र तु न मानम्।

तयोर्वा। ‘तयोः=पूर्वसूत्राभ्यां विहितयोरिदुतोरि’त्यर्थः। ननु ‘इको यणची’त्येव सिद्धे, इदं व्यर्थमत आह—**इदुतोरसिद्धत्वादिति।**

ननु ‘प्लुतप्रगृह्णा’ इति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्सामान्याऽपेक्षज्ञापकात्प्लुत-प्रकरणीयकार्यस्य स्वरसन्धिषु सिद्धत्वज्ञापनेन सिद्धो यण्, अत आह—**सवर्णदीर्घत्वस्येति।** ‘अग्ना ३ इ इन्द्रमि’त्यादौ। **शाकल्यस्य वेति।** ‘अग्ना ३ याशे’त्यादौ। शाकल्यम्=‘इकोऽसवर्णे’ इति प्रकृतिभावः। न चाऽनयोरसिद्धत्वात्ते दुवरि। सामर्थ्येनाऽसिद्धत्वबाधात्। तदाह—**यवयोरपवादत्वादिति।**

१. ‘व्याख्यानात्’ इत्यारभ्य ‘बोध्यम्’ इत्यन्तः पाठः ख. नास्ति।

२. ‘वस्तुतः’ इति ख. ड. पाठः।

३. ‘यथाश्रुतमेवेति निरूपितमच्यन्धौ। गौ३रिति’ इति ख. ड. पाठः।

ननु ('भो३इ'इन्द्र', भो३यिन्द्रं गायती'त्यादौ—) 'भो ३ इ इन्द्रे'ति स्थिते, भोःशब्दस्य च्छान्दसे प्लुते, ततः परस्य इकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते, यणादेशाऽर्थम् 'इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः, सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः^१, शाकलनिवृत्त्यर्थः^२ चे'ति वचनमावश्यकम्। न च तत्राऽनेन सिद्धिः। इकः प्लुतविकारत्वाऽभावात्। एवञ्च तेनैव यण् सिद्धोऽत आह—**यवयोर-सिद्धत्वादुदात्तेत्यादि**। तेन हि यणि, तस्य सिद्धत्वाद् अयं स्वरो दुर्वार इति भावः। यद्यपीह प्लुतप्रकरणे बहूनि सूत्राणि लोक-वेदसाधारणानि, तथापि तस्य वैकल्पिकत्वेन, लोके तु^३ तदादराऽभावात्, वेदे च तदादरात्, वैदिक्यामेव लिखितानीति ध्येयम्।

मतुवसो। 'पदस्ये'ति वर्तते। अनुबन्धपरित्यागेन सान्तस्य 'वस' इत्यस्य मतुना सह द्वन्द्वः। अल्पात्तरस्याऽपि सौत्रः परनिपातः। **मरुत्व इति**। 'झथ' इति वक्तव्यम्। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम्। **हरिवो इति**। 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य' इति वचनात् 'हशि चे'त्युत्वम्।

प्रसङ्गादाह—**दाश्चानिति**। दाशेः क्वसौ, अद्वित्वम्, अनिट्त्वं च निपात्यते। 'षह मर्षणे' इत्यस्य परस्मैपदम्, क्वसुः, अद्वित्वम्, अनिट्त्वम्, उपधादीर्घत्वं च निपात्यते। 'मिह सेचने' इत्यस्मात्क्वसौ अद्वित्वम्, उपधादीर्घत्वं, ढत्वं च निपात्यते। सूत्रे एकवचनमतन्त्रम्। 'दाश्चांसो, दाशुषः सुतमि'ति प्रयोगदर्शनात्। यद्यपीदं लोक-वेदसाधारणं तथापि लोके प्रयोग-प्राचुर्याऽभावादत्रैवोदाहृतम्। 'मीढ्व' इत्यत्र 'मतुवसोरि'ति रुत्वम्। 'अत्राऽनुनासिक' इत्यादि वसोरुत्वे फलम्। **अनुबन्धस्येहेति**। अत एव 'वनो र चे'ति सूत्रे सामान्यग्रहणमुक्तम्। एवञ्च 'हश्च ब्रीही'त्यादौ सामान्य-

१. अयं सुबोधिनीटीकास्थः पाठः, उचितत्वादिह दर्शितः।

२. 'निवृत्त्यर्थः' इति पाठान्तरम्।

३. 'निवृत्त्यर्थश्चे'ति क्वचित् पाठः।

४. 'तुः' ग. नास्ति।

ग्रहणस्य निर्बाधत्वे, 'जहातेः ककारः सामान्यग्रहणनिर्वाहाऽर्थ' इति प्राचां ग्रन्थाश्चिन्त्याः। धातौ ककारफलन्तु 'वनो र चे'त्यत्र व्युत्पादितम्। यङ्लुकि 'दीर्घोऽकित' इत्यस्याऽप्रवृत्त्यर्थं तु न कित्वम्। 'दीर्घोऽकित' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादित्यपि तत्रैव निरूपितम्।

इणः क्वनिबिति। 'प्रातरेती'त्यर्थे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्यनेन ह्रस्वस्य तुक्। नस्येति। 'नान्तपदस्ये'त्यर्थः। नाऽटौ-नकाराऽट्प्रत्याहारौ। **एकपादेति।** 'ऋक्षु' इति प्रकृतत्वाद् ऋक्पाद एवेह गृह्यते। 'समान'शब्द एकपर्यायः। **देवाँ अच्छेति।** वक्ष्यमाणेन 'आतोऽटी'त्यनेनाऽनुनासिकः। **उभयथेति।** एवञ्च 'अटि समानपादे' इति व्यर्थम्। छन्दस्यापाद्यरूपाऽभावात्। एतेन 'महान् हि स' इति बहुचानां पाठो व्याख्यातः। **आकरे** तु 'महाँ ही'त्युदाहृतं, तच्छाखान्तरेऽन्वेष्टव्यम्। भिन्नपादेऽपि क्वचिद् दृश्यते, तत् सूत्ररीत्या छान्दसत्वाद्वोध्यम्।

आतः। आकारस्य। **महाँ इन्द्र इति।** 'दीर्घादटी'ति रुत्वम्। **एवञ्चेति।** सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थिततया, प्रकृतसूत्रत्यागे महल्लाघवम्। सूत्रारम्भं तु व्यत्ययः शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः। 'तु'धातोः असुन्। स्वं तवो यस्याऽसौ 'स्वतवान्'। 'दृक्स्ववः-स्वतवसां छन्दसी'ति नुम्। छान्दसत्वाद्विसर्गस्य सः।

छन्दसि वा। व्यवस्थितविकल्पेनैव सिद्धे 'अप्रे'त्यादि स्पष्टार्थम्। एवमुत्तरसूत्राण्यपि। **करिति।** कृञो लुङ्। 'मन्त्रे घसे'ति च्लेलुक्। तिपि गुणः। तिपो हल्ङ्यादिलोपः। 'बहुलं छन्दसी'त्यङभावः। **करदिति।** कृञ एव लुङ्। 'कृमृदृ' इति च्लेरङ्। **करतीति।** लट्। व्यत्ययेन शप्।

कृधीति। कृञो लोट्। सेहिः। 'बहुलं छन्दसी'ति शपो लुक्। छान्दसत्वाद्विकरणाऽभावो वा। 'श्रु-शृणु-पृ-कृ-वृभ्य' इति हेर्धिः।

कृतमिति। कृञः क्तः। सः स्यादिति। षत्वस्याऽप्युपलक्षणम्। अत एव 'अदिति'प्रतिषेधः। यत्र तु 'शं नः करदि'त्यादौ सत्त्वं न दृश्यते, तत्र च्छान्दसत्वात् सत्त्वाऽभावो बोध्यः।

पञ्चम्याः प। 'अध्यर्थे' इति परेर्विशेषणम्। दिवस्परीति। 'दिव उपरी'त्यर्थः। व्यत्ययेन षष्ठीस्थाने पञ्चमी। **पर्योज इति।** अत्र परिः सर्वतो-भावे।

पातौ च। न च भवति—'परिषदः पातु'। 'पातौ' इति लोडन्त'पातु' इत्यस्याऽनुकरणम्।

षष्ठ्याः प। 'षष्ठीविसर्गस्य सादेशः, पत्यादिषु परेषु'। वाचस्पत्यादौ 'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक्। षष्ठ्या इति किम्? 'मनुः पुत्रेभ्यो दायमि'ति।

इडाया इति। षष्ठ्यन्ताऽनुकरणम्। 'पती'त्याद्यनुवर्तते।

निसस्तपता। अस्य लोक-वेदसाधारणत्वाद् अत्रोपन्यासश्चिन्त्यः। उदाहरणे सकृत्तप्तमित्यर्थः।

युष्मत्त। 'ह्रस्वात्तादौ' इत्यतः 'तादौ' इति वर्तते। तच्च युष्मदो विशेषणम्, नेतरयोः, अव्यभिचारात्। 'ततक्षुस्' इति सान्ताऽनुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्बिसर्जनीये'ति षत्वम्। पूर्वस्य ष्ट्वं सूत्रे। तादाविति विशेषणाद्युष्मदादेशानां ग्रहणम्। तदाह—**त्वमित्यादि।**

यजुष्ये। यजुर्विषये इत्यर्थः।

स्तुतस्तो। 'एकेषामि'ति वर्तते। **प्रपञ्चार्थमिति।** 'पूर्वं पदं पूर्वपदमि'ति सामान्येन तत्राऽऽश्रीयते, न तु समासाऽवयव एवेति, वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः।

पूर्वपदात्। 'छन्दसी'ति वर्तते। 'एकेषामि'ति च। 'पूर्वपदमात्रस्य ग्रहणमि'त्याशयेन षत्वाभावे उदाहरति—**युवं हि स्थेति।**

सुजः। 'सुज्' इति निपातग्रहणम्। 'छन्दसी'ति वर्तते। **अभीषुण इति।** 'इकः सुजी'ति दीर्घत्वम्। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्य' इति णत्वम्।

सनोतेरनः। 'अनकारान्तसनोतेरिण्कुभ्यां परस्य सस्य षः छन्दसि'।

१. 'ततक्षुष्विति' इति लघुशेखरपाठः।

२. 'सुज इति', 'सुजेति' इति च ख. ड. पाठान्तरम्।

गोषा इति। 'जनसने'ति विट्। 'विड्वनोरि'त्यात्वम्। **गोसनिमिति।** 'छन्दसि वनसने'ति इन्प्रत्ययः। 'पूर्वपदादि'त्येव सिद्धे नियमार्थमिति भावः। **केचिद् गोसनेः** सवनादिपाठात्सिद्धिमङ्गीकृत्य 'सिसानयिषती'ति नियमफलं वदन्ति। यद्यप्यण्यन्तः सूत्रे उपात्तस्तथापि अण्यन्तस्य प्रतिषेध-वचने फलाऽभावात्, ण्यन्तार्थत्वं विज्ञायते। 'स्तौतिण्योरेवे'ति नियमात् 'सिसनिषती'त्यादौ षत्वाप्राप्तेरिति तदाशयः। 'सिसनिषतेः अप्रत्यये 'सिसनीरि'ति नियमफलमि'त्यन्ये। अत्र सन् षत्वभूतो नेति 'स्तौतिण्योरि'ति नियमाऽविषयोऽयम्। एवं च सामर्थ्याऽभावात्, ण्यन्तस्य नियमाऽभावात्, 'सिषाणयिषती'त्यादौ षत्वं भवत्येव। सामर्थ्यात्पूर्वपदाऽभावेऽपि नियमप्रवृत्तिरिति तद्भावः। सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम्।

सहेः पृ। 'छन्दसी'ति वर्तते। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्याशयेनाऽऽह-
चादिति। 'ऋति'शब्दस्य संहितायां 'नहिवृती'ति दीर्घः, षत्वं च। उभयत्र संहिताऽधिकाराद् अवग्रहे 'ऋतिसाहमि'त्येव। 'छन्दसि सह' इति ण्विः।

निव्यभि। 'एभ्यः परस्य सुनोत्यादेः सस्य अड्व्यवाये षत्वं वा'। प्रकरणप्राप्तस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः। **अभ्यष्टौदिति।** 'उतो वृद्धिर्लुकी'ति वृद्धिः।

छन्दस्यृ। 'पूर्वपदादि'ति वर्तते। 'अवग्रहविषये ऋकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णः'। अवग्रहविषयत्वं च अवग्रहयोग्यत्वम्। संहिताकाले णत्वम्। पदकाले चाऽवग्रहात्। अत एव पदपाठे णत्वं न प्रयुञ्जते।

नश्च धातु। 'धातुस्थान्निमित्तात्, 'उरु'शब्दात्, 'षु'शब्दाच्च परस्य 'नस्'शब्दस्य नस्य णो भवति'। धातौ तिष्ठतीति धातुस्थम्। 'षु' इति कृतषत्वस्य सुञोऽनुकरणम्। तेन 'गृहेषु नः' इत्यत्र न।

'नस्' इति नासिकाऽऽदेशस्य, अस्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम्।

तत्र प्रकृतसूत्रे अस्मदादेश एव कार्यी। तस्यैव धातुस्थात्परत्वसम्भवात्।
'उपसर्गादनोत्पर' इत्युत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वमिति हरदत्तः।

'उत्तरसूत्रे नस्यग्रहणाऽनुवृत्तेर्न फलम्। भाष्ये 'अनोत्पर' इत्यस्य स्थाने
'बहुल'ग्रहणस्य कृतत्वेन, तेनैव सर्वाऽनिष्टवारणादि'त्यन्ये।

रक्षाण इति। 'रक्षे'ति लोट्मध्यमपुरुषैकवचनम्। 'द्व्यचोऽतस्तिङ'
इति दीर्घः। एवं दानकर्मणः शिक्षतेः—**शिक्षाण इति।** उरु=अधिकम्। **अभीषुण**
इति। 'इकः सुजी'ति दीर्घः। इति शिवम्।

॥ इति वैदिकप्रक्रियायामष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति श्रीशिवभट्टसुत-सतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने शब्देन्दुशेखरे

वैदिकप्रक्रिया

समाप्ता ॥

॥ अथ स्वरप्रक्रिया ॥

॥ तत्र साधारणस्वराः ॥

साधारणप्रकृति-प्रत्यय-समास-तिङन्त-विषयकतया पञ्चभिः
प्रकरणैः उदात्तादिस्वरान् व्युत्पिपादयिषुः साधारणस्वरांस्तावदाह—अनुदात्त-
मिति।

एकवर्जमिति। ‘द्वितीयायां चे’ति णमुल्। न च तत्र त्वरायामित्यर्थक-
‘परीप्सायामि’त्यनुवर्तत इति चेत्। इहाऽप्यस्ति ‘परीप्सा’। तथा हि—
‘यत्राऽन्तोदात्तादि विधीयते, तत्र तत्समकालमेव शिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं, न तु
विलम्बितव्यमि’त्यर्थात्। एतच्च णमुल्विधायके **पदमञ्जर्या** स्पष्टम्। यद्वा
‘परीप्सायामि’ति प्रायिकम्। एतच्चाऽत्रैव **पदमञ्जर्या** स्पष्टम्।

परिभाषेयमिति। नाऽधिकारः। अस्वरितत्वात्। ‘एकवर्जमि’त्यस्य
वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। तत्तत्सूत्रविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघाताऽप्रवृत्तेः। किञ्च
‘आद्युदात्तश्च’ ‘समानोदरे शयित ओ चोदात्त’ इत्याद्यसङ्ग्रहाऽऽपत्तेः। नाऽपि
विधिः। तथा सति ‘क एको वर्जनीय’ इति न ज्ञायेत। एवञ्च
विनिगमनाविरहाच्छास्त्रविहितोदात्तस्वरितकानां सर्वेषामेव वर्जनाऽऽपत्तौ,
‘आमलकीज’इत्यादवुदात्तचतुष्टयं श्रूयेत। तत्र हि डीष् प्रत्ययस्वरेण उदात्तः।
‘गतिकारके’ति कृत्स्वरः। ‘दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे’ इति पूर्वपदाद्युदात्त-त्वम्।
‘अन्त्यात्पूर्वं बह्वच’ इति लकाराऽकारस्योदात्तत्वमिति, विरोधा-
भावाद् युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्। अस्य तु मकाराऽकारोऽवकाशः स्यादिति
भावः।

परिभाषायां लिङ्गमाह—**स्वरविधीति।** सूत्रे ‘अनुदात्त’शब्दः अर्श-
आद्यजन्तः। पदसामानाधिकरण्यात्। अनुदात्तस्य विधीयमानत्वात्, तद्विन्न
उदात्तः, स्वरितो वा वर्ज्यते इति, तद्विधावेवाऽस्योपस्थानमित्याह—**यस्मिन्पदे**
इति। अत्र पदत्वे भाविन्यपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तिः। ‘पद’ग्रहणन्तु
परिमाणार्थम्। अत एव ‘धातोरि’त्यादौ न दोषः। तद्व्यावर्त्यन्तु पदसमुदायः।

‘यस्य पदत्वं भावि, तस्यैव एकवर्जम् अनुदात्तमि’त्यर्थात्। स्पष्टं चेदं विकाराऽधिकारे ‘अनुदात्तादेश्वे’ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

तमेकमिति। ‘एक’ग्रहणं विधीयमानोपलक्षणम्। एवं च ‘तवै चान्त’ इत्यादौ द्वयादीनां वर्जनसिद्धिः। ‘इन्द्राबृहस्पती’ इत्यत्र ‘देवताद्वन्द्वे चे’ति पदद्वयस्याऽपि प्रकृतिस्वरे विधेये, त्रयाणां वर्जनम्। ‘बृहस्पति’शब्दो हि वनस्पत्यादित्वाद् द्व्युदात्त इति बोध्यम्। न चैवं ‘समाने’ ख्यः, स चोदात्त’ इत्यनेन प्रत्ययोदात्तत्वस्य, सादेशोदात्तत्वस्य च एकेनैव सूत्रेण विधानाद् उभयोर्वर्जनाऽऽपत्तिरित्युदात्तद्वयश्रवणं स्यादिति वाच्यम्। ‘तवै चान्तश्चे’त्यादौ ‘युगपत्’ग्रहणेन उभयोरेकत्राऽसमावेशज्ञापनादिति भावः।

अत्र यस्मिन्पदे, यस्यामवस्थायां, यस्याऽच उदात्तादिर्विधीयते, तत्र पदे, तस्यामवस्थायां सन्निहितम् अजन्तरं निहन्यत इति बोध्यम्। स्पष्टं चेदम् ‘आद्युदात्तश्चे’ति सूत्रे पदमञ्जर्याम्। न चैवं ‘चिनुत’ इत्यत्र शनोर्निघातो न सिध्यति, तस्य उदात्तत्वप्रवृत्तिकाले असन्निहितत्वादिति वाच्यम्। युगपद्ग्रहणेन अनुदात्ताऽतिरिक्तस्वरयोः असमावेशज्ञापनात् तत्सिद्धेः।

वस्तुतस्तु ‘आद्युदात्तश्च’ ‘द्वित्रिभ्यां पादन्’ ‘पुंसोऽसुडि’ति सूत्रस्थभाष्य-प्रामाण्येन ‘यावत् पदत्वं भावि, तावत्सन्निहिताऽजन्तस्य निघातप्रवृत्तिरि’-त्यर्थाऽङ्गीकारेणाऽदोषात्। ‘चिनुत’ इति तु ‘अन्तरङ्गानपी’ति न्यायेन साध्यम्। एवञ्च ‘आगमा अनुदात्ता’ इति नाऽपूर्वमिति दिक्।

इयं च कार्यकालैव। अत एव ‘आमलकीज’ इत्यादौ ‘दीर्घकाशे’-

१. ‘समाने ख्यः स चोदात्तः’ इति (५७६) उणादिसूत्रम्। ‘समान’शब्दे उपपदे ख्याधातोरिणप्रत्ययः स्यात्। स च ङित्। यलोपश्च। समानस्य स्थाने उदात्तः ‘स’ इत्यादेशश्च स्यादिति तदर्थः। ‘सखा’ इति च तदुदाहरणम्।

२. ‘तमः’ इति ख. पाठः।

३. ‘चिनु’ इति क्वचित्पाठः।

त्यपेक्षया 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वच' इति विप्रतिषेध उपपद्यते। अन्यथा उभयोः सम्भवेन, असम्भवाऽभावात्, विप्रतिषेधो न स्यात्। कार्यकालपक्षे तु उभाभ्यामप्यस्य एकवाक्यतया, 'तेन वा वर्ज्यमानता, अनेन वे'ति, परेणऽ उपपद्यते, तयोर्विरोधात्। तत्र कार्यकालत्वेऽपि अस्याः स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अधिककार्यार्थात् त्रिपाद्याम् अप्रवृत्तिः। अत एव? 'अस्याधिकारत्वे येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते असङ्गृहीता स्युरित्येव दूषणं दत्तम्। 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेव असिद्धविषये अस्या अप्रवृत्तिरुक्ता, त्रैपादिकाऽसिद्धविषये, बहिरङ्गाऽसिद्धविषये च।

गोपायतमिति। गुपेः 'धातोरि'त्यन्तोदात्तः। ततः प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्ते आये, 'गोपाये'त्यायाऽन्तस्य धातुत्वाद्धातुस्वरे यकाराऽकार उदात्तः। 'तम्'शब्दो लसार्वधातुस्वरेण निहतः। शबकारेण पित्वादनुदात्तेन एकादेश उदात्तः। ततः 'तमि'त्यस्य 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः। न चोक्ता^३तिरिक्तस्वरयो-रसमावेशस्य ज्ञापनात्कथमत्रोदात्तस्वरितयोः समावेशः। न च सन्निपातपरिभाषया निर्वाहः। तस्या अनित्यत्वेन स्वरविधावप्रवृत्तेः। अन्यथा 'अन्तोदात्तादुत्तर-पदादन्यतरस्याम्' 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबि'त्यादिभिरपि स्वरे कृते, शेषनिघातो न स्यादिति वाच्यम्। अस्य स्वरितस्याऽसिद्धत्वेनाऽदोषादिति दिक्।

ननु 'गोपायतमि'त्यादौ गुपेरपि धातुत्वात्, तन्निमित्तकोकारोदा-
त्तत्वस्याऽपि श्रवणाऽऽपत्तिरत आह—**सति शिष्टेति**। 'तस्मिन् सति विहिते'—

१. 'अनेन वे'ति उपपद्यते विरोधः' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः।
२. 'अत एवाऽनुदात्तं पदमित्यस्याऽधिकारत्वे षाष्ठ एकः सङ्गृहीतः। येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न सङ्गृहीताः स्युः' इति लघुशेखरे पाठः।
३. 'अनुदात्ताऽतिरिक्तः' इति क्वचित् पाठः।
४. 'उकारोदात्तत्वस्य, प्रत्ययस्वरनिमित्तक-पाऽऽकारोदात्तत्वस्य च श्रवणाऽऽपत्तिः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

त्यर्थः। 'सती'त्यस्य 'उत्पन्ने' इत्यर्थः। 'अस् भुवी'ति स्मरणात्। 'यागात्स्वर्गो भवती'त्यादौ भवतेरुत्पत्त्यर्थकत्वात्। एतच्च न्यायसिद्धम्। यदा यदा यो य उदात्त-स्वरितविधिः प्रवर्तते, तदा तदा, तेन तेन सह, 'अनुदात्तं पदमि'ति एकवाक्यतया प्रवर्तते। यथोद्देशपक्षेऽपि विधीनाम् अत्र सान्निध्येन, तैरेकवाक्यतायाः स्वीकारात्। ततश्च उत्सर्गस्य, अपवादस्य वा यस्यैव चरमा प्राप्तिस्तदेकवाक्यताऽऽपन्नया अनया लक्ष्यं व्यवस्थाप्यते। अत एव 'औपगवत्वमि'त्यत्र अणप्रत्यये, 'त्व'प्रत्यये, आवृत्या 'आद्युदात्तश्चे'ति प्रवर्तमानं, स्वस्यैव प्रथम-प्रवृत्तिबाधेन, द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयति। 'आद्युदात्तश्च' 'धातोरि'त्यादीनां व्यक्तिपक्षे^१ निमित्तभेदेन भिन्नत्वात्। एवं च यदा प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वं, तदा गुपो निहतत्वं, ततो धातुत्वे, पुनर्धातुस्वरप्रवृत्तौ, 'पा^२'शब्दोऽप्यनुदात्त इत्यादि बोध्यम्।

अन्यत्रेति। अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघात-विधानम्। अन्यथा विकरणानां लकारविशेषाऽपेक्षतया, तिबादीनां 'ल'मात्रा-पेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेन, तिबादीनामपि कर्त्राद्यर्थाऽपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वे तु, परत्वेन तिबादिषु, कृतेषु^३, क्रियमाणस्य तासिस्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेन सिद्धे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यदाऽपि^४ 'लस्य' 'तिप्तसूझी'त्यस्य 'अनु-दात्तङित' इति प्रकरणेन एकवाक्यता, तदाऽस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, अन्तरङ्गत्वात्तासौ कृते, तिबादयः। यदि वा^५ 'स्यतासी' इत्यत्र 'आर्द्धधातुके'

१. 'व्यक्तिपक्षे' इति लघुशेखरे नास्ति।

२. पाशब्दोऽपीति। पाशब्दाऽऽकारोऽनुदात्त इत्यर्थः।

३. 'कृतेषु' इति ख. ड. नास्ति।

४. 'यदापि' इत्यारभ्य 'तिबादयः' इत्यन्तः पाठो लघुशेखरे नास्ति।

५. 'यदि तु' इति लघुशेखरे पाठः।

इत्यनुवर्त्य लावस्थायामेव स्यादयः, तदा इदं वाचनिकमिति बोध्यम्।

अस्य च विशेषाऽपेक्षत्वात् सार्वधातुकस्वराऽपेक्षयैव विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वम्। धात्वादिस्वराऽपेक्षया तु प्राबल्यमेव। अत एव 'गृणाती' त्यादौ शन उदात्तत्वसिद्धिः। इदमपि सार्वधातुकस्य श्रूयमाणत्वे एव। तेन 'चिनु' इत्यादौ न दोषः।

गृणीत इति। अन्तोदात्तं पदम्। अत्र लसार्वधातुकनिधातो नास्ति, 'अदुपदेशे'ति तपरकरणात्। 'श्ना' इत्यस्य अदन्तत्वाऽभावात्। 'तिङ्ङितिङ्' इति तु न। 'स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी' इति पूर्वचरणे यद्वृत्तस्य सत्त्वेन, 'यद्वृत्तान्नित्यमि'ति निषेधात्। तस्य च व्यवहितेऽपि प्रवर्तनादिति बोध्यम्।

अनुदात्तस्य च यत्र। अत्र 'कर्षाऽऽत्वत' इत्यत 'अन्त' इति नाऽनुवर्तते^१। अयोग्यत्वात्। तथा हि 'यत्रे'त्यनेन अत्राऽनुदात्तवर्णपरामर्शः। उदात्त-त्वानुदात्तत्वयोर्वर्णधर्मत्वात्। (^२अनुवृत्तौ वा व्यपदेशिवद्भावेनैव तत्त्वं बोध्यम्)। एवं च सप्तमीनिर्देशेनाऽनुदात्तवर्णस्य बुद्ध्या लोपात्परस्यैव ग्रहणात्, 'युष्मभ्यमि'त्यादावादेरुदात्तत्वसिद्धिः। न चैवमपि 'युष्मभ्यमि'त्यत्र सुप उदात्त-लोपनिमित्तत्वेऽपि, नाऽवयवस्य तत्त्वमिति, कथं 'यत्र'ग्रहणेन वर्णग्रहणमिति वाच्यम्। उदात्तयोः, उदात्तस्वरितयोर्वा एकत्र पदेऽभावेन, तयोः परयोरुदात्तलोपाऽभावेन, व्यर्थम् 'अनुदात्तस्ये'ति, अनुदात्तमात्रग्रहणार्थम्। अतो निमित्तभूत-समुदायप्रविष्टस्याऽपि ग्रहणमिति न दोषः। तद्भावभावितामात्रेणाऽपि निमित्तत्वव्यवहारात्।

ननु 'मा हि धुक्षातामित्यादौ एतत्प्रवृत्तिरिति भाष्यादौ स्पष्टम्,

१. 'चिदुर्वी' इति लघुशेखरपाठः।

२. 'अनुवर्त्यते' इति ख. ड. पाठः।

३. अयं लघुशेखरपाठः। योग्यत्वादत्र स्थापितः।

तदसङ्गतम्। अत्र हि आताम् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। क्सो^१ विकरणत्वाद् अनुदात्तः। ततः 'अदुपदेशादि'ति स्वरं बाधित्वा परत्वात् 'क्सस्याऽची'ति लोपे, अनुदात्ते परे उदात्तलोपाऽभाव इति चेत्^२। अत्राऽपवादस्य लसार्वधातुकाऽनुदात्तविषयस्य अग्रे भावित्वेन, आतामः पूर्वम् आद्युदात्ताऽप्राप्तौ, 'अन्यत्र विकरणस्वरेभ्य' इत्यस्याऽप्राप्त्या, क्सस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्ततया, उदात्तलोपसत्त्वात्। न चैवमपि अनुदात्ते परे लोपाऽभावः। 'अनुदात्त'पदेन अविद्यमानोदात्तस्यैव ग्रहणात्। स्पष्टं चेदं 'डारौरस' इत्यत्र भाष्ये।

देवीमिति। पचादौ 'देवट्' इति पाठेन टित्वान्डीप्।

चौ। उदात्तनिवृत्तीति। 'देवद्रीचीमि'त्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य अञ्चत्यकारस्य 'अच' इति लोपे, डीपः 'अनुदात्तस्य चे'ति सूत्रेण प्राप्तस्येत्यर्थः। न च 'पराच' इत्यादौ कृत्स्वरं बाधित्वा 'अनिगन्तोऽञ्चतौ'^३ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन आद्युदात्तत्वे, 'अच' इत्यकारलोपे, इदं चरितार्थम्, न हि अत्रोदात्तलोपोऽस्तीति वाच्यम्। 'अनिगन्तोऽञ्चतौ'^३ इति विषये 'चु'स्वराऽ-प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः।

ननु 'दाधीच' इत्यादावुदात्ते अणि, 'अच' इति लोपे, इदं चरितार्थमिति, कथं तदपवादत्वम्, अतं आह—**अतद्धिते इति।** वस्तुतो^४ 'न गोश्चन्नि'ति सूत्रं यत्किञ्चिल्लक्षणप्राप्तविभक्तिस्वरस्य निषेधकमिति, अत्र सूत्रे, असिद्ध-

१. 'क्सोऽपि' इति लघुशेखरपाठः।

२. 'इति चेत्। अन्तरङ्गत्वाल्लावस्थायामेवोदात्ते क्से, जातस्याऽऽतामोऽन्तरङ्गत्वाल्लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे, ततो लोपेनाऽदोषात्। पक्षान्तरेऽपि एतद्भाष्यप्रामाण्येन ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकतया क्वचित् 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यंशाऽप्रवृत्तेरदोषात् इति तु लघुशेखरपाठः।

३. 'अनिगन्तेऽञ्चतौ' इति ख. ड. पाठः।

४. 'वस्तुत' इति ख. ड. नास्ति। लघुशेखरे तु वर्तते।

वत्सूत्रे, विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन 'दधीच' इत्यादावुदात्तनिवृत्ति-
स्वराऽप्राप्तिविषयेऽस्य^१ चारितार्थान्नास्य तदपवादत्वम्। परत्वेन तु उक्तोदाहरणे
तद्वाधकत्वम्^२। 'दाधीच' इत्यादौ तु सतिशिष्टत्वेन एतत्प्राप्तौ^३, 'अतद्धिते'
इत्यावश्यकमिति भाष्याऽऽरूढः पन्थाः।

आमन्त्रितस्याऽऽदिरिति। 'आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्ये'ति पाठस्तु
लेखकप्रमादात्। एकपदस्वरे लुकि प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययलक्षणं 'सर्वाऽऽमन्त्रित-
सिज्लुकस्वरवर्जमि'ति वचनाद् इह इष्यत एव—'प्रियवारि'।

इमं मे इति। अत्र 'गङ्गे'प्रभृतीनाम् अविद्यमानवत्त्वेऽपि, 'मे'शब्दमेव
आश्रित्य सर्वेषामवां निघातः। 'शुतुद्री'त्यस्य तु पादाऽऽदिस्थत्वान्न निघातः। स
च पदपाठे स्पष्ट एव। संहितायां^४ तस्य 'स्वरितात्संहितायामि'ति एकश्रुतिः
प्रचयाऽपरपर्याया प्रवर्तते।

'आमन्त्रितं पूर्वमि'त्यादि-त्रिसूत्री युष्मदस्मत्प्रकरणे व्याख्याता।
अग्ने त्रातरिति। अग्निरिह विशेष्यं, त्राणकर्तरिति विशेषणम्। 'अग्ने भ्रातः
सहस्कृते'ति मन्त्रे 'शुचिब्रते'ति विशेष्यत्वेन विवक्षितम्। अतः 'अग्ने' इत्यस्य
अविद्यमानवद्भावात् 'भ्रातरि'त्यस्य अनिघातः। एवं तत उत्तरेषामिति बोध्यम्।
देवीः षडिति। अत्र 'देवीरि'त्यामन्त्रितं पक्षे^५ नाऽविद्यमानवत्। तेन 'षडि'त्यस्य
निघातो वैकल्पिकः।

षष्ठ्यन्तमिति। अत्र 'षष्ठी'शब्देन तदर्था विभक्तिरुच्यते। तेन 'गोषु
स्वामिन्नि'त्यत्राऽपि पराङ्गवत्त्वं सिद्धमित्याहुः।

१. 'स्वरस्याऽप्राप्तिविषये अस्येह चारितार्थात्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'तद्वाधकम्' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'तत्प्राप्तौ' इति ख. ड. पाठः।

४. 'संहितायान्तवस्य' इति ख. ड. पाठः।

५. 'आमन्त्रितं वाऽविद्यमानवत्' इति लघुशेखरे पाठः।

आमन्त्रितं प्रतीतिः^१। 'आमन्त्रिताऽर्थैकदेशक्रियां प्रती'त्यर्थः। 'मद्राणां राजन्' 'सूच्या सीव्यन्' इत्युदाहरणे। अत्र विशिष्टस्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। अत्रेदं बोध्यम्—'षष्ठ्यन्तस्य, कारकस्य च समानाधिकरणं यद्विशेषणं, तस्याऽपि पराङ्गवत्त्वमिष्यते। तेन 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः' 'तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्' इत्यादौ पदत्रयस्य एकमाद्युदात्तत्वं भवति।

समर्थाऽनुवृत्त्या वेति। सामर्थ्यं चाऽत्र व्यपेक्षैव। शब्दाऽधिकारात्। सा च 'वस्त्रं राज्ञः', 'पुरुष आगच्छे'त्यादौ पराङ्गवत्त्ववारणाय तवाप्यावश्यकीति भावः। वस्तुतस्तन्निमित्तग्रहणं कार्यम्। 'आमन्त्रितार्थं प्रति यन्निमित्तं, तत्प्रतिपादकं यत्, तदेव पराङ्गवदि'त्यर्थः। अत एव 'गोषु स्वामिन्' इत्यादेः पराङ्गवत्त्वसिद्धिः। समर्थग्रहणाऽनुवृत्तिस्तु भाष्याऽसम्मतं इति निरूपितं मञ्जूषायां समासवादे। 'सुबि'ति तु 'पीड्ये पीड्यमान' इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थम्। 'त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्ये' इत्यस्ति सामर्थ्यम्। तन्निमित्तग्रहणे तु उत्तरार्थमेव तत्। 'स्वरे' इत्युक्तेः 'कूपे सिञ्चन्' इत्यादौ षत्वादिकं न। न च पूर्वस्य पराङ्गवत्त्वेन पूर्वस्मिन् 'परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः, स्वनिष्ठस्वाऽऽश्रयनिवृत्तिश्चाऽस्तु, परस्मिन्स्तु पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ, तन्निष्ठस्वाऽऽश्रयनिवृत्तौ च मानाऽभावात्, पदादित्वेन न षत्वप्राप्तिः। तथा 'चर्म-नमन्' इत्यादौ अखण्डपदत्वाऽभावेन णत्वप्राप्तिश्च नेति, 'स्वर'ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टाऽऽपत्तेः।

'पर'ग्रहणं स्पष्टार्थम्। 'अङ्ग'ग्रहणम् उभयोराद्युदात्तत्वाऽभावाय। वत्करणात्स्वाऽऽश्रयमपि। तेन 'आम् ! कुण्डेनाटन्' इत्यादौ 'आम् एकाऽन्तरमि'ति 'अटन्' इत्यस्य निघाताऽभावे, 'कुण्डेने'त्यस्याऽपि न भवति। **पूर्वाङ्गवदिति**। 'सुबन्तमामन्त्रिते पूर्वस्मिन् पूर्वाऽङ्गवदि^३'त्यर्थः।

१. 'आमन्त्रिताऽन्तं प्रति' इति तु मुद्रितमूलकौमुदीपाठः।

२. 'परपदप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः' इति ख. ड. पाठः।

३. 'पूर्वाङ्गमित्यर्थः' इति ख. पाठः।

छन्दोविषयमेतत्। उदात्तस्थाने^१ इति। अनुवादेऽपि यथा 'षष्ठी' 'स्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तथा 'अल्लोपोऽन' इत्यत्र निरूपितम्।

अभ्यभीति। अभिः 'उपसर्गाश्चाऽभिवर्जमि'त्यन्तोदात्तः। 'नित्य-
वीप्सयोरि'ति द्वित्वम्। 'अनुदात्तं चे'ति परोऽनुदात्तः। पूर्वस्य यणि उदात्तयणः
परत्वात्स्वरितः। 'खलपू'शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाऽन्तोदात्तः। ततः
सप्तम्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति प्राप्तोदात्तस्य, 'नोद्धात्वोरि'ति
निषेधेन, स्वरितः। तस्य यणि, ततः पराऽऽशाशब्दाऽऽद्याकारस्याऽनेन स्वरितः।
'आशा'शब्द 'आशाया अदिगाख्या चेदि'ति फिट्सूत्रेणाऽन्तोदात्तः।

अस्येति। 'आशा'शब्दप्रथमाऽऽकारे जातस्येत्यर्थः। शेषेति।
'शा'शब्दाऽऽकारस्य निघातो नेत्यर्थः। ननु इकारस्थानिकयणं प्रति स्वरितस्या-
सिद्धत्वात्, स्थानिन्येव यण् प्रवृत्त इति, नाऽस्य स्वरितयणः परत्वम्। न च
प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्थभाष्यकैयटरीत्या 'औजढदि'त्यादौ अन्तरङ्गत्वात् ढत्वादिषु कृतेषु,
'हत्'शब्दबुद्ध्या 'ढ'शब्दे द्वित्वं प्रवर्तत इति प्रतीयते, तथाऽत्र
स्वरितबुद्ध्यभावेऽपि, वस्तुतः स्वरितस्थानिकयणः सत्त्वाददोष इति
वाच्यम्। वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोः एककालप्रवृत्तिकत्वेन, तथा
वक्तुमशक्यत्वात्।

न च 'स्वरितयण' इत्याश्रयात्सिद्धत्वम्। अतिप्रसङ्गात्। 'उदात्तादनु-
दात्तस्ये'ति विहितस्यापि सिद्धत्वाऽऽपत्तेः। तथा च 'प्रत्यग्निरि'त्यादाव-
प्येतत्प्रवृत्त्यापत्तिः। न च 'नोदात्तस्वरितोदयमि'ति निषेधः। 'अनन्तरस्ये'ति
न्यायेन 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितस्यैव तेन निषेधात्। अत एव 'तित्स्व-
रितम्', 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इत्यादीनां न निषेध इति चेत्, न, योगविभागेन
भाष्य एव समाधानात्—'उदात्तयणः'। उक्तोऽर्थः। ततः 'स्वरितयणः'।
इह पूर्वसूत्रमनुवर्तते। 'उदात्तयण' इत्येवं निर्वृत्तस्वरितस्थानिकयणः परस्येत्यर्थः।

१. 'उदात्तस्थाने इति। इदमत्रैवाकरे स्पष्टम्' इति लघुशेखरपाठः।

एवं चास्यैवाऽऽश्रयात्सिद्धत्वं, नाऽन्यस्येति न दोषः। यद्वां इह 'स्वरित'-ग्रहणं न करिष्यते। 'खलप्वाशा' इत्यादावपि उदात्तयणः परत्वादेव सिद्धम्। न च स्वरितयणा व्यवधानम्। स्वरितविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवत्त्वात्। न चैवं 'सन्त्यग्ने' इत्यादौ वेदे त्यकाराऽकारे पठ्यमानस्वरिताऽसङ्गतिः। तत्र हि 'सन्ती'तीकारस्य 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितत्वम्। तत्र 'सन्ती'ति प्रत्यय-स्वरेणाद्युदात्तम्। तेः शेषनिघातः। 'अग्ने' इत्यामन्त्रिताऽनुदात्तमिति वाच्यम्। 'स'शब्दाऽकारमाश्रित्य 'उदात्तादनुदात्तस्ये'त्येव 'अग्नि'शब्दाऽकारस्य स्वरितसिद्धेः। न च स्थानिवद्भावादचा व्यवधानम्। अपूर्वविधित्वात्।

एतेन 'द्वितीयपक्षोऽयुक्तः, स्थानिवद्भावेन अचा व्यवधानात्। व्यञ्जनस्य हि अविद्यमानवत्त्वं, न तु अच' इति वृत्त्युक्तमपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः।

एकादेश उ। उदात्तयोरेव स्थानित्वे, आन्तरतम्यादेव सिद्धम्। अन्यतरस्याऽनुदात्तत्वे, स्वरितत्वे वा, 'सिद्धं तूभयाऽऽन्तर्यादि'ति न्यायेन आन्तरतम्यात्स्वरिते प्राप्ते, विधिरयम्। तद्ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह—**वोऽश्वाः^१ इति। 'व'** इत्यनुदात्तम्। 'अश्व'शब्दः क्वत्रन्तत्वादाद्युदात्तः। वसः सस्य रुः। तस्य उः। सः अस्वरकः। संसनधर्महल्स्थानिकत्वादनुदात्तो वा। उभयथाऽपि तदेकादेशोऽनुदात्तः^२। 'क्वे'ति स्वरितम्। 'अवर'शब्दः 'स्वाङ्गशिष्टमि'त्याद्युदात्तः। एवं च यद् वृत्तौ पूर्वसूत्रात् 'अनुदात्तस्ये'ति अत्राऽनुवर्त्य, 'उदात्ताऽनुदात्तयोरेकादेश' इति व्याख्यातम्, तच्चिन्त्यम्। 'क्वाऽवरमि'-त्यसिद्ध्यापत्तेः। तत्र हि बहुचानामुदात्तपाठो निर्विवाद इत्याहुः।

१. 'क्व १ वोश्वाः' इति ख. ड. पाठः। कौमुद्यां तु 'क्व' इति नास्ति।

२. 'अनुदात्तः प्राप्तः' इति क्वचित्पाठः।

वस्तुतः^१ 'तस्यादित' इति सूत्रस्थभाष्यादितोऽप्यनुवृत्तिरेव लभ्यत इति, सैव युक्ता। 'क्वावरमि'ति तु च्छान्दसत्वाद्वोध्यम्। लोके तु 'क्वावर-मि'त्यादौ न भवत्येवोदात्त इति युक्तमाभाति। 'अयमेकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग-स्त्रैपादिकोऽपि सिद्धो वाच्य' इति 'स्वरितो वे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव 'शतुरनुम' इत्यत्र 'अनुम' इति प्रतिषेधश्चरितार्थः।

'अन्तरङ्ग' इत्युक्तेः 'प्रपचती'त्यादौ एकादेशस्य पूर्वाऽन्तत्वात् 'तिङि चोदात्तवती'ति न प्रवर्तते। 'सोमसुत् पचती'त्यादौ 'तिङ्ङितिङ' इति निघातो न। सिद्धत्वफलन्तु 'वृक्षयिदम्', 'वृक्षावत्रे'ति। अत्र अयावौ उदात्तौ भवतः। एतद्विषये शेषनिघातश्च। फलाऽन्तराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि।

वीदमिति। 'विः' निपातत्वाद् आद्युदात्तः। 'इदम्'शब्दः फिट्स्वरेण अन्तोदात्तः। **दिवीयते इति।** 'दिवी'ति विभक्तिः 'ऊडिदम्पादी'त्युदात्ता। ईडो दिवादेः 'ईयते' इति 'तिङ्ङितिङ' इति निहतम्।

इकारयोरिति। 'ह्रस्वेकारयोरि'त्यर्थः। **किञ्चेति।** इदं वेदे एव। अत एव 'गाङ्गेऽनूपे' इत्यत्राऽयमेकादेशः स्वरितो वेति भाष्ये उक्तम्। **ते इति।** तच्छब्दस्य बहुवचनम्।

इकारयोश्च प्रश्लेषे इति। ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषे, क्षैप्रसन्धिषु च, आभेनिहतसन्धिषु च अविशेषेण^२ उदात्तपूर्वरूपेषु, अनुदात्तोत्तररूपेषु—एषु^३ त्रिषु स्वरितः कार्यः। 'उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाम्बरेदि'ति तद्वाक्य-शेषात्। **एवमिति—स्वरितनिर्देशः^४।** 'सुचीव घृतम्', 'यो जान्विन्द्र ते हरी', 'तेऽवर्द्धन्त' इति, 'स्वतवस' इति क्रमेणोदाहरणानीति **तद्भाष्यकृतः।** वस्तुतस्तु वेदे आपाद्यरूपाऽभावाद् व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणे फलं चिन्त्यम्।

१. 'वस्तुतस्तु' इति लघुशेखरपाठः।

२. 'अविशेषेण' इति लघुशेखरपाठः।

३. 'एषु त्रिषु' इति तु लघुशेखरे नास्ति।

४. 'स्वरितमिति निर्देशः' इति ख. पाठः।

उदात्तादनुदात्त। अत्र 'तयोर्वावची' त्यतः 'संहितायामि' त्यनुवर्तते। तेन पदकाले न।

नोदात्तस्वरितोदय। 'उदय'शब्दः परवाची शास्त्राऽन्ते मङ्गलाऽर्थं प्रयुक्तः। यद्यपि नञ्द्वयं त्यक्त्वा 'गार्ग्यादीनामेवे'ति नियमो व्याख्यातुं शक्यते, तथापि 'गार्ग्यादीनामुदात्तादिपरमेवे'ति विपरीतनियमशङ्कां वारयितुं नञ्द्वयोपादानम्। प्र य आरुरिति। 'ये' इत्युदात्तम्। 'आरुरि'ति 'ऋ'धातोर्लिटि, उसि रूपम्, अन्तोदात्तम्।

वोश्वाः क्वाभीषव इति। 'अश्व'शब्द आद्युदात्तः। 'क्वे'ति स्वरितम्।

एकश्रुति। सम्बुद्धिग्रहणं सम्बोधनोपलक्षणम्। अन्यथा 'आगच्छत भो माणवका' इत्यादौ न स्यात्। तदाह—दूरात्सम्बोधने इति। स्वराणाम् अविभागेनाऽवस्थानम्—'एकश्रुतिः'। यद्वा उदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर 'एकश्रुतिः'। आद्ये उच्चनीचसमुदितं^१ स्थानम्। परन्तु भेदेनाऽनुपलब्धिरिति स्वरिताद्भेदः। अन्त्ये तु तयोर्मध्यम् एकश्रुतेः स्थानम्।

आगच्छेति। आङ् उपसर्गत्वाद् आद्युदात्तः। 'गच्छे'ति निहतम्। 'भोः'शब्दो निपात आद्युदात्तः। 'माणवके'त्यस्य आमन्त्रितनिघातः। अत्राऽन्त्यस्य पक्षे प्लुतोदात्तत्वमपि भवति। वचनसामर्थ्यात्। तदा च उभयोः समुच्चितयोः दूरात्सम्बोधनं द्योत्यम्।

यज्ञकर्मण्य। जपो नाम उपांशुप्रयोगः, यथा जले निमग्नस्य। रूढश्च 'जप'शब्दः^२ करणमन्त्रेषु, यत्र 'जपती'ति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः। न्यूङ्क्ता नाम षोडश ओङ्काराः। साम प्रसिद्धम्।

गीतिषु सामाख्येति। यज्ञकर्म च यजतिनोदनानोदितं कर्म। जपादिपर्युदासान्मन्त्रेष्वेवैषा एकश्रुतिः, न ऊहितादिषु। तेषाम् अमन्त्रत्वात्^३। तदाह—मन्त्रे इति।

१. 'उच्चनीचं समुदितं स्थानम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'शब्दोऽकरणमन्त्रेषु' इति ख. ड. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'तत्र संपूर्णो य ऊहितस्तस्यैवाऽतत्त्वम्। किञ्चिद्गूढतपदघटिते तु मन्त्रत्वमेव। तन्मध्यपतितन्यायात्' इति लघुशेखरे पाठः।

ममाग्ने इति। यद्यप्ययं मन्त्रो हविरभिमर्शने विनियुक्तः, तत्र च ऐकश्रुत्येनैव पठ्यते, तथाऽपि 'अधिश्रिते, उन्नीयमाने वा 'ममाऽग्ने वचो विहवेष्वास्तु' इति चतस्रो जपित्वा' इत्यग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तम्बसूत्रे उक्तत्वेन न दोषः। एषु यथाविहितं त्रैस्वर्यं भवति। न चैतेषु नित्यैकश्रुते-निषेधेऽपि 'विभाषा छन्दसी'ति विकल्पाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। 'यज्ञकर्मणि', 'जपन्यङ्कुसामसु वा', 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः', 'विभाषा छन्दसी'त्येव सिद्धे, ननुच्चारणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः।

यत्तु हरदत्तः—'अजपे'त्यादिप्रसज्यप्रतिषेधः। न च ऊहितानाम् अच्छन्दस्त्वात्, तत्र सावकाशस्य पूर्वसूत्रस्य, मन्त्रेषु परत्वात् 'विभाषा छन्दसी'त्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यम्। 'यज्ञकर्मणी'ति 'कर्म'ग्रहणसामर्थ्याद् ऊहिताऽनूहितेषु सर्वेषु पूर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति। तत्र। पर्युदासस्य लघुत्वात्। अत एव 'इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे'त्यत्र समासाऽन्तोदात्तत्वे कर्तव्ये, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शतपथब्राह्मण-तद्भाष्याद्युक्तं सङ्गच्छते। अत एव महाभाष्ये 'मन्त्रो हीन' इति पठितोऽपि श्लोको, 'दुष्टः शब्दः' इति पठितः। एवं च 'इषे त्वे'त्यादियजुर्मन्त्रेषु शाखाच्छेदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेव भवति।

एतेन 'पर्युदासेऽपि यज्ञाऽङ्गशब्दत्वेन सादृश्यम्। एवं च ऊहविषये चरितार्थस्याऽस्य, मन्त्रेषु परत्वात् 'विभाषा छन्दसी'त्यनेन बाधः। सा च व्यवस्थितविभाषा। अतो नाऽतिप्रसङ्गः। अत एव आश्वलायनानां संहितायां त्रैस्वर्यम्, ब्राह्मणे ऐकश्रुत्यम्, तैत्तिरीयाणाम् उभयत्राऽपि त्रैस्वर्यव्यवस्था सङ्गच्छते। एवं च हौत्रमन्त्रेषु ऐकश्रुतिरेव। 'इषे त्वे'त्यादौ यजुषि त्रैस्वर्यमेव। अत एव सकलदेशीयशिष्टाचारविरोधोऽपि नेति परास्तम्। ऊहेषु चरितार्थस्य मन्त्रेषु बाधः, उत मन्त्रेषु चरितार्थस्य अच्छन्दसि 'विभाषे'त्यनेन ऊहेषु बाध इत्यत्र विनिगमनाविरहेण, अस्य 'विभाषा छन्दसी'त्येतदपवादकताया एव युक्तत्वाच्च।

अत एव कात्यायनेन 'मन्त्रे स्वरक्रिया यथाऽऽम्नातम्, अविशेषात्' इति पूर्वपक्षे, 'तानो वा, नित्यत्वात्', स्मर्यते चैवम्—'एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ' 'यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या-साम-जप-न्यूङ्घ-याजमानवर्जम्' इत्युक्तम्। अत्र 'वा'शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। 'तान एवे'त्यर्थः। 'तानः = एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतः। ये तु सूत्रस्थ 'वा'शब्दं विकल्पाऽर्थकमाहुः, तेषां 'नित्यत्वादि'ति वाक्यशेषविरोधः। तस्माद् यजुष्यपि एकश्रुतिरेव।

अत्र सूत्रे जपादिग्रहणं याजमानमन्त्राणामप्युपलक्षणम्, कात्यायन-सूत्रस्वरसात्।

वस्तुतः कात्यायनप्रातिशाख्ये 'एके' तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्यज्ञ-कर्मणि, साम-जप-न्यूङ्घवर्जम्, प्रावचनो वा यजुषी'त्युक्तेर्यजुषि त्रैस्वर्यमपि। तत्र 'प्रवचन'शब्देन पाठ उच्यते, तत्र भवो वा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यलक्षण' इति तद्भाष्यकृतः। यद्यपि तत् समाख्याबलात् तच्छाखीयानामेव, तथाऽपि अविरुद्धत्वात्, 'सर्वशाखाप्रत्येयमेकं कर्मे'ति न्यायाच्चाऽन्येषामपि त्रैस्वर्यम्। परन्तु प्रागुक्तकल्पसूत्र-पाणिनिसूत्र-तद्भाष्यादि^१पर्यालोचनया एकश्रुतौ धर्माऽऽधिक्यं बोध्यम्। 'वैकल्पिकेष्वदितोऽवधारणमि'ति न्यायात् सङ्कल्पकाले एतदन्यतरोल्लेखश्च आवश्यकः। 'यज्ञ'शब्देन यजतिचोदनाचोदितानामेव ग्रहणमिति स्मार्तेषु स्थालीपाकोपाकर्मादिप्रयोगेषु नैकश्रुत्यमित्यन्यत्र विस्तरः।

उच्चैस्तरां वा। अधिकरणशक्तिप्रधानोच्चैःशब्दात्, तद्विशिष्टभवन-क्रियायां^२ वर्तमानात्, क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययः। तेन 'उदात्ततर' इत्यर्थः। 'वषट्'-शब्देन 'वौषट्'शब्दो लक्ष्यते। व्याख्यानात्। तत्र औकारस्य 'ब्रूहिप्रेष्ये'त्यनेन प्लुतोदात्तत्वविधानात् षकाराऽकारस्याऽनेन तदपेक्षया उदात्ततरो विधीयत

१. 'एके' इति लघुशेखरे नास्ति। 'एकम्' इति तु ख. पाठः।

२. 'भाष्यपर्यालोचनया' इति ख. ड. पाठः।

३. 'भवनक्रियाकर्तरि' इति लघुशेखरपाठः।

इति बोध्यमि'त्येके। अन्ये तु 'द्वयोरप्युदात्ततरत्वम्। 'याज्या'वाक्यीयैकश्रुत्यपेक्षया प्रकर्ष' इत्याहुः। 'इदमेव युक्तं, भाष्यसम्मतं चे'ति बहवः। अस्योदात्तस्य इत उत्कृष्य शास्त्राऽन्ते कर्तव्यत्वेन उक्तत्वात्, असिद्धत्वात्, प्लुतोदात्तत्वस्याऽप्यसिद्धत्वाच्च, शेषनिघातो नेति बोध्यम्। पक्षे एकश्रुतिः।

विभाषा छन्दसि। ननु विभाषाग्रहणं व्यर्थम्, 'वा'ग्रहणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धेः। न च 'यज्ञकर्मणी'त्यस्य निवृत्त्यर्थम्। इष्टाऽनुरोधेनैव' तन्निवृत्तेः सम्भवात्। नित्य-विकल्पविध्योर्विषयभेदस्याऽऽवश्यकत्वेन 'छन्दसी'त्युक्त्यैव तन्निवृत्तिसिद्धेश्च। न च 'मन्त्रे नित्यं, ब्राह्मणे वे'त्यादिविषयविभागसम्भवेन, तन्निवृत्तौ मानाऽभाव इति वाच्यम्। 'यज्ञकर्मणी'ति सूत्रे एव 'वा'ग्रहणेन, व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणेन च सिद्धे, 'छन्दसी'त्येतत्सामर्थ्येन तन्निवृत्तिसिद्धेः। किञ्च 'वा'ग्रहणमपि नाऽनुवर्त्यम्। एवं च तत्सन्निधौ शिष्ट'यज्ञे'त्यादेरपि निवृत्तिः सिद्धा। विकल्पस्तु 'छन्दसी'ति ऐकश्रुत्यं विधाय, 'न सुब्रह्मण्ये'ति सूत्रे 'ने'ति योगविभागेन निषेधात् (षोडशी^१ -)ग्रहणाऽग्रहणन्यायेन सिद्ध इति चेत्।

उच्यते-तन्नाऽऽवृत्त्यादिना 'विभाषाऽ-छन्दसी'ति पदच्छेदाऽर्थम्। तेन भाषायामपि पाक्षिकैकश्रुतिः। अत एव 'श्वेतो धावति अलम्बुसानां पाते'ति द्व्यर्थं वाक्यमि'ति पस्पशाऽन्ते भाष्यं सङ्गच्छते। तत्र 'श्वा' इति नामस्वरेणाऽन्तोदात्तम्। 'इत' इति 'ऊडिदमि'त्यनेन। 'श्वेत' इति घृतादित्वादन्तोदात्तम्। 'अलमि'ति निपातत्वादाद्युदात्तम्। 'बुस'शब्दः अन्तोदात्तः। एवम्^३ 'अलम्बुस'शब्दोऽपि। एकश्रुत्यभावे हि स्वरभेदे कथमेकं वाक्यं द्व्यर्थं स्यादिति बोध्यम्।

अत एव 'दाण्डिनायने'ति सूत्रे भाष्ये उक्तम्—'एकश्रुतिः स्वर-सर्वनामे'ति। अत एवाऽभियुक्तानां विरुद्धस्वरक-तत्पुरुष-बहुव्रीह्याश्रयणेन

१. 'इष्टानुरोधेन, व्याख्यानत एव' इति तु लघुशेखरपाठः।

२. अयं पाठः क्वचिन्न।

३. 'अत एवम्' इति ख. पाठः।

श्लिष्टकाव्यादिनिर्माणं सङ्गच्छते। अत एव काव्यप्रकाशकृता 'वेद इव लोके स्वरो न विशेषाऽवसायहेतुरित्युक्तम्। एकश्रुत्या व्यवहारादिति तदाशयः। किमर्थं तर्हि 'झल्युपोत्तममि'ति प्रक्रम्य 'विभाषा भाषायामि'ति सूत्रितमिति चेत्। त्रैस्वयेण प्रक्रमे, पाक्षिकाऽनुदात्तलाभायेति गृहाण। एतेन 'भाषायां स्वरो नाऽस्त्येवे'ति भ्राम्यन्तः परास्ताः। स्वरविधौ छन्दोऽधिकाराऽभावाच्चेति दिक्।

न सुब्रह्म। ननु 'विभाषे'त्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्, 'स्वरितस्य तूदात्त' इति ज्ञापकाच्च सुब्रह्मण्यायां तदभावसिद्धौ, 'ने'ति व्यर्थमिति चेत्। व्यवहित'यज्ञकर्मणी'त्यस्याऽपि निषेधाऽर्थं तत्सत्त्वात्। स्पष्टं चेदं कात्यायनसूत्रे। तदाह—यज्ञेत्यादि। एवं चेदं सूत्रं यज्ञकर्मणि, स्वाध्यायकाले च प्रवर्तत इत्याहुः।

केचित्तु 'यज्ञकर्मण्येवाऽस्य प्रवृत्तिः। ने'ति तु' स्पष्टाऽर्थमेव। तेन स्वाध्यायकाले स्वरित एव। (१'विभाषा च्छन्दसी'ति तु व्यवस्थितविभाषात्वात्)। ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिश्चे'ति वदन्ति।

सुब्रह्मण्योमिति। 'सुब्रह्मणि साधुरि'ति यत्। 'तित्स्वरितम्'। टापा सह एकादेशोऽन्तरतमत्वात्स्वरितः। 'ओमि'ति निपातत्वादाद्युदात्तम्। तेन एकादेशोऽपि आन्तरतम्यात् स्वरितः। 'एकादेश उदात्तेने'ति तु न प्रवर्तते। 'अनुदात्तस्ये'त्यस्याऽनुवृत्तेः। तस्याऽनेनोदात्तः। स्पष्टं चेदं भाष्ये। ये तु तत्र 'अनुदात्तस्ये'ति नाऽनुवर्तयन्ति, तेषां यद्यपि अत्र 'एकादेश उदात्तेने'त्येव सिद्धम्, तथाऽपि, 'इन्द्राऽऽगच्छे'त्याद्युदाहरणं बोध्यम्। तत्र हि 'इन्द्रे'-त्यामन्त्रिताद्युदात्तम्। द्वितीयवर्णः अनुदात्तः। स च 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः। तस्याऽनेनोदात्तः। न चाऽत्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः। 'एतत्काण्डमुत्कृष्यते' इत्युक्तेः। अत एवाऽस्मिन् अनुदात्ते शेषनिघातो

१. 'नेति तु स्पष्टार्थमेव' इति पाठः ख. ड. नास्ति।

२. अयं लघुशेखरपाठः। ख. ड. तु नास्ति।

न। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। स्पष्टं च कौस्तुभादौ।

असावितीति। 'असौ' इति प्रथमाऽन्तोपलक्षणम्। एवम् 'अमुष्ये'त्यपि षष्ठ्यन्तस्य। एतानि वार्तिकानि। **गार्ग्य इति।** नन्वनेन अन्तस्योदात्तत्वेऽपि, अस्याऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताऽभावे, 'गाकाराऽकारोऽनुदात्तो न स्यादिति चेत्, न, इष्टाऽऽपत्तेः। स्वरितोदात्तयोः समावेशवर्तयोरपि समावेशात्। **स्यान्तस्येति।** अत्र 'स्ये'ति विवक्षितम्। पूर्ववार्तिकाऽऽरम्भात्।

देवब्रह्मणोः। 'सुब्रह्मण्यानिगदाऽन्तर्गतयोरित्यर्थ' इत्येके। **देवा ब्रह्माण इति।** अत्र देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्यामन्त्रिताऽऽद्युदात्तत्वम्। ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितः। तस्याऽनेनाऽनुदात्तः। आष्टमिकनिघातस्तु न। पूर्वाऽऽमन्त्रितस्याऽविद्यमानवत्त्वात्। यदा तु सामानाधिकरण्यं, तदा 'विभाषितं विशेषवचने' इति पक्षे पूर्वस्य विद्यमानत्वेन 'ब्रह्माण' इत्यस्य निघातोऽपि। ध्वनितं चेदं भाष्ये। 'इदमपि सूत्रं यज्ञकर्मण्येवे'त्येके।

स्वरितात्संहितायाम्। अत्र 'अनुदात्तानामिति' बहुत्वम् अविवक्षितम्। तेन 'अग्निमीळे' इत्यादिसिद्धिः। बहुवचनोच्चारणं त्वनेकत्वे सर्वेषां यथा स्यात्। अन्यथा 'तस्मादि'ति परिभाषया आद्यस्यैव स्यात्। यदि तु 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी'त्युच्यते, तदा स्पष्टार्थम्। 'संहितायामि'त्येतद् ज्ञापयति— 'अन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायकः' इति। तेन 'तिङ्ङितिङ्' इति निघातः पदपाठेऽपि सिद्ध्यति।

इमं मे इति। 'मे'शब्दोऽनुदात्तः। तस्य उदात्तात्परत्वेन स्वरितः। न चास्य स्वरितस्य प्रकृतसूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वम्। न च 'स्वरितादि'त्याश्रयात्सिद्धत्वम्। 'क्व वः सुम्ने'त्यादौ चारितार्थादिति वाच्यम्। 'तस्यादित' इत्यादि नवसूत्राः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्राऽन्ते भगवता निवेशितत्वात्।

१. 'गाकारोऽनुदात्तो न स्यादिति चेन्न। 'न मु ने' इत्यत्र 'ने'ति योगविभागेन वार्तिकानामसिद्धत्वाऽभावात्' इति ख. ग. ड. पाठः।

अत एव 'देवब्रह्मणोरिति सूत्रं सार्थकमित्याहुः।

उदात्तस्वरितप। सन्नः-अनुदात्तः। तस्यानुदात्तस्येति। यत्तु 'इदम् एकश्रुति दूरादि'ति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम्। तथा हि-तत्र उदात्ताऽनुदात्ताऽनुराग-वशादेकश्रुतिरुदात्ता, अनुदात्ता वे'ति सन्दिह्य, 'न उदात्ता', 'उच्चैस्तरां वा वषट्कार' इति ज्ञापकात्। अन्यथा 'एकश्रुति'पदाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे, 'उच्चै'-ग्रहणसामर्थ्यादेव अतिशये लब्धे, 'तर'निर्देशवैयर्थ्याऽऽपत्तिः। नाऽनुदात्ता। 'उदात्तस्वरितपरस्ये'त्यत्र 'सन्नतर' इति 'तर'निर्देशादित्युक्तम्। त्वद्रीत्या त्वेकश्रुतेः अननुदात्तत्वे कथं ज्ञापकं स्यात्। तस्मादेकश्रुतेः स्थाने सन्नतरविधानमिति। तत्र। 'उच्चैस्तरामि'तिवदस्याऽपि ज्ञापकस्य मन्मते एवोपपत्तेः। तथा हि 'एकश्रुति'पदाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे 'सन्न'ग्रहणादेव सन्नतरलाभे, 'तर'निर्देशो व्यर्थ इति। तव तु एकश्रुतेः स्वराऽन्तरत्वे, ज्ञापितेऽपि एकश्रुतिनिषेधेनैव सिद्धे, 'सन्न'ग्रहणसामर्थ्यात्सन्नतरलाभे, तत्सार्थक्यं दुरुपपादमेव। न च तवाऽप्यनुदात्तस्याऽनुदात्तविधानसामर्थ्यादेव 'तर'लाभे, तन्निर्देशो व्यर्थः। एकश्रुतिबाधेन चारितार्थात्। न च ममाऽप्यनुदात्तस्थानिकैकश्रुतेः स्थानेऽनुदात्त-विधानेन 'सन्न'ग्रहणं चरितार्थम्। तादृशलक्ष्ये सन्नतराऽदर्शनात्। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन, 'संहितायामि'त्यनुवृत्तेश्च पूर्वसूत्रविहितैकश्रुतिस्थान एवाऽस्य त्वत्पक्षे प्रवृत्तेः न्यायसिद्धत्वाच्च। किञ्च 'एकश्रुति'पदस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पने न मानम्। अपि चैकश्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन 'स्वरितपरस्ये'ति लिङ्गविरोधः। अत एव 'अग्निम्' 'कन्ये'त्यादावपि सन्नतरसिद्धिः। 'अनुदात्तानामि'त्युपक्रमात्सर्वेषां मा भूत्, अन्त्यस्यैव यथा स्यादित्यर्थ 'पर'ग्रहणम्।

नन्वेवं सति नवसूत्र्याः शास्त्राऽन्ते उत्कर्षेणाऽस्यासिद्धत्वात् 'गङ्गे' इत्यादिवत्सरस्वतीकारस्याऽपि पूर्वेण एकश्रुतिः प्राप्नोति। मम तु न दोषः। तस्या एव स्थाने सन्नतरविधानादिति चेत्, न, अत्र पाठेन परस्परं प्रति

१. 'एकश्रुतेरेव अनुदात्तत्वे' इति क्वचित्पाठः।

२. 'न मु ने' इति योगविभागेन परस्परं प्रति' इति ख. ड. पाठः।

नवसूत्र्या असिद्धत्वाऽभावबोधनात्। अत एवाऽत्र पाठश्चरितार्थः।

अन्यं प्रति तु असिद्धत्वमस्त्येव। एतेन 'अयं सन्नतर एकश्रुतेरिव 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितस्याऽपि परत्वाद्वाधकः स्यादिति 'नोदात्तस्वरितोद-यमि'ति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति परास्तमित्याहुः।

शुतुद्रीति। आमन्त्रितत्वेऽपि पादाऽऽदित्वात्र निहतः।

॥ इति साधारणस्वराः ॥

॥ अथ धातुस्वराः ॥

प्रकृतिर्द्विधा—धातुः, प्रातिपदिकश्चेति। तत्राऽऽदौ सर्वमूलत्वात्, धातुस्वरानाह—धातोः। 'कर्षाऽऽत्वतो घञोऽन्त' इत्यतः 'अन्त' उदात्त' इति वर्तते। गोपायतमिति। गुपेः अन्तोदात्ताद् आयः^१। तदन्तमपि अन्तोदात्तम्। एकाक्षु अपि व्यपदेशिवद्भावाद् अस्य प्रवृत्तेः। येऽपि उपदेशे अनुदात्ताः पचादयः, तेष्वपि अयं विधिः। अनुदात्तोपदेशस्य इट्निषेधविधौ चारितार्थात्। पिबाद्यादेशानाम् आद्युदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यात् तेषु नाऽयं विधिः।

स्वपादि। अदादिषु आ गणान्तात् स्वपादयः। 'अनिडजादिलसार्व-धातुंकाऽन्ते पदे' इत्यर्थः। 'लसार्वधातुकमि'त्यस्य सप्तम्या विपरिणामः। 'अच्यनिटी'ति सप्तमीदर्शनात्। अनिटीति किम्? 'स्वपितः'। अचीति किम्? 'स्वप्यात्'। लेति किम्? चानशि 'स्वपानः'। सार्वधातुके किम्? 'सुषुपतुः'। क्ङित्येवेति। नैतद्भाष्ये दृष्टम्। केचितु^३ 'स्वपानी'त्यत्र एतदभावे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वमेवेति, विशेषाऽभावाद् नेदं प्रवर्तते। तत्साहचर्यात्

१. 'अन्त इति वर्तते' इति ख. ड. पाठः।

२. 'अयः' इति ख. पाठः।

३. सिद्धान्तकौमुद्याष्टीकायां सुबोधिन्यामिदं मतं दृश्यते।

‘हिनसानी’त्यत्राऽपि नेत्याहुः। हुडस्तु अयं विकल्पो भवत्येव। यद्यपि जक्षित्यादिसूत्रभाष्ये ‘अभ्यस्तानामादिर’त्युत्तरसूत्रे ‘अहिवडोरि’त्यनुवर्तितं, तथापि मध्ये न सम्बन्धः। मण्डूकाऽनुवृत्त्याश्रयणात्। अन्यथा ‘मा हि ह्योष्ट, यन्मा हि अध्येष्टे’त्यादौ ‘आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति न स्यादित्याहुः।

अभ्यस्तानामादिः। ‘आदिरि’त्यनुवर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम्। अचीति किम्? ‘दद्यात्’। अनिटीति किम्? ‘जक्षिथ’। इदं सूत्रं ‘जक्षति’ इत्यत्र ‘झि’निमित्तनिघाते प्राप्ते आद्युदात्ताऽर्थम्।

अनुदात्ते च। ‘अच्यनिटी’ति निवृत्तम्। ‘अनुदात्ते’ इति बहुव्रीहिरित्याह—**अविद्यमानेति।** अत एव ‘दधात्यत्र’, ‘मा^३ हि स्म दधात्^३’ इत्यादौ नित्यत्वाद् यणि, इकारलोपे च कृतेऽपि, अयं स्वरः प्रवर्तत एव। अभ्यस्तानामिति किम्? ‘ऊर्णौति’।

यत्तु ‘ददती’त्यत्र अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं धातुस्वरे अन्तोदात्ते, ततो द्वित्वे, आगन्तूनामन्ते निवेशेन, द्वित्वनिष्पन्नस्य परत्वेन, तन्निमित्तके आद्यस्य निघाते प्राप्ते इदमिति। तन्न। ‘तत्स्वरप्रवृत्तिकाले असन्निहितानामपि विशिष्य विहितस्वराणां शेषनिघात’ इत्यर्थस्य ‘अनुदात्तं पदमि’ति सूत्रे उक्तत्वात्, द्वित्वनिष्पन्नस्यैव शेषनिघातप्राप्तेः। अत एव ‘धातोरि’-त्यस्य आद्युदात्तविधायकत्वे- ‘अनुदात्ते चेति न कर्तव्यमि’ति ‘धातोरि’ति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते। त्वद्रीत्या तस्य आद्युदात्तविधायकत्वेऽपि, अस्य आवश्यकत्वात्। तस्मादेतत्प्रामाण्येन ‘द्विर्वचनं, तन्निमित्तं च कार्यं स्वराद्

१. ‘आदिः सिचोऽन्यतरस्यामि’त्यत ‘आदिरि’त्यनुवर्तमाने पुनरादिग्रहणं ‘नित्यमादिरु-
दात्तो यथा स्यात्, विकल्पो मा भूदि’त्यर्थम्। अन्यथा आदिसम्बद्धम्
‘अन्यतरस्यां’ग्रहणमनुवर्ततेत्याशयः।

२. ‘मा स्म दधाती’त्यादौ’ इति ख. ड. पाठः।

३. अत्र ‘हि’शब्दः ‘हि चे’ति निघातनिषेधार्थः।

बहिरङ्गमपि पूर्वमिति कल्पनाद् द्वित्वे कृते, धातुस्वरेण अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते, इदमिति। तत्फलं 'पिपृतमि'त्यादौ मध्योदात्तत्वसिद्धिः।

भीही। 'लसार्वधातुकमि'ति मण्डूकप्लुत्याऽत्र सम्बध्यते। **ममत्त्विति**। 'मदी हर्षे' इत्यस्य श्यन्विकरणत्वेऽपि, छान्दसः शपः श्लुः। भ्यादीनां किम्? 'ददाति'। 'अनुदात्ते चे'ति तु 'मिमीते' इत्यादौ सावकाशम्^१। तत्र हि माडो डित्वात् लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वम्।

अभ्यस्तानां किम्? 'माद्यति'। सार्वधातुके किम्? 'बेभीयात्'। यङ्लुगन्तादाशीर्लिङि रूपमिदम्। पिति किम्? 'जागृतः'^२।

ननु 'प्रत्ययादि'ति किमर्थम्, भ्यादिभ्यः परस्य पितः प्रत्ययस्यैव सम्भवादिति चेत्, न, 'प्रत्ययात्पूर्वं एव उदात्तो यथा स्यात्, सङ्घात उदात्तो मा भूदिति'। न च उदात्तत्वादीनाम् अज्धर्मत्वेन 'पिती'ति सप्तम्या 'निर्दिष्ट' परिभाषाप्रवृत्त्या, 'अलोऽन्त्य'परिभाषया च अन्त्यस्यैव भविष्यतीति वाच्यम्। 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यो'त्यर्थस्याऽपि ज्ञापनात्। एवञ्च 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यादीनामप्रवृत्तिः। अत एव 'कर्षाऽऽत्वत' इति सूत्रे 'अन्त'ग्रहणं चरितार्थम्। यद्यपि अनेकोदात्तानां न यौगपद्यम्, 'युगपद्'ग्रहणात्, तथापि पर्यायेण सर्वेषां स्यात्, तदभावाथे 'प्रत्ययादि'ति चरितार्थम्। तेन 'आसीनः' इत्यादौ चित्स्वरात् तास्याद्भिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन सिद्धम्। अन्यथा चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वम्, अनुदात्तत्वं च आदेरिति, एकस्य द्विकार्ययोगाभावात्, असम्भवाऽभावाच्च विप्रतिषेधोऽसङ्गतः स्यादिति दिक्।

नन्वेवमपि 'प्रत्यये पिती'त्येवोच्यताम्, किं पूर्वग्रहणेन? न च अभ्यस्तानां 'लसार्वधातुके' इत्यनुवृत्त्या पितोऽप्रत्ययस्य असम्भवेन, 'प्रत्यये'

१. 'सावकाशे' इति ख. पाठः।

२. 'जागृतम्' इति क्वचित्पाठः।

३. 'आसीनः' 'शयानः' इत्यादौ हि शानचश्चित्त्वमित्यवधेयम्।

इति व्यर्थमिति वाच्यम्। पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थमावश्यकत्वात्। 'प्रत्यये' इत्युक्तौ तु सामर्थ्याद् निर्दिष्टपरिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्या, अव्यवहितस्यैव^१ ग्रहणमिति, न दोष इति चेत्, न।

'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति ज्ञापनार्थत्वात्। न च तदन्त-सप्तमीपक्षेऽपि, सप्तम्यन्तपाठे^२ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्, न तदन्तविधिरत्र, उक्तरीत्या तु अत्र पक्षे प्रत्ययग्रहणसार्थक्यं वक्तुमशक्यमिति, ज्ञापितेऽपि पूर्वग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति वाच्यम्। सप्तम्यन्तपाठे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन 'अलोऽन्त्य' परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति तत्सार्थक्यात्। कृते तु पूर्वग्रहणेऽपि 'प्रत्ययान्तानां भ्यादीनां प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमि'त्यर्थेनाऽदोषात्। एवञ्च 'प्रत्ययादि'ति पञ्चम्येवोचिता। तत्र सामर्थ्याद् उत्तराङ्गविकलपरिभाषाप्रवृत्त्या अव्यवहितपूर्वस्य कार्यिण एव पूर्वशब्देन ग्रहणान्न दोषः।

ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वाद् निर्दिष्टपरिभाषाविषय एव प्रवर्तते। अत एव 'रित्ते विभाषे'त्यादौ न दोषः। तत्र हि पूर्वोत्तरसाहचर्यान्न परिभाषाविषयः। वस्तुतः 'षष्ठ्यर्थे सप्तमी'त्येव ज्ञाप्यते। तदन्तविधिस्तु 'येन विधिरिति परिभाषया न्यायसिद्धः। 'चतुरः शसि' 'आदिर्णमुली'त्यत्र च यथा न अस्याः प्रवृत्तिः, तथा वक्ष्यते।

अत्र केचित्—'इदं सामान्यापेक्षम्। तेन 'जित्यादिरि'त्यादावपि प्रवृत्तिः। न चैवं 'गर्गा' इत्यादौ 'यञञोश्चे'ति लुकि आद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। 'इत्पदघटिते अनुबन्धनिमित्ते स्वरे कर्तव्ये, आङ्गत्वाभावेऽपि, प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेऽपि, लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नास्ती'त्यर्थस्य 'संज्ञायामुपमानमि'त्यनेन ज्ञापनान्न दोषः। तद्धि 'चञ्चा' इत्यादौ आद्युदात्तत्वाय। अन्यथा कनो लुपि, प्रत्ययलक्षणेन 'जित्यादिरि'त्येव सिद्धे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव 'अत्रय' इत्यत्र ढको लुकि न दोषः।

वस्तुतः 'अत्रय' इत्यादौ न दोषः। कार्यिणोऽभावेन प्रत्ययलक्षणा-

१. 'व्यवहितस्यैव' इति ख. पाठः।

२. 'पाठेऽपि' इति ग. पाठः।

प्रवृत्तेः। प्रत्ययलक्षणेन हि तन्निमित्तमन्यस्य कार्यमतिदिश्यते, न तु तस्यैव स्थानित्वं^१ प्रतिपाद्यते। असतः प्रसङ्गाभावेन स्थानित्वबाधात्^१। अत एव 'नखभिन्न' इत्यादौ ऐसादिकं न। न च तदन्तग्रहणादोषः। विशेष्याऽ-सन्निधानात्। 'तद्धितस्ये'त्यनुवृत्त्या प्रत्ययेन स्वघटितसमुदायस्य आक्षिप्तस्यापि विशेषणत्वमेव। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्। विशेष्यत्वमङ्गीकृत्य तु भाष्ये प्रयोजनत्वेनोपन्यासः।

'मा हि दातामि'त्यादौ 'आदिः सिच' इत्यस्य प्रवृत्तये—'इत्पदघटिते'ति। 'पथिप्रियः' 'मथिप्रियः' इत्यत्र च 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्येतत्स्वरनिवृत्त्यर्थं 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति सूत्रभाष्यपठितम्, 'अत्र लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेष्यते' इति वचनमेव शरणम्।

यदि प्रागुक्तज्ञापकं 'क्वचित्स्वरे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं ने'त्येव, 'क्वचित्' इत्युक्त्या च 'आमन्त्रितस्य च' 'सर्वस्य सुपी'त्यादौ न दोष इत्युच्यते, तदा न काचिदोषशङ्केति वदन्ति।

अपरे^२ तु 'विशेषापेक्षमेव। यत्र तदन्तग्रहणसत्त्वासत्त्वाभ्यां स्वराऽऽश्रयकार्यभेदः, तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति प्राहुः। 'भीह्री' इत्यत्र हि पूर्वग्रहणाभावे, तदन्तस्य कार्यित्वे, प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामलोऽन्त्यस्य भवन् उदात्तः प्रत्ययान्त्यस्य स्यात्। सप्तम्यर्थपुरस्कारे तु पितम् अपहाय भ्यादीनामेव उदात्तः स्यादिति स्पष्टस्तद्भेदः। 'उपोत्तमं रिति' 'चङ्चन्यतरस्यामि'त्यत्रापि दरिद्राधातुविषये फलभेदः। 'ञित्यादिरि'त्यादौ तु न तद्भेदः। उभयथाऽपि प्रकृतेरादेरेव उदात्तत्वात्। अतस्तत्र परसप्तम्येव। एवञ्च 'गर्गा' इत्यादौ 'न लुमते'ति निषेधादेव न दोष इति, पथिमथ्यर्थमपि वचनं नाऽऽवश्यकम्। ननु सूत्रद्वये 'रितः' 'चङः' इति षष्ठीनिर्देश एवास्तु, किं परिभाषयेति चेत्, न, लाघवार्थत्वात्।

१. 'स्थानित्व' इति क्वचित्पाठः।

२. 'अपरे तु' इत्यारभ्य 'तत्प्रवृत्तिरिति प्राहुः' इत्यन्तः पाठः ख. नास्ति।

‘सप्तमीनिर्देशेन, परिभाषाबोधकपूर्वग्रहणेन च तन्त्राद्याश्रयणेन रिति परतः, चङि परत उपोत्तमोदात्तत्वविधानस्यापि कल्पना न दोष’ इत्यन्ये।

ननु ‘चतुरः शसी’त्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वेन, पक्षद्वयेऽपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारा, तथा च शस एव उदात्तत्वं स्यादिति चेत्, न, ‘शस्’ग्रहणसामर्थ्येन अस्या बाधात्। अन्यथा ‘ऊडिदम्पदाद्यप्पुग्रैद्युभ्य’ इत्यत्र ‘चतुर’ इत्येव ब्रूयात्। ‘असर्वनामस्थान’ग्रहणानुवृत्त्या, ‘षट्त्रिचतुर्भ्य’ इति हलादेः उदात्तत्वविधानेन च, शस एव प्रवृत्तिर्भविष्यति। न चैवं ‘प्रियचतुरा ब्राह्मणेन’त्यादौ दोष इति वाच्यम्। ‘भीही’ति सूत्रस्थैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन ‘चतुरः शसी’त्यत्रापि विहितविशेषणाऽऽश्रयणेन, ‘अभिव्यक्ते’ति न्यायेन आचारक्विबन्तादौ च, तदन्ते गौणे, अप्रधाने च अप्रवृत्तेः कल्पनेनादोषात्।

इदं चिन्त्यम्। ‘उपमानं संज्ञायामि’ति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। किञ्च ‘सर्वस्य सुपी’त्यत्रापि एवं सति तदन्तसप्तमी न स्यात्। तथा च ‘न लुमते’ति निषेधाऽऽपत्तौ सर्वस्तोमाऽसिद्धिरिति दिक्।

‘न लुमते’ति सूत्रस्थभाष्यन्तु ‘लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसङ्ख्यानं सर्वाऽऽमन्त्रितसिज्जुक्स्वरवर्जम्’। ‘प्रयोजनं जित्रित्किल्लुक्स्वराः,’ ‘पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकी’ति वार्तिकव्याख्यानपरम्। ‘उपमानमि’ति सूत्रस्थं तु तत्प्रत्याख्यानपरमिति, न तयोर्विरोधः। इमानि च वार्तिकानि ‘न लुमताऽङ्गस्ये’त्यत्र ‘अङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते’ इति पक्षे इव, ‘प्रत्यये परतः पूर्व(स्य)कार्यमात्रे प्रतिषेध’ इति पक्षेऽपि आवश्यकानि। सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात्, ‘उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ’ इतिवत्। ‘जित्-नित्-कित्स्वरस्य अनङ्गत्वात् प्रतिषेधाऽप्राप्तिरिति कैयटस्तु उपलक्षणम्। ‘इह किञ्चिदङ्गाऽधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति, किञ्चिच्च अन्यत्र न भवती’ति सूत्रशेषस्थभाष्ये ‘किञ्चिच्चे’ति शब्देन ‘अहर्ददाती’त्यत्र ‘असुपी’ति

प्रतिषेधो ग्राह्य इति, न कश्चिद्भाष्यविरोधः। 'किञ्चिच्चे'ति प्रतीके 'बित्-नित्-कित्स्वरा' इति कैयट उपलक्षणतया व्याख्येय इति सुधियो विभावयन्तु।

लिति। अत्र 'अभ्यस्तानामि'ति न सम्बध्यते। ष्टलो लित्करणात्। **चिकीर्षक इति।** अत्र परत्वाद् अल्लोपः। न च स्वरो नित्यः। शब्दाऽन्तरस्य प्राप्या तस्य अनित्यत्वात्। लोपोऽपि अनित्यः। स्वरभिन्नस्य प्राप्तेः। स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ईकार उदात्तः।

आदिर्ण। अभ्यस्तानामिति। 'णमुली'त्यस्य 'सौवर्य' इति न्यायेन तदन्तसप्तमीत्वे एतत् पञ्चम्या विपरिणम्यते। 'अभ्यस्तात्परो यो णमुल्, तदन्ते आदिरुदात्त' इत्यर्थः। तेन 'जागरं-जागरं' 'लोलूयं-लोलूयमि'त्यादेः सिद्धिः। 'लोलूयिषं-लोलूयिषमि'त्यादौ च नातिप्रसङ्गः।

'लोलूयं'-लोलूयमि'त्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न। स्वरे तन्निषेधात्। एवञ्च विशेषाभावमभिप्रेत्य परसप्तम्येव मूले उक्ता। 'अभ्यास्तानामि'त्यनुवृत्तिरनावश्यकीति तदाशयः। तदा अस्तु कथञ्चित्।

लोलूयं-लोलूयमिति। आभीक्ष्ये द्वित्वम्। परो 'लोलूय'शब्दः सर्वानुदात्तः। पूर्वस्तु अनेन अनुदात्तः। ततो 'लू' इति स्वरितः। ततश्चत्वारः प्रचयाः। पक्षे लित्स्वरेण 'लू' इति उदात्तः। न च तत्र कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। स्वरविधौ तन्निषेधात्। शेषनिघातः।

अचः कर्तृयकि। अत्रापि तदन्तसप्तमीत्वे न फले विशेषः। 'उपदेशे अजन्तप्रकृतिक-कर्तृयगन्तस्य आदिरुदात्त' इत्यर्थात्। लूयते केदार इति। पक्षे यक्स्वरेण मध्योदात्तम्। उपदेशे किम्? 'कीर्यते' इत्यादौ इत्वे, रपरत्वे च, अयं स्वरो यथा स्यादिति। इदं च 'तास्यनुदात्तेदि'ति सूत्रात् समासैकदेशस्यापि उपदेशपदस्य अनुवृत्त्या लब्धम्। न चैवं जनेरन्तर्भावि-

ण्यर्थात् कर्मकर्तरि 'जायते स्वयमेवे'त्यत्र न स्यात्, उपदेशे अजन्तत्वाभावादिति वाच्यम्। 'ये' इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव आत्वप्रवृत्तेरिति दिक्।

चङ्यन्य। 'उपोत्तमं रिती'त्यत 'उपोत्तम'ग्रहणमनुवर्तते। **चङुदात्त इति**। प्रत्ययस्तु 'अदुपदेशात्परत्वेन 'तास्यनुदात्तेत्' इति अनुदात्तः। उपोत्तमं किम्? 'मा हि दधत्'। अत्र चङ एव स्वरः।

॥ इति धातुस्वराः ॥

॥ अथ प्रातिपदिकस्वराः ॥

अथ प्रातिपदिकस्वराः। ते च प्रायेण कृतद्धितप्रत्ययबलेनैव ज्ञेयाः। उणादिषु^१ तु उणादिप्रत्ययैः। अव्युत्पत्तिपक्षेऽपि फिट्सूत्रैः। क्वचिद् विशिष्य विधानादित्याद्यूह्यम्। अत एव पुत्रीयतेः क्विपि 'पुत्रीरि'त्यादौ सर्वानुदात्तत्वमेव। **केचित्तु** क्वचिद् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि फिट्स्वरप्रवृत्तिमिच्छन्ति। अत एव 'कर्मण्यणि'ति सूत्रे 'मांस'शब्दस्य 'नब्विषयस्ये'ति फिट्स्वरमाशङ्क्य 'मनेर्दीर्घश्चे'तिऔणादिक'स'प्रत्ययान्तत्वाद् अन्तोदात्तता कैयटेनोक्ता। 'मांसमेकः पिंशती'त्यादि लक्ष्यमपि तथैव।

'आज्य'शब्दे तु 'आङ्पूर्वादङ्गेः क्यबि'ति पक्षे आद्युदात्तत्वं स्पष्टमेव। ण्यत्पक्षे तु 'नब्विषयस्ये'त्याद्युदात्तत्वं बोध्यम्।

कर्षाऽऽत्वतः। 'कर्षतेः, आकारवतश्च परो यो घञ्, तदन्तस्ये'त्यर्थः। 'ज्जित्यादिरि'त्यस्यापवादोऽयम्। वत्किम्? 'आदन्तादि'त्यर्थे युक्त आदन्त-भक्तत्वात् 'दाय' इत्यत्रैव स्यात्, न तु 'पाक' इत्यादौ। घञाक्षिप्तधातु-विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति तु नास्ति।

१. 'तिङ् तु' इति लघुशेखरे पाठः। स च शोभनः।

२. 'उणादिषु' इति ख. ड. नास्ति। अत्र 'तुः' मनोरमातः पूरितः।

स्वरोद्देश्यकविधेरभावात्। युको 'निर्दिश्यमान' परिभाषया आकारावयवत्वेऽपि, 'आकारान्ताद्धातोर्विहित' इत्यर्थः स्यादिति बोध्यम्। यद्यपि 'निर्दिश्यमान'-परिभाषया घञ एवोदात्तत्वं सिद्धम्, तथापि 'अन्त'ग्रहणं 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी'ति ज्ञापितत्वात्, 'आदेः, अन्तस्य च पर्यायेण मा भूदि'त्येतदर्थमित्याहुः।

उञ्छादीनां च। उञ्छ-म्लेच्छ-जञ्ज-जल्पा घञन्ताः। जप-व्यधौ अदन्तौ। 'वध' इति पाठस्तु चिन्त्यः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धेः। गरः विषे अबन्तः, अन्तोदात्तः। अन्यत्र आद्युदात्तः। वेग-वेद-वेष्ट-बन्धाः करणे घञन्ताः। भावे आद्युदात्ता एव। 'स्तु-यु-द्रुवश्छन्दसि'। समासार्थमिदम्। परिष्टुत्। सुयुत्। परिद्रुत्^१। 'वर्त्तनिः स्तोत्रे'। स्तोत्रे=सामनि वर्त्तमानो 'वर्त्तनि'-शब्द उञ्छादिः। अन्यत्र मध्योदात्तः। 'श्वश्रे दरः'। अन्यत्र अबन्तत्वादाद्युदात्तः। 'साम्बतापौ भावगर्हायाम्'। अन्यत्र आद्युदात्तौ। मन्थ-भोग-देहा घञन्ताः। 'उञ्छादिराकृतिगण' इति बहवः।

घञन्त इति। णिजभावे। णिचि तु एरचैव सिद्धेः। 'एरजण्यन्तानामि'ति तु नास्ति।

चतुरः शसि। 'अत्र 'सौवर्यः सप्तम्य' इति न प्रवर्त्तते^३' इत्युक्तम्। नेहेति। तकाराकारस्य नेत्यर्थः। 'स्वरे ने'ति निषेधस्तु लोपरूपाजादेशस्यैव। स्वरविधौ^४ स्थानिवत्त्वाभावात्, तस्यापि न। तस्माद् आद्युदात्ततैवेति भावः।

केचित्तु 'आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यादत्र 'चतुरः शसी'ति न प्रवर्त्तते।

१. 'स्तुयुद्युव' इति क्वचित्पाठः।

२. 'परिद्युत्' इति क्वचित्पाठः।

३. इतोऽग्रे—'अन्यथा 'चतुरः शस' इत्येव वदेत्' इति लघुशेखरे पाठः।

४. 'स्वरविधौ' इति ख. ड. पाठः।

न च 'चतसृणामि'त्यत्र 'षट्त्री'ति विभक्तिस्वरस्यापि बाधाऽऽपत्तिः। हलादिग्रहणसामर्थ्येन तस्य^१ एतत्स्वराबाधकत्वात्। तथा हि—षट्-त्रि-चतुरां बहुवचनविषयत्वात्, द्विवचनैकवचने न स्तः। उपसमस्ते सम्भवेऽपि, विहितविशेषणान्न दोषः। तत्र षड्भ्यः—जश्शसोर्लुगेव। अन्या हलादयः। 'त्रि'शब्दे—जसि नेदम्। 'असर्वनामस्थाने' इत्यधिकारात्। शसि 'एकादेश उदात्तेन' इत्यनेन सिद्धम्। अन्या हलादयः। तिसर्यपि 'तिसृभ्यो जस' इत्यनेन भाव्यम्। 'तिस्रः पश्ये'त्यत्र 'उदात्तयण' इत्यनेन भाव्यम्। चतुःशब्दे—जसि 'असर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्त्या न दोषः। तस्मात् 'चतस्रः पश्ये'त्येव व्यावर्त्यम्। यदि निपातनस्वरोऽस्य विभक्तिस्वरस्य बाधकः स्यात्, हलादि-ग्रहणमनर्थकं स्यात्।

न च 'चतुरः पश्ये'ति तद्व्यावर्त्यम्। 'चतुरः शसी'त्यारम्भसामर्थ्येन तस्य बाधात्। न च गौणे चरितार्थम्।^२ भाष्यादिप्रामाण्येन तत्राप्रवृत्तेरित्याहुः^३।

झल्युपोत्तमम्। तदन्ते पदे इति। षडादिभ्यो विहितझलादौ विभक्तौ परतः षडादीनां त्रिप्रभृत्यक्षराभावादुपस्थितप्रकृतिप्रत्ययसम्बन्ध्युपोत्तमस्य ग्रहणात्, सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वाच्च, एवं व्याख्यातम्। 'परम-षडि'त्यादावपि न समुदायस्य षट्त्वम्। लुगादिकार्याणां तदन्तविधिना सिद्धेः। प्रकृते तु न तदन्तविधिः। विशेष्यासन्निधानात्। 'षट्त्री'त्यस्य अयमपवादः।

आ षड्भिरिति। 'आ' इति भिन्नं पदम्।

विभाषा भाषायाम्। पक्षे 'षट्त्री'त्यन्तोदात्तत्वम्।

१. 'तस्य एतत्स्वराबाधात्' इति ख. ड. पाठः। 'तदबाधात्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

२. 'वार्तिकप्रामाण्येन' इति तु लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः।

३. एतन्मतखण्डनप्रकारश्च लघुशेखरे नागेशभट्टेन दृढ्यः। तत्रैव द्रष्टव्यः।

सर्वस्य सुपि। 'सर्व'शब्दश्च 'गणे अन्तोदात्तो निपातितः, उच्छादि-पाठाद्वा अन्तोदात्तः, 'सर्वस्य विकारः सार्व' इत्यत्र अनुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्त-लक्षणोऽञ् यथा स्यादिति। श्रवणन्तु प्राय् आद्युदात्तस्यैव। प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्य इष्यमाणत्वात्। सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात्। 'सुपी'ति तु अत्यन्तस्वार्थिके तरपि, तस्य प्रातिपदिकादेव उत्पत्तेः ङ्याप्सूत्रभाष्यादौ उक्तत्वेन तत्रान्तोदात्तार्थमित्यादि ङ्याप्सूत्रे निरूपितम्।

एतेन 'सर्वत्र आद्युदात्तश्रवणमेव। प्रत्ययलक्षणेन सर्वत्र सर्वस्वरस्य इष्टत्वात्। 'सुपी'ति तु आचारक्विबन्तव्यावृत्त्या चरितार्थम्। तत्सामर्थ्यादेव सतिशिष्टस्वरादपि अस्य बलीयस्त्वं बोध्यते। तेन 'सर्वेषां पुत्र' इत्यादौ 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुकि सर्वस्वरो भवत्येवे'त्यपास्तम्। 'सर्वस्वरोऽनकच्छस्येति वक्तव्यम्'। 'सर्वके'। अत्र अन्तोदात्त एव।

जित्यादि। 'सौवर्य' इत्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तिमभिप्रेत्याऽऽह—**जिदन्तस्येति।** ननु 'जुगुप्से'त्यादौ धातुसंज्ञातः परत्वाद् नित्स्वरे कृते, सन्नन्तस्य धातुत्वे, सतिशिष्टत्वाद् धातुस्वरः प्राप्नोतीति चेत्, न।

समो नित्वसामर्थ्येन ('सतिशिष्टस्यापि बाधेन) आद्युदात्तत्वसिद्धेः। न च 'सन्यङोरि'त्यादौ विशेषणार्थः सः^१, अन्यथा 'वत्स' इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम्। 'धातोरि'त्यनुवर्त्य 'स'शब्दान्तस्य धातोर्द्वित्वविधानेना-दोषात्। न चैवमपि परत्वात् स्वरे कृते, पश्चाद् द्वित्वे, एकपदे उभयोदात्तयोर-भावात्, कदाचिदभ्यासः, कदाचिद् द्वितीय उदात्तः स्यात्, अभ्यासस्यैव तु इष्यत इति वाच्यम्। द्वित्वनिष्पन्नस्य एकपदे उदात्तद्वयासम्भवेन, शेषनिघातशास्त्रबलाद् अनुदात्तस्यैव उच्चारणेन, तस्य च 'आगन्तुकानामन्ते निवेश' इति न्यायेन परत्वसत्त्वेनाक्षतेः।

१. गणे=सर्वादिगणे इत्यर्थः।

२. लघुशेखरस्थोऽयं पाठः। ख. ड. नास्ति।

३. 'सः' इति लघुशेखरात्पूरितमस्माभिः।

पथिमथोः सर्व। पथि-मथिशब्दौ अन्तोदात्तौ। अत्र 'सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तपरत्वेऽपि, लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेष्यते' इति भाष्यम्। तेन 'पथिप्रिय' इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्त एव। 'सुपन्था' इत्यादावपि प्रत्ययलक्षणं नास्त्येव। समासाद् या विभक्तिः, सा तु न पथिमथो-र्विहितेति, न तत्रापि अस्य प्रवृत्तिः। परत्वाद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण अस्य बाधाच्च।

क्षयो निवासे। 'क्षियन्ति=निवसन्ति अस्मिन्' इति अधिकरणे 'पुंसि सञ्ज्ञायामि' इति घः। निवासे किम्? 'क्षयः चोराणामि'त्यादौ एरजन्तत्वाद् अन्तोदात्तत्वमेव।

जयोऽश्च इति। तेनैव करणे घः। अन्यत्र एरचि अन्तोदात्तत्वम्।

वृषादीनां च। 'वृषु सेचने'। इगुपधलक्षणः कः। आकृतिगण इति। फिट्-सूत्रेषु 'ग्रामादीनां चे'ति सूत्रितम्, सोऽपि आकृतिगणः। एवञ्च अविहितलक्षणाऽऽद्युदात्तस्य वृषादित्वं, ग्रामादित्वं वा बोध्यम्। अन्तोदात्तस्य तु उञ्छादित्वं, घृतादित्वं वा बोध्यम्।

एवञ्च द्वाभ्यामेव सूत्राभ्यां सर्वेष्टसिद्धौ इतरसूत्रप्रणयनं कर्तृभेदाद् न दोषायेति दिक्। एतदेवेति। एतच्च उपपादितम्।

निष्ठा च द्वयजनात्। 'आकारभिन्न आदिरि'त्यर्थः। 'निष्ठे'त्यादि षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'अद्याऽक्त' इत्यादौ एकादेशस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्, 'अनादि'ति प्रतिषेधो न।

आशितः क। 'सकर्मकादपि अशोः कर्तरि क्तः, उपधादीर्घश्च अत्रैव निपात्यते। आङ्पूर्वत्वे क्त्वात्रमि'ति भाष्यम्। 'आङ्पूर्वादविवक्षितकर्मकत्वेन अकर्मकत्वात्कर्तरि क्त' इति वृत्तिः। विवक्षाविवक्षयोश्च प्रयोगाऽऽधीनत्वात्, नाऽनिष्ठाऽऽपादनम्। 'थाथघञि'त्यस्यापवादोऽयमिति तदाशयः। 'अत्र

१. 'आङ्पूर्वत्वे 'थाथघञि'त्यस्यापि अपवादोऽयम्। अन्ये तु 'ण्यन्तात्कर्मण्येवाऽयं क्त इति, कर्तेत्यनेन च अणौ कर्ता णौ कर्मभूत एव विवक्षित इत्याहुः। तदुभयमपि भाष्यासम्मतम्' इति लघुशेखरे नागेशभट्टाः।

अश्नोतेः, अश्नातेश्च ग्रहणमि'ति केचित्।

रिक्ते विभाषा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात्, 'रिक्तशब्दे विद्यमान आदिर'त्यर्थः।

न तु तत्र परे इत्यर्थः। रिक्त इति। पक्षे प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः।

जुष्टार्पिते। वा स्त इति। पक्षे, भाषायां च प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तौ।

'जुषी प्रीती'त्यतः 'श्रीदितो निष्ठायामि'ति इट्प्रतिषेधः। अर्त्तेः णिच्। 'अर्त्तिही'ति पुक्'।

नित्यं मन्त्रे। न केवलं गतार्थतामात्रं, किन्तु आरभ्यमाणे सूत्रे

दोषोऽप्यस्तीत्याह—**अर्पिताः षष्टिरित्यादिना।** 'सूत्रविरोधात् स पाठः प्रामादिकः।

इदमेव ध्वनयितुं सूत्रमि'त्यन्ये।

युष्मदस्मदो। अत्र लुग्विषये त्वमाऽऽदेशयोः कृतयोः स्वरे विशेषा-

भावात् तदन्तसप्तमी-परसप्तम्योश्च न फलभेदः। 'डयि च'—इति योगविभागो

यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः। 'एकादेश उदात्तेने'ति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते, वचनम्।

यतोऽना। 'निष्ठा च द्व्यजनादि'त्यतो 'द्व्यज्'ग्रहणमनुवर्तते।

'नौभिन्नाद्विहितो यो यत्, तदन्तस्ये'त्यर्थः। 'अनाव' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति

'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति। हलादौ आदेरचोऽसम्भवात्,

तद्विषयकशास्त्रसामर्थ्येन हलोऽपि स्थाने उदात्तादिगुणकः कश्चित् स्यादि-

त्यर्थाभिप्रायेण हलः स्वरप्राप्तिः।

केचित्तु 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'त्येव ज्ञाप्यते। 'स्वरे विधातव्ये,

स्वरेण वा कार्ये कर्तव्ये' इति तदर्थः। अत एव 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इत्यादौ

पृथिव्यादिपर्युदासः सार्थकः। 'कापोतमि'त्यादौ अनुदात्ताद्यञश्च सिद्धिः। एवञ्च

'एकैव परिभाषे'त्याहुः।

अत्रेदं बोध्यम्—'स्वरे विधातव्ये, स्वरस्थानित्वेन प्रसक्तस्यैव

व्यञ्जनस्य अविद्यमानवत्त्वं, नान्यस्ये'त्युपेयम्। अयमेवार्थो 'हल्स्वरप्राप्तौ' इति

परिभाषया भाष्ये दर्शित इति। तित्स्वरितापवादोऽयम्।

ईडवन्द। ण्यतो द्वयनुबन्धकत्वात्पूर्वेणासिद्धिरिति भावः। अयमपि तित्स्वरापवादः। 'अत्र वृड एव ग्रहणमि'ति 'एतिस्तुशासि'ति सूत्रे निरूपितम्।

विभाषा। 'वेणु'शब्दो नित्वादाद्युदात्तः प्राप्तः। 'स्थो णुरि'त्यनुवर्तमाने 'अजिवृरीभ्यो निच्चे'ति व्युत्पादितत्वात्। इन्धाने यदि चानश्, तदा अन्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। यदि शानच्, तदापि अन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तम्। यत्तु 'शनमोऽकारस्य उदात्तस्य लोपात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच्पक्षे^१ मध्योदात्त' इति। तत्र। विदीन्धिखिदिभ्यो लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वप्रतिषेधात्। वस्तुतोऽस्य^२ वचनस्य तिङन्ते एव प्रवृत्तिः। भाष्ये प्रथमतः 'अलिङी'त्युक्त्वा अग्रे 'अविशेषणे'त्युक्तेः लिङ्भिन्ने लिङ्सदृशे अकृदादेशिन्येव प्रवृत्ति-प्रतीतेरित्याहुः।

यदा 'वेणुरिव वेणुरि'ति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्, तदा 'सञ्ज्ञाया-मुपमानमि'ति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यत इत्याहुः।

त्यागराग। **आद्यास्त्रय इति**। तत्र 'कर्षाऽऽत्वत्' इति पक्षे अन्तो-दात्तत्वं बोध्यम्। अन्त्येषु त्रिषु प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम्। तत्र कुह-श्चठौ चुरादावदन्तौ।

मतोः पूर्व। 'पूर्वमि'ति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकस्य 'आत्' इत्यस्य विशेषणम्। केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुँल्लिङ्गं पठन्ति। **स्त्रीनाम्नीति**। 'मत्वन्तं चेत् स्त्रीनाम भवती'त्यर्थः। आत् किम्? 'इक्षुमती'। अत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबि'त्येव। संज्ञायां किम्? 'खट्वावती'। स्त्रियां किम्? 'उदुम्बरावान्'। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' 'शरादीनां चे'ति दीर्घ उदाहरणे। चातुरर्थिको 'नद्यां मतुप्'। मतोः किम्? 'गवादनी'। तदभावे पूर्वग्रहणस्याप्यभावात् संज्ञाशब्दसम्बन्धिन आकारमात्रस्य स्यादिति। पूर्वग्रहणं 'मतोर-

१. शानजन्तो मध्योदात्तः' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'केचित्तु अस्य वचनस्य' इति लघुशेखरपाठः।

व्यवहितपूर्वस्य यथा स्यादि'त्यर्थम्। नेह—'सानुमती'। अन्यथा 'स्त्रीनाम्नो मत्वन्तस्ये'त्यर्थः स्यात्।

अन्तोऽवत्याः। 'वत्या अन्त' इति तु नोक्तम्। 'राजवती'त्यत्र मा भूदिति। स्वरविधौ नलोपस्य असिद्धत्वाद् न 'अवती'शब्दः, किन्तु 'अवन्ती'शब्दः। वत्वन्तु आश्रयात् सिद्धम्। **अहीवतीति।** 'संज्ञायामि'ति वत्वम्। 'शरादीनां चे'ति दीर्घः। योगविभागः चिन्त्यप्रयोजनः।

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

॥ तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ फिट्सूत्राणि। अपाणिनीयान्यपि एतानि 'आद्युदात्तश्च' 'उपसर्गादृति' 'अवङ् स्फोटायनस्ये'त्यादिसूत्रेषु भाष्यादौ व्यवहृतत्वात्, अविरुद्धत्वाच्च, साधुत्वव्यवस्थापकानि भवन्ति। यत्तु 'पाणिनीयान्येव एतानी'ति। तत्र। 'वृषादीनां च' 'उञ्छादीनां चे'त्याभ्याम् आकृतिगणाभ्यां क्रमेण आद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वयोः सिद्धयोः, 'ग्रामादीनां च' 'घृतादीनां चे'त्यनयोर्वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। मम तु भिन्नकर्तृकत्वात् दोषः।

फिषोऽन्तः। 'फिडि'ति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। **उच्चैः वृक्ष इति^१।** नन्वत्र 'उदि चेडैसिः' 'ब्रश्चेः सः किदि'ति व्युत्पादनात् प्रत्ययस्वरेण^२ अन्तोदात्तत्वम्, एवमपवादविषयाभावे सर्वशब्दानां 'सर्वं नाम धातुजमि'ति निरुक्ताद् व्युत्पन्नत्वेन, तेनैव सिद्धिरिति चेत्, न, अव्युत्पत्तिपक्षे आवश्यकत्वात्। 'पुत्रीयतेः पुत्रीरि'त्यादावन्तोदात्तत्वार्थं सूत्रमावश्यकमिति **केचित्**।

पाटलापालङ्काम्बा। पाटला-पालङ्कौ औषधिविशेषस्य^३ वाचकौ। **लघावन्त इति प्राप्ते इति।** पूर्वपराऽन्वयीदम्। इदमुपलक्षणम्, क्वचित् 'ह्रस्वाऽन्तस्य' (फिट्सू० ३४) इत्यादीनामपि दुर्वारत्वादित्याहुः।

१. इति ख. ड. नास्ति।

२. 'प्रत्ययस्वरेणैव' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'औषधि' इत्यपि पाठान्तरम्।

सागर इत्यादि। अत्राऽपि 'लघावन्ते' (फिट्सू० ४२) इति प्राप्तम्। आद्युदात्तोऽयमिति। ननु अनेन अन्तोदात्तत्वाभावेऽपि नियमत आद्युदात्तत्वं केन स्यात्। विधायकाभावात्। अतो 'नियम' इति वक्तुं युक्तमित्यत आह—
इहैवेति। एषां सूत्राणाम् आद्यसूत्रबाधकबाधनार्थत्वात्, 'अस्त्रियामि'-
 त्येतदभावे स्त्रियामपि अनेन बाधकं बाध्येत। बाधकं चानेनैव अनुमीयते। तच्च
 मध्योदात्तत्वस्य अत्रासम्भवात्, सर्वानुदात्तविधायकस्य च फिट्सूत्रेषु
 अदर्शनात्, आद्युदात्तविधायकमेवेति भावः। 'स्त्रीविषये'त्याद्युदात्तत्वमि-
 त्यन्ये।

गुदमिति। 'नप्विषयस्ये'ति, 'स्वाङ्गशिष्टामि'ति वा प्राप्ते^१। ननु
 'गुदा'शब्दस्य अदन्तत्वाभावात् कथं 'स्वाङ्गे'त्यस्य प्राप्तिरत आह—
अन्तरङ्गमिति। स्त्रीविषयवर्णेति। 'स्त्रीविषयवर्णाऽक्षुपूर्वाणामि'त्यनेनेत्यर्थः।
 'स्त्रीविषयवर्णनाम्नामि'ति केषाञ्चित्पाठः। 'लघावन्ते' इत्यस्य तु न प्राप्तिः।
 'अन्तर्द्धा'शब्दे त्रयाणामपि गुरुत्वात्। टापः पूर्वमपि न। 'अकृतव्यूहा' इति
 न्यायात्। 'स्वाङ्गशिष्टामि'ति तु प्रवर्तत एव, 'अन्त'ग्रहणसामर्थ्यादिति च
 वक्ष्यते। इभ्ये—दण्डादित्वाद् यत्।

यान्तस्यान्त्यादिति। इदमुपलक्षणं 'क्षत्राद्ध' इति प्रत्ययस्वरेणापि।
 ननु अव्युत्पन्नेष्वेव फिट्सूत्रप्रवृत्तेः 'इभ्या' इति प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न,
 अस्मादेव 'स्त्रीविषय'ग्रहणाद् ज्ञापकाद् व्युत्पत्तिमार्गप्राप्तस्वरस्यापि फिटस्वरो
 बाधक इति वदन्ति। ध्वनितं चेदम् 'एतिस्तु शास्वृ' इति सूत्रे कैयटे।

खान्तस्याश्मादेरिति। 'शकार-मकारादिभिन्नस्य, 'ख'शब्दान्तस्य अन्त'
 उदात्त' इत्यर्थः। **शीङः खो निदिति।** इदं दशपाद्यामुक्तम्। पञ्चपाद्यान्तु
 'शीङः खो ह्रस्वश्चे'ति पठितम्। तत्रापि 'डित्खनेर्मुट् चोदात्त' इत्यत

१. 'प्राप्तेः' इति ख. पाठः।

२. 'अन्तोदात्त इत्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।

उदात्तग्रहणानुवृत्तेरस्यमेवार्थः । अननुवृत्तिपक्षेऽप्याह—अन्तरङ्गत्वादिति ।
'स्वाङ्गशिष्टमि'ति सूत्रे 'अन्त'ग्रहणाच्च सर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञाकालिकाऽदन्त-
त्वमादाय^१ तत्प्रवृत्तेः, टापः पूर्वं तत्प्रवृत्तिः ।

अन्ये तु 'एवं सति 'ग्रीवायामि'त्यत्राऽपि आद्युदात्तत्वं स्यात् ।
तस्मात् शिष्टोऽल्पाक्षरस्य परनिपातकरणेन, अत्रत्य-शादिपर्युदासेन च
अदन्तत्वाभावेऽपि क्वचित्प्रवृत्तिबोधनात्, 'शिखा'शब्दे आद्युदात्तत्वम् । एवञ्च
'ग्रीवायामि'त्यत्र न दोष इत्याहुः । 'शकारपर्युदासः अस्थिवाचक- 'शङ्ख'शब्दे
'स्वाङ्गशिष्टमि'त्याद्युदात्तत्वप्राप्त्या चरितार्थः । तस्मात् 'ग्रीवायां बद्धोऽपि कक्षे
आसनी'त्यादि च्छन्दसत्वान्निर्वाह्यमि'त्यन्ये ।

हिष्ठवत्सर । इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजन्तु 'सम्पूर्वाच्चिदि'ति
'सर'प्रत्ययस्य चित्वात्सिद्धम् । 'परिवत्सरस्तु उदाहार्य' इति । अनेनैव सिद्धे,
तत्र चिद्ग्रहणं व्यर्थमित्याशय इति तत्त्वम् । अत्र सूत्रे 'शत्'साहचर्यात् 'ति'शब्दः
पङ्क्त्यादिसूत्रविहित एव गृह्यते ।

दक्षिणस्य साधाविति । प्रवीणे इत्यर्थः । 'वीणायां, सामसु वा दक्षिण'
इत्युदाहरणम् । प्रवीण इत्यर्थः ।

स्वाङ्गाख्यायामादि । स्वाङ्गेति किम्? 'दक्षिणो देशः' । अत्र सर्वनाम-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । न च परत्वादेव तेन आद्युदात्तत्वमत्र भविष्यतीति वाच्यम् ।
अस्य प्रकरणस्य बाधकबाधनार्थत्वात् ।

कृष्णस्याम् । अत्र 'च्छन्दसी'ति वर्तत इत्याहुः । अन्तोदात्त इत्येव ।
आख्येति किम्? 'कृष्णो मृगः' ।

वा नाम । अन्तोदात्तत्वं वा । पक्षे सामर्थ्याद् आद्युदात्तत्वम् ।

शुक्लगौरयोः । 'नामधेयस्ये'ति वर्तति । तेन अनामधेययोः अन्तोदात्तत्वमेव ।
'ऋज्रेन्द्र'त्युणादिसूत्रनिपातितान्तोदात्तत्वकस्य 'शुक्र'शब्दस्य लत्वे
'शुक्ल'शब्दव्युत्पत्तेरिति बोध्यम् ।

१. 'अदन्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्' इति तु लघुशेखरे पाठः ।

अङ्गुष्ठोदक । 'अङ्गुष्ठोदक-बक-वशानां छन्दसी'त्येव सूत्रम् । 'अन्त' इति तु अनुवृत्तिप्रदर्शनम्, आदिग्रहणानुवृत्तिशङ्कानिवारणार्थम् । 'सूत्रशेष एवे'त्यन्ये । उदकस्य — कर्दमादित्वाद् आद्यद्वितीययोः पर्यायेण प्राप्ते । बकस्य — 'प्राणिनां कुपूर्वाणामि'ति आद्युदात्तत्वे प्राप्ते ।

तेन लोके इति । नियमकरणसामर्थ्यादिति भावः । 'वशा'शब्दश्च वशोः पचाद्यचि टापीति तात्पर्यम् ।

पृष्ठस्य च । 'मृष्टस्य चे'ति पाठान्तरम् । वा भाषायामिति । पक्षे 'स्वाङ्गशिष्टामि'ति आद्युदात्तत्वम् । मृष्टं—निष्ठा च द्वयजनादि'ति तत् ।

अर्थस्य स्वाम्या । वैश्ये तु आद्युदात्त एव । अत एव ज्ञापकादिति । 'स्त्रीविषयवर्णे'ति द्वितीयपादस्थसूत्रेणेत्यन्ये ।

नक्षत्राणामब्धिव्याणाम् । 'नित्याऽऽबन्तानामि'त्यर्थः । नक्षत्राणां किम्? 'तारिका' । आबित्यादि किम्? 'अश्विनी' । श्रविष्ठेत्यादि । 'श्रववती' 'धनवती'शब्दाभ्यामिष्टानि 'विन्मतोरि'ति लुक् । 'विषय'ग्रहणं चिन्त्यम् । आबन्ताऽनाबन्तस्य नक्षत्रवाचकस्य असत्त्वात् ।

न कुपू । 'कवर्गपूर्वस्य, आप्विषयस्य नक्षत्रस्य अन्त उदात्तो ने'त्यर्थः । कुपूर्वस्येति किम्? 'बहुलाः' । कृत्तिकेत्यादि किम्? 'मघा' । आख्येति किम्? कृत्तिकासु जाता माणविका 'कृत्तिका' । इत्यत्रापीति । अपिना 'कृत्तिका' । आर्यिका-बहुलिके कृत्तिकापर्यायौ ।

आकृतीति । 'वराह इन्द्र एमुषमि'त्यादौ अन्तोदात्तदर्शनात् 'वराह'-शब्दोऽप्यत्र बोध्यः ।

ज्येष्ठकनिष्ठयोः । वृद्ध-युवशब्दयोः ज्य-कनादेशौ । प्रशस्याऽल्पशब्दयोः तौ आदेशौ यदा, तदा प्रत्युदाहरणम् ।

पक्षे उदात्त इति । 'उदात्त'ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ।

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथम पादः ॥

१. 'कुपूर्वम्' इति ख. ड. पाठः । २. 'खट्वा' इति लघुशेखरे पाठः ।

॥ अथ फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य। 'नित्यस्त्रीलिङ्गस्ये'त्यर्थः। **वलिरिति**। न चास्य 'लिङ्गाऽन्तराऽनभिधायकत्वरूपनित्यस्त्रीत्वाभाव इति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या अर्थेक्ये एव लिङ्गान्तराऽनभिधानस्य तत्र ग्रहणात्। अत एव वयोवाचक'कुमारी'शब्दे नदीत्वम्। अन्यथा क्यजाद्यन्त'कुमारी'शब्देन लिङ्गान्तराभिधानादोषः स्पष्ट एव। अर्थभेदेन शब्दभेदाच्च। तत्र 'तनुः' शरीरे नित्यस्त्रीलिङ्गः। एवं 'बलि'शब्दो जरया श्लथचर्मणि तथेति, न दोष इत्याहुः। ह्रस्वेति किम्? 'नदी'। स्त्रीति किम्? 'मरुः', 'वायुः'। विषयेति किम्? 'लघुः', 'बहुः'। नब्विषयस्य। विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे, पुनर्विषयपदम् उभयलिङ्गस्य' लिङ्गव्यत्ययेन, प्रत्ययलोपेन वा, लिङ्गाऽन्तरोपसङ्क्रान्तस्य वा विषयतामात्रेण एतत्प्रवृत्त्यर्थम्। यथा 'मधोस्तृप्ता इवासते' इत्यादौ। यथा वा 'मधु अस्मिन्नस्ति मधुर्मासः'। 'मधोर्ज च' इति यतो लुग्वार्तिकेन। ध्वनितञ्चेदम् 'ई च द्विवचने' इति सूत्रे भाष्ये। नबिति किम्? 'मूर्तः'। विषयस्य किम्? 'लघुः'। **सर्पिरिति**। इसिन्नन्तज्योतिःशब्दादौ तु नित्वादाद्युदात्तत्वमेव।

तिला इति। यत्तु 'तिलोमाशब्दौ घृतादिपाठादन्तोदात्तावि'ति 'सम्प्रो-दश्चे'ति सूत्रे कैयटः। तच्चिन्त्यम्। 'तिलाश्च मे' इत्यादावाद्युदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात्। 'उमा'शब्देऽपि 'मकरवरूढे'त्यनेन विशिष्य पर्यायेण अन्तोदात्तविधानात्। शालिब्रीही-घृतादित्वादन्तोदात्तौ। 'तृणे'त्यादि किम्? 'आम्रः'। **गोधूमा इति**। अत्र परत्वादेव 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तत्वसिद्धेः, इदं चिन्त्यम्। वस्तुतो बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे तस्यापि बाधकं स्यादित्याशयः। ('चणका' इत्युचितम्)।

त्रः सं। 'पञ्चे'त्यादौ नलोपे कृते, अस्य शास्त्रान्तरत्वेन तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाभावेन अकृतव्यूहपरिभाषया नास्य प्रवृत्तिः स्यादिति

१. 'लिङ्गव्यत्यय-प्रत्ययलोपान्यतरेण, लिङ्गान्तरोपसङ्क्रान्तस्य वा' इति लघुशेखरे।

२. अयं लघुशेखरपाठः।

न शङ्क्यम्। अनित्यत्वेनेहास्या अप्रवृत्तेः। पाणिनीये 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यादौ एषामिव, एतेषु पाणिनीयशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावाच्च। सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वाद् अन्तोदात्तौ। रस्योदाहरणं- 'चतुष्कपालः'। 'इगन्तकालकपाले'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वम्^१। 'चत्वार' इत्यत्र आम्स्वरेण, शसि 'चतुरः शसी'ति, भिसादौ 'झल्युपोत्तमम्', 'षट्त्री'त्यनेन भाव्यमिति, समास उदाहृतः।
 व्रः किम्? 'गणः'। सङ्ख्यायाः किम्? 'अन्तः'।

स्वाङ्गः। इदञ्च सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले यद् अदन्तं, तत्रैव प्रवर्तते। तेन 'इमं स्तोममर्हत' इत्यादौ न दोषः। 'सर्वोभाऽन्यशब्दा गणेऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते' इति केचित्। 'तयोरन्यः पिप्पलमि'त्यादौ तथा दर्शनात्। 'परो मात्रये'त्यादौ व्यत्ययेनाऽन्तोदात्तत्वम्, 'परं मृत्योरि'त्यादावाद्युदात्तस्याऽपि दर्शनात्। स्वाङ्गेत्यादि किम्? 'घटः'। अदन्तानां किम्? 'बाहू राजन्यः'। तपरत्वं स्पष्टार्थम्। **प्राणिनाङ्गपूर्वमिति**। 'तस्य समूहः' इति सूत्रे न्यास-हरदत्तयोः 'कुपूर्वाणामि'ति पाठो दृश्यते। 'कवर्गाद्ये पूर्वे, तन्मध्ये आदिरित्यर्थः। सर्वनामकार्यन्तु सौत्रत्वान्न। 'कुपूर्वमि'ति पाठेऽपि 'आदिरि'त्येतत्सामानाधिकरण्याय तदावश्यकत्वादिति तदाशयः। अत्र पाठे चटकाऽऽदावपि आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। वस्तुतः 'कावि'त्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यवहितस्यापि ग्रहणार्थम्। तेन 'कुपूर्वमि'ति पाठेऽपि आद्युदात्तत्वं भवत्येवेति न दोषः^२। **उदकमिति**। कर्दमादिरयम्। क्वित्यादि^३ किम्? 'वराहः'। 'वराह इन्द्र एमुषमि'-त्यादावन्तोदात्तदर्शनेन घृतादित्वादन्तोदात्तोऽयमिति प्रत्युदाहरणान्तरं बोध्यम्। अन्ये तु उत्तरसूत्रवदत्रापि 'आदिरि'ति न सम्बध्यते, नपुंसकस्वरसात्। तेन चटकादावनेन मध्योदात्तत्वम्। हरदत्तोक्तपाठस्तु चिन्त्य एवे'त्याहुः।

खय्युव। कृत्रिमेत्यादि किम्? 'बन्धूकः'। **उनर्वन्नन्तानाम्**। 'पिता

१. 'आद्युदात्तः' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-प्राणिनां किम्? 'उदकम्'। कर्दमादिरयम् इति ख. पाठः।

३. 'कु' इत्यादि किम्? 'हरिणम्' इति तु लघुशेखरे पाठः। स एव शोभनः।

माता भ्रातर एनमाहुः' इत्यादौ पितृशब्दे छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम्। मातुस्तु अम्बार्थत्वात्सिद्धमित्याहुः।

वर्णानान्तणतिनितन्तानाम्। 'तान्तानामि'ति पाठे तु अकारो व्यर्थ इति चिन्त्यम्। एत इति। 'श्वेत'शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तो बोद्धव्यः।

ह्रस्वान्तस्य ह्रस्व। ह्रस्वाऽन्तस्य किम्? 'इषुगामी'²। ह्रस्वं किम्? 'प्राज्ञम्'। अनृत्किम्? 'तृणकम्'³। ताच्छील्ये किम्? 'जडः'। 'बधिरः'। 'कुशलशब्दोऽनेनाऽऽद्युदात्त' इत्येके। 'अन्तोदात्त' इत्युज्ज्वलदत्तः।

पीतद्भुः⁴ सरल इति। 'ह्रस्वाऽन्तस्य ह्रस्वमि'त्यपेक्षया परत्वादिदमेवोचितमिति भावः। 'वृक्षविशेषसञ्ज्ञात्वेन ताच्छील्योऽनवगमात्रेह' 'ह्रस्वान्तस्ये'त्यस्य प्राप्तिरि'त्यन्ये। ग्रामादी। ग्रामादिराकृतिगणः।

लुबन्तस्योपमेय। 'संज्ञायामुपमानमि'त्यनेन समानार्थमेतत्। लुबिति किम्? 'अग्निर्माणवकः'। उपमेयेति किम्? 'वरणाः'। 'अदूरभवश्चे'त्यणो 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुप्। नामेत्यादि किम्? 'कुक्कुट'⁵ इवायं मयूरः'। देवपथादेराकृतिगणत्वात्कनो लुपि, कुक्कुट'⁶ उपमेये वर्तते, न तु तस्येयं सञ्ज्ञा। 'शकुनीनामि'ति मध्योदात्तताऽस्य।

न वृक्षपर्वत। यद्यपि फिट्सूत्रवृत्तौ 'न व्याघ्र-महिष-सिंह-वृक्ष-पर्वताना'मिति पठ्यते, तथापि वृक्षपर्वतांशे विशेषाणामेव ग्रहणमिष्टमिति, तदघटितमेव सूत्रं पठितम्। सर्वत्र 'विशेष'पदान्वयाभावबोधनाय व्युत्क्रमः।

१. 'एतमाहुः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'वधूः' इति तु लघुशेखरे पाठः। स एवोचितः।

३. 'अनृत् किम्? 'नृशंसः' इति ख. ड. पाठः।

४. 'पीतद्भुः' इति लघुशेखरे नास्ति। व्यर्थञ्च।

५. 'नेह तत्प्राप्तिः' इति ख. पाठः।

६. 'शुनक इवायं वृकः' इति लघुशेखरे पाठः। स एव उचितः।

७. 'शुनक उपमेये वर्तते' इति लघुशेखरे पाठः।

कृतः। राजविशेषस्य। अत्रापि 'लुबन्तस्योपमेये'ति सूत्रमनुवर्तते। एवञ्च तेनैव सिद्धे, 'वृद्धस्यैवे'ति नियमार्थमिदम्। तदाह—अङ्गाः प्रत्युदाहरणमिति। वृत्तौ तु 'वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैवे'ति नियम उक्तः। तच्चिन्त्यम्। पूर्वसूत्रे व्याघ्रग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। 'यमन्वा'शब्दः कृताऽऽदिवृद्धौ रूढः, न च व्याघ्रशब्दस्तथेति न वैयर्थ्यमित्यन्ये।

अत्र 'आङ्ग' इत्युदाहरणं चिन्त्यम्। तस्य 'जनपदशब्दादि'त्यजन्तत्वेन आद्युदात्तत्वसिद्धेः। 'कालिङ्ग' इत्युदाहार्यम्। तत्र हि 'द्वयज्मगधे'त्यण्।

लघावन्ते। अत्र 'आदि'शब्दो न सम्बध्यते, तेनानादेरपि गुरोः उदात्तः। 'अत एव वृषाकपिशब्दोऽनेन मध्योदात्त' इति 'वृषाकपी'ति सूत्रे वृत्तावुक्तम्। 'खण्डिकादिषु उलूकशब्दोऽनेन मध्योदात्त' इति कैयटेन चोक्तम्। 'वराहशब्दस्तु घृतादिरि'त्युक्तमेव। न च 'गुरूणां मध्ये य आदिरि'त्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्। वृषाकप्यादावप्रवृत्त्यापत्त्या उक्तवृत्त्यादिविरोधात्। 'अन्यतो डीषि'ति सूत्रे 'सारङ्गकल्माषौ लघावन्ते इत्यनेन मध्योदात्तौ' इति हरदत्तविरोधाच्च। लघावित्यादि किम्? 'वातप्रमीः', 'सभासञ्जननम्', 'कपाली'। नान्तत्वात्र लघुरन्तोऽत्र। बह्वचः किम्? 'देवः'। गुरुः किम्? 'किसलयम्'। कल्याण इति। पर्यायेण आदिमध्यावुदात्तौ।

स्त्रीविषयवर्णाक्षुपू। क्वचित्फिड्वृत्तौ 'स्त्रीविषयवर्णानाम्नामक्षु' इत्यादिपाठः, सोऽपि मूले 'ध्यपूर्वस्ये'ति सूत्रे दर्शितः। मल्लिकेति। अस्य प्राप्तिमात्रेणेदमुदाहरणम्। प्राप्तस्यास्य परत्वात् 'मादीनाञ्चे'त्यनेन बाधात्। 'ललना' इत्युदाहार्यम्। न चानेनैव सिद्धे 'ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्ये'ति, 'वर्णानां तणे'ति च सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्। अत्र 'बह्वच' इत्यनुवृत्तेर्न दोषः। अत एव 'श्येनी'त्युदाहरणं दत्त्वा, 'हरिणी'त्युदाहरणान्तरं दत्तम्। धवलादीन्यप्युदाहरणानि। नीलादयस्त्वन्तोदात्ता एवेति बोध्यम्। 'पिशङ्ग-

१. इतोऽग्रे—'अन्ये तु 'लुबन्तस्ये'त्याद्यनुवर्त्य अस्य विधित्वमेवेच्छन्ति' इति लघुशेखरे पाठः।

सारङ्ग-कल्माषा—‘लघावन्ते’ इति मध्योदात्ता’ इति कैयटादिदर्शनादिदं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेव प्रवर्तते’ इत्याहुः।

अक्षुशब्दात्पूर्व इति। ‘अक्ष्वादेरि’ति वक्तव्ये ‘अक्षुपूर्वाणामि’त्युक्तेः समानाधिकरणो बहुव्रीहिर्नेति भावः। ‘अक्षुपूर्वे’त्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषसमासस्तु न, ‘अक्षावि’त्येव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। अनुवर्तमान‘फिष’ इत्यनेन अन्वयानापत्तेश्च।

शकुनीनाञ्च। पूर्वमिति। ‘अन्त्यात्पूर्वमि’त्यर्थः। लघु पूर्वमित्यसमस्तं पदद्वयम्। अत्राऽपि ‘आदिरि’ति न सम्बध्यते, ‘पूर्व’ग्रहणात्। तेन कुक्कुटतित्तिरी—मध्योदात्तौ। कुक्कुटस्य वेदेऽन्तोदात्तपाठस्तु छान्दसः। तित्तिरिः यजुःशाखायां मध्योदात्तः पठ्यते। एतेन ‘तित्तिरिशब्दोऽन्तोदात्त’ इति प्राणिरजतादिसूत्रस्थहरदत्तः परास्तः। ‘लघुपूर्वमि’ति बहुव्रीहिस्तु न, ‘लघोरि’ति पञ्चमीनिर्देशेनैव सिद्धे, पूर्वग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। ‘लघोः पूर्वमि’ति तत्पुरुषोऽपि न, सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेः।

नर्तुप्रा। ‘ऋतुवाचिनां, प्राणिवाचिनाञ्चे’त्यर्थः। वसन्त इत्यादि। अनयोः ‘लघावन्ते’ इति निषिद्धे, अन्तोदात्तत्वम्। एवञ्च ‘कपोतमयूरशब्दौ लघावन्ते इति मध्योदात्तौ’ इति प्राणिरजतादिसूत्रस्थहरदत्तः चिन्त्येः, खण्डिकादिसूत्रे ‘उलूको मध्योदात्त’ इति कैयटश्च।

धान्यानाम्। ‘वृद्धसञ्ज्ञकधान्यवाचि-ककार-षकारान्तानामि’त्यर्थः। अनेनैव सिद्धे ‘उशीर-दासेर-कपाल-पलाल-श्यामाके’ति सूत्रे ‘श्यामाक’ग्रहणम् अस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। तद्ध्वनयन्नुदाहरति—श्यामाक इति।

केचित्तु ‘अधान्यवाचकश्यामाकग्रहणार्थं तत्। अत एव ‘श्यामां कायती’त्यर्थेऽपि श्यामाकशब्द आद्युदात्त’ इत्याहुः। तत्र ‘आदिवे’त्यनुवर्तते। अत एवात्रैव प्रकरणे तत्र पठितम्। एवञ्च ‘श्यामाक’शब्दो मध्योदात्तोऽपीष्यते’ इत्यन्ये। माषा इति। ‘बालाक्षा’ इत्यत्र चरितार्थेन अनेन परत्वात् ‘तिला’

इत्यादौ चरितार्थस्य 'तृणधान्यानां चे'त्यस्य बाध उचित इत्याशयः। फलाविशेषं ध्वनयितुं तत्राप्युदाहृतं क्वचित् पुस्तके। हलन्तानाम् असम्भवेनाकारविशिष्टस्य ग्रहणम्। धान्येति किम्? 'आलोकः'। वृद्धेति किम्? 'चणकाः'। क्षेति किम्? 'गोधूमाः'।

जनपद। 'अष्' इत्यचः सञ्ज्ञा। **केकय इति।** यत्तु 'यान्तस्याऽन्त्या-
त्पूर्वमि'त्यनेन परत्वादत्र भाव्यमिति। तन्न। बाध्यसामान्यचिन्ताम् आश्रित्य
तस्याप्यनेन बाधादित्याहुः। 'अङ्गाः', 'वङ्गा' इत्यप्युदाहरणम्। जेत्यादि किम्?
'आम्रः'। 'अङ्गो राजा'। अजन्तानां किम्? 'दरत्'।

हयादीनाम्। अत्र केचित् 'जनपदशब्दानामि'त्यनुवर्तयन्ति। 'कुरु-
गाहें'ति सूत्रस्थहरदत्तस्वरसोऽप्येवमेव। तन्मते 'पञ्चालाः' 'कोसला'
इत्युदाहार्यम्। 'वाशब्देन 'आदेरि'त्यस्याऽप्यनुवर्तनादादेरपि उदात्तत्वं
भवती'त्येके।

इगन्तानाञ्च द्वय। अत्र 'वे'त्यनुवर्तते। अत एव 'अक्षैर्मा दीव्य,
कृषिमित् कृषस्वे'ति पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सङ्गच्छते। छान्दसत्वाद्वा।

ये तु 'जनपदशब्दानामि'त्यनुवर्तयन्ति, तेषां न कश्चिद्दोषः। 'कुरवः',
'चेदय' इति चोदाहार्यम्। द्वयचां किम्? 'वसातयः'। इगिति किम्?
'अङ्गाः'।

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

ललाटमिति। 'लघावन्ते' इत्येतद्वाधित्वा परत्वाद् इदमेवोचितमिति
भावः। **कपोल इति।** यद्यप्यत्र 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तत्वमेवेष्टम्,
तथाप्युदाहरणदिक् बोध्या।

१. 'मित्यभिमानः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

मादीनाम्। मलयः, मकर इति। मलये 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमि'-
त्यस्य, अस्य वा प्रवृत्तौ फले न विशेष इत्युदाहृतम्। मकरः-सञ्ज्ञाभूत^१
इहोदाहरणम्। 'मकरवरूढे'त्यत्र तु 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन सञ्ज्ञाभूतस्य
न ग्रहणम्। क्वचित्तु 'माकर' इति पाठः। तत्र स्वार्थेऽण्।

शादीनाञ्च शाकानाम्। 'सम्प्रोदश्चे'ति सूत्रे कैयटे तु दन्त्यादिपाठः।
इदञ्च आद्युदात्तत्वविधायकम्। अनेन 'सर्षप'शब्दे आद्युदात्तत्वे प्राप्ते, 'पान्तानाञ्च
गुर्वादीनामि'ति मध्योदात्तत्वमित्युक्तम्। तेन द्वितीयपादान्ते इदं सूत्रमिति ध्वनितम्।
फिड्वृत्तौ तु तालव्यादिसूत्रमत्र पादे पठितम्। शतपुष्पेति क्वाचित्कोऽपपाठः,
त्र्यच्चाभावात्। कैयटरीत्या आद्युदात्तविधायकत्वे तु तत्रापि प्रवृत्तिरिति
ध्वनयितुमत्र्यजपि उदाहृतमित्याहुः। केचित्तु त्र्यचपदस्यैकाच्द्वयच्कमेव व्यावर्त्य
वदन्ति।

पान्तानां गु। पान्तानां किम्? 'गर्दभः'। 'लघावन्ते'^२ इति प्रायिकम्।
प्रयुज्यते च 'न गर्दभं पुर' इत्यन्तोदात्तम्। गुर्वादीनां किम्? 'कुणपः'। 'क्वणेः
सम्प्रसारणञ्चे'ति कपन्। अयुतमिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते इदम्।
द्वितीयो वेति। 'द्वितीयमि'त्यधिकारादिति भावः। 'काशीनानामि'ति वक्तव्ये
नुडभाव आर्षः। वरूढ इतीति। पारेवतः, वितस्ता, इक्षुः, आर्जिः,
द्राक्षाकला, उमा, काष्ठा, पेष्ठा^३, काशीनम्।

केचित्तु 'मकर-वकुट-पारेवते'ति, 'काष्ठापैश्चा' इति पठन्ति।
कर्दमादिराकृतिगणः। एतदुत्तरं 'सुगन्धितेजनस्य चे'ति सूत्रं पठन्ति
'आदिर्द्वितीयो वे'ति अनुवर्तयन्ति^४। 'सुगन्धितेजनमि'त्युदाहरन्ति। केचित्तु

१ 'सञ्ज्ञाभूत उदाहरणम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तोऽयम्। 'न गर्दभं पुर' इत्यन्तोदात्तं तु छान्दसम्' इति तु
लघुशेखरे पाठः।

३. 'पेष्ठा' इति ख. ड. पाठः।

४. इतोऽग्रे-अयं क्वीबोऽपि' इति लघुशेखरे पाठः।

‘सुगन्धितेजनस्य ते वा’ इति पठित्वा ‘तेशब्दोऽपि पक्षे उदात्त’ इत्याहुः।

नपः फलान्तानाम्। ‘नपुंसकस्य फलशब्दान्तस्य आदिर्द्वितीयो वे’त्यर्थः।
केचित्तु ‘ले फो नपः’ इति-अस्य स्थाने पठन्ति। ‘नप्’ इति नपुंसकम्।
‘लशब्दे परे क्लीबस्य फशब्द उदात्तः’। ‘फलम्’ ‘सफलमि’त्युदाहरन्ति।
अन्ये तु ‘फाशब्दस्ये’ति व्याख्याय ‘सफलमि’त्युदाहरन्ति।

यान्तस्यान्त्या। केचित्त्वत्र वेत्यनुवर्त्य उभयशब्दे पक्षेऽन्तोदात्तत्व-
माहुः। **कुलाय इति।** ‘लघावन्ते’ इत्यस्य प्रवृत्तावपि न कश्चिद्विशेषः। गवय-
मलयानुदाहार्यौ। कुवलयार्थम् ‘अन्त्यात्पूर्व’ग्रहणम्।

आन्तस्य ना। ‘आकारान्तस्येत्यर्थः। ‘नाना’ ‘नासा’ ‘दिवा’ ‘सुधा’
इत्युदाहरणम्। क्वचित्तु ‘थान्तस्ये’त्यपि पाठः। थाशब्दान्तस्येत्यर्थः।
केचित्तु ‘तन्त्रेण थशब्दोऽपि गृह्यते, तेन ‘सनाथो देवदत्त’ इति सिद्धमि’-
त्याहुः।

शिशुमारोदुम्बर। ‘शिशुमारे’ति पाठान्तरम्। उष्ट्रार। ‘उष्टारे’ति
रेफवर्जितमपि पाठान्तरम्। चकारेण ‘अन्त्यात्पूर्वमि’ति, ‘द्वितीयमि’ति च
सम्बध्यते। **सांकाश्यकाम्पिल्य।** अत्र सूत्रे मण्डूकप्लुत्या ‘आदिवे’ति वर्तते,
तदाह-द्वितीयमुदात्तं वेति। अत एव ‘पदत्रि’ति सूत्रे ‘राजन्य साङ्काश्य-
काम्पिल्य-नासिक्य-दावाघाटानामादिर्वा, अन्तो वा’ इति कैयटेनोक्तम्।
अत्र ‘अन्त’शब्देनादेरपेक्षया अन्तःद्वितीय एव। अतो न विरोधः। एवं
‘सप्तमी सिद्धे’ति सूत्रे ‘एषामन्तः, पूर्व वा’ इति काशिकायामपि पूर्वशब्देन
आदिः, तदपेक्षयाऽन्तश्चान्तशब्देन गृह्यत इति बोध्यम्। ‘अन्त्यात्पूर्वमि’ति तु
नानुवर्तते। साङ्काश्यादीनां त्रयाणाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। ‘यान्तस्याऽन्त्यादि’-
त्येव सिद्धेः। उत्तरसूत्रे ‘आदिवे’ति तु स्पष्टार्थम्।

ईषान्तस्य। ‘हय’ इति हलां सञ्ज्ञा। पक्षे^१ ‘लघावन्त’ इति मध्योदात्तः।
ईषान्तस्य किम्? ‘मञ्जूषा’। हलादेः किम्? ‘अम्बरीषम्’।

१. ‘पक्षे अधिकः द्वितीयम्’ इति तु लघुशेखरे पाठः।

उशीरदाशेर। अत्र हृदयग्रहणं 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनामि'ति द्वितीयोदात्तत्वं बाधितुम्। 'देवर'ग्रहणं 'लघावन्ते' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। केचित्तु 'घृतादिषु देवरशब्दः पठ्यते। एवञ्च पक्षे आद्युदात्तार्थङ्ग्रहणमि'त्याहुः। 'अत्र वेति नानुवर्तते' इति केचित्।

महिष्यषा। 'मे'त्यादि किम्? 'सिंही असि'। जेति किम्? 'महिषी'। 'अषाढा' नक्षत्रम्।

॥ इति तृतीयः पादः ॥

॥ अथ फिद्सूत्रेषु चतुर्थः पादः ॥

शकटिश। अत्र 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपदि'त्यादिसूत्रस्थयुगपदग्रहण-बोधिताऽनेकोदात्तानां युगपत्र समावेश इत्यर्थानुवादकम्—**पर्यायेणेति**। तत्फलन्तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'त्यादेः एतद्विषयेऽपि प्रवृत्तिः^१। एवं लिङ्गविशिष्ट-परिभाषालब्धाऽर्थानुवादकम्—**शकटीति**।

गोष्ठजस्य ब्रा। 'ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठजशब्दस्ये'त्यर्थः। **पारावत इति**। अत्र 'व'शब्दो नोदात्तः।

कपिकेशह। भाषायां बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। तत्र 'हरिशब्द इन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। कपिः अन्तोदात्तः। केचित्तु निरुदकादेः आकृति-गणत्वादन्तोदात्तत्वमाहुः^२।

न्यङ्स्व। 'न्यधी चे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते, यणि, 'उदात्तस्वरि-तयो'रिति सिद्धे, न्यङ्ग्रहणं स्वतन्त्रार्थमि'त्येके। 'तदनुवादकमि'त्यन्ये।

तिल्यशिक्य। केचिदत्र मर्त्यशब्दं पठन्ति। तदयुक्तम्। 'तं त्वा हवन्त मर्त्याः' इत्यादावाद्युदात्तदर्शनात्। 'तद्युक्तात्कर्मणः' इति सूत्रस्थवार्तिकेन यत्ति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। यत्तु धान्यस्थाने धन्यं पठन्ति। तत्र। 'पत्यावैश्वर्ये' इति सूत्रे 'धान्यमन्तस्वरितमि'ति वृत्तिमुपादाय अस्यैव सूत्रस्य हरदत्तेनोपन्यासात्। प्रयुज्यते च—'धान्यमसि धिनुहि' इति।

१. 'प्रवृत्तिर्बोध्येत्याहुः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'अनयोरन्तोदात्तत्वमाहुः' इति लघुशेखरे पाठः।

बिल्वभक्ष्य। भाषायां तु भक्ष्यवीर्यौ आद्युदात्तौ। वीरेषु साधुरिति यत्। भक्ष्यतेर्ण्यन्तादचो यत्। बिल्वः स्वरितान्तः, अन्तोदात्तो वा। केचित्तु बिल्ववस्तेति पठन्ति। **अनुच्चीनीति**। सर्वानुदात्तानीत्यर्थः। अत्र सूत्रे 'छन्दसी'ति नाऽनुवर्तते, 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्।

निपाता आ। 'शुक्लीकरोती'त्यादौ च्यन्तानां निपातत्वेऽपि च्वेश्चिच्त्वादन्तोदात्तत्वम्। **उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति**। आद्युदात्ता इत्यर्थः। अभिवर्जः किम्? 'अभ्यभिहि', 'अभिराममस्थात्'। इदं सूत्रं व्यर्थम्, उपसर्गाणां निपातत्वेनैव सिद्धेः। न च कर्मप्रवचनीयानां तदभावज्ञापनायेदम्। तेषामप्याद्युदात्तत्वस्येष्टत्वात्। अभिश्च एवमादिषु पाठ्य इति बहवः। अत एव 'मा नो मर्ता अभिद्रुहन्नि'ति मन्त्रे 'एवमादीनामन्त' इति वेदभाष्यकृद्भिरुक्तम्। स्पष्टञ्चेदमुपसर्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये। **केचित्तु** 'उपसर्गस्यैव अभेराद्युदात्तत्वनिषेधो यथा स्यात्, कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वाद् भवत्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रमि'त्याहुः।

एवादीनामन्तः। अह-शश्चच्छब्दौ गणे आद्युदात्तौ निपात्यौ^१। 'आदह स्वधामनु'। 'क्वाह मित्रावरुणा शश्वदिन्द्रः योऽप्रथद्भिरिति प्रयोगदर्शनात्। **तच्चिन्त्यमिति**। चिन्ताबीजन्तु चिन्त्यम्। 'सहशब्दस्याऽपि^३ निपातत्वाद् आद्युदात्तत्वमिति 'सहस्य सः' इति^४ सूत्रे भाष्यम्। प्रयुज्यते च 'सह वै देवानामिति'। 'ते पुत्र सूरिभिः सहे'त्यत्र तु छान्दसम् अन्तोदात्तत्वमिति **केचित्**। 'वावादीनामुभौ' इति सूत्रे उदात्ताविति अनुवृत्तिप्रदर्शनम्। इह त्रिसूत्र्यामादिशब्दः प्रकारे इत्याहुः।

१. 'अत्राऽभिवर्जं किम्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'आद्युदात्तौ। निपातौ वा' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'सहशब्दस्यापि अनेन आद्युदात्तत्वमिति' इति ख. ड. पाठः।

४. 'इति सूत्रे आकरात्' इति लघुशेखरे पाठः। स एवोचितः। भाष्ये एतदभावात्।

चादयोऽनु। 'निपाता' इति वर्तते। नेह- 'पशुर्ने'ति। आद्यु-
दात्तत्वापवादोऽयम्। यथेति पा। 'अनुदात्त' इति वर्तते। 'शाकिनं वचो यथा'
इत्यादौ तु छान्दसत्वानुदात्तः प्रकारादिद्वि। 'प्रकारे गुणवचनस्येत्यादिद्वित्वे'
इत्यर्थः। इदं कर्मधारयवद्भावसिद्धान्तोदात्तत्वानुवादकम्।

शेषमिति। 'प्रकारादिद्विरुक्तादन्यद् द्विरुक्तमित्यर्थ' इत्येके। 'अनुदात्तं
चे'त्यस्यानुवादकमेतत्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'त्यस्यानुवादकमित्यन्ये। इति
शान्तनवेति। इदं 'मात्रोपज्ञ' इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। 'शान्तनुराचार्यः
प्रणोते'ति 'द्वारादीनाञ्चे'ति सूत्रे हरदत्तः।

॥ इति फिट्सूत्रेषु चतुर्थः पादः ॥

॥ इति फिट्सूत्राणि ॥

॥ इति प्रातिपदिकस्वराः ॥

॥ अथ प्रत्ययस्वराः ॥

कर्तव्यमिति। तव्योऽयम्। तव्यत्तु तित्वात्स्वरितः। यद्यपि
तव्यस्यापि आद्युदात्ते, शेषनिघाते कृते, 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितो
भवत्येव, तथापि तस्यासिद्धत्वात्तन्निमित्तकशेषनिघाताप्रवृत्त्या, तित्वनिमित्तके
च तत्प्रवृत्त्या, महान् फले विशेषः। युच्छतीति। 'युछ प्रमादे'। प्रचयः-
एकश्रुतिः।

चितः। चितः सप्रकृतेरिति। अत्रार्थे अकचश्चित्वं ज्ञापकम्। अन्यथा
तस्यैकाऽच्च्वात् प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ, तदव्यर्थं स्यात्। 'हस्तः
प्रमाणमस्य हस्तः'। 'प्रमाणे ल' इति लुक्। अत्र चित्स्वरो न, 'अन्तरङ्गानपी'ति
न्यायात्। प्रत्ययलक्षणन्तु न, प्रत्ययस्यासाधारणरूपाऽऽश्रयणा-
भावात्। कुण्डिनचोऽप्रत्ययस्यापि चितः सत्त्वात्। अनुबन्धलक्षणे स्वरे
प्रत्ययलक्षणाभावस्य पूर्वमुक्तेश्च। 'हस्त'शब्दश्च 'स्वाङ्गशिष्टामि'-

त्याद्युदात्तः। 'चतुःकरोती'त्यादौ 'रात्सस्ये'त्यस्यासिद्धत्वात्सुजस्त्येव।

अन्यके इति। अकच् । ततः परः टिरुदात्तः। एवं यके, तकदित्य-
त्रापि बोद्धव्यम् । 'तद्धितस्य कित' इत्येक सूत्रम् , 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति सूत्रे
भाष्ये 'योगविभागः कर्तव्यः' इत्युक्तेः। तदनुसारेण व्याचष्टे—**चितस्तद्धितस्येति।**
जित्स्वरबाधनेति। चक्रश्चित्वं तु 'व्रातचक्रजोरि'त्यादौ विशेषणार्थं सावकाशम्।
अन्यथा आश्वायनादपि व्यः स्यादिति भावः। जित्वमपि वृद्धयर्थं सावकाशम्।
ततश्चित्स्वरं बाधित्वा परत्वात् जित्स्वरः प्राप्तोऽनेन बाध्यत इति तात्पर्यम्।
कौञ्जायना इति। कुञ्जात् चक्रजि, तदन्तात् 'व्रातचक्रजोरि'ति व्ये, व्यादीनां
तद्राजत्वाद्बहुषु लुक्।

कितः। तद्धितस्येति किम्? 'चक्रतुः'। कित्वातिदेशान्तोदात्तत्वं मा
भूत्। यत्तु^१ प्रत्युदाहरन्ति—'इत्यः'। क्यप्। पित्वस्य तुकि, कित्वस्य गुणनिषेधे
सावकाशत्वात्, पित्स्वरं बाधित्वा परत्वादयं स्यादिति तत्र 'क्यप्
चेदन्तोदात्तस्तदा व्रजयजोभावे क्यप् एवे'ति नियमेन वारयितुं शक्यत्वादित्याहुः।
कितः किम्? 'अविदूस्'।

तिसृभ्यो जसः। 'बहुवचनं प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्यात् , 'ऋत्रेभ्यः'
इतिवदि'त्येके^२। 'औडः श्यामि'त्यादौ स्त्रीत्वाऽऽरोपवदर्थगतं बहुत्वं शब्दे
आरोप्य बहुवचनमित्यन्ये। यत्तु 'षड्भ्य' इतिवदर्थप्राधान्यसूचनाय, तेन गौणे
नेति। तत्र। 'कितः' 'चतुरः शसि' 'तिसृभ्यो विभक्तिः' 'सावेकाचस्तृतीयादिरि'-
त्येव सिद्धे जसृग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च विभक्तिरत्र सुबेव
ग्रहीष्यते। तत्र बहुवचनविषयत्वेन द्विवचनैकवचनयोरभावात्, शसि 'उदात्तयण'
इत्येव सिद्धे, अन्यासु हलादिषु 'षट्त्री'त्येव सिद्धेः। गौणे प्रवृत्तौ तु 'अतितिस्रौ'
इत्यादिव्यावृत्तिरेव फलम्। 'अतितिस्र' इति जसि तु भवत्येव।

तिस्र इति। अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य आदेशस्ति साऽपि तथा। तस्य
'आचि रः' इति कृते उदात्तस्वरितयोर्यण' इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तम्,

१. 'यत्तु—इत्यः' इति ख. पाठ।

२. 'इत्येके' इति लघुशेखरे नास्ति।

अनेन बाध्यते। जसः किम्? 'अतितिस्रौ' इति। 'अतेरकृतपदे' इत्यत्र 'अतेर्धातुलोपे वाच्यमि'त्यन्तोदात्तः। तस्य यणि, 'उदात्तस्वरितयोरिति' औकारः स्वरितः।

सावेकाचः। 'सौ परे यदेकाऽञ्चूपं, ततः परे'त्यर्थः। 'सौ य' एकाच् तस्मात्परे'त्यर्थे निष्पन्नेऽर्थवत्परिभाषया, प्रकृतेऽर्थवत् एव सम्भवाच्च, 'सौ यदर्थविशिष्टमेकाञ्चूपं, तदर्थविशिष्टात् तदेकाञ्चूरूपात्परा विभक्तिरिति' फलितम्। राज्ञेति। 'राजन्'शब्दः कनिन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। न च 'एकाचो विहिता या विभक्तिरिति'त्यर्थात्र दोषः। विहितविशेषणे प्रमाणाभावात्। एकाऽञ्ग्रहण-व्यावर्त्यमप्येतदेव। तदभावे हि 'सौ वर्तमानात् शब्दात्परे'त्यर्थः स्यात्। सावित्यस्य 'द्वाभ्यामि'त्यादि व्यावर्त्यं स्यात्।

सप्तमीबहुवचनमिति किम्? 'याता' 'याद्भ्याम्'^१। प्रथमैकवचनग्रहणे तु तत्र 'यानि'तिरूपम्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन 'यान्त्' इति वा। न हि तस्मात् पराऽत्र शस्विभक्तिः^३। विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्। आगमसहितग्रहणेन केवलस्या-ग्रहणाच्च। 'तन्मध्यपतित'न्यायोऽपि केवलेन विशिष्टग्रहणं बोधयति, न त्वेतावता प्रकृते इष्टसिद्धिः। न च रूपविवक्षामकृत्वा 'सौ य एकाच् ततः परे-त्यर्थ एवास्त्विति वाच्यम्। दोःशब्दः सौ एकाच्, तस्य^४ दोषन्नादेशे, ततः^५ परा विभक्तिरुदात्ता स्यात्। इष्यते तु मध्योदात्तं- 'दोषभ्यामि'ति। अयमेव^६ सप्तमीबहुवचन-पक्षेऽपि रूपविवक्षाभावे दोषः^७। 'दोःषु' इत्यत्र य एकाच्, तस्माद् दोषन-

१. 'सौ यत् एकाच्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'याद्भ्यामित्यादि' इति लघुशेखरे पाठः। स एव च योग्यः।

३. 'शस्' इति पदं ख. नास्ति।

४. तस्य दोषान्नादेशे' इति लघुशेखरात्पूरितम्।

५. 'तस्मात् 'दोषन्'शब्दात्परा' इति ख. ड. पाठः।

६. एवकारो इति लघुशेखरे नास्ति।

७. अस्ति च 'दोःषु' इत्यत्र य एकाच्, तस्मात्परा विभक्तिरिति' इति लघुशेखरपाठः।

शब्दात् परा विभक्तिरिति। नन्वेवमपि सप्तमीबहुवचने दृष्ट - दोः-
शब्दाऽऽदेशत्वेन स्थानिवद्भावात्प्रवृत्तिर्दुर्वारा। न चेष्टाऽऽपत्तिः। तैत्तिरीयैः^१
'दोषभ्यां स्वाहा' इति मध्योदात्तस्यैव पाठात्। अत एव 'न गोश्चन्'। इति सूत्रे
'शुनः' 'शुना' इत्युदाहरणं सङ्गच्छते। अन्यथा सप्तमीबहुवचने नलो-
पस्याऽसिद्धत्वेऽपि, 'श्चन्' शब्दात् तृतीयादिविभक्तेरभावाद् असङ्गतिः स्पष्टैव।
मम त्वेकदेशविकृतन्यायेन न दोष इति चेत्, न^२, 'अच' इत्येकत्वविवक्षया,
तद्वतो ग्रहणेन सिद्धै, एकग्रहणेन 'सौ यदेकाऽज्रूपं, तत एकाच एव
परे'त्यर्थेन वारणात्। 'त्वये'त्यादौ तु प्रथमैकवचनग्रहणेऽपि न दोषः।
प्रथमैकवचनप्रकृतेः स्थाने तृतीयादिप्रकृतेरविधानात्। स्पष्टञ्चेदं 'न गोश्चन्'ति
सूत्रे, प्रकृते च भाष्ये। रूपविवक्षा तु 'आभ्याम्' 'अस्मै', 'अस्ये'त्यादावन्वादेशे
विभक्त्युदात्तत्ववारणाय। 'ऊडिदमि'त्यत्र 'अन्तोदात्तादि'त्यधिकारात्तेनाऽपि न।
तत्र हि अश् अनुदात्तः। 'काभ्यां कुलाभ्या'मित्यादावेतदप्रवृत्तिश्च रूपविवक्षाफलम्।
रूपग्रहणे प्रमाणान्तु 'सप्तमीबहुवचनग्रहणे 'न गोश्चन्'ति निषेधो ज्ञापक' इति
भाष्यमेव।

स्यादेवत्, स्त्रियाम् 'आभ्यामि'त्यादौ, 'एभिः' 'एषामि'त्यादौ चाऽन्वादेशे
सर्वाऽनुदात्तत्वं न लभ्येत। 'सावेकाचः' इत्यस्य प्राप्तेः। 'आसु' 'एषु' इति हि
सौ रूपम्। न च विभक्तेरुदात्तत्वे, शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे सिद्धे,
अशादेशस्यानुदात्तत्वविधानसामर्थ्यादन्वादेशे विभक्तिस्वरो नेति वाच्यम्।
'आभ्यामि'त्यादौ^३ चारितार्थात्। न हि अत्र 'सावेकाचः' इति प्राप्नोति।
तत्र हि सप्तमीबहुवचने 'एषु' इति रूपम्, तत्र 'ए' इति रूपम्^४। न च

१. तैत्तिरीये दोषभ्यां स्वाहा' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'इति चेत्'। लक्ष्यानुरोधेन आवृत्त्या 'यत् एकाज्रूपं, तत एकाच एव परे'त्यर्थेन
वारणात्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

३. 'अस्त्रियाम् - आभ्यामित्यादौ' इति लघुशेखरे पाठः।

४. 'रूपम्' इति क्वाचित्कः पाठः।

तादृगिहास्ति। नापि तस्य विकारः। न च स्त्रियाम् 'आसु' इति रूपस्य सत्त्वेन पुंसि 'प्रवृत्तिर्दुर्वारा। आबन्तस्याप्रकृतित्वात्। लिङ्गविशिष्टेन प्रातिपदिकाग्रहणाच्च। अर्थभेदाच्च। न च 'न गोश्चन्' इति निषेधात् 'एभिः' इत्यादौ न दोष इति वाच्यम्। प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वाभावात्।

न च 'ऊडिदमि'त्यस्य दुर्वारत्वेन सर्वानुदात्तत्वं नेष्टमेवेति वाच्यम्। तत्र 'अन्तोदात्तादि'त्यनुवृत्त्या तदप्राप्तेः। एतेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् 'सावेकाच' इत्यपि न प्रवर्तते। न च 'अक्षद्युवा' 'अक्षद्युभ्यामि'त्यादिव्यावृत्तिः फलम्। तत्र हि अन्तोदात्तदिविधातोः क्वपि ऊठि, संसनधर्मणो हलः स्थाने जायमानत्वेन अनुदात्तत्वे 'उदात्तस्वरितयोरिति' स्वरिते, समासे, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरिताऽन्तत्वात्, स्वरितासिद्धत्वेऽप्यनुदात्ताऽन्तत्वादिति वाच्यम्। 'ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यमिति' वार्तिकेनैव निर्वाहात्। ऊठः पूर्वम् 'अकृतव्यूह'परिभाषया स्वराऽप्रवृत्तेश्च। ऊठि उदात्तत्वनिपातनाच्च। अत एव प्रयोगे उदात्तश्रवणम्। अन्यथा स्वरितः स्यात्।

एतेन 'अन्तोदात्ताधिकारस्य 'जूरः' 'तूर' इति व्यावृत्तिः फलम्। न च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वं शङ्क्यम्। 'ऊ'द्वयोरेकादेशेन तदपहारात्। 'एकादेश उदात्तेने'ति त्वसिद्धमिति परास्तम्। 'एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्य' इति सिद्धकाण्डे पाठेनासिद्धत्वाऽभावाच्चे'त्यपास्तम्। 'आभ्यामि'-त्यादौ तदप्रवृत्त्यर्थं चारितार्थात्। न च अशोऽनुदात्तविधानसामर्थ्यादत्र तदप्रवृत्तिः। तर्हि स्त्रीक्लीबयोः 'आभ्याम्' 'एषु' इत्यादौ 'सावेकाच' इत्यस्य दुर्वारताऽऽपत्तेः। अशोऽनुदात्तविधानं हि 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन 'ऊडिदमि'त्यस्यैव बाधकं स्यात्। किञ्च शसो व्यावृत्त्या 'ऊडिदमि'ति सूत्रस्थानुवृत्तेरावश्यकत्वम्। न हि शसि 'सावेकाच' इति प्राप्नोति। इष्यते च तत्राऽनुदात्त एव। अत एव 'अत एव अन्यैरेनान् कन्यानामभिरि'त्यादौ सर्वाऽनुदात्त एव पठ्यते। न च 'प्राग्दिश' इति सूत्रस्थभाष्यात् 'ऊडिदमि'त्यत्राऽपि

१. 'प्रवृत्तिर्दुर्वारा। अर्थभेदात्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते' इत्यर्थस्य प्रतीयमानत्वात् तत्सामर्थ्यस्योपक्षय इति वाच्यम्। विच्छेदेन, 'इतः पिशङ्ग यच्छसे' अपो याचामि पुंसः पुत्रानुत रायो देवी ददातु न' इत्यादौ शसि उदात्तत्वदर्शनेन च तद्भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वात्। यदि तु 'ऊडिदमि'त्यत्र 'एकाच' इति वर्तते। अत एव 'पदादयो निश्पर्यन्ता एव गृह्यन्ते' इति सिद्धान्तः। न तु ततः परेऽपि। तेषाम् अनेकाच्चात्। तेन 'आसनि' 'उदनी'ति मध्योदाते। अन्यथाऽन्तोदात्तं स्यात्। न चाऽन्तोदात्तान्तरत्वमेव इह विभक्तेर्दुर्लभम्। स्थानाऽऽन्तरतम्येन आदेशानामपि अन्तोदात्तत्वात्। आस्यशब्दस्य ण्यदन्ततया स्वरिताऽन्तत्वेऽपि, 'पद्म' इति सूत्रे पदाद्यादेशानामन्तोदात्ततानिपातनाऽऽश्रयणात्। एवं स्थिते शसि एनादेशस्याऽप्येकाज्यहणेनैव वारणं, तदा आद्य एव दोषः। न च 'सावेकाच' इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या 'एषु' इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेष्टमिति वाच्यम्। 'एभिरने पिबसि त्वमेषां प्रेणा तदेषामि'त्यादिवैदिकप्रयोगविरोधात्। 'अन्ये तु' इत्युक्त्या तेनापि तत्रारुचिबोधनाच्चेति चेत्, न, 'सावेकाच' इत्यत्रापि अन्तोदात्तादित्यपकृष्यते, तेनादोषात्। यद्वा अशनुदात्तविधानं बाध्यसामान्यचिन्तया विभक्तिस्वरमात्रस्य बाधकम्, अतो न दोषः। एवञ्च 'ऊडिदमि'ति सूत्रेऽपि अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तिर्व्यर्थैव। रूपविवक्षाफलन्तु 'काभ्यां कुलाभ्यामि'त्यादीति सर्वमनवद्यम्। अत्र 'एकाचः परे'त्यस्य 'एकाच एव परे'त्यर्थः कार्यः। तेन 'चित्सु' 'अग्निचिता' इत्यत्र न।

अन्तोदात्तादु। 'नित्य'शब्दस्य स्वरितत्वेन अधिकार्यत्वात्, लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषया च नित्याधिकारविहितसमास एव गृह्यते, इत्यत आह-नित्येत्यादि। इदञ्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम्।

परमवाचेति। पक्षे 'वा'शब्द उदात्तः। अन्तोदात्तात्किम्? 'अवाचा'। नञ्त्तत्पुरुषः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र। उत्तरपदग्रहणम् एकाच्चेन, अन्तोदात्तत्वेन चोत्तरपदं विशेषयितुम्। अन्यथा समासो विशेष्येत। तथा सति' शुन ऊर्क् - श्वोर्जा इत्यादावेव स्यात्। एकाच् किम्?

‘राजदृषदा’^१। षष्ठीसमासः। अनित्येत्यादि किम्? ‘अग्निचिता’। उपपदसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः।^२ यत्र तु समासघटकपदमात्रघटित-विग्रहाभावेनैव नित्यसमासस्तत्र भवत्येवायं विकल्पः। यथा ‘अवाचा ब्राह्मणेन’। ‘अविद्यमाना वाक् यस्ये’ति विग्रहः। बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्यामि’त्यन्तोदात्तत्वम्। इदञ्च वृत्त्याद्यनुरोधेन व्याख्यातम्। ‘उपपदमतिङ्ङि’ति सूत्रे भाष्ये तु ‘विग्रहाभावेन यो नित्यसमासस्ततोऽन्यत्रायं विकल्पः, अन्यथा ‘उपस्वेन’ इत्यादावव्ययीभावेऽप्ययं विकल्पः स्यादि’त्युक्तम्। एवञ्च बहुव्रीहौ ‘अवाचा ब्राह्मणेन’ इत्यत्राऽपि विकल्पो न भवत्येवेति प्रतीयत इति दिक्।

अञ्जेच्छन्दस्य। ‘शसादिरि’ति नोक्तम्। ‘नपुंसके शसि मा भूत्, सुटि च यथा स्यादि’ति। ‘अञ्जेरि’त्यत्र इकः कित्वेऽपि नलोपाकरणं सौत्रत्वात्। यत् ‘स नकारो विवक्षितः, छन्दसि विधिः, भाषायां ‘न गोश्चन्’ इति निषेधः। ‘अङि’ति निर्देशेन तस्यापि नलोपाभावे एवं प्रवृत्तेरिति व्यवस्थे’ति। तत्र। ‘प्रतीचो बाहूनि’त्यादिलक्ष्यविरोधात्। ‘अनिगन्तोऽञ्जतौ’^३ इति सूत्रस्थाऽऽकरविरोधाच्च। अत्र ‘उत्तरपदादि’ति वर्तते। तेन ‘उत्तरपदभूताऽञ्जत्यन्तात्परा विभक्तिरि’त्यर्थः। तेन केवलाऽञ्जतेः क्वपि ‘अगभ्यामि’त्यादौ नास्य प्रवृत्तिरित्याहुः।

दधीच इति। दध्यञ्चति दध्यङ्। तस्य। ‘ऋत्विगि’त्यादिना विवन्। **चावितीति**। तथा च तदपवादोऽयमिति भावः। ‘लुप्ताऽकारनकारेऽञ्जतावि’त्यर्थेन तस्यापि विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेव प्रवृत्तेरित्याशयः। न च पूजायां ‘दध्यञ्चा’ इत्यादाविदं सावकाशम्। तत्र ‘न गोश्चन्नि’ति निषेधेन अस्याप्रवृत्तेः। न चैवमपि ‘दध्यगभ्यामि’त्यादौ अस्य सावकाशत्वेन

१. ‘राजदृषदा’ इति ख. ड. पाठः ।

२. ‘यस्तु’ इति ख. ड. पाठः। ‘यत्र तु’ इति लघुशेखरे पाठः।

३. ‘अनिगन्तोऽञ्जतौ’ इति ख. ड. पाठः।

‘दधीच’ इत्यादौ परत्वाच्चुस्वरो दुर्वार इति वाच्यम्। शस्परिग्रहार्था-
सर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्यात्तत्रापि प्रवृत्तेः। न च ‘पराच’ इत्यादौ सावकाशमिदम्।
अनिगन्तपूर्वपदे ‘चौ’ इत्यस्याप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्र ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’^१
इत्यस्यैवेष्टत्वादिति वाच्यम्। ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’^२ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
सतिशिष्टचुस्वरबाधकत्ववत्, एतस्यापि बाधकत्वेन, तत्रैतदप्रवृत्तेरित्याहुः। केचित्तु
‘अत्राऽन्तोदात्तादित्यपि वर्तते, अग्रेऽनुवृत्तिदर्शनेनात्रापि तत्सम्बन्धात्।
एवञ्च ‘अन्तोदात्तोत्तरपदभूताऽञ्चेः परे’त्यर्थः। अत एव ‘पराच’ इत्यादावप्रवृत्तिः।
‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’^३ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वात्। अञ्चरन्तोदात्तत्वं
सामर्थ्याद् विभक्त्युत्पत्तिकालाऽवच्छिन्नं ग्राह्यमिति त्याहुः।

ऊडिदम्। अत्र ‘एकाच’ इति, ‘अन्तोदात्तादि’ति च वर्तते। तत्रैकाज्-
ग्रहणमूठो न विशेषणम्, अव्यभिचारात्। तद्घटितसमुदायस्य विशेषणत्वेऽपि
न क्षतिः। अस्ति हि ‘प्रष्ठौह’ शब्दे तद्घटितोऽर्थवान् समुदाय ‘ऊहि’ति। एवं
पदाद्यंशेऽपि उपात्तानामेव विशेषणम्, न विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः। अत एव
‘ब्राह्मणपदा’ इत्यादावन्तोदात्तत्वसिद्धिः। इदमेव ध्वनयितुं वृत्त्यादिषु ‘जूरा’
इत्यनुदाहृत्य, ‘प्रष्ठौहः’ इत्युदाहृतम्। न च ‘सावेकाचः’ इत्यनेन सिद्धत्वात्
तन्नोदाहृतम्। शसि तदप्राप्तेति दिक्। असर्वनामस्थानेति। ‘प्राग्दिश’ इति
सूत्रस्थभाष्यन्तु प्रौढिवाद इत्युक्तम्।

प्रष्ठौह इति। ‘प्रष्ठवाट्’ शब्द उपपदसमासेनाऽन्तोदात्तः। ऊठ्युपधेति।
‘उपधाभूतस्यैव ऊठो ग्रहणमिति’त्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशादन्त्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते
वचनम्। ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि’ति परिभाषा तु अन्तोदात्ता-

१. ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’ इति ख. ड. पाठः।

२. ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’ इति ख. ड. पाठः।

३. ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’ इति ख. ड. पाठः।

नुदात्तादिव्यवहार एव प्रवर्तते। अत एव 'कर्षाऽऽत्वतः' इति मतुप्निर्देशश्चरितार्थ इति प्रागेव निरूपितम्।

अक्षद्युवेति। अत्र क्विपि विवक्षिते ऊट् उदात्तो निपात्यते। ततो यणि, उपपदसमासे, कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तोऽयम्। क्विपि परत ऊठि तु अनुनासिकादौ प्रत्यये ऊट्स्वरः सतिशिष्टः स्यात्। तथा च 'स्योन'शब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात्। उदात्तनिपातने चेदमेव भाष्यं प्रमाणम्। अत एव प्रयोगे ऊठ उदात्तत्वश्रुतिः। अन्यथा स्वरितः स्यादित्याहुः।

षट्पदादय इति। सूत्रोपात्ताः षडित्यर्थः। तेन वार्तिकस्थानां ग्रहणेऽपि न दोषः। पदाद्यादेशा अन्तोदात्ता निपात्यन्ते। इदं सूत्रं 'लिति' इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन, अनुवृत्त्या वा बाधकम्। तेन 'इत' इत्यत्र विभक्त्युदात्तत्वमेवेति 'प्राग्दिशः' इति सूत्रे **भाष्यकैयटयोः** स्थितम्। इदमो हिंलि लित्वसामर्थ्याल्लित्स्वर एवेत्याहुः।

अष्टनो। 'अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्त' इति षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। तेन उत्तरार्थतया अनुवर्तमानस्याऽपि 'अन्तोदात्तादि'त्यस्य न बाधः। मण्डूकप्लुतिर्वाऽस्तु। 'झल्युपोत्तममि'त्यस्याऽपवादोऽयमिति स्पष्टं भाष्ये। अत एव इदं समासादौ न प्रवर्तते। दीर्घात्किम्? 'अष्टभिः'। 'झल्युपोत्तममि'ति स्वरः। अत्र यद्वक्तव्यं तदष्टन्शब्दे सुबन्ते निरूपितम्।

शतुरनुमो। 'अनुम' इति बहुव्रीहिः। **शतुर्लसार्वधातुकेति।** न च अन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृतेऽव्यपवर्गः। अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात्। न चैकादेशस्वरोऽस्मिन्स्वरेऽसिद्धः। 'अनुम' इति प्रतिषेधेनासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। न हि एकादेशस्वरेण विना सनुष्कमन्तोदात्तं भवति।

इदं च सामान्याऽपेक्षम्। तेन 'अन्तरङ्ग एकादेशस्वरः सिद्धो वाच्य' इति सिद्धम्। 'अनुम' इति च श्रुतत्वाच्छतुरेव विशेषणम्। तेन 'मुञ्चता' इत्यादौ स्वरप्रवृत्तिः। 'अन्तोदात्तादि'ति तु तदन्तस्यैव विशेषणम्। अन्यथा 'तुदती'त्यत्र न स्यात्। लसार्वधातुकानुदात्तप्रवृत्तेः। नुम्प्रतिषेधश्च

अनर्थकः स्यात्। अत्र वार्तिकं 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानमि'ति। 'बृहती', 'महती'। यद्यपि शतृवद्भावेनेदं सिद्धं, तथापि 'बृहन्महतोरेवे'ति नियमार्थमिदम्। तेन 'पृषता' 'पृषती' इत्यादीनां न। ननु 'प्रियमहती'त्यादौ सूत्रेणाऽसिद्धेर्विधानार्थमेव स्यादिति चेत्, न, वार्तिकेऽप्यन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धेनाऽत्र तस्यापि अप्रवृत्तेः। 'अतिमहती'त्यत्र 'अतेरकृत्पदे' इत्यन्तोदात्तत्वाद्भाव्यमेव। 'विदुषी' 'विदुष' इत्यादौ वसोः स्थानिवत्त्वेन शतृत्वात्, ततः परयोर्नदी-विभक्त्योरुदात्तः प्राप्तः, स्वरे वस्वादेशे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधान्न भवति।

उदात्तयणो। 'उदात्तस्वरितयोरि'त्यस्यापवादः। हल्पूर्वात्किम्? 'बहुतितवा ब्राह्मण्या'। 'बहोर्नञ्वदि'ति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः। अत्र 'उदात्तस्वरितयोरि'ति विभक्तिः स्वरिता। अत्र 'उदात्तस्थानिकनकाराच्चे'ति वक्तव्यम्। 'वाक्पत्नी'। तत्पुरुषः। 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य 'न भूवाक्चिदिधिषु' इति निषेधे, 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तः।

नोङ्धा। **शसादय इति**। असर्वनामस्थानोपलक्षणम्। नदीग्रहणम् असम्भवान्नाऽनुवर्तितम्। **सुध्वे इति**। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सुभूः उदात्तः।

ह्रस्वनुङ्ध्याम्। अत्र मतुपग्रहणेन ङ्मंतुपो ग्रहणं नेति 'चौ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **अब्दिमाँ इति**। 'आपो दीयन्तेऽस्मिन्नि'त्यधिकरणे किः। उदनिः अव्युत्पन्नो घृतादित्वादन्तोदात्तः। मतुप उदात्तत्वे पूर्वस्य शेषनिघातः। न च सन्निपातपरिभाषया दोषः। स्वरे तदप्रवृत्तेः कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। **अक्षण्वन्त इति**। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् उदात्तः। मतुपो 'अनो नुट्'। पूर्वं नस्य लोपः। नुटोऽसिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इति वत्वम्। **इषुमानिति**। इषुराद्युदात्तः। ह्रस्वेति किम्? 'प्रजावान्'। ह्रस्वाऽन्तादिति किम्? 'मरुत्वानि'ति। 'मृगोरुतिः'। 'मरुत्'। न च स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वान्तत्वम्। स्वरोद्देश्यकविधावेव

तत्प्रवृत्तेः, अन्तोदात्तत्वोदात्तात्परत्वादिव्यवहारस्यैव तेन लाभात् । अत एव 'कर्षाऽऽत्वतः' इति सूत्रे मतुप् चरितार्थः । अन्यथा 'दायः' 'पाकः' इत्यादावपि व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवत्त्वेन आकारान्तात्परत्वेनैव सिद्धे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एवाऽत्र नुटग्रहणं चरितार्थम् । अत एव स्वरे नलोपाऽसिद्धत्ववचनं सार्थकम् । अन्यथासिद्धत्वेऽपि, एतत्परिभाषया नस्याविद्यमानवत्त्वे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'हल्स्वरप्राप्तौ' इति परिभाषान्तरं स्वरविधायकार्थं भाष्ये पठितम् । तस्यास्तु प्रकृते विषय एव नास्ति । अत्र नुडपि अन्तोदात्तात्पर एव । तेनेह न 'रोमण्वन्तौ' । मनिन्नन्तत्वादाद्युदात्तो 'रोमन्' शब्दः । शिरसः शीर्षन्नादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते । अत एव 'शीर्षण्वानि'त्यादौ भवत्येव एतत् ।

रेशब्दाच्चेति । वार्तिकमेतत् । **रेवानिति ।** 'रयिरस्यास्ती'ति मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलमि'ति सम्प्रसारणम्, पूर्वत्वम्, आदगुणः । 'रेशब्दान्मतुपो वत्वमिष्यते' । ह्रस्वाभावाद्वचनम् । 'त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः' । 'त्रिवती' ।

नामन्य । 'ह्रस्वे'ति, 'मतुबि'ति च वर्तते । तत्र व्याख्यानाद् मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । प्रथमान्तमपि मतुप्पदं सप्तम्या च विपरिणम्यते । तदाह—**मतुपीति ।** अत एव 'अग्नीनामि'त्यादावेतत्प्रवृत्तिः । अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे, ह्रस्वाभावान्न स्यात् । वचनं तु 'तिसृणामि'त्यादौ चरितार्थम् । 'चतसृणामि'ति तु नावकाशः, तस्य आद्युदात्तत्वात् ।

सुमतीनामिति । 'सुमति' शब्दो बहुव्रीहिः 'नञ्सुभ्यामि'त्यन्तोदात्तः । पक्षे स्वरितान्तः । सनुट्कग्रहणं किम् ? 'धेन्वाम्' । अन्तोदात्तात्किम् ? 'चतसृणाम्' ।

इयाच्छन्दसि । 'अन्यतरस्यामि'त्यनुवर्तमाने बहुलोक्तिः 'अन्तोदात्तादि'-त्यस्य निवृत्त्यर्थः । **जयन्तीनामिति ।** आद्युदात्तमेतत् ।

षट्त्रि । एभ्यो हलादिरिति । 'एभ्यो विहितस्ये'त्यर्थः । ध्वनितं चेदं

‘चतुरः शसी’ति सूत्रे भाष्ये। तद्भाष्यप्रामाण्यादेव गौणेऽपीदं न प्रवर्तते।

हलादिः किम्? ‘चतस्रः पश्य’। ‘प्रियत्रीन्पश्ये’त्यादि^१। षड्भ्यो जश्शसी लुप्येते। अन्या हलादयः। ‘त्रय’ इत्यत्र ‘असर्वनामस्थान’पदाऽनुवृत्त्या न दोषः। एवं जसि ‘चतस्र’ इत्यत्रापि। ‘त्रीन्’ इत्यत्र एकादेशस्वरेणैव सिद्धम्। ‘तिस्र’ इत्यत्र ‘तिसृभ्यो जस’ इति भवति। ‘शसि’ ‘उदात्तयण’ इति सिद्धम्। ‘चत्वार’ इत्यत्र ‘आम्’स्वरेण भाव्यम्। शसि ‘चतुरः शसी’ति भाव्यम्। उपसमस्ते विहितविशेषणान्न। न च ‘चतस्र’ इत्यत्राऽऽद्युदात्तनिपातनेन नैतत्प्रवृत्तिः। हलादिग्रहणसामर्थ्येन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वकल्पनात्। तेन ‘चतसृणामि’त्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिरिति वार्तिकमतम्। भाष्यमतं तु ‘तिसृभ्यो जस’ इति जस्रग्रहणवद् इदमपि उपसमस्तार्थमेवेति^२ दिक्।

न गोश्चन्। सौत्रत्वाद् द्वन्द्वः, सप्तम्यलुक् च। एभ्य इति। विभक्तेः मतुपश्चेत्यर्थः। ‘मतुप्’ इत्यस्य, ‘विभक्तिरि’त्यस्य चानुवृत्तेः। एतच्च ‘चौ’ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। प्रागुक्तमिति। षाष्टिकस्वर इत्यर्थः। तेन ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इत्यस्य न बाधः। एतच्चाऽनन्तरस्येति न्यायलब्धम्। न च तन्न्यायाऽनुसरणे ‘षट्त्री’त्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम्। गवादिषु^३ असम्भवात्। ‘सर्वस्यैव षाष्टिकस्वरस्याऽयं प्रतिषेध’ इति मनोरमायामपि विभक्तिमनुब्रूषये प्राप्तस्य सर्वस्य षाष्टिकस्ये-त्यर्थः। एवं च ‘वीरवत्तममि’त्यत्र ह्रस्वनुङ्भ्यामिति न भवति। ‘देवी’ ‘कुमारी’त्यादावन्तोदात्तत्वं च सिध्यति। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण हि तत्रान्तो-दात्तत्वम्। यत्तु ‘तृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वं न’ेत्येतत्सूत्रं विवृण्वते^४। तत्र।

१. ‘प्रियत्रीन् पश्येत्यादि’ इति लघुशेखरे पाठः।

२. उपसमस्ताऽर्थ = समासे ‘प्रियत्रीन् पश्ये’त्याद्यर्थमित्यर्थः।

३. ‘गवादिषु’ इति लघुशेखरे पाठः।

४. ‘विवृण्वन्ति’ इति ख. ड. पाठः।

लक्ष्यविरोधात्, एतेन 'कित्-चित्स्वराणामपि, बाधः स्यात्। तथा च 'कितः' इति सूत्रे 'आक्षिक' इत्युदाहरणपरवृत्तिविरोध' इत्यपास्तम्। 'अनुदात्तं पदमि'-त्यस्य तु परिभाषात्वात्, विभक्त्यादिस्वरत्वाऽभावाच्च न बाधः। 'ऊडिदमि'-त्यस्यापि^१ न^२ निषेधः। पदादेः रैशब्दस्य च ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः।

गवां शतेति। 'सावेकाचः' इति प्राप्तिः। नन्वत्र सप्तमीबहुवचने सौ एकाञ्चूपं 'गो' इति। न ततः परेयं विभक्तिः। न च स्थानिवद्भावः। 'गोः पूर्वणित्वाऽऽत्वस्वरेषु' इति वार्तिकेण स्वरे कर्तव्ये, निषेद्धव्ये वा, गोशब्दादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन, विधनिषेधयोरुभयोरप्यप्राप्तेः। अत एव 'सुगुपाल' इत्यत्र 'गोतन्तियवं पाले' इति स्वरो न। एतेन 'सुगुना' 'बहुगुने'ति वृत्तिकारोक्तमपि परास्तम्। एवञ्च 'सुगुने'त्यादौ निषेधाभावे 'अन्तोदात्तादुत्तरपदादि'ति भवत्येवेत्यरुचेरुदाहरणान्तरमाह - **गोभ्य इति।**

शुनश्चिच्छेपमिति। अत्र 'चिदि'ति संहितापाठे बाहुलकात्, 'शुनः-शेष'शब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते। पदकाले तु 'शुनःशेषं चिदि'ति पठ्यते। 'शेष-पुच्छलाङ्गुलेषु' इत्यलुक्। वनस्पत्यादिवातुभयपदप्रकृतस्वरः। सौ नलोपस्यासिद्धत्वात् 'श्वनि'ति रूपम्। 'एकदेशविकृत'न्यायेन ततः परा विभक्तिरिति, 'सावेकाचः' इति प्राप्तिः।

प्रथमैकवचने इति। न तु 'सावेकाच' इतिवत्सुपो ग्रहणम्। यत्-तदोः स्त्रियामवर्णाऽन्तत्वेऽपि लिङ्गाऽन्तरे दकारान्तत्वात्, व्याख्यानाच्चेति भावः। तत्र 'सौ' इत्यवर्णान्तविशेषणम्, 'सौ यवर्णान्तं दृष्टं, तस्मादि'-त्यर्थात्। 'सावेकाचः' इतिवद्रूपविवक्षा तु अत्र न^३। 'वर्ण'ग्रहणसामर्थ्यात्। शब्देन विशिष्टस्याऽनुपस्थितेश्च। तत्र तु 'एकाच' इति बहुव्रीहिणा विशिष्ट-

१. अपिः लघुशेखरे नास्ति।

२. नकारः ख. ड. नास्ति।

३. 'रूपविवक्षा तु अत्र न। व्याख्यानात्' इति लघुशेखरे पाठः।

रूपोपस्थितिरस्त्येव। एतेन 'तेभ्य' इत्यत्र सौ यदवर्णान्तं रूपम्, ततः परत्वाऽभावात्कथमत्र निषेधप्राप्तिरिति परास्तम्। सौ यद् अवर्णाऽन्तं दृष्टं, तातेऽनवर्णान्तादपि सिद्धेः।

नन्वेवमपि 'श्चन्'ग्रहणं व्यर्थम्, 'श्चा' इति प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वादिति चेत्, न, नलोपस्याऽसिद्धत्वेनादोषात्। अत एव ज्ञापकात्स्वरनिषेधेऽपि नलोपासिद्धत्वप्रवृत्तिः। अत एव 'पितृमानि'त्यादौ मतुप उदात्तत्वं भवत्येव।

अत्र 'वर्ण'शब्देनाऽवर्णस्थान्यपि गृह्यते। अत एव^१ नपुंसकप्रथमैकवचने 'तदि'त्यादौ त्यदाद्यत्वाऽभावेन 'तेभ्यः कुलेभ्यः' इत्यादौ निषेधो न स्यात्। न चेष्टाऽऽपत्तिः। 'यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यमि'ति भाष्यमते तत्प्राप्तेरिति परास्तम्^२। किञ्च^३ 'सौ यस्य शब्दस्य क्वापि अवर्णान्तत्वं दृष्टम्, ततः परविभक्तेः सर्वत्र निषेध' इत्यर्थात्^४ दोष इति दिक्।

वस्तुतस्तु अत्रापि रूपविवाक्षाऽस्त्येव। परन्तु तादृशरूपात्परत्वं विभक्त्यादीनां तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यम्। अत एव 'चौ' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो न। तत्र हि 'वेतस्वानि'त्यत्राऽस्य प्राप्तिः शङ्किता। अत एव 'कुमारी'त्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधशङ्कापरविप्रतिषेधसूत्रासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि न। यत्तदर्थं भाष्यकृता वचनमेव आरब्धम्। अत एव 'केभ्यः', 'काभ्यः' इत्यादौ न निषेध इति भाष्योक्तमेव रमणीयम्। राट्- 'राजा', 'परमराजा'। अङिति-अञ्चतिः क्विन्नन्तोऽलुप्तनकारो गृह्यते, यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थम्। 'प्राञ्चा', 'प्रत्यञ्चा'। आद्ये 'सावेकाचः' इति 'अञ्जेष्ठन्दसी'ति वा प्राप्तिः। अञ्च-

१. 'न चैवं नपुंसकप्रथमैकवचने' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'तत्प्राप्तेरिति वाच्यम्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

३. 'किञ्च' इति लघुशेखरे नास्ति।

४. 'इत्यर्थात्' इत्येव लघुशेखरे पाठः।

५. 'अत एव' इति ख. ड. नास्ति।

शब्दश्च^१ 'अनिगन्तोऽञ्चतौ'^२ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः। तदेकादेशोऽप्युदात्त एव। अन्त्यस्तु इगन्तपूर्वपदत्वात् कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तः। तस्य 'अन्तोदात्तादुत्तरपदस्ये'ति, 'अञ्चेश्छन्दसी'ति वा प्राप्तिः। यदि तु 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति सतिशिष्टविभक्तिस्वरस्यापि बाधकम्, तदा अन्त्यमेवोदाहरणम्। गतौ तु लुप्तनकारत्वाद्विभक्त्युदात्तः स्यादेव।

यनु 'चावि'ति सूत्रस्थभाष्यादत्र लुप्तनकारोऽप्यञ्चतिर्गृह्यत इति प्रतीयते, तत्प्रौढिवादः। 'प्रतीचो बाहूनि'त्यादिलक्ष्यविरोधात्, 'अनिगन्तोऽञ्चतौ'^३ इति सूत्रस्थाऽऽकरविरोधाच्चेत्याहुः।

अन्ये तु 'भाष्यप्रामाण्यादत्र लुप्तनकारस्यापि ग्रहणम्। 'प्रतीचो बाहूनि'त्यादि तु च्छन्दसम्, 'अञ्चेश्छन्दसी'त्यनेन सिद्धञ्च। 'अञ्चेश्छन्दसी'ति त्वस्य बाधकमिति भाष्याऽऽशयः' इत्याहुः।

कृङ्-क्विन्नत एव। कृदिति—करोतिः, कृन्ततिर्वा क्विबन्तः।

दिवो झल्। द्युभिरिति। 'ऊडिदमि'ति प्राप्तस्य निषेधः। ननु दिव्शब्दः फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः, वकारस्थानिक उकारो हल्स्थानिकत्वादनुदात्तः, अस्वरको वा, सर्वथाऽप्यन्तोदात्तत्वाऽभावात्कथमत्र प्राप्तिरिति चेत्, न, 'अकृतव्यूह'-परिभाषया उत्वात्पूर्वमन्तोदात्तत्वाऽप्राप्त्या, कृते, एव तत्प्राप्त्या अदोषात्। व्युत्पत्तिपक्षेऽपि 'दिव उदि'त्यनेनोदात्तः उकारो निपात्यत इत्यदोषः। न च उदात्तनिपातनसामर्थ्याद्विभक्तिस्वराप्रवृत्तौ 'दिवो झलि'ति व्यर्थमिति वाच्यम्। 'अहर्विमलद्यु' इत्यादावन्तरङ्गप्रकृतिस्वरस्य सतिशिष्टतया बाधेन चारितार्थ्यात्। दिवे दिव इति। अत्र 'ऊडिदमि'त्येव भवति।

नृ चान्य। अत्र 'झली'त्यनुवर्तितम्। तत्फलन्तु^४ 'नरि'। अत्र सुपि

१. 'अञ्चशब्दश्च' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'अनिगन्तेऽञ्चतौ' इति ख. ड. पाठः।

३. अनिगन्तेऽञ्चतौ' इति ख. ड. पाठः।

४. 'तत्फलन्तु' 'त्रा' 'त्रे' 'नरि' इति लघुशेखरे पाठः।

यद्रूपं 'नृ' इति, स्थानिवद्भावेन ततः परत्वात् 'सावेकाच' इत्यस्य प्राप्तिः। 'त्रा' 'त्रे' इति तु 'उदात्तयणः' इत्यनेनास्य बाधादपि सिद्धम्। इदञ्च 'नामन्यतरस्यामि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। वेदे क्वचित् 'नरि' इत्याद्युदात्तं पठ्यमानन्तु छान्दसत्वाद्वोध्यम्।

एतेन 'झली'ति नाऽनुवर्तते, 'य एक इन्नर्यपां स्त्री'त्यत्र 'नरी'त्याद्युदात्तस्य दर्शनादित्यपास्तम्। लोके 'नरी'त्यन्तोदात्तस्यैव इष्टत्वात्। न च योगविभागसामर्थ्येन विकल्पे लब्धे, अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन व्यवस्थितविभाषात्वबोधनादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। 'झली'त्यस्याऽसम्बन्धे योगविभागस्य शसि नित्योदात्तत्वविधायकत्वशङ्कावारणार्थत्वेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। केचित्तु 'दिवो झलि'ति सूत्रं न कार्यम्। 'अष्टनो दीर्घात्', 'दिवोऽजादिः', 'शतुरनुमो नदी चे'ति न्यासेन सिद्धेः। किञ्चैवम् 'ऊडिदमि'ति सूत्रे दिवोग्रहणमपि माऽस्त्विति अपरं लाघवम्। 'नृ चे'ति सूत्रं 'नुर्झलन्यतरस्यामि'ति कार्यमित्याहुः।

तित्स्वरितम्। 'कर्षाऽऽत्वतः' इत्यतः 'अन्त' इति वर्तते। 'तित्स्वरित्ययस्याऽन्तः स्वरितः स्यादि'त्यर्थः। 'क्व नूनम्'। ('कर्तव्यम्')। तित्किम्? 'कर्तव्यम्'। अन्तः किम्? तव्यतः पर्यायेण आद्यन्तौ स्वरितौ मा भूताम्। 'ऋत उत्', 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य', 'दिव उत्' इत्यादौ तकारस्योच्चारणार्थत्वात्त्रेदं प्रवर्तते इत्येके। 'अङ्गस्ये'ति सूत्रभाष्यपठित'प्रत्ययाऽप्रत्यययोरिति परिभाषया न दोष इत्यन्ये। अधिकम् 'ओदि'ति सूत्रे निरूपितम्।

तास्यनुदात्तेत्। तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। अत्र 'उपदेश'ग्रहणं सम्भव-व्यभिचाराभ्यां डिदद्भ्यामेव सम्बध्यते, न तु तास्यनुदात्तेद्भ्याम्। 'उपदिश्यत इति उपदेशः'। 'डिदि'ति कर्मधारयः। इत्सञ्ज्ञकङकारेण, अकारेण चोपदिश्यमानस्य विशेषणात्तदन्तविधिः। तेन 'डिदन्ताऽकारान्तोपदिश्यमानादि'त्यर्थः। 'अदुपदेशादि'त्यस्य यथाश्रुतत्वे हि 'हतः' 'हथः'

१. 'दिव उत्' 'इदुद्भ्याम्' 'औत्' इत्यादौ तिति प्रत्ययग्रहणेन न दोषः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

२. 'डिदन्ताऽकारान्तोपदेशादित्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।

इत्यत्रापि स्यात्। कर्तेति। लुट्। आत्मनेपदप्रथमस्य डारौरसः। तासिः। एकवचने उदात्तनिवृत्तिस्वरेऽपि, इतरयोः फले विशेषः। 'ङित्' इत्यस्यापि उपदेशविशेषणत्वात्नेह—'शृणुतं जरितुर्हवम्'। अत्र श्नुः अतिदेशेन ङित्। नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वात्कथं चक्षिडोऽपि ङिदन्तत्वमिति चेत्, न, विशेषणसामर्थ्याद्भविष्यति।

चनस्यतमिति। चनः-अन्नम्, तदात्मन इच्छतीत्यर्थे^१ क्यच्। लोट्। थसस्तम्। शप्। स^२ च पित्वशित्ववैशिष्ट्येनाऽकारोपदेश एव तात्पर्याद् अकारान्तोपदिश्यमानो भवत्येव। चित्स्वरोऽपीति। परत्वादिति भावः। 'मा हि धुक्षातामि'त्यादावातामो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात् 'क्सस्याऽची'ति लोपेऽपि उपदेशग्रहणाल्लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वेऽपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धमित्युक्तं प्राक्।

वर्द्धमानमिति। मुक् तु अकारभक्तत्वात् 'यदागमाः' इति न्यायेन न तस्य व्यवधायक इति न दोषः। न च वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिः। "अकारान्तोपदिश्यमानादि"त्यर्थेनेह वर्णग्रहणाभावात्। 'यक्ष्यमाणः'^६ इत्यादावपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वात् न मुक् तस्य^७ व्यवधायक इति बोध्यम्। 'क्वचिद्वर्णग्रहणेऽपि तदप्रवृत्तेर्न दोष' इत्यपरे।

ननु 'पच् झि' इति स्थिते आयन्नादिषूपदेशिवद्भावाद् अन्तौ, शपि, लसार्वधातुकानुदात्तत्वं बाधित्वा, नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा 'अतो गुणे'

१. 'ङित् इत्यस्यापि' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'ङान्तत्वम्' इति ख. ड. पाठः।

३. 'इच्छतम् इत्यर्थे' इति लघुशेखरपाठस्तु शोभनः।

४. 'स च अनुबन्धस्य अनेकान्तत्वाद् अकारान्तोपदेशो भवत्येव' इति ख. ड. पाठः।

५. 'अकारान्तोपदेशादित्यर्थेन' इति ख. ड. पाठः।

६. 'यक्ष्यमाणः' इति लघुशेखरे पाठः।

७. 'न मुक् स्वस्य' इति लघुशेखरपाठः। स च शोभनः।

इति कृते, व्यपवर्गाभावात्, एतत्स्वराप्राप्तिः। अन्तवद्भावस्तु उभयत आश्रयणे निषिद्धः। 'पचत' इत्यादौ सावकाशत्वाद् भूतपूर्वगतिर्न युज्यत इति चेत्। अत्राहुः — कृति तुग्रहणेनाऽसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वात्, एकादेशात्परत्वात्स्वरप्रवृत्त्यादोषात्। न चैवमप्येकादेशो नित्यः। 'स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्य' इति तस्याप्यनित्यत्वात्। ध्वनितं चेदं 'यद्धितुपरमि'ति सूत्रे भाष्ये। अत एव 'पचन्ति ते वृषभानि'त्यादौ आद्युदात्तपाठः सङ्गच्छते। अन्ये तु 'तत्र च्छान्दसत्वात्तथा। लोके तु अनित्यत्वस्वीकारे मानाभाव' इत्याहुः। 'पचाव' इत्यादौ दीर्घे कृतेऽपि उपदेशग्रहणादिदं प्रवर्तते। 'पचेदि'त्यादावपि शपः परस्य यासुट्सहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं भवत्येव। यासुट उदात्तत्वन्तु आशीर्लिङि, 'चिनुयादि'त्यादौ च सावकाशम्। 'अदुपदेशादि'ति तपरकरणात् 'क्रीणाती'त्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न। 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति परिभाषया नेह—'जहि शत्रुमन्तिके'। एतत्परिभाषाप्रवृत्तये एव 'अकारान्तोपदिश्यमानादि'ति^१ व्याख्यातम्। अन्यथा वर्णग्रहणे सा न प्रवर्तते। केचित्तु 'यस्माददुपदेशात्सर्वं लसार्वधातुकं सम्भवति तस्य ग्रहणम्। न हि जशब्दाद् हेः अन्यत्सार्वधातुकं सम्भवती'त्याहुः।

ननु 'आस्ते' इत्यादौ लुप्तं शपं गृहीत्वा 'अदुपदेशादि'ति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमिति व्यर्थमनुदात्तेन्डिद्ग्रहणमिति चेत्, न, लुप्तं विकरणमादायाऽस्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तत्सत्त्वात्। तेन 'अत्तः' इत्यादि अन्तोदात्तं सिद्धम्।

प्रसङ्गात्किञ्चिदुच्यते—'रुणद्धी'त्यादौ^२ शनमि कृते शनमः प्रत्ययाऽऽद्युदात्त-

१. 'अकारान्तोपदेशादिति' इति ख. ड. पाठः।

२. 'रुणद्धि' इत्यादौ शनमि कृते तन्मध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य धातुत्वाद्धातु-स्वरेणान्तोदात्तत्वमिति 'येन विधिरिति' सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। शनमो मित्वेन 'परश्चे'ति परत्वस्य तत्राप्रवृत्तौ, तत्सन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वस्यापि तत्राप्रवृत्तिरिति, शेषनिघातेन

त्वम्। ननु 'आगमा अनुदात्ता' इत्यस्य बाध्य-सामान्यचिन्ताऽऽश्रयणेन सर्वस्वरपवादकताया आकरे उक्तत्वात्कथमत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति चेत्, न, तस्योत्पत्तिसन्निधौ जातत्वात्। न च पश्चात् तेन अनुदात्तत्वमस्तु। 'आगम'पदेन प्रत्ययत्वानाक्रान्ताऽऽगमस्यैव ग्रहणात्। अत एव शनम्विधौ उपस्थितम् 'आद्युदात्तश्चे'ति सार्थकम्।

वस्तुतः 'आगमा अनुदात्ता' इति नाऽस्त्येव। किन्तु शेषनिघात-फलितार्थकथनमेवेत्युक्तं प्राक्। तस्य च नात्र प्राप्तिः। प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्ततायाः प्राप्तेः। एतेन 'येन विधिरि'ति सूत्रे यत्कैयटे 'अत्राऽऽ-गमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधात्सतिशिष्टधातुस्वरेणेशिद्धिरित्युक्तं, तत्परास्तम्। परत्वात्पूर्वं प्रवृत्तधातुस्वरस्य पुनरप्रवृत्तेश्चेति दिक्।

न चैवं 'रुद्धः' इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या शनम उदात्तत्वे, वर्ज्यमानस्वरेण तसोऽनुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम्। 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते' इत्युक्तेरदोषात्। 'स्वरविधावि'त्यस्य प्रवृत्त्या उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अप्राप्तेश्च^१।

हत इति। 'अनुदात्तोपदेशे'ति नलोपे कृते हन्तिरदन्तो, न तूपदेशे। निघ्नाना इति। 'निघ्न'शब्दानामधातोश्चानश्। मुगभावः छान्दसत्वात्, आगमशास्त्राऽनित्यत्वाद्देत्याहुः। 'दीव्यमान' इत्यपि प्रत्युदाहरणम्।

न च सतिशिष्टशयन्स्वरेण चानशस्वरस्य बाधाऽऽपत्तिः, विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरमेव न बाधते, इतरसार्वधातुकस्वरन्तु बाधेतैवेति वाच्यम्। 'आत्ममाने खश्चे'ति सूत्रे सार्वधातुकस्वरमात्राऽबाधकत्वस्यैव भाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति दिक्।

विदीन्धि। एभ्यो लिङस्तडोऽनुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे, 'इन्धीते'त्यादौ प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वे, तेन शनमः स्वरे बाधिते, सीयुट आगमत्वादननुदात्तस्य

तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते, सतिशिष्टो धातुस्वरस्तत्रेष्टव्य इति तदाशयः इति तु लघुशेखरे पाठः।

१. 'प्राप्तेश्च' इति ख. पाठः।

उदात्तत्वाऽभावे, प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन व्यवस्था। ननु 'तास्यनुदात्तेदि'ति सूत्रभाष्ये 'एभ्यः' परस्यानुदात्तत्वं भवती'त्यर्थो लभ्यते, तत्कथं निषेध आरभ्यते, इत्यत आह—**एतच्चेति**। एवञ्च तद्भाष्यविरोधात्^१ प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं प्रौढिवाद इति भावः।

आदिः सिचो। प्रत्ययस्वराऽपवादोऽप्ययम्, परत्वात् 'चितः' इत्येतं बाधते। **यासिष्टमिति**। पक्षे 'चितः' इति मध्योदात्तम्। एवं 'मा हि कार्ष्णिमि'त्यादौ एतदभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, सिचश्चित्वेन ('अङ्गभूत-')'अनुदात्तं पद'मिति परिभाषालब्धाऽऽगमानुदात्तत्वबाधेऽपि, सार्वधातुकस्वरस्य प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वस्य बाधे मानाभावात्। विकरणस्वरस्य सार्वधातुकस्वराबाधकत्वाच्चेत्याहुः।

'अनिटः सिचः परस्य पित उपसङ्ख्यानम्'। 'मा हि कार्ष्णिम'। पक्षे आद्युदात्तम्। पक्षेऽन्तोदात्तम्। न च 'मा हि कार्ष्णिदि'त्यत्रापि ईटः पिब्रक्तस्याऽयं स्वरः प्राप्नोति। 'आगमाऽनुदात्तत्वस्य सर्वबाधकत्वमिति' 'च्लेःसिजि'ति सूत्रे कैयटोक्तेः। किञ्च ईटः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्स्वरे कृते, तत ईटि, 'लक्ष्ये लक्षणास्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः। अत एवात्र भाष्ये 'मा हि कार्ष्णिम'त्येवोदाहृतमिति दिक्।

थलि च सेटीड। अत्र 'अच इति वर्तते' इति भाष्ये स्पष्टम्। 'अजन्तेभ्यो विहितो यस्थल् सेट्, तदन्ते पदे इट्, अन्तः, आदिश्च उदात्ता वा स्युरि'त्यर्थः। पक्षे लित्स्वरः। 'आदिर्णमुली'त्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यविकल्पार्थं सद् आदेरपि कार्यं प्रापयतीत्याह—**आदिवेति**। 'अन्यतरस्यामि'त्यनुवृत्तेः फलमाह—**यदेति**। **पर्यायेणेति**। न तु युगपत्। 'अन्तश्च तवै' इत्यादौ युगपद्ग्रहणाल्लिङ्गात्। थलि किम्? 'लुलुविव'। सेटीति किम्? 'पपाथ'। इट्ग्रहणन्तु यदा इडागमस्तदा तस्योदात्तार्थं

१. एभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'विदीन्धिखिदिभ्यः' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'तद्भाष्यविरोधाद् इदं भाष्यम्' इति ख. ड. पाठः।

३. लघुशेखरेऽयं नास्ति।

स्यात्। ततश्च यथा 'लुलविथे'त्यादौ चतुर्णाम्, 'पपिथ' इत्यादौ त्रयाणाम्, एवमिडभावेऽपि स्यात्। सेट्ग्रहणानु सेट्येव भवति। एवञ्च 'पपाथे'त्यत्र लिट्स्वर एव। अजन्तेभ्यः किम्? 'बिभेदिथ'। 'पपिथे'त्यादौ परत्वाद् आतो लोपे, अजन्तात्परो नास्तीति 'विहित' इत्युक्तम्।

उपोत्तमं रिति। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। आहवनीये बाहुलकाद् अधिकरणेऽनीयः। प्रीणनार्थात् कर्मणि वा। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरः।

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

॥ अथ समासस्वराः ॥

समासस्य। यज्ञश्रियमिति। षष्ठीतत्पुरुषः। श्रीशब्देकारस्योदात्तत्वे, आन्तरतम्यादियङपि^१ उदात्तः। हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याऽविद्यामानवद्भावात् 'राजदृषदि'त्यादौ षकाराऽकार उदात्तः। पर्यायेण नानापदानां स्वरे प्राप्ते, अयमारम्भः। **उदात्तस्वरितयोगीति।** 'उदात्तस्वरित'ग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते। पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्। एवञ्च पूर्वपदस्य प्रकृतिभावःस्तत्स्थयोः उदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेति भावः। यद्वा पूर्वपदस्थेऽचि 'पूर्वपद'शब्दो वर्तते। इदं 'कुगती'त्यत्र कैयटे स्पष्टम्।

चित्रश्रव इति। 'चित्रं—श्रूयते इति श्रवः कीर्तिर्यस्येति चित्रश्रवाः'^२। ततस्तमप्। बहुव्रीहाविति किम्? 'राजपुरुषः'। पूर्वसूत्रन्तु 'समपादः' इत्यत्र उदात्तस्वरिताऽयुक्तपूर्वपदके सावकाशम्। **समपाद इति।** समशब्दः 'त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानी'त्यनुदात्तः। **हरदत्तस्तु** 'सूजो डमप्' इत्याह। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। नन्वत्राऽस्मिन्स्वरे सत्यपि

१. अपिः ख. ड. नास्ति।

२. 'श्रूयते इति श्रवः—कीर्तिः। 'चित्रं श्रवो यस्ये'ति चित्रश्रवाः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

समासान्तोदात्तत्वं भविष्यति। 'प्रियविश्व' इत्यादौ तु न, एकपदे द्वयोरुदात्तयोः असमावेशस्योक्तत्वेनाऽसम्भवादिति चेत्, न, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती' त्यङ्गीकाराद् अदोषः। अन्यथा उदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे ज्ञापकाभावात् 'मनुष्यनाथ' इत्यत्रोभयोः समावेशः स्यादित्याहुः।

तत्पुरुषे। तुल्यश्चेतः इति। तुल्यशब्दो यदन्त आद्युदात्तः। **मन्दयत्सखमिति।** मन्देर्ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः। तस्य छान्दसत्वादाद्धातुकत्वेन शबभावात् 'अदुपदेशादि'ति निघाताभावे, प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वमेव। णिलोपस्तु न, तं प्रति सार्वधातुकत्वाऽऽश्रयणात्। छन्दसि दृष्टाऽनुविधानात्र वैपरीत्यं शङ्क्यम्। इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः। (१ततस्तत्पुरुषे टच्यपि) छान्दसत्वादेवात्र चित्स्वराऽभावः।

ननु 'परमं कारकं पश्य' 'परमेण कारकेण' 'परमे कारके' इत्यर्थे समासेऽतिप्रसङ्गः, द्वितीयातृतीयासप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात्। न हि विशेषणसमासः प्रथमोऽन्तानामेवेति नियमोऽस्तीति चेत्, न, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया द्वितीयादिशब्दोच्चारणेन विहितसमासस्यैव ग्रहणात्।

शस्त्रीति। गौरादिङीषन्तः।

अव्यये नञ्कु। 'निपातत्वादेव सिद्धे नञग्रहणम् 'अकरणिरि'त्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमिति'त्याहुः। 'अव्ययी'त्यत्र सतिशिष्टप्रत्ययस्वरबाधनार्थम्, 'अतिस्र' इत्यत्र सतिशिष्टविभक्तिस्वरस्य, 'अचत्वार' इत्यत्र सतिशिष्टाऽऽम्बरस्य च बाधनार्थमित्यन्ये^३। (भाष्ये^४ त्वेतदर्थं वचनान्येवाऽऽरब्धानि 'अनुदात्तं पदमिति' सूत्रे।)

कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात्। केचित्तु 'चादिष्वेव कुः पाठ्यः, इह तु न पाठ्यः, एवञ्च अव्ययत्वमपि तस्य सिद्ध्यती'त्याहुः।

१. 'तुल्यमहानिति' इति ख. ड. पाठः। 'तुल्यश्चेत इति' इति लघुशेखरे।

२. अयं लघुशेखरे पाठः। ख. ड. नास्ति।

३. 'इत्येके' इति लघुशेखरे पाठः।

४. अयं पाठः ख. ड. नास्ति।

स्नात्वेति। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव। 'न च मयूरव्यंसकादिषु एव अस्यान्तोदात्तत्वं निपात्यतां, किमनेनेति वाच्यम्। 'सामिकृतम्' 'स्व-यन्धौतमि'त्यादिवारणाय परिगणनस्य आवश्यकत्वादि'ति कैयटादयः।

भाष्यकृता तु अन्तोदात्तत्वनिपातनमाश्रित्य परिगणनं प्रत्याख्यातम्। तस्याऽयं भावः— 'सामिकृतम्', 'स्वयन्धौतमि'त्यादौ परिगणनवादिनाऽपि दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यत एवेति। **मुहूर्त्सुखमिति।** 'कालाध्वनोरिति द्वितीया। 'कष्टश्रिते'त्यादौ 'अहीने द्वितीये'ति भाव्यम्, 'वनातीत' इत्यादौ थाथादिस्वरः, 'ग्रामगमी'त्यादौ णिनिस्वरः, खट्वारूढेत्यत्र 'प्रवृद्धादीनाञ्चे'ति। तस्मान्मुहूर्त्सुखादीन्येवोदाहरणानीति भावः।

भोज्योष्णमिति। 'कृत्यतुल्ये'ति समासः। कृत्यांऽशे तु लक्षणप्रति-पदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति तु निरूपितमस्माभिः 'कृत्यतुल्ये'ति समास-विधायके समासप्रकरणे। **कृष्णसारङ्ग इति।** **कृष्ण-लोहितौ** 'वर्णानां तणे'त्याद्युदात्तौ। वेदे तु 'कृष्णस्यामृगाख्या चेदि'ति कृष्णोऽन्तोदात्तः।

अत्र सूत्रे एकं 'वर्ण'ग्रहणं व्यर्थम्, 'वर्णो वर्णेने'ति प्रतिपदोक्तसमास-ग्रहणादित्याहुः। **अरित्रगाधमिति।** अरित्रं-नौकाष्ठं, तस्य गाधम्। तेन स्पर्श्यमानतलमित्यर्थः। षष्ठीसमासा एते।

दायाद्यम्। दीयते स दायः=अंशः। तमादत्ते 'दायादः'। तस्य भावो दायाद्यं=दायाऽऽदानं, तत्सम्बन्धो वा। प्रकृते तु लक्षणया 'दायाद्य'शब्दः आदीयमाने दाय एव वर्तते। यद्वा 'दायादमर्हती'त्यर्थे दण्डादित्वाद्यत्। स चोपस्थितत्वात्पूर्वपदार्थभूतो दाय एवेति बोद्धव्यम्। 'धनस्य दायादः' इति 'स्वामीश्वरे'ति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेन समासः। **परमदायाद इति।** अत्र समासान्तोदात्तत्वमेवं। **गमनचिरमिति।** विशेषणसमासः, ल्युङन्तस्य भाववाचित्वात्। चिर-कृच्छ्रयोः काल-कष्टवाचित्वेऽपि, प्रकृते चिरकालभाविनि, चिरकृच्छ्रयोगिनि चार्थे चिर-कृच्छ्रयोर्वर्तनात् सामानाधिकरण्यम्। एवञ्च

चिरकृच्छ्रयोः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यतो मयूरव्यंसकादिसमासोऽत्रेत्याहुः।
'षष्ठीसमास' इत्यन्ये। प्रतिबन्धि जायत इति। 'कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धकं
जायते' इत्यर्थः। 'प्रतिबन्धि' शब्दे—आवश्यके णिनिः। मूत्रकृच्छ्रमिति।
षष्ठीसमासोऽयम्।

मूत्रपदेनेति। 'मूत्रमिषेणे'त्यर्थः। उच्चारः—पुरीषक्रिया। मूत्रशब्दो
घञन्त इति। 'सिविमव्योष्टेरू चे'ति धृन्प्रत्ययाऽन्तोऽयमित्यन्ये। वातत्राणे
इति। 'वातत्राणाऽर्थे तत्पुरुषे' इत्यर्थः। निवाते इति। 'वाताभावो निवातम्,
निरुद्धो वातो यस्मिन्नि'ति वा। कुटीनिवातमिति। आद्ये कुट्यादिहेतुकेऽर्थे
वर्तमानाः कुट्यादयो निवातशब्देन समानाधिकरणाः। अन्त्ये तु स्पष्टमेव तत्।
राजनिवाते इति। 'राजपार्श्वे' इत्यर्थः। षष्ठीसमासोऽयम्। रज्जुशारदमिति।
शारदशब्दो नूतनार्थे रूढः। अस्वपदविग्रहः कर्मधारयः। रज्जुशब्दो
रज्जुबद्धपात्रोद्धृते वर्तते। इदानीमेव कूपादुद्धृतम्, नवं जलमित्यर्थः। आद्युदात्त
इति। 'सृजेरसुम् सलोपश्चे'त्यत्र 'उः' 'निदि'त्यधिकारात्। उत्तमशारदमिति।
'शरदि भवमि'त्यर्थः। कठाध्वर्युरिति। कर्मधारयोऽयं चरणविशेषे रूढः।
दौवारिककषायमिति। रूढिशब्दोऽयम्। कषायोऽर्द्धर्चादिः। सादृश्ये इति।
'सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे' इत्यर्थः। 'पितृ'शब्दोऽन्तोदात्तः, तृजन्तत्वात्।
तृतीयासमासेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेनैव सिद्धे, इदं 'दास्याः सदृशः'
इत्यलुक्समासार्थम्। 'पितृसदृश' इत्यादौ षष्ठीसमासस्तु अनभिधानात्रेत्यपि
वक्तुं शक्यम्। एवञ्च 'दासी'शब्दस्यान्तोदात्ततया 'उदात्तयणः' इति विभक्तिरुदात्तेत्यादि
'पूर्वसदृशे'त्यत्र निरूपितम्।

न सादृश्यमिति। 'यत्र हिं प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्वं पदं,
तत्रैवेदमि'ति सादृश्यग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयत इति भावः। परमसप्तसममिति।

१. 'इत्यत्र निदित्यधिकारात्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'तृतीयासमासे' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'न सादृश्यमिति' इति ख. ड. नास्ति।

समाहारे द्विगुः, उपसर्जनत्वाद् ह्रस्वः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। 'परमसप्तसम' इति त्वपपाठः। वाणिज इति। वणिगेव वाणिजः। प्रज्ञादित्वादण्। सप्तमीसमास इति। इदं च 'मद्रवाणिजः' इत्यत्र। 'मद्रेषु गत्वा व्यवहरती'त्यर्थः। न चैवं सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे, 'गन्तव्य'ग्रहणमत्र व्यर्थमिति वाच्यम्। योगविभागलब्धस्य^१, 'सुप्सुपे'ति लब्धस्य वा समासस्य प्रतिपदोक्तत्वाभावादिति भावात्। 'षष्ठीसमासार्थमावश्यकस्य परत्वात्तत्रापि प्रवृत्तिरित्याशयः' इत्यन्ये।

मात्रोपज्ञो। नपुंसके इति। 'नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे' इत्यर्थः। तुल्यप्रमाणमिति। 'मात्र'शब्दो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तत इति भावः। अस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः।

सुखप्रिययोर्हिते। यदायत्यां प्रीतिकरं तद् हितम्। गमनसुखमित्यादि कर्मधारयः। गमनस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा।

प्रीतौ च। सुख-प्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह यत्प्रीतिग्रहणम्, तत् प्रीत्यतिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः।

पत्यावैश्वर्ये। 'ऐश्वर्यवाचिपतिशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं तथे'त्यर्थः। गृहपतिरिति। 'गेहे कः' इति कप्रत्ययान्तो 'गृह'शब्दोऽन्तोदात्तः। दमे इति। गृहे इत्यर्थः। ऐश्वर्ये किम्? 'वृषलीपतिः विप्रः'। तद्भर्तेत्यर्थः।

न भूवा। सूत्रे समाहारद्वन्द्वः। भूपतिरित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः, अन्तोदात्ताः। त्रयः क्विबन्ताः। अन्त्य 'ऊ'प्रत्ययान्तः।

वा भुवनम्। 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम्। अस्तित्वा-ध्यवसाय इति। 'तद्विषयकोत्कटकोटिकज्ञानमि'त्यर्थः। गमनमाशङ्क्यत इति। 'सम्भाव्यते' इत्यनेनान्वेति। विशेषणसमासाः सर्वे। लित्स्वरः।

१. 'परमसप्तम' इति ख. पाठः।

२. 'योगविभागलब्धस्य' इति 'वा' इति च ख. ड. पाठः।

३. 'तद्विषयोत्कटकोटिक' इति ख. ड. पाठः।

पूर्वे भूतपूर्वे। 'भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे उत्तरपदे' इत्यर्थः। **आढ्यपूर्व** इति। आङ्पूर्वाद् ध्यायतेः कः। पृषोदरादित्वात् ङः। 'आढ्य'शब्दः थायादिस्वरेणान्तोदात्तः। विशेषणसमासः।

सविधसनी। 'सामीप्यार्थेषु एतेषूत्तरपदेष्वि'त्यर्थः। सविधादयः समीपे रूढाः। मद्रो रगन्तः, अन्तोदात्तः। गान्धारिः- 'कर्दमादीनाञ्चे'त्याद्युदात्तः, मध्योदात्तो वा। कश्मीरो- 'लघावन्ते' इति^१ आद्युदात्तः, मध्योदात्तो वा। सविधादिषु किम्? 'मद्रसमीपम्'।

विस्पष्टादीनि। 'गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि प्रकृत्ये'त्यर्थः। अत्र विस्पष्टादीनि प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि, न द्रव्यस्य। 'कटुकादिशब्दैः गुणवद्द्रव्यमभिधीयते' इति सामानाधिकरण्याभावात् कर्मधारयाभावेऽपि मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तत्र विस्पष्टे- गतिस्वरः, विचित्रे- अव्ययस्वरः, विचित्ते- बहुव्रीहिस्वरः। व्यक्तो गतिस्वरेण आद्युदात्तः, सम्पन्नः अन्तोदात्तः, पटुर्नित्वाद्युदात्तः, पण्डितकुशलौ अन्तोदात्तौ, चपलनिपुणावप्येवम्।

श्रज्याऽवम। अत्र श्र-ज्य-कनामुत्तरपदत्वासम्भवेन, सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणम्। 'वदि'ति तु पापेनैव सम्बध्यते। एवञ्च 'श्रज्यकनित्यादेशवति, अवमशब्दे, पापशब्दवति चोत्तरपदे' इति पाठः। पाठान्तरन्तु प्रामादिकम्। **गमनश्रेष्ठमित्यादौ** मयूरव्यंसकादित्वाद् विशेषणस्य परनिपातो, राजदन्तादित्वाद्वा। **गमनपापिष्ठमिति।** पापवच्छब्दादिष्ठन्। 'विन्मतोलुक्'। अन्यथा 'पाप'शब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाभावात्, ततः स न स्यादिति बोद्धव्यम्।

कुमारश्च। 'कुमारशब्दः पूर्वपदं तथा, कर्मधारये' इत्यर्थः। 'अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिरिति समासस्यैव ग्रहणं, प्रतिपदोक्तत्वादि'ति केचित्। अन्ये तु 'सर्वकर्मधारयग्रहणम्। एवञ्च 'कुमारब्राह्मणः' इत्यादावपि प्रवर्तते' इत्याहुः। तत्त्वम् ईश्वरो वेद।

१. 'इति मध्योदात्तः' इति तु ख. पाठः।

आदिः प्रत्ये। 'आदिरि'ति षष्ठ्यर्थं प्रथमा। 'कुमारशब्दः प्रकृतिस्वरेण यत्स्वरकः प्राप्तः, स स्वर आदेरि'ति सूत्रार्थः। फलितमाह—**कुमारस्यादिरिति**। एतेनोदात्ताधिकाराभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम्।

पूगेष्वा। 'पूगो-गणः, तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्य आदिरुदात्तो वे'त्यर्थः। **कुमारश्चेत्येवेति**। प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वं बोद्धव्यम्। **पञ्चारत्निरिति**। तद्धितार्थे द्विगुः। 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमि'ति मात्रचो लोपः। 'पञ्चाऽऽर्त्नयः' इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरः, पश्चाद्विभक्तिनिमित्तकार्यम्। न चाकृतव्यूहपरिभाषा^१। स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात्। न च 'स्वरे ने'ति निषेधः। लोपाजादेशस्यैव तेन निषेधात्।

'काल'ग्रहणेन कालवाचकानां ग्रहणम्, तदाह—**दशमास्य^२ इत्यादि**।

पञ्चकपाल इत्यादि। 'पञ्चसु कपालेषु, भगालेषु संस्कृत' इत्यर्थे अणः^३ 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। (**पञ्चशराव^४ इति**)। 'पञ्चसु शरावेषु उद्धृत' इति 'तत्रोद्धृतमि'त्यणो लुक्। (**पञ्चाश्व^५ इति**)। 'पञ्चभिरश्वैः क्रीत' इति 'अध्यर्द्धे'ति ठको लुक्।

बह्वन्य। 'इगन्ते'ति प्राप्ते विभाषेयम्। **स्वरितयोरिति भवतीति**। पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोद्धव्यम्। **पञ्चवितस्तिरिति**। मात्रचो लुक्, द्वयसचो वा।

अकालादिति। पञ्चमी प्रथमार्थे। **ण्यान्त इति**। तेनाऽन्तोदात्त इत्यर्थः। **कृत्स्वरेणेति**। 'कृत्रिमित्तकेने'त्यर्थः। यथा च थाथादिसूत्रेण बाधित इति फलितम्। त्रयाणां क्तान्तत्वात्, बन्धस्य घञन्तत्वादित्याहुः।

१. 'अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्ति, अनित्या वे'त्यसकृदावेदितम्। किञ्च स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात्, तत्सत्त्वेऽपि न दोषः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

२. 'पञ्चमास्य इति' इति ख. ड. पाठः।

३. 'अणः' इति सुबोधनीतो गृहीतम्।

४. अयं पाठः ख. ड. नास्ति।

परिप्रत्युपा। इत आरभ्य पञ्चसूत्राणि द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणि।
परित्रिगर्तमिति। अत्र पर्यपयोः 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे
 पञ्चमी। 'अपपरिबहिरि'त्यव्ययीभावः। **प्रतिपूर्वाहणमिति**। 'लक्षणेनाभिप्रती'
 इति समासः। **उपपूर्वेति**। 'अव्ययं विभक्ती'ति समासः। **वर्ज्यमाना एव**
तयोरिति। अतो न पृथग् उदाह्रियन्त इति भावः। **अग्निं प्रतीति**। 'इति
 विग्रहे 'प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ती'त्यादौ मा भूदि'त्यर्थः। क्वचित्तु तथैव पाठः।
 लक्षणया=शिनित्वाऽऽरोपेण। **राजन्यग्रहणमिति**। अन्धकवृष्णीनां
 राजन्यत्वाऽव्यभिचारादित्यर्थः।

सङ्ख्या। अत्र पूर्वसूत्रात् 'द्वन्द्वे' इति वर्तते। **त्रयसादेश आद्युदात्त**
इति। 'त्रयोदश च मे' इत्यादौ आद्युदात्तपाठादिति भावः। क्वचिद् वृत्तिपुस्तके,
 मूलपुस्तके च 'अन्तोदात्त' इति पाठो दृश्यते। तदा 'त्रयोदश च मे'
 इत्यादौ छान्दसत्वं बोद्धव्यम्।

आचार्योप^१। 'अन्तेवासी'ति सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचनम्।
पाणिनीयरौढीया इति। 'पाणिनेः, रौढेश्च छात्रा' इत्यर्थः। 'तत्प्रोक्तम् अधीयते'
 इत्यर्थो वा। पाणिनेः गोत्रेऽन्तत्वाभावात्, रौढौ 'न द्वयचः' इति निषेधाच्च,
 'इजश्चे'त्यण् न। तेन 'वृद्धाच्छः'। **आचार्योपसर्जनग्रहणम्**-आचार्योपसर्जना-
 न्तेवासिग्रहणम्। **द्वन्द्वविशेषणमिति**। न तु पूर्वपदविशेषणम्, व्याख्यानादिति
 भावः। तत्फलमाह—**सकल इति**।

छान्दसेति। 'छन्दोऽधीयते' इत्याद्यर्थः। द्वन्द्वे किम्? 'आपिशलप्रियः
 पाणिनीयः—आपिशलपाणिनीयः'।

कार्तिकौ। अत्र गणे विभक्त्यन्तपाठो वचनविवक्षार्थः। कुः=भूमिः,
 तत्र जाताः 'कुजाः'। तान् पाति 'कुजपः'। 'कृतस्य, कुजपस्य च अपत्यम्'
 इत्यर्थे ऋष्यणन्तावेतौ-'कार्त-कौजपौ'। 'सावर्णि-माण्डूकेयौ'। 'अवन्त्य-
 श्मकाः'। 'पैल-श्यामकर्णेयाः'। 'अत्र बहुवचनम् अविवक्षितमिति' वृत्तिकृत।

१. 'आचार्योप। सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचने' इति लघुशेखरे पाठः।

‘कपि-श्यामकर्णेयाः’। केचित्तु ‘पैल^१-श्यापर्णेयाः’ ‘कपि-श्यापर्णेयाः’ इति पठन्ति। ‘शैतिकाक्ष-पाञ्चालेयाः’। अत्रापि बहुत्वम् अविवक्षितम्। ‘कटुक-वार्चलेयाः’। ‘वार्धलेया’ इत्यन्ये पठन्ति। शाकल-शुनकाः, शाकल-शणकाः^३, शणक-बाभ्रवाः, आर्चाऽभिमौद्गलाः, कुन्ति-सुराष्ट्राः, वीति-सुराष्ट्राः^४, तण्डि-वतण्डाः, अविमत्त-कामविद्धाः^५, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रव-दानच्युताः^६, कठ-कालापाः, कठ-कौथुमाः, कौथुम-लौगाक्षाः^७, स्त्री-कुमारम्, मौद-पैप्पलादाः, (मौद-पैप्पलादाः)। अस्य द्विःपाठः पक्षे समासान्तोदात्तत्वाय। वत्स-जरन्तः। सौश्रुत-पार्थिवाः। जरा-मृत्यू। याज्याऽनुवाक्ये। वृत्।

क्षुल्लक। वृत्तावेषु ‘तत्पुरुष’ इति नानुवर्तितम्। एवञ्चाव्ययी-भावाद्यसम्भवेऽपि, द्वन्द्वतत्पुरुषसाधारणानीमानि। युक्तं चैतत्^८। अन्यथा तत्पुरुषप्रकरणमध्ये ‘परिप्रत्युपाऽपे’ति पञ्चसूत्री न कृता स्यात्। परन्तु बहुधा तत्पुरुषा एव एषूदाहरणमिति बोद्धव्यम्। क्षुल्लकेत्यादी कर्मधारयौ। उष्ट्रसादीत्यादिः^९ कर्मधारयः, षष्ठीसमासो वा।

गोसाद इति। सदेर्ध्वन्तेन, ण्यन्ताद् अणन्तेन वा समासः। तस्मादेव णिनौ-गोसादी। ‘गोषु सीदति’, ‘गाः सादयती’ति वा विग्रहः। ‘इणजादिभ्य’ इति इणन्तः सादित्र गृह्यत इत्यन्ये।

कुरुगार्ह। एषां सप्तानामिति। ‘षण्णामि’ति क्वाचित्कोऽपपाठः,

१. ‘पैल-स्यापर्णेयाः’ इति ख. ड. पाठः।
२. ‘कपि-स्यापर्णेयाः’ इति ख. ड. पाठः।
३. ‘शाकल-शाणकाः’ ‘शाणक-बाभ्रवाः’ इति तु लघुशेखरे पाठः।
४. ‘चिन्ति-सुराष्ट्राः’ इति ख. ड. पाठः।
५. ‘कामबद्धाः’ इति ख. ड. पाठः।
६. ‘बाभ्रव-दानवच्युताः’ इति ख. ड. पाठः।
७. ‘लौगाक्षाः’ इति ख. ड. पाठः।
८. ‘युक्तं चैतत्’ इति लघुशेखरपाठः। औचित्यादत्रापि स्थापितः।
९. ‘इत्यादिः’ इति लघुशेखरे नास्ति।

मनोरमाविरोधात्। सप्ताऽपि भिन्नानि पदानि। आद्ययोः षष्ठ्याः सौत्रो लुक्। इतरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनम्। 'दासीभाराणामि'ति बहुवचननिर्देशाद् आद्यर्थावगतिरिति भावः। उप्रत्ययान्त^१ इति। तथा चान्तोदात्त इति भावः। केचित्तु तत्र 'निदि'त्यनुवर्तयन्ति। तत्र। 'इगन्तानाञ्च द्व्यषामि'त्यनेन कुरौ पर्यायेण उभयोरप्युदात्तत्वस्वीकारेण, फलाभावादित्याहुः। वृजिः-अप्येवम्। मूले तु प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तम्। रिक्तगुर्वादयः-कर्मधारयाः। असूतो नञ्समासः, आद्युदात्तः।

अश्लीलेत्यादि। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्। सिध्मादेरा-कृतिगणत्वान्नल्लच्। 'कृपो रो ल' इत्यत्र कपिलकादीनामुपसङ्ख्यानान्नल्लत्वम्। 'न' श्लीलमि'ति नञ्समासे, आद्युदात्तः 'अश्लील'शब्दः। अश्लीला चासौ दृढरूपा च। लावण्यरहितापि दृढरूपा। 'कुब्जत्वादिरहितत्वात् संस्थानमात्रेण शोभने'त्यर्थः। निपातनादिति। 'पारेवडवेव' इत्यर्थः। 'पारेमध्ये' इत्यव्ययी-भावस्तु न, सूत्रे दीर्घनिर्देशात्, वडवायाः पारासम्भवाच्च। तितिलिन इति। तिलाः^३ सन्त्यस्य तितिली'। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्। अपत्ये 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। छात्रार्थे 'सब्रह्मचारी'त्यादिवचनेन टिलोपः। 'पण्यकम्बलः' कर्मधारयः। बहुलग्रहणात्समास' इत्युक्तं समासप्रकरणे।

केचित्तु- 'ननु द्वितीया कृत्या' इत्येव सिद्धमिति चेत्, न, प्रतिपदोक्ते 'कृत्यतुल्याख्ये'ति समास एव तत्प्रवृत्तेः। इह तु विशेषणसमासः। ननु 'अजात्ये'ति प्रतिषेधसामर्थ्याद्दुर्लभोऽसाविति चेत्, न, 'अजात्ये'ति न जातिप्रतिषेधाऽर्थः, किन्तु न्यायसिद्धार्थाऽनुवादकमात्रम्। तत्फलन्तु गुणक्रिया-वाचिनाम् अनियमेन पूर्वनिपाते^४ प्राप्ते, कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रमिति व्युत्पादनमित्याहुः। तत्र किं न्यायसिद्धत्वमिति चिन्त्यम्। स्पष्टञ्चेदं

१. 'कुप्रत्ययान्त इति' इति तु लघुशेखरे पाठः।

२. 'न श्लीलेति' इति ख. ड. पाठः।

३. 'तिलाः सन्त्यस्य तिली' इति लघुशेखरे पाठः।

४. 'पूर्वनिपाते प्राप्ते, तन्नियमार्थं सूत्रमिति व्युत्पादनम्। स्पष्टं चेदं वृत्त्यादावित्याहुः।

वृत्यादावित्याहुः। सञ्ज्ञायामिति। नियमार्थमिदम्। तदाह—अन्यत्रेति। 'प्रतिपदोक्त'
इत्यादि तु वृत्यनुरोधेन। तेन सोऽपि न भवतीति तद्भावः।

वस्त्वर्थस्तु^१ समासप्रकरणे 'कृत्यबुल्ये'ति सूत्रे निरूपितः। दास्या भारो
दासीभारः। यस्य तत्पुरुषस्येति। केचित्तु 'यस्य समासस्ये'त्येव वदन्ति।
यूपदार्वि^२ति। यूप आद्युदात्तः, 'कुयुभ्याञ्चे'त्यत्र 'निदि'त्यनुवृत्तेः। प्रकृतिविकृतिभाव
एवायं स्वर इष्यते, 'अर्थे' 'के च' इत्यनयोरारम्भात्। तेन 'कुबेरबलिरि'त्यत्र
न। तदर्थं किम्? 'गोसुखम्'^३। देवार्थमिति। 'देवाय इदमि'ति विग्रहः।
तादर्थ्यं चतुर्थी।

के च। प्रतिपदोक्तत्वाद् हितरक्षिताभ्यां समासस्यैवाऽत्र ग्रहणम्।
'गोहितमि'त्यत्र 'हितयोगे चे'ति चतुर्थी। एवं 'गोरक्षितमि'त्यत्र तादर्थ्यं
चतुर्थी।

कर्मधारयेऽनिष्ठा। अत्र प्रतिपदोक्त-श्रेण्यादि—(कृतोपकृतादि^४) समास-
स्यैव ग्रहणम्। तेन 'वैदिकपण्डित' इत्यत्र न। इदञ्च 'महान्त्रीही'ति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम्। कृताऽऽकृतमिति। 'आकृतमि'ति छेदः। 'कृताऽपकृतादीनाञ्चोप-
सङ्ख्यानमि'ति प्रतिपदोक्तः^५ समासः। 'अकृतमि'ति छेदस्तु न युक्तः। तस्य
क्तान्तोत्तरपदत्वाभावेनैवाप्राप्तेः। अहीनवाचिनीति। 'अविभागवाचिनी'त्यर्थः।
थाथादिस्वराऽपवादोऽयम्। अनुपसर्ग इतीति। अनेनैव अतीतादिव्यावृत्तिसिद्धौ
'अहीने' इति व्यर्थमित्याहुः।

तत्र। स्वरविधायके 'कृत्यतुल्याख्ये'त्येव वक्तव्ये, कृत्यतुल्याऽर्थयोः वियोगपाठेन,
अर्थपदघटितपाठेन च तदंशे परिभाषया अप्रवृत्तेः। अत एव प्रकृतसूत्रे कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे, 'पण्यकम्बलः संज्ञायामेव', ('संज्ञायां') पण्यकम्बल एवे'ति
वा 'नियमार्थमिदं विशेषणसमासे' इति भाष्यकैयटयोरुक्तम् इति लघुशेखरे पाठः।

१. 'वस्त्वर्थस्तु' इत्यारभ्य 'निरूपितः' इत्यन्तः ख. ड. पाठो लघुशेखरे नास्ति।
२. 'गोमुखम्' इति ख. पाठः।
३. अयं पाठो लघुशेखरे नास्ति।
४. 'प्रतिपदोक्तः' इति ख. ड. नास्ति।

तृतीया क। अयमपि थाथादिस्वरापवादः। नन्वेवम् इन्द्रपीताऽधिकरणे 'स्वरान्निर्णय' इत्यसङ्गतं स्यात्। तथा हि—'इन्द्रपीतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामी'ति मन्त्रे 'इन्द्रपीत'शब्दः 'इन्द्रेण पीत' इति तृतीयातत्पुरुषेण सोमविशेषणम्, उत 'इन्द्रेण पीतो यस्मिन्सवने' इति बहुव्रीहिणा 'प्रातःसवनस्ये'ति सन्देहे, लघुत्वात्तत्पुरुष एव। एवञ्च इन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे एवायं मन्त्रः। अनेन इन्द्रदेवत्यस्य तु अमन्त्रकमेव भक्षणमिति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु** 'तत्पुरुषे सोमविशेषणे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्य इन्द्रपीतत्वाभावेन, तदवयवे लक्षणा स्यात्। तस्माद्बहुव्रीहिः। एवञ्च तत्सवनसम्बन्धिसोमभक्षणमात्रेऽयं मन्त्रः। स्वराच्च बहुव्रीहिर्निर्णय' इति। तदसङ्गतम्। तृतीयातत्पुरुषेऽपि 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वादिति चेत्, न, देवताधिकरणन्यायेनात्र पानासम्भवात्पिबतिर्दानलक्षकः। एवञ्च 'इन्द्राय पीत' इति चतुर्थीतत्पुरुषः स्यात्। तत्र च नास्य प्राप्तिरित्याशयात्। **त्वोतास इति।** त्वया ऊताः=रक्षिताः—त्वोतासः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति मपर्यन्तस्य त्वाऽऽदेशे, दकारलोपश्छान्दसः। अवतेः क्तः। 'ज्वरत्वरे'त्यूट्। 'एत्येधती'ति वृद्धेः, इडागमस्य चाभावः छान्दसः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'। ततः स्वरितः। **रथयात इति।** गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः।

गतिरनन्तरः। 'गतिः क्तिजन्तः, पुँल्लिङ्गानन्तरपदसामानाधिकरण्यात्। निपातनाद् अनुनासिकलोपः' इति **हरदत्तः।** 'गतिशब्दस्य तत्सञ्ज्ञकशब्दपरत्वात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति कश्चित्। **पुरोहितमिति।** 'पुरः'शब्दः 'असि'प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः। थाथादिस्वरापवादोऽयम्।

अभ्युद्धृत इति। इह 'हृत'शब्दस्य 'उत्'शब्देन समासे, 'पुरोहितमि'त्यत्रेव, गतिस्वरेण आद्युदात्तः 'उद्धृत'शब्दः। तस्य पुनः 'अभि'शब्देन समासः। अयमेव समासक्रमो भाष्यादिसम्मत इति प्रागेव निरूपितम्।

तत्र 'कृद्ग्रहण'परिभाषया उद्धृतस्य क्तान्तोत्तरपदत्वात्, अपवादक्रमेण समासान्तोदात्तत्वे, तद्वाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे, तद्वाधककृत्स्वरे,

तद्बाधकथाथादिस्वरे प्राप्ते, तमपोद्याऽयं प्राप्तः। ननु 'अनन्तर'ग्रहणेऽपि असौ दुर्वारः, कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतस्य क्तान्तत्वे, अभेस्तदानन्तर्यस्य सत्त्वादिति चेत्, न। 'अनन्तर'ग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरो गतिराश्रीयते, अभिश्च न तथेति^१ न दोषः। ननु अभिस्वराभावेऽपि 'अभ्युद्धृत'शब्दस्य थाथादि-स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वाऽऽपत्तिः। इष्यते तु उच्छब्दस्य स्वरः। 'संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमि'त्यादिमन्त्रे 'समाकृत'शब्दे आङः स्वरदर्शनात्। न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति, प्रथमसमासे तत्प्राप्तावपि, द्वितीयसमासे थाथादिस्वरप्रवृत्तेरुक्तत्वात्। न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते, 'अभ्युद्धृत'शब्दे उदः पूर्वपदत्वाभावात्। इति चेत्, न। 'धातोरनन्तर' इति व्याख्यानादेव^२, पूर्वपदत्वं विनाऽप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारात्। अन्यथा धातुं प्रति गतित्वेन, तं प्रति पूर्वपदत्वाऽसम्भवेन, सूत्रार्थाऽसङ्गतेः। एवञ्च 'अभ्युद्धृतमि'त्यत्र पादादौ 'गतिर्गतावि'ति निघाताभावे, अपादादौ निघाते च, उद एव स्वरः। इदमेव 'अनन्तर'ग्रहणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया ज्ञापकम्^३।

नन्वेवमपि व्यवहितवारणेन 'धातोरनन्तर' इति व्याख्यानचारितार्थ्येन, कथं सतिशिष्टथाथादिस्वरबाधकत्वमिति चेत्, न। 'अहोने द्वितीये'ति सूत्रात् 'अनुपसर्ग'ग्रहणमत्रानुवर्त्य^४, तेनैव 'अभ्युद्धृतमि'त्यादौ अभ्यादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ, 'अनन्तर'ग्रहणात् कक्षान्तर-प्राप्तथाथादिस्वरबाधः। एवञ्चात्र तत्सामर्थ्यात् 'पूर्वपदमि'त्यपि न सम्बध्यत इत्याहुः।

कारकपूर्वस्य त्विति। अयं भावः—'कारकादत्ते'ति सूत्रे 'कारकादि'ति

१. 'अभिश्च तथेति दोषः' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे—'योगविभागेन 'अनन्तरो गतिः अपूर्वपदमपि प्रकृत्ये'ति व्याख्यानादेव वा' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'अभ्युद्धृतमिन्यत्र उद एव स्वरः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

४. 'ज्ञापकमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम्' इति लघुशेखरे पाठः।

५. 'अनुवर्तते, तेनैव' इति लघुशेखरे पाठः।

योगो विभज्यते। 'क्त'ग्रहणं, 'गति'ग्रहणञ्चानुवर्तते। 'कारकात्परं क्ताऽन्तं सगतिकम् उतरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः। एवञ्च 'दूराद्गतमि'त्यादौ थाथादिस्वरेण, कृत्स्वरेण वा सिद्धेः, इदं 'दूरादागत' इत्यादौ 'अभ्युद्धृत'न्यायेन प्राप्त- 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधनार्थम्। एतेन 'उक्तरीत्या 'दूरादागत' इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात्, इष्यते तु थाथादिस्वर' इत्यपास्तमिति दिक्।

तादा च नििति। कृत्स्वरापवादोऽयम्। तकारादेर्नित्यप्रत्ययस्य अकृतोऽभावात्, गतिग्रहणेन धातोराक्षेपेण तत्प्रकृतिकप्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च कृल्लाभे, कृद्ग्रहणं कृत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले यः तकारादिः, तद्ग्रहणार्थम्। तेन 'प्रलपिते'त्यादि सिध्यति। स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि, पूर्वं तत्सत्त्वात्। 'यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धे 'आदि'ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। अनन्तर इति। अत्राभि-पूर्वसूत्रवदेव व्यवस्था बोध्या।

आगन्तुरिति। ननु 'अतौ' इति पर्युदासः किंन एवोचितः, 'वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमि'त्यादौ गतिस्वरादर्शनादिति चेत्, न, तत्रोपायान्तरस्यैवानुसर्तव्यत्वात्। न हि 'अतौ' इति पर्युदासेन तन्निर्वाहः। कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तताऽऽपत्तेः। अन्तोदात्ततायाश्च तत्रेष्टत्वात्। किञ्च 'अतौ' इति किनः पर्युदासे 'प्रभूतौ सङ्गतिमि'त्यादौ गतिस्वरो न सिद्ध्येत्। तस्मात् तुन एवायं पर्युदासः। यत्तु 'मन्क्तिन्व्याख्याने'त्यादिना सुष्टुत्यादौ अन्तोदात्तत्वमिति। तत्र। 'प्रभूतौ' इत्यादिसिद्ध्ये तत्र कारकानुवृत्तेर्याय्यत्वात्। वृत्तिकृता दर्शितत्वाच्च। 'वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमि'त्यादौ तु स्तोत्रकरणीभूताया ऋचः 'साध्वसिरि'त्यादिवत्कर्तृत्वविवक्षायां किञ्जन्तत्वान्न दोषः।

१. 'दूराद्धृत इत्यादौ' इत्यपि क्वचित्पाठः।

२. 'दूराद्गतमित्यादौ' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'मनिन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिना' इति ख. ड. पाठः।

तवै चान्तः। कृत्स्वरापवादः। अन्त उदात्त इति। यद्यपि उदात्तग्रहणं दुर्लभम्, तथापि 'गतिः प्रकृत्या भवती'त्युक्ते, उदात्तो बुद्धिमारोहतीति, स एवान्तस्य भवतीति भावः। अनन्तर इति। अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था। अन्वेतवा इति। अनुः उपसर्गत्वाद् आद्युदात्तः।

प्रत्यञ्च इति। ननु 'अनिगन्तः' इत्यक्तावपि 'प्रत्यञ्च' इत्यादौ यणि, अनिगन्तत्वाद् एतत्प्रवृत्तिर्दुर्बारा। न च स्थानिवत्त्वम्। पूर्वपदस्य कार्यित्वेन अपूर्वविधित्वात्। 'अनिगन्त' इति तु 'प्रतीच' इत्येतद्व्यावृत्त्या चरितार्थमिति चेत्, न, 'इगन्तस्य यणादेशे कृतेऽपि प्रतिषेधः' इति वचनेनैव निर्वाहात्। एवञ्च 'प्रत्यञ्चः' इत्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव।

अन्ये तु 'अनिगन्त' इति प्रसज्यप्रतिषेधः। एवञ्च स्वरसन्धेः पूर्व पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यप्रवृत्तेः, पूर्वप्राप्तस्य स्वरस्यानेन निषेधे, भ्रष्टावसरत्वात्पुनः अप्रवृत्तिरिति न दोषः। अत एव 'न्यधी चे'ति चरितार्थम्। अन्यथा यणि कृते स्वरभाजोऽभावात्, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः।

परत्वादिति। चुस्वरावकाशः—'सा कद्रीची'। अस्यावकाशः 'ये पराञ्चः'। उभयप्रसङ्गे परत्वाद् अयमित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'इष्टत्वादि'त्यर्थः। एतेनास्मिन् समासस्वरे कृते, विभक्तौ, 'अचः' इति लोपे कृते, सतिशिष्टत्वाच्चुस्वर एव प्राप्नोतीत्यपास्तम्। भाष्यकारेष्ट्यैव परिहारात्। 'अत्र 'चुस्वरादि'ति सतिशिष्टस्वरमात्रोपलक्षणमिति केचित्। उदात्तस्वरितयोरिति। स्वरसन्धेः पूर्व स्वरप्रवृत्तेरुक्तत्वात्, पूर्वम् एतस्मिन्स्वरे, पश्चाद्यणि, अस्य प्रवृत्तिः। अथ्यङ्ङिति। अत्र 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः। एवम् 'अधीचा' इत्यत्राऽप्ययमेव स्वरः चुस्वरात्। कृत्स्वरापवादाविमौ योगौ।

१. 'प्रत्यञ्चमित्यादौ' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः ख. ड. पाठः। लघुशेखरे नास्ति।

३. 'स्वरसन्धेः पूर्व पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यप्रवृत्तेः, पूर्वम् एतत्स्वरे, पश्चाद् यणि' इति लघुशेखरे पाठः।

ईषद। 'ईषदि'ति पूर्वपदं वा प्रकृत्येत्यर्थः। पक्षे समासान्तोदात्तः।
कृत्स्वर एवेति। 'ईषद्गुणवचनेने'ति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणादिति भावः।
 अत एव बहुव्रीहावपीदं न। साहचर्याच्च। केचित्तु 'परत्वात्कृत्स्वर एवेत्यर्थ'
 इत्याहुः। **बहुव्रीहावपीति**। तत्पुरुषाधिकाराभावादिति भावः।

प्रथमोऽचिरोप। अचिरोपसम्पत्तिः-अभिनवत्वम्। **प्रथमवैयाकरण**
इति। 'वैयाकरणानाम् आद्यो मुख्य' इत्यर्थकसमासे, अयम् अन्तोदात्त एव।

कतरकतमौ - डतरडतमयोश्चित्वादन्तोदात्तौ। **प्रतिपदोक्तत्वादिति**।
 'कतरकतमौ जाती'ति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणादित्यर्थः। **कर्मधारय इत्येवेति**।
 तेन 'आर्यस्य ब्राह्मण' इत्यर्थे न दोषः। **राजब्राह्मण इति**। आद्युदात्तो 'राजन्'शब्दः।
 पक्षे अन्तोदात्तत्वम्। 'राज'शब्दो ब्राह्मणे ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यम्।
 षष्ठीसमासे अन्तोदात्तत्वमेव^१। योगविभागो यथासङ्ग्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरार्थश्च।

अत्र 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषा नेति 'ड्याप्'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं
 समासरूपसमुदायग्रहणेऽपि सा न। तेन 'बहोर्नञ्वदि'ति सूत्रं 'बहुगोमती'त्यत्र
 न। अन्यत्र नेति। कर्मधारये इत्यर्थः।

क्ते नित्या। नित्यम्-आभीक्ष्ण्यम्। **काला इति**। 'अत्यन्तसंयोगे
 चे'त्यस्याऽपि उपलक्षणमेतत्। **द्वितीयासमास इति**। द्वितीया अत्यन्तसंयोगे।
 'कालाभावाध्वगन्तव्याः' इति कर्मणि वा द्वितीया। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवाद-
 थाथादिस्वरस्य पाक्षिकोऽपवादोऽयम्।

ग्रामः शिल्पिनि। 'शिल्पिवाचिनि उत्तरपदे' इत्यर्थः। **ग्रामनापित**
इति। षष्ठीसमासः। **राजनापित इति**। कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेण
 उत्तरपदार्थप्रशंसा। षष्ठीसमासे राजयोग्यतया। **अधिकारोऽयमिति**। 'अन्तः'
 इत्यतः प्राक् 'आदिरि'ति, 'प्रकृत्या भगालमि'त्यतः प्राक् 'उदात्त' इति च
 'अधिक्रियत' इत्यर्थः। **धर्म्यमिति**। धर्मो नाम ग्रामजनपदकुलेषु परम्पराऽऽयातः

१. 'अन्तोदात्तत्वमेवेति' इति ख. ड. पाठः।

सदाचारः^१। तस्मादनपेतं, तेन प्राप्यं वा—**धर्म्यम्**। 'आचारवशादवश्यं कार्यमि'त्यर्थः।
देयमिति। प्रकृते व्याख्यानलभ्यम्।

हारिण्युदाहरति—**याज्ञिकाश्च** इति। षष्ठीसमासाविमौ। 'हारी'त्यावश्यके
णिनिः। हजोऽत्र ग्रहणमर्थः। **वाडवहरणमिति**। हरणशब्दः कर्मसाधनः।

कृत्स्वरो हारिस्वरेणेति। कृत्स्वरापवाद—'अनो भावकर्मवचनः' इति
स्वरबाधे कृत्स्वरबाधस्यापि फलितत्वादिति भावः। चित्स्वराद् हारिस्वरः
परत्वात्—'मातुलगवः'। टचश्चित्त्वन्तु 'अतिगवे' इत्यादौ चरितार्थम्।

युक्ते च। युक्तः—समाहितः। 'युज समाधौ' इत्यस्य रूपम्। **गोवल्लव**
इति। तत्परतया गवां पालक इत्यर्थः। कृत्स्वरात्, याथादिस्वराच्च पूर्वविप्रतिषेधेन
'युक्ते चे'ति स्वर एवेष्यते—'गोद्विट्'। 'गोसङ्ख्यः'। 'समि ख्यः' इति कः।

विभाषाऽध्यक्षे। 'अध्यक्ष'शब्दो युक्तवाच्येवेति प्राप्तविभाषेयम्।

पापञ्च शिल्पिनि। 'शिल्पिवाचके परे' इत्यर्थः।

गोत्रान्ते। आद्ययोरर्थग्रहणम्, अन्त्ययोः शब्दग्रहणम्। अपत्याऽधि-
कारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणादाह—**सुश्रुतोऽपत्यस्येति**। माणवब्राह्मणयोगोत्र-
त्वेन प्रसिद्धयभावाद् ग्रहणम्। **ओदनपाणिनीया इति**। ओदनकामत्वेन तेषां
क्षेपः।

अङ्गानि मरैये। 'सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मरैयम्, तद्वाचके उत्तरपदे
तदर्थाऽऽरम्भकवाचीनि पूर्वपदानि आद्युदात्तानी'त्यर्थः। आसवो^३ मद्यम्।

भक्ताख्यास्त। 'भक्त'शब्दोऽत्र अदनीयवस्तुमात्रपरः^४। **भिक्षाकंसा-**
दयः—षष्ठीसमासाः। बहुवचनात् स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे, आख्योक्तिः

१. 'सदाचारो धर्मः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'अतिगवः' इत्यादौ इति ख. पाठः।

३. 'आसवो न मद्यम्' इत्यपि क्वचित्पाठः।

४. 'अदनीयाऽन्नमात्रपरः' इति ख. ड. पाठः।

अन्नविशेषस्य^१ भिक्षादेर्ग्रहणार्थेत्याहुः। क्रियामात्रमिति। द्रव्यमित्यर्थः। बहुव्रीहिरिति। षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वम्।

गोबिडाल। 'उपमानार्थेषु एषु उत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तमि'त्यर्थः। गवाकृत्येति। एवं यत्र यथा उपमानभावः सम्भवति, तत्र तथा योज्यमिति बोध्यम्।

अके जीवि। 'जीविकाऽर्थे समासे अक्प्रत्ययाऽन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तमि'त्यर्थः। कृत्स्वरापवादः। दन्तलेखनादिजीविकायाः^२ समासे प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्समासस्य जीविकार्थत्वमित्याह—यस्येति^३। अत्र यद् वक्तव्यं, तत् 'नित्यं क्रीडे'ति सूत्रे निरूपितम्।

'प्राचामि'ति प्राग्देशवर्तिषु लाक्षणिकमित्याह—प्राग्देशवर्तिनामिति। आजीविकार्थमिदम्। 'उद्दालके'त्यादौ 'नित्यं क्रीडे'ति समासः। तव पुष्पेति^४। षष्ठीसमासः।

नियुक्त इति। 'अधिकृत' इत्यर्थः। स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति, 'युक्ते' इत्यनेन न सिध्यति।

शिल्पिनि चा। 'युक्ते चे'त्येव सिद्धे, कृजः प्रतिषेधार्थं वचनम्।

सञ्ज्ञायां च। अत्र 'अणी'ति, 'शिल्पिनि चाऽकृजः' इति च^५ वर्तते। अयुक्तार्थम्, अनियुक्तार्थं, कृजः प्रतिषेधार्थञ्च^५ वचनम्।

गोतन्ति। 'पालशब्दे परे एते आद्युदात्ताः' इत्यर्थः। वत्सानां बन्धनरज्जुः—तन्तिः।

णिनि। 'णिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्वमाद्युदात्तमि'त्यर्थः। 'अत्र सञ्ज्ञाग्रहण-

१. 'आद्यविशेषस्य' इति लघुशेखरे पाठः। 'अत्र विशेषस्य' इति क्वचित्पाठः।

२. 'दन्तलेखनादि' इति लघुशेखरात्पूरितम्।

३. 'यस्येति। प्रतिपदोक्तत्वात् 'नित्यं क्रीडे'ति विहितसमासे एवेदम्। 'अक्'ग्रहणं तु स्पष्टार्थम्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

४. 'तव पुष्पेत्यादौ' इति क्वचित्पाठः।

५. चकारः ख, ड. नास्ति।

मनुवर्तते' इति 'व्रते' इति सूत्रे भाष्यादौ। तेन 'अश्राद्धभोजी'त्यादौ न।
अत्र कृत्स्वर एव। उत्तरसूत्रस्थभाष्यात् 'नानुवर्तते' इति प्रतीयते। तत्त्वं तु
अत्र' ऋषयो विदुः। वस्तुत उत्तरसूत्रेऽपि 'संज्ञायामि'त्यस्य सम्बन्धे न
कश्चिदोषः।

उपमानम्। 'शब्दार्थकधातुप्रकृतिक एव णिन्यन्ते परे' इत्यर्थः।
उष्ट्रक्रोशीति। 'उष्ट्र इव क्रोशती'त्याद्यर्थे 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः।

एवेति किम्? 'उपमानमेवे'त्येवं नियमो मा भूत्। तथा च
'साध्वध्यायी'त्यादौ पूर्वेण आद्युदात्तता न स्यात्, 'वृक्वञ्ची'त्यत्र च स्यादिति
बोध्यम्।

युक्तारोह्या। एते समासा एव गणे पठ्यन्ते। **युक्तारोहीति।** 'एषु
'णिनी'त्येव सिद्धे 'युक्तादीन्येव पूर्वपदानि, आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानी'त्येव
पूर्वपदोत्तरपदनियमार्थमिदमिति केचित्। 'असञ्ज्ञार्थमि'त्यन्ये। क्षीरहोतेति।
अत्र समासस्वरापवादे^१ कृत्स्वरे प्राप्ते, तदपवादे 'मन्क्तिन्'ति प्राप्ते,
तदपवादोऽयम्। 'एकशितिपात्'शब्दोऽत्र पठ्यते। तत्र 'एकः शितिः पादोऽस्ये'ति
त्रिपदे बहुव्रीहौ, अवान्तरतत्पुरुषः। ननु अवान्तरतत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं
बाधित्वा, 'इगन्ते'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वं सिद्धम्, एकशब्दस्य
कन्नन्तत्वादिति चेत्, न, उत्तरपदे शित्यन्तस्य द्विगुस्वराभावज्ञापनार्थत्वात्। तेन
'द्विशितिपादि'त्यत्र 'ति'शब्द एवोदात्तः।

नन्वेवमपि समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा बहुव्रीहिनिमित्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
भविष्यतीति, व्यर्थ एव पाठ इति चेत्, न, निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापि
ज्ञापनात्। फलं तूक्तमेवेति केचित्^४।

१. 'अत्र' इति ख. ड. नास्ति।

२. 'समासस्वरापवादकृत्स्वरे' इति ख. ड. पाठः।

३. 'मनिन्क्तिन्' इति ख. ड. पाठः।

४. 'इति केचित्' इति ख. ड. नास्ति।

परे तु 'समर्थसूत्रे 'एतच्छब्दपाठेन नेहार्थः। इगन्ते 'द्विगौ' इत्यस्य बाधकत्वात्र स्वरे दोष' इत्युक्तम्। तेन 'द्विशितिपादि'त्यत्रापि द्विशब्दस्वर एवेति लभ्यत इति बहुदर्शिनो विचारयन्तु। अत एव 'निमित्तिस्वरबलीयस्त्वं वाचनिकमि'ति कैयटेनोक्तम्। सतिशिष्टन्यायसिद्धमिति त्वन्यदित्याहुः। पात्रेसमितादयोऽपि अत्र बोध्याः। 'अधिकशतवर्ष'शब्दोऽपि अत्र पठनीय इति समर्थसूत्रे भाष्यम्। अयम् आकृतिगणः।

दीर्घकाशः। 'दीर्घान्तं, काशादीनि च जे परे आद्युदात्तानी'त्यर्थः। दीर्घादिति किम्? 'बुद्धिजः'। जे किम्? 'शमीवृक्षः'। कृत्स्वरापवादोऽयम्।

अन्यात्पूर्वम्। 'आमलकीजः' इत्यत्र 'दार्षकाशे'ति बाधित्वा परत्वादयमेव स्वरः^१। **तच्चेदिति।** 'पूर्वपदञ्चेदि'त्यर्थः। निवसत्-निवासकर्तृ। सूत्रे व्यत्ययेन बहुवचनम्। **केचित्तु** 'अधिकरणे औणादिकज्ञचन्तं समासविशेषणमि'-त्याहुः। मल्लग्रामादौ षष्ठीसमासः। **दाक्षिग्रामः।** दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन् स एवमुच्यते।

घोषादि। 'एषु पूर्वपदमाद्युदात्तमि'त्यर्थः। घोष, कट, पल्लव, हृद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, (शाला), रक्षा, शाल्मलि, अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, (प्रेक्षा), कूट, दाक्षि। अत्र 'अनिवसन्त' इत्यनुवर्तत इत्येके। 'नानुवर्तते' इत्यन्ये।

छात्र्यादयः। छात्रि, ऐलि, भाण्डि, व्याडि^२, आपिशलि, आखण्डि, गौपि^३। **अयमेव स्वर इति।** स्पष्टं चेदं वृत्तौ। भाष्ये तु नैतद्दृश्यते।

प्रस्थे। 'मालादीनाञ्चे'ति सूत्राऽऽरम्भात्, कर्क्यादिपर्युदासाच्चाऽऽह—**अवृद्धमिति।** प्रत्युदाहरणे अन्तोदात्तत्वम्। कर्की, मघ्नी^४, मकरी, कर्कन्धू,

१. 'स्वरः' इति ख. नास्ति।

२. 'व्याडि' इति ख. नास्ति।

३. 'गौमि' इति क्वचित्पाठः।

४. 'मघ्नी' इति ख. ड. पाठः। 'मद्री' इति लघुशेखरे पाठः।

शमी, करीर, कन्दुक', कवल, बदर। शौणेति। 'शोणे'ति पाठे 'एङ् प्राचां देशे' इति वृद्धत्वम्। माला, शाला, शोणा, शौणेति वा, द्राक्षा, ध्राक्षा, श्लाक्षा, काञ्ची, एक, काम, क्षाम। नवार्ममिति। 'नव'शब्दः प्रत्यग्रवाची अकारान्तः। महार्ममिति। अत्र आत्वे कृते प्राप्तिः।

न भू। मद्राश्मस्य 'अनोऽश्मायः' इति टजन्तत्वाद् अवर्णाऽन्तत्वम्। सङ्घातेति। स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन अश्मनोऽवर्णान्तत्वाभावाद् अप्राप्तेः, भाष्ये अनुक्तत्वाच्च वृत्त्युक्तमिदं चिन्त्यम्। 'वृत्तिप्रामाण्यादयमश्मशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ती'त्यन्ये। दिवोदासायेति। 'दिवसश्च दासे' इति षष्ठ्या अलुक्। सर्वश्चेत इति। श्वेतादिगुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिरिति गुणकात्स्न्यवृत्तिरत्र 'सर्व'शब्दः। यत्र हि गुणान्तराभावः, तत्र गुणकात्स्न्यं भवति। सर्वमहानिति। अत्र सर्वशब्दस्य पूज्यमानार्थत्वाभावात् 'पूर्वकालैकै'त्येव समासः। आश्रयव्याप्येति। न तूज्ज्वलत्वेनेत्यर्थः।

सर्वसौवर्ण इति। विकारकात्स्न्यमत्र। सर्वेषामिति। गुणिकात्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दोऽत्र। 'गुणात्तरेणे'ति समासः। 'सर्वेषां पटानां मध्ये श्वेतगुणवद्द्रव्यान्तरापेक्षया सातिशयश्चेतगुणवानयमि'त्यर्थः। 'द्रव्यान्तराधेयश्चेतापेक्षया सर्वेषां पटानामयं श्वेतो गुणः सातिशय इत्यर्थ' इत्यन्ये।

अञ्जनागिरिरिति। 'वनगिर्योरि'ति दीर्घः। गिरीत्यादि किम्? 'शरवणम्'। 'दूर्वावणम्'।

कुमार्या वयसि। 'वयसि वर्तमानं पूर्वपदमि'त्यर्थः। वृद्धकुमारीति। विशेषणसमासः। 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्। 'कुमारी'शब्दस्य द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं, वयः, पुंसा सह असम्प्रयोगश्च। तत्राद्ये वयोग्रहणवैयर्थ्यम्। अतो द्वितीये वर्तत इत्याह—पुंसेति। स एवाऽत्र गृह्यते, 'वयसी'त्येतत्सामर्थ्यादिति भावः। न चैवं 'वयसि प्रथमे' इति डीप् दुर्लभः। यतः पूर्वं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं गृहीत्वा जातोऽन्तरङ्गो डीप् वृद्धादिपदसामानाधिकरण्येऽपि

न निवर्तत इत्याहुः। तच्च वय इति। वृद्धत्वमित्यर्थः। न कुमारत्वमेवेति। 'यत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, न तदेव वयो गृह्यते' इत्यर्थः। स्वरे^१ कृते इति। स्पष्टं चेदं 'यद्धितुपरमि'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

गर्गत्रिरात्रमिति। 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमि'ति क्लीबता। पुँल्लिङ्गपाठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिकः। एवं बित्वसप्तरात्रमित्येव पाठः। प्रतिपदोक्तेति। 'सभा राजे'ति विहितेत्यर्थः। प्रत्युदाहरणे बहुव्रीहिः, ब्राह्मणकुलं^२ विशेष्यम्।

पुरे प्राचाम्। स्वतन्त्राकारान्त'पुर'शब्दस्य, 'ऋक्पूरि'ति 'अ'प्रत्ययान्तस्य च ग्रहणम्, अविशेषात्। 'अ'प्रत्ययान्तस्यापि परत्वसम्भवात्। न हि अत्र उत्तरपदाधिकारोऽस्तीत्याहुः। इहापीति। 'अरिष्टगौडे'त्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं तदादिसमासग्रहणार्थमिति भावः। अप्रागर्थञ्चेदं सूत्रम्।

हास्तिनपुरमिति। एषु समासान्तोदात्तत्वमेव। ढगिति। 'ढे लोपः' इति 'उ'लोपः।

कुसूलकूप। प्रत्युदाहरणेषु समासान्तोदात्तत्वम्।

दिक्शब्दा ग्राम। चानराटे स्वरूपग्रहणम्, अन्यत्र अर्थग्रहणम्। पूर्वेष्विति। एकादेशः स्वरितः, उदात्तो वा। पूर्वपञ्चाला इति। पञ्चालैकदेशे 'पञ्चाल'शब्दस्य वृत्त्या पूर्वपराभ्यां सामानाधिकरण्यम्। 'पूर्वापरे'ति विशेषणसमासः। यायातमिति। 'ययातिम् अधिकृत्य कृतमाख्यानमि'त्यर्थः। 'पूर्वयायातमि'त्यादौ पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाभावात्कथं प्राप्तिरित्यत आह- शब्दग्रहणमिति। 'यदा कदाचिद् दिशि दृष्ट' इत्यर्थलाभादिति भावः।

आचार्योपसर्जन। सप्तम्यर्थे प्रथमा। अन्तेवासिविशेषणं चैतत्। उत्तरपदस्येत्यधीति। स्पष्टं चेदं 'वृद्धिरादैच्'सूत्रे भाष्ये। वृद्धिमात्रस्य उत्तर-

१. 'स्वरे कृते इति। 'नेन्द्रस्ये'ति निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनादिति भावः' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'ब्राह्मण' इति ख. ड. नास्ति।

पदस्याऽभावेन सामर्थ्याद् वृद्धिमदुत्तरपदे लब्धे, उत्तरपदग्रहणात्, तस्य स्वरितत्वाद्वा तदधिकारलाभ इत्याहुः । अस्य वृद्धिशब्देन विहितवृद्धिग्रहणेनापि वारयितुं शक्यत्वादाह—**सर्वकारक इति** ।

बहुव्रीहौ विश्वं । ‘सञ्ज्ञायामि’ति बहुव्रीहेर्विशेषणम् । बह्विति^१ किम्? कर्मधारये^२ विश्वेदवा इत्यन्तोदात्तम् । **विश्वदेव इति** । असंज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विश्वमित्रविश्वाऽजिनयोः ‘सञ्ज्ञायां मित्राऽजिनयोरि’त्येतद् विप्रतिषेधेन । ऋषौ विश्वमित्रे अयमेव स्वरो भवति । ‘ऋषिप्रतिषेधो मित्रे’ इति वचनात् । **हर्यश्च इति** । ‘नेन्द्रस्य परस्ये’ति ज्ञापकात् पूर्व पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यमिति, स्वरोत्तरं यणादि । तेन ‘उदात्तस्वरितयोरि’त्यादिप्रवृत्तिः । अत्रापि ‘सञ्ज्ञायामि’त्यनुवर्तत इत्याहुः ।

क्षेपे । अक्षेपे सञ्ज्ञात्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । **घटोदर इति** । ‘घट’शब्दो वृषादित्वादाद्युदात्त इत्याहुः^३ । ‘कटुक’शब्दस्तु कन्नन्तत्वात्तथा । चलाचलस्याजन्तत्वात् ‘चलाचलेषुरि’त्युदाहरणं चिन्त्यम् । एवं ‘महेषु’रित्यापि । **अनुदर इत्यत्रेति** । क्षेपे, सञ्ज्ञायां चेदम् । अक्षेपेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादत्वात् तदेव । ‘सूदर’ इत्यत्र ततोऽपि परत्वात् ‘उपसर्गात्स्वाङ्गमि’ति बोध्यम् । **ब्रह्मशब्द इति** । ‘नव्विषयस्ये’त्यनेन आद्युदात्तत्वं, मनिन्नन्तत्वाद्वा । ‘ब्रह्मा देवानामि’त्यादावन्तोदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् ।

गार्गीप्रिय इति । ‘गौरीप्रिय’ इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः, गौरीशब्दस्य डीषन्ततया अन्तोदात्तत्वेन, विशेषाभावात् ‘प्रधौत’शब्दो गतिस्वरेण आद्युदात्तः । ‘प्रसेवक’शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्त्वान्मध्योदात्तः । ‘शुष्क’शब्दः ‘शुष्कधृष्टौ’ इत्याद्युदात्तः ।

उत्तरपदाऽऽदिः । ‘उत्तरपदे’ति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् ।

कर्णो वर्ण । ‘कर्ण’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘उत्तरपदस्य कर्णस्य आदिरुदात्त’

१. ‘बह्विति किम्’ इति लघुशेखरे नास्ति ।
२. ‘कर्मधारये पदमन्तोदात्तम्’ इति ख. ड. पाठः ।
३. ‘इत्याहुः’ इति ख. ड. पाठः ।

इति वाच्योऽर्थः। फलितमाह-परः कर्णेति। एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम्। अत्र 'लक्षण'शब्देन पशूनां विभागज्ञानार्थं दात्र-शङ्खप्रतिरूपकं यत्कर्णादिषु चिह्नं क्रियते, तदुच्यते। पृथग्वर्णग्रहणात्। तेन 'स्थूलकर्णः' इत्यत्र न^१। स्थूलशब्दोऽन्तोदात्तः। शङ्खकर्ण इति। 'कर्णे लक्षणस्ये'ति दीर्घत्वम्। श्वेतः पचाद्यजन्तः। शोभनो युजन्तः। प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। तत्पुरुषे तु अन्तोदात्तत्वम्।

कण्ठपृष्ठ। 'उत्तरपदानि एतान्याद्युदात्तानी'त्यर्थः। सुग्रीव इति। यद्यपि परत्वात् 'नञ्सुभ्याम् उपसर्गात्स्वाङ्गमि'त्युचितम्, तथापि 'नीलग्रीवः' इत्युदाहरणं बोद्धव्यम्। 'चेन पुनर्विधानाद् अयं परस्यापि बाधक' इति हरदत्तः। विशेषोऽवस्थेति। 'गम्यते' इति शेषः। औपम्ये- 'गोशृङ्ग' इत्युदाहरणम्।

नञो जर। 'नञ्सुभ्यामि'त्यस्यापवादः। जरणं जरः। 'ऋदोरप्'। मरणं मरः। अत एव निपातनाद् अप्। मिदेस्त्रः। मित्रम्। मृते 'नपुंसके' इति भावे क्तः। सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम्। अमित्रेति। अयं च बहुव्रीहौ अनेन मध्योदात्तः। नञ्तत्पुरुषे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः। अमेः इत्रचि अन्तोदात्तोऽपि। त्रयोऽपि पुंलिङ्गाः, शत्रुवाचकाश्च। 'भृत्राऽमित्रवृत्रमेष्ट्राः पुंसी'त्युक्तेः। न च^२ लिङ्गानुशासनस्योणादौ चारितार्थात्, परवल्लिङ्गतायाश्च अर्द्धपिप्पल्यादौ सावकाशत्वात्, अमित्रेऽनियतलिङ्गताऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। लिङ्गानुशासनसूत्रे एकशेषेण अस्यापि निर्देशात् दोष इत्याहुः। हरदत्तस्तु 'तत्पुरुषो नपुंसकमेव, आद्युदात्तश्चे'त्याह। एवञ्च 'अश्नोतेराशुकर्मणी'-त्युणादिसूत्रोक्तमनोरमादिरीत्या ईश्वरीशब्दवत् 'अमित्र'शब्दोऽपि त्रिप्रकारः।

१. 'न' इति ख. ड. नास्ति।

२. 'न च तत्पुरुषे परवल्लिङ्गताऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । लिङ्गानुशासनसूत्रे' इति लघुशेखरपाठः। स एवोचितः।

सोर्मनसी। अपवाद इति। एवम् उत्तरसूत्रत्रयमपि तदपवाद एव। 'मन् च अस् च-मनसी'। **सुकर्मण इति।** यद्यपि 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसी'त्यनेनैव सिद्धमिदम्, तथापि 'अनिनस्मन्ग्रहणानी'ति न्यायेन 'सुप्रथिमे'त्यादिबह्वर्ज्यम्, अच्छन्दोऽर्थञ्चेदम्। 'सुस्रदि'त्यत्राऽपि स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वात्, पूर्वत्रासिद्धत्वाद्वा दत्वस्य असिद्धत्वेन, असन्तत्वादयं स्वरो भवत्येव। यत्तु 'वस्वादिषु दत्वं सिद्धमि'ति, तत्तु 'सौ दीर्घत्वे' इति वाक्यशेषाद् दीर्घविधावेव। तस्याऽपि प्रत्याख्यातत्वाच्चेति कश्चित्। 'सुलोमे'त्यादौ 'नञ्सुभ्यामि'ति भवति।

क्रत्वादयश्च। क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग। इति क्रत्वादयः।

आद्युदात्तं द्व्यच्। बहुव्रीहावाद्युदात्तमिति। 'आद्युदात्तमेवे'त्यर्थः। सोः किम्? 'अरथः'। **सुबाहुरिति।** 'कु'प्रत्ययान्तो 'बाहु'शब्दोऽन्तोदात्तः। **हिरण्यशब्द इति।** कन्यत्रन्तोऽयम्।

वीरवीर्यौ। वीरो रक्प्रत्ययान्तः। **आद्युदात्तत्वं नेति।** 'छन्दसि ने'ति ज्ञाप्यत इत्यर्थः। तेन भाषायां भवत्येव। तथा च छन्दासि वीर्यशब्दः तित्स्वरेणान्तस्वरित इति भावः। 'बिल्व-भक्ष्य-वीर्याणि छन्दसी'ति फिट्सूत्रन्तु अस्यैव अनुवादकमिति बोद्धव्यम्।

कूलतीर। 'कूलादीन्युत्तरपदानि आद्युदात्तानि स्युः'। **सुषममिति।** 'अधिसममि'त्यत्र तु न, प्रतिपदोक्ततिष्ठद्गुसमासघटकस्यैव ग्रहणादिति कश्चित्। उत्तरपदानीति किम्? 'भूमेः समत्वं समभूमिः'। तिष्ठद्गवादिः। समास-स्वरेणान्तोदात्तः। अत्र 'अक्ष'शब्दोऽकारान्त एव। 'प्रत्यक्षमि'त्यादौ टचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वमेवेति कश्चित्।

कंसमन्थ। 'एतानि उत्तरपदानि द्विगौ आद्युदात्तानी'त्यर्थः। **द्विकंसादौ क्रमेण टिठन्-ठक्-अञ्-ठजाम्** 'अध्यद्धे'ति लुक्।

१. 'तस्याऽपि प्रत्याख्यातत्वाच्चेति कश्चित्' इति ख. ड. पाठः। लघुशेखरे नास्ति।

पाय्यं-परिमाणविशेषः। **द्विकाण्डमिति**। अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोरिति मात्रचो लुक्। कंसादीनि किम्? 'पञ्चमूली'^१।

तत्पुरुषे शाला। 'छात्रिशालमि'त्यादौ 'छात्र्यादयः शालायामि'त्यतः परत्वाद् अयमेव स्वरो भवति। **दृढशालमिति**। 'विभाषा सेने'ति प्रतिपदोक्त-नपुंसकत्वग्रहणादेवास्य व्यावृत्तौ, तत्पुरुषग्रहणमुत्तरार्थमिति हरदत्तः। **सौशमिकन्यमिति**। 'सञ्ज्ञायां कन्ये'ति क्लीबत्वम्। **चिहणकन्यमिति**। 'चिहणस्य कन्ये'ति तत्पुरुषः। चिहण, मडर, मडुर, वैतुल, पटल, बैडालिकर्ण, बैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण। **पुत्रचेलमिति**। 'चेलवतुच्छ' इत्यर्थः। खेटं-तृणम्। कटुकम्-अस्वादु। काण्डं-शरः।

पललसूप। 'मिश्रे समासार्थे' इत्यर्थः। **दाण्डायनस्थलमिति**। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'दाण्डायनस्थली'त्यत्रापि। 'राज्य'शब्दो यगन्तः अन्तोदात्तः। **अव्ययस्वर इति**। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। **वर्गादिरिति**। ते एव यत्प्रत्ययान्ता इह वर्गादयः। वर्गादिपाठाभावात्।

पुत्रः पुम्भ्यः। निषेधकोत्तरसूत्रादेव पुँल्लिङ्गशब्दलाभे सिद्धे, बहु-वचनं स्पष्टार्थम्। **तद्विशेषाणाञ्चेति**। चात् स्वरूपस्यापि। **सम्बन्धिन इति**। 'स्त्रीसम्बन्धिनः श्यालादयः'^२ इत्यर्थः। **भ्रातुःपुत्र इति**। 'ऋतो विद्यायोनी'ति षष्ठ्या अलुक्। 'भ्रातृपुत्र' इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः। एवं होतुः पुत्रेऽपि। एषु पुत्रस्वरप्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वम्।

चूर्णादीन्य। चूर्ण, करिव, करिप, (करिय^३), शाकिन, शाकट, द्राक्षा, तूस्त, कुन्दुम, दलप^४, चमसी^५, चक्कण, चक्कन, चौल, (चोल^६)। इति **चूर्णादिः**।

१. 'पञ्चमूली' इति लघुशेखरे पाठः। २. 'शालादयः' इति ख. ड. पाठः।

३. अयं क्वाचित्कः पाठः।

४. दलपः='दलिया' इति प्रसिद्धो गोधूमकणादिकृतः संयावः।

५. चमसी='पकौडी' 'चमचम' इत्यादिनाम्ना प्रसिद्धो भक्ष्यविशेषः।

६. अयं क्वाचित्कः पाठः।

षट् च कां। काण्डस्यागर्हार्थम्, चीरस्यानुमानार्थं, पललसूप-
शाकानाममिश्रार्थम्, कूलस्यासञ्ज्ञार्थम्। 'चेलखेटे'ति सूत्रस्थकाण्डशब्दमादाय
'कूलसूदे'ति सूत्रस्थकूलपर्यन्ताः षट् काण्डादयः।

कुण्डशब्दोऽत्रेति। 'सादृश्येन वने वर्तते' इत्यर्थः। भाजनविशेष-
वाचिनः 'कुण्ड'शब्दस्य विना सादृश्येन वने वृत्त्यसम्भवादित्याशयः।
'वन'शब्दश्च समूहवाची। प्रसिद्धत्वात्। नोदकवाची। अन्ये तु 'समूहरूप-
वनेऽपि मुख्य एव 'कुण्ड'शब्दः। पूर्वमते सादृश्यस्य दुरुपपादत्वात्।
वनविशेषणेन च भाजनवाचिनो, 'दुर्गाकुण्डमि'त्यादौ विशिष्टाऽऽधारजल-
वाचिनश्च प्रसिद्धस्य निवृत्तिरित्याहुः। उक्तञ्च 'कुण्डाऽऽद्युदात्तत्वे तत्समुदाय-
ग्रहणमि'ति। अत्र भाष्ये तच्छब्देन पूर्वपदार्थः। अपरे तु 'तत्समुदाये'-
त्यस्य वनसमुदायेत्यर्थः। तेन दर्भवनसमुदायो 'दर्भकुण्ड'शब्देनोच्यत
इत्याहुः।

मृत्कुण्डमिति। मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः। **भगालवाचीति।** अत्र च
व्याख्यानमेव शरणम्। **मध्योदात्ता इति।** 'लघावन्ते' इत्यनेनेति भावः।

शितेर्नित्या। 'शितेः परं भसच्छब्दभिन्नं यन्नित्यम् अबहच् उत्तरपदं,
तद् बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरमि'त्यर्थः। **दर्शनीयपाद इति।** 'दर्शनीय'शब्दो 'रिती'ति
उपोत्तमोदात्तः^१। नित्याऽबह्वचिकम्? 'शितिललाटः'। नित्येति किम्?
'शितिककुत्'। 'ककुदस्यावस्थायां लोपः'। अन्यत्र 'शितिककुद' इत्येवेति,
नाऽयं नित्याऽबह्वचकः।

गतिकारकोप। इह 'शितेर्नित्याऽबह्वज्वहुव्रीहावभसदि'ति पूर्वसूत्रस्थं
'बहुव्रीहि'ग्रहणं नानुवर्तते। अस्वरितत्वात्। किन्तु व्यवहितमपि 'तत्पुरुषे
शालायां नपुंसके' इति सूत्रस्थं 'तत्पुरुष'ग्रहणमनुवर्तते। तदाह—
तत्पुरुषे इति। प्रकारक इति। 'कुगती'ति समासः। लिस्वरेण उत्तरपदम्
आद्युदात्तम्। **नृवाहसेति।** 'नृन् वहते' इति विग्रहः। 'वहिधा' इत्यादिना
असुन्। 'वसेर्णिदि'ति सूत्रात् 'णिदि'त्यनुवृत्तेः असुनो णित्वादुपधावृद्धिः।

१. 'उपोत्तमं रिती' इत्यनेनेत्यर्थः।

नित्स्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्या समासः। प्रव्रश्चने गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते, 'इध्म'शब्देन समासे, कारक-प्रयुक्तः कृत्स्वरः। व्रश्चनो लित्स्वरेण आद्युदात्तः।

उच्चैःकारमिति। णमुल्विधौ 'उच्चैरि'त्युपपदम्। ईषत्कर इति। 'ईषद्दुःसुषु' इति खल्। शेषे षष्ठीति। 'तदन्तेन समासः कार्य' इत्यर्थः।

इदं गत्यंशे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकम्। कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानं 'अन्वविन्दते'त्यादौ परत्वाद् 'तिङि चे'ति निघाते कृते यद्यपीदं सावकाशम्, तथापि परत्वाद् बाधकं बोध्यम्। कारकोपपदांशे तु समासान्तोदात्तत्वापवादः।

कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति। क्रियायोगे गतिसञ्ज्ञाविधानात्, क्रियानिरूपितस्यैव कारकत्वाच्च, धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्यैव उपपदत्वाच्च, केवलधातोः प्रयोगाभावाच्च कृदन्तक्रियापदाऽऽक्षेपे सिद्धे इत्यर्थः। तथा च बार्तिकम्—'गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणाऽऽनर्थक्यम्, अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। न च 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः' इत्यत्र 'यस्य क्रिये'ति षष्ठीसमासे, 'यस्य धातोर्वाच्या क्रिये'त्यर्थात् 'तं प्रती'ति वाक्यशेषेऽपि तच्छब्देन धातोरेव ग्रहणे, प्रत्यासत्त्या तस्यैव उत्तरपदत्वे 'प्रणीरि'त्यादावेव स्वरः स्यात्, न तु 'प्रणायक' इत्यादाविति, कृन्मात्रसङ्ग्रहाय तदिति वाच्यम्। 'यत्क्रिये'त्यत्र कर्मधारयस्यैव स्वीकारेण, 'तं प्रती'त्यत्र वाक्यशेषे निरूपितरीत्या तस्या एव परामर्शेन, क्रियारूपमर्थं प्रत्येव गतित्वात्। तत्र 'केवलक्रियाया वाचकमुत्तरपदं न सम्भवती'ति, सामर्थ्यात्साधनादिविशिष्टक्रियावाचकम् उत्तरपदं गृह्यत इति सर्वत्रेष्टसिद्धिः। न च 'प्रभवनमि'त्यादौ

१. 'इध्मेन समासे' इति ख. ड. पाठः।

२. 'परत्वात्सावकाशं बोध्यम्' इति ख. पाठः।

३. 'तत्र गतिकारकोपपदेषु सर्वत्र विशेष्यभूतक्रियाया वाचकम् उत्तरपदं न सम्भवति, इति सामर्थ्यात् साधनादिविशेषणक्रियावाचकमुत्तरपदं गृह्यत इति सर्वत्रेष्टसिद्धिः' इति तु लघुशेखरे पाठः।

‘केवलक्रियावाच्युत्तरपदे चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम्। लिङ्गाद्यन-
न्वयिसाध्यरूपार्थस्यैव क्रियाशब्देन अत्र^१ ग्रहणात्। न चैवमपि क्तवान्ते
चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम्। अस्ति हि क्तवान्तस्यासत्त्वभूतक्रिया-
मात्रवाचकत्वमिति वाच्यम्। क्तवोऽप्युत्तरकालिकत्वसमानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वेन
क्रियामात्रवाचकत्वाभावात्।

पदम् अत्र शक्तमेव, न परिभाषितम्। तेन कृता सुबुत्पत्तेः प्राक्
समासेऽपि न क्षतिः। एवञ्च ‘प्र’शब्दस्य ‘प्रचतितरामि’त्याद्यामन्तेन समासे अयं
स्वरो भवत्येवेति भाष्ये स्पष्टं सूक्ष्मधियाम्।

एके इति। अत्रारुचिबीजन्तु तथा, सति ‘प्रपचतितर’शब्दस्य
घान्तत्वाभावात् तत् आमभावे, एकदेशाद् आमि, तदन्तत्वेन ‘प्रचतितरामि’-
त्यस्यैव प्रातिपदिकत्वे, तत् एव सुपि, तदन्तस्यैकपदत्वाभावात्, प्रशब्दस्वरः
पृथक् श्रूयेत। किञ्च ‘आम् प्रपचतितरां देवदत्ते’त्यत्र ‘आम् एकान्तर-
मामन्त्रितमि’ति निषेधो न स्यात्। तस्माद् आमन्तेनैव समासः। तत्र
भाष्यप्रामाण्यादयं स्वरो भवत्येव। एवं प्रपचतिदेश्यादावपि^३। ‘तिङि
चोदात्तवती’ति सूत्रभाष्यविरोधो यथा न भवति, तथा निरूपितम् ‘उप-
पदमतिङि’ति सूत्रे।

अन्य इति। अत्रापि भाष्यविरोध एवारुचिबीजम्। तिङन्तसमासेष्वपि
अयं स्वरो भवत्येव। यथा—‘यो जातः पर्यभूषदि’त्यादौ। ‘नित्यं
क्रीडे’त्यत्र ‘नित्यमि’ति योगं विभज्य लक्ष्याऽनुरोधेन क्वचित्तत्पुरुषत्वाङ्गी-

१. ‘केवलक्रियावाच्युत्तरपदसत्त्वेन सामर्थ्यं दुरुपपादम्’ इति लघुशेखरे पाठः।

२. ‘अत्र’ इति ख. ड. पाठः। लघुशेखरे तु नास्ति।

३. इतोऽग्रे—‘अत्र च नोपपदसमासः। ‘अतिङि’त्युक्तेः, किन्तु ‘उदात्तवते’ति वार्तिकेन।
तत्र ‘तिङे’त्यस्य ‘तिङ्घटितेने’त्यर्थः। तदुदाहरणानाञ्च भाष्ये ‘सहे’ति योगविभागेनाऽपि
साधनात् तत्पुरुषत्व-तदभावौ। वैकल्पिकत्वञ्च लक्ष्यानुसारेणेति न ‘तिङि चोदात्तवती’ति
सूत्रस्थभाष्यविरोधः’ इति लघुशेखरे पाठः।

कारात्। अत एव 'उदात्तवते'त्यस्य भाष्ये द्विःपाठः। अत्र यच्छब्दयोगात् तिङन्तस्यानिघातः। 'उदात्तवता, गतिमता चे'ति तिङन्तस्य गतिसमासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अट्स्वरः शिष्यते। यत्र तु तिङन्तोत्तरपदके अन्तोदात्तत्वमिष्यते, यथा 'यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते' इत्यादौ, तत्र त्रिचक्रादित्वात् तत्कल्प्यम्। 'अत्यायाही'त्यादौ तु यच्छब्दयोगाभावात् 'तिङ्ङितिङ्' इति निघाते, आडा 'सहे'ति^१ योग-विभागात्समासः। उत्तरपदस्योदात्तशून्यत्वात्^२, गतिशून्यत्वाच्च गतिप्रयुक्त-समासाभावात्तत्पुरुषत्वाभावेन नायं स्वरः। उदात्तस्वरितयोगिन एव प्रकृतिभावविधानात्, अस्य तच्छून्यतयाऽपि नायं स्वर^३ इति दिक्।

वनस्पतिमिति। 'वन'शब्दो निव्विषयत्वादाद्युदात्तः। 'पति'शब्दश्च प्रत्ययस्वरेण तथा। **निपात्यत इति।** अन्यथा 'अति'प्रत्ययान्तत्वाद् अन्तोदात्तः

१. 'सुप्' इति योगविभागात् समासः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'उदात्तशून्यत्वाच्च' इति ख. पाठः।

३. इतोऽग्रे—'एवञ्च अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आङ् उदात्तः। ततः 'अति'शब्देन गतिसमासे, अनेन उत्तरपदप्रकृतिस्वरे, आङ्स्वर एव शिष्यते' इति दिक्।

परे तु 'कृत्'ग्रहणाभावे 'प्रभवनमि'त्यादौ क्रियाया विशेष्यत्वात् तत्रैव स्यात्, न तु 'प्रणीरि'त्यादाविति कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। तदुक्तं भाष्ये—'अधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति। 'प्रपचिततरामि'त्यादौ तु अव्ययपूर्वपदस्वरात् परत्वेन 'तिङ्ङि चोदात्तवती'त्यस्य प्रवृत्तौ, एतत्प्रवृत्तौ न फलम्। एतत्प्रवृत्तावपि अत्र अन्तोदात्तमेव लभ्यते। 'तिङ्ङि चोदात्तवती'ति सूत्रे एतदर्थमेव भाष्ये तिङ्ङग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अतिप्रसङ्गस्तु प्राग्वदेव परिहार्यः। अत एवात्र सूत्रे (भाष्ये) 'तस्मात् कृद्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति' नोक्तमित्याहुः' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः।

स्यादिति भावः। एवम् 'ऊ'प्रत्ययान्त 'तनू'शब्दोऽप्याद्युदात्तो निपात्यत इत्याहुः।
'नपात्'शब्दोऽपि 'नभ्राडि'ति सूत्रे आद्युदात्तो निपात्यते।

वनस्पत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः। तनूनपादिति। अत्र 'तन्वाः न पादि'ति विग्रहः। नराशंसमिति। 'नर' 'शंस'शब्दौ अप्-घञन्तत्वादाद्युदात्तौ। 'नरा एनं शंसन्ति स नराशंसः'। निपातनादिति। 'अन्येषामपी'ति दीर्घ इत्यन्ये। शुनःशेष इति। 'श्वन्'- 'शेष'शब्दौ प्रातिपदिकस्वरनिपातनस्वरान्यतर-स्वाङ्गस्वराभ्याम् अन्तोदात्ताऽऽद्युदात्तौ। शण्डामकौ घञन्तत्वाद् आद्युदात्तौ। द्वन्द्वः। 'अन्येषामपि' इति दीर्घः। तृष्णावरूत्री^१। 'तृष्ण'शब्दो^२ 'निष्ठा च द्वयजि'त्याद्युदात्तः। 'ग्रसितस्कभिते'त्यत्र 'वरूत्री'शब्द आद्युदात्तो निपात्यते। चञ्चा-विश्ववयसौ^३ अन्तोदात्तौ। मर्मृत्युः-अन्तोदात्तः। वृत्।

इन्द्रावरुणाविति। इन्द्रो रत्रन्त आद्युदात्तः। वरुणोऽपि^४ उत्रन्तत्वात् तथैव।

नोत्तरपदे। इन्द्राग्निभ्यामिति। 'अग्नि'शब्दोऽन्तोदात्तः। सोमारुद्रा-विति। सोम आद्युदात्तः, मत्रन्तत्वात्। रुद्रो रगन्तत्वादनन्तोदात्तः। 'रुद्रसोमौ' इति क्वाचित्कोऽपपाठः। शुक्रामन्थिनाविति। शुक्रो रगन्तत्वात्, मन्थिन् मत्वर्थीयेनिना अन्तोदात्तौ^५।

मा भूदिति। तथा सति 'सूर्याचन्द्रमसौ' इत्यादाविदं न स्यात्। 'सूर्य'शब्दो यदन्तत्वाद् आद्युदात्तः। 'चन्द्रमस्'शब्दो दासीभारादित्वाद् मध्योदात्तः। विषयविभागार्थमिति। न च 'पृथिव्यादयो विधेर्विषयः, अन्यत्र

१. 'तृष्णावरूत्री' इति ख. पाठः।

२. 'तृष्टशब्दो' इति ख. पाठः।

३. 'बम्बा' 'लम्बा' इति पाठान्तरम्। 'चञ्चा' इति तु ख. ड. पाठः।

४. 'वरुणशब्दोऽपि' इति पाठान्तरम्।

५. 'अन्तोदात्तः' इति लघुशेखरे पाठः।

प्रतिषेध' इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यम्। पूर्वसूत्रे पृथिव्यादिग्रहणेन सिद्धे, एतत्सूत्रवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। अयमेव पृथिव्यादिपर्युदासो ज्ञापयति—'स्वरोद्देश्यके विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति। तेन 'अग्निमीळे' इत्यादौ 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः सिध्यति।

थाऽथघञ्। कृत्स्वरापवादोऽयम्, प्रभृथे-क्थन्। **आवसथ इति।** 'उपसर्गे वसेरि'ति अथः। उपपदोदाहरणमेतत्। प्रभेदे-घञ्। **पुरुष्विति।** तृतीयातत्पुरुषे तु 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। स्तुतः 'निष्ठा च द्व्यजनादि'त्याद्युदात्तः। क्षयः- 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः। 'निश्चय' इत्यत्र अयं स्वरो नेष्यते, किन्तु कृत्स्वर एवेति 'ग्रहवृद्ध' इति सूत्रे भाष्यम्। **सुस्तुतमिति।** अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र। 'कृष्टपच्या' इत्यत्राऽप्ययं स्वर इष्यत इति 'राजसूये'ति सूत्रे भाष्ये स्थितम्।

अत्र 'उपपद'ग्रहणानुवृत्तिः समासनिर्देशात् कृता, नात्यन्तं फलवती। गतिकारकाभ्यां सिद्धत्वात्।

सूपमानात् क्तः। गतिस्वरापवादोऽयम्। अत्रापि 'गतिकारकोप- पदादि'त्येव। नेह—'सुस्तुतम्'। **शशप्लुत इति।** शश इव प्लुत इत्यर्थः।

सञ्ज्ञायामना। अयमपि गतिस्वरापवादः। 'कुदालखातमि'त्यादौ 'तृतीया कर्मणी'ति प्राप्तम्। आचितम्, पर्याचितम्^१, आस्थापितम्, परिगृहीतम्, निरुक्तम्, प्रतिपन्नम्, उपश्लिष्टम्, प्रश्लिष्टम्^२, उपहितम्, उपस्थितम्। 'संहिता अगवि'^३। **वृत्।** 'गोः अन्यस्य सञ्ज्ञायां संहिताशब्दोऽन्तोदात्तः'।

कारकाहन्त। 'सञ्ज्ञायामनाचितादीनामि'त्यस्य नियमोऽयम्। **देवदत्त इति।** 'देवा एनं देयासुरि'त्यर्थः। 'विष्णुरेनं श्रूयादि'ति विष्णुश्रुतः।

१. 'पर्याचितम्' इति ख. नास्ति।

२. 'प्रश्लिष्टम्' इति ख. नास्ति।

३. 'अगवि संहिता' इति ख. ड. पाठः।

कारकात्किम्—सम्भूत इति। 'कारकादि'त्यस्याभावे त्रितयाधिकाराद्गतेरपि नियमः स्यात्—'सम्भूयादिति सम्भूत' इति भावः।

मा भूदिति। तेन^१ 'संश्रुतः' 'विश्रुत' इत्यत्र भवत्येवान्तोदात्तत्वम्। आशिषि किम्? अनाशिषि नियमो मा भूत्। ततश्चेह न स्यात्—'देवैः खाता-देवखाता'। अत्र 'कारकादत्तश्रुतयोराशिष्येवे'त्यपि नियम इष्यते। कश्चिच्छङ्खविशेषो देवदत्तः अनाहतो नदति। अत्र 'तृतीया कर्मणी'त्येव। अत्र 'कारकादि'ति योगं विभज्य 'दूरादागत' इत्यत्रान्तोदात्तत्वं विधेयम्, 'गतिरन्तरः' इति बाधनार्थमित्युक्तम्। कृतं भवतीति। भावे यदा प्रलपितादयः, तदा थाथादिस्वरेणैव सिद्धम्।

अनो भाव। कृत्स्वरापवादोऽयम्। पयःपानमिति। 'कर्मणि च येने'ति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट्। राजभोजना इति। बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्। कृतस्वरापवाद इति। क्रीते तु^२ 'तृतीया कर्मणी'त्यस्येत्याहुः।

व्याख्यानादिषु करणे ल्युट्। याजकादयो 'याजकादिभिश्चे'ति सूत्रे गणपठिताः। अध्ययनपुण्यमिति। 'सुप्सुपे'ति^३ समासः। 'पुण्य'शब्दस्य अव्युत्पन्नत्वे आह—तत्पुरुषे तुल्येति। 'नव्विषयस्ये'त्याद्युदात्तः 'पुण्य'शब्दः। व्युत्पन्नत्वे तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। तदा कृत्स्वरापवादोऽयम्। वेदेन पुण्यं वेदपुण्यमिति। व्युत्पत्तौ कृत्स्वरः। अव्युत्पत्तौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। 'वेद'शब्दोऽत्र^४ वृषादित्वाद् आद्युदात्तः।

ऊनार्थकलहम्। 'तृतीयान्तात् पराणि उत्तरपदानि एतानि अन्तो-दात्तानी'त्यर्थः। तदर्थानामिति। व्याख्यानादिति भावः।

स्पष्टार्थमिति। न च 'धान्याय' अयं धान्यार्थ' इत्येतद्व्यावर्त्यम्।

१. 'एतेन' इति पाठान्तरम्।

२. 'क्तिनि तु' इति ख. ड. पाठः।

३. 'सप्तमीति योगविभागात्समासः' इति ख. ड. पाठः।

४. 'अत्र' इति ख. नास्ति।

५. धान्याय अर्थः—धान्यार्थः' इति लघुशेखरे पाठः।

‘अर्थे’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकस्य तत्र^१ सत्त्वात्। इदं तृतीयासमासे सावकाशम्। न च समस्य सर्वानुदात्तत्वात् प्रकृतिस्वराभावे ‘समार्थमि^२’-त्येतद् व्यावर्त्यम्। तदभावे समासस्वेणान्तोदात्तस्य इष्यमाणत्वादित्याहुः। ऊनेत्यादि किम्? ‘मासपूर्वः’।

मिश्रञ्चानुप। ‘तृतीयान्तादुत्तरपदम्, अनुपसर्ग मिश्रमन्तोदात्तमि’त्यर्थः। **पणबन्धेनेति।** ‘यदि भवन्त इदं मे कार्यं कुर्युस्तदाहमपि भवतामुपकारं करिष्यामी’त्येवंरूपेणेत्यर्थः। **मिश्रग्रहणे इति।** अन्यथा प्रतिपदोक्तपरिभाषया ‘मिश्रश्लक्ष्णैरि’ति समासस्यैव ग्रहणे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

ब्राह्मणैः सहेति। केचित्तु ‘ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तौ सत्यामपि राज्ञः स्वरूपभेदो गृह्यते। अयमेव सन्धिः। उदाहरणे तु स्वरूपभेदाग्रहाद् असन्धिः। एवं च ‘तिलमिश्रा माषा’ इत्युदाहरणमित्याहुः।

अकारणविष्टिकिकमिति। क्रमेण—‘सम्पादिनी’ति ठञ्, ‘छेदादिभ्यो नित्यमि’ति ठक्, ‘तस्मै हितमि’ति छः, ‘तस्मै प्रभवती’ति ठक्। **विगार्दभेति।** ‘तदर्हती’ति ठक्।

गार्दभरथिकादन्य इति। न चास्य गर्दभरथार्हणकर्तृभिन्न इत्यर्थः, तत्रार्थतोऽर्हत्वाभावस्यापि बोधनादस्त्येव गुणप्रतिषेधः, यथा ‘घटभिन्न’ इत्युक्ते ‘घटत्वाभाववानि’ति प्रतीयत इति वाच्यम्। ‘न गर्दभरथम् अर्हती’ति गर्दभरथस्य नञर्थोऽर्हार्थाभ्यां युगपदेकार्थीभावविवक्षायां परत्वात्तद्धिते एकदेशद्वारकसामर्थ्यमाश्रित्य तद्धितान्तेन समासे, ‘आरोपित-गर्दभरथमर्हती’त्यर्थकेऽतिप्रसङ्गवारणार्थत्वात्। न च प्रत्ययार्थोपसर्जन-गर्दभरथस्य नञर्थपेक्षत्वेनासामर्थ्यात्ततस्तद्धितो दुर्लभः। अस्मादेव

१. ‘तत्र’ इति क्वाचित्कः पाठः।

२. ‘समर्थम् इत्येतत्’ इति लघुशेखरे पाठः।

३. ‘नञर्थभ्यां युगपत्’ इति लघुशेखरे पाठः।

गुणप्रतिषेधाद्^१ ज्ञापकाद् नञर्थसापेक्षादपि तद्धितोत्पत्तिस्वीकारात्। स्पष्टञ्चेदं 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादि'ति सूत्रे भाष्ये। यत्तु कैयटेन—'एतदन्तोदात्तत्वविधानमेव एतदर्थज्ञापकमि'त्युक्तम्। तत्र। 'वत्सेभ्यो^२ न हित' इत्यर्थे प्रधानस्य नञर्थपिक्षत्वेऽपि उपसर्जनवत्सानां तदर्थानपेक्षत्वेन तद्धितोत्पत्तिसाम्राज्ये सूत्रसार्थक्यात्। किं चेद्दृशेऽर्थेऽपि हितस्य धर्मिण एव प्रत्ययार्थतया, तत्र नञर्थान्वये अत्यन्ताभावार्थकत्वे हिताभावः^३ एव प्रतीयते, न तु हितत्वरूपगुणप्रतिषेधः। भेदार्थकत्वे तु अस्मद्रीत्यैव गुणप्रतिषेधार्थत्वमुपपाद्यम्। एवञ्च नञर्थानपेक्षवत्सशब्दात्पूर्वं प्रत्यये, पञ्चात्रजसमासेऽपि तदुदाहरणं सुलभम्। किञ्च त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य तत्त्वाभावात्, 'सापेक्षादपी'ति भाष्योक्तज्ञाप्यासिद्धिः। 'वत्से युगपदुभयान्वयविवक्षे'ति तु न वक्तुं युक्तम्, तथा हि सति 'वत्सभिन्नहित' इत्येवं प्रतीत्या गुणप्रतिषेधानवगमादित्याहुः। 'अगर्दभरथ'शब्दात् प्रत्यये तु नञ्पूर्वपदकतद्धितान्तोत्तरपदक-समासाभावात्स्वरस्य अप्राप्तिरेवेति, न तद्व्यावृत्तये तत्।

अवोढेति। 'अहं कृत्यतृच' इति तृच्। अत्र नञ्स्वर एव।

ययतोश्चा। ययतोः किम्? 'अपाणिनीयम्'। नञः किम्? 'विपाश्या'। तद्धिते किमिति। 'अत्र तद्धिते इति नानुवर्तते' इति मतान्तरम्—'अत्वसन्तस्ये'ति सूत्रे आकरे ध्वनितम्। तत्र हि—'ण्यति तदनुबन्धकपरिभाषया अस्याऽप्रवृत्तिरि'त्युक्तम्।

दन्त्यादन्यदिति। उक्तरीत्या 'आरोपितदन्तभवमि'त्यर्थोऽस्य बोद्धव्यः। उदाहरणे तु 'दन्तभवभिन्नमि'ति। 'दन्तभवत्त्वाभाववदि'ति यावत्।

अच्का। नञः परमिति। 'गुणप्रतिषेधार्थान्नञ' इत्यर्थः। दीक्षित इति। अस्य हि शास्त्रनिषिद्धः पाको; न तु तत्राशक्तोऽयम्। अन्योऽयं

१. 'गुणप्रतिषेधग्रहणात् ज्ञापकात्' इति ख. ड. पाठः।

२. 'वत्सेभ्यो न हितमित्यर्थे' इति ख. ड. पाठः।

३. 'हिताभावः प्रतीयते' इति तु लघुशेखरे पाठः।

पचादिति। अस्य 'आरोपितपाककर्त्ते'त्यर्थः पूर्ववत्। उत्तरकृत्योकादिसाहचर्यादत्र अच्कौ कृतावेव। कृद्ग्रहणादेव गतिकारकपूर्वत्वेऽपि भवति—**अप्रपच इति।**
नञः पराविति। 'गुणप्रतिषेधार्थादि'त्येव। **पक्तुं नेति।** केचित्त 'पक्तुं' समर्थोऽपि न पचतीत्येवमाकुश्यते' इत्याहुः। अत्र 'अच्कौ' इति वृत्त्यनुरोधादनुवर्त्तितम्। 'न वे'ति सूत्रभाष्ये तु 'अत्राच्कावि'ति नानुवर्त्तते। 'विभाषा तृन्त्रे'त्यपेक्षया आक्रोशे इदमेव पूर्वविप्रतिषेधेन भवतीति स्थितम्। 'सञ्ज्ञायामि'त्युत्तरसूत्रे 'गुणप्रतिषेध' इति नानुवर्त्तत इति, नात्र पक्षे तद्वैयर्थ्यम्। **अदेवदत्त इति।** देवदत्तः सन् यस्तत्कार्यं न करोति, स एवमाकुश्यते।

कृत्योकेष्णु। अत्र 'गुणप्रतिषेध' इति सम्बध्यते। **इकारादेरिति।** इदं खिष्णुज्विधावेव* निरूपितम्। चारु, साधु, यौधिक, अनङ्गमेजय, वदान्य, अनकस्मात्। 'वर्त्तमान-वर्द्धमान-त्वरमाण-ध्रियमाण-रोचमानाः सञ्ज्ञायाम्'। 'प्रीयमाण-क्रियमाण-शोभमाना' अपि क्वचित्पठ्यन्ते। 'विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते'। गृहपति, गृहपतिक। 'राजाहोश्छन्दसि'। 'राजाऽहोरि'ति गणसूत्रम्। 'छन्दस्येव एतौ चार्वादी' इत्यर्थः।

विभाषा तृन्त्र। 'नञः पराण्येतान्यन्तोदात्तानी'त्यर्थः। 'गुणप्रतिषेध' इत्येव। **पक्षेऽव्ययेति।** एतत्सूत्रं यावत् 'तत्पुरुषे शालायामि'ति सूत्रस्थ- 'तत्पुरुष'पदाऽनुवृत्तेरिति भावः। वृत्तौ चेदं स्पष्टम्।

बहुव्रीहाविदमे। अनयोरिति। 'क्रियागणनवृत्त्योः प्रथमशब्द-पूरण-प्रत्ययाऽन्तयोरुत्तरपदयोरि'त्यर्थः। **इदंप्रथममस्येति।** 'गमनम्, आगमनं वे'ति शेषः। **तृतीयेतीति।** एवञ्च तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति भावः। इदं **पदमञ्जुर्या** स्पष्टम्। केचित्तु 'तृतीये'त्यत्र योगविभागस्य भाष्ये^३ अनुक्तत्वात् 'सुप्सुपे'ति समासेऽन्तोदात्तत्वमेव। 'अयमिव प्रथम इदंप्रथमः

१. खिष्णुज्विधावाकरे स्पष्टम्' इति लघुशेखरे पाठः।

२. इदं गणसूत्रं ख. ड. नास्ति।

३. 'भाष्यादौ' इति ख. ड. पाठः।

स' इत्युदाहर्तुमुचितम्। प्राथम्यमेव साधारणो धर्म इत्याहुः। अयं प्रथम इति। देवदत्तादिः। अयं प्रथम एषामिति। 'अयं पाकादिः प्रधानमेषामि'त्यर्थः। उत्तरपदस्य कार्यित्वादिति। समासान्तस्तु समासावयव एवेति भावः। द्विस्तना। चतुः स्तनेति। 'द्विस्तनी'त्यादौ तु डीषि सतिशिष्टत्वादन्तोदात्तत्वं सिद्धमिति तत्रोदाहृतमित्याहुः।

विभाषा छन्दसि। पूर्वसूत्रोक्तस्य विभाषा। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सञ्ज्ञायामिति। 'एतयोरुत्तरपदयोः अन्त उदात्तो बहुव्रीहौ सञ्ज्ञायाम्'।

विश्वामित्र इति। 'मित्रे चर्षी' इति दीर्घः। अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायामि'त्येव भवति। अनृषौ तु विश्वमित्रे इदमेव परत्वादित्युक्तम्।

व्यवायिनोऽन्तरम्। उदाहरण-प्रत्युदाहरणयोः 'अन्तर'शब्दस्य परनिपातोऽस्मादेव ज्ञापकात्। **आत्मान्तर इति।** 'आत्मा=स्वभावोऽन्यो यस्ये'त्यर्थः। 'अन्यस्वभाव इत्यर्थ' इति युक्तः पाठः। अन्तरं किम्? 'वस्त्रव्यवधायकः'।

मुखं स्वाङ्गम्। 'बहुव्रीहौ उत्तरपदभूतम् 'अद्रवमि'त्यादिलक्षण-लक्षितस्वाङ्गवाचि मुखम्' अन्तोदात्तमि'त्यर्थः। **पूर्वपदेति।** 'उच्चैरादीनि पूर्वपदान्यन्तोदात्तान्यत्र'। **उपमानलक्षण इति।** 'निष्ठोपमानादि'त्युत्तरसूत्रविहितः। **बाध्यत इति।** पूर्वप्रतिषेधादिति भावः। वृत्तौ स्पष्टमेतत्। 'अत्र अव्ययशब्देन अव्ययीभावस्यापि ग्रहणमिति 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः। **प्रक्षालितेति।** 'कृद्ग्रहण'परिभाषयाऽस्य निष्ठान्तत्वम्। तस्यापि वैकल्पिकत्वात्, तदभावे आह-**पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेति।** सिंहमुखे-पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

जातिकाल। 'जात्यादिभ्यः परं क्तान्तं बहुव्रीहावन्तोदात्तं कृतादीन् वर्जयित्वा, न चेद् वस्त्रार्थात्परं क्तान्तं भवति'। **मासजात इति।** 'मासो जातो यस्ये'ति विग्रहः। 'कालाः परिमाणिना' इति तत्पुरुषे तु सिद्धमेवान्तोदात्तत्वम्।

१. 'मुखशब्दोऽन्तोदात्त इत्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।

पुत्रजात इति। 'पुत्र'शब्दः अन्तोदात्तः। 'वस्त्र'शब्दः 'त्रन्'प्रत्ययाऽन्तत्वाद् आद्युदात्तः। नब्विषयत्वात् कुण्डमाद्युदात्तम्।

वा जाते। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। 'दन्त'शब्दः स्वाङ्गत्वादाद्युदात्तः। मासो ग्रामादित्वात्तथा। सुख, दुःख, कृच्छ्र, अस्त्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, तृप्र, सोढ एते सुखादय इति हरदत्तः।

'सुखदुःखगहनकृच्छ्रास्तृप्राऽलीकप्रतीपकरुणाः।

कृपणसोढौ इमे सुखादयो दश गणे पठिताः'।।

इति **श्लोकगणकारः।** गणरत्ने तु आस्यशब्दोऽपीह पठ्यते' इत्युक्तम्। पूर्वसूत्रे जाताऽतिरिक्ताऽन्तमुदाहर्तुमुचितम्।

नञ्सुभ्याम्। उत्तरपदमिति। समासान्तानां समासावयवत्वेऽपि 'कपि पूर्वमि'त्यस्मादेव ज्ञापकादुत्तरपदाधिकारेऽप्यत्र सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वम्^१। अन्यत्र उत्तरपदस्यैव कार्यित्वं समासान्तरहितस्य। स्पष्टञ्चेदम् 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये।

कपि पूर्वम्। 'नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं, तस्य कपि परे पूर्वमुदात्त-मि'त्यर्थः^२। 'तदन्तस्य समासस्ये'त्यर्थो वा। पूर्वसूत्रापवादः।

ह्रस्वान्ते। 'नञ्सुभ्यां', 'कपि' इति च^३ वर्तते। 'कपि पूर्वमि'त्यस्यापवादः। 'ह्रस्वान्तोत्तरपदकसमासे नञ्सुभ्यां परस्य कपिपूर्वस्य उत्तरपदस्य अन्त्यात् पूर्वम्^४ उदात्तमि'ति सूत्रार्थः।

पूर्वग्रहणमिति। पूर्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनस्तद्ग्रहणमित्यर्थः। एतदर्थमेव पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणम्। अन्यथा^५ 'कपी'त्येव वदेत्। 'अन्त' इत्यनुवृत्त्या इष्टसिद्धेरिति भावः। **अज्ञक इति।** अन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावी नाऽस्तीति

१. 'कार्यित्वमिति न दोषः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'पूर्वं उदात्त इत्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।

३. चकारः ख. ड. नास्ति।

४. 'अन्त्यात् पूर्व उदात्त इत्यर्थः' इति ख. ड. पाठः।

५. 'अन्यथा कपीत्येव वदेदिति भावः' इत्येव लघुशेखरे पाठः।

एतदभावे 'कपि पूर्वमि'ति प्राप्तम् अनेन नियमेन व्यावर्त्यते। तेन 'नञ्सुभ्यामि'ति कप एव उदात्तत्वमिति भावः।

बहोर्नञ्वत्। ननु लाघवात् 'बहुः सुवदि'त्येवाऽस्त्वित्यत आह—
बहुमित्र इति। 'नञो जरमरमित्रे'त्यस्यातिदेशेन प्रवृत्त्यर्थं तथोक्तमिति भावः।
बहुमाने—पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। बहुः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः।

न गुणादयो। 'अवयववाचिनो गुणादयो बहोः परा' इत्यर्थः।
'बहोर्नञ्वदि'ति प्राप्तिः। 'गुण आमन्त्रणे'। चुरादिः^१। पचाद्यच्। **नान्तोदात्ता इति।** नञ्बद्धावप्राप्तस्वरोपलक्षणमेतत्। तेन 'बहुगुणका' इत्यादौ 'कपि पूर्व' 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमि'त्यपि नेति बोद्धव्यम्।

उपसर्गात्स्वाङ्गन्धु। 'प्रादेरुत्तरं, स्वाङ्गवाचि, पर्शुशद्वभिन्नोत्तरपदकसमासे ध्रुवार्थबोधके यदुत्तरपदं, तद् अन्तोदात्तं स्याद्बहुव्रीहौ' इत्यर्थः। यद्वा 'ध्रुवार्थबोधकसमासघटकमि'त्यर्थकं स्वाङ्गविशेषणमेव।

उद्वाहुरिति। न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानमिति भावः। तत्पुरुषे तु अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। पर्शुः=पार्श्वम्।

प्रवण इति। बहुव्रीहौ। तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः। 'प्रनिरन्तः' इति गत्वम्। परिवने 'परिप्रत्युपाऽपे'ति प्राप्तम्। उपसर्गात्किम्? 'शरवणो देशः'। 'बहुव्रीहौ' इत्यस्य निवृत्त्यर्थं 'समास'ग्रहणम्।

अन्तः। 'अन्तर्वणमि'ति अव्ययीभावेऽपि एतदेव।

न निविभ्याम्। 'निविभ्यामुत्तरोऽन्तशब्दो नान्तोदात्त' इत्यर्थः।

परेरभितोभाव मिं। 'अभितः उभयतो भवति अवश्यमि'ति 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। नद्यादौ हि कूलादि उभयतो भवति।

परिकूलमिति। बहुव्रीहिः, प्रादिसमासः, अव्ययीभावो वा । अत्र 'परिप्रत्युपे'ति, 'कूलतीरे'ति वा प्राप्ते^२।

१. 'चुरादेः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'प्राप्तम्' इति लघुशेखरे पाठः।

प्रादस्वाङ्गं सं। 'प्राद् उत्तरपदम् अस्वाङ्गवाचि सञ्ज्ञायामन्तोदात्तं, समासमात्रे' इत्यर्थः। प्रग्रहादयः, प्रगृहादयो वा प्रादिसमासाः, बहुव्रीहयो वा। निरुदकादिः आकृतिगणः। **अभिमुखा शालेति।** प्रादिसमासो, बहुव्रीहिर्वा।

अपाच्च। 'मुखमि'ति वर्तते। 'अपमुखमि'ति अव्ययीभावेऽपि 'परिप्रत्युपाऽपे'ति प्राप्तम्। **एतदेव चेति।** अन्यथा अचश्चित्वादेव सिद्धं स्यादिति भावः। **सीरनामेति।** 'नाम'ग्रहणं सीरेणैव सम्बध्यते, न स्फिगादिभिः, स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्रहणात्। हरदत्तप्रामाण्याद् एषां पर्यायत्वमवगम्यते^१। **स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति।** 'वीणा'ग्रहणसहितः पाठोऽपपाठः। **प्रादिसमासः^२ इति।** अव्ययीभावे तु समासाऽन्तोदात्तत्वेनाऽपि सिद्धम्।

पुरुषाश्चाऽन्वा। अन्वादिष्टः—अप्रधानशिष्टः। यथा 'भिक्षामटे'त्यादौ। यद्वा कस्मिंश्चित्कथिते, योऽन्यः पश्चात्कथ्यते सः—अन्वादिष्टः।

अतेर। अकृदन्तं, पदशब्दश्चेति। अयञ्च अर्थो वृत्तौ। भाष्यातु अतेः उत्तरपदमन्तोदात्तं, कृदन्तं, पदशब्दञ्च वर्जयित्वे'त्यर्थः प्रतीयते।

नेरनि। 'निशब्दाद् उत्तरपदम् अन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे'। **निमूलमिति।** 'निर्गतं मूलमस्ये'ति, 'निर्गतं मूलमि'ति वार्थः। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम्। **निदण्ड इति।** निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति। प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः। **अनित्यत्वादिति।** अंश्चादिषु 'राजन्'शब्दपाठ एवात्र ज्ञापको बोध्यः। अंशु, जन^३, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्ध, पुर। वृत्।

उपाद् द्वय। गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद। वृत्।

उपगौर इति। अव्ययपूर्वपदस्वरः। बहुव्रीहौ अपि एवम्।

१. इतोऽग्रे—'व्याख्यानादेव अस्य सीरग्रहणेन सम्बन्ध' इति तत्त्वम्' इति लघुशेखरे पाठः।

२. इतोऽग्रे—'बहुव्रीहिरपि सम्भवति' इति ख. ड. पाठः।

३. 'जन' इति ख. नास्ति।

सोरव। 'सोः उत्तरपदम् अन्तोदात्तं, निन्दायां, तत्पुरुषे' इत्यर्थः।
पूजायामेवेति। एवञ्च कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावात् थाथादि-
 स्वरोऽत्र नास्ति। **निन्देति।** अनर्थे उपस्थिते यः सुखायमान आस्ते तं प्रतीदं
 वाक्यम् असूयया प्रयुज्यते। **कुब्राह्मण इति।** 'नञ्कुनिपातानामि'ति ईषदर्थे
 चरितार्थम्।

विभाषोत्तु। 'तत्पुरुषरूपेऽपि' उत्पुच्छशब्दे यदुत्तरपदं, तदन्तोदात्तं
 वे'त्यर्थः। **उक्रान्तः पुच्छादिति।** अत्राऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः।

यदा त्विति। केचित्तु 'अस्य लाक्षणिकत्वाद् न ग्रहणम्। किञ्च अयम्
 उत्पुच्छो न तत्पुरुषः, किन्तु तदवयवकः। नाऽपि तद्धटकः पुच्छशब्द
 उत्तरपदमि'त्याहुः।

मूर्धन्नित्यकृतेति। अत एव^१ 'बहुव्रीहि'ग्रहणं चरितार्थम्। अन्यथा
 'मूर्द्धेषु' इत्येव वदेत्। बहुव्रीहिभिन्नञ्च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते। न च
 द्विदन्त' इति बहुव्रीहौ वयोवाचकत्वाभावादत्रादेशाभावे, शसादौ 'पद्त्र' इति
 ददादेशे प्रवृत्त्यर्थं बहुव्रीहिग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वेन, समासान्तनिर्देशे गौरवम्।
 किञ्च समासान्तनिर्देशोऽत्र प्रवृत्तिर्न सुलभा। कृतसमासान्तसाहचर्येण
 दत्रादेशस्यैव ग्रहणाऽऽपत्तेः। अत एव 'द्वयोर्दन्ता' इति^२ विग्रहे 'द्विदन्तः पश्ये'-
 त्यादौ षष्ठीतत्पुरुषे न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। *यथान्यासेऽपि पूर्वोत्तरसाहचर्येण
 विभक्त्यनिमित्तददादेशस्यैव ग्रहणात्। शसादिनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वेन
 असिद्धत्वाच्चेति^३ भावः^४। एवञ्च 'बहुव्रीहि'ग्रहणमपि समासान्ताऽनित्यत्वे

१. अपिः ख. ड. नास्ति।

२. 'केचित्तु अत एव बहुव्रीहिग्रहणम्' इति लघुशेखरे पाठः।

३. 'इति विगृह्य' इति ख. ड. पाठः।

४. 'यथान्यासे हि' इति लघुशेखरे पाठः।

५. 'इति भावः' इति लघुशेखरे नास्ति।

६. इतोऽग्रे- 'भाष्योक्तप्रकृत्यन्तरत्वपक्षे अत्र तदप्राप्तेश्च' इति लघुशेखरे पाठः।

ज्ञापकं^१ बोध्यम्। पक्षे भवत्येवेति। अत्र च सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमिति सिद्धान्तः।

सक्थञ्चा। 'बहुव्रीहौ सक्थि' इति षजन्तः 'सक्थ' शब्दोऽन्तोदात्तो वा स्यात्, 'क्र' शब्दान्तात्परश्चेन्न भवतीत्यर्थः चित्त्वान्नित्यम् अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते, विकल्पोऽयम्। 'नञ्दुःसुभ्याम्' इत्यजन्तस्तु न गृह्यते, व्याख्यानादित्याहुः। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। 'शुक्लगौरयोरादिरि'ति गौरः^२ पर्यायेण आद्यन्तोदात्तः।

परादिश्छन्दसि। इदञ्च समासमात्रे। 'परादिश्चे'त्यस्योदाहरणम्—**उरुक्षया इति**। 'उरूणां=बहूनां क्षयौ'^३ इत्यर्थः। क्षयशब्दः 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः। 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदाऽऽद्युदात्तत्वं प्राप्तं, तत् थाथादिस्वरेण बाधितम्, अतो बाहुलकेन उत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति **वेदभाष्ये** स्थितम्। इदञ्च 'क्षि निवासगत्योरि'त्यतो बाहुलकाद् अधिकरणे एरजन्तः क्षयशब्द इत्यभिप्रायेण। यदि तु घान्तः क्षयशब्दः, तदा थाथादिस्वराऽप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदं सिद्धम्। अस्योदाहरणन्तु 'चोदयित्री सूनृतानामि'ति। सुपूर्वाद् ऊनयतेः क्विप्। सुतराम् ऊनयति अप्रियमिति 'सूनृ'=प्रियं, तच्च तद् ऋतञ्चेति 'सूनृतम्'। 'अयस्मयादीनी'ति भत्वान्नलोपो न।

परान्तोदाहरणम्—**मुष्टिहत्ययेति**। 'मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या'। 'हनस्त चे'ति क्यप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः। त्रिचक्रे—बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, पराऽन्त उदात्तः। पूर्वाऽन्तत्वे—**विश्वायुरिति**।

१. 'ज्ञापकमित्याहुः। बहुव्रीहिकार्यत्वादिति। 'अस्य स्वरस्ये'ति शेषः। तदेकदेशत्वाच्चेति। 'समासान्तस्ये'ति शेषः। समासान्तोदात्तत्वम् = एतत्सूत्रविहितम्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

२. 'पर्यायेण अन्तोदात्तः' इति ख. ड. पाठः।

३. 'क्षयौ इत्यर्थ' इति ख. ड. नास्ति। अतो लघुशेखरात्पूरितमिदम्।

‘विश्वमायुर्यस्मिन् धने’ इति बहुव्रीहिरयम्। ‘विश्व’शब्दः क्वत्रन्तत्वाद् आद्युदात्तः। अस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वं प्राप्तम्। ‘व्यत्ययो बहुलमि’त्यनेनैव सिद्धे ‘परादिरि’ति सूत्रं ‘त्रिचक्रादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वमि’ति वार्तिकं च न कार्यमित्यर्थः यद्वा वाग्रहणेऽनुवर्तमाने, बहुलग्रहणम् एतदर्थलाभार्थं कृतमित्यर्थः। यतो व्यत्ययो ‘बहुलपदार्थ’ इति भावः। ‘बहुल’ग्रहणादेव ‘पुरः सो अस्तु’ इत्यादौ शिट्स्वराप्रवृत्तिः। ‘अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ती’त्यत्र ‘भीही’त्यस्य च स्वरस्य अप्रवृत्तिरित्याद्यूह्यम्।

॥ इति समासस्वराः ॥

॥ अथ तिङन्तस्वराः ॥

पचति गोत्रमिति। ‘गोत्रं=स्वकुलं, पीडयती’त्यर्थः। एवं हि कुत्सा भवति। पचति पचति गोत्रमिति। अनेकार्थत्वात् करोत्यर्थे पचिः। ‘विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखाकरोती’त्यर्थः। पाठविशेषणमिति। योगविभागः कार्यः। ‘कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोरिति’। ‘गोत्रादिनी’ति वर्तते। परिभाषेयम्। ‘यानि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्यविषयाणि तान्येवात्र शास्त्रे गोत्रादीनी’त्यर्थः। ‘यत्र गोत्रादिपदघटितवाक्येन कस्यचित् कुत्सा बोध्यते, क्रियागतमाभीक्ष्ण्यं वा, तानी’ति यावत्। अन्यत्रापीति। ‘चनचिदेवे’त्यादौ। गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयजन, प्रहसन, प्रयतन, प्रत्ययन^१, पवन, यजन, प्रकथन, प्रत्यायन विचक्षण, प्रचक्षण, अवचक्षण^२, स्वाध्याय, भूयिष्ठ। ‘वा नाम’। ‘नामेत्येतद् वा निहन्यते’ इत्यर्थोऽस्य। वृत्।

तिङः किम्? ‘कुत्सितं गोत्रम्’। खनतीति। गोत्रं समेत्य कूपं खनती’त्यर्थः।

१. ‘बहुलम्’ ‘पदार्थः’ इति ख. ड. पाठः।

२. ‘प्रयतन’ इति लघुशेखरे पाठः।

३. ‘अवरक्षण’ इति ख. ड. पाठः।

तिङ्ङितिङः। 'पदस्य' 'पदात्' अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकाराद् अत्र प्रकरणे निहन्यते=सर्वानुदात्तं क्रियते' इत्यर्थः। यथाऽत्र सर्वस्य अनुदात्तता तथा निरूपितं युष्मदस्मत्प्रकरणे। 'उदात्तस्वरितगुणविशिष्टमेव निहन्यते, नान्यदि'ति 'स्वरितो वानुदात्ते' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः।

अतिङ् इति किम्? 'पचति भवति'। पाको भवतीत्यर्थः। वस्तुतः 'अतिङ्'ग्रहणं व्यर्थम्। समानवाक्याधिकारस्य वार्तिकोक्तस्य आवश्यकत्वात्। 'एकतिङ् हि तत्र वाक्यमि'ति भाष्ये स्पष्टम्। अपादादौ किम्? 'तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो'।

निपातैर्यद्यदि। यदादि-यत्रान्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्, न तु 'युक्त'शब्देन समासः। 'निपातैरि'ति विशेषणस्य अनन्वयाऽऽपत्तेः। यदादयो निपातत्वाद् आद्युदात्ताः सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य तु न ग्रहणम्, यत्र यद्योः पृथग्रहणात्।

'यद्यदर्थे च, हेतौ च, विचारे यदि चेच्चणः।

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्याऽऽरम्भविषादयोः।

कच्चित्प्रश्ने, निषेधे^१ नेत्, प्रशंसायां कुवित् स्मृतः^२।। नेत्रिषेधे^३। (नेत-चेत्-शब्दौ^४ निपातसमुदायौ)। 'हन्त करोति'। 'हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निदधानि हवेहवा' इत्यादौ 'दधानी'त्यादेर्निघातश्छान्दसः। एतेन 'हन्तो नु किमाससे' इत्यादि व्याख्यातम्। 'हन्तो' इत्यखण्डो वा निपातो बोद्धव्यः। तथैव पदकारैः पाठात्। 'नेदेवमायुनजत्र देवाः'। 'युनजन्' इति युजेर्लेटि रूपम्। 'अन्यश्चेन्नाऽभिगच्छति'। अत्र न-वाभ्यां विच्छिद्य 'इत्'शब्दस्य पदकाले पाठाद् निपातसमुदायाविमौ^५। 'चण्' इति चेदर्थे णित्। अन्यत्र

१. 'निषेधे च' इति ख. ड. पाठः।

२. इतोऽग्रे-यत्रेति आधारे' इति लघुशेखरे ।

३. अयं ख. ड. पाठो लघुशेखरे नास्ति।

४. 'एतौ' इति लघुशेखरे पाठः।

तु अणित्। 'इन्द्रश्च मृलयाति नः'। इन्द्रश्चेदस्मान् सुखयेदि'त्यर्थः। कच्चिद्
इति निपातसमुदायः प्रश्ने। प्रथा—'चकृमा कच्चिदि'ति। यद्यप्यत्र^१ 'एतैरेव
परभूतैर्योगे नियमो, नाऽन्यै'रित्यर्थक'—'यद्धितुपरमि'ति नियमाद् निषेधो न
प्राप्नोति, तथापि छान्दसत्वेनात्र नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः।

निपातैः किम्? 'यत् कूजति शकटम्'। इणः शतरि, इणो यणि^२
रूपम्। ननु प्रतिपदोक्तत्वात्, यथादिभिर्निपातैः साहचर्याच्च निपात एव
ग्रहीष्यते? सत्यम्। अत्र प्रकरणे क्वचित्तन्वायाऽऽप्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात्। तेन
'यावद्यथाभ्यामि'ति सूत्रे वत्वन्तस्य, अव्ययस्य च यावच्छब्दस्य ग्रहणमिति
स्पष्टमाकरे। युक्तग्रहणं किम्? अन्यत्र साक्षादन्वितैरैतैः परम्परासम्बद्धे^३ मा
भूदिति। यथा—यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् 'यत्रे'त्यस्य 'उत्तरमि'-
त्यनेन साक्षात् सम्बन्धः। 'दक्ष धारणे'। अनुदातेत्।

नह्रः। 'नहे'ति निपातसमुदायो निषेधे वर्तते। **प्रतिषेधयुक्त इति।** 'पूर्व
'भुङ्क्ष्वे'त्युक्ते 'कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवज्ञाने, अवज्ञातुः
उपालिप्सया पुनः क्रोधेन, उपहासेन वा यत्र प्रतिषेधयुक्तं पृच्छ्यते स प्रत्यारम्भ'
इत्यर्थः। **भोक्ष्यसे इति।** 'स्य'स्वरेण मध्योदात्तम्। अदुपदेशात्परत्वात् 'से'
इत्यस्य निघातः। **सत्यं भोक्ष्यसे इति।** 'सत्य'शब्दः 'सत्यादशपथे' इत्यन्तोदात्तो
निपात्यत इत्याहुः।

अङ्गाऽऽ। 'अङ्गे'ति लुप्ततृतीयाकम्। अप्रातिस्लेश्यम् = आनुकूल्यम्—
'अङ्गे'ति आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तम्। अन्तोदात्तमिदमव्ययम्, इन्द्रो

१. 'यद्यपि अत्र यद्धितुपरमिति, एतैरेव परभूतैः' इति ख. ड. पाठः।

२. 'इणो यणि' इति ख. ड. नास्ति।

३. 'परम्परासम्बन्धे' इति लघुशेखरे पाठः।

४. 'कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य' इति ख. ड. पाठः।

अङ्गे'त्यादौ तथा दर्शनादि'त्यन्ये। अङ्ग कूजतीति। अत्र 'अङ्ग' इति अमर्षे। 'कूजती'ति आद्युदात्तम्।

हि च। 'आनुकूल्ये' इत्येव। नेह 'हि कूज वृषल'। अत्रामर्षे 'हि'-शब्दः। उदाहरणे-अवधारणे। 'स्म'शब्दो निपातत्वाद् आद्युदात्तः। छान्दसे दीर्घत्व-षत्वे।

छन्दस्यनेकमपि। अपिना एकमपि। अनृतं हीति। हिः-यत इत्यर्थः। 'यतोऽयं मत्तः, अनृतं च वदति, अतः पाप्मा = 'पापं, चैनं न युनाति=न व्याप्नोतीत्यर्थः। 'अनृतवदनदोषेण न युज्यते' इत्यर्थः। 'युञ् बन्धने' इत्यस्य रूपं-'युनाती'ति। 'अग्निर्हि पूर्वमुदजयतमिन्द्रोऽनूदजयत्'। अत्रैकमाद्युदात्तम्। अपरं निहतम्। अत्र हेतुहेतुमद्भावद्योतको हिरिति, अनेकमपि तिङन्तं हियुक्तम्। तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते, क्वचिदेकस्य, क्वचिदनेकस्येत्येतदर्थमिदम्। छन्दसि दृष्टानुविधानाद् यथाप्रयोगं व्यवस्था।

यावद्यथा। 'यावदि'ति निपातानिपातयोरुभयोरपि^१ ग्रहणमित्युक्तम्। आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुबन्तः। 'यथा' योग्यतादिषु। 'भ्यामि'ति तृतीया।

तुपश्य। 'पूजायामि'ति वर्तमाने पुनः पूजाग्रहणम् 'अनन्तर'ग्रहणस्य अनिघातनिषेधस्य^२ चानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। निषेधानुवृत्तौ हि 'निपातैर्यद्यदी'त्यस्य प्रतिषेधः सम्भाव्येत। पूजायां किम्? 'पश्य मृगो धवति'। तत्त्वकथनमेतत्। 'अहे'त्यस्योदाहरणमाह-आदहेति। त्वादीनान्तु 'माणवको भुङ्क्ते शोभनमि'त्याद्यूह्यम्।

अहो च। पृथग्योगकरणम् उत्तरार्थम्। 'अहो देवदत्तः करोति शोभनम्'। अत्रापि 'पूजायामि'त्येव।

१. 'चैनम्' इति ख. नास्ति।

२. 'उभयोः' इति लघुशेखरे नास्ति।

३. 'निघातनिषेधस्य' इति क्वचित्पाठः।

शेषे विभा। पूर्वं 'पूजायामि'त्युक्तेः अपूजा शेषः। **अहो कटमिति।** पक्षे 'स्य'प्रत्ययस्वरः। अनाश्चर्यभूतमेव वस्तु असूयता आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा। 'शेष'ग्रहणं स्पष्टार्थम्। पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादेव 'पूजायामि'त्यस्य निवृत्तेः। योगविभागसामर्थ्याच्च। तेन पूजायां नित्यं, तदभावे विकल्प इति व्यवस्थोपपत्तेः।

पुरा च। परीप्सा त्वरा। **निकटेति।** विद्योतनादौ अध्ययनं प्रतिषिद्धम्, अतस्तदुपन्यासेन 'त्वरितमधीष्वे'ति गम्यते। पक्षे 'द्योतते' इत्याद्युदात्तम्। पुराशब्दोऽत्र निपात एव, पूर्वोत्तरसाहचर्यात्। परीप्से'त्यस्य प्रत्युदाहरणमाह—**न तेन स्मेति।** 'लट् स्मे' इति भूते लट्। भूतस्य अध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते, न त्वरा।

नन्वित्यनुज्ञै। किञ्चित्कर्तुमुद्यतस्य 'एवं क्रियतामि'त्यभ्युपगमः—**'अनुज्ञा'** तस्याः प्रार्थना—**अनुज्ञैषणा।** 'ननु गच्छामि भोरि'त्युदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्। 'गमनं प्रति मामाज्ञापये'ति गम्यते। पृष्टप्रतिवचनाऽभावात् 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्यस्य न प्राप्तिः। 'ननु' इत्यस्य एकनिपातत्वं ज्ञापयितुम् 'इति'शब्दः सूत्रे।

किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुप। 'किमि'ति लुप्ततृतीयान्तम्। 'क्रियाप्रश्ने इति किमो विशेषणम्। 'अनुपसर्गमि'त्यादि तिङो विशेषणम्। 'अप्रतिषिद्धमि'ति अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थकं तिङन्तविशेषणम्। 'किं देवदत्तः पचति, आहोस्वित्पठती'त्यादौ उभयोः संशयविषयत्वात्, उभयोरपि किमा युक्तत्वेन निघातनिषेध इति केचित्।

हरदत्तस्तु 'उभयोः संशयविषयत्वेऽपि, किंशब्देन स्वसन्निहितक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु आहोस्विदित्यनेन। 'क्रियाप्रश्ने' इति चोच्यते, तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध' इत्याह।

क्रियाप्रश्ने किम्? कारकप्रश्ने मा भूत्—'किं भक्तं पचति, आहोस्विद्

अपूपानि'ति। 'प्रश्ने' किम्? 'किं पठती'ति पाठः। 'किमधीते' इति तु अपपाठः। उपसृष्टत्वात्। किं द्विज इति। द्विजस्य^१ अपठनं हि प्रतिषिद्धम्। इदन्तु युक्तमुदाहरणम्—'किं संन्यासी पचति'। केचित्तु 'प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः, तदप्रतियोग्यर्थकं तिङन्तमित्यर्थः, तदा मूलोक्तमेव उदाहरणमि'त्याहुः।

लोपे वि। 'किमर्थयोगेऽपि किमोऽप्रयोगे' इत्यर्थः। अर्थाध्याहारवादे इदम्। पक्षे निघातः, पक्षे आद्युदात्तम्—'पचती'त्यादि। किंशब्दाप्रयोगाद् अप्राप्तविभाषेयम्। केचित्तु 'तदर्थयोगस्य सत्त्वात् प्राप्तविभाषैवे'त्याहुः। 'क्रियाप्रश्ने' इत्यादि सर्वमिहापि अनुवर्तते।

एहि मन्ये प्रहासे। उदाहरणे 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति पुरुष-व्यत्ययः। एहि मन्यसे इति। सूत्रे 'एहि मन्ये' इति, 'प्रहासे चे'ति सूत्रविहित-लङनुवाद एव। धातुमात्रं विवक्षितमिति भावः। इदञ्च वृत्तौ स्पष्टम्। भाष्यतु—उत्तमोऽपि विवक्षितः। 'एहि मन्ये रथेन यास्यसी'ति प्रत्युदाहरणम्। 'एहि त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्ये' इत्यर्थ इति प्रतीयते। गत्यर्थेति। 'एही'त्यस्य गत्यर्थत्वादिति भावः।

जात्वपूर्वम्। तृतीयास्थाने व्यत्ययेन प्रथमा उभयत्र। 'अविद्यमानपूर्वमि'ति जातुविशेषणं, न तिङन्तस्य। 'आहो-उताहो'सूत्रे 'अनन्तर'ग्रहणादिति वक्ष्यते।

किंवृत्तञ्च चि। 'चिदुत्तरमि'ति बहुव्रीहिः—किंवृत्तविशेषणम्। प्रथमा पूर्ववत्। पूर्वसूत्रात् 'अपूर्वमि'ति वर्तते। तेन^२ 'देवदत्तः किञ्चित्पचती'त्यादौ न। विभक्त्यन्तमित्यादि। न तु 'किमीय' इत्यादि। व्याख्यानमेव^३ चात्र शरणम्। किमा वृत्तं=निष्पन्नमित्यर्थः। चिच्छब्दश्चादिगणेऽनुदात्तो निपात्यते।

१. 'द्विजस्य अपचनं हि' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'तेन देवदत्तः किञ्चित्पचतीत्यादौ न' इति ख. ड. नास्ति।

३. 'व्याख्यानमेवात्र' इति लघुशेखरे पाठः।

आहो-उताहो। अपूर्व किम्? 'अयमाहो भुङ्क्ते'। वक्ष्यतीति। सान्तरं हि तत्र 'शेषः'। तथा च तत्र शेषप्रक्लृप्त्यर्थम् 'अनन्तर'ग्रहणमिति भावः। ननु 'अपूर्वमि'त्यनुवर्तनात्, तस्य च तिङन्तविशेषणत्वात्सपूर्वं तिङन्तं शेषो भविष्यतीति, किम् 'अनन्तरग्रहणेनेति चेत्, न, इदमेव ज्ञापयति—'अपूर्वमि'ति न तिङन्तविशेषण-मिति स्पष्टं भाष्ये।

शेषे वि। 'अपूर्वमि'त्येव । तेन 'अयमाहो देवो वर्षती'त्यत्र निहतमेव।

गत्यर्थलोटा। अत्र 'सर्वे'ति लुप्तविभक्तिकं कारकविशेषणम्। कारक-पदेन प्रत्यासत्त्या लकारवाच्यं कर्तृकर्मरूपमेव कारकं गृह्यते। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। तदाह—**यत्रैवेति।** अस्य फलमाह—**उह्यन्तां देवदत्तेनेति।** अत्र^१ यद्यपि कर्तृभेदोऽस्ति, तथापि लवाच्यकर्मभेदो नास्तीति, भवत्येव प्रतिषेधः। एवम् 'आगच्छ देव ग्रामं, रामं द्रक्ष्यसी'त्यादौ कर्मभेदोऽपि, लवाच्यकर्त्रैक्याद् भवत्येव। **पचौदनमिति।** अत्र लृङन्तं निहतमेव।

पिता ते ओदनमिति। अत्र^१ आगमने देवः कर्ता, ग्रामः कर्म। भोजने तत्पिता कर्ता, ओदनः कर्मेति कारकभेदः।

त्वञ्चाहञ्चेति। लोङ्वाच्यकारकापेक्षया यत्र लृङ्वाच्यं कारकं किञ्चिद् अधिकं भवति, तत्राऽप्ययं प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थं सर्वग्रहणम्। प्रकृते एकस्यान्यत्वेऽपि सर्वं नाऽन्यदिति भावः। एवं लोङ्वाच्यकारकापेक्षया लृङ्वाच्यं कारकं यदा न्यूनं भवति, लोङ्वाच्यमधिकं भवति—आगच्छतं देवदत्तयज्ञदत्तौ! देवदत्त ओदनं भोक्ष्यते' इति, अत्रापि प्रतिषेधो भवत्येव । 'सर्व'शब्दस्वारस्येन लृट् सर्वकारके^२ एव। लोट्सम्बन्धितदपेक्षया अन्यत्वाभावस्य निमित्तत्व-प्रतीतेरित्याहुः।

लोट् च। न चेत्कारकमिति। 'गत्यर्थलोट्वाच्यकारकापेक्षया उदाहरणभूतलोट्वाच्यं कारकं सर्वञ्चेदन्यत्र भवती'त्यर्थः।

विभाषितं सो। 'अनुत्तममि'त्यस्य। 'उत्तमपुरुषभिन्नमि'त्यर्थः।

१. 'अत्र' इति क्वचिन्नास्ति।

२. 'सर्व' इति ख. ड. नास्ति।

‘न चेत्कारकं सर्वाऽन्यदि’त्येव। पक्षे निहतम्। पखे त्रैस्वर्यम्। प्रत्युदाहरणे पूर्वैण नित्यं निघातप्रतिषेधः।

हन्त च। ‘विभाषितमि’ति सम्पूर्णं सूत्रम्, ‘लोडि’ति च वर्तते। ‘गत्यर्थलोटे’त्यादि निवृत्तम्। अस्यापि विकल्पेन निषेधविधायकत्वात्, ‘निपातैर्यद्यदी’ति नित्यनिषेधप्राप्तेः, प्राप्तविभाषेयम्। **हन्त प्रविशेति।** पक्षे अन्तोदात्तम्। पक्षे निहतम्। **प्रभुनजावहै इति।** ‘भुजोऽनवने’ इति आत्मनेपदम्। अत्रापि ‘निपातैर्यद्यदी’ति नित्यं निघातप्रतिषेधः।

आम एकान्तर। ‘अनन्तिक’शब्देन असन्निहितम्, अदूरं चोच्यते^१। अत एव उदाहरणे प्लुतैकश्रुती न। आमन्त्रितत्वाद् आद्युदात्तत्वम्। ‘आम् भो देवदत्ते’त्यत्र ‘नामन्त्रिते’ इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वं बोध्यम्।

आम्यपचसीति। अत्र निघातो भवत्येव। आमः किम्? शाकं पचसि देवदत्त^२। **आम्यचसि देवदत्तेति।** अत्र अन्तिकत्वान्न एकश्रुतिः। किन्तु निघात एव। भाष्ये ‘अनन्तिकं=दूरमि’ति पक्षान्तरमप्युक्तम्। तत्र सामर्थ्यादिकश्रुतेर्बाधः। अन्यथा निघातस्य एकश्रुत्या बाधितत्वादितदं व्यर्थमेव स्यात्। अत एव एतद्दृष्ट्या^३ एकश्रुतेरसिद्धत्वाभावोऽपि बोद्धव्यः। प्रकरणाच्च निघातस्यापि बाधः^४। अन्यथा एकश्रुतिप्रकरणे एव ‘नाऽऽम एकाऽन्तरमि’ति ब्रूयात्।

प्लुतोदात्तत्वस्य तु नायं प्रतिषेधः। ‘आम एकान्तरे एकश्रुत्य-
प्रतिषेधः’ इति वार्तिकान्तरं^५। अस्य वार्तिकोक्तपक्षस्य ‘नैव वा पुनरत्रैकश्रुतिः

१. ‘बोच्यते’ इति लघुशेखरे पाठः।

२. ‘अत एव एकश्रुतेः असिद्धत्वाभावोऽपि बोध्यः’ इति लघुशेखरे पाठः।

३. ‘बाधः’ इति ख. ड. नास्ति ।

४. इतोऽग्रे-‘मूलेऽपि अनन्तिकं=दूरं, तत्र विहितम् ऐकश्रुत्यं न, निघातनिषेधप्रकरणे पाठात्। वचनसामर्थ्याद् निघातोऽपि न’ इत्येव पाठः। ‘प्लुतश्च नेत्यपपाठः’ इति लघुशेखरे पाठः।

प्राप्नोति' इत्यादिना भाष्यकृता प्रत्याख्यानात्, अत्र सूत्रे आद्यः पक्ष एव ज्यायान्। एवञ्च एतदुदाहरणविषये प्लुतो नैवेति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम्।

यद्धितुपरम्। इदं बहुव्रीहिणा तिङो विशेषणम्। **नान्यैरिति।** 'यदि-हन्तेत्यादिभिरित्यर्थः। **निघातो भवतीति।** 'न तु लोट् चे'ति प्राप्तो निषेधो भवतीत्यर्थः। अत्र सूत्रे रुहेर्गत्यर्थत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेन तद्योगात् 'एही'त्यस्य प्राप्तो निघातनिषेधो 'विभाषितं सोपसर्गमि'त्युक्तेर्न भवतीत्याहुः। भाष्ये तु छान्दसत्वेन समाहितम्।

चनचि। अत्र 'गति'ग्रहणेनोपसर्गग्रहणम्। तेन 'शुक्लीकरोति चने'त्यत्र 'करोति'शब्दोऽनित एवेति स्पष्टं भाष्ये। कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोरेव गोत्रादीनि। नेह—'सुखाकरोति गोत्रम्'। अत्र निघात एव।

चादिषु च। 'न चवाऽहे'ति सूत्रनिर्दिष्टाश्चादय एव गृह्यन्ते, सन्निकृष्टत्वात्। तदाह—**चवेत्यादि।** उदाहरणे 'खादती'त्यस्य न निघातप्रसङ्गः, नानावाक्यत्वात्। समुच्चय-विकल्पयोः अनेकधर्मत्वात् परं तदुक्तिः।

चवायोगे इति। 'चवायोगे प्रथमा' इत्युत्तरसूत्रेणेत्यर्थः। इदञ्च वृत्तौ स्पष्टम्। 'चानुकृष्टत्वाद् अत्र 'अगतेरिति नानुवर्तते' इति तदाशयः। 'चनचिदिवे'त्यत्र कैयटस्तु 'चवायोगे' इत्यत्रापि 'अगतेरिति 'अनुवर्तते' इत्याह।

चवायोगे। 'प्रथमे'त्यस्य 'प्रथमोच्चारिते'त्यर्थः। 'योग'ग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधार्थम्। तद्ध्वनयन्नुदाहरति—गागाश्च चारयतीति। नियमोऽयं—'प्रथमैव, नाऽन्ये'ति। **इतो वा सातिमीति। अस्य 'दिवो वा पार्थिवादधि' 'इन्द्रं महो वा रजसः' इत्युत्तरवाक्ये। 'इन्द्रं प्रति सातिं= धनदानम्, अधि= आधिक्येन, ईमहे = याचामहे'। वैदिकनिघण्टौ याचिकर्मसु 'ईमहे' इति पाठात्। कस्माल्लोकादित्याकाङ्क्षायामाह—'इतः = अस्माल्लोकात्पार्थिवाद्वि, दिवो वा, महो= महतः, प्रौढात्, रजसः'=**

१. 'रजसः = रज्जकात्' इति तु लघुशेखरे पाठः।

रक्षकात्, अन्तरिक्षलोकाद्वे'ति मन्त्रार्थः। ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्य उत्तरत्राऽनुषङ्गात्कथं प्रथममेतदिति चेत्। अनुषक्तस्याऽपि औपाधिकभेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात्। एतच्च वेदभाष्ये स्पष्टम्।

हेति क्षि। 'धर्मोल्लङ्घनं-क्षिया'। उदाहरणे द्वितीयस्य निघातो भवत्येव, 'ह'योगाभावादिति बोद्धव्यम्।

अहेति वि। अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रेषणं^२ 'विनियोगः'। अस्योदाहरणे पूर्ववद् निघातप्रतिषेधः, प्लुतश्च बोध्यः।

चाहलोपे। लोपोऽत्र अप्रयोग एव। शास्त्रेण लोपविधानाभावात्। अर्थ-प्रकरणादिना गम्यमानत्वाच्च अप्रयोगः। चः^३ समुच्चये। 'अह'शब्दः केवलार्थः। समानकर्तृके 'च'शब्दस्य लोपः। नानाकर्तृके तु 'अह'शब्दस्य। 'एवे'त्यादेः- 'अवधारणार्थकैवशब्दप्रयोगे सती'त्यर्थः।

अनवक्लृप्ताविति। 'असम्भावनायामि'त्यर्थः। 'न क्वचिद्भोक्ष्यसे' 'न क्वचिदध्येष्यसे' इत्यर्थः। **इन्द्र वाजेष्विति।** 'अवे'ति तिङन्तस्येह निघातः। निघाताभावस्य तूदाहरणान्तं बोद्धव्यम्। **शुक्ला व्रीहय इति।** समानकर्तृके चलोप' इति नियमः अवधारणाऽर्थैवशब्दप्रयोगे एव, न तु सर्वत्रेति, अस्ति 'च'लोपः। पक्षे निहतम्। पक्षे आद्युदात्तम्।

वैवावेति। वै स्फुटार्थे, अक्षमायाञ्च। 'वावे'ति प्रसिद्धौ, स्फुटाऽर्थे च।

एकान्या। 'समर्थाभ्यां = समानार्थाभ्यामि'त्यर्थः। **अजामेकामिति।** 'अन्यामि'त्यर्थः। जिविः-प्रीणनार्थः। अत्र प्रकरणे क्वचित्साहचर्या-नाश्रयणज्ञापनार्थं 'समर्थ'ग्रहणम्।

यद्वृत्तात्। यद्वृत्तमिति, न तु डतर-डतमविभक्त्यन्तमेवेत्याग्रहः।

१. क्षिया='छि! छिः!! 'छिप्या-छिया' इति भाषायां जुगुप्सायाम्।

२. 'प्रेषणे' इति ख. ड. पाठः।

३. 'चः समुदाय' इति ख. ड. पाठः।

इदञ्च भाष्ये ध्वनितम्। अत्र व्यवहिते इति। तेन 'यो जात एव पर्यभूष-
दि'त्यादौ निघातप्रतिषेधः सिद्ध्यति। अत्र मानन्तु 'पूजनात्पूजितमि'ति सूत्रे
'पूजित'ग्रहणम्। तद्धि 'काष्ठाऽध्यापकः' इत्यादौ अनुदात्तताविधानाय। तत्र
काष्ठादिभ्यः' इति वार्तिकम्। तत्र 'पूजनादि'त्येव प्रत्यासत्त्या, ससम्बन्धिकतया
च पूजितपरिग्रहे सिद्धे, 'पूजित'ग्रहणम् अनन्तरप्रतिपत्त्यर्थं सद् 'इह प्रकरणे
पञ्चमीनिर्देशेऽपि आनन्तर्यं नाऽऽश्रीयते' इति ज्ञापयतीत्याहुः। 'यथेच्छप्रवृत्तौ
वेति वाच्यम्'। 'यत्र क्वचन यजते'। अत्र पक्षे निहतम्। पक्षे आद्युदात्तम्।

पूजनात्पू। अत्र वृत्तिकृत् 'काष्ठादिभ्य' इति सूत्रे पपाठ, तद् भ्रमात्।
काष्ठादिगणपाठेन सूत्रकारेणाऽपि ज्ञापितमेतत्। काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना
भवन्ति। उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयम्।

अत्र वृत्तिन्यासादयः — 'समासविषयमेतत्। काष्ठादारुणादीनां
प्रवृत्तिनिमित्त^१भूताऽध्ययनाऽऽभिरूप्यादिविशेषणत्वेनाऽसामानाधिकरण्यात्,
समासाऽप्राप्तौ, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तन्निमित्तविभक्तेर्लुकि काष्ठाऽ-
ध्यापकादिसिद्धिरित्याहुः। भाष्यकारस्तु—'असमासे एव क्रियाविशेषणीभूतानां^२
'दारुणमि'त्यादीनां मलोपो निपात्यते' (३इति)। युक्तञ्चैतत्। समासाऽधिकाराभावात्।
मयूरव्यंसकादित्वे प्रमाणाभावाच्च। अत एव 'मलोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकं
वार्तिककृता आरब्धम्। एवञ्च 'दारुणमि'त्यादयः प्रयोगा असाधव एव,
भाष्यविरुद्धत्वादिति ध्येयम्।

पूजनात्किम्? 'दारुणाऽध्यापकः'। 'दारुणसञ्ज्ञक' इत्यर्थः। काष्ठादिभ्यः
किम्? 'शोभनाऽध्यापकः'।

सगतिरपि। अपिना अगतिः। तदाह—तिङन्तमिति। 'न लुट्'
इत्यादिनिषेधापवादः। 'सगतिरिति तुल्ययोगे 'सह'शब्दः। तेन गतेरपि

१. 'प्रवृत्तिनिमित्तीभूत' इति क्वचित्पाठः।

२. 'क्रियाविशेषणीभूतानाम्' इति लघुशेखराद् गृहीतम्।

३. इतिः क्वचिन्न।

निघात^१ इत्याहुः। तिङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रस्य अतिङ्विषयत्वलाभार्थम्। अत्रापि गतिग्रहणेनोपसर्गस्यैव ग्रहणमिति 'चनचिदि'ति सूत्रे^२ भाष्ये स्पष्टम्। तेन 'यत्काष्ठा शुक्लीकरोती'त्यादौ 'निपातैर्यद्यदी'ति प्रतिषेध एव।

यत्काष्ठा प्रपचतीति। 'यत्काष्ठं पचती'त्यपपाठः, भाष्यविरोधात्। 'काष्ठा' इति आकारान्तस्यैव गणे पाठाच्च^३। काष्ठा, दारुण, अज्ञात, पुत्र, वेश, 'सुभगाऽर्थे', अनाज्ञात, अमातापुत्र (अनुज्ञात, अपुत्र) अयुत, अद्भुत अनुक्त, भृश, घोर, कल्याण, सुख, परम, सु , अति। वृत्।

कुत्सने च सु। 'पदादि'ति निवृत्तम्। 'कुत्सनाऽर्थे सुबन्ते परे' इत्यर्थः। अयं विधिः परत्वात्प्रतिषेधान् बाधते। **यत्पचतः पूतीत्यादि।** 'पूती'ति क्रियाविशेषणत्वात्प्रपञ्चकम्। **पचति क्लिश्नातीति।** 'पाकक्रियाकर्तृकक्लेश' इत्यर्थः। पूजः, 'पूयी'धातोर्वा बाहुलकाद् औणादिके तिपि, तत एव गुणाभावे, आद्युदात्तत्वं 'पूति'शब्दस्य प्राप्नोतीत्यत आह—**पूतिश्चानुबन्ध इति।** 'चकाराऽनुबन्ध' इत्यर्थः। इदञ्च निघातसन्निधयोगशिष्टम्। तेन यदा निघातः, तदाऽन्तोदात्तम्। अन्यदा तु आद्युदात्तमेवेति बोध्यम्। **वा बह्वर्थमिति।** 'बहुवचनान्तं तिङन्तमि'त्यर्थः।

गतिर्गतौ। अयम् 'उपसर्गा' इत्याद्युदात्तत्वापवादः। गतौ परे अनुपसर्गस्य गतेः अनभिधानेन प्रयोगाभावात्, 'उपसर्गा' इति वक्तव्ये, 'गति'ग्रहणं लाघवार्थम्, उत्तरार्थञ्च। यद्यपि अयम् अभौ सावकाशः, तथापि 'अभिर्गतौ' इति वक्तव्ये 'गति'ग्रहणात्सर्वत्रापि प्रवर्तते। एतावतैव तदपवादत्वव्यवहार इत्याहुः।

अभ्युद्धरतीति। अत्र 'उत्'शब्दे यणि, अभेः^४ निघाते, अनिघाते वा विशेषाभावेऽपि, प्रवृत्तिमात्रेणोदाहृतम्। 'अभिसंहरति' इति मुख्यं फलम्।

१. 'निघातमाहुः' इति लघुशेखरे पाठः।

२. 'इति सूत्रे भाष्यम्' इति ख. ड. पाठः।

३. 'प्रपचतीति' इति क्वचित्पाठः।

४. इतोऽग्रे—'काष्ठ इति ह्रस्वं पठतां तु भाष्यविरोध एव' इति लघुशेखरे पाठः।

५. 'अभेः निघाते विशेषाभावेऽपि' इति ख. ड. पाठः।

गतौ किमिति। गतेः शुद्धे तिङन्ते प्रयोगः, गतियुक्ते वा, कृदन्ते वा। तत्र कृदन्ते सगतौ, अगतौ च कृत्स्वर-थाथादिस्वर-गतिस्वरेषु कृतेषु, शेषनिघातेन गतेः 'निघातस्याभावात्, 'तिङि 'चोदात्तवती'ति 'तिङि' उदात्तवत्येवे'ति नियमात्, अनुदात्तवति तिङन्ते तदप्रसङ्गात्, उदात्तवति तेनैव सिद्धेश्च, पारिशेष्यादगतावेव भविष्यतीति प्रश्नः। **आ मन्द्रैरिति।** 'ते प्राग्धातोः' इत्यस्य 'प्रयोगनियमार्थमिदम्। प्रयोगनियमपक्षमभिप्रेत्यैव च 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्चे'त्यारब्धम्। यदा तु भाष्यरीत्या सञ्ज्ञानियमार्थत्वमभिप्रेत्य तत्प्रत्याख्यायते, तदा 'गतौ' इति व्यर्थम्। आङो गतित्वाभावादेव अप्राप्तेः। 'मन्द्र'शब्दस्तु रूढिशब्दत्वान्न क्रियावाची। 'आ मन्द्रैरि'त्यत्र न दोषः। अगतित्वात्। 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गतिसञ्ज्ञा। न च अत्र आङो मन्द्रं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि? 'याहि' शब्दं प्रतीति भाष्यस्यायमेवार्थः - 'यत्क्रियान्वयः तत्क्रियांव्यवहितत्वान्न गतित्वं, मन्द्रस्तु न क्रियावाची'ति।

यत्तु कैयटादयः - 'ननु परनिमिताऽनुपादाने 'यत्क्रियायुक्ता' इति कथं लभ्यते? उच्यते - 'पदस्ये'त्यधिकारात् पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानात् एतद्विशेषलाभ' इति। तनुच्छम्। अस्मदुक्तरीत्या भाष्यस्य सामञ्जस्यात्। एकार्थीभाव एव तत्परिभाषाप्रवृत्तेश्च। युष्मदस्मदादेशनिघातविधौ परिभाषाप्रवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च। न च मन्द्रादिकरणकेन्द्रकर्तृकं यानम् आङा विशेष्यत इति, समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रति गतित्वमस्त्येव, अत एव 'अभ्युद्धरती'त्यादौ अभेगीतित्वमिति वाच्यम्। धातूपसर्गयोः सम्बन्धस्य अन्तरङ्गत्वेन साधनाऽन्वयात् पूर्वमेव तदन्वयात्। अत एव 'उपास्यते गुरुः' इत्यादेः सकर्मकत्वमिति भाष्य एव स्पष्टम्।

१. 'निघातस्य भावात्' इति ख. पाठः।

२. 'प्रयोगनियमार्थत्वे इदम्' इति ख. ड. पाठः।

तिङि चो। 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्यस्यापवादोऽयम् । अनु-
पसर्गस्यापि गतेर्धात्वव्यवहितस्य सत्त्वात् । उदाहरणे 'निपातैर्यद्यदी'ति
निघातप्रतिषेधाद् उदात्तवत्त्वं तिङन्तस्य । 'यच्छुक्लीकरोती'त्यत्र चेश्चिन्त्वेऽपि
चित्स्वरो 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन निपाताऽऽद्युदात्तत्वमेव बाधते, न^१ तु
एतमिति, अत्र 'शुक्ली'शब्दस्य निघातः ।

ननु 'आमन्द्रैरि'त्यत्र रक्प्रत्ययाऽन्ते 'मन्द्र'शब्दे परे आडो निघातनिवृत्यर्थं
तदित्यत आह—यत्क्रियेति । एवञ्च तिङ्ग्रहणाभावेऽपि गत्याक्षिप्तक्रियावाचकस्य
'उदात्तवती'ति विशेषणादपि तन्निवृत्तिः सिद्धेति^२ भावः । तत्र दोषमाह—
धातावेवेति । यस्य वाच्यरूपया क्रियया युक्तास्तं धातुं प्रत्येव गतित्वादिति
भावः । एवञ्च 'यत्^३ पचती'त्यादावेव स्यात्, न तु 'यत् प्रकरोती'त्यादौ ।
तिङ्ग्रहणे तु सति 'यं धातुं प्रति गतित्वं तदघटिते तिङन्ते परे' इत्यर्थः
सम्पद्यत इति न दोषः ।

अत्र 'तिङ्'शब्देन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन 'उपपदमतिङि'ति
सूत्रस्थाऽस्मदुक्तरीत्या 'प्रपचिततरामि'त्यत्र असमासे उदात्तवति आमन्ते
गतेर्निघातः सिद्धः । तिङन्तं तु तत्र नोदात्तम् । आम्रस्वरेण शेषनिघातात् ।
ध्वनितञ्चेदं भाष्ये ।

एते निघाताः, तत्प्रतिषेधाश्च पदकाले विच्छिद्य पाठेऽपि भवन्ति,
संहिताऽधिकाराभावादित्याहुः ।

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

॥ अथ स्वरसञ्चारप्रक्रिया ॥

वस्तुतस्त्विति । 'इगन्तानाञ्च द्व्येषामि'त्यस्य 'फिषः' इत्यप-
वादस्य सत्त्वादिति भावः । संहितायान्विति । 'तयोर्वावची'ति सूत्रस्थ-

१. 'न तु एनम्' इति लघुशेखरे पाठः ।

२. 'सिद्धयेदिति भावः' इति ख. पाठः ।

३. 'यत्प्रपचति' इति ख. ड. पाठः ।

‘संहिता’ग्रहणस्य आ शास्त्रसमाप्तेः अधिकारात्, स्वरितविधेश्च तदन्तर्भावादिति भावः। अयमेव संहिताऽधिकारो ज्ञापयति—एतदधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेऽपि प्रवृत्तिः’ (इति)। अन्यथा असंहितायां कालव्यवायादेव न भविष्यति, किं तदधिकारपाठेन?

तेन पदकालेऽपि ‘ईळे’ इत्यादीनां निधातः, ‘अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णू’ इत्यादौ अवग्रहे आनडादयः, पदविभागे च वस्-नसादयः सिद्ध्यन्ति। अशक्त्यादिना कालव्यवायेऽपि नसादयः। व्यवधानञ्च मात्राकालेन, न तदधिकेनेत्यादि निरूपितम्। संहिताधिकारस्थन्तु यणादिकं, स्वरितप्रचयादिकञ्च नेति बोध्यम्।

नन्वेवं ‘पुरः’ ‘हितमि’त्यवग्रहे ‘हि’शब्दस्य स्वरितत्वं बहुचैः पाठ्यमानं न सिद्ध्येत्, संहिताऽधिकारस्थत्वेन कालव्यवाये अप्रवृत्तेरिति चेत्, न,

‘यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः।

उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे’ १॥

इति प्रातिशाख्ये विशिष्य विधानात्। नन्वेवम् ‘उपगन्तवै’ ‘अन्वेतवाऽ’ इत्यादीनाम् अवग्रहे उत्तरखण्डाऽऽद्यवर्णस्य प्रचयः स्यादिति चेत्, न, ‘पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानाम् असंहितवदुत्तरान्’ इति विशेषवचनात् २।

१. अस्य व्याख्या—‘अनेकीभवतां=प्रश्लेषम् आप्नुवतां, पुनः सन्धीयमानानाम् = एकीक्रियमाणानां, यथा=येन प्रकारेण स्वर उपदिष्टः शास्त्रे, तं स्वरम् अक्षराणाम् अवग्रहेऽपि तथैव कुर्यादित्यर्थः’ इति लघुशेखरे पाठः।
२. इतोऽग्रे—‘पद्यं = पदार्द्धम्। द्व्युदात्तानां पदानामुत्तरान् पदाऽर्द्धादीन्, स्वरविधौ असंहितवज्जानीयादित्यर्थः। एवं ‘रत्नधातमम्’, ‘अललाभवन्तीरि’त्यादीनां क्रमकाले ‘इति’शब्दोत्तरभागे प्रचयो न प्रवर्तते।

परिग्रहे त्वनार्षाऽन्तात् तेनैवैकाक्षरीकृतात्।

परेषां न्यासमाचारं व्याडिस्तौ चेत्स्वरौ परौ’ ॥ इति वचनात्।

शब्देन्दुशेखरः पुत्रो, मञ्जूषा चैव कन्यका।

स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥१॥

शब्देन्दुशेखरः सोऽयं फणिभाष्योक्तिभूषितः।

सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥२॥

॥ इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टरचिते,

शब्देन्दुशेखराऽऽख्ये सिद्धान्तकौमुदी-व्याख्याने, उत्तरार्द्धे,

वैदिकप्रकरणं, स्वरप्रकरणं च समाप्तिमगमत् ॥

॥ समाप्तश्चाऽयं शब्देन्दुशेखरापरनामा बृहच्छब्देन्दुशेखराऽऽख्यो ग्रन्थः ॥

परिग्रहो 'वेष्टक' उच्यते । 'अनार्ष'शब्देन तथाभूत 'इति'करणः । स च द्व्यक्षर
आद्युदात्तः, पदाध्यासस्य मध्ये वर्तमानः, पूर्वपदान्तमादिना स्पृशति, द्वितीयपदादिमम्
अन्तिमेन स्पृशति, तदाऽयं विकारः पदसन्धिरुक्तः । स च व्यञ्जनादिः, स्वरादिर्वा
भवति । यदि व्यञ्जनादिस्तदा प्रचये प्राप्तेऽयम् अपवादः । अनार्षाद् इति ।
करणात्परेषामक्षराणां न्यासम् = उदात्तम् आचारं व्याडिः आचार्यो मन्यते । यदा तु
स्वरादिर्भवति, तदा तेन स्वरादिना एकाक्षरीकृतात्परेषां न्यासमाचारमिति तुल्यम् ।
तौ = उदात्तस्वरितौ चेत् स्वरौ परौ भवत' इत्यर्थः । 'अनार्षान्तात्' इत्यस्योदाहरणम्—
'रत्नधातममिति रत्नधातमम्' । 'तेनैवैकाक्षरीकृतादि'त्यस्य उदाहरणम् 'अलला-
भवन्तीरित्यललाभवन्तीः' । 'अलला' इति शब्दाऽनुकरणमिति तद्भाष्यकृतः । इति
'सर्वेष्टसिद्धिः' । इति लघुशब्देन्दुशेखरे श्रीनागेशभट्टाः प्राहुः ।

१. इतोऽग्रे—'शुभमस्तु । कल्याणं भवतु । श्रीरामाय नमः । श्रीर्जयति' । इति ख. पुस्तके
पाठः । इति शिवम् ।

॥ श्रीः ॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरे स्मृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामानि

ग्रन्थादिनाम	पृष्ठसंख्या	ग्रन्थादिनाम	पृष्ठसंख्या
१. अथर्वणश्रुतिः	३३४	२३. एकशेषवादः (मञ्जूषा)	३६५
२. अनिट्कारिकाः	१७०१	२४. एकीयमतम्	१७३५, १८३१
३. अन्ये १०, १२५, १५३, १६०		२५. एके	१६०
४. अभियुक्ताः	३५४, २२१९	२६. एवकारवादः (मञ्जूषा)	५९४
५. अमरः	५२४, ७१०	२७. कल्पतरुः	२००४
६. अमरटिप्पणम्	२८५	२८. कल्पसूत्रम्	२१८८
७. अमरव्याख्या	१३५१	२९. कश्चित्	५८
८. अर्वाचीनाः	१८३५	३०. कात्यायनः	२२१८
९. अष्टाध्यायी	३२३	३१. कात्यायनसूत्रम्	२२१८
१०. आकरः	२६३, २९५	३२. कात्यायनप्रातिशाख्यम्	२२१८
११. आकरग्रन्थाः	१२९	३३. कालिदासः	८३६
१२. आगमशास्त्रम्	३६	३४. काव्यप्रकाशः	६५०
१३. आत्रेयाः	१७७१	३५. काव्यप्रकाशव्याख्यातारः	६५०
१४. आथर्वणश्रुतिः	३३४	३६. काव्यप्रदीपः	१५७२
१५. आपस्तम्बसूत्रम्	२२१७	३७. काव्यप्रदीपोद्घोतः	७८२
१६. आश्वलायनः	१३०१	३८. काशिका	६
१७. आश्वलायनसंहिताः	२२१७	३९. किरणावली	९७९
१८. इन्द्रः	७	४०. कीचकवधम्	१०८३
१९. उज्ज्वलदत्तः	५१५, ६०३	४१. कुसुमाञ्जलिः	१९५९
२०. उणादिसूत्रम्	२१०८	४२. केचित्	२४, ३२
२१. उद्योगपर्व (महाभारतम्)	२०१९	४३. कैयटः	३, ५, ७९
२२. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्	३३	४४. कैयटानुसारिनवीनग्रन्थाः	१५९

४५. कोशः (अमरः)	२, ३४६	७४. धातुवृत्तिः	१६४५
४६. कौस्तुभः (शब्दकौस्तुभः)	१६७	७५. नन्दिकेश्वरः	६
४७. क्षीरस्वामी	१८०३	७६. नवीनग्रन्थाः	१५९
४८. गणरत्नम्	२३०८	७७. नव्याः	१५७, १४३१
४९. गणरत्नकृत्	७७०, १००३	७८. नारायणवृत्तिः	७५३
५०. गणरत्नमहोदधिः	१९१३	७९. नैयायिकाः	३४३
५१. गणव्याख्यानम्	४१५	८०. नैरुक्ताः	२११३
५२. गुरवः	३२, ३२६	८१. न्यासकृतः	४२७, १६६५
५३. गुरुचरणाः	३०५	८२. पञ्चपादीवृत्तिः	२११७
५४. गृह्यवृत्तिः	७५३	८३. पदकाराः	२१८९
५५. गौतमस्मृतिः	१२०१	८४. पदमञ्जरी	२८८, ७४०
५६. चन्द्रगोमिः	१६४८	८५. पराशरपुराणम्	११२३
५७. चान्द्रः	१७६७	८६. परिभाषाप्रकरणानि	१६६५
५८. चान्द्रसूत्रम्	१६४९	८७. परे तु	७, ७७
५९. छन्दोगाः	७५९	८८. पाणिनिः	१७०८
६०. छान्दोग्योपनिषत्	५७	८९. पाणिनीयधातुपाठः	१७८५
६१. जयदेवः	४१६	९०. पाणिनीयशिक्षा	४०, ४९
६२. जयमङ्गला (भट्टिटीका)	८३६	९१. पातञ्जलभाष्यम्	९११
६३. जयादित्यः	१५, १८, १५२८	९२. पुञ्जराजः	७९७
६४. जरदनुसारिणः	४९७	९३. पुरुषकारः	१७१३
६५. जिनेन्द्रबुद्धिः	१८२८	९४. पूर्वाचार्याः	१४५४
६६. जैमिनिसूत्रम्	६४७	९५. प्रकाशः	५९४
६७. तन्त्रम्	८	९६. प्रकाशकाराः	१५२४
६८. त्रिकाण्डशेषः	११७२	९७. प्रतिपन्नाः	१७७१
६९. तैत्तिरीयसंहिता	२२१७	९८. प्रसादकृतः	३१७
७०. दशपादीवृत्तिः	५१५	९९. प्राचीनप्रवादः	१५४४
७१. दामोदरकोषः	२०८०	१००. प्राञ्चः	३८, ८२
७२. दुर्गः	१६४५, १६६५	१०१. प्राचां ग्रन्थाः	२२०१
७३. धातुपाठः	१७०२	१०२. प्रातिशाख्यम्	३२, ५७

१०३. प्रामाणिकाः	१५२८	१३२. माधवः	८२, १७०
१०४. फिट्सूत्रम्	२१८५	१३३. मिश्रग्रन्थः	१७१
१०५. फिट्सूत्रवृत्तिः	२२४३	१३४. मीमांसकः	३४३, ८७०
१०६. फिड्वृत्तिः	२२४४	१३५. मीमांसावार्तिककाराः	२१५४
१०७. बहवः	६४०	१३६. मुकुटः	४६४
१०८. बह्वचाः	१६७४	१३७. मेदिनीकोशः	४२२, ७५८
१०९. बोपदेवः	१६९९	१३८. मैत्रेयः	१८२७
११०. ब्रह्माण्डपुराणम्	२०९१	१३९. यजुर्वेदः	२१९३
१११. ब्राह्मणम्	४२०	१४०. यजुर्वेदीयकठशाखा	२१९२
११२. भट्टभास्करादयः	१६६५	१४१. यादवकोशः	५१५, १६६६
११३. भट्टिकाव्यम्	७२०, ९२९	१४२. याज्ञवल्क्यः	२१८८
११४. भर्तृहरिः	६	१४३. याज्ञिकाः	२०७९
११५. भागुरिः	४६१	१४४. रक्षितः	१०८३
११६. भाट्टाः	२०८१	१४५. रघुः (रघुवंशम्)	२१७८
११७. भारविः	१५७०	१४६. राघवभट्टः	८
११८. भाष्यम्	२, ४, ५	१४७. राणायनीयशाखा	३६
११९. भाष्यकृत्	२०	१४८. रामायणम्	४२०
१२०. भाष्यकैयटौ	४, ३०	१४९. रुद्रकोशः	१९३७
१२१. भाष्याऽनुसारिणः	४११	१५०. लिङ्गानुशासनसूत्रम्	२०९५
१२२. भाष्यपरिशीलनशालिनः	१०३४	१५१. वर्द्धमानः	२०३३
१२३. भाष्यप्रदीपोद्द्योतः	३४, ५३	१५२. वाक्यार्थविदः	१८५
१२४. मञ्जूषा	७३, ७६	१५३. वाग्भटः	१०९
१२५. मनुः	२१८	१५४. वाचस्पतिः	७११
१२६. मनोरमा (प्रौढमनोरमा)	१६, ३२	१५५. वार्तिकम्	२०४४
१२७. मन्दः	७८०	१५६. वामनः	८३, ३१७
१२८. महाकविः (कालिदासः)	८३७	१५७. विवरणकारः	५६
१२९. महाभाष्यम्	२२१७	१५८. विवरणकृतः	५८
१३०. महेश्वरः	६	१५९. विश्वकोशः	१४९५
१३१. माघः	७८०	१६०. वृत्तिः, वृत्तिकारः	८५

१६१. वृद्धाः	२३९	१८५. शिक्षाविवरणकृतः	५८
१६२. वृद्धोक्तिः	१४३१	१८६. श्रीपतिदत्तादयः	५०५
१६३. वेदभाष्यम्	२७१	१८७. श्रीहर्षः	२७७
१६४. वेदभाष्यकाराः	१७१९	१८८. श्राद्धकाण्डम् (हेमाद्रिः)	२०९१
१६५. वेदान्तग्रन्थाः	२०३६	१८९. शुल्बसूत्रम्	७४६
१६६. वैदिकनिघण्टुः	२०८२	१९०. श्लोकगणकारः	२३०८
१६७. वैदिकशिक्षा	३२	१९१. समासवादः (मञ्जूषा)	४२८
१६८. वैद्यकम्	१७७०	१९२. सम्मताकृत	१६५३
१६९. वैयाघ्रपद्यवार्तिकम्	१८१०	१९३. स्वामी	४६१
१७०. व्याकरणवार्तिककाराः	२६०	१९४. सीरदेवः	१९१
१७१. व्याकरणान्तरसूत्रम्	४०८	१९५. सुबर्थवादः (मञ्जूषा)	७९८
१७२. व्याख्यातारः	१८९३	१९६. सुबोधिनीकारः	४५१
१७३. व्याख्यादर्शः	२९२, २९६	१९७. सुब्धातुवृत्तिः	१९१३
१७४. व्याघ्रभूतिकारिकाः	१६४८	१९८. सुधाकरमुखाः	८३५
१७५. शतपथब्राह्मण-तद्भाष्यादिः	२२१७	१९९. स्मृतिः	७१०
१७६. शङ्करभगवत्पादाः	१३७१	२००. हनुमन्नाटकम्	११७०
१७७. शङ्खः	७१०	२०१. हरदत्तः	३१
१७८. शाकटायनः	१८२८	२०२. हरिः	३१
१७९. शाबरभाष्यम्	४२०	२०३. हर्षः	४२२
१८०. शारदटिप्पणम्	८	२०४. हलायुधकोशः	९१८
१८१. शाश्वतकोशः	५६४	२०५. हेमचन्द्रकोशः	७७९
१८२. शास्त्रकृतः	१४७	२०६. हेमाद्रिः	२०९१
१८३. शाङ्करभाष्यम्	१३९७	२०७. हेलाराजः	३१
१८४. शिक्षा (पाणिनीया)	६		

बृहच्छब्देन्दुशेखरे व्याख्यातानामष्टाध्यायीसूत्राणां सूची

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्
	अ
४९	अ अ ८।४।६८
१४६७	अंशं हारी ५।२।६९
२०५	अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१
८२६	अकथितं च १।४।५१
२१२३	अकर्तरि च कारके ३।३।१९
९१३	अकर्तर्युणे पञ्चमी २।३।२४
२२९६	अकर्मधारये ६।२।१३
१५७३	अकृच्छ्रे प्रियसुख ८।१।१३
१६७३	अकृत्सार्वधातु ७।४।२५
२२८८	अके जीविकार्थे ६।२।७३
९३२	अकेनोर्भवविष्यदाध २।३।७०
९७५	अक्षशलाकासंख्याः २।१।१०
२१२९	अक्षेषु ग्लहः ३।३।७०
११८१	अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६
१३८४	आगारान्ताद्वन् ४।४।७०
११६२	अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२
१३०१	अग्नेर्द्वक् ४।२।३३
२०२१	अग्नौ परिचाशयोप ३।१।१३१
१०६९	अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३
२१७५	अग्राघत् ४।४।११६
११३०	अग्रान्तशुद्धशुभ्र ५।४।१४५
२१८७	अङितश्च ६।४।१०३
२१९७	अङ्गयुक्तं तिङाका ८।२।९६
३८९	अङ्गस्य ६।४।१

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्
२२८७	अङ्गानि मैत्रये ६।२।७०
२३१५	अङ्गात्प्रातिलोम्ये ८।१।३३
११२२	अङ्गुलेर्दारुणि ५।४।११४
१५२६	अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ५।३।१०८
१३४६	अ च ४।३।३१
६५५	अचः ६।४।१३८
२२२९	अचः कर्तृयकि ६।१।१९५
१५०	अचः परस्मिन् पूर्ववि. १।१।५७
२०६०	अचः उपसर्गात् ७।४।४७
११८१	अचतुरविचतुरसु. ५।४।७७
१०८	अचश्च १।२।२८
१६६९	अचस्तास्वत्थल्य ०७।२।६१
१३०६	अचित्तहस्तिधेनो. ४।२।४७
१३५८	अचित्ताददेश ० ४।३।९६
५४०	अचि र ऋतः ७।२।१००
१७८९	अचि विभाषा ८।२।२१
५०२	अचि श्नुधातुभ्रुवां. ६।४।७७
४८२	अचो ङिति ७।२।११५
१९९	अचोऽन्त्यादि टि १।१।६४
२०१०	अचो यत् ३।१।९७
१७२	अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६
२३०५	अच्कावशक्तौ ६।२।१५७
४७०	अच्च घेः ७।३।११९
१०५२	अच्छ गत्यर्थवदेषु १।४।६९
११८०	अच्छत्यन्वपूर्वा. ५।४।७५

२०१४ अजर्यं सङ्गतम् ३।१।१०५
 १५०५ अजादी गुणवचना. ५।३।५८
 १५९८ अजादेद्वितीयस्य ६।१।२
 ७०५ अजाघतष्टाप् ४।१।४
 ११४४ अजाघदन्तम् २।२।३३
 १३९७ अजाविभ्यां थ्यन् ५।१।८
 १५१९ अजिनान्तस्योत्तरप. ५।३।८२
 १६६६ अजेर्व्यघञपोः २।४।५६
 १८४९ अञ्जनगमां सनि ६।४।१६
 १५१३ अज्ञाते ५।३।७३
 २०५४ अञ्जेः पूजायाम् ७।२।५३
 १४९६ अञ्जेलुक् ५।३।३०
 २२५७ अञ्जेश्छन्दस्यसर्व. ६।१।१७०
 २०५० अञ्जोऽनपादाने. ८।२।४८
 १७९१ अञ्जेः सिचि ७।२।७१
 ११२३ अञ्जासिकायाः ५।४।११८
 ३८५ अटकुप्वाङ्नुम्व्यवा. ८।४।२
 १७५९ अङ्गार्यगालवयोः ७।३।९९
 १३४६ अणजौ च ४।३।३३
 १९५३ अणावकर्मकाच्चित. १।३।८८
 १२८८ अणिञोरनार्षयोर्गु. ४।१।७८
 २२८८ अणि नियुक्ते ६।२।७५
 २१२७ अणिनुणः ५।४।१५
 ६२ अणुदित्सवर्णस्य चा. १।१।६९
 १३५५ अणुगयानादिभ्यः ४।३।७३
 २४९ अणोऽप्रगृह्यस्यानु. ८।४।५७
 २१२१ अण् कर्मणि च ३।३।१२
 १४८० अण् च ५।२।१०३
 ३०२ अतः कृकमिकंसकु ८।३।४६

१६४२ अत आदेः ७।४।७०
 १२४९ अत इञ् ४।१।९५
 १४८२ अत इनिठनौ ५।२।११५
 १७५६ अत उत्सार्वधातुके ६।४।११०
 १६५० अत एकहलमध्ये ६।४।१२०
 १२८७ अतश्च ४।१।१७७
 १५४३ अतिग्रहाव्यथनक्षे० ५।४।४६
 ८६३ अतिरतिक्रमणे च १।४।९५
 १४९९ अतिशायने तमबि. ५।३।५५
 १०६९ अतो शुनः ५।४।९६
 २३१० अतेरकृत्पदे ६।२।१९१
 ३८० अतो गुणे ६।१।९७
 १५९५ अतो दीर्घो यञि ७।३।१०९
 ३९० अतो भिस ऐस् ७।१।९
 ५५२ अतोऽम् ७।१।२४
 १६२० अतो येयः ७।२।८०
 ३०३ अतो रोरप्लुता. ६।१।११३
 १६७९ अतो लोपः ६।४।४८
 १६९२ अतो ल्यान्तस्य ७।२।२
 १६६१ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७
 १६११ अतो हेः ६।४।१०५
 ९९५ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
 १८४९ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८
 २६८ अत्रानुनासिकः पूर्व. ८।३।२
 १२७० अतिभृगुकुत्सवसि. २।४।६५
 ६६१ अत्वसन्तस्य चाधा. ६।४।१४
 १७४४ अदः सर्वेषाम्. ७।३।१००
 १७६० अदभ्यस्तात् ७।१।४
 १६१ अदर्शनं लोप १।१।६०

- ६७१ अदस औ सुलोपश्च १२।१०७
 २३२ अदसो मात् १।१।१२
 ६५६ अदसोऽसेर्दादुदोमः ८।२।८०
 १३१५ अदूरभवश्च ४।२।७०
 ७७ अदेङ् गुणः १।१।२
 २०६१ अदो जग्धिर्त्यप्ति. २।४।३६
 २०४१ अदोऽनने ३।२।६८
 १०५३ अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 ५५६ अदङ्गतरादिभ्यः प. ७।१।२२५
 २१७७ अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४
 १४४७ अद्यश्चीनावष्टब्धे ५।२।१३
 ३०२ अधः शिरसी पदे ८।३।४७
 १४६७ अधिकम् ५।२।७३
 ९२९ अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८
 १०१३ अधिकरणवाचिना च २।२।१३
 १४९७ अधिकरणविचाले च ५।३।४३
 २१५५ अधिकरणे बन्धः ३।४।४१
 २०३० अधिकरणे शेतेः ३।२।१५
 ११५९ अधिकरणैतावत्त्वे च २।४।१५
 १३५७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७
 ८६२ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३
 ९४६ अधिरीश्वरे १।४।९७
 ८५४ अधिशीङ्स्थासां कर्म १।४।४६
 ९२२ अधीगर्थदयेशां क. २।३।५२
 १९९४ अधीष्टे च ३।३।१६६
 १४९३ अधुना ५।३।१७
 १९२६ अधेः प्रसहने १।३।३३
 ११४८ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टा. २।४।५
 १४०७ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुग. ५।१।२८
 २१३८ अध्यायन्यायो ३।३।१२२
 १४६६ अध्यायानुवाकयो. ५।२।६०
 १३८४ अध्यायिन्यदेशका. ४।४।७१
 १३५५ अध्यायेष्वेवर्षेः ४।३।६९
 १४४८ अध्वनो यत्खौ ५।२।१६
 २२७४ अध्वर्युकषाययोर्जा. ६।२।१०
 ११४७ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् २।४।४
 १२७३ अन् ६।४।१६७
 ७१५ अन उपधालोपिनो ०४।१।२८
 ४७३ अनङ् सौ ७।१।९३
 १३९ अनचि च ८।४।४७
 १५२९ अनत्यन्तगतौ क्तात् ५।४।४
 १०५३ अनत्याधान उर. १।४।७५
 १६११ अनद्यतने लङ् ३।२।१११
 १६०५ अनद्यतने लुट् ३।३।१५
 १४९३ अनद्यतने हिल्न्यत. ५।३।२१
 १५३८ अनन्तावसथेतिह. ५।४।२३
 २१९८ अनन्त्यस्यापि प्र. ८।२।१०५
 ८०२ अनभिहिते २।३।१
 १९८९ अनवक्लप्यमर्ष. ३।३।१४५
 ९८९ अनश्च ५।४।१०८
 २१८० अनसन्तात्रपुं. ५।४।१०३
 ५८५ अनाप्यकः ७।२।११२
 २२८५ अनिगन्तोऽञ्चतौ. ६।२।५२
 १७६० अनितेः ८।४।१९
 ६५५ अनिदितां हलः ६।४।२४
 १०५० अनुकरणं चानि. १।४।६२
 १४६८ अनुकाभिकाभीकः ५।२।७४
 ११८३ अनुगवमायामे ५।४।८३

१५३३ अनुगादिनष्टक् ५।४।१३	८५९ अनुर्लक्षणे १।४।८४
१४४८ अनुग्वलं गामी ५।२।१५	११४७ अनुवादे चरणानाम् २।४।३
६४३ अनुदात्तं सर्वम् ८।१।१८	१७०७ अनुविपर्यभिनिभ्यः ८।३।७२
१५८६ अनुदात्तडितः १।३।१२	१३५२ अनुशक्तिकादीनां च ७।३।२०
२२०५ अनुदात्तं पदमेक ६।१।१५८	२५८ अनुस्वारस्य ययि ८।४।५८
२१९७ अनुदात्तं प्रश्नान्ता ८।२।१००	१२५३ अनृष्यान्तर्ये वि ४।१।१०४
२२०९ अनुदात्तस्य च य ६।१।१६१	१०८४ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४
१७३६ अनुदात्तस्य चर्दु ६।१।५९	१२२ अनेकालशित्सर्वस्य १।१।५५
१३०५ अनुदात्तादेर ४।२।४४	२१९४ अनो नुद् ८।२।१६
१३६९ अनुदात्तादेश्च ४।३।१४०	७१५ अनो बहुव्रीहेः ४।१।१२
२२२३ अनुदात्ते च ६।१।१९०	२३०३ अनो भावकर्मव ६।२।१५०
२१८३ अनुदात्ते च कुध ६।१।१२०	१९२८ अनोरकर्मकात् १।३।४९
२०७३ अनुदात्तेतश्च ३।२।१४९	२३१० अनोरप्रधानकनी ६।२।१८९
१७४४ अनुदात्तोपदे ६।४।३७	१०६९ अनोऽश्मायः सरसां ५।४।९४
२२५१ अनुदात्तौ सुप्पितौ ३।१।४	२३०१ अन्तः ६।२।१४३
१८८७ अनुनासिकस्य क्वि ६।४।१५	२३०९ अन्तः ६।२।१७९
२६९ अनुनासिकात्परोऽनु ८।३।४	२०४१ अन्तः ८।४।२०
१४४५ अनुपदसर्वा ५।२।१९	१३५२ अन्तःपूर्वपदाद्वञ् ४।३।६०
१४७१ अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९०	४२३ अन्तरं बहियोगोप० १।१।३६
१९५१ अनुपराभ्यां कृजः १।३।७९	१०५२ अन्तरपरिग्रहे १।४।६५
१९५१ अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७६	८५७ अन्तराऽन्तरेण युक्ते २।३।४
२०५२ अनुपसर्गात्फु ८।२।५५	२१२९ अन्तर्धनो देशे ३।३।७८
१९२७ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३	९०६ अन्तर्धी येनादर्शन १।४।२८
२०२५ अनुपसर्गाल्लि ३।१।१३८	७४९ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ४।१।३२
७२७ अनुपसर्जनात् ७।१।१४	२३०९ अन्तश्च ६।२।१८०
८९० अनुप्रतिगृणश्च १।४।४१	२०३६ अन्तात्यन्ताध्वदूर ३।२।४८
१४२८ अनुप्रवचनादि ५।१।१११	१९३ अन्तादिवच्च ६।१।८५
१३११ अनुब्राह्मणादिनि ४।२।६२	१५०७ अन्तिकबाढयोर्नेद ५।३।६३
९८० अनुर्यत्समया २।१।१५	२२५६ अन्तोदात्तादुत्तर ६।१।१६९

२२३७ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०
 २२९० अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८२
 १००० अत्रेन व्यञ्जनम् २।१।३४
 ७५४ अन्यतो ङीष् ४।१।४०
 २१५४ अन्यथैवंकथमित्यं ३।४।२७
 ९८४ अन्यप्रदार्थं च संज्ञा २।१।२१
 ९०८ अन्यारादितरतं दि. २।३।२९
 २०७६ अन्येऽभ्योऽपि ३।२।१७८
 २१८६ अन्येषामपि दृश्य. ६।३।१३७
 २०४९ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१
 २१५९ अन्वच्यानुलोम्ये ३।४।६४
 ११८३ अन्ववतप्ताद्रहसः ५।४।८१
 २१२९ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१
 २०५९ अपचितश्च ७।२।३०
 १२३७ अपत्यं पौत्रप्रभृ. ४।१।१६२
 १०७५ अपथं नपुंसकम् २।४।३०
 १३३३ अपदातौ साल्वात् ४।२।१३
 ३९६ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८।३।५५
 ९७० अपपरिबहिरञ्चवः २।१।१२
 ९१२ अपपरी वर्जने १।४।८८
 १३७९ अपमित्ययाचिता. ४।४।२१
 ७४३ अपरिमाणबिस्ता. ४।१।२२
 २१९१ अपरिहृताश्च ७।२।३२
 १९८४ अपरोक्षे च ३।२।११९
 ८७५ अपवर्गे तृतीया २।३।६
 १२२० अपस्करोरथाङ्गम् ६।१।१४९
 २१८१ अपस्पृधेथामानृचुरा. ६।१।३६
 २३१० अपाच्च ६।२।१८६
 १९२० अपाच्चतुष्पाच्छकु. ६।१।१४२

१५४३ अपादाने चाही. ५।४।४५
 ९०२ अपादाने पञ्चमी २।३।२८
 ८६३ अपि पदार्थसम्भाव. १।४।९६
 १२७३ अपूर्वपदादन्यतर. ४।१।१४०
 ४७३ अपृक्त एकाल्. १।२।४१
 १००३ अपेतापोढमुक्तप. २।१।३८
 १२९९ अपोनष्प्रपानप्तृ. ४।२।२७
 ६७४ अपो भि ७।४।४८
 ५१२ अप्तृन्तृचस्वसृन. ६।४।११
 १०९३ अप्पूरणीप्रमाणयोः ५।४।११६
 २२५ अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।१२९
 ७२६ अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८
 १३५८ अभिजनश्च ४।३।९०
 १५२७ अभिजिद्विदभृ. ५।३।११८
 १९८२ अभिज्ञावचने लट् ३।२।११२
 ८५४ अभिनिविशश्च १।४।४७
 १३५७ अभिनिष्क्रमति द्वा० ४।३।८६
 २१२५ अभिनिसः स्तनः ८।३।८६
 १९५२ अभिप्रत्यतिभ्यं १।३।८०
 ८६१ अभिरभागे १।४।९१
 २१२७ अभिविधौ भाव. ३।३।४४
 २३१० अभेर्मुखम् ६।२।१८५
 २०५७ अभेश्चाविदूर्ये ७।२।२५
 १४४९ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७
 १७३९ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३
 २२२४ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९
 १६६४ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८
 १७४४ अभ्यासाच्च ७।३।५५
 १६०१ अभ्यासे चर्च ८।४।५४

२१६४ अभ्युत्सादयांप्रज. ३।१।४२
 २०३७ अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३
 २०१८ अमावस्यदन्य. ३।१।१२२
 १३४६ अमावास्याया वा ४।३।३०
 ३८३ अमि पूर्वः ६।१।१०७
 २१८० अमु च च्छन्दसि ५।४।१२
 ११९० अमूर्धमस्तकात्स्वा. ६।३।१२
 १०६२ अमैवाव्ययेन २।२।२०
 २१९० अमो मश् ७।१।४०
 २१९५ अमनरूधरवरित्यु. ८।२।७०
 २०२८ अम्बाम्बगोभूमिसं ८।३।९७
 ५०० अम्बार्थनद्योर्हस्वः ७।३।१०७
 ५७६ अम् सम्बुद्धौ. ७।१।९९
 १४६८ अयः शूलदण्डा. ५।२।७६
 १८६१ अयङ् यि किङिति ७।४।२२
 २१६० अयस्मयादीनि च्छ. १।४।२०
 १६८० अयामन्ताल्वाय्ये. ६।४।५५
 २२९२ अरिष्टगौडपूर्वे च ६।२।१००
 २०३२ अरुर्द्विषदजन्तस्य. ६।३।६७
 १५४६ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोर. ५।४।५१
 १७६७ अर्तिपिपत्योश्च ७।४।७७
 २०७७ अर्तिलूधूसूखन. ३।२।१८४
 १८०२ अर्तिह्रीक्लीरीकनू. ७।३।३६
 ३२७ अर्थवदधातुरप्रत्य. १।२।४५
 २२८१ अर्थे ६।२।४४
 १०१८ अर्धं नपुंसकम्. २।२।२
 १०७६ अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१
 १४०४ अर्धात्परिमाणस्य ७।३।२६
 १३३६ अर्धाघत् ४।३।४

२२९१ अर्मे चावर्णद्वयच्. ६।२।९०
 २०१४ अर्यः स्वामिवै. ३।१।१०३
 ६०६ अर्वणस्त्रसावनजः ६।४।१२७
 १४८७ अर्शादिभ्योऽच् ५।२।१२७
 २०७१ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
 १९९४ अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६९
 २०७१ अलंकृञ्जिराकृ. ३।२।१३६
 २१४१ अलंखत्वोः प्रतिषे. ३।४।१८
 ११८५ अलुगुत्तरपदे ६।३।१
 १२१ अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 ४७३ अलोऽन्यात्पूर्व. १।१।६५
 ११२९ अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६
 ११४५ अल्पात्तरम् २।२।३४
 १५१९ अल्पे ५।३।८५
 ४४६ अल्लोपोऽनः ६।४।१३४
 १५२२ अवक्षेपणे कन् ५।३।९५
 २१२ अवङ्स्फोटायनस्य ६।१।१२३
 २१७३ अवचक्षे च ३।४।१५
 २०१२ अवघपण्यवर्या ग. ३।१।१०१
 १३४४ अवयवादृतोः ७।३।११
 १३६८ अवयवे च प्रा. ४।३।१३५
 १४२२ अवयसि ठञ्च ५।१।८४
 ११८२ अवसमन्धेभ्यस्तम. ५।४।७९
 १६५८ अवाच्चालम्बनावि. ८।३।६८
 १४५२ अवात्कुटारच्च ५।२।३०
 १४४७ अवारपासत्यन्तानु. ५।२।११
 १३३२ अवृद्धादपि बहु. ४।२।१२५
 १२६२ अवृद्धाभ्यो नदी. ४।१।११३
 २१३८ अवे तृस्त्रोर्घञ् ३।३।१२०

२१६६ अवे यजः ३।२।७२
 २१२३ अवोदैधोद्यप्रश्रथ. ६।४।२९.
 २०२ अव्यक्तानुकरणस्या. ६।१।९८
 १५४७ अव्यक्तानुकर. ५।४।५७
 ९६१ अव्ययं विभक्तिसमी. २।१।६
 १५५२ अव्ययसर्वनाम्ना ५।३।७१
 ७०१ अव्ययादाप्सुपः २।४।८२
 ९६१ अव्ययीभावः २।१।५
 ९६८ अव्ययीभावश्च २।४।१८
 १३५२ अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
 ९७२ अव्ययीभावे चाका. ६।३।८१
 ९८८ अव्ययीभावे शर. ५।४।१०७
 २१५८ अव्ययेऽयथाभि. ३।४।५९
 २१८३ अव्यादवद्या. ६।१।११६
 १८८० अशनायोदन्य. ७।४।३४
 १०८३ अशाला च २।४।२४
 १७८१ अशनोतेश्च ७।४।७२
 १८८१ अश्वक्षीरवृषलव. ७।१।५१
 १२२४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४
 १४५० अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९
 २१२९ अश्वाघस्यात् ७।४।३७
 १२५७ अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०
 २१७६ अश्विमानण् ४।४।१२६
 १५३० अषडक्षाशितं. ५।४।७
 १२०७ अषष्ठ्यतृतीया. ६।३।९९
 ६१२ अष्टन आ विभक्तौ ७।४।८४
 २२५९ अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२
 ६१२ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१

१६३३ असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५
 १४०० असमासे निष्का. ५।१।२०
 १३७३ असंज्ञायां तिल. ४।३।१४९
 १३३६ अ साम्प्रतिके ४।३।९
 १६०१ असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२
 २१७५ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 २०३४ असूर्यललाटयोर्दृ. ३।२।३६
 १०५२ अस्तं च १।४।६८
 १४९५ अस्ताति च ५।३।४०
 १३८३ अस्तिनास्तिदिष्टं. ४।४।६०
 १६२४ अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६
 ५६२ अस्थिदधिसक्थ्य. ७।१।७५
 १०७७ अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९
 १५९२ अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
 १४८४ अस्मायामेधास्र. ५।२।१२१
 १५४६ अस्य च्चौ ७।४।३२
 २१५८ अस्यतितृषोः क्रि. ३।४।५७
 १७४५ अस्यतिवक्ति. ३।१।५२
 ७६८ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।५३
 १०६४ अहः सर्वैकदेश. ५।४।८७
 ६७९ अहन् ८।२।६८
 २२८१ अहीने द्वितीया ६।२।४७
 २३२२ अहेति विनियोगे च ८।१।६१
 २३१६ अहो च ८।१।४०
 १०६५ अह्णखोरेव ६।४।१४५
 १०६६ अह्णोऽदन्तात् ८।४।७
 १०६५ अह्णोऽह एतेभ्यः ५।४।८८

आ

४४४ आ कडारादेका सं. १।४।१

१३७७ आकर्षात्ष्ठल् ४।४।१
 १४६६ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४
 १४२८ आकालिकडा. ५।१।११४
 १३८१ आक्रन्दाद्वञ्च ४।४।३८
 २३०६ आक्रोशे च ६।२।१५८
 २१३६ आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११३
 २१२७ आक्रोशेऽवन्यो. ३।३।४५
 २०७१ आक्वेस्तच्छील. ३।२।१३४
 ९०६ आख्यातोपयोगे १।४।२९
 १४४७ आगवीनः ५।२।१४
 १२७१ आगस्त्यकौण्डि. १।४।७०
 १२९८ आग्रहायण्य. ४।२।२२
 १९२७ आङ उद्गमने १।३।४०
 ५२५ आङि चापः ७।३।१०५
 २०३० आङि ताच्छील्ये ३।२।११
 १९१९ आङो दोऽना. १।३।२०
 ४६८ आङो नाऽस्त्रि. ७।३।१२०
 २१८३ आङोऽनुना. ६।१।१२६
 १९२१ आङो यमहनः १।३।२८
 २०१२ आङो यि ७।१।६५
 ९७९ आङ् मर्यादाभि २।१।१३
 ९१२ आङ् मर्यादावचने १।४।८९
 २८७ आङ्माङोश्च ६।१।७४
 १४३६ आ च त्वात् ५।१।१२०
 २२९२ आचार्य्योप. ६।२।१०४
 २२७८ आचार्य्योपस. ६।२।३६
 ६८५ आच्छीनद्योर्नुम् ७।१।८०
 २१९० आज्जसेरसुक् ७।१।५०
 ५०० आटश्च ६।१।९०

१६४३ आडजादीनाम् ६।४।७२
 १६११ आडुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२
 १४१३ आढकाचितपा. ५।१।५३
 २०३७ आढ्यसुभगस्थूल. ३।२।५६
 ५०० आणनद्याः ७।३।११२
 १६२६ आतः ३।४।११०
 २१६८ आत ऐ ३।४।९५
 २०२४ आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६
 २१३४ आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
 २२०१ आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
 ४६३ आतो धातोः ६।४।१४०
 २०२७ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
 २१६६ आतो मनिन्क्व. ३।२।७४
 १९६५ आतो युक् चि. ७।३।३३
 २१४० आतो युच् ३।३।१२८
 १७२४ आतो लोप इटि च ६।४।६४
 ११८७ आत्मनश्च ६।३।६
 १६४४ आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५
 १७४० आत्मनेपदेष्व. ३।१।५४
 १३९७ आत्मन्विश्वज. ५।१।९
 २०४४ आत्ममाने खश्च ३।२।८३
 १३९७ आत्माध्वानौ खे ६।४।१६९
 १३६७ आथर्वणिकस्येक. ४।३।१३३
 १०५१ आदरानादरयोः. १।४।६३
 ७२६ आदाचार्य्या. ७।३।४९
 २२७७ आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७
 २२७० आदिः सिचो. ६।१।१८७
 २०५५ आदिकर्मणि क्तः क. ३।४।७१
 २०५२ आदितश्च ७।२।१६

१६ आदिरन्त्येन स. १।१।७१
 २२८६ आदिरुदातः ६।२।६४
 १६६३ आदिर्जिह्वः १।३।५
 २२२९ आदिर्णमुल्य. ६।३।१९४
 २२९६ आदिश्चिह्न ६।२।१२५
 २०७५ आदृगमहन. ३।२।१७१
 १२२ आदेः परस्य १।१।५४
 १७२० आदेच उप. ६।१।४५
 ३९६ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९
 १८२ आदृगुणः ६।१।८७
 ५८७ आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१
 १०९ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६
 २२९५ आद्युदात्तं द्वय. ६।२।११९
 २२५० आद्युदात्तश्च ३।१।३
 ९३४ आधरोऽधिकरणम् १।४।४५
 ११६१ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ६।३।२५
 २०२१ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७
 १६२६ आनि लोट् ८।४।१६
 २०६८ आने मुक् ७।२।८२
 १७७० आन्महतः समा. ६।३।४६
 १२३१ आपत्यस्य च ६।४।१५१
 २१८३ आपोजुषाणोवृ. ६।१।११८
 ११३४ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५
 १८४९ आप्ज्ञपृथामीत् ७।४।५५
 १५६३ आबाधे च ८।१।१०
 २१५१ आभीक्ष्ये. ३।४।२२
 १६३० आमः २।४।८१
 २३२० आम एकान्तरमाम. ८।१।५५
 ६५३ आमन्त्रितं पूर्वमवि. ८।१।७२

२२११ आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८
 २२११ आमन्त्रितस्यं च ८।१।१९
 ४०६ आमि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२
 १६४३ आमेतः ३।४।९०
 १६३३ आम्रत्ययवत्कृजो. १।३।६३.
 २१९७ आम्रेडितं भर्त्सने ८।२।९५
 ७३९ आयनेयीनीयियः फढ. ७।१।२
 १६७६ आयादय आर्ध. ३।१।३१
 ९४२ आयुक्तकुशलाभ्यां. २।३।४०
 १३५८ आयुधजीविभ्यश्छः ४।३।९१
 १५२६ आयुधजीविसंघा. ५।३।११४
 १३७८ आयुधाच्छ च ४।४।१४
 १२६७ आरगुदीचाम् ४।१।१३०
 १६०६ आर्धधातुकं शेषः ३।४।११४
 १६०५ आर्धधातुकस्येड्. ७।२।३५
 २२८६ आर्यो ब्राह्मणकुमा. ६।२।५८
 १४०० आर्हादगोपुच्छसं. ५।१।१९
 ७८४ आवट्याच्च ४।१।७५
 १३८५ आवसथात्छल् ४।४।७४
 १९८७ आशंसायां भूत. ३।३।१३२
 १९८७ आशंसावचनेलिङ्. ३।३।१३४
 २०७५ आशङ्काबाधनेदीय. ६।२।२१
 २२३४ आशितः कर्ता ६।१।२०७
 २०३५ आशिते भुवः कर. ३।२।४५
 २०२६ आशिषि च ३।१।१५०
 ९२२ आशिषि नाथः २।३।५५
 १६०७ आशिषि लिङ्लो. ३।३।१७३
 २०३६ आशिषि हनः ३।२।४९
 १३४९ आश्वयुज्या वुञ् ४।३।४५

१४७७ आसन्दीवदष्ठीवच्च. ८।२।१२
 ६६४ आ सर्वनाम्नः ६।३।९१
 २०२१ आसुयुवपिरपिल. ३।१।१२६
 १२२० आस्पदं प्रतिष्ठा. ६।१।१४६
 १७४९ आहस्थः ८।२।३५
 २३१९ आहो उताहो चान. ८।१।४९

इ

१२१२ इकः काशे ६।३।१२३
 २१८५ इकः सुजि ६।३।१३४
 १०० इको गुणवृद्धी १।१।३
 ५६० इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३
 १८४८ इको झल् १।२।९
 १३७ इको यणचि ६।१।७७
 १२१२ इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१
 २१५ इकोऽसवर्णे शाक. ६।१।१२७
 ११९९ इको ह्रस्वोऽङ्यो गा. ६।३।६१
 २२७७ इगन्तकालकपाल. ६।२।२९
 १४४० इगन्ताच्च लघु. ५।१।१३१
 ५७३ इग्यणः सम्प्रसारणम् १।१।४५
 २१२५ इडश्च ३।३।२१
 २०७० इङ्धार्योः शत्रुकृ. ३।२।१३०
 २०४५ इच एकाचोऽम्प्र. ६।३।६८
 ११२७ इच्कर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
 २१३२ इच्छा ३।३।१०१
 १९९३ इच्छार्थेभ्यो वि. ३।३।१६०
 १९९२ इच्छार्थेषु लिङ् ३।३।१५७
 २००९ इजादेः सनुमः ८।४।३२
 १६२९ इजादेश्च गुरुमतो. ३।१।३६
 १२३२ इजः प्राचाम् २।४।६०

१३२९ इजश्च ४।२।११२
 १६५५ इट ईटि ८।२।२८
 १६४४ इटोऽत् ३।४।१०६
 १८५१ इट् सनि वा ७।२।४१
 १७२८ इडत्यर्त्तिव्ययती. ७।२।६६
 २२०२ इडाया वा ८।३।५४
 २९० इणः षः ८।३।३९
 १६४२ इणः षीध्वंलुङ्. ८।३।७८
 १७५२ इणो गा लुङि २।४।४५
 ३९६ इणकोः ८।३।५७
 २०५४ इग्निष्ठायाम् ७।२।४७
 १९१७ इतरेतरान्योन्यो. १।३।१६
 १६१२ इतश्च ३।४।१००
 १२६५ इतश्चानिजः ४।१।१२२
 ६०७ इतोऽत्सर्वनामस्था. ७।१।८६
 ७७८ इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५
 ८७९ इत्थंभूतलक्षणे. २।३।२१
 २३०२ इत्थंभूतेन कृतमि. ६।२।१४९
 १२०७ इदंकिमोरीशकी ६।३।९०
 २१९० इदन्तो मसि ७।१।४६
 १४९० इदम इश् ५।३।३
 १४९४ इदमस्थमुः ५।३।२४
 ५८८ इदमोऽन्वादेशेऽश. २।४।३२
 ५८५ इदमो मः ७।२।१०८
 १४९३ इदमो हिंल् ५।३।२१६
 १६५२ इदितो नुम धातोः ७।१।५
 २९१ इदुदुपधस्य चाऽप्र. ८।३।४१
 ५४० इदुद्भ्याम् ७।३।११७
 ५८५ इदोऽय् पुंसि ७।२।१११

१७६२ इद्विद्वस्य ६।४।११४
 १६६३ इद्विद्व ६।३।२८
 १४५२ इनचिपटच्चिकचि ५।२।३३
 १३०४ इनण्यनपत्ये ६।४।१६४
 १३०६ इनित्रकट्यचश्च ४।२।५१
 ६६५ इन्द्रवरुणभवशर्व ४।१।४
 १४७२ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गः ५।२।९३
 २१३ इन्द्रे च ६।१।१२४
 २१६१ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६
 ५९५ इन्हन्यूषार्यम्णां ६।४।१२
 २१८६ इरयो रे ६।४।७६
 १६५६ इरितो वा ३।१।५७
 १५२२ इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६
 १७३६ इयगमियमां छः ७।३।७७
 १२०१ इष्टकेषीकामाला ६।३।६५
 १४७१ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
 १५०८ इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५९
 १२९७ इसुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१
 ३०० इसुसोः सामर्थ्ये ८।३।४४
 २०४२ इस्मन्त्रन्विषु च ६।४।९७

ई

१८६० ई प्राध्मोः ७।४।३१
 २०१६ ई च खनः ३।१।१११
 १८०७ ई च गणः ७।४।९७
 २१९१ ई च द्विवचने ७।१।७७
 १७४६ ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८
 २२३६ ईडवन्दवृशंसदुः ६।१।२१४
 ११६२ ईदग्नेः सोमवरुणः ६।३।२७
 २४५ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९

२३१ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्णति १।१।११
 २०११ ईघति ६।४।६५
 ११३४ ईयसश्च ५।४।१५६
 २२३७ ईवत्याः ६।१।२२१
 १७४६ ईशः से ७।२।७७
 २२८६ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४
 १२०८ ईषदर्थे ६।३।१०५
 १५१० ईषदसमाप्तौ कल्पः ५।३।६७
 २१३८ ईषदुःसुषुकृच्छा ३।३।१२६
 १७६७ ई हल्यघोः ६।४।११३
 २२९ ई ३ चाक्रवर्मणः ६।१।१३०

उ

१३९३ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२
 ७११ उगितश्च ४।१।६
 ११९६ उगितश्च ६।३।४५
 ५९९ उगिदचां सर्वनामः ७।१।७०
 २०३४ उग्रपश्येरंमदपा ३।२।३७
 २९ उच्चैरुदात्तः १।२।२९
 २२१८ उच्चैस्तरां वा वषः १।२।३५
 २४१ उजः १।१।१७
 ३१२ उजि च पदे ८।३।२१
 १३८१ उञ्छति ४।४।३२
 २२३१ उञ्छादीनां च ६।१।१६०
 २११७ उणादयो बहुलम् ३।३।१
 १६९६ उतश्च प्रत्ययादः ६।४।१०६
 १९९० उताप्योः समः ३।३।१५२
 १७४७ उतो वृद्धिलुकिः ७।३।८९
 १३२२ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९०
 १०६९ उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०

१४२० उत्तरपथेनाहतं च ५।१।७७
 २२९२ उत्तरपदवृद्धौ स. ६।२।१०५
 १३४४ उत्तरपदस्य ७।३।१०
 २२९३ उत्तरपदादिः ६।२।१११
 १०६९ उत्तरमृगपूर्वाच्च. ५।४।९८
 १४९६ उत्तराच्च ५।३।३८
 १८५५ उत्तरस्यातः ७।४।८८
 १२२६ उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६
 २५३ उदः स्थास्तम्भोः ८।४।६१
 ६५९ उद ईत् ६।४।१३९
 ११९८ उदकस्योदः संज्ञा ६।३।५७
 १३१५ उदक्च विपाशः ४।२।७४
 २१३८ उदङ्कोऽनुदके ३।३।१२३
 १४६७ उदराट्टगाधूने ५।२।६७
 २२९३ उदारश्वेषुषु ६।२।१०७
 २२६० उदात्तयणो हल्पू. ६।१।१७
 २२२२ उदात्तस्वरितपर. १।२।४०
 २२१३ उदात्तस्वरितयो. ८।२।४
 २२१६ उदात्तादनुदात्त. ८।४।६६
 २०३४ उदि कूले रुजिव ३।२।३१
 २१२५ उदि ग्रहः ३।३।३५
 १२७७ उदीचां वृद्धा ४।१।१५७
 ७२२ उदीचामातः ७।३।४६
 १२७७ उदीचामिञ् ४।१।१५३
 २१४२ उदीचां माडो. ३।४।१९
 १३२९ उदीच्यग्रामाच्च. ४।२।१०९
 १९२१ उदोऽनुर्ध्वकर्मणि १।३।२४
 १७६७ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२
 १९२१ उद्विभ्यां तपः १।३।२७

१२७१ उपकादिभ्योऽन्य. २।४।६९
 १३४९ उपजानूपकर्णो. ४।३।४०
 १३६२ उपज्ञाते ४।३।११५
 १०८२ उपज्ञोपक्रमं तदा. २।४।२१
 २१५६ उपदंशस्तृतीया. ३।४।४७
 २५ उपदेशोऽजनुनासिक. १।३।२
 १६७१ उपदेशोऽत्वतः ७।२।६२
 १६५३ उपधायां च ८।२।७८
 १८०३ उपधायाश्च ७।१।१०१
 १०६० उपपदमतिङ् २।२।१९
 १९२७ उपपराभ्याम् १।३।३९
 २२८९ उपमानं शब्दार्थ. ६।२।८०
 ११२९ उपमानाच्च ५।४।१३७
 १०६९ उपमानादप्राणिषु ५।४।९७
 १०३१ उपमानानि सामा. २।१।५५
 १०३२ उपमितं व्याघ्रा. २।१।५६
 २१९८ उपरिस्विदासी. ८।२।१०२
 १५६१ उपर्यध्यधसः सामी. ८।१।७
 १४९६ उपर्य्युपरिष्ठात् ५।३।३१
 २१६९ उपसंवादाशङ्कयोश्च ३।४।८
 १७५७ उपसर्गप्रादुर्भ्या. ८।३।८७
 १२१२ उपसर्गस्य घ. ६।३।१२२
 १६९० उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९
 ८३ उपसर्गाः क्रिया. १।४।५९
 ११२४ उपसर्गाच्च ५।४।११९
 २१७९ उपसर्गाच्छन्द. ५।१।११८
 २१३९ उपसर्गात्खल्वजोः ७।१।६७
 १६५६ उपसर्गात् सुनो. ८।३।६५
 २३०९ उपसर्गात्स्वाङ्गं. ६।२।१७७

११८४ उपसर्गादध्वनः ५।४।८५
 १६६२ उपसर्गादिसमासे. ८।४।१४
 १९२ उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१
 ११२४ उपसर्गाद्बहुलम् ८।४।२८
 २१३० उपसर्गो घोः किः ३।३।९२
 ९६२ उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०
 २०१४ उपसर्ग्या काल्या. ३।१।१०४
 १९५२ उपाच्च १।३।८४
 १०५३ उपाजेऽन्वाजे १।४।७३
 १७९२ उपात्प्रतियत्न. ६।१।१३९
 २०१२ उपात्प्रशंसायाम् ७।१।६६
 २३१० उपाद्व्यजजिन. ६।२।१९४
 १९२९ उपाद्यमः स्वकरणे १।३।५६
 १४५३ उपाधिभ्यां त्यक्त्रा. ५।२।३४
 १९२१ उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५
 ८५४ उपान्वध्याङ्वसः १।४।४८
 २०६७ उपेयिवानना. ३।२।१०९
 २२७१ उपोत्तमं रिति ६।१।२१७
 ८६० उपोऽधिके च १।४।८७
 १३४९ उप्ते च ४।३।४४
 ९२९ उभयप्राप्तौ कर्मणि २।३।६६
 १४६० उभादुदात्तो नित्यम् ५।२।४४
 ६६३ उभे अभ्यस्तम् ६।१।५
 २३०० उभे वनस्पत्या. ६।२।१४०
 १८४४ उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१
 १३७४ उमोर्णयोर्वा ४।३।१५८
 ११३१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१
 १८३ उरण् रपरः १।१।५१
 १६३८ उरत् ७।४।६६

१३९० उरसोऽण् च ४।४।९४
 १८०० उर्हत् ७।४।७
 १७२० उश्च १।२।१२
 १७०० उषविदजागृभ्यो. ३।१।३८
 २२७९ उष्ट्रः सादिवाभ्योः ६।२।४०
 १६२० उस्यपदान्तात् ६।१।९६

ऊ

२४३ ऊँ १।१।१८
 २८ ऊकालोऽज्झस्व. १।२।२७
 ७७८ ऊङुतः ४।१।६६
 २२५८ ऊडिदंपदाद्यप्पु. ६।१।१७१
 २१३१ ऊतियूतिजूति. ३।३।९७
 ११८० ऊदनोर्देशे ६।३।९८
 १७१९ ऊदुपधाया गोहः ६।४।८९
 ७४७ ऊधसोऽनङ् ५।४।१३१
 २३०३ ऊनार्थकलहं तृ. ६।२।१५२
 ७७९ ऊरुतरपदादौ ४।१।६९
 १४८७ ऊर्णया युस् ५।२।१२३
 १७४८ ऊर्णोतेर्विभाषा ७।२।६
 १७४८ ऊर्णोतेर्विभाषा ७।३।९०
 १०४९ ऊर्यादिच्चिडाचश्च. १।४।६१
 १४८१ ऊषसुषिमुष्कमधो. ५।२।१०७

ऋ

११७९ ऋक्पूरब्धूः पथा. ५।४।७४
 ११९८ ऋचः शे ६।३।५५
 २१८५ ऋचि तुनुघमक्षु. ६।३।१३३
 १७२७ ऋच्छत्यृताम् ७।४।११
 २०५४ ऋणमाधमण्ये ८।२।६०
 ५१४ ऋत उत् ६।१।१११
 १८७० ऋतश्च ७।४।९२

१७८० ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३
 १७२६ ऋतश्च संयोगादेः ७।४।१०
 १३५६ ऋतष्ठञ् ४।३।७८
 १७४२ ऋतेरीयङ् ३।१।२९
 ५१२ ऋतो डिसर्वना ७।३।११०
 १६७१ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३
 १४२७ ऋतोरण् ५।१।१०५
 ११९४ ऋतो विद्यायोनि ६।३।२३
 २१६ ऋत्यकः ६।१।१२८
 ६१८ ऋत्विग्दधृक्स्त्रिदि ३।२।५९
 २१८७ ऋत्विग्विवास्तव्य ६।४।१७५
 २०१६ ऋदुपधाच्चाक्त् ३।१।११०
 ५१२ ऋदुशानस्फुरदंसो ७।१।९४
 १७२० ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०
 ५४९ ऋन्नेभ्यो ङीप् ४।१।५
 १३९९ ऋषभोपानहोर्न्यः ५।१।१४
 १२६३ ऋष्यन्धकवृष्णि ४।१।११४
 २०१९ ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४

ऋ

२१२८ ऋदोरप् ३।३।५७

ए

१८१ एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४
 १४८३ एकगोपूर्वाङ्गि ५।२।११८
 ११९९ एकतद्धिते च ६।३।६२
 १३८६ एकधुराल्लुक्च ४।४।७९
 १५६२ एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९
 ३८१ एकवचनं सम्बुद्धिः २।३।४९
 ६३६ एकवचनस्य च ७।१।३२
 ९६३ एकविभक्ति चापू १।२।४४

१५२६ एकशालायाष्ठज ५।३।१०९
 २२१६ एकश्रुति दूरात्सं १।२।३३
 १५३७ एकस्य सकृच्च ५।४।१९
 ११९९ एकहलादौ पूरयि ६।३।५९
 १६३९ एकाच उपदेशे ७।२।१०
 १५९७ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१
 ५७१ एकाचो वशो भष् ८।२।३
 १५२२ एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४
 ५५० एकाजुत्तरपदे णः ८।४।१२
 १४९८ एकादाकिनि ५।३।५२
 १०७२ एकादिश्चैकस्य ६।३।७६
 २२१४ एकादेश उदात्ते ८।२।५
 १४९७ एकाद्घो ध्यमुज ५।३।४४
 २३२२ एकान्याभ्यां सम ८।१।६५
 १२४२ एको गोत्रे ४।१।९३
 २०८ एङः पदान्तादति ६।१।१०९
 १९८ एङि पररूपम् ६।१।९४
 १३३० एङ् प्राचां देशे १।१।७५
 ३८१ एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ६।१।६
 ५६६ एच इग्नस्वादेशे १।१।४८
 २१९८ एचोऽप्रगृह्यस्या ८।२।१०७
 १७३ एचोऽयवायावः ६।१।७८
 २०३२ एजेः खश् ३।२।२८
 १३७४ एण्या ङञ् ४।३।१५९
 ६७२ एत ईद्वहुवचने ८।२।८१
 ३२४ एतत्तदोः सुलो ६।१।१३२
 १४९२ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ २।४।३३
 १४९० एतदोऽन् ५।३।५
 १२०७ एति संज्ञायामगात् ८।३।९९

२०१५ एतिस्तुशा. ३।१।१०९.
 १४९० एतेतौ रथोः ५।३।४
 १७५१ एतेर्लिङि ७।४।२४
 १८६ एत्येधत्त्यूतसु ६।१।८९
 १४९७ एधाच्च ५।३।४६
 ९१९ एनपा द्वितीया २।३।३१
 १४९६ एनबन्यतरस्या. ५।३।३५
 २१२८ एरच् ३।३।५६
 ५०३ एरनेकाचोऽसं. ६।४।८२
 १६०८ एरुः ३।४।८६
 १७२५ एर्लिङि ६।४।६७
 २३१८ एहि मन्ये प्रहासे. ८।१।४६

ऐ

१४२८ ऐकागारिकट् चौरे ५।१।११३
 १३२८ ऐषमोह्यः श्वसो. ४।२।१०५

ओ

१८३४ ओः पुयण्यपरे ७।४।८०
 ५१५ ओः सुपि ६।४।८३
 ११८६ ओजःसहोऽम्भस्त. ६।३।३
 २१७७ ओजसोऽहनि. ४।४।१३०
 २३७ ओत् १।१।१५
 १७७५ ओतः श्यनि ७।३।७१
 ३११ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०
 २०५० ओदितश्च ८।२।४५
 २१९५ ओमभ्यादाने ८।२।८७
 २०१ ओमाडोश्च ६।१।९५
 १३१५ ओरञ् ४।२।७१
 १३६९ ओरञ् ४।३।१३९

२०२० ओरावश्यके ३।१।१२५
 १११६ ओर्गुणः ६।४।१४६
 १३३१ ओर्देशे ठञ् ४।२।११९
 १५४० ओषधेरजातौ ५।४।३७
 २१८५ ओषधेश्च वि. ६।३।१३२
 ३९२ ओसि च ७।३।१०४

औ

१२७३ औक्षमनपत्ये ६।४।१७३
 ५२५ औड आपः ७।१।१८
 ४८२ औत् ७।३।११८
 ५२२ औतोऽम्शासोः ६।१।९३

क

२२०१ कःकरत्करतिकृ. ८।३।५०
 १४८९ कंशंभ्यां बभयु. ५।२।१३८
 २२९५ कंसमन्थशूर्प. ६।२।१२२
 १४०६ कंसाट्टिठन् ५।१।२५
 १३७५ कंसीयपरश. ४।३।१६८
 ११३० ककुदस्याव. ५।४।१४६
 १३३२ कच्छग्निवक्त्र. ४।२।१२६
 १३३३ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३
 १३६१ कठचरका. ४।३।१०७
 १३८४ कठिनान्तप्र. ४।४।७२
 १४१९ कडंक्कदक्षि. ५।१।६९
 १०४० कडाराः कर्म. २।२।३८
 १०५२ कणेमनसी श्र. १।४।६६
 २२९४ कण्ठपृष्ठग्रीवा. ६।२।११४
 १९१२ कण्ठ्वादिभ्यो यक् ३।१।२७
 १३२९ कण्वादिभ्यो. ४।२।१११
 २२८६ कतरकतमौ क. ६।२।५७

१०३७ कतरकतमौ जाति. २।३।६३
 १३२५ कर्त्रादिभ्यो ढ. ४।२।९५
 २२९६ कन्या च ६।२।१२४
 १३३४ कन्यापलदन. ४।२।१४२
 १३२८ कन्यायाष्टक्. ४।२।१०२
 १२६३ कन्यायाः क. ४।१।११६
 १४३९ कपिज्ञात्योर्ढक् ५।१।१२७
 २३०८ कपि पूर्वम् ६।२।१७३
 १२५५ कपिबोधा. ४।१।१०७
 २०६१ कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१
 १६८० कमेर्णिङ् ३।१।३०
 १३९५ कम्बलाच्च संज्ञा. ५।१।३
 १२८७ कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५
 २३१७ करणाधिकरण. ३।३।११७
 ९१४ करणे च स्तोका. २।३।३३
 २०४६ करणे यजः २।३।८५
 २१५५ करणे हनः ३।४।३७
 १३५३ कर्णललाटात्कन. ४।३।६५
 १२१० कर्णे लक्षणस्या. ६।३।११५
 २२९३ कर्णो वर्णलक्ष. ६।२।११२
 १९१६ कर्तरि कर्मव्य. १।३।१४
 १०१५ कर्तरि च २।२।१६
 २०७७ कर्तरि चर्षिदि ३।२।१८६
 २०३७ कर्तरि भुवः खि. ३।२।५७
 १५९३ कर्तरि शप् ३।१।६८
 २०४४ कर्तर्युपमाने ३।२।७९
 १८८१ कर्तुः क्यङ् सलो. ३।१।११
 ८०१ कर्तुरीप्सिततमं. १।४।४९
 ८७२ कर्तृकरणयोस्तु. २।३।१८

९९८ कर्तृकरणे कृता. २।१।३२
 ९२५ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
 २१३९ कर्तृकर्मणोश्च. ३।३।१२७
 १९२७ कर्तृस्थे चाश. १।३।३७
 १४२७ कर्मण उकञ् ५।१।१०३
 ८८२ कर्मणा यमभि. १।४।३२
 १४५३ कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५
 १०१३ कर्मणि च २।२।१४
 २१३७ कर्मणि च येन. ३।३।११६
 १२५४ कर्मणि दृशिबिदोः ३।४।२९
 ८०२ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 २०३२ कर्मणि भृतौ ३।२।२२
 २०४७ कर्मणि हनः ३।२।८६
 २०४८ कर्मणीनि विक्रियः ३।२।९३
 १८९३ कर्मणो रोम. ३।१।१५
 २०४८ कर्मण्यग्न्या. ३।२।९२
 २०२६ कर्मण्यण् ३।२।१
 २१३० कर्मण्यधि. ३।३।९३
 १५६५ कर्मधारयवदु. ८।१।११
 २२८१ कर्मधारयेऽनि. ६।२।४६
 १३६१ कर्मन्दकृशा. ४।३।१११
 ८५९ कर्मप्रवचनीय. २।३।८
 ८५९ कर्मप्रवचनीयाः. १।४।८३
 १९७२ कर्मवत्कर्मणा. ३।१।८७
 १४२७ कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००
 २१२६ कर्मव्यतिहारे ण. ३।३।४३
 १३८४ कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
 २२३० कर्षात्वतो घ. ६।१।१५९
 १३६१ कलापिनोऽण् ४।३।१०८

१३६० कलापिवैश. ४।३।१०४
 १३५० कलाप्यश्चत्थ. ४।३।४८
 १२९६ कलेर्बक् ४।२।८(वा०)
 १२६६ कल्याण्यादी. ४।१।१२६
 २१९३ कव्यध्वरपृत. ७।४।३९
 २१५६ कषादिषु यथा ३।४।४६
 १८९१ कष्टाय क्रमणे ३।१।१४
 २८३ कस्कादिषु च ८।३।४८
 १५१३ कस्य च दः ५।३।७२
 १२९९ कस्येत् ४।२।२५
 ७४४ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३
 २८३ कानाम्प्रेडिते ८।३।१२
 १२०८ का पथ्यक्षयोः ६।३।१०४
 १३२६ कापिश्याः षक् ४।२।९९
 १९९० कामप्रवेदनेऽक. ३।३।१५३
 १८८१ काम्यच्च ३।१।९
 २३०२ कारकादतश्रु. ६।२।१५८
 ७९८ कारके १।४।२३
 ११८९ कारनाम्नि च प्रा. ६।३।१०
 १२२१ कारस्करो. ६।१।१५६(ग.)
 १२०१ कारे सत्या. ६।३।७०
 २२७८ कार्तकौजपा. ६।२।३७
 १३८४ कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
 १४७० कालप्रयोजनाद्रोगे ५।२।८१
 १९८८ कालविभागे चा. ३।३।१३७.
 ९९४ कालाः २।१।२८
 १०२० कालाः परिमाणिना. २।२।५
 १३३७ कालाद्वञ् ४।३।११
 १४२० कालात् ५।१।७८

१३४९ कालात्साधुपु. ४।३।४३
 १४२८ कालाद्यत् ५।१।१०७
 ८६६ कालाध्वनो. २।३।५
 १३०१ कालेभ्यो भव. ४।२।३४
 १३१८ कालोपसर्जने च. १।२।५७
 १३६० काश्यपकौ. ४।३।१०३
 १३३० काश्यादिभ्यष्ट. ४।२।११६
 १५१९ कासूगोणीभ्यां ह्रस्व् ५।३।९०
 १२२१ कास्तीराजस्तु. ६।१।१५५
 १६७६ कास्प्रत्ययादा. ३।१।३५
 १५२० कियत्तदो निर्धा. ५।३।९२
 २३१८ किंवृत्तं च चिदु. ८।१।४८
 १९८९ किंवृत्ते लिङ् ३।३।१४४
 १९८६ किंवृत्ते लिप्सा. ३।३।६
 १४९० किंसर्वनाम ब. ५।३।२
 १९९० किंकिलास्त्य. ३।३।१४६
 २३१७ किं क्रियाप्र. ८।१।४४
 १०३७ किं क्षेपे २।१।६४
 २२५२ कितः ६।१।१६५
 १६२० किदाशिषि ३।४।१०४
 ५८४ किमः कः ७।२।१०३
 ११८४ किमः क्षेपे ५।४।७०
 १४५८ किमः संख्याप. ५।२।४१
 १४५८ किमिदंभ्यां वो घः ५।२।४०
 १५०१ किमेतिङ्यय. ५।४।११
 १४९२ किमोऽत् ५।३।१२
 १७८९ किरतौ लवने ६।१।१४०
 १८४८ किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५
 १३८२ किसरादिभ्यः षन् ४।४।५३

१०४९ कुगतिप्रादयः २।२।१८
 १५१९ कुटीशमीशुण्डा. ५।३।८८
 २२९७ कुण्डं वनम् ६।२।१३६
 १४९१ कु तिहोः ७।२।१०४
 २३२४ कुत्सने च सुप्यगो. ८।१।६९
 १०३० कुत्सितानि कुत्सनैः २।१।५३
 १५१३ कुत्सिते ५।३।७४
 २८२ कुजोः क० क० पौ च ८।३।३७
 १२१८ कुमति च ८।४।१३
 १०७० कुमहदभ्यामन्य. ५।४।१०५
 १०४० कुमारः श्रमणादिभिः २।१।७०
 २०३६ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ३।२।५१
 २२७६ कुमारश्च ६।२।२६
 २२९१ कुमार्या वयसि ६।२।९५
 १३२० कुमुदनडवेतसे. ४।२।८७
 ११२९ कुम्भपदीषु च ५।४।१३
 २२७९ कुरुगार्हपतरिक्तगु. ६।२।४२
 १२८० कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२
 १२७६ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१
 १३२६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः ४।२।९६
 १२६६ कुलटाया वा ४।१।१२७
 १३७७ कुलत्यकोपधादण् ४।४।४
 १२७३ कुलात्खः ४।१।१३९
 १३६२ कुलालादिभ्यो. ४।३।११८
 १४१३ कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५
 १५२४ कुशाग्राच्छः ५।३।१०५
 १९८१ कुषिरजो प्राचां. ३।१।९०
 १३८० कुसीददशैकादशा. ४।४।३१

२२९२ कुसूलकूपकुम्भश. ६।२।१०२
 २२९५ कूलतीरतूलमूल. ६।२।१२१
 १३३५ कृकणपर्णाद्धार. ४।२।१४५
 २०५६ कृच्छ्रगहनयोः. ७।२।२२
 ९२२ कृजः प्रतियत्ने २।३।५३
 २१३२ कृजः श च ३।३।१००
 १५४८ कृजो द्वितीयतृतीय. ५।४।५८
 २०३१ कृजो हेतुताच्छी. ३।२।२०
 १६३१ कृञ्चानुप्रयुज्यते. ३।१।४०
 १३४८ कृतलब्धक्रीतकु. ४।३।३८
 १३६२ कृते ग्रन्थे ४।३।११६
 ३३४ कृत्तद्धितसमासाश्च. १।२।४६
 २००९ कृत्यचः. ८।४।२९
 १०३९ कृत्यतुल्याख्या. २।१।६८
 २०१० कृत्यल्युटो बहु. ३।३।११३
 २००७ कृत्याः ३।१।९५
 ९३३ कृत्यानां कर्तरि वा २।३।७१
 २१७२ कृत्यार्थे तवैकेके. ३।४।१४
 १००० कृत्यैरधिकार्थ. २।१।३३
 १०२४ कृत्यैर्ऋणे २।१।४३
 २३०६ कृत्योकेष्णुच्चा. ६।२।१६०
 ९२५ कृत्योऽर्थप्रयोगे २।३।६४
 ६१९ कृदतिङ् ३।१।९३
 ६९८ कृन्मेजन्तः १।१।३९
 १७०८ कृपो रो लः ८।२।१८
 १५४३ कृष्वस्तियोगे संप. ५।४।५०
 २१६४ कृमृदृरुहिभ्यश्छ. ३।१।५९
 २१९३ कुषेच्छन्दसि ७।४।६४
 १६६८ कृसृभृवृस्तुद्रुस्तु. ७।२।१३

२१२५ कृ धान्ये ३।३।३०
 १२६८ केकयमित्रयुप्रलया. ७।३।२
 १०९५ केऽणः ७।४।१३
 १३०५ केदाराद्यश्च ४।२।४०
 ७४९ केवलमामकभाग. ४।१।३०
 १४८२ केशाद्वोऽन्यतर. ५।२।१०९
 १३०६ केशाश्चाभ्यां य. ४।२।४८
 १२०८ कोः कतत्पुरुषे ६।३।१०१
 १३६९ कोपधाच्च ४।३।१३७
 १३३३ कोपधादण् ४।२।१३२
 १३४९ कोशाङ् ढञ् ४।३।४२
 १३६७ कौपिञ्जल. ४।३।१३२ (वा.)
 १२९७ कौमारापूर्ववचने ४।२।१३
 ७४१ कौरव्यमाण्डूका. ४।१।१९
 १२७७ कौशल्यकार्मार्या. ४।१।१५५
 १६२१ किङ्कति च १।१।५
 २०४९ क्तक्तवतू निष्ठा १।१।२६
 २२९ क्तस्य च वर्तमाने २।३।६७
 ७६७ क्तादल्पाख्यायाम् ४।१।५१
 २१४१ क्तिक्तौ च सं. ३।३।१७४
 २२८१ क्ते च ६।२।४२
 १०१२ क्तेन च पूजायाम् २।२।१२
 १०३६ क्तेन नञ्विशिष्टे. २।१।६०
 १०२४ क्तेनाहोरात्रावय. २।१।४५
 २२६८ क्ते नित्यार्थे ६।२।६१
 २०६२ क्तोऽधिकरणे च. ३।४।७६
 १३७८ क्त्रेर्मब् नित्यम् ४।४।२०
 १०६४ क्त्वा च २।२।२२
 ७०१ क्त्वातोऽनुक्तसुनः १।१।४०
 २१८८ क्त्वाऽपि च्छन्दसि ७।१।३८

२१४३ क्त्वि स्कन्दिस्य. ६।४।३१
 ११०७ क्यङ्मानिनोश्च ६।३।३६
 १५४६ क्यच्च्योश्च ६।४।१५२
 १८८० क्यस्य विभाषा ६।४।५०
 २०७५ क्यच्छन्दसि ३।२।१७०
 १३५४ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८
 १३१० क्रतूक्थादिसूत्रा. ४।२।६०
 २०२१ क्रतौ कुण्डपा. ३।१।१३०
 २२९५ क्रत्वादयश्च ६।२।११८
 १६८७ क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६
 २१४८ क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८
 १७७ क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२
 २०४१ क्रव्ये च ३।२।६९
 ८९३ क्रियार्थोपपदस्य. २।३।१४
 १९९८ क्रियासमभिहारे. ३।४।२
 १८४३ क्रीङ्जीनां णौ ६।१।४८
 १९२० क्रीडोऽनुसम्परिभ्य. १।३।२१
 १३७४ क्रीतवत्परिमाणा. ४।३।१५६
 ६६७ क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०
 ८८८ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूया. १।४।३७
 ८८९ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः १।४।३८
 १२९२ क्रोड्यादिभ्यश्च ४।१।८०
 १७९६ क्रयादिभ्यः णा ३।१।८१
 २०६४ क्वसुश्च ३।२।१०७
 ६१९ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।६२
 २०४१ क्विप्च ३।२।७६
 १२७३ क्षत्रादघः ४।१।१३८
 २२३४ क्षयो निवासे ६।१।२०१
 १७७ क्षय्यज्यौ श. ६।१।८१

२०५२ क्षायो मः ८।२।५३
 १९८७ क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३
 २१९८ क्षियाशीःप्रैषेषु. ८।२।१०४
 २०४९ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६
 १२६७ क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
 १३६२ क्षुद्राभ्रमरवटर. ४।३।११९
 २०५६ क्षुब्धस्वान्तध्वा. ७।२।१८
 १०६९ क्षुम्नादिषु च ८।४।३९
 २२७९ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९
 १४७२ क्षेत्रियच्यरक्षेत्रे. ५।२।९२
 १०२४ क्षेपे २।१।४७
 २२९३ क्षेपे ६।२।१०८
 २०३५ क्षेमप्रियमद्रेऽण्च ३।२।४४
 १६९९ कसस्याचि ७।३।७२

ख

२१७७ ख च ४।४।१३२
 २०३३ खचि ह्रस्वः ६।४।९४
 १९९४ खट्वा क्षेपे २।१।२६
 १३०६ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५
 २१३८ खनो घ च ३।३।१२५
 १९६ खरवसानयोर्विस. ८।३।१५
 २५६ खरि च ८।४।५५
 १३९६ खलयवमाषतिल. ५।१।७
 १४०९ खार्या ईकन् ५।१।३३
 १०७० खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१
 २०३३ खित्यनव्ययस्य ६।३।६६
 २१८२ खिदेश्छन्दसि ६।१।५२
 ४८२ ख्यत्यात्परस्य ६।१।११२

ग

२२९७ गतिकारकोप. ६।२।१३९
 ८४७ गतिबुद्धिप्रत्यय. १।४।५२
 २२८२ गतिरनन्तरः ६।२।४९
 २३२४ गतिर्गतौ ८।१।७०
 ८२ गतिश्च १।४।६०
 ८९७ गत्यर्थकर्मणि द्वि. २।३।१२
 २३१९ गत्यर्थलोटा लृ. ८।१।५१
 २०६२ गत्यर्थार्कर्मक. ३।४।७२
 २०७४ गत्वरश्च ३।२।१६४
 २०१२ गदमदचरयम. ३।१।१००
 २२७५ गन्तव्यपण्यं वा. ६।२।१३
 १९२६ गन्धनावक्षेपण. १।३।३२
 ११२८ गन्धस्येदुत्पूति. ५।४।१३५
 २०४२ गमः क्वौ ६।४।४०
 २०३६ गमश्च ३।२।४७
 १७३६ गमेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।५८
 १३५२ गम्भराब्ज्यः ४।३।५८
 १२५४ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५
 १९८९ गर्हायां लङपि. ३।३।१४२
 १९९० गर्हायां च ३।३।१४९
 ११५१ गवाश्चप्रभृती. २।४।११
 ११८९ गवियुधिभ्यां स्थि ८।३।९५
 २०२६ गस्थकन् ३।१।१४६
 १३३३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८
 १७५३ गाङ्कुटादि. १।२।१
 १७५२ गाङ् लिटि २।४।४९
 १४८२ गाण्ड्यजगात्. ५।२।११०
 १६२३ गातिस्थाघुपा. २।४।७७

- १३१२ गाथिविद० ६।४।१६५
 २२७३ गाधलवणयोः प्र. ६।२।४
 २०२९ गापोष्टक् ३।२।८
 ९९० गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२
 १३९१ गुडादिभ्यष्टञ् ४।४।१०३
 १४३७ गुणवचनब्रा. ५।१।१२४
 १७४९ गुणोऽपृक्ते ७।३।९१
 १८५३ गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२
 १७२७ गुणोऽर्तिसंयो. ७।४।२९
 १६७५ गुपूधूपविच्छि. ३।१।२८
 २१६४ गुपेश्छन्दसि ३।१।५०
 २२२ गुरोरनृतोऽन. ८।२।८६
 २१३३ गुरोश्च हलः ३।३।१०३
 १२६८ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६
 १३८८ गृहपतिना सं. ४।४।९०
 २०२५ गेहे कः ३।१।१४४
 २१९१ गोः पादान्ते ७।१।५७
 २१३७ गोचरसञ्चरवह्न ३।३।११९
 २२८८ गोतन्तियवं पाले ६।२।७८
 ५२२ गोतो णित् ७।१।९०
 १३५८ गोत्रक्षत्रिया. ४।३।९९
 १४४१ गोत्रचरणाच्छ्ला. ५।१।१३४
 १३६५ गोत्रचरणाद्गुञ् ४।३।१२६
 १२७५ गोत्रस्त्रियाः कुत्स. ४।१।१४७
 १३५६ गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०
 १२४८ गोत्राद्यून्य. ४।१।९४
 २२८७ गोत्रान्तेवासि. ६।२।६९
 १२९२ गोत्रावयवात् ४।१।७९
 १२५१ गोत्रे कुञ्जा. ४।१।९८
 १२३० गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९
 १३०४ गोत्रोक्षोष्टोरभ्र. ४।२।३९
 १४११ गोद्व्यचो. ५।१।३९
 १२६७ गोधाया ढृक् ४।१।१२९
 १३७४ गोपयसोर्यत् ४।३।१६०
 १३३३ गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६
 १०२९ गोरतद्धितलुकि ५।४।९२
 २२८८ गोबिडालसिं. ६।२।७२
 १३७३ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५
 १४६६ गोपदादिभ्यो वुन् ५।२।६२
 १४४९ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ५।२।१८
 १२२० गोष्पदं सेविता. ६।१।१४५
 ९६४ गोस्त्रियोरुपसर्ज. १।२।४८
 २२७९ गौः सादसादि. ६।२।४१
 १२०३ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९
 २१९१ ग्रसितस्कभि. ७।२।३४
 २१२८ ग्रहवृद्धिनिश्चि. ३।३।५८
 १७३८ ग्रहिज्यावयिव्य. ६।१।१६
 १७९८ ग्रहोऽलिति दीर्घः ७।२।३७
 २२८६ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२
 १०६९ ग्रामकौटाभ्यां च. ५।४।९५
 १३३६ ग्रामजनपदैकदे. ४।३।७
 १३०५ ग्रामजनबन्धुभ्य. ४।२।४३
 २२९० ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४
 १२७२ ग्राम्यपशुसङ्खेष्वा. १।२।७३
 १३५२ ग्रीवाभ्योऽण्च ४।३।५७
 १३५० ग्रीष्मावरस. ४।३।४९
 १८५६ ग्रो यङि ८।२।२०
 २०७२ ग्लाजिस्थश्च गस्तुः ३।२।१३९

घ

- ११९१ घकालतनेषु काल. ६।३।९७
 २१७५ घच्छौ च ४।४।११७
 १३०९ घजः साऽस्यां. ४।२।५८
 २१२८ घजपोश्च २।४।३८
 १५१४ घनिलचौ च ५।३।७९
 ११९५ घरूपकल्पचेलङ्. ६।३।४३
 २१८७ घसिभसोर्हलि च ६।४।१००
 १७५३ घुमास्थागापाज. ६।४।६६
 २०५७ घुषिरविशब्दने ७।२।२३
 ४७० घेर्ङिति ७।३।१११
 २१९२ घोलोपो लेटि वा ७।२।७०
 २२९० घोषादिषु च ६।२।८५
 १७५७ घ्वसोरेद्धाव. ६।४।११९

ङ

- २६४ डमो ह्रस्वादचि. ८।३।३२
 २२३५ डयि च ६।१।२१२
 ४७० डसिङ्सोश्च ६।१।११०
 ४०६ डसिङ्योः स्मा. ७।१।१५
 १२२ ङिच्च १।१।५३
 ५३६ ङिति ह्रस्वश्च १।४।६
 ६२७ ङेः प्रथमयोरम् ७।१।२८
 ५०१ डेराम्नद्याम्नीभ्यः ७।३।११६
 ३९० ङेर्यैः ७।१।१३
 २५९ ङणोः कुक्कुक्षारि ८।३।२८
 ११९९ ङ्यापोः संज्ञाछ. ६।३।६३
 ३४८ ङ्याप्रातिपदि. ४।१।१
 २२६१ ङ्याश्छन्दसि ब. ६।१।१७८

च

- १७४५ चक्षिङः ख्याञ् २।४।५४
 २२३० चङ्यन्यतर. ६।१।२१८
 २०१७ चजोः कुघि. ७।३।५२
 १२६६ चटकाया ऐ. ४।१।१२८
 २२३१ चतुरः शसि ६।१।१३७
 ५७६ चतुरनडुहो. ७।१।९८
 ९३४ चतुर्थी चाशि. २।३।७३
 १००१ चतुर्थी तदर्थार्थ. २।१।३६
 २२८१ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३
 ८८२ चतुर्थी सम्प्र. २।३।१३
 २१६२ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छ० २।३।६२
 १०४० चतुष्पादो गर्भिण्यां २।१।७१
 १२६८ चतुष्पाद्भ्यो ङञ् ४।१।१३५
 २३२१ चनचिदिवगोत्रा. ८।१।५७
 १२०४ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
 १३०६ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
 २०३० चरेष्टः ३।२।१६
 १३९९ चर्मणोऽञ् ५।१।१५
 २१५४ चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।२१
 २०७३ चलनशब्दार्था. ३।२।१४८
 २३२१ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९
 ८१ चादयोऽसत्त्वे १।४।५७
 २३२२ चादिलोपे विभाषा ८।१।६३
 २३२१ चादिषु च ८।१।५८
 १८६० चायः की ६।१।२१
 २१८१ चायः की ६।१।३५
 ११३८ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९
 २३२२ चाहलोप एवे. ८।१।६२

१६९१ चिणो लुक् ६।४।१०४
 १९६७ चिणमुलोर्दी. ६।४।९३
 १७७६ चिण्ते पदः ३।१।६०
 १९६३ चिण्भावकर्मणोः ३।१।६६
 २२५१ चितः ६।१।१६३
 १२१२ चितेः कपि ६।३।१२७
 २०२२ चित्याग्निचित्ये च ३।१।१३२
 २१९७ चिदिति चोपमा. ८।१।१०१
 २१३४ चिन्तिपूजिकथि. ३।३।१०५
 १८०२ चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४
 ३८० चुटू १।३।७
 १३७९ चूर्णादिनिः ४।४।२३
 २२९६ चूर्णादीन्यप्राणि. ६।२।१३४
 २२९६ चेलखेटकटुकका. ६।२।१२६
 २१५५ चेले क्नोपेः ३।४।३३
 ६२० चोः कुः ८।२।३०
 २२१० चौ ६।१।२२२
 ६५६ चौ ६।३।१३८
 १६२२ च्लि लुङि ३।१।४३
 १६२३ च्लेः सिच् ३।१।४४
 १५५६ च्वौ च ७।४।२६

छ

१३६१ छगलिनो ढिनुक् ४।३।१०९
 १३९८ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५।१।१३
 २१७९ छन्दसि घस् ५।१।१०५
 २१७८ छन्दसि च ५।१।६७
 २१८५ छन्दसि च ६।३।१२६
 २१६५ छन्दसि निष्ठक्य. ३।१।१२३
 १४७१ छन्दसि परिपन्थि. ५।२।८९

२१६० छन्दसि परेऽपि १।४।८१
 २१६० छन्दसि पुन. १।२।६१
 २०६४ छन्दसि लिट् ३।२।१०५
 २१६८ छन्दसि लुङ् ३।४।६
 २१६५ छन्दसि वन. ३।२।२७
 २२०१ छन्दसि वा प्राप्ते ८।३।४९
 २१७० छन्दसि शायजपि ३।१।८४
 २१६५ छन्दसि सहः ३।२।६३
 २१९४ छन्दसीरः ८।२।१५
 १३८९ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 १३५५ छन्दसो यदणौ ४।३।७१
 २३१६ छन्दस्यनेकमपि. ८।१।३५
 २१८६ छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३
 २१९१ छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७६
 २१७० छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 २१८६ छन्दस्युभयथा ६।४।५
 २१८६ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 २२०३ छन्दस्युदवग्रहात् ८।४।२६
 १३६६ छन्दोगौक्थिक. ४।३।१२९
 २१२५ छन्दोनाम्नि च ३।३।३४
 २१२५ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४
 १३१४ छन्दोब्राह्म. ४।२।६६
 २२९० छात्र्यादयः शा. ६।२।८६
 २१३७ छादेर्धेऽद्वयुपस. ६।४।९६
 १०८२ छाया बाहुल्ये २।४।२२
 २८५ छे च ६।१।७३
 १४१८ छेदादिभ्यो नि. ५।१।६४
 ज
 ६६४ जक्षित्यादयः. ६।१।६.

१३५१ जङ्गलधेनुवल. ७।३।२५
 १३३२ जनपदतदव. ४।२।१२४
 १२७९ जनपदशब्दात्क्ष. ४।१।१६८
 १३५९ जनपदिनां जन. ४।३।१००
 १३१६ जनपदे लुप् ४।२।८१
 २१६६ जनसनखनक्र. ३।२।६७
 १७६९ जनसनखनां स. ६।४।४२
 ९०७ जनिकर्तुः प्रकृतिः. १।४।३०
 २१८६ जनिता मन्त्रे ६।४।५३
 १७७५ जनिवध्योश्च ७।३।३५
 १८५६ जपजभदहदश. ७।४।८६
 १३७५ जम्ब्वा वा ४।३।१६५
 ११२६ जम्भा सुहरि. ५।४।१३५
 २२३४ जयः करणम् ६।१।२०२
 ४३४ जराया जरसन्य. ७।२।१०१
 ५५५ जश्शसोः शिः ७।१।२०
 ४०४ जसः शीः ७।१।१७
 ४६४ जसि च ७।३।१०९
 १७६८ जहातेश्च ६।४।११६
 २१४८ जहातेश्च क्तिव ७।४।४३
 २०७४ जागरूकः ३।२।१६५
 १७६१ जाग्रोऽविचिण्ण. ७।३।८५
 १३७३ जातरूपेभ्यः प. ४।३।१५३
 २३०७ जातिकालसुखा. ६।२।१७०
 १५१७ जातिनाम्नः कन् ५।३।८१
 ११४८ जातिरप्राणिनाम् २।४।६
 १९९० जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७
 ७७१ जातेरस्त्रीविष. ४।१।६३
 १११० जातेश्च ६।३।४१

१५३२ जात्यन्ताच्छ ब. ५।४।९
 १०७६ जात्याख्याया. १।२।५८
 २३१८ जात्वपूर्वम् ८।१।४७
 ७५७ जानपदकुण्ड. ४।१।४२
 २१४८ जान्तनशां वि. ६।४।३२
 ११२७ जायाया निङ् ५।४।१३४
 २१३८ जालमानायः ३।३।१२४
 ९२२ जासिनिग्रहण. २।३।५६
 १८४१ जिघ्रतेर्वा ७।४।६
 २०७४ जिदृक्षिविश्री. ३।२।१५७
 २०६४ जीर्यतेरतृन् ३।२।१०४
 १२३९ जीवति तु वंश्ये. ४।१।१६३
 १५२३ जीविकार्थे चा. ५।३।९९
 १०५४ जीविकोपनिष. १।४।७९
 २०७३ जुचङ्क्रम्यदन्द्र ३।२।२५०
 २२३५ जुष्टार्पिते च च्छ. ६।१।२०९
 १७६१ जुसि च ७।३।८३
 २१४८ ज्वृश्चोः क्तिव ७।२।५५
 १६६६ ज्वृस्तम्भुमुचु. ३।१।५८
 १३४७ जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
 ९२० जोऽविदर्थस्य. २।३।५१
 १५०६ ज्यादादीयसः ६।४।१६०
 १२०७ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८।३।८३
 १४८२ ज्योत्स्नातमिस्त्रा. ५।२।११
 १८७५ ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि. ६।४।२०
 २०२५ ज्वलितिकसन्ते. ३।१।१४०
 झ
 ९८९ झयः ५।४।१११
 १४७७ झयः ८।२।०१

२५५ झयो होऽन्यत्. ८।४।६२
१८४ झरो झरि सवर्णे ८।४।६५
२०४ झलां जशोऽन्ते ८।२।३९
१६१ झलां जश् झशि ८।४।५३
१६६१ झलो झलि ८।२।२६
२२३२ झल्युपोत्तमम् ६।१।१८०
१५९४ झोऽन्तः ७।१।३

ञ

१३७४ जितश्च तत्त्र. ४।३।१५५
२०६३ जीतः क्तः ३।२।१८७
२२३३ जित्यादिर्नि. ६।१।१९७

ट

३९० टाडसिडसामिना. ७।१।१२
७१४ टाबृच्चि ४।१।९
७३२ टिङ्गणञ्द्वयस. ४।१।१५
१६२९ टित आत्मने. ३।४।७९
५५७ टेः ६।४।१४३

ठ

१३२० ठक्छौ च ४।२।८४
१३५५ ठगायस्थानेभ्यः ४।३।७५
१३०५ ठक्कवचिनश्च. ४।२।४१
१२७४ ठस्येकः ७।३।५०
१५१४ ठाजादावूर्ध्व. ५।३।८३

ड

२६१ डः सि धुट् ८।३।२९
४८६ डति च १।१।२५
७१५ डाबुभाभ्याम्. ४।१।१३
२१३० ड्वितः क्रिः ३।३।८८

ढ

१२६७ ढकि लोपः ४।१।१३३
१२६३ ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९
२१७४ ढश्छन्दसि ४।४।१०६
१२६८ ढे लोपोऽकद्रवाः ६।४।१४७
१६९८ ढो ढे लोपः ८।३।१३
३१५ ढ्रलोपे पूर्वस्य. ६।३।१११

ण

१७९९ णिचश्च १।३।७४
२२८८ णिनि ६।२।७९
१६८० णिश्रिद्रुसुभ्यः. ३।१।४८
१९३० णेरणौ यत्कर्म णौ. १।३।६७
२०५७ णेरध्ययने वृत्तम् ७।२।२६
१६८० णेरनिटि ६।४।५१
२००९ णेर्विभाषा ८।४।३०
२०७२ णेश्छन्दसि ३।२।१३७
१६६२ णौ नः ६।१।६५
१८४५ णौ गमिरबोधने २।४।४६
१६८१ णौ चङ्युपधा. ७।४।१
१८४३ णौ च संश्चडोः २।४।५१
१८३५ णौ च संश्चडोः ६।१।३१
२०२० ण्य आवश्यके ७।३।६५
१३१२ ण्यक्षत्रियार्ष. २।४।५८
२१३४ ण्यासश्रन्थो युच् ३।३।१०७
२०२३ ण्वल्टृचौ ३।१।१३३

त

१५८६ तडानावात्मने. १।४।१००
१०३७ तत्पुरुषः समाना. १।२।४२

१०६४ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः ५।४।८६
 ११९१ तत्पुरुषे कृति ब. ६।१।१४
 २२७२ तत्पुरुषे तुल्या. ६।२।२
 २२९६ तत्पुरुषे शा. ६।२।१२३
 १०८२ तत्पुरुषोऽनं. २।४।१९
 १५३७ तत्प्रकृतवचने. ५।४।२१
 १३८० तत्प्रत्यनुपूर्वमी. ४।४।२८
 १२६६ तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९
 १०२४ तत्र २।१।४६
 १४६६ तत्र कुशलः पथः ५।२।६३
 १२४६ तत्र च दीयते. ५।१।९६
 १३४३ तत्र जातः ४।३।२५
 १४३१ तत्र तस्येव ५।१।११६
 १११४ तत्र तेनेदमिति स. २।२।२७
 १३८४ तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 १३५० तत्र भवः ४।३।५३
 १३९० तत्र साधुः ४।४।८९
 १२९७ तत्रोद्धृतमम. ४।२।१४
 १०५५ तत्रोपपदं सप्तमी. ३।१।९२
 १४४५ तत्सर्वादेः पथ्य. ५।२।७
 ८२५ तथायुक्तं चानी. १।४।५०
 १३०९ तदधीते तद्वेद ४।२।५९
 १५४७ तदधीनवचने ५।४।५४
 १३९८ तदर्थं विकृतेः ५।१।१२
 १४१७ तदर्हति ५।१।६३
 १४३२ तदर्हम् ५।१।११७
 १३१७ तदशिष्यं संज्ञा. १।२।५३
 १४६१ तदस्मिन्निधि. ५।२।४५
 १४७० तदस्मिन्नन्नं प्रा. ५।२।८२

१३१५ तदस्मिन्नस्तीति ४।२।६७
 १४१२ तदस्मिन्वृद्ध्या. ५।१।४७
 १३८४ तदस्मै दीयते नि. ४।४।६६
 १३९९ तदस्य तद. ५।१।१६
 १३८२ तदस्य पण्यम् ४।४।५१.
 १४१४ तदस्य परि. ५।१।५७
 १४२५ तदस्य ब्रह्म. ५।१।९४
 १४५३ तदस्य संजातं ता. ५।२।३६
 १३५० तदस्य सोढम् ४।३।५२
 १३०९ तदस्यां प्रहरण. ४।२।५७
 १४७३ तदस्यास्त्यस्मि. ५।२।९४.
 ६२६ तदोः सः सावन. ७।२।१०६
 १४९३ तदो दा च ५।३।१९
 १३५७ तदगच्छति पथि. ४।३।८५
 १४१२ तद्धरति वहत्या. ५।१।५०
 ६९२ तद्धितश्चासर्व. १।१।३८
 २२५० तद्धितस्य ६।१।१६४
 ७८५ तद्धिताः ४।१।७६
 १०२५ तद्धितार्थोत्तरपद. २।१।५१
 १२२४ तद्धितेष्वचामादेः ७।२।११७
 १५४० तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६
 १२८१ तद्राजस्य बहुषु. २।४।६२
 १३८६ तद्वहति रथयुगप्रा. ४।४।७६
 २१७६ तद्वानासामुपधा. ४।४।१२५
 १७५६ तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९
 १७९२ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९
 २१८६ तनिपत्योश्छन्दसि ६।४।९९
 १६९९ तनूकरणे तक्षः ३।१।७६
 १८५० तनोतेर्विभाषा ६।४।१७

१४६७ तन्त्रादचिरापहते ५।२।७
 १४८० तपःसहस्राभ्यां. ५।२।१०२.
 ७० तपरस्तकालस्य १।१।७०
 १९७९ तपस्तपः कर्मकस्यैव ३।१।८८
 १९६५ तपोऽनुतापे च ३।१।६५
 २१९० तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५
 १४२१ तमधीष्टो भृतो भू. ५।१।८०
 २००८ तयोरेव कृत्यक्त. ३।४।७०
 २१८० तयोर्दाहिर्लौ च. ५।३।२०
 २१९९ तयोर्व्यावचि सं. ८।२।१०८
 १५०१ तरप्तमपौ घः १।१।२२
 १३३६ तवकममकावेक. ४।३।३
 ६३६ तवममौ डसि ७।२।९६
 २२८४ तवै चान्तश्च युग. ६।२।५१
 २००८ तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६
 १०९५ तसिलादिष्वाकृ. ६।३।३५
 १३६२ तसिश्च ४।३।११३
 १४९१ तसेश्च ५।३।८
 १४७६ तसौ मत्वर्थे १।४।१९
 ३८४ तस्माच्छसो नः ६।१।१०३
 १२० तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७
 १०४३ तस्मान्नुडचि ६।३।७४
 १६६३ तस्मान्नुड द्विहलः ७।४।७१
 १३३५ तस्मिन्नणि च यु. ४।३।२
 ११४ तस्मिन्निति नि. १।१।६६
 १४२७ तस्मै प्रभवति. ५।१।१०१
 १३९६ तस्मै हितम् ५।१।५
 २१९० तस्य तात् ७।१।४४
 १४२६ तस्य च दक्षिणा. ५।१।९५

१३८२ तस्य धर्मम् ४।४।४७
 ४११ तस्य निमित्तं ५।१।३८
 २०४ तस्य परमाग्रेडि ८।१।२
 १४५१ तस्य पाकमूले ५।२।२४
 १४६३ तस्य पूरणे डट् ५।२।४८
 १४३३ तस्य भावस्त्व. ५।१।११९
 १७३ तस्य लोपः १।३।९
 १४१२ तस्य वापः ५।१।४५
 १३६८ तस्य विकारः ४।३।१३४
 १३५३ तस्य व्याख्यान. ४।३।६६
 ३२ तस्यादित उदा. १।२।३२
 १२३३ तस्यापत्यम् ४।१।९२
 १३६२ तस्येदम् ४।३।१२०
 १४१२ तस्येश्वरः ५।१।४२
 २०७० ताच्छ्रीत्यवयोव. ३।२।१२९
 २२८४ तादौ च निति कृ. ६।२।५०
 १५९१ तान्येकवचनद्वि. १।४।१०२
 १३७३ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२
 १४६८ तावतिथं ग्रहण. ५।२।७७
 १६०७ तासस्त्योर्लोपः ७।४।५०
 १७०८ तासि च क्लृपः ७।२।६०
 २२६६ तास्यनुदात्तेन्डि. ६।१।१८६
 १२७१ तिककितवादिभ्यो २।४।६८
 १२७७ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४
 १५९० तिङस्त्रीणि त्रीणि. १।४।१०१
 १५०१ तिङश्च ५।३।५६
 २३२६ तिङि चोदात्तवति ८।१।७१
 २३१३ तिङो गोत्रादीनि. ८।१।२७
 २३१४ तिङ्ङितिङः ८।१।२८

१५९२ तिङ्शित्सर्वधा. ३।४।११३
 २०५३ ति च ७।४।८९
 २०७७ तितुत्रतथसिसुस. ७।२।९
 १३६० तित्तिरिवरतन्तु. ४।३।१०२
 २२६६ तित्स्वरितम् ६।१।१८५
 १५८५ तिप्तस्झिसिप्थ. ३।४।७८
 १७६३ तिप्यनस्तेः ८।२।७३
 ६५९ तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४
 २९७ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२
 १०५३ तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१
 २१५८ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०
 १८४१ तिष्ठतेरित् ७।४।५
 ९८१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७
 १०७८ तिष्यपुनर्वस्वोर्न. १।२।६३
 २२५२ तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६
 १३२८ तीररूढ्योत्तरप. ४।२।१०६
 १२०४ तीर्थे ये ६।३।८७
 १६९९ तीषसहलुभरुषरि. ७।२।४८
 २१८० तुजादीनां दीर्घो. ६।१।७
 २१०९ तुन्दशोकयोः परि. ३।२।५
 १४८३ तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७
 १४८९ तुन्दिवलिवटेर्भः ५।२।१३९
 २३१६ तुपश्यपश्यताहै ८।१।३९
 ६३५ तुभ्यमहौ डयि ७।२।९५
 ८९४ तुमर्थाच्च भाववच. २।३।१५
 २१७१ तुमर्थे सेसेनसेऽसे. ३।४।९
 २११७ तुमुण्वुलौ क्रिया. ३।३।१०
 १५०५ तुरिष्ठेमेयःसु ६।४।१५४
 १७४८ तुरुस्तुशम्यमः ७।३।९५

९३४ तुल्यार्थैरतुलोप. २।३।७२
 ३६ तुल्यास्यप्रयत्नं स. १।१।९
 १५०५ तुश्छन्दसि ६।३।५९
 १६०८ तुह्योस्तातङ्ङाशि. ७।१।३५
 १३५८ तूदीसलातुरवर्मती. ४।३।९४
 २१५९ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३
 १०१४ तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
 ५१० तृज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५
 १७९१ तृणह इम् ७।३।९२
 २२८२ तृतीया कर्मणि ६।२।४८
 २१६१ तृतीया च होश्छन्द. २।३।३
 ९९५ तृतीया तत्कृतात्थ्ये. २।१।३०
 ५६१ तृतीयादिषु भाषि. ७।१।७४
 १०६३ तृतीयाप्रभृतीन्य. २।२।२९
 ८६० तृतीयाथै १।४।८
 ९६७ तृतीयासप्तम्यो. २।४।८४
 ४३२ तृतीयासमासे १।१।३०
 २०७१ तृन् ३।२।१३५
 २१४८ तृषिमृषिकृषेः का. १।२।२५
 १६७५ तुफलभजत्रपश्च ६।४।१२२
 १२८० ते तद्राजाः ४।१।१७४
 १४११ तेन क्रीतम् ५।१।३७
 १४२९ तेन तुल्यं क्रिया. ५।१।११५
 १३७६ तेन दीव्यति ख. ४।४।२
 १३१५ तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८
 १४२१ तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९
 १४२५ तेन परिजय्यल. ५।१।९३
 १३५९ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
 १४२७ तेन यथाकथाच. ५।२।९८

१२९४ तेन रक्तं रागात् ४।२।१
 १४५१ तेन वितश्चुष्टु. ५।२।२६
 १११८ तेन सहेति तुल्य. २।२।२८
 १३६२ तेनैकदिक् ४।३।११२
 १६२६ ते प्राग्धातोः १।४।८०
 ६४५ तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२
 २५१ तो षिः ८।४।४३
 २५३ तोर्लि ८।४।६०
 २०७० तौ सत् ३।२।१२७
 ६६४ त्यदादिषु दृशो. ३।२।६०
 ४९६ त्यदादीनामः ७।२।१०२
 ११७० त्यदादीनि सर्वैर्नि. १।२।७२
 २२३६ त्यागरागहासकु. ६।१।२१६
 १३६९ त्रपुजतुनोः षुक् ४।३।१३८
 २०७२ त्रसिगृध्रिषु. ३।२।१४०
 १४१७ त्रिशच्चत्वारिंश. ५।१।६२
 ११३१ त्रिकुत्पर्वते ५।४।१४७
 ५४० त्रिचतुरोः स्त्रियां. ७।२।९९
 १७० त्रिप्रभृतिषु शाक. ८।४।५०
 १३७८ त्रेर्म म्न्त्यम् ४।४।२०
 १४६५ त्रे सम्प्रसारणं च ५।२।५५
 १०७२ त्रेस्त्रयः ६।३।४८
 ४९३ त्रेस्त्रयः ७।१।५३
 ६३४ त्वमावेकवचने ७।२।९७
 ६४५ त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३
 ६२७ त्वाहौ सौ ७।२।९४
 १२०० त्वे च ६।३।६४

थ

२१७९ थच् च च्छन्दसि ५।२।५०

१६५१ थलि च सेटि ६।४।१२१
 २२७० थलि च सेटीड. ६।१।१९६
 २३०२ थायघञ्क्ताज. ६।२।१४
 १६२९ थासः से ३।४।८०
 २१८० था हेतौ च च्छ. ५।३।२६
 ६१० थो न्यः ७।१।८७
 १४९६ दक्षिणादाच् ५।३।३६
 १३२६ दक्षिणापश्चात्पु. ४।२।९८
 ११२६ दक्षिणेर्मा लुब्ध. ५।४।१२६
 १४९५ दक्षिणोत्तराभ्या. ५।३।२८
 १५२८ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२
 १४१८ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६
 २०२५ ददातिदधात्यो. ३।१।१३९
 १७६८ दधस्तथोश्च ८।२।३८
 १४८१ दन्त उन्नत. ५।२।१०६
 १८५० दम्भ इच्च ७।४।५६
 १७३० दयतेर्दिगि लिटि ७।४।९
 ५८५ दश्च ७।२।१०९
 १७५७ दश्च ८।२।७५
 २०६१ दस्ति ६।३।१२४
 १९२८ दाणश्च सा चे. १।३।५५
 १२६९ दाण्डिनायनहा. ६।४।१७४
 ५६९ दादेर्धातोर्घः ८।२।३२
 २१९३ दाधर्तिदधर्ति. ७।४।६५
 १७२५ दाधा घ्वदाप् १।१।२०
 २०७४ दाधेदसिशदश. ३।२।१५९
 १५२६ दामन्यादित्रि. ५।३।११६
 ७४८ दामहायनान्ताच्च ४।१।२७
 २०७७ दाम्नीशसयुयुज. ३।२।१८२

२२७३ दायार्घं दायार्घे ६।२।५
 २२०० दाम्नान्ताह्वान्मी. ६।१।१२
 २२९२ दिक्छब्दा ग्रा. ६।२।१०३
 १४९५ दिक्छब्देभ्यः स. ५।३।२७
 १३३६ दिक्पूर्वपदाद्वञ्च ४।३।६
 ७७१ दिक्पूर्वपदान्डी. ४।१।६०
 १०२५ दिक्संख्ये स. २।१।५०
 १३५१ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४
 १११३ दिङ्नामान्यन्त. २।२।२६
 १२२५ दित्यदित्यादित्य. ४।१।८५
 ५७९ दिव उत् ६।१।१३१
 ५७७ दिव औत् ७।१।८४
 ८७३ दिवः कर्म च १।४।४३
 ११६३ दिवसश्च पृथि. ६।३।३०
 ९२३ दिवस्तदर्थस्य २।३।५८
 १७७० दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९
 २०३१ दिवादिभानिशा. ३।२।२१
 २२६५ दिवो झल् ६।१।१८३
 ११६३ दिवो घावा ६।३।२९
 २०५२ दिवोऽविजिगी. ८।२।४९
 १३४५ दिशोऽमद्राणाम् ७।३।१३
 २२७७ दिष्टिवितस्त्योश्च ६।२।३१
 १७७१ दीडो युडचि. ६।४।६३
 १६०६ दीधीवेवीटाम् १।१।६
 १६९१ दीपजनबुध. ३।१।६१
 १७५० दीर्घ इणः किति ७।४।६९
 २२९० दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्र. ६।२।८२
 २१७४ दीर्घजिह्वी च च्छ. ४।१। ५९
 ९९ दीर्घ च १।४।१२

१३०२ दीर्घाच्च वरु. ७।३।२३
 ४६२ दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५
 २८५ दीर्घात् ६।१।७५
 २२०१ दीर्घादिति समा. ८।३।९
 १७१ दीर्घादाचार्या. ८।४।५२
 १८५३ दीर्घोऽकितः ७।४।८३
 १६८४ दीर्घो लघोः ७।४।९४
 १५४९ दुःखात् प्राति. ५।४।६४
 २०२५ दुन्योरनुपसर्गे ४।१।१४२
 २१९२ दुरस्युर्द्रविण. ७।४।३६
 १९७८ दुहश्च ३।१।६३
 २१७५ दूतस्य भावकर्मणी ४।४।१२०
 २१९ दूराद्धूते च ८।२।४८४
 ९१४ दूरान्तिकार्थेभ्यो. २।३।३५
 ९२० दूरान्तिकार्थैः ष. २।३।३४
 २१९१ दृक्स्वकः स्वत. ७।१।८३
 १२०६ दृग्दृशवतुषु ६।३।८९
 २०५७ दृढः स्थूलब. ७।२।२०
 १३५१ दृत्तिकृक्षिकल. ४।३।५६
 २०४९ दृशोः क्वनिप् ३।२।९४
 २१७२ दृशो विख्ये च ३।४।११
 १३४९ देयमृणे ४।३।४७
 १५४७ देये त्रा च ५।४।५५
 २३०१ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 ११६२ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 १३०२ देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 १५३८ देवतान्तात्ता. ५।४।२४
 १५२३ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१००
 २२२१ देवब्रह्मणोर. १।२।३८

१५४७ देवमनुष्यपुरुष. ५।४।५६
 २१९२ देवसुम्नयोर्यजुषि. ७।४।३८
 १५३९ देवात्तल् ५।४।२७
 १३५३ देविकाशिशपा. ७।३।१
 २०७३ देविकुशोश्चोप. ३।२।१४७
 १४८१ देशे लुबिलचौ च ५।२।१०५
 १२९३ दैवयज्ञिशौचि. ४।१।८१
 २०६० दो ददधोः ७।४।४६
 २०५९ द्यतिस्वतिमा. ७।४।४०
 १३०१ द्यावापृथिवी. ४।२।३२
 १७०३ द्युतिस्वाप्योः सं. ७।४।६७
 १७०४ द्युद्भ्यो लुङि १।३।९१
 १४८१ द्युद्भ्यां मः ५।२।१०८
 १३२७ द्युप्रागपागुद. ४।२।१०१
 १५२४ द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४
 १३७४ द्रोश्च ४।३।१६१
 १५७३ द्रन्द्धं रहस्यम्. ८।१।१५
 १४४१ द्रन्द्धमनोज्ञादि. ५।१।१३३
 ११४५ द्रन्द्धश्च प्राणितू. २।४।२
 ११६५ द्रन्द्धाच्चुदषहा. ५।४।१०६
 १२९६ द्रन्द्धाच्छः ४।२।६
 १३६५ द्रन्द्धादवुन्वैरमै. ४।३।१२५
 ११४४ द्रन्द्रे षि २।२।३२
 ४३३ द्रन्द्रे च १।१।३१
 १४८७ द्रन्द्धोपताप. ५।२।१२८
 १३४० द्वारादीनां च ७।३।४
 १०३० द्विगुरेकवचनम् २।४।१
 ९९१ द्विगुश्च २।१।२३
 ७४३ द्विगोः ४।१।२१

१४१३ द्विगोः छंश्च ५।१।५४
 १४२१ द्विगोर्यप् ५।१।८२
 १२२९ द्विगोलुङ्गनपत्ये ४।१।८८
 १४२३ द्विगोर्वा ५।१।८६
 २२९२ द्विगौ क्रतौ ६।२।९७
 २२७५ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
 १०१९ द्वितीयतृतीयच. २।२।३
 ५८८ द्वितीयाटौस्स्वेनः २।४।३
 २१६२ द्वितीया ब्राह्मणे २।२।६०
 २१५७ द्वितीयायां च ३।४।५३
 ६३५ द्वितीयायां च ७।२।८७
 ९९१ द्वितीया श्रिता. २।१।२४
 १२०३ द्वितीये चानुपाख्ये ६।३।८०
 १४११ द्वित्रिपूर्वादण्च ५।१।३६
 १४०८ द्वित्रिपूर्वात्रिष्कात् ५।१।३०
 ११२२ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५।४।११
 १४६० द्वित्रिभ्यां तयस्या. ५।२।४३
 १०७० द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०
 २३११ द्वित्रिभ्यां पाद. ६।२।१९७
 १४९७ द्वित्र्योश्च धमुञ् ५।३।४५
 ११२७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८
 १६३३ द्विर्वचनेऽचि १।१।५९
 १५०२ द्विवचनविभ. ५।३।५७
 २०२५ द्विषत्परयोस्तापे. ३।२।३९
 १७४५ द्विषश्च ३।४।११२
 २०७० द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१
 ११८३ द्विस्तावा त्रिस्तां. ५।४।८४
 २९७ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृ. ८।३।१४
 १३३६ द्वीपादनुसमुद्रं. ४।३।१०

१४६४ द्वेस्तीयः ५।२।५४
 १२९७ द्वैपवैयाघ्रादन् ४।२।१२
 १२६५ द्व्यचः ४।१।१२१
 २१७४ द्व्यचश्छन्दसि ४।३।१५०
 २१८५ द्व्यचोऽतस्तिङ् ६।३।१३५
 १३५५ द्व्यजुद्ब्राह्मणवर्गः ४।३।७२
 १२८० द्व्यज्मगधकलिङ्गः ४।१।१७
 ११८० द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योः ६।३।१७०
 १०७१ द्व्यष्टनः संख्या ६।३।४७
 ३६१ द्व्येकयोर्द्विवचनैः १।४।२२

ध

२०७६ धः कर्मणि ण् ३।२।१८१
 १३८८ धनगणं लब्धा ४।४।८४
 १४६७ धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५
 ११२७ धनुषश्च ५।४।१३२
 १३३१ धन्वयोपधा ४।२।१२१
 १३८१ धर्मं चरति ४।४।४१
 १३८९ धर्मपथ्यर्थन्याया ४।४।९२
 १४८८ धर्मशीलवर्णाः ५।२।१३२
 ११२५ धर्मादिनिष्के ५।४।१२४
 १९९४ धातुसम्बन्धे प्र ३।४।१
 २००५ धातोः ३।१।९१
 २२२३ धातोः ६।१।१६२
 १८४७ धातोः कर्मणः स ३।१।७
 १८५३ धातोरेकाचो ह ३।१।२२
 १७६ धोतोस्तन्निमि ६।१।८०
 १६५३ धात्वादेः षः सः ६।१।६४
 १४४३ धान्यानां भवने ५।२।१
 ८८७ धारेरुत्तमर्णः १।४।३५
 १६४३ धि च ८।२।२५

१६९६ धिन्विकृण्वोर च ३।१।८
 १३८६ धुरो यङ्ढकौ ४।४।७७
 १३३२ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७
 २०५६ धृषिशसी वैयात्ये ७।२।१
 ८९९ ध्रुवमपायेऽपादा १।४।२४
 २१९० ध्वमो ध्वात् ७।१।४२
 १०२३ ध्वांक्षेण क्षेपे २।१।४२

न

१८८० नः क्ये १।४।१५
 १०९५ न कपि ७।४।१४
 २१२६ न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
 १८५८ न कवतेर्यङि ७।४।६३
 ११०७ न कोपधायाः ६।३।३७
 २१४१ न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३
 २१४७ न क्त्वा सेट् १।२।१८
 ७७० न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६
 २०१९ न क्वादेः ७।३।५९
 २१७८ नक्षत्रादघः ४।४।१४१
 १२०७ नक्षत्राद्वा ८।३।१००
 ९४५ नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
 १२९५ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
 ७७१ नखमुखात्संज्ञायाम् ४।१।५८
 १९१६ न गतिहिंसाथेभ्यः १।३।१५
 १३३३ नगरात्कुत्सन ४।२।१२८
 २३०९ न गुणादयो ६।२।१७६
 १२७१ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
 २२६२ न गोश्चन्साव ६।१।१८२
 ५८९ न डिस्म्बुद्धयोः ८।२।८
 ६४९ न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४

२१९२ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५
 १०४३ नञ् २।२।६
 १३५६ नञः शुचीश्चरक्षे. ७।३।३०
 ११८४ नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 २३०४ नञो गुणप्रतिषेधे ६।२।१५५
 २२९४ नञो जरमरमि. ६।२।११६
 ११२५ नञदुःसुभ्यो. ५।४।१२१
 २३०८ नञसुभ्याम् ६।२।१७२
 १३२२ नङशादाङ्ङ्वलच् ४।२।८८
 १२५२ नङादिभ्यः फक् ४।१।९९
 १३२२ नङादीनां कुक्च ४।२।९१
 ५४२ न तिसृचतसृ ६।४।४
 १४५२ नते नासिकायाः. ५।२।३१
 १२३२ न तौत्वलिभ्यः २।४।६१
 १३६७ न दण्डमाणवा. ४।३।१३०
 ११५७ न दधिपय आदीनि २।४।१४
 ९८९ नदीपौर्णमा. ५।४।११०
 २२९३ नदी बन्धुनि ६।२।१०९
 ९८३ नदीभिश्च २।१।२०
 १९७७ न दुहस्नुनां य. ३।१।८९
 १७३६ न दृशः ६।१।४७
 ११९५ नद्याः शेषस्यान्य. ६।३।४४
 १३२६ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७
 १३२० नद्यां मतुप् ४।२।८५
 १०९४ नद्यतश्च ५।४।१५३
 १३२९ न द्व्यचः प्राच्य. ४।२।११३
 १८७५ न धातुलोप आर्ध. १।१।४
 २०५३ न ध्याख्याष्टमूर्छि. ८।२।५७
 १४३६ न नञपूर्वात्तत्पुरु. ५।१।१२१

१००५ न निर्धारणे २।२।१०
 २३०९ न निविभ्याम् ६।२।१८१
 १९८४ ननौ पृष्टप्रति. ३।२।१२०
 २०२३ नन्दिग्रहिपचा. ३।१।१३४
 १७४८ नन्द्राः संयोगादयः ६।१।३
 २३१७ नन्वित्यनुज्ञैषणा. ८।१।४३
 १९८४ नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
 १५३ न पदान्तद्विर्वचन. १।१।५८
 २५० न पदान्ताद्गोरनाम् ८।४।४२
 २५९ नपरे नः ८।३।२७
 १९५३ न पादम्याङ्यमा. १।३।८९
 ११६८ नपुंसकमनपुंसके. १।२।६९
 ५५५ नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२
 ५५३ नपुंसकाच्च ७।१।१९
 ९८९ नपुंसकादन्यतर. ५।४।१०९
 १२८७ न प्राच्यभगादि. ४।१।१७८
 ४२३ न बहुव्रीहौ १।१।२९
 १३८६ न भकुर्लुगाम् ८।२।७९
 २०१० न भाभूपूकमि. ८।३।३४
 २२९१ न भूताधिकसंजी. ६।२।९१
 २२७५ न भूवाक्चिदिधिषु ६।२।१९
 ५०७ न भूसुधियोः ६।४।८५
 १०४७ नभ्राणनपात्रवेदा. ६।३।७५
 ८९५ नमः स्वस्तिस्वाहा. २।३।१६
 १२७३ नमपूर्वोऽपत्येऽ. ६।४।१७०
 २९१ नमस्पुरसोर्गत्योः ८।३।४०
 १६२६ न माङ्योगे ६।४।७४
 २०७५ नमिकम्पिस्म्य. ३।२।१६७
 ६७२ न मु ने ८।२।३

१८९४ नमोवरिविश्चि. ३।१।१९
 २०७३ न यः ३।२।१५२
 १९८२ न यदि ३।२।११३
 २१५१ न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३
 ७१९ न यासयोः ७।३।४५
 १२५१ न य्वाभ्यां पदान्ता. ७।३।३
 २०८९ न रपरसृपिसृ. ८।३।११०
 १९७९ न रुधः ३।१।६४
 १७८० न लिङि ७।२।३९
 ४९१ न लुमताऽङ्गस्य १।१।६३
 ९३० न लोकाव्ययनिष्ठा. २।३।६९
 ४५७ न लोपः प्रातिपदि. ८।२।७
 ५९१ नलोपः सुप्स्वरसं. ८।१।२
 १०४३ नलोपो नञः ६।३।७३
 २१५० न ल्यपि ६।४।६९
 ३८० न विभक्तौ तुस्माः १।३।४
 १७०४ न वृद्धयश्चतुर्थ्यः ७।२।५९
 ८५ न वेति विभाषा १।१।४४
 १७२९ न व्यो लिटि ६।१।४६
 १६५२ न शसददवादि. ६।४।१२६
 १७७९ नशेः षान्तस्य ८।४।३६
 ६६४ नशेर्वा ८।२।६३
 २६२ नश्च ८।३।३०
 २२०३ नश्च धातुस्थोरु. ८।४।२७
 २५७ नश्चापदान्तस्य. ८।४।२४
 २८१ नश्छव्यप्रशान् ८।३।७
 ५५१ न षट्स्वस्नादिभ्यः ४।१।१०
 ५९५ न संयोगाद्गम. ६।४।१३७
 १०६९ न संख्यादेः समा. ५।४।८९

११३४ न संज्ञायाम् ५।४।१५३
 २१९५ नसत्तनिषत्तानुत्त. ८।२।६१
 ६०५ न सम्प्रसारणे संप्र. ६।१।३७
 १५२९ न सामिवचने ५।४।५
 २१३९ न सुदुर्भ्यां केव. ७।१।६८
 २२२० न सुब्रह्मण्यायां. १।२।३७
 ९८९ नस्तद्धिते ६।४।१४४
 २३१५ नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१
 २२९२ न हास्तिनफल. ६।२।१०१
 १२१० नहिवृतिवृषि. ६।३।११६
 ६७३ नहो धः ८।२।३४
 १८०५ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ७।४।२
 २२९६ नाचार्यराजर्त्वि. ६।२।१३३
 ६१ नाज्झलौ १।१।१०
 ६५९ नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३०
 ११३५ नाडीतन्व्योः ५।४।१५९
 २०३३ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
 १४०४ नातः परस्य ७।३।२७
 ३०४ नादिचि ६।१।१०४
 १६९ नादिन्याक्रोशे. ८।४।४८
 २१९४ नाद्धस्य ८।२।१७
 २१५९ नाधार्थप्रत्यये. ३।४।६२
 १९८७ नानघतनवत्. ३।३।१३५
 १९२९ नानोर्ज्ञः १।३।५८
 १४६३ नान्तादसंख्यादे. ५।२।४९
 १७६९ नाभ्यस्तस्याचिं ७।३।८७
 ६६३ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८
 ६५४ नामन्त्रिते समा. ८।१।७३
 २२६१ नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७

३९३ नामि ६।४।३
 २१५८ नाम्न्यादिशिग्रहोः ३।४।५८
 २०४ नाम्नेडितस्यान्त्य. ६।१।९९
 १०६९ नावो द्विगोः ५।४।९९
 २३०७ नाव्ययदिकृ. ६।२।१६८
 ९६७ नाव्ययीभावाद. २।४।८३
 २०३३ नासिकास्तनयो. ३।२।२९
 ७७० नासिकोदरौष्ठज. ४।१।५५
 १३८५ निकटे वसति ४।४।७३
 १९५२ निगरणचल. १।३।८७
 २१९७ निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४
 १७६९ निजां त्रयाणां. ७।४।७५
 १३७२ नित्यं वृद्धशरा. ४।३।१४४
 १४६६ नित्यं शतादि. ५।२।५७
 ७४८ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४।१।२९
 ७५१ नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५
 ३०१ नित्यं समासे. ८।३।४५
 १८४३ नित्यं स्मयतेः ६।१।५७
 १०५४ नित्यं हस्ते पाणावु. १।४।७७
 १७९२ नित्यं करोतेः ६।४।१०८
 १८५४ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३
 १०१५ नित्यं क्रीडाजीवि. २।२।१७
 १६११ नित्यं छित्तः ३।४।९९
 २१७३ नित्यं छन्दसि ४।१।४६
 ११२५ नित्यमसिच्छजा. ५।४।१२२
 २१२९ नित्यं पणः परि. ३।३।६६
 २२३५ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०
 १५५६ नित्यवीप्सयोः ८।१।१४

२०६१ निनदीभ्यां स्ना. ८।३।८९
 २०७२ निन्दहिंसक्लिश. ३।२।१४६
 २३४ निपात एकाज. १।१।१४
 २३१४ निपातैर्यद्यदिह. ८।१।३०
 २१५५ निमूलसमूलयोः. ३।४।३४
 १७९७ निरः कुषः ७।२।४६
 २१२५ निरभ्योः पूत्वोः ३।३।२८
 २३१० निरुदकादीनि च ६।२।१८४
 २०५२ निर्वाणोऽवाते ८।२।५०
 १३७८ निर्वृत्तेऽक्षधूतादि. ४।४।१९
 २२७४ निवाते वातत्राणे ६।२।८
 २१२६ निवासचित्ति. ३।३।४१
 २२०३ निव्यभिभ्यो. ८।३।११९
 १३४० निशाप्रदोषाभ्यां च ४।३।१४
 १५४९ निष्कुलान्निष्को. ५।४।६२
 ११३८ निष्ठा २।२।३६
 २२३४ निष्ठा च द्वयज. ६।१।२०५
 २०५६ निष्ठायां सेटि ६।४।५२
 २०४९ निष्ठायामण्यदर्शे ६।४।६०
 २०५५ निष्ठा शीङ्स्विदि. १।२।१९
 २३०७ निष्ठोपमानाद. ६।२।१६९
 २२९३ निष्ठोपसर्गपूर्व. ३।२।११०
 ११३५ निष्प्रवाणिश्च ५।४।१६०
 १९२६ निसमुपविभ्यो ह्रः १।३।३०
 १८५९ नीग्वञ्चुसंसु. ७।४।८४
 ३० नीचैरनुदात्तः १।२।३०
 १५१४ नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७
 १८५९ नुगतोऽनुनासि. ७।४।८५
 २०५३ नुदविदोन्द्रा. ८।२।५६

६६५ नुम्विसर्जनीयश. ८।३।५८
 ५१७ नृ च ६।४।६
 २२६५ नृ चान्यतर. ६।१।१८४
 २८१ नृम्ये ८।३।१०
 १६५६ नेटि ७।२।४
 २०४१ नेड्वशि कृति ७।२।८
 ५८७ नेदमदसोरकोः ७।१।११
 १३०२ नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
 ११९२ नेन्तिसद्धबधाति. ६।३।१९
 ५४७ नेयडुवड्स्था. १।४।४
 २३१० नेरनिधाने ६।२।१९२
 १६६२ नेर्गदनदपतपद. ८।४।१७
 १४५२ नेर्बिडज्जिबरीसचौ ५।२।३२
 १९१७ नेर्विशः १।३।१७
 २२६० नोड्धात्वोः ६।१।१७५
 २३०९ नोत्तरपदेऽनुदा. ६।२।१४२
 २१७४ नोत्वद्वर्ध्निबित्वात् ४।३।१५१
 २२१६ नोदात्तस्वरितो. ८।४।६७
 १९६९ नोदात्तोपदेशस्य. ७।३।३४
 २१६४ नोनयतिध्वनयत्ये. ३।१।५१
 २१४७ नोपधात्यफा. १।२।२३
 ६११ नोपधायाः ६।४।७
 १३७७ नौ द्व्यचष्णु ४।४।७
 १३८८ नौवयोधर्मवि. ४।४।९१
 २१२८ नौ वृ धान्ये ३।३।४८
 १३७५ न्यग्रोधस्य च के. ७।३।५
 २२८५ न्यधी च ६।२।५३
 प
 १४५१ पक्षातिः ५।२।२५

१३८१ पक्षिमत्स्यमृगा. ४।४।३५
 १४१६ पंक्तिर्विंशतित्रिं ५।१।५९
 ७७९ पङ्गोश्च ४।१।६८
 १४१७ पञ्चदशतौ वर्गे वा ५।१।६०
 १००२ पञ्चमी भयेन २।१।३७
 ९४४ पञ्चमी विभक्ते २।३।४२
 ९१२ पञ्चम्यपाङ्प. २।३।१०
 ६३५ पञ्चम्या अत् ७।१।३१
 २२०१ पञ्चम्याः पराव. ८।३।५१
 ११८५ पञ्चम्याः स्तोका. ६।३।२
 १४९१ पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७
 १४१० पणपादमाषशता. ५।१।३४
 १७१५ पतः पुम् ७।४।१९
 ४८३ पतिः समास एव १।४।८
 १४३९ पत्यन्तपुरोहित. ५।१।१२८
 २२७५ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८
 ७४९ पत्युर्नो यज्ञ. ४।१।३३
 १३६५ पत्रपूर्वादञ् ४।३।१२२
 १३६५ पत्राध्वर्युपरिष. ४।३।१२३
 १३४६ पथः पन्थ च ४।३।२९
 २१८४ पथि च च्छन्दसि ६।३।१०८
 २२८४ पथिमथोः सर्व. ६।१।१९९
 ६०७ पथिमथ्यभुक्षा. ७।१।८५
 ११८४ पथो विभाषा. ५।४।७२
 १३९१ पथ्यतिथिवसति. ४।४।१०४
 १३८८ पदमस्मिन्दृश्यम् ४।४।८७
 २१२२ पदरुजविशस्मृशो. ३।३।१६
 १२१८ पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
 ६४२ पदस्य ८।१।१६

६४३ पदात् ८।१।१७
 ३८७ पदान्तस्य ८।४।३७
 १३७७ पदान्तस्यान्य. ७।३।९
 २८६ पदान्ताद्वा ६।१।७६
 २०१८ पदास्वैरिबा. ३।१।११९
 २२७४ पदेऽपदेशे ६।२।७
 १३८१ पदोत्तरपदं गृ. ४।४।३९
 ४४२ पङ्क्तोमास्हन्नि ६।१।६३
 ११९८ पद्यत्यतदर्थे ६।३।५३
 १४२० पन्थो ण नित्यम् ५।१।७६
 ९४ परः सन्निकर्षः सं. १।४।१०९
 १०७३ परवर्ल्लिङ्गं द्वन्द्वत. २।४।२६
 ३४७ परश्च ३।१।२
 १३८२ परश्चघाट्टञ्च ४।४।५८
 १९८८ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 १५९६ परस्मैपदानां णल. ३।४।८२
 ९०५ पराजेरसोढः १।४।२६
 २३१२ परादिश्छन्दसि. ६।२।१९९
 २१२५ परावनुपात्यय इणः ३।३।३८
 २१४२ परावरयोगे च ३।४।२०
 ८९० परिक्रयणे सम्प्र. १।४।४४
 १३९९ परिखाया ढञ् ५।१।१७
 १६५९ परिनिविध्यः सेव. ८।३।७०
 २१२५ परिन्योर्नीणो. ३।३।३७
 १३८१ परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६
 २२७८ परिप्रत्युपापा वर्ज्य. ६।२।३३
 २१२३ परिमाणारख्यायां. ३।३।२०
 १४०१ परिमाणान्तरस्यासं. ७।३।१७
 १३८० परिमुखं च ४।४।२९
 १२९६ परिवृतो रथः ४।२।१०

१३८२ परिषदो ण्यः ४।४।४४
 १३९१ परिषदो ण्यः ४।४।१०१
 २०५२ परिस्कन्दः प्रा. ८।३।७५
 २३०९ परेरभितोभावि. ६।३।१८२
 १९५१ परेर्मृषः १।३।८२
 १५६० परेर्वर्जने ८।१।५
 १७३६ परेश्च ८।३।७४
 २१३० परेश्च घाङ्कयोः ८।२।२२
 १५९५ परोक्षे लिट्. ३।२।११५
 १४४६ परोवरपरंपरपु. ५।२।१०
 १३७७ पर्पादिभ्यः ष्टन् ४।४।१०
 १४९१ पर्याभिभ्यां च ५।३।९
 २१३६ पर्यायार्हणोत्प. ३।३।१११
 १३३४ पर्वताच्च ४।२।१४३
 १५२६ पर्श्वदिद्यौधे. ५।३।११७
 २२९६ पललसूपशाक. ६।२।१२८
 १३६९ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१
 २१८० पश्च पश्चा च च्छ. ५।३।३३
 १४९६ पश्चात् ५।३।३२
 ६४९ पश्याश्चश्चानालो ८।१।२५
 ७७८ पाककर्णपर्णपुष्प. ४।१।६४
 २०२४ पाघ्राध्माधेद्. ३।१।१३७
 १७१६ पाघ्राध्मास्थाम्ना. ७।३।७८
 २०३७ पाणिघताडघौ शि. ३।२।५५
 २२०५ पातौ च बहु. ८।३।५२
 १०२४ पात्रे समितादयश्च २।१।४८
 २१७४ पाथोनदीभ्यां. ४।४।१११
 ६५५ पादः पत् ६।४।१३०
 १५२७ पादशतस्य सं. ५।४।१
 ११९८ पादस्य पदाज्या. ६।३।५२

११२९ पादस्य लोपोऽह. ५।४।१३८
 १५३८ पादार्धाभ्यां च ५।४।२५
 ७१४ पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८
 १२१४ पानं देशे ८।४।९
 १०३१ पापाणके कुत्सितैः २।१।५४
 २०२१ पाय्यसांनाय्यनि. ३।१।१२९
 १२२१ पारस्करप्रभृती. ६।१।१५७
 १४२० पारायणतुरायण. ५।१।७२
 १३६१ पाराशर्यशिला. ४।३।११०
 ९८२ पारेमध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८
 १४६८ पार्श्वेनान्विच्छति ५।२।७५
 १३०६ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९
 २१८४ पितरा मातरा च ६।३।३३
 ११७० पिता मात्रा १।२।७०
 ७६४ पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
 १०३७ पुंवत्कर्मधारय. ६।३।४२
 ६६८ पुंसोऽसुङ् ७।१।८९
 १६०६ पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६
 १८९४ पुच्छभाण्डचीवरा. ३।१।२०
 २२९६ पुत्रः पुम्यः ६।२।१३२
 १४१२ पुत्राच्छ च ५।१।४०
 १२७८ पुत्रान्तादन्यतर. ४।१।१५९
 ११९३ पुत्रोऽन्यतरस्याम् ६।३।२२
 २७९ पुमः खय्यम्परे ८।३।६
 ११६७ पुमान्स्त्रिया १।२।६७
 २३१७ पुरा च परीप्सायाम् ८।१।४२
 १३६० पुराणप्रोक्तेषु. ४।३।१०५
 १९८४ पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२
 २३१० पुरुषश्चान्वादिष्टः ६।२।१९०

१४५५ पुरुषहस्तिभ्यामणच ५।२।३८
 ७४५ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य. ४।१।२४
 २२९२ पुरे प्राचाम् ६।२।९९
 २०३१ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः ३।२।१८
 १०५२ पुरोऽव्ययम् १।४।६७
 १७०१ पुषादिद्युताद्यल्दि. ३।१।५५
 १४८८ पुष्करादिभ्यो दे. ५।२।१३५
 २०३५ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ३।२।४१
 १५२६ पूगाब्ज्योऽग्रा. ५।३।११२
 २२७७ पूगेष्वन्यतरस्याम् ६।२।२८
 २०५५ पूङ्गः क्त्वा च १।२।२२
 २०५५ पूङ्गश्च ७।२।५१
 २०७० पूङ्ग्यजोः शानन् ३।२।१२
 २३२३ पूजनात्पूजितमनु. ८।१।६७
 ७५२ पूतक्रतोरै च ४।१।३६
 १००५ पूरणगुणसुहितार्थ. २।२।११
 १४९७ पूरणाद्भागो तीयाद. ५।३।४८
 १४१२ पूरणार्धाङ्गन् ५।१।४८
 १०२४ पूर्वकालैकसर्वजर. २।१।४९
 ५० पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१
 २१९७ पूर्व तु भाषायाम् ८।२।९८
 २२०२ पूर्वपदात् ८।३।१०६
 ११२३ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८।४।३
 ४१७ पूर्वपरावरदक्षिणो. १।१।३४
 १९२९ पूर्ववत्सनः १।३।६२
 १०७४ पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७
 ९९६ पूर्वसदृशसमानार्थ. २।१।३१
 १४७० पूर्वादिनिः ५।२।८६

४२३ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो. ७।१।१६
 १४९५ पूर्वाधरावराणाम्. ५।३।३९
 १०३५ पूर्वापरप्रथमचरम्. २।१।५८
 १०१५ पूर्वापराधरोत्तरमे. २।२।१
 १३४६ पूर्वाहणापराहणार्द्रा. ४।३।२८
 २२७६ पूर्वे भूतपूर्वे. ६।२।२२
 २१७७ पूर्वैः कृतमिनियौ च. ४।४।१३३
 १६०० पूर्वोऽभ्यासः. ६।१।४
 ९१३ पृथग्विनानाना. २।३।३२
 १४३७ पृथ्वादिभ्य इम. ५।१।१२
 १२०८ पृषोदरादीनि. ६।३।१०९
 ११९९ पेषंवासवाहनधि. ६।३।५८
 १२३२ पैलादिभ्यश्च. २।४।५९
 २०१२ पोरदुपधात्. ३।१।९८
 १३५५ पौरोडाशपुरोडा. ४।३।७०
 २०५९ प्यायः पी. ६।१।२८
 १५१२ प्रकारवचने जाती. ५।३।६९
 १४९३ प्रकारवचने थाल्. ५।३।२३
 १५६५ प्रकारे गुणवचनस्य. ८।१।१२
 १९२१ प्रकाशनस्थेयाख्य. १।३।२३
 २१८२ प्रकृत्याऽन्तःपाद. ६।१।११५
 २२९७ प्रकृत्या भगालम्. ६।२।१३६
 ११२० प्रकृत्याशिषि. ६।३।८३
 १५०६ प्रकृत्यैकाच्. ६।४।१६३
 १४२८ प्रकृष्टे ठञ्. ५।१।१०८
 १८४४ प्रजने वीयतेः. ६।१।५५
 २१२९ प्रजने सतैः. ३।३।७१
 १५४० प्रज्ञादिभ्यश्च. ५।४।३८
 १४८० प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो. ५।२।१०१

२१९६ प्रणवष्टेः. ८।२।८९
 २०२१ प्रणाय्योऽसम्मत्तौ. ३।१।१२८
 ९१२ प्रतिः प्रतिनिधि. १।४।९२
 १३८१ प्रतिकण्ठार्थल. ४।४।४०
 १३९० प्रतिजनादिभ्यः. ४।४।९९
 ९१२ प्रतिनिधिप्रति. २।३।११
 १३८२ प्रतिपथमेति ठञ्च. ४।४।४२
 २२७४ प्रतिबन्धिचिरकृ. ६।२।६
 १५४२ प्रतियोगे पञ्चम्या. ५।४।४४
 २१९७ प्रतिश्रवणे च. ८।२।९९
 १२२१ प्रतिष्कशश्च कशेः. ६।१।१५
 २३१० प्रतेरश्वादयस्त. ६।२।१९३
 ११८३ प्रतेरुरसः सप्तमी. ५।४।८२
 २१८० प्रत्नपूर्वविश्वेमा. ५।३।१११
 २०१८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः. ३।१।११८
 २१७ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे. ८।२।८३
 ३४५ प्रत्ययः. ३।१।१
 ४८८ प्रत्ययलोपे प्रत्यय. १।१।६२
 ७१७ प्रत्ययस्थात्कात्पू. ७।३।४४
 ४८७ प्रत्ययस्य लुक्श्लु. १।१।६१
 १३३६ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च. ७।२।९८
 १९२९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः. १।३।५९
 ८९० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पू. १।४।४०
 ४३४ प्रथमचरमतया. १।१।३३
 ३०३ प्रथमयोः पूर्व. ६।१।१०२
 ९६१ प्रथमानिर्दिष्टं स. १।२।४३
 ६३० प्रथमायाश्च द्विव. ७।२।८
 २२८६ प्रथमोऽचिरोपसंप. ६।२।६५
 १३१८ प्रधानप्रत्ययार्थवच. १।२।५

१२१३ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्त. ८।४।५
 १३५६ प्रभवति ४।३।८३
 १४५३ प्रमाणे द्वयसज्जध्न. ५।२।३७
 १३८० प्रयच्छति. गर्ह्यम् ४।४।३०
 २१७२ प्रयैरोहिष्यै. ३।४।१०
 १४२८ प्रयोजनम् ५।१।१०९
 १२६५ प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८
 १५१० प्रशंसायां रूपम् ५।३।६६
 १०३८ प्रशंसावचनैश्च २।१।६६
 १५०६ प्रशस्यस्य श्रः ५।३।६
 १९८३ प्रश्ने चासन्नका. ३।२।११७
 २०२८ प्रष्टोऽग्रगामिनि ८।३।९२
 २१९४ प्रसमुपोदः पाद. ८।१।६
 ११२७ प्रसंभ्यां जानु. ५।४।१२९
 ९४५ प्रसितोत्सुकाभ्यां. २।३।४४
 १२२१ प्रस्कण्वहरिश्च ६।१।१५३
 १२३२ प्रस्थपुरवहा. ४।२।१२२
 २२९० प्रस्थेऽवृद्धमकवर्या. ६।२।८७
 १३२९ प्रस्थोत्तरपदप. ४।२।११०
 १३८२ प्रहरणम् ४।४।५७
 १५९१ प्रहासे च मन्यो. १।४।१०६
 ९५५ प्राक्क्रडारात्समासः २।१।३
 १३९३ प्राक्क्रीताच्छः ५।१।१
 १६५९ प्राक्सितादङ्गव्या. ८।३।६३
 १५१२ प्रागिवात्कः ५।३।७०
 १४९० प्रागिदशो विभक्तिः ५।३।१
 १२२४ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३
 ८० प्राग्नीश्वरान्निपाताः १।४।५६
 १४०० प्राग्वतेष्टञ् ५।१।१८

१३७६ प्राग्वहतेष्टक् ४।४।१
 ७३९ प्राचां ष्फ तद्धितः ४।१।१७
 २२८८ प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४
 १३४५ प्राचां ग्रामनगरा. ७।३।१४
 १२७९ प्राचामवृद्धात्फि. ४।१।१६०
 १५१६ प्राचामुपादेरङ्ज्व. ५।३।८०
 १४४० प्राणभृज्जातिवयो. ५।१।१२९
 १३७३ प्राणिरजतादि. ४।३।१५४
 १४७८ प्राणिस्थादातो ल. ५।२।९६
 १२१५ प्रातिपदिकान्तनु. ८।४।११
 ७८७ प्रातिपदिकार्थ. २।३।४६
 ८२ प्रादयः १।४।५८
 २३१० प्रादस्वाङ्गं संज्ञा. ६।२।१८३
 १०५४ प्राध्वं बन्धने १।४।७८
 १०२० प्राप्तापत्रे च द्विती. २।२।४.
 १३४९ प्रायभवः ४।३।३९
 १३४१ प्रावृष एण्यः ४।३।१७
 १३४३ प्रावृषष्टप् ४।३।२६
 २०३४ प्रियवशे वदः ख. ३।२।३८
 १५०८ प्रियस्थिरस्फिरो. ६।४।१५७
 २२७५ प्रीतौ च ६।२।१६
 २०२६ प्रुसृत्वः समभि. ३।१।१४९
 २०२९ प्रे दाज्ञः ३।२।६
 २१२८ प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६
 ९२४ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो. २।३।६१
 १९९३ प्रैषातिसर्गप्राप्त. ३।३।१६३
 १३११ प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४
 १९३० प्रोपाभ्यां युजेर. १।३।६४
 १९२७ प्रोपाभ्यां समर्था. १।३।४२

२१४ प्लुतप्रगृह्या अ. ६।१।१२५
२१९८ प्लुतावैच इदुतौ ८।२।१०६
१७९७ प्लादीनां ह्रस्वः ७।३।८०

फ

१२३२ फक्फिञोरन्य. ४।१।९१
१७१५ फणां च सप्ता. ६।४।१२५
२०३२ फलेग्रहिरात्मंभ. ३।२।२६
१३७५ फले लुक् ४।३।१६३
१०७८ फल्गुनीप्रोष्ठ. १।२।६०
१२७६ फाण्टाहृतिमि. ४।१।१५०
१२७५ फेश्छ च ४।१।१४९

ब

१२०१ बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४
११९० बन्धे च विभाषा ६।३।१३
१७८० बभूथाततन्थ. ७।२।६४
२१७५ बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९
१४८८ बलादिभ्यो मतु. ५।२।१३६
४८५ बहुगणवतुडति. १।१।२३
१४६४ बहुपूगगणसं. ५।२।५२
२१८० बहुप्रजाश्छ. ५।४।१२३
२१६२ बहुलं छन्दसि २।४।३९
२१६७ बहुलं छन्दसि ३।२।८८
२१७९ बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
२१८१ बहुलं छन्दसि ६।१।३४
२१८८ बहुलं छन्दसि ७।१।८
२१८८ बहुलं छन्दसि ७।१।१०
२१९१ बहुलं छन्दसि १।१।१०३
२१९२ बहुलं छन्दसि ७।३।९७
२१९४ बहुलं छन्दसि ७।४।७८
२१८६ बहुलं छन्दस्य. ६।४।७५

२०४४ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१
६४४ बहुवचनस्य वसन्. ८।१।२१
३९१ बहुवचने झल्येत्. ७।३।१०३
२३०६ बहुव्रीहाविदमेत. ६।२।१६२
७४७ बहुव्रीहेरूधसो. ४।१।२५
७६८ बहुव्रीहेश्चान्तोदा. ४।१।५२
२२७१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या. ६।२।१
२२९३ बहुव्रीहौ विश्वं. ६।२।१०६
११२० बहुव्रीहौ सक्थ्य. ५।४।११३
११२० बहुव्रीहौ संख्येये. ५।४।७३
३६२ बहुषु बहुवच. १।४।२१
२३०९ बहोर्नञ्वदुत्तर. ६।२।१७५
१५०८ बहोर्लोपो भू च. ६।४।१५८
१२७० बह्वच इजः प्राच्य. २।४।६६
१३१५ बह्वचः कूपेषु ४।२।७३
१३५४ बह्वचोऽन्तोदात्ता. ४।३।६७
१५१४ बह्वचो मनुष्यनाम्न. ५।४।७८
२२७७ बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०
१५४१ बह्वल्पार्थाच्छस्का. ५।४।४२
७६० बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५
७७९ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७
१२४९ बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
१८४३ बिभेतेहेतुभये ६।१।५६
१३२२ बित्त्वकादिभ्य. ६।४।१५३
१३६९ बित्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६
१४०८ बिस्ताच्च ५।१।३१
१९५२ बुधयुधनशजनेङ्. १।३।८६
१४४२ ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६
१०७० ब्रह्मणो जानपदा. ५।४।१०४
२०४७ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ३।२।८७

११८२ ब्रह्महस्तिभ्यां व ५।४।७८
 १४६७ ब्राह्मणकोष्णिके ५।२।७१
 १३०५ ब्राह्मणमाणववाड. ४।२।४२
 १२७३ ब्राह्मोऽजातौ दं।४।१७१
 १७४९ ब्रुव ईट् ७।३।९३
 १७४९ ब्रुवः पञ्चानामा. ३।४।८४
 १७४९ ब्रुवोः वचिः २।४।५३
 २१९६ ब्रूहिप्रेष्यश्रौष. ८।२।९१

भ

२२८७ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१
 १३९१ भक्ताणः ४।४।१००
 १३५८ भक्तिः ४।३।९५
 १००१ भक्ष्येण मिश्री. २।१।३५
 २०४१ भजो ण्विः ३।२।६२
 २०७४ भञ्जभासमिदो. ३।२।१६१
 २१८२ भय्यप्रवय्ये च. ६।१।८३
 १३३० भवतष्ठक्छसौ ४।२।११५
 १६०० भवतेरः ७।४।७३
 १९८८ भविष्यति म. ३।३।१३६
 २१७४ भवे छन्दसि ४।४।११०
 २०२२ भव्यगेयप्रवच. ३।४।६८
 १३७० भस्त्रादिभ्यः छन् ४।४।१६
 ७२४ भस्त्रैषाज्ज्ञाद्वा. ७।३।४७
 ४४५ भस्य ६।४।१२९
 ६१० भस्य टेलोपः ७।१।८८
 १४१२ भागाद्यच्च ५।१।४९
 २१७३ भावलक्षणे स्थेणकृ. ३।४।१६
 २१२० भाववचनाश्च ३।३।११
 २१२२ भावे ३।३।१८

१९२८ भासनोपसम्भाषा. १।३।४७
 १३०४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
 २०३१ भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७
 २०५४ भित्तं शकलम् ८।२।२९
 २०१७ भिद्योद्धयौ नदे ३।१।११५
 १७६७ भियोऽन्यतर. ६।४।११५
 १८४३ भियो हेतुभये. ७।३।४०
 ९०५ भीत्रार्थानां भय. १।४।२५
 १२०७ भीरोः स्थानम् ८।३।८१
 १८४३ भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८
 २२२५ भीहीभृहुमदज. ६।१।१९२
 १७६७ भीहीभृहुवां श्लु. ३।१।१३९
 २०१९ भुजन्युब्जौ पा. ७।३।६१
 १९३० भुजोऽनवने १।३।६६
 ९०७ भुवः प्रभवः १।४।३१
 २०७६ भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९
 २०७२ भुवश्च ३।२।१३८
 २१७४ भुवश्च ४।१।४७
 २१९५ भुवश्च महाव्या. ८।२।७१
 १५९६ भुवो वुग् लुङ्. ६।४।८८
 १४९८ भूतपूर्वे चरट् ५।३।५३
 २०४६ भूते ३।२।८४
 १९८९ भूते च ३।३।१४०
 २११७ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।१
 ७८ भूवादयो धातवः १।३।१
 १०५१ भूषणेऽलम् १।४।६४
 १६२४ भूसुवोस्तिङि ७।३।८८
 १७६७ भृजामित् ७।४।७६
 २०१७ भृजोऽसंज्ञा. ३।१।११२

१८८७ भृशादिभ्यो भु. ३।१।१२
 २०२० भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९
 ३०५ भोभगोअघो. ८।३।१७
 १३०८ भौरिव्याद्यैषु. ४।२।५४
 ६३५ भ्यसो भ्यम् ७।१।३०
 १७८२ ब्रस्जो रोपधयो. ६।४।४७
 २०७६ ब्राजभासधुर्वि. ३।२।१७७
 १८०० ब्राजभासभाष. ७।४।३
 १२४० भ्रातरि च ज्या. ४।१।१६४
 १२७४ भ्रातुर्व्यञ्च ४।१।१४४
 १२६६ भुवो वुक्च ४।१।१२५

म

५९९ मघवा बहुलम् ६।४।१२८
 १३९० मतजनहलात् कर. ४।४।९७
 २०६३ मतिबुद्धिपूजार्थे. ३।२।१८८
 २२०० मतुवसो रु सं. ८।३।१
 २२३६ मतोः पूर्वमात्सं. ६।१।२१९
 १३१५ मतोश्च बहज. ४।२।७२
 २१७८ मतौ च ४।४।१३६
 १४६६ मतौ छः सूक्त. ५।२।५९
 २१७७ मत्वर्थे मासतन्वोः ४।४।१२८
 २१२९ मदोऽनुपसर्गे ३।३।६७
 १३३३ मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१
 १५४९ मद्रात्परिवापणे ५।४।६७
 १३२८ मद्रेभ्योऽञ् ४।२।१०८
 १२५४ मधुबभ्रोर्ब्राह्म. ४।१।१०६
 २१७८ मधोः ४।४।१३९
 ११९० मध्यादगुरौ ६।३।११
 १०५३ मध्येपदेनिवचने च १।४।७६
 १३२० मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६

२०४४ मनः ३।२।८२
 ७१५ मनः ४।१।११
 १३३३ मनुष्यतत्स्थ. ४।२।१३४
 ७५२ मनोरौ वा ४।१।३८
 १२७९ मनोर्जातावज्य. ४।१।६१
 २३०३ मन्तिन्व्याख्या. ६।२।१५१
 २१६३ मन्त्रे घसहरणश. २।४।८०
 २१६८ मन्त्रे वृषेषपचमन. ३।४।९६
 २१६६ मन्त्रे श्वेतवहो. ३।२।७१
 २१८५ मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रि. ६।३।१३१
 ११९९ मन्थौदनसक्तुवि. ६।३।६०
 ८९६ मन्यक्रमण्यना. २।३।१७
 ६२७ मपर्यन्तस्य ७।२।९१
 २४४ मय उवो वो वा ८।३।३३
 १३५६ मयट् च ४।३।८२
 १३७० मयड्वैतयोर्भाषा. ४।३।१४३
 २१४२ मयतेरिदन्यतर. ६।४।७०
 १०४१ मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२
 २१७८ मये च ४।४।१३८
 १२२१ मस्करमस्करिणौ. ६।१।१५४
 १७७९ मस्जिनशोर्झलि ७।१।६०
 १२७३ महाकुलादञ्. ४।१।१४१
 २२७९ महान्ब्रीह्यपरा. ६।२।३८
 १३०२ महाराजप्रोष्ठ. ४।२।३५
 १६२२ माडि लुङ् ३।३।१७५
 ११६४ मातरपितरावुदी. ६।३।३२
 ११९४ मातुःपितुर्भ्यामन्य. ८।३।८५
 १२६३ मातुरुत्संख्या. ४।१।११५
 ११९४ मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४

१२६८ मातृष्वसुश्च ४।१।१३४
 २२७५ मात्रोपज्ञोपक्रम. ६।२।१४
 १३८१ माथोत्तरपदपद. ४।४।३७
 १४७७ मादुपधायश्च मतो. ८।२।९
 १४९८ मानपञ्चङ्गयोः क. ५।३।५१
 १३७४ माने वयः ४।३।१६२
 १७३१ मान्बधदानशा. ३।१।६
 २१७५ मायायामण् ४।४।१२४
 १४२१ मासाद्वयसि यत्ख. ५।१।८१
 १८०१ मितां ह्रस्वः ६।४।९२
 १९५० मिथ्योपपदात्कृजो. १।३।७१
 ११० मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७
 १७०४ मिदेर्गुणः ७।३।८२
 २३०४ मिश्रं चानुपस. ६।२।१५४
 १७७१ मीनातिमिनो. ६।१।५०
 २३०७ मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७
 ३४ मुखनासिकावचनो. १।१।८
 १८५१ मुचोऽकर्मकस्य. ७।४।५७
 १८९४ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णल. ३।१।२१
 १३७९ मुद्रादण् ४।४।२५
 २१२९ मूर्तौ घनः ३।३।७७
 १३८८ मूलमस्याबर्हि. ४।४।८८
 २०१६ मृजेर्विभाषा ३।१।११३
 १७५८ मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४
 २१४७ मृडमृदगुधकुषक्लि. १।२।७
 १५४० मृदस्तिक्न् ५।४।३९
 २०५६ मृषस्तिक्षायाम् १।२।२०
 १६११ मेर्निः ३।४।८९
 २५७ मोऽनुस्वारः ८।३।२३

५८४ मो नो धातोः ८।२।६४
 २५७ मो राजि समः क्वौ ८।३।२५
 १७८८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१
 य
 ६७३ यः सौ ७।२।११०
 ७८४ यङश्चाप् ४।१।७४
 १८६२ यङोऽचि च २।४।७४
 १८६४ यङो वा ७।३।९४
 ४४३ यचि भम् १।४।१८
 १९९० यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
 २०७४ यजजपदशां यङः ३।२।१६६
 २१९० यजध्वैनमिति च ७।१।४३
 २०२० यजयाचरुचप्रव. ७।३।६६
 २२०२ यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४
 २२१६ यज्ञकर्मण्यजपन्यू. १।२।३४
 १४१९ यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ ५।१।७१
 २१२५ यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१
 १२५४ यज्ञोश्च २।४।६४
 ७३७ यजश्च ४।१।१६
 १२५३ यजिजोश्च ४।१।१०१
 ९४२ यतश्च निर्धारणम् २।३।४१
 २२३५ यतोऽनावः ६।१।२१३
 १४५५ यतदेतेभ्यः परि. ५।२।३९
 १४३९ यथातथायथा. ७।३।३१
 १४४४ यथामुखसम्ममुख. ५।२।६
 २००० यथाविध्यनुप्रयो. ३।४।४
 २५८ यथासंख्यमनु. १।३।१०
 ९७४ यथाऽसादृश्ये २।७।१
 १५७३ यथास्वे यथायथम् ८।१।१४
 २३२१ यद्धितुपरं छन्दसि ८।१।५६

२३२३ यद्वृत्तान्त्रित्यम् ८।१।६६
 १७२५ यमरमनमातां ७।२।७३
 २३०५ ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६
 २५१ यरोऽनुनासिकेऽनु ८।५।४५
 १७७९ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
 १२७० यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 ३८७ यस्मात्प्रत्ययविधि १।३।१३
 ९४६ यस्मादधिकं यस्य २।३।९
 ९३९ यस्य च भावेन २।३।३७
 ९८१ यस्य चायामः २।१।१६
 २०५१ यस्य विभाषा ७।२।१५
 १८५३ यस्य हलः ६।४।४९
 ५५४ यस्येति च ६।१।८४
 १००३ याजकादिभिश्च २।२।९
 २१९६ याज्यान्तः ८।२।९०
 ५२५ याडापः ७।३।११३
 १४९७ याये पाशप् ५।३।४७
 २१५४ यावति विन्दजीवोः ३।४।३०
 १९८४ यावत्पुरानिपातयो ३।३।४
 ९७५ यावदवधारणे २।१।८
 २३१६ यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६
 १५३९ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९
 १६१८ यासुट् परस्मै ३।४।१०३
 १७६४ यीवर्णयोर्दीधीवे ७।४।५३
 २२८९ युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१
 २२८७ युक्ते च ६।२।६६
 २०१८ युग्यं च पत्रे ३।१।१२१
 ६१९ युजेरसमासे ७।१।७१
 २१८६ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्द ६।४।५८

१०३८ युवा खलतिपलित २।१।६७
 १५०९ युवाल्पयोः कनन्य ५।३।६४
 ६३० युवावौ द्विवचने ७।२।९२
 १३०४ युवोरनाकौ ७।१।१
 २२०२ युष्मत्तत्तक्षु ८।३।१०३
 ६४३ युष्मदस्मदोः षष्ठी ८।१।२०
 ६३५ युष्मदस्मदोरना ७।२।८६
 १३३५ युष्मदस्मदोरन्य ४।३।१
 २२३५ युष्मदस्मदोर्डीसि ६।१।२११
 ६३६ युष्मदस्मद्भ्यां ७।१।२७
 १५९१ युष्मद्युपपदे १।४।१०५
 ७८६ यूनिस्तिः ४।१।७७
 १२३२ यूनि लुक् ४।१।९०
 ६३२ यूयवयौ जसि ७।२।९३
 ४९८ यूस्त्र्याख्यौ नदी १।४।३
 १३९६ ये च तद्धिते ६।१।६१
 १२७३ ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८
 ९० येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२
 ८७७ येनाङ्गविकारः २।३।२०
 २१९६ ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८
 १७१९, १६८६ ये विभाषा ६।४।४३
 ११५१ येषां च विरोधः शा. २।४।९
 १३१७ योगप्रमाणे च तद १।२।५५
 १४२७ योगाद्यच्च ५।१।१०२
 ६३५ योऽचि ७।२।८९
 १४२० योजनं गच्छति ५।१।७४
 १४४१ योपधाद्गुरुपुत्त ५।१।१३२
 र
 १४३७ र ऋतो हलादे ६।४।१६१

१५३९ रक्ते ५।४।३२
 २१७५ रक्षोयातूनां हननी ४।४।१२१
 १३२६ रङ्गोरमनुष्येऽण्च ४।२।१००
 १४८२ रजःकृष्यासुतिप. ५।२।११२
 १७३६ रज्जेश्च ६।४।२६
 १३६४ रथाद्यत् ४।३।१२१
 २०५० रदाभ्यां निष्ठातो. ८।२।४२
 १७७८ रधादिभ्यश्च ७।२।४५
 १८४९ रलो व्युपधाद्धला. १।२।२६
 २१२८ रश्मौ च ३।३।५३
 ४४९ रषाभ्यां नो णः स. ८।४।१
 १४७६ रसादिभ्यश्च ५।२।९५
 ११४४ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१
 २२७८ राजन्यबहुवचन. ६।२।३४
 १३०८ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४।२।५३
 १४७८ राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
 १२७२ राजश्चशुराद्यत् ४।१।१३७
 २०१७ राजसूयसूर्यमृषो. ३।१।११४
 २२८६ राजा च ६।२।९५
 २२८६ राजा च प्रशंसा. ६।२।६३
 १०६४ राजाहःसखिभ्य. ५।४।९१
 १३३४ राज्ञः क च ४।२।१४०
 १०७४ रात्राहाहाः पुंसि २।४।२९
 १२०२ रात्रेः कृति विभाषा ६।३।७२
 २१७३ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
 १४२३ रात्र्यहः संवत्सराच्च ५।१।८७
 ५१४ रात्सस्य ८।२।२४
 ८८९ राधीक्ष्योर्यस्य वि. १।४।३९
 १७८१ राधो हिंसायाम् ६।४।१२३

५२४ रायो हलि ७।२।८५
 १८७५ राल्लोपः ६।४।२१
 २२३५ रिक्ते विभाषा ६।१।२०८
 १७२० रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८
 १६०७ रि च ७।४।५१
 १३०१ रीङ्गुतः ७।४।२७
 १८७० रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१
 ८८४ रुच्यर्थानां प्रीय. १।४।३३
 ९२२ रुजार्थानां भावव. २।३।५४
 १८४७ रुदविदमुषय. १।२।८
 १७५९ रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८
 १७५९ रुदादिभ्यः सार्व. ७।२।७६
 १७९१ रुधादिभ्यः शनम् ३।१।७८
 २०५९ रुध्यमत्वरसङ्गु. ७।२।२८
 १४८४ रूपादाहतप्रशं. ५।२।१२०
 २१७५ रेवतीजगतीहवि. ४।४।१२२
 १२७४ रेवत्यादिभ्यष्टक् ४।१।४६
 १३६७ रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।१३१
 ५८२ रोः सुपि ८।३।१६
 २१३४. रोगाख्यायां. ३।३।१०८
 १५४३ रोगाच्चापनयने ५।४।४९
 १३१६ रोणी ४।२।७८
 १३३२ रोपधेतोः प्राचाम् ४।२।१२३
 ३१५ रो रि ८।३।१४
 ३१४ रोऽसुपि ८।२।६९
 ६६५ वीरुपधाया दीर्घ. ८।२।७६

ल

१५७६ लः कर्मणि च भा. ३।४।६९
 १५८६ लः परस्मैपदम् १।४।९९

२०६९ लक्षणहत्वाः. ३।२।१२६
 २०३७ लक्षणे जायापत्यो. ३।२।५२
 ८६१ लक्षणेत्थंभूताख्या. १।४।९०
 ९७९ लक्षणेनाभिप्रती. २।१।१४
 १७५३ लङः शाकटाय. ३।४।१११
 २०६७ लटः शतृशा. ३।२।१२४
 १९८४ लट् स्मे. ३।२।११८
 १३८२ लवणाङ्गु ४।४।५२
 १३७९ लवणाल्लुक् ४।४।२४
 ३८४ लशक्वतद्धिते १।३।८
 १५८४ लस्य ३।४।७७
 १२९४ लाक्षारोचना. ४।२।२
 १६१९ लिङः सलोपोऽन. ७।२।७९
 १६४४ लिङः सीयुट् ३।४।१०२
 २१६८ लिङर्थे लेट् ३।४।७
 १६२० लिङाशिषि ३।४।११६
 १९९३ लिङ् च ३।३।१५९
 १९८६ लिङ् चोर्ध्वमौहू. ३।३।९
 १९९३ लिङ् चोर्ध्वमौहू. ३।३।१६४
 १६२६ लिङ्निमित्ते लङ्. ३।३।१३९
 १९९४ लिङ्यदि ३।३।१६८
 २१७१ लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६
 १६७४ लिङ्सिचावात्म. १।२।११
 १७८० लिङ्सिचोरात्म. ७।२।४२
 १६३३ लिटस्तझयोरे. ३।४।८१
 १५९८ लिटि धातोरनभ्या. ६।१।८
 १७३८ लिटि वयो यः ६।१।३८
 १५९६ लिट् च ३।४।११५
 १७४३ लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४०

१७३७ लिट्यभ्यासस्यो. ६।१।१७
 १६९१ लिङ्यङोश्च ६।१।२९
 २२२९ लिति ६।१।१९३
 १९८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च ३।३।७
 १८४२ लियः संमानन. १।३।७०
 १८४२ लीलोर्नुङ्लुका. ७।३।३९
 १३४७ लुक्छितलुकि १।२।४९
 १२५६ लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९
 १७२० लुग्वा दुहदिहलि. ७।३।७३
 १७४४ लुङि च २।४।४३
 १६११ लुङ्लङ्लङ्क्ष्व. ६।४।७१
 १७४४ लुङ्सनोर्ध्वस्त्व २।४।३७
 १६०६ लुटः प्रथमस्य. २।४।८५
 १८५५ लुपसदचरज. ३।१।३४
 १३१६ लुपि युक्तवद्व्यक्ति. १।२।५१
 १३७५ लुप्च ४।३।१६६
 १२९५ लुबविशेषे ४।२।४
 १३१७ लुब्योगाप्रख्यानात् १।२।५४
 २०५५ लुभो विमोहने ७।२।५४
 १५२३ लुम्मनुष्ये ५।३।९८
 २०७० लटः सद्वा ३।३।१४
 १६०७ लट् शेषे च ३।३।१३
 २१६८ लेटोऽङाटौ ३।४।९४
 १६१० लोटो लङ्वत् ३।४।८५
 १६०७ लोट् च ३।३।१६२
 २३१९ लोट् च ८।१।५२
 १९८६ लोट्यर्थलक्षणे च ३।३।८
 १८४१ लोपः पिबतेरी. ७।४।४
 १७८ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९

१६९६ लोपश्चास्यान्यत. ६।४।१०७
 २१९० लोपस्य आत्म. ७।१।४१
 २३१८ लोपे विभाषा ८।१।४५
 १७६७ लोपो यि ६।४।११८
 ११२८ लोपो व्योर्वलि ६।१।६६
 १४७९ लोमादिपामा. ५।२।१००
 १८९० लोहितादिडाजभ्यः ३।१।१३
 २१५० ल्यपि लघुपूर्वात् ६।४।५६
 २०५० ल्वादिभ्यः ८।२।४४

व

१७३७ वचिस्वपियजादी. ६।१।१५
 २१४८ वञ्चिलुञ्च्युतश्च १।२।२४
 १२५६ वतण्डाच्च ४।१।१०८
 १४०६ वतोरिड्वा ५।१।२३
 १४६४ वतोरिथुक् ५।२।५३
 १३४८ वत्सशालाभिजिद. ४।३।३६
 १४७९ वत्सांसाभ्यां काम. ५।२।९८
 १५२० वत्सोक्षाश्चर्ष. ५।३।९१
 २०१४ वदः सुपि. ३।१।१०६
 १६५५ वदव्रजहलन्त. ७।२।३
 २३०९ वनं समासे ६।२।१७८
 १२११ वनं पुरगामिश्रका. ८।४।४
 ७।२ वनो र च ४।१।७
 ११३४ वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७
 ११३० वयसि दन्तस्य. ५।४।१४
 १४८८ वयसि पूरणात् ५।२।१३०
 ७।३ वयसि प्रथमे ४।१।२०
 २१७६ वयस्यासु मूर्ध्नो. ४।४।१२७
 १३२० वरणादिभ्यश्च ४।२।८२

१३५३ वर्गान्ताच्च ४।३।६३
 १४३७ वर्णदृढादिभ्यः ५।१।१२३
 ७५२ वर्णादिनुदात्तात्तो. ४।१।३९
 १४८८ वर्णादब्रह्मचारिणि ५।२।१३४
 १५३९ वर्णे चानित्यै ५।४।३१
 १०४० वर्णो वर्णेन २।१।६९
 २२७३ वर्णो वर्णेष्चनेते ६।२।३
 १३२८ वर्णो वुक् ४।२।१०३
 १९८६ वर्तमानसामीप्ये. ३।३।१३१
 १५७६ वर्तमाने लट् ३।२।१२३
 २१५५ वर्षप्रमाण ऊलो. ३।४।३२
 १४२४ वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६
 ५१५ वर्षाभ्यश्च ६।४।८४
 १४२४ वर्षाल्लुक् च ५।१।८८
 १२११ वले ६।३।११८
 १३८८ वशं गतः ४।४।८६
 १७३८ वश्वास्यान्यतरस्यां. ६।१।३९
 २०५४ वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२
 १३११ वसन्तादिभ्यश्चक् ४।२।६३
 ५७७ वसुक्षंसुध्वंस्वनडु. ८।२।७२
 २१७८ वसोः समूहे च ४।४।१४०
 ६६७ वसोः सम्प्रसा. ६।४।१३१
 १५२४ वस्तेर्बञ् ५।३।१०१
 १४१३ वस्नद्व्याभ्यां. ५।१।५१
 २०६५ वस्वेकाजादघसाम् ७।२।६७
 २१६६ वहश्च ३।२।६४
 १२७८ वकिनादीनां कु. ४।१।१५८
 २१७ वाक्यस्य टेः प्लुत. ८।२।८२
 १५६१ वाक्यादेराम. ८।१।८

- २०६१ वाऽऽक्रोशदैत्ययोः ६।४।६१
 १९२२ वा गमः १।२।१३
 २०३५ वाचंयमपुरन्दरौ च ६।३।६९
 १८४४ वा चित्तविरागे ६।४।९१
 २०३३ वाचि यमो व्रते ३।२।४०
 १४८७ वाचो ग्मिनिः ५।२।१२४
 १५४० वाचो व्याहृतार्थाः ५।४।३५
 २१८२ वा छन्दसि ६।१।१०६
 २३०८ वा जाते ६।२।१७१
 १४८७ वातातीसाराभ्यां ५।२।१२९
 २०५८ वा दान्तशान्तपू ७।२।२७
 ५७३ वा द्रुहमुहणुहणि ८।२।३३
 ६८५ वा नपुंसकस्य ७।१।७९
 २०१० वा निंसनिक्षिनि ८।४।३३
 १७३ वान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९
 १२४१ वाऽन्यस्मिन्सपि ४।१।१६५
 १७२६ वाऽन्यस्य संयोगा ६।४।६८
 २५७ वा पदान्तस्य ८।४।५९
 १५२० वा बहूनां जाति ५।३।९३
 १२१४ वा भावकरणयोः ८।४।१०
 २२७५ वा भुवनम् ६।२।२०
 १६८७ वा भ्राशभ्लाश ३।१।७०
 १२९६ वामदेवाङ्गुयङ्गौ ४।२।९
 ५४७ वाऽऽमि १।४।५
 ५४६ वाऽम्शासोः ६।४।८०
 २१३७ वा यौ २।४।५७
 १३०० वाय्वृतुपित्रुषसो ४।२।३१
 ९०५ वारणार्थानामी १।४।२७
 १७४५ वा लिटि २।४।५५
 २१४९ वा ल्यपि ६।४।३८
 ३९२ वाऽवसाने ८।४।५६
 २८७ वा शरि ८।३।३६
 २१८६ वा षपूर्वस्य निगमे ६।४।९
 २००५ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४
 १३५८ वासुदेवार्जुनाभ्यां ४।३।९८
 १९७ वा सुप्यापिशलेः ६।१।९२
 ५७५ वाह ऊट् ६।४।१३३
 ७७१ वाहः ४।१।६१
 १४९२ वा ह च छन्दसि ५।३।१३
 १२१४ वाहनमाहितात् ८।४।८
 १३३८ वाहिताग्न्यादिषु २।२।३७
 १३३० वाहीकग्रामेभ्यश्च ४।२।११७
 १४०९ विंशतिकात्खः ५।१।३२
 १४०६ विंशतित्रिंशद्भ्यां ५।१।२४
 १४६५ विंशत्यादिभ्यस्त ५।२।५६
 १२६६ विकर्णकुषीतका ४।१।१२४
 १२६३ विकर्णशुङ्गच्छा ४।१।११७
 २०६१ विकुशमिपरिभ्यः ८।३।९६
 २१९७ विचार्यमाणानाम् ८।२।९७
 १७८५ विज इट् १।२।२
 २१६६ विजुपे छन्दसि ३।२।७३
 २०४१ विड्वन्नोरनुनासिक ६।४।४१
 २०५४ वित्तो भोगप्रत्यययोः ८।२।५८
 १७५५ विदांकुर्वन्त्वित्य ३।१।४१
 २०७४ विदिभिदिच्छिदेः ३।२।१६२
 १३५६ विदूराज्यः ४।३।८४
 २०७० विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६
 १७५५ विदो लटो वा ३।४।८३
 १३५५ विद्यायोनिसम्बन्धे ४।३।७७

१६१३ विधिनिमन्त्र. ३।३।१६१
 १३८७ विध्यत्यधनुषा ४।४।८३
 २०३४ विध्वरुषोस्तुदः ३।२।३५
 १४५१ विनञ्भ्यां नाना. ५।२।२७
 १५४० विनयादिभ्यष्टक् ५।४।३४
 २०७५ विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९
 १५०९ विन्मतोर्लुक् ५।३।६५
 १९१९ विपराभ्यां जेः १।३।१९
 २०१७ विपूयविनीयजि. ३।१।११७
 ८१५६ विप्रतिषिद्धं चान. २।४।१३.
 ३१८ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२
 २०७६ विप्रसंभ्यो इवसं. ३।२।१८०.
 ३५९ विभक्तिश्च १।४।१०४
 २१८७ विभाषजोश्छ. ६।४।१६२
 ९७६ विभाषा २।१।११
 १९८९ विभाषा कथमि. ३।३।१४३
 १९८४ विभाषा कदाकह्योः ३।३।५
 १४०८ विभाषा कार्षापण. ५।१।२९
 १३३३ विभाषा कुरुयुग. ४।२।१३०
 १०५३ विभाषा कृजि १।४।७२
 ९४७ विभाषा कृजि १।४।९८
 २१३५ विभाषाऽऽख्यान. ३।३।११०
 २०६७ विभाषा गमहनवि. ७।२।६८
 ९१३ विभाषा गुणेऽस्त्रि. २।३।२५
 २०२५ विभाषा ग्रहः ३।१।१४३
 २१५१ विभाषाऽग्नेप्रथम. ३।४।२४
 १७२५ विभाषा घ्राणे. २।४।७८
 २१२८ विभाषाऽऽङि रूप्लु. ३।३।५०.
 ४५८ विभाषा डिश्योः ६।४।१३६

१०७२ विभाषा चत्वा. ६।३।४९
 १९६९ विभाषा चिण्ण. ७।१।६९
 १७८० विभाषा चेः ७।३।५८
 २२१९ विभाषा छन्दसि १।२।३६
 २३०७ विभाषा छन्दसि ६।२।१६४
 २१९३ विभाषा छन्दसि ७।४।४४
 ४३३ विभाषा जसि १।१।३२
 १५३० विभाषाऽञ्जेरदि. ५।४।८
 १४४३ विभाषा तिलमाषो. ५।२।४
 ५१३ विभाषा तृतीया. ७।१।९७
 २३०६ विभाषा तुन्न. ६।२।१६१
 ५२७ विभाषा दिक्समा. १।१।२८
 ५२९ विभाषा द्विती. ७।३।११५
 १९९१ विभाषा धातौ. ३।३।१५५
 १७२५ विभाषा धेट्श्योः ३।१।४९
 २२८७ विभाषाध्यक्षे ६।२।६७
 २१५० विभाषाऽऽपः ६।४।५७
 २१५० विभाषा परेः ६।१।४४
 २१९७ विभाषा पृष्टप्रति. ८।२।९३
 १५३७ विभाषा बहोर्धाऽवि. ५।४।२०
 २०५५ विभाषा भावादि. ७।२।१७
 २२३२ विभाषा भाषा. ६।१।१८१
 २०५१ विभाषाऽभ्यवपूर्व. ६।१।२६
 १३३४ विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४
 १७७४ विभाषा लीयतेः ६।१।५१
 १४९५ विभाषाऽवरस्य ५।३।४१
 ११९१ विभाषा वर्षक्षरश. ६।३।१६
 १९२८ विभाषा विप्रलापे १।३।५०
 १३७८ विभाषा विवधात् ४।४।१७

११५२ विभाषा वृक्षमृग. २।४।१२
 २२३६ विभाषा वेण्वि. ६।१।२१५
 १८४० विभाषा वेष्टिचे. ७।४।९६
 ११३० विभाषा श्यावारो. ५।४।१४४
 १७४० विभाषा श्वेः ६।१।३०
 ७५० विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४
 ११६० विभाषा समीपे २।४।१५
 १९८२ विभाषा साका. ३।२।११४
 १५४६ विभाषा साति का. ५।४।५२
 १५११ विभाषा सुपो बहु. ५।३।६८
 १०८३ विभाषा सेनासुरा. २।४।२५
 ११९४ विभाषा स्वसृपत्योः ६।३।२४
 १३९५ विभाषा हविरपूपा. ५।१।४
 ६५५ विभाषितं विशेष. ८।१।७४
 २३१९ विभाषितं सोपसर्ग. ८।१।५३
 १६९० विभाषेटः ८।३।७९
 २३११ विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६
 १२०५ विभाषोदरे ६।३।८८
 १९५१ विभाषोपपदेन. १।३।७७
 १९२९ विभाषोपयमने १।२।१६
 ९२४ विभाषोपसर्गे २।३।५९
 १७४९ विभाषोर्णोः १।२।३
 १३३० विभाषोशीनरेषु ४।२।११८
 १२१३ विभाषौषधिवनस्प. ८।४।६
 १४६६ विमुक्तादिभ्योऽण् ५।१।६१
 ९३ विरामोऽवसानम् १।४।११०
 २१६० विशाखयोश्च १।२।६२
 १४२८ विशाखाषाढाद. ५।१।११०
 २१५७ विशिपतिपदिस्क. ३।४।५६

११४९ विशिष्टलिङ्गो नदीदे. २।४।७
 १०३४ विशेषणं विशेष्ये. २।१।५७
 १३१८ विशेषणानां चाजा. १।२।५२
 ६२१ विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८
 १३०७ विषयो देशे ४।२।५२
 १२२१ विष्किरः शकुनौ. ६।१।१५०
 ६५६ विष्वग्देवयोश्च टे. ६।३।९२
 २७०, २८७ विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४
 १५३३ विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६
 २२७६ विस्पष्टादीनि गुण. ६।२।२
 २२९५ वीरवीर्यौ च ६।२।१२०
 १३१६ वृञ्छणकङ्गजिलसे. ४।२।८०
 २१८० वृकज्येष्ठाभ्यां ति. ५।४।४१
 २१२८ वृणोतेराच्छादने ३।३।५४
 १५०७ वृद्धस्य च ५।३।६२
 १३२९ वृद्धाच्छः ४।२।११४
 १२७५ वृद्धाड्वक्सौवीरेषु. ४।१।१४८
 १३३१ वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०
 १३३४ वृद्धादकेकान्त. ४।२।१४१
 ११०८ वृद्धिनिमित्तस्य ६।३।३९
 ७३ वृद्धिरादैच् १।१।१
 १८५ वृद्धिरेचि ६।१।८८
 १३२९ वृद्धिर्यस्याचामादि. १।१।७३
 १२८० वृद्धेत्कोसलाजा. ४।१।१७१
 ११६६ वृद्धोयूना तल्लक्षण. १।२।६३
 १७०४ वृद्धयः स्यसनोः १।३।९२
 १०३६ वृन्दारकनागकुञ्ज. २।१।६२
 ७५२ वृषाकप्यग्निकुसि. ४।१।३७
 २२३४ वृषादीनां च ६।१।२०३

१९२७ वेः पादविहरणे १।३।४१
 १९२६ वेः शब्दकर्मणः १।३।३४
 १४५१ वेः शालच्छङ्कः ५।२।२८
 १७३६ वेः स्कन्देरनिष्ठा. ८।३।७३
 १७९६ वेः स्कन्मातेर्नि. ८।३।७७
 १७३९ वेजः ६।१।३०
 १७३७ वैजो वयिः २।४।४१
 १३७८ वेतनादिभ्यो जी. ४।४।१२
 १९२२ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७
 ६१९ वेरपृक्तस्य ६।१।६७
 २१७४ वेशन्तहिमव. ४।४।११२
 २१७७ वेशोयशआदे. ४।४।१३१
 १६५८ वेश्च स्वनो भो. ८।३।६९
 २१६९ वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
 ११८८ वैयाकरणाख्यायां. ६।३।७
 २३२२ वैवावेति च च्छ. ८।१।६४
 १९८९ वोताप्योः ३।३।१४१
 ७५९ वोतो गुणवचनात् ४।१।४४
 १११९ वोपसर्जनस्य ६।३।८२
 १८४२ वो विधूने जुक् ७।३।३८
 १९२८ व्यक्तवाचां समु. १।३।४८
 १३७९ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६
 २१७० व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
 १७०९ व्यथो लिटि ७।४।६८
 २१२८ व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१
 १२७४ व्यन्तसप्तने ४।१।१४५
 २१६० व्यवहिताश्च १।४।८२
 ९२२ व्यवहृपणोः सम. २।३।५७
 २३०७ व्यवायिनोऽन्त. ६।२।१६६

२१२६ व्युपयोः शेतेः पर्या. ३।३।३९
 १४२७ व्युष्ठादिभ्योऽण् ५।१।९७
 ३१० व्योर्लघुप्रयत्नतरः. ८।३।१८
 २१३१ व्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।९८
 २०४४ व्रते ३।२।८०
 ५३३ व्रश्चभ्रस्जसृज. ८।२।३६
 १२५२ व्रातच्छजोरस्त्रि. ५।३।११३
 १४५० व्रातेन जीवति ५।२।२१
 १३७३ व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
 १४८२ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६

श

१३८७ शकटादण् ४।४।८०
 २१२० शकधृषशाग्ला. ३।४।६५
 १९९४ शकि लिङ् च ३।३।१७२
 १३८२ शक्तियष्टयोरैकक् ४।४।५९
 २०३७ शक्तौ हस्तिकवा. ३।२।५४
 १४०७ शतमानविंशति. ५।१।२७
 १४८४ शतसहस्रान्ता. ५।२।११९
 १४०५ शताच्च ठन्यताव. ५।१।२
 २२५९ शतुरनुमो नद्य. ६।१।१७३
 १४६१ शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६
 १७१८ शदेः शितः १।३।६०
 ६८५ शप्श्यनोर्नित्यम् ७।१।८१
 १३८१ शब्दददुरं करोति ४।४।३४
 १८९४ शब्दवैरकलहा. ३।१।१७
 १७७८ शमामष्टानां दीर्घः. ७।३।७
 २१८६ शमिता यज्ञे ६।४।५४
 २०७२ शमित्यष्टाभ्यो. ३।२।१४१
 २०३० शमि धातोः सं. ३।२।१४

१३६९ शम्याः प्लञ् ४।३।१४२
 १२५३ शरद्वच्छुनक. ४।१।४०२
 १२१२ शरादीनां च ६।३।१२०
 १३५१ शरीरावयवाच्च ४।३।५५
 १३९६ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६
 ५८२ शीरोऽचि ८।४।४९
 १५२६ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१
 २८७ शरि विसर्ज. ८।३।३५
 १६५० शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१
 १६९९ शल इगुपधा. ३।१।४५
 १३८२ शलालुनोऽन्य. ४।४।५४
 २५६ शश्छोऽटि ८।४।६३
 ६३५ शसो न ७।१।२९
 १३६६ शाकलाद्वा ४।३।१२८
 १५२४ शाखादिभ्यो यत् ५।३।१०
 १८४१ शाच्छासाह्वा. ७।३।३७
 १४१० शाणाद्वा ५।१।३५
 २५० शात् ८।४।४४
 २२७४ शारदेऽनार्तवे ६।२।९
 ७८१ शार्ङ्गवाद्यजो डीन् ४।१।७३
 १४५० शालीनकौपीने अ. ५।२।२०
 १७६४ शास इदङ्हलोः ६।४।३४
 १७३७ शासिवसिषसीनाञ्च ८।३।६
 १७६४ शा हौ ६।४।३५
 १३२२ शिखाया बलच् ४।२।८९
 २६३ शि तुक् ८।३।३१
 २२९७ शितेर्नित्याब. ६।२।१३८
 १३८२ शिल्पम् ४।४।५५
 २२८८ शिल्पिनि चाकृजः ६।२।७६

२०२५ शिल्पिनि ष्वुन् ३।१।१४५
 २१७८ शिवशमरिष्टस्य. ४।४।१४३
 १२५८ शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
 १३५७ शिशुक्रन्दयमसभ. ४।३।८८
 ५५५ शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२
 १७४७ शीडः सार्वधातुके. ७।४।२१
 १७४७ शीडो रुट् ७।१।६
 १४६७ शीतोष्णाभ्यां का. ५।२।७२
 २१८२ शीर्षश्छन्दसि ६।१।६०
 १४१८ शीर्षच्छेदाद्यच्च ५।१।६५
 १३८४ शीलम् ४।४।६१
 १३५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६
 १२६५ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
 ११५१ शुद्राणामनिरवसि. २।४।१०
 १४०६ शूर्पादजन्यत. ५।१।३६
 १५४९ शूलात्पाके ५।४।६५
 १४७० शृङ्खलमस्य ब. ५।२।७९
 २२९४ शृङ्गमवस्थायां च ६।२।११५
 २०५८ शृतं पाके ६।१।२७
 १७६७ शृदृप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२
 २३३ शे १।१।१३
 १५१९ शेवलसुपरिवि. ५।३।८४
 २१८२ शेश्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०
 १५९० शेष्वात्कर्तरी परस्मै. १।३।७८
 ११३१ शेष्वादिभाषा ५।४।१५४
 १५९२ शेष्वे प्रथमः १।४।१०८
 १९९० शेष्वे लङ्यदौ ३।३।१५१
 ६२७ शेष्वे लोपः ७।२।९०
 २३१७ शेष्वे विभाषा ८।१।४१

२३१९ शेषे विभाषा ८।१।५०
 १६२८ शेषे विभाषाऽक. ८।४।१८
 ४६५ शेषो घ्यसखि १।४।७
 १०८४ शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३
 ७५९ शोणात्राचाम् ४।१।४३
 १३६० शौनकादिभ्य. ४।३।१०६
 १७५७ शनसोरल्लोपः ६।४।१११
 १७९१ शनान्नलोपः ६।४।२३
 १७६२ शनाभ्यस्तयोरातः ६।४।११२
 २०२५ शयाद्व्यधासु. ३।१।१४१
 १३०९ श्येनतिलस्य पाते. ६।३।७१
 २०५० श्योऽस्पशे ८।२।४७
 २२७६ श्रज्यावमकन्या. ६।२।२५
 १३४७ श्रविष्ठाफलुगुन्यनु. ४।३।३४
 १३८४ श्राणामांसौदना. ४।४।६७
 १४७० श्राद्धमनेन भुक्त. ५।२।८५
 १३४० श्राद्धे शरदः ४।३।१२
 २१९० श्रीग्रामण्योश्छ. ७।१।५६
 १७२८ श्रुवः शृ च ३।१।७४
 २१८७ श्रुशृणुपृकृवृभ्य. ६।४।१०२
 १०३५ श्रेण्यादयः कृता. २।१।५९
 १४७० श्रोत्रियंश्छन्दो. ५।२।८४
 १७२७ श्र्युकः किति ७।२।११
 ८८५ श्लाघहुङ्स्थाश. १।४।३४
 १७७७ श्लिष आलिङ्गने ३।१।४६
 १७६७ श्लौ ६।१।१०
 १७४१ श्वयतेरः ७।४।१८
 ६०४ श्वयवमघोनाम. ६।४।१३३
 ११७० श्वशुरः श्वश्वा १।२।७१

१३४० श्वसस्तुट् च ४।३।१५
 ११८२ श्वसो वसीयःश्रे ५।४।८०
 १३७७ श्वादेरिति ७।३।८

ष

७३९ षः प्रत्ययस्य १।३।६
 १४६४ षट्कृतिकतिपय. ५।२।५१
 २२९७ षट् च काण्डा. ६।२।१३५
 ५८० षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५
 २२६१ षट्त्रिचतुर्भ्यो. ६।१।१७९
 ४८७ षड्भ्यो लुक् ७।१।२२
 ५३५ षढोः कः सि ८।२।४१
 १४२१ षणमासाण्यच्च ५।१।८
 २१४९ षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६
 १२७३ षपूर्वहन्धृतरा. ६।४।१३५
 १४२५ षष्टिकाः षष्टिरा. ५।१।९०
 १४६६ षष्ट्यादेश्वासंख्यादेः ५।२।५८
 १००३ षष्ठी २।३।८
 ९४१ षष्ठी चानादरे २।३।३८
 २२८६ षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०
 २१६० षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १।४।९
 ९१५ षष्ठी शेषे २।३।५०
 १११ षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९
 ९१८ षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६
 ९१९ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन २।३।३०
 ११९३ षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१
 २२०२ षष्ठ्याः पतिपुत्र. ८।३।५३
 १४९८ षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४
 १५४३ षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८
 २१४१ षात्पदान्तात् ८।४।३५
 ७५४ षिद्वौरादिभ्यश्च ४।१।४१

२१३३ विद्धिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४
 २५० ह्रुना ह्रुः ८।४।४१
 १६८७ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ७।३।७५
 ६११ ष्णान्ता षट् १।१।२४
 १२०० व्यङः सम्प्रसारणम् ६।१।१३

स

२१६८ स उत्तमस्य ३।४।९८
 १७०१ सः स्यार्धधातुके ७।४।४९
 १८५२ सः स्विदिस्विदि. ८।३।६२
 १७७९ संयसश्च ३।१।७२
 १२७३ संयोगादिश्च ६।४।१६६
 २०५० संयोगादेरातो धा. ८।२।४३
 १६२ संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३
 ९९ संयोगे गुरु १।४।११
 १३५० संवत्सराग्रहायणी. ४।३।५०
 १४२० संशयमापन्नः ५।१।७३
 १३७७ संस्कृतम् ४।४।३
 १२९७ संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६
 ७७९ संहिताशफलक्षण. ४।१।७०
 २८४ संहितायाम् ६।१।७२
 १२१० संहितायाम् ६।३।११४
 २३१२ सक्थं चाक्रा. ६।२।१९८
 ७७१ सख्यशिश्नीति. ४।१।६२
 ४८१ सख्युरसम्बुद्धौ ७।१।९२
 १४३९ सख्युर्यः ५।१।१२६
 २३२३ सगतिरपि तिङ् ८।१।६८
 १३१५ संकालादिभ्यश्च ४।२।७५
 ११११ संख्ययाऽव्ययास. २।२।२५
 २२७८ संख्या ६।२।३५

१०३० संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२
 १४०५ संख्याया अति. ५।१।२२
 १४६० संख्याया अवयवे. ५।२।४२
 १५३३ संख्यायाः क्रिया. ५।४।१७
 १४२३ संख्यायाः संवत्स. ७।३।१
 १४१५ संख्यायाः संज्ञासं. ५।१।५८
 २३०६ संख्यायाः स्तन. ६।२।१६३
 १४६२ संख्याया गुणस्य. ५।२।४७
 १४९६ संख्याया विधार्थे. ५।३।४२
 १५४८ संख्यायाश्च गुणा. ५।४।५९
 ९८३ संख्या वंश्येन २।१।१९
 ४६२ संख्याविसायपू. ६।३।११०
 ७४८ संख्याव्ययादे. ४।१।२६
 १५४१ संख्यैकवचनाच्च ५।४।४३
 १३०९ संग्रामे प्रयोजन. ४।२।५६
 १३६६ संघाङ्गलक्षणे. ४।३।१२७
 २१२६ संघे चानौत्तराधये ३।३।४२
 ११०७ संज्ञापूरण्योश्च ६।३।३८
 १०२४ संज्ञायाम् २।१।४४
 २१३५ संज्ञायाम् ३।३।१०९
 ५१५६ संज्ञायाम् ३।४।४२
 ७८० संज्ञायाम् ४।१।७२
 १४७७ संज्ञायाम् ८।२।११
 १३८२ संज्ञायां ललाटकु. ४।४।४६
 १३४४ संज्ञायां शरदो. ४।३।२७
 १२९६ संज्ञायां श्रवणाश्च. ४।२।५
 २१३२ संज्ञायां समजनि. ३।३।९९
 १५१३ संज्ञायां कन् ५।३।७५
 १०८२ संज्ञायां कन्थोशी. २।४।२०

२२९१ संज्ञायां गिरिनि. ६।२।९४
 १५२३ संज्ञायां च ५।३।९७
 २२८८ संज्ञायां च ६।२।७७
 १३८७ संज्ञायां जन्या ४।४।८२
 १३८८ संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९
 २३०२ संज्ञायामनाचिता. ६।२।१४६
 २२३४ संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४
 २०३६ संज्ञायां भृतृवृजि. ३।२।४६
 १४८९ संज्ञायां मन्मा. ५।२।१३७
 २३०७ संज्ञायां मित्रा. ६।२।१६५
 ८७९ संज्ञोऽन्यतरस्यां. २।३।२२
 २३१५ सत्यं प्रश्ने ८।१।३२
 १५४९ सत्यादशपथे ५।४।६६
 १७९८ सत्यापपाशरूपवी. ३।१।२५
 २०३८ सत्सूद्विषद्रुहदुह. ३।२।६१
 १७१९, १६५८ सदिरप्रतेः ८।३।६६
 २२७४ सदृशप्रतिरूपयोः ६।२।११
 १७१७ सदेः परस्य लिटि ८।३।११८
 १४९३ सद्यः परुत्परार्यै. ५।३।२२
 २१८४ सधमादस्थयोश्छ. ६।३।९६
 २१४१ सनः क्तिचि लो. ६।४।४५
 १०७९ स नपुंसकम् २।४।१७
 १६७५ सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
 २०७५ सनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८
 २१९२ सनिससनिवांसम् ७।२।६९
 १८४७ सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२
 १८४९ सनि च २।४।४७
 १८५० सनि मीमाधुरभल. ७।४।५४
 १८४९ सनीवन्तर्धभ्रस्ज. ७।२।४९

२२०२ सनोतेरनः ८।३।१०८
 १३४१ सन्धिवेलाद्युतुनक्ष. ४।३।१६
 १०३६ सन्महत्परमो. २।१।६१
 १७३२ सन्यडोः ६।१।९
 १६८४ सन्यतः ७।४।७९
 १६९५ सैल्लिटोर्जेः ७।३।५७
 १६८२ सनवल्लघुनि चङ्प. ७।४।९३
 १५४८ सपत्रनिष्पत्रादति. ५।४।६१
 १४७१ सपूर्वाच्च ५।२।८७
 ६५० सपूर्वायाः प्रथमा. ८।१।२६
 २१७८ सप्तनोऽञ्छन्दसि ५।१।६१
 ९४६ सप्तमीपञ्चम्यौ कार. २।३।७
 ११३६ सप्तमीविशेषणे ब. २।२।३५
 १०२२ सप्तमी शौण्डैः २।१।४०
 २२७७ सप्तमी सिद्धशुष्क. ६।२।३२
 २२८६ सप्तमीहारिणौ धर्मे. ६।२।६५
 ९३५ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 २३०३ सप्तम्यां पुण्यम् ६।२।१५२
 २१५७ सप्तम्यां चोपपी. ३।४।४९
 २०४९ सप्तम्यां जनेर्दः ३।२।९७
 २२९२ सभायां नपुंसके ६।२।९८
 १३९१ सभाया यः ४।४।१०५
 १०८२ सभाराजाऽमनुष्य. २।४।२३
 १९३० समः क्षणुवः १।३।६५
 ६५९ समः समि ६।३।९३
 २६८ समः सुटि ८।३।५
 १५४८ समयाच्च यापना. ५।४।६०
 ९४९ समर्थः पदविधिः २।१।१
 १२२३ समर्थानां प्रथमाद्वा ४।१।८

१३८२ समवायान्समवैति ४।४।४
 १७९२ समवाये च ६।१।१३८
 १९२८ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५
 १४४७ समांसमांविजायते ५।२।१२४
 २१४३ समानकर्तृकयोः पू.३।४।२१.
 २११७ समानकर्तृकेषु. ३।३।१५८
 १३९१ समानतीर्थे वासी ४।४।१०७
 १२०४ समानस्य च्छन्द. ६।३।८४
 १३९२ समानोदरे शयि. ४।४।१०८
 १४२३ समायाः खः ५।१।८५
 २१५७ समासतौ ३।४।५०
 २२७१ समासस्य ६।१।२२३
 १५२४ समासाच्च तद्धि. ५।३।१०६
 ९८४ समासान्ताः ५।४।६८
 १२०७ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८।३।८०
 २१४८ समासेऽनञ्पूर्वे. ७।१।३७
 ३० समाहारः स्वरितः १।२।३१
 २०२९ समि ख्यः ३।२।७
 २१२५ समि मुष्टौ ३।३।३६
 २००० समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३
 २००२ समुच्चये सामान्य. ३।४।५
 १९५१ समुदाङ्भ्यो यमो. १।३।७
 २१७५ सतुद्राभ्रादघः ४।४।११८
 २१५५ समूलाकृतजीवेषु. ३।४।३६
 १५३८ समूहवच्च बहुषु ५।४।२२
 १९२२ समोगम्यृच्छिभ्याम् १।३।२९
 १७९२ सम्परिभ्यां करो. ६।१।१३७
 १४२७ सम्पादिनि ५।१।९९
 २०७२ सम्पृचानुरुधा. ३।२।१४२

१९२८ सम्प्रतिभ्यामना. १।३।४६
 १२०० सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९
 ५७५ सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८
 १४५१ सम्प्रोदश्च कटच् ५।२।२९
 ५२५ सम्बुद्धौ च ७।३।१०६
 २३८ सम्बुद्धौ शाकल्य. १।१।१६
 ७९६ सम्बोधने च २।३।४७
 १४१३ सम्भवत्यवहरति प.५।१।५२
 १९९० सम्भावनेऽलमि. ३।३।१५४
 १३४९ सम्भूते ४।३।४१
 १९२६ सम्माननोत्सङ्गना. १।३।३६
 १६३ सरूपाणामेकशेष. १।२।६४
 २२९१ सर्वं गुणकात्स्न्ये. ६।२।९३
 १४४४ सर्वचर्मणः कृतः ख. ५।२।५
 ७४१ सर्वत्र लोहितादि. ४।१।१८
 २०९ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२
 १७० सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१
 १३४१ सर्वत्राण्च तलोपश्च ४।३।२२
 २१७८ सर्वदेवात्तातिल् ४।४।१४२
 ४७३ सर्वनामस्थाने चा. ६।४।८
 ४०५ सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४
 ५२६ सर्वनाम्नः स्याङ्. ७।३।११४
 ९१८ सर्वनाम्नस्तृतीया च २।३।२७
 १३९८ सर्वपुरुषाभ्यां ण. ५।१।१०
 १५५० सर्वस्य द्वे ८।१।१
 २२३३ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
 १४९१ सर्वस्य सोऽन्यतर. ५।३।६
 ३९८ सर्वादीनि सर्व. १।१।२७
 १४९२ सर्वैकान्यकिंय. ५।३।१५

२२७६ सविधसनीडसम. ६।२।२३
 ३०३ ससजुषो रुः ८।२।६६
 २१९४ समूवेति निगमे ७।४।७४
 १५४० सस्नौ प्रशंसायाम् ५।४।४०
 १४६७ सस्येन परिजातः ५।२।६८
 ७७० सहनज्विद्यमान. ४।१।५७
 ८७५ सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९
 ९५५ सह सुपा २।१।४
 १२०२ सहस्य सः संज्ञा. ६।३।७८
 ६५९ सहस्य सध्विः ६।३।९५
 २१७७ सहस्रेण सम्मितौ. ४।४।१३५
 १७१६ सहिवहोरोदवर्ण ६।३।११२
 २२०३ सहेः पृतनर्ताभ्यां. ८।३।१०९
 ५७७ सहेः साडः सः ८।३।५६
 २०४९ सहे च ३।२।९६
 १०५३ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४
 १४७२ साक्षाद् द्रष्टरि सं. ५।२।९१
 २१८५ साढ्यै साढ्वा. ६।३।११३
 १५४७ सात्पदाद्योः ८।३।१११
 ८६९ साधकतमं करणम् १।४।४२
 ९४५ साधुनिपुणाभ्याम्. २।३।४३
 ५५७ सान्तमहतः संयो. ६।४।१०
 १४५० साप्तपदीनं सख्यम् ५।२।२२
 ६३७ साम आकम् ७।१।३३
 ६५१ सामन्त्रितम् २।३।४८
 २२११ सामान्यवचनं वि. ८।१।७४
 ९९४ सामि २।१।२७
 १३४२ सायंचिरंप्राहणेप्रगे. ४।३।२३
 १६२९ सार्वधातुकमपित् १।२।४

१५९३ सार्वधातुकार्धधा. ७।३।८४
 १९५४ सार्वधातुके यक् ३।१।६७
 १२८० साल्वावयवप्र. ४।१।१७३
 १२८० साल्वेयगान्धारि. ४।१।१६९
 ५७६ सावनडुहः ७।१।८२
 २२५३ सावेकाचस्तृती. ६।१।१६६
 १२९८ साऽस्मिन्पौर्णमा. ४।२।२१
 १२९८ साऽस्य देवता ४।२।२४
 १४८१ सिकताशर्कराभ्यां. ५।२।१०४
 १६७२ सिचि वृद्धिः परस्मै. ७।२।१
 १८५८ सिचो यङि ८।३।११२
 १६२६ सिजभ्यस्तविदि. ३।४।१०९
 १०२३ सिद्धशुष्कपक्वव. २।१।४१
 १४७८ सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७
 १८४३ सिद्ध्यतेरपारलौ. ६।१।४९
 १३५८ सिन्धुतक्षशिलादि. ४।३।९३
 १७६३ सिपि धातो रुर्वा ८।२।७४
 २१६८ सिब्बहुलं लेटि ३।१।३४
 १७१६ सिवादीनां वाऽङ्. ७।३।७१
 ८६२ सुः पूजायाम् १।४।९४
 २०४८ सुकर्मपापमन्त्रपु. ३।२।८९
 २२७५ सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५
 १५४९ सुखप्रियादानु. ५।४।६३
 १८९४ सुखादिभ्यः कर्तृ. ३।१।१८
 १४८८ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१
 २२०२ सुजः ८।३।१०७
 २०७० सुजो यज्ञसंयोगे. ३।२।१३२
 १७९३ सुद् कात्पूर्वः ६।१।१३५
 १६१९ सुद् तिथोः ३।४।१०७

४४३ सुडनपुंसकस्य १।१।४३
 २१९३ सुधितवसुधि. ७।४।४५
 १७८० सुनोतेः स्यसनोः ७।३।११७
 १८८० सुप आत्मनः ३।१।८
 ३६० सुफः १।४।१०३
 २१८८ सुपां सुलुक्पूर्व. ७।१।३९
 ३९० सुपि च ७।३।१०२
 २०२७ सुपि स्थः ३।२।४
 ९५८ सुपो धातुप्रातिप. २।४।७१
 ९४ सुप्तिडन्तं पदम् १।४।१४
 ९७५ सुप्प्रतिना मात्रार्थे २।१।९
 २०४२ सुप्यजातौ णिनि. ३।२।७८
 ११२४ सुप्रातसुश्वसुदिव. ५।४।१२०
 २२११ सुबामन्त्रिते परा. २।१।२
 २०६३ सुयजोर्द्ध्वनिप् ३।२।१०३
 १७६० सुविनिर्दुर्भ्यः सु. ८।३।८८
 १३४४ सुसर्वाङ्गजनपदस्य ७।३।१२
 ११३१ सुहृदुर्हृदौ मित्रा. ५।४।१५०
 १३१३ सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५
 २०७३ सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३
 २३०२ सूपमानाक्तः ६।२।१४५
 ७५६ सूर्यतिथ्यागस्त्य. ६।४।१४९
 २०७४ सृघस्यदः क्म. ३।२।१६०
 १७३६ सृजिदृशोर्ज्ञल्य. ६।१।५८
 २१७३ सृपितृदोः कसुन् ३।४।१७
 २१२२ सृ स्थिरे ३।३।१७
 १६५९ सेधतेर्गतौ ८।३।११३
 १३८२ सेनाया वा ४।४।४५
 १६११ सेर्ह्यपिच्च ३।४।८७

१७७० सेऽसिचि कृत. ७।२।५७
 ३२५ सोऽचि लोपे. ६।१।१३४
 १७१६ सोढः ८।३।११५
 १३९२ सोदराद्य. ४।४।१०९
 २८७ सोऽपदादौ ८।३।३८
 २१७८ सोममर्हति यः ४।४।१३७
 १३०९ सोमाङ्घ्र्यण् ४।२।३०
 २०४८ सोमे सुजः ३।२।९०
 २१९१ सोमे ह्वरितः ७।२।३३
 २३११ सोरवक्षेपणे ६।२।१९५
 २२९५ सोर्मनसी अलो. ६।२।११७
 १३५७ सोऽस्य निवासः ४।३।८९
 १३०९ सोऽस्यादिरिति. ४।२।५५
 ५९५ सौ च ६।४।१३
 ६२१ स्कोः संयोगाद्यो. ८।२।२९
 १७९६ स्तम्भुस्तुम्भु. ३।१।८२
 २०३० स्तम्बकर्णयो रमि. ३।२।१३
 २१२९ स्तम्बे क च ३।३।८३
 १८३५ स्तम्भुसिवुसहां. ८।३।११६
 १६५८ स्तम्भेः ८।३।६७
 २२०२ स्तुतस्तोमयोश्छ. ८।३।१०५
 १४३९ स्तेनाद्यत्रलोपश्च ५।१।१२५
 २४९ स्तोः श्रुना श्रुः ८।४।४०
 १००३ स्तोकान्तिकदू. २।१।३९
 १८५१ स्तौतिण्योरेव ८।३।६१
 २०५२ स्त्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३
 ५४६ स्त्रियाः ६।४।७९
 १०९० स्त्रियाः पुंवद्भाषित. ६।३।३४
 ७०४ स्त्रियाम् ४।१।३
 २१३० स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४

५४९ स्त्रियां च ७।१।९६
 ११३० स्त्रियां संज्ञा. ५।४।१४३
 १२८७ स्त्रियामवन्तिकु. ४।१।१७६
 ११६७ स्त्री पुंवच्च १।२।६६
 १२२७ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् ४।१।८७
 १२६३ स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०
 २०४२ स्थः क च ३।२।७७
 १२९७ स्थण्डिलाच्छयि. ४।२।१५.
 २१३१ स्थागापापचो भावे ३।३।९५
 १७३१ स्थाघ्वोरिच्च १।२।१७
 १६५९ स्थादिष्वभ्यासेन. ८।३।६४
 १३४७ स्थानान्तगोशा. ४।३।३५
 १५३२ स्थानान्ताद्विभा. ५।४।१०
 १४० स्थानिवदादेशोऽन. १।१।५६
 ११३ स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
 १४१९ स्थालीबिलात् ५।१।७०
 १५०७ स्थूलदूरयुवहस्व. ६।४।१५६
 १५२८ स्थूलादिभ्यः प्रकार. ५।४।३
 ११९२ स्थे च भाषायाम् ६।३।२०
 २०७६ स्थेशभासपिसक. ३।२।१७५
 १६८९ स्नुक्रमोरनात्मने. ७।२।३६
 २१५५ स्नेहने पिषः ३।४।३८
 १९२६ स्पर्धायामाङः १।३।३१
 ६६५ स्पृशोऽनुदके क्विन् ३।२।५८
 २०७४ स्पृहिगृहिपतिद. ३।२।१५८
 ८८७ स्पृहेरीप्सितः १।४।३६
 २०५४ स्फायः स्फी निष्ठा. ६।१।२२
 २३१० स्फिगपूतवीणाञ्जो. ६।२।१८७
 १७८७ स्फुरतिस्फुलत्यो. ८।३।७६

१८५१ स्मिपूङ्ग्वशां. ७।२।७४
 १९९३ स्मे लोट् ३।३।१६५
 १६०५ स्यतासी ललुटोः ३।१।३३
 २१८४ स्यश्छन्दसि बहु. ६।१।१३३
 १९६० स्यसिचसीयुट्ता. ६।४।६२
 १८३४ स्रवतिशृणोति. ७।४।८१
 २१७४ स्रोतसो विभा. ४।४।११३
 ८७ स्वं रूपं शब्द. १।१।६८
 ८६८ स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४
 २२०१ स्वतवान्पायौ ८।३।११
 २२२३ स्वपादिहिंसाम. ६।१।१८८
 २०७६ स्वपितृषोर्नजिङ् ३।२।१७२
 १८६० स्वपिस्यमिव्येजां. ६।१।१९
 ४२२ स्वमज्ञातिधना. १।१।३५
 ५६० स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३
 ९९४ स्वयं क्तेन २।१।२५
 १६६० स्वरतिसूतिसूयति. ७।२।४४
 ६८७ स्वरादिनिपातम. १।१।३७
 १५८९ स्वरितजितः कर्त्र. १।३।७२
 २१९८ स्वरितमाग्रेडिते. ८।२।१०३
 २२२१ स्वरितात्संहिता. १।२।३९
 १२५ स्वरितेनाधिकारः १।३।११
 २२१५ स्वरितो वाऽनुदात्ते. ८।२।६
 १२७४ स्वसुश्लः ४।१।१४३
 १३७६ स्वागतादीनां च ७।३।७
 १११० स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०
 ७६९ स्वाङ्गाच्चोपसर्ज. ४।१।५४
 २१५८ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये. ३।४।६१
 २१५७ स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४

१४६७ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ५।२।६६
 १७७९ स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३
 ४४३ स्वादिष्वसर्व १।१।४३
 २१५२ स्वादुमि णमुल् ३।४।२६
 १८४१ स्वापेश्चङि ६।१।१८
 १४८७ स्वामित्रैश्चर्ये ५।२।१२६
 ९४१ स्वामीश्चराधि २।३।३९
 ३५८ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यां ४।१।१२

ह

१६४३ ह एति ७।४।५२
 २१२९ हनश्च वधः ३।३।७६
 २०१४ हनस्त च ३।१।१०८
 १८२३ हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२
 २३२० हन्त च ८।१।५४
 ५९६ हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२
 २०३० हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९
 २०३२ हरतेर्दृतिनाथयोः ३।२।२५
 १३७८ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५
 १२५२ हरितादिभ्योऽजः ४।१।१००
 १७९७ हलः ६।४।२
 १७९७ हलः श्नः शानज्झौ ३।१।८३
 १८४९ हलन्ताच्च १।२।१०
 ८, १९ हलन्त्यम् १।३।३
 २१३८ हलश्च ३।३।१२१
 २००९ हलश्चेजुपधात् ८।४।३१
 १३६५ हलसीराड्क् ४।३।१२४
 १३८७ हलसीराड्क् ४।४।८१
 २०७७ हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३
 ७३७ हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०

१६०० हलादिः शेषः ७।४।६०
 ५९५ हलि च ८।२।७७
 ५८६ हलि लोपः ७।२।११३
 ३१३ हलि सर्वेषाम् ८।३।२२
 ९७ हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७
 १७२ हलो यमां यमि ८।४।६४
 ४७४ हल्ङ्याभ्यो दीर्घा ६।१।६८
 २१६६ हव्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६
 ३०५ हशि च ६।१।११४
 २०२६ हश्च व्रीहिकालयोः ३।१।१४८
 १४८८ हस्ताज्जातौ ५।२।१३३
 २१२६ हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०
 १४४० हायनान्तयुवा ५।१।१३०
 १७८९ हिंसायां प्रतेश्च ६।१।१४१
 २१५७ हिंसार्थानां च ३।४।४८
 २३१६ हि च ८।१।३४
 १३८४ हितं भक्षाः ४।४।६५
 ११९८ हिमकाषिहितिषु च ६।३।५
 २२८७ हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५
 ८६० हीने १।४।८६
 १५४३ हीयमानपापयोगा ५।४।४७
 १७४३ हुङ्गल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१०१
 १७२९ हुश्नुवोः सार्वधा ६।४।८७
 ८५३ हक्रोरन्यतरस्याम् १।४।५३
 १३९० हृदयस्य प्रियः ४।४।९५
 ११९७ हृदयस्य हल्लेखयद ६।३।५
 १२६६ ह्रद्गसिन्ध्वन्ते पू ७।३।१९
 २०५९ ह्रषेलोमसु ७।२।२९
 २३२२ हेति क्षियायाम् ८।१।६०

१८३२ हेतुमति च ३।१।२६
 १३५६ हेतुमनुष्येभ्यो ४।३।८१
 १९९१ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६
 ८७९ हेतौ २।२।२३
 २१६२ हेमन्तशिशिराव २।४।२८
 २१७४ हेमन्ताच्च ४।३।२१
 २८५ हे मपरे वा ८।३।२६
 १७८० हेरचङ्गि ७।३।५६
 १४५० हैयङ्गवीनं संज्ञा ५।२।२३
 २२० हैहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।२५
 ५६९ हो ङः ८।२।३१
 १४४२ होत्राभ्यश्छः ५।१।१३५
 ५९६ हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु ७।३।५४
 १६७३ ह्यन्तक्षणश्चसजा ७।२।५
 १६०० ह्रस्वः ७।४।५९

९९ ह्रस्वं लघु १।४।१०
 ३९२ ह्रस्वनघापो नुट् ७।१।५४
 २२६० ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ६।१।१७६
 ४६५ ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
 २०१५ ह्रस्वस्यपिति कृति ६।१।७१
 २१८४ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर ६।१।१५१
 १३२८ ह्रस्वात्तादौ तद्धि ८।३।१०
 १७२० ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
 २३०८ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पू ६।२।१७
 १५१९ ह्रस्वे ५।३।८६
 ५५८ ह्रस्वो नपुंसके १।२।४७
 २१९१ हुह्वरेऽछन्दसि ७।२।३१
 २०५९ ह्लादो निष्ठायाम् ६।४।९५
 १८४१ ह्रः सम्प्रसारणम् ६।१।३२
 २०२६ ह्रावामश्च ३।२।२

॥ इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे व्याख्यातानामष्टाध्यायीसूत्राणां सूची ॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरे व्याख्यातानामुणादिसूत्राणां सूची

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्
	अ		
२१०२	अघ्न्यादयश्च	२१०५	अमेरतिः
२१०२	अङ्गिमदिमन्दिभ्य०	२१०४	अम्बरीषः
२१०५	अङ्गेर्नलोपश्च	२०९४	अर्चिशुचिहुस०
२१०९	अच इः	२०८०	अर्जिदृशिकम्यमि०
२०९८	अजियमिशीड्भ्यश्च	२१०४	अर्जेर्ऋज च
२०९८	अजियुधुनीभ्यो०	२०९८	अजेर्णिलुक् च
२०८२	अजिरशिशिरशित्थिल०	२१०१	अर्तिक्रमिप्रमि च
२०९७	अजिवरीभ्यो निच्च	२०९५	अर्तिपृवपियजी०
२०९२	अजेरज च	२०९४	अर्तिसृधृधम्य०
२१०५	अञ्चेः को वा	२०८७	अर्तिस्तुसुहु०
२१००	अङ्गिघृसिभ्यः क्तः	२०९२	अर्तेः किदिच्च
२०७९	अणश्च	२११२	अर्तेरुच्च
२०८७	अण्डन्कसृभृवृजः	२१०४	अर्तेरुच्च
२१०१	अत्यविचमितमि०	२०९४	अर्तेर्गुणः शुट् च
२११४	अदि भुवो डुतच्	२०८९	अर्तेर्निरि
२१०५	अदिशदिभूशुभि०	२०८३	अर्तेश्च
२१०५	अदेस्त्रिनिश्च	२०९८	अर्तेश्च
२१०३	अनिह्वषिभ्यां किच्च	२०९०	अर्देर्दीर्घश्च
२०८३	अन्दूदम्भूजम्बूकफेलू०	२११५	अर्भकपृथुक०
२०८०	अपदुःसुषु स्थः	२०९९	अशोर्देवने
२१०६	अब्दादयश्च	२१०३	अल्लीकादयश्च
२१११	अभिचमिदिशि०	२०८७	अवतेष्टिलोपश्च
२१०१	अमिनक्षियजिवधि०	२११५	अवघावमाधमा०
२११३	अमेर्हुक्च	२०८१	अविह्योष्टिषच्
२११४	अमेः सन्	२०८७	अविसिर्विस्तिशु०
		२१११	अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ

२१०९ अशिपणाय्योरुडा०

२११० अशिशकिभ्यां०

२०८८ अशूषिलटिकणि०

२०९९ अशोः संरः

२०९३ अशेरश च

२०८२ अशोर्नित्

२१०४ अशनोतेरश्च

२११५ अशनोतेराशु०

२१०२ असिसञ्जिभ्यां क्थिन्

आ

२०८१ आङपरयोः खनिः

२०९१ आङि पणिपनि०

२१०९ आङि श्रिहनिभ्यां

२१०० आणको लूधू०

२०९९ आनकः शीङ्भियः

२११२ आपः कर्माख्यायाम्

२०८३ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च

२१११ आसमिण्णिकषिभ्याम्

इ

२१०८ इगुपधात् कित्

२०९५ इणिसञ्जिदीडुष्य०

२०९७ इणभीकापाश०

२०८८ इणशीभ्यां वण्

२०८२ इषिमदिमुदिखिदि०

२०८८ इषियुधीन्धिदसि०

२१०२ इष्यशिभ्यां तकन्

ई

२१०३ ईषेः किन्ध्रस्वश्च

उ

२०९१ उदकं च

२०९९ उन्दिगुथिकुथिभ्यश्च

२०९३ उन्देर्नलोपश्च

२१०१ उपसर्गे वसेः

२११२ उलूकादयश्च

२१०६ उल्वादयश्च

२११३ उषः कित्

२०८९ उषिकुषिर्गति०

ऊ

२११५ ऊर्णोर्तेर्दः

२०८१ ऊर्णोर्तेर्नुलोपश्च

ऋ

२०९० ऋज्रेन्द्राग्रवज्र०

२०९४ ऋञ्जिवृधिमन्दि०

२१०३ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्य०

२१०१ ऋषिवृषिभ्यां कित्

२०९९ ऋषेर्जातौ

ए

२०८३ एधिवहोश्चतुः

क

२१०२ कञ्जिमृजिभ्यां चित्

२०९९ कटिकुषिभ्यां काकुः

२०८२ कठिचकिभ्यामोरन्

२०८४ कणेष्ठः

२१०६ कदेर्नित्पक्षिणि

२०८८ कनिन्युवृषितक्षि०

२०९८ कन्युच् क्षिपेश्च

२०८२ कपिगडिगण्डिकटि०

- २०८३ कबेरोतच्यश्च
 २०८३ कमिमनिजनिगा०
 २१०२ कमेः किदुच्चोपधायाः
 २०८२ कमेः पश्च
 २०८४ कमेरठः
 २०८४ कमेर्वुक्०
 २०८४ कलस्तृपश्च
 २१०६ कलिकघोरमः
 २१०३ कषिदूषिभ्यामीकन्
 २०८३ कषेश्छश्च
 २०८२ किलेर्वुक्च
 २०८२ किशोरादयश्च
 २०७८ किंजरयोः श्रिणः
 २११२ कुटिकुषिभ्यां०
 २११० कुडिकम्प्योर्नलोपश्च
 २०९६ कुयुभ्यां च
 २०८० कुर्भश्च
 २०१० कुवः क्ररन्
 २१०६ कुसेरुम्भोमेदेताः
 २१०६ कृकदिकडिकटि०
 २०८० कृग्रोरुच्च
 २१०४ कृञ उच्च
 २१०९ कृञ उदीचां कारुषु
 २०८३ कृञः क्तुः
 २११५ कृञादिभ्यः संज्ञायाम्
 २०९० कृतेरछः क्रू च
 २०७९ कृतेराद्यन्तविपर्य०
 २१०१ कृतेर्नुम् च
 २०९६ कृत्यशूभ्यां क्स्नः
 २०९७ कृदाधारार्चिकाल०
 २०९९ कृधूमदिभ्यः कित्
 २०७८ कृवापाजिमिस्वदि०
 २१०५ कृविघृष्विच्छवि०
 २०८३ कृषिचमितनिधनि०
 २०९५ कृषेर्वणं
 २०९१ कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्
 २०९६ कृहनिभ्यां क्तनुः
 २०८९ कृहभ्यामेणुः
 २११० कृगृशृपृकृटि०
 २०९५ कृगृशृवृञ्चतिभ्यः०
 २११२ कृतृकृपिभ्यः कीटन्
 २०९८ कृतृदारिभ्य उन्नन्
 २०९६ कृतृजृसिद्गुपन्यनि०
 २१०४ कृशृपृकृटिपटिशौटि०
 २१०१ कृशृशालिकलिगर्दि०
 २११० कोररन्
 २१०८ क्रमितमिशतिस्त०
 २११५ किलशेरन्तो लोपश्च
 २११५ किलशेरीच्चोप०
 २१०२ क्वणेः सम्प्रसारणं च
 २०९२ क्विब्वचिप्रच्छि०
 २०९१ क्वुन् शिल्पिसंज्ञ०
 २०९८ क्षुधिपिशिमथि०
 ख
 २१०९ खनिकष्यज्यसि०
 २०८१ खरुशङ्खुपीयुः
 २१०६ खर्जिपिञ्जादिभ्य०
 २०९६ खप्पशिल्पशाष्य०

ग

- २१०२ गडेः कड च
 २१०५ गडेश्च
 २११३ गतिकारकोप०
 २०८७ गन्गाम्यद्योः
 २१०४ गम्भीरगम्भीरौ
 २१११ गमेरा च
 २०९३ गमेडोः
 २०९७ गमेः सन्वच्च
 २०९६ गादाभ्यामिष्णुच्
 २११४ गुधेरूमः
 २१११ गुधुवीपचिवचिय०
 २०९९ गृधिपण्योर्दकौ च

घ

- २०८८ घर्मः
 २१०४ घसेः किच्च
 २१०५ घृणिपृश्निपार्णि०

च

- २०९० चकिरम्योरुच्चो०
 २११३ चक्षेर्बहुलं शिच्च
 २११३ चन्द्रे मो डित्
 २११२ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च
 २०८३ चायः किः
 २०९३ चिक् च
 २११५ चीकयतेराद्य०
 २०८५ चुपेरच्चोपधायाः
 २०९६ च्युवः किच्च

छ

- २०७८ छन्दसीणः

२०८७ छापूखडिभ्यः कित्

२०९५ छित्त्वरछत्त्वरधीवर०

२०८५ छो गुह्रस्वश्च

ज

- २१०६ जत्रादयश्च
 २१०६ जनिदाच्युसृवृमदिषा०
 २१०९ जनिघसिभ्यामिण्
 २११५ जनेररष्ठ च
 २१०७ जनेर्यक्
 २०८३ जनेर्वुक्
 २११४ जनेष्टन् लोपश्च
 २०९३ जसिसहोरुरिन्
 २०९७ जहातेर्द्वेऽन्तलो०
 २०८७ जहातेः सन्वदा०
 २०८९ जृवृब्भ्यामूथन्
 २१०१ जृवृषिभ्यां झच्
 २१०० जेर्मूट् चोदात्तः
 २०९० जोरी च

ञ

२०८५ अमन्ताडुः

ड

२११४ डित्खनेर्मुट् स०

ण

२०८३ णित्कसिपद्यर्तैः

त

- २१०० तनिमृड्भ्यां किच्च
 २०९३ तनोतेरनश्च वः
 २११५ तनोतेर्डित् सन्वच्च
 २०९९ तन्यृषिभ्यां कसरन्

२०८६ तमिविशिबिडिमृणि०

२०८६ तरत्यादिभ्यश्च

२०९२ तलिपुलिभ्यां च

२०८२ तवेर्णिद्वा

२०९६ तिजेर्दीर्घश्च

२०८९ तिथपृष्ठगूथयूथ०

२१०२ तुषारादयश्च

२०९८ तृणाख्यायां चित्

२०९४ तृन्तृचौ शंसिक्षदा०

२०९६ तृषिसुषिरसि०

२०८३ त्रो दुट् च

२०७८ त्रो रश्च लः

२०९८ त्रो रश्च लो वा

द

२११४ दंशेश्च

२११४ दंसेष्टनौ०

२११५ दधातेर्यन्नुट् च

२११३ दमेरुनसिः

२०९३ दमेडोसिः

२०८३ दरिद्रातेर्यालोपश्च

२०९७ दाभाभ्यां नुः

२०९४ दिवेर्ऋः

२१०५ दिवो द्वे दीर्घश्चा०

२१०० दुतनिभ्यां दीर्घश्च

२०८७ दृणातेः षुग्रस्वश्च

२११२ दृणातेर्ह्रस्वश्च

२०७८ दृसनजनिचरि०

२११३ देशे ह च

२०९५ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः

२०९२ द्रुदक्षिभ्यामिनन्

ध

२०७९ धान्ये नित्

२०९५ धापृवस्यज्यतिभ्यो०

२०९६ धेट इच्च

२०९७ धेट इच्च

न

२०९४ नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्०

२११२ नहेर्दिवि भश्च

२११४ नहेर्हलोपश्च

२१०९ नहो भश्च

२११० नामन्सीमन्व्यो०

२०९० निन्देर्नलोपश्च

२१०४ नियो मिः

२०८९ निशीथगोपीथा०

२११३ नुवो धुट् च

२१०९ नौ व्यो यलोपः पू०

२१०६ नौ षञ्जेर्घथिन्

२०९५ नौ सदेः

२०९७ नौ सदेर्दिच्च

२०९७ नौ हः

प

२११५ पचिमच्योरिच्चो०

२११३ पचिवचिभ्यां सुट् च

२०८२ पतिकठिकुठिगडिगुडि०

२०८६ पतिचण्डिभ्यामालञ्

२०८६ पतिरङ्गच्यक्षिणि

२१०५ पतेरत्रिन्

२१०१ पर्जन्यः

- २१११ पातेर्दुम्मुन्
 २१०५ पातेर्दतिः
 २११२ पातेर्बले जुट् च
 २०८९ पातृतुदिवीदरिचि०
 २१०९ पादे च
 २०९६ पानीविषिभ्यः पः
 २१०३ पिनाकादयश्च
 २१०० पिशेः किच्च
 २१०५ पीयेरूषन्
 २०९९ पीयुक्वणिभ्यां०
 २११३ पुरुरवाः
 २१११ पुवो ह्रस्वश्च
 २१०३ पुषः कित्
 २११४ पूजो यण्णक् ह्रस्वश्च
 २१०१ पृषिरञ्जिभ्यां कित्
 २१०५ पृनहिकलिभ्य०
 २०८० पृभिदिव्यधिगृधि०
 २१०८ प्र ईरशदोस्तुट् च
 २०८० प्रथिप्रदिभ्रस्जां०
 २११६ प्रथेरमच्
 २०९९ प्लुषेरच्चोपधायाः
 फ
 २१०३ फर्फरीकादयश्च
 २०८० फलिपाटिनमिमनि०
 २११५ फलेरितजादेश्च पः
 २०९८ फलेर्गुक् च
 २०९५ फेनमीनौ
 ब
 २०९५ बन्धेर्ब्रधिबुधी च

- २१०३ बलाकादयश्च
 २०९३ बहुलमन्यत्रापि
 २०९२ बहुलमन्यत्रापि
 २०९० बहुलमन्यत्रापि
 २११० बृहेर्नोऽच्च
 भ
 २०९१ भियः क्रुकन्
 २०८८ भियः षुग्वा
 २०८७ भियः षुग्नस्वश्च
 २०९७ भुजिमृड्भ्यां०
 २१०४ भुवः कित्
 २११३ भूरञ्जिभ्यां कित्
 २०९३ भूसूधूभ्रस्जिभ्यः०
 २०८७ भृजः किनुट् च
 २१०१ भृमृदृशियजिपर्विप०
 २०७८ भृमृशीतृचरित्स०
 २१०८ भ्रमेः सम्प्रसारणं च
 २११० भ्रस्जिगमिनमिहनि०
 म
 २०८१ मकुरदुर्दुरौ
 २०८१ मदगुरादयश्च
 २१०९ मनेरुच्च
 २०९९ मनेर्दीर्घश्च
 २११६ मङ्गेरलच्
 २१०३ मन्थः
 २०८१ मन्दिवाशिमथिच०
 २०८१ मसेश्च
 २०९२ महेरिनण्च
 २११४ माड ऊखो मय् च

२१०७ माछाशसिभ्यो यः

२११३ मिथुनेऽसि०

२०८२ मीनातेरुन

२०८१ मुकुरदुर्दुरौ

२१०७ मूशक्यबिभ्यः क्लः

२१०५ मृकणिभ्यामीचिः

२०८१ मृगय्वादयश्च

२०८४ मृगोरुतिः

२०८३ मृजेर्गुणश्च

२०८५ मृजेष्टिलोपश्च

य

२०९६ यजिमनिशुन्धि०

२०८८ युजिरुचितिजां०

२०९४ युधिबुधिदृशि०

र

२०९३ रज्जेः क्युन्

२०९१ रमे रश्च लो वा

२११३ रमेश्च

२०९६ रमेस्त च

२१०५ रमेर्नित्

२१०५ राशदिभ्यां त्रिप्

२१०१ रासिवल्लिभ्यां च

२०९६ रास्नासास्नास्थूणा०

२११२ रुचिवचिकुचि०

२१०१ रुदिविधिभ्यां डित्

२१०६ रुशातिभ्यां क्रुन्

२०८१ रुहेर्वृद्धिश्च

२१०० रुहे रश्च लो वा

ल

२०९५ लक्षेरट् च

२१०२ लक्षेर्मुट् च

२०८० लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च

२११५ लीरीडोर्हस्वः

२१०० लोष्टपलितौ

व

२१०५ वङ्क्रयादयश्च

२११५ वचिमनिभ्यां चिच्च

२०९७ वंचेर्गश्च

२१०९ वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये

२१९३ वर्तमाने पृष०

२१०२ वलतेः सम्प्र०

२१०६ वलिमलितनिभ्यः०

२०८० वलेर्गुक्च

२११४ वशेः कनसिः

२१०४ वशेः कित्

२१०९ वसिवपियजिराजि०

२१११ वसेस्तिः

२०९५ वसौ रुचेः संज्ञायाम्

२१०५ वहिवस्यतिभ्यश्चित्

२१०५ वहिश्चिश्चयुद्गला०

२११३ वहिहाधाज्भ्य०

२०८३ वहो धश्च

२१०३ वातप्रमीः

२०८० वालमूललघु०

२१०२ विटपपिष्टपविशिपोलपाः

२०८६ विडादिभ्यः कित्

२११४ विदिभुजिभ्यां विश्वे

- २११३ विधाजो वेध च
 २१०४ वीज्याज्वरिभ्यो निः
 २११२ वृङ्शीङ्भ्यां०
 २०९२ वृजेः किच्च
 २११४ वृज्जुटितनि०
 २०९९ वृतेर्वृद्धिश्च
 २११० वृतेश्छन्दसि
 २१०२ वृतेस्तिकन्
 २०९४ वृतेश्च
 २०९० वृधिवपिभ्यां रन्
 २०८४ वृषादिभ्यश्चित्
 २०९८ वृतवदिहनिक्मि०
 २१०५ वेजो डिच्च
 २०९२ वेपि तुह्योर्हस्वश्च
 २११२ वौ कसेः
 २०८१ व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च
 २११६ व्याङि प्रातेश्च

श

- २१०५ शकादिभ्योऽटन्
 २०८० शः कित्सन्वच्च
 २०८५ शकिशाम्योर्नित्
 २०९८ शकेरुनोन्तोन्त्युप०
 २०८४ शमेः खः
 २०८४ शमेर्हः
 २१०४ शमेर्वुक्च
 २१०६ शमेर्वन्
 २१०४ शलिमण्डिभ्या०
 २१०६ शाशपिभ्यां ददनौ
 २१०४ शीडो धुक्लक्वल०

- २११४ शीडो हस्वश्च
 २१०१ शीड्शपिरुगमिव०
 २०९७ शुक्वल्कोल्काः
 २०९० शुचेर्दश्च
 २०९० शुसिचिमीनां दीर्घश्च
 २१०२ शृङ्गारभृङ्गारौ
 २०८७ शृणातेर्हस्वश्च
 २०८७ शृदृभसोऽदि
 २०७९ शृस्वृस्निहित्रप्यसिव०
 २०८८ शेवयहजिह्वा०
 २११४ श्मनि श्रयते०
 २०९२ श्यास्त्याहज०
 २१०३ श्रः करन्
 २१०९ श्रः शकुनौ
 २११२ श्रयतेः स्वाङ्गे०
 २१०१ श्रुदक्षिस्फृहिगृहिभ्य०
 २०८८ श्वत्रुक्षन्धूषन्०
 २०९४ श्वितेर्दश्च

स

- २०९९ सपूर्वाच्चित्
 २१०९ समाने ख्यः स चोदात्तः
 २१०६ समीणः
 २०८९ समीणः
 २११४ सतैरप्पूर्वादसिः
 २०८९ सतैर्णित्
 २०९९ सतैर्दुक्च
 २१०८ सर्वधातुभ्य इन्
 २११० सर्वधातुभ्यः घ्नन्
 २११० सर्वधातुभ्यो मनिन्

२११२ सर्वधातुभ्योऽसुन्	२११४ स्थः किच्च
२०८८ सर्वनिघृष्वरि०	२१०६ स्थः स्तोऽम्बजबकौ
२०८२ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डि०	२०८६ स्थाचतिमृजेराल०
२०९४ सव्ये स्थश्छन्दसि	२१०८ स्नामदिपघर्ति०
२०९४ संश्चतृपद्वेहत्	२११४ स्पृशेः श्वणशुनौ०
२११० सातिभ्यां मनिन्०	२०८९ स्फायितश्चिवश्चिशकि०
२१०७ सानसिवर्णसिपर्ण०	२०८२ स्यन्देः सम्प्रसारणं च
२११६ सिचेः संज्ञायां०	२०७९ स्यन्देः सम्प्रसारणं०
२०८३ सितनिगमिमसि०	२०९८ स्यमेरीट् च
२११० सिविमुच्योष्टेरू च	२११२ स्युरीभ्यां तुट् च
२१०६ सिवेष्टेरू च	ह
२०९५ सिवेष्टेर्यू च	२०८९ हनिकुशिनीरभि०
२०९६ सुजो दीर्घश्च	२११५ हन्तेः शरीरावयवे०
२०९३ सुयुरुवृजो युच्	२१०५ हन्तेरंह च
२०९६ सुशृभ्यां निच्च	२११६ हन्तेरच् धुरच्
२०९० सुसूधागृधिभ्यः क्रन्	२०८८ हन्तेर्हि च
२१०५ सूडः क्रिः	२०८१ हरिमितयोर्दुवः
२१११ सूचेः स्मन्	२११५ हर्यतेः कृत्यन्दि०
२०७९ सृजेरसुम्च	२१०० हसिमृग्निणवामि०
२०९९ सृयुवचिभ्यो०	२१११ हुयामाश्रुभसिभ्य०
२०८६ सृवृजोर्वृद्धिश्च	२०९३ हुवः श्लुवच्च
२०९७ सृवृभूशुषि०	२१०८ हपिषिरुहिवृति०
२१०४ सृवृषिभ्यां कित्	२११० हभृष्टृसृस्तृशृभ्य०
२०७९ स्कन्देः सलोपश्च	२१०० हश्याभ्यामितन्
२०९६ स्तनिहपिपुषिगदि०	२०८४ हसुरुहियुषिभ्य०
२१०१ स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि	२१०० हियः कुक् रश्च लो वा
२१११ स्त्यायतेर्डट्	

॥ इति बृहच्छब्देनुशेखरे व्याख्यातानामुणादिसूत्राणां सूची ॥

अथ बृहच्छब्देन्दुशेखरे व्याख्यातानां फिट्सूत्राणां सूची

पृष्ठाङ्कः सूत्रम्

- २२४० अङ्गुष्ठोदकवक्त्रं
 २२४० अर्जुनस्य तृ०
 २२४० अर्यस्य स्वा०
 २२४८ आन्तस्य ना०
 २२४० आशया आदि०
 २२४६ इगन्तानां च
 २२४८ ईषान्तस्य ह०
 २२४२ उनर्वन्नानाम्
 २२५० उपसर्गाश्चा०
 २२४९ उशीरदाशेर०
 २२५० एवादीनामन्तः
 २२४९ कपिकेशहरि०
 २२३९ कृष्णस्यामृगाख्या चेत्
 २२४२ खय्युवर्णं कृत्रि०
 २२३८ खान्तस्याश्मादेः
 २२३८ गुदस्य च
 २२३८ गेहार्थानामस्त्रि०
 २२४९ गोष्ठजस्य ब्रा०
 २२४३ ग्रामादीनां च
 २२४० घृतादीनां च
 २२५१ चादयोऽनुदात्ताः
 २२४६ जनपदशब्दा०
 २२४० ज्येष्ठकनिष्ठ०
 २२४९ तिल्यशिक्यका०
 २२४१ तृणधान्यानां०
 २२५० त्वत्वसमसिमे०

पृष्ठाङ्कः सूत्रम्

- २२४८ थान्तस्य च०
 २२३९ दक्षिणस्य साधौ
 २२४५ धान्यानां च०
 २२३८ ध्यपूर्वस्य स्त्री०
 २२४० न कुपूर्वस्य
 २२४० नक्षत्राणामब्धि०
 २२४८ नपः फलान्तानाम्
 २२४१ नब्धिषयस्या०
 २२४५ नर्तुप्राण्याख्या०
 २२४३ न वृक्षपर्वत०
 २२५० निपाता आद्युदा०
 २२४९ न्यङ्स्वरौ स्व०
 २२४१ ऋः संख्यायाः
 २२३७ पाटलापालङ्का०
 २२४७ पान्तानां गुर्वा०
 २२४९ पारावतस्योपो०
 २२४३ पीतद्रवार्थानाम्
 २२४० पृष्ठस्य च
 २२५१ प्रकारादिद्विरुक्तौ
 २२४२ प्राणिनां कुपूर्वम्
 २२३७ फिषोऽन्त उदात्तः
 २२३९ बंहिष्ठवत्सर०
 २२४० बिल्वतिष्ययोः०
 २२५० बिल्वभक्ष्यवी०
 २२४९ महिष्याषाढयो०
 २२४७ मकरवरूढ०

२२४७ मादीनां च	२२४७ शादीनां शा०
२२५१ यथेति पादान्ते	२२४८ शिशुमारीदु०
२२४८ यान्तस्यान्त्या०	२२३९ शुक्लगौरयोरादिः
२२४७ युतान्यण्यन्ता०	२२५१ शेषं सर्वमनुदातम्
२२४४ राजविशेषस्य०	२२४८ साङ्काशयकाम्पि०
२२४४ लघावन्ते द्व०	२२४७ सुगन्धितेज०
२२४३ लुबन्तस्योपमे०	२२४४ स्त्रीविषयवर्णा०
२२४३ वर्णानां तणति०	२२४२ स्वाङ्गशिटाम०
२२५० वाचादीनामु०	२२३९ स्वाङ्गाख्याया०
२२३९ वा नामधेयस्य०	२२४६ स्वाङ्गानामकु०
२२४९ शकटिशकट्यो०	२२४६ हयादीनाम०
२२४५ शकुनीनां च०	२२४१ ह्रस्वान्तस्य स्त्री०
	२२४३ ह्रस्वान्तस्य ह०

॥ इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे व्याख्यातानां फिट्सूत्राणां सूची ॥

